ЮРИДИЧНИЙ НАУКОВИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ ЖУРНАЛ

ЕЛЕКТРОННЕ НАУКОВЕ
ФАХОВЕ ВИДАННЯ

www.lsej.org.ua

6'2024

Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України

Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал»

№ 6, 2024

На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (додаток 1) журнал внесений до переліку фахових видань категорії «Б» у галузі юридичних наук (081 – Право, 262 – Правоохоронна діяльність, 293 – Міжнародне право)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Видавничий дім «Гельветика» 2024

УДК 34(05)

Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Коломоєць Тетяна Олександрівна – доктор юридичних наук, професор

Заступник головного редактора:

Бондар Олександр Григорович – доктор юридичних наук, професор

Відповідальний секретар:

Віхляєв Михайло Юрійович – доктор юридичних наук, професор

Члени редакційної колегії:

Батюк Олег Володимирович – доктор юридичних наук, доцент;
Биргеу Михайло Михайлович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Молдова);
Болокан Інна Вікторівна – доктор юридичних наук, доцент;
Ботнару Стела – доктор юридичних наук, доцент;
Бринза Сергій – професор, доктор хабілітат;
Верлос Наталя Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент;
Войцех Войтила – доктор гуманітарних наук у галузі філософії (Республіка Польща);
Волошина Владлена Костянтинівна – кандидат юридичних наук, доцент;
Галіцина Наталя Вікторівна – доктор юридичних наук, професор;
Деревянко Наталія Зеновіївна – доктор філософії у галузі права;
Діхтієвський Петро Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Дрьомін Віктор Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Дудоров Олександр Олексійович – доктор юридичних наук, професор;
Ібрагімов Соліджон Ібрагімович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Таджикистан);
Кантор Наталія Юріївна – кандидат юридичних наук;
Колпаков Валерій Костянтинович – доктор юридичних наук, професор;
Копча Василь Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Курінний Євген Володимирович – доктор юридичних наук, професор;
Кушнір Сергій Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Смирнов Максим Іванович – кандидат юридичних наук, доцент;
Стеценко Семен Григорович – доктор юридичних наук, професор;
Тернущак Михайло Михайлович – доктор юридичних наук;
Тошек Бартоломей – доктор політичних наук, професор (Республіка Польща);
Уільям Дж. Уоткінс – доктор юридичних наук (США);
Фальковський Андрій Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент;
Федчишин Дмитро Володимирович – доктор юридичних наук;
Шарая Анна Анатоліївна – доктор юридичних наук, доцент;
Д-р Ханна Боуз – LLB, MSc, PhD, FHEA, доцент кримінального права (Велика Британія);
Д-р Брюс Вордхо – PhD, LLB, LLM, професор конкурентного права (Велика Британія);
Д-р Джейн Руні – доцент міжнародного права (Велика Британія).

Рекомендовано до опублікування вченою радою Запорізького національного університету, протокол № 13 від 25.06.2024 р.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Буткалюк Г.В., Гуменюк В.А. СУСПІЛЬНИЙ ТА ДЕРЖАВНИЙ ЛАД РИМСЬКОЇ АРИСТОКРАТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ……16

Ваганова І.М. ІНСТИТУТ ПРАВОЗДАТНОСТІ ТА ДІЄЗДАТНОСТІ У РИМСЬКОМУ ПРАВІ……19

Іваніцький П.С. СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ ЯК СКЛАДОВА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ……22

Курінний Є.В. ДЕТЕРМІНАНТИ ВРАЗЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ЧЕТВЕРТОЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ……25

Мохнатюк В.Р., Степанов А.О. ДІАЛЕКТИКА СПІВВІДНОШЕННЯ ФОРМАЦІЙНОГО ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПІДХОДІВ ДО ТИПОЛОГІЇ ДЕРЖАВ……29

Наливайко Л.Р. ЗАХИСТ ПРАВ І СВОБОД ОСІБ, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВІД ВІЙНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ……32

Настюк А.А., Басенко С.В. РЕАЛІЗАЦІЯ ІНТЕРЕСІВ ПІДДАНИХ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ЧЕРЕЗ ЗВЕРНЕННЯ ДО КНЯЗІВСЬКОЇ ВЛАДИ В ЯЗИЧНИЦЬКИЙ ПЕРІОД……36

РОЗДІЛ 2
КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Власенко В.В. ПРАВОВІ ЗАСАДИ СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ З ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ У ПРОЦЕСІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ……42

Власюк Є.М. ЩОДО ПОВНОВАЖЕНЬ ОРГАНІВ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ТА ПРАКТИКА УКРАЇНИ……45

Зінченко О.В. ПРАВОВИЙ СТАТУС НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ТА МОВНА ПОЛІТИКА В ЕСТОНІЇ……49

Лимар М.В. ПРИНЦИПИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ……53

Ніщимна С.О. ПРИНЦИПИ ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ……57

Руднєва О.М., Головащенко О.С., Жук Н.А., Шевчук М.О. ЕКОНОМІЧНА ДИПЛОМАТІЯ ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ……60

РОЗДІЛ 3
ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Бондарєва М.В., Рабовська С.Я., Шмарьова Т.О. АНАЛІЗ ЗАСТОСУВАННЯ КОНСТРУКЦІЙ REI VINDICATIO ТА ACTO NEGATORIA У СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ УКРАЇНИ……64

Заболотна Н.Я. ПРОГАЛИНИ У ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ ТА СПОСОБИ ЇХ ПОДОЛАННЯ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ……68

Іващенко С.М., Артюшенко О.В., Гашенко С.В., Пономаренко П.М. ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ТА СИСТЕМИ ВИЖИВАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ……72

Іващенко С.М., Чалий М.Г. ЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПУ ДОБРОСОВІСНОСТІ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ТА ЗАХИСТІ СУБ'ЄКТИВНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ……76

Ковачев П.І. НАЛЕЖНИЙ ВІДПОВІДАЧ У СПРАВАХ ПРО ЦИВІЛЬНУ КОНФІСКАЦІЮ НЕОБҐРУНТОВАНИХ АКТИВІВ……80

Крахмальов П.С., Муляр Г.В. ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНФІДЕНЦІЙНОСТІ МЕДИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ……84

Луценко Д.С. МАЙНОВІ ОЧІКУВАННЯ ВІД ІНВЕСТИЦІЙНИХ ДОГОВОРІВ……88

Миколюк М.О. ПРОБЛЕМАТИКА ЗАХИСТУ ПРАВ ДОБРОСОВІСНОГО НАБУВАЧА В УКРАЇНСЬКОМУ ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ……91

Петренко Н.Д. ШТРАФ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ КРАЇН БАЛТІЇ……95

Радченко В.С. ЗМІСТ АВТОРСЬКИХ ПРАВ НА ТВОРИ АРХІТЕКТУРИ……101

Ратушняк В.В. ВПЛИВ ВОЄННОГО СТАНУ НА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ І ВИКОНАННЯ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ……104

Романько А.І. ПОРУШЕННЯ МАЙНОВИХ АВТОРСЬКИХ ПРАВ НА ТВІР МИСТЕЦТВА……107

Сімонцева Л.О. РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ ПРЕЦЕДЕНТНОЇ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ НА ЦИВІЛЬНЕ СУДОЧИНСТВО УКРАЇНИ……112

Слободенюк В.А. ДОГОВІР ПОСТАЧАННЯ ПРИРОДНОГО ГАЗУ В УКРАЇНІ ЯК РІЗНОВИД ДОГОВОРУ ПОСТАЧАННЯ ЕНЕРГЕТИЧНИМИ ТА ІНШИМИ РЕСУРСАМИ ЧЕРЕЗ ПРИЄДНАНУ МЕРЕЖУ……116

Старченко А.А. ЕЛЕКТРОННЕ ЦИВІЛЬНЕ СУДОЧИНСТВО: ВПЛИВ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННИЙ РОЗВИТОК……119

Суханов М.О., Фокін С.І. НЕОРИГІНАЛЬНІ ОБ'ЄКТИ В АВТОРСЬКОМУ ПРАВІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ……123

Ткаченко К.Л. ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ, ПРЕДМЕТОМ ЯКИХ Є ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ЩОДО ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ У СПАДКОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ……126

Харченко Г.Г. ПРАВО ДОВІРЧОЇ ВЛАСНОСТІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА І СУДОВОЇ ПРАКТИКИ……131

РОЗДІЛ 4
ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Більчук О.О. ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ПРИМУСОВОГО ВИХОДУ СТРАХОВИКА З РИНКУ……135

Згама А.О., Зайцев О.О. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕЛЕКТРОННОЇ ТОРГІВЛІ……138

Кіщак Д.С. СУБ'ЄКТНИЙ СКЛАД СУБСИДІАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НА СТАДІЇ ВИЗНАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ БАНКРУТОМ……141

Мисак О.І., Войтенко О.О. СУЧАСНИЙ ЕТАП ТА НАПРЯМКИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ІНСТИТУТУ ДОКАЗІВ ТА ДОКАЗУВАННЯ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА……144

Пільков К.М. ЗНАЧЕННЯ РІШЕННЯ СУДУ ERGA OMNES ТА INTER PARTES: ЧАСТИНА II. ПОЗОВИ IN REM ТА IN PERSONAM В ПРАКТИЦІ УКРАЇНСЬКИХ СУДІВ……148

Тищенко А.В. ГОСПОДАРСЬКИЙ ДОГОВІР У ЦИФРОВІЙ ЕКОНОМІЦІ……152

РОЗДІЛ 5
ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Яцишин В.В. ЗАКОНОДАВСТВО, ЩО РЕГУЛЮЄ ПИТАННЯ КОЛЕКТИВНИХ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН, СОЦІАЛЬНОГО ДІАЛОГУ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ПІСЛЯ ЙОГО СКАСУВАННЯ……158

РОЗДІЛ 6
ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Балюк Г.І., Ковальчук Т.Г. ІСТОРИЧНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ……161

Бойко В.Б. ФОРМИ ЗАХИСТУ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВ ТА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ……166

Ващишин М.Я. ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО VS ПРАВО ДОВКІЛЛЯ……171

РОЗДІЛ 7
АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Андреєв Д.О. РОЛЬ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕФЕКТИВНОГО ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ ТА НАДАННІ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ……176

Васюк С.В. ПРО РЕЗУЛЬТАТИ ПРОВЕДЕННЯ ДЕРЖАВНИМ БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ ПРОФІЛАКТИЧНИХ ЗАХОДІВ З ПРОТИДІЇ ПРОТИПРАВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СЛУЖБОВИХ ОСІБ ДЕРЖАВНОЇ МИТНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ……179

Войтовський В.С. АДМІНІСТРАТИВНЕ ОСКАРЖЕННЯ РІШЕНЬ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ.....181
Гаврік Р.О., Галус О.О. ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВІ ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....184
Гриненко С.О. ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ТА ІНШИХ ОБМЕЖУВАЛЬНИХ ЗАХОДІВ (САНКЦІЙ) ВІДПОВІДНО ДО ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО САНКЦІЇ».....188
Дрогін Є.Р. ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ РОЗМЕЖУВАННЯ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ ТА ІНШИХ ТИПІВ ДАНИХ У КОНТЕКСТІ ЇХ ОБРОБКИ: ЗАРУБІЖНИЙ ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД.....192
Іванчук Н.В., Тараніч Є.А. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ЯК ПРІОРИТЕТНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ.....197
Казьмірук С.Д., Леонов Б.Д., Омельян О.С. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КІБЕРБЕЗПЕКИ ОБ'ЄКТІВ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ НА ОСНОВІ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....201
Карелін В.В. ОСОБЛИВОСТІ РЕФОРМУВАННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ.....206
Козін С.М. ЛІЦЕНЗУВАННЯ ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ЛЮДИНИ НА ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ.....209
Константінов С.Ф. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПЕРСОНАЛУ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПОВ'ЯЗАНІ З КОРУПЦІЄЮ.....212
Крупнова А.О. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ФОРМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ.....217
Максимець Б.А., Суханов М.О. СПЛАТА ДО ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ УКРАЇНИ ДИВІДЕНДІВ ГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ, У СТАТУТНОМУ КАПІТАЛІ ЯКИХ Є АКЦІЇ (ЧАСТКИ), ЩО ПРЯМО ЧИ ОПОСЕРЕДКОВАНО НАЛЕЖАТЬ ДЕРЖАВІ.....223
Манжула А.А., Сокуренко О.А. ПРАВА ЛЮДИНИ І НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ У КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....227
Моісєєв М.С. АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПЕРЕВИЩЕННЯ ВІЙСЬКОВОЮ СЛУЖБОВОЮ ОСОБОЮ ВЛАДИ ЧИ СЛУЖБОВИХ ПОВНОВАЖЕНЬ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА.....230
Муза О.В., Нестерик М.О. ХАРАКТЕРИСТИКА НОРМАТИВНИХ ПІДСТАВ ЗАСТОСУВАННЯ ДИСКРЕЦІЙНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ.....234
Невар І.В. ЗАХИСТ ІНВЕСТИЦІЙ, ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ ТА ПІДПРИЄМНИЦТВА (БІЗНЕСУ): ОКРЕМІ ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ.....238
Овсяннiков М.С. СУЧАСНИЙ СТАН ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ.....242
Пасічнюк В.Б., Багатко А.С. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ НОРМ ОХОРОНИ ТА БЕЗПЕКИ ПРАЦІ В СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ АМЕРИКИ.....245
Пузирний В.Ф. ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ДЛЯ ПЕРСОНАЛУ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ПІД ЧАС СКОРОЧЕННЯ ШТАТУ ТА ЧИСЕЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ.....249
Риндич Д.С. СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ ВІЙСЬКОВОГО ОБОВ'ЯЗКУ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....253
Севастьяненко О.В., Миколюк Н.В. СУЧАСНИЙ СТАН БАНКІВСЬКОЇ ТАЄМНИЦІ В УКРАЇНІ.....257
Товкун Л.В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ФІНАНСОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ: АНАЛІЗ НАЦІОНАЛЬНОГО ТА СВІТОВОГО ДОСВІДУ.....260
Фівкін П.М. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ У ЗАСТОСУВАННІ НА ПРАКТИЦІ СТАТЕЙ 172-20, 266-1 КОДЕКСУ УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРИ ПРИТЯГНЕННІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДО АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....264
Хребтова А.А., Сергієнко А.С., Висоцька А.Є. ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ФІНАНСОВОГО МОНІТОРИНГУ В УКРАЇНІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРАГНЕНЬ ДЕРЖАВИ.....271

РОЗДІЛ 8
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Андрусяк Г.М. ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ КРИМІНАЛЬНУ ПРОТИПРАВНІСТЬ ДІЯННЯ ТА КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЛЮДИНИ НА САМОЗАХИСТ: ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ.....274
Бабійчук В.С. АКТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ ВУЛИЧНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ.....278

Балановський Р.А. ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ З МЕТОЮ ЗАПОБІГАННЯ КІБЕРШАХРАЙСТВАМ: АНАЛІЗ ТА ОПТИМІЗАЦІЯ..... 282

Бегма А.П., Шуст А.П., Ханов А.О. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН..... 285

Безносюк А.М., Школьна К.Г. СТРАТЕГІЇ УПРАВЛІННЯ КРИЗОВИМИ СИТУАЦІЯМИ В КОМПАНІЯХ У ЗВ'ЯЗКУ З КРИМІНАЛЬНИМИ ПРАВОПОРУШЕННЯМИ..... 289

Єсауленко П.М. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ СТАТУТНИХ ПРАВИЛ ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ ЗА ВІДСУТНОСТІ ВІДНОСИН ПІДЛЕГЛОСТІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ПЕВНИХ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН..... 292

Каминіна А.О. СУБ'ЄКТИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ У СФЕРІ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ..... 295

Костенко О.М., Кєєр О.С. СПЕЦИФІКА КВАЛІФІКАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ЗА СТ. 201-2 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ..... 299

Остапчук Л.Г. ПРОБАЦІЯ У МЕХАНІЗМІ ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ..... 303

Сазоненко Є.Д., Калугін П.П., Іващенко С.М., Чалий М.Г. ПРАВОВА РОБОТА ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНАХ..... 307

Семир'янов Д.Я., Пирожик О.В. ПРИЧИНИ ТА УМОВИ, ЯКІ СПРИЯЮТЬ ВЧИНЕННЮ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ 311

Тагієв С.Р. ВИДИ ТА ФОРМИ ПРОЯВУ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА В УМОВАХ ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ... 314

РОЗДІЛ 9
КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Андрушко О.В. СИСТЕМА ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДІЗНАВАЧА ЗА НЕВИКОНАННЯ ЧИ НЕНАЛЕЖНЕ ВИКОНАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ 317

Бондаренко-Берегович В.В. СУЧАСНИЙ СТАН РОЗВИТКУ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ..... 322

Здорик Д.В., Грібова Ю.М. ЗМІСТ І ФОРМИ УЧАСТІ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО ОФІЦЕРА ГРОМАДИ У ВИЯВЛЕННІ ТА РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ..... 326

Зіньковський І.П. ДОКАЗУВАННЯ ПОТРЕБИ ПРОДОВЖЕННЯ СТРОКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА..... 331

Коротаєв В.М. РОЛЬ ДЕРЖАВНОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЦЕНТРУ МВС УКРАЇНИ У ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ, ЩО ЗУМОВЛЕНІ РОСІЙСЬКОЮ АГРЕСІЄЮ ПРОТИ УКРАЇНИ..... 336

Махлай О.М. ТЕОРЕТИЧНІ СТОВПИ ВЗАЄМОДІЇ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВИХ ПІДРОЗДІЛІВ ДЕРЖПРИКОРДОНСЛУЖБИ..... 340

Підгородинська А.В. ВИЗНАННЯ ТА ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ СУДОВИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ ЗА КОРДОНОМ... 343

Торбас О.О. ФАКТОРИ, ЯКІ ВРАХОВУЮТЬСЯ СУДДЯМИ ПРИ ЗМЕНШЕННІ РОЗМІРУ ЗАСТАВИ: СТАТИСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРАКТИКИ ВАКС ЗА 2023–2024 РР..... 346

Хольченков А.О. ДИСПОЗИТИВНІСТЬ В СИСТЕМІ ЗАСАД КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ..... 352

Шевчук В.М. РОЛЬ ТЕХНОЛОГІЙ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ПРАВООХОРОНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННІ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНОЗДАТНОСТІ УКРАЇНИ 356

РОЗДІЛ 10
МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Асірян С.Р., Полосенко Д.О. МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ У КОНТЕКСТІ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ..... 362

Yemelianenko K.O. ON THE ISSUE OF ENVIRONMENTAL SAFETY AND LEGAL BASIS OF ENVIRONMENTAL CONTROL IN THE REPUBLIC OF LITHUANIA..... 366

Єрофєєва М.М. ДУАЛІЗМ ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ І ФРАНЦІЇ..... 370

Іванов А.В., Шаповал В.Д. РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ ЄСПЛ В АСПЕКТІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ..... 373

Конончук І.М. ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРОКУРАТУРИ.....377
Кумейко А.В. СВІТОВИЙ ДОСВІД НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИМОГ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....380
Микієвич М.М., Микієвич Л.М. РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА В РАМКАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....384
Ходош В.В. ДО ПИТАННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ЯК СУБ'ЄКТ АБСОЛЮТНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ.....388

РОЗДІЛ 11
ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

Дідовець Ю.В., Чухрай І.Ю., Риндич Д.С. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ АКТІВ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ ОБОРОНИ УКРАЇНИ.....391
Дідовець Ю.В. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ОБОРОНИ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ШИРОКОМАСШТАБНОЇ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ.....395
Корольов С.С., Гашенко С.В., Матющенко С.Я. ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ДЕЯКИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ ВИДОВИХ ВИЩИХ ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ.....399
Красіков Д.О., Красіков О.М., Ганкевич К.Б. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ КОДИФІКАЦІЇ ЗАКОНОДАВЧИХ АКТІВ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН У СФЕРІ ОБОРОНИ.....402
Пугач В.В., Змієвський Г.А., Артюшенко О.В., Бридня Є.О. ІНЖЕНЕРНА ПІДТРИМКА ПІДРОЗДІЛІВ ГЕОПРОСТОРОВОЇ ПІДТРИМКИ В ХОДІ ПІДГОТОВКИ ТА ЗДІЙСНЕННЯ МАРШУ АВТОМОБІЛЬНОЮ ТЕХНІКОЮ З УРАХУВАННЯМ ДОТРИМАННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА.....407

РОЗДІЛ 12
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Копотун І.М., Тичина Д.М. ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНОГО СУДУ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ.....410
Олійник О.М., Шевчук Я.О. ДИСКУРС ПРАВА В СУЧАСНІЙ ФІЛОСОФІЇ: ОСНОВНІ НАПРЯМИ ТА КОНЦЕПЦІЇ.....414

РОЗДІЛ 13
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

Шатрава С.О., Джафарова О.В., Тилічко І.В. ЗАКОННІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРИМУСУ В ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ.....417
Боровик А.В. САНКЦІЇ ЗА КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРОТИ ПРЕДСТАВНИКІВ ВЛАДИ.....421
Радчук А.А. СУБ'ЄКТИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ.....428
Сорока Л.В., Луценко-Миськів Л.І. ДОСВІД КРАЇН У НАДАННІ ДОПОМОГИ ЖІНКАМ, ЩО ПОСТРАЖДАЛИ ВІД НАСИЛЬСТВА ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ.....432
Силенко Л.М. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ РИТУАЛЬНИХ ПОСЛУГ В УМОВАХ ОСОБЛИВОГО ПЕРІОДУ.....435
Кабаненко А.О. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ ПРИ ЗАСТОСУВАННІ ЗАХОДІВ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДО ПУБЛІЧНИХ СЛУЖБОВЦІВ ПІД ЧАС ПРОХОДЖЕННЯ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ.....438
Яковлєва Г.О. ДЕЯКІ ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ САМОЗАЙНЯТИХ ОСІБ: ЕВРОПЕЙСЬКИЙ ВИМІР.....442
Баско А.В. ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ОРГАНАМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ БЛАГОУСТРОЮ ТЕРИТОРІЙ.....445
Батанова Л.О. РІШЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ З ПИТАНЬ ВИРІШЕННЯ МИТНИХ СПОРІВ.....450
Селіванов О.А. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОНАННЯ ВИКОНАВЧОГО НАПИСУ.....453
Ковбас І.В., Колотило М.Ю., Шуль Н.І. КОНТРОЛЬ ЗА ДОТРИМАННЯМ ВИПЛАТИ ДИВІДЕНДІВ ЯК РЕГУЛЯТОРНА ФУНКЦІЯ ДЕРЖАВИ: СУДОВА ПРАКТИКА.....457

Стоцький Р.М. ЕТАПИ ДОКАЗУВАННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ 460

Балацька О.Р., Кучинська О.П. ВІДНОВЛЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ СУДІВ
В СИСТЕМІ ПРАВОСУДДЯ УКРАЇНИ: ДОСВІД МИНУЛОГО ТА СУЧАСНІ РЕАЛІЇ 462

Богданець А.В. ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ
ПРИ ПРИМУСОВОМУ НАДАННІ ПСИХІАТРИЧНОЇ ДОПОМОГИ 468

Тверезовська К.С. ПОНЯТТЯ, ВИДИ ТА ЗНАЧЕННЯ ЦИФРОВИХ ПРАВ ЛЮДИНИ 472

Журавльов О.Г. СПІВВІДНОШЕННЯ ПРЕЗУМПЦІЇ НЕВИНУВАТОСТІ
ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОВЕДЕНОСТІ ВИНИ 477

Хохлова І.В. АНАЛІЗ ПРАВОВОГО СТАТУСУ НАЦІОНАЛЬНОГО АГЕНТСТВА
ІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК СУБ'ЄКТА ВЛАДНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ 481

Лукавий Ю.П. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОЇ
РЕЄСТРАЦІЇ ПРАВ В УКРАЇНІ 485

Ільчишин В.В. ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ВІЙСЬКОВИХ АДМІНІСТРАЦІЙ В УКРАЇНІ 489

Узунов С.О. УКЛАДАННЯ ТА ВИКОНАННЯ ДОГОВОРУ
ПРО УПРАВЛІННЯ СПАДКОВИМ МАЙНОМ: ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ 494

Тарасенко О.С. ОКРЕМІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЗА ВСТАНОВЛЕННЯ АБО ПОШИРЕННЯ ЗЛОЧИННОГО ВПЛИВУ 499

Ситников О.Ф. УДОСКОНАЛЕННЯ ДОСУДОВОГО ПОРЯДКУ ВИРІШЕННЯ ПОДАТКОВИХ
СПОРІВ ЗА ДОПОМОГОЮ ВИКОРИСТАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ 503

Андрухів О.І. ПРАВОВИЙ ЗМІСТ ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ
У ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ 507

Савченко Б.Г. ЗАКОНОДАВЧІ АСПЕКТИ УЧАСТІ ВІЙСЬКОВИХ У ВИБОРАХ ДО УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ 510

Urda V.M. THE GERMAN MODEL OF LOCAL SELF-GOVERNMENT: THEORETICAL AND LEGAL ASPECT 514

Галунько В.В., Воробей П.А., Шишка Р.Б., Лазарев А.А. ПЛАНУВАННЯ ТА КООРДИНАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТИ
ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ БОРОТЬБИ З ОРГАНІЗОВАНОЮ ЗЛОЧИННІСТЮ В УКРАЇНІ 518

Зінорук М.М. ЗМІСТ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ДЕРЖАВНУ БЕЗПЕКУ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 522

CONTENTS

SECTION 1
THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Butkaliuk H.V., Humeniuk V.A. SOCIAL AND STATE SYSTEM OF THE ROMAN ARISTOCRATIC REPUBLIC.....16

Vahanova I.M. THE INSTITUTE OF LEGAL CAPACITY AND LEGAL CAPACITY IN ROMAN LAW.....19

Ivanitskyi P.S. SOCIAL NETWORKS AS A COMPONENT OF HUMAN RIGHTS REALIZATION ON THE INTERNET.....22

Kurinnyi Ye.V. DETERMINANTS OF VULNERABILITY OF THE LEGAL SYSTEM OF THE FOURTH UKRAINIAN REPUBLIC.....25

Mokhnatiuk V.R., Stepanov A.O. DIALECTIC OF THE CORRELATION BETWEEN FORMATION AND CIVILISATION APPROACHES TO THE TYPOLOGY OF STATES.....29

Nalyvaiko L.R. PROTECTION OF THE RIGHTS AND FREEDOMS OF WAR VICTIMS: ISSUES AND PROSPECTS..32

Nastiuk A.A., Basenko S.V. REALIZATION OF THE INTERESTS OF THE SUBJECTS OF KYIVAN RUS THROUGH THE APPEAL TO THE PRINCELY POWER IN THE PAGAN PERIOD.....36

SECTION 2
CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Vlasenko V.V. LEGAL BASIS OF UKRAINE'S COOPERATION WITH THE EUROPEAN UNION IN THE EUROPEAN INTEGRATION PROCESS.....42

Vlasiuk Ye.M. REGARDING THE POWERS OF BODIES OF CINSTITUTIONAL JURISDICTION: EUROPEAN EXPERIENCE AND PRACTICE IN UKRAINE.....45

Zinchenko O.V. LEGAL STATUS OF NATIONAL MINORITIES AND LANGUAGE POLICY IN ESTONIA.....49

Lymar M.V. PRINCIPLES OF PUBLIC ADMINISTRATION OF PROFESSIONAL TRAINING IN THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE.....53

Nishchymna S.O. JUSTICE PRINCIPLES IN UKRAINE: CONSTITUTIONAL AND LEGAL ASPECT.....57

Rudnieva O.M., Holovashchenko O.S., Zhuk N.A., Shevchuk M.O. ECONOMIC DIPLOMACY AS A MEANS OF SECURING NATIONAL INTERESTS.....60

SECTION 3
CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Bondarieva M.V., Rabovska S.Ya., Shmarova T.O. AN ANALYSIS OF THE APPLICATION OF CONSTRUCTIONS REI VINDICATIO AND ACTO NEGATORIA IN JUDICIAL PRACTICE OF UKRAINE.....64

Zabolotna N.Ya. GAPS IN CIVIL LEGISLATION AND WAYS TO OVERCOME THEM: A GENERAL THEORETICAL STUDY.....68

Ivashchenko S.M., Artiushenko O.V., Hashenko S.V., Ponomarenko P.M. LEGAL ASPECTS OF PHYSICAL EDUCATION AND THE SURVIVAL SYSTEM OF MILITARY PERSONNEL.....72

Ivashchenko S.M., Chalyi M.H. THE IMPORTANCE OF THE PRINCIPLE OF GOOD FAITH IN THE IMPLEMENTATION AND PROTECTION OF THE SUBJECTIVE CIVIL RIGHTS OF MILITARY PERSONNEL.....76

Kovachev P.I. PROPER DEFENDANT IN CASES ON CIVIL CONFISCATION OF UNSUBSTANTIATED ASSETS.....80

Krakhmalov P.S., Muliar H.V. LEGAL ASPECTS OF ENSURING THE CONFIDENTIALITY OF MEDICAL INFORMATION IN UKRAINE.....84

Lutsenko D.S. PROPERTY EXPECTATIONS FROM INVESTMENT CONTRACTS.....88

Mykoliuk M.O. BALANCE OF INTERESTS: PROBLEMS OF PROTECTION OF THE RIGHTS OF THE BONA FIDE PURCHASER IN UKRAINIAN CIVIL LAW.....91

Petrenko N.D. FINE IN PROCEDURAL LAW OF THE BALTIC STATES.....95

Radchenko V.S. CONTENT OF COPYRIGHT ON WORKS OF ARCHITECTURE.....101

Ratushniak V.V. INFLUENCE OF MARTIAL LAW ON LEGAL REGULATION AND FULFILLMENT OF CONTRACTUAL OBLIGATIONS.....104

Romanko A.I. INFRINGEMENT OF PROPERTY COPYRIGHT ON A WORK OF ART.....107
Simontseva L.O. THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF PRECEDENT PRACTICE
OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS ON CIVIL JUDICIARY OF UKRAINE.....112
Slobodeniuk V.A. NATURAL GAS SUPPLY CONTRACT IN UKRAINE AS A KIND OF ENERGY
AND OTHER RESOURCES SUPPLY CONTRACT THROUGH THE CONNECTED NETWORK.....116
Starchenko A.A. ELECTRONIC CIVIL LITIGATION: IMPACT OF WAR AND POST-WAR DEVELOPMENT.....119
Sukhanov M.O., Fokin S.I. NON-ORIGINAL OBJECTS IN COPYRIGHT: PROBLEMS AND PROSPECTS.....123
Tkachenko K.L. PROCEDURAL ASPECTS OF PROCEEDINGS IN CASES, THE SUBJECT OF WHICH IS THE
PROTECTION OF CIVIL RIGHTS REGARDING A LAND PLOT IN INHERITANCE LEGAL RELATIONS.....126
Kharchenko H.H. TRUST THROUGH THE PRISM OF CIVIL LEGISLATION AND COURT PRACTICE.....131

SECTION 4
ECONOMIC LAW; ECONOMIC PROCEDURAL LAW

Bilchuk O.O. SOME PROBLEMS WITH THE FORCED WITHDRAWAL OF AN INSURER FROM THE MARKET.....135
Zghama A.O., Zaitsev O.O. SOME ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF ELECTRONIC COMMERCE.....138
Kishchak D.S. SUBJECTIVE COMPOSITION OF SUBSIDIARY LIABILITY AT THE STAGE
OF DECLARING A LEGAL ENTITY BANKRUPT.....141
Mysak O.I., Voitenko O.O. CURRENT STAGE AND DIRECTIONS OF MODERNIZATION
OF THE INSTITUTE OF EVIDENCE AND EVIDENCE IN THE FIELD OF ECONOMIC PROCEEDINGS.....144
Pilkov K.M. ERGA OMNES AND INTER PARTES EFFECT OF JUDGMENTS: PART II.
ACTIONS IN REM AND IN PERSONAM IN UKRAINIAN JURISPRUNDENCE.....148
Tyshchenko A.V. ECONOMIC CONTRACT IN THE DIGITAL ECONOMY.....152

SECTION 5
LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Yatsyshyn V.V. LEGISLATION GOVERNING THE ISSUES OF COLLECTIVE LABOR RELATIONS,
SOCIAL DIALOGUE IN THE CONDITIONS OF THE LEGAL REGIME
OF MARTIAL STATE AND AFTER ITS AVOIDANCE.....158

SECTION 6
LAND LAW; AGRARIAN LAW;
ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW

Baliuk H.I., Kovalchuk T.H. HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF NON-PROLIFERATION
OF NUCLEAR WEAPONS.....161
Boiko V.B. FORMS OF LAND RIGHTS PROTECTION AND THEIR CLASSIFICATION.....166
Vashchyshyn M.Ya. ECOLOGICAL LAW VS ENVIRONMENTAL LAW.....171

SECTION 7
ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS;
FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Andreiev D.O. THE ROLE OF ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS
IN ENSURING EFFECTIVE ACCESS TO JUSTICE AND LEGAL AID.....176
Vasiuk S.V. ON THE RESULTS OF THE STATE BUREAU OF INVESTIGATIONS
OF ANALYTICAL MEASURES TO COMBAT ILLEGAL ACTIVITIES
OF OFFICIAL PERSONS STATE CUSTOMS SERVICE OF UKRAINE.....179
Voitovskyi V.S. ADMINISTRATIVE APPEAL OF DECISIONS OF STATE BODIES.....181
Havrik R.O., Halus O.O. CONCEPTS AND LEGAL FORMS OF STATE CONTROL IN THE SPHERE
OF ECONOMIC ACTIVITIES: ADMINISTRATIVE AND LEGAL ASPECT.....184
Hrynenko S.O. PROBLEMS OF APPLYING SPECIAL ECONOMIC AND OTHER RESTRICTIVE MEASURES
(SANCTIONS) IN ACCORDANCE WITH THE LAW OF UKRAINE “ON SANCTIONS”.....188
Drohin Ye.R. THE PRACTICAL SIGNIFICANCE OF DISTINGUISHING
BETWEEN PERSONAL DATA AND OTHER TYPES OF DATA IN THE CONTEXT
OF THEIR ROCESSING: FOREIGN AND DOMESTIC EXPERIENCE.....192

Ivanchuk N.V., Taranich Ye.A. CONCEPTUAL PRINCIPLES OF PROVIDING INFORMATION SECURITY AS A PRIORITY FUNCTION OF THE STATE.....197

Kazmiruk S.D., Leonov B.D., Omelian O.S. ENSURING CYBER SECURITY OF CRITICAL INFRASTRUCTURE OBJECTS BASED ON ARTIFICIAL INTELLIGENCE UNDER THE CONDITIONS OF A STATE OF WAR.....201

Karelin V.V. PECULIARITIES OF THE REFORM OF THE PENITENTIARY SYSTEM OF UKRAINE IN CONDITIONS OF THE MARTIAL LAW LEGAL REGIME.....206

Kozin S.M. LICENSING AS A MEANS OF ENSURING A PERSON'S RIGHT TO HEALTH CARE IN UKRAINE.....209

Konstantinov S.F. RESPONDIBILITY OF THE PERSONNEL OF THE STATE CRIMINAL AND EXECUTIVE SERVICE OF UKRAINE FOR CORRUPTION OFFENCES.....212

Krupnova A.O. ADMINISTRATIVE AND LEGAL FORMS OF INFORMATION SECURITY IN UKRAINE.....217

Maksymets B.A., Sukhanov M.O. PAYMENT TO THE UKRAINIAN STATE BUDGET OF DIVIDENDS OF COMPANIES IN WHICH THE AUTHORIZED CAPITAL CONTAINS SHARES THAT DIRECTLY OR INDIRECTLY BELONG TO THE STATE.....223

Manzhula A.A., Sokurenko O.A. HUMAN RIGHTS AND NATIONAL SECURITY AS AN OBJECT OF LEGAL PROTECTION IN THE CONTEXT OF THE ACTIVITIES OF THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE.....227

Moisieiev M.S. ADMINISTRATIVE RESPONSIBILITY FOR EXCEEDING AUTHORITY OR OFFICIAL AUTHORITY BY A MILITARY OFFICIAL: THEORETICAL AND LEGAL CHARACTERISTICS.....230

Muza O.V., Nesteryk M.O. CHARACTERISTICS OF THE NORMATIVE BASIS FOR THE APPLICATION OF DISCRETIONARY POWERS.....234

Nevar I.V. PROTECTION OF INVESTMENTS, PRIVATE PROPERTY AND ENTERPRISE (BUSINESS): SEPARATE HISTORICAL ASPECTS.....238

Ovsiannikov M.S. CURRENT STATE OF LEGAL REGULATION OF FINANCIAL SERVICES IN UKRAINE.....242

Pasichniuk V.B., Bahatko A.S. GENERAL PRINCIPLES OF LEGAL LIABILITY FOR VIOLATIONS OF OCCUPATIONAL SAFETY AND HEALTH REGULATIONS IN THE UNITED STATES OF AMERICA.....245

Puzyrnyi V.F. LEGAL GUARANTEES FOR STAFF OF THE STATE CRIMINAL AND EXECUTIVE SERVICE OF UKRAINE DURING THE REDUCTION OF STAFF AND THE NUMBER OF EMPLOYEES.....249

Ryndych D.S. THE ESSENCE AND CONTENT OF MILITARY DUTY: ADMINISTRATIVE AND LEGAL ASPECT.....253

Sevastianenko O.V., Mykoliuk N.V. THE CURRENT STATE OF BANK SECRECY IN UKRAINE.....257

Tovkun L.V. LEGAL REGULATION OF FINANCIAL TECHNOLOGIES: ANALYSIS OF NATIONAL AND GLOBAL EXPERIENCE.....260

Fivkin P.M. PROBLEMATIC ISSUES IN THE APPLICATION IN PRACTICE OF ARTICLES 172-20, 266-1 OF THE CODE OF UKRAINE ON ADMINISTRATIVE OFFENSES WHEN BRINGING MILITARY PERSONNEL TO ADMINISTRATIVE LIABILITY.....264

Khrebtova A.A., Serhiienko A.S., Vysotska A.Ye. THE PROSPECTIVE DIRECTIONS FOR THE DEVELOPMENT OF FINANCIAL MONITORING IN UKRAINE THROUGH THE PRISM OF THE COUNTRY'S EUROPEAN INTEGRATION ASPIRATIONS.....271

SECTION 8
CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Andrusiak H.M. CIRCUMSTANCES THAT EXCLUDE THE CRIMINAL UNLAWFULNESS OF THE ACT AND THE CONSTITUTIONAL RIGHT TO SELF-DEFENSE: RELATIONSHIP PROBLEMS.....274

Babiichuk V.S. CLARIFYING THE CONCEPT OF STREET CRIME.....278

Balanovskyi R.A. PECULIARITIES OF POLICE TRAINING WITH THE METHOD OF CYBER SECURITY: ANALYSIS AND OPTIMIZATION.....282

Behma A.P., Shust A.P., Khanov A.O. COMPARATIVE ANALYSIS OF CRIMINAL LIABILITY FOR CRIMES IN THE FIELD OF LAND RELATIONS.....285

Beznosiuk A.M., Shkolna K.H. STRATEGIES FOR MANAGING CRISIS SITUATIONS IN COMPANIES IN CONNECTION WITH CRIMINAL OFFENCES.....289

Yesaulenko P.M. CRIMINAL LIABILITY FOR VIOLATION OF STATUTORY RULES OF CONDUCT OF MILITARY SERVANTS NOT SUBORDINATED TO EACH OTHER: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF THE CRIMINAL LEGISLATION OF UKRAINE AND CERTAIN FOREIGN COUNTRIES.....292

Kamynina A.O. SUBJECTS OF CRIMINAL OFFENSES COMMITTED IN THE FIELD OF PUBLIC PROCUREMENT..... 295

Kostenko O.M., Kieier O.S. SPECIFICS OF QUALIFICATION OF A CRIMINAL OFFENSE UNDER ART. 201-2 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE..... 299

Ostapchuk L.H. PROBATION IN THE RENEWAL JUSTICE MECHANISM..... 303

Sazonenko Ye.D., Kaluhin P.P., Ivashchenko S.M., Chalyi M.H. LEGAL WORK IN THE COURSE OF ANTI-CORRUPTION ACTIVITIES IN LAW ENFORCEMENT AGENCIES..... 307

Semyrianov D.Ya., Pyrozhyk O.V. REASONS AND CONDITIONS THAT CONTRIBUTE TO COMMITMENT OF CRIMINAL OFFENSES IN THE SPHERE OF MILITARY SERVICE IN UKRAINE: THEORETICAL AND APPLIED ASPECTS..... 311

Tahiiev S.R. TYPES AND FORMS OF DOMESTIC VIOLENCE IN THE CONDITIONS OF MARITAL STATE..... 314

SECTION 9
CRIMINAL PROCESS AND FORENSIC SCIENCE; FORENSIC EXAMINATION; OPERATIVELY-SEARCH ACTIVITY

Andrushko O.V. SYSTEM OF LEGAL RESPONSIBILITY OF THE INQUIRER FOR NON-PERFORMANCE OR IMPROPER PERFORMANCE OF PROCEDURAL OBLIGATIONS..... 317

Bondarenko-Berehovych V.V. CURRENT STATE OF THE DEVELOPMENT OF FORENSIC EXPERT ACTIVITIES IN UKRAINE..... 322

Zdoryk D.V., Hribova Yu.M. THE CONTENT AND FORMS OF PARTICIPATION OF THE COMMUNITY POLICE OFFICER IN IDENTIFYING AND INVESTIGATING CRIMINAL OFFENCES..... 326

Zinkovskyi I.P. PROVING THE NEED TO EXTEND THE PRE-TRIAL INVESTIGATION TERM: THEORY AND PRACTICE..... 331

Korotaiev V.M. THE ROLE OF THE STATE SCIENTIFIC AND RESEARCH EXPERT AND CRIMINALISTIC CENTER OF THE MIA OF UKRAINE IN COMBATING CRIMINAL OFFENSES CAUSED BY RUSSIAN AGGRESSION AGAINST UKRAINE..... 336

Makhlai O.M. THEORETICAL PILLARS OF INTERACTION OF THE OPERATIVE-SEARCH SUBDIVISIONS OF THE STATE BORDER GUARD SERVICE OF UKRAINE..... 340

Pidhorodynska A.V. RECOGNITION AND ENFORCEMENT OF DECISIONS OF JUDICIAL AUTHORITIES OF UKRAINE ABROAD..... 343

Torbas O.O. FACTORS TAKEN INTO ACCOUNT BY JUDGES WHEN REDUCING THE AMOUNT OF BAIL: STATISTICAL ANALYSIS OF THE PRACTICE OF THE HIGH ANTI-CORRUPTION COURT FOR 2023–2024..... 346

Kholchenkov A.O. DISPOSITIVE PRINCIPLE IN THE SYSTEM OF PRINCIPLES OF CRIMINAL PROCEEDINGS... 352

Shevchuk V.M. THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES IN LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES AND ENSURING THE SECURITY AND DEFENSE CAPACITY OF UKRAINE..... 356

SECTION 10
INTERNATIONAL LAW

Asirian S.R., Polosenko D.O. THE MIGRATION POLICY OF THE EUROPEAN UNION IN THE CONTEXT OF MARITAL STATE IN UKRAINE..... 362

Yemelianenko K.O. ON THE ISSUE OF ENVIRONMENTAL SAFETY AND LEGAL BASIS OF ENVIRONMENTAL CONTROL IN THE REPUBLIC OF LITHUANIA..... 366

Yerofieieva M.M. DUALISM OF THE PRIVATE LAW OF UKRAINE AND FRANCE..... 370

Ivanov A.V., Shapoval V.D. THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF THE ECTHR IN THE ASPECT OF PROTECTION HUMAN RIGHTS IN THE CONDITIONS OF WAR..... 373

Kononchuk I.M. ORGANIZATIONAL STRUCTURE OF THE EUROPEAN PROSECUTOR'S OFFICE..... 377

Kumeiko A.V. GLOBAL EXPERIENCE OF REGULATORY AND LEGAL REGULATION ENSURING THE STATE SECURITY REQUIREMENTS OF UKRAINE..... 380

Mykiievych M.M., Mykiievych L.M. IMPLEMENTATION OF NORMS OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW WITHIN THE FRAMEWORK OF THE EUROPEAN UNION..... 384

Khodosh V.V. ON THE ISSUE OF THE STATE AS A SUBJECT OF ABSOLUTE LIABILITY IN INTERNATIONAL LAW..... 388

SECTION 11
MILITARY LAW

Didovets Yu.V., Chukhrai I.Yu., Ryndych D.S. PROBLEMATIC ASPECTS OF PREPARATION OF ACTS OF THE HEAD OF STATE IN DEFENSE SECTOR OF UKRAINE.....391

Didovets Yu.V. THE ISSUES OF THE IMPLEMENTATION OF LEGISLATION IN THE DEFENSE SECTOR OF UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE LARGE-SCALE MILITARY AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION.....395

Korolov S.S., Hashenko S.V., Matiushchenko S.Ya. HISTORICAL AND LEGAL ASPECT OF THE ACTIVE FEATURES OF THE PROCESS OF FORMATION AND FORMATION OF SPECIFIC VEHICLES OF THE INITIAL STABILITIES OF THE FORMATION FORCES OF UKRAINE.....399

Krasikov D.O., Krasikov O.M., Hankevych K.B. CURRENT ISSUES IN THE CODIFICATION OF LEGISLATIVE ACTS OF FOREIGN COUNTRIES IN THE FIELD OF DEFENSE.....402

Puhach V.V., Zmiivskyi H.A., Artiushenko O.V., Brydnia Ye.O. ENGINEERING SUPPORT OF GEOSPATIAL SUPPORT UNITS DURING THE PREPARATION AND EXECUTION OF THE MARCH BY VEHICLE EQUIPMENT TAKING INTO ACCOUNT COMPLIANCE WITH THE STANDARDS OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW.....407

SECTION 12
PHILOSOPHY OF LAW

Kopotun I.M., Tychyna D.M. FEATURES OF THE ORGANIZATION OF ACTIVITIES INTERNATIONAL COURT OF UNITED NATIONS.....410

Oliinyk O.M., Shevchuk Ya.O. DISCOURSE OF LAW IN MODERN PHILOSOPHY: MAIN TRENDS AND CONCEPTS.....414

SECTION 13
TOPICAL ISSUES OF JURIDICAL SCIENCE

Shatrava S.O., Dzhafarova O.V., Tylichko I.V. LEGALITY OF APPLICATION OF ADMINISTRATIVE COERCION MEASURES IN THE ACTIVITIES OF LAW ENFORCEMENT BODIES: ISSUES OF THEORY AND PRACTICE.....417

Borovyk A.V. SANCTIONS FOR CRIMINAL OFFENSES AGAINST PUBLIC OFFICIALS.....421

Radchuk A.A. SUBJECTS OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL ENSUREMENT OF THE RIGHTS OF MILITARY SERVANTS.....428

Soroka L.V., Lutsenko-Myskiv L.I. EXPERIENCE OF COUNTRIES IN PROVIDING ASSISTANCE TO WOMEN VICTIMS OF VIOLENCE DURING ARMED CONFLICT.....432

Sylenko L.M. STATE POLICY OF PUBLIC ADMINISTRATION OF RITUAL SERVICES IN THE CONDITIONS OF A SPECIAL PERIOD.....435

Kabanenko A.O. ENSURING THE PRINCIPLE OF EQUALITY IN APPLYING LEGAL LIABILITY MEASURES TO PUBLIC SERVANTS DURING THEIR PUBLIC SERVICE.....438

Yakovlieva H.O. SOME ISSUES OF SOCIAL PROTECTION OF THE SELF-EMPLOYED: THE EUROPEAN DIMENSION.....442

Basko A.V. PECULIARITIES OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF IMPLEMENTATION BY LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES OF STATE POLICY IN THE FIELD OF TERRITORIAL DEVELOPMENT.....445

Batanova L.O. THE DECISION OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHT ON THE RESOLUTION OF CUSTOMS DISPUTES.....450

Selivanov O.A. FEATURES OF ENFORCING A NOTARIAL WRIT OF EXECUTION.....453

Kovbas I.V., Kolotylo M.Iu., Shul N.I. CONTROL OVER DIVIDEND PAYMENT COMPLIANCE AS A REGULATORY FUNCTION OF THE STATE: JUDICIAL PRACTICE.....457

Stotskyi R.M. STAGES OF PROOF IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS.....460

Balatska O.R., Kuchynska O.P. RESTORATION OF MILITARY COURTS IN UKRAINE'S JUSTICE SYSTEM: PAST EXPERIENCE AND CURRENT REALITIES.....462

Bohdanets A.V. FEATURES OF JUDICIAL PROTECTION OF THE LEGAL INTERESTS OF NATURAL PERSONS IN THE FORCED PROVISION OF PSYCHIATRIC AID.....468

Tverezovska K.S. THE CONCEPT, TYPES AND SIGNIFICANCE OF DIGITAL HUMAN RIGHTS.....472

Zhuravlov O.H. CORRELATION BETWEEN THE PRESUMPTION OF INNOCENCE AND THE PROVISION OF PROOF OF GUILT.....477

Khokhlova I.V. ANALYSIS OF THE LEGAL STATUS OF THE NATIONAL AGENCY FOR HIGHER EDUCATION QUALITY ASSURANCE AS A POWER ENTITY……481

Lukavyi Yu.P. ADMINISTRATIVE-LEGAL PRINCIPLES OF THE CREATION OF THE SYSTEM OF STATE REGISTRATION OF RIGHTS IN UKRAINE……485

Ilchyshyn V.V. CONCEPT AND CONTENT OF LEGAL REGULATION OF MILITARY ADMINISTRATIONS IN UKRAINE……489

Uzunov S.O. CONCLUSION AND PERFORMANCE OF A HERITAGE MANAGEMENT CONTRACT: PRACTICAL ASPECTS……494

Tarasenko O.S. SPECIAL ISSUES OF CRIMINAL LIABILITY FOR ESTABLISHMENT OR SPREAD OF CRIMINAL INFLUENCE……499

Sytnykov O.F. IMPROVING THE PRE-COURT PROCEDURE FOR RESOLVING TAX DISPUTES WITH THE HELP OF THE USE OF EUROPEAN EXPERIENCE……503

Andrukhiv O.I. LEGAL CONTENT OF MORAL DAMAGE COMPENSATION IN THE CIVIL LEGISLATION OF UKRAINE……507

Savchenko B.H. LEGISLATIVE ASPECTS OF MILITARY PARTICIPATION IN ELECTIONS TO THE CONSTITUENT ASSEMBLY OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC……510

Urda V.M. THE GERMAN MODEL OF LOCAL SELF-GOVERNMENT: THEORETICAL AND LEGAL ASPECT……514

Halunko V.V., Vorobei P.A., Shyshka R.B., Lazarev A.A. PLANNING AND COORDINATION AS TOOLS OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE FIGHT AGAINST ORGANIZED CRIME IN UKRAINE……518

Zinoruk M.M. THE CONTENT OF THE CONCEPT OF THE STATEHOOD AND ITS IMPACT ON THE STATE SECURITY OF THE UKRAINIAN STATE……522

РОЗДІЛ 1
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.15
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/1

СУСПІЛЬНИЙ ТА ДЕРЖАВНИЙ ЛАД РИМСЬКОЇ АРИСТОКРАТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

SOCIAL AND STATE SYSTEM OF THE ROMAN ARISTOCRATIC REPUBLIC

Буткалюк Г.В., старший викладач кафедри бізнесу і права
Вінницький соціально-економічний інститут Університету «Україна»

Гуменюк В.А., студент І курсу магістратури
Інститут права та суспільних відносин Університету «Україна»

У статті досліджується суспільний та державний лад Римської аристократичної республіки, яка існувала в період з 509 до 27 років до н.е. Даний період історії Стародавнього Риму характеризується значними соціально-політичними змінами та формуванням унікальних інституцій, що заклали основу для майбутньої імперії. Основною метою дослідження є аналіз структурних елементів суспільного та державного ладу, взаємодії між різними соціальними верствами, а також впливу цих чинників на розвиток римської державності.

Суспільний лад Римської республіки базувався на чіткій стратифікації суспільства, що включала патриціїв, плебеїв, клієнтів та рабів. Патриції становили аристократію, яка володіла політичною та економічною владою, тоді як плебеї мали обмежені права та часто перебували в залежному становищі. Інститут клієнтели забезпечував патронажні відносини між аристократією та нижчими верствами, що сприяло стабілізації соціальних взаємин. Рабство також відігравало важливу роль в економіці та соціальній структурі, забезпечуючи дешеву робочу силу для аграрного та промислового секторів.

Державний лад Римської республіки характеризувався наявністю складної системи політичних інституцій, що забезпечували розподіл влади та участь різних соціальних груп у управлінні державою. Центральне місце в цій системі займав Сенат, який складався з представників патриціанських родів та виконував роль основного законодавчого і консультативного органу. Консули, обрані на один рік, відповідали за виконавчу владу та керівництво армією, а також мали право вето щодо рішень Сенату. Інші магістрати, такі як претори, цензори та едили, відповідали за судочинство, фінанси та громадський порядок.

Значну роль у політичному житті республіки відігравали народні збори, які були основним органом прямої демократії, де плебеї мали можливість висловлювати свої погляди та впливати на прийняття рішень. Плебейські трибуни, обрані плебеями, мали право вето щодо рішень Сенату та магістратів, що забезпечувало певний баланс між різними соціальними групами. Розвиток цих інституцій сприяв формуванню унікальної політичної культури, яка поєднувала елементи аристократичного управління та народної демократії. У статті також аналізуються конфлікти та компроміси між патриціями та плебеями, які визначали розвиток республіканської форми правління. Одним з ключових аспектів є вивчення законодавчих реформ, таких як Закони Дванадцяти Таблиць, які заклали основу римського права та забезпечили більш справедливий розподіл прав і обов'язків між різними соціальними верствами. Вплив цих реформ на стабільність та розвиток римської державності є важливим аспектом дослідження.

Загалом, стаття спрямована на комплексне вивчення суспільного та державного ладу Римської аристократичної республіки, враховуючи соціально-політичні, економічні та правові аспекти. Аналіз взаємодії між різними соціальними групами та політичними інституціями дозволяє глибше зрозуміти механізми функціонування римської держави та причини її тривалої стабільності і успіху. Дослідження також виявляє уроки, які можна застосувати до сучасних політичних систем, підкреслюючи важливість балансу влади та участі різних верств суспільства у управлінні державою.

Ключові слова: Римська республіка, Патриції, Плебеї, Сенат, Народні збори, Законодавчі реформи.

The article examines the social and state system of the Roman aristocratic republic, which existed in the period from 509 to 27 B.C. This period of the history of Ancient Rome is characterised by significant socio-political changes and the formation of unique institutions which laid the foundation for the future empire. The main purpose of the study is to analyse the structural elements of the social and state system, the interaction between different social strata, and the impact of these factors on the development of the Roman statehood.

The social system of the Roman Republic was based on a clear stratification of society, which included patricians, plebeians, clients and slaves. The patricians were the aristocracy, which had political and economic power, while the plebeians had limited rights and were often in a dependent position. The institution of clienteles ensured patronage relations between the aristocracy and the lower classes, which helped to stabilise social relations. Slavery also played an important role in the economy and social structure, providing cheap labour for the agricultural and industrial sectors.

The Roman Republic was characterised by a complex system of political institutions that ensured the distribution of power and the participation of various social groups in the government. The central place in this system was occupied by the Senate, which consisted of representatives of patrician families and served as the main legislative and advisory body. The consuls, elected for one year, were responsible for the executive branch and the leadership of the army, and had the right to veto Senate decisions. Other magistrates, such as praetors, censors, and aediles, were responsible for the judiciary, finance, and public order.

A significant role in the political life of the republic was played by the people's assembly, which was the main body of direct democracy, where plebeians had the opportunity to express their views and influence decision-making. The plebeian tribunes, elected by the plebeians, had the right to veto decisions of the Senate and magistrates, which ensured a certain balance between different social groups. The development of these institutions contributed to the formation of a unique political culture that combined elements of aristocratic governance and popular democracy. The article also analyses the conflicts and compromises between patricians and plebeians that determined the development of the republican form of government. One of the key aspects is the study of legislative reforms, such as the Laws of the Twelve Tables, which laid the foundation for Roman law and ensured a more equitable distribution of rights and responsibilities among different social strata. The impact of these reforms on the stability and development of the Roman state is an important aspect of the study.

In general, the article is aimed at a comprehensive study of the social and state system of the Roman aristocratic republic, taking into account socio-political, economic and legal aspects. The analysis of the interaction between different social groups and political institutions allows for

a deeper understanding of the mechanisms of functioning of the Roman state and the reasons for its long-term stability and success. The study also reveals lessons that can be applied to modern political systems, emphasising the importance of the balance of power and the participation of different segments of society in governance.

Key words: Roman Republic, Patricians, Plebeians, Senate, People's Assembly, Legislative reforms.

Постановка проблеми. Дослідження суспільного та державного ладу Римської аристократичної республіки є важливим завданням у рамках дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн». Проблема полягає в необхідності глибокого аналізу соціально-політичних структур та інституцій, які забезпечували функціонування римської держави в період з 509 до 27 років до н.е. Основним завданням є вивчення взаємодії між різними соціальними верствами, такими як патриції, плебеї, клієнти та раби, а також аналіз механізмів розподілу влади та управління державою. Існуючі дослідження часто зосереджуються на окремих аспектах римського суспільства або політичних інституціях, але недостатньо враховують їх взаємозв'язок та вплив на загальний розвиток державності. Важливо дослідити, як соціальні конфлікти та компроміси між патриціями та плебеями впливали на еволюцію політичних структур та законодавчих реформ. Особливо актуальним є вивчення ролі Сенату, консулів, народних зборів та плебейських трибунів у забезпеченні балансу влади та стабільності держави.

Враховуючи сучасні виклики та тенденції, дослідження історичних моделей державного управління може надати цінні уроки для сучасних політичних систем. Аналіз римського досвіду дозволяє краще зрозуміти механізми балансу влади, участі громадян у управлінні державою та значення законодавчих реформ для забезпечення соціальної справедливості. Таким чином, комплексний аналіз суспільного та державного ладу Римської аристократичної республіки є важливим завданням, яке сприяє глибшому розумінню історичних процесів та їхньої актуальності для сучасного світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження суспільного та державного ладу Римської аристократичної республіки належать таким вітчизняним та іноземним ученим: Т. Моммзену, П. Шенкману, Е. Мейєру, М. Ростовцеву, С. Скляренку, Г. Ферарі, А. Мастронарді, Дж. Кроуеллу, О. Латишеву, Ю. Мітрофанову.

Формулювання цілей. Метою даного дослідження є комплексний аналіз суспільного та державного ладу Римської аристократичної республіки для виявлення ключових чинників, які сприяли її стабільності та розвитку в період з 509 до 27 років до н.е. Дослідження спрямоване на глибоке вивчення взаємодії між соціальними верствами, такими як патриції, плебеї, клієнти та раби, а також на аналіз функціонування основних політичних інституцій, включаючи Сенат, консулів, народні збори та плебейських трибунів.

Виклад основного матеріалу. Римська аристократична республіка, що існувала з 509 до 27 років до н.е., є одним з найважливіших періодів в історії Стародавнього Риму. Цей період характеризується значними соціально-політичними змінами, формуванням унікальних інституцій і розвитком державних структур, що заклали основу для майбутньої імперії. Основною рисою цього періоду було домінування аристократії, або патриціїв, які володіли більшістю політичної та економічної влади. Плебеї, які складали основну масу населення, мали обмежені права і часто перебували в залежному становищі від патриціїв. Інституційні зміни, такі як створення Сенату, конституційних реформ та розвиток права, відігравали важливу роль у стабілізації суспільних відносин. Значну роль у соціальній структурі Риму відігравали також клієнтела та рабство, які забезпечували економічну стабільність і соціальну ієрархію. Важливо розглянути, як ці соціальні групи взаємодіяли між собою і як вони впливали на розвиток держави. Римська республіка, з її унікальною структурою, надає багатий матеріал для аналізу суспільного та державного ладу.

Соціальна структура Римської республіки була складною і багаторівневою. Патриції, які належали до стародавніх римських родів, мали винятковий доступ до політичної влади та земельних ресурсів. Вони утворювали верхівку суспільства і контролювали основні державні інституції, включаючи Сенат. Плебеї, хоча й складали більшість населення, мали обмежені політичні права і часто страждали від економічної нерівності. Вони боролися за свої права через народні збори і обрання плебейських трибунів, які мали право вето на рішення Сенату. Клієнтела, система патронажних відносин між патриціями та плебеями, забезпечувала певну стабільність у соціальних взаєминах, оскільки клієнти отримували захист і підтримку від своїх патронів. Рабство було важливою частиною економічної системи Риму, забезпечуючи дешеву робочу силу для аграрного та промислового секторів [1, с. 158]. Ця складна соціальна структура створювала основу для політичної стабільності, але водночас викликала соціальну напругу і конфлікти.

Державний лад Римської республіки був організований навколо кількох ключових інституцій, які забезпечували розподіл влади та участь різних соціальних груп у державному управлінні. Сенат, який складався з представників патриціанських родів, був основним законодавчим та консультативним органом. Консули, обрані на один рік, відповідали за виконавчу владу, керівництво армією та мали право вето щодо рішень Сенату. Інші магістрати, такі як претори, цензори та еділи, виконували спеціалізовані функції, включаючи судочинство, фінанси та громадський порядок. Народні збори, де плебеї мали право голосу, були основним органом прямої демократії, де приймалися важливі рішення. Плебейські трибуни, обрані плебеями, мали право вето на рішення магістратів і Сенату, що забезпечувало певний баланс влади. Важливу роль відігравали також законодавчі реформи, які поступово розширювали права плебеїв і зменшували вплив патриціїв. Ця система політичних інституцій забезпечувала стабільність і ефективність управління державою.

Одним з ключових аспектів державного ладу Римської республіки були законодавчі реформи, які мали на меті вирівнювання прав і обов'язків між патриціями та плебеями. Однією з найважливіших реформ було прийняття Законів Дванадцяти Таблиць у середині V століття до н.е. Ці закони закріплювали основні права та обов'язки римських громадян і стали основою для римського права. Вони забезпечували більш справедливий розподіл правових норм і зменшували соціальну напругу між різними верствами суспільства. Інші реформи, такі як легалізація шлюбу між патриціями та плебеями і доступ плебеїв до вищих державних посад, також сприяли поступовій демократизації римського суспільства. Впровадження цих реформ було результатом тривалих соціальних конфліктів і компромісів. Важливо відзначити, що ці законодавчі зміни сприяли не тільки стабілізації внутрішніх відносин, але й зміцненню державної влади. Римська республіка продемонструвала здатність до адаптації та реформування, що забезпечило її тривалу стабільність і успіх [2, с. 117].

Соціальні конфлікти і компроміси між патриціями та плебеями мали значний вплив на еволюцію римської республіканської форми правління. Одним з найважливіших інструментів плебеїв у боротьбі за свої права були народні збори і плебейські трибуни. Народні збори дозволяли плебеям безпосередньо впливати на прийняття рішень, тоді як трибуни мали право вето на рішення магістратів і Сенату. Ці інституції забезпечували певний баланс влади і сприяли поступовій демократизації римського суспільства. Конфлікти між патриціями та плебе-

ями часто призводили до соціальних напруг і заворушень, але також стимулювали впровадження реформ і зміцнення правового порядку. Наприклад, боротьба за права плебеїв призвела до прийняття важливих законодавчих актів, які забезпечували більш справедливий розподіл прав і обов'язків. Ці конфлікти і компроміси були важливим чинником у розвитку римської державності і формуванні унікальної політичної культури. Вони демонструють здатність римського суспільства до адаптації і реформування в умовах соціальних змін.

Інститут клієнтели відігравав важливу роль у соціальній і політичній структурі Римської республіки. Клієнтела була системою патронажних відносин між патриціями і плебеями, де клієнти отримували захист і підтримку від своїх патронів в обмін на лояльність і послуги. Ця система забезпечувала соціальну стабільність і сприяла зміцненню соціальних зв'язків. Патрони надавали клієнтам матеріальну допомогу, правовий захист і політичну підтримку, що дозволяло плебеям брати участь у суспільному житті [3, с. 291]. Клієнтела також мала важливе значення для політичної діяльності, оскільки патрони використовували своїх клієнтів для забезпечення підтримки на виборах і в політичних конфліктах. Ця система створювала взаємозалежність між різними соціальними групами і сприяла збереженню соціального порядку. Водночас, клієнтела могла призводити до зловживань і соціальної нерівності, оскільки патрони часто використовували своїх клієнтів для зміцнення власної влади і впливу. Незважаючи на це, інститут клієнтели був важливим елементом соціальної і політичної структури Римської республіки.

Рабство було невід'ємною частиною економічної і соціальної структури Римської республіки. Раби забезпечували дешеву робочу силу для аграрного, промислового та домашнього секторів. Вони були важливим ресурсом для економічного розвитку і забезпечення багатства аристократії. Рабство також відігравало значну роль у соціальній ієрархії, визначаючи статус і владу господарів [4, с. 162]. Раби не мали жодних політичних прав і часто піддавалися жорстокому поводженню, але деякі з них могли отримати свободу і стати вільними громадянами. Інститут рабства був тісно пов'язаний з воєнними завоюваннями, оскільки велика кількість рабів походила з підкорених народів. Рабство також сприяло соціальній напрузі і конфліктам, оскільки раби іноді повставали проти своїх господарів, як це сталося під час повстання Спартака. Незважаючи на всі негативні аспекти, рабство залишалося важливою частиною римської економіки і соціальної структури. Воно забезпечувало економічну стабільність і сприяло розвитку римської держави.

Аналіз суспільного та державного ладу Римської аристократичної республіки дозволяє краще зрозуміти механізми функціонування однієї з найбільш успішних і тривалих державних систем в історії. Взаємодія між соціальними верствами, такими як патриції, плебеї, клієнти та раби, створювала складну, але стабільну соціальну і політичну структуру. Політичні інституції, такі як Сенат, консули, народні збори і плебейські трибуни, забезпечували баланс влади і ефективне управління державою. Законодавчі реформи, що вирівнювали права і обов'язки між різними верствами суспільства, сприяли стабільності і розвитку республіки [5, с. 322]. Соціальні конфлікти і компроміси були важливим чинником у формуванні політичної культури і зміцненні правового порядку. Інститути клієнтели і рабства відігравали важливу роль у соціальній і економічній структурі, забезпечуючи стабільність і розвиток. Римська республіка демонструє здатність до адаптації і реформування в умовах соціальних змін. Її досвід надає цінні уроки для сучасних політичних систем.

Висновки. Дослідження суспільного та державного ладу Римської аристократичної республіки дозволяє глибше зрозуміти механізми, що забезпечували стабільність і розвиток однієї з найуспішніших державних систем в історії. Інтеракція між різними соціальними верствами, такими як патриції, плебеї, клієнти та раби, створювала складну, але ефективну соціальну структуру. Важливу роль у цьому відігравали політичні інституції, зокрема Сенат, консули, народні збори та плебейські трибуни, які забезпечували розподіл влади та участь громадян у державному управлінні. Законодавчі реформи, спрямовані на вирівнювання прав і обов'язків між різними верствами суспільства, сприяли стабілізації соціальних відносин та зміцненню правового порядку.

Досвід Римської республіки надає цінні уроки для сучасних політичних систем, зокрема щодо важливості балансу влади, участі громадян у державному управлінні та значення законодавчих реформ для забезпечення соціальної справедливості. Інститути клієнтели та рабства, попри свої суперечливі аспекти, відігравали важливу роль у забезпеченні економічної стабільності та соціальної ієрархії. Римська республіка продемонструвала високу здатність до адаптації в умовах змін, що є актуальним для сучасних держав, які стикаються з глобальними викликами. Комплексний аналіз соціальних та політичних інституцій Римської республіки дозволяє не лише глибше зрозуміти історичні процеси, але й знайти актуальні паралелі та застосування для сучасного державного управління.

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія держави і права зарубіжних країн. Курс лекцій / В.М. Щербатюк (кер. авт. кол.), Ю.В. Сокур (відп. секр.), Є.С. Дурнов, О.А. Житков, Ю.В. Кривицький та ін,; за ред. В.М. Щербатюка. Київ. Видавництво «Фенікс», 2021. 536 с.

2. Історія держави і права (схеми та таблиці): навчальний посібник / О.В. Шкуратенко, Н.О. Дорощук та ін. Київ. «Видавництво Людмила», 2021. 288 с.

3. Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн Київ. Центр навчальної літератури, 2019. 730 с.

4. Хома Н.М. Історія держави і права зарубіжних країн. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. 3-є видання, стереотипне. Львів. «Новий світ-2000», 2018. 480 с.

5. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки ; [Бандурка О. М., Швець Д. В., Бурдін М. Ю., Головко О. М., та ін. ; вступ. слово О. М. Бандурки]. Харків : Майдан, 2020. 618 с.

УДК 340.15 (37): 347.122
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/2

ІНСТИТУТ ПРАВОЗДАТНОСТІ ТА ДІЄЗДАТНОСТІ У РИМСЬКОМУ ПРАВІ

THE INSTITUTE OF LEGAL CAPACITY AND LEGAL CAPACITY IN ROMAN LAW

Ваганова І.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри правового регулювання економіки
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

У даній статті досліджено інститут право- та дієздатності у Римському праві. Досліджено моменти виникнення правоздатності і можливість успадкування спадщини. Зазначено, що правоздатність у Римському праві безпосередньо залежала від правового статусу громадянина. Проаналізовані шляхи набуття римського громадянства. Такими були народження від римських громадян; внаслідок усиновлення римським громадянином; в внаслідок звільнення від рабства; у разі надання римського громадянства окремим громадянам за великі надбання, містам, провінціям особливими указами правителів. Проаналізовано дієздатність римських громадян за віковим критерієм. Встановлено обсяг частково недієздатних громадян. Вони мали право здійснювати самостійні правочини, такі як дарування, позичка. Частково дієздатні мали право здійснювати всі угоди, одружуватися, складати заповіт.

Повна дієздатність громадянина у Римському праві складалася зі: стану свободи, стану громадянства, сімейного стану. Об'єм повної правоздатність у Римському праві включав: одруження, вчинення угод майнового характеру, участь у політичному житті держави шляхом голосування чи обрання на політичні посади.

Недієздатними громадянами в Римському праві визнавали душевнохворі і недоумкуваті. На обмеження дієздатності осіб впливали такі фактори як незадовільний фізичний стан, душевні хвороби (божевілля); фізичні вади Обмежувалися в дієздатності також марнотратники – особи, які через слабкість характеру витрачають своє майно, а тому виникає загроза повного його знищення. Марнотратник не мав права здійснювати угоди за зобов'язаннями, не міг брати позику, закладати майно, а також ручатися за кого-небудь.

У Римському праві правове становище жінок було різним. Спочатку жінка перебувала під владою господаря. Ним міг бути батько чи родич чоловічої статі. Незалежно від становища жінка мала обмежено-правовий статус. Публічні права жінок теж були обмежені. У період правління Юстиніана, юридичний статус жінки було прирівняно до чоловічого, і вона користувалася цивільно-правовими правами та повному обсязі.

Ключові слова: римське право, дієздатність, правоздатність, обмежено дієздатні, цивільний стан.

This article examines the institution of legal capacity in Roman law. The moments of the emergence of legal capacity and the possibility of inheriting an inheritance have been studied. It is noted that legal capacity in Roman law directly depended on the legal status of a citizen. The ways of acquiring Roman citizenship are analyzed. Such were the births of Roman citizens; due to adoption by a Roman citizen; as a result of liberation from slavery; in the case of granting Roman citizenship to individual citizens for large possessions, cities, provinces by special decrees of the rulers. The legal capacity of Roman citizens was analyzed according to the age criterion. The amount of partially disabled citizens has been established. They had the right to carry out independent transactions, such as donations and loans. Those with partial legal capacity had the right to make all agreements, get married, and make a will.

The full legal capacity of a citizen in Roman law consisted of: state of freedom, state of citizenship, family state. The scope of full legal capacity in Roman law included: marriage, execution of property agreements, participation in the political life of the state by voting or election to political positions.

The mentally ill and mentally ill were recognized as incompetent citizens in Roman law. Factors such as unsatisfactory physical condition, mental illness (insanity) affected the limitation of legal capacity of persons; physical defects Prodigals were also limited in their ability to act – persons who, due to weakness of character, spend their property, and therefore there is a threat of its complete destruction. A spendthrift had no right to make agreements based on obligations, could not take a loan, pledge property, and also vouch for someone.

In Roman law, the legal position of women was different. At first, the woman was under the authority of the master. He could be a father or a male relative. Regardless of her position, a woman had limited legal status. Women's public rights were also limited. During the reign of Justinian, the legal status of women was equal to that of men, and she enjoyed full civil rights.

Key words: Roman law, legal capacity, legal capacity, limited legal capacity, marital status.

Інститут правоздатності та дієздатності належить до статутного права Римської імперії. У римському праві категорії правоздатність і дієздатність розрізнялися мало, але все ж таки існувала практика, що не за кожною особою визнавалася здатність здійснювати дію з юридичними наслідками. Це означало, що не всі громадяни мали однакову правоздатність. Правоздатність у Римському праві виникала від народження, але зачатий, що не народився плід, певною мірою міг визнаватися спадкоємцем. Проте, як вважали римські юристи, в деяких випадках цивільна правоздатність може виникнути і до народження дитини. Павло зазначав: «Хто знаходиться в утробі, охороняється, нібито він знаходиться серед людей, оскільки йдеться про вигоди самого плоду» [1, с. 38]. Отже, якщо батько дитини, що ще не народилась, помре, то при розподілі спадщини має бути врахована частка того, хто ще не народився.

Правоздатність у Римському праві безпосередньо залежала від правового статусу громадянина, римський громадянин мав велику кількість прав у сфері приватного і публічного права, ніж не громадянин Риму.

Римське громадянство набувалося такими шляхами: народження від римських громадян; внаслідок усиновлення римським громадянином; в внаслідок звільнення від рабства; у разі надання римського громадянства окремим громадянам за великі надбання, містам, провінціям особливими указами правителів.

Усі громадяни у Римському праві поділялися на дві категорії: вільнонароджені та вільновідпущеники. Вільнонароджені громадяни мали приватну та публічну правоздатність у повному обсязі. Політична правоздатність громадянина мала на увазі можливість служити в римських військах, брати участь і голосувати в народних зборах, обирати і бути обраними в магістри.

Вільновідпущенниками чи лібертинами у Римському праві визнавали звільнені за заповітом раби. На відміну від вільного громадянина вільновідпущенник не мав права голосувати, обиратися у магістрати, не мали права одружуватися з вільнонародженими громадянами, тобто були повністю позбавлені публічних прав. Вони мали право здійснювати майнові угоди та нести за них відповідальність.

За часів імператора Августа лібертини отримали право голосувати в народних зборах і одружуватися з вільнонародженими, крім осіб сенаторського стану. Лібертини не підлягали призову до легіонів, їх брали тільки в крайніх випадках і створювали особливий військовий підрозділ,

не змішуючи їх із вільнонародженими. Лібертини могли служити лише у військово-морському флоті.

Вільновідпущений мав майнові обов'язки перед колишнім рабовласником, тобто став вільновідпущеним, лібертин не ставав повністю вільним, він все життя зберігав залежність від патрона, повинен був надавати йому повагу, без дозволу влади не міг викликати патрона до суду, не міг пред'явити позов про безчесну поведінку.

Лібертин був зобов'язаний все життя платити патрону аліменти, надавати йому матеріальну допомогу, якщо той перебував у складних життєвих обставинах.

Якщо патрон помирав раніше, то право на аліменти переходило до його дітей. Патрон мав право на спадщину вільновідпущеного, якщо той був бездітним, в іншому випадку патрон ділив спадщину з дітьми лібертина, якщо у нього кількість синів була меншою за трьох.

У період Імперії, якщо лібертин надав великі надбання державі, він мав право звернутися до імператора та клопотати про присвоєння йому звання вільнонародженого і тоді його діти також набували статусу вільнонароджені.

Дієздатність римського громадянина поділялась за віком осіб. Існували такі вікові критерії

1. Неповнолітні:

а) повністю недієздатні (діти до 7-ми років);

б) частково недієздатні (хлопчики від 7 до 14 років, дівчатка віком від 7 до 12 років).

2. Повнолітні:

а) частково дієздатні (молоді люди віком від 14 до 25 років, дівчата з 12 до 25 років);

б) повністю дієздатні (по досягненню 25-річного віку).

Частково недієздатні громадяни мали право здійснювати самостійні правочини, такі як дарування, позичка. Частково дієздатні мали право здійснювати всі угоди, одружуватися, складати заповіт.

Повна дієздатність громадянина у Римському праві складалася зі: стану свободи, стану громадянства, сімейного стану. Об'єм повної правоздатність у Римському праві включав: одруження, вчинення угод майнового характеру, участь у політичному житті держави шляхом голосування чи обрання на політичні посади.

Недієздатними громадянами в Римському праві визнавали душевнохворі і недоумкуваті. Магістрат, дослідивши їх психічний стан, виносив рішення про визнання громадянина недоумкуватим або душевнохворим. Цим громадянам призначався опікун або піклувальник (все залежало від тяжкості захворювання) без його згоди вони не могли здійснювати майнові прпавочини, купувати та відчужувати майно, бути спадкоємцем та заповідачем. Опікунами та заповідачами мали право бути родичі чоловічої статі.

Римське право визнавало часткове повернення дієздатності в момент так званих «світлих проміжків», у цей момент громадянин міг самостійно здійснювати певні правочини, які визнавалися дійсними.

На обмеження дієздатності осіб впливали такі фактори як незадовільний фізичний стан, душевні хвороби (божевілля); фізичні вади (відсутність якогось органу, неможливість зовнішнього сприйняття або неправильне функціонування якогось органу, наприклад, глухі, сліпі, німі, кастрати). Обмежувалися в дієздатності також марнотратники – особи, які через слабкість характеру витрачають своє майно, а тому виникає загроза повного його знищення. Марнотратникам призначався піклувальник, який ніс відповідальність за їхній майновий стан. [2, с. 71]. Порядок визнання марнотратника обмежено дієздатним був аналогічним із визнанням душевнохворим. За заявою будь-кого із родичів, а також по власною ініціативи, магістрат або претор проводили розслідування з метою встановлення марнотратної схильності та поведінки громадянина. Якщо це підтверджувалося, то накладалася заборона на майно даного громадянина і призначався піклувальник. Заборона накладалася спочатку на спадок, отриманий від батька чи діда, а потім на майно самого марнотратника.

За Римським законом марнотратник мав право здійснювати самостійно лише угоди спрямовані на збільшення майна, купувати майно, не обтяжене боргами. Марнотратник не мав права здійснювати угоди за зобов'язаннями, не міг брати позику, закладати майно, а також ручатися за кого-небудь.

Марнотратник був повнолітньою особою, обмеженою у своїй цивільній дієздатності і був прирівняний у цьому відношенні до неповнолітнього або божевільного. Тобто неповнолітній громадянин марнотратником бути не міг. Піклування в Римському праві мало публічний характер і встановлювалося за розпорядженням магістрів і преторів.

У Римському праві правове становище жінок було різним, причому згодом воно зазнавало змін. Спочатку жінка перебувала під владою, так званого господаря, ним міг бути батько чи родич чоловічої статі. Незалежно від становища жінка мала обмежено-правовий статус і, як вважалося, призначення опікуна їй було необхідне «з властивою жінці легковажності». Якщо жінка була одружена, відповідно, її опікуном автоматично ставав чоловік, але опікун не мав права зазіхати на її майно, на її особистість, він міг брати участь лише як свідок при укладанні угодах. Публічні права жінок теж були обмежені, тож жінка не могла вести суспільні діяльність, не могла бути опікуном, і без гарантії опікуна не несла відповідальності за чужими боргами.

Значення рішення магістрату про встановлення опіки над слабкою статтю поступово девальвується: вже 4 ст. римські жінки цілком користувалися всіма правами дієздатних осіб, крім права виступати у громадських місцях і судах на захист інших громадян.

Пізніше, у період правління Юстиніана, юридичний статус жінки було прирівняно до чоловічого, і вона користувалася цивільно-правовими. правами та повному обсязі.

Зміна цивільного стану громадянина могла статися при зменшенні його правоздатності. У римському праві було три види зменшення правоздатності: 1) мінімальне зменшення (наступало при зміні сімейного стану, наприклад, при розлученні); 2) середнє применшення (наступало при переселенні громадянина до латин або перегринів з метою отримання земельного наділу; при адміністративній висилці за територію Риму. Таке покарання зазнав Овідій, тобто громадянин свободу не втрачав, та його дієздатність обмежувалася); 3) при максимальному применшенні правоздатності громадянин позбавлявся свободи, тобто перетворювався в раба і, відповідно, все його майно переходило до власника. Максимальне зменшення правоздатності наступало при попаданні в полон до ворога; під час продажу громадянина в рабство; а також при засудженні його за вчинення ним тяжкого злочину на страту або роботи на рудниках. Таким чином, громадянин набував статусу раба, повністю позбавляючись всіх майнових та особистих прав.

Обмеження дієздатності відбувалося у зв'язку з применшенням громадянської честі громадянина, це означало що громадянин своєю непристойною поведінкою та непристойними вчинками втрачав повагу до себе у суспільстві. Існували такі види применшення громадянської честі: 1) опосередковане безчестя. Воно наставало у разі засудження за крадіжку чи шахрайство, а також за неможливості розплатитися за боргами та при продажу свого майна з аукціону. 2) безпосереднє безчестя, наступало у разі вчинення ганьблять честь громадянина дій; 3) ганьбу, її накладали у разі заняття громадянина ганебною професією, наприклад, акторством чи проституцією. Наприклад, у Римі повій змушували фарбувати волосся в рудий колір, щоб воно відрізнялося від порядних жінок. Для всіх категорій цих громадян існували обмеження у спадкових правах.

Нечесні громадяни не мали права одружуватися з вільнонародженими, не могли бути представниками в судовому процесі, не мали права бути опікунами та піклувальниками, обиратися на державні посади. Приниження честі мало довічний і тимчасовий характер, відновити честь громадянина міг лише державний орган, який наклав безчестя, або верховна влада від імені римського народу.

У Римському праві опіка встановлювалася над жінками та неповнолітніми, піклування встановлювалося над слабоумними, душевнохворими, марнотратами та іншими особами віком від 25 років. Існували три види опіки: заповідальна, законна та засновувана. Заповідальна опіка встановлювалася шляхом заповіту господаря, який отримав опіку над своїми дітьми, у тому числі не народженими, над онуками та правнуками, якщо батько вмирав раніше за діда. Якщо заповідальна опіка батьком встановлено не була, вона встановлювалася згідно із законом, і опікуном ставав родич по батьківській лінії.

Опікуном у Римському праві міг бути будь-який дієздатний громадянин, який має право обіймати державні посади, опіка була громадським обов'язком, і відмовитися від неї можна було лише з поважних причин відповідно. Опікунами не могли бути раби, воїни, боржники і кредитори опікуваного, відповідно до обов'язків опікуна ставилося в сумлінне управління майном підопічного та забезпечення його безпеки, збагачення за рахунок майна підопічного не допускалося.

ЛІТЕРАТУРА

1. Основи римського приватного права : навчально-методичний посібник / Є. О. Харитонов, І. В. Давидова, О. І. Сафончик та ін.; за ред. Є. О. Харитонова. Одеса : Фенікс, 2019. 296 с.
2. Калюжний Р. А., Вовк В. М. Римське приватне право: підруч. для вищ. навч. закл. Київ : «МП Леся», 2014. 240 с.

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/3

СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ ЯК СКЛАДОВА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ

SOCIAL NETWORKS AS A COMPONENT OF HUMAN RIGHTS REALIZATION ON THE INTERNET

Іваніцький П.С., аспірант кафедри теорії права та прав людини
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Стаття досліджує роль соціальних мереж в контексті реалізації прав людини за допомогою інформаційних технологій та використання мережі Інтернет.

Зокрема аналізується як соціальні мережі впливають на повсякденне життя користувачів, як соціальні мережі сприяють реалізації таких прав як свобода слова, право на інформацію, тощо. Висвітлюються позитивні та негативні аспекти використання мережі Інтернет (наприклад, прояви дискримінації, цензуру, порушення конфіденційності, дезінформацію, інформаційні маніпуляції чи поширення мови ворожнечі), інформаційну

езпеку користувачів та засоби сприяння убезпечення інтернет середовища.

У статті обговорюється вплив соціальних мереж на громадянське суспільство, демократичні процеси та права людини, що виникають «он-лайн». Досліджується як соціальні медіа можуть висвітлювати новини, поширювати інформацію про порушення прав людини та сприяти становленню соціальної справедливості як в мережі так і в житті «офф-лайн».

Розглядаються конкретні приклади обмежень прав людини чи блокування інтернет ресурсів які здійснюють негативний вплив на процес реалізації прав людини користувачами всесвітньої мережі. Відзначається роль модерації контенту державою чи міжнародною спільнотою, задля створення інструментів захисту прав людини та захисту користувачів від шкідливого контенту та впливу дезінформації чи «інформаційно-психологічних операцій» елементи якого прямо впливають на безпеку користувачів в мережі.

В статті підкреслюється важливість розвитку політики усвідомленого користування мережею із сприянням цьому держави та міжнародної спільноти, що повинні розробляти та удосконалювати вже наявні механізми захисту людей від негативного впливу в соціальних мережах та медіа. Потрібно спонукати користувачів вчитись фільтрувати інформацію, заохочувати до розвитку, та в свою чергу з боку держави намагатись створити для цього сприятливі умови та законодавчими механізмами убезпечити користування мережею як для пересічних користувачів, так і для ведення бізнесу або тієї чи інакшої політики.

Рекомендується впровадження національних та міжнародних стандартів, співпраця між державними інститутами та державами в цілому, задля створення сприятливого та безпечного середовища в мережі Інтернет.

Ключові слова: право, права людини, право на інформацію, соціальні мережі, мережа Інтернет, захист прав людини, інформаційна безпека, конфіденційність, дезінформація.

The article explores the role of social networks in the context of the realization of human rights through information technology and the use of the Internet. It specifically analyzes how social networks affect users' daily lives and how they facilitate the realization of such rights as freedom of speech and the right to information. The article highlights both positive and negative aspects of Internet use, including issues such as discrimination, censorship, privacy violations, misinformation, information manipulation, and the spread of hate speech. It also addresses user information security and ways to promote a safer online environment.

The article discusses the impact of social networks on civil society, democratic processes, and human rights that arise online. It investigates how social media can highlight news, disseminate information about human rights violations, and promote social justice both online and offline.

Specific examples of human rights restrictions or blocking of internet resources that negatively impact the realization of human rights by users of the global network are considered. The role of content moderation by the state or international community is noted, aiming to create tools for protecting human rights and safeguarding users from harmful content and the influence of misinformation or "information-psychological operations," elements of which directly impact user security online.

The article emphasizes the importance of developing a policy of conscious Internet use, with the support of the state and the international community, which should develop and improve existing mechanisms to protect people from the negative impact of social networks and media. It is necessary to encourage users to learn how to filter information, promote development, and, in turn, the state should try to create favorable conditions and legislative mechanisms to ensure safe Internet use for ordinary users as well as for business or political activities.

The implementation of national and international standards, cooperation between state institutions, and states as a whole is recommended to create a favorable and safe environment on the Internet.

Key words: law, human rights, right to information, social networks, Internet, human rights protection, information security, privacy, disinformation.

В сучасних реаліях широкого поширення комп'ютерно-інформаційних технологій та стрімкого розвитку Інтернет-інформаційних ресурсів соціальні мережі стали важливою складовою у більшості сферах нашого життя.

Інтернет давно перестав бути просто інструментом для передачі інформації і з кожним днем все більше вклинюється в повсякденне та професійне життя людей, цьому в свою чергу сприяло створення соціальних мереж та їх розвиток, наприклад, на фоні пандемії «COVID-19». Соціальними мережами щодня користуються мільйони користувачів, як пересічні громадяни так і політики, відомі особистості, бізнес та інші, що сприяє швидкій динаміці адаптації суспільства до новостворених інформаційних викликів сучасності.

Щоб детальніше розглянути соціальні мережі як феномен потрібно розуміти як правовідносини виникають в процесі їхнього використання.

Правовідносини в інтернет середовищі виникають загалом через комунікацію у схемі: користувач/користувач, користувач/держава, користувач/бізнес або ж різне поєднання суб'єктів, що користуються послугами які надаються мережею Інтернет. В свою чергу Кострубіцька А. В. у своїй статті «Особливості державного регулювання діяльності Інтернет-засобів масової комунікації у Європейському Союзі» наводить приклад поділу інтернет-правовідносин на дві групи: Базові та Факультативні

«До групи базових правовідносин вчені зараховують
– питання технічного регулювання;
– питання щодо інтелектуальної власності;
– поширення інформації;
– конфіденційності;
– електронного документообігу;
– електронної комерції.

Натомість факультативні правовідносини в мережі Інтернет включають розгляд питань щодо електронних бібліотек, музеїв; теле-медицини, теле-фармації; телероботи, мобільного Інтернету, дистанційної освіти тощо»

[1], так можна сказати, що питання використання та правового регулювання соціальних мереж також можна віднести до першої групи. Адже використання соціальних мереж та медіа тісно пов'язані з питаннями поширення інформації, конфіденційності, електронної комерції, інтелектуальної власності та інших груп так званих базових правовідносин в мережі Інтернет, що в свою чергу потребує хоча б мінімального державного контролю чи регуляції.

Проте, соціальні мережі можна віднести до правовідносин які вдаються до саморегуляції, як добровільної так і з втручанням модерації чи державного/законодавчого контролю.

З цього приводу Маріам Чалабієва зазначає: «електронні соціальні мережі – це саме той потужний результат перенесення наявних моделей соціальних взаємодій у медіа-вимір, шляхом повноцінної реалізації конституційних прав людини, що потребує обов'язкового правого регулювання з боку держави, яке має ґрунтуватися на безпечному підході до користування соціальними мережами, гарантуванні та захисту прав людини у Інтернеті» [2], можна сказати, що серед усіх плюсів використання соціальних мереж існують також і вагомі мінуси, як наприклад складність правового регулювання з боку держав чи міжнародного законодавства, проблема з анонімністю користувачів, проблема із складністю технічного забезпечення безпеки користувачів, тощо.

За даними звіту Digital+2021 [3], який виконали організації We Are Social і Hootsuite на планеті близько 7.83 мільярда людей серед яких 4.66 мільярда користуються інтернетом та 4.2 мільярда в свою чергу користуються соціальними мережами, що є дуже вагомим показником, адже це більша частина усього населення планети.

Соціальні мережі є масовим явищем яке доступно цілодобово та характеризується дуже великою кількістю контенту, щоправда не завжди достовірного.

Проте, соціальні мережі несуть в собі і низку небезпек для користувачів, адже їхній розвиток зумовив створення та розвиток інтернет-шахрайства, розширив коло можливостей інформаційних війн та створив умови для розвитку злочинних інструментів пов'язаних з використанням мережі Інтернет.

Яскравим прикладом використання мережі в злочинних намірах та задля потреб інформаційної пропаганди є російсько-Українська війна. Користувачі в процесі використання соціальних мереж щодня стикаються з інструментами інформаційно-психологічної операції серед елементів якої створення дезінформації, пропаганди, перебільшення певної інформації або применшення іншої, кібератаки, тощо. Використання соціальних мереж вкрай спрощує створення чи використання недостовірної чи неправдивої інформації, або ж залучення користувачів у інші види злочинної діяльності.

Небезпека соціальних мереж прямо залежить від того, хто такі соціальні мережі використовує, тому державне регулювання питань пов'язаних з їхнім використанням стає дуже актуальним. Так у 2017 році Указом Президента України, відповідно до рішення РНБО України, було обмежено доступ українських користувачів до російських соціальних мереж (таких як «ВКонтакте», «Одноклассники»). Документ, який наказує блокувати низку ресурсів українськими інтернет-провайдерами, набув чинності 17 травня 2017 року [4].

В сучасності через таку інформаційну війну на території країни заблоковано доступ до сайтів з російським доменом та накладено санкції на інформаційні ресурси, що сприяли створенню небезпечних умов для користувачів в їхньому процесі використання мережі Інтернет.

Повномасштабне вторгнення росії в Україну викликало неабиякий розвиток поширення дезінформації, що мало свої наслідки, Кантур О. М. з цього приводу наводить приклад: «Так у березні 2022 року відеосервіс YouTube заблокував російські пропагандистські канали RT та Sputnik по всій Європі. Водночас, спираючись на прохання низки урядів та ЄС, американська технологічна корпорація конгломерату соціальних мереж Meta повідомила про обмеження доступу до вищезазначених ресурсів на власних майданчиках» [5], а отже ми можемо говорити як про обмеження та регуляцію соціальних мереж не тільки на національному та міжнародному рівнях, а також і на рівнях самих компаній, що надають доступ до соціальних мереж.

В свою чергу, якщо говорити про безпеку користувачів та правове регулювання соціальних мереж можна зазначити, що держава повинна забезпечувати захист та реалізацію прав людини як офф-лайн так і он-лайн. З цього приводу, на прикладі адміністративно-правового регулювання, Галунько А. В. зазначає: «соціальні інтернет-мережі як об'єкт адміністративно-правового регулювання – це система прав фізичних і юридичних осіб (засновників, авторів аудіовізуального контенту та чисельних користувачів), які порушуються третіми особами в таких мережах, охорона яких здійснюється публічною адміністрацією на основі адміністративно-правових норм, у випадку неможливості їх захисту на основі цивільно-правових та інших соціальних норм» [6], таким чином держава повинна створити механізми убезпечення соціальних мереж, діяльності користувачів та засоби реалізації таких механізмів, аби створити безпечне середовище для використання соціальних мереж.

Проте таке регулювання не повинно виходити за межі, тобто держава повинна регулювати дане питання у тій мірі у якій надходять скарги від громадян про порушення їхніх прав в мережі. Нормативно-правова регуляція соціальних мереж повинна бути спрямована на забезпечення прав людини, та можливість їхньої реалізації в контексті використання соціальних мереж та Інтернет-мережі в цілому.

Аналізуючи питання правового регулювання соціальних мереж та Інтернет мережі в цілому Степаненко К. В. зазначає: «Необхідність встановлення правового регулювання суспільних відносин, що формуються в процесі використання інформаційного середовища глобальних комп'ютерних мереж обумовлена багатьма факторами: глобалізацією інформаційно комунікаційних технологій, значними соціально-економічними змінами в суспільстві, інформатизацією управлінської діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, бурхливим розвитком міжнародних економічних відносин, що здійснюються з використанням глобальних комп'ютерних мереж тощо» [7], проте держава повинна сама обрати спосіб такого регулювання, наприклад, схиляючись більш до імперативного методу регулювання правовідносин в мережі (Китай, Південна Корея), або ж більш диспозитивного методу правового регулювання (США, Аргентина, тощо), або об'єднати ці два методи в імперативно-диспозитивний метод взявши за основу саморегуляцію інтернет-правовідносин та правовідносин в соціальних мережах, а також законодавче регулювання таких небезпечних сфер як шахрайство, дезінформація (Німеччина) [8], поширення мови ворожнечі, тощо (Франція) [9].

Зокрема вже зараз існують сфери які потребують державного та/чи міжнародного контролю та регулювання, наприклад:

– Нормативно правове регулювання функціонування Інтернету, інформаційно-телекомунікаційних систем та технологій, соціальних мереж та медіа, інформаційного простору загалом.

– Управління мережею Інтернет та поширеністю соціальних мереж на державному рівні у межах повноважень державних органів, але так, щоб це не порушувало права людини у контексті використання нею всесвітньої мережі.

– Законодавче регулювання питань які опосередковано чи прямо пов'язані з використанням соціальних мереж

та мережі Інтернет в цілому: питання авторських прав та інтелектуальної власності, питання електронної комерції, торгівлі та питання надання послуг через мережу Інтернет, тощо.

– Захист та забезпечення прав людини і громадянина в інформаційному Інтернет-просторі, в тому числі соціальних мережах, наприклад, захист права на конфіденційність, захист авторських прав людини, недоторканості приватного життя, права на забуття, тощо.

– Захист та всебічне забезпечення прав дітей в інтернет середовищі, соціальних мережах та медія, спонукання батьків, вчителів, вихователів до саморозвитку та самовдосконалення вмінь пов'язаних з використанням всесвітньої мережі, задля подальшого застосування таких вмінь для захисту дітей від негативного впливу Інтернету та пов'язаних з цим ризиків.

– Законодавче регулювання відповідальності за протиправну діяльність в мережі (зокрема в соціальних мережа), кіберзлочинність, екстремізм, розповсюдження та створення дитячої чи іншої порнографії, пропагандою аморалізму, насильства, жорстокості чи мови ворожнечі.

– Підтримка та всебічне сприяння важливим ініціативам у сфері використання мережі інтернет та соціальних мереж, як наприклад збереження культурної спадщини.

Висновки. Отже, потрібно враховувати те, що попри всі плюси використання соціальних мереж та Інтернету в цілому, які виступають у формі свободи вираження поглядів, доступу до інформації, можливістю участі користувачів мережі в суспільному житті та сприянні взаємодії між людьми різних сфер діяльності, соціальні мережі та всесвітня мережа несуть в собі і низку ризиків, такі як порушення права на приватність, кібербуліг, кіберзлочинність, дезінформація, пропаганда, заохочення до використання мови ворожнечі чи маніпуляції.

Соціальні мережі стають все більш ефективнішим інструментом для боротьби за забезпечення та реалізацію прав людини в Інтернет-просторі, проте використання соціальних мереж та медіа потребує свідомого та відповідального ставлення як і з боку користувачів Інтернету так і з боку держави, міжнародної спільноти та з боку самих платформ, що надають доступ до використання таких мереж. Важливо розуміти та вивчати баланс між захистом прав людини та захистом від зловживань, встановленню етичних чи нормативних кордонів, які будуть забезпечувати такий баланс.

Соціальні мережі мають вкрай вагомий потенціал для розвитку та можуть як і якісно так і негативно впливати на реалізацію прав людини в мережі. Проте, це потребує зусиль з боку держав, міжнародної спільноти, громадських організацій та самих користувачів задля утворення безпечного та сприятливого середовища в контексті використання соціальних мереж та Інтернет-мережі в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кострубіцька А. В. Особливості державного регулювання діяльності інтернет-засобів масової комунікації у європейському союзі. Інвестиції: практика та досвід. 2016. № 16. С. 75–79.

2. Чалабієва М. Соціальні мережі як засіб реалізації прав людини в Україні. Jurnalul juridic national: teorie şi practică. 2019. № 37 (3). С. 46–49.

3. Digital 2021: global overview report. Digital 2021. URL: https://datareportal.com/reports/digital-2021-global-overview-report.

4. Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2017 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»

5. Кантур О. М. Державне регулювання соціальних мереж: досвід країн єс та сша. Публічне управління та адміністрування в умовах війни і в поствоєнний період в україні : МАТЕРІАЛИ ВСЕУКР. НАУКОВО-ПРАКТ. КОНФ., м. Київ, 15–28 квіт. 2022 р.

6. Галунько А. В. Соціальні інтернет-мережі як об'єкт адміністративно-правового регулювання. *Науковий* вісник Ужгородського національного університету. 2013. Т. 2, № 22. С. 127–129.

7. Степаненко К. В. Державне регулювання правовідносин в інформаційно-комунікаційній мережі інтернет. Правова інформатика. 2013. № 3. С. 35–40.

8. Ukrinform. Німці оголосили війну ненависті в інтернеті. Укрінформ – актуальні новини України та світу. URL: https://www.ukrinform.ua/rubricworld/3049867-nimci-ogolosili-vijnu-nenavisti-v-interneti.html

9. Франція ухвалила закон про мову ненависті в Інтернеті – Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення. Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення. URL: https://www.nrada.gov.ua/frantsiya-uhvalyla-zakon-pro-movu-nenavysti-vinterneti/

УДК 340.11
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/4

ДЕТЕРМІНАНТИ ВРАЗЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ЧЕТВЕРТОЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

DETERMINANTS OF VULNERABILITY OF THE LEGAL SYSTEM OF THE FOURTH UKRAINIAN REPUBLIC

Курінний Є.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

Однією з концептуальних причин цілком обґрунтованих претензій до вітчизняної правової системи було й залишається існування можливої невідповідності між такими поняттями як «право» і «закон». Перше, зважаючи на своє потужне теоретичне підґрунтя, розглядається як унікальний і універсальний інструментарій (стандарт, лекало) забезпечення справедливості у соціальному житті. Закон, виходячи зі своєї насамперед практичної спрямованості, сприймається як формалізоване закріплення права у конкретних законодавчих нормах, зміст яких має відповідати високим «взірцевим» стандартам права. Недотримання уніфікованих вимог права не тільки спричинює вразливість правової системи, воно невідмінно негативно позначається на процесах становлення громадянського суспільства і правової держави, а також позитивної самореалізації громадян. Крім того, обмежений формат правобуття де-факто сприяє існуванню таких негативних явищ як корупція, казнокрадство, кумівство, непотизм, асоціальна мотивація роботи значної кількості вітчизняного чиновництва, неякісні та неефективні процеси правотворчості та правореалізації. Також, як в умовах повномасштабної агресії рф, так й у постворенний період не слід забувати про зовнішні чинники загрози нашій державі взагалі та її правовій системи зокрема. Головними детермінантами вразливості правової системи існуючої на даний час Четвертої української республіки є обмежене використання права та його ключових можливостей в організації та функціонуванні даної системи, а також сукупність тих негативних проявів та тенденцій, що характеризують діяльність теперішнього державно-владного апарату України. Для того щоб усунути існуючі причини наведених ризиків та вивести роботу вітчизняної правової системи з параметрів квазісистеми, потрібно здійснити комплекс організаційно-правових заходів, спрямованих на формування та запровадження принципово нової парадигми нової (п'ятої) української республіки, у конструкції якої будуть ліквідовані наявні вади чинної республіканської моделі та запровадженні дієві правові запобіжники її можливої деформації.

Ключові слова: право, правова система, республіка, правова держава, громадянське суспільство, воєнний стан, державно-владний апарат.

The existence of a possible discrepancy between such concepts as “law” and “the law” has been and still remains one of the conceptual reasons for the well-founded complaints against the national legal system. The former, given its solid theoretical foundation, is considered as a unique and universal tool (standard, template) for ensuring justice in social life. The law, based on its primarily practical focus, is perceived as a formalized consolidation of the right in specific legislative norms, the content of which must meet high “exemplary” standards of law. Failure to comply with the unified requirements of law not only makes the legal system vulnerable but also inevitably has a negative impact on the processes of establishing civil society and the rule of law, as well as on the positive self-realization of citizens. In addition, the limited format of legal existence de facto contributes to the existence of such negative phenomena as corruption, embezzlement, cronyism, nepotism, antisocial motivation of many domestic officials, poor quality and inefficient law-making and law enforcement processes. Moreover, both amidst the full-scale aggression of the russian federation and the post-war period, we should keep in mind external factors threatening our state in general and its legal system in particular. The main determinants of the vulnerability of the legal system of the currently existing Fourth Ukrainian Republic are the limited use of law and its key capabilities in the organization and functioning of the relevant system, as well as the set of adverse manifestations and trends characterizing the activities of the operating state apparatus of Ukraine. In order to eliminate the existing causes of the above risks and bring the domestic legal system out of the quasi-system parameters, it is necessary to implement a set of organizational and legal measures aimed at forming and introducing the entirely innovative paradigm of the new (fifth) Ukrainian republic, the design of which will eliminate the current shortcomings of the present republican model and present effective legal safeguards against its possible deformation.

Key words: law, legal system, republic, rule of law, civil society, martial law, state apparatus.

Вступ. Соціальне буття для кожної держави виступає у ролі своєрідного базису, фундаменту, опираючись на який забезпечується функціонування та розвиток відповідного політичного утворення.

Ключовими елементами соціальної сфери є: політична, економічна, соціально-культурна, духовна та правова системи.

Право є наріжним, головним компонентом, котрий спонукає виникнення похідних від нього складових, сукупність яких утворює відповідну систему.

За радянським концептом право – це воля панівного класу зведена у закон. У часи так званої перебудови, на лекціях видатного вітчизняного правознавця

В.В. Копєйчикова можна було почути вже зовсім інші думки про сутність права, а саме, що воно є найвищим поведінковим стандартом громадян або закон може помилятися, право – ні.

Достатньо оригінально сутність права викладена українськими фахівцями на початку 2000-х років. А саме, сутністю права є свобода людини, тобто притаманні людині властивості й форми життя, що відображають її прагнення до самовираження й самореалізації, але це не будь-яка свобода, а свобода певним чином визначена й забезпечена. Тому право є свободою: взаємодії з іншими суб'єктами; в першу чергу, діянь, що знаходять своє зовнішнє втілення у вигляді дій чи бездіяльності; що поєднує в собі свободу суспільства та його членів; межі якої забезпечуються суспільством, а не окремою людиною; реалізація якої захищається юридичними засобами; не кожного окремого індивіда, а типових членів суспільства, тому межі свободи є рівними для кожного з однойменних суб'єктів [1, с. 39–40].

Більш класичне але не менш оригінальне визначення права можна зустріти у підручнику з держави і права датованому 2009 роком, зокрема право слід розуміти як засновану на уявленні про справедливість міру свободи і рівності, що відображає потреби суспільного розвитку, яка у своїй основі склалася в процесі повторюваних суспільних відносин і визнається та охороняється державою [2, с. 148].

У порівнянні з правом, визначення «правової системи» у сучасній науці теорії держави і права України має більш сталі ознаки. Так, у юридичній науці розрізняють вузьке і широке значення терміна «правова система». У вузькому значенні цей термін означає сукупність усіх правових явищ певної держави (правові норми, правові принципи,

правосвідомість, законодавство, правові відносини, юридичні установи, юридична техніка, правова культура, стан законності, правопорядок тощо), що перебувають у стані динамічної взаємодії, тобто йдеться про «національну правову систему». У широкому сенсі під правовою системою розуміють сукупність національних правових систем, що мають схожі юридичні ознаки, які дають підстави говорити про відносну єдність таких систем. У цьому сенсі в сучасній компаративістиці досить широко використовується термін «правова сім'я».

Поняття «правова сім'я» є теоретико-синтетичним утворенням. У реальному житті ми маємо справу не з сім'ями, а з національними правовими системами. Дослідження правових систем окремих країн формують широкий масив емпіричних даних, які дозволяють побачити особливості кожної держави. Однак накопичення інформації про правові явища різних країн вимагає її систематизації. Розглядаючи особливості історичного виникнення права в різних країнах, його побудову, юридичну практику та інші чинники, можна виявити закономірні зв'язки між різними правовими системами [3, с. 368–369].

Інший колектив авторів зазначаючи, що цінність використання категорії правової системи для юриспруденції полягає у можливості за її допомогою комплексно проаналізувати всю правову сферу життя суспільства, виявити найсуттєвіші закономірності, що складаються між її частинами та у стосунках з іншими суспільними явищами. У загальному вигляді правову систему можна визначити, як сформовану під впливом об'єктивних закономірностей розвитку суспільства сукупність усіх його правових явищ, які перебувають у стійких зв'язках між собою та з іншими соціальними системами [2, с. 560].

Результати соціальної практики українського сьогодення, в умовах триваючої близько 2,5 років широкомасштабної військової агресії рф, спричинюють критичне сприйняття функціонування більшості складових правової системи, які не завжди відповідають існуючим соціальним запитам.

Враховуючи, що дані завдання безпосередньо пов'язані організаційно-правовими характеристиками Четвертої української республіки, відповідні суспільні потреби не зважаючи на свою нагальність поки що фактично не досліджувались, тому існує необхідність початку їх розгляду, яка буде здійснена у межах цієї праці.

Науково-теоретичною основою для вивчення вад правової системи чинної республіки можуть слугувати праці відомих учених-правознавців насамперед представників таких фундаментальних галузей права як теорії держави і права, конституційного та адміністративного права.

Набутий з початку 90-х років минулого століття багаторічний досвід організації та функціонування теперішньої правової системи Україні, спонукає до її критичного аналізу та об'єктивного визначення її подальших перспектив, що допоможе сформувати ґрунтовні висновки, спрямовані на усунення існуючих концептуальних помилок, тому визначення детермінантів вразливості правової системи сучасної української республіки є метою даної роботи.

На початку викладення основного матеріалу, слід відмітити, що як уже зазначалося, головним елементом правової системи є право, але це далеко не єдиний її структурний компонент. Усі елементи правової системи можуть бути згруповані у декілька підсистем, що складають її структуру. До структури правової системи входять: 1) інституціональна складова – сукупність усіх суб'єктів права (індивідуальних та колективних, державних та недержавних); 2) нормативна складова – сукупність принципів і норм права, які регулюють відносини між суб'єктами права, правила правотворчості, система визнаних джерел права; 3) ідеологічна складова – сукупність поглядів на право та інші правові явища, що поділяються на правову психологію, правову ідеологію та правову культуру (до цієї групи належить також система підготовки юристів); 4) функціональна складова – процес реалізації права та правозастосування, судова та інша юридична практика; 5) результативна складова – відображає результати дії права, ступінь його соціальної затребуваності та відповідності інтересам соціуму, стан правопорядку в суспільстві [2, с. 562].

Також, для формування більш повного уявлення про правову систему слід навести її основні риси:

1. Правова система є одним з різновидів соціальної системи, поряд та у взаємозв'язках з нею існують інші види соціальних систем: політична, економічна, релігійна тощо.

2. Правова система формується, як правило, у межах певної держави (в такому разі використовують назву «національна правова система»), але в деяких випадках правова система може виходити за межі держави і охоплювати соціальні системи різних країн (саме так виникли релігійні правові системи – мусульманська, канонічна, індуська, іудейська та міжнародно-правові системи, наприклад, європейське право).

3. Правові системи мають різний ступінь розвитку, який можна визначити за кількісними та якісними критеріями. До кількісних належить наявність розвинутої системи норм права та відповідних джерел, системи правозастосовних інститутів, системи правової освіти тощо, до якісних – ступінь соціальної затребуваності права, його реальна здатність врегулювати суспільні відносини.

4. Правова система формується під впливом об'єктивних історичних чинників (національних, релігійних, економічних та ін.), які є унікальними для кожного суспільства та зумовлюють різноманітність правових систем, водночас треба пам'ятати про існування також суб'єктивних чинників впливу на правову систему, насамперед правову політику держави, яка реалізується відповідно до суб'єктивних уявлень правлячих кіл.

5. Правова система складається з різнорідних елементів. Деякі з них характеризуються як статичні, деякі – як динамічні. Головним елементом будь-якої правової системи є право, навколо якого формуються всі інші елементи системи. Через це навіть визначають, що право існує, формується та функціонує у вигляді правової системи.

6. Правова система характеризується цілісністю. Це явище – не тільки сукупність певних елементів та їх рис. Унаслідок утворення нового цілісного явища у нього з'являються якісно нові риси, яких немає у складових елементів, наприклад, здатність забезпечувати правопорядок.

7. Правова система має відносно стійкий характер у часі. Риси, яких вона набуває в перебігу історичного процесу, формуються протягом тривалого часу, мають стійкий характер та не можуть бути змінені у стислий строк.

8. Правові системи зберігають свою сутність та основні риси навіть у разі зміни державних форм організації суспільства (розпад держави, втрата незалежності, об'єднання або роз'єднання), тобто демонструють правонаступність.

Зміст особливостей сучасної правової системи України потрібно визначати за таким важливим часовим критерієм як – до повномасштабної війни та під час неї.

Першу групу особливостей складають:

1) генетичний зв'язок з романо-германською правовою сім'єю, що обумовлює наявність таких традиційних для неї рис як провідна роль нормативно-правових актів у системі джерел права, загальний характер норм права, кодифікація основних галузей права, поділ права на публічне і приватне;

2) статус правової системи перехідного типу, який обумовлений її соціалістичним минулим і проголошеним курсом на повернення у сім'ю романо-германського права… після успішного завершення політико-правових реформ;

3) євроінтеграційний вектор розвитку, який свідчить про зближення національного права України з європейським правом;

4) імплантація європейських правових стандартів у правову систему України;

5) під впливом глобалізації відбуваються вагомі зміни у правовій системі та всіх її підсистемах, вони стосуються більшою чи меншою мірою всіх її елементів (статичних і динамічних) [4, с. 54–57].

В той же час, перелік особливостей правової системи України в умовах воєнного стану є наступний:

– право в умовах воєнного стану в Україні не змінює свого гуманістичного та людиноцентристського спрямовування, проте, рельєфно наповнюється обмеженнями Міжнародного гуманітарного права, зовнішнім виразом яких є Женевські конвенції, які безпосереднього стосується військовослужбовців Збройних сили України, інших сил безпеки і оборони, за межами яких вони мають легальне право знищувати комбатантів країни-агресорки росії;

– крім того слід підкреслити, що вся правова система публічного адміністрування має бути перебудована на військову тематику, щодо забезпечення Українського війська усім необхідним для Перемоги;

– правові установи судової гілки влади продовжують функціонувати у повному обсязі за виключенням обмежень, щодо здійснення судочинства виходячи з підстав забезпечення безпеки суддів, апарату суду та учасників судового процесу;

– Верховна Рада України продовжує працювати, зосереджуючи свою основну увагу на невідкладному законодавчому забезпеченню Перемоги;

– органи виконавчої влади перейшли на посилений варіант здійснення своїх функцій;

– головними адміністративними органами в Україні стали Президент України, як Верховний головнокомандувач, Рада національного безпеки і оборони України, Міністерство оборони України та військові адміністрації;

– щодо громадян України та суб'єктів господарювання почали застосовуватися певні законодавчі обмеження, які не суперечать Конституції України;

– правопорядок почав забезпечуватися у більш суворому правовому режимі комендантської години та інших обмежень воєнного стану;

– правова ідеологія набула рельєфного забарвлення протидії наративам руського миру;

– об'єктивно підсились тенденції поваги до цінностей та права Європейського Союзу та НАТО [5, с. 692].

У визначенні ефективності правової системи держави, велике значення відіграє показник рівня співвідношення між правом і законом (чим більше дія останнього корелюється з першим, тим менше ймовірність гальмування роботи згаданої системи).

Слід погодитися з думкою науковців, що відомі всім правникам вислови «верховенство права» і «верховенство закону» досить часто в юридичній літературі розглядають як ідентичні або схожі за змістом. Поняття «верховенство права» лексично близьке до одного з базових елементів позитивістської доктрини права у вигляді поняття «верховенство закону», що і призвело до ототожнення цих понять.

В англійській мові вони навіть лунають однаково, для них використовують спільний концепт «rule of law», втім їх перекладають у різних значеннях. У перекладах окремих правничих документів застосовують різний контекст, а саме: «сила закону», «влада закону», «верховенство закону». Зазначимо, що українське поняття «закон» означає нормативний документ з найвищою юридичною силою, ухвалений в установленому порядку, недотримання якого передбачає негативні санкції з боку держави, тоді як англійське «law» одночасно має багато значень, зокрема як іменник: і закон, і право, і правнича професія, і суд (судовий процес), та інші. Як дієслово «law» має два значення: 1) звертатися до суду; 2) нав'язувати свою волю. І навіть цим усі можливі значення англійського слова law не вичерпуються (Oxford English Dictionary). Українські законодавці закріпили юридичне визначення верховенства права в ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України: суд під час вирішення справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого, зокрема, людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини.

Проте найбільш змістовно поняття «верховенство права» розкрито в рішенні Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України. Пункт 4.1 рішення містить таке тлумачення: верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема в закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства.

Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість є однією з основних засад права, вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню. У сфері реалізації права справедливість проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом, відповідності злочину й покарання, цілях законодавця і засобах, обраних для їх досягнення [6, с. 95–97].

Однією з концептуальних причин цілком обґрунтованих претензій до вітчизняної правової системи було й залишається існування можливої невідповідності між такими поняттями як «право» і «закон». Перше, зважаючи на своє потужне теоретичне підґрунтя, розглядається як унікальний і універсальний інструментарій (стандарт, лекало) забезпечення справедливості у соціальному житті. Закон, виходячи зі своєї насамперед практичної спрямованості, сприймається як формалізоване закріплення права у конкретних законодавчих нормах, зміст яких має відповідати високим «взірцевим» стандартам права.

Нажаль в реальному житті не завжди можна спостерігати таку ідеалістичну картину, бо у обов'язкових до виконання правилах з яких складається законодавчі та інші нормативно-правові акти в окремих випадках можна зустріти випадки незначного або суттєвого відхилення від правових лекал. В умовах правової держави подібні помилки як правило визнаються та підлягають негайному і беззастережному усуненню. І навпаки, коли інститути правової держави залишаються слабкими і остаточно не сформованими, наведені відступи у законодавчій сфері від правових стандартів зустрічаються набагато частіше, а заходи щодо їх виправлення можуть перейти у довготривалий і скоріш малорезультативний процес.

Окрім помилок (навмисних чи ненавмисних) під час правотворчості, питома вага порушень правобуття також відбувається у процесі правореалізації, шляхом ігнорування виконання правових законодавчих приписів або затягування їх реалізації (передусім їх застосування відповідними репрезентантами влади).

За таких умов, утворюється комплекс причин, які не тільки реально загрожують правовій системі держави, а й суттєво гальмують її функціонування та розвиток, а значить негативно вливають на рівень життя громадян, оцінки стану суспільства та діяльності держави.

Потенціал права і правової системи за цих негативних обставин може використовуватися здебільшого вибірково, насамперед в інтересах правлячих владних кіл та інших представників «сильних світу цього» (насамперед олігархії). Серед значної частини вітчизняного чиновництва різних владних рівнів можна спостерігати спотворення першочергової мотивації їх діяльності, яка полягає не в служінні народу і державі, а у задоволенні власних (особистих і групових) передусім меркантильних інтересів, а також у відданості та лояльності керівництву навіть у разі порушення закону з його боку.

Недотримання високих стандартів права не тільки спричинює вразливість правової системи, воно невідмінно позначається на процесах становлення правової держави, зокрема на впровадженні та дії таких її засадничих принципів як: верховенство права; органічна єдність права і закону; непорушність прав і свобод і людини; правова рівність; правовий захист людини-громадянина; поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову.

Усічений формат правобуття, сприяючи вразливості правової системи, також негативно впливає на формування інститутів громадянського суспільства. Достатньою аргументацією даної тези, на мою думку може слугувати перелік основних ознак зазначеного суспільства так досі і не набутих у повній мірі в нашій країні, а саме: економічна незалежність громадян та наявність середнього класу; розвинута демократія ідеологічний плюралізм; рівноправність громадян у забезпеченні своїх прав і свобод; свобода слова і засобів масової інформації; високий рівень всебічного розвитку і позитивної самореалізації членів суспільства.

Неповне застосування правового потенціалу також позначається на вразливості елементів правової системи, зокрема її інституціональної, нормативної, ідеологічної, функціональної і результативної складових.

Враховуючи це, можна стверджувати, що правова система теперішньої української держави функціонує в обмежених параметрах, що характеризуються як незавершеністю її становлення так й переважно штучним обмеженням використання можливостей права як ключового соціального інструментарію забезпечення справедливості у різноманітних суспільних відносинах, що потребують відповідної нормативно-правової регламентації. Тобто зараз в Україні на відміну від високорозвинутих держав, функціонує не повноцінна правова система, а квазі (ніби, можливо) відповідна система.

Ключовим детермінантом вразливості діючої української правової системи є не задіяння усіх правових стандартів щодо організації та функціонування елементів (складових) зазначеної системи. Подібний обмежений формат правобуття де факто сприяє існуванню та поширенню таких негативних явищ як корупція, казнокрадство, кумівство, непотизм, асоціальна мотивація роботи значної кількості вітчизняного чиновництва, неякісні та неефективні процеси правотворчості та правореалізації та ін., сукупність яких також визначають відповідні інституціональні та системні вразливості.

Зважаючи на такий невтішний стан речей, перед українським суспільством виникає нагальна потреба усунення існуючих перешкод для належного функціонування права, шляхом проведення затребуваних інституціональних, системних або навіть установчих реформ, за результатами яких в нашій державі запровадиться повноцінний формат правобуття.

Також, як в умовах повномасштабної агресії рф, так й у поствоєнний період не слід забувати про зовнішні чинники загроз нашій державі взагалі та її правовій системи зокрема.

На підставі викладеного можна констатувати, що головними детермінантами вразливості правової система існуючої на даний час Четвертої української республіки є обмежене використання права та його ключових можливостей в організації та функціонуванні даної системи, а також сукупність тих негативних проявів та тенденцій, що характеризують діяльність теперішнього державно-владного апарату України.

Для того щоб усунути існуючі причини наведених ризиків та вивести роботу вітчизняної правової системи з параметрів квазісистеми, потрібно здійснити комплекс організаційно-правових заходів, спрямованих на формування та запровадження принципово нової парадигми нової (п'ятої) української республіки, у конструкції якої будуть ліквідовані наявні вади чинної республіканської моделі та запровадженні дієві правові запобіжники її можливої деформації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ю.А. Ведєрніков, В.С. Грекул. Теорія держави і права. Навчальний посібник. Дн-ськ.: Вид-во Юр.акад. МВС України. Дн-ськ. 2002. 119 с.

2. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.

3. Теорія держави і права : підручник / [О. М. Бандурка, О. М. Головко, О. С. Передерій та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. М. Бандурки.МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків. 2018. 416 с.

4. Хаустова М.Г. особливості правової системи України. *Право і суспільство*. 2015.№ 6(3). С. 51–57.

5. Христинченко Н.П., Бородін І.Л. Особливості правової системи України, як різновиду романо-германської правової сім'ї в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 690–693.

6. Василь Добіжа, Олександр Колесник. Співвідношення понять право і закон. Krakowskie Studia Małopolskie. 2022. № 4 (36). С. 94–106.

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/5

ДІАЛЕКТИКА СПІВВІДНОШЕННЯ ФОРМАЦІЙНОГО ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПІДХОДІВ ДО ТИПОЛОГІЇ ДЕРЖАВ

DIALECTIC OF THE CORRELATION BETWEEN FORMATION AND CIVILISATION APPROACHES TO THE TYPOLOGY OF STATES

Мохнатюк В.Р., асистент кафедри бізнесу і права
Вінницький соціально-економічний інститут Університету «Україна»

Степанов А.О., студент І курсу магістратури
Інститут права та суспільних відносин Університету «Україна»

Дослідження проблем типології держав залишається актуальним питанням у рамках дисципліни «Теорія держави і права». У статті розглядається діалектика співвідношення формаційного та цивілізаційного підходів, що є ключовими методологічними інструментами в аналізі історичних типів держав. Формаційний підхід, заснований на марксистській теорії, фокусується на економічних структурах та класових відносинах як основних чинниках формування та розвитку державних утворень. Він підкреслює роль матеріальних умов життя суспільства у визначенні політичних та правових систем. Цивілізаційний підхід, натомість, звертає увагу на культурно-історичні та духовні аспекти, що формують унікальні цивілізаційні моделі державного розвитку. Цей підхід акцентує на впливі релігії, традицій, менталітету та інших культурних чинників, які визначають специфіку та особливості розвитку конкретних держав. У статті досліджується взаємодія цих підходів, що дозволяє краще зрозуміти складні процеси еволюції державних форм.

Діалектика співвідношення формаційного та цивілізаційного підходів полягає в інтеграції економічних та культурних факторів для комплексного аналізу державних утворень. Це дозволяє уникнути редукціонізму та однобічності кожного з підходів, забезпечуючи більш повне та глибоке розуміння історичних процесів. Формаційний підхід надає цінний інструментарій для аналізу матеріальних основ державної влади та її змін у контексті соціально-економічних формацій. Цивілізаційний підхід, своєю чергою, розширює горизонти дослідження, включаючи в аналіз культурні та духовні аспекти, що формують ідентичність та специфіку державних інститутів.

У статті також розглядаються критичні зауваження щодо кожного з підходів. Зокрема, формаційний підхід часто критикується за надмірну спрощеність та ігнорування культурних чинників, тоді як цивілізаційний підхід може бути звинувачений у культурному детермінізмі та нехтуванні економічними реаліями. Автор пропонує шляхи подолання цих недоліків шляхом їх синтезу. Застосування інтегрованого підходу є особливо актуальним у контексті сучасних глобалізаційних процесів, які вимагають комплексного розуміння взаємодії економічних та культурних чинників у формуванні та розвитку державних систем. У статті доводиться, що діалектичне поєднання формаційного та цивілізаційного підходів є ефективним інструментом для аналізу як історичних, так і сучасних типів держав, що дозволяє враховувати всю багатогранність їхнього розвитку.

У висновках статті підкреслюється необхідність подальших досліджень, спрямованих на розробку нових методологічних підходів до типології держав, що враховують сучасні виклики та тенденції. Це відкриває нові перспективи для теорії держави і права, сприяючи більш глибокому розумінню природи та еволюції державних утворень у різних історичних та культурних контекстах.

Ключові слова: типологія держав, формаційний підхід, цивілізаційний підхід, історичний розвиток, діалектичний аналіз.

The study of the problems of typology of states remains a topical issue within the discipline of Theory of State and Law. The article examines the dialectic of the relationship between the formationist and civilisation approaches, which are key methodological tools in the analysis of historical types of states. The formationist approach, based on Marxist theory, focuses on economic structures and class relations as the main factors in the formation and development of state entities. It emphasises the role of material conditions of society in determining political and legal systems. The civilisational approach, on the other hand, draws attention to the cultural, historical and spiritual aspects that shape unique civilisational models of state development. This approach emphasises the influence of religion, traditions, mentality and other cultural factors that determine the specifics and peculiarities of the development of particular states. The article examines the interaction of these approaches, which allows us to better understand the complex processes of evolution of state forms.

The dialectic of the correlation between the formation and civilisation approaches is to integrate economic and cultural factors for a comprehensive analysis of state formations. This allows avoiding reductionism and one-sidedness of each approach, providing a more complete and deeper understanding of historical processes. The formation approach provides a valuable tool for analysing the material foundations of state power and its changes in the context of socio-economic formations. The civilisation approach, in turn, broadens the research horizons by including cultural and spiritual aspects that shape the identity and specificity of state institutions in the analysis.

The article also discusses criticisms of each approach. In particular, the formationist approach is often criticised for being too simplistic and ignoring cultural factors, while the civilisation approach can be accused of cultural determinism and neglecting economic realities. The author suggests ways to overcome these shortcomings by synthesising them. The application of an integrated approach is especially relevant in the context of modern globalisation processes, which require a comprehensive understanding of the interaction of economic and cultural factors in the formation and development of state systems. The article argues that the dialectical combination of the formation and civilisation approaches is an effective tool for analysing both historical and modern types of states, which allows taking into account the full range of their development.

The article concludes by emphasising the need for further research aimed at developing new methodological approaches to the typology of states that take into account current challenges and trends. This opens up new perspectives for the theory of state and law, contributing to a deeper understanding of the nature and evolution of state formations in different historical and cultural contexts.

Key words: typology of states, formation approach, civilisation approach, historical development, dialectical analysis.

Постановка проблеми. Проблема типології держав залишається однією з найважливіших і найскладніших у галузі теорії держави і права. Сучасні наукові дослідження стикаються з численними викликами, що вимагають інтеграції різних підходів для комплексного аналізу державних утворень. Зокрема, формаційний підхід, заснований на марксистській теорії, пропонує розглядати держави через призму економічних формацій, які змінюються в результаті класової боротьби та економічних трансформацій. Він наголошує на матеріальних умовах життя суспільства та їхньому впливі на політичні та правові системи. Проблема полягає в необхідності знайти баланс між цими двома підходами для створення більш цілісної та адекватної теорії типології держав. Необхідно розробити методологію, яка б поєднувала економічні та культурні чинники, дозволяючи комплексно аналізувати історичні та сучасні типи держав. Це вимагає діалектичного підходу, який інтегрує формаційний та цивілізаційний

підходи, забезпечуючи більш повне розуміння складних процесів еволюції державних форм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження з діалектики співвідношення формаційного та цивілізаційного підходів до типології держав належать таким вітчизняним та іноземним ученим: Дж. Харрісу, М. Гомес, Дж. Рейнольдсу, К. Мендесу, А. Петровій, В. Смирнову, І. Коваленку, О. Шевченко, Н. Андрєєвій, Т. Хомі.

Формулювання цілей. Метою даного дослідження є всебічний аналіз і теоретичне обґрунтування діалектичного співвідношення формаційного та цивілізаційного підходів до типології держав. Дослідження спрямоване на виявлення переваг та недоліків кожного з підходів, а також на розробку інтегрованої методології, яка поєднує економічні та культурні чинники для комплексного аналізу історичних і сучасних типів держав.

Виклад основного матеріалу. У теорії держави і права питання типології держав займає центральне місце, адже від правильного розуміння типології залежать не тільки наукові дослідження, а й практичні аспекти управління державою. Існує два основних підходи до аналізу держав: формаційний та цивілізаційний. Формаційний підхід, базуючись на марксистській теорії, акцентує увагу на економічних чинниках і соціально-класових структурах. Він розглядає історію як послідовність економічних формацій, що змінюють одна одну внаслідок класової боротьби. Цей підхід дозволяє глибоко зрозуміти матеріальні основи суспільного життя і їхній вплив на політичні структури. Натомість, цивілізаційний підхід акцентує на культурних, релігійних і духовних чинниках. Він розглядає держави як унікальні цивілізаційні моделі, сформовані під впливом історичних і культурних умов. Обидва підходи мають свої переваги і недоліки, тому важливо розглянути їх діалектичне співвідношення.

Формаційний підхід має значну теоретичну базу і пропонує чітку методологію для аналізу історичних процесів. Він підкреслює важливість економічних відносин, які визначають структуру суспільства і політичну владу. Проте, цей підхід часто критикується за свою редукціоністську природу, адже він зводить всі суспільні явища до економічних чинників. Крім того, формаційний підхід не завжди враховує культурні та ідеологічні аспекти, які можуть мати значний вплив на розвиток держави. Наприклад, релігійні вірування або національні традиції можуть суттєво впливати на політичні процеси, але їх важко врахувати у формаційній теорії [1, с. 264]. Таким чином, формаційний підхід потребує доповнення іншими методологіями. Незважаючи на це, він залишається важливим інструментом для розуміння матеріальних основ суспільного життя. Зокрема, його цінність полягає у виявленні економічних причин соціальних конфліктів і змін.

Цивілізаційний підхід, з іншого боку, пропонує багатогранний аналіз культурних і духовних чинників. Він дозволяє зрозуміти, як історичні, релігійні та культурні умови формують унікальні моделі державного розвитку. Наприклад, західна цивілізація з її акцентом на індивідуалізм і демократію суттєво відрізняється від східної, де колективні цінності і авторитаризм мають глибоке коріння [3, с. 185]. Цивілізаційний підхід дає можливість побачити ці відмінності і зрозуміти їхній вплив на політичні інститути. Однак, він також має свої обмеження. Цей підхід часто критикується за культурний детермінізм і нехтування економічними реаліями. Він може ігнорувати важливість матеріальних умов і класових відносин у розвитку держав. Незважаючи на це, цивілізаційний підхід є важливим доповненням до формаційного аналізу.

Діалектика співвідношення формаційного та цивілізаційного підходів полягає в їх взаємодоповненні. Поєднання економічних і культурних чинників дозволяє створити більш цілісну картину розвитку держав. Наприклад, економічні зміни можуть бути спричинені культурними або релігійними факторами, і навпаки. Цей інтегрований підхід дозволяє уникнути редукціонізму і забезпечує більш глибоке розуміння історичних процесів. Важливо враховувати, що ні економічні, ні культурні чинники не діють ізольовано. Вони завжди взаємодіють і впливають один на одного [4, с. 247]. Такий підхід дозволяє побачити складні зв'язки між матеріальними і духовними аспектами суспільного життя. Він також сприяє розробці нових методологічних підходів до типології держав.

Однією з важливих проблем сучасних досліджень є інтеграція глобальних і регіональних аспектів. Глобалізація створює нові виклики для типології держав, адже взаємодія різних цивілізацій і економічних систем стає дедалі інтенсивнішою. Це вимагає адаптації теоретичних моделей до нових реалій. Наприклад, сучасні держави часто стикаються з проблемами, що виникають у результаті глобальних економічних процесів або культурних конфліктів. Інтегрований підхід дозволяє враховувати ці фактори і розробляти більш адекватні теоретичні моделі. Він також сприяє розумінню того, як глобальні тенденції впливають на регіональні особливості розвитку держав [2, с. 210]. Це особливо важливо для аналізу сучасних політичних процесів.

Важливим завданням є також розробка методологічних підходів, які б враховували сучасні виклики та тенденції. Це передбачає не лише теоретичний аналіз, але й емпіричні дослідження, що дозволяють виявити конкретні механізми взаємодії економічних і культурних чинників. Наприклад, дослідження конкретних державних моделей може допомогти зрозуміти, як різні чинники впливають на розвиток політичних інститутів. Це також сприяє розробці практичних рекомендацій для управління державою. Методологічні підходи повинні бути гнучкими і адаптивними до змінних умов сучасного світу [5, с. 128]. Це вимагає міждисциплінарного підходу і відкритості до нових ідей і концепцій. Таким чином, інтеграція теоретичних і практичних аспектів є ключовою для успішного дослідження.

Загалом, діалектика співвідношення формаційного та цивілізаційного підходів до типології держав відкриває нові можливості для дослідження. Вона дозволяє побачити глибокі зв'язки між економічними і культурними чинниками і створити більш цілісну картину розвитку держав. Інтегрований підхід також сприяє розумінню сучасних викликів і тенденцій, пов'язаних з глобалізацією. Це важливо як для теоретичних досліджень, так і для практичного управління державою. Подальші дослідження в цій галузі повинні спрямовуватися на розвиток нових методологічних підходів і інтеграцію різних наукових дисциплін. Тільки таким чином можна забезпечити глибоке і всебічне розуміння складних процесів розвитку держав.

Висновки. Діалектика співвідношення формаційного та цивілізаційного підходів до типології держав надає можливість більш комплексного та глибокого розуміння історичних і сучасних процесів розвитку державних інститутів. Інтеграція економічних і культурних чинників дозволяє уникнути редукціонізму, характерного для кожного з підходів окремо, і забезпечує багатовимірний аналіз. Такий підхід враховує взаємодію матеріальних і духовних аспектів суспільного життя, що є ключовим для адекватної оцінки історичних та сучасних типів держав. Сучасні глобалізаційні процеси створюють нові виклики для типології держав, вимагаючи адаптації теоретичних моделей до нових реалій. Гнучкість і міждисциплінарність інтегрованого підходу дозволяють враховувати як глобальні, так і регіональні особливості розвитку держав. Це сприяє розробці більш адекватних і ефективних методологічних інструментів для аналізу політичних процесів. Таким чином, інтеграція формаційного та цивілізаційного

підходів є ключем до глибокого розуміння складних процесів еволюції державних форм.

Подальші дослідження в цій галузі мають спрямовуватися на розвиток нових методологічних підходів, які враховують взаємодію економічних і культурних чинників у глобалізованому світі. Це включає як теоретичні дослідження, так і емпіричні аналізи конкретних державних моделей. Важливим завданням є також розробка практичних рекомендацій для управління державою в умовах сучасних глобальних викликів. Інтеграція теоретичних знань і практичного досвіду сприятиме підвищенню ефективності державного управління. Врахування різноманітних факторів, що впливають на розвиток держав, дозволить створити більш стійкі та адаптивні моделі державного управління. Таким чином, діалектика формаційного та цивілізаційного підходів відкриває нові перспективи для досліджень у галузі теорії держави і права, сприяючи більш глибокому розумінню природи та еволюції державних утворень у різних історичних та культурних контекстах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна теорія права: підручник / [О.В. Петришин, Д.В. Лук'янов, С.І. Максимов, В.С. Смородинський та ін.]; за ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2020. 568 с.
2. Загальна теорія права. Академічний курс: підруч. для студ. юристів / за ред. док. юрид. наук, проф. С.В. Бобровник. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 576 с.
3. Пендюра М.М. Теорія держави та права. Курс інтерактивних лекцій. К.: 7БЦ, 2023. 468 с.
4. Теорія держави та права України: підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. / О.М. Бандурка, М.Ю. Бурдін, О.М. Головко та ін. Харків: Майдан, 2018. 436 с.
5. Тополевський Р.Б., Федіна Н.В. Теорія держави і права: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 268 с.

УДК 342.726
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/6

ЗАХИСТ ПРАВ І СВОБОД ОСІБ, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВІД ВІЙНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

PROTECTION OF THE RIGHTS AND FREEDOMS OF WAR VICTIMS: ISSUES AND PROSPECTS

Наливайко Л.Р., д.ю.н., професор, Заслужений юрист України,
головний науковий співробітник сектору теоретико-методологічних проблем організації державної влади
відділу проблем теорії держави і права
Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України

Стаття присвячена дослідженню проблем та перспектив захисту прав і свобод осіб, постраждалих внаслідок війни в Україні. Визначено, що захист прав і свобод зазначених осіб включає як національні, так і міжнародні інструменти, що спрямовані на відновлення порушених прав, надання компенсацій та забезпечення соціальної інтеграції постраждалих. Визначено, що наслідки військової агресії росії проти України суттєво вплинули на соціальний і правовий статус різних категорій постраждалих осіб. Проаналізовано правові та адміністративні процедури, включаючи судову реформу та перехідне правосуддя. Зроблено висновок про те, що використання судових інстанцій є ефективним інструментом для відновлення порушених прав та отримання компенсації за завдані збитки внаслідок збройної агресії проти України. Здійснено правову характеристику адміністративних процедур та визначено, що вони забезпечують державі можливість систематичної та ефективної компенсації потерпілим, а також встановлення відповідальності за порушення прав людини та міжнародного гуманітарного права. Досліджено міжнародний компенсаційний механізм, що включає міжнародний реєстр збитків, міжнародну компенсаційну комісію та відповідний фонд. Зроблено висновок про те, що у сфері міжнародної компенсації збитків, завданих Україні та її громадянам унаслідок російської агресії, особливий потенціал використання таких організацій, як Організація Об'єднаних Націй та Європейський Суд з прав людини. Обґрунтовано, що застосування цих способів вирішення конфліктів та встановлення відповідальності сприяє відновленню справедливості та забезпеченню прав та свобод громадян, постраждалих від агресії. Досліджено основні виклики та перспективи в контексті інтеграції постраждалих у нове соціально-економічне середовище, висвітлено необхідність комплексного підходу та міжнародної співпраці для ефективного захисту прав людини у повоєнний період. Проаналізовано проблеми захисту прав осіб, постраждалих від війни в Україні. Виявлено низку важливих аспектів, що включають нестабільність судової системи, що ускладнює відновлення порушених прав, а також проблеми в інфраструктурі та соціально-економічні обмеження для внутрішньо переміщених осіб. Запропоновано підходи до вирішення зазначених проблем, що включають вдосконалення судової системи, забезпечення високого рівня професійної придатності суддів, ефективні соціально-економічні заходи для внутрішньо переміщених осіб тощо.

Ключові слова: права людини, збройний конфлікт, особи, постраждалі від війни, міжнародні стандарти, захист, компенсація збитків.

The article focuses on examining issues and prospects for protecting the rights and freedoms of individuals affected by the war in Ukraine. It identifies that these mechanisms encompass both national and international instruments aimed at restoring violated rights, providing compensation, and ensuring social integration of the affected individuals. The study concludes that the consequences of Russia's military aggression against Ukraine have significantly impacted the social and legal status of various categories of affected individuals. It analyzes legal and administrative procedures, including judicial reform and transitional justice mechanisms. The use of judicial courts is identified as an effective tool for restoring violated rights and obtaining compensation for losses due to armed aggression against Ukraine. The article provides a legal characterization of administrative procedures, emphasizing their role in enabling systematic and effective compensation to victims and in attributing responsibility for human rights violations and international humanitarian law breaches. The study explores international compensation mechanisms, such as international damage registries, international compensation commissions, and relevant funds. It concludes that utilizing these conflict resolution methods and establishing accountability contributes to restoring justice and ensuring the rights and freedoms of citizens affected by aggression. The main challenges and prospects for integrating affected individuals into a new socio-economic environment are investigated. The necessity of a comprehensive approach and international cooperation for effective human rights protection in the post-war period is highlighted. The article also analyzes the challenges in protecting the rights of individuals affected by the war in Ukraine. It identifies critical aspects, including the instability of the judicial system hindering the restoration of violated rights, as well as infrastructure problems and socio-economic constraints faced by internally displaced persons. Approaches to addressing these issues are proposed, encompassing improvements in the judicial system, ensuring high professional qualifications of judges, and implementing effective socio-economic measures for internally displaced persons, among others.

Key words: human rights, armed conflict, persons affected by war, international standards, protection mechanism, damage compensation.

Повномасштабне вторгнення рф на територію України значно розширило коло осіб, які потребують захисту від збройної агресії проти нашої держави. Починаючи з 2014 року, на територіях, що перебувають поза контролем української влади, та прилеглих регіонах, були зафіксовані систематичні порушення прав людини, що включають фізичне, сексуальне, психологічне та економічне насильство, спричинене воєнними діями. Забезпечення належної підтримки постраждалим вимагає офіційного закріплення відповідного правового статусу для кожної категорії осіб, що стала об'єктом підвищеного правового визнання, оскільки їхня кількість неперервно зростає.

Наслідки воєнної агресії росії проти України суттєво вплинули на соціальний та правовий статус різних груп постраждалих. Внаслідок повномасштабного вторгнення багато цивільних осіб були змушені покинути свої домівки та переселитися на більш безпечні території в межах чи за межами держави. Особи, які були депортовані або примусово переміщені, також зазнали деструктивних наслідків конфлікту. Тому стратегічно важливо провести дослідження проблем та перспектив захисту прав і свобод осіб, постраждалих від війни в Україні, в контексті вітчизняного та міжнародного досвіду.

Проблематика захисту прав людини всебічно досліджена у працях Б. Бабіна, М. Гнатовського, Л. Демидової, Т. Заворотченко, М. Ковалів, А. Моца, В. Моца, А. Олійника, О. Прієшкіної, О. Розумовського та ін. Права і свободи окремих категорій осіб, які постраждали внаслідок війни в Україні Україні, зокрема, внутрішньо переміщених осіб, вивчали такі науковці, як: С. Булеца, О. Буткевич, В. Гошовський, Є. Герасименко, В. Дацюк, Н. Діденко, Т. Карабін, О. Котляр, Я. Лазур, Є. Лейба, В. Надьон, Ю. Паніна, І. Полюжин, О. Рогач, М. Савчин, Н. Сінчина, В. Тимчак, Н. Тищенко, Ц. Цвігун, Т. Цимбалістий, Р. Черниш, Л. Шестак, А. Шевцов, О. Явор та ін.

Відповідно до ст. 55 Конституції України, кожному гарантується право на захист порушених прав та законних інтересів [13]. Згідно зі ст.13 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, держава зобов'язана надавати ефективний правовий захист особам, чиї права та свободи порушені, як внаслідок дій органів публічної влади, так і дій приватних осіб, що виконують публічні функції [9; 11]. У свою чергу, Рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у справі «Сильвер проти Сполученого Королівства» визначає критерії ефективності засобів правового захисту [15]. Зазначені вимоги включають забезпечення доступу до судового захисту для відшкодування збитків та компенсації, а також гарантію ефективного захисту через правозахисні інституції, незалежно від їх судового чи позасудового характеру. Ефективний правовий захист враховує системність і взаємодію різних правозахисних процедур відповідно до національного законодавства та діяльності публічних органів.

Правовий захист осіб, які постраждали внаслідок війни в Україні, включає два ключові аспекти. Перший аспект – самозахист, що передбачає активні дії для захисту їхніх прав та законних інтересів в межах законодавства. Другий аспект включає заходи юридичного захисту, що включають звернення до компетентних органів та посадових осіб для запровадження відповідних заходів відповідальності. Це визначає, що правовий захист може бути ініційований самими постраждалими – самозахист, або відповідними органами – юридичний спосіб захисту.

Юридичний захист прав постраждалих від війни в Україні базується на системі правозахисних інститутів та процедур, які забезпечують ефективний правовий захист через взаємодію різних правозахисних механізмів та активну участь національних правоохоронних органів [6; 16]. Важливою складовою цього захисту є можливість звертатися до судових інстанцій для захисту прав і свобод постраждалих, що гарантує їм об'єктивне і компетентне розглядання справи.

Ефективний судовий захист для учасників конфлікту та цивільних осіб включає подання позовів до національних судів у різних галузях права, таких як адміністративне, господарське та цивільне право.

Забезпечення доступності судового захисту прав постраждалих осіб від збройної агресії проти України включає стабільність судової системи, територіальну доступність та інклюзивність, відповідність чисельності суддів населенню, оперативність, професійну підготовку та компетентність суддів [11]. Ці аспекти сприяють створенню ефективної судової системи, яка забезпечує надійне і справедливе відновлення та захист прав та законних інтересів осіб, постраждалих внаслідок воєнних дій.

Забезпечення доступу до судового захисту для осіб, які стали жертвами війни та перебувають у складних життєвих обставинах, неможливо без участі у судових засіданнях через віддалену комунікацію. Використання цього підходу, коли засідання проводяться без фізичної присутності учасників у судовому приміщенні, є необхідним для забезпечення стандартизації судочинства в умовах карантину [14]. Однак умови воєнного конфлікту можуть викликати значні труднощі під час реалізації права осіб на розгляд їхніх справ судом, навіть у разі застосування віддаленого формату судових засідань.

Паралельно зі судовим шляхом, забезпечення ефективного юрисдикційного захисту передбачає можливість використання інших правозахисних інструментів, що дозволяють звертатися до компетентних органів та посадових осіб для прийняття заходів щодо відповідальності за порушення прав і надання компенсації [18]. У цьому контексті, ефективність юрисдикційного захисту визначається системністю і взаємодією різних юридичних механізмів на користь постраждалих осіб.

Процедурні засоби в рамках адміністративного захисту осіб, постраждалих від війни, розглядаються як надзвичайно актуальні для гарантування прав людини та врегулювання порушень норм міжнародного права. Зокрема, адміністративна процедура, спрямована на встановлення фактів порушень та надання компенсації потерпілим від важких порушень, є основоположною у сфері захисту осіб, які постраждали від війни.

Важливо відзначити, що застосування такої процедури не має виключати можливості звернення до судового захисту. Кожна постраждала особа повинна мати доступ до ефективних судових засобів, що можуть доповнювати та зміцнювати гарантії, передбачені адміністративною процедурою [13, с. 484]. Крім того, правове законодавство має значний вплив на ефективність адміністративно-правових інструментів захисту осіб, які постраждали від збройного конфлікту. Гармонізація та спрощення процедур використання адміністративних засобів захисту є ключовими аспектами для відновлення справедливості в умовах воєнних конфліктів [1, с. 17]. Важливо враховувати, що якісне процесуальне законодавство стає ефективним лише в разі забезпечення відповідних матеріальних норм, що гарантують чіткі права та справедливе задоволення потреб осіб, що постраждали від воєнних дій.

Таким чином, вітчизняний захист прав осіб, постраждалих внаслідок війни в Україні, включають судовий захист, перевагою якого є можливість встановлення фактів порушень та відшкодування матеріальної та моральної шкоди, що відображається у наукових дослідженнях як ключовий аспект правозахисної діяльності [13]; адміністративні процедури, що виступають ефективним доповненням до судових інструментів, сприяючи швидкому та доступному вирішенню питань відшкодування та відновлення прав.

У свою чергу, міжнародний захист прав осіб, постраждалих від війни передбачає компенсацію збитків, завданих Україні та її громадянам внаслідок російської агресії. Його мета – відновлення справедливості та компенсації матеріальних та моральних втрат, що виникли внаслідок порушень міжнародного права.

На міжнародному рівні знаходиться у розробці міжнародний трискладовий компенсаційний спосіб, що включає: міжнародний реєстр збитків, міжнародну компенсаційну комісію та відповідний фонд [3]. Україна підтвердила свою підтримку резолюції CM/Res(2023)3, прийнятої Комітетом міністрів Ради Європи щодо створення Реєстру збитків, завданих агресією рф проти України.

У 2023 році Верховною Радою України прийнято Закон України «Про приєднання України до Розширеної часткової угоди про Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України», що закріплює можливість зацікавленим сторонам – як фізичним, так і юридичним особам, а також Українській державі – подавати заявки на відшкодування завданої шкоди та представляти відповідні докази перед Реєстром збитків [17]. Реєстр, ініційований на тирічний період з можливістю подальшого продовження, відповідає за управління обліку необхідних доказів та інформації, що стосуються заяв на компенсацію збитків, втрат або завданих шкід, що виникли на території України з 24 лютого 2022 року та пізніше, включаючи територіальні води, в результаті незаконних дій російської федерації в Україні або проти неї. Робота Реєстру, включаючи його цифрову платформу з повною інформацією про подання та докази, є важливою складовою майбутнього міжнародного компенсаційного механізму, який планується створити як окремий міжнародний інструмент у співпраці з Україною.

На рівні міжнародної компенсації, Україна має можливість звернутися до Міжнародного суду ООН. Такий крок передбачає детальне обґрунтування фактів російської агресії та порушень міжнародного права, включаючи

права людини та гуманітарне право [2, с. 105]. Вирішальним етапом у цьому процесі є представлення достовірних доказів, що підтверджують збитки, завдані Україні внаслідок агресії. Професійна підготовка юридичних аргументів та обґрунтований підбір доказів визначають успішність такого звернення, оскільки воно спрямовує увагу світової громадськості на агресію та порушення міжнародного права, визначаючи міжнародну реакцію на конфлікт в Україні.

Додатково, Україна може використовувати інструменти міжнародних організацій, таких як ООН і Європейський Суд з прав людини, для проведення переговорів, висловлення претензій та визначення ступеня відповідальності росії. Використання цих інструментів забезпечує об'єктивний, нейтральний та міжнародно визнаний підхід до вирішення конфліктів та встановлення відповідальності за порушення міжнародного права. Основні характеристики цих способів включають легітимність та авторитет, міжнародний вплив, доступність та прозорість, індивідуальний та колективний захист, а також юридичну експертизу.

Незважаючи на наявність нормативної бази національного та міжнародного захисту прав осіб, які постраждали від війни в Україні, сьогодні існує складний комплекс проблем у цій сфері. Їх використання часто ускладнено через нестабільність політичної та соціально-економічної ситуації в країні, недостатню доступність правової допомоги для потерпілих, а також труднощі у зборі достовірних доказів і відшкодування завданих збитків тощо.

Так, порушення основоположних прав осіб, постраждалих від збройного конфлікту, становить серйозну проблему в контексті воєнних дій, оскільки такі дії призводять до систематичних порушень основних прав і свобод людини і громадянина, що підтверджується численними звітами та дослідженнями [5, с. 698]. Зокрема, право на життя перебуває під серйозною загрозою внаслідок прямих актів насильства та небезпек для цивільного населення, що часто призводить до умисних убивств та примусових переміщень; свобода вираження думок обмежується через цензуру та погрози журналістам, що ускладнює викриття фактів порушень прав людини; право на особисту недоторканність порушується через незаконні затримання, викрадення та застосування тортур; право на освіту обмежується через закриття навчальних закладів, що перешкоджає доступу дітей і молоді до навчання. Вирішення цих проблем потребує комплексного підходу, що включає розробку та впровадження ефективних правових, соціальних та гуманітарних заходів для відновлення порушених прав і підтримки постраждалих осіб.

До того ж, умови збройного конфлікту значно ускладнюють доступ до судового захисту [4]. Отримання правосуддя для комбатантів і некомбатантів під час військових дій стикається з численними перешкодами, включаючи: нестабільність судової системи, оскільки бойові дії можуть призвести до руйнування судової інфраструктури та порушення нормальної роботи судових органів; неінклюзивність судових установ, адже багато будівель, де розміщені українські суди, не були спочатку пристосовані для судових потреб, що обмежує їх доступність; недостатність доказів, оскільки в умовах збройного конфлікту збір та забезпечення належності, достатності та достовірності доказів стають значно складнішими.

Серед численних викликів, пов'язаних із захистом прав і свобод осіб, постраждалих внаслідок збройного конфлікту в Україні, особливої уваги потребують проблеми внутрішньо переміщених осіб. Ця категорія громадян, змушених залишити свої постійні місця проживання через воєнні дії, стикається з багатьма серйозними викликами, що впливають на реалізацію їх фундаментальних прав і свобод. Ключовим аспектом є забезпечення внутрішньо переміщених осіб адекватним житлом та умовами проживання [7, с. 89]. Це питання набуває особливої гостроти у зв'язку з загальною дестабілізацією соціально-економічної ситуації та обмеженою доступністю ресурсів.

Крім того, значну проблему становить недостатній рівень доступу внутрішньо переміщених осіб до медичних послуг та соціального захисту. Переміщення суттєво впливає на можливість отримання необхідної медичної допомоги та соціальної підтримки [8]. Статистичні дані свідчать про масштабність внутрішньої міграції, сприятливі умови окремих регіонів для подальшого проживання внутрішньо переміщених осіб, а також високий рівень інтеграції ВПО у громади, зокрема, у Дніпропетровській області.

Для подолання зазначених проблем досягнення позитивних результатів вимагає системних та комплексних заходів з боку держави, що можуть включати наступні аспекти: інтеграцію внутрішньо переміщених осіб, що вимагає розробки та впровадження дієвих програм і політик, спрямованих на включення внутрішньо переміщених осіб до нового соціального та економічного середовища; судову реформу та перехідне правосуддя у повоєнний період, що передбачає створення спеціалізованих судів для розгляду військових злочинів і правопорушень, підвищення прозорості судових процесів, забезпечення індивідуального та колективного захисту постраждалих, розвиток міжнародної співпраці, організацію освітніх програм та залучення громадськості, а також створення функціональної судової інфраструктури та консолідацію міжнародних зусиль; соціально-економічну реабілітацію для постраждалих осіб, що включає надання фінансової підтримки, можливостей для навчання та перекваліфікації, створення умов для зайнятості та підприємницької діяльності, розвиток інфраструктури і соціальних послуг, а також підтримку психологічного відновлення і соціальної інтеграції; міжнародну співпрацю, що включає залучення міжнародних організацій, партнерів та держав до спільних зусиль для захисту прав та забезпечення підтримки постраждалих осіб тощо.

Отже, ефективність захисту прав і свобод осіб, постраждалих від війни в Україні, вимагає інтеграції різних правових інструментів, спрямованих на створення стійких та ефективних систем захисту. Вітчизняний захист прав осіб, які постраждали від війни в Україні, є критичними для відновлення їх суспільного статусу та забезпечення справедливості. Судові процедури виявляють сутність правових способів, де можливість звернення до суду допомагає отримати компетентний та об'єктивний розгляд справ, а також визначити порушення і відшкодування матеріальної та моральної шкоди. Адміністративні процедури істотно доповнюють судові способи, сприяючи швидкому та доступному вирішенню питань відшкодування та відновлення прав. У сфері міжнародного захисту, використання Організації Об'єднаних Націй та Європейського Суду з прав людини показує значний потенціал. Їх легітимність, вплив, доступність та прозорість створюють умови для об'єктивного розгляду та вирішення питань, сприяючи відновленню справедливості та забезпеченню прав та свобод громадян. Застосування цих способів сприяє відшкодуванню завданих збитків та відновленню порушених прав. Спільні зусилля міжнародної спільноти, громадянського суспільства та державних органів є необхідними для подолання складних викликів, спричинених збройною агресією та для забезпечення повноцінного відновлення правосуддя та захисту прав людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Братасюк М. Г. Філософія захисту прав людини з позиції сучасного правового мислення. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2020. № 1 (19). С. 14–20.
2. Василенко Л.П., Бучинський А.Й. Особливості відшкодування шкоди, завданої військовою агресією рф. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 6. С. 104–107.
3. Відбулось перше засідання Конференції учасників Реєстру збитків, завданих агресією Росії проти України: Офіс Ради Європи в Україні. URL: https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/the-conference-of-participants-of-the-register-of-damage-caused-by-russia-s-aggression-against-ukraine-holds-its-first-meeting
4. Вплив громадянського суспільства України на збереження та зміцнення права на доступ до інформації під час війни. ACRECREVIEW. 2024. № 1. 24 с. URL: https://acrec.org.ua/wp-content/uploads/2024/03/AR01-7.pdf
5. Дахова І.І., Ковтун В.І. Доктрина позитивних зобов'язань України в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 1. С. 696–699.
6. Доповідь Незалежної міжнародної комісії з розслідування порушень в Україні. Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй. 2022. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-10/A-77-533-AUV-UA.pdf
7. Журавльова Г.С. Основні проблеми захисту переміщених осіб в умовах російсько-української війни. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. С. 87–92.
8. Звіт про внутрішнє переміщення в Україні. Опитування загального населення. Раунд 10. 27 жовтня 2022 року. URL: https://displacement.iom.int/sites/g/files/tmzbdl1461/files/reports/IOM_Gen%20Pop%20Report_R10_IDP_UKR.pdf
9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/ show/995_004
10. Конституція України від 28 червня 1996 року (зі змінами і доповн.). *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.
11. Наливайко І.О. Стандарти Ради Європи та правові позиції ЄСПЛ у сфері запобігання та протидії домашньому насильству: теоретико-правова характеристика. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 7. URL: http://lsej.org.ua/7_2022/8.pdf.
12. Наливайко І.О. Сучасні механізми запобігання та протидії корупції в Україні. The 5th International scientific and practical conference "Science, innovations and education: problems and prospects"(December 8–10, 2021) CPN Publishing Group, Tokyo, Japan. 2021. 1068 p.
13. Нестеренко К.О., Булгакова О.В. Адміністративна процедура як новий єтап взаємодії органів державної влади і суспільства. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2023. С. 482–486, с. 484.
14. Олійник А. Сучасні виклики та актуальні проблеми захисту прав та інтересів дітей у цивільних та сімейних справах в умовах воєнного стану. Верховний Суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Zahist_ditei_voen_stan.pdf
15. Посібник з європейського права у сфері захисту персональних даних. 2014. URL: https://rm.coe.int/16805966a8
16. Права громадян, які постраждали внаслідок збройної агресії проти України: Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. 2022. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2022/postrazhdali-vid-zbroinoi-ahresii-rosiiskoi-federatsii?tmpl=component&format=pdf
17. Про приєднання України до Розширеної часткової угоди про Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України: Закон України 08.11.2023 року № 3432-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3432-20#Text
18. Тимощук В.П. Теоретичні та практичні виклики становлення загальної адміністративної процедури в Україні. *Право України.* 2021. № 10. С. 28–43.

УДК 342.5.071
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/7

РЕАЛІЗАЦІЯ ІНТЕРЕСІВ ПІДДАНИХ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ЧЕРЕЗ ЗВЕРНЕННЯ ДО КНЯЗІВСЬКОЇ ВЛАДИ В ЯЗИЧНИЦЬКИЙ ПЕРІОД

REALIZATION OF THE INTERESTS OF THE SUBJECTS OF KYIVAN RUS THROUGH THE APPEAL TO THE PRINCELY POWER IN THE PAGAN PERIOD

Настюк А.А., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Академія праці, соціальних відносин і туризму

Басенко С.В., аспірант
Академія праці соціальних відносин і туризму

У роботі ми поставили за мету проаналізувати факти звернень підданих до князя, які відображені в літописних джерелах, щоб дослідити роль комунікації між народом та владою в період Київської Русі. Хронологічні рамки нашого дослідження охоплюють проміжок від запрошення Рюрика на князювання до смерті Володимира Святославича. Причиною вибору даного історичного періоду була домінація язичницьких вірувань у світобаченні народу.

Ми провели дослідження джерельної літописної бази і звернули увагу на те, що наслідком звернень до Ігоря Рюриковича було реагування його підданих на недостатнє матеріальне забезпечення війська та порушення правил в системі збору данини. Обидва досліджені нами звернення до князя носили фінансовий характер. Спроба князя вдовольнити інтереси одних за рахунок ігнорування звернення щодо порушення права інших призвела як до його смерті, так і смерті його людей.

Нами було з'ясовано, що на князя Святослава Ігоровича у всіх трьох зверненнях підданих до нього здійснювався психологічний тиск через родинні зв'язки. Про християнські сили на чолі з княгинею Ольгою, використовуючи сімейні зв'язки, намагались тиснути на князя та схилити його до рішення прийняття християнства і зірвати військову кампанію в Болгарії. Ми у своєму дослідженні припустили, що смерть князя відбулась із-за його непоступливості і не достатньої компетенції у виробленні компромісного рішення, яке влаштувало б обидві сторони.

Ми, аналізуючи звернення воєвод до Ярополка Святославовича та їх реалізацію, прослідкували тенденцію ослаблення влади князя та посилення ролі княжих фаворитів, які маніпулювали його рішенням через м'якість характеру та довірливість князя, що вкінці і призвело до зради і його смерті.

Наше дослідження вказує на те, що при Володимирі Святославовичі через звернення до нього відбувався вплив на рішення князя у військовій, релігійній, правовій сфері. Здатність князя вміло реагувати на звернення до нього підданих та виробляти компромісне рішення дало можливість йому провести цілий ряд реформ та посилити роль князівської влади в Київській Русі.

Ключові слова: Князівська влада, Київська Русь, піддані, комунікація, звернення до князя, княжа політика.

In this work we set out to analyze the facts of the appeals of the subjects to the prince, which are reflected in the chronicle sources, in order to study the role of the communication between the people and the authorities in the period of the Kyivan Rus. The chronological framework of our study covers the period from the invitation of Rurik to the reign until the death of Volodymyr Sviatoslavych. The reason for choosing this historical period was the dominance of the pagan beliefs in the worldview of the people.

We conducted a study of the source chronicle base and drew attention to the following fact that the consequence of appeals to Ihor Rurikovich was the reaction of the insufficient material support of the army and violation of the rules in the system of the tribute collection. Both appeals to the prince that we have studied were of a financial nature. The prince's attempt to satisfy the interests of some at the expense of ignoring appeals about the violation of the rights of others led to both his death and the death of his people.

We have found out that all three appeals to the Prince Sviatoslav Ihorovych were subjected to the psychological pressure through family connections. Pro-Christian forces led by Princess Olha, using family ties, tried to put a pressure on the prince and persuade him to convert to Christianity and disrupt the military campaign in Bulgaria. In our research, we have suggested that the prince's death was due to his intransigence and his lack of competence in developing a compromise solution that would have satisfied both sides.

Analyzing the voivodes' appeals to Yaropolk Sviatoslavovych and their realization, we traced the tendency of weakening the power of the prince and strengthening the role of princely favorites who manipulated his decision through the softness of character and gullibility of the prince, which eventually led to his betrayal and death.

Our research indicates that under Volodymyr Sviatoslavovych through appeals to him, the prince's decisions in the military, religious, and legal spheres were strongly influenced. The ability of the prince to skillfully respond to the appeals of his subjects and develop a compromise solution enabled him to carry out a number of reforms and strengthen the role of princely power in Kyivan Rus.

Key words: Princely power, Kyivan Rus, subjects, communication, appeals to the prince, princely policy.

Постановка проблеми. Під впливом теорії формаційного підходу склався стереотип, що в період Київської Русі князі могли управляти країною в цілому ігноруючи волю підданих, так як в той час була монархічна форма правління. Але слід зазначити, що не дивлячись на те, що в монархічній формі правління князь виступав сувереном, він разом із тим не міг керуватися виключно своїми інтересами, опираючись лише на силу в процесі виконання свої функцій, ігноруючи інтереси племінних, міських та служивих елітарних груп. Для стабільного функціонування країни князь мусив опиратись на інститути та суспільні групи, які підтримували стійкість системи. Князівська влада мусила реагувати на деструктивні процеси, що вели до внутрішніх протиріч в суспільстві і загрожували її пануванню. Для стабільності реалізації князем своїх функцій слід було мати механізм по виявленню та запобіганню проблемних ситуацій. Цим механізмом, на нашу думку, була можливість звернутись до князя особисто або через своїх представників. Аналіз подій в літописних джерелах, що пов'язаний із зверненням підданих до князя дасть нам можливість краще зрозуміти роль та процес комунікації підданих із князівською владою і те, які наслідки виникали, коли князь і піддані не могли прийти до компромісного рішення, яке б вдовольнило обидві сторони.

Зіткнення інтересів князівської влади із підданими могло призвести до дестабілізації ситуації в Київській Русі. Для запобігання кризи князі, з однієї сторони, мали б іти на компроміси, щоб послабити протиріччя в державі, а з іншої сторони вони не мали стати маріонетками в руках воєвод, бояр, старців градських, родо-племінних еліт або про християнських чи язичницьких сил. У своєму дослідженні ми взяли саме язичницький та ранній

християнський період правління Володимира, так як у цей проміжок історії в Київській Русі був сильний вплив язичницького світобачення.

Оцінка стану наукового дослідження. Питанням дослідження історії комунікації підданих із князем в Київській Русі в своїх роботах торкалися: Грушевський М.С., Аркас М.М., Котляр М.Ф., Толочко П.П., Войтович Л.В., Шевченко А.Є., Кудін С.М. та інш. Ми вважаємо, що потрібно більше звернути уваги на підстави та процес звернення до влади та яких здійснювався взаємозв'язок комунікації між підданими та князем.

При дослідженні ми зіткнулися з проблемою недостатнього висвітлення та об'єктивності в джерельній базі, що до інформації, про звернень підданих до свого князя та налагодженню комунікації між народом та владою. В інформації відчувається необ'єктивність щодо оцінки вирішення князем проблеми, так як літописець використовує релігійну агітацію, намагаючись очорнити діяльність язичників князів. Особливо піддавався критиці Святослав Ігорович, із-за того, що відмовлявся змінювати свою віру.

Метою нашого дослідження є аналіз літописних даних, які розкривають події, пов'язані із зверненням підданих до князів, наділених владними повноваженнями від Рюрика до смерті Володимира Святославича для налагодження взаємної комунікації з метою вирішення нагальних проблем, що торкалися їхніх інтересів.

Викладка основного тексту. У 862 році на півночі Русі, згідно з літописними даними, племенам чудь, словен, меря, кривичів вдалося вигнати варягів. Перемога над ворогами не принесла миру, оскільки кожне з племен керувалось своїми внутрішніми інтересами, що призводило до родоплемінних конфліктів [1, с. 8]. Зовнішня загроза стимулювала їх до вироблення компромісної стратегії, щоб припинити міжплемінні конфлікти. Племена прийшли до думки, що їм слід шукати князя, який володів, управляв та судив їх по правді [2, с. 30]. З цією метою вони послали делегацію до варягів із пропозицією прийти на князювання.

Никонівський літопис надав більш поглиблену інформацію про зазначені події. Вказувалось на те, що племена вирішили пошукати собі князя серед своїх претендентів, дунайців (болгар), хозар та полян і варягів. Коло кандидатів на княжий стіл, до яких звернулись представники племен, не обмежувалось виключно варягами. У літописі пояснюється чому вибрали саме варягів. Інші претенденти боялись їх звірячих звичаїв та характеру і тільки три брати погодилось (Рюрик, Трувор, Синеус) [3, с. 8–9].

Представники від чуді, словен та кривичів звернулись до Рюрика та його братів, вказуючи «Земля наша велика и обильна, а наряда в ней нетъ; да поидете княжитъ м володети нами» [4, с. 7].

Представники племен звернулись до Рюрика та його братів, запропонувавши їм стати князями, щоб ті встановили порядок та володіли, керували і судили за місцевим звичаєвим правом. Ймовірно звичаєве право ставило перед князем доволі жорсткі умови, що відлякало більшість претендентів і тільки три брати погодились на умови.

Звісно історія із запрошенням, можливо, має легендарне походження і не співвідноситься з дійсністю, але суть даної події в наданні легітимності княжому дому Рюриків, щоб легалізувати право зазначеного дому на владу. Одним із факторів даної легалізації є звернення представників племен до свого майбутнього князя і вироблення умов на князювання. Ми бачимо, що згідно легенди, майбутній правлячий дім Рюриків отримав свою владу не як результат завоювання, а як звернення народу із пропозицією йому князювання.

У 944 році до князя Ігоря звернулись його бояри. Ціль звернення була вимога до князя, щоб він разом із ними відправився збирати данину у древлянську землю. Літопис описує дану подію наступним чином: «Рекоша дружина Игореви: Отроцы Свентелжи изодѣлися соуть оружіемъ и порты, а мы нази. Поиди, княже, в дань, а мы с тобою, да и ты, господине, добоудешь и мы» [5, с. 102]. Звернення до князя, на нашу думку, є унікальним. Це перші літописні дані, де до князя звертаються бояри, які представляли його військо, скаржачись на їхнє матеріальне забезпечення. Ними наголошувалось, що забезпечення княжої дружини гірше налагоджене, чим у воєводи Свенельда, дружина якого, на відміну від княжої, була повністю оснащена та матеріально забезпечена. Ймовірно цими словами вони намагались присоромити князя і довести до нього думку, що той поганий господарник і не дбає про своїх людей, на відміну від воєводи Свенельда. Тим самим вони хотіли вказати на те, що авторитет князя падає, а воєводи Свенельда зростає, що ослаблює позиції князя Ігоря. Фактично бояри у зверненні звинувачували князя в тому, що він не в повній мірі виконує взяті на себе зобов'язання по утриманню своїх людей. Для того, щоб вирішити зазначену проблему вони запропонували князю ряд дій, суть яких полягала в організації збору данини в древлянській землі. Вони наголосили на тому, що запропонована ними пропозиція вирішить матеріальне становище як князя, так і їхнє. Отже люди князя не просто звернулись до нього, щоб поскаржитись на їхнє погане становище, а запропонували йому комплекс дій, який мав вирішити як їхні проблеми, так і проблеми князя.

Друге звернення до князя Ігоря було пов'язане із першим. Коли він, зібравши данину в древлянській землі, повертався до Києва, вирішив знову повернутись до древлян та повторити її збір. Цими діями князь порушив правила збирання данини, так як дань збирали один раз в рік. Коли древляни дізнались, що князь Ігор повертається до них, щоб знову зібрати данину, частина їх зайняла доволі радикальну позицію, суть якої зводилась до того, що якщо вовк прийшов красти овець, то буде знищувати все стадо доти, поки його не вб'ють. Тому, щоб Ігор не розорив та не знищив їх, його слід вбити [6, с. 61]. Але перемогли прихильники миру. Вони звернулися до князя і попросили його відмовитись ще раз збирати данину, оскільки він уже зібрав її, та повернутись до Києва [7, с. 35–36]. Древляни, звертаючись до князя, вказували йому на те, що його дії є незаконні та безглузді. Незаконність полягає в тому, що у древлян вже збиралась данина цього року, як це було передбачено умовами договору між Великим князем Русі та древлянами. Безглуздість виражалась у тому, що так як древляни вже заплатили данину, то у них не було можливості заплатити ще раз. Древляни, які виступали за мир з Києвом, звертаючись до князя намагались переконати його на збір данини. Вони розуміли, що сили не рівні і вбивство князя та його людей спровокує жорстокі каральні акції з боку княжої адміністрації. Вони сподівалися, що князю не потрібний військовий конфлікт і той піде на компроміс. Князь проігнорував миролюбне звернення древлян, що мало катастрофічні наслідки як для нього, так і для древлян. Так як князь не задовольнив пропозицію у зверненні древлян, він тим самим ослабив позиції прихильників миру, чим скористались їх войовничі опоненти. Князь Ігор і його люди попали в пастку та були вбиті [8, с. 106]. Це призвело до самої жорстокої та безпринципної війни.

Наслідком ігнорування князем Ігорем звернення древлян було вбивство князя та його людей. Древляни, ймовірно, не тільки вбили князя і його людей, але й пограбували їх, забравши їхнє майно. Древлянський князь Мал навіть хотів забрати собі Ольгу, дружину вбитого Київського князя [9, с. 368].

Древляни двічі відправляли своє посольство із зверненнями до княгині Ольги, пропонуючи її стати дружиною їхнього князя. Фактично древляни пропонували через шлюб досягнути примирення між ними та Києвом. Ольга наказала знищити цих два посольства, але разом із

тим ввела древлян в оману, що вона готова одружитись на князю Малу. В результаті, її вдалося заманити на похорони свого чоловіка древлянську племінну еліту та підступно убити їх усіх [10, с. 283–284].

До князя Святослава звернулась його матір княгиня Ольга, пропонуючи йому прийняти християнство. Ми вважаємо, що дане звернення не стільки було зверненням матері до сина, як тим, що Ольга представляла частину руської еліти, яка була про християнсько налаштована і зацікавлена в початку процесу християнізації Київської Русі [11, с. 22–23]. Слід зазначити, що в цей час де юре правителем Київської Русі був саме Святослав, а не його мати Ольга. Про християнські сили пропонували Святославу прийняти християнство, щоб посилити свої позиції. Князь Святослав відмовився приймати християнство, мотивуючи це тим, що він втратить свій авторитет у війську [12, с. 30], [6, с. 63]. Слід зазначити, що літописець, будучи християнином, описуючи ці події висвітлив Святослава як поганого сина, так як він не слухав матір і за це Бог покарав його [1, с. 27].

Відмова князя Святослава хреститись не зупинили Ольгу та про християнські сили хрестити Русь. Княгиня Ольга разом із своїми прихильниками, не дивлячись на небажання співпрацювати по християнізації з Візантією, із-за погіршення дипломатичних відносин переорієнтувалась на німецького короля Оттона І. Вдалось організувати прибуття місії на чолі з єпископом Альбертом, який діяв в інтересах архієпископа Вільгельма Мугунція [13, с. 218]. Але Святослав звів нанівець дану місію, тим самим призупинив співпрацю між Києвом та німцями [14, с. 39].

Наступне звернення до князя було від киян. Коли князь Святослав Ігорович воював у Болгарії, цим скористалися половці та організували похід на Київську Русь. Половці стали розоряти землі та оточили Київ, де знаходилась мати і діти князя. Кияни звернулись до князя, щоб він «Ти княже, чужі землі шукаєш і далекі території оберігаєш, а древнє своє володіння Київ і матір свою та дітей залишив без оборони, це побачили печеніги і місто мало не захопили. І якщо не прийдеш і не захистиш, то печеніги назад повернуться і місто захоплять. Ти мав більше жаліти свою стареньку матір та дітей і не допустити, щоб вони попали в полон до ворогів» [7, с. 48].

Ми бачимо, що кияни, коли зверталися до князя, фактично звинувачували його в тому, що він більше дбає про чужі захоплені ним землі, чим про Київ. Також вони вказали князю, що поки він воює в чужих землях, ворог розоряє його землі та бере в осаду Київ. Фактично вони звинувачували князя у тому, що він не виконує свої функції та не захищає свої землі. Також князя звинуватили у тому, що той безвідповідальний син та батько. Адже він не просто залишив без захисту столицю, але й свою стареньку матір Ольгу і своїх дітей. Після того, як князь Святослав отримав дане звернення, він зібрав свої війська та відправився воювати з половцями. А після того як їх розбив, відправився до матері [1, с. 28].

Звертаючись до князя Святослава, від нього вимагали захисту Києва від печенігів. Для того, щоб князь пішов назустріч зверненню киян, у нього намагались викликати сором за свою бездіяльність як військового лідера захисника, що не може захистити ні жителів своєї столиці, ні матері, ні дітей.

Фактично в зверненні киян князь піддавався критиці не тільки з точки зору військової діяльності, але й з морально-етичної сторони. Князь виставлявся як поганий син та безвідповідальний батько.

Дана тактика виявилась доволі успішною для киян. Князь Святослав покинув Болгарію і відправився захищати Київ. Ці кроки ослабили позиції Святослава в Болгарії, що призвело до повстання проти нього і втрати контролю над захопленими територіями [15, с. 488–489].

Після війни з печенігами Святослав хотів негайно повернутися в Болгарію, але до нього звернулася мати. Вона просила Святослава залишитись, аргументуючи, що вік та хвороба не дадуть її прожити довго і вона хотіла б, щоб Святослав похоронив її, виконавши обов'язок сина. Ольга вказала на те, що після того як вона помре і Святослав похоронить її, він може відправлятись куди хоче [5, с. 107]. На перший погляд звернення Ольги мало особистий сімейний характер, але те, що Святослав задовольнив прохання матері і залишився в Києві фактично зупинило повернення Святослава з військом у Болгарію, що ослабило в даному регіоні позиції русів і посилило повстанців та дало можливість витіснити звідти русів. Коли князь поховав матір та повернувся в Болгарію, там укріпились повстанці. Князю Святославу довелося заново захоплювати дані території [3, с. 36–37]. Святослав не відмовився від захоплення і утримання Болгарії.

Те, що князь не прислухався до київських еліт і продовжив війну в Болгарії, підірвало його авторитет у Києві. Коли князь після поразки повертався в Київську Русь через дніпровські пороги, йому перегородили шлях печеніги. Святослав мусив зимувати на порогах, ймовірно чекаючи підтримки з Київської Русі, але ні один його син, ні воєводи з боярами не прийшли йому на виручку. Зрозумівши, що допомоги не варто чекати весною Святослав спробував пробитись своїми силами, але його люди були розбиті, а він сам загинув [16, с. 33–34]. Ми вважаємо, що саме небажання князя реагувати на звернення до нього з боку київських еліт і призвело до його смерті.

Слід зазначити, що літописець у всіх зверненнях до Святослава хотів принизити його з точки зору морально-етичних норм. Князь не слухається своєї матері. Князь залишив матір та дітей на поталу ворогу. Князь хоче залишити хвору матір і не підтримує її, тому хвора мати мусить фактично благати свого сина, щоб він залишився з нею в останні її дні та поховав її. При зверненнях до князя він характеризується як поганий син та безвідповідальній батько. Отже через описування комунікації Ольги та київських еліт із князем літописець змалював образ Святослава як безвідповідального, аморального закоренілого язичника.

Після смерті князя Святослава Ігоровича виник конфлікт між його синами – Ярополком та Олегом [17, с. 53]. Олег у 975 році убив сина київського воєводи Свенельда. Після втрати свого сина, Свенельд звернувся із індивідуальною скаргою до Ярополка, щоб той встановив справедливість і покарав Олега, усунувши його від управління в древлянській землі. Ймовірно саме звернення Свенельда послужило тригером тому, що в 977 році Ярополк розпочав війну проти свого брата, древлянського князя Олега [1, с. 31–32]. Однією із причин війни було індивідуальне звернення. В результаті даного протистояння древляни програли війну, а Олег загинув. Коли Ярополк дізнався, що його брат втопився в рову, коли відступав в Овруч, то засмутився. Він звинуватив в смерті брата Свенельда і обіцяв його покарати за це [7, с. 56]. Тут слід вказати на те, що Свенельд не вимагав смерті Олега, а хотів, щоб вбивцю його сина усунули від управління древлянською землею. Він казав «иди на брата своего, и пріимеши власть его» [3, с. 38]. Отже дане звернення полягало в покаранні древлянського князя за вбивство шляхом усунення його від влади. Під час війни, із-за того, що князь Олег загинув і із-за гніву Ярополка постраждав сам Свенельд, так як більше літописець про нього не згадував.

Володимир Святославович, Новгородський князь звернувся до свого брата, Київського князя Ярополка. Суттю звернення була офіційна об'ява війни Ярополку із-за образ, які були нанесені Ярополком Володимиру (вигнання Володимира з Новгорода і страх Володимира, що брат хоче його вбити) та звинувачення Ярополка у вбивстві їхнього брата Олега [7, с. 57]. Дане звернення

не носило ні рекомендаційний характер, ні ультиматум. Воно констатувало факт продовження протистояння між князями і вказувало мотиви Володимира.

Володимир, готуючись до війни із своїм братом Ярополком, хотів залучитись підтримкою полоцького князя Рогвольда через заключення династичного шлюбу з його донькою Рогнедою [9, с. 210].

Рогнеда звернулась до послів Володимира, вказуючи на те, що вона не має бажання виходити за Володимира, так як його мати була рабинею, а бажає стати дружиною за його брата опонента Ярополка [1, с. 32].

Відповідь Рогнеди Володимиром була сприйнята як відмова в образливій формі та спричинила війну, захоплення Володимиром Полоцька, вбивство Рогвольда та його синів і насильне одруження на Рогнеді [12, с. 69].

Під час війни між Київським та Новгородським князем, до Київського князя Ярополка звернувся його воєвода та радив йому вибрати оборонну тактику і сидіти в Києві, а не йти на зустріч військам Володимира, щоб зустріти їх у полі. Коли Володимир, не отримавши супротиву з боку Ярополка підійшов до Києва, Блут звернувся до князя і порадив йому покинути місто, так як в ньому, з його слів, посилились симпатії до Володимира і Ярополку там було небезпечно знаходитись. Після втечі Ярополка з Києва, Блут звернувся до князя, запропонувавши йому уступити братові і піти на перемовини з ним. На перемовинах Ярополк був убитий. Всі три пропозиції Блута призвели до падіння Ярополка. Причиною було те, що воєвода Блут зрадив князя і переметнувся на сторону Володимира [5, с. 111–112]. Дана комунікація Блута та князя Ярополка характеризується як підстава, де маніпулятор Блуд через свої звернення виробляє у князя Ярополка таку модель поведінки, яка остаточно підриває авторитет князя, послаблюючи його позиції та посилюючи позиції його опонента Володимира, що в кінці закінчується грамотно розставленою пасткою та смертю князя.

У зв'язку з проведенням язичницької релігійної реформи, Володимиром у 980 році було поновлено принесення в Києві людських жертвоприношень [13, с. 234], [18, с. 13–14]. У 983 році князь Володимир повернувся із успішного походу на ятвягів. У зв'язку з перемогою над ятвягами, Володимир в Києві почав здійснювати обряди принесення в жертву полонених та тварин, щоб подякувати богам. Саме в цей час до князя звернулись вельможі та старійшини і запропонували князю принести в жертву богам когось із хлопців і дівчат. Ймовірно вони вважали, що тварини і полонені не є достатньою жертвою і для того, щоб показати вірність богам, слід принести в жертву когось із місцевої молоді. Вибір кого слід принести в жертву пропонували здійснити за жеребкуванням. Князь задовольнив дане звернення, в результаті чого вибір впав на сина варяга, який жив в Києві і таємно сповідував християнство. Батько став чинити опір, захищаючи сина але їх обох було вбито [7, с. 62–63].

Дане звернення стосувалось рекомендації князю, що слід принести в жертву місцевого. Той має бути молодим. Стать жертви не є важливою, її слід вибрати за жеребкуванням. Фактично вельможі і старійшини вважали, що князь не достатньо жалує своїх богів.

У 985 році під час війни Київської Русі з болгарами, до князя Володимира Святославовича звернувся воєвода Добриня, який запропонував припинити війну з болгарами та залишити їхню землю. Добриня мотивував свою пропозицію тим, що болгари доволі багаті, так як ходять всі в чоботах, а русам треба завойовувати тих, хто ходить в лаптях [1, с. 36]. Добриня, звертаючись до князя, ймовірно мав на увазі, що багатих болгар важко буде підкорити, тому слід шукати бідних, яких, на його думку менш затратніше буде підкорити та підтримувати на їхній території свою владу, заставляючи їх же платити данину. Авторитет та сила дозволяли Добрині, звертаючись до князя та рекомендуючи йому певну модель поведінки, впливати на реалізацію зовнішньої політики у Київській Русі. Слід зазначити, що Володимир Святославович дослухався до поради Добрині і покинув болгарську землю.

У 988 році Володимир Святославович зібрав своїх вельмож і старців градських, розповідаючи їм, що до нього звернулись волзькі булгари та пропонували прийняти магометанство. Потім прийшли римляни і пропонували прийняти свою релігію. За ними прийшли євреї, агітуючи за іудаїзм. А після них прийшли візантійці і запропонували прийняти їхню віру . Князь хотів від них почути пораду, яку релігію слід вибрати.

Вельможі та старці градські, вислухавши князя, звернулись до нього і висловили наступну свою пораду Київському князю. Вони вказали, що ніхто із них свого критикувати не буде, а навпаки хвалити. Якщо князь хоче перевірити, то слід відправити до них свою делегацію, щоб вони на місці перевірили, як проходять релігійні обряди та які їхні релігійні закони. Князю Володимиру сподобалась порада, яку йому надали і він відправив делегацію добрих та мудрих мужів у кількості 200 людей. Коли делегація повернулась, то розказала про релігійні обряди, які вони побачили. Більше всього хвалили візантійську віру. Бояри сказали князю, що якщо б грецький закон (грецька віра) був поганий, то мудра Ольга його не прийняла б. Тоді князь звернувся до них і сказав, яку тоді віру приймемо? Бояри та старці градські сказали, яку князь вибере, ту і приймемо [19, с. 76–77], [11, с. 24–25].

Отже при виборі релігії князь звернувся за порадою до бояр та представників міст. Вони, в свою чергу, звернули увагу на те, що агітатори по своїй природі не могли бути об'єктивні, тому слід зібрати експедицію із мудрих людей, які б поїхали в ті країни і перевірили чи все, що їм казали проповідники відповідає дійсності і, щоб вони на місці все перевірили. Чому князь дане питання прийняв не сам, а звернувся до елітарних груп? Можливо князь хотів дізнатись від них, яка релігія їм більше підходить і після введення якої вони не будуть чинити супротив. Також, можливо, своїми діями князь хотів перекласти відповідальність за введення нової релігії на них. Якщо князь справді керувався цим умислом, то слід сказати, що бояри його переграли, вказавши, що їм більше подобається грецька віра, мотивуючи це тим, що Ольга вибрала саме її. Але остаточне прийняття рішення має бути не за ними, а за князем. Вони, в свою чергу, виконають його волю як вірні піддані. Отже піддані, звертаючись до князя, висловили свою волю, що краще прийняти грецьку віру, але відповідальність за прийняття рішення переклали саме на князя. В цілому князь прислухався до висловленої пропозиції та прийняв християнську віру з Візантійської імперії. Ми вважаємо, шо князь Володимир перед тим, як прийняти таке важливе рішення як перехід до монотеїстичної релігії хотів заручитись підтримкою боярства та представників міст, щоб не допустити втрати підтримки князівської влади при переході до нової релігії.

З прийняттям християнства церковні ієрархи теж зверталися до князівської влади із своїми проханнями та пропозиціями. Приклади таких звернень є в літописних джерелах. Наприклад, через візантійську церкву до князя Володимира звертались церковні ієрархи, які рекомендували йому не підтримувати дипломатичні відносини з Папою Римським, мотивуючи це тим, що той не правильно трактує християнство [7, с. 78].

Другий приклад втручання духовних ієрархів пов'язаний із законодавчим регулюванням покарань. Володимир Святославович після прийняття християнства пом'якшив покарання за злочини. Пом'якшення законодавства за злочини призвело до збільшення їх кількості та посилення в Київській Русі криміногенної ситуації. Митрополит Леоній у 996 році відправив до Володимира двох єпископів, які звернулися до нього із скаргою на те,

що кількість злочинів із-за м'якості князя збільшилась, так як злочинців відпускали і вони, не боячись покарань, знову вчиняли нові злочини. Від безкарності до них приєднувались нові люди, які теж починали вчиняти злочини. Священики вказали на те, що князь поставлений Богом для того, щоб карати злочинців і захищати невинних. Він має всіх злочинців, яких приводили до нього, належно по закону карати і при необхідності страчувати за законом, тим самим роблячи богоугодну справу [1, с. 54], [3, с. 67]. Володимир дослухався до поради священиків і посилив покарання за злочини, тим самим виправивши ситуацію із злочинністю.

Також до князя Володимира звернулись вельможі, вказуючи на те, що він має велике військо, а іноземці приходять та воюють на землі Київської Русі.

Вельможі вказали на те, що причиною того, що ворог приходить та розорює землю Русі є те, що ні він, ні його діти та воєводи походами на ворогів не ходять. Було також вказано на те, що такі миролюбиві дії князя ведуть до ослаблення війська, оскільки коні та амуніція знищується даремно, а земля терпить розорення. Князь, вислухавши звернення до нього вельмож, прислухався до них, зібрав війська та відправився в похід: від Києва на печенігів, від Новгорода на чудь [7, с. 84–85].

Ми бачимо, що звернення вельмож до князя по своїй сутності було результатом невдоволення тим, що ні Київський князь, ні його діти не організовують походи проти ворогів Київської Русі і ведуть війни від оборони.

Вони також підійшли до цього питання з точки зору економіки. На їхню думку військо, яке не воює, ослаблюється. Воно потребує багато ресурсів та постійно несе небойові втрати в конях і зброї. Отже військо переводить багато ресурсів, а свого головного призначення запобігання ворожим нападам не виконує, тому населення несе великі збитки від ворожих набігів. У зверненні вельмож проглядається думка, що на військо тратять багато ресурсів, а землі продовжують розорятись із-за пасивності князя. Отже держава розоряється як від дій ворогів, так і від рішень князя. Князь зрозумів, що вельможі та церква вважають, що він неефективно бореться із злочинцями та зовнішніми ворогами і йому слід змінити свою політику в даному питанні. Князь під тиском скарг це і зробив.

Висновок. Сама концепція виникнення держави в східних слов'ян в літописних джерелах популяризувалась як результат комунікації племен з претендентами на князівську владу. В структурі звернень племен до претендента на княжий стіл спочатку вказувалась проблема, в наступній частині висувалась пропозиція і в заключній частині вказувались умови співпраці обох сторін. Племена визнавали претендента своїм князем і корились йому, а він мав судити їх за місцевим правом. Отже князь мав здійснювати свої функції згідно права та поваги до місцевих звичаїв.

Правом звернення до князя в язичницький період користувались представники місцевих племінних еліт (ільменські словени, кривичі, чудь, древляни), представники княжої адміністрації, представники міських еліт (старці градські), представники церкви, представники правлячого дому Рюриків.

Звернення до князя підданих могло мати як представницький, так і особистий характер. В літописах згадуються: племенні князі, воєводи, старці градські, бояри, патріарх, єпископи, що або самі безпосередньо звертались до князя, або через своїх представників, коли це стосувалось інтересів суспільних груп. Звернення в своїй структурі могло мати характер рекомендації, попередження, осуду, погрози, прихованої маніпуляції.

Причиною звернення до князя слугувати питання управлінсько-організаційного, правового, військового, релігійного характеру. Тобто це – неналежне матеріальне забезпечення війська, порушення правил збирання данини, укладання династичного шлюбу, не виконання князем свого обов'язку щодо захисту країни, щодо покарання князя за наказ вбивства сина воєводи, неналежний захист країни, правил проведення релігійних обрядів, тактики ведення війни, припинення війни та відмова від завоювань, рекомендації щодо вибору релігії, дипломатична політика, вимога до сурової відповідальності злочинців за вчинення тяжких злочинів та інше.

Окремо можемо виділити питання стосовно доброчесності та моральності князя. Прикладом може бути осуд князя за недотримання ним морально-етичних норм. Наприклад, неналежне виконання князем своїх обов'язків перед матір'ю та не достатній захист своїх дітей. Як правило, князь піддавався суспільному осуду.

При ігноруванні князем звернення до нього його підданими або неможливістю знайти компроміс між двома сторонами могли настати наслідки. І в язичницький період такими наслідками могла бути втрата довір'я до князя, що могло призвести до смерті князя та його людей і їх грабунку. Але слід зазначити, що і сліпе необдумане виконання звернення до князя довіреної особи могло призвести до його смерті. Підпадаючи під влив своїх фаворитів і вдовольняючи їх звернення, князь ризикував бути зраджений та вбитий.

Ми вважаємо, що звернення княгині Ольги до її сина Святослава мало не тільки особистий але й представницький характер, де княгиня виступала від імені про християнських сил.

У дохристиянський період ми бачимо, що за індивідуальними зверненнями до князя стояли воєводи та бояри, які представляли як свої інтереси, так і інтереси елітарних груп та мали суттєвий вплив в Київській Русі і, фактично, являлися княжими фаворитами, що і давало їм можливість напряму звертатись до князя і впливати на його рішення по реалізації звернення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. 267 с.

2. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летописний сборникъ именуемый тверскою летописью. Санкт-Петербург: Типографія Леонида Демиса, 1863. Т. 15. 267 с.

3. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1862. Т. 9. 256 с.

4. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Симеоновская летопись. Типографія М.А. Александрова, 1918. Т. 18. 316 с.

5. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Псковские Софиевские летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1851. Т. 5. 275 с.

6. Толочко Петро Київська Русь. К: Абрис, 1996. 360 с.

7. Татищев В.Н. Исторія Российская с самыхъ древнихъ временъ. Москва: Напечатано при Императорскомъ Московскомъ Университете, 1773. Т. 2. 536 с.

8. Настюк А.А. Політика трансферу княжої влади в дохристиянський період та її вплив на динаміку становлення княжих родів. «*Наукові* праці Національного університету «Одеська юридична академія». 2023 р. 32 Том. С. 100–112.

9. Шевченко А.Є., Кудін С.В. Настюк А.А. Становлення та розвиток влади в Київській Русі в IX-XII ст. Вінниця:ТОВ «Твори» , 2020. 468 с.

10. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летопись по воскресенскому списку. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1856. Т. 7. 347 с.

11. Іван Власовський. Нарис історії Української Православної Церкви. Нью-Йорк: Репринтне видання. Том I 1998. 294 с.
12. Полное Собрание Русскихъ Летопись. Книга Степенная царского родословія С-Петербургъ: Типографія М.А. Александрова, 1908. Ч. 1. Т. 21. 342 с.
13. Войтович Л. В. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. 782 с.
14. Головченко В. Дипломатична історія України : підручн. Київ : Ніка-Центр, 2018. 420 с.
15. Войтович Леонтій. Княжа доба на Русі (837 – 1492). Том 1 Становлення Імперії Русь (837–1054). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021. 590 с.
16. Микола Аркас. Історія України-Руси. Краків: «Накладом Ольги Аркасової». 1912. Друге видання. 424 с.
17. Орест Субтельний. Україна історія. Київ: «Либідь». 1993. 717 с.
18. Діанова Н. М. Історія релігії та церкви в Україні в національному та європейському контекстах : навч. посіб. для студентів спец. 032 «Історія та археологія» спеціалізації «Історія України у світовому контексті». Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 252 с.
19. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Львовская летопись. Типографія М.А. Александрова, 1910. Ч.1. Т. 20. 418 с.

РОЗДІЛ 2
КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 341.1
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/8

ПРАВОВІ ЗАСАДИ СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ З ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ У ПРОЦЕСІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

LEGAL BASIS OF UKRAINE'S COOPERATION WITH THE EUROPEAN UNION IN THE EUROPEAN INTEGRATION PROCESS

Власенко В.В., к.ю.н., доцент,
професор кафедри теоретичної юриспруденції
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

У статті досліджуються правові засади співробітництва України з Європейським Союзом у процесі євроінтеграції. Базові принципи зафіксовані в таких нормативних документах, як Угода про партнерство і співробітництво, Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу, Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами – членами, з іншої сторони, Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу.

На курс євроінтеграції мали вплив історичний досвід державотворення та правотворення, а також прагнення суспільства жити в демократичній, правовій, спрямованій на соціальні орієнтири країні та мати розвинену економіку. Зазначені ідеї закладені в законодавстві України, проте для входження до спільноти європейських розвинутих держав ключовою домінантою є спрямування внутрішньої та зовнішньої державної політики на інтеграцію до Європейського Союзу.

Повномасштабне вторгнення РФ на територію України прискорило усвідомлення суспільством необхідного вектору розвитку держави, а також рішучих дій з боку держави на отримання членства у Європейському Союзі. Досвід євроінтеграції України є унікальним, оскільки відбувається в умовах війни, яка зумовлює величезні втрати (людські, фінансові, економічні) та потребує посилення співробітництва у сфері безпеки.

Серед завдань, які стоять перед Україною на шляху євроінтеграції виокремлено такі: посилення боротьби з корупцією; проведення реформи Конституційного Суду України; продовження судової реформи в Україні; здійснення боротьби з відмиванням коштів.

Новим етапом на шляху інтеграції України до ЄС та продовженням співробітництва стало набуття 23 червня 2022 року статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу. У червні 2024 року розпочалася перша Міжурядова конференція щодо вступу України в ЄС, яка дає офіційний старт перемовинам про членство України в Європейському Союзі.

Ключові слова: адаптація законодавства, глобалізація, держави-члени Європейського Союзу, Європейська інтеграція, нормотворча діяльність, законодавство Європейського Союзу, співробітництво з Європейським Союзом, Угода про асоціацію.

The article examines the legal basis of Ukraine's cooperation with the European Union in the process of European integration. The basic principles are recorded in such regulatory documents as the Agreement on Partnership and Cooperation, the Strategy for the Integration of Ukraine into the European Union, the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their member states, on the other hand , the nationwide program of adaptation of the legislation of Ukraine to the legislation of the European Union.

The course of European integration was influenced by the historical experience of state formation and law-making, as well as society's aspiration to live in a democratic, legal, social oriented country and to have a developed economy. These ideas are enshrined in the legislation of Ukraine, however, for joining the community of European developed states, the key dominant factor is the direction of internal and external state policy towards integration into the European Union.

The full-scale invasion of the Russian Federation on the territory of Ukraine accelerated society's awareness of the necessary vector of state development, as well as decisive actions by the state to obtain membership in the European Union. The experience of Ukraine's European integration is unique, as it takes place in the conditions of war, which causes huge losses (human, financial, economic) and requires strengthening cooperation in the field of security.

Among the tasks facing Ukraine on the way to European integration, the following are highlighted: strengthening the fight against corruption; carrying out the reform of the Constitutional Court of Ukraine; continuation of judicial reform in Ukraine; implementation of the fight against money laundering.

On June 23, 2022, the acquisition of the status of a candidate for accession to the European Union was a new stage on the path of Ukraine's integration into the EU and the continuation of cooperation. In June 2024, the first Intergovernmental Conference on Ukraine's accession to the EU began, which gives an official start to negotiations on Ukraine's membership in the European Union.

Key words: adaptation of legislation, globalization, Member States of the European Union, European integration, rule-making activity, legislation of the European Union, cooperation with the European Union, Association Agreement.

Постановка проблеми. З часу проголошення незалежності України та ухвалення Конституції України, наша держава розпочала шлях перетворень для формування власної правової системи. Утвердженню нового курсу сприяли, перш за все, історичний досвід державотворення та правотворення, а також прагнення суспільства жити в демократичній, правовій, спрямованій на соціальні орієнтири країні та мати розвинену економіку. Зазначені ідеї закладені в законодавстві України, проте для входження до спільноти європейських розвинутих держав ключовою домінантою є спрямування внутрішньої та зовнішньої державної політики на інтеграцію до Європейського Союзу.

Повномасштабне вторгнення РФ на територію України прискорило усвідомлення суспільством необхідного вектору розвитку держави, а також рішучих дій з боку держави на отримання членства у Європейському Союзі.

Стан опрацювання. Останніми роками темі євроінтеграції присвячено багато досліджень, адже вона охоплює різноманітні сфери та потребує вивчення. Серед науковців, які здійснюються дослідження євроінтеграції та співробітництво між Україною та Європейським Сою-

зом І. Ю. Дір, Л. А. Корунчак, Н. В. Сюр, І. В. Яковюк та інші.

Метою статті є дослідження правових засад співробітництва України з Європейським Союзом, а також адаптації законодавства України до законодавства ЄС як кроку до інтеграції в європейський правовий простір.

Виклад основного матеріалу. Одним з перших нормативних документів, що закріпив засади для співробітництва між Україною та ЄС, стала Угода про партнерство і співробітництво, яка була підписана 14 червня 1994 р. та набула чинності 1 березня 1998 р. і, фактично, ознаменувала собою новий етап розвитку відносин між Україною та ЄС. Зазначена Угода була спрямована як на розвиток економічного співробітництва, політичного діалогу між Україною та ЄС, так і на підтримку зусиль нашої держави щодо розвитку демократичних засад та верховенства права. Серед пріоритетів співпраці між Україною та ЄС були окреслені такі, як: енергетика, торгівля та інвестиції, юстиція та внутрішні справи, наближення законодавства України до законодавства Євросоюзу, охорона навколишнього середовища, транспортна сфера, транскордонне співробітництво, співпраця у сфері науки та інші.

Вцілому зазначені сфери співробітництва були відображені у Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу, затвердженій Указом Президента України від 11 червня 1998 р. В рамках цієї Стратегії сформульовано базові принципи співробітництва України з Євросоюзом, зокрема були виділені такі напрями інтеграційного процесу: адаптація законодавства України до законодавства ЄС, забезпечення прав людини; економічна інтеграція та розвиток торговельних відносин між Україною і ЄС; інтеграція України до ЄС у контексті загальноєвропейської безпеки; політична консолідація та зміцнення демократії; адаптація соціальної політики України до стандартів ЄС; культурно-освітня і науково-технічна інтеграція; регіональна інтеграція України; галузева співпраця у таких сферах: транс'європейська, транспортна, магістральні газо- та нафтопроводи, електроенергетична та інформаційних мереж, співробітництво у галузі юстиції, запобігання та боротьба зі злочинністю, митна справа, науково-дослідницька, промисловість та сільське господарство; співробітництво у галузі охорони здоров'я. Згадана Стратегія, яка тривалий час була стимулом для розвитку двосторонніх відносин, втратила чинність 7 липня 2015 р. [1, с. 68]. Після втрати чинності, нової Стратегії не розроблено, проте, основні засади подальшого співробітництва зафіксовані в Угоді про асоціацію.

У 2004 р. була затверджена Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, метою якої є визначення механізму досягнення Україною відповідності третьому Копенгагенському та Мадридському критеріям набуття членства в Європейському Союзі.

Погоджуємося з Н. В. Сюр, що адаптація законодавства до acquis Європейського Союзу – це послідовний процес наближення правової системи держави, включаючи законодавство, правотворчість, юридичну техніку, практику, правозастосування до правової системи Європейського Союзу відповідно до критеріїв, що висуваються Союзом до держав, які мають намір до нього приєднатися [2, с. 131].

Європейська інтеграція – це стратегічний курс, закріплений Конституцією України, який передбачає системну та ефективну роботу органів державної влади для внутрішніх реформ, викорінення корупції, адаптації європейських стандартів, економічної інтеграції, політичної асоціації та повноправного членства України в Європейському Союзі. Основним документом для досягнення цієї мети є Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами – членами, з іншої сторони.

Підписання Угоди про асоціацію відбулося в два етапи: 1) 21 березня 2014 р. під час Позачергового Саміту Україна – ЄС було підписано політичну частину Угоди та Заключний акт Саміту. Зокрема, підписані Преамбула, Стаття 1, Розділи I «Загальні принципи», II «Політичний діалог та реформи, політична асоціація, співробітництво та конвергенція у сфері зовнішньої та без пекової політики» і VII «Інституційні, загальні та прикінцеві положення» Угоди. На Саміті Українською Стороною також була зроблена заява, що зобов'язання України, які випливають зі статті 8 Угоди про асоціацію стосовно ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 р., будуть виконані після внесення відповідних змін до Конституції України; 2) 27 червня 2014 р. під час засідання Ради ЄС була підписана економічна частина Угоди – Розділи III «Юстиція, свобода та безпека», IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею», V «Економічне та галузеве співробітництво» та VI «Фінансове співробітництво та положення щодо боротьби із шахрайством», які разом з рештою тексту Угоди становлять єдиний документ [3]. У межах зазначеної Угоди відбулися ряд реформ в Україні, які наближають її до ЄС.

Новим етапом на шляху інтеграції України до ЄС та продовженням співробітництва стало набуття 23 червня 2022 року статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу.

Україна виконує свої євроінтеграційні завдання: імплементує Угоду про асоціацію з ЄС та наближає українське законодавство до актуального права ЄС, нарощує торговельні відносини з Євросоюзом, продовжує секторальну інтеграцію у Внутрішній ринок Євросоюзу, розширює свою участь у європейських програмах та ініціативах. Завдяки системним трансформаціям (навіть в умовах повномасштабної війни) Україна здобула п'ять так званих «безвізів» з ЄС (енергетичний, транспортний, економічний, митний, цифровий) [4].

Треба відзначити, що сьогодні досвід євроінтеграції України є унікальним, оскільки відбувається в умовах війни, яка зумовлює величезні втрати (людські, фінансові, економічні) та потребує посилення співробітництва у сфері безпеки. Проте серед останніх завдань, які треба виконати, щоб увійти до цієї спільноти такі як: посилення боротьби з корупцією; проведення реформи Конституційного Суду України; продовження судової реформи в Україні; здійснення боротьби з відмиванням коштів.

Л. А. Корунчак, аналізуючи впровадженні європейських стандартів, зазначає, що доречно було би зважати на таке: Україна повинна орієнтуватися в процесах, які відбуваються у сучасному світі, своєчасно реагувати на них, вносити відповідні зміни у національне законодавство. Однак у разі внесення цих змін обов'язково слід враховувати особливості національної культури, національної свідомості, національної ментальності, особливості історичного розвитку та інші фактори, які впливають на стан країни загалом та зумовлюють наявність різних взаємозв'язків між її структурними елементами. Саме це характеризує будь-яку країну як системне утворення з притаманними виключно йому особливостями [5, с. 17].

С. Р. Асірян та А. Ю. Філіппова розглядаючи історію шляху України до ЄС та перспективи його розвитку, дійшли висновку, що шлях України до ЄС розпочався понад 30 років тому. Нажаль каталізаторами його пришвидшення ставали трагічні для України події. Лише сьогодні процес вступу країни до європейської спільноти набув якісно нового змісту. Україна набула статусу кандидата на вступ і продовжує неупинно та наполегливо рухається в напрямку набуття членства в ЄС. Проте, не все залежить від самої країни, тому на цьому шляху трапляються і траплятимуться перепони, які затягуватимуть процес. Залишається ще дуже багато вимогливої та складної роботи. Оскільки членство потребує політичної волі

та об'єднання зусиль України для проведення успішних реформ, та країн ЄС, які приймають остаточні рішення щодо перспектив та шляху України до членства. Проте, важливим чинником цього процесу є і подальший хід війни, а також наслідки її завершення – перемоги України. Адже ці події мають суттєвий вплив на геополітичну ситуацію в світі та Європі [6, с. 522].

Висновки. Правові засади співробітництва України та Європейського Союзу закріплені в таких нормативних документах як: Угода про партнерство і співробітництво, Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу, Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами – членами, з іншої сторони, Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Це не вичерпний перелік, оскільки на виконання Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу ухвалюються як закони, так і підзаконні нормативно-правові акти, які наближають національне законодавство до законодавства ЄС.

У червні 2024 року розпочалася перша Міжурядова конференція щодо вступу України в ЄС, яка дає офіційний старт перемовинам про членство України в Європейському Союзі. Також відзначимо, що активна співпраця та співробітництво з ЄС за різними напрямами (освіта, наука, економіка, безпека) є критичним чинником підтримки української економіки та оборони під час війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дір І. Ю. Євроінтеграція як пріоритет України, визначений в державних стратегіях. *Правова парадигма відновлення України: проблеми та перспективи*: матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 23 лютого 2024 р.). К.: Національний авіаційний університет, 2024. С. 68–70.

2. Сюр Н. В. Правова інтеграція України до Європейського Союзу: теоретико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. К., 2006. 183 с.

3. Угода про асоціацію. *Урядовий портал.* URL: https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/yevropejska-integraciya/ugoda-pro-asociacyu (дата звернення: 27.06.2024 р.).

4. Європейська інтеграція України. *Урядовий портал.* URL: https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/priorytety-uriadu/yevropeiska-intehratsiia-ukrainy (дата звернення: 27.06.2024 р.).

5. Корунчак Л. А. Євроінтеграція: питання адаптації законодавства України до правової системи Європейського Союзу. *Південноукраїнський правничий часопис.* №4-2022. Ч. 2. 2022. С. 14–19.

6. Асірян С. Р., Філіппова А. Ю. Україна на шляху до Європейського Союзу: історія та перспективи розвитку. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 5/2024. 2024. С. 519–522.

УДК 34.35
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/9

ЩОДО ПОВНОВАЖЕНЬ ОРГАНІВ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ТА ПРАКТИКА УКРАЇНИ

REGARDING THE POWERS OF BODIES OF CINSTITUTIONAL JURISDICTION: EUROPEAN EXPERIENCE AND PRACTICE IN UKRAINE

Власюк Є.М., аспірант кафедри конституційного права
Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті здійснено комплексний аналіз повноважень органів конституційної юрисдикції в різних європейських країнах та порівняння з українською практикою. Дослідження включає вивчення різних моделей конституційного контролю, їхні особливості та ефективність у забезпеченні верховенства конституції, захисту основоположних прав і свобод громадян, а також підтримки правового порядку. Європейський досвід конституційної юрисдикції характеризується багатогранністю підходів, що варіюються від спеціалізованих конституційних судів у таких країнах, як Німеччина, Італія та Іспанія, до загальних судів з повноваженнями конституційного контролю у Скандинавських країнах, таких як Норвегія, Фінляндія та Швеція. Цей підхід дозволяє адаптувати конституційний контроль до національних особливостей кожної правової системи, забезпечуючи при цьому ефективність і результативність у досягненні поставлених цілей.

В Україні конституційна юрисдикція здійснюється Конституційним Судом, який відповідає загальноприйнятим європейським стандартам.

Стаття також підкреслює важливість інтерпретаційної діяльності органів конституційної юрисдикції та їхню роль у вирішенні конфліктів компетенцій між різними гілками влади. Окрему увагу приділено аналізу практики вирішення конституційних конфліктів та захисту прав людини в умовах демократичної правової держави. Висвітлено особливості правової регламентації конституційної юрисдикції в європейських країнах, включаючи положення про судовий контроль за конституційністю законодавчих актів та неписані конституційні принципи.

У статті робиться висновок про необхідність подальшого вивчення європейського досвіду для вдосконалення української системи конституційної юрисдикції. Загалом, дослідження підкреслює значення конституційної юрисдикції як важливого інструменту зміцнення демократії та верховенства права, а також сприяє розвитку правової держави в Україні через адаптацію найкращих європейських практик.

Ключові слова: конституційна юрисдикція, Конституційний Суд України, Державна Рада, Федеральний суд, Конституція, модель європейської конституційної юрисдикції, Кельзен, парламент.

The article provides a comprehensive analysis of the powers of constitutional jurisdiction bodies in various European countries and a comparison with Ukrainian practice. The study includes the study of various models of constitutional control, their features and effectiveness in ensuring the supremacy of the constitution, the protection of the fundamental rights and freedoms of citizens, as well as the maintenance of the legal order. The European experience of constitutional jurisdiction is characterised by a multifaceted approach, ranging from specialised constitutional courts in countries such as Germany, Italy, and Spain to general courts with powers of constitutional review in Scandinavian countries such as Norway, Finland, and Sweden. This approach makes it possible to adapt constitutional control to the national characteristics of each legal system while ensuring efficiency and effectiveness in achieving the set goals.

In Ukraine, constitutional jurisdiction is exercised by the Constitutional Court, which meets generally accepted European standards.

The article also emphasises the importance of the interpretative activity of the bodies of constitutional jurisdiction and their role in resolving conflicts of competence between different branches of government. Particular attention is paid to the analysis of the practice of resolving constitutional conflicts and protecting human rights in the conditions of a democratic legal state. Features of the legal regulation of constitutional jurisdiction in European countries are highlighted, including provisions on judicial control over the constitutionality of legislative acts and unwritten constitutional principles.

The article concludes with the need for further study of the European experience in order to improve the Ukrainian system of constitutional jurisdiction. In general, the study emphasizes the importance of constitutional jurisdiction as an important tool for strengthening democracy and the rule of law and also contributes to the development of the rule of law in Ukraine through the adaptation of the best European practices.

Key words: constitutional jurisdiction, Constitutional Court of Ukraine, State Council, Federal Court, Constitution, model of European constitutional jurisdiction, Kelsen, parliament.

Постановка проблеми. Генеза становлення органів конституційної юрисдикції була та залишається фокусом уваги видатних закордонних та вітчизняних науковців, а умови формування, функціональне призначення, порядок та сфера компетенції таких органів, особливо у турбулентні політичні часи, щоразу викликає жвавий інтерес серед можновладців, представників громадянського суспільства, практикуючих юристів тощо. Сфера визначених законом повноважень органів у системі конституційної юрисдикції потребує детального концептуального, нормотворчого та практичного осмислення, адже ефективна реалізація компетенції такими органами є фундаментальною основою для ефективної діяльності усієї системи органів влади, в незалежності від країни походження, економічних та/або політичних передумов, форми правління тощо. Для України, яку позиціонують на Заході як країну «молодої демократії» питання забезпечення безперебійного функціонування органів конституційної юрисдикції є есенційним завданням, яке, в умовах триваючої повномасштабної війни та продовженням реалізації євроінтеграційного курсу, набуває нових сенсів. У цьому контексті вітчизняна практика реалізації органами конституційної юрисдикції своїх повноважень і досвід європейських країн у розрізі реалізації покладених законом завдань перед релевантними органами є важливим доктринальним, нормотворчим та практичним базисом, який формує усю візію.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання повноважень органів конституційної юрисдикції в країнах Європи та України є фокусом наукових інтересів багатьох закордонних та вітчизняних вчених, серед яких Ю. Барабаш, С. Різник, З. Кравцова, О. Марцеляк, М. Мельник, Н. Мішин, Є. Черняк, С. Шевчук, С, Цимбалістий, О. Росоляк, Т. Цимбалістий, О. Бориславська, М. Савчин, А. Селіванова, І. Сліденко, П. Стецюк, В. Тихий та інші. Беручи до уваги теоретичні напрацювання у цій сфері висококваліфікованими спеціалістами, сучасна доктрина конституціоналізму у контексті означення чітких повноважень органів конституційної юрисдикції у Європі та в Україні потребує нового осмислення, а тому метою

цієї статті є надання загальної характеристики компетенції органів конституційної юрисдикції та виявлення відповідних закономірностей.

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що пріоритетним завданням усіх правових держав з розвиненим рівнем громадянського суспільства є забезпечення верховенства конституції. Конституція, яка обмежує державну владу, закріплює основи організації та діяльності її вищих органів, визначає їх компетенцію, встановлює основоположні права, свободи та свободи людини та, між іншим, встановлює межі державного втручання в особисте життя, а також визначає фундаментальні конституційні принципи. Свавілля з боку держави та посягання на базові принципи, які визначаються конституцією – основним законом країни – досі залишаються головними викликами у життєдіяльності сучасного суспільства.

У цьому розрізі слід наголосити, що ідея організації конституційної юрисдикції з'явилась одразу з прийняттям перших конституцій світу. Французький політичний діяч Еммануель-Жозеф Сієс висунув ідею створення спеціального конституційного журі, до компетенції якого б входило розгляд законодавчих актів у революційній Франції та скасування останніх у разі їхньої невідповідності конституції. Конституція Франції від 1799 року містила положення про перевірку законів на предмет їх конституційності охоронним сенатом [4, с. 97–98].

Задля повноцінного розуміння відповіді на питання щодо важливості взагалі існування органів конституційної юрисдикції раціональним є звернення до наукового спадку австрійського науковця та прибічника теорії правового позитивізму Ганса Кельзена, який по праву вважається «батьком» та ідейним натхненником запровадження європейської моделі конституційної юрисдикції [10, с. 79].

За позицією Г. Кельзена, основним елементом, який забезпечує єдність і правильне функціонування всієї правової системи, є уніфікований орган для конституційного контролю законів. Відповідно до його наукових умовиводів, цим органом повинен бути Конституційний Суд. Це свідчить про те, що Г. Кельзен вважав, що створення такого органу сприятиме забезпеченню дотримання конституційного правопорядку та запобіганню зловживанням влади з боку держави [11, с. 239–240].

Аргументуючи необхідність створення єдиного органу конституційної юрисдикції у формі Конституційного Суду для забезпечення захисту конституції, він вказував на декілька факторів. По-перше, він наголошував на тому, що для існування та ефективного функціонування конституційного правопорядку необхідна логічна єдність, яку можна досягти шляхом відповідності всіх нормативно-правових актів Конституції як закону найвищої юридичної сили. Другий аспект, на який він звертав увагу, полягав у тому, що під час виконання своїх повноважень та виконання конституційних завдань вищі державні органи можуть увійти в конфлікт, а їхні правові акти можуть суперечити Конституції. Отже, Конституційний Суд має завдання вирішувати такі конфлікти стосовно компетенції державних органів та встановлювати невідповідність виданих ними правових актів, якщо вони суперечать Конституції, тобто виконувати функції «негативного законодавця» [10, с. 79].

Згідно з Г. Кельзеном, конституційний суд є державним органом, що відрізняється від загальних судів як за своїм місцем у системі державних органів, так і за своєю функціональністю. Щодо третього аспекту, це виявляється в його ролі у захисті парламентської меншості від парламентської більшості, яке полягає у контролі за останньою та запобіганні її зловживанням [3, с. 133]. Іншими словами, якщо суть демократії розглядається не як диктат більшості, а як постійні узгодження між різними соціальними групами, що представлені в парламенті як більшість та меншість, і які ґрунтуються на такому суспільному балансі, то Конституційний Суд виявляється найбільш відповідним органом для реалізації цієї концепції.

Фактично, у XX столітті ідеї створення спеціального органу, який здійснював би контроль за дотриманням конституції, були поширені серед усіх провідних країн тодішнього світу, а тому не є дивним появу таких спеціалізованих судів в країнах Європи: їхнє існування було передбачено повоєнними конституціями Федеративної Республіки Німеччина та Італії, конституціями Іспанії та Португалії і, зрештою, основними законами посткомуністичних держав Центральної та Східної Європи.

Базисним, пріоритетним завданням органів конституційної юрисдикції був розгляд питань, що стосуються визначення конституційності або неконституційності актів національного законодавства, а також тлумачення положень самої конституції. Разом з тим, у контексті повноважень органів конституційної юрисдикції у Європі, можна виокремити також додаткові функції, які покликані забезпечити баланс у системі поділу державної влади.

Так, прикладом може слугувати досвід Італії, Іспанії, ФРН, Франції, де орган конституційної юрисдикції – Конституційний суд – вирішує конституційні конфлікти між вищими органами держави. Окрім цього, конституційні суди в Іспанії та ФРН вирішують конфлікти між територіальними одиницями у складі держав. Конституційний суд Австрії наділений повноваженнями контролю за виборчим процесом в державі, а також має компетенцію і питаннях проведення референдумів.

Разом з тим, важливо зазначити, що не усі країні Європи пішли шляхом утворення спеціалізованих органів конституційної юрисдикції. Так, країни Північної Європи, Швейцарія, Нідерланди мають відмінний від інших порядок регуляції цієї сфери.

В умовах європейської моделі конституціоналізму особлива роль конституційної юрисдикції визначається кількома ключовими факторами. По-перше, європейська модель конституціоналізму спирається на писану конституцію, яка вважається основним законом народу і потребує належного юридичного захисту. У цьому контексті це відрізняє європейську континентальну модель від англо-американської правової моделі [4, с. 98].

Таким чином, конституційна юрисдикція у Європі забезпечує пріоритетність і захист конституції як головного юридичного документу, зосереджуючись не тільки на положеннях цього акта, але й на конституційному устрої та цінностях, що лежать в основі цієї конституції. Фактично, основним та пріоритетним завданням органів конституційної юрисдикції у європейських країнах є вирішення питань конституційності законів та інших правових актів, що сприяє досягненню вказаних цілей. Важливою є також інтерпретаційна та інша діяльність цих органів в європейських державах.

Другий фактор, про який також слід зазначити у контексті європейської моделі конституціоналізму, пов'язаний з інститутом парламентаризму. Він передбачає провідну роль законодавчих органів (парламентів) не тільки у законотворенні, але й у формуванні урядів та контролі за діяльністю таких урядів у країні. Тому вирішення питань про конституційність законів у європейській моделі конституціоналізму має важливе значення для недопущення парламентського свавілля та узурпації усієї влади. Задля аналізу повноважень органів конституційної юрисдикції країн Європи пропонується взяти низку країн [3, с. 133].

У контексті розподілу компетенцій органів конституційної юрисдикції у Швейцарській Конфедерації, можемо зазначити наступне. Так, відповідно до сучасної Конституції Швейцарії є заборона для суддів втручатися у федеральне законодавство. Проте, Швейцарія є однією з країн, де Федеральний суд вже з XIX століття отримав повноваження проводити судовий контроль за конституційністю кантонального законодавства. Причиною цього було те,

що Федеральна Конституція могла набути легітимності і авторитету серед мешканців кантону лише тоді, коли вони (мешканці) мали можливість вимагати компенсації за порушення конституції. Вважалося, що захист Конституції вищим судом є «демократичним правом, спрямованим на захист людей від зловживання кантональною владою» [2, с. 619–620].

Окрім цього, у швейцарській судовій системі функціонує також Верховний Суд, який відповідно до закону наділений низкою повноважень, які відповідають за своєю природою конституційній юрисдикції. Так, прикладом є наділена компетенція Верховного суду тлумачити федеральні закони для забезпечення їх відповідальності положенням Конституції. На додаток до цього, у деяких випадках рішення Вищого апеляційного суду у Швейцарії щодо порушення конституційних прав осіб можна оскаржити саме у Федеральному Верховному Суді. До сфери «конституційних» компетенцій Федерального Верховного Суду також можна навести правомочність розглядати справи про конфлікти компетенцій між федеральними та кантональними органами влади, публічно-правові суперечки між федеральним урядом і кантонами (в тому числі між самими кантонами), а також питання відповідальності міністрів федерального уряду та федеральних суддів [1, с. 43].

Швейцарська Конфедерація не єдиний приклад розмежування «конституційних» компетенцій серед інших органів влади, не утворюючі спеціалізованого органу. Так, такі унікальності у розподіленні конституційних юрисдикційних повноважень зустрічається, наприклад, в країнах Балтії та Північної Європи. Як приклад, у конституціях Фінляндії, Естонії та Швеції закріплені положення, за якими конституційність законодавчих актів у вищезазначених країнах контролюється загальними судами. Цікавим є те, що у конституційних актах Данії, Норвегії або Ісландії таких положень немає, але судовий конституційний контроль вважається неписаним конституційним принципом.

Як слушно зазначає науковець О. Бориславська, фактичне відношення до реалізації конституційної юрисдикції відрізняється по країнам: датські, фінські та шведські суди неохоче реалізують перевірку відповідності актів національного законодавства до національних конституцій, у той час як у Ісландії судова активність лише набирає обертів [4, с. 100–101].

Щодо Естонської Республіки, то в силу статті 15 Конституції, суд дотримується Конституції та визнає такими, що не відповідають Конституції, будь-який закон, інший правовий акт або дія, якими порушуються встановлені Конституцією права та свободи або які іншим чином суперечать Конституції. Окрім цього, відповідно до статті 17 Конституції Естонської Республіки, якщо рійгікогу (однопалатний законодавчий представницький орган) повторно приймає без змін закон, повернутий Президентом Республіки, то Голова держави може звернутися до Державного суду з пропозицією визнати закон таким, що суперечить Конституції. Якщо Державний суд визнає закон таким, що відповідає Конституції, Президент Республіки проголошує закон [7].

Іншим цікавим прикладом є правова система Королівства Нідерландів, адже відповідно до статті 120 Конституції цій держави конституційність актів національного законодавчого органу – парламенту та договорів не може бути об'єктом судового контролю. Разом з тим, відповідно до статті 94 Конституції, закони не можуть застосовуватися у разі, якщо таке застосування суперечить міжнародним договорам Нідерландів, які відповідним чином ратифіковані державою. Таким чином, нідерландські суди не повинні застосовувати акт парламенту, якщо норми акту суперечать нормам міжнародного права, проте можуть застосовувати його тоді, коли той самий акт або окремі його положення суперечать Конституції [8].

Повертаючись до практичної складової цього питання, то реалізація вищезгаданих статей Конституції здійснюється через структурні елементи судової системи країни. Разом з тим, своєрідний попередній контроль (зокрема й на відповідність нормам, які закріплені у Конституції) за актами парламенту реалізує постійно діюча Державна рада, яка є консультативним органом і складається із представників королівської родини та осіб з релевантним політичним чи військовим досвідом. Таким чином, нідерландська правова система не містить органу конституційної юрисдикцій, однак Державній Раді, так само як і загальним судам делеговані деякі «конституційні» повноваження.

В усій цій варіативності розподілу повноважень органів конституційної юрисдикції у Європі, важкими зосередитися на українському практичному досвіді та означити основоположні аспекти, які характеризують стан та перспективи розвитку конституційної юрисдикції в цій країні.

Так само як і в багатьох інших країнах, основоположний акт держави закріплює за спеціалізованим органами повноваження у питаннях конституційної юрисдикції. Так, законодавець чітко визначає національний орган конституційної юрисдикції в Україні, оскільки в силу статті 147 Конституції України єдиним органами конституційної юрисдикції є Конституційний Суд України [9].

Як зазначає вчена Н. Камінська, загалом обсяг компетенції органів конституційної юрисдикції іноземних держав значно відрізняється від компетенції Конституційного Суду України, що потребує модернізації [5, с. 46]. Вчений О. В. Константний розглядає Конституційний Суд України як незалежний орган конституційного правосуддя з особливими гарантіями незалежності його суддів. Такий суд уповноважений розглядати найскладніші та найважливіші для держави і суспільства конституційно-правові спори, а також формувати преюдиційну конституційно-правову доктрину захисту основних прав і свобод людини [6, с. 85].

Конституція України, Закон України «Про Конституційний Суд України», Постанова Конституційного суду України «Про Регламент Конституційного Суду України» та низкою інших правових актів регулюється діяльність Конституційного Суду України, у сферу компетенції якого входить контроль за конституційністю законів, які приймає Верховна Рада України та Верховна Рада АР Крим, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України та інших правових документів.

Окрім цього, до сфери компетенції Конституційного Суду України належить офіційне тлумачення положень Конституції та законів України, що має обов'язкову силу для всіх органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій та громадян. У 2016 року був уведений інститут конституційної скарги, що ознаменувало можливість громадян України звертатися до Конституційного суду з конституційними скаргами, якщо вважають, що їхні конституційні права і свободи були порушені.

Висновки. Отже, беручи до уваги історичний огляд передумов становлення та розвитку органів конституційної юрисдикції в країнах Європи та в Україні, досліджуючи позиції провідних вчених у цій галузі, аналізуючи положення конституцій, ми можемо дійти до наступних висновків:

1. Диференціація моделей конституційної юрисдикції: Європейський досвід демонструє різноманітність моделей організації конституційної юрисдикції. Від спеціалізованих конституційних судів (як у Німеччині, Італії та Іспанії) до загальних судів з повноваженнями конституційного контролю (як у Скандинавських країнах). Такий підхід дозволяє адаптувати конституційний контроль до національних особливостей правової системи кожної держави.

2. Ефективність конституційного контролю: Незалежно від моделі, основною метою конституційної юрис-

дикції є забезпечення верховенства конституції, захист основоположних прав і свобод громадян, а також підтримка правового порядку. Європейський досвід свідчить про високу ефективність таких інститутів у зміцненні демократичних засад та захисті прав людини.

3. Особливості української практики: В Україні конституційна юрисдикція здійснюється Конституційним Судом, що відповідає європейським стандартам. Проте на практиці існують виклики, пов'язані з політичною незалежністю суддів, ефективністю виконання рішень та доступністю для громадян. Це вимагає подальшого вдосконалення законодавства та процедур.

4. Співвідношення з європейськими моделями: Досвід європейських країн може бути корисним для України в контексті вдосконалення конституційної юрисдикції. Зокрема, корисним може бути вивчення практик, які забезпечують незалежність судової влади, підвищення прозорості та підзвітності суддів, а також механізмів захисту конституційних прав.

З огляду на ці висновки, важливим є: а) посилення заходів щодо забезпечення політичної незалежності суддів Конституційного Суду; б) впровадження інституційних механізмів для забезпечення ефективного виконання рішень Конституційного Суду України; в) спрощення процедур для громадян, що бажають оскаржувати порушення своїх конституційних прав; г) підвищення професійної компетентності: розширення програм підготовки суддів та працівників судових органів з акцентом на європейські стандарти та практики.

Загалом, вивчення європейського досвіду організації конституційної юрисдикції та адаптація найкращих практик може значно підвищити ефективність і дієвість Конституційного Суду України, сприяючи зміцненню демократії та верховенства права в країні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Andreas Lienhard, 'The Swiss Federal Supreme Court: A Constitutional Assessment of Controland Management Mechanisms' [2008] 2(2) International Journal For Court Administration 43–55.
2. Thomas Fleiner and Lidija Basta Fleiner, Constitutional Democracy in a Multicultural and Globalised World (Springer 2008) 619-620
3. Бичков І. Кельзенівська модель конституційної юрисдикції як теоретична основа європейської системи конституційного правосуддя. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 131–136. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/271/256 (дата звернення: 27.05.2024).
4. Бориславська О. Конституційна юрисдикція в умовах європейської моделі конституціоналізму. *Право України*. 2018. № 4. С. 97–107.
5. Камінська Н. Компетенція органів конституційної юрисдикції: порівняльно-правовий аналіз і перспективи модернізації в Україні. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 1(25). С. 38–49. URL: https://ccu.gov.ua/library/kompetenciya-organiv-konstytuciynoyi-yurysdykciyi-porivnyalno-pravovyy-analiz-i-perspektyvy (дата звернення: 25.05.2024).
6. Константий О. В. Проблеми відновлення порушених прав і свобод особи після встановлення Конституційним Судом України неконституційності норм закону. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 84–87.
7. Конституція Естонської Республіки : Конституція від 28.06.1992 р. URL: https://www.riigiteataja.ee/akt/115052015002 (дата звернення: 27.05.2024).
8. Конституція Королівства Нідерланди : Конституція від 17.02.1983 р. : станом на 22 лют. 2023 р. URL: https://www.government.nl/documents/reports/2019/02/28/the-constitution-of-the-kingdom-of-the-netherlands (дата звернення: 27.05.2024).
9. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 26.05.2024).
10. Павшук К., Кузуб О. Конституційний суд України як орган конституційної юрисдикції та його роль в механізмі реалізації і захисту конституційних прав та свобод людини й громадянина. *Юридичний електронний науковий журнал*. 2023. № 2. 78–87.
11. Шевчук С. В. Основи конституційної юриспруденції [Текст] / С. Шевчук; наук. ред. О. В. Петришин. К. : Український центр правничих студій, 2001. 302 с.

УДК 341.9(474.3)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/10

ПРАВОВИЙ СТАТУС НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ТА МОВНА ПОЛІТИКА В ЕСТОНІЇ

LEGAL STATUS OF NATIONAL MINORITIES AND LANGUAGE POLICY IN ESTONIA

Зінченко О.В., д.і.н., професорка,
професорка кафедри прав людини та юридичної методології
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено висвітленню проблеми правового статусу національних меншин та мовної політики в Естонії. Підкреслюється, що статус національних меншин в Україні виявився одним із руйнівним чинників державності, тому вкрай важливим є звернення до іноземного досвіду вирішення аналогічних питань, насамперед естонського як також раніше окупованою росією території. В статті проаналізовано відповідні статті та положення Конституції Естонської Республіки, Законів Естонії «Про мову», «Про культурну автономію національної меншини», «Про іноземців», «Про громадянство», Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин, Рамкової конвенції про захист національних меншин та інших. В статті наголошується, що членство Естонії в ЄС та НАТО позбавило російську федерацію можливості застосування проти них військової сили з метою повернення до складу росії. Встановлено, що після отримання незалежності Естонії уся її політична діяльність стосовно вирішення проблем правового статусу національних менших фактично була боротьбою за ліквідацію наслідків радянської окупації 1940–1989 рр. Доведено, що чисельність естонців значно скоротилась під радянською окупацією, тому першочерговим завданням стало формування політичної держави однієї нації.

В статті встановлено, що в Естонії були скасовані усі акти, які дискримінують використання естонської мови, після чого розпочалось ухвалення нових законів, серед яких першим виявився закон про мову 18 січня 1989 р., який мав змінити мовну ієрархію, надавши естонській мові статусу єдиної державної, який називав естонську мову державною, а російську – загальносоюзного спілкування. 54% учасників референдуму 28 червня 1992 р. відмовили у автоматичному набутті громадянства не естонцям, переважну більшість яких складають росіяни. Закон про громадянство Естонії 1995 р. затвердив це рішення позбавивши їх усіх політичних прав і суттєво обмеживши економічні права, визнавши їх «іноземцями». Закон Естонії «Про культурну автономію національної меншини» також наділяє останніх правами для реалізації наданих їм Конституцією прав у галузі культури.

Ключові слова: національні меншини, мовна політика, державна мова, Естонія.

The article is devoted to highlighting the problem of the legal status of national minorities and language policy in Estonia. It is emphasized that the status of national minorities in Ukraine turned out to be one of the destructive factors of statehood, therefore it is extremely important to turn to foreign experience in solving similar issues, primarily Estonian as well as territory previously occupied by Russia. The article analyzes the relevant articles and provisions of the Constitution of the Republic of Estonia, the Laws of Estonia "On Language", "On Cultural Autonomy of National Minorities", "On Foreigners", "On Citizenship", the European Charter of Regional or Minority Languages, the Framework Convention on the Protection of National Minorities and others. The article emphasizes that Estonia's membership in the EU and NATO deprived the Russian Federation of the possibility of using military force against them in order to return to Russia. It was established that after the independence of Estonia, all of its political activities related to solving the problems of the legal status of national minorities were in fact a struggle to eliminate the consequences of the Soviet occupation of 1940–1989. It was proved that the number of Estonians decreased significantly under the Soviet occupation, therefore the primary task was the formation of a political state of one nation The article states that in Estonia all acts discriminating against the use of the Estonian language were repealed, after which the adoption of new laws began, among which the first was the Language Act of January 18, 1989, which was supposed to change the linguistic hierarchy, giving the Estonian language the status of a single state language, who called the Estonian language the state language, and the Russian language of all-Union communication. 54% of the participants in the referendum on June 28, 1992 refused to automatically acquire citizenship for non-Estonians, the vast majority of whom are Russians. The Estonian Citizenship Act of 1995 confirmed this decision by depriving them of all political rights and severely limiting their economic rights, recognizing them as "foreigners". The Law of Estonia "On Cultural Autonomy of National Minorities" also empowers the latter to exercise the rights granted to them by the Constitution in the field of culture.

Key words: national minorities, language policy, state language, Estonia.

Сьогодні у світі навряд чи знайдеться хоча б одна країна без перебування у ній щонайменшої групи національної меншини. Саме такі обставини обумовили ухвалення цілої низки постанов, які врегульовують їхній правовий статус, що підкреслює велике значення для розвитку внутрішньополітичної і міжнародної ситуації на різних континентах. Особливо гостро постає питання правового статусу національних меншин у Балтійських Республіках. Населення Естонії у період незалежності (1918–1940) було переважно національно гомогенним, про що свідчить наступна статистика: представники титульної нації складали 88,11%. [1, с. 272]. Перепис населення 1989 р. показав, що естонці, з урахуванням соціальних параметрів, певною мірою самі стали меншістю у своїх країнах. У Естонії 87% представників національних меншин проживали у найбільших містах із пропорцією у 53% естонців та 45% російськомовних росіян. [1, с. 275]. На 1989 р. чисельність представників титульної нації становила в Естонії 61,5%. Отже, зі здобуттям незалежності Естонія стикнулася з необхідністю пошуку нових підходів до розв'язання міжнаціональних суперечностей з метою розбудови національної держави. [1, с. 272]. Естонці виявились представниками найменших національних груп, які мають власну державу. Цей чинник поряд із загальними тенденціями скорочення природного відтворення, а також еміграційними процесами ставив Естонію під загрозу зникнення, що обумовило прийняття нею законів на захист своїх національних інтересів [1, с. 277].

Порушена тема постає надто **актуальною,** оскільки статус національних меншин в Україні виявився одним із руйнівним чинників державності, тому вкрай важливим є звернення до балтійського досвіду вирішення аналогічних питань, насамперед естонського. **Мету статті** складає виявлення особливості ефективного захисту держави від деструктивної діяльності окремих національних меншин України.

Стан дослідження проблеми. Науковці торкались різних аспектів правового статусу Балтійських республік. С. Попик, О. Туркова, Ю. Войтенко, Т. Гудзь, І. Яковюк, Є. Білоусов, В. Чумак, М. Москалюк досліджували певні політико-правові аспекти діяльності балтійських країн, торкалися питання взаємодії і інтеграції Балтійських країн до Європейського Союзу. До окремих проблем громадянства, національно-культурних автономій у своїх дослідженнях зверталися Лазур Я., Вітман К., Змієнко О., Одинець Є., Палько О. Однак ще не виводили друком праці із всебічним аналізом означеного правового статусу національних меншин та мовної політики в Естонії як під-

ставою такої політики для збереження незалежності держави на тлі сучасної збройної агресії росії проти України та можливої збройної агресії проти інших держав.

Після розвалу СРСР країни Балтії досить швидко вступили до ЄС та НАТО, що убезпечило їх від реальної можливості воєнної агресії з боку східного сусіда. Росія ж у відповідь на це виробила стратегію відносин з Республіками Балтії під назвою «м'якої сили», тобто комплексний інструментарій вирішення зовнішньополітичних задач із опорою на можливості громадянського суспільства, інформаційно-комунікаційні, гуманітарні та інші альтернативні класичній дипломатії методи й технології.

У естонському суспільстві у глобальному масштабі російська стратегія була сприйнята як ворожа політика, в політичних рішеннях керівництва країн Балтії відносно мешканців, які підтримують діалог із Росією і працюють у російськомовних ЗМІ, створювався образ «п'ятої полони», «деструктуруючої сили», мета якої полягає у дезорганізації держави. До ресурсів «м'якої сили» відносять діяльність ЗМІ, роботу із співвітчизниками, співпрацю у сфері освіти, культури і спорту й усі методи невоєнного впливу, енергетичну, транзитну залежність; застосування тактики нафтових санкцій, газового шантажу, ізоляції та протидії залученню західних інвестицій в енергетичні проекти. Сюди ж входять корупція і підкуп; вплив через НПО, які є неурядовими лише формально, але фактично управляються напряму або опосередковано російськими властями: пропаганда, маніпулювання громадською свідомістю та управління інформацією через представлених у країні російських ЗМІ: перекручення історії; гіперболізація питання ураження прав людини тощо.

Оформлення правового статусу національних меншин відбувалось в балтійських республіках трьома типами актів: Основними законами, передбаченими останніми спеціальними актами і приєднанням до міжнародних постанов. Так, згідно ст. 50 Конституції Естонії 1992 року «Національні меншини мають право створювати в інтересах національної культури самоврядні установи на умовах і в порядку, встановлених Законом про культурну автономію національних меншин» [2, ст. 50]. Стаття 51 проголошує, що «в регіонах, де не менше половини постійних мешканців відносяться до національної меншини, кожен має право отримати відповіді від державних установ, місцевих самоврядувань та посадових осіб…на мові цієї меншини»» [2]. Стаття 52 декларує, що діловодство в державних установах та місцевих самоврядуваннях здійснюється естонською мовою. «У регіонах, де естонська мова не є мовою більшості населення, місцеві самоврядування можуть в установленому законом обсязі и порядку здійснювати внутрішнє діловодство мовою більшості постійного населення цього району. Використання іноземних мов, у тому числі мов національних меншин, у державних установах та в процесі судового й досудового слідства встановлюється законом» [2].

Влада Естонії враховувала постанови міжнародних організацій. Так, вона визнавала задекларовані Європейською Хартією регіональних мов необхідність здійснення рішучих дій, спрямованих на розвиток регіональних мов або мов меншин з метою їх збереження; сприяння використанню регіональних мов або мов меншин, в усній та письмовій формі, у суспільному та приватному житті і/або заохочення такого використання; сприяти вихованню поваги, розуміння і терпимості щодо регіональних мов або мов меншин як одній з цілей освіти і професійної підготовки, яка надається в їхніх країнах, а також заохочувати засоби масової інформації до досягнення такої цілі [3]. Таким же чином естонці сповнені рішучості прагнути до забезпечення ефективного захисту національних меншин, їх прав і свобод ухваленням раціонального законодавства і відповідної державної політики [4].

У той же час Консультативний комітет по рамочній конвенції заявляв, що в Естонії загальна система законодавства щодо національних меншин залишається переважно без змін, особливо Закону «Про культурну автономію національних меншин», який у цілому оцінюється як неефективний і непрактичний. Число осіб без громадянства – 150 536 – також залишається занадто високим [5, п. 10].

Уся політична діяльність стосовно вирішення проблем правового статусу національних менших Естонії після отримання нею незалежності фактично була боротьбою за ліквідацію наслідків радянської окупації 1940–1989 рр. В цілому вона передбачала формування політичної держави однієї нації – естонців. Національна політика СРСР якраз і полягала у намаганні руйнування естонської мови і заміщення естонців російськомовним складом. Титульний етнос постійно скорочувався від 97, 3% до 1940 р. до 61,5% у 1989 р. [6, с. 56]. Панувало пригнічення естонців, у той час як росіяни процвітали. Частина населення, яка називала російську мову рідною, становила 78,4%. За висловом К.Вітмана, «ситуація набувала катастрофічних обрисів… Така мовна політика мала нищівні наслідки для титульної нації» [6, с. 57–58]. Після отримання незалежності естонці почали чинити опір Москві, оскільки зрозуміли, що саме мовна політика складає фундамент відновлення Естонії, який руйнувався після 1940 р. Почались зміни мовної ієрархії та повернення естонській мові єдиної державної. У серпні 1990 р. були скасовані усі акти, які дискримінують використання естонської мови і розпочалось ухвалення нових законів.

Першим виявився Закон Про мову 18 січня 1989 р., який мав змінити мовну ієрархію в Естонії, надавши естонській мові статусу єдиної державної [6, с. 59]. У мовному законі 1989 р. було сказано, що надання будь-якій мові статусу державної створює надійну основу для збереження і розвитку народу-носія цієї мови та його культури. Він називав естонську мову державною, а російську – загальносоюзного спілкування [7]. Закон про мову запровадив право спілкування на всій території Естонії рідною мовою [2, ст. 4; 6, с. 62]. Він постановляв, що державною мовою є естонська. Згідно з Законом, кожному забезпечувалося право користування естонською мовою. Російська мова, відповідно до Закону 1989 року, розглядалася як найуживаніша після естонської – рідної мови і як мова загальносоюзного спілкування. Закон визнавав право громадян усіх національностей на розвиток їхньої рідної мови і культури.

Мовою діловодства було визнано естонську мову. Закон про мову постановляв, що ЕРСР забезпечує пріоритет розвитку естонської культури, водночас підтримує культурну діяльність інших національних меншин [7].

Закон 1989 року втратив свою силу 1 квітня 1995 року, коли вступив у дію новий Закон Естонії Про мову [8]. Діючий Закон 2011 р. постановляє, що державна мова Естонії – естонська мова, будь-яка інша мова є іноземною [8; 7]. Мовний критерій замінив критерій етнічної належності, що вважалось запорукою національного відродження [6, с. 59]. Конституція проголошує Естонію національною державою (державу-націю), політично унітарну [2, ст. 2]. Конституція проголошувала створення етнічних автономій, яких вимагала російськомовна меншина, антиконституційними [2, ст. 2]. «Мовна політика, – наголошує К. Вітман, – мала чітке етнонаціональне завдання – відродження Естонії як держави естонців» і впроваджувалась за допомогою понад 400 законодавчих актів, Основним законом та безліччю нормативних документів [6, с. 61].

Питання правового статусу національних меншин вирішувалось законами про їх громадянство, мову та самоврядування. Естонський Закон Про громадянство наділив більшу частину представників не титульної нації Естонії статусом негромадян, тим самим позбавивши їх усіх політичних прав і суттєво обмеживши економічні права

[9, ст. 21]. Лише особи, що були громадянами Естонії до 1940 р. разом із їхніми нащадками, визнавались громадянами, яких було біля 62% [6, с. 60].

Негромадяни Естонії, або апатриди, отримали назву «сірих паспортів», апатридів [10, с. 94]. В Естонії питання про надання статусу громадянина особам, переважно російського походження, що емігрували на територію країни за часів радянської окупації, було винесено на національний референдум. 28 червня 1992 р. 54% тим, хто взяв участь у голосуванні, відмовили у автоматичному набутті громадянства неестонцям [1, с. 276]. Така політика естонського уряду, основні позиції національної політики якого було згодом затверджено у Законі про іноземців 1993 р., наштовхнулася на гостру реакцію російської меншини. Як доказ необхідності враховувати їхні інтереси, 16–17 липня 1993 р. у м. Нарва було проведено референдум щодо їх автономії. Ця подія, хоч і не справила якогось визначного впливу на подальшу політику Естонської Республіки, вказала на потенційну загрозу для новоствореної держави [1, с. 276]. Низка законів була переглянута, у тому числі Закон про іноземців [11], Закон про місцеві вибори, було сформовано круглий стіл для представників національних меншим при президентові Естонської Республіки тощо. Національною мовою було визначено естонську, усім іншим мовам було надано статусу «іноземної» [1, с. 276–277].

Конституція гарантує етнічним меншинам «право з метою збереження їх національної культури формувати органи місцевого самоврядування згідно з порядком, встановленим Законом про культурну автономію національних меншин» 1993 р. [2, ст. 50; 6, с. 63]. У спеціальному Законі Естонії більш детально регламентовано правові засади діяльності національно-культурної автономії національних меншин. Так, згідно ст. 1 Закону Естонії «Про культурну автономію національної меншини» під культурною автономією національних меншин розуміють «право осіб, які належать до національних меншин, утворити культурне самоврядування для здійснення наданих їм Конституцією прав у галузі культури». Таке культурне самоврядування національних меншин можуть утворювати особи чисельністю більш ніж 3000 осіб. Згідно ст. 5 даного Закону Основними цілями культурного самоврядування національних меншин є: організація навчання на рідній мові та нагляд за використанням майна, призначеного для цього. Освіта та організація діяльності установ культури національних меншин, а також організація національних культурних заходів. Заснування фондів, стипендій та премій для розвитку культури та народної освіти національної меншини, надання зазначених стипендій та премій [12, ст. 2, 4, 5].

Заперечення статусу Естонії як спадкоємця СРСР дозволяли апелювати до державотворчих процесів довоєнного часу, трактування радянського періоду як окупації і, відповідно, відмову визнати значну частину переважно російськомовного населення громадянами Естонії. Таким чином, значна частина населення країн, яка емігрувала у радянський період, вважались нелегальними поселенцями, визначення прав яких тепер стало політичним викликом для національного уряду. Законодавчий процес урегулювання цих дражливих питань стосувався трьох головних сфер: питання громадянства, мови та освіти. Закон 1993 р. зберіг право на культурне самоуправління лише за громадянами Естонської Республіки (що автоматично позбавляє права, наприклад, брати участь у виборах до національних самоуправлінь близько 60% росіян [1, с. 278].

Існувала недосконаліть Закону про культурну автономію національних спільнот від 1993 р. Необхідні законодавчі акти для створення автономій були прийняті лише у 2003 р. (у жовтні 1996 р. було прийнято «Порядок утворення та використання національних списків національних меншин», а у травні 2003 р. «Положення про вибори у раду з питань культури національної меншини»). Потреба у доопрацюванні закону відповідно до вимог часу, що було визначено, наприклад, Консультативним комітетом з питань Рамкової Конвенції про захист національних меншин 2001 р. [1, с. 280; 5]. Явним доказом відсталості Закону 1993 р. була його ексклюзивність, що гарантувало можливість реалізації культурних прав та повноцінну участь у житті національних спільнот лише для громадян Республіки Естонія. Це, у поєднанні із конфліктом навколо питання громадянства на початку 1990-х р., а також жорсткими процедурами набуття цього статусу, позбавляло більшість представників національних спільнот впливу на формування державної політики у національному питанні. Уперше про наміри створення автономії російської меншини було оголошено у 1996 р., але через брак механізмів та законодавчих актів намір залишився суто декларативним [1, с. 280]. У 2006 р. було оголошено про намір створення російської культурної автономії та надіслано заявку до Міністерства культури щодо дозволу формувати списки російської меншини з подальшим проведенням виборів до Ради самоуправління. Замість надання такого права, естонські урядовці розпочали довготривалу переписку із представниками ініціативної групи з вимогами уточнення наданої інформації. Тим часом, внаслідок виборів у 2007 р. Російська Партія Естонії, політична сила, яка виступала за утворення автономії, набрала всього 0,2% голосів (1084 голоси), що стало доказом реальної підтримки російського вектора серед естонських громадян. Таким чином, російська меншина, найчисельніша меншина в Естонії, так і не змогла подолати усі юридичні бар'єри для формування своєї спільноти. Отже, Закон про культурну автономію національних меншин не виконав тієї функції, яка була у нього закладена, а саме – не сприяв активізації національного життя в республіці. Понад те, його декларативність уповні виявилася у неспроможності естонського уряду знайти баланс між політикою на зміцнення національної держави на основі концепції етнічної демократії та прагненням дотримуватися демократичних процедур гарантії прав вільного розвитку національних спільнот. Як результат, «правовий зміст культурної автономії не відповідав покладеним на неї надіям та не виправдовував ані передбачені законом преференції, ані обмеження» [1, с. 281].

Від 30 до 40% населення Естонії належать до національних меншин, переважну більшість яких складають росіяни. Щодо правового статусу перспектива є ще більш ускладненою: частина таких людей є громадянами, решта ж потрапляє до інших категорій. В Естонії, наприклад, згідно із чинним законодавством, вони визнані «іноземцями» [10, с. 95]. Найбільшого успіху у запровадженні цього інституту національно-культурного самовизначення меншин на пострадянському просторі досягла саме Естонія [13, с. 566]. Європейські науковці схвально оцінюють законодавчу базу національно-культурної автономії, ставлячи у приклад іншим країнам» [13, с. 566]. Закон 1993 р. відповідає дискримінаційній моделі етнонаціональної політики, яка проводилась Естонією в 1990-ті рр. Попри велику роль держави у формуванні та діяльності національно-культурних автономій російська етнонаціональна політика не концентрується на загрозі з боку ймовірного національно-культурного самовизначення меншин. Тоді як для етнонаціональної політики Естонії ця загроза стала наріжним каменем формування дискримінаційної моделі ставлення до меншин, [13, с. 572]. Отже, констатував Палько, що незважаючи на ряд недоліків та труднощі із впровадженням Закону Про культурну автономію в межах Естонської Республіки, «варто зауважити, що жодна інша з республік Балтії не спромоглася на законодавчому рівні забезпечити механізм реалізації інтересів та прав національних меншин» [1, с. 281].

Висновки. Перебування Естонії у складі СРСР після 1940 р. нанесло їй відчутних етнічних і культурних збитків. Отримання після розпаду Радянського Союзу незалежності дало цій державі змогу вступити до ЄС та НАТО, що убезпечило її від військової агресії зі Сходу. За таких обставин російська федерація виробила стратегію впливу на Республіки під назвою «м'якої сили». У суспільствах прибалтійських країн і у глобальному масштабі російська стратегія була сприйнята як ворожа політика, мета якої полягає у дезорганізації держав, постає лише у ролі прелюдії перед застосуванням «жорсткої сили», «маніпулятивної сили», яка використовує культурні, гуманітарні та економічні інструменти для досягнення політичних цілей та набуття впливу над партнерами в Естонії, привід здійснювати тиск на населення, спрямований на дестабілізацію ситуації в країнах і досягнення свого впливу не тільки в інформаційній сфері, але і в цілому у внутрішній політиці держави.

Після отримання незалежності Естонії уся її політична діяльність стосовно вирішення проблем правового статусу національних менших фактично була боротьбою за ліквідацію наслідків радянської окупації 1940–1989 рр. В цілому вона передбачала формування політичної держави однієї нації – естонців, чисельність яких значно скоротилась під радянською окупацією. В Естонії першим виявився закон про мову 18 січня 1989 р., який мав змінити мовну ієрархію, надавши естонській мові статусу єдиної державної. У мовному законі 1989 р. сказано, що надання будь-якій мові статусу державної створює надійну основу для збереження і розвитку народу-носія цієї мови та його культури. Він називав естонську мову державною, а російську – загальносоюзного спілкування. 54% учасників референдуму 28 червня 1992 р. відмовили у автоматичному набутті громадянства неестонцям. переважну більшість яких складають росіяни. Закон про громадянство Естонії 1995 р. затвердив це рішення позбавивши їх усіх політичних прав і суттєво обмеживши економічні права, визнавши їх «іноземцями». Закон Естонії «Про культурну автономію національної меншини» також наділяє останніх правами для реалізації наданих їм Конституцією прав у галузі культури. Членство Естонії в ЄС та НАТО позбавило російську федерацію можливості застосування проти них військової сили з метою повернення до складу росії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Палько О. Історичний досвід реалізації принципу національно-культурної автономії в Естонії. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України.* 2013. Вип. 4 (66). С. 271–282.
2. The Constitution of the Republic of Estonia. *WIPO.* URL: https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/16439 (дата звернення: 26.06.2024).
3. Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин. Страсбург, 5 листопада 1992 року. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014#Text (дата звернення: 26.06.2024).
4. Рамкова конвенція про захист національних меншин. Страсбург. 1 лютого 1995 р. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055#Text (дата звернення: 20.06.2024).
5. Advisory committee on the framework convention for the protection of national minorities. Second Opinion on Estonia adopted on 24 February 2005, Strasbourg, 22 July 2005. ACFC/INF/OP/II (2005) 001. *COUNCIL OF EUROPE*. URL: https://rm.coe.int/168008c175 (дата звернення: 26.06.2024).
6. Вітман К. Мовна політика Естонії: джерела і наслідки застосування. *Політичний менеджмент.* 2006. № 4. С. 55–64.
7. Одинець Є. Мовна політика Естонської Республіки. *Слово Просвіти.* 2000. Червень. Ч. 6 (72). С. 3.
8. Estonia: Law of 1995 on Language. *UNHCR the UN Refugee Agency.* URL: https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/1995/en/91381#:~:text=§1.&text=(1)%20The%20state%20language%20of,the%20Government%20of%20the%20Republic (дата звернення: 26.06.2024).
9. Estonia: Citizenship Act Passed 19 January 1995. *Legaltext.ee*. URL: https://migrant-integration.ec.europa.eu/sites/default/files/2009-02/docl_7493_669035607.pdf (дата звернення: 26.06.2024).
10. Змієнко О.О. Історично-правовий аналіз захисту прав людини категорії «негромадянин» та оцінка юридичного феномена цього поняття на прикладі пострадянських Латвії та Естонії. *Альманах міжнародного права*. 2015. Вип. 7. С. 92–98.
11. Estonia: Aliens Act of 2009. *UNHCR the UN Refugee Agency.* URL: https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/2009/en/147181 (дата звернення: 26.06.2024).
12. Estonia: Law of 1993 on Cultural Autonomy for National Minorities/ *UNHCR the UN Refugee Agency.* URL: https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/1993/en/14254 (дата звернення: 26.06.2024).
13. Вітман К.М. Порівняльний аналіз інститутів національно-культурної автономії та досвіду їх впровадження в Росії та Естонії. *Держава і право*. 2009. Вип. 46. С. 565–572.

УДК 351:676
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/11

ПРИНЦИПИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

PRINCIPLES OF PUBLIC ADMINISTRATION OF PROFESSIONAL TRAINING IN THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE

Лимар М.В., здобувач
Міжнародний університет бізнесу і права

Принципи публічного адміністрування професійного навчання в Національній поліції України базуються на законодавчому закріпленні компетенцій владних структур, ухваленні рішень у межах компетенції та на підставі закону, забезпеченні дотримання конституційних прав і свобод людини, та реалізуються через спеціальні засади, які враховують національні історичні, культурні та правові традиції, а також європейські цінності. Ці принципи забезпечують якість та наступність поліцейської освіти, відповідальність та підзвітність освітніх закладів перед МВС України та суспільством, інтеграцію навчання з практичною діяльністю поліції, нетерпимість до корупції та дотримання верховенства права, сприяючи розвитку професійної компетентності поліцейських та забезпеченню прав і свобод людини. Доведено, що доцільно серед засад публічного адміністрування професійного навчання в Національній поліції України виділити принцип законності, як різновид принципу верховенства права та спеціальні основоположні засади навчальної діяльності закладів освіти МВС України, які здійснюють професійного навчання поліцейських. Отже, принцип законності у сфері публічного адміністрування професійного навчання в Національній поліції України за своїм характером і змістом враховує специфіку адміністративно-правового регулювання у сфері кадрового забезпечення Національної поліції України, вимагає законодавчого закріплення компетенцій владних структур, ухвалення рішень у межах компетенції та на підставі закону, забезпечення дотримання діяльності закладів освіти та їх персоналу виключно у порядку і способі, визначені Конституцією та законами України «Про освіту» і «Про Національну поліцію». Принцип законності як фундаментальна юридична складова верховенства права забезпечує дотримання засад поведінки публічних осіб при здійсненні професійного навчання. Під час виконання своїх обов'язків у процесі добору кадрів, проходження служби в поліції, професійної підготовки та підвищення кваліфікації кадрів, атестування, формування кадрового резерву, переміщення поліцейських в органах та підрозділах Національної поліції України, перебування поліцейських у розпорядженні, звільнення зі служби в поліції тощо. Спеціальні принципи публічного адміністрування професійного навчання в Національній поліції України відносяться до засад, які здійснюються на основі національної історії, культури, традицій, та відповідають європейським цінностям правоохоронної діяльності.

Ключові слова: європейські цінності, заклади освіти, законність, компетенція, правоохоронна діяльність, спеціальні принципи публічного адміністрування, якість освіти.

The principles of public administration of professional training in the National Police of Ukraine are based on the legislative consolidation of the competencies of government structures, decision-making within the scope of authority and based on the law, ensuring the observance of constitutional rights and freedoms of individuals, and are implemented through special principles that take into account national historical, cultural, and legal traditions, as well as European values. These principles ensure the quality and continuity of police education, responsibility, and accountability of educational institutions to the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and society, the integration of training with the practical activities of the police, intolerance of corruption, and adherence to the rule of law, promoting the development of the professional competence of police officers and ensuring the rights and freedoms of individuals. It has been proven that among the principles of public administration of professional training in the National Police of Ukraine, it is appropriate to highlight the principle of legality as a type of the principle of the rule of law and special fundamental principles of the educational activities of educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine that provide professional training for police officers. Thus, the principle of legality in the sphere of public administration of professional training in the National Police of Ukraine, by its nature and content, takes into account the specifics of administrative and legal regulation in the field of personnel provision of the National Police of Ukraine, requires legislative consolidation of the competencies of government structures, decision-making within the scope of authority and on the basis of the law, and ensures that the activities of educational institutions and their personnel comply strictly with the procedures and methods defined by the Constitution and laws of Ukraine "On Education" and "On the National Police". The principle of legality, as a fundamental legal component of the rule of law, ensures compliance with the principles of conduct of public officials in the implementation of professional training. In the course of performing their duties in the process of personnel selection, police service, professional training and qualification improvement, certification, formation of a personnel reserve, transfer of police officers in the bodies and units of the National Police of Ukraine, placement of police officers at the disposal, dismissal from police service, and other processes, authorized subjects must adhere to the principle of legality. Special principles of public administration of professional training in the National Police of Ukraine include principles based on national history, culture, traditions, and European values of law enforcement activities. These include the recognition of the individual, their rights and freedoms as the highest values, the unity of training, development and fostering patriotism, the formation of a conscious need to comply with the Constitution and laws of Ukraine, respect for human rights and freedoms, the formation of civic culture and the culture of democracy, ensuring the quality and scientific nature of police education, integrity and continuity of the police education system, accountability and responsibility of educational institutions to the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and civil society, integration of education with the practical activities of police units, and intolerance of corruption. These special principles form the basis for effective and responsible public administration in the field of professional training of police officers, promoting the development of professional competence, adherence to human rights and the rule of law in their activities.

Key words: competence, education quality, educational institutions, European values, law enforcement activities, legality, principles, special principles of public administration.

Вступ. Актуальність наукового аналізу принципів публічного адміністрування професійного навчання в Національній поліції України полягає у важливості забезпечення високої якості професійної підготовки поліцейських відповідно до сучасних вимог суспільства та міжнародних стандартів. Вивчення і реалізація цих принципів сприяє зміцненню правопорядку, захисту прав і свобод людини, розвитку правової держави і демократичного суспільства. На основі законодавчого закріплення компетенцій владних структур, ухвалення рішень у межах компетенції та на підставі закону, а також дотримання конституційних прав і свобод, забезпечується відповідальність і підзвітність освітніх закладів, інтеграція навчання з практичною діяльністю поліції, нетерпимість до корупції та дотримання верховенства права. Це сприяє розвитку професійної компетентності поліцейських, що є ключовим для ефективного виконання ними своїх обов'язків у різних умовах,

від забезпечення громадського порядку до реагування на надзвичайні ситуації.

До публічного адміністрування професійного навчання в Національній поліції Україні звертали свою увагу вчені О. Алєксєєв, І. Балабан, А. Берлач, Р. Бузунов, О. Буханевич, В. Галунько, М. Горелов, О. Гулак, П. Діхтієвський, Л. Коваленко, А. Клочко, Л. Крупнова, О. Кузьменко, С. Легуша, С. Мандрик, В. Поливанюк, О. Ситников, С. Стеценко, О. Цуркан та ін. Проте вони безпосередньо аналізованої нами проблематики не торкалися, присвятивши свої наукові пошуки найбільш загальним спеціальним або суміжним викликам. Отже, аналіз публічного адміністрування професійного навчання в Національній поліції Україні має важливе значення для подальшого розвитку правоохоронної системи України та забезпечення її готовності до викликів у різних умовах.

Постановка завдання. Мета статті полягає в тому щоб на основі теорії адміністративного права, доктринальних знань та діючого законодавства розкрити сутність принципів публічного адміністрування професійного навчання в Національній поліції Україні.

Виклад основних положень. В теорії адміністративного права під принципами адміністративного права розуміють найбільш загальні та стабільні вимоги, об'єктивно зумовлені засади, на яких базується адміністративна діяльність суб'єктів публічної адміністрації з метою забезпечення права, свобод і законних інтересів приватних осіб, нормального функціонування громадянського суспільства та держави Характерними рисами принципів адміністративного права є таке: формуються з метою забезпечення прав і свобод людини та громадянина й нормального функціонування громадянського суспільства та держави; визначають найбільш загальні й стабільні вимоги, що сприяють їх утвердженню та захисту суб'єктами публічної адміністрації, визначають характер адміністративного права і напрямки його подальшого розвитку; встановлюють керівні засади-настанови, що визначають найважливіші правила, за якими здійснюється та організується діяльність суб'єктів адміністративного права; принципи адміністративного права характеризуються прогресивністю, засвідчують ідеальні для умов сучасності основоположні засади поведінки суб'єктів адміністративного права, які є реально досяжними [1].

В юридичній літературі існують певні тенденції до з'ясування сутності принципів адміністративного права в цілому та певних аспектів принципів публічного адміністрування професійного навчання в Національній поліції Україні зокрема. М. Будзинський доводить, що у чинному законодавстві України, не закріплені спеціальні принципи, які за своїм характером і змістом безпосередньо враховують специфіку адміністративно-правового регулювання у сфері кадрового забезпечення Національної поліції України. Однак, принцип об'єктивності, спрямований на якнайповніше виключення проявів суб'єктивізму, однобічності й упередженості, а його сутність полягає в забезпеченні встановлення, аналізу та оцінки реальних фактів, які мають значення для прийняття обґрунтованих рішень щодо розв'язання конкретних ситуацій та вчинення подальших дій; принцип неупередженості, що є необхідною умовою належного виконання уповноваженими суб'єктами у сфері кадрового забезпечення Національної поліції України. Під час виконання своїх обов'язків у процесі добору кадрів, проходження служби в поліції, професійної підготовки та підвищення кваліфікації кадрів, атестування, формування кадрового резерву, переміщення поліцейських в органах та підрозділах Національної поліції України, перебування поліцейських у розпорядженні, звільнення зі служби в поліції тощо, уповноважені суб'єкти не повинні виявляти особистої прихильності, або упередженості; принцип підзвітності, який означає, що наділені владними повноваженнями і відповідальністю суб'єкти кадрового забезпечення Національної поліції України зобов'язані аргументовано доповідати та обговорювати результати своєї діяльності як із безпосереднім та вищим керівництвом, так і з громадськістю [2].

Так, О. Ісламова аналізуючи засади професійної підготовки кадрів для органів поліції в США доводить, що формування принципів професійної підготовки кадрів для американської та вітчизняної органів поліції пов'язане з низкою питань, зокрема й теоретико-методологічного характеру. Однією з головних проблем вироблення такої теорії є визначення поняття професійної підготовки кадрів. Вченою установлено, що всесвітньо визнаним є надбання американського досвіду професійної підготовки кадрів для органів поліції, на основі яких ґрунтовно розглядається вивчення педагогічних особливостей професійної підготовки кадрів для поліції України, підвищення її рівня та інтеграції в світову педагогічну систему [3]. Здійснюючи порівно-правовий аналіз Д. Швець доповнює, у ФРН підготовка поліцейських кадрів побудована за принципом довічного найму. При цьому передбачається постійне підвищення кваліфікації полісмена. Особливістю системи підготовки поліцейських кадрів ФРН є те, що жоден з поліцейських навчальних закладів держави не видає своїм випускникам освітніх документів, які б відповідали якому-небудь державному освітньому стандарту. Після закінчення навчальних закладів видаються тільки відомчі освітні документи, що дають право працювати тільки в поліції і, як виняток, у деяких інших державних установах [4].

На наш погляд, найбільш доцільно серед засад публічного адміністрування професійного навчання в Національній поліції Україні виділити принцип законності, як різновид принципу верховенства права та спеціальні основоположні засади навчальної діяльності закладів освіти МВС України, які здійснюють професійного навчання поліцейських.

В Україні в усіх сферах суспільного життя, в тому числі й в аналізованій нами сфері дії принцип верховенства права. Відповідно до частини першої статті 8 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Крім того елементами верховенства права є принципи рівності, правової визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі [5].

Однак безпосередньо в аналізованій нами сфері для нас найбільш цікавим є не безпосередньо принцип верховенства права, а його різновид для адміністративних органів – принцип законності. Законність це фундаментальна юридична категорія і критерій правового публічного життя публічної влади та посадових осіб. Законність як принцип публічного адміністрування вимагає законодавчого закріплення компетенцій владних структур, ухвалення рішень у межах компетенції та на підставі закону, забез-

печує дотримання діяльності суб'єктів владних повноважень конституційних прав і свобод людини. Законність як принцип поведінки публічних осіб у правовій сфері реалізує можливість здійснення суб'єктом права наданих йому прав за умови неухильного виконання покладених на нього обов'язків [6].

Отже, принцип законності у сфері публічного адміністрування професійного навчання в Національній поліції України за своїм характером і змістом враховує специфіку адміністративно-правового регулювання у сфері кадрового забезпечення Національної поліції України, вимагає законодавчого закріплення компетенцій владних структур, ухвалення рішень у межах компетенції та на підставі закону, забезпечення дотримання діяльності закладів та освіти та її персоналу виключно у порядок і спосіб визначені Конституцією та законами України «Про освіти» «Про Національну поліцію» При принцип законності фундаментальна юридична складова верховенства права забезпечує дотримання засад поведінки публічних осіб при здійсненні професійного навчання. Під час виконання своїх обов'язків у процесі добору кадрів, проходження служби в поліції, професійної підготовки та підвищення кваліфікації кадрів, атестування, формування кадрового резерву, переміщення поліцейських в органах та підрозділах Національної поліції України, перебування поліцейських у розпорядженні, звільнення зі служби в поліції тощо.

Спеціальні принципи публічного адміністрування професійного навчання в Національній поліції Україні базуються на нормах в першу чергу законів України «Про освіту» та «Про Національну поліцію». Закону України «Про освіту», є базисними для публічного адміністрування навчання усіх рівнів та різновидів, в тому числі в Національній поліції України. До його засад належать: людиноцентризм, верховенство права, забезпечення якості освіти та освітньої діяльності, рівний доступ до освіти без дискримінації, розвиток інклюзивного освітнього середовища, забезпечення універсального дизайну та розумного пристосування, науковий характер освіти, різноманітність освіти, цілісність і наступність системи освіти, прозорість і публічність управлінських рішень, відповідальність і підзвітність органів управління освітою та освітніх закладів перед суспільством, інституційне відокремлення функцій контролю та забезпечення діяльності закладів освіти, інтеграція з ринком праці, зв'язок із світовою та національною історією, культурою, національними традиціями, свобода вибору видів, форм і темпу здобуття освіти, академічна доброчесність, академічна свобода, автономія закладів освіти в межах, визначених законом, гуманізм, демократизм, єдність навчання, виховання та розвитку, виховання патріотизму, поваги до культурних цінностей українського народу, його історико-культурного надбання і традицій, формування усвідомленої потреби в дотриманні Конституції та законів України, формування поваги до прав і свобод людини, формування громадянської культури та культури демократії, формування культури здорового способу життя, екологічної культури, невтручання політичних партій та релігійних організацій в освітній процес, збалансованість інформації щодо політичних, світоглядних та релігійних питань, державно-громадське управління, державно-громадське та державно-приватне партнерство, сприяння навчанню впродовж життя, інтеграція у міжнародний освітній та науковий простір, нетерпимість до проявів корупції, доступність освітніх послуг для кожного громадянина [7].

В свою чергу принципи діяльності Національної поліції, закріплені у Закону України «Про Національну поліцію» є основою для публічного адміністрування професійного навчання в Національній поліції України. До них належать: верховенство права, що передбачає визнання людини, її прав та свобод найвищими цінностями, та застосування цього принципу з урахуванням практики Європейського суду з прав людини; дотримання прав і свобод людини, забезпечення їх реалізації та припинення обмежувальних заходів після досягнення їх мети; заборона сприяння, здійснення чи терпимого ставлення до катувань або жорстокого поводження; недопущення будь-якої дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань; законність, що означає дію виключно на підставі Конституції та законів України, заборону виконання злочинних наказів; відкритість та прозорість діяльності, включаючи інформування громадськості та забезпечення доступу до публічної інформації; політичну нейтральність, яка передбачає незалежність від рішень політичних партій та заборону політичної діяльності в органах поліції; взаємодію з населенням на засадах партнерства, що спрямована на задоволення потреб громадян та територіальних громад; безперервність виконання завдань поліції та право кожного звернутися за допомогою у будь-який час, без відмови через вихідний або святковий день. Ці принципи створюють основу для ефективного та відповідального публічного адміністрування у сфері професійного навчання поліцейських, сприяючи розвитку професійної компетентності, дотримання прав людини та верховенства права у їх діяльності [8]. Не усі із вище наведених засад є такими, що визначають спеціальні сталі положення публічного адміністрування професійного навчання в Національній поліції України. Однак значна частина з них є такими, які об'єктивно відображають аналізовану нами юридичну природу.

Отже, до спеціальних принципів публічного адміністрування професійного навчання в Національній поліції України відносяться засади, які здійснюється на основі національної історії, культури, традиції, які відповідають європейським цінностях правоохоронної діяльності. А саме: визнання людини, її прав та свобод найвищими цінностями, та застосування цього принципу з урахуванням практики Європейського суду з прав людини; єдністю навчання, розвитку та виховання патріотизму; формування усвідомленої потреби в дотриманні Конституції та законів України, формування поваги до прав і свобод людини, громадянської культури та культури демократії; забезпечення якості поліцейської освіти та її наукового характеру; цілісності і наступності системи поліцейської освіти; відповідальність і підзвітність закладів освіти системи перед МВС України та громадянським суспільством; інтеграція освіти з практикою діяльності підрозділів поліції; нетерпимість до проявів корупції. Ці спеціальні принципи створюють основу для ефективного та відповідального публічного адміністрування у сфері професійного навчання поліцейських, сприяючи розвитку професійної компетентності, дотримання прав людини та верховенства права у їх діяльності.

Висновки. Принципи публічного адміністрування професійного навчання в Національній поліції України базуються на законодавчому закріпленні компетенцій владних структур, ухваленні рішень у межах компетенції та на підставі закону, забезпеченні дотримання конституційних прав і свобод людини, та реалізуються через спеціальні засади, які враховують національні історичні, культурні та правові традиції, а також європейські цінності. Ці принципи забезпечують якість та наступність поліцейської освіти, відповідальність та підзвітність освітніх закладів перед МВС України та суспільством, інтеграцію навчання з практичною діяльністю поліції, нетерпимість до корупції та дотримання верховенства права, сприяючи розвитку професійної компетентності поліцейських та забезпеченню прав і свобод людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Галунько В., Стеценко С., Берлач А., Буханевич О., Ситников О. та ін. Адміністративне право та адміністративний процес України в умовах воєн- ного стану: колективна монографія / за заг. ред. В. Фелика, В. Курила. Київ: «Видавництво Людмила», 2023. 704 с.
2. Будзинський М. П. Принципи адміністративно-правового регулювання у сфері кадрового забезпечення Національної поліції України. *Науковий* вісник публічного та приватного права. Випуск 3. том 1. 2019. http://nvppp.in.ua/vip/2019/3/tom_1/16.pdf
3. Ісламова О. Загальні принципи професійної підготовки кадрів для органів поліції у Сполучені штати Америки. Збірник наукових праць Академії Державної прикордонної служби України. 2019. https://periodica.nadpsu.edu.ua/index.php/pedzbirnyk/article/view/74
4. Швець Д. В. Особливості професійної підготовки поліцейських: порівняльний аналіз. *Вісник* Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер.: Право. 2018. Вип. 25. С. 14–17.
5. Верховенство права. Конституційний суду України. 2023. https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava
6. Законність і дисципліна: загальна характеристика та класифікація способів їх забезпечення. Національна академія внутрішніх справ. 2023. https://arm.naiau.kiev.ua/books/adm_pravo_zch/nm/lec10.html
7. Про освіту. Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII*Відомості Верховної Ради* . 2017. № 38–39. ст. 380
8. Про національну поліцію. Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 40–41. ст. 379.

УДК 342.565
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/12

ПРИНЦИПИ ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

JUSTICE PRINCIPLES IN UKRAINE: CONSTITUTIONAL AND LEGAL ASPECT

Ніщимна С.О., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри адміністративного, цивільного та господарського права і процесу
Пенітенціарна академія України

Актуальність дослідження визначається необхідністю зміцнення верховенства права, адаптації законодавства до європейських стандартів, реформування судової системи, захисту прав і свобод громадян та підготовки висококваліфікованих правників. Метою дослідження є висвітлення конституційно-правового аспекту принципів правосуддя.

Наголошується, що вивчення принципів правосуддя з конституційно-правової точки зору дозволяє не лише зосередитися на положеннях Конституції, але й аналізувати їх через призму універсальних цінностей та принципів, визнаних міжнародним правом, що сприяє більш глибокому розумінню функціонування судової системи та її ролі у забезпеченні прав і свобод громадян.

З'ясовано, що дослідження конституційно-правових аспектів принципів правосуддя дозволяє не лише краще зрозуміти функціонування судової системи, але й виявити основні проблеми та недоліки, які перешкоджають реалізації принципів верховенства права, незалежності судової влади та демократичності правосуддя. Це, у свою чергу, створює підґрунтя для розробки рекомендацій та пропозицій щодо вдосконалення законодавства і практики правозастосування в Україні.

Акцентовано увагу, що впровадження Бангалорських принципів у судову систему в Україні є важливим кроком до підвищення стандартів судової етики та професіоналізму. Бангалорські принципи, хоча і не закріплені безпосередньо у Конституції України, по суті доповнюють та конкретизують конституційні положення про правосуддя. Вони встановлюють стандарти поведінки для суддів, які сприяють дотриманню конституційних принципів незалежності, неупередженості, чесності та професіоналізму.

Резюмується, що гносеологія принципів правосуддя, включаючи Бангалорські принципи, є важливим внеском у розвиток правової системи України, сприяючи забезпеченню високих стандартів незалежності, неупередженості, цілісності, належної поведінки, рівності та компетентності суддів, що є ключовими для забезпечення справедливого та ефективного правосуддя в Україні.

Ключові слова: Бангалорські принципи, верховенство права, доступ до суду, корупція, нормативно-правове забезпечення, судова реформа, судочинство.

The urgency of the study is determined by the necessity to strengthen the rule of law, adapt legislation to European standards, reform the judicial system, protect the rights and freedoms of citizens, and train highly qualified lawyers. The purpose of the study is to cover the constitutional and legal aspect of justice principles.

It is emphasized that the study of justice principles from a constitutional and legal point of view allows not only to focus on the provisions of the Constitution, but also to analyze them through the prism of universal values and principles recognized by international law, which contributes to a deeper understanding of the judicial system functioning and its role in ensuring citizens' rights and freedoms.

It was found that the study of the constitutional and legal aspects of justice principles allows not only to better understand the functioning of the judicial system, but also to identify the main problems and shortcomings that prevent the implementation of the rule of law principles, judiciary independence and the democracy of justice. This, in turn, makes the basis for the development of recommendations and proposals for improving legislation and law enforcement practice in Ukraine.

Attention was drawn to the fact that the introduction of the Bangalore principles into the judicial system in Ukraine is an important step towards raising the standards of judicial ethics and professionalism. The Bangalore principles, although not directly enshrined in the Constitution of Ukraine, essentially complement and specify the constitutional provisions on justice. They establish standards of conduct for judges that promote constitutional principles of independence, impartiality, integrity and professionalism abidance.

It is summarized that the epistemology of justice principles including the Bangalore principles, is a crucial contribution to the development of the legal system of Ukraine, contributing to ensuring high standards of independence, impartiality, integrity, proper conduct, equality and competence of judges, which are key to ensuring fair and effective justice in Ukraine.

Key words: Bangalore principles, rule of law, access to court, corruption, normative and legal provision, judicial reform, judiciary.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження конституційного аспекту принципів правосуддя в Україні важко переоцінити, оскільки ця проблема знаходиться у центрі сучасних правових реформ в Україні. Після Революції Гідності 2014 року українське суспільство активно прагне до демократичних змін та впровадження європейських стандартів правосуддя, що робить дослідження в цій сфері надзвичайно важливим.

Гносеологія принципів правосуддя на конституційно-правовому рівні сприяє зміцненню верховенства права в Україні. Принцип верховенства права є основою демократичного суспільства, забезпечує справедливість, правову визначеність та захист прав людини. Українські вчені, досліджуючи ці питання, сприяють формуванню теоретичної бази для подальших правових реформ, які мають на меті вдосконалення судової системи та підвищення довіри громадян до судів.

Окрім цього, конституційно-правовий аспект принципів правосуддя має важливе значення для адаптації українського законодавства до європейських стандартів. Україна взяла на себе зобов'язання щодо імплементації міжнародних правових норм, зокрема Європейської конвенції з прав людини та практики Європейського суду з прав людини. Дослідження українськими науковцями принципів правосуддя допомагає ідентифікувати недоліки в національному законодавстві та судовій практиці, а також розробити рекомендації для їх усунення, що сприяє інтеграції України в європейський правовий простір.

Вкажемо також, що актуальність дослідження підкріплюється необхідністю реформування судової системи України. Корупція, затягнуті судові процеси та недовіра громадян до суддів є серйозними проблемами, що вимагають негайного вирішення. Вивчення принципів правосуддя допомагає визначити основні напрямки реформ, зокрема підвищення прозорості судових процесів, забезпечення незалежності суддів та посилення контролю за їх діяльністю. Науковий аналіз цих питань сприяє розробці ефективних механізмів боротьби з корупцією та підвищення ефективності судочинства.

Крім того, дослідження принципів правосуддя на конституційно-правовому рівні має важливе значення для захисту прав і свобод громадян. Національне право гарантує кожному право на справедливий суд, але реалізація цього права часто стикається з численними перешкодами. Наукові дослідження дозволяють виявити ці перешкоди та запропонувати шляхи їх подолання, що сприяє більш

ефективному захисту прав людини та зміцненню демократичних інститутів. До того ж, вивчення конституційно-правових аспектів правосуддя, сприяє підвищенню рівня юридичної освіти та професійної підготовки майбутніх суддів, адвокатів та правозахисників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як слушно відзначає Я. Богів «Проблематика функціонування судової системи в Україні, її реформування, узгодження стандартів судочинства провідних країн світу з національною системою правосуддя були предметом дослідження багатьох вчених-фахівців різних галузей юридичної науки» [1, с. 31].

Так, вказані питання вивчались такими вітчизняними науковцями як Я. Богів, В. Боняк, С. Головатий, М. Григорчук, Д. Давидов, М. Козюбра, М. Корнієнко, Н. Кошіль, В. Кравчук, А. Кучук, П. Мандзик, С. Погребняк, С. Шевчук та ін.

Окремо згадаємо дослідження В. Кравчук та О. Юхимюк у якому автори пропонують виокремлювати принципи «статусні (які безпосередньо стосуються особи судді) та функціональні (які стосуються реалізації суддями прав та обов'язків)» [2, с. 108]. Вважаємо, що ця ідея потребує більш детального аргументування, зважаючи на тісний зв'язок вказаних категорій: статус проявляється саме через функціональний аспект. Однак, ми зазначили цю роботу як таку, що вказує на наявність різних інтерпретацій обраної нами проблематики, що є додатковим фактором актуальності теми.

Так, на думку П. Мандзик «сучасна система правосуддя на національному рівні включає в себе три підсистеми принципів: інституційну, функціональну, організаційну» [3, с. 104].

До цього слід додати і те, що саме поняття принципи і до сьогодні багато у чому сприймається формально. «Переважно ця тема залишається невисвітленою у навчальній і науковій вітчизняній правничій літературі, фактором чого, багато у чому, є превалювання юридичного нормативізму, за якого принципи сприймаються суто як декларативні положення, які мають знайти подальше закріплення у нормах права (які мають визначити «механізм» їх реалізації) [4, с. 60]. Як бачимо, правосуддя може бути принципом судочинства, то ж наскільки доцільно вести мову про принципи правосуддя.

Відзначимо також, що у науковій літературі, як правильно вказують О. Богданов та Р. Панчишин, склались різні підходи до розуміння співвідношення правосуддя та судочинства, при цьому правосуддя розглядається серед іншого як принцип судочинства або як його основна характеристика [5, с. 39].

Таким чином, як бачимо, актуальність обраної тематики дослідження посилюється відсутністю в науковій літературі усталеного підходу до розуміння предмету пізнання.

Метою дослідження є висвітлення конституційно-правового аспекту принципів правосуддя. Однак, наголосимо, що ми не ставили завдання детально проаналізувати відповідні принципи. Ця робота перш за все спрямована на привернення уваги науковців до проблематики, пов'язаної із принципами правосуддя, задля детального їх вивчення та створення узагальненого підходу до їх сприйняття.

Виклад основного матеріалу. Зазвичай використання при характеристиці явища чи предмета слова «конституційний» сприймається більшістю вітчизняних правників через спрямування до Конституції України або принаймні до конституційного права. Загалом підтримуючи такий підхід, вважаємо, що він дещо звужує сферу «конституційності». Конституційність як характеристика є значно ширшим явищем, ніж просто відповідність нормам Конституції України. Вона охоплює загальні принципи та цінності, закладені в Основному законі, наприклад, такі як верховенство права, права і свободи людини, поділ влади, демократія та правова держава. Таким чином, конституційність можна розглядати як певний стандарт, до якого повинні прагнути всі інституції та юридичні норми відповідної держави. Так, «частину конституційних принципів втілено в тексті Основного Закону України опосередковано, через низку інших норм, які містяться в різних його розділах, спрямовані на регулювання різних сфер суспільних відносин, але в цілому системно закріплюють визначальні ідеї конституційно-правової регламентації» [6] – слушно вказує Д. Кулешов.

Вивчення принципів правосуддя з конституційно-правової точки зору дозволяє не лише зосередитися на положеннях Конституції, але й аналізувати їх через призму універсальних цінностей та принципів, визнаних міжнародним правом, що сприяє більш глибокому розумінню функціонування судової системи та її ролі у забезпеченні прав і свобод громадян.

Так, наприклад, принцип незалежності судової влади є фундаментальним для конституційного права, але його втілення в життя вимагає не лише закріплення в Конституції України, але й створення відповідних механізмів та гарантій на практиці. Що включає забезпечення фінансової та адміністративної незалежності судів, прозорість процесу призначення суддів, захист їх від політичного впливу тощо.

Крім того, принцип верховенства права, який є однією з основних засад конституційного права [7, с. 27–28], передбачає, що всі суб'єкти права, включаючи державні органи та посадових осіб, повинні діяти в межах закону, що вимагає не лише формального закріплення цього принципу в Конституції, але й реальних кроків для його дотримання, таких як ефективний контроль за діями влади, наявність механізмів оскарження незаконних рішень та дій, доступ до справедливого суду та ін.

Водночас, не можемо не наголосити на тому, що перелік принципів судочинства, закріплений у ч. 2 ст. 129 Конституції містить тільки 9 принципів, серед яких відсутній принцип верховенства права [8]. І хоча цей перелік не є вичерпним, однак одна з головних засад функціонування соціуму – верховенство права – у цьому переліку не зазначена. Разом з тим, у ч. 1 ст. 129 принцип верховенства права згадується як той засіб, яким має керуватися суддя, приймаючи рішення.

Конституційність також охоплює принципи демократичності та участі громадян в управлінні державою. Правосуддя повинно бути не лише справедливим, але й доступним та прозорим для громадян. Судова система має забезпечувати можливість участі громадськості у судових процесах, наприклад, через інститути присяжних або громадських рад при судах. «Із запровадженням інституту присяжних у кримінальному судочинстві Україна зробила ще один крок до демократизації кримінального провадження, створила необхідні умови для подальшого втілення ідей правової держави у сфері правосуддя» [9, с. 372] – відзначає Г. Попадинець.

Враховуючи наведене, можна стверджувати, що конституційність як концепт є динамічним та багатоаспектним, що охоплює не лише формальні юридичні норми, але й загальні принципи та цінності, які є основою правової системи демократичної держави. Дослідження українськими вченими конституційно-правових аспектів принципів правосуддя сприяє поглибленню розуміння цих принципів та їх практичного втілення, що є необхідною умовою для розвитку правової держави та захисту прав і свобод людини в Україні.

Окрім зазначено не можна не згадати і Бангалорські принципи, які відіграють важливу роль у формуванні етичних стандартів та забезпеченні незалежності і неупередженості суддів у всьому світі [10]. Бангалорські принципи поведінки суддів, прийняті у 2002 році, стали міжнародним еталоном для судової етики та професійної поведінки. Їх основна мета – забезпечити високі стандарти чесності, неупередженості та професіоналізму в судовій системі, що є ключовими елементами конституційного правосуддя.

Бангалорські принципи включають шість основних цінностей, які мають бути дотримані для ефективного здійснення правосуддя.

1. Незалежність. Судді повинні бути незалежними від усіх зовнішніх впливів та тисків. Незалежність суддів є основою для довіри громадян до судової системи та забезпечення справедливого правосуддя.

2. Неупередженість. Судді повинні розглядати справи об'єктивно та без упередження. Вони мають уникати будь-яких ситуацій, які можуть створити враження упередженості.

3. Чесність і непідкупність. Судді повинні діяти з високим рівнем моральної та етичної відповідальності, що включає дотримання принципів чесності, порядності та професійної етики у всіх аспектах своєї діяльності.

4. Належна поведінка. Судді повинні підтримувати високий рівень професійної поведінки як в суді, так і поза його межами, що сприяє збереженню довіри громадськості до судової системи та підвищенню авторитету судової влади.

5. Рівність. Судді повинні забезпечувати рівне ставлення до всіх осіб, незалежно від їхнього соціального, економічного чи іншого статусу, що включає недопущення дискримінації за будь-якими ознаками та забезпечення рівного доступу до правосуддя для всіх громадян.

6. Компетентність та старанність. Судді повинні постійно підвищувати свій професійний рівень та знання, щоб забезпечити якісне та ефективне правосуддя. Вони мають ретельно та уважно розглядати всі справи, що знаходяться у їх провадженні, забезпечуючи високу якість судових рішень.

Наголосимо, що впровадження Бангалорських принципів у судову систему в Україні є важливим кроком до підвищення стандартів судової етики та професіоналізму, що може бути основою для зміцнення незалежності судової влади, підвищення довіри громадян до судів та забезпечення справедливого правосуддя. Крім того, наукові дослідження українських вчених щодо конституційно-правових аспектів принципів правосуддя, з урахуванням Бангалорських принципів, дозволяють глибше аналізувати етичні та професійні стандарти, які мають бути дотримані суддями. Це допомагає ідентифікувати проблеми та розробити рекомендації для покращення етичних норм та підвищення професійної підготовки суддів.

Наголосимо, що не все з означеного передбачено у вже згаданій ч. 2 ст. 129 Конституції України, однак, відповідь на питання, чи можливо розглядати Бангалорські принципи у контексті конституційного регулювання принципів правосуддя, є, на нашу думку, очевидною.

По-перше, Бангалорські принципи, хоча і не є безпосередньо закріпленими у Конституції України, по суті доповнюють та конкретизують конституційні положення про правосуддя. Вони встановлюють стандарти поведінки для суддів, які сприяють дотриманню конституційних принципів незалежності, неупередженості, чесності та професіоналізму. Таким чином, впровадження цих принципів у практику українського правосуддя можна вважати частиною широкого конституційного контексту, спрямованого на забезпечення верховенства права.

По-друге, Бангалорські принципи мають міжнародне визнання і використовуються як еталон для суддів у багатьох країнах світу. Вони відповідають міжнародним стандартам правосуддя, які Україна зобов'язалася дотримуватися в рамках свого прагнення до європейської інтеграції та виконання міжнародних зобов'язань. Таким чином, врахування Бангалорських принципів у конституційному регулюванні принципів правосуддя допомагає Україні адаптувати свою судову систему до загальноприйнятих міжнародних норм та стандартів.

По-третє, інтеграція Бангалорських принципів у правову систему України сприяє підвищенню довіри громадян до судової влади. Прозорість, підзвітність та високі етичні стандарти поведінки суддів є ключовими для забезпечення справедливого правосуддя та зміцнення демократичних інститутів. Враховуючи поточні виклики, з якими стикається судова система України, розгляд цих принципів на конституційному рівні може мати позитивний вплив на ефективність та репутацію судової влади.

Окрім того, ці принципи можуть служити основою для навчання та підвищення кваліфікації суддів, адвокатів та інших правників. Вивчення та застосування Бангалорських принципів у процесі підготовки майбутніх суддів дозволяє виховати нове покоління правників, які дотримуються високих етичних стандартів і професіоналізму.

Важливо також зазначити, що Бангалорські принципи сприяють забезпеченню прозорості та підзвітності судової системи. Вони містять рекомендації щодо публічного доступу до інформації про діяльність суддів, що підвищує довіру громадян до судової влади та сприяє боротьбі з корупцією.

Отже, можна стверджувати, що розгляд Бангалорських принципів у контексті конституційного регулювання принципів правосуддя є не лише можливим, але й необхідним. Вони доповнюють національні правові норми, сприяють розвитку правової системи, підвищенню професійної етики та забезпеченню справедливого правосуддя. Використання цих принципів як орієнтира для реформування судової системи України є важливим кроком до зміцнення демократичних інститутів та захисту прав і свобод громадян.

Висновки. Дослідження конституційно-правових аспектів принципів правосуддя дозволяє не лише краще зрозуміти функціонування судової системи, але й виявити основні проблеми та недоліки, які перешкоджають реалізації принципів верховенства права, незалежності судової влади та демократичності правосуддя. Це, у свою чергу, створює підґрунтя для розробки рекомендацій та пропозицій щодо вдосконалення законодавства і практики правозастосування в Україні. Гносеологія принципів правосуддя, включаючи Бангалорські принципи, є важливим внеском у розвиток правової системи України, сприяючи забезпеченню високих стандартів незалежності, неупередженості, цілісності, належної поведінки, рівності та компетентності суддів, що є ключовими для забезпечення справедливого та ефективного правосуддя в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богів Я. Принципи правосуддя як основа функціонування судової системи. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки»*. 2022. № 4 (36). С. 30–37.

2. Кравчук В.М., Юхимюк О.М. Статусні принципи правового статусу суддів. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління.* 2019. № 3 (5). С. 104–120.

3. Мандзик П. І. Принципи національної системи правосуддя: сучасне розуміння. *Юридична наука.* 2020. № 1 (103). Т. 2. С. 100–105.

4. Кучук А. М.. Право в умовах постмодерну: правовий дискурс: монографія. Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. 130 с.

5. Богданов О. М., Панчишин Р. І. Правосуддя як якісна характеристика судочинства. *Часопис Київського університету права.* 2023. № 3. С.3 9–42.

6. Кулешов Д.В. Незалежність судової влади як конституційна цінність та принцип конституційного ладу України. *Теорія і практика правознавства.* 2018. Вип. 1 (13). С. 1–13.

7. Козюбра М. Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція. *Вісник Конституційного Суду України*. 2000. № 4. С. 24–32.

8. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141

9. Попадинець Г. Правовий статус інституту присяжних у кримінальному судочинстві. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки»*. 2022. № 3 (35). С. 368–373.

10. Коментарі щодо Бангалорських принципів поведінки суддів. URL https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/file/komentari-bangalorski-9818bfbb11.pdf (дата звернення: 10.06.2024 р.)

УДК 339.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/13

ЕКОНОМІЧНА ДИПЛОМАТІЯ ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ

ECONOMIC DIPLOMACY AS A MEANS OF SECURING NATIONAL INTERESTS

Руднєва О.М., д.ю.н., професорка,
головна наукова співробітниця сектору порівняльного правознавства
Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України

Головащенко О.С., к.ю.н., старша наукова співробітниця,
провідна наукова співробітниця сектору теоретико-методологічних проблем організації державної влади
Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України

Жук Н.А., к.ю.н., старша наукова співробітниця,
старша наукова співробітниця сектору порівняльного правознавства
Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України

Шевчук М.О., студент ІІ курсу факультету адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена економічній дипломатії як одному із найважливіших інструментів реалізації національних інтересів в економічній сфері. Розглянуто поняття «економічна дипломатія». Аналізуються історичні та теоретичні основи розвитку економічної дипломатії, її завдання на сучасному етапі міжнародних відносин. Проведено порівняльний аналіз різних підходів до визначення даного поняття. Виокремлено необхідність використання міждисциплінарного підходу у створенні єдиного понятійного апарату та теоретичної бази з даної проблематики.

Економічна безпека визнана важливим об'єктом економічної дипломатії держав. Розкриваються цілі та завдання сучасної дипломатичної діяльності в цілому та її тісний зв'язок із багаторівневою системою економічних інтересів держави у глобальному та регіональному економічному просторі. В умовах трансформації регулятивної системи світової економіки обґрунтовано стратегічну роль економічної дипломатії у здійсненні зовнішньоекономічної діяльності як найважливішого її інструменту у процесі реалізації національних економічних інтересів. Досліджено різні національні моделі організації економічної дипломатії, розкрито їх особливості.

Визначено напрями вітчизняної економічної дипломатії: сприяння розвитку торговельно-економічного, інвестиційного співробітництва України з міжнародними фінансовими інституціями та іноземними державами на засадах взаємної вигоди; розширення міжнародного співробітництва з метою залучення іноземних інвестицій в національну економіку; застосування у взаємодії з державами-партнерами та Європейським Союзом економічних санкцій до росії; розробка плану відновлення України та залучення до його реалізації зацікавлених суб'єктів.

Ключові слова: економічна дипломатія, економічний суверенітет, національні інтереси, економічна безпека, міжнародне право, міжнародні економічні відносини.

The article is devoted to economic diplomacy as one of the most important tools for realization of national interests in the economic sphere. The concept of "economic diplomacy" is considered. The author analyzes the historical and theoretical foundations of economic diplomacy, its tasks at the present stage of international relations. A comparative analysis of different approaches to the definition of this concept is carried out. The author emphasizes the need for an interdisciplinary approach in creating a unified conceptual apparatus and theoretical framework on this issue.

Economic security is recognized as an important object of economic diplomacy of states. The author reveals the goals and objectives of modern diplomatic activity in general and its close connection with the multilevel system of economic interests of the state in the global and regional economic space. In the context of the transformation of the regulatory system of the world economy, the strategic role of economic diplomacy in the implementation of foreign economic activity as its most important tool in the process of realizing national economic interests is substantiated. Various national models of organization of economic diplomacy are studied, their features are revealed.

The author identifies the areas of national economic diplomacy: promotion of trade, economic and investment cooperation between Ukraine and international financial institutions and foreign countries on the basis of mutual benefit; expansion of international cooperation with a view to attracting foreign investment into the national economy; application of economic sanctions against Russia in cooperation with partner states and the European Union; development of a plan for the restoration of Ukraine and involvement of interested parties in its implementation.

Key words: economic diplomacy, economic sovereignty, national interests, economic security, international law, international economic relations.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток процесів економічної інтеграції та глобалізації спонукає держави вдаватися до нових форм діяльності у дедалі складнішій конкуренції. Однією з таких нових чи, насправді, просто забутих форм діяльності та економічної боротьби на міжнародній арені є економічна дипломатія. Ще недавно в багатьох країнах світу, за деякими винятками, економічній дипломатії надавалося невиправдано малого значення. Протягом другої половини XX ст. ситуація змінилася докорінно: успішний розвиток європейського інтеграційного процесу, що від початку мав насамперед економічне забарвлення, значною мірою підняв престиж і значення економічної дипломатії, оскільки був зумовлений її успіхами.

XX століття, яке позначилося, з одного боку, двома світовими війнами та жорстким протистоянням двох політичних і соціально-економічних систем, а з другого – успішним розвитком процесів економічної інтеграції та глобалізації, сприяло трансформації торгової дипломатії в економічну дипломатію. Слід зазначити, що попри протистояння, з одного боку, між колективним Заходом, з другого – соціалістичним табором, економічна дипломатія продемонструвала свою здатність забезпечувати позитивний результат у справі забезпе-

чення національних інтересів і безпеки навіть в таких умовах[1].

Розвиток економічної дипломатії відбувається завдяки усвідомленню національними урядами і бізнесом потреб в більш інтенсивній участі у регіональному та світовому економічному розвитку. Зі змінами, які відбувалися в світовій економіці протягом XX – початку XXI століть, змінювалися і форми дій класичної економічної дипломатії. Ретельний аналіз зв'язків між дипломатією та економікою дозволяє дійти висновку, що, починаючи з XX століття як економіка, так і дипломатія зазнали значних змін. Економічна дипломатія оформилася, сфери її застосування стали численними, а засоби – більш різноманітними.

Оцінка стану наукового дослідження. Традиційно дослідження дипломатії зводилися до міжнародних відносин, що призводило до аналізу переважно політичних програм на шкоду економічним питанням. Як наслідок, у більшості досліджень недооцінювалися економічні питання, не аналізувалося те, як різні теорії та концепції дипломатії можуть пояснити ключові міжнародні процеси, зокрема такі як глобалізація, регіональна економічна інтеграція та розвиток. Проте в останні десятиліття вчені почали більше приділяти увагу розумінню міжнародних відносин, що виходять за межі безпеки, як вона розумілася протягом «холодної війни». Завдяки цьому спостерігається значне зрушення у вивченні дипломатії у напрямі кращого розуміння процесів та практик, що лежать в основі економічної дипломатії. В умовах мінливого середовища, викликаного регіональною інтеграцією та глобалізацією, економічна дипломатія стимулює розвиток нових дипломатичних практик. Чотири основні режими економічної дипломатії мають визначальне значення для управління сучасними економічними процесами: комерційна дипломатія, торгова дипломатія, фінансова дипломатія та консульські візові послуги у зв'язку із збільшенням імміграційних потоків [23].

Вітчизняні дослідники також дедалі більше приділяють увагу цьому напряму досліджень. Важливий напрям представляють дослідження економічної дипломатії в контексті проблематики забезпечення національної безпеки (Левченко Н., Антонова Л. [6], Нижник В. [7], Петришин О., Маргіта М., Єфрємова К. [9]) і національних інтересів (Рошко І., Кухарик В. [13], Фліссак К. [15]). Економічну дипломатію в умовах глобалізації та сучасних геоекономічних процесах досліджують Барановська [1], Грущинська Н. [3], Пухальська Я. [12]. Новий і надзвичайно важливий напрям дослідження представляє розробка питань, пов'язаних з можливостями економічної дипломатії в умовах російської агресії стосовно України (Іваннікова [4], Панченко [8]; Яковюк І.В., Туренко А. [17]). Разом з тим у цілому проблематика економічної дипломатії залишається недостатньо дослідженою, що зумовлює актуальність статті.

Виклад основного матеріалу. Дипломатія традиційно відігравала важливу роль у налагодженні та підтриманні зовнішньоекономічних зв'язків. Комерційні зв'язки між державами не могли виникнути й розвинутися без існування дипломатичних відносин. У давні часи процвітання торгівлі значною мірою залежало від закріплення на міждержавному рівні прав та обов'язків купців. Однак, зусилля економічної дипломатії були спрямовані не лише на сприяння торгівлі, в окремих випадках для захисту національних інтересів вона використовувала також економічні санкції. Так, у 432 р. до н. е. афінський стратег Перікл підписав Мегарський декрет, який запроваджував блокаду товарів та портів союзника Спарти міста-держави Мегара, що стало одним із приводів до початку Пелопоннеської війни [5]. Слід зазначити, що застосування економічних санкції стосовно держав в давні часи було звичайною практикою і сприймалася протилежною стороною як об'ява війни. Досить часто економічні санкції доповнювали собою військові операції. Слід зазначити, що практика застосування економічних санкцій досить швидко довела, що їх ефективність значною мірою обумовлена їхнім колективним характером, без чого такі зусилля, як правило, не давали бажаного результату. Таким чином, економічні санкції (насамперед торговий бойкот) виступали важливим інструментом економічної дипломатії.

У новітні часи економічна дипломатія регулярно практикувалася великими державами як інструмент зовнішньої політики. Так, в 1806 р. Наполеон Бонапарт підписав декрет про запровадження континентальної блокади (1806–1814 рр.), яка передбачала широкомасштабне ембарго проти британської торгівлі. Іншим прикладом торгових воєн можуть бути Опіумні війни між Британською імперією та Китаєм (1839–1842 рр., 1857–1860 рр.), спрямовані на отримання Лондоном доступу до торгівлі з Китаєм.

17 червня 1930 р. президент США Г. Гувер всупереч думці американських економістів підписав Закон Смута-Хоулі про тариф, відповідно до якого піднімалися ставки мит на більш ніж 20 тисяч товарів, що імпортуються. У відповідь інші держави підняли мита на американські товари, що призвело до різкого падіння торгового обороту між США і європейськими країнами і остаточно зіткнуло економіку США у Велику депресію.

У період «холодної війни» великі держави, усвідомлюючи те, що вони не можуть дозволити собі воювати між собою, оскільки звичайна війна неминуче перейшла б в ядерну, перевагу віддавали невійськовим, зокрема економічним засобам, для досягнення того, що раніше досягалось на полі бою [25, с. 1].

На системному рівні дослідження економічної дипломатії розпочалися у 1950-х роках. Термін «економічна дипломатія» вперше був використаний у статті керівника відділу економічного захисту Державного департаменту США R. B. Wright «American Economic Diplomacy and the Soviet Bloc» в англійському журналі Social Science (1959 р.). Американський політик стверджував: «Головною проблемою для американської економічної дипломатії сьогодні є виклик економічного наступу китайсько-радянського блоку на країни вільного світу, особливо на менш індустріально розвинені країни». Цитуючи слова заступника держсекретаря Д. Діллона від 21 травня 1958 р., «Найважливішим економічним питанням, яке стоїть перед Сполученими Штатами: Яку економічну систему виберуть мільярд людей у менш розвинених країнах у своїй боротьбі з бідністю?», R. B. Wright зазначив:

---

[1] Зазначимо, що вплив економічної дипломатії протягом XX століття, особливо протягом його другої половини був різноплановим. Так, попри відсутність дипломатичних відносин між США і СРСР у період «невизнання» обидві сторони активно використовували засоби економічної дипломатії. У 1920 р. американська влада зняла ембарго на торгівлю з Росією. У період з 1921 по 1923 р. в радянській росії функціонувала Американська адміністрація допомоги під керівництвом майбутнього президента Г. Гувера, гуманітарна діяльність якої допомогла зберегти чимало людей від голодної смерті. Перехід до НЕПу та політики індустріалізації сприяла налагодженню двосторонніх зв'язків із американським бізнесом. Передача в концесію американським промисловцям окремих радянських об'єктів, надання кредитів, залучення американських інженерів, передача технологій сприяли піднесенню радянської економіки, збагачувало досвід міжнародної економічної співпраці. На початку 1930-х років, в умовах глобальної економічної кризи, обидві сторони (як СРСР, так і США та країни Західної Європи) навпаки використовували економічні санкції (обмеження торгівлі, введення ембарго на імпорт, антидемпінгові механізми тощо) стосовно один одного.

Політика надання економічної допомоги країнам Центральної та Західної Європи в період «холодної війни», з одного боку, а з другого – позбавлення СРСР режиму найбільшого сприяння, заборона на доступ до передових технологій та високотехнологічної продукції, обмеження експорту стратегічних матеріалів, обладнання та озброєнь до СРСР та соціалістичні країни Східної Європи, виявилися ефективними засобами зовнішньополітичної діяльності колективного Заходу, що дозволило уникнути розширення сфери впливу СРСР у Європі.

Попри продовження «холодної війни», на початку 1970-х років. СРСР вдало використав механізми економічної дипломатії (поставки до країн Західної Європи нафти і газу) для налагодження двосторонніх відносин з ФРН, Францією та Італією. Однак максимально ці можливості змогла використати вже путінська росія, яка підсадила на «газову голку» провідні країни Європейського Союзу.

«Ведення цієї конкурентної економічної війни у співпраці з країнами вільного світу є завданням американської економічної дипломатії» [24].

Федотова Ю. пропонує виділяти три етапи розвитку економічної дипломатії. На першому етапі дипломатія опікується економікою, оберігаючи тих громадян (підданих), які перебувають за кордоном у країнах з умовами, що загрожують їх безпеці. На другому – дипломатія обслуговує потреби економіки, вирішуючи різноманітні завдання, починаючи від забезпечення свободи торгових шляхів до відкриття ринків збуту, створення колоній та зон впливу. На третьому етапі дипломатія звертається за допомогою до економіки, а остання, в свою чергу, допомагає реалізації зовнішньої політики [14, с. 17].

У сучасному світі економічна дипломатія посідає ключове місце в системі міжнародних економічних відносин, в наслідок чого вона перебуває в центрі уваги науковців. Попри це слід зазначити, що за майже сімдесят років, протягом яких розроблялася проблематика економічної дипломатії, серед дослідників не сформувалося єдиного бачення змісту «економічної дипломатії». Більшість дослідників розглядають економічну дипломатію як діяльність державних структур, що спрямовані на забезпечення захисту національних інтересів держави.

На думку Вергун В., що економічна дипломатія представляє собою багатосторонню діяльність, що формується на двосторонній й багатосторонній основах та функціонує на мега-, макро-, мезо- та макрорівнях, віддзеркалюючи матеріальні інтереси міжнародних економічних і валютно-фінансових організацій, транснаціональних корпорацій, окремих держав, галузей національної економіки та інших суб'єктів [2, с. 150].

Французький дослідник G. C. de La Carrière, визначаючи економічну дипломатію, дещо по іншому розставляє акценти. На його думку, економічна дипломатія не замінила політичну дипломатію, а стала її невід'ємним доповненням. Вона знаходиться в центрі зовнішньої політики, оскільки саме їй належить упорядковувати та керувати глобалізацією світової економіки. Економічна дипломатія опікується проблемами забезпечення свободи експорту та імпорту, інвестицій; її зусилля спрямовані на розвиток регіональної економічної інтеграції, забезпечення успішного функціонування міжнародних фінансових організацій, а також таких форумів як G7 та G20, підтримку активного співробітництва з компаніями, що працюють за кордоном. Автор наголошує, що дипломатія більше не є просто виразом зовнішньої політики, оскільки вона глибоко проникає у національну економіку [22].

Економічна діяльність безпосередньо пов'язана із забезпеченням національних інтересів. Даний висновок випливає зі статті 1 Закону України «Про національну безпеку України», відповідно до якої національні інтереси – це життєво важливі інтереси людини, суспільства та держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет країни, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності та добробут її громадян [11]. З наведеного випливає, що забезпечення національних інтересів є одним із найважливіших завдань внутрішньої та зовнішньої політики держави. Отже, сферою діяльності економічної дипломатії є насамперед забезпечення економічних інтересів, тобто усвідомлених суспільством та/або державою важливих потреб соціально-економічного розвитку, що пов'язані з підвищенням функціональної ефективності господарської системи або вдосконаленням її структури та спрямовані переважно на реалізацію інтересів головних центрів політичного й економічного впливів.

У статті 11 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» до засад зовнішньої політики віднесені наступні: забезпечення національних інтересів та безпеки України шляхом підтримання мирного й взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства відповідно до загальновизнаних принципів та норм міжнародного права; забезпечення дипломатичними й іншими засобами та методами, передбаченими міжнародним правом, захисту суверенітету, територіальної цілісності і непорушності державних кордонів України, її політичних, економічних, енергетичних й інших інтересів; використання міжнародного потенціалу для утвердження та розвитку України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної і правової держави, її сталого економічного розвитку; створення сприятливих зовнішньополітичних умов для розвитку української нації, її економічного потенціалу; утвердження провідного місця України в системі міжнародних відносин, зміцнення міжнародного авторитету держави тощо [10].

Таким чином, першочерговими напрямами національної економічної дипломатії є підтримка розвитку торговельно-економічного та інвестиційного співробітництва України з іноземними країнами на принципах взаємної вигоди, а також розширення міжнародного співробітництва для залучення іноземних інвестицій в українську економіку.

Зміст економічної дипломатії значно ширший, ніж сприяння інтеграції України до Європейського Союзу, підтримка національних товаровиробників за кордоном чи залучення іноземних інвестицій. В умовах російської агресії вітчизняна економічна дипломатія спрямована на активну співпрацю з міжнародними фінансовими інституціями та урядами окремих держав з метою, а також повоєнного відновлення України [16]. Крім того, вона вдається до активного використання санкцій стосовно росії, тобто обмежувальних заходів стосовно громадян і юридичних осіб, що є реакцією на анексію Криму росією, агресію на Донбасі та повномасштабного вторгнення росії в Україну. Україна впроваджує санкції у координації з партнерами: США, Канади, Австралії, Нової Зеландії, Великої Британії, ЄС, Швейцарії та Японії [17].

Ефективність економічної дипломатії залежить перш за все, від моделі її побудови. В окремих державах, наприклад у Бельгії, Грузії, Македонії, визначальну роль в економічній дипломатії відіграє міністерство закордонних справ. В інших країнах, наприклад Австралія, Канада, Велика Британія, відповідальність за досягнення цілей економічної дипломатії поділяють між собою зовнішньополітичне та зовнішньоекономічне відомства. В Іспанії та Ізраїлі функції економічної дипломатії реалізують спеціально створені департаменти або директорати.

Національні уряди використовують різні моделі організації офіційної економічної дипломатії. Так, французька модель економічної дипломатії має ієрархічний характер – лише Міністерство закордонних та європейських справ чи інше профільне міністерство виконує функцію головного координатора комплексу дій щодо розвитку економічних зв'язків та забезпечення економічних інтересів держави на міжнародному рівні. Чітка ієрархія названої моделі передбачає, що такий координаційний центр визначає стратегію і тактику співпраці з органами виконавчої влади, а також з урядовими й неурядовими організаціями.

У США реалізується гетерархічна модель[2], відповідно до якої державний департамент або інша уповноважена структура користується послугами третіх осіб або організацій з метою виконання конкретних завдань і є тільки контролером ситуації в країні перебування дипломатичної місії. За потреби відповідні повноваження можуть делегуватись агентствам, що діють в інтересах уряду США за кордоном та фінансуються з державного бюджету (наприклад, Export promotion agencies, Investment promotion agencies) [18].

[2] «Гетерархія» – система безлічі функціонально диференційованих нетериторіальних центрів, організованих розділені чи складні ієрархії.

Економічна дипломатія Бразилія спрямована на активізацію економічного співробітництва з країнами, що розвиваються. Вона прагне стати лідером в обміні технологічними знаннями в таких сферах, як освіта та сільське господарство. Важливу роль у досягненні цієї мети відведено Бразильському агентству з питань співробітництва (БАС), як структурному підрозділу Міністерства закордонних справ. Агентство має мандат на ведення переговорів, координацію, реалізацію та моніторинг проектів і програм технічного співробітництва насамперед з країнами, що розвиваються, з якими у Бразилії є угоди про співпрацю [19]. Діяльність Агентства є прикладом того, як Бразилія використовує економічну дипломатію, щоб максимально повно реалізувати національну стратегію забезпечення лідерства в світі, що розвивається.

Економічна дипломатія є неодмінною складовою китайської зовнішньої політики. Для забезпечення економічного підйому Китай активно використовував економічну дипломатію, що було частиною ширшої стратегії, сформульованої аналітичними центрами КНР у 1990-х роках під назвою «Нова концепція безпеки». На Заході цей період називають періодом «мирного піднесення Китаю» [20]. Однак, протягом останніх двох десятиліть Китай змінив свою стратегічну доктрину і почав частіше використовувати економічну дипломатію як інструмент примусу. Готовність Китаю використовувати військові кораблі для врегулювання торговельних суперечок нагадує більш ранню епоху американської канонерської дипломатії.

Економічна дипломатія досить активно використовується також для відстоювання національних економічних інтересів України за кордоном та підтримки їх всередині країни при взаємодії із зарубіжними партнерами. Тож, до основних напрямів вітчизняної економічної дипломатії належать: підтримка розвитку торговельно-економічного, інвестиційного співробітництва з іноземними державами на засадах взаємної вигоди; розширення міжнародного співробітництва для залучення іноземних інвестицій в національну економіку; взаємодія з міжнародними фінансовими інституціями і національними урядами з метою підтримки української економіки і фінансової системи під час російської агресії та для повоєнного її відновлення.

Висновки. Економічна дипломатія як концепція набуває дедалі більшого поширення в урядових колах багатьох держав. У структурі економічної дипломатії простежуються три напрями: комерційна дипломатія (сприяння міжнародній торгівлі, інвестиціям та туризму); торгова дипломатія (двосторонні, регіональні та багатосторонні переговори щодо торгових та інвестиційних угод) та співробітництво з метою розвитку. Таким чином, традиційний акцент урядів на комерційних цілях економічної дипломатії сьогодні розширено за рахунок елементів геополітичної та геоекономічної боротьби і передбачає більш обмежену сек'юритизацію. Ці коригування зовнішньої політики є свідченням прагматичної переорієнтації на швидко мінливе зовнішньополітичне середовище, що стимулюється, зокрема, зростаючою активністю процесів глобалізації та регіональної інтеграції, а також звернення до риторики «холодної війни 2.0». Як наслідок спостерігаються багатогранні процеси державної трансформації та піднесення економічних проблем на рівень «високої політики».

ЛІТЕРАТУРА

1. Барановська, В. М. (2012). Роль економічної дипломатії у зовнішньоекономічній діяльності країни. *Економіка та держава*. 2012. № 2. С. 24–25.
2. Вергун В. А. Економічна дипломатія в системі чинників міжнародної конкурентоспроможності України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2008. № 74. Ч. 1. С.150–154.
3. Грущинська Н. М. Економічна дипломатія як потужний інструмент подолання конфліктогенності країн. *Економічний нобелівський вісник*. 2016. № 1. С. 85–90.
4. Іваннікова І. Економічні санкції США і країн ЄС проти Росії як інструмент урегулювання української кризи 2014 р. *Емінак*. 2014. № 3–4. С. 104–110.
5. Левандовскі К. М., Левандовскі А. В. Економічні санкції в міжнародному публічному праві. Частина І: історико-правовий огляд. *Правова держава*. 2018. № 29. С. 131–141.
6. Левченко Н. М., Антонова Л. В. Економічна дипломатія як запорука національної безпеки держави. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 5. DOI: 10.32702/2307-2156-2020.5.2.
7. Нижник В. М. Економічна дипломатія та економічна безпека України : навч. посіб. Хмельницький : ХНУ, 2007. 299 с.
8. Панченко, В. Г. Економічні санкції як інструмент зовнішньої політики в контексті реалізації національних інтересів. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 17. С. 10–16.
9. Петришин О. О., Маргіта М. Є., Єфремова К. В. Економічна дипломатія та її роль в забезпеченні економічної безпеки України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 113–117.
10. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 01.07.2010 р. № 2411-VI. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#n153.
11. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text.
12. Пухальська Я. П. (2014). Економічна дипломатія в умовах глобалізації. *Економічний простір*. 2014. № 87. С. 24–32.
13. Рошко І., Кухарик В. Економічна дипломатія України як інструмент реалізації національних інтересів. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2021. №2 (10). С. 221–232.
14. Федотова Ю. В. Економічна дипломатія у системі сучасних міжнародних відносин. *Держава та регіони*. 2019. С. 16–19.
15. Фліссак К. Економічна дипломатія у протистоянні викликам національним інтересам України. *Журнал європейської економіки*. 2020. № 19(2). С. 410–412.
16. *Яковюк І.В., Єфремова К.В., Новіков Є.А. Економічна безпека і роль колективного Заходу у постВоєнному відновленні України. Право та інновації. 2022.* № 2 (38). С. 19–26. https://doi.org/10.37772/2518-1718-2022-2(38)-2
17. Яковюк І. В., Туренко А. Ю. Конфіскація російських активів для відновлення України: правові проблеми реалізації. *Проблеми законності*. 2023. Вип. 161. С. 6–29. https://doi.org/10.21564/2414-990X.161.277365.
18. Antonescu M. V. Metropolitan Diplomacy: Global Metropolitan Law and Global Cities Seen from the Heterarchy Perspective. In *Heterarchy in World Politics* : 1st Edition. Routledge. 2022. Pp. 131–142.
19. Brizilian Cooperation Agency (ABC). URL: https://abc.gov.br/training/ informacoes/ABC_en.aspx.
20. Dikmen N. Political Economy of China's peaceful rise: the return of the Dragon? A thesis for the degree of master of Science. 2008. 141 p.
21. Donnelly J. The heterarchic structure of twenty-first-century International Governance. *The Korean Journal of International Studies*. 2016. 14(1), 1–29.
22. Guy Carron de La Carrière. La Diplomatie Economique. Le Diplomate Et Le Marche. Economica. 1998. 224 p.
23. Lee D., & Hocking B. Economic Diplomacy. Oxford Research Encyclopedia of International Studies. 2018. URL: https://oxfordre.com/internationalstudies/display/10.1093/acrefore/9780190846626.001.0001/acrefore-9780190846626-e-384.
24. Wright R.B. American Economic Diplomacy and the Soviet Bloc. *Social Science*. 1959. XXXIV. P. 200-209.
25. Xiaotong Z. Introduction: Now is the Timeto Study Economic Diplomacy. Beijing: Economic Science Press. 2021.

РОЗДІЛ 3
ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.232 (043.2)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/14

АНАЛІЗ ЗАСТОСУВАННЯ КОНСТРУКЦІЙ REI VINDICATIO ТА ACTO NEGATORIA У СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ УКРАЇНИ

AN ANALYSIS OF THE APPLICATION OF CONSTRUCTIONS REI VINDICATIO AND ACTO NEGATORIA IN JUDICIAL PRACTICE OF UKRAINE

Бондарєва М.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри юстиції
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Рабовська С.Я., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри юстиції
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Шмарьова Т.О., к.ю.н.,
старший викладач кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Стаття присвячена застосуванню римських конструкцій rei vindication та acto negatoria у вітчизняній судовій практиці. Названі конструкції з римського приватного права являли собою форми захисту власності, а також належали до категорії речових позовів власника.

За допомогою історико-догматичного методу продемонстровано основні конструктивні елементи віндикаційного (вимога не володіючого власника до володіючого не власника про повернення речі) та негаторного (вимога власника, не позбавленого володіння, припинити юридичне або фактичне порушення його права, що створює перешкоди у здійсненні права користування або розпорядження) позовів, які були успадковані й знайшли відображення у положеннях ЦК України.

Внаслідок проведення аналізу судової практики (щодо нерухомого майна) виявлено її невідповідність названим вище конструктивним елементам, що має наслідком нестабільність та непередбачуваність практики, а також розбіжність позицій всередині суддівського корпусу. Зокрема, йдеться про питання розмежування віндикаційного і негаторного позовів, а також сфери їх застосування, об'єкта віндикації тощо.

Встановлено, що серед причин довгого та суперечливого пошуку підходів до остаточного формування судової практики застосування rei vindication та acto negatoria є утвердження позиції, що правові норми ст.ст. 387, 388 та 391 ЦК України визначають володіння виключно як суб'єктивну правоможність власника, а не як фактичне утримання спірної речі, а також намагання в рамках конкретної справи висловити правові позиції, які через специфіку правовідносин у ній, перешкоджають формуванню більш-менш універсальної формули вирішення речових спорів за допомогою конкретного засобу правового захисту.

Визначено, що застосування віндикаційного і негаторного способів захисту пов'язане також з особливістю унормування моменту виникнення права власності на нерухоме майно (момент державної реєстрації), що зумовило формування у судовій практиці концепції «книжкового володіння» та формулювання завдання віндикаційного позову як «введення у володіння», що є відновленням титулу, але не гарантує фізичного повернення речі.

Зроблено висновок, що вирішення питання лежить у площині рекодифікації цивільного права, в рамках якого питома вага доктрини вирішить спірні питання правозастосування.

Ключові слова: rei vindication, acto negatoria, введення у володіння, книжкове володіння, принцип реєстраційного підтвердження володіння.

The article is devoted to the application of the Roman constructions rei vindication and acto negatoria in domestic judicial practice. The named constructions from Roman private law were forms of property protection, and also belonged to the category of property claims of the owner.

The main constructive elements of vindication (the demand of the non-possessing owner to the possessing non-owner for the return of the thing) and negative (the demand of the owner, who is not deprived of possession, to stop the legal or actual violation of his right, which creates obstacles in the exercise of the right of use or orders) of claims that were inherited and reflected in the provisions of the Civil Code of Ukraine were demonstrated with the help of historical-dogmatic method.

As a result of the analysis of judicial practice (regarding real estate), its inconsistency with the above-mentioned constructive elements was revealed, resulting in the instability and unpredictability of practice, as well as the divergence of positions within the judicial body. In particular, we are talking about the issue of distinguishing vindication and negative claims, as well as their scope of application, the object of vindication, etc.

It has been established that among the reasons for the long and contradictory search for approaches to the final formation of the judicial practice of the application of rei vindication and acto negatoria is the assertion of the position that the legal norms of Art. 387, 388 and 391 of the Civil Code of Ukraine define ownership as the subjective authority of the owner, and not as the actual possession of a disputed thing, as well as efforts within the framework of a specific case to express legal positions that, due to the specificity of legal relations in it, prevent the formation of a more or less universal solution formula property disputes with the help of a specific remedy.

It was determined that the application of vindication and negatory methods of protection is also connected with the peculiarity of normalizing the moment of the emergence of ownership of real property (the moment of state registration), which led to the formation in judicial practice of the concept of "book possession" and the formulation of the task of a vindication claim as "introduction into possession", which is a restoration of title, but does not guarantee the physical return of the item.

It was concluded that the solution to the issue lies in the plane of civil law recodification, within which the specific weight of the doctrine will resolve controversial enforcement issues.

Key words: rei vindication, acto negatoria, introduction into possession, book possession, principle of registration confirmation of ownership.

Постановка проблеми. За відсутності вказівки на це в Цивільному кодексі України, судова практика в процесі застосування норм ст.ст. 387, 388 та 391 ЦК України ідентифікувала передбачені ними способи захисту речових прав як віндикаційний і негаторний позови. Втім, використовуючи своє право тлумачення матеріального закону, суди зосередились на власній інтерпретації зазначених правових норм, відкинувши історико-догматичне розуміння таких правових конструкцій римського права, як rei vindicatio та acto negatoria.

Недосконаліть законодавства й судова «правотворчість», яка не відповідає критеріям сталості і універсалізму, становлять проблему, яка потребує розв'язання на рівні доктрини.

Оцінка стану наукового дослідження. Історико-догматичний аналіз інститутів римського права здійснено О. А. Підопригорою, Є. О. Харитоновим, Р. А. Майдаником.

Науково-практичне значення мають наукові розвідки Ніколова Д. П. та Попова Ю. Ю.

Мета статті – через аналіз правозастосовчої практики по застосуванню римських конструкцій rei vindication та acto negatoria викрити системні її помилки й запропонувати шлях їх розв'язання.

Виклад основного матеріалу. Римському праву ще з часів ранньої республіки була відома ціла низка способів захисту власності, серед яких центральне місце посідав rei vindication [1], який належав до групи речових позовів, що могли заявлятися власниками речі. Віндикаційний позов для захисту власності є також найстарішим засобом захисту – до нього зверталися ще на етапі dominium ex iure Quiritium (за квіритським правом).

Варто наголосити, що сьогодні віндикаційний позов застосовується для захисту права власності [2, с. 333], у той час як в догмі римського права віндикація розглядалась однією з основних форм захисту власності [1] й відносилась до речових позовів власника. За одним із пояснень, в «сьогоднішніх правових системах судовий процес передбачає наявність суб'єктивного права», у той час як «в римському праві суб'єктивним правом є actio» [1].

Віндикаційний позов заявлявся власником, який втратив володіння річчю, до володіючого не власника. Наслідком розв'язання спору було повернення речі її законному титульному власнику. Звісно, у разі доведення позовних вимог, оскільки тягар доведення лежав на позивачеві. У випадках, коли відповідач не виконував тимчасове рішення (pronuntiatio), суддею проводилась грошова оцінка речі (aestimatio) та виносилось рішення «про засудження відповідача на відповідну грошову суму» [1].

Об'єктом віндикації виступала індивідуально визначена річ або реальна її частина (locus certus ex fundo – реальна половина ділянки, наприклад), або сукупність речей – стадо свійських тварин тощо. «Відповідальність відповідача за віндикаційним позовом полягала в покладенні на нього обов'язку повернути річ з усіма її приростеннями» [2, с. 335], при цьому враховувався характер володіння відповідачем спірною річчю: добросовісний володілець відповідав тільки за період, коли дізнався про факт володіння чужим майном – на відміну від недобросовісного володільця.

Римському праву також був відомим спеціальний спосіб захисту усукапіального володіння – Publiciiana in Rem Actio [3]. За цим позовом позивачем була особа, яка почала володіти річчю ad usucapionem (в очікуванні придбання за давністю), але втратила володіння нею до закінчення строку набувальної давності. Відтак, аби добросовісно (bona fide) отримати justa causa (законний титул), потрібно було звернутися до суду із цим позовом. Позивачу відмовляли у позові, якщо відповідач володів річчю на кращому або рівному з ним праві. Окрім суб'єктного складу учасників справи, все решта нагадувало віндикацію.

Actio Publiciiana застосовувався також у випадку вчинення третіми особами неправомірних дій, які перешкоджали спокійне користування річчю (поєднання функцій rei vindicatio та acto negatoria), і в іншому випадкові – власником речі, коли той не бажав доводити своє право власності. Захист за допомогою Actio Publiciiana бонітарних власників винесено за дужки – в юстиніановому праві зі скасуванням різниці між бонітарною та квіритською власністю позов у такій якості більше не застосовувався.

Втім, як зазначають авторитетні фахівці в галузі римського права щодо віндикаційного позову, «за період свого існування він настільки відшліфувався і абстрагувався від тих умов, за яких з'явився, що став придатним для застосування за будь-яких соціально-економічних відносин» [2, с. 334].

Negatoria in rem actio (негаторний позов) слугував для захисту власника від порушень його права власності від дій третіх осіб, які не пов'язані з втратою володіння річчю. Порушення розглядались як такі, що пов'язані з прямим впливом на річ (наприклад, якщо відповідач безпідставно приписує собі право сервітуту), або відповідач у інший спосіб заважав власникові вільно користуватися й розпоряджатися річчю. Загалом, позов спрямований на визнання свободи власності від обмежень. «Відповідальність за цим позовом зводилась до обов'язку порушника припинити неправомірні дії» [2, с. 336].

Цивільний кодекс України [4] у Главі 29 «Захист права власності» містить норми, які на практиці витлумачено як підстави й порядок заявлення віндикаційного і негаторного позовів. Пам'ятаючи про «абстрагування» від умов появи й пристосування названих конструкцій римського права до сьогодення, варто все ж проаналізувати сучасну практику на предмет її дотичності до догми римського права, адже сам ЦК України слова «вендикаційний» і «негаторний» у відповідному розділі не містить.

Статтею 387 ЦК України встановлено, що «власник має право витребувати своє майно від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави заволоділа ним». Стаття 388 ЦК України встановлює підстави і порядок витребування майна від добросовісного володільця й за відплатним/безвідплатним договором. Відповідно до ст. 330 ЦК України добросовісний набувач набуває право власності на майно, відчужене особою, яка не мала на це право, якщо згідно з правилом ст. 388 ЦК України таке майно не може бути віндикованим.

Конструкція норми ст. 387 ЦК України видається вдалою й такою, що узгоджується з іншими приписами цивільного законодавства. Найкраще це проілюструвати на прикладі нерухомого майна. З одного боку, право власності на майно підлягає державній реєстрації, а моментом виникнення права є момент такої реєстрації (ч. 2 ст. 331, ч. 4 ст. 334 ЦК України). З іншого, ст. 346 ЦК України містить перелік підстав припинення права власності. Тобто, якщо право власності у особи виникло на законних підставах (наприклад, з правочину, правомірність якого презюмується), моментом його виникнення стала державна реєстрація у відповідному державному реєстрі, то без настання підстав, передбачених ст. 346 ЦК України, титульним власником bona fide не може бути жодна інша особа, окрім первісного власника. І якщо така особа з'являється, її дії цілком можна вважати незаконними та вчиненими без відповідної правової підстави.

Очевидно, аналіз конструкції ст. 387 ЦК України не буде повним, якщо залишити поза увагою поняття «володіння». Законодавчо володіння унормовано у ст. 397 ЦК України «Суб'єкти права володіння чужим майно». Частина 2 названої норми вказує на можливу множинність суб'єктів права володіння чужим майном, а у частині 3 статті згадується, але не розкривається поняття «фактичне володіння». Судова практика визначає володіння через аналіз законодавства: «Цивільне законо-

давство розрізняє право володіння як складову повноважень власника (частина перша статті 317 ЦК України), як різновид речових прав на чуже майно (пункт 1 частини першої статті 395 ЦК України) та як право, що виникає на договірних засадах, тобто договірне володіння» (пункт 40) [5]. Як вбачається, йдеться про володіння як право, яке виникає із зобов'язання або є різновидом речового права (однією із суб'єктивних правоможностей власника).

Між тим, питання володіння має не останнє значення. По-перше, з відсутністю володіння у законного власника пов'язане право на віндикацію. По-друге, у сучасній судовій практиці «визначальним критерієм для розмежування віндикаційного та негаторного позовів є відсутність або наявність у позивача володіння майном» [6] – пункт 72 постанови від 23.11.2021 р. у справі № 359/3373/16-ц [7] («з огляду на усталену практику Великої Палати Верховного Суду, з метою більш чіткого і ясного викладення своєї правової позиції Велика Палата Верховного Суду вважає доцільним частково відступити від зазначених висновків шляхом такого уточнення: визначальним критерієм для розмежування віндикаційного та негаторного позовів є відсутність або наявність у позивача володіння майном; відсутність або наявність в особи володіння нерухомим майном визначається виходячи з принципу реєстраційного підтвердження володіння; особа, до якої перейшло право власності на об'єкт нерухомості, набуває щодо нього всі правоможності власника, включаючи право володіння») та пункт 100 постанови від 18.01.2023 у справі № 488/2807/17 [8] .

Натомість, поняття володіння та його зміст у судовій практиці не змінилось, його пов'язують з принципом реєстраційного підтвердження володіння: 1) «факт володіння нерухомим майном (possessio) може підтверджуватися, зокрема, державною реєстрацією права власності на це майно у встановленому законом порядку (принцип реєстраційного підтвердження володіння)», п. 89 [5]; 2) «відсутність або наявність в особи володіння нерухомим майном визначається виходячи з принципу реєстраційного підтвердження володіння; особа, до якої перейшло право власності на об'єкт нерухомості, набуває щодо нього всі правоможності власника, включаючи право володіння» (п. 8.26) [6]. Вбачається, що раніше реєстраційне підтвердження володіння було одним із доказів, але у подальшому стало основним і єдиним.

Принцип реєстраційного підтвердження володіння призвів до появи у судовій практиці «концепції книжного володіння нерухомим майном»: «в Україні концепція «книжкового володіння» була сформована судовою практикою і полягає в тому, що факт володіння нерухомим майном підтверджується державною реєстрацією права власності на таке майно» [9]. Стверджується, що у законодавстві України, як і багатьох країн «поняття «володіння» певною мірою має абстрактний характер» [9].

Разом із тим, давня дискусія про те, чи є володіння правом або фактом, має й інший бік. Так, володіння має визнаватись правом, оскільки підлягає самостійному захистові; одночасно, воно становить одну із суб'єктивних правоможностей власника. Тому концепція книжкового володіння й презумпція правомірності володіння в силу реєстрації прав на нерухоме майно та їх обтяжень зводиться до розкриття змісту «принципу публічності речових прав щодо нерухомого майна» [10, с. 1105], хоч і абсолютно корелюється з нормами ЦК України.

Водночас володіння може розглядатися і як фактичне панування над річчю: «Тобто, володіння – це фактичне, фізичне панування над майном, яке передбачає повний фізичний контроль його власника чи законного володільця. Віндикація – це спір про володіння між номінальним власником та фактичним (незаконним) володільцем. Державна реєстрація права власності на майно не є перешкодою для вибуття майна, у тому числі і житла, із володіння власника. Така реєстрація є доказом незаконності володіння фактичного володільця» [11].

Те, що висловлена позиція до сьогодні представлена окремою думкою викликає здивування, адже:

– сама концепція віндикації на рівні догми римського права – повернення майна законному власнику, а при відмові це зробити – сплата визначеної суддею на основі даних позивача компенсації [1];

– як вже зазначалось, відповідальність відповідача полягала у поверненні речі з приростеннями [2, с. 335];

– приписи Цивільного кодексу України містять згадку про фактичне володіння (ч. 3 ст. 397 ЦК України), у той час як тлумачення норми ст. 387 ЦК України володіння як права, а не факту – виключно позиція Верховного Суду та Великої Палати Верховного Суду;

– і така позиція не є логічною. По-перше, оскільки право власності виникає з моменту державної реєстрації, позивач і відповідач перебувають у «рівних» правах (щодо відповідача – спростовувана презумпція правомірності). По-друге, така позиція суперечить самим правовим висновкам Верховного Суду, зокрема: 1) «рішення суду про витребування нерухомого майна з чужого незаконного володіння є таким рішенням і передбачає внесення відповідного запису до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно» (п. 143) [12]; 2) «у разі задоволення позовної вимоги про витребування нерухомого майна з чужого незаконного володіння суд витребує таке майно на користь позивача, а не зобов'язує відповідача повернути це майно власникові. Таке рішення суду є підставою для внесення до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно запису про державну реєстрацію за позивачем права власності на нерухоме майно, зареєстроване у цьому реєстрі за відповідачем» (п. 144) [12]; 3) при цьому «метою віндикаційного позову є забезпечення введення власника у володіння майном, якого він був незаконно позбавлений. У випадку позбавлення власника володіння нерухомим майном означене введення полягає у внесенні запису про державну реєстрацію за власником права власності на нерухоме майно (принцип реєстраційного підтвердження володіння нерухомістю)» (п. 142) [12].

Термін «введення у володіння» українському законодавству не знайомий, але абсолютно застосовуваний у період до 1917 року – він передбачав порядок введення у володіння нового власника нерухомого майна старшим нотаріусом, який вносив запис про зміну до відповідного реєстру.

Щодо піднятої проблематики наявні декілька цікавих наукових розвідок. Зокрема, аналізуючи постанову Великої Палати Верховного Суду від 23.11.2021 р. у справі № 359/3373/16-ц (провадження № 14-2цс21) в контексті розмежування сфер застосування віндикаційного і негаторного позовів до земель лісового і водного фонду, Д. П. Ніколов дійшов обґрунтованого висновку, що «деконструкція» категорії «володіння» не є найкращим шляхом подолання проблем інституту позовної давності [13, с. 374]. Можна не погодитись з іншим висновком автора – що введення категорії «право володіння» на противагу «володіння» не розв'язало жодних проблем [13, с. 374], але тільки фрагментарно: така підміна й не здатна до їх розв'язання, оскільки суперечить самій конструкції. Адже: 1) за віндикаційним позовом витребовуванню підлягає не право, а індивідуально визначена річ; 2) спосіб захисту не може «розщеплятися» в залежності від виду майна, а негаторний позов є універсальним і не містить особливостей, спеціально призначених для захисту обмежено оборотоздатних речей. Окрім того, не варто забувати, що сам Верховний Суд визначив основну різницю між rei vindication та acto negatoria, хоч і на власний манер, – наявність або відсутність права володіння. До того ж, варто зауважити, підставу припинення права власності – припинення права власності на майно, яке за

законом не може належати цій особі (п. 3 ч. 1 ст. 346 ЦК України) ніхто не відміняв, і досягається це припинення далеко не за допомогою негаторного позову.

Іншою цікавою роботою, присвяченою концепції «книжкового володіння», є наукова стаття Ю. Ю. Попова «Книжкове володіння нерухомістю: концепція і огляд критики». На думку автора «основну суть концепції за принципом реєстраційного підтвердження володіння можна описати одним реченням: суб'єкт, за яким зареєстроване право власності, визнається фактичним володільцем нерухомого майна» [14, с. 258], а важливою перевагою концепції є «стовідсоткова достовірність інформації про володільців нерухомості» [14, с. 259].

В теорії все виглядає чітко й зрозуміло, але практика раз-пораз підкидає казуси, які з теорією розходяться. Як приклад можна навести одну зі скандальних судових справ [15], коли особа володіла декількома об'єктами нерухомості з кінця 1990-х років. У 2015 році дані про ці об'єкти було внесено до Державного реєстру прав власності на об'єкти нерухомого майна та їх обтяжень, а у березні 2016 р. на підставі, як було встановлено, сфальшованого судового рішення всі належні цій особі були зареєстровані вже за іншою особою. До 02 вересня 2016 року, коли відбулося фізичне захоплення приміщень, вони побували зареєстрованими об'єктами права власності іще за трьома особами, у тому числі – юридичною, яка за всіма законами жанру потрапила під ліквідацію.

Увесь цей час дійсний власник мирно фактично володів належними йому об'єктами нерухомості, й гадки не маючи, що «стовідсотково достовірно» не визнається цим самим фактичним володільцем.

Отже, аналізована робота цікава не тільки повноцінним захистом концепції книжкового володіння, а ще – систематизацією критичних поглядів на неї.

Висновки. Обсяги статті дозволили зробити лише панорамний зріз і лише деяких проблемних питань, які виникають при застосуванні у судовій практиці віндикаційного і негаторного позовів. І найголовніше з них – після скількох років все іще виникає необхідність як вирішувати питання розмежування цих способів захисту, так і визначення сфери їх застосування. Наразі – в контексті визначення ефективного способу захисту, з одночасним розв'язанням питання, що можна вважати таким і наскільки суд вправі як відмовляти у позові з підстав обрання позивачем неефективного способу захисту, так і в рамках судової економії інтерпретувати позовні вимоги, для ефективнішого захисту порушеного права.

На думку авторок, аналізовані на тлі огляду практики застосування двох речових способів захисту, проблеми є системними, і причинами їх є такі обставини.

По-перше, законодавчі прогалини й недоречності, з якими має рахуватись суд, адже його практика є правозастосовчою, а не нормотворчою (визначення моменту виникнення права власності на об'єкти нерухомого майна з моменту державної реєстрації, конструкція унормування речових способів захисту без звернення до інститутів римського права в сучасному прочитанні та без належного визначення поняття «володіння» тощо).

По-друге, у намаганні найбільш вдало захистити право у конкретному випадку, суд значно виходить за межі тлумачення закону, вдаючись, по суті, до суддівського нормотворення. Що, з одного боку, є нічим іншим, як виходом за межі розумної дискреції, а з іншого – неможливість створення універсальної моделі, відхід від попередніх правових позицій і непередбачуваність практики.

Виходом авторки бачать, з-поміж іншого, роботу по рекодифікації цивільного законодавства – з врахуванням наявних помилок й більшою вагою доктрини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Santucci G. Die rei vindicatio im klassischen römischen Recht – ein Überblick. URL: https://scielo.org.za/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1021-545X2014000200032#back (Last accessed: 11.06.2024).
2. Підопригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право : підручник. 2-ге вид. К. : Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
3. William Smith, D.C.L., LL.D. Publiciiana in Rem Actio: A Dictionary of Greek and Roman Antiquities John Murray, London, 1875. URL: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA*/Publiciana_in_Rem_Actio.html (Last accessed: 08.06.2024).
4. Цивільний кодекс України : станом на 28 черв. 2024 р. / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення 17.06.2024).
5. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04 липня 2018 р. у справі № 653/1096/16-ц (провадження № 14-181 цс 18). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/75296538 (дата звернення 15.06.2024).
6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 10 квітня 2024 р. у справі № 496/1059/18 (провадження № 14-209цс21). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118465137 (дата звернення 18.06.2024).
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23.11.2021 р. у справі № 359/3373/16-ц (провадження № 14-2цс21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101829985 (дата звернення 15.06.2024).
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18.01.2023 р. у справі № 488/2807/17 (провадження № 14-91цс20). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109364576 (дата звернення 03.06.2024).
9. Особливості концепції книжкового володіння та використання електронних доказів у господарському процесі обговорили судді ВС у межах науково-практичної конференції. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1616562/ (дата звернення 07.06.2024).
10. Харченко Г. Г. Принцип публічності речових прав та його реалізація в Україні. *Форум права*. 2013. № 1. С. 1104–1111.
11. Окрема думка судді О. М. Ситнік у справі № 653/1096/16-ц (провадження №14-181цс18). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/75395484
12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.11.2018 р. у справі № 183/1617/16 (провадження № 14-208 цс 18). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81574015 (дата звернення 15.06.2024).
13. Ніколов Д. П. Володіння vs право володіння земельною ділянкою: чи потрібна ця диференціація? *Науковий* вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. 2023. Вип. 80: част. 1. С. 370–374.
14. Попов Ю. Ю. Книжкове володіння нерухомістю: концепція і огляд критики Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2023. № 6. С. 257–272.
15. Рішення Шевченківського районного суду м. Києва від 08 червня 2018 р. у справі № 761/32301/16-ц (провадження № 2/761/2278/2018). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/75291278 (дата звернення 12.06.2024).

УДК 349.5
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/15

ПРОГАЛИНИ У ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ ТА СПОСОБИ ЇХ ПОДОЛАННЯ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

GAPS IN CIVIL LEGISLATION AND WAYS TO OVERCOME THEM: A GENERAL THEORETICAL STUDY

Заболотна Н.Я., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»

Стаття присвячена загальнотеоретичному дослідженню поняття прогалин у цивільному праві та законодавстві, способів їх подолання. Наголошується, що явище прогалин у правовому регулюванні неминуче і властиве навіть найдосконалішій правовій системі. Підкреслено, що прогалини в цивільному праві обумовлені предметом цієї галузі права, який охоплює величезну кількість суспільних відносин та перебуває у постійній динаміці, залежить від правової системи, державного устрою, ідеології, стану економіки та інших чинників. Прогалини в праві обумовлені «старінням», «відставанням» законодавства і неможливістю охопити всі суспільні відносини, що з'являються, та які підлягають правовому регулюванню і для яких чинне законодавство відповідних правових норм поки не передбачає. Прогалину в цивільному праві можна розуміти, як повну чи часткову відсутність у цивільно-правових джерелах правової норми конкретного змісту, що призводить до неврегульованості тих суспільних відносин, які об'єктивно перебувають у сфері правового регулювання цивільним правом. Прогалини у праві можливі і з таких суб'єктивних причин, як недоліки юридичної техніки, відсутність належної уваги правотворчих органів до вдосконалення законодавства, до своєчасного обліку в ньому тенденцій розвитку суспільних відносин тощо. Наявність прогалин у праві є передумовою використання аналогії закону чи аналогії права як засобу подолання правової невизначеності, що знаходиться у сфері правового регулювання, в процесі реалізації права. Розкрито юридичні аспекти аналогії, під якою в галузі права розуміють формально-логічний прийом, який використовується для подолання прогалин у тій чи іншій галузі законодавства. Вивчений матеріал дозволяє сформулювати висновок, що суть аналогії закону передбачає пошук рішення на підставі існуючої норми права, що розрахована не на даний, а на подібний за деякими (але не за всіма) ознаками випадок. Аналогія права, на відміну від аналогії закону, застосовується тоді, коли є відносини, які входять у сферу правового регулювання, проте відповідні норми права відсутні, і навіть немає норм чи звичаїв ділового обороту, що регулюють подібні суспільні відносини.

Ключові слова: цивільне право, цивільне законодавство, прогалина, прогалина у праві, прогалина у законі, суспільні відносини, правова норма, аналогія права, аналогія закону, субсидіарна аналогія.

The article is devoted to a general theoretical study of the concept of gaps in civil law and legislation, ways to overcome them. It is emphasized that the phenomenon of gaps in legal regulation is inevitable and characteristic of even the most advanced legal system. It is emphasized that the gaps in civil law are due to the subject of this branch of law, which covers a huge number of social relations and is in constant dynamics, depends on the legal system, the state system, ideology, the state of the economy and other factors. Gaps in the law are due to the "aging", "lag" of the legislation and the impossibility to cover all emerging social relations that are subject to legal regulation and for which the current legislation does not yet provide for relevant legal norms. A gap in civil law can be understood as a complete or partial absence in civil law sources of a legal norm of a specific content, which leads to the unsettlement of those social relations that are objectively in the sphere of legal regulation by civil law. Gaps in the law are also possible for such subjective reasons as the shortcomings of legal techniques, the lack of due attention of law-making bodies to the improvement of legislation, to the timely accounting in it of trends in the development of social relations, etc. The presence of gaps in the law is a prerequisite for the use of the analogy of the law or the analogy of the law as a means of overcoming legal uncertainty, which is in the field of legal regulation, in the process of implementing the law. The legal aspects of analogy are revealed, which in the field of law is understood as a formal-logical technique used to overcome gaps in one or another area of legislation. The studied material allows us to formulate the conclusion that the essence of the analogy of the law involves finding a solution based on the existing rule of law, which is calculated not for this, but for a case similar in some (but not all) characteristics. The analogy of law, in contrast to the analogy of the law, is used when there are relations that fall within the scope of legal regulation, but there are no corresponding norms of law, and there are even no norms or customs of business turnover that regulate such social relations.

Key words: civil law, civil legislation, gap, gap in law, gap in law, social relations, legal norm, analogy of law, analogy of law, subsidiary analogy.

Постановка проблеми. Відносини, опосередковані нормами цивільного права, є розгалуженою системою соціальних зв'язків, врегулювати які нормами цивільного права у повному обсязі неможливо, що обумовлює наявність прогалин системи цивільного права.

Правова природа прогалин в цивільному праві обумовлена предметом цієї галузі права. Важко уявити більш широку, змістовну та складну в юридичному регулюванні правову галузь, ніж цивільне право. Не можна дати повний перелік відносин, які охоплюють норми цивільного права. До того ж предмет цивільного права перебуває у постійній динаміці, залежить від правової системи, державного устрою, ідеології, стану економіки та інших чинників. Оскільки цивільне законодавство не здатне та й не призначене встановлювати норми на всі випадки життя, а також має диспозитивний метод правового регулювання, наділяє суб'єктів на широку свободу дій, то наявність прогалин є явищем достатньо поширеним [3, с. 49].

Проблема прогалин у праві є однією з актуальних у правовій дійсності. У правовій системі як України, та і будь-якої іншої країни, є прогалини, а також норми, які не можна розглядати як оптимальні з точки зору регулювання ними суспільних відносин. Наявність прогалин в праві зумовлено прорахунком законодавця при прийнятті нормативно-правових актів чи еволюційними змінами в суспільних відносинах, які в такій ситуації неможливо було передбачити [4, с. 374]. Законодавство України є складною, багатогранною системою, у якій маса всіляких різночитань, нестиковок, паралелізмів, неузгодженостей, конфліктуючих чи конкуруючих інститутів. Тому в практиці правозастосування може виявитися, що при виборі та юридичному аналізі правової норми, яка має бути застосована до конкретного випадку, іноді виявляється прогалина у законодавстві.

Прогалини, протиріччя, невизначеність, неясність положень актів законодавства, відставання писаного права від потреб суспільного розвитку та інші дефекти законодавства негативно впливають на регулювання суспільних відносин, що веде до виникнення численних проблем у правозастосовній діяльності, порушення

прав та законних інтересів громадян та суб'єктів господарювання.

Проблема прогалин у праві не є новою у вітчизняній юридичній науці, але, незважаючи на велику кількість досліджень, не втрачає своєї актуальності.

Метою статті є визначення на основі вироблених теорією права положень поняття прогалин у цивільному праві та прогалин у цивільному законодавстві та способів їх подолання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій прогалин у праві, в тому числі й цивільного, було присвячено роботи багатьох вчених юристів. Тією чи іншою мірою вони були висвітлені у наукових працях таких дослідників, як А. Довгерт, С. Завальнюк, О. Колотова, С. Клім, В. Кройтор, В. Кравчук, О. Печений, С. Погребняк, О. Угриновська, С. Фурса, Є. Харитонов та ін. Але, незважаючи на увагу дослідників, питання прогалин у цивільному праві та законодавстві, способів їх подолання залишаються дискусійними.

Виклад основного матеріалу. Говорячи про сутність прогалин, доцільно розпочати дослідження з вивчення семантики цього терміну. У словниковій літературі слово «прогалина» розглядається у двох сенсах: у прямому сенсі прогалина – це проміжок між чим-небудь, порожнє місце, у переносному сенсі – це упущення, недолік, вада [2, с. 559].

Українські теоретики права визначають прогалину в праві як відсутність у праві нормативних настанов щодо тих чи інших життєвих обставин, які перебувають у сфері правового регулювання, а також указують, що прогалина в праві може існувати у вигляді повної відсутності будь-якого регулювання відносин та у вигляді неповного регулювання [11, с. 34–35]. Так, Ю. Заіка пропонує під прогалиною в праві розуміти випадки, коли певні суспільні відносини потребують правового регулювання, але воно не передбачене конкретним законом, правовою нормою. [7, с. 29]. А на думку П. Рабіновича, прогалина в законодавстві являє собою відсутність нормативно-правової регламентації певної групи суспільних відносин у сфері правового впливу, що окреслюється основними принципами права [14, с. 140]. Є. Харитонов вважає наявність прогалин у цивільному законодавстві нормальним явищем для цієї галузі, визначає їх як неповноту у вираженні цивільного права стосовно фактів суспільного життя, котрі знаходяться у сфері цивільно-правового регулювання [17, с. 77–78].

Отже, можна побачити, що в науковій літературі поняття прогалини в праві та прогалини в законодавстві науковцями, практично, не розрізняються.

Для того, щоб розрізнити поняття прогалини в праві та прогалини в законодавстві, Б. Фасій пропонує спочатку визначити поняття цивільного права і цивільного законодавства [3, с. 44–45]. Так, у значенні галузі національного права цивільне право може бути визначене, як сукупність концепцій, ідей і правових норм, що на принципах диспозитивності, юридичної рівності й ініціативи сторін установлюють статус приватної особи і забезпечують захист її інтересів. В свою чергу, цивільне законодавство України представляє собою систему норм, що регулює цивільні відносини, а саме до цієї системи норм належать: закони України, чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети і постанови Кабінету Міністрів України, прийняті в межах їх повноважень та відповідно до Конституції України і законів України (тлумачення надане згідно Рішення Конституційного Суду України від 09.07.1998 р. № 17/81-97) [3, с. 44–45]. Отже, на думку Б. Фасій, поняття галузі цивільного права є ширшим ніж поняття цивільного законодавства, адже цивільне законодавство є лише однією з форм вираження цивільного права і включає в себе лише норми, що регулюють цивільні правовідносини. Таким чином, продовжує цитований автор, прогалина в цивільному законодавстві представляє собою відсутність нормативного врегулювання відносин, що виражається у відсутності належної норми в законодавстві. В той час як прогалина в праві є ширшим поняттям, вона може представляти собою відсутність такої норми в цивільно-правовому договорі, звичаї, судовій практиці, або навіть відсутність такої ідеї чи концепції вираженої в науковій доктрині тощо. При визначенні поняття «прогалина в праві (законодавстві)» слід взяти до уваги, що йдеться лише про ті відносини, які можливо врегулювати за допомогою права, тобто лише ті факти суспільного життя, котрі знаходяться в сфері правового регулювання [3, с. 44–45].

Відповідно до листа Міністерства юстиції «Щодо порядку застосування нормативно-правових актів у разі існування неузгодженості між підзаконними актами» вітчизняним законодавцем розрізняються прогалини в праві та прогалини в законі. Прогалини в праві – це повна або часткова відсутність у чинних нормативно-правових актах необхідних юридичних норм. Прогалини в законі – це повна або часткова відсутність необхідних юридичних норм у законі [9].

А. Майданюк також розрізняє поняття «прогалини в праві» і «прогалини в законі». Під прогалиною в праві вона пропонує розуміти повну або часткову відсутність правових норм у чинних нормативних актах (що є ширшим поняттям, ніж закон), які потребують врегулювання конкретних життєвих обставин, правовідносин. У свою чергу прогалиною в законі вона розуміє повну або часткову відсутність правових норм у певному законі, які необхідні для врегулювання правовідносин [10, с. 45].

Прихильником думки, що теоретично поняття «прогалина в праві» є ширшим за «прогалину в законодавстві», є й вітчизняний вчений С. Погребняк. На думку вченого, слід розрізняти прогалини в законодавстві і прогалини в праві. Якщо перші свідчать про відсутність законодавчої регламентації певних відносин, то другі – про відсутність регламентації не лише в законодавстві, а й у інших джерелах права (правових звичаях, судових прецедентах, нормативно-правових договорах та ін.) [13, с. 45]. В той же час, науковець припускає, що з урахуванням прийнятої на сьогодні системи джерел права, левову частину якого становить законодавство, в переважній більшості випадків на практиці виявлення прогалин у законодавстві одночасно свідчить про наявність прогалин у праві [13, с. 45]

Розмежовує прогалини в праві й прогалини в законодавстві В. Тарануха, котра зазначає, що прогалина в праві являє собою відсутність правових норм або їхньої частини, необхідних для врегулювання певних життєвих обставин, суспільних відносин, які повинні й могли би бути врегульованими за допомогою права [15, с. 16–17]. А прогалину в законодавстві – як відсутність нормативної правової регламентації конкретної групи суспільних відносин у галузі правового регулювання, які визначені головними засадами права, інакше кажучи, це відсутність норми права, що могла би врегулювати певний вид суспільних відносин, яким необхідне правове врегулювання [15, с. 17].

Як зазначає С. Завальнюк, у більшості досліджень прогалин у праві, зокрема в цивільному праві, науковці-юристи досліджували саме відсутність нормативно-правового врегулювання правовідносин, ігноруючи той факт, що право у своєму зовнішньому прояві виражається не лише у формі нормативно-правових актів, але й у формі інших джерел, як-то цивільно-правовий договір, правовий звичай, і велика кількість учених-юристів у своїх працях не обмежуються перерахованими джерелами права у главі 1 ЦК України. І тому на підставі викладеного слід чітко розмежувати ці два поняття і визначити прогалини

в цивільному праві як ширше поняття по відношенню до поняття «прогалини в цивільному законодавстві» [5, с. 91].

Отже, з урахуванням положень концепції інтегративного праворозуміння, видається, що право виражається в принципах і нормах права, що містяться в єдиній, багаторівневій і такій, що постійно розвивається системі форм національного права, яке реалізуються в державі. Виходячи з цього прогалина у праві можлива лише за відсутності принципів та (або) норм права у всіх формах як національного, так і міжнародного права (міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України), що реалізуються в державі, а не в одній з них (наприклад, у правовому акті).

До об'єктивних причин прогаленості правового регулювання належить природне «відставання» законодавства, пов'язане з розвитком та виникненням нових суспільних відносин, що підлягають правовому регулюванню, для яких чинне законодавство відповідних правових норм поки що не передбачає.

Суб'єктивними причинами виникнення прогалини у праві вважаються помилки в роботі з юридичною технікою під час нормотворчості, а також неправильне та неточне нормативно-правове відображення реальних суспільних відносин, тобто коли правова норма цілком або частково не регулює суспільні відносини, які того потребують [20, с. 36].

Усунення прогалин у цивільному праві здійснюється за допомогою правотворчого процесу, тобто шляхом прийняття нової правової норми, а подолання може бути здійснено, зокрема, за допомогою таких прийомів, як застосування аналогії закону і аналогії права. Усунення прогалин у праві є логічним продовженням діяльності з їх виявлення і здійснюється у процесі правотворчості шляхом внесення змін і доповнень до законів [8, с. 159]

Способи подолання прогалин – це правові інструменти, за допомогою яких можна вирішити питання, яке стосується правового регулювання, але воно не передбачене нормами чинного законодавства. В юриспруденції виділяють три такі способи: аналогія закону, аналогія права, субсидіарне застосування норм права [20, с. 37]

Аналогія (від грец. analogia – відповідність, схожість) – це подібність, схожість у цілому відмінних предметів, явищ за певними властивостями, ознаками або відношеннями [1, с. 11].

Аналогія з погляду юридичної техніки є логічним прийомом, за допомогою якого, по-перше, робиться формальний висновок із буквально вираженої вимоги закону і, по-друге, проводиться порівняння фактичних обставин спірного, не врегульованого нормами права, правовідношення та чинних правових норм на рівні їх смислового змісту.

В українському законодавстві можливість застосування аналогії закону й аналогії права закріплена в п. 9 ст. 10 Цивільного процесуального кодексу України та у п. 1 ст. 8 Цивільного кодексу України, де зазначено: «Якщо цивільні відносини не врегульовані цим Кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором, вони регулюються тими правовими нормами цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (аналогія закону)» [19]. Відтворення в цивільному законі формули застосування аналогії має важливе методологічне значення. Стаття 8 ЦК України – це єдина норма матеріального права, яка в повному обсязі відтворює аналогію в цивільному праві [12, с. 111].

Аналізуючи критерії співвіднесення «аналогії права» з «аналогією закону», О. Печений відзначає, що, з одного боку, між ними є істотна подібність, обумовлена перш за все спільними функціями та завданнями у процесі правозастосування, з другого боку, спостерігається істотна відмінність: якщо аналогія закону, будучи подібною до аналогії як логічної операції, передбачає пошук рішення на підставі існуючої норми права, що розрахована не на даний, а на подібний за деякими (але не за всіма) ознаками випадок, то аналогія права є процесом застосування до спірних відносин загальних засад цивільного законодавства, що по суті означає створення під фокусом загальних засад цивільного законодавства на спірні відносини нової норми права [12, с. 110].

Аналогія закону – рішення конкретної юридичної справи на основі правової норми, розрахованої не на даний, а на подібний випадок [16, с. 457]. За використання аналогії закону повинні дотримуватись такі вимоги: ситуація, яка потребує вирішення, повинна мати юридичний характер; відсутність нормативно-правового акта, який би регулював дану справу; визначення норми права, яка регулює аналогічні випадки, та на її основі вирішення справи [16, с. 457].

Аналогія права являє собою менш точний прийом рішення щодо юридичної справи і передбачає дотримання таких умов: юридичний характер ситуації; наявність загальної правової врегульованості даного випадку; відсутність юридичної норми, яка б регулювала дані правовідносини; відсутність аналогічної норми [20, с. 37].

На думку Є. Харитонова, аналогію права можуть використовувати суб'єкти цивільного права, обираючи для себе при укладенні договору, не передбаченого законом, орієнтири змісту (умов) останнього. Крім того, аналогію права можуть використовувати будь-який орган чи особа, які мають цивільну юрисдикцію (право вирішувати цивільно-правові суперечки і застосовувати цивільно-правові норми): суди всіх рівнів, прокурори, нотаріуси і т. ін. [18, с. 49–50].

У Листі Міністерства юстиції України від 30.01.2009 р. № Н-35267-18, вказується, що аналогія повинна застосовуватися чітко відповідно до вимог законності, а також зазначається, що під час застосування аналогії права суттєве значення мають принципи права, які закріплюються в конституції. Оскільки норми Конституції України є нормами прямої дії, то правозастосувач, базуючись на власній правосвідомості, може мотивувати рішення в справі, посилаючись на конституційні норми [9].

Субсидіарне застосування (міжгалузева аналогія) є застосуванням до конкретних відносин нормативного припису, який регулює подібні за суттєвими ознаками відносини в суміжних, споріднених галузях. Запозичення можливе тільки з галузей, що мають подібність у засобі правового регулювання, наприклад, застосування приписів про строки в цивільному праві до регулювання трудових правовідносин. У субсидіарному застосуванні закладено важливий момент – економність нормативного матеріалу: коли є можливість застосувати відпрацьоване в інших галузях, то немає сенсу ухвалювати нові норми [6, с. 417–418].

В ч. 2 ст. 1 Цивільного кодексу України вказано на заборону субсидіарного застосування норм цивільного права: «До майнових відносин, заснованих на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони другій стороні, а також до податкових, бюджетних відносин цивільне законодавство не застосовується, якщо інше не встановлено законом» [19].

Отже, можна зробити висновки щодо аналогії в цивільному праві в цілому, визнаючи аналогію як правовий інститут, що складається із сукупності процедурних норм, які встановлюють порядок застосування аналогії закону та аналогії права, щодо регулювання цивільних відносин у випадку прогалин у цивільному законі [8, с. 162].

Висновки. На основі вироблених теорією права положень, а також з урахуванням сучасних досягнень у науці цивільного права можна дійти висновку, що розуміння прогалини у цивільному праві має певну специфіку, що пов'язано із особливостями цивільного обороту. Про-

галину в цій галузі права можна розуміти, як повну чи часткову відсутність у цивільно-правових джерелах правової норми конкретного змісту або невдалий законодавчий виклад такої норми, що призводить до неврегульованості тих суспільних відносин, які об'єктивно перебувають у сфері правового регулювання цивільним правом та мають для його здійснення реальне значення.

Прогалина в цивільному законодавстві – це повна або часткова відсутність у всьому масиві чинного цивільного законодавства правової норми, необхідної для повноцінного вирішення питання, що входить до сфери правового регулювання. Це ситуація, в якій конкретного вирішення спірного питання повністю або в якійсь частині законом не передбачено.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аналогія у праві. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / О. В. Петришин (відп. ред.) та ін.. 2017. Т. 3 : Загальна теорія права. С. 11.
2. Великий тлумачний словник української мови / уклад. О. Єрошенко. Донецьк : ТОВ «Глорія Трейд», 2012. 864 с.
3. Вступ до приватного права : навчально-методичний посібник / за ред. проф. Є. О. Харитонова. Одеса : Фенікс, 2019. 200 с.
4. Завальнюк С. В. Аналогія права як спосіб подолання прогалин в цивільному праві. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 52. С. 372–378.
5. Завальнюк С.В. Проблематика співвідношення понять «прогалини в цивільному законодавстві» та «прогалини в цивільному праві». *Правова позиція*. 2020. № 2 (27). С. 88–92.
6. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. Цвік та ін. ; за ред. М. Цвіка, О. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.
7. Заіка Ю. Українське цивільне право : навчальний посібник. К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 368 с.
8. Кройтор В. А. Усунення прогалин у цивільному праві за допомогою аналогії права, аналогії закону та міжгалузевої аналогії. *Форум права*. 2016. № 3. С. 159–166.
9. Лист Міністерства юстиції «Щодо порядку застосування нормативно-правових актів у разі існування неузгодженості між підзаконними актами» від 30.01.2009 р. № Н-35267-18. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/ sho
10. Майданюк А.М. Прогалини в законодавстві та шляхи їх усунення на сучасному етапі розвитку права. *Наше право : Спеціалізоване видання*. 2012. № 3. Ч. 1. С. 45–50.
11. Орзіх В. Прогалини в цивільному праві України та причини їх виникнення. *Підприємництво, господарство і право.* 2017. № 9. С. 34–37.
12. Печений О. П. Деякі проблеми застосування аналогії в цивільному праві. *Вісник Академії правових наук України*. 2007. № 2(49). С. 108–119.
13. Погребняк С. Прогалини в законодавстві та засоби їх подолання. *Вісник Академії правових наук України*. 2013. № 1 (72). С. 44–56.
14. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Вид. 5-те, зі змінами. Київ : Атіка, 2001. 176 с.
15. Тарануха В. Прогалини в праві: поняття, сутність, способи їх усунення та подолання. *Юридична Україна : Щомісячний правовий часопис*. 2009. № 2. С. 15–19.
16. Теорія держави і права / О. Зайчук та ін. Київ : Юрінком-Інтер, 2008. 688 с.
17. Харитонов Є. Нариси теорії цивілістики (поняття та концепції) : монографія. О. : Фенікс, 2008. 346 с.
18. Харитонов Є. О., Саніахметова Н. О. Цивільне право України. К.: Істина, 2003. С. 49–50.
19. Цивільний кодекс України від 19 червня 2003 року N 980-IV. ОВУ. 2003 р., № 30, ст. 1527. URL: Цивільний кодекс України | LIGA: ZAKON (ligazakon.net).
20. Чепульченко Т. О., Невечера С. А. Прогалини у праві та способи їх подалання в українському законодавстві. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2020 . № 1 (67). том 1. С. 34–40.

УДК 351.74(477).796
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/16

ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ТА СИСТЕМИ ВИЖИВАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

LEGAL ASPECTS OF PHYSICAL EDUCATION AND THE SURVIVAL SYSTEM OF MILITARY PERSONNEL

Іващенко С.М., доцент кафедри права національної безпеки та правової роботи
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Артюшенко О.В., заступник начальника кафедри загальновійськових дисциплін
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Гашенко С.В., старший викладач кафедри загальновійськових дисциплін
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Пономаренко П.М., старший викладач кафедри загальновійськових дисциплін
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У науковій статті проаналізовано організацію та форми фізичної підготовки військовослужбовців Збройних сил України, висвітлено її ключові аспекти, такі як зміст, перевірка та оцінка ефективності, а також підготовка спеціалістів. Досліджено чинники, які визначають формування системи фізичної підготовки у Збройних силах України та Службі безпеки України. Виявлено недоліки в системі фізичної підготовки військових сил провідних країн світу та розглянуто можливість впровадження передового зарубіжного досвіду в підготовку військовослужбовців Служби безпеки України. Акцентується увага на аналізі нормативних та стратегічних документів, що визначають пріоритети та вимоги до фізичної підготовки військовослужбовців. Також визначено напрями подальших досліджень у цій області. У статті представлено проект нової Настанови з фізичної підготовки у Збройних силах України (ЗСУ) та Комплексну програму розвитку фізичної підготовки і спорту на період до 2025 року. Ці документи виходять за рамки простого збільшення часу на заняття та ускладнення контрольних нормативів. В роботі розглядається роль військово-прикладного спорту в системі фізичної підготовки Збройних Сил України (ЗСУ). Автори стверджують, що розвиток цієї галузі є важливим аспектом для покращення боєздатності армії. Також вони розглядають актуальні питання вдосконалення системи фізичної підготовки Збройних Сил України (ЗСУ) та Служби безпеки України (СБУ), пропонуючи комплексні та ґрунтовні рішення, спрямовані на: підвищення боєздатності та ефективності ЗСУ та СБУ за рахунок оптимізації програм фізичної підготовки, інтеграції сучасних технологій та урахування специфіки бойових завдань; покращення фізичного та психологічного стану військовослужбовців, що сприятиме їх стійкості до навантажень, емоційній стійкості та загальному благополуччю; зниження рівня травматизму та захворювань, пов'язаних з недостатньою підготовленістю, що дозволить економити ресурси та зосередитися на виконанні бойових завдань; скорочення термінів реабілітації поранених та травмованих військовослужбовців, що сприятиме їх швидшому поверненню до строю. Очікується, що результати дослідження стануть цінним інструментом для удосконалення системи фізичної підготовки ЗСУ та СБУ, сприяючи підвищенню їх боєздатності, ефективності та загального рівня підготовки особового складу.

Ключові слова: військовослужбовці, фізична підготовка, воєнний стан, розвиток.

The article highlights the organization and forms of physical training of servicemen of the Armed Forces of Ukraine, considered and evaluated the most important components (the content of physical training, testing and assessment, training of specialists), as well as factors that determine the creation of a system of physical training in the Armed Forces of Ukraine and the Security Service of Ukraine. A number of shortcomings in the system of physical training of military personnel were revealed.

Armed forces of the leading countries of the world and the possible implementation of advanced foreign experience in the training of military personnel of the Security Service of Ukraine. The topic of further research in this area is outlined. Attention is focused on the analysis of regulatory and strategic documents that define the priorities and requirements for physical training of military personnel. The author also identifies areas for further research in this area. The article presents a draft of the new Guidelines for Physical Training in the Armed Forces of Ukraine (AFU) and the Comprehensive Program for the Development of Physical Training and Sports for the period up to 2025. These documents go beyond simply increasing the time for training and complicating the control standards. The paper examines the role of military applied sports in the physical training system of the Armed Forces of Ukraine (AFU). The authors argue that the development of this area is an important aspect for improving the combat capability of the army. They also address topical issues of improving the physical training system of the Armed Forces of Ukraine (AFU) and the Security Service of Ukraine (SSU), offering comprehensive and thorough solutions aimed at: increasing the combat capability and effectiveness of the AFU and SSU by optimizing physical training programs, integrating modern technologies and taking into account the specifics of combat missions; improving the physical and psychological condition of servicemen, which will contribute to their resistance to stress, emotional stability and overall well-being; reducing the level of trauma. It is expected that the results of the study will be a valuable tool for improving the physical training system of the Armed Forces of Ukraine and the Security Service of Ukraine, contributing to their combat capability, efficiency and overall level of training of personnel. The authors argue that the development of this area is an important aspect for improving the combat capability of the army. They also address topical issues of improving the physical training system of the Armed Forces of Ukraine (AFU) and the Security Service of Ukraine (SSU), offering comprehensive and thorough solutions aimed at: increasing the combat capability and effectiveness of the AFU and SSU by optimizing physical training programs, integrating modern technologies and taking into account the specifics of combat missions; improving the physical and psychological condition of servicemen, which will contribute to their resistance to stress, emotional stability and overall well-being; reducing the level of trauma. It is expected that the results of the study will be a valuable tool for improving the physical training system of the Armed Forces of Ukraine and the Security Service of Ukraine, contributing to their combat capability, efficiency and overall level of training of personnel.

Key words: military personnel, physical fitness, martial law, development.

Сучасні сили сектору безпеки та оборони України знаходяться під великим фізичним та психологічним тиском через тривалість активних бойових дій у зоні конфлікту з Російською Федерацією. Військовослужбовці, включаючи працівників Служби безпеки України, працюють у критичних умовах, де постійно відчутні фізичні та психологічні навантаження, втома та інші стресові фактори, пов'язані з бойовою діяльністю.

Фізична підготовленість військовослужбовців Служби безпеки України має вирішальне значення для успішного виконання бойових завдань, особливо у ситуаціях великих фізичних та психологічних навантажень під час бойових дій та екстремальних ситуацій. Оскільки вони здійснюють диверсійні дії у тилу ворога, проводять контррозвідувальні заходи, координують вогонь артилерією, зміцнюють оборону на найнебезпечніших ділянках фронту та здійснюють знешкодження диверсійно-розвідувальних груп противника, їх фізична підготовка повинна бути на високому рівні.

Вивчення основних сфер розвитку фізичної підготовки у Збройних Силах України на період 2021–2025 років має включати огляд вимог та пріоритетів, встановлених у таких ключових документах. По-перше, це стратегія національної безпеки України. Даний документ містить загальні стратегічні цілі та завдання забезпечення національної безпеки, які можуть відобразити важливі аспекти фізичної підготовки в армії. Особлива увага приділяється забезпеченню ефективності та бойової готовності Збройних Сил. По-друге, це стратегія воєнної безпеки (воєнна доктрина) та Стратегічний оборонний бюлетень України. Ці документи містять стратегічні орієнтири та завдання забезпечення обороноздатності країни, до яких можуть відноситися і вимоги до фізичної підготовки в Збройних Силах України. Важливою складовою є підтримання високого рівня бойової готовності військових підрозділів, що передбачає належну фізичну підготовку особового складу [3].

Аналіз змісту методик та форм фізичної підготовки військовослужбовців Збройних Сил провідних країн НАТО може бути корисним для визначення кращих практик і адаптації їх до умов української армії. Такий аналіз дозволить визначити ефективні методи та підходи до фізичної підготовки, які можна було б впровадити в Збройних Силах України з метою забезпечення високого рівня готовності та сумісності зі стандартами НАТО.

Серед провідних країн НАТО, таких як США, Велика Британія, Німеччина, Франція та інші, існують високорозвинуті системи фізичної підготовки, які базуються на сучасних наукових дослідженнях і практичних досвідах. Вони включають в себе різноманітні методики тренувань, спеціалізовані програми з фітнесу та використання передового обладнання для підвищення фізичних можливостей військовослужбовців.

Проведення аналізу змісту методик та форм фізичної підготовки військовослужбовців цих країн може допомогти виявити найбільш ефективні підходи, які можна було б впровадити в українській армії з метою підготовки до членства в НАТО та досягнення високого стандарту готовності.

Закон України «Про фізичну культуру і спорт» містить нормативні вимоги до фізичної підготовки в армії. По-третє, це вимоги Міністра оборони України та Головнокомандувача Збройних Сил України, які зазначають, котрі особистості мають визначальний вплив на політику та стратегії фізичної підготовки в армії [1].

Доктрина підготовки Збройних Сил України є важливим документом, який визначає конкретні вимоги до підготовки в армії, включаючи фізичну підготовку. Аналіз цього документа разом з іншими ключовими директивами, такими як стратегія національної безпеки, стратегія воєнної безпеки та доктрина підготовки, може допомогти розробити та впровадити ефективні програми та стратегії фізичної підготовки в Збройних Силах України.

Враховуючи досвід бойових дій в зоні АТО (ООС), наукові дослідження, тенденції відповідно до стандартів підготовки військових формувань НАТО та інші актуальні чинники, можна розробити та вдосконалити систему фізичної підготовки в Збройних Силах України. Інтеграція сучасних технологій у програми фізичної підготовки, а також урахування особливостей реабілітації поранених та травмованих військових, може стати важливими кроками для забезпечення високого рівня готовності та ефективності Збройних Сил України [4].

Питання якісної підготовки військовослужбовців Служби безпеки України до ведення військово-професійної діяльності в умовах бойових дій має велике значення, особливо в контексті повномасштабної агресії з боку російської федерації. Аналіз значущості окремих фізичних якостей і військово-прикладних рухових навичок у структурі сучасних вимог до ведення бойових дій та виконання бойових завдань дозволяє визначити спрямованість основних напрямків спеціальної фізичної підготовки військовослужбовців Збройних сил України [4].

Організація фізичної підготовки в Службі безпеки України та Збройних сил України має схожі аспекти, тому порівняння їх методів буде корисним для визначення кращих практик та можливих покращень.

Розробка програм фізичної підготовки з урахуванням специфіки військової діяльності та потреб особового складу є критично важливою для підвищення ефективності тренувань та забезпечення готовності до виконання завдань.

Врахування особливостей фізичного та психологічного стану поранених та травмованих військових в процесі їхньої реабілітації допоможе ефективніше відновлювати їх функціональні можливості та повертати працездатність. Розробка нормативів фізичної підготовки, які враховують функціональні показники організму військовослужбовців, також вкрай важлива для досягнення оптимального рівня готовності до виконання службових обов'язків.

Систематичний моніторинг фізичної підготовки та здоров'я військовослужбовців є критично важливим для забезпечення їхньої готовності до виконання завдань. Це дозволить вчасно виявляти потреби та можливості військовослужбовців і вносити корективи до програми підготовки для досягнення оптимальних результатів. Інтеграція передових технологій у моніторинг та програми підготовки допоможе підвищити ефективність тренувань та реабілітації військовослужбовців. Це, у свою чергу, сприятиме не лише підвищенню їхньої бойової готовності, а й загальному підтриманню їхнього здоров'я та благополуччя.

Розвиток фізичної підготовки та спорту в Збройних Силах України за період з 2016 по 2020 роки справді був позначений важливими досягненнями та виявленням проблемних аспектів завдяки впровадженню Концепції розвитку фізичної підготовки і спорту. Виконання завдань цієї концепції сприяло підвищенню рівня фізичної підготовки та розвитку спортивного потенціалу в Збройних Силах, що є позитивною тенденцією.

Проте, в процесі впровадження цієї Концепції також були виявлені проблемні питання, які потребують уваги та вирішення. Серед таких проблем можуть бути недостатня матеріальна база для здійснення спортивної діяльності, відсутність кваліфікованих тренерів та інфраструктури для занять спортом у Збройних Силах, а також нерівномірний доступ до спортивних можливостей для всіх військовослужбовців.

Отже, важливо продовжувати розвивати систему фізичної підготовки і спорту у Збройних Силах України, звертаючи увагу на вирішення виявлених проблемних аспектів та підтримку позитивних тенденцій. Це допоможе не лише підвищити бойовий потенціал військовослужбовців, але й забезпечити їхнє фізичне та психологічне благополуччя.

Підхід до розвитку нової Комплексної програми розвитку фізичної підготовки і спорту в Збройних Силах України на період до 2025 року відповідає сучасним вимогам та враховує досягнення та проблеми, виявлені протягом попереднього періоду. Крім того, дана програма

має зазначити конкретні цілі, завдання, методи та засоби розвитку фізичної підготовки і спорту серед військовослужбовців. Це допоможе забезпечити чіткі орієнтири для впровадження програми та моніторингу її ефективності.

Запровадження такої програми буде сприяти систематичному покращенню фізичного стану та підвищенню ефективності бойової готовності військових підрозділів, що є важливим для забезпечення національної безпеки та обороноздатності.

Напрями розвитку фізичної підготовки і спорту в Збройних Силах України на найближчі п'ять років відображають комплексний підхід до вдосконалення системи фізичної підготовки та спорту в армії. Неохідно узагальнити кожен напрямок:

– нормативно-правове забезпечення, розвиток та удосконалення нормативно-правової бази, що регулює функціонування системи фізичної підготовки і спорту, сприятиме створенню чітких правил та стандартів, які забезпечать однакові умови для всіх військовослужбовців;

– управління та керівництво, розвиток ефективної системи управління та керівництва фізичною підготовкою і спортом, включаючи навчання та підтримку керівництва на всіх рівнях, сприятиме координації зусиль та досягненню спільних цілей;

– навчально-методичне забезпечення, розробка та впровадження сучасних методик та програм фізичної підготовки, а також підготовка відповідних кадрів, сприятиме підвищенню якості навчання та розвитку професійних вмінь у військовослужбовців;

– науково-дослідна робота, організація дослідницької діяльності сприятиме пошуку та впровадженню нових методів і засобів фізичної підготовки та спорту, що відповідають сучасним вимогам;

– організація спортивної роботи, створення умов для активного ведення спортивної діяльності в армії та сприяння розвитку фізичної культури та спорту серед військовослужбовців підвищить мотивацію, дисципліну та загальний фізичний розвиток;

– міжнародна діяльність, співпраця з міжнародними партнерами та участь у міжнародних змаганнях та проектах сприятиме обміну досвідом та підвищенню міжнародного престижу Збройних Сил України в галузі фізичної підготовки і спорту.

Інтенсифікація фізичної підготовки в Збройних Силах України може бути здійснена за допомогою наступних заходів: збільшення службового часу для занять фізичною підготовкою; підвищення часу, який відводиться на фізичну підготовку протягом тижня, дозволить військовослужбовцям більше часу приділяти тренуванням та підвищити рівень фізичної підготовки.

Використання позаслужбового часу: залучення військовослужбовців до різноманітних оздоровчих та спортивних програм поза робочим часом сприятиме покращенню загального стану здоров'я та фізичної форми. Стимулювання досягнення високих результатів. Матеріальна зацікавленість або можливість залучення до масового спорту може мотивувати військовослужбовців до досягнення високих результатів у фізичній підготовці. Вдосконалення системи планування фізичної підготовки, регулярні заняття фізичними вправами, а також використання сучасних методів тренування, сприяють збереженню та підвищенню фізичної активності військовослужбовців.

Виділення прикладних розділів у самостійні предмети бойової підготовки, це дозволяє зосередити увагу на найбільш важливих аспектах фізичної підготовки, які безпосередньо впливають на бойові навички військових. Підвищення вимог та ускладнення контрольних нормативів: збільшення вимог до виконання фізичних вправ та умов їх виконання сприятиме підвищенню рівня фізичної підготовки військовослужбовців.

Проект нової Настанови з фізичної підготовки у Збройних Силах України, а також комплексна програма розвитку фізичної підготовки і спорту на період до 2025 року, виходять за рамки лише збільшення часу для занять та ускладнення контрольних нормативів. Вони також охоплюють важливі аспекти, такі як:

Планування форм фізичної підготовки: Розробка систематичного планування фізичної підготовки, яка враховуватиме індивідуальні потреби та можливості військовослужбовців та підрозділів. Зміст та система перевірки і оцінювання: Встановлення стандартів та методів перевірки та оцінювання фізичної підготовки, що відповідають сучасним вимогам та можливостям.

Удосконалення навчально-методичного забезпечення: Розробка та впровадження сучасних методик та програм фізичної підготовки для військових, а також підготовка відповідних кадрів. Організація спортивної роботи: Створення умов для активного ведення спортивної діяльності в армії та сприяння розвитку фізичної культури та спорту серед військовослужбовців. Міжнародна співпраця. Співпраця з міжнародними партнерами та участь у міжнародних змаганнях та проектах у галузі фізичної підготовки і спорту. Враховуючи зазначені напрями розвитку і вже здійснені заходи, нова Комплексна програма розвитку фізичної підготовки і спорту у Збройних Силах України на період до 2025 року може стати важливим кроком у вдосконаленні системи фізичної підготовки та спорту в армії. Основні напрями, які можуть бути включені до цієї програми, включають наступні. Виправною вправою начебто має бути ціла практика розробки сучасних методик планування та виконання фізичної підготовки. Ці методики мають враховувати не лише загальні стандарти, але й індивідуальні особливості кожного військовослужбовця, дозволяючи максимально ефективно використовувати їх потенціал і відповідати сучасним вимогам [4].

Оцінка і контроль фізичної підготовленості також є важливою складовою. Система перевірки та оцінки повинна бути постійно вдосконалювана, включаючи розробку нових критеріїв та методів оцінювання, щоб відображати реальні можливості військовослужбовців.

Науково-дослідна діяльність у галузі фізичної підготовки та спорту також важлива для пошуку нових, більш ефективних методів та технологій. Це включає підтримку науково-дослідних проектів та розвиток освітніх програм для підготовки кваліфікованих фахівців.

Розвиток військово-прикладного спорту також є важливим аспектом. Сприяння співпраці з федераціями та іншими організаціями у цій галузі сприятиме покращенню підготовки військових та розвитку військово-прикладного спорту в цілому. Збільшення практичної кількості військово-прикладних вправ і створення з них спеціальних комплексів дозволяє ефективно розвивати необхідні фізичні та психічні якості для виконання військово-професійних завдань. Розробка таких комплексів дозволяє враховувати специфіку бойових ситуацій та різноманітні вимоги, які ставляться перед військовослужбовцями. Це може включати вправи на витривалість, стійкість, самовладання, сміливість, згуртованість та інші якості, які є ключовими у військовій діяльності.

Використання командних і індивідуальних видів спорту, особливо тих, що пов'язані з ризиком і небезпекою, допомагає підготувати військовослужбовців до реальних умов бойових операцій та підвищити їхню готовність до дій у складних умовах.

Таким чином, враховуючи ці напрями, можна очікувати подальше покращення системи фізичної підготовки та спорту в Збройних Силах України, що сприятиме загальному підвищенню бойової готовності та ефективності армії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закони України «Про фізичну культуру і спорт» від 01.01.2024 року, URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12#Text (дата звернення: 13.05.2024 року).

2. Указ Президента України No 392/2020 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України». URL: https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037 (дата звернення: 13.05.2024 року).

3. Доктрина підготовки Збройних Сил України, затверджена начальником Генерального штабу Збройних Сил України від 01.07.2020 20 No ВКП 7.00(03).01. URL: https://www.mil.gov.ua/content/standarts/doktryna_pyblick_spilk_20200919.pdf (дата звернення: 13.05.2024 року).

4. Концепція розвитку фізичної підготовки і спорту у Збройних Силах України на період до 2020 року, затверджена наказом Міністерства оборони України від 13.05.2016 No 257. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0452322-22#Text (дата звернення: 13.05.2024 року).

5. Чепурний В.А. Вдосконалення методики навчання прийомів рукопашного бою у вищих військових навчальних закладах Збройних сил України. Фізична культура в університетській освіті: інновації, досвід та перспективи розвитку в умовах сучасності: матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Дніпро, 11 трав. 2022 р. Київ, 2022. С. 164–167 (дата звернення: 13.05.2024 року).

УДК 347.1
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/17

ЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПУ ДОБРОСОВІСНОСТІ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ТА ЗАХИСТІ СУБ'ЄКТИВНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

THE IMPORTANCE OF THE PRINCIPLE OF GOOD FAITH IN THE IMPLEMENTATION AND PROTECTION OF THE SUBJECTIVE CIVIL RIGHTS OF MILITARY PERSONNEL

Іващенко С.М., полковник,
доцент кафедри права Національної безпеки та правової роботи
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Чалий М.Г., полковник,
викладач кафедри військового права
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті розглядаються основні закономірності розвитку принципу добросовісності в Україні, визначається його місце серед принципів здійснення суб'єктивних цивільних прав та розглядаються перспективні напрямки розвитку. Категорія «добросовісність» розглядається всебічно (як принцип, презумпція і відкрита норма) і фокусується на єдиних актах міжнародного права. Були відзначені різні підходи до тлумачення терміна « добросовісність « в різних правових системах. Як один з найважливіших принципів цивільного права, чесність відіграє важливу роль у здійсненні та захисті суб'єктивних громадянських прав. Критерій добросовісність дозволяє зробити висновок про те, чи діяла людина законно, чи не зловживала вона своїми правами і не порушувала права інших. Таким чином, добросовісність – це лакмусовий папірець, за допомогою якого можна зробити висновок при вирішенні спорів у суді. Цілісність розглядається як в матеріальному, так і в процесуальному праві, як в українських правових реаліях, так і в правових системах країн світу. Принципи права визначають загальну спрямованість, високу якість і ефективність законодавства і практичної діяльності в будь-якому цивілізованому суспільстві. Ось чому об'єктивне і всебічне вивчення цього явища має таке велике значення як на загальнотеоретичному, так і на галузевому рівні юриспруденції. Для вирішення завдань, поставлених в роботі, добросовісність розглядається як моральне поняття в контексті взаємозв'язку моралі і права. Особлива увага приділяється вивченню добросовісності як поняття оцінки, яке необхідно розглядати як з об'єктивної, так і з суб'єктивної точки зору. Актуальність дослідження визначається, зокрема, гострою необхідністю юридичного закріплення принципу добросовісності в Цивільному кодексі. Інтерес до науково-практичного вивчення цих принципів в цивільному праві обумовлений багатьма причинами, в тому числі і тим, що законодавець не розкриває зміст цих принципів в Цивільному кодексі. Доктрина міжнародного цивільного права також не містить положень, що описують і характеризують особливості застосування принципу добросовісність. Стаття присвячена аналізу особливостей реалізації принципів чесності та розумності в цивільному праві України. Розкриваються основні підходи до визначення змісту категорій розумності і чесності в процесі здійснення суб'єктивних цивільних прав і виконання обов'язків.

Ключові слова: принцип, добросовісність, захист, цивільні права, суб'єкт, закон.

The article examines the main regularities of the development of the principle of good faith in Ukraine, determines its place among the principles of the exercise of subjective civil rights, and considers promising directions of development. The category "good faith" is considered comprehensively (as a principle, presumption and open norm) and focuses on uniform acts of international law. Different approaches to the interpretation of the term "good faith" in different legal systems were noted. As one of the most important principles of civil law, honesty plays an important role in the implementation and protection of subjective civil rights. The criterion of good faith makes it possible to conclude whether a person acted lawfully, whether he did not abuse his rights and did not violate the rights of others. Thus, good faith is a litmus test by which a conclusion can be drawn when resolving disputes in court. Integrity is considered both in substantive and procedural law, both in Ukrainian legal realities and in the legal systems of the countries of the world. The principles of law determine the general orientation, high quality and effectiveness of legislation and practical activity in any civilized society. That is why the objective and comprehensive study of this phenomenon is of such great importance both at the general theoretical and at the sectoral level of jurisprudence. To solve the tasks set in the work, good faith is considered as a moral concept in the context of the relationship between morality and law. Special attention is paid to the study of good faith as a concept of evaluation, which must be considered from both an objective and a subjective point of view. The relevance of the study is determined, in particular, by the urgent need to legally enshrine the principle of good faith in the Civil Code. Interest in the scientific and practical study of these principles in civil law is due to many reasons, including the fact that the legislator does not disclose the content of these principles in the Civil Code. The doctrine of international civil law also does not contain provisions describing and characterizing the features of the application of the principle of good faith. The article is devoted to the analysis of the peculiarities of the implementation of the principles of honesty and reasonableness in the civil law of Ukraine. The main approaches to determining the content of the categories of reasonableness and honesty in the process of exercising subjective civil rights and fulfilling duties are revealed.

Key words: principle, good faith, protection, civil rights, subject, law.

Українському законодавцю доцільно закріпити презумпцію добросовісності як найважливішу цивільно-правову основу, оскільки встановлення презумпції добросовісності є важливим показником ставлення законодавця (в особі держави) до учасників цивільних відносин. Ці презумпції мають статус основоположних принципів (загальних принципів) цивільного права, що означає, що їх сфера застосування не обмежується тільки захистом цивільних прав. Принцип добросовісності прямо включений в нормативний акт як принцип норми (тобто як норма самого загального характеру). Норми і принципи є загальнообов'язковими, і тому їх дотримання і облік в законодавстві і при розгляді конкретних правових ситуацій є юридичною вимогою. Практичне значення цього положення полягає, зокрема, в тому, що суд повинен не тільки механічно аналізувати певні юридичні документи, але також розуміти принципи та цілі, що лежать в основі їх прийняття [1].

Крім того, при виявленні прогалин в законодавстві повинні застосовуватися загальні принципи (аналогія права) (стаття 8 ЦК України). У цивільному праві, за спостереженнями І.Б. Новицького, термін «чиста совість» вживається у двох значеннях [2, с. 56]. У ряді випадків чиста совість об'єктивно виступає як відома зовнішня міра, що враховується законом, судом, які застосовують закон, і рекомендована суб'єктам цивільного обороту в їх відносинах. На думку І.Б. Новицького, тут відкривається нове джерело, з'являється паралельна або допоміжна норма, яка закликає діяти в рамках закону. В інших випадках чиста совість розглядається в суб'єктивному сенсі як певна обізнаність людини, незнання певних обставин, з якими закон пов'язує певні правові наслідки. Такої ж

думки дотримується В. Вороний у своїй роботі «Добросовісність як категорія цивільного права» [3].

У доктрині цивільного права поняття добросовісності також різниться у вузькому та широкому значенні. Таким чином, в широкому сенсі цілісність-це складна і багатогранна категорія цивільного права, яка не обмежувалася тільки розумінням цілісності як принципу цивільного права, і це система різних юридично значущих проявів, які надають незалежне регулюючий вплив на цивільно-правові відносини, але тісно взаємопов'язані. вони пов'язані один з одним. Складність цієї категорії полягає в тому, що добросовісність одночасно є і: 1) імперативом цивільного права; 2) принципом цивільного права; 3) нормою прямого впливу; 4) презумпцією цивільного права. У більш вузькому сенсі цілісність визначається як будь-яке з перерахованих вище окремих проявів, що надають незалежний вплив на цивільно-правові відносини [4, с. 3].

На сучасному етапі розвитку права в цілому і цивільного права зокрема спостерігається тенденція до моралізаторства, яка проявляється в розгляді правових явищ через призму моральних категорій. Цивільне право розвивається в напрямку зближення позитивного законодавства з ідеологією природного права. Принципи цивільного права завжди виступали в якості традиційного методу і засобу правового впливу на суспільні відносини, що становлять предмет цивільного права. Категорія добросовісності викликає багато суперечок у науковій літературі. Деякі вчені вважають, що чесність є принципом цивільного права, тоді як інші спростовують це положення. Деякі розглядають це як обмеження здійснення прав, інші доводять неспроможність цієї теорії. Як зазначає Є.В. Богданов, цей принцип спрямований, перш за все, на зміцнення моральних принципів цивільно-правового регулювання [5, с. 30–31].

Принцип чесності повинен служити орієнтиром для реалізації ідеї виховання у людей таких якостей, як правдивість, повага, витримка, ввічливість, доброта. На думку Н.Г. Єлісєєва, поведінка є сумлінною, оскільки вона визначається чеснотою; у добросовісній поведінці вирішальне значення має не тільки зовнішній акт, але і його мотиви, моральна оцінка його передбачуваний результат. Як зазначає І.Б. Новицький, чиста совість містить такі елементи, як: знання про іншу людину, про її інтереси; знання, пов'язані з певною доброзичливістю; елемент довіри, впевненості в тому, що моральні підвалини продажів враховуються, що кожен виходить з них у своїй поведінці. Чиста совість в першому і найбільш повному розумінні цього слова-це принцип вірності договору, поваги до договору і дотримання цього слова. Ця позиція близька до розуміння «добросовісності» в римському праві, яка розглядалася як власна чесність і довіра до чесності іншого, вірність своєму слову, моральний обов'язок всіх людей виконувати свій обов'язок, в чому б він не виражався.

У такого тлумачення терміна «чиста совість» є противники. Наприклад, Л.І. Петражицький вважав, що поняття «добросовісність» не містить морального ключа, не ототожнюється з чесністю або будь-якими моральними достоїнствами, це невігластво. Чесність – це внутрішня межа здійснення права, який слід розглядати як бажання суб'єкта відмовитися від шкідливого здійснення права в силу своїх внутрішніх переконань, а мораль-це межа здійснення суб'єктивного права, який визначає межі того, що може бути порушено.

Більш того, добросовісність розглядається тільки як характеристика виконання обов'язків. Чеснота-це поведінка людини, що характеризується дотриманням тих правил, норм, умов життя та принципів, які вважаються позитивними. У судовій практиці така поведінка суб'єкта, що не відповідає вимогам законодавства, може вважатися корисною, необхідною, під сумлінністю слід розуміти чесне, з усією ретельністю і точністю, виконання обов'язків, працьовитість і сумлінність. Найбільш категоричним питанням про моральну складову принципу добросовісності, категорія «добросовісність» знаходиться виключно в морально-етичній сфері і може бути пояснена тільки за допомогою оціночної категорії «мораль»; що поведінка учасників цивільних правовідносин, що відображає уявлення суспільства про добро, є «моральним».

Проаналізувавши ці точки зору, ми виявляємо, що, як і будь-яка моральна категорія, закріплена в законодавстві, добросовісність може бути охарактеризована як з об'єктивної, так і з суб'єктивної сторони. Об'єктивний характер надає їй закріплення в нормах права, суб'єктивний характер-сприйняття норм права через внутрішні уявлення суб'єкта про добро і совість. Добросовісність-це співвідношення збалансованих індивідуальних інтересів з приватними інтересами інших людей і суспільства в цілому. Тому, згідно з найбільш поширеною думкою, категорія добросовісності визначається етичними, моральними категоріями. У той же час включення в категорію добросовісність так званого об'єктивного критерію незнання певних фактів дозволяє не називати його категорією моралі. Другий підхід до визначення змісту категорії добросовісність в цивільному праві полягає в тому, щоб розглядати її тільки з точки зору об'єктивних критеріїв, пов'язаних з мораллю. Третій підхід пов'язує добросовісність з принципами права.

Фактично, матеріальні та процедурні аспекти добросовісності тісно взаємопов'язані. Таким чином, добросовісність розуміється вищими судовими органами як прагнення людини сумлінно здійснювати громадянські права і забезпечувати виконання своїх цивільних обов'язків [6]. І враховуються складові принципу добросовісності в цивільному судочинстві: 1) заборона на зловживання процесуальними правами; 2) умова добросовісного виконання процесуальних обов'язків; 3) заборона на суперечливу поведінку сторін або процесуальна норма естоппеля; 4) заборона чинити інші незаконні перешкоди відправленню правосуддя (наприклад, вводити в оману суд, використовувати втрачені процесуальні повноваження і т.д.) [7].

Як в Україні, так і в інших країнах світу добросовісність сприймається за двома критеріями — об'єктивним, коли чесність полягає в дотриманні сторонами розумних правил чесності в договірних правовідносинах, і суб'єктивним, який визначає, що сторони правовідносин повинні діяти чесно по відношенню один до одного [8, с. 12]. Директива ЄС щодо захисту прав споживачів від 1994 року містить принцип добросовісності. Відповідно до пункту I.-1: 103 принципів, визначень і типових правил Європейського приватного права терміни «добросовісність» і «добросовісна ділова практика» в сукупності визначаються як певний стандарт поведінки, який характеризується чесністю, відкритістю і повагою інтересів іншої сторони в угоді або пов'язаних з нею правовідносинах. Подібним чином, добросовісність визначається у пункті 20 статей 1-201 Єдиного торгового Кодексу США як фактична чесність та дотримання належних комерційних стандартів для добросовісного ведення бізнесу. Доктрина добросовісності також застосовується в країнах загального права, хоча і з певними особливостями [9].

Таким чином, на рівні доктрини добросовісність розуміється як свого роду норма або стандарт поведінки суб'єктів права; і це можна розглядати як проникливий підхід до цієї категорії. З одного боку, поведінка людини повинна відповідати вершинам закону, і люди повинні керуватися певним стандартом і відповідати йому при здійсненні своїх прав. З іншого боку, добросовісність передбачає досить буденні стандарти, які, як правило, повинні дотримуватися всі члени суспільства, включаючи тих, хто вступає у громадянські відносини – чесність, непідкупність, справедливість, турбота, а в деяких випад-

ках і наявність відповідних навичок, що дозволяють виконувати певні завдання. Таким чином, норми і стандарти поведінки мають велике значення для оцінки дій сторін права, особливо коли між ними виникають суперечки про належне здійснення своїх прав і обов'язків. Отже, ще однією сферою застосування добросовісності є визначення підстав для висновку про те, що людина зловживала своїми правами та обґрунтованих очікувань.

У юриспруденції велике значення надається принципу добросовісності. Це особливо проявилося в застосуванні доктрини «venire contra factum», заснованої на принципі чесності, при вирішенні спорів. Суперечлива поведінка-це поведінка, яка не відповідає попереднім заявам або поведінці однієї зі сторін, коли інша сторона поводиться на шкоду собі і покладається на це. Касаційна цивільна палата Верховного Суду також застосовує принцип добросовісності для характеристики поведінки подружжя і на підставі матеріалів конкретної справи знайшла підстави для їх кваліфікації як зловживання законом [10]. В цілому прояв добросовісності і її ефект можна спостерігати при здійсненні суб'єктивних цивільних прав в різних сферах і в різних правовідносинах.

Цей принцип, що визначає стандарт певної поведінки, також застосовується до відносин, у яких важлива чесна конкуренція (і це не лише публічна сфера, оскільки результати діяльності, тобто розмір прибутку і, отже, розмір дивідендів, залежать від справедливості в конкурентних відносинах). Принципи чесної конкуренції дотримуються і в сфері інтелектуальної власності. Принцип добросовісності досить чітко застосовується в договірно-правових відносинах, особливо при визначенні належного виконання зобов'язання, визначенні підстав для твердження про те, що сторона договору не винна у невиконанні та звільненні від відповідальності, тощо. Оскільки чесність і справедливість дуже близькі до принципів, їх взаємозв'язок забезпечує належний розподіл прав між договірними сторонами, відповідні правові механізми для їх реалізації, а також вимоги до дій цих договірних сторін і їх узгодженість. Це також запобігає одержанню однією стороною необґрунтованих вигод за рахунок іншої сторони. Тобто в цьому сенсі сумлінність межує не тільки з іншими принципами права, але і з певними межами, встановленими законом, зокрема, із заборонами на недобросовісну поведінку.

Однак одним із найпоширеніших прикладів застосування добросовісності, ймовірно, є регулювання такого методу захисту прав власності, як судовий процес, з можливістю застосування його до добросовісного та недобросовісного покупця. Згідно з критерієм, встановленим статтею 388 ЦК України, добросовісним покупцем є той, хто не знав і не міг знати, що придбає майно у особи, яка не має права його відчужувати. Тобто законодавець встановив як суб'єктивний критерій «не знав», так і об'єктивний критерій («не міг знати») для визначення добросовісності у відносинах з власником майна. Правові наслідки придбання майна неуповноваженою особою з продажу також залежать від статусу цієї особи як добросовісного покупця. Так, у певних випадках, визначених статтею 388 ЦК України, майно може бути вилучено у добросовісного покупця і повернуто власнику цього майна, а в певних випадках це зробити неможливо. Тобто майно залишається у добросовісного покупця, який стає його власником на підставі статті 330 ЦК України. Таким чином, законодавець вирішує проблему пріоритетності захисту прав двох осіб – власника і добросовісного покупця. Обидва потребують захисту, якщо вони перебувають у ситуації, коли їхні права порушуються, а критерієм їх захисту є добросовісність (разом з іншими обставинами, встановленими законом).

З нашої точки зору, при захисті суб'єктивних цивільних прав дуже важливо звертати увагу на взаємозв'язок категорій добросовісність і адекватність. Таким чином, адекватність і добросовісність розглядаються як презумпція здійснення цивільних прав і обов'язків суб'єктами цивільного права. Однак ці категорії, які оцінюються за своєю природою, не розкриті в цивільному праві, а дослідження їх правової природи і змісту в наукових дослідженнях українських вчених недостатні. Правозастосовна практика вимагає, принаймні, базових критеріїв для визначення змісту категорій «добросовісність» і «адекватність». Більшість дослідників відзначають, що категорія добросовісність є морально-етичною і цінною, тому її практично неможливо жорстко визначити в законі, договорі або постанові суду, а в деяких випадках і не варто.

Зокрема, І.А. Покровський наводить наступне висловлювання німецького дослідника Е. Ерліха з приводу визначення поняття добросовісність, що таке зловживання правом відповідно до німецького законодавства, в яких випадках має місце порушення «сумлінності» або «позитивних манер», ми не знаємо. І все ж я це знаю тому що в законі про це нічого не говориться, в ньому говориться, що ми дізнаємося про це з судових рішень тільки через сто років. Б. Целлер в результаті свого дослідження категорії добросовісність прийшов до висновку, що добросовісність, незважаючи на її «спокусливу простоту», є невловимим поняттям [11]. На етичну природу добросовісності посилався і професор П. Ельцбахер, який писав, що питання про те, чи суперечить певний спосіб дій благим намірам, є етичним питанням.

У сучасному цивільному праві поняття «добросовісність» часто розкривається через визначення поняття розумності. «Право на чисту совість», означає тільки розумне, обачне поведінку турботливого власника, поведінка за замовчуванням, що становить зміст добросовісності. Зокрема, німецькі судді, приймаючи рішення про «добросовісність» дій у разі недобросовісної конкуренції, посилаються на позицію гіпотетично доброзичливого і законослухняного споживача або конкурента, який оцінює вплив певної дії на інших. У Франції судді, визначаючи дію як недобросовісну конкуренцію, керуються «думкою професіоналів», тобто конкурентів відповідного порушника і представників торгових палат. Однак варто зазначити, що визнання суб'єкта добросовісним чи несправедливим у цивільному праві фактично є підставою для визнання його поведінки законною чи незаконною. Однак за недобросовісну поведінку учасника в цивільно-правових відносинах покарання не застосовується, а застосовуються більш м'які санкції, такі як невизнання права, відмова в правовому захисті і т.д.

Категорія адекватності частіше зустрічається в цивільно-правовому регулюванні. Це пов'язано з тим, що за його допомогою законодавець визначає нормальний, повсякденний процес правозастосування, зокрема, у Цивільному кодексі України термін «адекватність» відноситься до дій учасників правовідносин (статті 12, 23, 92, 564 ЦК України), умов договору (статті 509, 627, 749 ЦК України), ціни (статті 874, 903, 916, 931, 1232 ЦК України), терміни (стаття. 619, 666, 670, 689, 776, 652 ЦК України) та інші. На думку В. Ємельянова, розумні вчинки слід розуміти як дії звичайної здібної людини із середнім інтелектом, що діє так, як чинила б більшість членів суспільства. Враховуючи, що термін «адекватний» є традиційним для англо-американського права, слід визначити, як цей термін розкривається. В англійському праві термін «адекватна людина» використовується дуже широко і визначається як «звичайний громадянин» [12].

Адекватність суб'єкта передбачає обґрунтованість, логіку, усвідомленість і доцільність його поведінки. Вважається розумним розглядати поведінку людини, якщо воно є результатом знання соціально-економічної ситуації, в якій він опинився. Вважається розумним розглядати період часу, достатній і пропорційний для належного виконання зобов'язання, яке по суті йому відповідає. На відміну від

добросовісності, яка є характеристикою совісті людини, обтяженої або не обтяженої знанням про можливе заподіяння шкоди іншій людині, адекватність характеризує об'єктивну сторону дій людини. При прийнятті рішення про адекватність оцінюваних заходів ці заходи порівнюються з еталонними показниками середньої людини. І якщо виявиться, що вони менш корисні або шкідливіші для зазначеної в законі особи, ніж дії розумної людини в подібній ситуації, вважається, що вимоги до розуму не були дотримані. При реалізації суб'єктивних цивільних прав абстрактно-розумна людина повинна вміти не тільки самостійно брати участь у правових відносинах, будучи носієм відповідних прав і обов'язків, але і вміти визнавати і не порушувати відповідні права інших учасників цивільних відносин. Отже, адекватність-це категорія оцінки, яка використовується законом. Доречність або нерозумність поведінки суб'єкта цивільних правовідносин може бути визначена тільки судом за умови врахування фактичних обставин, в яких перебував даний суб'єкт.

Висновки. Стан правового регулювання різних видів цивільно-правових відносин і правові позиції, що склалися в правозастосовчій практиці, показують, що принцип добросовісності важливий для здійснення і захисту суб'єктивних цивільних прав, а також для знаходження балансу між нормами закону і принципами законності. Аналіз практики вирішення спорів цивільними та господарськими судами не тільки показує, що все більше і більше справ, що розглядаються цими судами, містять докази добросовісності, але також і той факт, що застосування цього принципу дозволяє справедливо вирішити суперечку і більше не викликає питань, які виникали в період переважання позитивістського бачення права як закону. Включення принципу добросовісності в основні принципи цивільного законодавства є значним проривом і заслугою українських законодавців. Звичайно, західна цивілістична наука досягла великих успіхів у вивченні цього правового явища, частково тому, що вона не боялася говорити про мораль у праві. Введення в цивільне право принципу добросовісності як одного з найбільш загальних і важливих принципів цивільного права є мірою зміцнення моральних основ цивільно-правового регулювання. З точки зору моралі, поведінку юридичної особи слід оцінювати як добросовісну або недобросовісну. Аналізований принцип є важливим регулятором як майнових, так і особистих немайнових відносин. Критерії добросовісності та адекватності пронизують всі суб'єктивні цивільні права, в якій би формі вони не визначалися законодавцем або самими суб'єктами цивільного права. Таким чином, адекватність і сумлінність є презумпцією здійснення цивільних прав і обов'язків суб'єктами цивільного права. Однак ці категорії за своєю природою піддаються оцінці і не розкриваються в цивільному праві. Виходячи з цього, адекватність і добросовісність поведінки суб'єкта цивільних відносин може бути встановлена тільки судом, який реалізує право кожного на справедливий і публічний розгляд відповідної справи в розумні терміни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Науково-практичний коментар до Цивільного кодексу України : URL: http://radnuk.info/ komentar/chky/chky-knuga1/chky-knuga1-pozd1/95--1-1-10/1713--3----.html.
2. Новицький І. Б. Принцип доброї совісті у проекті зобов'язального права : *Вісник* цивільного права. 2010. № 6. С. 56–90.
3. Вороний В. Добросовісність як цивільно-правова категорія : Законодавство. 2012. № 6. С. 46–54.
4. Павленко Д.Г. Принцип добросовісності в договірних зобов'язаннях: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: Спеціальність 12.00.03 : Д.Г. Павленко. НДІ приват. права і підприємництва Акад. прав. наук України. К., 2009. 20 с.
5. Петражицький Л. Права сумлінного власника на доходи з погляду догми та політики цивільного права. 2-ге вид., дод. та випр. Харків: Тип. Ю. Н. Ерліх, 1902. С. 195.
6. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 20.02.2019 р. у справі № 915/1401/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79990993.
7. Луспеник Д. Засоби запобігання зловживанням процесуальними правами у цивільному судочинстві. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Luspenyk_2021_03 _15.pdf.
8. Валігура К. Принцип добросовісності як категорія цивільного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 4. С. 11–16.
9. Смітюх А. В. Добросовісність у правових системах common law: тенденції впровадження до договірного права. Добросовістність: доктрина & судова практика : зб. ст. 2021. С. 183–208.
10. Постанова КЦС ВС у справі № 317/3272/16-ц від 06.03.2019 р. № 80363827. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80363827.
11. Zeller B. Good faith – The Scarlet Pimpernel of the CISG // [http: //www. cisg.law, pace.edu/cisg/biblio/zeller2.html.] 2000.
12. Elizabeth A. Martin. Oxford Dictionary of Law. Oxford, 1997. P. 383.

УДК 347.91
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/18

НАЛЕЖНИЙ ВІДПОВІДАЧ У СПРАВАХ ПРО ЦИВІЛЬНУ КОНФІСКАЦІЮ НЕОБҐРУНТОВАНИХ АКТИВІВ

PROPER DEFENDANT IN CASES ON CIVIL CONFISCATION OF UNSUBSTANTIATED ASSETS

Ковачев П.І., аспірант кафедри цивільної юстиції та адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена обговоренню проблемних питань визначення належних відповідачів у справах про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів. Виходячи з існуючої в процесуальному законі дихотомії відповідачів у таких справах на публічних та пов'язаних із ними осіб, здійснено спробу охарактеризувати особливості процесуального правового статусу кожної з перелічених категорій відповідачів. Окрему увагу у роботі зосереджено на питаннях співучасті в цій категорії цивільних справ, а також можливості пред'явлення позову про цивільну конфіскацію до спадкоємців осіб, що набули необґрунтовані активи під час перебування у статусі уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Зокрема, сформульовано висновок, що у випадках, коли суб'єкт декларування (публічна особа) та номінальний власник збігаються, відповідач у справі очевидно буде один – саме ця особа. Водночас, у випадку опосередкованого способу набуття активу, до участі у справі як співвідповідачі мають залучатися і публічна особа, і номінальний власних (власники) необґрунтованого активу. Разом із тим у випадках, коли набуття активів здійснено у прямий спосіб публічною особою під час перебування у шлюбі, без оформлення таких активів на другого з подружжя, виникає презумпція спільної сумісної власності щодо такого активу, внаслідок чого рішення у справі про його цивільну конфіскацію може вплинути на права та обов'язки того з подружжя, який не є титульним власником, а тому останній має залучатись до участі у справі як третя особа, що не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору на стороні відповідача. Додатково, спираючись на досвід впровадження інструментів цивільної конфіскації в інших країнах, висловлено позицію про перспективність подальшого наукового обговорення питання розширення кола відповідачів у справах про цивільну конфіскацію.

Ключові слова: цивільна конфіскація, необґрунтовані активи, визнання необґрунтованими активів, стягнення необґрунтованих активів, відповідачі у справах про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів.

The article is devoted to the discussion of the problematic issues of determining the proper defendants in cases of civil confiscation of unsubstantiated assets. Based on the existing procedural law dichotomy of defendants in such cases on public and related persons, an attempt was made to characterize the peculiarities of the procedural legal status of each of the listed categories of defendants. Particular attention in the work is focused on the issues of complicity in this category of civil cases, as well as the possibility of filing a claim for civil confiscation against the heirs of persons who acquired unsubstantiated assets while in the status of state or local self-government officials. In particular, the conclusion was formulated that in cases where the subject of the declaration (a public person) and the nominal owner coincide, the defendant in the case will obviously be one – this particular person. At the same time, in the case of an indirect way of acquiring an asset, both a public person and the nominal owner (owners) of an unsubstantiated asset must be involved in the case as co-defendants. At the same time, in cases where the acquisition of assets was carried out directly by a public person during marriage, without registration of such assets for the second spouse, a presumption of joint ownership of such an asset arises, as a result of which the decision in the case of its civil confiscation may affect on the rights and obligations of the spouse who is not the title owner, and therefore the latter must be involved in the case as a third party who does not make independent claims regarding the subject of the dispute on the defendant's side. In addition, based on the experience of implementing civil confiscation tools in other countries, a position has been expressed about the perspective of further scientific discussion of the issue of expanding the range of defendants in civil confiscation cases.

Key words: civil confiscation, unsubstantiated assets, recognition of unsubstantiated assets, recovery of unsubstantiated assets, defendants in cases of civil confiscation of unsubstantiated assets.

Постановка проблеми. Запобігання та протидія корупції постає одним із найпріоритетніших завдань на шляху інтеграції України у європейське співтовариство. В останнє десятиліття в нашій державі відбулись суттєві зміни в цьому напрямі, які втілились у формуванні цілісної системи антикорупційних інституцій, а також запровадженні у законодавстві нових процедур, покликаних забезпечувати ефективну боротьбу із будь-якими корупційними проявами. Однією з таких, беззаперечно, стала процедура цивільної конфіскації необґрунтованих активів, яка була введена у систему цивільного судочинства в 2015 році та, в подальшому, зазнала істотних змін після ухвалення Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів» у 2019 році.

Національна модель цивільної конфіскації необґрунтованих активів передбачає застосування процедур загального позовного провадження при розгляді окресленої категорії цивільних справ, з наявністю низки суттєвих особливостей, визначених у главі 12 розділу III ЦПК України. Останні, в свою чергу, й визначають актуальність дослідження вищевказаної проблематики. Так, з поміж іншого, належного вивчення потребують питання складу учасників справ про визнання необґрунтованих активів та їх стягнення в дохід держави, їх процесуальної правосуб'єктності, в тому числі й сторін у таких справах (позивача і відповідача).

Стан опрацювання проблеми. Відзначимо, що проблематика процесуального статусу сторін у вказаній категорії справ вже зачіпалася у роботах О.І. Антонюк, Я.В. Вороніжського, А.В. Петровського, К.В. Гусарова, К.В. Мирось, В.В. Михайленко, Н.М. Навальнєвої та низки інших вчених, вивчення яких стало підґрунтям для написання цієї роботи [1; 2; 3; 4; 5; 6]. Разом із тим вважаємо, що вказані питання залишаються недостатньо вивченими в доктрині цивільного процесу, а тому потребують подальшої наукової розробки на сторінках юридичної літератури.

У зв'язку з вищевикладеним, **метою цієї статті** є обговорення проблематики кола належних відповідачів у справах про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів та звернення уваги на окремі прикладні питання, що виникають або можуть виникнути при розгляді судами цієї категорії цивільних справ.

Виклад основного матеріалу та висновки. Традиційно у доктрині як сторони цивільного процесу розглядаються учасники правового спору, що переданий на розгляд до суду. При цьому позивачем є особа, яка звер-

нулася до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, якщо вважає їх такими, а відповідачем – особа, яка, на думку позивача або відповідного правоуповноваженого суб'єкта, порушила не визнала чи оспорила суб'єктивні права, свободи чи інтереси позивача [7, с. 292–293]. Законодавець, у свою чергу, визначає, що позивачами і відповідачами можуть бути фізичні та юридичні особи, а також держава (ч. 2 ст. 48 ЦПК України) [8].

Системний аналіз змісту положень ч. 1 ст. 290 ЦПК України, яка визначає механізм пред'явлення позову про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення у дохід держави дозволяє прийти до висновку, що позивачем у таких справах виступає держава Україна. Водночас подання такого позову та здійснення представництва держави у відповідному процесі покладається на органи прокуратури, в особі прокурора Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП), за загальним правилом, або прокурора Генеральної прокуратури України (ГПУ), у виключних випадках, коли відповідачем у справі виступає працівник НАБУ, прокурор САП або пов'язані з ними особи.

Не менш цікавим вбачається питання про коло належних відповідачів у досліджуваній категорії справ, яке визначено у нормі ч. 4 ст. 290 ЦПК України. З аналізу змісту вказаного положення процесуального закону вбачається, що протилежну державі сторону у відповідному процесі займають:

– особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, яка набула у власність спірний актив (активи), стосовно яких заявлено позов про їх необґрунтованість та (або)

– інша фізична або юридична особа, яка набула у власність спірний актив (активи) за дорученням особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування або якщо остання може прямо чи опосередковано вчиняти щодо таких активів дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними [5, с. 152].

В основі наведеного підходу щодо дихотомії відповідачів лежить, насамперед, спосіб набуття необґрунтованих активів (прямий чи опосередкований). Так, у першому випадку позов про цивільну конфіскацію пред'являється до так званих публічних осіб (PEP), які є номінальними власниками активів, стосовно яких піднімається питання про їх необґрунтованість. Перелік таких осіб наведений у пункті 1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції» [9]. Як відмічає В.В. Михайленко, у ситуації, коли публічна особа особисто набуває активи, яких у неї не може бути з огляду на недостатність офіційного доходу, проблем із встановленням самого факту та обставин їх набуття, як правило, не виникає, позаяк це забезпечується існуючими процедурами щорічного декларування доходів і змін у майновому стані, державної реєстрації об'єктів нерухомості, вартісного рухомого майна (наприклад автомобілів, суден), корпоративних та майнових прав тощо [5, с. 152–153]. Іншими словами в цьому випадку мова йде про прямий спосіб набуття активів публічною особою, коли відсутні складнощі у встановлені зв'язку особи із необґрунтованим активом, внаслідок його очевидності. І, як демонструє практика розгляду справ Вишим антикорупційним судом (ВАКС), такі випадки на сьогодні є найбільш поширеними [10; 11; 12; 13; 14; 15].

У другому випадку мова вже йде про пред'явлення позову до пов'язаних із публічною особою осіб, коли набуття спірних активів публічною особою здійснюється опосередковано. Подібна пов'язаність, у розумінні законодавця, визначається через такі конструкції як «набуття активів за дорученням особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» або «можливість особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування вчиняти щодо активів дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними».

Тобто в цьому випадку ми говоримо про проблему так званих «солом'яних власників» [16, с. 134], коли необґрунтовані активи фактично набуваються публічною особою, але реєструються (оформлюються) на іншу особу з метою їх приховування. Подібна практика опосередкованого набуття активів є доволі популярною не тільки в Україні, а й за її межами. Здійснюючи таким чином оформлення (державну реєстрацію) права власності на дороговартісні активи за членами сім'ї, друзями або іншими близькими особами, публічна особа формально дистанціюється від майна, фактичним власником якого вона є [5, с. 154]. Саме тому, як справедливо наголошує В.В. Михайленко, закріплена у чинному законодавстві можливість звернення до суду з позовом до інших осіб (номінальних власників) і врахування опосередкованого способу набуття активів для забезпечення цивільної конфіскації є, по суті, відповіддю на існуючу практику приховання службовцями неправомірно набутих активів через їх фіктивну реєстрацію на своїх близьких осіб [5, с. 154].

Разом із тим, існуючі способи приховування активів та статків публічних осіб через «солом'яних власників» обумовлюють низку прикладних проблем, пов'язаних із механізмом доведення зв'язку з необґрунтованими активами, а також визначенням процесуального статусу останніх у відповідній категорії справ про цивільну конфіскацію.

Так, у юридичній літературі існує полеміка стосовно того, чи необхідно залучати до участі у справі номінальних власників як відповідачів, а якщо так – то який формат такої участі має бути [1, с. 41; 2, с. 140; 6, с. 122]. З одного боку може здатися, що оскільки кінцевою метою цивільної конфіскації виступає стягнення активу у дохід держави, відповідачем має бути лише особа, яка є титульним (номінальним) власником активу, оскільки саме від неї буде здійснюватись витребування спірного майна. З іншого боку, як наголошують у своїх роботах О.І. Антонюк та Н.М. Навальнєва, оскільки позов має на меті позбавлення права власності, то належним відповідачем завжди є власник майна, а особа, яка має право користування чи розпорядження майном, може залучатися співвідповідачем чи третьою особою, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору на боці відповідача [1, с. 41; 6, с. 122].

Висловлюючи власну точку зору щодо цього питання, відзначимо, що у випадках, коли суб'єкт декларування (публічна особа) та номінальний власник збігаються, відповідач у справі очевидно буде один – саме ця особа. Водночас, у випадку опосередкованого способу набуття активу, до участі у справі як співвідповідачі мають залучатися і публічна особа, і номінальний власних (власники) необґрунтованого активу. Останнє, на нашу думку, пояснюється характером юридичної заінтересованості (матеріальної та процесуальної) обидвох відповідачів. Стосовно першого відповідача, виходячи з природи інституту цивільної конфіскації необґрунтованих активів, а також змісту предмету доказування в цій категорії справ, очевидним вбачається його інтерес у запереченні наявності правового зв'язку з активом або встановленні законності джерел його походження. Стосовно ж другого відповідача, характер заінтересованості проявляється через те, що навіть за наявності обставин приховування необґрунтованих активів через конструкцію так званого «солом'яного власника», встановлення таких обставин є можливим лише в межах відповідного процесу, допоки твердження прокурора про необґрунтованість активів, висловлене у позові, є презюмованим й без підтвердження якого за наслідками судового розгляду така особа залишається законним власником майна, беззаперечно зацікавленим у його збереженні.

Саме такий підхід на сьогодні сприймається судовою практикою, що демонструє низка справ, розглянутих ВАКС у останні роки [17; 18]. Поряд із цим співучасть на стороні відповідача в окресленій категорії справ може виникати й в інших випадках, коли пов'язані особи одночасно мають статус осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, й не можливо встановити, що необґрунтований актив набутий одним із них [2, с. 140; 19].

Водночас у випадках, коли набуття активів здійснено у прямий спосіб публічною особою під час перебування у шлюбі, без оформлення таких активів на другого з подружжя, виникає презумпція спільної сумісної власності щодо такого активу, внаслідок чого рішення у справі про його цивільну конфіскацію може вплинути на права та обов'язки того з подружжя, який не є титульним власником, а тому останній має залучатись до участі у справі як третя особа, що не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору на стороні відповідача.

Не менш цікавим у практичній площині визначені відповідачів у справах про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів постає питання про можливість витребування таких активів у осіб, стосовно яких неможливе встановлення пов'язаності, наприклад, коли така особа є добросовісним набувачем майна, а також у спадкоємців публічних осіб.

Стосовно перших вважаємо, що у випадках коли актив було набуто публічною особою за відсутності доказів законності джерел його набуття й у подальшому реалізовано третій особі, яка не є пов'язаною з публічною особою у розумінні вищезгаданих конструкцій «набуття за дорученням» або «вчинення дій, тотожних за змістом здійсненню права розпорядження», заявлення позову про стягнення такого активу з добросовісного набувача є неможливим. У такому випадку має місце трансформація необґрунтованого активу, внаслідок його реалізації, а тому до публічної особи має заявлятись позов про стягнення вартості таких активів у дохід держави.

Що ж стосується спадкоємців особи, яка перебуваючи у статусі уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування набула необґрунтований актив (прямо чи опосередковано) й, відповідно, правонаступництва у справах про цивільну конфіскацію, вважаємо, що вказані правовідносини за своїм характером є такими, що допускають правонаступництво, а тому позов про визнання активів необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави може заявлятись і до спадкоємців публічної особи, які набуватимуть статусу відповідачів у таких справах. До такого висновку можна дійти через тлумачення положень абзацу третього ч. 2 ст. 290 ЦПК України та пункту 5 ч. 1 ст. 284 КПК України, згідно яких у випадку закриття кримінального провадження внаслідок смерті особи, яка є підозрюваною, обвинуваченою або стосовно якої було зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру, але не повідомлено про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368^5 КК України, предметом злочину в якому були активи, якщо різниця між їх вартістю і законними доходами особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, у п'ятсот і більше разів перевищує розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб, такі активи можуть бути предметом позову у цивільній справі про визнання їх необґрунтованими та стягнення в дохід держави [8; 20].

Разом із тим, щодо інших активів, які підпадають під вартісні ознаки, визначені в абзаці другому ч. 2 ст. 290 ЦПК України, можливість їх цивільної конфіскації у спадкоємців публічної особи простежується крізь призму аналізу висновків Європейського суду з прав людини, викладених у рішенні «Сіліцкієне проти Литви». У вказаній справі ЄСПЛ оцінював обставини конфіскації майна, що належало вдові чиновника, який за життя підозрювався у вчиненні корупційних правопорушень, крізь призму ст. 1 Протоколу 1 до ЄКПЛ. У своєму рішенні суд, поряд із застосуванням загальних критерії правомірності втручання у мирне володіння майном, додатково сформулював висновки щодо обставин, які мають братися до уваги при розгляді питання про цивільну конфіскацію активів у третіх осіб, що пов'язані з особою правопорушником, зокрема, спадкоємців, а саме: 1) чи обізнаний відповідач про незаконність походження майна; 2) чи може відповідач пояснити походження майна; 3) вид та тяжкість правопорушення; 4) наявність відомостей про те, чи не є третя особа фіктивним власником [21].

З поміж усього вищенаведеного, обговорюючи проблематику відповідачів, як осіб, стосовно яких можуть заявлятись позови про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів, не можна оминути також увагою питання розширення кола суб'єктів, до яких може застосовуватись вказаний інститут. Деякі дослідники підкреслюють, що українська модель цивільної конфіскації необґрунтованих активів має обмежену сферу застосування, оскільки поширюється виключно на публічних діячів, у розумінні положень Закону України «Про запобігання корупції» та є нехарактерною та невластивою для звичайних суб'єктів [2, с. 139; 22, с. 342]. Водночас, як справедливо відзначає Т.М. Хутор, незаконне збагачення стало «поглинаючим злочином» не лише для корупційних проявів, а й для низки інших корисливих типів злочинів, де не має принципового значення, яким чином особа набула активи, а основне значення має відсутність доказів законності походження таких активів [23, с. 6]. Саме тому законодавство багатьох держав допускає розширений підхід до застосування інструментів цивільної конфіскації не лише до публічно-вагомих осіб (PEP), а й інших осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів, не пов'язаних із корупцією (відмивання грошей, ухилення від сплати податків, наркоторгівля, шахрайство тощо). У зв'язку з цим вважаємо, що питання розширення кола відповідачів у справах про цивільну конфіскацію є доволі перспективним та потребує окремого дискусійного обговорення на сторінках юридичної літератури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонюк О.І. Проблемні питання визнання активів необґрунтованими та їх витребування. *Запобігання та протидія корупції в Україні: Матеріали круглого столу, м. Вінниця, 8 червня 2018 року* / За ред. д.ю.н. доц. І.Ф. Коваль, відп. ред. к.ю.н., доц. О.І. Антонюк. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. С. 40–43.

2. Вороніжський Я.В., Петровський А.В. Сторони процесуальних відносин у справах про визнання необґрунтованими активів. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 3. С. 136–143. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/31.

3. Гусаров К.В. Законодавчі ініціативи щодо конфіскації незаконних активів в порядку цивільного судочинства. *Світ науки та освіти*. 2019. № 3. С. 36–43.

4. Мирось К.В. Прокурор як позивач у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 2. С. 140–141. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/32.

5. Михайленко В. Набуття активів іншими особами в цілях правової процедури визнання активів необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави. *Слово національної школи суддів*. 2022. № 1–2 (38–39). С. 151–159. https://doi.org/10.37566/2707-6849-2022-1-2(38-39)-14.

6. Навальнєва Н.М. Підстави та порядок визнання майна необґрунтованими активами та його витребування. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 4. С. 121–125.

7. Курс цивільного процесу : підручник / за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.

8. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15.
9. Закон України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18.
10. Рішення Вищого антикорупційного суду від 13 серпня 2021 року у справі № 991/3401/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99048069.
11. Рішення Вищого антикорупційного суду від 21 жовтня 2021 року у справі № 991/3608/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100759781.
12. Рішення Вищого антикорупційного суду від 05 вересня 2022 року у справі № 991/1786/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106142336.
13. Рішення Вищого антикорупційного суду від 10 липня 2023 року у справі № 991/3346/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112308550.
14. Рішення Вищого антикорупційного суду від 24 серпня 2023 року у справі № 991/5169/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113040189.
15. Рішення Вищого антикорупційного суду від 09 січня 2024 року у справі № 991/4164/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116493704
16. Кухарєв О. Сучасні тенденції розгляду судами справ про визнання спадщини відумерлою. *Слово національної школи суддів*. 2023. № 2 (43). С. 127–140. https://doi.org/10.37566/2707-6849-2023-2(43)-8
17. Рішення Вищого антикорупційного суду від 13 липня 2022 року у справі № 991/366/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105252483;
18. Рішення Вищого антикорупційного суду від 18 жовтня 2022 року у справі № 991/2396/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106949017.
19. Рішення Вищого антикорупційного суду від 07 червня 2023 року у справі № 991/2175/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111481872.
20. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.
21. Silickiene v. Lithuania. № 20496/02. 10 November 2009. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-96056.
22. Крат В. Трохи про приватне право в судовій практиці (за матеріалами публікацій в телеграм-каналі «Трохи про приватне право» за 2022 рік) / Автор та редактор В.І. Крат. Київ, 2022. 444 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/rizne/Glossema_2022.pdf.
23. Хутор Т. Цивільна конфіскація необґрунтованих активів крізь призму захисту права власності. Київ: ТОВ РЕД ЗЕТ, 2020. 40 с.

УДК 342.7:614.253
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/19

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНФІДЕНЦІЙНОСТІ МЕДИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ

LEGAL ASPECTS OF ENSURING THE CONFIDENTIALITY OF MEDICAL INFORMATION IN UKRAINE

Крахмальов П.С., медичний директор
ТОВ «ІНМЕД-39»

Муляр Г.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри правосуддя
Державний університет інфраструктури та технологій

У статті проведено комплексний аналіз правових аспектів забезпечення конфіденційності медичної інформації в Україні. Визначено основні проблеми та недоліки чинного законодавства у сфері захисту медичних даних, проаналізовано його відповідність міжнародним стандартам. Окремо розглянуто питання обізнаності медичних працівників щодо правових аспектів конфіденційності, недосконаліть систем зберігання та передачі медичної інформації, а також відсутність ефективних механізмів контролю та відповідальності за порушення конфіденційності.

Особлива увага приділена впливу новітніх технологій, таких як електронні медичні записи та телемедицина, на захист медичних даних. Висвітлено необхідність оновлення законодавчої бази та впровадження нових підходів до захисту даних в умовах сучасних викликів.

На основі проведеного аналізу розроблено рекомендації щодо вдосконалення правових та організаційних механізмів захисту конфіденційної медичної інформації. Запропоновані заходи спрямовані на підвищення рівня захисту прав пацієнтів, покращення якості медичних послуг та зміцнення довіри до медичної системи в Україні.

Зроблений висновок, що забезпечення конфіденційності медичної інформації є одним із основних принципів, що сприяють захисту прав пацієнтів та підвищенню рівня довіри до медичних працівників та системи охорони здоров'я загалом. Аналіз правових аспектів у цій сфері показує, що законодавство України потребує додаткових уточнень та вдосконалень для забезпечення ефективного захисту конфіденційної інформації.

Встановлено, що правове забезпечення конфіденційності медичної інформації – це система правових норм і заходів, які встановлюють обов'язки медичних установ та працівників щодо захисту персональних даних пацієнтів та забезпечення їхньої конфіденційності. Це включає правила збирання, обробки, зберігання та розголошення медичної інформації, а також механізми контролю за дотриманням цих правил і відповідальність за їх порушення.

Ключові слова: конфіденційність медичної інформації, правові аспекти, захист персональних даних, медичні дані, законодавство України, новітні технології.

The article provides a comprehensive analysis of the legal aspects of ensuring the confidentiality of medical information in Ukraine. The main problems and shortcomings of the current legislation in the field of medical data protection are identified, and its compliance with international standards is analyzed. The article also addresses the issues of awareness of healthcare professionals regarding the legal aspects of confidentiality, imperfect systems of storage and transmission of medical information, and the lack of effective mechanisms for monitoring and liability for breach of confidentiality.

Particular attention is paid to the impact of new technologies, such as electronic medical records and telemedicine, on the protection of medical data. The author highlights the need to update the legislative framework and introduce new approaches to data protection in the context of modern challenges.

Based on the analysis, the author develops recommendations for improving the legal and organizational mechanisms for protecting confidential medical information. The proposed measures are aimed at increasing the level of protection of patients' rights, improving the quality of medical services and strengthening trust in the medical system in Ukraine.

The author concludes that ensuring the confidentiality of medical information is one of the main principles contributing to the protection of patients' rights and increasing the level of trust in medical professionals and the healthcare system in general. The analysis of legal aspects in this area shows that Ukrainian legislation requires additional clarifications and improvements to ensure effective protection of confidential information.

The author establishes that legal support for the confidentiality of medical information is a system of legal norms and measures that establish the obligations of medical institutions and employees to protect patients' personal data and ensure their confidentiality. This includes the rules for collecting, processing, storing and disclosing medical information, as well as mechanisms for monitoring compliance with these rules and liability for their violation.

Key words: confidentiality of medical information, legal aspects, personal data protection, medical data, Ukrainian legislation, new technologies.

Постановка проблеми. Забезпечення конфіденційності медичної інформації є важливим аспектом сучасної медичної практики, що має велике значення як для пацієнтів, так і для медичних працівників. В Україні питання конфіденційності медичних даних регулюються низкою нормативно-правових актів, включаючи Конституцію України, Закон України «Про захист персональних даних», Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» та інші.

Однак, незважаючи на наявність нормативної бази, на практиці виникають численні проблеми, пов'язані з порушенням прав пацієнтів на конфіденційність їх медичних даних. Основні проблеми включають:

1. Недостатня обізнаність медичного персоналу щодо правових аспектів конфіденційності та захисту медичної інформації. Це може призводити до ненавмисних порушень прав пацієнтів.

2. Недосконаліть систем зберігання та передачі медичної інформації. Використання застарілих технологій і відсутність належного захисту даних робить їх вразливими до несанкціонованого доступу.

3. Відсутність ефективних механізмів контролю та відповідальності за порушення конфіденційності медичної інформації. Чинне законодавство не завжди забезпечує адекватні санкції для порушників, що ускладнює захист прав пацієнтів.

4. Інтерференція нових технологій. Впровадження електронних медичних записів та телемедицини створює нові виклики для захисту конфіденційної інформації, що потребує оновлення законодавства та впровадження нових підходів до захисту даних.

Актуальність дослідження правових аспектів забезпечення конфіденційності медичної інформації в Україні

зумовлена необхідністю вдосконалення законодавства та практичних механізмів захисту даних пацієнтів. Це питання потребує комплексного підходу, що включає як удосконалення нормативної бази, так і підвищення обізнаності медичного персоналу та впровадження сучасних технологій захисту інформації.

Тому, дослідження правових аспектів забезпечення конфіденційності медичної інформації в Україні є надзвичайно важливим для підвищення рівня захисту прав пацієнтів, покращення якості медичних послуг та зміцнення довіри до медичної системи загалом.

Мета даного дослідження: проведення комплексного аналізу правових аспектів забезпечення конфіденційності медичної інформації в Україні.

Виклад основного матеріалу. Будь-яке питання юридичної дійсності має розглядатися через механізм правового регулювання, який спрямований на унормування суспільних відносин різними засобами. Правове регулювання захисту конфіденційної інформації у сфері охорони здоров'я базується на основних принципах сучасного права, одним із яких є захист приватного життя фізичної особи.

За словами В. Бобрика, механізм захисту прав особи включає: принцип неприпустимості свавільного втручання в особисте життя, норми, що встановлюють особисті немайнові права для захисту приватного життя, відповідні юридичні обов'язки, а також норми, що визначають обмеження та заходи захисту цих прав [1, с. 6].

Принцип неприпустимості свавільного втручання в особисте життя людини слід вважати основоположною нормою правового захисту цих прав загалом і у сфері охорони здоров'я зокрема. Цей підхід дозволяє розглядати правове регулювання захисту конфіденційної інформації у сфері охорони здоров'я як один із пріоритетних напрямків юридичної науки. Він пов'язаний з ключовими, першочерговими положеннями сучасного права, такими як неприпустимість свавільного втручання в особисте життя людини.

Це положення закріплене у статті 3 Конституції України, яка визначає, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Однією з таких гарантій є розроблений правовий механізм захисту конфіденційної інформації у сфері охорони здоров'я [2].

Механізм захисту конфіденційної інформації про фізичну особу у сфері охорони здоров'я включає: а) принцип неприпустимості свавільного втручання в особисте життя людини; б) спеціальні норми, що регулюють немайнові права, спрямовані на захист особистого життя, та відповідні юридичні обов'язки; в) норми, що встановлюють окремі обмеження і спеціальні заходи для захисту цих прав. На основі цих ознак можна сформулювати поняття захисту законних інтересів фізичної особи щодо конфіденційної інформації у сфері охорони здоров'я. Захист законних інтересів щодо конфіденційної інформації про фізичну особу у сфері охорони здоров'я – це система засобів, спрямованих на запобігання порушенню законних інтересів у сфері охорони здоров'я через закріплення цих інтересів у законодавстві, встановлення відповідальності за їх порушення, недопустимість свавільного втручання в особисте життя людини та обмеження доступу до відповідних даних.

Слід розрізняти захист законних інтересів фізичної особи щодо конфіденційної інформації у сфері охорони здоров'я від інших прав та інтересів на нематеріальні об'єкти, які підлягають окремому правовому захисту. Враховуючи зміст статті 200 Цивільного кодексу України (ЦК України), необхідно підкреслити, що поняття «інформація» використовується в широкому сенсі, який не підпадає під дію положень про захист норм авторського, патентного або іншого спеціального законодавства [3, с. 30].

Захист законних інтересів фізичної особи щодо конфіденційної інформації у сфері охорони здоров'я включає, зокрема, захист доступу до відомостей та/або даних, які складають таку інформацію. Створення додаткових гарантій для збереження (нерозголошення) конфіденційної інформації про фізичну особу у сфері охорони здоров'я є одним з основних завдань механізму захисту відповідних законних інтересів. До видів конфіденційної медичної інформації відносяться: інформація про звернення за медичною допомогою; інформація про встановлені діагнози; інформація про надану медичну допомогу; інформація про проведення медичних оглядів і обстежень; інформація про біомедичні дослідження; інші відомості про пацієнтів, які стали відомі працівникам медичної сфери під час надання медичної допомоги [4, с. 167].

Міжнародний кодекс медичної етики 1949 року включає обов'язки лікаря щодо пацієнтів, серед яких зазначено, що лікар зобов'язаний зберігати в абсолютній таємниці все, що він дізнається про свого пацієнта, навіть після смерті пацієнта. Таким чином, захисту інформації про пацієнта у сфері охорони здоров'я сприяє етика відносин між пацієнтом і лікарем, яка діє як допоміжний засіб захисту через існування в цьому професійному середовищі етичних кодексів медичних працівників [5].

У деяких джерелах підкреслюється необхідність широкого впровадження етичних кодексів медичних працівників у практику медичної допомоги, де встановлюються етичні відносини між лікарем і пацієнтом [6, с. 61].

Завдяки традиційному впровадженню та поширенню в медичному середовищі країн Європи, а також поступовому впровадженню в Україні етичних кодексів медичних працівників, розголошення конфіденційної інформації про пацієнта вважається неетичним для медичних працівників, крім того, що це заборонено законом. Це суперечить нормам моралі у розвиненому суспільстві. Такі традиції та правила поведінки, прийняті у професійному медичному середовищі, виступають додатковим «запобіжником», який позитивно впливає на збереження конфіденційної інформації про пацієнта і запобігає її неправомірному розголошенню.

Важливу роль у захисті конфіденційної інформації у сфері охорони здоров'я відіграють наступні аспекти, закріплені та захищені міжнародними нормативними актами:

1. Медичний догляд, необхідний для підтримання здоров'я (ст. 25 Загальної декларації прав людини; п. 1 ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права).

2. Заборона піддавати особу медичним чи науковим дослідженням без її вільної згоди (ст. 7 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права, ст. 5 Загальної декларації прав людини; ст. 3[1] Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод).

3. Зниження рівня мертвонароджуваності та дитячої смертності і забезпечення здорового розвитку дитини (п. «а» ст. 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права; п. «а» ст. 24 Конвенції про права дитини).

4. Покращення всіх аспектів гігієни зовнішнього середовища (п. «б» ст. 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права; п. «е» ст. 24 Конвенції про права дитини).

5. Запобігання і лікування епідемічних, ендемічних, професійних та інших хвороб і боротьба з ними (п. 1, 3 ст. 11 Європейської соціальної хартії).

6. Медична допомога (п. «д» ст. 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права; ч. 1 ст. 24 Конвенції про права дитини; ст. 13 Європейської соціальної хартії).

7. Консультативні послуги (п. «і» ст. 24 Конвенції про права дитини; п. 2 ст. 11 Європейської соціальної хартії).

8. Охорона материнства (п. 2 ст. 10 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права; п. «д» ст. 24 Конвенції про права дитини; ст. 8, 17 Європейської соціальної хартії).

9. Захист прав дітей і молоді у сфері охорони здоров'я (п. 3 ст. 10 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права; ст. 24 Конвенції про права дитини; ст. 7, 17 Європейської соціальної хартії).

Ці аспекти дії міжнародного законодавства у сфері охорони здоров'я значною мірою формують об'єкт правового захисту законних інтересів фізичної особи щодо конфіденційної інформації в цій сфері, враховуючи охоронний характер зазначених норм. Зокрема, захист прав і законних інтересів дітей і молоді у сфері охорони здоров'я, охорона материнства, надання відповідних консультативних послуг, медична допомога, запобігання і лікування епідемічних, ендемічних, професійних та інших хвороб, зниження рівня мертвонароджуваності та дитячої смертності і забезпечення здорового розвитку дитини створюють основу для конфіденційності інформації щодо відповідних станів здоров'я, методів лікування тощо.

У випадках, коли інформація може значно погіршити стан здоров'я пацієнта або зазначених осіб, медичні працівники мають право обмежити доступ до повної інформації. Таке рішення щодо надання чи обмеження інформації про стан здоров'я пацієнта повинно базуватися на оцінці потенційної шкоди для здоров'я. Важливо виходити з презумпції права пацієнта на інформацію у сфері охорони здоров'я та обмежувати це право лише в крайніх випадках. Наприклад, коли існує ризик значного погіршення стану здоров'я пацієнта, а також стану здоров'я батьків, опікунів чи піклувальників (щодо дітей та підопічних).

Однак необхідно враховувати, що медичні працівники не повинні зловживати правом обмеження доступу пацієнтів, батьків, опікунів або піклувальників до конфіденційної інформації у сфері охорони здоров'я. Частина 3 статті 13 Цивільного кодексу України передбачає, що не допускаються дії, які здійснюються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах [7].

Тому надання медичним працівником неповної інформації про стан здоров'я пацієнта та обмеження його можливості ознайомлення з окремими медичними документами має бути винятком, який наразі не повною мірою відображений у законі. Інше може розглядатися як порушення і підстава для захисту законного інтересу щодо конфіденційної інформації у сфері охорони здоров'я.

Законодавець, очевидно, прагнув захистити стан здоров'я пацієнта у випадках значного погіршення, яке могла б спричинити інформація, наприклад, про невиліковну хворобу. Проте, якщо інформація може лише незначно погіршити стан здоров'я пацієнтів або їхніх батьків, опікунів чи піклувальників, то немає підстав надавати неповну інформацію про стан здоров'я або обмежувати можливість ознайомлення з окремими медичними документами. Такий підхід негативно впливає на захист законних інтересів пацієнтів, батьків, опікунів та піклувальників щодо конфіденційної інформації у сфері охорони здоров'я.

Тому цитована норма законодавства має бути уточнена для ефективного захисту законних інтересів пацієнтів, батьків, опікунів і піклувальників (щодо дітей і підопічних) щодо конфіденційної інформації у сфері охорони здоров'я. Пропонуємо уточнити частину 4 статті 39 Основ законодавства України про охорону здоров'я наступним чином: «Якщо інформація про хворобу пацієнта може значно погіршити стан його здоров'я або здоров'я фізичних осіб, зазначених у частині другій цієї статті, негативно вплинути на процес лікування, медичні працівники мають право надавати неповну інформацію про стан здоров'я пацієнта та/або обмежити можливість ознайомлення з окремими медичними документами». Це уточнення сприятиме тому, щоб медичні працівники більш відповідально підходили до обмежень щодо конфіденційної інформації, що забезпечить належний захист законних інтересів пацієнтів, батьків, опікунів і піклувальників у сфері охорони здоров'я.

Погоджуємося з висновком І. Діордіци, І. Коваленко та О. Коваль, що захист персональних даних у сфері охорони здоров'я є надзвичайно важливим і потребує уваги з боку законодавця. Необхідно доопрацювати та уточнити положення, що стосуються обробки персональних даних у цій сфері, враховуючи сучасні виклики та технологічні можливості. Реформи в системі охорони здоров'я, зокрема впровадження електронних систем, вимагають додаткових заходів для захисту цих даних. Запровадження належної відповідальності за порушення законодавства про обробку персональних даних у сфері охорони здоров'я є важливим механізмом для забезпечення дотримання прав пацієнтів та відповідальності операторів медичної інформації [8, с. 145].

Не залишається сумнівів, що нормативно-правова база, що регулює надання інформації про пацієнтів, повинна бути збалансованою та забезпечувати високий рівень конфіденційності і захисту особистої інформації. Враховуючи складність цієї проблематики, спеціальні та загальні закони мають взаємодіяти, щоб забезпечити належний рівень захисту даних та дотримання прав пацієнтів.

Висновки. Забезпечення конфіденційності медичної інформації є одним із основних принципів, що сприяють захисту прав пацієнтів та підвищенню рівня довіри до медичних працівників та системи охорони здоров'я загалом. Аналіз правових аспектів у цій сфері показує, що законодавство України потребує додаткових уточнень та вдосконалень для забезпечення ефективного захисту конфіденційної інформації.

Правове забезпечення конфіденційності медичної інформації – це система правових норм і заходів, які встановлюють обов'язки медичних установ та працівників щодо захисту персональних даних пацієнтів та забезпечення їхньої конфіденційності. Це включає правила збирання, обробки, зберігання та розголошення медичної інформації, а також механізми контролю за дотриманням цих правил і відповідальність за їх порушення.

Основні аспекти правового забезпечення конфіденційності медичної інформації включають:

1. Правові норми. Закони та підзаконні акти, які регулюють обробку персональних даних у сфері охорони здоров'я.

2. Згода пацієнта. Обов'язковість отримання згоди пацієнта на обробку його медичних даних.

3. Обмеження доступу. Встановлення обмеженого кола осіб, які мають право доступу до медичної інформації.

4. Безпека даних. Технічні та організаційні заходи для забезпечення безпеки медичних даних від несанкціонованого доступу, втрати або пошкодження.

5. Контроль і відповідальність. Механізми контролю за дотриманням норм конфіденційності та відповідальність за їх порушення, включаючи адміністративні, цивільно-правові та кримінальні санкції.

Законодавство України наразі потребує удосконалення, оскільки існуючі норми не завжди ефективно забезпечують баланс між публічними та приватними інтересами. Наприклад, ч. 4 ст. 39 Основ законодавства України про охорону здоров'я встановлює: «Якщо інформація про хворобу пацієнта може погіршити стан його здоров'я або здоров'я осіб, визначених частиною другою цієї статті, чи зашкодити процесу лікування, медичні працівники мають право надавати неповну інформацію про стан здоров'я пацієнта або обмежити доступ до окремих медичних документів». Таке формулювання

не враховує принцип розумності та не повною мірою сприяє захисту суб'єктивних прав і законних інтересів пацієнтів, батьків, опікунів, піклувальників (щодо дітей і підопічних) щодо конфіденційної інформації у сфері охорони здоров'я. На нашу думку, інформація про хворобу пацієнта має надаватися йому або відповідним особам у випадках, коли така інформація може призвести лише до незначного погіршення стану здоров'я пацієнта або батьків, опікунів, піклувальників (щодо дітей та підопічних) через переживання та хвилювання.

Законодавчі норми повинні враховувати баланс між правом пацієнта на доступ до медичної інформації та необхідністю захисту його здоров'я. Правильне застосування цих норм допоможе уникнути негативних наслідків для пацієнтів та їхніх близьких.

Уточнене законодавство сприятиме більш відповідальному підходу медичних працівників до обмеження доступу до конфіденційної інформації, що забезпечить належний захист законних інтересів пацієнтів, їхніх батьків, опікунів та піклувальників.

Загалом, вдосконалення правових аспектів забезпечення конфіденційності медичної інформації в Україні є необхідним кроком для підвищення рівня захисту прав пацієнтів та вдосконалення системи охорони здоров'я.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бобрик В. І. Цивільно-правова охорона особистого життя фізичних осіб: автореф. дис. … канд. юрид. наук. 12.00.03. Харків: НУВС, 2022. С. 8.
2. Конституція України : (з офіц. тлумаченням Конституц. Суду України). Київ : Ліра, 2006. 96 с.
3. Ходєєва Н. В. Право на інформацію про стан свого здоров'я: цивільно-правовий аспект: дис. … канд. юрид. наук, 12.00.03. Харків: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2017. С. 38.
4. Марценюк О. Г. Права фізичних і юридичних осіб на конфіденційну медичну інформацію. Медичне право України: правовий статус пацієнтів в Україні та його законодавче забезпечення (генезис, розвиток, проблеми і перспективи вдосконалення): матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції 17–18.04.2018 / Львівський обласний благодійний фонд. Львів, 2018. С. 166–171. С. 167.
5. Міжнародний кодекс медичної етики від 1 жовтня 1949 року. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/ 140842___140842
6. Терзі О. О. Практика прийняття етичних кодексів у сфері охорони здоров'я в Україні та інших країнах. Приватне та публічне право. 2023. № 4. С. 58–61. С. 60.
7. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV : станом на 27 квіт. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 05.05.2024).
8. Діордіца І., Коваленко І., Коваль О. Правова охорона персональних даних у сфері охорони здоров'я в україні. *Науковий* вісник ужгородського національного університету. 2024. № 82. С. 141–146.

УДК 347.465
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/20

МАЙНОВІ ОЧІКУВАННЯ ВІД ІНВЕСТИЦІЙНИХ ДОГОВОРІВ

PROPERTY EXPECTATIONS FROM INVESTMENT CONTRACTS

Луценко Д.С., к.ю.н.,
керуючий партнер
Адвокатське об'єднання «Novels»

Майнові очікування від інвестиційних договорів є однією з ключових категорій у сфері інвестиційного права, що має значний вплив на відносини між інвесторами та державами. У статті розглядаються теоретичні та практичні аспекти майнових очікувань, їхнє правове регулювання та вплив на інвестиційний клімат країни. Особлива увага приділяється аналізу міжнародних договорів про захист інвестицій, що регламентують права інвесторів, та механізмам вирішення спорів, що виникають з порушення таких договорів.

Основними питаннями, що розглядаються в статті, є визначення сутності майнових очікувань, їхнього місця в системі інвестиційного права, а також способи захисту прав інвесторів у випадку їх порушення. Проводиться аналіз правових норм та судової практики різних країн, що дозволяє виявити загальні тенденції та проблемні аспекти у цій сфері. Зокрема, увага приділяється питанням про те, як національні суди та міжнародні арбітражі трактують поняття «майнові очікування» та які критерії використовуються для визначення їх правомірності.

Стаття також містить порівняльний аналіз підходів різних юрисдикцій до захисту майнових очікувань інвесторів, що дозволяє виявити переваги та недоліки існуючих правових механізмів. На основі проведеного аналізу, автори роблять висновки про необхідність удосконалення правового регулювання інвестиційних відносин з метою забезпечення більшої передбачуваності та захищеності інвесторів.

Окрім цього, в статті обговорюються перспективи розвитку законодавства у сфері інвестиційного права з урахуванням сучасних викликів та тенденцій глобалізації. Пропонуються рекомендації щодо вдосконалення національних правових норм з метою підвищення ефективності захисту майнових очікувань інвесторів. Висновки статті можуть бути корисними як для науковців, що займаються дослідженням інвестиційного права, так і для практикуючих юристів та державних органів, відповідальних за формування інвестиційної політики.

Таким чином, стаття надає всебічний огляд проблематики майнових очікувань від інвестиційних договорів, пропонує глибокий аналіз існуючих правових механізмів та рекомендації щодо їх удосконалення, що сприятиме покращенню інвестиційного клімату та захисту прав інвесторів.

Ключові слова: майнові очікування, інвестиційні договори, судова практика, інвестиційні права, економічний розвиток.

Property expectations from investment contracts are one of the key categories in the field of investment law, which has a significant impact on relations between investors and states. The article examines theoretical and practical aspects of property expectations, their legal regulation and impact on the country's investment climate. Special attention is paid to the analysis of international agreements on the protection of investments, which regulate the rights of investors, and mechanisms for resolving disputes arising from the violation of such agreements.

The main issues considered in the article are the definition of the essence of property expectations, their place in the system of investment law, as well as ways to protect the rights of investors in case of their violation. The analysis of legal norms and judicial practice of different countries is carried out, which makes it possible to identify general trends and problematic aspects in this area. In particular, attention is paid to how national courts and international arbitration interpret the concept of "property expectations" and what criteria are used to determine their legitimacy.

The article also contains a comparative analysis of the approaches of different jurisdictions to the protection of investors property expectations, which allows us to identify the advantages and disadvantages of the existing legal mechanisms. Based on the analysis, the authors draw conclusions about the need to improve the legal regulation of investment relations in order to ensure greater predictability and protection of investors.

In addition, the article discusses the prospects for the development of legislation in the field of investment law, taking into account modern challenges and trends of globalization. Recommendations are offered to improve national legal norms in order to increase the effectiveness of protection of property expectations of investors. The conclusions of the article can be useful both for scientists engaged in the research of investment law, and for practicing lawyers and government bodies responsible for the formation of investment policy.

Thus, the article provides a comprehensive overview of the problems of property expectations from investment contracts, offers an in-depth analysis of existing legal mechanisms and recommendations for their improvement, which will contribute to the improvement of the investment climate and the protection of investors' rights.

Key words: property expectations, investment contracts, case law, investment rights, economic development.

У сучасних умовах глобалізації та відкритості ринків, інвестиційна діяльність набуває зростаючого значення. Інвестори активно шукають можливості отримати прибуток від своїх вкладень, що впливає на їхні рішення про участь у різних проектах або угодах. Зростання обсягів інвестицій потребує чіткого правового регулювання інвестиційних угод, що містить заходи для захисту майнових прав інвесторів і гарантує виконання зобов'язань всіма сторонами. Вивчення майнових очікувань дозволяє поліпшити правову базу і створити більш прозорі умови для здійснення інвестицій. Інвестиції завжди пов'язані з ризиками, такими як нестабільність ринків, економічні кризи і політичні зміни. Дослідження майнових очікувань інвесторів допомагає розробити механізми захисту від ризиків і зменшити можливі збитки. Інвестиції є важливим чинником економічного розвитку, оскільки вони сприяють створенню нових робочих місць, розвитку інфраструктури та інновацій. Вивчення майнових очікувань інвесторів сприяє створенню сприятливих умов для приваблення капіталу і стимулювання економічного зростання. Укладення інвестиційних договорів часто супроводжується конфліктами між сторонами через різні очікування стосовно прибутковості, строків реалізації проектів та інших умов. Розуміння майнових очікувань дозволяє краще прогнозувати можливі конфлікти та розробляти ефективні механізми їх вирішення. Однією з проблем, з якими стикаються інвестори, є нерівномірний доступ до інформації. Вивчення майнових очікувань може допомогти в розробці стратегій для подолання інформаційної асиметрії та забезпечення прозорості інвестиційних процесів. В умовах змін міжнародного інвестиційного права важливо розуміти, як ці зміни впливають на майнові очікування інвесторів та як адаптувати правові механізми для захисту їхніх інтересів.

Таким чином, тема майнових очікувань від інвестиційних договорів є надзвичайно актуальною в сучасному світі, оскільки вона охоплює широкий спектр економіч-

них, правових та соціальних аспектів, що впливають на інвестиційний клімат та загальний розвиток суспільства.

У науковій літературі зауважується, що майнові очікування – це юридичні позиції, що вказують на можливе виникнення майнових прав або інтересів у майбутньому. Вони можуть виникати як результат певних подій або дій, які ще не привели до конкретних майнових прав. Майнові очікування можуть виявитися різноманітними і залежать від контексту, наприклад, вони можуть бути пов'язані з інвестиційними проектами, угодами щодо передачі майна або іншими ситуаціями, де є потенційна можливість виникнення майнових прав [3].

Майнові очікування відрізняються від майнових прав тим, що їх ще не визнано юридично чинними і вони потребують додаткових дій або умов для їх реалізації. Однак вони важливі для визначення можливостей та обмежень сторін у майнових відносинах. В контексті міжнародного права та Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод, термін «легітимні очікування» використовується для захисту майнових прав осіб, зокрема в ситуаціях втручання держави в майнові права. Важливо відзначити, що поняття «майнового права очікування» та «легітимних очікувань» мають різні підходи до розуміння майнових прав і їх захисту. Українська судова практика розглядає «майнове право очікування» як окремий інститут, відрізняючи його від поняття «легітимних очікувань», як це розуміється Європейським судом з прав людини. На думку дослідників, це відображає розбіжності в інтерпретації та застосуванні цих термінів в різних правових системах [7, с. 68].

Також варто відзначити, що майнові очікування можуть мати значення для захисту майнових прав осіб у разі їх порушення. Вони можуть підтвердити, що особа мала законне очікування на захист своїх майнових прав і можуть служити підставою для вимоги компенсації у разі їхнього порушення. Аналіз практики судового застосування норм, які регулюють інвестиційні відносини, свідчить про труднощі, з якими стикаються інвестори при захисті своїх майнових прав на інвестиційні об'єкти. Концепція «майнового права очікування» потребує теоретичного осмислення та обговорення. На думку багатьох, «майнове право очікування» мало відрізняється від майнового права на інвестиційний об'єкт нерухомості, і його захист може бути забезпечений за допомогою визнання права на цей об'єкт. Об'єктом захисту прав інвестора в інвестиційних відносинах будівництва є його майнові права та інтереси, які виникають з укладення договору про участь у фонді будівництва. Концепція «майнового права очікування», як тлумачиться в українській судовій практиці, може відрізнятися від поняття «легітимних очікувань», як це розуміється Європейським судом з прав людини, що, в свою чергу, зумовлено різними підходами до тлумачення конвенційних норм та особливостями національного українського законодавства [6, с. 44].

Майнові очікування відіграють ключову роль у формуванні інвестиційних відносин, впливаючи на рішення інвесторів щодо обрання конкретних інвестиційних напрямків та проектів. Вони включають очікування зміни вартості майна, такого як нерухомість або акції, а також очікування доходів від інвестицій, наприклад, дивідендів або прибутку від продажу активів. Ці очікування можуть виникати через різноманітні фактори, такі як макроекономічна ситуація, політика держави, стан ринків та інше. Інвестиційні відносини формуються на основі цих майнових очікувань, оскільки вони визначають, наскільки привабливими будуть певні інвестиційні пропозиції для потенційних інвесторів. Високі майнові очікування можуть спонукати інвесторів вкладати більше ресурсів у певні проекти або сектори, очікуючи значного прибутку. З іншого боку, низькі майнові очікування можуть змушувати інвесторів уникати певних інвестицій, бо вони можуть не забезпечити адекватний повернення капіталу або прибутку [2, с. 405].

Важливо підкреслити, що майнові очікування можуть змінюватися відповідно до різних зовнішніх умов, таких як макроекономічна ситуація, політичні зміни, технологічний прогрес, ринкові тенденції та інші фактори. Тому інвестиційні стратегії мають регулярно оновлюватися та пристосовуватися до цих змін, щоб зберегти свою актуальність та ефективність. Крім того, майнові очікування можуть впливати на рівень ризику, який інвестор готовий прийняти. Високі майнові очікування можуть призвести до прийняття більшого ризику, оскільки інвестори можуть бути готові до більшої невизначеності в надії на вищі доходи. З іншого боку, низькі майнові очікування можуть підштовхнути до більш консервативної інвестиційної стратегії, коли інвестори шукають стабільні та менш ризиковані інвестиційні можливості [1, с. 79–80].

Так, майнові очікування становлять фундаментальний аспект у формуванні інвестиційних відносин, впливаючи на рішення інвесторів стосовно обрання різних інвестиційних можливостей та на їхню готовність до ризику.

Міжнародні договори про захист інвестиційних прав є ключовим інструментом у регулюванні міжнародних інвестиційних зв'язків. Вони включають різноманітні механізми та принципи, спрямовані на захист прав іноземних інвесторів від небажаних політичних ризиків, забезпечення стабільності інвестиційних проектів та забезпечення справедливості у вирішенні міжнародних інвестиційних спорів.

Одним із ключових аспектів таких договорів є запобігання націоналізації або експропріації інвестицій без належної компенсації. Це означає, що інвестиції інвесторів будь-якої з договірних сторін не можуть бути націоналізовані, експропрійовані або піддані еквівалентним заходам, крім випадків, коли це відбувається заради суспільних цілей. У таких випадках експропріація повинна проводитися відповідно до належних правових процедур, на принципах недискримінації і супроводжуватися гарантією швидкої, адекватної та ефективної компенсації [4].

Договори про захист інвестицій включають умови, що визначають поняття іноземних інвестицій та коло іноземних інвесторів. Ці документи часто визнають будь-яке майно іноземного інвестора, яке перебуває на території країни-договірниці у зв'язку з господарською діяльністю. Також вони можуть включати роботи та послуги, надані іноземним інвестором, позики, отримані місцевими суб'єктами господарської діяльності, грошові кошти, сплачені іноземним інвестором за дозволи чи ліцензії від іноземної держави, та реінвестовані доходи.

Одним із важливих елементів таких угод є стабілізуючі застереження, спрямовані на забезпечення інвестору стабільності правових умов інвестування протягом певного періоду після капіталовкладення. Це може включати норми з податкового, митного, валютного, підприємницького та іншого законодавства.

Більшість двосторонніх договорів містять положення про те, що рішення, які приймаються міжнародними юрисдикційними органами, такими як Міжнародний центр з вирішення інвестиційних спорів або арбітражний суд, є остаточними та обов'язковими для обох сторін. Це сприяє справедливому та ефективному вирішенню інвестиційних спорів.

Захист майнових прав здійснюється відповідно до законодавства. Якщо спеціальний порядок захисту не передбачений, захист майнових прав здійснюється на загальних підставах цивільного законодавства.

Інвестор, як особа, що фінансувала та уклала договір на будівництво об'єкта інвестування, має право на перше право власності на цей об'єкт. Після виконання умов договору інвестування інвестор отримує майнові права (еквівалентні правам власності) на об'єкт. Після завершення

будівництва нерухомості інвестор стає первісним власником об'єкта інвестування за допомогою державної реєстрації речових прав.

У випадку невиконання зобов'язань забудовником, прийнятих на себе відповідно до умов договору, інвестор може захистити свої порушені права, вимагаючи визнання своїх майнових прав на об'єкт інвестування. Це стало очевидним у постанові Великої Палати Верховного Суду від 14 вересня 2021 року у справі 359/5719/17 [10].

Окрім цього, Верховний суд у своїй постанові від 21 грудня 2022 року у справі № 569/5399/20 (провадження № 61-7682св21) [11] зазначив, що у випадку, коли забудовник не виконав свої зобов'язання належним чином і об'єкт будівництва не був введений в експлуатацію, а учасник будівництва вчасно та повністю сплатив свої внески, ефективним заходом для захисту його прав може бути визнання йому майнових прав на об'єкт інвестування.

В Україні до 2022 року, спостерігалося стале зростання прямих іноземних інвестицій, що відображає глобальну тенденцію до інтернаціоналізації економіки. Це процес включає довгострокове отримання прибутків і здійснення контролю іноземним інвестором над об'єктом інвестування.

Транснаціональні компанії (ТНК) грають важливу роль у створенні робочих місць, надання якісного соціального та медичного забезпечення працівникам, а також у концентрації капіталу для розширення виробництва та модернізації його. Інвестиційна діяльність ТНК має як позитивний, так і негативний вплив на економічне життя країни. Позитивні тенденції включають створення робочих місць та розвиток інфраструктури, тоді як негативні можуть включати високу залежність від зовнішніх інвесторів та потенційні ризики для місцевої промисловості [8].

Офшорні зони, такі як Кіпр, Нідерланди, Велика Британія, Швейцарія та Австрія, мають значний вплив на інвестиційну активність, оскільки вони пропонують сприятливі умови для ведення бізнесу, зокрема спрощену систему звітності та оподаткування. Це може призвести до незрозумілості щодо джерел інвестицій та їхнього впливу на економіку країни [5].

Для стабільного економічного розвитку країни необхідно формування та підтримка сприятливого інвестиційного іміджу, що включає покращення інвестиційного клімату через зменшення адміністративних бар'єрів, підвищення прозорості та ефективності інвестиційних процедур [9].

Ці тенденції вказують на необхідність постійного перегляду та вдосконалення законодавчого поля в галузі інвестиційних прав, щоб забезпечити баланс між привабливістю для іноземних інвесторів та захистом інтересів місцевої економіки та населення.

Висновки. На основі проведеного аналізу можна сформувати наступні висновки:

В умовах глобалізації та відкритості ринків, чітке правове регулювання інвестиційних угод стає надзвичайно важливим. Захист майнових очікувань інвесторів через правові механізми забезпечує стабільність інвестиційної діяльності та сприяє зростанню економіки.

Майнові очікування від інвестиційних договорів часто пов'язані з ризиками, включаючи економічну нестабільність та політичні зміни. Розробка ефективних механізмів захисту майнових прав інвесторів дозволяє зменшити можливі збитки і підвищити привабливість інвестицій. В умовах воєнного стану набуває максимальної важливості забезпечення інвестиційної стабільності в Україні з застосуванням будь яких методів, з метою забезпечення стабільності майнових очікувань інвесторів. Одним з таких механізмів безумовно може бути старування інвестицій від військових ризиків, що на сьогодні вже запрацювало в Україні, та покриває ризики знищення об'єктів інвестування в ході ведення бойових дій, однак такий вид страхування на сьогодні впроваджено виключно іноземними фінансовими організаціями такими як MIGA та DFC, що безумовно не сприяє широкому розповсюдженню в правозастосуванню через обмеженість доступу невеликих українських інвесторів до взаємодії з міжнародними інституціями. Видається доцільним запровадження додаткового правового регулювання діяльності страхових компаній України, з особливими умовами формування резервів під таки типи кредитування, з залученням гарантування від держави у вигляді залучення Експортно-кредитного агенства (ЕКА).

Безумовно, інвестиції є ключовим чинником економічного зростання, сприяючи створенню нових робочих місць, розвитку інфраструктури та інновацій. Правове забезпечення майнових очікувань інвесторів створює сприятливий інвестиційний клімат, що сприяє залученню капіталу та стимулюванню економіки. Нерівномірний доступ до інформації є серйозною проблемою для інвесторів. Вивчення та регулювання майнових очікувань сприяє подоланню інформаційної асиметрії, що забезпечує прозорість інвестиційних процесів і підвищує довіру між учасниками ринку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойчук Р. П. Проблеми формування «справедливого режиму» і «безпеки» іноземних інвестицій в праві України. *Економіко-правові проблеми розвитку та сприяння господарській діяльності в сучасних умовах : зб. наук. пр. за матеріалами II круглого столу, 17.05.2019 р.* Харків : НДІ ПЗІР НАПрН України, 2019. С. 73–83.
2. Зудова І. Ю., Щиголєва А. В. Особливості формування чинників інвестиційного потенціалу підприємства. *Економіка і суспільство*. 2018. № 19. С. 403–408.
3. Кисіль В. Право очікування: транскрипції змісту. *Юридична газета онлайн*. 12.02.2019. № 7 (661). URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/neruhomist-ta-budivnictvo/pravo-ochikuvannya-transkripciyi-zmistu.html
4. Міжнародні договори України. Угоди про сприяння та захист інвестицій. *Міністерство економічного розвитку і торгівлі України*. URL: http://ukrexport.gov.ua/ukr/zed/ukr/1003.html
5. Нікольчук Ю. М. Лопатовська О. О. Інвестиційна привабливість України : основні тенденції, проблеми та ключові вектори вирішення. *Innovation and Sustainability*. 2023. № 1. С. 164–175.
6. Рим Т. Я. Поняття права очікування як категорії в інвестиційному процесі будівництва. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 12. С. 40–46.
7. Сліпченко С. О. Поняття законних очікувань як різновиду майна. *Форум Права*. 2020. № 62(3). С. 66–76.
8. Фіщук Н. Ю., Причепа Г. В. Сучасний стан та тенденції прямого інвестування в економіку України. *Облік і фінанси АПК : освітній портал*. URL: https://magazine.faaf.org.ua/suchasniy-stan-ta-tendencii-pryamogoinvestuvannya-v-ekonomiku-ukraini.html
9. Швець М. О., Журавель А. В. Становлення та розвиток інвестиційного законодавства в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 4. Ч. 3. С. 140–147.
10. Постанова Верховного Суду України у справі № 359/5719/17 від 14 вересня 2021 року. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101584598
11. Постанова Верховного Суду України у справі № 569/5399/20 від 21 грудня 2022 року. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108262184

УДК 347.4
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/21

ПРОБЛЕМАТИКА ЗАХИСТУ ПРАВ ДОБРОСОВІСНОГО НАБУВАЧА В УКРАЇНСЬКОМУ ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

BALANCE OF INTERESTS: PROBLEMS OF PROTECTION OF THE RIGHTS OF THE BONA FIDE PURCHASER IN UKRAINIAN CIVIL LAW

Миколюк М.О., головний спеціаліст
Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України

Стаття присвячена аналізу захисту прав добросовісного набувача в контексті сучасного українського права. Автор розглядає основні аспекти законодавчого регулювання, судової практики та теоретичних підходів до визначення добросовісності набувача. У статті аналізуються положення Конституції України та Цивільного кодексу України, які гарантують право власності та визначають умови, за яких добросовісний набувач може захистити свої права. Особлива увага приділяється розгляду конкретних судових рішень, що ілюструють практичне застосування цих норм.

У статті пояснюються ключові положення статті 330 та статті 388 Цивільного кодексу України, які регулюють права добросовісних набувачів і обмежують можливості власника витребувати майно за певних умов.

Автор звертає увагу на актуальність теми в контексті українського права, підкреслюючи проблематику встановлення добросовісності набувача. Це особливо важливо в умовах перехідного періоду в Україні, де корупція та непрозорість правочинів з нерухомістю створюють додаткові виклики для правової системи. У статті обговорюються проблеми та виклики в застосуванні законодавства на практиці, зокрема, неоднорідність судової практики та недостатня прозорість державних реєстрів.

Дослідження також включає огляд теоретичних підходів до визначення добросовісності набувача, зокрема, важливість етичних стандартів поведінки та правової освіти.

На основі аналізу наукових джерел та судової практики, автор пропонує конкретні заходи щодо вдосконалення законодавства. Серед пропозицій – розвиток системи державної реєстрації, розширення доступу до державних реєстрів, деталізація у межах можливого критеріїв добросовісності в цивільному кодексі.

Основні висновки дослідження підкреслюють необхідність адаптації українського законодавства до сучасних викликів та міжнародних стандартів. Автор наголошує на важливості забезпечення правової безпеки угод, удосконалення нормативних актів та впровадження новітніх технологій для підвищення рівня добросовісності у цивільному обороті. Ці заходи сприятимуть формуванню більш ефективної та стабільної правової системи, що відповідатиме сучасним вимогам суспільства та забезпечить захист прав усіх учасників ринку.

У контексті інтеграції України до Європейського Союзу, де захист прав власності та добросовісність правочинів є ключовими елементами правової системи, автор підкреслює важливість врахування європейського досвіду. Застосування найкращих практик та стандартизація процедур можуть значно покращити правову базу України, забезпечуючи більш ефективний захист прав добросовісних набувачів.

Стаття є внеском у розвиток правової думки та практики захисту прав власності в Україні, пропонуючи конкретні шляхи вдосконалення законодавства та підвищення рівня правової обізнаності громадян.

Ключові слова: добросовісний набувач, захист прав власності, Цивільний кодекс України, судова практика, правова визначеність, державні реєстри.

The article is dedicated to the analysis of the protection of rights of a bona fide purchaser in the context of modern Ukrainian law. The author considers the main aspects of legislative regulation, judicial practice, and theoretical approaches to defining the bona fides of the acquirer. The article analyzes the provisions of the Constitution of Ukraine and the Civil Code of Ukraine, which guarantee the right to property and define the conditions under which a bona fide acquirer can protect their rights. Special attention is paid to the consideration of specific court decisions illustrating the practical application of these norms.

The article explains the key provisions of Article 330 and Article 388 of the Civil Code of Ukraine, which regulate the rights of bona fide acquirers and limit the owner's ability to reclaim property under certain conditions.

The author highlights the relevance of the theme in the context of Ukrainian law, emphasizing the problematic nature of establishing the bona fides of the acquirer. This is particularly important in the conditions of the transitional period in Ukraine, where corruption and opacity of real estate transactions create additional challenges for the legal system. The article discusses the problems and challenges in the application of legislation in practice, including the inconsistency of judicial practice and insufficient transparency of state registers.

The research also includes a review of theoretical approaches to defining the bona fides of the acquirer, particularly the importance of ethical standards of behavior and legal education.

Based on the analysis of scientific sources and judicial practice, the author proposes specific measures to improve legislation. Among the proposals are the development of a state registration system, expanding access to state registers, and detailing the criteria for bona fides within the possible limits in the civil code.

The main conclusions of the study emphasize the need to adapt Ukrainian legislation to modern challenges and international standards. The author emphasizes the importance of ensuring legal security of transactions, improving regulatory acts, and implementing advanced technologies to increase the level of bona fides in civil turnover. These measures will contribute to the formation of a more effective and stable legal system that meets the modern requirements of society and ensures the protection of rights of all market participants.

In the context of Ukraine's integration into the European Union, where the protection of property rights and the bona fides of transactions are key elements of the legal system, the author emphasizes the importance of taking into account European experience. The application of best practices and standardization of procedures can significantly improve Ukraine's legal framework, providing more effective protection of rights for bona fide purchasers.

The article contributes to the development of legal thought and practice of protecting property rights in Ukraine, offering specific ways to improve legislation and increase citizens' legal awareness.

Key words: bona fide purchaser, protection of property rights, Civil Code of Ukraine, judicial practice, legal certainty, state registers.

Тема захисту прав добросовісного набувача є надзвичайно актуальною у контексті українського права, особливо з огляду на динамічні зміни у законодавстві та суспільстві, які відбуваються в Україні. Забезпечення захисту прав добросовісних набувачів є критично важливим для підтримки довіри до правової системи, залучення інвестицій, а також для стабілізації ринку нерухомості та інших цінних активів.

В українському суспільстві існує значний вплив корупції та непрозорості у сфері правочинів з нерухомістю та іншими великими активами. Це ставить під сумнів легітимність багатьох угод та викликає потребу в особливих

правилах захисту добросовісних набувачів, які можуть стати жертвами шахрайських схем.

Судова практика щодо добросовісного набування в Україні виявляє ряд суперечностей та різницю в інтерпретації відповідних норм, що змушує юристів та вчених активно дискутувати про ці питання та шукати шляхи вирішення чинних проблем. Така дискусія підкреслює не тільки наукову, але й практичну значущість теми добросовісного набування, оскільки від її розуміння залежить багато аспектів цивільного обороту.

Проблематика та виклики в застосуванні законодавства, що стосується добросовісного набування майна, в Україні мають глибокі корені та ряд складних аспектів, які ускладнюють ефективне вирішення справ. Одним із головних викликів є визначення добросовісності набувача.

Дослідження питань, пов'язаних з добросовісним набуванням, сприяє формуванню більш ефективних, справедливих та прозорих правил у сфері цивільного обігу, що є критично важливим для забезпечення стабільності та розвитку правової системи України.

Право власності є фундаментальним цивільним правом, яке гарантовано Конституцією України. Згідно зі статтею 41 Конституції України [1], кожна особа має право володіти, користуватися та розпоряджатися своєю власністю, що охоплює як матеріальні, так і інтелектуальні активи. Право власності в Україні набувається в порядку, який визначений законом, і є непорушним, що підтверджується статтею 3 Цивільного кодексу України [2].

Добросовісний набувач визначається в українському законодавстві як особа, яка набуває майно на підставах, що не заборонені законом і при цьому не знала та не могла знати про недоліки юридичного стану майна. Цивільний кодекс України у статті 330 пояснює, що якщо майно відчужено особою, яка не мала на це права, добросовісний набувач може набути право власності на таке майно, залежно від умов придбання та обставин справи. Особливо важливим є стаття 388 ЦК України, яка за певних умов обмежує можливість власника витребувати майно у добросовісного набувача, захищаючи таким чином осіб, які діяли у добросовісно.

У статті 5 ЦК України законодавець передбачає, що добросовісність презюмується до тих пір, поки не буде доведено протилежне, але практичне застосування цієї норми часто супроводжується складнощами.

Аналіз судових рішень, пов'язаних з визначенням і захистом прав добросовісних набувачів, є важливим для розуміння тенденцій та підходів українського правосуддя. Верховний Суд у багатьох своїх постановах виявляє тенденцію до захисту прав добросовісних набувачів, особливо коли вони набували майно без знання про можливі правові недоліки в правочинах попередніх власників.

Одне з ключових рішень у цьому контексті було ухвалено Верховним Судом, як відображено в постанові від 27 травня 2020 року у справі № 641/9904/16-ц [3]. У цій справі, попри те, що первісні договори були визнані недійсними, суд визнав, що право на витребування майна у добросовісного набувача залежить від доказу волевиявлення оригінального власника про передачу майна. Це рішення підкреслює, що витребування майна можливе тільки тоді, коли майно вибуло з володіння власника без його згоди.

Аналогічно, в постанові від 02 липня 2023 у справі № 308/8629/19 Верховний Суд знову порушив питання про обмеження можливості витребування майна від добросовісного набувача [4]. Суд зосередив увагу на необхідності аналізу всіх обставин справи, включно з характером набуття майна (платно чи безоплатно) та добросовісністю набувача. Суд наголосив, що витребування майна можливе лише за умови, що власник втратив майно без його згоди, що відповідає частині 1 статті 388 ЦК України. Така позиція відображає основоположні принципи добросовісного володіння, які були закладені в ранішій практиці, наприклад, Великою Палатою Верховного Суду у постанові від 07 листопада 2018 у справі № 488/6211/14-ц [5].

Велика Палата Верховного Суду у справі № 925/1351/19 підкреслила, що втрата добросовісним набувачем свого статусу та наступне позбавлення його майна суперечить статті 388 ЦК України та є неприйнятною, оскільки покладає на нього індивідуальний і надмірний тягар [6]. Цей висновок підсилює принцип захисту прав та інтересів добросовісних набувачів, що є ключовим для забезпечення стабільності судової практики.

Такий підхід Верховного Суду демонструє важливість балансу між захистом прав власності та необхідністю забезпечення добросовісності цивільного обороту. Презумпція добросовісності, яка виходить зі статті 12 ЦК України, встановлює, що набувач вважається добросовісним, доки не буде доведено протилежне. Це підкреслює важливість доказової бази у справах про витребування майна та встановлення фактичної обізнаності набувача про правові перешкоди на момент угоди.

Такі рішення є свідченням підтримки принципу добросовісності та стабільності цивільного обороту. Це важливо, адже стабільність цивільного обороту є основою для розвитку економіки та залучення інвестицій. Захист добросовісних набувачів сприяє формуванню довіри до правової системи та зменшує правову невизначеність. Тим не менше, як уже було зазначено вище, судова практика, правове регулювання в частині добросовісності набувача зумовлює різні думки та дискусії.

Головною причиною є об'єктивно зумовлена абстрактність норм ЦК України про добросовісність. Зокрема, оборот, який використовує законодавець («не знав та не міг знати») для характеристики добросовісного набувача ставить незнання як передумову набуття особою певних прав, яких за формальними підставами вона отримати не може. Враховуючи, що доведення такого стану особи як «не знала» на практиці реальне хіба що за допомогою застосування детектора брехні, великого значення набуває оборот «не міг знати».

Незнання не може бути результатом, наприклад, простої наївності Очевидно, що не можна вважати добросовісним покупця, який за половину від ринкової вартості купує річ у сумнівному місці, не цікавлячись історією її набуття продавцем. Виходячи з наведеного, добросовісність набувача у відповідних випадках можна по іншому визначити як «дозволене незнання» або «невинне незнання». Однак у зв'язку з цим одразу постає питання: як визначати, чи невинно особа не знала про попередню історію майна? Так чи інакше шлях до з'ясування, чи могла особа у конкретній ситуації знати про певні факти лежить через оцінку її поведінки.

Верховний Суд, здійснюючи касаційний перегляд справи № 910/10963/19 приходить до висновку, що «правова природа добросовісності означає, що особа придбаваючи той чи інший актив, не знала, і проявивши розумну обачність, не могла знати про те, що актив є проблемним та існують права та претензії третіх осіб на нього» [7]. Як визначити розумну обачність? Який стандарт розумної та обачної поведінки?

Надаючи відповіді на наведені вище питання, неможливо не оцінювати поведінку особи через порівняння з іншими учасниками правовідносин, з'ясовуючи як би себе у відповідній ситуацій вів середній учасник цивільного обороту. Вищевказані питання формують основу для правових дискусій та судових справ, що стосуються захисту прав власності та регулювання відносин, пов'язаних із набуттям майна. Вони є критично важливими для забезпечення правової визначеності та захисту інтересів усіх учасників цивільного обігу. Їхню актуальність можна продемонструвати наступним.

Велика Палата Верховного Суду у справі № 372/2180/15-ц вважає, що проявивши розумну обачність, набувач міг і повинен був знати про те, що ділянки перебувають у межах прибережної захисної смуги, а тому вибули з володіння держави з порушенням вимог закону, й відповідно, добросовісність відповідачів має бути поставлена під сумнів. Вищий суд також наголошує, що не маючи перешкод у доступі до законодавства, відповідачі могли з ним ознайомитися і зрозуміти, що земельні ділянки водного фонду у прибережній смузі не можуть передаватися у приватну власність [8]. Подібна позиція щодо земель водного фонду, можливо, має право існувати, хоча і є дискусійною, однак її екстраполяція на усі випадки, до яких застосовується ст. 330, ст. 388 ЦК України досить небезпечна. Навряд від середньостатистичного покупця житлової нерухомості можна вимагати оцінки законності набуття права первісним власником, особливо у разі, якщо майно було відчужене неодноразово.

Так само абсолютно правильними та логічними є уже згадувані висновки Верховного Суду, зроблені у постанові від 28 жовтня 2020 року у справі № 910/10963/19 щодо перевірки активу на ризиковість як обачної та розумної поведінки покупця. Зокрема, колегія суддів, надаючи оцінку добросовісності набувача спірного майна, вказує, що «процедура купівлі-продажу майна в умовах сучасних ринкових відносин практично завжди передбачає здійснення оцінки активу на «ризиковість» хоча б з допомогою відкритих реєстрів, в тому числі і Єдиного державного реєстру судових рішень». Не погодитися з цим неможливо. Юридичний аудит є звичайною практикою для суб'єктів господарювання у процесі придбання активів. Водночас, чи можна стверджувати, що це є поведінкою середньостатистичного покупця тієї ж житлової нерухомості? Небезпідставною є думка, що не можна.

Крім того, проблемним вбачається питання співвідношення розумної та обачної поведінки із законодавчими положеннями, гарантуючими учасникам обороту достовірність тієї чи іншої інформації. Наприклад, п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [9] встановлюється принцип публічної достовірності відомостей, що містяться у Державному реєстрі речових прав. Дискусійною є вже сама необхідність перевірки правовстановлюючого документу, однак, якщо вона була здійснена, то, покладення на пересічну фізичну особу – покупця житла обов'язку проводити комплексний юридичний аудит чи окремі його елементи не вбачається правильним.

Не поглиблюючись у детальне обговорення, лише зазначимо, що іноді правовий стандарт суб'єктивної добросовісності може відрізнятися від побутового і аналіз судового реєстру, який, на перший здається звичним для обороту, не обов'язково має охоплюватися першим поняттям.

У цьому контексті доречно звернути увагу на висновок Верховного Суду, який хоча і не стосується добросовісного набування майна, однак неодноразово застосовувався у багатьох справах, у котрих постає питання оцінки добросовісності третьої особи у відносинах з юридичною особою. Зокрема, у постанові від 19 червня 2018 року у справі № 908/4550/15 [10], суд прямо говорить про те, що закон не установлює виключного переліку обставин, які свідчать про недобросовісність чи нерозумність дій третьої особи у відносинах із юридичною особою.

Така позиція може бути застосованою до усіх випадків, у яких аналізується поведінка на предмет так званої суб'єктивної добросовісності. Закон не може містити, а судова практика не в змозі надати вичерпного переліку параметрів такої оцінки. Із зазначеною позицією Верховного Суду неможливо не погодитися. Можна лише додати, що вищі суди можуть і мають напрацьовувати загальні підходи до встановлення факту добросовісності набувача, стандарти поведінки. Останні повинні застосовуватись з огляду на обставини кожної окремої справи у поєднанні й співставленні з приписами законодавства.

Принцип добросовісності конкретизується у кожному окремому випадку. Це вимагає від суддів глибокого розуміння цивільного права та здатності суддів оцінювати складність правових відносин, а також ретельного розгляду судами фактів про те, чи не знав набувач або не міг знати про обставини, що перешкоджають вчиненню правочину. Це може включати аналіз історії правочинів, перевірку правовстановлюючих документів та відомостей з публічних реєстрів.

Однак проблема полягає в тому, що, по-перше, часто такі дані не є повністю прозорими або доступними, що ставить під сумнів можливість об'єктивного і справедливого судового рішення. По-друге, як уже зазначалося вище, при закріпленому, зокрема, у Законі України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» принцип публічної достовірності, виникає суперечність між нібито розумною і обачною поведінкою особи як у порівнянні з іншими учасниками цивільного обороту, так і в розумінні судді, та, власне принципом державної реєстрації прав.

Це також витікає із об'єктивної реальності українського цивільного обороту. Якість державних реєстрів та системи державної реєстрації загалом грає ключову роль. Наявність актуальних і точних відомостей в реєстрах забезпечує захист прав добросовісних набувачів. Проблеми з точністю та актуальністю даних у реєстрах призводять до того, що добросовісні набувачі можуть несправедливо втрачають свої права через помилки або неповноту інформації. Це актуалізує наведену вище необхідність конкретизації принципу добросовісності у кожному конкретному випадку, що зі свого боку не може не тягнути за собою неоднорідності в судовій практиці. Різні суди можуть приходити до різних висновків в аналогічних справах, що стосуються добросовісного набування. Це може створювати правову невизначеність і підривати довіру до правової системи.

Захист добросовісних набувачів також тісно пов'язаний з боротьбою проти шахрайства у сфері нерухомості та інших цінних активів. Потреба в ефективних механізмах протидії шахрайству, які забезпечують швидке і точне виявлення незаконних правочинів та їхнє скасування, є критичною. Це вимагає постійного вдосконалення законодавства, зміцнення правоохоронних органів та підвищення правової обізнаності громадян.

Теоретичні розробки також часто стикаються з викликами в їх практичному застосуванні через різноманітність судової практики. Суди мають широкий діапазон для інтерпретації добросовісності, виходячи з конкретних обставин справи. Часто рішення залежить від доказів, представлених обома сторонами, та їх здатності переконати суд в наявності або відсутності добросовісності.

Таким чином, виклики, пов'язані з добросовісним набуванням майна, вимагають комплексного підходу, який включає вдосконалення законодавства, зміцнення інституційних механізмів та забезпечення доступу до точної та актуальної інформації через державні реєстри. Останнє у сфері речових прав на грає найбільшу роль. Шлях до усунення великої частини проблематики добросовісного набування в Україні лежить через розвиток реєстраційної системи та реального гарантування достовірності відомостей про речові права та їх обтяження.

Окремий напрямок теоретичних досліджень зосереджується на етичному аспекті добросовісності [11, с. 11–16]. Вважається, що добросовісність не повинна обмежуватися лише юридичними нормами. Вона має включати етичні стандарти поведінки, що передбачають чесність та прозорість угод. Етичний підхід може допомогти зміцнити довіру до цивільного обороту та забезпечити більш стабільне і справедливе правове середовище.

Важливим є значення правової освіти в підвищенні рівня добросовісності в цивільному обороті [12, с. 40–42]. Знання про права та обов'язки, про методи перевірки правового стану майна можуть значно знизити ризики недобросовісності. Підвищення правової обізнаності споживачів та бізнесу сприяє зменшенню випадків шахрайства та покращує загальну правову культуру суспільства.

Юристи також пропонують законодавчі зміни, які б могли поліпшити визначення та захист добросовісності. Це включає удосконалення реєстрів, зміни у процедурі оформлення угод, введення додаткових механізмів контролю за правочинами, а також імплементація норм Європейського Союзу [13, с. 76–79]. Такі зміни могли б сприяти більш ефективному і справедливому застосуванню принципу добросовісності в українському праві.

Підсумовуючи, можна зазначити, що з огляду на сучасні виклики, саме цифровізація даних, розвиток реєстрів нерухомості та інших активів, розбудова якісної, надійної та прозорої системи державної реєстрації прав сприятимуть значному збільшенню прозорості угод і захищатимуть права добросовісних набувачів. Реєстри дозволяють потенційним набувачам швидше та точніше перевіряти історію майна, наявність обтяжень чи інших юридичних нюансів, які можуть вплинути на добросовісність угоди. Така прозорість допомагає визначити, чи є продавець законним власником майна та чи існують правові перешкоди для передачі власності [14, с. 137–149].

Необхідні узагальнення, деталізація у межах можливого або в судовій практиці Верховного Суду, або в ЦК України критеріїв добросовісності набувача, включно з критеріями перевірки минулої історії майна та зобов'язаннями з перевірки правового статусу майна.

У контексті повномасштабного вторгнення, Україна стикається з невідкладною потребою адаптації свого законодавства до надзвичайних умов. Це стосується не тільки питань військової оборони та безпеки, а й забезпечення правової безпеки цивільних угод. Війна спричинила значні втрати та зміни у власності, що акцентує необхідність захисту прав добросовісних набувачів, які можуть зіткнутися з питаннями визнання прав на відбудоване чи здобуте під час конфлікту майно.

Щоб відповідати сучасним викликам, потрібно вдосконалити механізми швидкого вирішення спорів та забезпечити гнучкість законодавчих процедур, що дозволить оперативно реагувати на зміни в майнових правах в умовах кризи. У цьому контексті необхідно також уважно відстежувати динаміку міжнародної практики та враховувати її при формулюванні внутрішніх правових норм, щоб забезпечити ефективність українського законодавства в умовах глобалізації.

В остаточному рахунку, важливо не лише внести зміни в законодавство, а й забезпечити, що ці зміни реалізуються на практиці з урахуванням потреб суспільства. Це вимагає взаємодії законодавчої та виконавчої влади, а також громадськості, для створення стійкої та адаптивної правової системи, здатної вирішувати виклики та захищати права і інтереси усіх громадян України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР : станом на 1 січня 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 25.06.2024).
2. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV : станом на 27 квітня 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 25.06.2024).
3. Постанова Верховного Суду від 27 травня 2020 р. у справі № 641/9904/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/89793291 (дата звернення: 25.06.2024).
4. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 02 липня 2023 р. у справі №308/8629/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112758946 (дата звернення: 25.06.2024).
5. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 07 листопада 2018 р. у справі № 488/6211/14-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81842020 (дата звернення: 25.06.2024).
6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 02.11.2021 р. у справі № 925/1351/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101829977 (дата звернення: 25.06.2024).
7. Постанова Верховного Суду від 28 жовтня 2020 р. у справі № 910/10963/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/92675859 (дата звернення: 25.06.2024).
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15 травня 2018 р. у справі № 372/2180/15-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/75287005 (дата звернення 25.06.2024).
9. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.07.2004 р. No 1952-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text.
10. Постанова Верховного Суду від 19 червня 2018 р. у справі № 908/4550/15. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/74991657 (дата звернення 25.06.2024).
11. Валігура К. Принцип добросовісності як категорія цивільного права. Entrepreneurship, Economy and Law. 2020. № 4. С. 11–16. URL: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.4.02 (дата звернення: 25.06.2024).
12. Шаркова І. Добросовісність у системі категорій юридичної освіти: історичні та теоретичні аспекти. Law Review of Kyiv University of Law. 2019. № 2. С. 40–42. URL: https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2019.06 (дата звернення: 25.06.2024).
13. Zaklivenets M. O. Principle Of Good Faith In The Contract Law of the European Union. Juridical Scientific And Electronic Journal. 2023. № 5. С. 76–79. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/16 (дата звернення: 25.06.2024).
14. Вінник О. М., Шаповалова О. В. Правове забезпечення сфери публічних електронних реєстрів. Актуальні проблеми права: теорія і практика. 2023. № 45. С. 137–149. URL: https://doi.org/10.33216/2218-5461/2023-45-1-137-149 (дата звернення: 25.06.2024).

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/22

ШТРАФ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ КРАЇН БАЛТІЇ

FINE IN PROCEDURAL LAW OF THE BALTIC STATES

Петренко Н.Д., аспірантка кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»,
суддя
Господарський суд Одеської області

У країнах Балтії застосовується концепція обов'язку сторін сприяти процесу, що відрізняється від попередньої практики правил цивільного судочинства щодо впливу на порушників. Раніше цивільне процесуальне законодавство, що діяло до прийняття нових кодексів і зазнало впливу радянської процесуальної системи, засновувалося на добросовісному використанні прав сторін, не передбачаючи ефективних заходів відповідальності, якщо цей обов'язок не дотримувався. Закріплення у процесуальних кодексах обов'язку сторін сприяти розгляду справи в цивільному процесі країн Балтії розподілило відповідальність за належний розгляд між судом і сторонами. Це означає, що як суд, так і сторони повинні не просто не створювати перешкод, а й активно сприяти швидкому та об'єктивному розгляду справи.

У статті визначено основні підстави для накладення штрафу за цивільним процесуальним законодавством Естонії, Латвії та Литви, вказано розмір штрафних санкцій та порядок їх накладення.

Відзначається, що для цивільного процесуального законодавства країн Балтії не характерне визначення нижньої межі розміру штрафу. Однак до визначення верхньої межі країни Балтії підходять по-різному. В Естонії це гранична сума 3200 євро. В Латвії штраф за різні правопорушення накладається штраф з різним розміром верхньої межі: до 40 євро за неповідомлення суду про неможливість подати витребувані докази, до 1500 євро якщо у справі про опіку над дитиною боржник не виконав рішення суду у строк, зазначений у повідомленні судового виконавця. В Литві розмір штрафу зазвичай визначається у розмірі до 300 євро, однак за деякі порушення він може бути як меншим (до 50 євро у разі відмови особи, залученої у якості понятого у виконавчому провадженні, від виконання обов'язків без поважних причин), так і суттєво більшим (до 5000 євро у разі зловживання процесуальними правами суд може накласти штраф у розмірі).

Процесуальне законодавство Литви характеризується можливістю індексації встановлених розмірів штрафу, пристосовуючи міру відповідальності до економічних реалій сьогодення, тоді як в решті країн суд не може виходити за граничні межі штрафу.

Вказується, що при визначенні розміру штрафу суд враховує майновий стан особи та інші обставини.

Ключові слова: штраф, цивільний процес, Естонія, Литва, Латвія.

Concept of obligation of the parties to facilitate the procedure is applied in the Baltic States, which differs from the previous practice of effect of the civil proceedings rules on offenders. Earlier civil procedural law that was in force before adoption of new codes and was affected by the Soviet system was based on bona fide exercise of rights of the parties without any practical liability for non-performance of this obligation. By formalizing obligation of the parties to facilitate civil case proceedings in procedural codes in the Baltic States, responsibility for due process was distributed between the court and the parties. That means that both the court and the parties shall not only refrain from creating obstacles, but actively facilitate prompt and objective hearing of the case.

The article identifies basic grounds for imposing a fine under civil procedural law of Estonia, Latvia and Lithuania, scope of penal sanctions and procedure for imposing the same.

It is noted that determining a lower limit of the fine amount is not typical for civil procedural law of the Baltic States. As far as the upper limit is concerned, approaches differ. In Estonia, for instance, it is a threshold amount of EUR 3,200. In Latvia a fine with different upper limits is imposed for different offences: up to EUR 40 for failure to inform the court about inability to submit requested evidence, up to EUR 1,500 for failure of a debtor in a child custody case to perform a court judgment by the deadline stated in a notice of the court enforcement officer. In Lithuania a fine is usually set in the amount of EUR 300, but it can be lower for some offences (up to EUR 50 for refusal of the person brought into enforcement proceedings as a witness to perform their obligations without valid reasons) or much higher (court may impose a fine of up to EUR 5,000 for abuse of procedural rights).

Procedural law in Lithuania provides for indexation of existing fine amounts adjusting liability to current economic reality, whereas in other countries the court cannot go beyond the fine limits.

It is further noted that when determining amount of the fine the court takes into account the person's financial situation and other circumstances.

Key words: fine, civil procedure, Estonia, Lithuania, Latvia.

Постановка проблеми. Як зазначає В. Некрошюс, у всіх країнах Балтії концепція обов'язку сторони сприяти процесу є досить новою, оскільки цивільне процесуальне законодавство, яке діяло до ухвалення нових кодексів (і яке зазнало радянського впливу), закріплювало добросовісне використання стороною своїх прав скоріше формальною, ніж реально, оскільки не передбачало практично жодних наслідків, якщо цей обов'язок не буде виконано належним чином. Поява обов'язку сторони сприяти розгляду справи в цивільному процесі країн Балтії, на відміну від моделі радянського цивільного процесу, розподілила відповідальність за належний розгляд справи між судом і сторонами, водночас гарантуючи, що не тільки суд, але і сторони мають подбати про якнайшвидший розгляд та дослідження всіх істотних обставин справи [1, с. 74]. Однак з моменту запровадження оновленого процесуального законодавства країни Балтії суттєво розширили відповідальність осіб за зловживання процесуальними правами, що дозволяє стверджувати про певні паралелі з українським досвідом законотворення, адже на пострадянському просторі перед судовою системою постали ідентичні виклики щодо приведення національних засад здійснення судочинства до європейських стандартів.

У перехідний період, який тривав близько десяти років після відновлення незалежності, як зазначає В. Валансіус, не вдалося уникнути так званого принципу «маятника»: відразу після відмови від радянського інквізиційного судочинства від судді очікувалася абсолютна пасивність і нейтралітет, переважала думка, що перебігом процесу керують сторони, а суддя є лише спостерігачем. Однак країни з усталеними демократичними традиціями визнавали суддю «господарем і розпорядником процесу», і це не вважалося ні ігноруванням прав сторін процесу, ні порушенням принципу неупередженості судді [2, с. 90]. До оновлення процесуального законодавства саме судова практика формулювала заборону зловживання процесуальними правами, що без підсилення нормами законодавства створювало доволі розмиті рамки неприйнятної процесуальної поведінки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанню штрафної відповідальності у цивільному судочинстві країн Балтії присвячені публікації В. Валансіуса, В. Вебрайте, В. Некрошюса та інших. Традиційно процесуальне законодавство, в тому числі і інститут штрафів, Естонії, Литви, Латвії відзначаються як подібне, якому притаманні спільні історичні передумови виникнення та розвитку.

Метою дослідження є встановлення підстав для притягнення особи до відповідальності у формі штрафу, що накладається за цивільним процесуальним законодавством Естонії, Литви, Латвії.

Викладення основного матеріалу. За ЦПК Естонії (Tsiviilkohtumenetluse seadustik), який набрав чинності 01 січня 2006 року, суду притаманний ряд повноважень щодо контролю перебігу судового процесу: обмеження кількості осіб, присутніх на судовому засіданні; видалення особи із зали судового засідання, штраф, арешт і привід. Суд забезпечує порядок у судовому засіданні та організовує виконання розпоряджень про забезпечення порядку в судовому засіданні, у тому числі шляхом накладення штрафу та арешту за ухвалами, винесеними у судовому засіданні, а учасники процесу та інші присутні в залі судового засідання зобов'язані беззастережно виконувати розпорядження суду [3].

ЦПК Естонії визначає наступні підстави для накладення штрафу:

1) суд може видалити особу та накласти на неї штраф, якщо вона здійснює фотозйомку, відео- та аудіозапис, трансляцію судового засідання по радіо, телебаченню чи іншим способом без попереднього дозволу суду, здійснює фіксацію під час відкритого судового засідання у спосіб, що перешкоджає судовому засіданню чи якщо у закритому засіданні здійснюється запис без дозволу суду (§ 42 ЦПК Естонії);

2) у разі неподання доказів, що витребовуються, чи ненадання інформації суду, незабезпечення огляду доказів, ненадання матеріалів для експертизи суд може оштрафувати зобов'язану особу чи установу (§ 230, 279, 292, 299 ЦПК Естонії);

3) якщо свідок без поважної причини не з'явився в суд за викликом суду, суд може накласти на нього штраф і застосувати привід. Якщо свідок без поважних причин відмовляється підписати протокол або попередження про відповідальність, суд може накласти на нього штраф або взяти під варту на строк до 14 діб. Свідок негайно звільняється, якщо він дав показання чи підписав попередження, а також якщо обговорення справи закінчено чи відпала потреба в його допиті (§ 266 ЦПК Естонії);

4) суд може ухвалою оштрафувати експерта та вимагати відшкодування понесених процесуальних витрат, якщо експерт без поважних причин не з'явився в судове засідання за викликом суду, відмовляється підписати попередження про свою відповідальність, відмовляється від надання висновку, не подає висновок у встановлений судом строк, безпідставно відмовляється відповідати на поставлені йому запитання; відмовляє у наданні матеріалів експертизи (§ 305 ЦПК Естонії);

5) непідтвердження адресатом електронного процесуального документа, процесуального документа, надісланого листом або факсом, про факт його отримання (§ 311-1, 314 ЦПК Естонії);

6) ненадсилання адвокатом документів адвокатам інших учасників процесу (§ 337 ЦПК Естонії);

7) якщо учасник процесу не з'явився в судове засідання, незважаючи на ухвалу суду, суд може оштрафувати його так само, як і свідка, який не з'явився в судове засідання для допиту, або піддати його приводу. Такі положення не застосовуються, якщо сторона у справі надсилає на слухання представника, здатного пояснити фактичні обставини та уповноваженого робити необхідні заяви, зокрема для укладення мирової угоди. У справі про шлюб і батьківство суд також має право оштрафувати сторону та застосувати до неї привід (§ 346 ЦПК Естонії);

8) самовільне залишення судового засідання, якщо суд визнає за необхідне особисту участь учасника процесу (§ 421 ЦПК Естонії);

9) неналежне виконання своїх обов'язків призначеним судом опікуном, піклувальником, ліквідатором чи іншою особою (§ 477-2 ЦПК Естонії).

Суд може видалити із зали судового засідання учасника процесу або його представника, свідка, експерта, перекладача чи іншу особу, присутню у судовому засіданні, які не виконують розпорядження про забезпечення порядку в судовому засіданні або поводяться непристойно та зневажливо ставляться до суду чи іншої сторони процесу. Суд може оштрафувати особу, яка поводилась у зазначений спосіб, а також учасника процесу або його представника, які злісно перешкоджали правильному, швидкому та економічно ефективному розгляду справи, або неодноразово не виконали ухвалу суду, або взяти їх під варту на строк до семи діб. Замість неповнолітньої чи недієздатної особи можуть бути оштрафовані його батьки або опікуни.

Якщо суд має право накласти штраф, він може бути накладений у розмірі до 3200 євро, якщо інше не встановлено ЦПК Естонії. При визначенні розміру штрафу суд враховує майновий стан особи та інші обставини. Хоча розмір штрафу є доволі високим, неодноразово висловлювались пропозиції щодо його підвищення, принаймні у деяких категоріях справ, оскільки максимальна сума процесуального штрафу, встановлена з 1 січня 2009 року, є недостатньою, враховуючи зміну економічної ситуації Естонії. Наприклад, пропонувалося підвищити розмір штрафів до 9600 євро у справах за представницькими позовами у справах захисту прав споживачів та у виконавчому провадженні у даній категорії справ у зв'язку із прийняттям Директиви (ЄС) 2020/1828 Європейського Парламенту та Ради від 25 листопада 2020 р. про представницькі позови для захисту колективних інтересів споживачів та про скасування Директиви 2009/22/ЄС [4]. Директива у статті 19 зобов'язує держави-учасниці встановити штрафні норми, які застосовуються у разі порушення судових заборон та невиконання зобов'язань із розкриття доказів, встановлених ст. ст. 8, 13, 18 Директиви [5]. Оскільки призначені покарання мають бути ефективними, пропорційними та переконливими, актуалізувалася проблем підвищення штрафів, адже зазвичай порушником виступатиме відповідач (продавець-порушник), для якого низький розмір штрафу не буде суттєвою перепоною.

На особу може бути накладено штраф, лише якщо вона була попереджена про штраф, за винятком випадків, коли попереднє попередження є неможливим або не розумним. Копія постанови про накладення штрафу невідкладно вручається оштрафованій особі або її представнику. Штраф, накладений на особу за порушення зобов'язання, не звільняє її від виконання зобов'язання. У разі невиконання зобов'язання після накладення штрафу може бути накладено новий штраф.

У цивільному судочинстві суд може застосувати арешт у випадку, встановленому законом, якщо він виніс особі попередження про арешт. Однією із підстав застосування арешту є неможливість стягнення штрафу: в такому разі замість штрафу може бути застосовано також арешт на строк до трьох місяців, при чому про можливість заміни покарання може бути вказано у самій ухвалі про накладення арешту. При заміні штрафу арештом застосовуються положення § 72 Кримінального кодексу та § 201 Кодексу виконавчого провадження. Якщо порушник сплатить штраф, його звільнять з-під варти.

Арешт здійснюється в слідчому ізоляторі або в'язниці за місцем розташування суду, який виніс постанову, або за місцем проживання затриманого відповідно до умов, передбачених Законом про позбавлення волі.

Суд на підставі постанови може застосувати до особи примусове затримання міліцією у випадку, встановленому законом, якщо особу попереджено про примусове затримання.

Для виконання ухвали про примусове доставлення особа може бути затримана на строк до 48 годин до початку судового засідання. До примусової доставки застосовуються положення пунктів 3–5 § 139 Кримінально-процесуального кодексу, якщо інше не передбачено цим Кодексом.

Особа, на яку накладено штраф або арешт, може оскаржити постанову. Рішення окружного суду щодо апеляції на постанову окружного суду про накладення штрафу не може бути оскаржене до Верховного суду.

Цивільний процесуальний кодекс Латвії (Civilprocesa likums), який набрав чинності 01 березня 1999 року, передбачає наступні види процесуальних санкцій: попередження; видалення із залу засідань; штраф; примусове доставлення до суду [6]. Однак відповідальність за недобросовісне використання прав і обов'язків або неповагу до суду була запроваджена у процесуальному законодавстві лише у 2015 році.

Стягнення штрафу застосовується у наступних випадках:

1) неповідомлення учасником справи про зміну поштової адреси чи адреси електронної пошти під час судового розгляду – суд може накласти штраф у розмірі до 50 євро (ст. 58 ЦПК Латвії);

2) якщо учасник справи недобросовісно використовує свої права або виконує обов'язки, у тому числі завідомо подає суду неправдиві відомості про факти та обставини справи, або своїми діями чи бездіяльністю умисно затягує розгляд справи, суддя виносить попередження учаснику справи або накладає штраф у розмірі до 800 євро (ст. 73-1 ЦПК Латвії);

3) за неповагу до суду (будь-які дії, які демонструють явне нехтування існуючими правилами під час судового засідання або в суді) суд може накласти на учасника справи штраф у розмірі до 1000 євро (ст. 73-1 ЦПК Латвії);

4) за подання завідомо неправдивої заяви, позову чи скарги з метою досягнення протиправної мети або перешкоджання захисту прав або законних інтересів суд може накласти на сторону штраф у розмірі до 1200 євро (ст. 73-1 ЦПК Латвії);

5) якщо сторона у справі подає докази після закінчення строку, а суд не визнає причини їх несвоєчасного подання поважними, він накладає на сторону у справі штраф у розмірі до 750 євро (ст. 93 ЦПК Латвії);

6) якщо свідок не з'явився після виклику без поважних причин, суд може накласти на нього штраф у розмірі до 60 євро або розпорядитися доставити його до суду в примусовому порядку (ст. 109 ЦПК Латвії);

7) якщо суд не було повідомлено про те, що неможливо подати витребувані письмові чи речові докази, або вони не були надані з причин, які суд визнав неповажними, суд може накласти штраф у розмірі до 40 євро. Сплата штрафу не звільняє цю особу від обов'язку подати витребувані судом докази (ст. 120 ЦПК Латвії);

8) якщо викликаний експерт не з'явився в судове засідання з причин, визнаних судом неповажними, суд може накласти на нього штраф у розмірі до 60 євро (ст. 122 ЦПК Латвії);

9) якщо сторона у справі не подає пояснення у встановлений суддею строк, не відповідає на запит судді, якщо сторона у справі не з'явилася на підготовче засідання без поважної причини, суддя може накласти штраф у розмірі до 150 євро (ст. 150 ЦПК Латвії);

10) якщо учасники справи, свідки, експерти чи перекладачі неодноразово порушують порядок, суд може накласти на цих осіб штраф у розмірі до 80 євро (ст. 153 ЦПК Латвії);

11) якщо учасник справи, який не з'явився в судове засідання, своєчасно не повідомив суд про причину неявки, суд може накласти на цю особу штраф у розмірі до 80 євро. Якщо один із учасників справи не з'явився до суду з причин, визнаних судом неповажними, суд може накласти на цю особу штраф у розмірі до 150 євро (ст. 156 ЦПК Латвії);

12) якщо суд визнає, що сторона у справі навмисно і безпідставно подала мотивовану заяву про підробку письмових доказів, він може накласти на неї штраф у розмірі до 150 євро (ст. 179 ЦПК Латвії);

13) якщо у справі про опіку над дитиною боржник не виконав рішення суду у строк, зазначений у повідомленні судового виконавця, виконавець надсилає відомості про це до суду, який постановив рішення, або на території якого має бути виконано іноземне рішення. Суддя накладає на боржника штраф у розмірі до 1500 євро. Питання про накладення штрафу розглядається в письмовому провадженні, а постанова судді про накладення штрафу надсилається боржнику, який може подати апеляційну скаргу. Штраф стягується з боржника в дохід держави, а його сплата не звільняє боржника від обов'язку виконати рішення (ст. 620-18 ЦПК Латвії).

Мінімальний розмір штрафу, який накладається судом – відсутній.

У разі накладення судом штрафу під час судового засідання рішення оформляється протоколом судового засідання, в протилежному випадку ухвала суду про накладення штрафу надсилається особі, на яку накладено штраф. Тут слід звернути увагу, що для визначення процесуальної форми рішення про накладення штрафу має факт проведення судового засідання, а не відсутність чи присутність особи, на яку накладається штраф. У рішенні Конституційного Суду Латвії у справі № 2008-04-01 від 05 листопада 2008 р. було сформульовано підходи, за якими «положення ЦПК Латвії щодо накладення штрафу у вигляді процесуальної санкції спрямоване на більш швидкий та ефективний розгляд спорів, а також на зменшення навантаження на суд, а отже забезпечує як права інших осіб на справедливий суд, а також права, за захистом яких особи звернулися до суду. Процесуальна санкція, застосована до відповідача ЦПК Естонії за неявку в судове засідання та неповідомлення про неявку, найбільш безпосередньо спрямована на захист прав та законних інтересів позивача. Отже, обмеження основних прав має легітимну мету – захист прав інших осіб» [7]. Той факт, що штраф у вигляді процесуальної санкції накладається негайно, а особа, яка ухиляється від прибуття до суду, негайно відчуває негативні наслідки стягнення, робить штраф у вигляді процесуальної санкції дієвим засобом досягнення законної мета. Якби законодавець передбачив, що суд має заслуховувати особу в кожній справі перед застосуванням санкції, то особа могла б одночасно ухилитися як від розгляду відповідної цивільної справи, так і від застосування відповідної процесуальної санкції, а суд не мав би належних засобів для зобов'язати особу прибути в судове засідання. У вигляді процесуальної санкції на учасника справи накладається штраф лише за порушення, чітко та недвозначно передбачене законом – неявку в судове засідання та неповідомлення причин неявки. Виявлення цього порушення не потребує складного встановлення фактів чи перевірки. Враховуючи рівень розвитку сучасних комунікацій, винятковими вважаються випадки, коли особа навіть не могла повідомити, що не з'явиться в судове засідання з поважних причин. У такому випадку суд, отримавши відповідне клопотання особи, звільняє її від покарання.

Особа, на яку накладено штраф, може протягом 10 днів після винесення судового рішення звернутися до суду із клопотанням про звільнення від сплати штрафу або зменшення його розміру. Ця заява розглядається в судовому

засіданні з попереднім повідомленням про розгляд особи, на яку накладено штраф. Неявка цієї особи не є перешкодою для розгляду заяви. Фактично даною нормою встановлюється: 1) положення щодо накладення штрафу у вигляді процесуальної санкції не передбачають заслуховування особи до накладення штрафу; 2) неявка особи, навіть з поважної причини на судове засідання, у якому переглядається штраф, не тягне за собою обов'язкового автоматичного скасування накладеного штрафу; 3) неможливість прямого апеляційного оскарження ухвали про накладення штрафу, адже повноваженням скасування штрафу наділений суд, що його наклав: ні постанова про накладення штрафу, ні постанова про відмову в зменшенні розміру накладеного штрафу чи звільненні від нього не підлягають контролю вищого суду, оскільки належний розгляд забезпечується в судовій інстанції, яка накладає штраф у вигляді процесуальної санкції, через це така практика вважається такою, що не суперечить статті 92 Конституції щодо можливості оскарження до суду вищої інстанції.

Штраф за подання завідомо неправдивої заяви, позову чи скарги з метою досягнення протиправної мети суд накладає ухвалою, якою розглядається справа по суті або якою заява, позов чи скарга залишені без розгляду, або судове провадження припинено. Особа, на яку накладено штраф, може висловити заперечення проти накладення штрафу шляхом подання апеляційної, касаційної скарги, якщо рішення підлягає оскарженню до вищої судової інстанції, тобто накладення штрафу не може бути оскаржене окремо від оскарження рішення, яким його накладено.

З точки зору латвійського національного законодавства, штраф, призначений у вигляді процесуальної санкції, не належить до сфери кримінального права.

Як і в багатьох країнах Східної та Центральної Європи, правова система Литви, включаючи цивільне судочинство, зазнала багатьох реформ з 1990 року. 28 лютого 2002 року був прийнятий новий литовський Цивільний процесуальний кодекс (Civilinio Proceso Kodekso), який набрав чинності з 01 січня 2003 року. Як зазначає Вігіта Вєбрайте, традиції Західної Європи (в основному, німецькі та австрійські) систематично впроваджувалися в цивільне судочинство в Литві [8, с. 45], вплив законодавства Німеччині та Австрії відзначає також і В. Некрошюс та В. Валансіус [9, с. 76; 10, с. 89]. У 2011 році до процесуального з законодавства було внесено ряд змін, які посилили можливості протидії зловживанню процесуальними правами.

Конституційний Суд Литви визначив вимоги до закону, що регулює розгляд справи судом: цивільний процес має бути врегульований законом таким чином, щоб: а) не було передумов для затягування розгляду справ, ухвалення та виконання рішень; б) завадити учасникам цивільного процесу (в тому числі сторонам процесу) зловживати процесуальними чи іншими правами, в) не порушувати, в тому числі, прав учасників процесу, які добросовісно беруть участь у цивільній справі [11, с. 896]. Таким чином, заборона зловживання процесуальними правами розглядається не просто як небажана поведінка, а як засада цивільного судочинства.

Під зловживанням процесуальними правами ЦПК Литви розуміє подання необґрунтованої позовної заяви (апеляційної чи касаційної скарги, клопотання про відновлення провадження у справі, іншого процесуального документа) або свідомі дії проти справедливого та швидкого розгляду і вирішення справи [12].

У разі зловживання процесуальними правами суд може накласти штраф у розмірі до 5000 євро на особу, яка бере участь у справі. Крім цього, порушника може бути зобов'язано судом відшкодувати іншій особі, яка бере участь у справі, завдані збитки. При пред'явленні вимоги про відшкодування збитків до суми збитків зараховується частина штрафу, покладена на особу, яка бере участь у справі (ст. 95 ЦПК Литви). Таким чином, у литовському процесуальному законі було закріплено новий процесуальний правовий інструмент – приватний штраф, який може частково відшкодувати збитки, завдані стороні, яка постраждала від зловживання процесуальними правами Однак, як зазначають В. Валанчіус, А. Браздейкіс «накладення такого приватного штрафу не є застосуванням деліктної цивільно-правової відповідальності, тому, на відміну від вимоги про відшкодування збитків, при накладенні штрафу не слід вимагати точного підтвердження збитків, причинного зв'язку між ними та протиправними діями. Розмір штрафу суд повинен визначити, насамперед, з огляду на характер зловживання, його тривалість, повторність, розмір заподіяної або очікуваної шкоди, вплив на ефективність та економічність судового розгляду, принципи справедливості та розумності та інші обставини, що мають істотне значення. Основні цілі цього покарання мають бути потрійними: частково відшкодувати шкоду, заподіяну потерпілій стороні, покарати сторону, яка зловживає процесом, і утримати її та інших потенційних порушників від подібних дій у майбутньому» [13, с. 1478]. Авторами також висловлюється занепокоєння щодо доцільності стягнення штрафу на користь держави, якщо відбувається стягнення штрафу на відшкодування шкоди іншої сторони, оскільки суд, як правило, має правові інструменти для запобігання порушенню інтересів суду та держави, тому в певних випадках накладення штрафу на користь держави є неможливим, оскільки сам суд суттєво сприяв (наприклад, шляхом невжиття відповідних процесуальних заходів) настанню наслідків зловживання процесуальними правами. Суд може бути «співучасником» і помічником сторони, яка зловживає процесуальними правами. тому накладення на особу штрафу на користь держави за те, в чому по суті винна сама держава (у ролі суду), було б неправильним.

Судові штрафи накладаються за рішенням суду на осіб, які беруть участь у справі, інших учасників процесу (свідків, експертів, перекладачів) та інших осіб у випадках, передбачених ЦПК Литви. Цивільний процесуальний кодекс Литви, крім відповідальності за зловживання процесуальними правами, штрафом, який за загальним правилом не перевищує 300 євро, санкціонує також наступну протиправну поведінку:

1) неповідомлення представником і довірителем, які є учасниками справи, про припинення або зміну представницьких відносин, якщо це вимагатиме відкладення судового розгляду (ст. 51 ЦПК Литви);

2) якщо особа, яка бере участь у справі, зловживає правом на відвід (ст. 69 ЦПК Литви);

3) за невиконання обов'язку щодо інформування суду про зміну способу вручення процесуальних документів, адреси для поштової кореспонденції (ст. 121 ЦПК Литви);

4) відмова без поважних причин особи, зобов'язаної отримати та вручити процесуальні документи, неповідомлення суду про те, що ці документи не вручені адресату;

5) для сторони, яка не має цивільної процесуальної дієздатності та законного представника, або не має органу, який її представляє, або місце проживання та роботи якої невідоме, за заявою протилежної сторони, яка вимагає вчинення процесуальних дій, суд може призначити куратора, який є законним представником у конкретній справі. У разі, якщо клопотання про призначення куратора чи про вручення процесуальних документів шляхом прилюдного оголошення (у разі, коли місце проживання та роботи адресата невідомі) є необґрунтованими, суд може накласти штраф на особу, яка, надавши неправдиві дані, вплинула на безпідставне призначення куратора або оприлюднення процесуальних документів (ст. 131 ЦПК Литви);

6) за порушення заборони відповідачу брати участь у певних правочинах або вчиняти певні дії, виїжджати

з місця постійного проживання та /або вивозити дитину з місця постійного проживання без дозволу суду, заборони іншим особам передавати майно відповідачу чи виконувати інші зобов'язання, невчинення дій, що запобігають настанню або збільшенню шкоди (ст. 145 ЦПК Литви);

7) злісне непідкорення розпорядженню головуючого на судовому засіданні або порушення порядку під час судового засідання;

8) за порушення присяги щодо допиту сторони або третьої особи, а також їх представників, за безпідставну відмову від показань свідком, за неявку експерта на виклик суду або за відмову дати висновок з причин, які суд визнав неважливими, відмову перекладача без законної підстави виконувати свої обов'язки (ст. 186, 191, 215, 240 ЦПК Литви);

9) невиконання вимоги суду про витребування письмового, речового доказу у встановлений строк, неподання наявних документів у разі відновлення втраченого судового провадження і неповідомлення суду про неможливість їх подання з поважних причин або визнання судом зазначених причин неповажними (ст. 199, 207, 572 ЦПК Литви);

10) неявка сторони, якщо законом встановлено обов'язок цієї сторони брати участь у судовому засіданні або суд визнає явку сторони обов'язковою і рішення не може бути прийняте заочно, неявка третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог, або їх представників, участь яких суд визнав обов'язковою, невяка свідка, експерта або перекладача (ст. 246–248, 384, 388 ЦПК Литви);

11) якщо суд визнає, що причини, які призвели до ухвалення заочного рішення, були несуттєвими, після скасування заочного рішення з відповідача може бути стягнуто штраф (ст. 288 ЦПК Литви);

12) невиконання вимог судового пристава або перешкоджання судовому приставу у виконанні виконавчих документів за кожен день їх невиконання або перешкоджання, ненадання роботодавцем на вимогу судового пристава відомостей про працевлаштування боржника і його місячну заробітну плату, неповідомлення платником аліментів про зміну місця роботи чи місця проживання, про додатковий заробіток (ст. 558, 734, 742 ЦПК Литви);

13) відмова особи, залученої у якості понятого у виконавчому провадженні, від виконання обов'язків без поважних (штраф до 50 євро) (ст. 600 ЦПК Литви);

14) необґрунтованість розміру розрахованих судовим приставом витрати на виконання (ст. 611 ЦПК Литви);

15) неповідомлення або подання неправдивих даних боржником за вимогою судового пристава про наявне майно та його місцезнаходження, майно, що знаходиться у третіх осіб, кошти в кредитних установах, (штраф до 500 євро або арешт на строк до тридцяти діб) (ст. 645 ЦПК Литви).

Хоча ЦПК Литви встановлює граничні ставки штрафів, вони підлягають індексації судами з урахуванням квартального індексу споживчих цін, якщо він перевищує 110 за офіційними даними статистики.

Верховний суд Литви зазначає у своїй практиці, що штраф накладається з метою заохочення боржника виконати зобов'язання. Ця мета накладеного штрафу може бути досягнута лише за наявності можливості виконати припис судового пристава. Після встановлення того, що зобов'язання, визначене в розпорядженні державного виконавця, вичерпано або його виконання є неможливим, відсутні підстави для застосування боржником або іншою заінтересованою особою санкцій, передбачених статтею 585 ЦПК Литви, за невиконання вимог судового виконавця. У практиці Верховного Суду Литви неодноразово зазначалося, що суд, вирішуючи питання про накладення штрафу на боржника, повинен оцінити сукупність обставин, які перешкоджають виконанню судового рішення (наказу) та переконатися, чи можуть наявні причини невиконання судового рішення (наказу) виправдати невиконання рішення суду. Особа може бути покарана штрафом лише за свідоме та навмисне невиконання нею обов'язкового розпорядження, а не з незалежних від неї обставин чи бездіяльності [14].

Верховний Суд Литви у рішенні по справі № e3K-3-15-421/2023 (S) від 03 березня 2023 року застосував широке тлумачення принципу заборони зловживання процесуальними правами: справедливе використання процесуальних прав вимагається принципом концентрації та процесуальної економії, закріплених у статті 7 ЦПК Литви, за якою особи, які беруть участь у справі, зобов'язані сумлінно користуватися своїми процесуальними правами, не зловживати ними, дбати про швидкий розгляд справи, ретельно і своєчасно, з урахуванням ходу процесу, подавати до суду докази та доводи, на яких ґрунтуються їхні вимоги чи заперечення. Невиконання процесуальної вимоги щодо добросовісного використання та не зловживання належними їм процесуальними правами, серед іншого, означає діяти проти швидкого та економного вирішення спору в цивільному судочинстві, а така дія є несумісною з цілей цивільного процесу, тому процесуальний закон містить відповідні правові важелі, метою яких є усунення або зменшення негативних наслідків невиконання цієї вимоги та запобігання подальшим порушенням [15].

Положення норми, закріплене у статті 95 ЦПК Литви, чітко розкриває мету цієї правової норми – норма спрямована на забезпечення справедливого та швидкого судового розгляду та вирішення справи шляхом обмеження недобросовісної поведінки фігуранта. у випадку, коли можуть бути вчинені корисливі та образливі дії проти справедливого та швидкого розгляду справи, що завершується винесенням судом остаточного процесуального рішення по суті спору. Відповідно до частини першої статті 137 ЦПК цивільна справа порушується після прийняття судом позову, а вирішується по суті після ухвалення судом рішення (ч. 1 ст. 259 ЦПК). Таким чином, перевірка процесуальної поведінки особи на предмет чесності можлива до вирішення справи по суті спору.

Висновки. Для цивільного процесуального законодавства країн Балтії не характерне визначення нижньої межі розміру штрафу. Однак до визначення верхньої межі країни Балтії підходять по-різному. В Естонії це гранична сума 3200 євро. В Латвії штраф за різні правопорушення накладається штраф з різним розміром верхньої межі: до 40 євро за неповідомлення суду про неможливість подати витребувані докази, до 1500 євро якщо у справі про опіку над дитиною боржник не виконав рішення суду у строк, зазначений у повідомленні судового виконавця. В Литві розмір штрафу зазвичай визначається у розмірі до 300 євро, однак за деякі порушення він може бути як меншим (до 50 євро у разі відмови особи, залученої у якості понятого у виконавчому провадженні, від виконання обов'язків без поважних причин), так і суттєво більшим (до 5000 євро у разі зловживання процесуальними правами суд може накласти штраф у розмірі).

Процесуальне законодавство Литви характеризується можливістю індексації встановлених розмірів штрафу, пристосовуючи міру відповідальності до економічних реалій сьогодення, тоді як в решті країн суд не може виходити за граничні межі штрафу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Nekrošius Vytautas. Šalies pareiga rūpintis proceso skatinimu Lietuvos, Latvijos ir Estijos civiliniame procese = The party's duty to take care of the encouragement process in the civil procedure of Lithuania, Latvia and Estonia. *Teisė.* 2004. T. 51. P. 73–85.

2. Valancius Virgilijus. The new Code of civil procedure – how will it affect the role of the judge. Jurisprudence. 2004. V.50 (42). P. 88–96. URL: https://www.lituanistika.lt/content/37574.

3. Tsiviilkohtumenetluse seadustik : Official publication. *Riigi Teataja*; Number: RT I, 07.12.2018. URL: https://www.riigiteataja.ee/akt/121042011018.

4. Tsiviilkohtumenetluse seadustiku ja sellega seonduvalt teiste seaduste muutmise seaduse (kollektiivsete esindushagide menetluse loomine) eelnõu seletuskiri. URL: https://cms.advokatuur.ee/app/uploads/2023/07/SK-Kollektiivsed-esindushagid.pdf.

5. Directive (EU) 2020/1828 of the European Parliament and of the Council of 25 November 2020 on representative actions for the protection of the collective interests of consumers and repealing Directive 2009/22/EC. *Official Journal of the European Union.* 409, 4.12.2020. P. 1–27. URL: http://data.europa.eu/eli/dir/2020/1828/oj.

6. Civilprocesa likums. *Latvijas Vēstnesis.* 326/330, 03.11.1998; Latvijas Republikas Saeimas un Ministru Kabineta Ziņotājs, 23, 03.12.1998. URL: https://likumi.lv/ta/id/50500-civilprocesa-likums.

7. Spriedums Latvijas Republikas vārdā Rīgā 2008. gada 5. novembrī lietā Nr. 2008-04-01. URL: https://www.satv.tiesa.gov.lv/wp-content/uploads/2016/02/2008-04-01_Spriedums.pdf.

8. Vėbraitė V. Some Important Features of Lithuania Civil Procedure. *Access to Justice in Eastern Europe.* 2019. № 1 (2). P. 45–51.

9. Nekrošius V. Šalies pareiga rūpintis proceso skatinimu Lietuvos, Latvijos ir Estijos civiliniame procese = The party's duty to take care of the encouragement process in the civil procedure of Lithuania , Latvia and Estonia. *Teisė.* 2004. T. 51. P. 73–85.

10. Valancius V. The new Code of civil procedure – how will it affect the role of the judge. *Jurisprudence.* 2004. V. 50 (42). P. 88–96. URL: https://www.lituanistika.lt/content/37574.

11. Oficialioji Konstitucinė Doktrina Svarbiausios Nuostatos 1993–2020. Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas. Vilnius, 2020. 1007 p.

12. Civilinio Proceso Kodekso Patvirtinimo, Įsigaliojimo Ir Įgyvendinimo : Įstatymas. 2002 m. vasario 28 d. Nr. IX-743. Vilnius. URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.162435/asr.

13. Valančius V., Brazdeikis A. Kitoks požiūris į nuostolius dėl Piktnaudžiavimo civiliniu procesu. *Jurisprudencija.* 2011. 18(4). P. 1467–1484.

14. Nutartis. Civilinė byla Nr. 3K-3-168-695/2021 Teisminio proceso Nr. 2-69-3-11982-2019-3 : Lietuvos Aukščiausiasis Teismas. 2021 m. sausio 6 d. Vilnius. URL: https://nemokumorumai.lt/media/pages/teisiniai-dokumentai/teismu-praktika/2073043534-1713796671/2021-01-06-lat-nutartis-civilineje-byloje-nr.-3k-3-168-695-2021.pdf.

15. Nutartis Lietuvos Respublikos Vardu, Civilinė byla Nr. e3K-3-15-421/2023 (S) 2023 m. kovo 3 d. URL: https://www.lat.lt/lt/doclib/27wi8y9jrscxrzww4dgerc7pspnr4tva.

УДК 347.7
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/23

ЗМІСТ АВТОРСЬКИХ ПРАВ НА ТВОРИ АРХІТЕКТУРИ

CONTENT OF COPYRIGHT ON WORKS OF ARCHITECTURE

Радченко В.С., магістр права юридичного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглядаються особливості змісту суб'єктивних прав на твори архітектури в умовах реформання національного законодавства у сфері авторсmкого права та суміжних прав.

Публікація спрямована на проведення аналізу новітнього законодавства України у сфері авторського права у частині охорони творів архітектури, визначення змісту права на свободу панорами у національному праві та у праві країн-членів ЄС, окреслення недоліків існуючих нормативних актів у сфері регулювання архітектурної діяльності та визначення шляхів нормативного удосконалення.

У статті обґрунтовується, що твори архітектури як об'єкти авторського права характеризуються двома ознаками: творчим характером діяльності щодо їх створення та вираженням в об'єктивній формі. Твір архітектури може бути виражений у формі креслення архітектурної частини проекту, зафіксованої у матеріальній або електронній формі, в макеті або електронній моделі об'єкта архітектури.

У роботі зазначається, що зміст прав інтелектуальної власності на твори архітектури має свою специфіку. Згідно законодавства про архітектурну діяльність автор об'єкта архітектури має право фотографувати, здійснювати відеозйомку відповідного об'єкта архітектури, крім випадків, визначених законом. Натомість, Закон України «Про авторське право і суміжні права» закріплює свободу панорами, тобто право кожного без дозволу на створення зображень творів архітектури, що постійно розташовані у доступних для громадськості місцях, та подальше використання таких об'єктів, за умови що такі дії не мають самостійного економічного значення.

У дослідженні обґрунтовується, що колізія щодо свободи панорами у законодавстві про архітектурну діяльність та нормах закону про авторське право має бути вирішеною на користь нормативних положень Закону України «Про авторське право і суміжні права» як більш новітнього та спеціального законодавчого акту, що регулює авторсько-правові відносини щодо створення, використання та охорони творів літератури, науки та мистецтва. Водночас, з метою її подолання мають бути внесені зміни до Закону України «Про архітектурну діяльність», спрямовані на забезпечення його відповідності до вимог національного законодавства про авторське право та правових підходів країн-членів Європейського Союзу.

Ключові слова: твір архітектури, свобода панорами, авторське право, інтелектуальна власність, інноваційна діяльність, право ЄС.

The article examines the peculiarities of the content of copyright in architectural works in the context of reforming national legislation in the field of copyright and related rights.

The publication is aimed at analyzing the latest Ukrainian copyright legislation in the field of protection of works of architecture, defining the content of the right to freedom of panorama in national law and in the law of the EU member states, outlining the shortcomings of existing regulations in the field of regulation of architectural activity and identifying ways of regulatory improvement.

The article substantiates that works of architecture as copyright objects are characterized by two features: the creative nature of the activity related to their creation and their expression in an objective form. A work of architecture can be expressed in the form of a drawing of the architectural part of a project, recorded in a material or electronic form, in a layout or electronic model of an architectural object.

The author notes that the content of intellectual property rights to architectural works has its own specifics. According to the legislation on architectural activity, the author of an architectural object has the right to take photographs and video record the relevant architectural object, except in cases specified by law.

The Law of Ukraine «On Copyright and Related Rights» enshrines the freedom of panorama, i.e. the right of everyone to create images of architectural works permanently located in places accessible to the public without the permission of the subjects, and further use such objects, provided that such actions do not have independent economic value.

The study substantiates that the conflict between the freedom of panorama in the legislation on architectural activity and the provisions of copyright law should be resolved in favor of the regulatory provisions of the Law of Ukraine «On Copyright and Related Rights» as a newer and more special legislative act regulating copyright relations regarding the creation, use and protection of works of literature, science and art. At the same time, in order to overcome this problem, the Law of Ukraine «On Architectural Activity» should be amended to ensure its compliance with the requirements of national copyright law and legal approaches of the EU member states.

Key words: work of architecture, freedom of panorama, copyright, intellectual property, innovation, EU law.

Інноваційний розвиток держави не можливий без забезпечення належного рівня нормативного регулювання відносин у сфері охорони прав на результати інтелектуальної, творчої діяльності.

У цьому зв'язку з огляду на здійснення проголошеного напряму розвитку державотворення України, спрямованого на інтеграцію в загальноєвропейську правову систему відзначаємо необхідність проведення ряду заходів, які мають на меті забезпечення відповідності національного законодавства вимогам директив та регламентів Європейського Союзу. Відтак, в Україні, навіть в умовах воєнного стану, продовжуються активні процеси реформування нормативно-правових актів та державних інституцій, що мають на меті адаптацію законодавства у відповідності до європейських вимог та стандартів, утвердження та розвиток прав людини, забезпечення їх ефективного захисту прав в економічній, соціальній та культурних сферах. Однією із яких є сфера правового регулювання архітектурної діяльності.

Процеси реформування національної правової системи не оминули осторонь сферу авторського права. Понад рік тому (01 січня 2023 р.) набрав чинності новий Закону України «Про авторське право і суміжні права» [1]. Закон містить значну кількість фундаментальних новел та радикальних положень у сфері авторського права і суміжних прав, які ще потребують свого авторського наукового осмислення та апробації на рівні практичної площини. Водночас, в умовах повоєнної розбудови України саме сфера будівництва та архітектури буде основою розвитку національної економки, а тому вже зараз потребує впровадження надійного та ефективного механізму її правового регулювання. Зазначеними факторами зумовлюється актуальність даного дослідження, присвяченого визначенню змісту авторських прав на твори архітектури, оцінці нових положень законодавства про авторське право, окреслення недоліків існуючих нормативних актів у сфері регулювання архітектурної діяльності та визначення шляхів нормативного удосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання охорони авторських прав на твори архітектури були предметом наукового розгляду та дослідження А.О. Вербицької [2], Є.А. Грекова [3], Н.М. Мироненко [4], О.П. Орлюк [5], Х.Ю. Тарасенко [6] та інших вчених.

Водночас, відзначаємо відсутність єдиного системного дослідження з проблематики регулювання відносин у сфері авторського права на твори архітектури з огляду на зміни у національному законодавства про авторське право і суміжні права, а також з урахуванням євроінтеграційного напрямку розвитку державотворення, що зумовлює актуальність даного дослідження, присвяченого дослідженню змісту авторських прав на твори архітектури.

Метою даної публікації є аналіз новітнього законодавства України у сфері авторського права та суміжних прав у частині охорони творів архітектури, визначення змісту права на свободу панорами у національному праві та у праві країн-членів ЄС, окреслення недоліків існуючих нормативних актів у сфері регулювання архітектурної діяльності та визначення шляхів нормативного удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Законодавче визначення твору архітектури надається у Законі України «Про авторське право і суміжні права» від 01.12.2022 р. Відповідно до п. 57 ст. 1 Закону твір архітектури – це твір у галузі спорудження будівель, містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтних утворень у формі креслення, ескізів, моделей, збудованих будівель чи споруд, планів населених пунктів тощо.

Відзначимо, що авторам творів архітектури, крім особистих немайнових прав визначених Цивільним кодексом України [7] та Законом України «Про авторське право і суміжні права», з огляду на специфіку даних творів належить також особлива група особистих немайнових прав, передбачених ст. 31 Закону України «Про архітектурну діяльність», а саме: право фотографувати, здійснювати відеозйомку відповідного твору архітектури як об'єкта авторського права, крім випадків, визначених законом, та право вимагати визнання свого авторства (співавторства) шляхом зазначення належним чином свого імені на творі архітектури як об'єкті авторського права, якщо це практично можливо, причому законодавче формулювання цієї статті передбачає невичерпність наведеного переліку. Отже, розглянемо зміст особистих немайнових прав автора твору архітектури більш детально.

Так, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 31 Закону України «Про архітектурну діяльність» [8] особистим немайновим правом інтелектуальної власності автора (співавторів) об'єкта архітектури як об'єкта авторського права є, зокрема, право фотографувати, здійснювати відеозйомку відповідного об'єкта архітектури як об'єкта авторського права, крім випадків, визначених законом. Подібна норма встановлює певну невизначеність характеру права автора і обумовлює виникнення одразу декількох питань: хто має право здійснювати фотографування чи відеозйомку творів архітектури – особисто автор або, за його завданням, інші особи; строк чинності даного права; можливість автора в договорі відмовитись від застосування даного права тощо.

Подібна норма вже існувала в першій редакції Закону України «Про архітектурну діяльність» від 20.05.1999 року, потім була виключена у зв'язку з набуттям чинності Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони інтелектуальної власності» від 03.02.2004 р. № 1407-IV [9] та знову відновлена Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про архітектурну діяльність» від 01.08.2006 р. № 58-V. Але законодавець, відновлюючи в законі зазначене право як особисте немайнове, не розкрив його зміст. Здійснюючи аналіз наведених нормативних положень Є.А. Греков [3, с. 39] виділяє наступні невирішені проблеми, пов'язані з недосконалістю формулювання п. 1 ч. 1 ст. 31 Закону України «Про архітектурну діяльність», а саме:

– по-перше, з огляду на застосування в законі формулювання про належність даного особистого немайнового права інтелектуальної власності автору (співавторам) «об'єкта архітектури як об'єкта авторського права», одразу постає питання про особу правоволодільця та що саме він має право фотографувати – виключно твори архітектури, втілені у формі об'єктів архітектури, чи також і в інших формах;

– по-друге, відсутність положень в законодавстві, які встановлюють мету надання права фотографувати, здійснювати відеозйомку саме творів архітектури, не дозволяє однозначно визначити характер цього права – особистий чи майновий;

– по-третє, невизначеність характеру даного права обумовлює виникнення одразу декількох питань: хто має право здійснювати фотографування або відеозйомку творів архітектури – особисто автор чи, за його завданням, інші особи; строк чинності даного права; можливість автора в договорі відмовитись від застосування даного права;

– по-четверте, невирішеним залишається питання щодо можливості здіймання плати власником твору архітектури з автора при реалізації ним свого права на фотографування та здійснення відеозйомки тощо.

Отже, від вирішення наведених дискусійних питань на теоретичному рівні та їх подальшого нормативного закріплення залежить можливість дієвого застосування даного права авторами творів архітектури. Для цього, в першу чергу, необхідно визначити мету надання авторам права на фотографування, здійснення відеозйомки творів архітектури. Зазначеною метою може бути надання визначених законом можливостей отримання практичних матеріалів для створення сприятливих умов авторам архітектурних творів для їх творчого розвитку, самовдосконалення та передачі своїх знань іншим особам.

У положеннях ст. 22 нового Закону України «Про авторське право і суміжні права» встановлено, що без дозволу суб'єктів авторського права і безоплатно, але із зазначенням імені автора і джерела запозичення, допускається створення зображень творів архітектури та образотворчого мистецтва, що постійно розташовані у доступних для громадськості місцях, та подальше використання таких об'єктів, за умови що такі дії не мають самостійного економічного значення.

Тобто Закон дозволяє без дозволу суб'єкта авторського права та без виплати йому винагороди за використання зображення твору архітектури. Однак, у цьому випадку треба зазначити ім'я автора твору архітектури або образотворчого мистецтва та визначитися з метою створення та використання зображення.

По суті, зазначеним Законом в Україні був закріплений принцип свободи панорами. Водночас, за рахунок впровадження зазначених законодавчих мін виникла колізія між нормами законів про архітектурну діяльність та законодавства про авторське право.

Тобто, згідно ст. 31 Закону України «Про архітектурну діяльність» особистим немайновим правом інтелектуальної власності автора об'єкта архітектури як об'єкта авторського права є, зокрема, право фотографувати, здійснювати відеозйомку відповідного об'єкта архітектури як об'єкта авторського права, крім випадків, визначених законом. Проте, відповідно до п. 10 ч. 2 ст. 22 Закону України «Про авторське право і суміжні права» без дозволу суб'єктів авторського права і безоплатно, але із зазначенням імені автора і джерела запозичення, допускається створення зображень творів архітектури, що постійно розташовані у доступних для громадськості місцях, та подальше використання таких об'єктів, за умови що такі дії не мають самостійного економічного значення. Тобто, з позиції законодавства про авторське право створення зображень творів архітектури допускається без згоди автора будь-якими особами, якщо такі дії не мають самостійного економічного значення та із зазначенням ім'я автора. Відтак, зазначені дії не можуть трактуватися як особисті немайнові права автора твору архітектури, оскільки можуть здійснюватися будь-якою особою без згоди автора.

Іншими словами, колізія, що виникла у контексті трактування права автора творів архітектури на створення зображень таких творів, розташованих у місцях, доступних для громадськості різних підходів у законодавстві про архітектурну діяльність та нормах закону про авторське право має бути вирішеною на користь нормативних положень Закону України «Про авторське право і суміжні права» як більш новітнього та спеціального законодавчого акту, що регулює авторсько-правові відносини щодо творення, використання та охорони творів літератури, науки та мистецтва.

Загалом, як слушно зазначає О. Спесивцева «логіка свободи панорами така: якщо твір виставляється на загальний огляд для естетичного задоволення публіки або її освіти, то публіка повинна отримати можливість відтворювати такий твір у розумних межах. Але єдності серед держав щодо цієї логіки немає. Обсяг свободи панорами різниться від країни до країни» [10].

В Євросоюзі діє Директива про гармонізацію окремих аспектів авторського права і суміжних прав в інформаційному суспільстві [11], яка визначає регулювання свободи панорами. Стаття 5 Директиви передбачає, що державичлени ЄС можуть передбачати винятки або обмеження виключного права на відтворення творів архітектури або скульптури, що знаходяться в публічних місцях.

Цей виняток дає державам-членам можливість самостійно приймати рішення щодо дозволу чи заборони включення положення про свободу панорами до національного законодавства. Водночас, серед держав-членів ЄС спостерігаються три рівня неузгодженості:

По-перше, відсутній єдиний підхід щодо об'єктів, на які поширюється свобода панорами. Зокрема, у Бельгії [12] свобода панорами охоплює твори пластичного мистецтва, графіки чи архітектурного дизайну. Проте, в Естонії [13] до переліку входять твори, архітектури, твори образотворчого мистецтва, твори ужиткового мистецтва або фотографічні твори. Ці розбіжності ще більше ускладнюють розуміння суті свободи панорами, оскільки кожна держава має свій індивідуальний підхід.

По-друге, має місце розбіжності у трактуванні «громадського місця» або «місця, доступного для громадськості». Якщо законодавство ФРН [14] зазначає, що громадськими місцями є громадські дороги, вулиці або площі, то згідно законодавства Чехії [15] це такі місця, як площа, вулиця, парк, громадський маршрут або інші громадські місця. В окремих державах (наприклад, у Литовсьй Республіці) перелік таких місць загалом не визначений.

По-третє, різні підходи існують також стосовно мети такого використання. Окремі держави дозволяють будь-яке використання зображень, отриманих в рамках свободи панорами. Інші передбачають лише некомерційне використання. Це створює складнощі для користувачів, яким необхідно знати законодавство кожної європейської держави окремо, щоб з'ясувати, як законно використовувати зображення творів, розташованих у публічних місцях [10].

Висновки. У результаті проведеного дослідження можна констатувати, що твори архітектури як об'єкти авторського права характеризуються творчим характером діяльності щодо їх створення та вираженням в об'єктивній формі. Твір архітектури може бути виражений у формі креслення архітектурної частини проекту, зафіксованої у матеріальній або електронній формі, макеті або в електронній моделі об'єкта архітектури.

Зміст прав інтелектуальної власності на твори архітектури має свою специфіку. Згідно законодавства про архітектурну діяльність автор об'єкта архітектури має право фотографувати, здійснювати відеозйомку відповідного об'єкта архітектури, крім випадків, визначених законом. Водночас, новий Закон України «Про авторське право і суміжні права» у ст. 22 закріплює свободу панорами, тобто право кожного без дозволу на створення зображень творів архітектури, що постійно розташовані у доступних для громадськості місцях, та подальше використання таких об'єктів, за умови що такі дії не мають самостійного економічного значення.

Зазначена колізія щодо свободи панорами у законодавстві про архітектурну діяльність та нормах закону про авторське право має бути вирішеною на користь нормативних положень Закону України «Про авторське право і суміжні права» як більш новітнього та спеціального законодавчого акту, що регулює авторсько-правові відносини щодо створення, використання та охорони творів літератури, науки та мистецтва. Водночас, з метою її подолання мають бути внесені зміни до Закону України «Про архітектурну діяльність», спрямовані на забезпечення відповідності його положень вимогам національного законодавства про авторське право та правовим підходам країн-членів Європейського Союзу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про авторське право і суміжні права» від 01 грудня 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text (дата звернення 24.06.2024).
2. Вербицька А.О. Твір архітектури як об'єкт авторського права. – дис. к.ю.н. ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2018, 235 с. URL: https://scc.knu.ua/upload/iblock/369/dis_Verbytska%20A.O.pdf.(дата звернення 24.06.2024).
3. Греков Є. А. Авторське право на твори архітектури. – дис. к.ю.н.; спеціальність 12.00.03. К: НДІ приватного права і підприємництва Академії правових наук України, 2007. 212 с.
4. Мироненко Н. , Работягова Л. Твір архітектури як об'єкт договірних відносин. Теорія і практика інтелектуальної власності. 2013. № 6. С.10–18.
5. Право інтелектуальної власності : Академічний курс : підручник / О. П. Орлюк, Г. О. Андрощук, О. Б. Бутнік-Сіверський та ін. ; за ред. О. П. Орлюк, О. Д. Святоцького. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007.
6. Тарасенко Х. Ю. Особливості правової охорони проектної документації. *Науковий* вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. 2019. № 55. Т. 2. С. 71–74.
7. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text// (дата звернення 24.06.2024).
8. Закон України «Про архітектурну діяльність» від 20 травня 1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-14#Text (дата звернення 24.06.2024).
9. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони інтелектуальної власності» від 03.02.2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1407-15#Text/ (дата звернення 24.06.2024).
10. Спесивцева О. Свобода панорами в Україні: як фотографувати архітектуру та не порушити закон? URL: https://cedem.org.ua/consultations/svoboda-panoramy-v-ukrayini/ (дата звернення 24.06.2024).
11. Directive 2001/29/EC of the European Parliament and of the Council of 22 May 2001 on the harmonisation of certain aspects of copyright and related rights in the information society URL: https://eur-lex.europa.eu/legal content/EN/TXT/?uri=celex%3A32001L0029 (дата звернення 24.06.2024).
12. Loi du 27 juin 2016 modifiant le Code de droit économique en vue de l'introduction de la liberté de panorama URL: https://www.wipo.int/wipolex/en/text/420197 (дата звернення 24.06.2024).
13. Copyright Act (consolidated text of February 1, 2017 URL: https://www.wipo.int/wipolex/en/text/431814 (дата звернення 24.06.2024).
14. Gesetz über Urheberrecht und verwandte Schutzrechte (Urheberrechtsgesetz) URL: https://www.gesetze-im-internet.de/urhg/BJNR012730965.html/ (дата звернення 24.06.2024).
15. Act No. 121/2000 Coll., of April 7, 2000, on Copyright and Related Rights and on Amendments to Certain Acts (Copyright Act) (as amended up to Act No. 50/2019 Coll.), Czech Republic URL: https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/19501 (дата звернення 24.06.2024).

УДК 347.44
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/24

ВПЛИВ ВОЄННОГО СТАНУ НА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ І ВИКОНАННЯ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

INFLUENCE OF MARTIAL LAW ON LEGAL REGULATION AND FULFILLMENT OF CONTRACTUAL OBLIGATIONS

Ратушняк В.В., адвокат
Адвокатське Бюро Ратушняка Володимира «Лігалконсалтинг»

Ця стаття аналізує вплив воєнного стану на правове регулювання та виконання договірних зобов'язань в Україні, виходячи з умов, визначених законодавством. В умовах воєнного стану, який може бути введений у випадку збройної агресії або безпосередньої загрози нападу, державні органи отримують додаткові повноваження, включно з обмеженнями деяких цивільних свобод та контролем над засобами масової інформації, що необхідно для забезпечення національної безпеки. Стаття розкриває, як такі умови впливають на виконання фінансових зобов'язань, вимагаючи від урядів адаптації економічних стратегій і сприяння ефективнішій взаємодії між державними та приватними секторами. Розглядається документальне підтвердження форс-мажорних обставин згідно зі статтею 617 Цивільного кодексу України та статтею 218 Господарського кодексу України, які вимагають ретельної підготовки та юридичного обґрунтування для звільнення від відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язань.

Стаття також розглядає специфіку форс-мажорних обставин під час воєнного стану, які були класифіковані Торгово-промисловою палатою України у лютому 2022 року. Ці обставини, пов'язані з військовою агресією, зумовлюють необхідність дотримання чіткого регламенту під час вирішення договірних спорів. Окрему увагу заслуговують процедури подання документів, які мають підтверджувати неможливість виконання зобов'язань, зокрема через акти органів влади, метеорологічні звіти чи докази нещасних випадків. Автор підкреслює, що такі заходи потребують докладного юридичного аналізу та чіткого розуміння як з боку бізнесу, так і державних органів.

Особлива увага приділяється судовій практиці та необхідності індивідуального підходу в кожному випадку воєнного стану, що підкреслює складність викликів, які виникають перед юридичними та фінансовими інституціями. Ця стаття вносить важливий вклад у розуміння того, як воєнний стан може змінювати правове поле, впливаючи на договірні зобов'язання на національному та міжнародному рівнях, вимагаючи адаптивних змін в законодавстві та судовій практиці.

Ключові слова: воєнний стан, правове регулювання, договірні зобов'язання, форс-мажор, Торгово-промислова палата, судова практика.

This article analyzes the impact of martial law on legal regulation and the fulfillment of contractual obligations in Ukraine, based on the conditions defined by legislation. Under the conditions of martial law, which can be introduced in the event of armed aggression or an immediate threat of attack, state authorities receive additional powers, including restrictions on certain civil liberties and control over mass media, necessary to ensure national security. The article reveals how such conditions affect the fulfillment of financial obligations, requiring governments to adapt economic strategies and promote more effective interaction between the public and private sectors. Documentary confirmation of force majeure circumstances is considered in accordance with Article 617 of the Civil Code of Ukraine and Article 218 of the Economic Code of Ukraine, which require careful preparation and legal justification for exemption from liability for non-fulfillment or improper fulfillment of obligations.

The article also examines the specifics of force majeure during martial law, which was classified by the Chamber of Commerce and Industry of Ukraine in February 2022. These circumstances, related to military aggression, make it necessary to follow clear regulations during the resolution of contractual disputes. Particular attention should be paid to the procedures for submitting documents that should confirm the impossibility of fulfilling obligations, in particular through acts of authorities, meteorological reports, or evidence of accidents. The author emphasizes that such measures require a detailed legal analysis and a clear understanding from both business and state authorities.

Special attention is paid to judicial practice and the need for an individual approach in each case of martial law, which emphasizes the complexity of the challenges that arise before legal and financial institutions. This article makes an important contribution to understanding how martial law can change the legal field, affecting treaty obligations at the national and international levels, and requiring adaptive changes in legislation and jurisprudence.

Key words: martial law, legal regulation, contractual obligations, force majeure, Chamber of Commerce and Industry, judicial practice.

Постановка проблеми та її актуальність. Введення воєнного стану в Україні, яке може бути застосоване у випадку збройної агресії або безпосередньої загрози нападу, істотно впливає на правове регулювання та виконання договірних зобов'язань. Цей особливий правовий режим передбачає надання державним органам додаткових повноважень, що можуть включати обмеження деяких громадянських свобод та контроль над засобами масової інформації. Такі умови часто призводять до значних економічних складнощів, що ускладнюють виконання договірних зобов'язань, як на національному, так і на міжнародному рівнях. Національне законодавство і міжнародні угоди вимагають від держави забезпечувати дотримання зобов'язань відповідно до принципів міжнародного гуманітарного права, навіть під час воєнних дій. Визначення та адекватне реагування на форс-мажорні обставини, пов'язані з воєнним станом, вимагає чіткої судової практики та спеціалізованого законодавства, що може забезпечити збалансоване вирішення конфліктів між зобов'язаннями сторін договорів та необхідністю відповіді на національні безпекові виклики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення впливу воєнного стану на договірні зобов'язання в Україні значно поглиблене завдяки дослідженням таких науковців як Макаренко О.Ю., Макаренко Н.А. та Резніченко С.В., які аналізували форс-мажорні обставини у контексті збройного конфлікту та правовій природі договірних зобов'язань під час воєнного стану.

Метою статті є дослідження впливу воєнного стану на правове регулювання та виконання договірних зобов'язань в Україні.

Виклад основного матеріалу. Згідно зі статтею 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», воєнний стан визначається як особливий правовий режим, який може бути введений в Україні або в окремих її регіонах у випадку збройної агресії чи безпосередньої загрози нападу, що ставить під загрозу незалежність або територіальну цілісність країни [2]. Цей режим передбачає надання державним органам додаткових повноважень для відвернення загрози, відсічі агресії та забезпечення національної безпеки. Відповідно до статей 6 та 7 цього ж закону, під час воєнного стану державні органи отримують право встановлювати контроль над засобами масової

інформації, обмежувати право громадян на мирні зібрання, а також вживати інші заходи, необхідні для забезпечення обороноздатності та безпеки країни.

Воєнні дії зазвичай призводять до значних економічних складнощів, що впливає на здатність держав виконувати фінансові зобов'язання за договорами. Ці труднощі можуть вимагати від урядів адаптувати їхні економічні стратегії та забезпечити ефективнішу взаємодію між державними та приватними секторами.

Хоча воєнний стан передбачає обмеження певних прав та свобод, стаття 8 закону зазначає, що ці обмеження мають бути пропорційними загрозам, з якими стикається країна, і не можуть стосуватися основних прав, таких як право на життя, заборона катування, та інші фундаментальні права, які не можуть бути обмежені.

Рішення про введення воєнного стану приймається Верховною Радою України за поданням Президента, який діє в якості головнокомандувача збройних сил. Воєнний стан вводиться на визначений термін, який може бути продовжений в разі необхідності. Також передбачено процедуру скасування воєнного стану, яка також відбувається за рішенням Верховної Ради.

Згідно зі ст. 14 ЗУ «Про правовий режим воєнного стану», дія воєнного стану може призвести до введення спеціальних правил у сфері господарської діяльності, що включає можливість зміни або припинення виконання договірних зобов'язань під впливом форс-мажорних обставин [2]. Цивільний кодекс України у ст. 617 [3] та ст. 218 Господарського кодексу України [4] вказує, що наявність форс-мажорних обставин необхідно доводити через документальне підтвердження, що стає підставою для звільнення від відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язань.

Необхідно також підкреслити, що з моменту запровадження в Україні правового режиму воєнного стану, Торгово-промислова палата України (далі – ТПП) у лютому 2022 року опублікувала лист № 2024/2.0-7.1 [8]. У даному документі ТПП класифікувала військову агресію російської федерації проти України як форс-мажорні обставини для всіх фізичних і юридичних осіб, які мають договірні зобов'язання. Втім, цей лист не автоматично знімає відповідальність за невиконання договірних умов у всіх ситуаціях. Існує певний регламент, якому необхідно слідувати: зокрема, суб'єкт господарювання має подати заяву з вказівкою конкретних факторів, які перешкодили виконанню договору, сплатити збір та надати відповідні докази. Серед можливих доказів можуть бути офіційні акти владних структур та їхніх відділень, метеорологічні умови, звіти або акти від експертів та спеціалістів про нещасні випадки, такі як пожежі чи вибухи. Для кожного договору формується окрема заява. Опісля ретельного розгляду всієї наданої інформації та документації ТПП ухвалює рішення про видачу або відмову у видачі сертифіката, що засвідчує наявність форс-мажорних обставин.

Як вказує Макаренко «за форс-мажорних обставин, які виникли через воєнний стан та війну, доведення потребує: – факт непередбачуваності воєнних дій та військової агресії, тобто під час укладання договору сторони не могли передбачити виникнення таких обставин; – факт неминучості, тобто в момент збройного нападу рф неможливо було уникнути введення воєнного стану; – те, що обставини, які виникли внаслідок воєнних дій, знаходяться за межами впливу сторін зобов'язання та не залежить від них, почалися не з їх волі та не можуть завершилися за бажанням сторін; – причинно-наслідковий зв'язок між обставинами форс-мажору та неможливістю об'єктивно виконувати зобов'язання» [6, с. 37].

Міжнародні договори, зокрема Женевські конвенції, також містять положення про зобов'язання країн під час військових конфліктів. Ці документи закликають до дотримання міжнародного гуманітарного права навіть у разі воєнного стану, що має враховуватися при виконанні договірних зобов'язань між країнами (Женевська конвенція, ст. 3).

Наслідки невиконання договірних зобов'язань під час воєнного стану в Україні охоплюють значні зміни у правовій регуляції, особливо в контексті фінансових договорів, які включають кредитування та іпотечні угоди. Законодавство передбачає зміни, спрямовані на захист позичальників та споживачів в умовах воєнного стану, які звільняють їх від певних видів відповідальності у випадку прострочення виконання зобов'язань згідно з доповненням, внесеним до Закону України «Про споживче кредитування» пунктом 6 Закону № 2120-IX, у період дії воєнного або надзвичайного стану та у тридцятиденний строк після його завершення, у разі прострочення виконання грошових зобов'язань за кредитними договорами, позичальник звільняється від відповідальності за несплату штрафів, пені та інших неустойок, які нараховані за період з 24 лютого 2022 року [7]. Ці санкції не тільки не нараховуються нові, але й вже існуючі платежі підлягають списанню.

Крім того, відповідно до цього ж закону, споживачі також звільняються від відповідальності за прострочення за умовами договору про споживчий кредит, зокрема, забороняється підвищення процентної ставки за користування кредитом на підставі інших причин, ніж ті, що передбачені частиною четвертою статті 1056-1 Цивільного кодексу України.

Також доповнення до Закону України «Про іпотеку» пунктом 5 Закону № 2120-IX зупиняє дію окремих положень цього закону у частині реалізації права іпотекодержателя на продаж іпотечного майна, виселення мешканців і реалізації предмета іпотеки на електронних торгах [7].

Щодо інших договірних зобов'язань, сторонам необхідно довести, що невиконання було спричинено воєнними діями або іншими обставинами непереборної сили, згідно зі статтею 617 Цивільного кодексу України, а також частиною 2 статті 14 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» [8], де військові дії визнаються форс-мажорними обставинами, які об'єктивно унеможливлюють виконання зобов'язань.

Судова практика в Україні підтверджує, що форс-мажорні обставини не лише мають бути доведені, але й повинні безпосередньо впливати на можливість виконання договору. Наприклад, Постанова Верховного Суду у справі № 912/3323/20 від 21.07.2021 зазначає, що форс-мажорні обставини повинні бути не тільки надзвичайними та невідворотними, але й такими, що об'єктивно унеможливлюють виконання договірних зобов'язань [9]. Це підкреслює, що мережа наслідків воєнного стану може варіюватися, залежно від конкретних умов договору та обставин справи.

Сертифікати Торгово-промислової палати України, які визначають форс-мажорні обставини, не вважаються беззаперечним доказом наявності форс-мажору (постанова ВС від 25.11.2021 у справі № 905/55/21) [10]. Це підкреслює важливість збалансованого та індивідуального підходу до кожного випадку, де суди повинні враховувати всі докази та обставини.

Економічні наслідки воєнного стану можуть суттєво вплинути на здатність держави виконувати та вести фінансові зобов'язання. В таких умовах форс-мажор визначається не тільки як причина неможливості виконання обов'язків, а й як засіб захисту прав сторін (постанова ВС від 07.06.2023 у справі № 906/540/22) [11].

Важливим аспектом є захист прав сторін у договірних відносинах. Суди підкреслюють необхідність забезпечення взаємного виконання зобов'язань, навіть у складних умовах. Наприклад, у постанові ВС від 13.09.2023 у справі № 910/7679/22 зазначено, що сторона, яка вказує на форс-мажор, повинна довести його вплив на неможливість виконання зобов'язань [12].

Отже, судова практика щодо впливу воєнного стану на договірні зобов'язання в Україні вимагає від сторін договору активної участі у доведенні обставин, що вплинули на їх зобов'язання, та критичного аналізу наявних доказів. Суди підкреслюють необхідність захисту прав і інтересів усіх учасників договірних відносин, враховуючи складність і непередбачуваність умов, що виникають внаслідок воєнного стану. Це сприяє формуванню змагального та справедливого процесу, який враховує всі аспекти конкретних справ.

На думку С. Резніченко, «важливо враховувати, що в умовах воєнного стану прозорість, ефективна комунікація та гуманітарні винятки стають ще більш важливими. Розвиток міжнародних механізмів взаємодії та оперативна взаємодія між державами можуть значно полегшити розв'язання проблем та збереження важливих договірних відносин. Отже, для поліпшення системи виконання договірних зобов'язань під час воєнного стану необхідний комплексний підхід, який охоплює правові, дипломатичні та гуманітарні аспекти. Лише такий підхід може забезпечити стійке функціонування системи умов, коли вона переживає найбільші випробування і потребує максимальної уваги й обережності» [13, с. 210].

Для зміцнення правової впевненості в період воєнного стану важливо розробити спеціальні законодавчі акти, що регулюватимуть виконання договірних зобов'язань в умовах воєнного стану. Це включає створення чітких механізмів для визначення і документування форс-мажорних обставин, а також розробку процедур, які дозволяють швидко адаптувати або призупинити договорні зобов'язання за змінених обставин.

Висновки. Введення воєнного стану в Україні суттєво впливає на правове регулювання та виконання договірних зобов'язань, що зумовлено наданням державним органам розширених повноважень для реагування на військові загрози. Це створює складнощі для виконання фінансових зобов'язань та потребує адаптації економічних стратегій. Згідно із законодавством, форс-мажорні обставини, що виникають під час воєнного стану, вимагають документального підтвердження для звільнення від відповідальності за невиконання зобов'язань, а судова практика підкреслює необхідність індивідуального підходу до кожного випадку для забезпечення виконання договорів в умовах воєнного стану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28.06.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/conv#Text (дата звернення 16.06.2024).

2. Про правовий режим воєнного стану Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення 16.06.2024).

3. Цивільний кодекс України Кодекс України; Закон, Кодекс від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення 16.06.2024).

4. Господарський кодекс України Кодекс України; Закон, Кодекс від 16.01.2003 № 436-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text (дата звернення 16.06.2024).

5. Торгово-промислова палата України: Лист від 28.02.2022 р. № 2024/2.0-7.1. URL: https://ucci.org.ua/uploads/files/621cba543cda9382669631.pdf

6. Макаренко О.Ю., Макаренко Н.А. Форс-мажорні обставини: виконання договірних зобов'язань у період збройної агресії російської федерації на території України. Правовий часопис Донбасу. 2022. № 2(79). С. 32–39.

7. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану Закон України від 15.03.2022 № 2120-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text(дата звернення 16.06.2024).

8. Про торгово-промислові палати в Україні Закон України від 02.12.1997 № 671/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення 16.06.2024).

9. Постанова від 21.07.2021 № 912/3323/20 Верховний Суд. Касаційний господарський суд. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/99277353 (дата звернення 16.06.2024).

10. Постанова від 25.11.2021 № 905/55/21 Верховний Суд. Касаційний господарський суд. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/101592210 (дата звернення 16.06.2024).

11. Постанова від 07.06.2023 № 906/540/22 Верховний Суд. Касаційний господарський суд. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/111972413?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03 (дата звернення 16.06.2024).

12. Постанова від 13.09.2023 № 910/7679/22 Верховний Суд. Касаційний господарський суд. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/114928509?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01&_ga=2.84038493.53913060.1710145516-697661413.1710145516 (дата звернення 16.06.2024).

13. Резніченко С.В. Правова природа договірних зобов'язань в умовах воєнного стан. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. С. 208–210. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2024/50.pdf (дата звернення 16.06.2024).

УДК 347.78
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/25

ПОРУШЕННЯ МАЙНОВИХ АВТОРСЬКИХ ПРАВ НА ТВІР МИСТЕЦТВА

INFRINGEMENT OF PROPERTY COPYRIGHT ON A WORK OF ART

Романько А.І., аспірант кафедри інтелектуальної власності, інформаційного та корпоративного права
Львівський національний університет імені Івана Франка

Статтю присвячено дослідженню порушень майнових авторських прав на твір мистецтва. Проаналізовано новий Закон України "Про авторське право і суміжні права" від 2022 року та передбачені останнім види порушень авторських прав. Виокремлено, які види порушень вважатимуться порушеннями саме майнових авторських прав на такий об'єкт як твір мистецтва. Зокрема, це: плагіат; піратство; ввезення на митну територію України без дозволу суб'єктів авторського права примірників творів (у тому числі комп'ютерних програм і баз даних); використання об'єкта авторського права, якщо такі дії не підпадають під передбачені законом випадки вільного використання об'єктів авторського права, з дозволу суб'єкта таких прав, але з порушенням умов, на яких такий дозвіл було надано; зловживання посадовими особами організації колективного управління службовим становищем, що призвело до невиплати або неналежних розподілу і виплати винагороди суб'єкту авторського права; підроблення, зміна чи вилучення інформації про управління правами, зокрема в електронній (цифровій) формі, без дозволу відповідного суб'єкта авторського права; управління веб-сайтом, який шляхом індексації метаданих твору та наданням пошукової системи, дозволяє користувачам цього веб-сайту знаходити та поширювати твір у межах одноранговой мережі без дотримання майнових прав суб'єктів авторського права. Встановлено, що стосовно творів мистецтва не можуть бути вчинені такі порушення як: камкордінг, кардшейрінг та імпорт, розповсюдження примірників об'єктів авторського права, з яких без дозволу суб'єктів майнових прав на ці об'єкти вилучено чи у яких змінено інформацію про управління правами, зокрема в електронній (цифровій) формі. Досліджено іноземну судову практику щодо вчинення плагіату у сфері мистецтва. Запропоновано класифікацію видів плагіату, які можуть бути вчинені щодо творів мистецтва. Проаналізовано судову практику стосовно випадків піратства твору мистецтва. Визнано доцільним здійснити законодавчі зміни у частині передбаченого списку порушень авторських прав.

Ключові слова: авторське право, майнові авторські права, твір мистецтва, порушення авторських прав, плагіат, піратство, доступ до твору образотворчого мистецтва.

The article is devoted to the study of violations of property copyrights to a work of art. The new Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" dated 2022 and the types of copyright violations provided by the latter law have been analyzed. It has been highlighted which types of violations are considered violations of property copyrights to such an object as a work of art. In particular, these are: plagiarism; piracy; importing copies of works (including computer programs and databases) into the customs territory of Ukraine without the permission of the copyright holders; use of a copyright object, if such actions do not fall under the cases of free use of copyright objects provided by law, with the permission of the subject of such rights, but in violation of the conditions under which such permission was granted; abuse of official position by officials of the collective management organization, which led to non-payment or improper distribution and payment of remuneration to the subject of copyright; forging, changing or removing rights management information, in particular in electronic (digital) form, without the permission of the relevant copyright holder; managing a website that, by indexing the metadata of the work and providing a search engine, allows users of this website to find and distribute the work within a peer-to-peer network without respecting the property rights of the copyright holders. It has been established that the following violations cannot be committed in relation to works of art: camcording, cardsharing and import, distribution of copies of copyright objects, from which information on rights management has been removed or changed without the permission of the subjects of property rights to these objects, in particular in electronic (digital) form. Foreign judicial practice regarding the commission of plagiarism in the field of art has been studied. A classification of the types of plagiarism that can be committed in relation to works of art has been proposed. The judicial practice regarding cases of piracy of a work of art has been analyzed. It is considered expedient to implement legislative changes in the part of the provided list of copyright violations.

Key words: copyright, property copyright, work of art, copyright infringement, plagiarism, piracy, access to a work of fine art.

Постановка проблеми. У 2022 році прийнято новий Закон України «Про авторське право і суміжні права», яким було внесено низку змін до правового регулювання відносин у сфері авторського права, зокрема. Законом надано нове забарвлення таким об'єктам авторських прав у сфері мистецтва як творам архітектури, образотворчого та ужиткового мистецтва. Належне функціонування системи правової охорони об'єктів права інтелектуальної власності є запорукою економічного розвитку держави та стимулом для творчості авторів. Тому, необхідно дослідити, які види порушень авторських прав, передбачені новим законом, поширюються на твори мистецтва, і з'ясувати достатність правового регулювання у контексті вищевказаних об'єктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звичайно, в українській науковій доктрині неодноразово здійснювалися дослідження теми порушення авторських прав, зокрема, такими вітчизняними вченими як: О. Волощенко, О. Жилінкова, І. Маліновська, А. Силкіна, Л. Тарасенко, О. Харитонова, Г. Чурпіта, О. Штефан, О. Яворська, І. Якубівський. Однак, комплексного дослідження видів порушень саме майнових авторських прав на твір мистецтва, у тому числі у контексті новоприйнятого Закону України «Про авторське право і суміжні права», станом на сьогодні немає.

Метою статті є аналіз видів порушень авторських прав, які можуть бути вчинені щодо майнових прав інтелектуальної власності на твір мистецтва.

Виклад основного матеріалу. У законодавстві України не виділено окремої групи порушень авторських прав на твір мистецтва, у тому числі майнових прав. Тому, необхідно проаналізувати види порушень авторських прав загалом, і визначити, які з цих видів порушень будуть вважатись порушенням саме майнових авторських прав і можуть застосовуватися до творів мистецтва.

Список порушень авторських прав передбачений ст. 53 Закону України «Про авторське право і суміжні права» [1]. Вказаний список відкриває таке порушення авторських прав як плагіат. Вважаю, що останній вважатиметься одним із видів порушень майнових авторських прав на твір мистецтва, що слідує із наступного.

Відповідно до зазначеного закону [1], плагіат – це опублікування твору або його частини у незмінному або видозміненому вигляді, включаючи опублікування перекладу іншомовного твору або його частини, під іменем особи, яка не є автором цього твору. Законодавче визначення дозволяє встановити такі ознаки, які утворюють юридичну конструкцію плагіату: 1) неправомірне використання твору; 2) зазначення імені особи, яка не є автором використаного твору. Актуальним для

кваліфікації плагіату є урахування загального принципу використання творів лише за згодою автора (ст. 443 ЦК України [2]), окрім законодавчих випадків правомірного використання твору без такої згоди (ст.ст. 22–28 Закону України «Про авторське право і суміжні права» [1]). Тобто, плагіатом буде використання твору саме без згоди автора. Наведене дозволяє дійти до висновку, що це є порушення не лише особистих немайнових, але й майнових авторських прав. Г.О. Ульянова теж зазначає, що під плагіатом у вузькому значенні розуміються навмисні неправомірні дії з привласнення авторства на чужі об'єкти права інтелектуальної власності, які призводять до порушення особистих немайнових та майнових прав інтелектуальної власності творців, прав та інтересів користувачів об'єктів права інтелектуальної власності та інтересів держави [3, с. 144; 5].

Надалі, залишилось з'ясувати, чи може плагіат вважатись порушенням майнових авторських прав саме на твір мистецтва. Р. Б. Шишка зазначає, що плагіат є навмисним присвоєнням авторства на чужий твір науки чи мистецтва, у тому числі чужих ідей чи винаходів [4; 5]. Із аналізу ЗУ «Про авторське право і суміжні права» [1] та переліку об'єктів, які підпадають під ознаки твору мистецтва, теж сміливо можна дійти до висновку, що плагіат може бути вчинений щодо творів мистецтва.

Цікавою, є іноземна судова практика щодо плагіату у сфері мистецтва. Так, у 2020 році бельгійський художник Крістіан Сільвен звернувся до Пекінського суду з питань інтелектуальної власності із позовом про порушення його авторських прав китайським художником Є Юнціном. Свій позов Сільвен обґрунтовував наступним. У 2019 році галерист з Амстердама повідомив його, що китайський художник на ім'я Є Юнцін створює витвір мистецтва, дуже схожий на його власний. Коли Сільвен познайомився з роботами Є Юнціна, він зрозумів, що китайський художник копіював його роботи більше 30 років і виставляв їх під своїм іменем. Іншими словами, вчинив плагіат. Стиль, а також багато символів, характерних для картин Крістіана Сільвена можна знайти у роботах Є Юнціна. Позивач стверджував, що іноді лише кілька деталей відрізняють картини двох художників. Обидва використовують квадратні структури, графіті та деякі помітні символи, такі як: червоні хрести, червоні крапки, гнізда, птахи та пташині клітки, діти та літаки. Розглянувши справу, 24 серпня 2023 року Пекінський суд з питань інтелектуальної власності виніс рішення, яким визнав винним китайського художника у порушенні авторських прав позивача. Суд встановив, що картини Є Юнціна мали ряд ідентичностей та подібностей, які, загалом, становили плагіат, оскільки вони були створені пізніше, ніж картини Сільвена [6].

Можна виділити ще один цікавий та відомий випадок плагіату, який стосується української мистецької спадщини. Так, фінська авіакомпанія Finnair опинилася втягнутою в суперечку після того, як виявила, що дизайн одного з її літаків був плагіатом. З'ясувалося, що малюнок тканини, наданий фінським ритейлером Marimekko в рамках партнерства з Finnair, був скопійований із картини української художниці Марії Приймаченко. Твір мистецтва, відомий своїми яскравими кольорами та складними народними мотивами, був помітний у рекламних матеріалах Finnair та бортовому журналі. Подібність між візерунком Марімекко 2007 року та картиною 1963 року української народної художниці Марії Примаченко була разючою ідентичністю, що призвело до звинувачень у порушенні авторських прав. І Марімекко, і залучений дизайнер Крістіна Ізола визнали плагіат і висловили свої вибачення за порушення. У результаті Finnair вирішила перефарбувати літак, підкресливши важливість дотримання прав інтелектуальної власності в арт-індустрії [7].

Аналізуючи різні випадки плагіату, пропоную виділити такі його види залежно від обсягу вчинення: 1) Повне копіювання. Вчиняється, коли порушник копіює повністю або домінантну частину твору мистецтва іншого автора, і виставляє його під своїм іменем. 2) Калькування. Вчиняється, коли копіювання передбачає певний ряд модифікацій, які у цілому не роблять твір мистецтва порушника новим чи оригінальним. Наприклад, змінюються лише кольори чи фон твору образотворчого мистецтва, або модифікується один елемент скульптури.

Наступними у законодавчому списку порушень особистих немайнових та/або майнових авторських прав є: використання об'єкта авторського права, якщо такі дії не підпадають під передбачені цим Законом випадки вільного використання об'єктів авторського права, без дозволу суб'єкта таких прав, у тому числі: піратство – відтворення, ввезення на митну територію України, вивезення з митної території України і розповсюдження піратських примірників творів (у тому числі комп'ютерних програм і баз даних), а також Інтернет-піратство, тобто незаконне використання об'єктів авторського права із застосуванням мережі Інтернет; ввезення на митну територію України без дозволу суб'єктів авторського права та/або суб'єктів суміжних прав примірників творів (у тому числі комп'ютерних програм і баз даних), фонограм, відеограм, записів передач організації мовлення; камкординг (п. 2 ч. 2 ст. 53 ЗУ «Про авторське право і суміжні права» [1]).

Використовуючи метод виключення, вважаю, що із наведених порушень до творів мистецтва не може застосовуватись лише камкординг, оскільки останній стосується аудіовізуального твору як складеного твору у цілому.

Щодо решти, то як піратство, так і ввезення на митну територію України без дозволу суб'єктів авторського права примірників творів є незаконним використанням твору без згоди уповноваженого на те суб'єкта. Тобто, такі порушення є порушеннями саме майнових авторських прав. Разом із тим, вони можуть бути вчинені щодо творів мистецтва. Підробки у сфері мистецтва не є відкриттям ні в Україні, ні у світі. Ця тема є висвітленою і у художній літературі, і у світовому кіно. На жаль, в Україні у зв'язку з нерозвиненістю та закритістю арт-ринку питання підробок творів мистецтва замовчується, а судові процеси з приводу шахрайства нечасті. Судова практика щодо питання піратства творів мистецтва в Україні формується, однак можна виділити кілька цікавих прикладів, які, у тому числі, набули не аби-якого розголосу.

Так, у справі за № 569/12278/16-ц [8, 9, 10] представники відомої української художниці Євгенії Гапчинської звернулися до суду із позовом про стягнення компенсації за порушення авторського права на твір образотворчого мистецтва у зв'язку із наступним. У 2016 році в одному із випусків журналу «Українська вишиванка» було опубліковано схему для вишивки, зображення якої було зроблено на основі картини згаданої авторки «Хлібчик з салом». Відповідачами у справі стали: ФОП – видавець журналу, ФОП – постачальник, Українське державне підприємство поштового зв'язку «Укрпошта», у відділеннях якої продавали зазначений випуск журналу «Українська вишиванка».

Суд першої інстанції у задоволенні позову відмовив, посилаючись на наступне та керуючись такими чинними на той момент нормами законодавства [8]. Відповідно до ст. 444 ЦК України твір може бути вільно, без згоди автора та інших осіб, та безоплатно використаний будь-якою особою: як цитата з правомірно опублікованого твору або як ілюстрація у виданнях, радіо – і телепередачах, фонограмах та відеограмах, призначених для навчання, за умови дотримання звичаїв, зазначення джерела запозичення та імені автора, якщо воно вказане в такому джерелі, та в обсязі, виправданому поставленою метою; для відтворення у судовому та адміністративному провадженні в обсязі, виправданому цією метою; в інших випадках, передбачених законом. Особа, яка

використовує твір, зобов'язана зазначити ім'я автора твору та джерело запозичення. Також, відповідно до п. 10 ч. 1 ст. 21 та п. 1 ст. 23 Закону України «Про авторське право і суміжні права» без згоди автора (чи іншої особи, яка має авторське право), але є обов'язковим зазначенням імені автора і джерела запозичення допускається відтворення уривків з опублікованих письмових творів, аудіовізуальних творів, як ілюстрацій для навчання за умови, що обсяг такого відтворення відповідає зазначеній меті. Суд першої інстанції звернув увагу на те, що у даній ситуації на сторінках 30–33 видання «Українська вишиванка» було розміщено вишивку технікою «косий хрест», із зазначенням, що твір призначений для навчання вишивальниць. Таким чином, суд доходить до висновку, що відповідачами не порушені авторські права, оскільки ілюстрація у журналі «Українська вишиванка» використана виключно з метою навчання вишиванню, і у журналі зазначено ім'я автора твору та джерело запозичення.

Суд апеляційної інстанції, не погодившись із вказаним рішенням, останнє скасував і позов задовольнив, виходячи із наступного чинного на момент винесення рішення законодавства та таких обставин справи [9]. Відповідно до ст. ст. 435, 437 ЦК України, ст. 11 Закону України «Про авторське право і суміжні права» первинним суб'єктом авторського права є автор твору. Авторське право виникає з моменту створення твору. Автору твору належать особисті немайнові права, а також майнові права, визначені ст. 440 ЦК України та ст. 15 Закону України «Про авторське право і суміжні права», зокрема виключне право дозволяти використання твору та виключне право на дозвіл або заборону використання твору іншими особами. Статтею 445 ЦК України передбачено право автора на плату за використання його твору, якщо інше не встановлено ЦК України та іншим законом. Згідно з ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права», контрафактний примірник твору – примірник твору, опублікований і (або) розповсюджений з порушенням авторського права і (або) суміжних прав. Відповідно до п. б ч. 1 ст. 50 Закону України «Про авторське право і суміжні права» порушенням авторського права і (або) суміжних прав, що дає підстави для судового захисту, є піратство у сфері авторського права і (або) суміжних прав – опублікування, відтворення, ввезення на митну територію України, вивезення з митної території України і розповсюдження контрафактних примірників творів (у тому числі комп'ютерних програм і баз даних), фонограм, відеограм і програм організацій мовлення. Суд апеляційної інстанції доходить до висновку, що у даному випадку відбулося використання твору шляхом його зміни на схему для вишивки. Тобто, мала місце переробка твору без згоди автора. Таке використання твору не може підпадати під випадки вільного використання об'єктів авторського права із навчальною метою, і це є порушенням майнових прав автора.

Верховний Суд за касаційною скаргою відповідачів рішення суду апеляційної інстанції залишив без змін [10].

Абсолютно погоджуючись із вищенаведеними рішеннями судів вищих інстанцій, вважаю за необхідне додати, що схема вишивки, перероблена із картини Євгенії Гапчинської «Хлібчик з салом», не може розглядатись як цитата з метою навчання у контексті вільного використання творів. Як чинний на той момент Закон України «Про авторське право і суміжні права» у редакції від 26.04.2017 р. (абз. 59 ст. 1) [11], так і теперішній закон (п. 64 ст. 1) [1], визначають, що цитатою є, зокрема, фрагмент (уривок) з правомірно оприлюдненого твору, який використовується іншою особою з метою зробити зрозумілішими власні твердження або для посилання на вираження іншої особи в незмінному (автентичному) вигляді. По-перше, вказана картина була використана повністю, а не лише фрагмент. По-друге, використання відбулось шляхом переробки у схему для вишивання, а не у первинному (автентичному) вигляді. Разом із тим, відповідно до тодішньої редакції Закону України «Про авторське право і суміжні права» [11], контрафактним примірником твору є примірник твору, відтворений, опублікований і (або) розповсюджуваний з порушенням авторського права, а відтворенням є виготовлення одного або більше примірників твору, в будь-якій матеріальній формі, а також їх запис для тимчасового чи постійного зберігання в електронній (у тому числі цифровій), оптичній або іншій формі, яку може зчитувати комп'ютер (ст. 1). Тому, суди вищих інстанцій правильно оцінили, що у цьому випадку було вчинене піратство, а перероблена із картини авторки без її згоди та розповсюджена у випуску журналу схема для вишивання вважається контрафактним примірником вказаної картини.

Чинним Законом України «Про авторське право і суміжні права» [1] вживається термін піратський, а не контрафактний примірник. Згідно із п. 37 ст. 1 вказаного закону, піратський примірник твору – примірник відповідного твору, відтворений та/або розповсюджений з порушенням авторського права. Водночас, відповідно до п. 14 ст. 1 закону відтворенням твору є пряме чи опосередковане виготовлення однієї або більше копій об'єкта авторського права (або його частини) будь-яким способом та у будь-якій формі, у тому числі для тимчасового чи постійного зберігання в електронній (цифровій), оптичній або іншій формі, яку може зчитувати комп'ютер, а також створення тривимірного твору з двовимірного і навпаки та створення тривимірного твору на основі набору інструкцій, який зчитується комп'ютером для виготовлення тривимірного твору. Проаналізувавши вищевказану справу відповідно до норм чинного законодавства теж можна дійти до висновку, що схема для вишивання, яка була створена у такій формі шляхом повного відтворення картини автора без його згоди, вважатиметься піратським примірником вказаного твору образотворчого мистецтва. Водночас, відтворення та розповсюдження такої схеми для вишивання у випуску журналу є піратством.

Схожою є судова справа за № 369/10917/17 [12, 13]. У вказаній справі суд апеляційної інстанції теж дійшов до висновку, що зображення картин автора, без його згоди, у вигляді обкладинок для блокнотів, і розповсюдження останніх із комерційною метою вважається піратством.

Також, подібною є справа за № 127/19930/23 [14, 15], у якій суди першої та апеляційної інстанцій дійшли до висновків, що відтворення твору образотворчого мистецтва у дизайні товару, інтерактивний доступ та розповсюдження якого здійснюється в мережі Інтернет вважається Інтернет-піратством.

Ще одним порушенням у списку ст. 53 ЗУ «Про авторське право і суміжні права» (п. 3 ч. 2 ст. 53 [1]) є використання об'єкта авторського права, якщо такі дії не підпадають під передбачені цим Законом випадки вільного використання об'єктів авторського права, з дозволу суб'єкта таких прав, але з порушенням умов, на яких такий дозвіл було надано (перевищення передбаченого договором тиражу, використання об'єкта способом, не передбаченим договором, порушення умов публічної ліцензії тощо). На перший погляд, видається, що таке порушення (хоч таке і є порушенням майнових авторських прав) не можна застосувати до творів мистецтва. Хоч і у світі та в Україні можна зустріти тиражне мистецтво, наприклад гравюру, однак такі у будь-якому разі виконуються автором і мають назву дублета, повторення чи авторської копії. Уявити реальну ситуацію, при якій оригінал твору мистецтва надається іншій особі для тиражу, складно, а то й неможливо. На відміну від інших об'єктів авторського права, зокрема, творів науки, літератури, твір мистецтва існує в одному екземплярі, є єдиним та унікальним у своєму роді. Будь-яке його тиражування, копіювання, використання шляхом нанесення на різні

матеріальні предмети є способами використання твору. Тому, будь-які копії твору (не авторські) не складають самі по собі художньої цінності, вони є лише копією. Разом із тим, можна уявити ситуацію, при якій автор, наприклад, картини за ліцензійним договором передає такий об'єкт у цілях переробки його на малюнок для вишивки хрестиком, який буде публікуватись у журналах. Цілком ймовірно, що ліцензіат вийде за умови договору і переробить малюнок картини на емблеми для одягу. Таким чином, доходжу до висновку, що порушення, передбачене п. 3 ч. 2 ст. 53 ЗУ «Про авторське право і суміжні права» [1], може бути порушенням майнових авторських прав на твір мистецтва.

Наступне порушення, передбачене у п. 5 ч. 2 ст. 53 ЗУ «Про авторське право і суміжні права» [1], є кардшейрінг. Вважаю, що таке не може бути вчинене до мистецьких творів, оскільки застосовується до програм організації мовлення.

Ще однією групою порушень авторських прав є: зловживання посадовими особами організації колективного управління службовим становищем, що призвело до невиплати або неналежних розподілу і виплати винагороди суб'єкту авторського права; підроблення, зміна чи вилучення інформації про управління правами (інформації, що ідентифікує об'єкт авторського права і автора чи іншу особу, яка має на цей об'єкт авторське право, або інформації про умови використання об'єкта авторського права, або будь-які цифри чи коди, у яких представлена така інформація, коли будь-який із цих елементів інформації прикладений до копії об'єкта авторського права або вміщений у нього чи з'являється у зв'язку з його повідомленням до загального відома), зокрема в електронній (цифровій) формі, без дозволу відповідного суб'єкта авторського права (п. п. 4, 6 ч. 2 ст. 53 ЗУ «Про авторське право і суміжні права» [1]).

Відомо, що організації колективного управління від свого імені та в інтересах правовласників здійснюють, зокрема, таку функцію: укладають із користувачами договори про надання дозволу на використання об'єктів авторського права і (або) суміжних прав та договори про виплату винагороди (відрахувань) за використання об'єктів авторського права і (або) суміжних прав (п. 1 ч. 1 ст. 12 Закону України «Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав» [16]). Будь-якої інформації, що такі відносини не можуть виникнути щодо творів мистецтва, із вказаного закону не випливає. Окрім того, стосовно права слідування щодо творів образотворчого мистецтва виникає обов'язкове колективне управління (п 1 ч. 6 ст. 12 ЗУ «Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав» [16]).

Таким чином, із наведеного слідує, що вищевказані правопорушення у сфері колективного управління майновими авторськими правами можуть бути одними із видів порушень авторських майнових прав на твори мистецтва.

Наступне порушення авторських майнових прав, передбачене п. 7 ч. 2 ст. 53 ЗУ «Про авторське право і суміжні права» [1], а саме: імпорт, розповсюдження примірників об'єктів авторського права, з яких без дозволу суб'єктів майнових прав на ці об'єкти вилучено чи у яких змінено інформацію про управління правами, зокрема в електронній (цифровій) формі, на мою думку, не може бути вчинене щодо творів мистецтва. Це вбачається із вищевказаного, так як мистецькі твори в основному існують в одному оригінальному примірнику і їх копії вже не мають такої цінності, а тиражне мистецтво теж передбачає виготовлення дублетів (оригінальних авторських копій), а не примірників творів, виготовлених іншими особами.

Зрештою, останнє порушення, передбачене у ч. 2 ст. 53 останнього закону [1] і викладене у п. 8, також може бути вчинене щодо творів мистецтва. Згідно з п. 8 ч. 2 ст. 53 ЗУ «Про авторське право і суміжні права», порушенням майнових авторських прав, зокрема, є управління веб-сайтом, який шляхом індексації метаданих твору та наданням пошукової системи, дозволяє користувачам цього веб-сайту знаходити та поширювати твір у межах однорангової мережі без дотримання майнових прав суб'єктів авторського права. Будь-який твір мистецтва може бути завантажений у мережу Інтернет за певних умов використання. Тому, щодо останнього може бути вчинене таке правопорушення.

Проаналізувавши передбачені чинним законодавством види порушень майнових авторських прав, які можуть бути вчинені щодо творів мистецтва, постає питання, чи достатнє таке правове регулювання.

Новим Законом України «Про авторське право і суміжні права» у ст. 10 [1] для авторів твору образотворчого мистецтва передбачені особливі права. Відповідно до ч. 2 вказаної статті, якщо власник матеріального об'єкта, в якому втілено оригінал твору образотворчого мистецтва, має намір зруйнувати цей об'єкт, автор має право попередньо викупити такий твір за ціну, що не перевищує вартості матеріалів, витрачених на його створення. Також, із вказаної частини статті вбачається, що автор твору образотворчого мистецтва має право зробити копію твору у разі, якщо власник матеріального об'єкта, в якому втілено оригінал твору образотворчого мистецтва, має намір його зруйнувати і збереження такого об'єкта є неможливим. Окрім того, із ч. 3 такої статті слідує, що автор має право вимагати від власника матеріального об'єкта, в якому втілено оригінал твору образотворчого мистецтва, доступ до свого твору з метою його відтворення (фотографування, виготовлення примірників твору, переробок тощо), за умови що це не порушує законні права та інтереси власника цього об'єкта.

Законом України «Про авторське право і суміжні права» [1] не віднесено такі права авторів творів образотворчого мистецтва ні до особистих немайнових, ні до майнових авторських прав. Однак, такі права закріплені, і щонайгірше їх порушення не несе жодних наслідків для правопорушника, як слідує із норм закону [1].

Тому, виходячи із викладеного, вважаю, що перелік порушень авторських прав повинен бути доповнений такими видами порушень прав авторів творів образотворчого мистецтва: руйнування оригіналу твору образотворчого мистецтва без попереднього пропонування його авторові твору за ціну, що не перевищує вартості матеріалів, витрачених на його створення; руйнування оригіналу твору образотворчого мистецтва, якщо збереження об'єкта, в якому втілено оригінал твору, є неможливим, без дозволу авторові зробити копію твору у відповідній формі; незабезпечення автору такого твору доступу до його оригіналу з метою його відтворення. Така необхідність доповнення переліку зумовлена тим, що передбачення виду порушення права тягне за собою можливість обрання та застосування особою, право якої порушене, певного способу захисту. Однак, коли право закріплене, але закон не передбачає жодних правових наслідків його порушення, правоволоділець не має жодних гарантій його захисту.

Висновки. Підсумовуючи усе вищевикладене, доходжу до висновків, що порушеннями авторських майнових прав на твір мистецтва можуть вважатися усі, які передбачені ч. 2 ст. 53 ЗУ «Про авторське право і суміжні права» [1], окрім: камкордингу, кардшейрінгу та імпорту, розповсюдження примірників об'єктів авторського права, з яких без дозволу суб'єктів майнових прав на ці об'єкти вилучено чи у яких змінено інформацію про управління правами, зокрема в електронній (цифровій) формі. Вбачається необхідність доповнення переліку порушень авторських прав видом порушення, який стосується конкретно твору образотворчого мистецтва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX : станом на 15.04.2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text (дата звернення: 24.06.2024 р.).
2. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV : станом на 27.04.2024р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 24.06.2024 р.)
3. Ульянова Г. О. Методологічні проблеми цивільно-правового захисту прав інтелектуальної власності від плагіату: дис. ... докт. юрид. наук. Одеса: НУ «ОЮА», 2015. 433 с.
4. Шишка Р. Б. Плагіат та його прояви і небезпеки. *Часопис* Київського університету права. 2014. Вип. 4. С. 170–175.
5. Якубівський І.Є. Академічний плагіат як вид порушення академічної доброчесності. Нове українське право. Київ: Науково-дослідний інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України. 2023. Вип. 4. С. 127–134. URL: http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/522/473 (дата звернення: 24.06.2024 р.).
6. Laura Batzella. Silvain wins a copyright dispute against Ye Yongqing. 2023. HFG. LAW & INTELLECTUAL PROPERTY. URL: https://www.hfgip.com/news/silvain-wins-copyright-dispute-against-ye-yongqing?utm_source=mondaq&utm_medium=syndication&utm_content=articleoriginal&utm_campaign=article (дата звернення: 24.06.2024 р.).
7. Madeline Shields. Plagiarism in Art Cases and How to Avoid It. Fixgerald. 2022. URL: https://fixgerald.com/blog/plagiarism-in-art (дата звернення: 24.06.2024 р.).
8. Рішення від 11.08.2017 року. Справа № 569/12278/16-ц. Рівненський міський суд Рівненської області. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/68369277 (дата звернення: 24.06.2024 р.).
9. Рішення від 29.11.2017 року. Справа № 569/12278/16-ц. Апеляційний суд Рівненської області. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/70569535 (дата звернення: 24.06.2024 р.).
10. Постанова від 17.06.2020 року. Справа № 569/12278/16-ц. Верховний Суд у складі Касаційного цивільного суду. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90168860 (дата звернення: 24.06.2024 р.).
11. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23.12.1993 № 3792-XII : станом на 26.04.2017р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12/ed20170426#Text (дата звернення: 24.06.2024 р.).
12. Рішення від 27.06.2018 року. Справа № 369/10917/17. Києво-Святошинський районний суд Київської області. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/75437915 (дата звернення: 24.06.2024 р.).
13. Постанова від 16.11.2018 року. Справа № 369/10917/17. Київський апеляційний суд. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/77909202 (дата звернення: 24.06.2024 р.).
14. Рішення від 07.11.2023 року. Справа № 127/19930/23. Вінницький міський суд Вінницької області. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114860169 (дата звернення: 24.06.2024 р.).
15. Постанова від 28.02.2024 року. Справа № 127/19930/23. Вінницький апеляційний суд. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117409217 (дата звернення: 24.06.2024 р.).
16. Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав: Закон України від 15.05.2018 № 2415-VIII : станом на 15.04.2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2415-19#Text (дата звернення: 24.06.2024 р.).

УДК 347.97
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/26

РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ ПРЕЦЕДЕНТНОЇ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ НА ЦИВІЛЬНЕ СУДОЧИНСТВО УКРАЇНИ

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF PRECEDENT PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS ON CIVIL JUDICIARY OF UKRAINE

Сімонцева Л.О., к.ю.н.,
доцент кафедри публічного управління, права та гуманітарних наук
Херсонський державний аграрно-економічний університет

У статті здійснено дослідження ролі та значення прецедентної практики Європейського суду з прав людини на цивільне судочинство України. Зауважено, що цивільне судочинство – це система правових норм, які регулюють. Визначено, що до системи джерел цивільного судочинства в т.ч. відноситься судовий нормативно-правовий акт, який формує норми права у тому випадку, якщо правова позиція має обов'язкове значення не тільки для учасників цивільної справи, але й для «аналогічних справ, які вирішуються аналогічно». Визначено, що практика ЄСПЛ, як джерело цивільного судочинства, включає в себе рішення та ухвали ЄСПЛ, практику Європейської комісії з прав людини з питань прийняття заяви, вирішення справи по суті, вилучення заяви із списку справ, справедливої сатисфакції. Підкреслено, що вплив прецедентної практики ЄСПЛ на цивільне судочинство в Україні полягає у наступному: встановлення стандартів дотримання прав людини, додаткових захист прав людини на міжнародному рівні, тлумачення і питання застосування Конвенції та Протоколів до неї, інтерпретації українськими судами національного законодавства у світлі міжнародних стандартів, сприяє реформуванню правової системи України та вдосконаленню національного законодавства, впливає на процедуру розгляду та прийняття судових рішень, виокремлює типові судові помилки та визначає шляхи їх усунення. На прикладі практики ЄСПЛ щодо забезпечення реалізації ст. 6 Конвенції «Право на справедливий суд» визначено, що ключовими моментами впливу практики ЄСПЛ на цивільне судочинство України є: кожному гарантується право подання скарги щодо його прав та обов'язків цивільного характеру до суду чи іншого органу правосуддя, право на справедливий суд реалізується шляхом звернення до суду та доступу до нього, а також, реалізації права розпочати провадження у судах з цивільних питань, право доступу до суду не є абсолютним, оскільки воно може бути обмежено з урахуванням умов прийнятності скарги без порушення самої сутності права, формальне визначення цього права, як права на розгляд справ щодо реалізації прав цивільного характеру визначає, що дане право стосується і інших форм судочинства визначених у національному законодавстві.

Ключові слова: цивільний процес, ЄСПЛ, практика, джерело права, прецедент.

The article examines the role and significance of precedent practice of the European Court of Human Rights on the civil justice system of Ukraine. It is noted that civil justice is a system of legal norms that regulate. It was determined that the system of sources of civil proceedings, including refers to a judicial normative legal act, which forms the norms of law in the event that the legal position is binding not only for the participants in a civil case, but also for «similar cases that are decided in a similar manner». It was determined that the practice of the ECtHR, as a source of civil proceedings, includes decisions and rulings of the ECtHR, the practice of the European Commission on Human Rights on the issues of accepting an application, deciding a case on its merits, removing an application from the list of cases, and just satisfaction. It is emphasized that the influence of precedent practice of the ECtHR on civil justice in Ukraine is as follows: establishment of standards of compliance with human rights, additional protection of human rights at the international level, interpretation and issues of application of the Convention and its Protocols, interpretation of national legislation by Ukrainian courts in the light of international standards, contributes to the reform of the legal system of Ukraine and the improvement of national legislation, influences the procedure of consideration and adoption of court decisions, singles out typical judicial errors and determines the ways of their elimination. On the example of the ECtHR's practice in ensuring the implementation of Art.6 of the Convention «Right to a fair trial» it is determined that the key points of influence of the practice of the ECtHR on the civil justice of Ukraine are: everyone is guaranteed the right to file a complaint regarding his rights and obligations of a civil nature to a court or other judicial body, the right to a fair trial is realized by applying to the court and access to it, as well as the exercise of the right to initiate proceedings in courts on civil matters, the right of access to the court is not absolute, as it can be limited taking into account the conditions of admissibility of the complaint without violating the very essence of the right, the formal definition of this right, as the right to consider cases regarding the realization of civil rights determines that this right also applies to other forms of judicial proceedings defined in national legislation.

Key words: civil process, ECtHR, practice, source of law, precedent.

Вступ. Вступ України до Ради Європи у 1995 р. став важливим кроком на шляху інтеграції країни до європейських структур, що в свою чергу поклало певні зобов'язання на нашу державу, які спрямовані на вдосконалення правової системи, захисту прав людини, зміцнення демократії та верховенства права. В подальшому ратифікація Європейської конвенції з прав людини у 1997 р. (далі – Конвенція) зумовила визнання юрисдикції Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) та отримання громадяни України права звертатися до ЄСПЛ у випадках, коли вони вважають, що їх права закріплені в Конвенції були порушені, а всі внутрішні засоби захисту вичерпані. ЄСПЛ – це міжнародний судовий орган, створений на підставі Конвенції, який розглядає індивідуальні та державні скарги на порушення прав людини, у своїх рішеннях розкриває абстрактні приписи та оціночні поняття Конвенції. Дослідження ролі та значення прецедентної практики ЄСПЛ для цивільного судочинства України має важливе значення для покращення національної правової системи, забезпечення прав людини та інтеграції України до європейського правового простору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню питанню ролі та значення прецедентної практики Європейського суду з прав людини на цивільне судочинство України присвятили свої праці ряд науковців, зокрема: О.Я. Рогач, В.П. Феннич (влив прецедентної практики Європейського суду з прав людини на цивільне судочинство України), Д.С. Романюк (судова практика як джерело права України), Т.І. Фулей (застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя) та ін.

Мета статті полягає у дослідження ролі та значення прецедентної практики Європейського суду з прав людини на цивільне судочинство України

Виклад основного матеріалу. Цивільне судочинство – це система правових норм, які регулюють порядок розгляду та вирішення цивільних справ у судах (до цивільних справ належать спори, що виникають з цивільних, сімейних, трудових, земельних та інших правовідносин). Цивільний процесуальний кодекс України встановлює порядок здійснення цивільного судочинства, завданнями якого у відповідності до ст. 2 ЦПК є «справедливий, неу-

переджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави» [1]. Цивільне судочинство, як судова форма захисту порушених або оспорюваних прав, інтересів та свобод суб'єктів правовідносин, ґрунтується на порядку, правилах та принципах зафіксованих в різноманітних джерелах цивільного процесуального законодавства.

Особливе науково-практичне значення має дослідження питання ролі і значення судової практики для процесуального права України, оскільки основним джерелом цивільно-процесуального права виступає нормативно-правовий акт, який «не охоплює своїм регулятивним впливом динамічні суспільні відносини, у зв'язку із цим суду потрібно визначати правову політику на підставі судового правотворення» [2]. Судовими нормативно-правовими актами є рішення Конституційного Суду України, постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, постанови Пленуму Верховного Суду України, рішення Верховного Суду, рішення судів нищестоящих судів з цивільних справ, рішення ЄСПЛ, які формують норми права у тому випадку, якщо правова позиція має обов'язкове значення не тільки для учасників цивільної справи, але й для «аналогічних справ, які вирішуються аналогічно».

Україна зобов'язалася виконувати рішення ЄСПЛ, що передбачає як індивідуальні заходи (компенсація заявникам), так і загальні заходи (зміни в законодавстві та практиці для запобігання аналогічним порушенням у майбутньому). З моменту ратифікації Конвенції громадяни України почали активно звертатися до ЄСПЛ, що призвело до великої кількості рішень щодо України (наприклад, щодо порушення права на справедливий судовий розгляд, тривалість судових процесів тощо). Проте, слід зауважити, що за тенденцією останніх років кількість поданих заяв проти України суттєво зменшилася, оскільки ЄСПЛ перестав розглядатися громадянами України як четверта інстанція судової системи (рис. 1).

Відповідно до статистичного звіту ЄСПЛ за результатами роботи у 2023 р. було отримано 34650 заяв, з них проти України 2531 заява, що складає 0,56 коефіцієнт на 10 тис. жителів. ЄСПЛ винесено рішення за 6931 заявою, у справах проти України – 130 рішень. Станом на 2024 р. в ЄСПЛ перебуває на розгляді 68500 справ, з них 8737 справ проти України, що загалом складає понад 12% від загальної кількості справ ЄСПЛ [3]. У винесених у 2023 р. рішеннях ЄСПЛ проти України зафіксовано порушення наступних норм Конвенції та Додаткового протоколу № 1 (рис. 2).

Аналіз даної статистики дозволяє стверджувати, що ЄСПЛ приймає рішення у відношенні порушень норм як матеріального права так і процесуального права, в т.ч. і в сфері цивільного судочинства.

Щодо значення судових нормативно-правових актів, як джерела цивільно-процесуального права, часто виникає неоднозначне його сприйняття науковцями та практиками, окрім рішень ЄСПЛ, які у відповідності до українського законодавства є джерелом цивільного права. Так, в ч. 4 ст. 10 ЦПК України визначено, що «Суд застосовує при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та практику Європейського суду з прав людини як джерело права» [1], а ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» закріплює, що «суди застосовують при розгляді справ Конвенції та практику Суду (*ЄСПЛ – Л.О.*) як джерело права» [4].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» до судових рішень ЄСПЛ відносяться «а) остаточне рішення Європейського суду з прав людини у справі проти України, яким визнано порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; б) остаточне рішення Європейського суду з прав людини щодо справедливої сатисфакції у справі проти України; в) рішення Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання у справі проти України; г) рішення Європейського суду з прав людини про схвалення умов односторонньої декларації у справі проти України» [4]. При цьому ст. 18 даного Закону уточнює, що разом із рішеннями до практики ЄСПЛ відносяться також ухвали даного суду (ст. 18).

Рис. 1. Тенденція кількості поданих до ЄСПЛ заяв проти України у 2014–2023 рр.

Джерело: за матеріалами сайту Центр демократії та верховенства права, https://cedem.org.ua/news/yevropeiskyi-sud-2023/

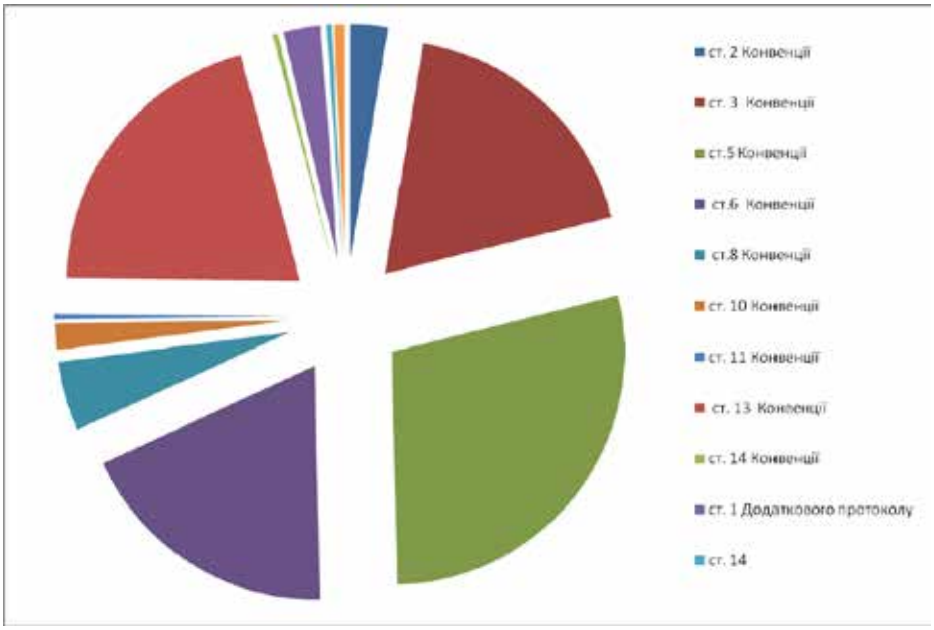

Рис. 2. Кількість порушень норм Конвенції та Додаткового протоколу № 1, зафіксованих у рішеннях ЄСПЛ проти України у 2023 р.

Як зауважують О.Я. Рогач та В.П. Феннич, дія даної норми поширюється не тільки на рішення ЄСПЛ, але й на практику Європейської комісії з прав людини, яка з 1998 р. здійснює розгляд скарги, визначаючи її прийнятність [5, с. 168]. До практики ЄСПЛ, як джерела українського цивільного процесуального права, також слід відносити рішення ЄСПЛ прийняті не тільки по відношенню до України, але й і до інших країн – «у разі відсутності перекладу Рішення та ухвали Суду чи ухвали Комісії суд користується оригінальним текстом» [4]. На думку У.Б. Андрусів та співавторів «рішення ЄСПЛ – це своєрідна формула для суду: вказівка на критерії та обставини, які мають оцінюватися, та визначення способу їх оцінки» [6, с. 72]. До рішень ЄСПЛ відносяться рішення про прийняття заяви, рішення по суті, рішення стосовно вилучення заяви із списку справ, рішення щодо справедливої сатисфакції [7].

Вплив прецедентної практики ЄСПЛ на цивільне судочинство в Україні полягає у наступному:

1. Рішення ЄСПЛ становлять стандарти щодо дотримання прав людини, які мають бути враховані у національному судочинстві.

2. Громадяни України можуть звернутися до ЄСПЛ після вичерпання всіх національних засобів правового захисту, що забезпечує додатковий захист їх прав і свобод на міжнародному рівні.

3. Юрисдикція ЄСПЛ спрямована на тлумачення і питання застосування Конвенції та Протоколів до неї, які ратифіковані Україною.

4. Практика ЄСПЛ сприяє інтерпретації українськими судами національного законодавства у світлі міжнародних стандартів, особливо це важливо у випадках, коли законодавство має певні неточності трактування чи є недостатньо розвиненим.

5. Практика ЄСПЛ сприяє реформуванню правової системи України та вдосконаленню національного законодавства, оскільки допомагає виявити системні проблеми в українському законодавстві або судовій практиці, також стимулює проведення відповідних реформ та удосконалення законодавства для усунення таких недоліків, наближення українського законодавства до стандартів Європейського Союзу. Досягнення зауваженого можливе за умови поєднання теорії та практики, яка реалізується через призму розуміння та гарантування прав і свобод людини, успішного поєднання національного та міжнародного законодавства, врахування міжнародного досвіду в сфері захисту прав, використання наукового потенціалу вчених країн [6, с. 77].

6 .Оскільки практика ЄСПЛ є джерелом права України, національні суди повинні враховувати рішення ЄСПЛ при розгляді справ та можуть прямо посилатися на них у своїх рішеннях. Рішення ЄСПЛ виступають одним із елементів впливу на процедуру розгляду та прийняття судових рішень, в т.ч. і в межах цивільного судочинства.

7. Узагальнення та вивчення практики ЄСПЛ сприяє виокремленню типових судових помилок, визначенню шляхів їх усунення, внесення змін до законодавства, яке має розбіжності щодо судової практики. Вивчення та застосування рішення ЄСПЛ сприяє підвищенню кваліфікації українських суддів та практикуючих юристів, оскільки передбачає наявність системного розуміння взаємодії міжнародного і національного права, що в свою чергу розвиває правову культуру та покращує якість правозастосування та ін.

На прикладі практики ЄСПЛ щодо забезпечення реалізації ст. 6 Конвенції «Право на справедливий суд» («Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення» [7]) зауважимо ключеві моменти впливу на цивільне судочинство України:

– ст. 6 Конвенції гарантує кожному право подання скарги щодо його прав та обов'язків цивільного характеру до суду чи іншого органу правосуддя (п. 52 рішення у справі "Menshakova v. Ukraine" від 08.04. 2010 р. зауважено, що право на суд передбачає не тільки право ініціювати провадження, але й право на розгляд спору судом), доступ повинен бути ефективним з чіткою фактичною можливістю оскаржити діяння, що порушує її права (п. 50 рішення у справі «Bellet v. France» від 04.12.1995 р.);

– право на справедливий суд реалізується шляхом звернення до суду та доступу до нього, а також, реалізації права розпочати провадження у судах з цивільних питань (п. 50–52 рішення у справі "Tserkva Sela Sosulivka v.

Ukraine" від 28.02.2008 р. встановлено, що релігійна громада заявника фактично була позбавлена права на судовий розгляд справи і це вплинуло на відхилення аргументів уряду України щодо не вичерпання національних засобів захисту порушених прав та інтересів);

– право доступу до суду не є абсолютним, оскільки воно може бути обмежено з урахуванням умов прийнятності скарги без порушення самої сутності права (п. 33 рішення у справі "Brulla Gomez de la Torre v. Spain" від 19.12.1997 р. «ці обмеження не будуть сумісними з п. 1 статті 6, якщо вони не мають легітимної мети та не є пропорційними між використаними засобами та досягнутими цілями» [8, с. 46]);

– формальне визначення цього права, як права на розгляд справ щодо реалізації прав цивільного характеру визначає, що дане право стосується і інших форм судочинства визначених у національному законодавстві (наприклад, адміністративного та господарського судочинства – ухвала щодо прийнятності заяви № 63520/01 Марченка М.В. проти України від 17.09.2002 р. «Суд нагадує, що для того, щоб п. 1 ст. 6 Конвенції міг бути застосований у його цивільній частині, необхідна наявність спору щодо «права» як такого,що визнане у внутрішньому законодавстві. Повинно йтися про реальний та серйозний спір; він повинен стосуватися як самого права, так і його різновидів або моделей застосування. Крім цього, предмет провадження повинен напряму стосуватися відповідного права цивільного характеру» [8, с. 48]).

Висновки. Цивільне судочинство – це система правових норм, які регулюють До системи джерел цивільного судочинства в т.ч. відноситься судовий нормативно-правовий акт, який формує норми права у тому випадку, якщо правова позиція має обов'язкове значення не тільки для учасників цивільної справи, але й для «аналогічних справ, які вирішуються аналогічно». Практика ЄСПЛ, як джерело цивільного судочинства, включає в себе рішення та ухвали ЄСПЛ, практику Європейської комісії з прав людини з питань прийняття заяви, вирішення справи по суті, вилучення заяви із списку справ, справедливої сатисфакції. Вплив прецедентної практики ЄСПЛ на цивільне судочинство в Україні полягає у наступному: встановлення стандартів дотримання прав людини, додаткових захист прав людини на міжнародному рівні, тлумачення і питання застосування Конвенції та Протоколів до неї, інтерпретації українськими судами національного законодавства у світлі міжнародних стандартів, сприяє реформуванню правової системи України та вдосконаленню національного законодавства, впливає на процедуру розгляду та прийняття судових рішень, виокремлює типові судові помилки та визначає шляхи їх усунення. На прикладі практики ЄСПЛ щодо забезпечення реалізації ст. 6 Конвенції «Право на справедливий суд» ключовими моментами впливу практики ЄСПЛ на цивільне судочинство України є: кожному гарантується право подання скарги щодо його прав та обов'язків цивільного характеру до суду чи іншого органу правосуддя, право на справедливий суд реалізується шляхом звернення до суду та доступу до нього, а також, реалізації права розпочати провадження у судах з цивільних питань, право доступу до суду не є абсолютним, оскільки воно може бути обмежено з урахуванням умов прийнятності скарги без порушення самої сутності права, формальне визначення цього права, як права на розгляд справ щодо реалізації прав цивільного характеру визначає, що дане право стосується і інших форм судочинства визначених у національному законодавстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#top (дата звернення: 17.04.24).

2. Романюк Д.С. Судова практика як джерело права України. URL: https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/11/153-1.pdf (дата звернення: 12.04.24).

3. Ворота Д. У 2023 році ЄСПЛ постановив 130 рішень у справах проти України: про що ці справи. *Центр демократії та верховенства права.* URL: https://cedem.org.ua/news/yevropeiskyi-sud-2023/ (дата звернення: 10.04.24).

4. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text (дата звернення: 11.04.24).

5. Рогач О.Я., Феннич В.П. Влив прецедентної практики Європейського суду з прав людини на цивільне судочинство України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*: Серія ПРАВО. Випуск 72: частина 1, 2022. С. 166–170.

6. Особливості застосування рішень Європейського суду з прав людини при розгляді цивільних справ: навч. посібник / У.Б. Андрусів, О.Б. Верба-Сидор, Ю.В. Верхола та ін. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 404 с.

7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини): Рада Європи від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#top (дата звернення: 12.04.24).

8. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: Науково-методичний посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. К., 2015. 208 с.

УДК 347:4
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/27

ДОГОВІР ПОСТАЧАННЯ ПРИРОДНОГО ГАЗУ В УКРАЇНІ ЯК РІЗНОВИД ДОГОВОРУ ПОСТАЧАННЯ ЕНЕРГЕТИЧНИМИ ТА ІНШИМИ РЕСУРСАМИ ЧЕРЕЗ ПРИЄДНАНУ МЕРЕЖУ

NATURAL GAS SUPPLY CONTRACT IN UKRAINE AS A KIND OF ENERGY AND OTHER RESOURCES SUPPLY CONTRACT THROUGH THE CONNECTED NETWORK

Слободенюк В.А., адвокат,
помічник корпоративного секретаря
Національна акціонерна компанія «Нафтогаз України»,
аспірант кафедри цивільного права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Ринок енергетичними ресурсами є ресурсною складовою функціонування України. Відповідна взаємодія побудована на договірному регулюванні з певними характерними особливостями, притаманними правовому полю ринку енергетики в Україні.

Актуальність теми зумовлена доволі широким визначенням на рівні цивільного законодавства договорів на постачання енергетичними ресурсами та проблеми у співвідношенні зазначеного типу договорів із типовим договором постачання природного газу.

Зокрема, у статті визначено основні особливості договору постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу, предмет та сторони такого договору та окреслено нормативно-правову та доктринальну базу, предметом якої є дослідження зазначеного типу договорів. Визначено, що нормативно-правова база, яка регулює порядок постачання енергетичних ресурсів здійснюється на підставі Законів України «Про ринок електричної енергії», «Про енергетичну ефективність», «Про ринок природного газу» та інших нормативно-правових актів.

В умовах сьогодення надано правову експертизу щодо місця такого типу договорів в енергетичному середовищі, зокрема досліджено суб'єктний та об'єктний склад та практичну складову їх застосування, основні особливості.

Також у статті здійснено юридичний аналіз основних особливостей договору постачання природного газу як різновиду договору постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу.

На рівні законодавства України передбачено ряд договорів, що містять положення, які регулюють постачання природного газу в Україні, а саме – договір купівлі-продажу, договір постачання, договір транспортування, надання послуг, типовий договір та договір приєднання.

Ключові слова: постачання, природний газ, договір, законодавство, цивільно-правове регулювання, енергетичні ресурси, приєднана мережа.

The market of energy resources is a resource component of the functioning of Ukraine. The relevant interaction is based on contractual regulation with certain characteristic features inherent in the legal field of the energy market in Ukraine.

The relevance of the topic is due to the rather broad definition of contracts for the supply of energy resources at the level of civil legislation and the problems in the ratio of this type of contracts with a model contract for the supply of natural gas.

In particular, the article defines the main features of the contract for the supply of energy and other resources through the connected network, the subject, and parties to such a contract and outlines the legal and doctrinal framework, the subject of which is the study of this type of contracts. It is determined that the regulatory framework regulating the supply of energy resources is carried out based on the Laws of Ukraine "On the Electricity Market," "On Energy Efficiency," "On the Natural Gas Market" and other regulatory legal acts.

Nowadays legal expertise was provided on the place of this type of contracts in the energy environment the subject and object composition and the practical component of their application were studied.

The article also provides a legal analysis of the main features of the contract for the supply of natural gas as a kind of contract for the supply of energy and other resources through the connected network.

At the Ukrainian legislation, several agreements are provided that contain provisions that regulate the supply of natural gas in Ukraine, namely, a purchase and sale agreement, a supply agreement, a transportation agreement, the provision of services, a model agreement, and an accession agreement.

Key words: supply, natural gas, contract, legislation, civil law regulation, energy resources, connected network.

В умовах українських реалій складно уявити людину, яка не споживає енергетичні ресурси, такі як електрична енергія, природний газ тощо. Фактично на сьогодні кожен аспект нашого життя пов'язаний із задоволенням особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи, в тому числі із використанням енергетичних носіїв задля тепла в домівках, приготування їжі та задоволення інших потреб.

Така важливість енергетичних ресурсів та необхідність їх використання створює необхідність більш ґрунтовного аналізу окремих норм цивільного законодавства щодо правової природи відносин, що виникають при укладенні договору постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу.

Щодо доктринального аналізу правової природи договору постачання енергетичними та іншими ресурсами слід звернути на проблематику віднесення такого типу договору до стандартного договору поставки та купівлі-продажу. Так, досить спірним залишається його самостійність, як окремого договору в системі цивільно-правових договорів через схожість за своїми ознаками з вище зазначеними договорами. У вітчизняній правовій літературі договори постачання енергетичних ресурсів через приєднану мережу практично не розглядалися, лише в працях окремих вчених окреслено загальні риси цього договору, таких як В.О. Криворучко, І.С. Лукасевич-Крутник, П.Д. Гуйвана, С.С. Немченка, В.В. Луць.

Щодо цивільного законодавства, то згідно норм статті 714 Цивільного кодексу України «за договором постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу одна сторона (постачальник) зобов'язується надавати другій стороні (споживачеві, абонентові) енергетичні та інші ресурси, передбачені договором, а споживач (абонент) зобов'язується оплачувати вартість прийнятих ресурсів та дотримуватись передбаченого договором режиму її використання, а також забезпечити безпечну експлуатацію енергетичного та іншого обладнання. До договору постачання енергетичними та іншими

ресурсами через приєднану мережу застосовуються загальні положення про купівлю-продаж, положення про договір поставки, якщо інше не встановлено законом або не випливає із суті відносин сторін» [1].

Фактично дана преамбула визначає, що договір постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу хоч і визначено окремим договором у зв'язку зі специфічністю сторін такого договору, його предмету, а головне самого об'єкта, що підлягає передачі, проте до нього застосовуються положення договорів щодо передачі майна у власність.

Так, Лукасевич-Крутник І.С. зазначає у своїй статті, що віднесення договору постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу до групи договорів про передачу майна у власність, зокрема договору купівлі-продажу, зумовлено тим, що за цим договором від однієї сторони до іншої передається у власність товар [2, с. 794].

Тут слід зазначити схожу позицію В.В. Луця, який під предметом договору постачання енергетичних та інших ресурсів через приєднану мережу розумів електричну енергію у вигляді електричного струму та теплову енергію у вигляді пари або гарячої (перегрітої) води, які є товарною продукцією, призначеною для купівлі-продажу [3, с. 287].

При цьому інший вчений, В.О. Криворучко, надає енергетичним ресурсам ряд родових ознак та визначає їх як ресурси, що передаються за договором постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу та володіють спільними властивостями, зокрема: «відсутність тілесності (неможливо візуально виявити їх як річ); практичний збіг моменту виробництва і споживання енергії в часі і за кількістю (з урахуванням втрат); неможливість накопичити на складі в значних обсягах для подальшого споживання; особливий спосіб передачі (енергію споживачеві можна надати тільки по електромережах і теплотрасах); неможливість повернути спожиту енергію; обмеженість застосування принципу володіння, розпорядження по відношенню до енергії» [4, с. 67].

Так, розглянемо на прикладі природного газу, згідно статті 1 Закону України «Про ринок природного газу» де зазначено, що «природний газ, нафтовий (попутний) газ, газ (метан) вугільних родовищ та газ сланцевих товщ, газ колекторів щільних порід, газ центрально-басейнового типу (далі – природний газ) – суміш вуглеводнів та невуглеводневих компонентів, що перебуває у газоподібному стані за стандартних умов (тиск – 760 міліметрів ртутного стовпчика і температура – 20 градусів за Цельсієм) і є товарною продукцією» [5].

Відтак, навіть попри специфічну особливість об'єктів, що передаються згідно договору постачання енергетичних та інших ресурсів через приєднану мережу, вони в більшій мірі на рівні законодавства та наукової доктрини розцінюються як «товар». З огляду на це, вбачається дійсно логічним застосування до даного типу договорів положень інших цивільно-правових договорів, предметом яких є передача майна у власність. Разом з тим, не варто забувати і про специфічні особливості такого типу договору.

Так, окрім предмета, важливою особливістю, яка відрізняє досліджуваний договір від інших різновидів є те, що електрична чи теплова енергія, природний газ або інші ресурси надаються споживачеві у специфічний спосіб – через приєднану мережу. Так, Законом України «Про ринок природного газу» визначено, зокрема, «газову мережу внутрішнього газопостачання», «газову мережу зовнішнього газопостачання» та «переміщення внутрішньопромисловими трубопроводами (приєднаними мережами)» [5]. Іншими нормативно-правовими актами відповідно надано визначення електричній мережі, тепловій мережі і т.д.

Як зазначає В.В. Луць, «якщо електроенергія подається в акумуляторах, а газ – у балонах, то вони є предметом договору купівлі-продажу або поставки. Особливістю ж договорів енергопостачання є те, що енергія, газ або інші ресурси подаються споживачеві через мережу, приєднану до постачальної організації, внаслідок чого забезпечується безперебійне постачання. ...За моделлю цього договору будуються відносини не тільки з постачання енергоносіїв, а й забезпечення споживачів нафтопродуктами, водою та іншими ресурсами через систему трубопроводів, до яких приєднані споживачі» [3, с. 287–288].

Також договору постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу притаманний специфічний суб'єктний склад – постачальник, що отримав ліцензію у встановленому законодавством порядку та споживач (побутовий/непобутовий), до якого теж висувається ряд вимог, особливий предмет та істотні умови договору, встановлені Регулятором. Так, споживач (побутовий/непобутовий), якому постачається природний газ повинен відповідати критеріям, встановленими Правилами постачання природного газу, в тому числі, бути включеним до спеціального реєстру споживачів та не мати непогашену заборгованість. При цьому, необхідно зауважити, що законодавець розрізняє побутового та непобутового споживача та відповідно встановлює ряд специфічних вимог до кожного та підстави виникнення правовідносин між постачальником і таким споживачем.

Враховуючи специфічний суб'єктний склад законодавець статтею 714 Цивільного кодексу України покладає на сторони додаткові права та обов'язки, які також відрізняють зазначений тип зобов'язання від договору купівлі-продажу чи поставки, зокрема, дотримання передбаченого договором режиму використання енергетичних ресурсів, а також забезпечення безпечної експлуатації енергетичного та іншого обладнання.

Так, проведемо паралель з постачанням природного газу та законодавством, яке окрім обов'язку дотримання правил експлуатації закріплює за споживачами і ряд прав. Згідно зі статтею 14 Закону України «Про ринок природного газу» усім споживачам гарантується право вибору постачальника. Діючий постачальник не має права встановлювати умови для припинення договору постачання, які обмежують право споживача на зміну постачальника [5].

При цьому, перелік прав споживачів не є чітко обумовленим на рівні законодавства та може бути розширений на рівні договірних відносин між сторонами. Серед основних прав, закріплених на рівні закону слід виділити право на отримання природного газу в обсягах, визначених договором постачання природного газу, за умови дотримання його умов, на одночасне отримання природного газу від декількох постачальників на одну точку комерційного обліку, якій присвоєно окремий EIC-код, на безкоштовне отримання інформації щодо цін постачальника на природний газ та порядку оплати, на припинення (обмеження) відбору природного газу для власних потреб з дотриманням вимог чинного законодавства, за умови повідомлення всіх суб'єктів ринку природного газу, з якими укладено відповідні договори та інші права, передбачені цими Правилами та чинним законодавством [6].

З огляду на це, можна стверджувати, що хоч до договору постачання енергетичними та іншими ресурсами і можна застосовувати цивільно-правове регулювання договорів купівлі-продажу, поставки, цей договір має ряд особливостей, які притаманні йому саме як окремому зобов'язанню.

Окремо слід проаналізувати співвідношення договору постачання природного газу та договору постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу.

Сучасні науковці, зокрема Топоркова М.М., визначає договір газопостачання як регулятор відносин постачання побутовому споживачу природного газу, а враховуючи те, що газ є енергією, як і електрика та тепло, стає можливим використання положень статті 714 Цивільного кодексу

України щодо постачання енергетичних ресурсів через приєднану мережу, однак в такому випадку необхідним є законодавче закріплення його особливостей, а договір газопостачання можна віднести до підвиду договору енергопостачання через приєднану мережу [7, с. 80].

Так, постачання природного газу здійснюється відповідно до договору, за яким постачальник зобов'язується поставити споживачеві природний газ належної якості та кількості у порядку, передбаченому договором, а споживач зобов'язується оплатити вартість прийнятого природного газу в розмірі, строки та порядку, передбачених договором. Якість та інші фізико-хімічні характеристики природного газу визначаються згідно із встановленими стандартами та нормативно-правовими актами (ч. 1 ст. 12 Закону «Про ринок природного газу») [5].

Попри затвердження форми типового договору щодо постачання природного газу, законодавець у Правилах постачання природного газу визначає істотні умови, які повинен містити такий договір, що свідчить про відсутність свободи договору між сторонами та можливості споживача впливати на умови такого договору, а також, що за своєю суттю відповідний договір має ознаки договору приєднання. Відповідно до ст. 634 Цивільного кодексу України договором приєднання є договір, умови якого встановлені однією із сторін у формулярах або інших стандартних формах, який може бути укладений лише шляхом приєднання другої сторони до запропонованого договору в цілому [1].

Враховуючи вище зазначене, вбачається, що договір постачання природного газу є різновидом договору постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу за об'єктом, однак при цьому має ряд ознак, які притаманні і іншим договорам, а також виключно йому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. No 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 24.06.2024).

2. Лукасевич-Крутник І.С. Особливості договору постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу. Аналітично-порівняльне правознавство. No 2 (2024). Ужгород, Ужгородський національний університет 2024 (с. 792–796).

3. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2-х т. 3-є вид., перероб. і доп. / За ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), С. Кузнєцової, В. В. Луця. К.: Юрінком Інтер, 2008. Т. II. 1088 с.

4. Криворучко В.О. Цивільно-правове регулювання договорів енергопостачання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2017. 217 с.

5. Про ринок природного газу: Закон Украї-ни від 9 квітня 2015 року No 329-VIII. URL**:** https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-19#Text (дата звернення: 24.06.2024).

6. Правила постачання природного газу: Постанова Кабінету Міністрів України №2496 від 30 вересня 2015 року. Офіційний сайт НКРЕКП. URL: https://www.nerc.gov.ua/acts/pro-zatverdzhennya-pravil-postachannya-prirodnogo-gazu (дата звернення: 24.06.2024).

7. Топоркова М.М. Особливості системи законодавства щодо регулювання відносин з постачання природного газу побутовому споживачу. ISSN 2226-3047 *Вісник* Маріупольського державного університету університету серія: Право, 2015, вип. 9–10.

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/28

ЕЛЕКТРОННЕ ЦИВІЛЬНЕ СУДОЧИНСТВО: ВПЛИВ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННИЙ РОЗВИТОК

ELECTRONIC CIVIL LITIGATION: IMPACT OF WAR AND POST-WAR DEVELOPMENT

Старченко А.А., студент І курсу магістратури
Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка

Стаття присвячена висвітленню питання впливу повномасштабної війни росії проти України на розвиток інформаційних технологій та їх впровадження у цивільне судочинство України. У статті досліджено стан електронного цивільного судочинства з моменту прийняття Цивільного процесуального кодексу України. Проаналізовано зміни, згідно з якими Цивільний процесуальний кодекс України викладено в новій редакції. Охарактеризовано стан нормативної бази, яка стала підґрунтям для впровадження цифрових технологій в цивільне судочинство. Звернуто увагу на розвиток технологій, що застосовуються в цивільному судочинстві у зв'язку із військовою агресією рф на території України. Проаналізовано нормативно-правові акти, якими були внесені зміни до Цивільного процесуального кодексу України щодо впровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, а також підзаконні нормативно-правові акти, якими регламентовано порядок її роботи. У статті проілюстровано переваги та недоліки Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи та її окремих модулів та наголошено на необхідності їх подальшого розвитку. Охарактеризовано їх функціонал. Досліджено останні зміни у сфері електронного судочинства, зокрема, щодо обов'язкової реєстрації та використання електронних кабінетів в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами. Визначено коло суб'єктів, що зобов'язані зареєструвати електронні кабінети в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі. Також проаналізовано процесуальні наслідки не реєстрації електронних не реєстрації електронних кабінетів для таких осіб. Акцентовано увагу на перевагах та недоліках впровадження зазначених змін. У роботі окреслено проблеми та перспективи розвитку Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи та запропоновано способи її розвитку, зокрема, шляхом стабілізації роботи підсистем ЄСІТС «Електронний кабінет», «Електронний суд», внесення змін до законодавства України, розробки та впровадження нових модулів (підсистем) ЄСІТС, а також перехід на концепцію «дистанційного» правосуддя.

Ключові слова: електронне судочинство, єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система, електронний суд, цивільне судочинство.

The article is devoted to the issue of the impact of russia's full-scale war against Ukraine on the development of information technologies and their implementation in the civil litigation of Ukraine. The article examines the state of electronic civil proceedings since the adoption of the Civil Procedure Code of Ukraine. The author analyzes the amendments according to which the Civil Procedure Code of Ukraine was restated. The author characterizes the state of the regulatory framework which has become the basis for the introduction of digital technologies into civil litigation. Attention is drawn to the development of technologies used in civil litigation in connection with the military aggression of the russian federation on the territory of Ukraine. The author analyzes the legal acts that amended the Civil Procedure Code of Ukraine regarding the introduction of the Unified Judicial Information and Telecommunication System, as well as the bylaws that regulate its operation. The article illustrates the advantages and disadvantages of the Unified Judicial Information and Telecommunication System and its individual modules and emphasizes the need for their further development. Their functionality is characterized. Recent changes in the field of electronic justice, in particular, regarding the mandatory registration and use of electronic offices in the Unified Judicial Information and Telecommunication System or its separate subsystem (module) that provides for the exchange of documents, are investigated. The author defines the range of entities that are obliged to register electronic offices in the Unified Judicial Information and Telecommunication System. The author also analyzes the procedural consequences of failure to register electronic offices for such persons. The author emphasizes the advantages and disadvantages of implementing these changes. The article outlines the problems and prospects for the development of the Unified Judicial Information and Telecommunication System and suggests ways to develop it, in particular, by stabilizing the operation of the UJITS subsystems "Electronic Cabinet" and "Electronic Court", amending the legislation of Ukraine, developing and implementing new modules (subsystems) of the UJITS, and switching to the concept of "remote" justice.

Key words: electronic litigation, the unified judicial information and telecommunication system, electronic court, civil litigation.

Вступ. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод у ч. 1 ст. 6 закріплює право особи на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом [1]. Належне місце серед складових цього права і вчені, й практика Європейського суду з прав людини (далі також – ЄСПЛ, Європейський суд) відносить право особи на доступ до правосуддя.

Доступ до правосуддя, в свою чергу, передбачає, що особі має бути забезпечена можливість звернутись до суду для вирішення певного питання, і що з боку держави не повинні чинитись правові чи практичні перешкоди для здійснення цього права. В такому разі розвинуті держави світу всіляко намагаються забезпечити практичну реалізацію цього права. На допомогу цьому приходять електронні технології, що спрощують і полегшують особі можливість звернення до суду за захистом свого права.

Навіть ЄСПЛ для взаємодії з учасниками процесу, використовує інформаційно-телекомунікаційні технології. Мова йде про електронний сервіс eComms, який, з одного боку, полегшує роботу Європейського суду, а з іншого дозволяє заявникам швидко і зручно комунікувати з судом.

В Україні впровадження електронних технологій у цивільний процес розпочалось з ухвалення у 2004 році Цивільного процесуального кодексу України (далі також – ЦПК України, Кодекс), яким вперше закріплено необхідність фіксування судових засідань технічними засобами [2].

При цьому, поштовхом до розвитку та впровадження електронних технологій у цивільний процес України стало запровадження Кабінетом Міністрів України у 2020 році на території України карантинних обмежень, спричинених поширенням коронавірусу COVID-19.

Такий розвиток продовжився й незважаючи на повномасштабне вторгнення росії та ведення останньою війни проти України. Більш того, за цей час було впроваджено нові технології, які допомагають здійснювати цивільне судочинство.

Мета статті. Метою цієї статті є дослідження стану електронного цивільного судочинства в Україні, з'ясування впливу військової агресії рф на розвиток та впровадження нових технологій у цивільне судочинство України, а також

виявлення перспектив розвитку електронного цивільного судочинства у найближчі роки.

Аналіз останніх досліджень. Проблематика електронного цивільного судочинства була предметом дослідження таких вітчизняних науковців, як Голубєвої Н.О., Васильєвої-Шаламової Ж.В., Дрогозюк К.Б., Щербак С.В., Ясинок М.М., Котвяковського Ю.О. та інших. Однак інформаційні технології постійно розвиваються та вдосконалюються, що зумовлює подальше їх впровадження в цивільний процес та, як наслідок, його осучаснення. Поряд із цим, практика функціонування електронного цивільного судочинства знаходиться фактично на стадії становлення і під час її впровадження виникає багато аспектів, що потребують обговорення, вдосконалення та впровадження розроблених правок та новел. Таким чином, проблематика електронного цивільного судочинства є актуальною та потребує її комплексного дослідження.

Виклад основного матеріалу. В наш час інформаційні технології інтегровані та застосовуються у всіх сферах життя людини. Не є виключенням і сфера судочинства, де застосування електронних технологій вже не є чимось дивним і незрозумілим. Більш того, електронні технології настільки сильно інтегрувалися у сферу судочинства, що, напевно, уявити останнє без них видається неможливим.

Вперше, необхідність впровадження в Україні інформаційних технологій у роботу судів та автоматизацію їх діяльності на нормативному рівні була закріплена у Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, затверджена указом Президента України від 20 травня 2015 року [3].

З метою реалізації окремих положень вказаної Стратегії, у 2017 році Верховна Рада України прийняла Закон України № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», яким Цивільний процесуальний кодекс України викладено в новій редакції [4].

Так, у ст. 14 Кодексу було започатковано функціонування у судах Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (далі також – ЄСІТС), що забезпечує обмін документами в електронній формі між судами, між судом та учасниками судового процесу, між учасниками судового процесу, а також фіксування судового процесу та участь учасників судового процесу у судовому засіданні в режимі відеоконференції. Крім того, почав функціонувати і автоматизований розподіл справ між суддями, що визначав на випадковій основі суддю (колегію суддів), який має розглядати справу.

Також, у новій редакції ЦПК України законодавець окреслив подальшу реалізацію окремих підсистем (модулів) ЄСІТС, зокрема, Єдиного державного реєстру виконавчих документів (далі також – ЄДРВД), з початком функціонування якого виконавчі документи мають видаватись судами виключно в електронній формі.

Отже, з прийняттям ЦПК України в новій редакції сталася електронізація цивільного судочинства – було впроваджено ряд заходів, які мали спростити особам звернення до суду, полегшити роботу судових органів та гарантувати принцип безсторонності та неупередженості як суду, так і суддів. Зазначене мало бути досягнуто шляхом впровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи.

Проте Державна судова адміністрація України повноцінно так і не впровадила ЄСІТС, при цьому, запускаючи її окремі підсистеми (модулі) поетапно. Разом з тим, активність впровадження інформаційних систем в цивільне судочинство України на цьому етапі тимчасово було призупинене.

Питання продовження розвитку та впровадження інформаційних технологій в цивільний процес постало після запровадження на території України карантину у зв'язку з поширенням коронавірусу COVID-19.

Так, у травні 2021 року був прийнятий закон щодо впровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи [5], а згодом Вища рада правосуддя своїм рішенням затвердила Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи [6], що фактично стало стартом на шляху поетапного впровадження у цивільне судочинство України Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи.

Першим модулем ЄСІТС, який був впроваджений в цивільне судочинство України, став «Електронний суд». Ця система дозволяє користувачам взаємодіяти із судом і вчиняти всі процесуальні дії в електронній формі, зокрема, шляхом подання, реєстрації та надсилання процесуальних документів суду та іншим учасникам процесу з накладенням кваліфікованого електронного підпису, а також отримувати судові рішення в електронній формі. Слід відзначити зручність цієї системи, оскільки, з практичної точки зору, подання процесуальних документів в електронній формі зумовлює зменшення витрат (зокрема, на друк документу, відправку поштою) та значно економить час учасників справи. Це також дозволяє подати будь-яки й документ дистанційно безпосередньо до суду, де в найкоротший термін його мають зареєструвати та створити картку справи/приєднати до матеріалів існуючої справи.

Крім того, згідно з ч. 3 ст. 4 Закону України «Про судовий збір» при поданні до суду процесуальних документів, передбачених частиною другою цієї статті, в електронній формі – застосовується коефіцієнт 0,8 для пониження відповідного розміру ставки судового збору. Тобто, іншою перевагою при поданні до суду процесуальних документів через підсистему «Електронний суд» є зниження відповідної ставки судового збору, тобто помноження судового збору на коефіцієнт 0,8.

Слід звернути увагу, що підсистема ЄСІТС «Електронний суд», окрім подання документів в електронній формі, надає можливість мати доступ до всіх документів, що містяться у справі. Вказане дозволяє учаснику справи або його представнику ознайомлюватись із матеріалами справи дистанційно. Це особливо вигідно та зручно, коли суд знаходиться в іншій області або в іншому місті.

До недоліків цієї підсистеми варто віднести її матеріально-технічну недосконалість, недостатній функціонал (зокрема, недостатність шаблонів процесуальних документів), що виключає вчинення деяких процесуальних дій в електронній формі, а також її обмежений, порівнюючи з аналогічними системами закордоном, функціонал.

Запровадження карантину також надало можливість брати учасникам справи участь у судових засіданнях в режимі відеоконференцзв'язку (далі також – ВКЗ), використовуючи власні технічні засоби (навіть зі смартфону). Так, законодавець, з метою дотримання учасниками справи карантинних обмежень, передбачив можливість останнім брати участь у судових засіданнях дистанційно поза приміщенням суду – з дому або офісу.

Слід вказати, що наразі всі суди в Україні мають технічну можливість для проведення судових засідань у режимі відеоконференції. Поряд з цим, іноді, особливо в невеликих судах, бракує залів, що технічно обладнані та придатні для проведення судових засідань в режимі відеоконференції. Як правило, такі зали заздалегідь заброньовані, і зазвичай перевагу для ВКЗ віддають справам у кримінальному процесі (зокрема, зв'язок із СІЗО). Звідси випливає висновок, що повідомляти суд про бажання проводити судове засідання в режимі відеоконференції з використанням власних технічних засобів необхідно заздалегідь. Слід констатувати, що учасники справи все частіше користуються системою відеоконференцзв'язку. Так, від-

повідно до статистичних даних, що містяться на сайті ДП «Судові інформаційні технології» (телеграм канал «Електронний суд») у січні 2022 року за допомогою цієї системи судами проведено близько 15000 відеоконференцій, у січні 2023 – їх кількість збільшилась до 48000, у січні 2024 – показник сягнув 83849. Зазначений показник свідчить про розвиток електронного цивільного судочинства в Україні та активне використання інформаційних технологій учасниками справи – як правниками так і пересічними громадянами.

Неабиякий вплив на систему електронного цивільного судочинства спричинило повномасштабне вторгнення рф. Так, у зв'язку з таким, деякі території України опинилися під окупацією, на інших наразі активно ведуться бойові дії. Усе це мало наслідком вимушене припинення роботи державних органів, в тому числі і органів правосуддя, на цих територіях. Враховуючи вказане, своїми розпорядженнями голова Верховного Суду змінив територіальну підсудність таких судів на ті, які знаходяться в безпечніших регіонах. Разом з тим, на деяких територіях активних бойових дій суди все ж продовжили свою роботу. Так, наприклад, рішенням зборів суддів Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 05 травня 2022 року № 6, задля безпеки працівників суду Донецької області, було **запроваджено дистанційну роботу суду** у доступному для виконання посадових обов'язків місці в режимі реального часу через Інтернет. Так, направлення та реєстрація позовних заяв, заяв та клопотань та інших документів, які надходять на розгляд суду, відбувається в електронному виді через особистий кабінет в підсистемі ЄСІТС «Електронний суд» [7]. Окрім того, саме судове засідання відбувається виключно в дистанційному режимі. Відтак у особи є можливість або приймати участь в судовому засіданні в режимі відеоконференцзв'язку з використанням власних технічних засобів або з приміщення іншого суду, при цьому подаючи до суду відповідну заяву.

Зауважимо, що дистанційний режим здійснення правосуддя був запроваджений у багатьох країнах, таких як США, Велика Британія, Франція, Естонія та інші, саме у зв'язку із спалахом пандемії коронавірусної хвороби. Так, у США дистанційний розгляд судових справ запровадили в деяких штатах в обов'язковому порядку, а в інших – за можливості. У Сполученому Королівстві було збільшено кількість судових засідань, які слухаються у спеціально розробленому мобільному додатку [8]. В перелічених країнах функціонує так звана система «онлайн-суд», що дозволяє функціонувати органам правосуддя в електронному режимі. Більш того, завдяки цій системі будь яка особа має можливість взяти участь у справі через смартфон.

Слід констатувати, що ЦПК України не передбачає можливості судді брати участь у судовому засіданні поза межами приміщення суду. За таких обставин, на нашу думку, доцільним є внесення змін до ЦПК України щодо врегулювання здійснення дистанційного правосуддя, якими передбачити, що у випадку загрози життю і здоров'ю учасників судового процесу, проведення судових засідань здійснюється поза межами приміщення суду з використанням ЄСІТС (її окремих підсистем). При цьому, як суддя, так і інші учасники судового процесу мають знаходитись у безпечних умовах.

Суттєвим кроком законодавця в контексті запровадження ЄСІТС у цивільне судочинство стало прийняття у 2023 році Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обов'язкової реєстрації та використання електронних кабінетів в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами» № 3200-IX (далі – Закон № 3200), яким встановлена ***обов'язкова*** реєстрація електронних кабінетів: адвокатами, нотаріусами, державними та приватними виконавцями, арбітражними керуючими, судовими експертами, органами державної влади та іншими державними органами, які зареєстровані за законодавством України як юридичні особи, їх територіальними органами, органами місцевого самоврядування – з 18.10.2023; іншими юридичними особами – з 21.02.2024 [9].

Відзначимо, що суд **не розглядає** процесуальні документи, подані особами, які зобов'язані зареєструвати електронний кабінет в ЄСІТС, але такий не зареєстрували.

Слід звернути увагу, що особи, які мають електронний кабінет в ЄСІТС повинні вчиняти процесуальні дії в електронній формі виключно за допомогою такого кабінету з накладенням кваліфікованого електронного підпису. Вказане положення **виключає** можливість подання процесуального документа на електронну пошту суду, що певним чином обмежує право особи на доступ до правосуддя.

Водночас інші особи, які реєструють електронні кабінети в добровільному порядку, як і раніше можуть подавати документи до суду двома шляхами: як в паперовій формі – шляхом подачі документу безпосередньо в канцелярію суду або засобами поштового зв'язку, так і в електронній формі – шляхом подачі підписаного кваліфікованим електронним підписом документу на електронну пошту суду.

Окрім цього, у випадку якщо учасником справи є юридична особа або інша особа, яка зобов'язана зареєструвати електронний кабінет, копії процесуальних документів такому учаснику можливо направити через підсистему ЄСІТС «Електронний Суд», що також видається зручним, оскільки звільняє учасника справи від обов'язку надати підтвердження надсилання документа в паперовому вигляді. Наявність або відсутність в особи зареєстрованого електронного кабінету можна перевірити за кодом ЄДРПОУ (для юридичних осіб) або за реєстраційним номером облікової картки платника податків (для фізичних осіб) в підсистемі «Електронний суд».

На жаль, можемо спостерігати ситуацію, за якої досить велика кількість суб'єктів, обов'язок яких визначений ЦПК України, не виконали його положень та не зареєстрували електронні кабінети в ЄСІТС. Особливо це стосується юридичних осіб публічного права – органів місцевого самоврядування та їх структурних підрозділів, що розташовані в маленьких містах і селищах.

Поряд з цим, і цю проблему вирішує ухвалений Закон. Так, якщо інший учасник справи відповідно до частини шостої статті 14 цього Кодексу зобов'язаний зареєструвати електронний кабінет, але не зареєстрував його, учасник справи, який подає документи до суду в електронній формі з використанням електронного кабінету, ***звільняється*** від обов'язку надсилання копій документів такому учаснику справи. Відтак, наприклад, у справі про визначення місця проживання дитини, учасник справи, який подає процесуальний документ до суду через електронний кабінет, *не зобов'язаний* направляти копію такого документу третій особі – органу опіки та піклування, якщо остання не має зареєстрованого електронного кабінету в ЄСІТС. Вказаний припис законодавства безперечно стимулює учасників процесу до сумлінного виконання зазначених новел.

Слід звернути увагу, що прив'язка електронних кабінетів фізичних осіб, зокрема, правничих професій, таких як нотаріуси, приватні виконавці, арбітражні керуючі тощо до РНОКПП є скоріше недоліком, оскільки такий номер є конфіденційним, що позбавляє учасника справи можливості з'ясувати наявність зареєстрованого електронного кабінету в підсистемі ЄСІТС «Електронний суд», а відтак і можливості надсилати останнім процесуальні документи в електронній формі.

У зв'язку із цим пропонуємо, щоб електронні кабінети адвокатів, нотаріусів, державних та приватних виконавців,

арбітражних керуючих, судових експертів були прив'язані до офіційної адреси електронної пошти, що буде доступною на відповідних ресурсах та за якою їх можна ідентифікувати користувачам в електронному кабінеті, зокрема у підсистемі ЄСІТС «Електронний суд».

У зв'язку із внесеними Законом № 3200 змінами в частині обов'язкової реєстрації фізичними та юридичними особами електронних кабінетів в ЄСІТС, зазнав змін і сам зміст заяв, які подаються учасниками справи по суті спору. Відтак при поданні до суду позовної заяви, відзиву, відповіді на відзив, заперечень або пояснень особами, крім іншого, мають бути зазначені відомості про наявність або відсутність у такої особи зареєстрованого електронного кабінету в ЄСІТС.

Звертаємо увагу, що Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система так і не розпочала свою роботу в повному обсязі.

Так, неодноразово відкладався запуск підсистеми «Єдиний державний реєстр виконавчих документів», що має на меті дозволити судам надсилати учасникам справи виконавчі документи в електронній формі та відповідно надсилати такі документи до органів примусового виконання рішень для їх подальшого виконання. Зазначимо, що вказані зміни, зокрема, в ЦПК України щодо функціонування ЄДРВД внесені. Крім того, у 2022 році прийнято наказ № 177/2370/5, яким затверджено Положення про Єдиний державний реєстр виконавчих документів [10]. Проте у зв'язку з відсутністю бюджетних асигнувань програмне забезпечення Єдиного державного реєстру виконавчих документів ще перебуває в процесі розробки.

Потребує подальшого вдосконалення і підсистема ЄСІТС «Електронний суд». Зокрема, в зазначеній підсистемі наразі не реалізовано можливість подачі документів при співучасті як на стороні позивачів так і на стороні відповідачів. Також, в електронному суді відсутні деякі процесуальні документи. Так, через вказану підсистему неможливо подати, наприклад, заяву про перегляд заочного рішення чи заяву про усиновлення.

Окрім того, досить часто працівники судів у процесі реєстрації документів не здійснюють сканування останніх, що виключає можливість учасника справи ознайомитись з ними в електронній формі. Аналогічна проблема існує із судовими рішеннями, які часто забувають завантажити до «Електронного суду».

Станом на 2024 рік в Україні розробляється концепція оновлення електронного правосуддя, яка має окреслити пріоритетні напрями у впровадженні електронного правосуддя в Україні.

Відзначимо, що належна увага має приділятись і концепції розгляду справи в електронній формі. Мова йде про розгляд справи в електронному вигляді без формування справи в паперовому вигляді та відповідно без фізичного підписання судового рішення. В такому випадку зберігання інформації про справу, а також процесуальних документів здійснюється у спеціальному захищеному хмарному сховищі. При цьому, для такого розгляду справ потрібна наявність відповідного технічного забезпечення у суді. Такий формат розгляду справ стане можливим після повного впровадження ЄСІТС та її вдосконалення. Розглянута концепція вже працює у таких країнах як Естонія, США, Велика Британія тощо і вже виправдала покладені на неї очікування.

Висновки. Пришвидшене впровадження та вдосконалення електронного судочинства в Україні стало можливим через виклики, що постали у зв'язку з поширенням у 2020 році коронавірусу COVID-19 та початком війни в Україні. Зокрема, у цей період у цивільне судочинство України було впроваджено окремі підсистеми та модулі ЄСІТС.

Разом з цим, на нашу думку, слід активніше впроваджувати інформаційно- телекомунікаційні технології у цивільне судочинство України. Пріоритетним має бути впровадження концепції дистанційного правосуддя, а саме: розгляд справи поза межами приміщення суду, що викликано умовами сьогодення (загроза життю та здоров'ю учасників справи та працівників суду, оголошення повітряних тривог та ракетних небезпек), про що мають бути внесені відповідні зміни до ЦПК України.

Також, варто наголосити на необхідності вдосконалення та оновлення концепції підсистеми ЄСІТС «Електронний суд», яка має як матеріально-технічні так і функціональні недоліки. Крім цього, сучасна ЄСІТС, що функціонує у цивільному судочинстві України має застарілий, порівняно із аналогічними системами, що функціонують у країнах Європи, функціонал.

З огляду на викладене, доцільним є проведення повного аудиту ЄСІТС, після якого окреслити завдання щодо її оновлення та вдосконалення, внести необхідні зміни у чинне законодавство України, з урахуванням міжнародного досвіду та думки користувачів – учасників процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнародний договір від 04.11.1950 № 995_004. Ратифікована Законом України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 28.05.2024).
2. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV/ *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2004, № 40–41, 42, ст. 492. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення 28.05.2024).
3. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки: Указ Президента від 20.05.2015 № 276/2015/ Президент України. Офіційний вісник Президента України від 03.06.2015, № 13, стор. 33, стаття 864. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/276/2015 (дата звернення 28.05.2024).
4. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII/ *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2017, № 48, ст. 436. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147a-19#Text (дата звернення 28.05.2024).
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: Закон України від 27.04.2021 № 1416-IX/ *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2021, № 27, ст. 232. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1416-20#Text (дата звернення 28.05.2024).
6. Про затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: Рішення від 17.08.2021 № 1845/0/15-21/ Вища Рада Правосуддя. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text (дата звернення 28.05.2024).
7. Режим роботи Слов'янського міськрайонного суду Донецької області. Офіційний веб-сайт Судової влади України. URL: https://sl.dn.court.gov.ua/sud0544/pres-centr/news/1276713/ (дата звернення 28.05.2024).
8. Дистанційне правосуддя: невід'ємний елемент успішної судової реформи: стаття. Право-Justice, 2022. URL: https://lb.ua/blog/pravo_justice/539923_distantsiyne_pravosuddya.html (дата звернення 28.05.2024).
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обов'язкової реєстрації та використання електронних кабінетів в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами: Закон України від 29.06.2023 № 3200-IX/*Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3200-20#Text (дата звернення 28.05.2024).
10. Положення про Єдиний державний реєстр виконавчих документів, затверджене наказом Державної судової адміністрації України № 177/2370/5. URL:https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/dsa/annex_1_177_2370.pdf (дата звернення 28.05.2024).
11. Голубєва Н.Ю. Електронне судочинство: міжнародний досвід: монографія. Одеса: Фенікс, 2020. 204 с. URL: http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/14039
12. Васильєва-Шаламова Ж.В., Кожемякіна К.С. Електронне судочинство у цивільному процесі України: тенденції розвитку та вплив карантину: стаття. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 3. С. 78–81.

УДК 347.78
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/29

НЕОРИГІНАЛЬНІ ОБ'ЄКТИ В АВТОРСЬКОМУ ПРАВІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

NON-ORIGINAL OBJECTS IN COPYRIGHT: PROBLEMS AND PROSPECTS

Суханов М.О., д.філос. в галузі права,
доцент кафедри інтелектуальної власності, інформаційного та корпоративного права
Львівський національний університет імені Івана Франка

Фокін С.І., магістр права,
юрист девелоперських проєктів
ТОВ «АЛЬТЕРРА ГРУП»

Стаття присвячена дослідженню проблематики неналежного врегулювання правовідносин щодо штучного інтелекту, який зараз заполонив майже кожну галузь. Окрім цього, стаття досліджує стрімкий розвиток штучного інтелекту та його вплив на створення об'єктів інтелектуальної власності, зокрема, неоригінальних творів, згенерованих комп'ютерними програмами.

Основна увага приділяється правовому регулюванню таких об'єктів та участі людини в їх створенні. Крім цього, проаналізовано як позитивні, так і негативні аспекти впливу штучного інтелекту на правовідносини, а також наголошено на необхідності адаптації законодавства до нових викликів.

Розглянуто питання правового статусу розробників комп'ютерних програм та користувачів таких програм у значенні генерування неоригінальних об'єктів. Запропоновано детально врегулювати обсяг прав на неоригінальні об'єкти з огляду на специфіку їх створення штучним інтелектом.

Штучний інтелект стрімко розвивається, що є його перевагою і відночас недоліком, оскільки, вже зараз проявляється факт неможливості врегулювати певні особливості та передбачити його розвиток. Саме проблема в неможливості прогнозування штучного інтелекту спричиняє ситуації правових колізій та прогалин, коли певні положення або просто не передбачені, неврегульовані, або суперечать одна одній.

У статті також розглянуто перспективи розвитку штучного інтелекту та комерціалізації об'єктів інтелектуальної власності, створених за його допомогою. Для належного правового регулювання, пропонується провести детальний аналіз перспектив, особливостей та загальну правову оцінку таких правовідносин. Це дозволить встановити чіткі рамки, в яких законодавець зможе ефективно працювати.

Швидкий розвиток штучного інтелекту вимагає відповідного вдосконалення законодавства для належного регулювання нових правовідносин. Штучний інтелект, який за декілька років перейшов від концепцій до цілісних систем, створює нові можливості та виклики в різних сферах, зокрема у сфері інтелектуальної власності.

Усе вищенаведене зумовлює необхідність активного дослідження таких правовідносин з метою їх правової визначеності і в майбутньому – належного врегулювання нормативно-правовими актами.

Ключові слова: штучний інтелект, закон, інтелектуальна власність, комп'ютерні програми, авторське право, комерціалізація, неоригінальні об'єкти.

The article is devoted to the study of the problem of improper regulation of legal relations as for the artificial intelligence, which has now flooded almost every industry. In addition, the article examines the rapid development of artificial intelligence and its impact on the creation of intellectual property objects, in particular, non-original works generated by computer programs.

The main attention is paid to the legal regulation of such objects and human participation in their creation. In addition, both positive and negative aspects of the impact of artificial intelligence on legal relations are analyzed, and the need to adapt legislation to new challenges is also emphasized.

The issue of the legal status of developers of computer programs and users of such programs in the sense of generating non-original objects is considered. It is proposed to regulate in detail the scope of rights to non-original objects in view of the specifics of their creation by artificial intelligence.

Artificial intelligence is rapidly developing, which is its advantage and at the same time a disadvantage, since the fact of the impossibility of regulating certain features and predicting its development is already becoming apparent. It is the problem of the impossibility of predicting artificial intelligence that causes situations of legal conflicts and gaps, when certain provisions are either simply not foreseen, unregulated, or contradict each other.

The article also considers the prospects for the development of artificial intelligence and the commercialization of intellectual property objects created with its help. For proper legal regulation, it is suggested to carry out a detailed analysis of prospects, features and a general legal assessment of such legal relations. This will make it possible to establish a clear framework within which the legislator will be able to work effectively.

The rapid development of artificial intelligence requires the appropriate improvement of legislation for the proper regulation of new legal relations. Artificial intelligence, which in a few years has moved from concepts to complete systems, creates new opportunities and challenges in various fields, in particular in the field of intellectual property.

All of the above causes the need for active research of such legal relations with the aim of their legal certainty and in the future – proper regulation by normative legal acts.

Key words: artificial intelligence, law, intellectual property, computer programs, copyright, commercialization, non-original objects.

Постановка проблеми. Суспільство розвивається небаченими темпами, кожного дня виникають нові ідеї, далі такі ідеї реалізуються, після чого вони удосконалюються, і щоб йти в ногу із сучасними тенденціями, законодавство також удосконалюється в міру своїх можливостей.

Напевно, найстрімкіший розвиток і популярність отримав саме штучний інтелект, який буквально за декілька років перетворився з ідей та коцепцій в цілісну систему, яка продовжує розвиватись та задає нові напрямки удосконалення та розвитку.

Виникнення творів, створених штучним інтелектом, містить як позитивні, так і негативні аспекти. Позитивний аспект полягає в тому, що людство отримує можливість нових векторів діяльності, форм роботи та нових можливостей, які можна будь-яким чином реалізувати, починаючи від правильного формулювання речення, закінчуючи створенням книги чи картини. Негативний аспект полягає, перш за все, в можливості порушення прав та інтересів інших суб'єктів інтелектуальної власності, а також досягнення рівня неконтрольованої діяльності штучного інтелекту.

Перспективи розвитку штучного інтелекту, а також комерціалізація об'єктів права інтелектуальної власності, що створюються з його допомогою, є надзвичайно важливою темою, оскільки, стрімкий розвиток штучного інтелекту потребує швидкого реагування на це і відповідного врегулювання. Саме для того, щоб належним чином врегулювати такі правовідносини, перш за все, потрібно провести активний аналіз їх перспектив, дослідити їх особливості, здійснити загальну правничу оцінку. Саме такі дослідження і подібна оцінка дають змогу встановити чіткі рамки, в яких буде працювати законодавець для належного врегулювання.

Літературний огляд. Питання об'єктів права особливого роду, створених комп'ютерною програмою досліджувалось багатьма науковцями, зокрема, Яворська О.С., Тарасенко Л.Л., Штефан А.С., Бурило Ю.П., Зеров К.О., Майданик Л.Р., Дмитришин В.С.

Об'єкти та суб'єкти. Законом України «Про авторське право та суміжні права» встановлюється чітке розуміння неоригінального об'єкта, згенерованого штучним інтелектом (комп'ютерною програмою) – об'єкт, що відрізняється від існуючих подібних об'єктів та утворений у результаті функціонування комп'ютерної програми без безпосередньої участі фізичної особи в утворенні цього об'єкта [1].

Таким чином, законодавець дає нам змогу зрозуміти, що така новела стосується виключно об'єктів, які створюються без безпосередньої участі людини, тобто фактично за допомогою комп'ютера, але чи дійсно зазначений законодавчий постулат відповідає дійсності?

Штефан А.С. зазначає, що відсутність безпосередньої участі людини виявляється в іншому: людина здійснює налаштування штучного інтелекту, завантажує у нього певні дані, дає команду розпочати процес аналізу даних або синтезу інформації на основі здійсненого аналізу, проте не керує кожним кроком, який потрібно зробити комп'ютеру, тобто людина не впливає на зміст цього об'єкта, котрий залежить тільки від вибору комп'ютера, а тому об'єкт є згенерованим без безпосередньої участі людини [2, с. 77].

Погоджуючись із автором, хотілося б також зазначити, що людина завжди буде дотично залучена до роботи комп'ютерних програм. Взяти до прикладу штучний інтелект, який формує результат обробленого запиту на основі аналізу величезної кількості інформації із мережі і саме суб'єктом формування та завантаження цієї інформації є фізична особа. Отже, постає запитання: а чи справді об'єкти, що створюються штучним інтелектом, створюються без безпосередньої участі людини? На нашу думку – ні, оскільки, людина залучена на кожному етапі взаємодії із комп'ютером, починаючи від створення такої програми, продовжуючи заданням конкретного запиту, закінчуючи формуванням своєрідної бази даних інформації, на основі якої штучний інтелект формує вже свій результат опрацювання.

Підтвердженням наших думок є положення вищенаведеного закону про те, що твори, створені фізичними особами з використанням комп'ютерних технологій, не вважаються неоригінальними об'єктами, згенерованими комп'ютерною програмою. Звісно, це стосується більшою мірою випадків, коли людина самостійно створює об'єкт, але використовуючи при цьому комп'ютерну програму, наприклад, Canva, Ps та інші програми редагування та фотошопу. Однак, це також дає змогу зрозуміти, що законодавець намагається виокремити випадки внеску людини в результат діяльності штучного інтелекту, з огляду на те, що якщо людина хоч якимось чином залучається до роботи комп'ютерної програми, то це вже не буде об'єкт авторського права, що охороняється правом особливого роду.

Вищенаведеним законом зазначається, що суб'єктами права особливого роду на неоригінальні об'єкти, згенеровані комп'ютерною програмою, можуть бути лише правомірні користувачі такої комп'ютерної програми або автори такої програми. Але якщо із правомірними користувачами все зрозуміло, то відкритим залишається питання щодо авторів таких комп'ютерних програм. Справа в тому, що, виходячи із положень відповідної статті, можна дійти висновку, що якщо суб'єктом на такі неоригінальні об'єкти може бути автор комп'ютерної програми, то виходить, що права на будь-які об'єкти, які будуть генеруватись нею (навіть як результат діяльності правомірного користувача такої програми), також будуть належати авторам такої програми?

Як зазначає Майданик Л.Р., об'єкти, що створюються штучним інтелектом вже ставлять під сумнів поняття «творця» з точки зору оригінальності. Аналізуючи судову практику судів різни країн, автор звертає увагу на одностайну позицію: людина побічно має бути причетна до створення таких об'єктів, таким чином, більшість судів відстоюють позицію обов'язкової наявності втручання людини у створення такого об'єкту, як оригінальна складова [3, с. 148].

В свою чергу, Штефан А.С. зазначає, що комп'ютер не має ні свідомості, ні підсвідомості, ні психічних станів, які притаманні людям. Штучні нейронні мережі імітують роботу людської свідомості, але штучний інтелект ніколи не навчиться відчувати емоції та потребу в самовираженні [4, с. 16]. Така позиція ставить під сумнів саме творчий характер таких об'єктів.

Із вищенаведеним можна частково погодитись, оскільки, справді, твори мають бути, перш за все, оригінальні, мати творчий характер, як результат діяльності людини. Однак, з іншої сторони, недарма такі об'єкти є «неоригінальними», які мають особливу охорону правом особливого роду.

Крім цього, така позиція автора також дає нам відповідь на наше запитання: автором об'єкта, створеного комп'ютерною програмою за запитом правомірного користувача, не може бути розробник такої програми, оскільки, якщо користувач побічно залучається до створення подібного об'єкта, задаючи параметри запиту, то автор ніяким чином не залучається до цього, його функції закінчуються на моменті створення такої комп'ютерної програми, а тому, він не може бути суб'єктом щодо таких об'єктів.

Отже, на нашу думку, в законі слід деталізувати і розділити окремо права авторів комп'ютерної програми та її користувачів щодо створених неоригінальних об'єктів.

Виникнення та розпорядження. В законі зазначається, що право особливого роду на неоригінальний об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою, виникає внаслідок факту генерування цього об'єкта і починає діяти з моменту його генерування. Крім цього, слід звернути увагу, що внаслідок такого «генерування» виникають лише майнові права, особисті немайнові права не виникають. На нашу думку, це більшою мірою пов'язано з тим, що саме комп'ютер створює такі об'єкти, а як нам відомо, особисті немайнові права на твори авторського права можуть належати виключно їх суб'єктам, тобто, фізичним особам, які своєю творчою працею створюють такий твір, що не притаманне комп'ютерній програмі.

Дмитришин В.С. зазначає, що право особливого роду на об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою, може бути передане (відчужене) на користь іншої особи. Суб'єкт права особливого роду може передати (відчужити) свої майнові права на об'єкт, будь-якій іншій особі у повному обсязі на території будь-якої держави або частково на окремі способи використання на території окремих держав світу, або на всі способи використання на території окремих держав світу [5, с. 114].

Справді, законом не обмежуються майнові права не неоригінальні об'єкти, що згенеровані комп'ютерною

програмою. Однак, на нашу думку, майнові права на такі об'єкти потрібно дещо деталізувати, зокрема, врахувати той момент, що коли комп'ютерна програма формує результат запиту, вона аналізує велику кількість інших об'єктів інтелектуальної власності, використовуючи їх для створення власного об'єкта, що вже є використанням, причому, не завжди за згоди автора таких об'єктів.

Висновки. За результатами проведеного дослідження можна дійти всновку, що, перш за все, потрібно врахувати той факт, що людина буде завжди залучена до створення неоригінального об'єкта, навіть якщо він «автоматично» генерується штучним інтелектом.

Наступною проблемою є ототожнення розробника комп'ютерної програми та автора, що згенерував цією ж програмою неоригінальний об'єкт. В законі слід розділяти таких суб'єктів, оскільки в кожного з них є свій обсяг прав, який відрізняється один від одного.

Останнє, на що варто звернути увагу, це те, що законом слід деталізувати та уточнити майнові права на неоригінальні об'єкти, з огляду на великий обсяг інформації, що аналізується та використовується штучним інтелектом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 р. № 2811-IX : станом на 15 квіт. 2023 р.
2. Штефан А. С. Об'єкти, згенеровані комп'ютерною програмою (штучним інтелектом) без безпосередньої участі людини: перший світовий досвід правової охорони. Теорія і практика інтелектуальної власності. 2023. № 204 1−2. С. 75−85.
3. Maidanyk L. Artificial Intelligence and Sui Generis Right: A Perspective for Copyright in Ukraine? Access to Justice in Eastern Europe. 2021. Issue 3 (11). P. 144−154.
4. Shtefan A. Creativity and artificial intelligence: a view from the perspective of copyright. Journal of Intellectual Property Law & Practice. 2021. Vol. 16. Issue 7. P. 720−728.
5. Дмитришин В. Набуття та розпоряджання правами особливого роду (sui generis). Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку : Матеріали XXXI-ої Міжнар. науково-практ. конф., м. Рим, 7 квіт. 2023 р.

УДК 347.9;347.6
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/30

ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ, ПРЕДМЕТОМ ЯКИХ Є ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ЩОДО ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ У СПАДКОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

PROCEDURAL ASPECTS OF PROCEEDINGS IN CASES, THE SUBJECT OF WHICH IS THE PROTECTION OF CIVIL RIGHTS REGARDING A LAND PLOT IN INHERITANCE LEGAL RELATIONS

Ткаченко К.Л., аспірант кафедри правосуддя та філософії
Сумський національний аграрний університет,
прокурор відділу
Сумська обласна прокуратура

У статті досліджуються особливості судового захисту цивільних прав у правовідносинах спадкування земельних ділянок. В роботі підкреслюється, що першоосновою інституту спадкування земельних ділянок є інтерес, який випливає із категорії цінності майна такого виду. Саме цінність спадкового майна викликає інтерес у спадкоємців і як наслідок – спонукає їх подавати заяву нотаріусу про прийняття спадщини. Автор зазначає, що не дивлячись на здавалося б простоту інституту спадкування, який обумовлений в першу чергу основним юридично значимим фактом – смертю спадкодавця, наявність якого відкриває процес спадкових відносин, однак процес судового захисту спадкових прав ґрунтується на суворому дотриманні процесуальних процедур, що обумовлено нормами Цивільного процесуального кодексу України. В статті наводяться приклади вирішення законодавчих прогалин за рахунок часткового відступу судів від норм цивільного процесуального права.

В статті розкриваються підхід різних судів до вирішення судових спорів, пов'язаних з визнанням в порядку спадкування права на земельну частку (пай) та перехід від спадкодавця до спадкоємця права земельного сервітуту. Крім того, автор наголошує на виключній ролі висновку судової земельно-технічної експертизи для правильного вирішення спору у справах щодо поділу та виділу частки успадкованої земельної ділянки.

Автор звертає увагу на тому, що перехід під юрисдикцію спадкоємців як майна, так і прав на таке майно, особливо якщо під ним виступають земельні ділянки, часто обумовлюється наявністю спору, який виникає між спадкоємцями з різних як законних та протиправних причин. Автор обґрунтовує необхідність удосконалення норм процесуального законодавства в частині встановлення вимог до змісту судового рішення у справах, предметом яких є поділ або виділ спадкоємцем частки земельної ділянки, пропонуючи законодавчо закріпити за судом право на визнання висновку судової земельно-технічної експертизи додатком до ухваленого рішення суду.

Ключові слова: спадкування, судовий захист, виділ частки, земельний сервітут, судова практика, цивільне процесуальне законодавство, спадкові спори, спадкоємець, спадкодавець, законодавчі прогалини, охорона спадкових прав.

The article examines the peculiarities of judicial protection of civil rights in the legal relationship of inheritance of land plots. The work emphasizes that the primary basis of the institution of inheritance of land plots is the interest arising from the category of property value of this type. It is the value of the inherited property that arouses the interest of the heirs and, as a result, prompts them to submit an application to the notary about the acceptance of the inheritance. The author notes that despite the seeming simplicity of the institution of inheritance, which is determined primarily by the main legally significant fact – the death of the testator, the presence of which opens the process of inheritance relations, but the process of judicial protection of inheritance rights is based on strict compliance with procedural procedures, which is determined by the norms of the Civil Procedure Code of Ukraine. The article gives examples of solving legislative gaps due to the partial departure of courts from the norms of civil procedural law.

The article reveals the approach of various courts to the resolution of legal disputes related to the recognition in the order of inheritance of the right to a land share (share) and the transfer from the testator to the heir of the right to a land easement. In addition, the author emphasizes the exceptional role of the conclusion of the judicial land-technical examination for the correct resolution of the dispute in cases regarding the division and allocation of a share of the inherited land plot.

The author draws attention to the fact that the transfer under the jurisdiction of the heirs of both the property and the rights to such property, especially if it includes land plots, is often determined by the presence of a dispute that arises between the heirs for various legal and illegal reasons. The author substantiates the need to improve the norms of procedural legislation in terms of establishing requirements for the content of the court decision in cases, the subject of which is the division or allocation of a share of the land plot by the heir, proposing to legislate for the court decision to recognize the conclusion of the judicial land-technical examination as an appendix to the court decision.

Key words: inheritance, judicial protection, division of share, land easement, judicial practice, civil procedural legislation, inheritance disputes, heir, testator, legislative gaps, protection of inheritance rights.

Постановка проблеми. За час свого життя люди постійно створюють (будують, майструють) відчужують або набувають (купують) як рухоме, так і нерухоме майно. В більшості випадків в кінцевому результаті воно стає предметом спадкування і серед такого майна особливе місце займають земельні ділянки незалежно від їх цільового призначення. Оскільки земельні ділянки відносяться до нерухомого майна, то саме така їх форма існування і придає їм свою особливу капіталізовану цінність, на яку не поширюються інфляційні процеси. Більше того, земельні ділянки, які перебувають в оренді та приносять їх власнику стабільний пасивний дохід, у випадку смерті останнього не втрачають своєї цінності та здатні неодноразово змінювати свого власника завдяки спадковим правовідносинам.

Така економіко-правова особливість земельної ділянки як об'єкта цивільних прав, слугує підставою виникнення спадкових спорів між спадкоємцями у цивільних справах щодо розподілу спадкового майна, визнання недійсним та скасування свідоцтва про право на спадщину, усунення від права на спадкування або ж визнання заповіту недійсним тощо. З цих підстав нагальною правовою потребою суспільного розвитку є розробка ефективного механізму судового захисту цивільних прав щодо земельної ділянки у спадкових правовідносинах, шляхом як удосконалення існуючого цивільного процесуального законодавства, так і напрацювання наукової доктрини щодо охорони спадкових прав, які стосуються земельних ділянок. Разом з тим, ефективність будь-якого механізму судового захисту в цілому залежить від якості взаємозв'язків між його складовими, якими є окремі норми, групи норм та стадії судового провадження у справі. З огляду на це, дослідження окремих процесуальних аспектів провадження у справах,

предметом яких є захист цивільних прав щодо земельної ділянки у спадкових правовідносинах дає змогу до формування аналітичних висновків щодо наявних проблем, які унеможливлюють ефективність існуючого судового механізму захисту спадкових прав учасників спадкових правовідносин.

Актуальність теми дослідження. Аналізуючи дисертаційні, монографічні та періодичні дослідження, слід зауважити, що питанням особливостей цивільного судочинства у спадкових справах була присвячена значна кількість наукових робіт, серед яких слід відмітити праці А. О. Акімової, А. В. Баранкевич, І. В. Гориславської, Л. Є. Гузь, І. О. Дзери, І. М. Завгородньої, Ю. О. Заіки, Л. В. Козловської, О. Є. Кухарєва, І. В. Лобер, А. В. Мироненко, З. В. Ромовської, Н Б. Солтис, О. О. Терехової, О. С. Уразовської, Є. І. Фурси, С. Я. Фурси та інших. Разом з тим, актуальних робіт з комплексного дослідження проблематики процесуальних аспектів судочинства у цивільних справах, предметом яких є захист спадкових прав особи щодо земельної ділянки вітчизняна юридична література майже не містить, що свідчить про актуальність наукових досліджень у даному напрямку.

Метою статті є дослідження окремих процесуальних аспектів провадження у справах, предметом яких є захист цивільних прав щодо земельної ділянки у спадкових правовідносинах через призму їх ефективності в механізмі судового захисту учасників спадкових правовідносин, об'єктом спадкування у яких є земельна ділянка або певні права на неї.

Викладення основного матеріалу. Спадкування земельної ділянки являє собою складний механізм переходу прав власності від спадкодавця до спадкоємців. В той же час, такий механізм часто ускладнюється у випадку, коли суб'єктами спадкування є декілька осіб-спадкоємців або ж об'єктом спадкування є частка у спільному майні, частка у статутному капіталі товариства у формі земельної ділянки або ж спадкування майна фермерського господарства. При цьому, кожна група спадкоємців при спадкуванні за законом визначається цивільним законодавством і поділяється на черги за близькістю сімейного споріднення із спадкодавцем. Так, за ч. 1 ст. 1261 ЦК України, «у першу чергу право на спадкування за законом мають діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той з подружжя, який його пережив, та батьки».

Як бачимо, спадкоємці першої черги утворюють спадкову лінію, яку складають діти, подружжя та батьки померлого. Як би це не виглядало дивним, але саме між цими спадкоємцями найчастіше і виникають спори щодо розподілу спадкового майна, в тому числі і до складу якого входять земельні ділянки. «Боротьба» за спадщину особливо набуває своєї гостроти, коли спадкування здійснюється за законом групою осіб. Перші такі прояви спостерігаються у боротьбі за володіння документами на землю, будинок який на ній розташований та прилеглу до нього земельну ділянку, на договори оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення (паї), які спадкодавець отримав при паюванні земель колгоспів чи радгоспів або отримав земельну ділянку як учасник бойових дій.

Відповідно до ч. 2 ст. 264 ЦПК України при ухваленні рішення суд не може виходити за межі позовних вимог. Дане правило є загальним для всіх без винятку справ позовного провадження і єдиний виняток із нього передбачається у ч. 3 вказаної статті, за якою ухвалюючи рішення у справі, суд, за заявою позивача, поданою до закінчення підготовчого провадження, може визнати недійсним повністю чи у певній частині пов'язаний із предметом спору правочин, який суперечить закону, якщо позивач доведе, що він не міг включити відповідну вимогу до позовної заяви із не залежних від нього причин. Однак, у будь-якому випадку ініціатива про ухвалення певної позовної вимоги повинна виходити від сторони справи – позивача і за її відсутності суд позбавлений права втручатись у зміст прохальної частини позовної заяви. Разом з тим, у спадкових правовідносинах суди інколи порушують вказані імперативні норми з метою досягнення у майнових правовідносинах юридичної визначеності.

Зокрема, існуючі приклади судової практики доводять той факт, що одним із основних доказів у справах щодо поділу спадкової земельної ділянки відіграє висновок судової земельно-технічної експертизи, який згідно зі ст. 110 ЦПК України не має для суду заздалегідь встановленої сили та повинен оцінюватись разом із іншими доказами за загальними правилами. В той же час на практиці за відсутності висновку експерта вирішити певні категорії спадкових спорів фактично неможливо. Як приклад, у справі № 947/34440/21, що перебувала у провадженні Київського районного суду м. Одеси предметом спору між спадкоємцями було виділення в натурі ідеальної частки земельної ділянки у розмірі 18/25 частин. Задовольняючи позов, суд керувався висновком експерта судової земельно-технічної експертизи № 22-361 від 27.06.2022 року та додатками до нього за № 2, 3, який визнав невід'ємною частиною свого рішення. Крім того, суд вийшов за межі позовних вимог та виділив також і відповідачу в натурі його ідеальну частку розміром 7/25 частин, незважаючи на те, що відповідач зустрічного позову про це не заявляв [1].

З одного боку суд в даному випадку порушив норми ч. 2 ст. 264 та ст. 265 ЦПК України, оскільки ст. 265 ЦПК України не передбачає наявності у змісті рішення суду будь-яких додатків, вимагаючи натомість чіткого викладення вступної, описової, мотивувальної та резолютивної частин. Разом з тим, земельна ділянка є особливим об'єктом нерухомого майна, з метою характеристики параметрів якого використовуються точні координати поворотних точок її меж і будь-який навіть найточніший словесний їх опис навряд чи зможе повноцінно замінити графічну схему з відповідними роз'ясненнями до неї. З огляду на це, стаття 265 ЦПК України об'єктивно потребує доповнення новою нормою, яка б законодавчо закріплювала процесуальне право суду визнавати технічні чи графічні матеріали (зокрема, висновок судового експерта) невід'ємною частиною судового рішення у справах, предметом яких є поділ або виділ частки земельної ділянки в натурі.

Іншим прикладом доцільності виходу суду за межі позовних вимог можна назвати рішення у справах, предметом яких є спадкування земельної частки (паю).

Так, на сьогодні у чинному законодавстві визначено лише одну підставу до визнання сертифікату на право на земельну частку(пай) таким, що втратив чинність. Дана підстава передбачена в другому реченні п. 17 Розділу X ЗК України, за яким сертифікати на право на земельну частку (пай) є дійсними до виділення власникам земельних часток (паїв) у натурі (на місцевості) земельних ділянок та видачі їм державних актів на право власності на землю.

В свою чергу, починаючи з 01 січня 2013 року (з набранням чинності Законом України «Про Державний земельний кадастр» від 07.07.2011 р. № 3613-VI реєстрація за особою права власності на земельну ділянку здійснюється без видачі їй державного акту, а на підтвердження державної реєстрації земельної ділянки заявнику безоплатно видається витяг з Державного земельного кадастру про земельну ділянку, складовою частиною якого є кадастровий план земельної ділянки (згідно з нормою ч. 8 ст. 24 Законом України «Про Державний земельний кадастр»). При цьому, постанова Кабінету Міністрів України від 2 квітня 2002 року № 449 «Про затвердження форм державного акта на право власності на земельну ділянку та державного акта на право постійного користування земельною ділянкою» втратив чинність згідно з наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України № 404 від 03 липня 2013 р.

Таким чином, норма п. 17 Розділу X ЗК України суперечить чинному законодавству, визначаючи, по суті, неіснуючий механізм реалізації права на земельну частку (пай) згідно з раніше отриманим сертифікатом. Якщо тлумачити вказану норму буквально, то сертифікат на земельну частку (пай). навіть після виділення особі земельної часки паю та оформлення права власності, буде залишатись чинним, оскільки друга умова для втрати чинності сертифікатом (видача державного акту) не настане у майбутньому. В той же час, більшість судів, визнаючи право власності спадкоємця на земельну частку (пай), обмежуються ухваленням позовної вимоги про це без вказівки подальшої долі сертифікату на право на земельну частку (пай), який за п. 17 Розділу X ЗК України вважається правовстановлюючим документом [2] [3] [4] [5]. Разом з тим, Ізюмський міськрайонний суд Харківської області у своєму рішенні від 04 квітня 2019 року у справі № 623/783/19 врегулював дану прогалину наступним чином: визнав за спадкоємцем дане майнове право та одночасно зазначив у рішенні: «Вважати таким, що втратив силу, правовстановлюючий документ, а саме: сертифікат на право на земельну частку(пай)» [6]. Таким чином, в рішенні фактично було констатовано, що визнання в судовому порядку за особою права на земельну частку (пай) є підставою для втрати чинності первинним правовстановлюючим документом, який гарантував позивачу наявність у нього такого права до його реалізації.

Слід зауважити, що така практика вбачається доцільною, оскільки з одного боку вносить корективи у наявні законодавчі прогалини, а з іншого – усуває формалізм у земельних правовідносинах, акцентуючи увагу на «дух», а не «букву» закону.

Для правової природи як рухомого, так і нерухомого майна характерним є те, що таке майно завжди потребує свого власника. Саме така взаємозалежність майна від власника породжує поняття його цінності. З цих підстав ми можемо говорити про те, що саме цінність такого майна спонукає власника піклуватись про його цілісність, якість, охорону і захист. Втрата поняття цінності майна для власника породжує поступово його «смерть» як об'єкта цивільного обороту. Така особливість «життя» як рухомого, так і нерухомого майна в просторі і часі продовжує своє існування і після того, як власник такого майна помер, оскільки майно, яке має певну цінність, успадковується кимось, а відтак відбувається зміна одного власника на іншого.

Розглянемо механізм переходу майна від спадкодавця до спадкоємця. Право власності на спадкове майно може виникати, а відтак і набуватись за рахунок двоетапного процесу. На першому етапі спадкування відбувається юридичне оформлення спадкового волевиявлення спадкоємця, оскільки ч. 2 ст. 1269 ЦК України зазначає, що заява про прийняття спадщини подається спадкоємцем особисто. Такі дії потрібно розглядати лише як наміри на набуття того права власності, яке належало спадкодавцю, оскільки спадкоємець може змінити свою волю і відізвати свою заяву про прийняття спадщини або відмовитись від останньої на користь іншого спадкоємця (ст. 1273, 1274 ЦК України). Дані процеси носять природну уніфікованість, а відтак вони можуть мати місце як при спадкуванні за законом, так і за заповітом.

На другому етапі відбувається процес юридичного оформлення факту переходу права власності на майно спадкодавця до спадкоємця. Перехід такого права закріплюється у змісті свідоцтва про право на спадкування за законом чи за заповітом, що і передбачає ст. 1296 ЦК України.

В той же час у справах про визнання права власності на земельну ділянку в порядку спадкування, усунення від права на спадкування чи визнання заповіту недійсним для суду важливим є встановлення наявності у спадкових правовідносинах лише першого етапу, який і визначає наявність у позивача статусу спадкоємця що прийняв спадщину та дає змогу зробити висновки про обґрунтованість фактичних підстав позову. У справах про поділ спадкової земельної ділянки, виділ часток спадкоємців, визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину суд повинен встановити наявність у спадкових правовідносинах обох перелічених вище етапів, зробивши висновок про завершеність безспірної нотаріальної частини процесу спадкування.

Слід зауважити, що відмінність спадкових правовідносин, об'єктом у яких виступає земельна ділянка сільськогосподарського призначення від інших видів спадкування обумовлена характеристикою її оборотоздатності, за якою зміна власника не впливає на права і обов'язки її землекористувача.

Зокрема, спадкоємець має право на розірвання договору оренди землі у тому разі, коли орендар не виконував своїх зобов'язань перед покійним орендодавцем (спадкодавцем), що підтверджує судова практика Верховного Суду. Так, у постанові від 06 березня 2019 року у справі № 467/297/18 Верховний Суд зробив наступний висновок: «установивши, що відповідач не виконував істотної умови укладеного між сторонами договору оренди, систематично не сплачував орендодавцю передбачену договором суму орендної плати, а саме у період з 2009 по 2018 роки, суд першої інстанції дійшов правильного висновку про наявність правових підстав для розірвання договору оренди землі, що відповідає вимогам пункту «д» частини першої статті 141 ЗК України, частини першої статті 32 Закону України «Про оренду землі» та пункту 38 договору оренди землі. Враховуючи, що перехід права власності на орендовану земельну ділянку до позивача у порядку спадкування не є підставою для зміни або розірвання договору оренди, саме до позивача перейшло право на отримання орендної плати [7].

Тобто, в даному прикладі судової практики можна побачити спрямованість вектору судового захисту цивільних прав у спадкових правовідносинах на забезпечення добросовісності у договірних орендних правовідносинах, учасником яких стає спадкоємець.

В іншій справі № 134/1676/16-ц від 06 лютого 2019 року Верховним Судом зроблено висновки щодо права спадкоємців на отримання орендної плати з моменту відкриття спадщини, зазначивши, що «прибутки, отримані внаслідок управління майном (за фактичними обставинами майном була земельні ділянка, передана в оренду управителем спадкового майна), мають входити до складу спадщини і, відповідно, підлягають розподілу між спадкоємцями пропорційно до їх частки у спадщині. Оскільки ОСОБА_1 є єдиним спадкоємцем земельної ділянки, переданої в управління, вона має право на прибуток, отриманий внаслідок такого передання» [8].

Незважаючи на постійний розвиток норм матеріального і процесуального законодавства, суди до цього часу використовують в якості керівних роз'яснень для правильного застосування судових процедурних аспектів постанову Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 р. № 7 [9].

Так, в п. 10 вищевказаної постанови роз'яснено, що «у порядку спадкування можуть передаватися також право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис), право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцій), право користування чужим майном (сервітут)».

Право земельного сервітуту входить до складу спадщини [10, с. 31–32] та може бути успадковане як за законом, так і за заповітом. Разом з тим, в цьому разі можливість спадкування прямо залежить від виду сервітуту і в судовій практиці існує проблема ідентифікації сервітуту відповідно як земельного чи земельного особистого, що

потребує як аналізу норм чинного цивільного та земельно законодавства, так і дослідження наявних у сторін спору правовстановлюючих документів, з яких вбачається існування сервітутних правовідносин.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 100 ЗК України, яка регламентує порядок встановлення земельних сервітутів, сервітут може бути встановлений договором, законом, заповітом або рішенням суду. Сервітут може належати власникові (володільцеві) сусідньої земельної ділянки, а також іншій конкретно визначеній особі (особистий сервітут). Аналогічна норма міститься і в ч. 1 ст. 402 та ч. 2 ст. 401 ЦК України. Згідно ж із ч. 2 ст. 100 ЗК України, земельний сервітут може бути встановлений договором між особою, яка вимагає його встановлення, та власником (землекористувачем) земельної ділянки, а в ч. 2 ст. 402 ЦК України дане правило конкретизується, відносячи до категорії землекористувачів особу, яка використовує земельну ділянку на праві емфітевзису та суперфіцію.

Тобто, можна зробити висновок, що вказані норми розділяють право сервітуту на земельний сервітут та особистий земельний сервітут, визначаючи відносно кожного із цих видів спеціальні права і обов'язки для їх володільців та в подальшому – їх спадкоємців.

Шацький районний суд Волинської області у своєму рішенні від 28 січня 2022 року у справі № 170/508/20, вирішуючи питання чинності договорів сервітуту для спадкоємця земельної ділянки, розтлумачив різницю між цими двома видами сервітутів наступним чином: «Якщо сервітут встановлюється щодо визначеного майна в інтересах певної особи, то він є особистим (персональним), якщо на користь власника (володільця) визначеного майна (але не конкретно визначеної особи) – земельним (предіальним). Особливості земельного (предіального) сервітуту полягають у тому, що тут ніби мають місце «відносини між ділянками»; зазвичай сервітути встановлюються на тривалий строк або взагалі без вказівки строку; такий сервітут є неподільним: при поділі ділянки сервітутне право зберігається в цілому. Володільцем за земельним сервітутом є власник (володілець) земельної ділянки або іншої нерухомості, для забезпечення користування якою встановлено сервітут (панівна річ) за рахунок встановлення обмежень у користуванні іншим майном (обслуговуючим). Потреба у земельному сервітуті пов'язана з існуванням двох сусідніх земельних ділянок, або іншим чином пов'язаних одна з одною. Характерними ознаками особистого (персонального) сервітуту є те, що він: не тільки пов'язаний з певним майном, а й належить певній особі; він обмежений строком: довічно належить певній особі і припиняється її смертю, якщо самим сервітутом не встановлено коротший строк; не має зобов'язально-правового характеру, оскільки сервітуарій зберігає права на чуже майно і у випадку переходу його до третьої особи. Сервітуарієм за особистим сервітутом є певна особа, інтереси якої забезпечуються за допомогою користування обслуговуючим майном. Права, які випливають з особистого сервітуту, належать лише певній особі і не можуть бути передані сервітуарієм іншій особі, навіть його спадкоємцям» [11].

Отже, судом по суті, роз'яснено як доктринальну відмінність між земельним та особистим земельним сервітутом, так і окреслено напрямки дослідження доказової інформації, за рахунок якої можливо встановити вид сервітуту. З вказаного роз'яснення вбачається, що успадкованим може бути лише земельний сервітут, а земельний особистий сервітут такою трансформаційною якістю не наділений.

Оскільки наявність відносин земельного сервітуту прямо залежить від наявності права власності у особи на земельну ділянку, відносно якої його було встановлено, суд, визначаючи вид сервітуту та відповідно, його «спадкову здатність» чи «спадкову нездатність» (можливість бути успадкованим), на підставі поданих сторонами доказів повинен встановити чи належала земельна ділянка спадкодавцеві на праві власності. Встановивши позитивно вказаний факт, подальшим кроком суду є визначення умов встановленого для спадкодавця сервітуту: якщо сервітут встановлено безстроково або ж на досить тривалий строк, не зазначено персональні дані особи, на користь якої встановлено такий сервітут та не вказано, що цей сервітут відноситься саме до категорії особистих, існують підстави вважати такий сервітут земельним. В то же час, для повноти вказаного висновку слід встановити і перелік сервітутних правомочностей: якщо сервітутом можливо забезпечити певні права, пов'язані із користування конкретною земельною ділянкою будь-якого власника, незалежно від його особи, то такий сервітут повинен бути ідентифікований як земельний. Прикладом земельного (предіального) сервітуту є наявне у спадкодавця право користування певною частиною сусідньої земельної ділянки для ремонту і обслуговування жилого будинку, розташованого на земельній ділянці, на яку відкрилась спадщина.

В той же час, про індивідуальність сервітуту свідчить його можливість забезпечувати певні її особисті інтереси, прямо не пов'язані із правом власності на земельну ділянку: право проходу чи проїзду через чужу земельну ділянку, право прогону худоби тощо. Так, Личаківський районний суд м. Львова відмовив спадкоємцеві земельної ділянки у визнанні за ним в порядку спадкування права на безоплатний безстроковий земельний сервітут предметом якого є використання земельних ділянок шириною 1,00 м біля стін сусіднього житлового будинку для можливості встановлення будівельних риштувань та складання будівельних матеріалів з метою здійснення ремонту стін будинку співвласниками житлового будинку [12]. Залишаючи позов без задоволення, суд мотивував своє рішення індивідуальним характером земельного сервітуту, визнавши його особистим та таким, що припинився у зв'язку зі смертю спадкодавців.

З вищевикладеного можна зробити висновок, що спадкування земельного сервітуту неможливе без спадкування всієї земельної ділянки або її частки, щодо якої його було встановлено, оскільки право отримати у спадщину певні правомочності, пов'язані із земельною ділянкою, є похідним від успадкування права власності щодо такої земельної ділянки.

Оскільки наведено у вищезазначеному рішенні суду тлумачення досить повно розкриває різницю між двома видами земельного сервітуту, це робить його зручним для судового правозастосування при вирішенні спорів про захист цивільних прав щодо земельної ділянки у спадкових правовідносинах.

Разом з тим, вирішуючи позов про спадкування земельного сервітуту суд з власної ініціативи не має права витребовувати у сторін докази на підтвердження наявності у позивача права власності, виду земельного сервітуту, переліку передбаченим ним прав для сервітуарія, покладаючи такий обов'язок на учасників цивільної справи. В цьому зв'язку відмова у задоволенні такого позову через ненадання необхідного обсягу доказів є цілком правомірною та відповідає принципу змагальності цивільного судочинства.

Висновки. Судова практика у сфері судового захисту щодо спадкових прав на земельну ділянку є ускладненою та неоднозначною внаслідок недосконалості як норм матеріального, так і цивільного процесуального права, що і проявляється на різних стадіях як спадкового, так і судового процесу. В той же час потрібно зазначити, що відмінність спадкових правовідносин, об'єктом у яких виступає земельна ділянка сільськогосподарського призначення від інших видів спадкування, обумовлена характеристикою її оборотоздатності, за якою зміна власника не впливає на права і обов'язки її землекористувача. Такий підхід

у сфері спадкування земельних ділянок гарантується законодавцем, оскільки земельні ділянки хоча і переходять до спадкоємців на загальних підставах, але за ними повинно зберігатись цільове їх призначення. Таке положення відіграє ключову роль у питанні стабільності земельних правовідносин навіть після смерті спадкодавця. Безумовно, потребує удосконалення і сам процес подання спадкоємцями заяв нотаріусу про прийняття спадщини, де в обов'язковому порядку останні повинні зазначати всіх спадкоємців своєї черги, що в подальшому усуне численні спори у сфері спадкування, в тому числі і щодо земельних ділянок різного їх призначення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рішення Київського районного суду м. Одеси від 19.10.2022 року у справі № 947/34440/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107163339 (дата звернення: 15.06.2024).
2. Рішення Ізяславського районного суду Хмельницької області від 10 червня 2019 р. у справі № 675/484/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82732215 (дата звернення: 15.06.2024).
3. Рішення Городищенського районного суду Черкаської області від 09 липня 2019 року у справі № 691/658/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83143903 (дата звернення: 15.06.2024).
4. Рішення Тростянецького районного суду Сумської області від 29.09.2020 року у справі № 588/1104/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/91868557 (дата звернення: 15.06.2024).
5. Рішення Новоселицького районного суду Чернівецької області від 08 жовтня 2021 року у справі № 720/878/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105336715 (дата звернення: 15.06.2024).
6. Рішення Ізюмського міськрайонного суду Харківської області від 04 квітня 2019 року у справі № 623/783/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80941097 (дата звернення: 18.06.2024).
7. Постанова Верховного Суду від 06 березня 2019 року у справі № 467/297/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80715958 (дата звернення: 18.06.2024).
8. Постанова Верховного Суду від 06 лютого 2019 року у справі № 134/1676/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79958076 (дата звернення: 18.06.2024).
9. Про судову практику у справах про спадкування : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 р. № 7. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08#Text (дата звернення: 20.06.2024).
10. Спадкове право: навч. посібник [для студ. вищ. навч. закл.] ; кол. авт. ; кер. авт. кол, канд. юрид. наук, доц. Нестерцова-Собакарь О.В. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. 2017. 164 с.
11. Рішення Шацького районного суду Волинської області від 28 січня 2022 року у справі № 170/508/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103069526 (дата звернення: 22.06.2024).
12. Рішення Личаківського районного суду м. Львова від 27 січня 2022 року у справі № 463/9892/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102979151 (дата звернення: 22.06.2024).

УДК 347.23(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/31

ПРАВО ДОВІРЧОЇ ВЛАСНОСТІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА І СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

TRUST THROUGH THE PRISM OF CIVIL LEGISLATION AND COURT PRACTICE

Харченко Г.Г., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права
Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті досліджуються особливості інституту права довірчої власності з огляду на специфіку юридичної техніки його унормування в цивільному законодавстві України і правозастосовну практику в цій сфері Верховного Суду.

Через аналіз правових положень Цивільного кодексу України визначено ряд недоліків у прийомах викладення норм права щодо права довірчої власності. Зокрема підкреслено необхідність уникнення у цивільному законодавстві полісемії правових категорій, у тому числі й їх ототожнення, як то «довірча власність» і «право довірчої власності», оскільки це неодмінно позначається на ясності й чіткості норм права.

Звернуто увагу на дуалістичність підходів цивільного законодавства України у визначенні правового режиму майна, що перебуває у особи на праві довірчої власності у відносинах щодо управління майном і у відносинах щодо забезпечення виконання зобов'язань. У першому випадку виникнення права довірчої власності не веде до припинення права власності на маймо у установника, тоді як у другому випадку – навпаки. Такі розбіжності у правовому регулюванні насправді викривляють справжню природу права довірчої власності, нівелюють його відмінності по відношенню до права довірчого управління.

Окремо звернуто увагу й на правозастосовну практику Верховного Суду, висновки якого у контексті розв'язання приватноправових майнових спорів не завжди узгоджуються з правовими нормами цивільного законодавства України і по суті запроваджують відмінні підходи, ніж це передбачено ними. Йдеться, зокрема, про застосування судом доктрини «підняття корпоративної завіси», яка посягає на непорушність права власності інших осіб й права довірчої власності у тому числі.

Констатується, що застосування у судовій практиці доктрини «підняття корпоративної завіси» тільки крізь призму окремих рішень Європейського суду з прав людини, українських і закордонних доктринальних джерел, а також на підставі таких загальних засад цивільного законодавства як то: справедливість, добросовісність та розумність не дає Верховному Суду достатніх правових підстав ігнорувати конкретні приписи цивільного законодавства, якими визначається система гарантій непорушності права власності в Україні.

Ключові слова: право власності, право довірчої власності, доктрина «підняття корпоративної завіси», принципи цивільного права.

The article examines the peculiarities of trust in view of the specifics of the legal technique of its regulation in the civil legislation of Ukraine and the law enforcement practice of the Supreme Court in this area.

Through the analysis of the legal provisions of the Civil Code of Ukraine, the author identifies a number of shortcomings in the methods of exposition of legal norms regarding trust. In particular, it is emphasized the need to avoid polysemy of legal categories in civil legislation, considering them as synonyms, i.e. trust as right and as relations. It inevitably affects the clarity and precision of legal norms.

Attention is drawn to the duality of the approaches of the civil legislation of Ukraine in determining the legal regime of property held by a person under trust in relations regarding property management and in relations regarding ensuring the fulfillment of obligations. In the first case, the creation of trust does not lead to the termination of the settlor's property right to asset, while in the second case, it is the other way around. Such differences in legal regulation actually distort the true nature of trust, leveling its differences towards entrusted management of assets.

Special attention is also paid to the law enforcement practice of the Supreme Court, whose conclusions in the context of private property disputes are not always consistent with the legal provisions of the civil legislation of Ukraine and, in fact, introduce different approaches than those prescribed by them. It is, in particular, about the court's application of the doctrine of «piercing the corporate veil», which encroaches on the inviolability of the property rights of other persons, including trust.

The author states that the application of the doctrine of «piercing the corporate veil» in judicial practice only through the prism of certain judgments of the European Court of Human Rights, Ukrainian and foreign doctrinal sources, as well as on the basis of such general principles of civil legislation as: justice, good faith and reasonableness does not give the Supreme Court sufficient legal grounds to ignore the specific provisions of civil law which determine the system of guarantees of inviolability of property rights in Ukraine.

Key words: property rights, trust, doctrine of «piercing the corporate veil», principles of civil law.

Право довірчої власності порівняно новий інститут для правової системи України. Наразі його унормування в цивільному законодавстві України все ще не вирізняється досконалістю юридичної техніки викладення правових норм і підходів у правовому регулюванні, попри те, що цей правовий інститут пройшов тернистий шлях закріплення у законодавстві.

Принагідно згадати, що ідеї введення у вітчизняне законодавство правової конструкції фідуціарної (довірчої) власності лунали ще за радянські часи, коли радянською правовою школою опрацьовувались правові способи розв'язання проблемних питань власності: необхідно було пояснити, на підставі якого, власне, суб'єктивного права майно, що є державною власністю, могло перебувати у володінні, користуванні та розпорядженні інших юридичних осіб – самостійний суб'єктів права. І хоча ідея щодо введення у радянське цивільне законодавство інституту права довірчої власності не знайшла остаточної підтримки (виник інститут права оперативного управління майном), разом з тим до неї повернулися вже в незалежній Україні, коли на зламі економічних моделей господарювання, через введення у цивільне законодавство приватної власності обґрунтовано і закономірно виникла потреба у пошуку нових правових конструкцій більш ефективного використання власником свого майна.

Першими нормативно-правовими актами, в положеннях яких правові норми про право довірчої власності з'явилися, стали Закони України «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю» від 19.06.2003 р. та «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати» 19.06.2003 р. Через їх прийняття Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 19.06.2003 р. право довірчої власності було введено й у Цивільний кодекс України (далі – ЦК України). Попри це, означені зміни насправді не розкривали всебічно правову природу права довірчої власності, його особливості і значно обмежували при цьому сферу його можливого застосування.

Наступні серйозні зміни щодо інституту права довірчої власності Верховна Рада України зробила лише у 2019 році, коли через прийняття Закону України «Про

внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання інвестиційної діяльності в Україні» від 20.09.2019 р. глава 49 книги 5 ЦК України була доповнена параграфом 8 «Довірча власність», де у тринадцятьох нових статтях кодексу були висвітлені особливості права довірчої власності як нового способу забезпечення виконання зобов'язання.

Наразі сьогодні правовий аналіз положень Цивільного кодексу України [1] щодо права довірчої власності, і зокрема параграфу 8 глави 49 книги 5 ЦК України, дає змогу критично оцінити новели цивільного законодавства України і не лише за змістом, а й з точки зору рівня юридичної техніки викладання правових норм. Саме крізь призму такого бачення якості сучасного цивільного законодавства України про право довірчої власності і можна зробити окремі зауваження.

По-перше, якість нормативно-правового акта має визначатися насамперед правильністю використання в ньому правових термінів. При викладанні правових норм бажано уникати можливої полісемії правових категорій, у тому числі й їх ототожнення, що неодмінно позначається на ясності й чіткості самих норм права. Причому таке узгодження правових термінів має відбуватися з урахуванням усіх особливостей чинного цивільного законодавства України, де кожна правова категорія повинна мати своє значення і місце.

Норми параграфа 8 глави 49 книги 5 ЦК України, на жаль, демонструють недоцільне і невиправдане ототожнення законодавцем правових термінів «довірча власність» і «право довірчої власності».

За класичними канонами права термін «довірча власність» має відтворювати у праві відповідний різновид цивільних відносин, тоді як «право довірчої власності» – вид суб'єктивного цивільного права. Нехтування цими відмінностями у цивільному законодавстві не узгоджується з тим, що, на відміну від книги 3 ЦК України «Право власності та інші речові права», яка викладена як система речових прав, книга 5 «Зобов'язальне право» викладена як система зобов'язальних правовідносин. Перші (*суб'єктивні права*) мають розкриватися за суб'єктно-об'єктним підходом, тоді як другі (*правовідносини*) – за суб'єктно-суб'єктним підходом.

Наочним прикладом ототожнення законодавцем понять «довірча власність» та «право довірчої власності» є ч. 2 ст. 597[1] ЦК України, де зазначено, що «Право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язань (*далі – довірча власність*) є різновидом права власності на майно…».

Свавільне вживання законодавцем правових термінів демонструє й ст. 546 ЦК України, де, з одного боку, видом забезпечення виконання зобов'язання визначено «*право* довірчої власності», а з другого – наприклад, притримання (а не *право притримання*) та застава (а не *право застави*).

Відповідно до ч. 1 ст. 597[3] ЦК України «Довірча власність виникає на підставі договору, укладеного у письмовій формі». Проте, зрозуміло, що за договором має виникати саме право довірчої власності, тоді як сам договір ніколи не може бути підставою для виникнення абсолютних правовідносин, якими, власне, і є відносини довірчої власності. Тобто такий підхід законодавця вказує на відсутність усвідомлення ним нюансів правової природи речових прав і речових правовідносин, що опрацьовані на рівні цивілістичної доктрини. Якщо ж в цій нормі термін «довірча власність» використаний у світлі змісту терміну «право довірчої власності», тоді виникає закономірне запитання, навіщо у праві одні правові явища підміняти іншими і який в цьому сенс, окрім розмитості положень законодавства, що є наслідком такої підміни?

По-друге, на наявність у Цивільному кодексі України неузгодженості назви і змісту вказує й стаття 597[1] ЦК України. Її назва «Право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язання *за кредитним договором*», проте вже у ч. 1 цієї статті зазначено, що право довірчої власності може виникати не лише за кредитним договором, а й *договором позики*.

По-третє, у Цивільному кодексі України і досі залишаються неузгодженими положення кодексу, коли в одних випадках при довірчій власності її засновник (установник) втрачає права власності на своє майно, передане довірчому власнику, а в інших випадках чомусь ні.

Яскравим прикладом такого дуалістичного підходу до одних тих самих відносин є ч. 3 ст. 597[1] та ч. 5 ст. 1033 ЦК України. У першому випадку норма ч. 3 ст. 597[1] ЦК України визначає, що «З моменту встановлення довірчої власності право власності особи, яка передала своє майно у довірчу власність, припиняється», тоді як у другому випадку, передбаченому ч. 5 ст. 1033 ЦК України зазначається протилежне, а саме: «Управитель, якщо це визначено договором про управління майном, є довірчим власником цього майна, яким він володіє, користується і розпоряджається відповідно до закону та договору управління майном. Договір про управління майном *не тягне за собою переходу права власності* до управителя на майно, передане в управління». Такі розбіжності у правовому регулюванні відносин довірчої власності насправді викривляють справжню природу права довірчої власності, нівелюють його відмінності по відношенню до права довірчого управління майном.

Варто зазначити, що неузгодженості правових позицій Цивільного кодексу України щодо інституту права довірчої власності мають не лише змістовий, а й термінологічний характер: у параграфі 8 гл. 49 книги 5 ЦК України йдеться про засновника довірчої власності, тоді як у гл. 70 цієї ж книги кодексу використаний вже інший правовий термін – установник.

По-четверте, недоліки правових норм параграфа 8 гл. 49 книги 5 ЦК України проявляються й у їх колізійності одна одній.

Так, ч. 3 ст. 597[1] ЦК України визначає, що «З моменту встановлення довірчої власності право власності особи, яка передала своє майно у довірчу власність, *припиняється*». Разом з тим ч. 3. ст. 597[2] ЦК України передбачає, що «Режим довірчої власності *не поширюється* на плоди, продукцію та доходи, одержані від використання об'єкта довірчої власності, якщо інше не зазначено у договорі про встановлення довірчої власності». На практиці закономірно постане питання, а хто саме має бути власником таких «плодів, продукції та доходів», якщо засновник довірчої власності вже не є власником майна, переданого у довірчу власність, а норма ч. 3 ст. 597[2] ЦК України жодної конкретизації щодо власника зазначених об'єктів не надає.

По-п'яте, з правового аналізу положень параграфа 8 гл. 49 книги 5 ЦК України чітко слідує, що *єдиним власником майна*, що було передане засновником у довірчу власність, є саме довірчий власник, хоча обсяг його правомочностей як власника такого майна й обмежений на рівні закону (див., як приклад, ч. 2 ст. 597[1] ЦК України). З огляду на таку особливість, наскільки виправданим з юридичної точки зору є вживання законодавцем терміну «звернення стягнення на об'єкт довірчої власності»? Зрозуміло, що з огляду на належний рівень юридичної техніки звернути стягнення на власне майно не можна.

По-шосте, п. 1 ч. 1 ст. 597[7] ЦК України передбачає, що довірчий власник зобов'язаний звернути стягнення на об'єкт довірчої власності, зокрема, у разі державної реєстрації рішення про припинення юридичної особи-довірчого власника. Оскільки відповідно до ч. 5 ст. 104 ЦК України «Юридична особа є такою, що припинилася, з дня внесення до єдиного державного реєстру запису про її припинення», закономірно виникає запитання, як довірчий власник, що є юридичною особою, зможе виконати припис п. 1 ч. 1 ст. 597[7] ЦК України?

По-сьоме, з правової, і насамперед, доктринальної точки зору, має бути обґрунтовано, яким чином зміст частин 1 та 2 ст. 597[11] ЦК України узгоджується із дією у речовому праві принципу наступності речових прав (відомий ще римському приватному праву), за яким «*ніхто не може передати іншому такого речового права, якого сам не має*».

Частиною 1 ст. 597[11] ЦК України, натомість, передбачено, що «Протягом п'яти робочих днів з дня припинення (у тому числі у зв'язку з його повним виконанням) основного зобов'язання довірчий власник зобов'язаний *передати право власності* на об'єкт довірчої власності довірчому засновнику, якщо інше не визначено договором про встановлення довірчої власності». Принагідно також зазначити, що у доктрині права ч. 2 ст. 597[11] ЦК України щодо оформлення передачі довірчим власником засновнику довірчої власності права власності на відповідне майно за актом приймання-передачі часто розглядають як ознаку наявності у праві так званих речових договорів у зобов'язанні.

По-восьме, законодавець має обережніше ставитись до можливості укладення договору встановлення довірчої власності щодо рухомих речей (особливо вартісних) у письмовій формі, оскільки з огляду на специфіку встановленого правового режиму, який не передбачає можливості звернення стягнення на об'єкт права довірчої власності як з боку кредиторів засновника довірчої власності, так і самого довірчого власника, такий інструментарій можна легко використовувати з неправомірною ціллю (зловживання правом) з метою уникнення відповідальності перед кредиторами.

З огляду на зазначені зауваження узагальнено можна зробити висновок, що основною проблемою чинного цивільного законодавства України у розрізі його положень щодо права довірчої власності є якість правових норм цього інституту. На жаль, так вже сталося, що у різні хвилі змін у цивільне законодавство України стосовно права довірчої власності закладалися відмінні концептуальні основи існування цього інституту в правовій системі України. Серед іншого, достатньо згадати хоча б те, що якщо за одним підходом перехід права власності на трастове майно заперечувався, то за іншим – навпаки. На таких протиріччях правильно і за однаковим підходом визначати правову природу права довірчої власності у цивільному законодавстві України просто неможливо.

Не додає ясності по окремим питанням інституту права довірчої власності і права власності взагалі й судова практика. В деяких випадках висновки Верховного Суду не узгоджуються з правовими нормами цивільного законодавства України і по суті запроваджують відмінні підходи, ніж це передбачено ними. Так, зокрема, в своїх рішеннях Верховний Суд допускає можливість у майнових спорах накладення арешту на майно, яке не належить на праві власності фізичній особі-відповідачу, а є об'єктом права власності або права довірчої власності інших осіб. У таких випадках суд застосовує, зокрема, *доктрину «підняття корпоративної завіси»* (*«piercing the corporate veil»*), яка означає, що майно, права та обов'язки, що належать певній юридичній особі можна розглядати як майно, права та обов'язки іншої особи, найчастіше її учасників, керівників або інших компаній групи [2]. Якщо відповідач як фізична особа є вирішальним кінцевим бенефіціарним власником юридичних осіб, трастів або інших подібних правових утворень, то вже цієї ознаки Верховному Суду є достатньо, щоб не визнавати правосуб'єктність таких осіб, розглядаючи їх як номінальних власників майна, що офіційно належить їм на праві власності, і відповідно для справедливого і розумного, на думку Верховного Суду, вирішення приватноправового майнового спору кваліфікувати майно таких номінальних власників як майно, що належить бенефіціарію. Причому зазначається, що правосуб'єктність такого номінального власника не визнається саме в межах розгляду конкретної судової справи, при тому, що сама особа не припиняє своє існування з точку зору права [2]. Як наслідок на таке майно номінальних власників суд може накласти арешт для забезпечення позовних вимог позивача, де ці номінальні власники навіть не виступають відповідачами у судовій справі, а у разі задоволення позовних вимог на таке майно може бути накладене і стягнення задля виконання судового рішення.

Попри те, що доктрину «підняття корпоративної завіси» Верховний Суд вважає можливим застосовувати лише у виключних випадках, зокрема, коли у відповідача (кінцевого бенефіціарного власника) свого власного майна не вистачає для погашення заборгованості перед кредиторами, все одно постає питання законності такої практики, зокрема, поза приписами ст. 1040 ЦК України. На рівні закону ними фіксується автономність правового режиму майна, переданого в управління при заснуванні трасту, від кредиторів установника управління на засадах права довірчої власності. За загальним імперативним правилом звернення стягнення на майно, передане в управління, за вимогою кредитора установника управління не допускається. Одним із винятків з дії цієї заборони є визнання установника управління банкрутом. Лише за таких умов договір управління цим майном припиняється і майно, передане довірчому власнику (управителю) може бути включено до ліквідаційної маси. Наразі накладення арешту або стягнення на таке майно за доктриною «підняття корпоративної завіси» у практиці Верховного Суду може відбуватись без цієї процедури.

Принагідно зазначити, що, як констатує сам Верховний Суд, українські суди широко використовують доктрину «підняття корпоративної завіси» у справах, де особа використовує складні корпоративні структури для уникнення відповідальності, де особа та її учасник по суті становлять єдине ціле та їх інтереси неможливо розмежувати [2]. Саме з цієї мотивувальної позиції Верховний Суд за останні роки неодноразово формулював правові висновки, у яких визначав умови, коли юридична самостійність юридичної особи може бути проігнорована. Для цього у своїх рішеннях суд застосовував доктрину «підняття корпоративної завіси» та доктрину "alter ego".

За такими підходами Верховний Суд ставив під сумнів правовий режим майна, яке перебувало у інших осіб (не відповідача) не тільки на праві довірчої власності, а й праві власності взагалі. Мета застосування таких невідомих цивільному законодавству України прийомів безперечно благородна: спробувати притягнути до відповідальності тих осіб, які намагаються через різні правові конструкції убезпечити себе від вимог кредиторів, передаючи своє майно у номінальну власність інших осіб. Разом з тим закономірно виникає запитання, чи можна такою метою обґрунтовувати порушення приписів закону, які надають власникам, у тому числі довірчим, гарантії непорушності їх права на майно?

Сам Верховний Суд визнає, що чинне законодавство не містить норм загального характеру, які б регулювали «підняття корпоративної завіси» між учасником та юридичною особою. Саме тому у приватноправових майнових спорах Верховний Суд відшукує правове підґрунтя для застосування цієї концепції у рішеннях Європейського суду з прав людини і в українських та закордонних доктринальних джерелах, базуючись у тому числі на загальних засадах цивільного законодавства: справедливості, добросовісності та розумності (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України). Наголошується, що при здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині. Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання

правом в інших формах. Отже, підставами для застосування доктрини «підняття корпоративної завіси» для Верхового Суду є зловживання корпоративною структурою для уникнення виконання своїх зобов'язань, зокрема, й щодо відшкодування завданої шкоди, фактичне управління активами групи компаній як власними [2].

Така аргументація Верховного Суду начебто прив'язує можливість застосування доктрини «підняття корпоративної завіси» під випадки, коли кінцевий беніфіціарний власник передає своє майно до номінальних власників виключно з неправомірною метою і це власно має бути доведено у суді. Проте і тут з огляду на наявну практику Верховного Суду це є необов'язковим. Так, у справі № 910/268/23 Верховний Суд, з одного боку, визнає, що не можна сказати, що така складна корпоративна структура була створена відповідачем спеціально для того щоб уникнути відповідальності перед позивачем, а з другого боку, неправомірність подібних дій відповідача визнається тільки через факт того, що відповідач свідомо і протягом тривалого часу використовує схему володіння майном, яке юридично оформлено на інших підконтрольних йому осіб, вочевидь для уникнення будь-якої відповідальності за будь-якими персональними зобов'язаннями (тобто це є свідома стратегія відповідача) [2]. З рішення суду, наприклад, не зрозуміло, якими доказами було доведено, що свідоме і протягом тривалого часу використовування легальних правових конструкції щодо правового режиму майна, у тому числі права довірчої власності, вже є доказом неправомірності мети використання таких правових інструментів?

Право довірчої власності історично виникло, окрім іншого, як засіб оптимізації режиму оподаткування, убезпечення трастового майна від можливих в майбутньому вимог кредиторів установника трасту тощо. Проте така мета під життєві потреби кожної людини, ще не доводить неправомірність намірів особи, а свідчить про свідоме планування свого майбутнього, де природно спробувати захистити себе від ризиків, наприклад, невдалої підприємницької або інвестиційної діяльності. І як зроблений висновок Верховного Суду узгоджується з дією в цивільному праві презумпції правомірності поведінки особи (ч. 5 ст. 12 ЦК України)?

Узагальнено проблему такої новаторської практики Верховного Суду можна сформулювати питанням про те, чи може суд, керуючись загальними принципами справедливості, добросовісності й розумності, ігнорувати конкретні приписи цивільного законодавства, обґрунтовуючи це бажанням справедливого та розумного вирішення спору. Чіткі критерії такої справедливості, звісно, ніхто ще, в тому числі й Верховний Суд, не визначив. До того ж, чи може справедливість досягатися через порушення інших норм закону або спробами «новаторської» їх інтерпретації.

Зокрема, йдеться про ч. 3 ст. 96 ЦК України, де визначається загальне правило, що учасник (засновник) юридичної особи не відповідає за зобов'язаннями юридичної особи, а юридична особа не відповідає за зобов'язаннями її учасника (засновника), *крім випадків, встановлених установчими документами та законом*. Подібну правову норму містить й ч. 2 ст. 3 Закону України «Про акціонерні товариства», відповідно до якої акціонерне товариство не відповідає за зобов'язаннями акціонерів. У разі вчинення акціонерами протиправних дій до товариства та його органів не можуть застосовуватися будь-які санкції, що обмежують їхні права, крім випадків, *визначених законом*. У нормі ч. 2 ст. 3 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» таке правило взагалі сформульовано універсально імперативно: товариство не відповідає за зобов'язаннями своїх учасників.

Доречно звернути увагу, що в судовій практиці пріоритетність принципів права, на які час від часу намагається спиратися у своїх висновках Верховний Суд, визначається не завжди однаково. В контексті справ, де обґрунтовується правильність застосування доктрини «підняття корпоративної завіси» наголос робиться насамперед на принцип справедливості, проте принцип юридичної визначеності не згадується. Однак у випадках, коли Верховний Суд формулює відступи від попередніх судових висновків і змінює, приміром, підходи до вирішення спорів щодо витребування майна з чужого незаконного володіння, справи вирішені за старим «неправильним» підходом не переглядаються, оскільки цього вимагає принцип юридичної визначеності, попри те, що принцип справедливості вимагає іншого.

Наразі можемо констатувати, що процес удосконалення цивільного законодавства і судової практики не можливий якщо не критично оцінювати їх сучасний стан. Попри позитиви цивільного законодавства України, зокрема, щодо унормування інституту права довірчої власності та сильні сторони правозастосовної практики Верховного Суду тощо, прогрес у розвитку досягається через осмислення їх недоліків, пошуку вивірених рішень проблемних питань. Завдяки належній юридичній техніці правові норми і позиції законодавства можуть набувати тієї ясності і чіткості, що не дає змогу їх неправильної інтерпретації, підміни одних понять іншими тощо. Однак і судова правозастосовна практика не має підмінювати собою приписи законів, зводитись до ігнорування окремих законодавчих позицій тільки з огляду на те, що саме такий підхід вбачається Верховним Судом справедливим. Недосконалість законів не можна усувати судовою практикою, це сфера відповідальності Верховної Ради України. Новітні доктрини, які останнім часом доволі широко запроваджує в свою практику Верховний Суд, звісно можна вітати і навіть підтримувати, проте такі новели мають узгоджуватися із законодавством, а не змінювати його опосередковано в правозастосовній практиці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV / *Верховна Рада України*. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення 28.06.2024).

2. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 10.01.2024 р. у справі № 910/268/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118788147 (дата звернення 28.06.2024).

РОЗДІЛ 4
ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 347.7
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/32

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ПРИМУСОВОГО ВИХОДУ СТРАХОВИКА З РИНКУ

SOME PROBLEMS WITH THE FORCED WITHDRAWAL OF AN INSURER FROM THE MARKET

Більчук О.О., асистент кафедри права та правоохоронної діяльності
Державний університет «Житомирська політехніка»

З початку 2024 року в Україні діє нове страхове законодавство. Змінилося та оновилося багато системних і локальних процедур, які проходять випробування в режимі реального часу. Дана стаття присвячена такому питанню, як примусовий вихід страховика з ринку та призначення тимчасової адміністрації страховика.[1] Актуальність тематики статті полягає в тому, що виведення страховика з ринку – це інституційна складова системи страхування держави без якої неможливе її функціонування. Критично важливо щоб процедури виведення страховика з ринку були ефективними, дієвими та доцільними з точки зору витрачання ресурсів держави та інших учасників таких процедур. Також нові процедури виведення страховика з ринку мали б гармонійно поєднуватися з:

– поточною діяльність страховика, який виводиться з ринку, тобто без шкоди для бенефіціарів страхових полісів;

– дотичними судовими процедурами та загальними процедурами припинення компаній в Україні.

В контексті ефективності та гармонізації процедур, також варто зазначити, що Україна взяла на себе зобов'язання докладати всіх необхідних зусиль для забезпечення впровадження міжнародних стандартів регулювання та нагляду у сфері фінансових послуг. У сфері страхування, одним із таких стандартів є «Основні принципи страхування» Міжнародної асоціації органів нагляду за страховою діяльністю. Розділ 12 вказаних принципів безальтернативно ілюструє направленість і мету законодавства про виведення страховика з ринку. Основне завдання такого законодавства спрямоване на захист прав і привілеїв держателів полісів (страхувальників та отримувачів страхових виплат), та мінімізації перебоїв у своєчасному здійсненні страхових виплат.

Предметом дослідження даної статті є частина процедури виведення страховика з ринку з призначенням тимчасової адміністрації. Зокрема, буферний етап на якому завершуються інспекційні повноваження регулятора[2] ринку та починаються судові процедури виведення страховика з ринку. У статті схематично наведено, процедурні етапи нової процедури виведення страховика з ринку та призначення тимчасової адміністрації. Здійснено аналіз процедури звернення регулятора з позовом про ліквідацію страховика, з точок зору: 1) ефективності; 2) гармонійного поєднання з існуючими процедурами; 3) відповідності Закону України «Про адміністративну процедуру». На основі наявних прикладів практичного застосування норм, проаналізовано проблемні моменти нової процедури примусового виведення страховика з ринку. Показано перші точки зору суддей, які були залучені до процедури примусового виведення страховика з ринку.

Ключові слова: примусовий вихід страховика з ринку, регулятор ринку небанківських фінансових послуг, ефективність процедур виведення страховика, захист прав держателів страхових полісів, ліквідація страхових компаній.

Since the beginning of 2024, new insurance legislation has been in effect in Ukraine. Many systemic and local procedures have been changed and updated, undergoing real-time testing. This article is dedicated to the issue of compulsory withdrawal of an insurer from the market and the appointment of a temporary administration for the insurer. The relevance of the topic lies in the fact that the removal of an insurer from the market is an institutional component of the state's insurance system, without which its functioning is impossible. It is critically important that the procedures for removing an insurer from the market are effective, efficient, and appropriate in terms of the expenditure of state resources and other participants in such procedures. The new procedures for removing an insurer from the market should also harmoniously combine with:

– The ongoing activity of the insurer being removed from the market, i.e., without harming the beneficiaries of insurance policies;

– Related court procedures and general procedures for terminating companies in Ukraine.

In the context of efficiency and harmonization of procedures, it is also worth noting that Ukraine has undertaken to make all necessary efforts to ensure the implementation of international standards for regulation and supervision in the field of financial services. In the insurance sector, one such standard is the «Insurance Core Principles» of the International Association of Insurance Supervisors. Section 12 of these principles unequivocally illustrates the direction and purpose of legislation on removing an insurer from the market. The main objective of such legislation is to protect the rights and privileges of policyholders (insureds and beneficiaries), and to minimize disruptions in the timely payment of insurance claims.

The subject of this article's research is the part of the procedure for removing an insurer from the market with the appointment of a temporary administration. In particular, the buffer stage at which the supervisory powers of the market regulator are completed, and the court procedures for removing the insurer from the market begin. The article schematically presents the procedural stages of the new procedure for removing an insurer from the market and appointing a temporary administration. An analysis of the procedure for the regulator to file a claim for the liquidation of the insurer is carried out, from the points of view of: 1) efficiency; 2) harmonious combination with existing procedures; 3) compliance with the Law of Ukraine «On Administrative Procedure». Based on available examples of practical application of the norms, problematic aspects of the new procedure for compulsory removal of an insurer from the market are analyzed. The first points of view of judges involved in the procedure of compulsory removal of an insurer from the market are shown.

Key words: compulsory withdrawal of insurer from market, non-banking financial services market regulator, efficiency of insurer removal procedures, protection of policyholder rights, liquidation of insurance companies.

[1] У статті, поряд терміном «примусовий вихід страховика з ринку» також вживається «виведення страховика з ринку» оскільки такий вихід здійснюється за ініціативою регулятора ринку, під його контролем та з призначенням тимчасової адміністрації.

[2] Під терміном «регулятор» мається на увазі контролюючий орган ринку небанківських фінансових послуг Національний банк України.

Отже, аналізована частина процедури примусового виведення страховика з ринку, схематично, має наступні етапи. **Перший етап:** відправною точкою примусового виведення страховика з ринку є рішення регулятора про застосування до страховика заходу впливу у вигляді анулювання ліцензії страховика з підстав, не пов'язаних з віднесенням страховика до категорії неплатоспроможних та призначення тимчасової адміністрації. **Другий етап:** здійснення тимчасовим адміністратором управління страховиком до моменту призначення судом ліквідатора страховика. **Третій етап, який і є предметом дослідження даної статті:** звернення регулятора до господарського суду з позовом про ліквідацію страховика та з клопотанням про призначення ліквідатора страховика з числа арбітражних керуючих у справах про банкрутство фінансових установ.

В тексті закону, зазначені етапи мають наступний вигляд. Відповідно до абзацу другого ч. 1 ст. 66 Закону України «Про страхування», прийняття регулятором рішення про застосування до страховика заходу впливу у вигляді анулювання ліцензії страховика з підстав, визначених пунктами 2–13, 15 частини другої статті 123 цього Закону[3], є підставою для звернення регулятора до господарського суду з позовом про ліквідацію страховика [1, абз. 2 ч. 1 ст. 66]. За умови наявності у страховика зобов'язань за договорами страхування, регулятор:

1) одночасно з прийняттям рішення про анулювання ліцензії страховика призначає тимчасову адміністрацію;

2) протягом одного місяця з дати прийняття рішення про анулювання ліцензії страховика звертається до господарського суду з позовом про ліквідацію страховика відповідно до пункту 3 частини першої статті 110 Цивільного кодексу України та з клопотанням про призначення ліквідатора страховика з числа арбітражних керуючих у справах про банкрутство фінансових установ[1, ч. 4 ст. 66].

Порядок встановлення факту відсутності або наявності у страховика зобов'язань за договорами страхування (перестрахування, співстрахування) визначається нормативно-правовими актами Регулятора [1, ч. 6 ст. 66]. Розпочата процедура ліквідації страховика не може бути зупинена/припинена, у тому числі в разі визнання протиправними (незаконними) та скасування індивідуальних актів регулятора, що були підставою для її початку [1, ч. 8 ст. 66].

Як вбачається, регулятор приймає рішення та ініціює процедуру примусового виведення страховка з ринку, а рішення про ліквідацію страховика приймає суд з подачі регулятора.

Концепція, яка закладена у статтю 66 Закону № 1909-IX полягає в тому, що саме регулятор вирішує чи бути страховику на ринку, а суд має перевірити наявність лише двох обставин:

1) наявності рішення про анулювання регулятором ліцензій для страховика з підстав, визначених пунктами 2-13, 15 частини другої статті 123 цього Закону;

2) наявності у страховика зобов'язань за договорами страхування, та додати легітимності рішенню регулятора (на професійному сленгу «засилити рішення»).

Сукупність наведених двох обставин, з точки зору Закону № 1909-IX та його авторів, дає суду всі підстави прийняти рішення про ліквідацію страховика. Також з норм Закону № 1909-IX вбачається, що в рамках позову про ліквідацію, у регулятора та будь-кого іншого, відсутня дискреція порушувати перед судом питання законності рішень регулятора про анулювання ліцензії та наявності у страховика зобов'язань за договорами страхування. Відповідь на питання чи наявна в суду дискреція перевіряти законність рішення регулятора про анулювання ліцензій, надіюся, судова система надасть самостійно. Підсумовуючи, очевидно, що ст. 66 Закону № 1909-IX формулювалася таким чином щоб етап звернення регулятора до суду з позовом про ліквідацію страховика, процедурно, був максимально простий, а основні дійства розгорталися до цього етапу (під час інспекційної перевірки) та після, після ухвалення рішення про ліквідацію.

На думку автора, проблемою оперативного рівня, в зазначеній концепції, є використання інструментарію позовного провадження при зверненні до суду з вимогою прийняти рішення про ліквідацію страховика. І саме це призведе до того, що етап звернення до суду з позовом про ліквідацію страховика буде необгрунтовано вичерпувати часові ресурси регулятора, судової системи, страховика та бенефіціарів страхових полісів страховика. Тому, що позовне провадження і позовна заява, як його основний документ, побудовані на принципах змагальності, диспозитивності та права звернення до суду. Вказані принципи проявляються в реальному судово-процесуальному житті в тому, що:

– звернення до суду можливе шляхом реалізації, виключно, права, а не обов'язку;

– учасниками позовного провадженні є сторони, які рівні в своїх правах при доведенні обставин;

– позовне провадження за своїм характером є змагальним процесом двох та більше сторін, права та інтереси яких воно зачіпає;

– процесуальні рішення судом приймаються з ініціативи однієї сторони при врахуванні думки, позиції інших сторін;

– етапність та динаміка позовного провадження у вигляді заяв по суті вимагає активної участі всіх учасників.

На практиці це призведе до того, що судді господарських судів, які без сумніву сповідують зазначені вище принципи, які щодня працюють з рішеннями Європейського суду з прав людини, які роками працюють в рамках процесуальної процедури, будуть досліджувати обставини передбачені ст. 66 Закону № 1909-IX саме за правилами процесуального законодавства.

Судді будуть бажати почути позицію страховика, яких може бути дві: 1) позиція страховика в особі тимчасового адміністратора; 2) позиція страховика в особі керівника повноваження якого передані тимчасовому адміністратору. Також, всі особи, які будуть вважати себе зацікавленими у розгляді позовної заяви регулятора можуть намагатися долучитися до участі в розгляді такого позову. Вірогідний спектр таких осіб занадто великий, від акціонерів страховика до особи, яка претендує на виплату страхового відшкодування від страховика. І судді будуть зобов'язані оцінювати кожну ініціативу, долучитися до справи, на предмет обгрунтованості.

На момент підготовки статті уже можна оцінити першу реакцію судової системи на позови регулятора про ліквідацію страховиків. Автору вдалося знайти у Єдиному державному реєстрі судових рішень дві судові справи ініційовані регулятором, шляхом подання позову про ліквідацію страховика. Так, у справі № 922/412/24 при здійсненні автоматизованого розподілу, в графі спеціалізація зазначено: «Справи позовного провадження**Інші справи позовного провадження»** [2]. У справі № 917/943/24 при здійсненні автоматизованого розподілу, в графі спеціалізація зазначено: «Справи позовного провадження**Справи про банкрутство»**, однак на наступний день було проведено повторний авторозподіл та змінено спеціалізацію справи на: «Справи позовного провадження**Справи у спорах, щодо недоговірних зобов'язань»** [3]. Наведені авторозподіли справ наштовхують на логічне запитання про те, чи є справи ініційовані регулятором в порядку ст. 66 Закону № 1909-IX, справами про банкрутство з урахуванням того, що регулятор зобов'язаний додати до позову клопотання про призначення ліквідатора страховика з числа арбітражних керуючих у справах про банкрутство фінансових установ. Оскільки, вся нормативна база, яка врегульовує

[3] Тобто без віднесення до категорії неплатоспроможних.

діяльність арбітражних керуючих обмежена конкурсним правом (банкрутним правом) та судовими процедурами з банкрутства. Також, у позові регулятора відсутній елемент позову.

У справі № 922/412/24 було ухвалено рішення судом першої інстанції з якого можна побачити наступні особливості розгляду справи [4]:

1) суддя призначив справу до розгляду в порядку загального позовного провадження, врахував відзив страховика та навіть зайняв його позицію;

2) регулятор вважає, що ст.66 Закону № 1909-IX зобов'язує його звернутися з позовом до суду, а не наділяє таким правом;

3) регулятор в позові формулює дві вимоги: 1) прийняти рішення про ліквідацію страховика та 2) призначити ліквідатора без зазначення кандидатури такого ліквідатора або критеріїв відбору судом такого ліквідатора;

4) суд першої інстанції розцінив подання регулятром позову про ліквідацію страховика, як окремий, самостійний захід впливу;

5) суд першої інстанції має дискрецію відмовив в задоволенні такого позову.

У справі № 917/943/24 суд залишив без руху позовну заяву регулятора з якої також можна побачити наступні погляди суду на особливості розгляду позову про ліквідацію страховика [5]:

1) у разі посилання регулятора на матеріали інспекційної перевірки, як на обставини справи, суд бажає бачити, як докази такі матеріали у справі чого не було зроблено регулятором;

2) при формулюванні позовної вимоги про призначення ліквідатора, суд зазначив про необхідність конкретизації даної позовної вимоги, зокрема щодо кандидатури ліквідатора або способу визначення такої кандидатури.

Будь-які інші приклади розгляду позовів регулятора поданих в порядку ст. 66 Закону № 1909-IX, на час підготовки статті, автору не вдалося знайти.

Оскільки процедурні питання, які є предметом дослідження даної статті, пов'язані з функціями публічної адміністрації, вони також підпадають під дію Закону України «Про адміністративну процедуру» (далі за текстом Закон № 2073-IX). Для переконливості зазначеної гіпотези, наводиться цитата з Закону № 2073-IX: «*функції публічної адміністрації – надання адміністративних послуг, здійснення інспекційної (контрольної, наглядової) діяльності, вирішення інших справ за заявою особи або за власною ініціативою адміністративного органу*» [6, абз. 11 п. 1 ч. 2].

З точки зору Закону № 2073-IX та єдиного рішення регулятора, яке є у відкритому доступі, вбачається, що подання регулятором позову до суду є виконанням адміністративного рішення (рішення регулятора про анулювання ліцензій). Тобто, подання позову про ліквідацію страховика та виконання рішення про анулювання ліцензій – є завершальним етапом адміністративного провадження. Це підтверджує гіпотезу про те, що ст. 66 Закону № 1909-IX не передбачає будь-якої дискреції регулятора при вчиненні процедурної дії у вигляді подання позову про ліквідацію страховика.

Висновок. Нова процедура виведення страховика з ринку, яка передбачена п. 2 ч. 2 ст. 61, ч. 4 ст. 66 Закону № 1909-IX, на етапі завершення адміністративного провадження, а саме виконання рішення регулятора про анулювання ліцензій страховика має суттєвий недолік у вигляді використання змагального господарського процесу, який призначений для вирішення приватно-правових спорів. На думку автора, для регулятора доцільніше та логічніше було б завершувати адміністративне провадження іншою адміністративною процедурою, яка б працювала в рамках Закону України «Про адміністративну процедуру».

ЛІТЕРАТУРА

1. Про страхування: Закон України від 18.11.2021 р. № 1909-IX : станом на 19 квіт. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20#Text (дата звернення: 20.06.2024).
2. Судова влада України. Судова влада України. URL: https://court.gov.ua/log_documents/354519/5023/ (дата звернення: 20.06.2024).
3. Судова влада України. Судова влада України. URL: https://court.gov.ua/log_documents/147895/5018/ (дата звернення: 20.06.2024).
4. Єдиний державний реєстр судових рішень. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118392982 (дата звернення: 20.06.2024).
5. Єдиний державний реєстр судових рішень. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119616864 (дата звернення: 20.06.2024).
6. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17.02.2022 р. № 2073-IX : станом на 1 січ. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text (дата звернення: 20.06.2024).

УДК 342.9(075.8):37.0
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/33

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕЛЕКТРОННОЇ ТОРГІВЛІ

SOME ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF ELECTRONIC COMMERCE

Згама А.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Міжнародний гуманітарний університет

Зайцев О.О., аспірант кафедри державно-правових дисциплін
Міжнародний гуманітарний університет

У статті досліджено правову природу, основні нормативно-правові акти та аспекти правового регулювання електронної комерції (торгівлі) в Україні.

Акцентовано увагу на тому, що із швидкою трансформацією вітчизняної та світової економіки більш всеохоплюючим стають процеси електронних комунікацій, а також таке поняття як цифрова економіка. Всі процеси пов'язані із електронним середовищем повинні знайти гармонічне та виважене правове регулювання яке буде повністю відповідати потребам сьогодення.

Зосереджено увагу на тому, що електронна торгівля зазнає впливу і воєнної агресії та існує в умовах правового режиму воєнного стану, проте продовжує неухильно розвиватись, що спонукає до нових наукових пошуків.

Зазначено, що правове регулювання електронної торгівлі в Україні за останні роки зазнало чимало динамічних поштовхів спричинених світовими та внутрішньодержавними процесами. Розвиток телекомунікаційних технологій, впровадження високошвидкісного Інтернету, збільшення частки населення, що має власні мобільні пристрої (гаджети), посилення інновацій в телекомунікаційній сфері, виникнення такого явища як «карантин», спричиненого пандемією коронавірусу, а також збройна агресія та впровадження правового режиму воєнного стану, – всі ці фактори стали рушіями і трансформували відносини електронної комерції в Україні.

Встановлено, що на теперішній час законодавство про електронну торгівлю в Україні регулюється спеціальним законом – Законом України «Про електронну комерцію», що складається із 19 статей та Прикінцевих положень та потребує внесення змін з метою встановлення понятійно-категорійного апарату, визначення принципів та засад електронної комерції в Україні, встановлення правового регулювання тих аспектів електронної комерції, що неухильно розвиваються під тиском військової агресії.

Ключові слова: електронна торгівля, електронна комерція, електронний цифровий підпис, правове регулювання електронної комерції, цифрова економіка, цифрова держава, електронні угоди, телекомунікації, онлайн торгівля, е-комерція.

The article examines the legal nature, main legal acts and aspects of legal regulation of electronic commerce (trade) in Ukraine.

Attention is focused on the fact that with the rapid transformation of the domestic and world economy, the processes of electronic communications, as well as such a concept as the digital economy, are becoming more comprehensive. All processes related to the electronic environment must find a harmonious and balanced legal regulation that will fully meet the needs of today.

Attention is focused on the fact that electronic commerce is affected by military aggression and exists under the legal regime of martial law, but continues to develop steadily, which prompts new scientific research.

It is noted that the legal regulation of e-commerce in Ukraine has undergone many dynamic shocks caused by global and domestic processes in recent years. The development of telecommunication technologies, the introduction of high-speed Internet, the increase in the share of the population that has its own mobile devices (gadgets), the strengthening of innovations in the telecommunications sphere, the emergence of such a phenomenon as "quarantine" caused by the coronavirus pandemic, as well as armed aggression and the introduction of a legal regime of martial law, – all these factors became drivers and transformed e-commerce relations in Ukraine.

It has been established that currently the legislation on electronic commerce in Ukraine is regulated by a special law – the Law of Ukraine "On Electronic Commerce", which consists of 19 articles and final provisions and needs to be amended in order to establish a conceptual and categorical apparatus, define the principles and principles of electronic commerce in Ukraine, establishing legal regulation of those aspects of electronic commerce that are steadily developing under the pressure of military aggression.

Key words: e-commerce, e-commerce, electronic digital signature, e-commerce legal regulation, digital economy, digital government, e-deals, telecommunications, online trade, e-commerce.

Постановка проблеми. XXI століття це – час реформ, час трансформації і час цифровізації усіх інститутів суспільного життя. Не є виключенням, а навпаки локомотивом таких перебудов і електронна комерція. Електронна торгівля саме те суспільне явище яке в силу своєї природи дає поштовх перебудови левової частки суспільних інститутів. Водночас, саме теоретичні напрацювання та регулювання актуальними нормами права, законодавством, що йде в ногу із часом, є щонайменше запорукою стабільного розвитку такого суспільного явища.

Правове регулювання електронної торгівлі є достатньо актуальним та затребуваним в сучасній державі.

Динамічний розвиток електронної торгівлі на початку XXI століття із подальшим розвитком телекомунікаційних технологій, цифровізацією економіки, а також в подальшому в силу ізоляційних процесів, викликаних пандемією, набирає неухильних обертів.

Мета статті. Метою цієї статті є намагання автора на належному рівні дослідити аспекти правового регулювання електронної торгівлі в Україні. Виокремити власні бачення та наявні проблеми у розвитку та гармонізації вітчизняного законодавства, що регулює окреслене питання, спонукати до подальшої наукової дискусії.

Аналіз останніх публікацій. Проблемами правового регулювання електронної торгівлі (комерції) займалась низка вітчизняних вчених серед яких: Баранов О.А., Білявська Ю.В., Богуславський М.М., Волинець В.В., Довгерт А.С., Макарова М.В., Малковський А.Л., Марченко В.Б., Петруненко Я.В., Пуцентейло П.Р., Руденко О.В., Тимченко Л.Д., Третько В.В., Чучковська А.В. та багато інших.

Виклад основного матеріалу. Верховною Радою України у 2015 році було прийнято базовий закон – «Про електронну комерцію». Відповідно до преамбули Закону України «Про електронну комерцію» визначено, що цей Закон визначає організаційно-правові засади діяльності у сфері електронної комерції в Україні, встановлює порядок вчинення електронних правочинів із застосуванням інформаційно-комунікаційних систем та визначає права і обов'язки учасників відносин у сфері електронної комерції [9]. Вказаний Закон є основоположним, спеціальним актом законодавства, що регулює саме відносини електро-

нної торгівлі в Україні. Водночас, низка питань прямо чи опосередковано пов'язаних із електронною торгівлею або регулюються іншими нормативно-правовими актами, або їх регулювання є застрілим, або взагалі не регулюється чинним законодавством.

Поряд із цим, фундаментом побудови світової електронної торгівлі стало прийняття Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № ООН А/51/628 від 16 грудня 1996 р. «Типовий закон про електронну торгівлю», прийнятий Комісією Організації Об'єднаних Націй з права міжнародної торгівлі» (ЮНСІТРАЛ), і Керівництво з прийняття Резолюції від 16.12.1996 № ООН А/51/628 [12].

На думку автора, саме вказаним міжнародним актом систематизовано, узагальнено та сформовано основні принципи та засади світової електронної торгівлі, що в подальшому знайшли своє відображення у спеціальних законах чи кодифікованих актах низки держав світу. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № ООН А/51/628 від 16 грудня 1996 р. «Типовий закон про електронну торгівлю» [12] мала важливе значення у була взята до уваги і при розробці Закону України «Про електронну комерцію».

Водночас, до прийняття спеціального закону – Закону України «Про електронну комерцію» у 2015 році правове регулювання електронної комерції було достатньо еклектичним. Так, частково питання електронної торгівлі регулювалось Цивільним кодексом України, Господарським кодексом України, Законом України «Про електронні документи та електронний документообіг», Законом України «Про захист прав споживачів», Законом України «Про рекламу», Законом України «Про електронні документи та електронний документообіг», Законом України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах», Законом України «Про телекомунікації», низкою підзаконних актів.

Водночас, електронна комерція у вказаних нормативно-правових актах лише згадувалась «з поміж іншого» та повного, базового, фундаментального правового регулювання вказаного кола суспільних відносин не мала.

Поряд із цим поняття електронна комерція неухильно поєднано із поняттям цифрова економіка.

На нашу думку, найбільш розширене визначення поняття цифрова економіка надав Пуцентейло П.Р. який зазначає, що цифрова економіка – це комунікаційне середовище економічної діяльності в мережі Інтернет, результат трансформаційних ефектів нових технологій загального призначення у сфері інформації, комунікації і нанотехнологій, новітній економічний уклад, в якому дані є окремою економічною сутністю, вони збираються, обробляються, беруть участь в аналітичному процесі і впливають безпосередньо на процес прийняття управлінських і стратегічних рішень, що характеризується переходом на якісно новий рівень використання інформаційно-телекомунікаційних технологій у всіх сферах соціально-економічної діяльності, що дозволяє інтегрувати технології і надає можливості для усунення кордонів між фізичними, цифровими і біологічними системами, сприяє поширенню товарів і розвитку сфери послуг за допомогою цифрового обміну інформацією та онлайн-торгівлі [11, с. 134].

Відтак, вказане питання викликає наукову дискусію в науковому середовищі. Так, думки вітчизняних вчених щодо стану правового регулювання електронної комерції достатньо різняться.

Волинець В.В. говорить про те, що сфера електронної комерції стикається із певними юридичними проблемами: від конфіденційності даних, захисту прав споживачів до проблем інтелектуальної власності [3, с. 1103].

Петруненко Я.В. вважає, що недоліками правового регулювання господарської діяльності у сфері електронної комерції є: 1) неурегульованість питань щодо захисту прав споживачів від неправдивої рекламної інформації, що міститься на веб-сайтах або електронних рекламних оголошеннях, а також від небажаної рекламної розсилки, що здійснюється через електронну пошту або іншими засобами електронного зв'язку; 2) невизначеність усіх важливих умов електронного договору, що мають бути обов'язково включені до його змісту; 3) недостатність правового регулювання захисту інформації, у тому числі персональних даних споживачів, що стають відомими суб'єкту господарювання у зв'язку із здійсненням господарської діяльності у сфері електронної комерції [7, с. 284].

Білявська Ю.В. йде далі і каже про те, що для розвитку е-комерції в Україні необхідно забезпечити відповідну нормативно-правову базу (затвердити Інформаційний кодекс України, Закон України «Про електронну комерцію»), створити національну інформаційну інфраструктуру, запровадити е-урядування та ін. [2, с. 338].

Марченко В.Б. каже про те, що залишається нагальною і потребує нормативного врегулювання проблема застосування в електронно-комерційних комунікаціях програмних застосунків типу Skype, Telegram, Viber, WhatsApp, тощо [6, с. 30].

Поряд із цим, Баранов О.А. дійшов до протилежного висновку відповідно до якого відсутня необхідність у формуванні якогось спеціального законодавства, що повинно регулювати суспільні відносини, що при цьому виникають, а також відсутня необхідність введення такого правового інституту, як «електронна торгівля» [1, с. 55].

На нашу думку, прийняття Закону України «Про електронну комерцію» у 2015 році стало «ковтком свіжого повітря» для правового регулювання електронної торгівлі в Україні.

Водночас, за майже десятиліття після прийняття вказаного закону суспільні інститути зазнали чималих змін. Сильно вплинуло на електронну торгівлю в Україні впровадження систем високошвидкісного інтернету 3G та 4G (у 2024 році планується впровадження технології 5G), пандемія коронавірусу яка стала поштовхом впровадження віддалених систем зв'язку, а також військова агресія та впровадження правового режиму воєнного стану.

Такі зміни, для того щоб електронна торгівля лише розвивалась та не мала перепон з боку держави, мають щонайшвидше зайти гармонічне правове регулювання у нормативно-правовий актах.

Висновки. Правове регулювання електронної торгівлі в Україні за останні роки зазнало чимало динамічних поштовхів спричинених світовими та внутрішньодержавними процесами. Розвиток телекомунікаційних технологій, впровадження високошвидкісного Інтернету, велика частка населення, що користується власними мобільними пристроями (гаджетами), посилення інновацій в телекомунікаційній сфері, виникнення такого явища як «карантин», спричиненого пандемією коронавірусу, а також збройна агресія та впровадження правового режиму воєнного стану, – всі ці фактори стали рушіями і трансформували відносини електронної комерції в Україні.

Враховуючи існування держави в умовах правового режиму воєнного стану, і те, що на відносини електронної комерції впливають фактори бойових дій, невизначеності на ринках робіт і послуг, доцільно б закріпити на рівні Закону більші гарантії захисту прав споживачів, що користуються послугами електронної торгівлі.

Також, доцільно в Законі України «Про електронну комерцію» деталізувати поняття електронних правочинів та сфери їх застосування, порядок визначення їх нікчемними.

Враховуючи аналіз вищенаведеного матеріалу, можна зробити висновок, що на теперішній час законодавство про електронну торгівлю в Україні регулюється спеціальним законом – Законом України «Про електронну комерцію», що складається із 19 статей та Прикінцевих положень та потребує внесення змін з метою вста-

новлення понятійно-категорійного апарату, визначення принципів та засад електронної комерції в Україні, встановлення правового регулювання тих аспектів електронної комерції, що неухильно розвиваються під тиском військової агресії.

Поряд із цим, враховуючи те, що електронна комерція є чи не найдинамічнішим суспільним явищем, наукові пошуки в контексті дослідження правових засад, правової природи та правового регулювання електронної комерції в Україні доцільно продовжувати.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранов О.А. Правові проблеми електронної торгівлі (комерції). *Інформація і право.* 2012. № 2. С. 48–56.
2. Білявська Ю.В. Регулювання електронної комерції в Україні. *Молодий вчений.* 2016. № 10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2016_10_78.
3. Волинець В.В. Правові аспекти регулювання електронної комерції: виклики та перспективи в умовах цифрової економіки. *Наукові перспективи.* № 5(47) (2024). DOI: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-5(47)-1094-1104.
4. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 436-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text.
5. Краус К.М., Краус Н.М., Манжура О.В. Електронна комерція та Інтернет-торгівля: Навч.-метод. посіб. Київ, 2021. 454 с. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/37044/1/Kraus_Elektronna_komertsiia_2021.pdf.
6. Марченко В.Б. Правове забезпечення інформаційно-комунікаційної складової електронної комерції відповідно до Закону України «Про електронні комунікації». *Науковий вісник УжНУ. Серія: Право.* 2023. № 1. С. 27–31.
7. Петруненко Я. В. Правове регулювання електронної комерції в умовах розвитку цифрової економіки в Україні. *Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Право.* 2023. Т. 1. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/288619/282275.
8. Про електронні комунікації: Закон України від 16 грудня 2020 р. №1089-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text.
9. Про електронну комерцію: Закон України від 03 вересня 2015 р. №675-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675- 19#Text.
10. Про захист прав споживачів: Закон України від 12 травня 1991 р. №1023-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text.
11. Пуцентейло, П.Р., Гуменюк, О.О. Цифрова економіка як новітній вектор реконструкції традиційної економіки. *Інноваційна економіка.* 2018. № 5–6 (75). URL: http://dspace.tneu.edu.ua/handle/316497/32028.
12. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № ООН A/51/628 від 16 грудня 1996 р. (ЮНСІТРАЛ). URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/mu01116.
13. Сиротко М.В. Торговельна діяльність в Україні: огляд сучасного господарсько-правового регулювання. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 7. С. 182–185.
14. Товкун Л.В., Перепелиця М.О. Правове регулювання електронної комерції та особливості її оподаткування в Україні та світі. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 3. С. 178–182.
15. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.

УДК 347.19
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/34

СУБ'ЄКТНИЙ СКЛАД СУБСИДІАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НА СТАДІЇ ВИЗНАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ БАНКРУТОМ

SUBJECTIVE COMPOSITION OF SUBSIDIARY LIABILITY AT THE STAGE OF DECLARING A LEGAL ENTITY BANKRUPT

Кіщак Д.С., аспірант
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені академіка В.К. Мамутова Національної академії наук України»

У статті приділено увагу питанню визначення суб'єктного складу субсидіарної відповідальності на стадії визнання юридичної особи банкрутом. Для більш повного аналізу даного питання було досліджено положення Цивільного кодексу України, Кодексу України з процедур банкрутства та інших законів України. В ході проведеного дослідження встановлено, що великий вплив на визначення суб'єктного складу становить практика Верховного Суду, в зв'язку з тим, що законодавство України не містить вичерпного переліку таких осіб, а сфера судової дискреції є доволі широкою. В статті на основі судової практики зроблена спроба узагальнення кола осіб, які можуть бути суб'єктами субсидіарної відповідальності на стадії визнання юридичної особи банкрутом окрім засновників (учасників, акціонерів) та керівника юридичної особи. До таких осіб вбачається доцільним відносити: органи управління юридичною особою, власника майна або орган уповноважений ним управляти, головного бухгалтера, юрисконсульта, кінцевого бенефіціарія та ін. Внесені до КУзПБ зміни додали до зазначеного переліку ще одну категорію осіб – особи, які вчинили, погодили правочини або вчинили майнові дії, визначені статтею 42 КУзПБ, за умови, що в подальшому вони були визнані недійсними або спростовані за рішенням суду. У статті підкреслено, що судова практика визначає, що інших осіб умовно можна поділити на дві групи: до першої відносяться особи, що мають можливість безпосередньо давати обов'язкові для виконання боржником (його органів управління) вказівки, приймати рішення, видавати йому розпорядження чи накази; а до другої групи – осіб, що не мають формалізованих зв'язків із юридичною особою-боржником, але можуть іншим чином визначати поведінку боржника в господарських відносинах та впливати на неї. Окрім того, проведено аналіз можливих наслідків відсутності вичерпного переліку суб'єктів солідарної відповідальності у КУзПБ, переваги та недоліки такого законодавчого підходу до врегулювання даних правовідносин.

Ключові слова: субсидіарна відповідальність, банкрутство, суб'єктний склад, Кодекс України з процедур банкрутства, юридична особа, боржник.

The article focuses on the question of determining the subjective composition of subsidiary liability at the stage of declaring a legal entity bankrupt. For a more complete analysis of this issue, the author examined the provisions of the Civil Code of Ukraine, the Bankruptcy Code of Ukraine and other laws of Ukraine. The study found that the opinion of the Supreme Court has a great influence on the determination of the subject composition, since Ukrainian legislation does not contain an exhaustive list of such persons, and the scope of judicial discretion is quite wide. Based on the court practice, the article attempts to generalise the circle of persons who may be subjects of subsidiary liability at the stage of declaring a legal entity bankrupt, except for the founders (participants, shareholders) and the head of a legal entity. It seems appropriate to include the following persons: the management bodies of a legal entity, the owner of the property or a body authorised to manage it, the chief accountant, legal counsel, the ultimate beneficiary, etc. The amendments to the Bankruptcy Code of Ukraine added another category of persons to the above list – persons who have made, agreed on transactions or performed property actions specified in Article 42 of the CUPB, provided that they were subsequently invalidated or refuted by a court decision. The article emphasises that the court practice determines that other persons can be conditionally divided into two groups: the first group includes persons who have the ability to directly give instructions binding on the debtor (its management bodies), make decisions, issue instructions or orders to the debtor; and the second group includes persons who do not have formalised relations with the debtor legal entity, but may otherwise determine and influence the debtor's behaviour in economic relations. In addition, the author analyses the possible consequences of the absence of an exhaustive list of subjects of joint and several liability in the Bankruptcy Code of Ukraine, the advantages and disadvantages of such a legislative approach to the regulation of these legal relations.

Key words: subsidiary liability, bankruptcy, subjects composition, Bankruptcy Code of Ukraine, legal entity, debtor.

Постановка проблеми. Рядом стратегічних документів, що визначали пріоритетні напрями розвитку України, було визначено реформу у сфері банкрутства як один з пріоритетів для становлення стабільної економіки з метою входження до провідної двадцятки країн світу за умовами ведення бізнесу [1]. Метою впровадження таких реформ є уніфікація національного законодавства з правовими нормами Європейського Союзу та імплементація найкращих інструментів провідних країн для покращення інвестиційного клімату та посилення економіки України. Поліпшення інвестиційного клімату в Україні, в тому числі, вимагає забезпечення безпеки ведення бізнесу, зокрема, законодавче упорядкування, зрозумілість і прозорість процедури банкрутства юридичних осіб. Останніми роками в Україні триває законодавча реформа даної сфери, що полягає у імплементації найкращих практик провідних країн світу. Втім деякі питання чітко неврегульовані і потребують додаткового тлумачення для ефективного правозастосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання суб'єктного складу правовідносин стадії визнання юридичної особи банкрутом довгий час перебували в сфері наукового інтересу багатьох вчених, зокрема: О.А. Бєлянєвича, С.В. Жукова, Б.М. Полякова, Р.Б. Полякова, В.В. Радзивілюк, та ін. Втім, внесення останнім часом ряду змін до Кодексу України з процедур банкрутства, неоднозначна практика застосування законодавства, що визначає коло суб'єктів правовідносин на стадії визнання юридичної особи банкрутом, зумовлюють необхідність подальшого вдосконалення доктринальних підходів до визначення даного питання і, власне, обумовлюють **мету** даного **дослідження** – визначення кола суб'єктів субсидіарної відповідальності на стадії визнання юридичної особи банкрутом.

Солідарна відповідальність є одним із видів відповідальності, яка може бути застосована до винних осіб під час розгляду справи про визнання юридичної особи банкрутом. Даний вид відповідальності має свої «цікавості», як зазначає суддя-спікер Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду С. Жуков, адже хоча вона і передбачена цивільним законодавством та законодавством України про банкрутство, але набув розвитку цей вид відповідальності «саме за допомогою висновків про застосування норм права, які були викладені у постановах Верховного Суду» [2, с. 14].

Варто зауважити, що субсидіарна відповідальність, як окремий вид цивільно-правової відповідальності, застосо-

вується відповідно до ст. 619 Цивільного кодексу України як додатковий вид відповідальності. Особливості її застосування відповідальності передбачені ч. 2 ст. 61 Кодексу України з процедур банкрутства (далі КУзПБ). Відповідно до зазначеної статті субсидіарна відповідальність за своєю природою є відповідальністю за зловживання правом. Для застосування такої відповідальності суд має встановити всі складові елементи господарського правопорушення, зокрема: об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єктивну сторону правопорушення та його суб'єкт [2, с. 11].

Як справедливо зазначає Р.Б. Поляков, суб'єктний склад правовідносин на стадії визнання юридичної особи банкрутом не можна назвати сталим і однорідним, адже відносини, що виникають і продовжуються в період з моменту прийняття заяви про відкриття справи про банкрутство боржника до початку конкурсного провадження ще не є відносинами банкрутства в вузькому розумінні, тобто, їх можна назвати такими, що передують відносинам банкрутства (прелімінарними або попередніми). Прелімінарні відносини характеризуються досить вузьким колом суб'єктів між якими вони виникають та здійснюються [3, с. 65]

Розглядаючи безпосередньо відносини банкрутства варто звернути увагу на одні з останніх змін внесених до КУзПБ стосовно суб'єктів таких правовідносин в контексті юридичних осіб. Як визначає ст. 96 Цивільного Кодексу України юридична особа самостійно відповідає за своїми зобов'язаннями усім належним їй майном. При цьому учасники та/або засновники юридичної особи за загальним правилом не відповідають за її зобов'язаннями, окрім випадків прямо встановлених установчими документами та/або законом. В окремих випадках законом було передбачено відповідальність учасників (засновників) за зобов'язаннями юридичної особи, наприклад, в товариствах з обмеженою відповідальністю [4]. Ще одним випадком, коли зобов'язання юридичної особи можуть покладатись на інших осіб є застосування субсидіарної відповідальності за доведення до банкрутства передбаченого КУзПБ. Так, ч. 2 ст. 61 передбачає, що за зобов'язаннями боржника вимоги можуть бути заявлені до третіх осіб, які відповідно до законодавства несуть субсидіарну відповідальність у зв'язку з доведенням його до банкрутства. Згідно з аб. 2 ч. 1 ст. 61 зазначеного кодексу субсидіарна відповідальність може бути покладена на засновників (учасників, акціонерів) боржника – юридичної особи або інших осіб [5]. Зазначена норма також вказує на умови застосування такої відповідальності до вказаних осіб: по-перше, субсидіарна відповідальність застосовується у випадку недостатності майна боржника для виконання зобов'язань; по-друге, застосовується до вказаних осіб лише у випадку, коли є наявна їх вина.

Очевидно, що вказана норма дає невичерпний перелік суб'єктів субсидіарної відповідальності, адже не містить чіткого їх переліку. Серед суб'єктів такої відповідальності законодавець виділяє засновників (учасників, акціонерів) юридичної особи – боржника, а також її керівника. В той же час зазначає, що субсидіарна відповідальність може бути покладена і на інших осіб, які мають право давати обов'язкові для боржника вказівки чи мають змогу іншим чином визначати його дії. Відповідно визначення, яка саме з осіб пов'язаних з юридичною особою може вчинити такі дії відноситься до дискреції господарського суду.

Внесені до КУзПБ зміни відповідно до Закону № 2971-IX додали до зазначеного переліку ще одну категорію осіб, щодо яких можливе застосування субсидіарної відповідальності за зобов'язаннями боржника: особи, які вчинили, погодили правочини або вчинили майнові дії, визначені статтею 42 КзПБ, за умови, що в подальшому вони були визнані недійсними або спростовані за рішенням суду. Така відповідальність може бути застосована тільки у межах суми завданих боржнику такими майновими діями збитків [5; 6]. Як справедливо зазначає Жуков С.В. визнання судом правочинів боржника недійсними у межах справи про банкрутство спрямоване на максимально можливе справедливе задоволення вимог кредиторів, що, власне, є однією з основних цілей процедури банкрутства [7].

Обґрунтованою видається позиція Ю. Григоренко, який вважає, що відсутність вичерпного переліку дає право на широкий судовий розсуд щодо дослідження доказів і визначення належних суб'єктів субсидіарної відповідальності [8]. Деякі практики такий невичерпний перелік суб'єктів називають «безмежним», підкреслюючи тим можливість застосування субсидіарної відповідальності до будь-якої особи, яка в якийсь момент була пов'язана з підприємством тим чи іншим чином, що дає простір для зловживань зі сторони ліквідатора, який замість того, щоб займати активну позицію і вживати заходів стягнення може намагатись йти «легшим» шляхом і спробувати покласти тягар відповідальності на особу, що була пов'язана з підприємством [9]. Необхідно звернути увагу на спостереження С. Хомко щодо тенденції обов'язкового застосування субсидіарної відповідальності зумовленої практикою Верховного Суду, який у своїх рішеннях неодноразово підкреслював, що такі дії є невід'ємним критерієм дотримання принципу безсумнівної повноти дій ліквідатора у ліквідаційній процедурі. (зокрема, у постанові від 07.10.2021 у справі № 914/3812/15) [10]. Ситуація ускладнюється тим, що згідно з практикою Верховного Суду тягар доведення відсутності вини покладається на особу, яка притягується до субсидіарної відповідальності [11].

За умов вищевикладеного вбачається неоднозначність щодо оцінки наслідків застосування субсидіарної відповідальності. З однієї сторони, зростає вірогідність забезпечення виконання зобов'язань боржника, що на перший погляд наближує законодавство з питань банкрутства до провідних стандартів і може поліпшити інвестиційний клімат в Україні. З іншої сторони, нівелюється природа підприємницької діяльності, яка полягає в обґрунтованому ризику і звільнення від так званого «неліквідного активу», може в майбутньому бути трактоване як «виведення активів боржника за наявності заборгованості», а отже, і як вчинення дій, які завдали майнової шкоди підприємству. За таких умов, інвестиційна привабливість значно зменшується за рахунок необхідності використання складних в управлінні та «дорогих» в обслуговуванні організаційно-правових форм, які дозволяють уникнути «індивідуалізації» прийняття рішень, що в свою чергу може негативно впливати на економіку держави [9]. Таким чином, з точки зору юридичної науки і практики постає питання щодо конкретизації кола осіб, які можуть нести субсидіарну відповідальність і не є засновниками (учасниками, акціонерами), керівником боржника [6].

На наш погляд, окрім названих вище осіб, такими особами можуть бути органи управління підприємством, в залежності від організаційно-правової форми це може бути наглядова рада, загальні збори, ревізійна комісія, тощо. Григоренко Ю. вбачає, що до таких осіб можна віднести власника майна або орган уповноважений ним управляти, а також головного бухгалтера [8]. Підтримуючи даний підхід можна зауважити, що такою особою може також бути юрисконсульт або керівник юридичного відділу, тощо, на яких покладається підготовка, аналіз і укладення тих чи інших договорів на користь підприємства. Окрім того, до таких осіб можна віднести кінцевого бенефіціарія, що визначається згідно із Законом України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 06 грудня 2019 р. № 361-IX.

Судова практика в свою чергу визначає, що такі особи умовно поділяються на дві групи: до першої від-

носяться особи, що згідно з законодавством та установчими документами мають правовий статус, який дозволяє їм безпосередньо давати обов'язкові для виконання боржником (його органів управління) вказівки, приймати рішення, видавати йому розпорядження чи накази. Верховний Суд звертає увагу, що такими особами згідно з законодавством України є: «заінтересовані особи стосовно боржника» (стаття 1 КУзПБ), «пов'язані особи» (стаття 1 Закону України «Про захист економічної конкуренції», стаття 14.1.159 Податкового кодексу України, стаття 52 Закону України «Про банки та банківську діяльність»), «кінцевий бенефіціарний власник (контролер)» (стаття 1 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення»); До другої групи судова практика відносить усіх інших осіб, що не мають формалізованих зв'язків із юридичною особою-боржником, але можуть іншим чином визначати поведінку боржника в господарських відносинах та впливати на неї. Такі особи визначають волю боржника щодо здійснення певних дій або утримання від них [12].

Отже, від моменту прийняття КУзПБ законодавець постійно розширює коло осіб до яких на стадії визнання банкрутства можна застосовувати субсидіарну відповідальність. Втім, чіткого переліку таких осіб законодавство не містить, тож велика роль у вирішенні даного питання покладається на доктринальні дослідження та юридичну практику.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства» від 19.11.2020 № 4409. Міністерство юстиції України. https://ips.ligazakon.net/document/GI03733A?an=15 (дата звернення: 25.04.2024).

2. Жуков С. Особливості солідарної та субсидіарної відповідальності. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Subs_vidp_Jukov_02_06_2023.pdf) (дата звернення: 30.05.2024).

3. Поляков Р.Б. Сутність відносин банкрутства (неплатоспроможності). *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2023. № 2. С. 63–73. URL: http://apnl.dnu.in.ua/2_2023/10.pdf. (дата звернення: 27.04.2024).

4. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. Дата оновлення: 27 квітня 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 27.04.2024).

5. Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України від 18 жовтня 2018 р. № 2597-VIII. Дата оновлення: 08 березня 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 2597-19 (дата звернення: 25.04.2024).

6. Цвєткова К. Нововведення у процедурі банкрутства: що змінилося у 2023 році. URL: https://golaw.ua/ua/insights/publication/novovvedennya-u-proczeduri-bankrutstva-shho-zminilos-u-2023-roczi/#rozshirene-kolo-osib-shhodo-yakih-mozhlive-zastosuvannya-subsidiarnoyi. (дата звернення: 27.04.2024).

7. Жуков С.В. Проблемні питання визнання недійсними правочинів боржника у справі про банкрутство. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2900b525-dfb2-4717-84ce-2b844dff1d69/content (дата звернення: 25.04.2024).

8. Григоренко Ю. Застосування субсидіарної відповідальності у справах про банкрутство. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/zastosuvannia-subsidiarnoyi-vidpovidalnosti-u-spravax-pro-bankrutstvo-advokat-iurii-grigorenko (дата звернення: 30.05.2024).

9. Юридична компанія «Армада». Субсидіарна відповідальність у справах про банкрутство, або як не вскочити в халепу. URL: https://armada.law/blog/subsid-arna-v-dpov-daln-st-u-spravakh-pro-bankrutstvo-abo-yak-ne-vskochiti-v-khalepu/ (дата звернення: 30.05.2024).

10. Хомко С. Відповідальність власників бізнесу та посадових осіб у випадку банкрутства юридичної особи. URL: https://pravo.ua/vidpovidalnist-vlasnykiv-biznesu-ta-posadovykh-osib-u-vypadku-bankrutstva-iurydychnoi-osoby/ (дата звернення: 30.05.2024).

11. Постанова Верховного Суду від 09 жовтня 2019 р. у справі № 910/21232/16. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/85211413 (дата звернення: 20.06.2024).

12. Постанова Верховного Суду від 22 квітня 2021 р. у справі № 915/1624/16. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97451198 (дата звернення: 20.06.2024).

УДК 346.91
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/35

СУЧАСНИЙ ЕТАП ТА НАПРЯМКИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ІНСТИТУТУ ДОКАЗІВ ТА ДОКАЗУВАННЯ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА

CURRENT STAGE AND DIRECTIONS OF MODERNIZATION OF THE INSTITUTE OF EVIDENCE AND EVIDENCE IN THE FIELD OF ECONOMIC PROCEEDINGS

Мисак О.І., старший викладач кафедри бізнесу і права
Вінницький соціально-економічний інститут Університету «Україна»

Войтенко О.О., студент І курсу магістратури
Інститут права та суспільних відносин Університету «Україна»

Стаття присвячена дослідженню проблемних аспектів інституту доказів та доказування у вітчизняному господарському судочинстві. Наголошено, що саме у господарському процесі питання, пов'язані з доказуванням і визначенням кола доказів і засобів доказування, є центральними аспектами доктрини судового процесу. Доказування є ключовим елементом, оскільки воно впливає на обґрунтованість і справедливість судового рішення, особливо в господарських справах, де важлива точність і достовірність фактичних висновків. У господарському процесі особливу увагу приділяють адекватності, достатності і достовірності доказів, оскільки вони безпосередньо впливають на вирішення справи. Це вимагає від суддів чіткого і систематичного аналізу усіх представлених доказів, їх відповідності вимогам закону та їх впливу на справу.

Акцентується що у сучасному правовому середовищі актуальність уніфікації процесуального регулювання, зокрема теорії доказів, виявляється надзвичайно важливою для різних видів судочинства. Це питання стає ключовим у забезпеченні справедливості та ефективності правосуддя. Уніфікація сприяє міжнародній співпраці та взаємодії між судами різних країн. Загальновизнані стандарти щодо припустимості, оцінки та ваги доказів спрощують процес взаємного визнання судових рішень. Проте, потрібно враховувати культурні та правові відмінності між країнами. Однак, уніфікація теорії доказів може бути корисною, важливо зберігати гнучкість для врахування контекстуальних особливостей і традицій судової системи кожної країни і є важливою передумовою для підвищення довіри до правосуддя та забезпечення прав людини на міжнародному рівні. Важливість цих питань підкреслюється необхідністю забезпечення справедливих умов судового процесу і захисту прав усіх учасників, що є ключовим для забезпечення правової впевненості і довіри до судової системи.

У дослідженні також проаналізована важливість етапів доказування у господарському суді, адже значення етапів доказування набуває особливого важливості через специфіку суперечок, які виникають між суб'єктами підприємницької діяльності. Підкреслюється що етапи доказування в господарському суді відіграють критичну роль у забезпеченні справедливості та відповідності правовим нормам. Вірна організація цих етапів дозволяє досягти об'єктивного розгляду справи та прийняття справедливого рішення.

Натомість правильне розуміння, тлумачення і застосування норм, які регулюють докази і доказування, є невід'ємною умовою для забезпечення справедливості і відповідності судових рішень закону. Це включає у себе не лише процес прийняття доказів, а й їхнє дослідження, оцінку та інтерпретацію у контексті конкретної справи. Такий підхід допомагає забезпечити правову впевненість, яка є критично важливою для довіри до судової системи і захисту прав усіх учасників господарських процесів в Україні.

Ключові слова: господарське судочинство, господарський процес, докази, доказування, етапи судового доказування, належність і допустимість доказів, уніфікація.

The article is devoted to the study of problematic aspects of the institution of evidence and proof in domestic economic proceedings. It is emphasized that it is in the economic process that issues related to proof and determining the range of evidence and means of proof are central aspects of the doctrine of the judicial process. Evidence is a key element as it affects the validity and fairness of a court decision, especially in commercial cases where the accuracy and reliability of factual findings is important.

In the economic process, special attention is paid to the adequacy, sufficiency and reliability of evidence, since they have a direct impact on the resolution of the case. This requires judges to clearly and systematically analyze all evidence presented, its compliance with the requirements of the law and its impact on the case.

Attention is focused on the fact that in everyday legal practice the unification of procedural regulation and the presence of theories of proof are relevant, which is important for various types of judicial proceedings. This nutrition remains a key factor in ensuring fair and effective justice. Unification of international meetings and interactions between courts of different countries. State-of-the-art standards for such accessibility, assessments, and your documents expedite the pre-litigation process. However, the unification of the theory of evidence can be useful, it is important to maintain flexibility to take into account the contextual characteristics and traditions of each country's judicial system and is an important prerequisite for increasing confidence in justice and ensuring human rights at the international level. The importance of these issues is underscored by the need to ensure fair trial conditions and protect the rights of all participants, which is key to ensuring legal certainty and trust in the judicial system.

The study also analyzed the importance of the stages of proof in a commercial court, because the importance of the stages of proof is of particular importance due to the specifics of disputes that arise between business entities. It is emphasized that the stages of proof in a commercial court play a critical role in ensuring fairness and compliance with legal norms. The correct organization of these stages allows us to achieve an objective consideration of the case and make a fair decision.

However, correct understanding, interpretation and application of the rules governing evidence are essential to ensuring that judicial decisions are fair and comply with the law. This includes not only the process of accepting evidence, but also examining, evaluating and interpreting it in the context of a particular case. This approach helps provide legal certainty, which is critical for trust in the judicial system and protection of the rights of all participants in business processes in Ukraine.

Key words: economic proceedings, economic process, evidence, proof, stages of judicial proof, accessory and admissibility of evidence, unification.

Постановка проблеми. Військова агресія Російської Федерації (далі – рф), проти України, негативно вплинула й на діяльність суб'єктів господарювання різних форм власності та призвела до певних наслідків, зокрема, у формі припинення діяльності суб'єктів господарювання, не можливості припинити діяльність суб'єкта господарювання, банкрутства, тощо. Також певні складнощі виникли у питанні позовів до рф у порядку господарського судочинства, адже Господарсько-процесуальний кодекс України (далі – ГПК України) [1] не містить норми де передбачено державу, чи іноземну державу, як учасника процесу. Тож господарські суди залишали такі позови

без руху, й лише 6.11.2023 року Касаційного Господарського Суду Верховного Суду у своїй постанові, по справі № 910/5699/23, скасував попередні рішення, зазначивши, що допущені судами процесуальні порушення, призвели до безпідставного повернення місцевим судом позовної заяви та до постановлення цим судом незаконної ухвали у цій справі [2]. Суд наголосив на необхідності уникати занадто формального підходу до вимог, що передбачені законом. Він підкреслив, що доступ до правосуддя повинен бути не лише фактичним, але й реальним. [2].

Інше нагальне питання для Української держави – це вступ до Європейського Союзу (далі – ЄС), адже з 23 червня 2022 року, Україна є кандидатом до ЄС. Наразі, розпочався офіційний етап переговорів про вступ до ЄС, тож необхідно зважати на те, що адаптивні процеси мають охопити всі галузі вітчизняного законодавства. Це передбачає продовження реформування господарсько-процесуальної нормативно-правової бази. Зауважимо, що протягом значного часу обговорюється питання реформування господарського судочинства, зокрема в контексті діючого ГПК України [1], який у деяких питаннях, уже не відповідає вимогам часу, а роз'яснення Вищого господарського суду України, постанови Касаційного Господарського Суду Верховного Суду, пленумів Верховного суду України частково вирішують проблеми матеріального і процесуального права, проте на рівні законів залишається необхідність вдосконалення, зокрема, це стосується процесу доказування. У господарському процесі, феномен доказування та проблеми визначення кола доказів і засобів доказування є одним із центральних аспектів доктрини. Нагальний інтерес складають питання , пов'язані з процесом збору, надання, дослідження доказів та визначення кола засобів доказування, які набувають надзвичайної ваги у конкретних судових спорах.

Стан дослідження. Дослідження у галузі інституту доказів та доказування в Україні привертали увагу численних вчених-процесуалістів, таких як В.В. Бабенко, Т.В. Васильченко, С.В. Васильєв, Л.Є. Гузь, Т.М. Кучер, А.А. Манжула, Л.М. Ніколенко, В.Т. Нор, Т.В. Степанова, В.І. Тертишніков, С.Я. Фурса, Ю.С. Червоний, Г.В. Чурпіта, М.Й. Штефан. Вони активно досліджували теоретичні та практичні аспекти цього інституту, спрямовані на вдосконалення процедур судового доказування. Незважаючи на значний прогрес у цій царині, деякі спірні питання залишаються невирішеними, а досягнення консенсусу у важливих аспектах виявляється актуальним і по сьогодні.

Мета статті полягає у з'ясуванні розуміння правової природи, поняття та предмету доказування в господарському процесі, а також особливостей використання доказів що є ключовими аспектами для забезпечення ефективного функціонування судової системи з формулюванням пропозицій щодо їх вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Норми які врегульовують сутність доказів та доказування є ключовим правовим інститутом нинішнього українського господарського процесу. Тож правильне розуміння, тлумачення та застосування цих норм на всіх стадіях судочинства є невід'ємною умовою для належного здійснення правосуддя. Цей припис міститься у статті 84 Господарського процесуального кодексу України, згідно з якою в мотивувальній частині рішення обов'язково повинні бути зазначені зокрема, докази, на підставі яких прийнято рішення [1]. Вивчення такої правової категорії як судове доказування та докази у господарському процесуальному праві, слід починати з розгляду еволюції цих питань, щоб проілюструвати ґенезу розвитку відповідних цього правового феномену. Судове доказування повинно досліджуватися на основі методології, яка дозволяє його розкрити. При цьому важливо розглядати його не як статичний, а як динамічний процес. Діалектичний підхід дозволяє розглядати правовий феномен на різних історичних етапах державотворення, розвитку права та господарського процесуального права [3, с. 65]. Особлива актуальність цієї проблематики проявляється на сучасному етапі реформування правової системи України.

Оскільки право не лише регулює, а й забезпечує захист, людина завжди прагне створити систему вирішення спорів, яка наближається до ідеальної. [3, с. 64]. Дослідження проблематики доказів є однією з ключових складових господарської процесуальної науки. Це пояснюється сутністю і змістом судового процесу, його завданнями, пов'язаними з встановленням відповідних явищ, обставин, фактів, їх аналізом і формулюванням висновків, які випливають з цього аналізу. Ці висновки є основою для формування судового рішення.

Розгляд та дослідження законодавчого масиву що включає ГПК України [1], Закон України «Про судоустрій та статус суддів» [4], а також інші нормативні акти [5, 6, 7], підтверджує потребу у вдосконаленні норм, що регулюють відносини, пов'язані з доказами та доказуванням у господарському судочинстві.. У процесі доказування важливим є визначення таких категорій, як «розсуд суду» та «внутрішнє переконання суду», згідно з якими виключна перевага щодо оцінки доказових фактів належить суду. Проблема доказування наявності причинного зв'язку між неправомірними діями та завданими наслідками, є однією з найбільш складних на практиці. В таких ситуаціях може стати вирішальним «внутрішнє переконання суду», що підтверджується іншими доведеними стороною відомостями, особливо коли через об'єктивні або інші незалежні від сторін обставини важко довести наявність певної умови. Зауважимо, що досліджуючи питання доказів і доказування А.А. Манжула, та А.В. Власов вірно звертають увагу на те, що не всі факти, які є значущими під час розгляду справи, потребують доказування. Згідно зі статтею 35 Господарського процесуального кодексу України, звільняються від доказування обставини, які судом визнані загальновідомими або преюдиціальними. Загальновідомі факти не потребують доказування, оскільки вони відомі широкому колу осіб, включаючи учасників процесу, і мають очевидну вірність. Прикладами таких фактів можуть бути війна, посуха, землетрус і т. д. [8, с. 50].

Однак розвиток досліджень теорій доказування та доказів може впливати на процесуальну науку не менш сприятливим чином за рахунок різноманітних підходів до їх дослідження та подальшого узагальнення досягнень, а також систематизації отриманих результатів. В судовій практиці однією з проблем є визначення суті доказування та його цілей.

Проблематика гармонізації процесуальних інститутів і уніфікації процесуального регулювання, зокрема теорії доказів, є актуальною для різних видів судочинства. Вчені-процесуалісти виокремлюють необхідність створення уніфікованих законодавчих актів, які б сприяли стандартизації та уніфікації правового регулювання. Гармонізація процесуальних інститутів полягає у зведенні до єдиного стандарту або моделі таких ключових аспектів судового процесу, як теорія доказів. Це дозволяє забезпечити консистентність і єдність правових норм у різних галузях судочинства та між різними юрисдикціями. Тяжіння до універсальності судової процедури передбачає створення таких уніфікованих стандартів, які б забезпечували адаптованість і придатність для застосування у різних ситуаціях та на різних рівнях юрисдикції. Це особливо важливо в умовах глобалізації і міжнародного правового співробітництва, коли існують потреби у взаємному визнанні та виконанні судових рішень між різними країнами. Такий підхід є важливим в умовах глобалізації та змін у міжнародній співпраці, оскільки сприяє взаємному визнанню та виконанню судових рішень між різними державами, а також забезпечує високу ефективність правосуддя на

національному рівні [9, с. 13]. Що на нашу думку спряло б правильному застосуванню процесуального законодавства та правосуддю в цілому, як найважливішому правозахисному інструменту й в цілому відповідало б загальним принципам та підходам Європейського судочинства.

Варто також окреслити протилежне бачення, яке зводиться до поділу та розділенню судових та інших формальностей з урахуванням особливостей загальних, господарських та адміністративних судів, а також інших органів та осіб, таких як нотаріуси, чиє завдання пов'язане з застосуванням права [10]. Справедливо зауважити, що нині вітчизняне законодавство у цій сфері тяжіє до диференціації судових та інших процедур процесуального характеру, також це стосується й інших органів та посадових осіб. Для прийняття правосудного рішення у будь-якому господарському спорі потрібно чітко з'ясувати всі фактичні обставини які розкривають реальну суть справи. Цей процес встановлення фактів у справі зазвичай називається доказуванням або процесом доказування [11, с. 148].

Доказова діяльність має за мету встановлення об'єктивної істини щодо обставин і фактів, які мали місце у конкретній справі. Це процес пізнання істини, який завершується досягненням правильного розуміння судом справи, яку він розглядає. Основна мета цієї діяльності полягає в забезпеченні справедливості шляхом точного встановлення фактів і правильного їх інтерпретування в контексті закону. У господарському судочинстві доказова діяльність має специфічні особливості, оскільки справи часто стосуються економічних відносин, договорів, фінансових операцій та інших комерційних аспектів. У цьому контексті важливо не лише зібрати достатній обсяг доказів, але й правильно їх інтерпретувати з точки зору судових норм і правових стандартів. Доказування у суді має свої особливості порівняно з іншими галузями пізнавальної діяльності, наприклад, з науковим пізнанням. Ці особливості випливають зі специфіки об'єкта пізнання в судових процесах і з мети, яку суд ставить перед собою. Доказування у суді відрізняється своєю специфікою від наукового пізнання через акцент на конкретні фактичні обставини і юридичні норми, що регулюють процес встановлення істини для прийняття справедливого рішення.

Пізнавальна діяльність людини охоплює різноманітні області і може мати різні предмети дослідження. Серед них можуть бути як загальні закономірності розвитку природи, суспільства і мислення, так і конкретні явища, предмети, факти і обставини. пізнання може охоплювати все від універсальних закономірностей природи і суспільства до конкретних фактів і явищ, які становлять основу для наукових, філософських, соціальних і юридичних досліджень. судове пізнання включає в себе процес встановлення істини шляхом систематичного дослідження обставин справи за законами діалектики, що дозволяє досягти об'єктивного і справедливого рішення [2, с. 68]. У судовому процесі встановлення істини відбувається через дослідження обставин, які мають юридичне значення для конкретної справи. Суд враховує тільки ті факти, які є релевантними для вирішення правового спору між сторонами. Це можуть бути фактичні події, що сталися, документи, свідчення, експертні висновки тощо. Крім того, судове доказування керується процедурними правилами, які регулюють представлення доказів, їх оцінку і використання для формулювання судових висновків. Суд вирішує, які докази є достатніми і достовірними для прийняття рішення.

Істина у судовому засіданні визначається з метою правильного вирішення конкретної справи і виконання завдань, що стоять перед правосуддям. У відміну від наукового дослідження, яке спрямоване на встановлення загальних наукових принципів і законів, судове процесуальне доказування зосереджене на конкретних фактах і обставинах, які мають юридичне значення для вирішення спору між сторонами. У судовому процесі існують особливі засоби і методи дослідження фактів, а також специфічні форми та мови, у яких ця діяльність здійснюється. Це включає такі аспекти, як: процесуальний порядок, спеціальні методи дослідження, строки розгляду справ, процесуальні форми і умови, тощо.

Перш за все, у господарському процесі, який відрізняється певною складністю і специфікою, застосовуються правила доказування, які базуються на використанні законів і форм мислення. Це важливий аспект, що визначає особливості судового процесу у сфері господарських спорів.

У контексті доказування в судовому процесі, мислення суддів або арбітрів повинно бути послідовним і не суперечним. Це важливе вимога, яка забезпечує правильне і об'єктивне вирішення справи [2, с. 69]. Використання засобів і методів логіки в процесі доказування є ключовим елементом для забезпечення обґрунтованості, послідовності і правомірності у висновках. Це дозволяє досягти об'єктивності і точності в правовому розгляді справ і сприяє відповідності принципам справедливості в судовому процесі [12, с. 243].

Господарський суд застосовує засоби та методи логіки безпосередньо під час дослідження справи, зокрема при збиранні, дослідженні й оцінці доказів, а також при побудові системи доказів за конкретною справою.. Це дозволяє забезпечити об'єктивність і справедливість у вирішенні господарських спорів, зокрема шляхом логічного і систематичного аналізу і використання доказів. Процес доказування у юридичному контексті здійснюється у суворій послідовності, яку в теорії доказування називають елементами доказування. Ця послідовність включає кілька ключових етапів, які дозволяють сторонам справи представити свої аргументи і докази, а суду або арбітражному суду зробити об'єктивне рішення. елементи доказування утворюють цілісний процес, що забезпечує справедливість і законність судового рішення.

На початковому етапі судового доказування господарський суд формулює лише можливі судження щодо фактів, що мають значення для спору, але не може їх остаточно підтвердити чи спростувати до моменту представлення і оцінки всіх необхідних доказів. Суд виходить з припущення, що твердження сторін є правдивими, поки не буде доведено інше. На цьому етапі суд приймає судження щодо фактів, але ці судження не є остаточною істиною. Такі судження є важливим етапом у судовому процесі, який відкриває шлях до встановлення об'єктивної істини. Судове рішення базується на об'єктивних доказах і аргументації, яка підтримується законами і правилами процесу. Тут необхідно звернути увагу на статтю 54 ГПК, у якій встановлюється вимога щодо викладення обставин у позовній заяві. Згідно з цією статтею, позивач у позовній заяві повинен чітко визначити обставини, на яких ґрунтуються його позовні вимоги. Наступним елементом доказування є надання інформації осіб про докази, яка визначається як повідомлення осіб, що беруть участь у справі, щодо наявності доказів, які, на їхню думку, необхідно додати до справи для їхнього дослідження і оцінки. Вказівка заінтересованих осіб на докази є важливим елементом судового процесу, спрямованим на забезпечення справедливого вирішення спорів на основі належно досліджених і обґрунтованих доказів. У статтях 54 та 57 ГПК України, встановлюється обов'язок позивача у позовній заяві зазначити докази, що підтверджують його позов, а також додати до позовної заяви документи, які підтверджують обставини, на яких ґрунтуються позовні вимоги. [1]. Третім кроком у доказуванні в господарському процесі є процедура подання та зібрання доказів. Цей етап включає в себе ряд ключових аспектів, які забезпечують систематичне і об'єктивне зібрання доказів для подальшого їх дослідження та оцінки судом. Ці кроки у процедурі збору доказів в господарському процесі спрямо-

вані на забезпечення справедливого судового вирішення спорів і належної захищеності прав сторін. Важливим моментом також є саме подання доказів у судовому процесі є важливою процесуальною дією, яка включає фактичну передачу цих доказів у розпорядження суду. Згідно зі статтею 33 ГПК, докази можуть бути подані сторонами та іншими учасниками судового процесу з метою підтвердження їхніх позицій або спростування протилежних доводів. Збиранням доказів називаються процесуальні дії суду, що спрямовані на поповнення недостатності доказів, що подані заінтересованими особами. спрямованим на забезпечення об'єктивного вирішення спорів на підставі належно досліджених та обґрунтованих фактів. Відповідно до процесуальних норм ГПК, цей процес має бути здійснений відповідно до встановлених вимог і забезпечувати право сторін на ефективний захист їхніх прав і інтересів [1].

Далі, наступним етапом, є дослідження і оцінка доказів. Він включає безпосереднє сприйняття і вивчення суддею на судовому засіданні інформації про факти, які були добуті з передбачених законом засобів доказування. Дослідження і оцінка доказів є ключовим етапом у господарському процесі, оскільки від цього залежить об'єктивність та справедливість судового вирішення. Суд зобов'язаний дотримуватись принципу доказування та враховувати всі аспекти, які впливають на доказову базу справи.

Дослідження доказів полягає у сприйнятті суддями фактичних даних, вивченні процесу формування цих даних, умов зберігання інформації, у виявленні фактів, які впливають на достовірність доказів, у співставленні, порівнянні окремих доказів. Цей етап є критичним для забезпечення справедливості судового рішення і виконується відповідно до вимог господарського процесуального законодавства, яке регулює процедури зібрання, допиту та оцінки доказів (ст. 39 ГПК України) [1]. Тобто з наведеного можна зробити висновок, що у господарському процесі суд органічно поєднує два види діяльності: розумову (логічну) і практичну. Ці дві види діяльності взаємодіють у процесі розгляду господарських справ, де суд використовує логічне мислення для аналізу фактів і доказів, а також практично застосовує ці знання для вирішення конкретних питань, що виникають у судовому процесі. Такий підхід забезпечує об'єктивність і справедливість при вирішенні судових справ в господарському судочинстві.

В Україні процес доказування дійсно пройшов довгостроковий і не вельми простий розвиток. Він є ключовою складовою концепції удосконалення господарського судочинства, яка включає в себе розробку і ухвалення нових процесуальних законів. Судове доказування є одним із основних напрямів реалізації судової реформи в Україні. У рамках цього процесу відбулися значні зміни і модернізація, спрямовані на покращення прозорості, ефективності і справедливості судових вирішень. Нові процесуальні закони впроваджують сучасні стандарти доказової бази, зміцнюють правовий статус доказів та регулюють процедури їх зібрання, допиту та оцінки. Особлива увага приділяється забезпеченню високого стандарту логічного мислення та обґрунтованості судових рішень, що ґрунтуються на об'єктивних фактах і законних вимогах. Це сприяє забезпеченню права на справедливий судовий процес для всіх учасників.

Висновки. Новітня модель судового доказування в останні роки показала значний прогрес у напрямку вдосконалення і відповідності міжнародним стандартам. Цей прогрес відображається в реалізації судової реформи та покращенні умов для забезпечення справедливого судочинства. Докази є невід'ємним елементом як у практичній, так і у теоретичній сферах української юридичної науки. Вони відіграють ключову роль у забезпеченні обґрунтованості судових рішень та важливості правозастосування в цілому. Адекватне використання доказів сприяє не лише правильному розв'язанню справ, а й утвердженню правової доктрини і вдосконаленню юридичної практики. Завдяки цьому підходу українська юстиція здобуває довіру суспільства, забезпечуючи прозорість і справедливість у судовому процесі. Постійне вдосконалення системи судового доказування сприяє інтеграції українського правосуддя до міжнародних норм і стандартів, що є важливим кроком у зміцненні правової державності та розвитку демократичного суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991. № 1798-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12

2. Огляд судової практики Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду (актуальна практика) Рішення, внесені до ЄДРСР, за період з 01.11.2023 до 30.11.2023. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/ new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Oglyad_KGS_11_2023.pdf

3. Бабенко В. В.Належність та допустимість доказів в господарському процесі *Вісник Академії адвокатури України*. 2006. № 5. С. 64–70.

4. Про судоустрій і статус суддів: *Верховна Рада України*; Закон від 07.07.2010 № 2453-VI / *Верховна Рада України*. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/245317

5. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів»: Закон від № 2147-VIII від 03.10.2017 / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#Text

6. Кодекс адміністративного судочинства України: Кодекс, Закон від 06.07.2005 № 2747-IV / *Верховна Рада України*. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2747-15

7. Цивільний процесуальний кодекс України: Кодекс, Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text

8. Манжула А.А., Власов А.В. Докази та доказування в господарському процесі під час розгляду справ у сфері господарсько-торгівельної діяльності: новели національної практики №13 (2022) *Наукові записки.* Серія: Право. С. 46–51.

9. Нор В.Т. Проблеми теорії і практики судових доказів. Львів, 1978. 112 с.

10. Чумак Ю. Я. Докази і доказування у практиці Касаційного господарського суду. 21.06.2021 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Chymak.pdf.

11. Васильченко,Т. Новели інституту доказування у господарському судочинстві. *Право України.* 2017. № 9. С. 146–153.

12. Деякі теоретичні та практичні проблеми доказового права в Україні. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2013. Вип. 25. С. 233–245.

УДК 346.91
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/36

ЗНАЧЕННЯ РІШЕННЯ СУДУ ERGA OMNES ТА INTER PARTES: ЧАСТИНА ІІ. ПОЗОВИ IN REM ТА IN PERSONAM В ПРАКТИЦІ УКРАЇНСЬКИХ СУДІВ

ERGA OMNES AND INTER PARTES EFFECT OF JUDGMENTS: PART II. ACTIONS IN REM AND IN PERSONAM IN UKRAINIAN JURISPRUDENCE

Пільков К.М., к.ю.н., суддя
Велика Палата Верховного Суду,
старший науковий співробітник відділу міжнародного приватного права та правових проблем євроінтеграції
Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака Національної академії правових наук України

Стаття продовжує серію, присвячену дослідженню феномену поширення зобов'язуючої дії рішення суду у господарських та цивільних справах позовного провадження на сторони спору та на осіб, які сторонами не є. Автор аналізує поділ позовів на *actio in rem* та *actio in personam*, який увійшов у вітчизняну судову практику. Стаття звертає увагу на те, що українські суди почали іменувати *actio in rem* речові позови, тобто позови з вимогою про речово-правовий спосіб захисту, однак при цьому посилаються на буквальне значення *actio in rem* як позову «до речі».

Автор зауважує, що у сучасних правових системах позов *in rem* у такому специфічному буквальному значенні як позов, спрямований саме до речі як до відповідача, укорінився у практиці розв'язання морських суперечок у правових системах традиції загального права, де можливість звернутись з таким позовом ґрунтується на визнаній юридичній фікції персоніфікації речі: наділення речі, переважно морського чи іншого судна, ознаками особи, що дозволяє визнати її відповідальною за завдання шкоди і навіть за порушення договірного зобов'язання і, відповідно, визнати за можливе наділити її процесуальним статусом відповідача. Українське право юридичну фікцію такого роду не розвинуло. Отже, звертає увагу автор статті, для уникнення безпідставного поширення значення рішення суду як *res judicata* у справах за позовами стосовно майна на осіб, які не є сторонами у справі, слід або уникати ототожнення речових позовів з *actio in rem*, або чітко усвідомлювати місцеву специфіку вживання цього латинського терміну саме на позначення речових позовів і без посилання на те, що такі позови є позовами «проти речі» або позовами «до всіх». Такі позови в українській юриспруденції хоч і пред'являються на захист речового, абсолютного права, однак рішення суду за наслідками їх розгляду має значення *res judicata* лише для сторін і не має преклюзивного значення для інших осіб, які не є сторонами.

Ключові слова: обов'язковість судового рішення, законна сила рішення суду, речовий позов, фікція персоніфікації, господарський процес, цивільний процес, способи захисту прав, res judicata.

This article continues the series devoted to the study of the phenomenon of extending the binding effect of a court decision in commercial and civil action proceedings to the parties to the dispute and other persons who are not parties. The author analyses the division of claims into *actio in rem* and *actio in personam*, which has become part of the national court practice. The article highlights that Ukrainian courts have begun to utilise the term *actio in rem* as a synonym to actions regarding property, i.e. actions claiming a remedy in rem, but at the same time refer to the literal meaning of *actio in rem* as an action "against a thing".

The author notes that in modern legal systems, an *in rem* claim with this specific literal meaning of a claim directed specifically at the thing as a defendant is rooted in the practice of maritime dispute resolution in legal systems of the common law tradition. In such legal systems, the possibility of this type of actions is based on the legal fiction of personification of a thing. This fiction allows a thing, primarily a ship or other vessel, to be endowed with the characteristics of a person. This allows it to be held liable for damage and even for breach of a contractual obligation. Consequently, it can be considered as having the procedural status of a defendant. Ukrainian law has not developed a legal fiction of this nature. Accordingly, the author of the article posits that in order to preclude the unjustified extension of the *res judicata* force of a judgment in property-related actions to persons who are not parties to the case, one should either eschew identifying property-related actions with *actio in rem* or clearly comprehend the local specifics of employing this Latin term without reference to such actions being "against a thing" actions or claims "against the world". In Ukrainian law, although such claims are brought in defense of a title to a property, thus an absolute right, the judgment upon the results of their consideration has the meaning of *res judicata* only for the parties and does not have preclusive effect on other persons who are not parties.

Key words: binding effect of a judgment, fiction of personification, actio in rem, commercial procedure, civil procedure, remedies, res judicata.

Вступ. Проблема визначення кола осіб, на яких остаточне рішення у господарській або цивільній справі позовного провадження поширює обов'язкову дію, є надзвичайно актуальною. Це важливо як для забезпечення виконання рішення належними суб'єктами, виконуваності рішень судів в цілому, так і для недопущення втручання у права та інтереси осіб, які не були сторонами розглянутої справи. На важливість забезпечення засади позовного провадження у господарських та цивільних справах, відповідно до якої остаточне рішення суду має значення *res judicata* саме для сторін відповідної суперечки, автор звертав увагу у першій з публікацій цієї серії [19]. Тоді ж ми звертали увагу на проблему так званої загальнообов'язковості судового рішення, поняття, яке не знаходило підґрунтя у процесуальному законі, однак яке вплинуло на свідомість правників і сформувало ставлення до рішення суду у господарському та цивільному позовних провадженнях як до акта, який може бути обов'язковим *erga omnes*, тобто й для осіб, які не є сторонами у справі.

Ще одним поняттям, яке протягом останніх років увійшло в судову практику і може справити такий же ефект, тобто підштовхнути до думки про те, що рішення суду у позовному провадженні є обов'язковим також для не сторін, є поняття позову *in rem*. Наскільки виправданим є його запозичення і вживання у судовій практиці на позначення позову із вимогою про речово-правовий спосіб захисту, спробуємо дослідити у цій статті.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Поділу позовів на *actio in rem* та *actio in personam* присвячені праці багатьох дослідників римського права, зокрема М. Боднарука, І. Козуб, О. Підопригори. Дискусійному питанню про те, чи існує в українському праві позов *in rem*, присвячені праці О. Брильова, Є. Харитонова.

Метою цієї статті є з'ясування доктринальних підстав впровадження у практику розгляду українськими судами господарських та цивільних справ поділу позовів на *actio in rem* та *actio in personam*, а також зосередження уваги на важливості термінологічної точності у вживанні цих понять у сучасній судовій практиці для недопущення

помилок у питання юридичних наслідків рішень судів за результатами розгляду таких позовів для осіб, які не були сторонами у відповідній справі.

Виклад основного матеріалу. У практику Верховного Суду *actio in rem* увійшло у 2021 році з позицією, у якій суд вказав на необхідність розмежовувати «вимогу про стягнення боргу за основним зобов'язанням (*actio in personam*) та вимогу про звернення стягнення на предмет іпотеки (*actio in rem*)» [10]. Верховний Суд у 2021 році – першій половині 2024 року продублював цей висновок у 34 постановах у справах цивільної юрисдикції та 4 справах господарської станом на час написання цієї статті, його також підтримала Велика Палата [7]. Як можна було зрозуміти з цього висновку, вимога про звернення стягнення на предмет іпотеки розглядалась як один з видів позовів, які складають групу позовів *in rem.* Велика Палата в іншій справі кінця 2022 року також вжила це поняття на позначення речового позову, тобто позову, який містить вимогу речового способу захисту права власності [6]. Вживання цього поняття з посиланням на згадану позицію Великої Палати також увійшло у практику Верховного Суду (станом на час написання цієї статті маємо дві постанови колегій у господарських справах, а також постанову об'єднаної палати Касаційного господарського суду).

Дихотомію *in rem* та *in personam* Верховний Суд також використав для розмежування прав у речових і зобов'язальних правовідносинах Так, у справах цивільної юрисдикції з посиланням на практику ЄСПЛ Верховний Суд зазначав, що майно охоплює а) права на речі (права *in rem*) і б) права вимоги (права *in personam*) [11]. Про право *in rem* як абсолютне право на річ також є згадки в українській судовій практиці. Верховний Суд згадує про нього [8], застосовуючи висновки Європейського суду з прав людини у справах, у яких йшлося про втручання у право заявника на мирне володіння майном (§ 46 рішення у справі «Борисов проти України» [4]).

Як видно, *in rem* у цих правових позиціях відіграє роль радше синоніма поняття «речовий» (речове право, позов з вимогою про речово-правовий спосіб захисту), аніж використовується із якимось окремим, глибшим значенням, зокрема тим, з яким воно використовується у правових системах загального права у конструкції *actio in rem*, про що йтиметься далі.

Окрім власне у складі поняття позовів *in rem (actio in rem)* формула "*in rem*" через практику ЄСПЛ стосовно застосування державами-учасницями Європейської конвенції цивільної конфіскації у цивільних провадженнях *in rem* [3], увійшла також у рішення Вищого антикорупційного суду [14, 12]. В обох справах позови про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави звернені до відповідача – особи, яка була на публічній службі. У рішенні від 13.07.2022 ВАКС навіть пояснив, в якому сенсі він розуміє "*in rem*" як «проти речі», на противагу "*in personam*" («проти особи»): «Дійсно, суддя як представник судової влади відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» має спеціальні гарантії діяльності зі здійснення правосуддя, які проявляються, зокрема, через недоторканність та імунітет судді. Однак ці гарантії мають переважно кримінально-процесуальну спрямованість, в той час як позов про визнання активів необґрунтованими та стягнення їх в дохід держави – це цивільно-процесуальний інститут. Процедура визнання активів необґрунтованими стосується майна, а не особи, відповідний позов подається *in rem* (буквально «проти речі»), а не *in personam* (буквально «проти особи»). Передбачені в чинному законодавстві наслідки для особи, активи якої визнані необґрунтованими (відповідно до ч. 2 ст. 65-1 Закону України «Про запобігання корупції» особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, стосовно якої набрало законної сили рішення суду про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, підлягає звільненню з посади в установленому законом порядку) не позбавляє відповідний цивільний позов майнового характеру» [13]. З пояснення слідує, що визначальною для ВАКС ознакою для провадження *in rem* є майновий характер позову. Хоча більшою мірою, на нашу думку, суть *in rem* пояснює інша теза ВАКС у цій справі: «як світова практика, так і національна концепція цивільної конфіскації виходить із можливості стягнення активів не лише з самої особи – суб'єкта декларування – у зв'язку з конкретним правопорушенням (відповідальність за яке має індивідуалізований характер), а з будь-якої особи, в тому числі яка відповідно до правовстановлюючих документів вважається власником набутого майна».

Переглядаючи рішення ВАКС про застосування цивільної конфіскації, Верховний Суд відзначив, що у світовій практиці сформувалися два різновиди конфіскації: проти особи (особиста конфіскація, *in personam*); проти речі (речова конфіскація, *in rem*). Верховний Суд визнав одним з традиційних критеріїв розмежування цих видів конфіскації критерій процедури вилучення майна: «конфіскація *in personam* застосовується в кримінальному судочинстві (або в тому яке кваліфікується як кримінальне), а *in rem* – в цивільному судочинстві» [9].

Власне саме ВАКС і Верховний Суд у справах про цивільну конфіскацію, застосовуючи формулу *in rem* і наводячи її переклад як «проти речі», прямо чи опосередковано спираються на вузьке, буквальне значення цього терміну, а не на широке його застосування, до якого вдається Верховний Суд в інших справах, про які йшлося вище. Далі спробуємо дослідити, чи є підстави для того, щоб вести мову про позови *in rem* в українському праві, тобто про те, чи можливий позов проти речі у буквальному значенні.

Доктринальна підстава поділу позовів на позови *in rem* та *in personam* у вітчизняній практиці виводиться з римського права, що вже закладає підґрунтя для помилок. Адже вітчизняні дослідники римського права пояснювали зміст *actio in rem* так: «*Actio in rem* (позов «до речі») та *actio in personam* (позов до певної особи). Якщо предметом спору було право на річ, то це був речовий позов (*actio in rem*), наприклад, спір про право власності, сервітутне право тощо. Порушником цього права потенційно могла бути будь-яка третя особа, оскільки в кожної з них могла виявитися спірна річ, право на яку оспорював позивач. Хто буде відповідачем за речевим позовом – невідомо, бо невідомо, хто може виявитися порушником речевого права. Захист засобом речевого позову називався абсолютним захистом» [18, с. 297]. Сентенцію про те, що *actio in rem*, тобто речові позови висувались «проти всіх», оскільки наперед не могло бути відомо, хто порушить речове право (абсолютне право), повторюють також І. Козуб та М. Боднарчук [16, с. 141].

Вочевидь, тут має місце логічна плутанина, ототожнення «проти будь-кого» і «проти всіх»: речовий позов пред'являється саме до будь-якої особи, яка порушує речове право особи, а не «проти всіх» (як потенційних порушників). Розуміння цієї нетотожності надзвичайно важливе для правильного розуміння того, для кого є обов'язковим рішення за речовим позовом.

У роботах інших дослідників ми цієї плутанини не побачимо, однак і більшої термінологічної чіткості теж. Дійсно, *actio in rem*, якщо відповідний дослідник не вдається до етимології поняття, а лише використовує цю категорію, не наділяється значенням позову «проти речі» або «до речі» (що більше б відповідало латинському *ad rem*). Так, Н. Майданик та П. Довгалець звертаються до *actio in rem* як до речового позову у римському праві [17, с. 64; 15, с. 162].

Варто також зауважити, що значення *actio in rem* у сучасній юриспруденції у комерційних і цивільних

суперечках також зводиться або до ототожнення цієї категорії позовів з речовими позовами (без згадки про те, що результати їх розгляду мають значення *erga omnes*, тобто що рішення має значення *res judicata* для невизначеного кола осіб), або ж до специфічного буквального позову «проти речі» у системах загального права.

Саме для правових систем загального права і тих, що сформувались під впливом цієї традиції, притаманним є поділ судових рішень на рішення *in personam*, *in rem*, та рішення про статус особи. Рішення *in personam* покладає обов'язок на особу вчинити дію або утриматись від неї. Таке рішення має обов'язкове значення у сенсі встановлення *res judicata* лише стосовно залучених осіб і підлягає примусовому виконанню. Рішення *in rem* проголошує або встановлює (створює, змінює або припиняє) титул стосовно нерухомого або рухомого майна. На думку Г. Кармон, таке рішення «зобов'язує світ», адже воно не встановлює жодного особистого зобов'язання і як таке не підлягає примусовому виконанню. Це також стосується рішень *quasi in rem*, які стосуються лише окремих сторін: наприклад рішення про визнання особи спадкоємцем, яке має наслідком визнання права на певне майно. Рішення про статус особи визнає або встановлює (створює, змінює або припиняє) особистий статус, як наприклад рішення про анулювання шлюбу або про розлучення. Як і рішення *in rem*, таке рішення не підлягає примусовому виконанню [1, с. 13].

У правових системах загального права *actio in rem* у значенні саме позову «до речі» практикується морському праві. Класичним прикладом цього позову визнається розвинутий в Англії XVII століття у практиці Високого суду адміралтейства позов *in rem* до морського судна, звернення з яким дозволяло арештувати судно і таким чином змусити власника постати перед судом або ж задовольнити вимогу за рахунок цього майна.

Сучасна доктрина позову *in rem* у системах загального права також передбачає звернення з позовом безпосередньо до речі, зазвичай до судна. При цьому саме судно, а не його власник, є відповідачем, що є можливим внаслідок визнаної у цих системах фікції «персоніфікації» (англ. *fiction of personification*), за якої судно наділяється юридичними ознаками особи і, як наслідок, може бути відповідачем і може бути пригнуте до відповідальності за шкоду, яку воно спричинило, або й за порушене договірне зобов'язання. Інші позови, позови *quasi in rem* у морському праві, за якими судно може бути арештоване, все ж в кінцевому наслідку мають відповідачем особу власника або іншого порушника, а арешт судна *in rem* вважається засобом змусити особу, яка виступатиме відповідачем, постати перед судом [2, с. 28–29].

Навряд чи можна стверджувати, що українське цивільне право передбачає фікцію особи (персоніфікацію) для речі, зокрема морського чи іншого судна, як вона описана вище для систем загального права. Тому видається, що в українській практиці навряд чи присутні позови *in rem* у буквальному значенні як позови «до речі» з відповідними правовими наслідками у вигляді обов'язкової сили рішення суду для необмеженого кола осіб.

До речі вперше в українських судових рішеннях (принаймні у тих, які є у Єдиному державному реєстрі судових рішень), позов *in rem* згадується у 2007 році саме у тому значенні, яке він має у системах загального права: «Позов пред'явлений до майна – морського судна ... Судно, вказане як відповідач, є транспортним засобом і не може бути відповідачем по справі, оскільки ст. 1 та ст. 30 ЦПК України передбачає, що суди мають розглядати суперечки тільки стосовно прав, свобод та інтересів фізичних, або юридичних осіб, а позивачем та відповідачем можуть бути фізичні та юридичні особи, а також держава. Таким чином, українське законодавство не передбачає можливості пред'явлення позовів до майна (*in rem*)» [20].

Якщо ж ми ототожнюємо *actio in rem* із речовим позовом, тобто позовом з вимогою про речово-правовий спосіб захисту, то слід чітко усвідомлювати, що в українському господарському та цивільному судочинстві такі позови не можуть розглядатись як «позов до всіх» із обов'язковою дією рішення суду за такими позовами для необмеженого кола осіб, тобто й тих, що не були сторонами у справі. Тому можна частково погодитись з О. Брильовим, який, досліджуючи *actio in rem*, каже, що речові позови йдуть *слідом* за річчю і заявляються до того, хто *на даний момент* володіє нею [5, с. 632]. Дійсно, речовий позов заявляється до актуального порушника, тому більш точним було б формулювання про відповідача за речовим позовом, який в даний момент порушує речове право позивача.

Висновки. Спроби судової практики спертись на римське право, зокрема й у підходах до класифікації позовів, можуть мати місце, однак з чітким розумінням засад вітчизняного матеріального права та процесу. Доктринальний поділ позовів у господарському та цивільному позовних провадженнях на *actio in rem* та *actio in personam*, може бути перенесений у практику судів з важливим застереженням: суди мають розуміти, що *actio in rem* вживається як синонім речового позову, позову з речово-правовими способами захисту, і без згадки про те, що це позов «до речі» або позов «проти всіх», адже це вводить в оману стосовно поширення зобов'язуючої дії судового рішення на необмежене коло осіб. Рішення суду за наслідками вирішення речового позову має значення *res judicata* лише для сторін цього спору. Тому якщо, наприклад, майно за рішенням суду витребувано на користь позивача, тобто мала місце віндикація як різновиду речово-правового захисту, то це рішення не має значення *res judicata*, преклюзивного значення стосовно прав, вимог іншої особи, яка стороною цього спору не була. Якщо ця особа вважає себе дійсним власником майна, захищати своє право вона має шляхом звернення з власним позовом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Carmon H. Judgments In Personam, In Rem, and Personal Status Judgments. In: *Foreign Judgments in Israel*. Berlin: Springer, 2013. P. 13–16. DOI: 10.1007/978-3-642-32003-3_4

2. Force R. Admiralty and Maritime Law. Federal Judicial Center, 2004. 242 p. URL: https://public.resource.org/scribd/8763552.pdf (дата звернення: 16.06.2024).

3. Gogitidze and Others v. Georgia. European Court of Human Rights, judgment (merits and just satisfaction) of 12.05.2015. Application no. 36862/05. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-154398 (дата звернення: 16.06.2024).

4. Борисов проти України, рішення Європейського суду з прав людини від 04.03.2021, заява № 2371/11. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f57#Text (дата звернення: 16.06.2024).

5. Брильов О. А. Позов in rem в праві України (історичні традиції та сучасність). *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. Вип. 22. С. 629–632.

6. Верховний Суд, Велика Палата. Постанова від 02.11.2022. Справа № 922/3166/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107510192 (дата звернення: 16.06.2024).

7. Верховний Суд, Велика Палата. Постанова від14.06.2023. Справа № 755/13805/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112088066 (дата звернення: 16.06.2024).

8. Верховний Суд, Касаційний адміністративний суд. Постанова від 08.07.2021. Справа № 160/674/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98187544 (дата звернення: 16.06.2024).

9. Верховний Суд, Касаційний цивільний суд. Постанова від 04.10.2023, справа № 991/2396/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114020811 (дата звернення: 16.06.2024).
10. Верховний Суд, Касаційний цивільний суд. Постанова від 18.08.2021, справа № 201/15310/16. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99250652 (дата звернення: 16.06.2024).
11. Верховний Суд, Касаційний цивільний суд. Постанова від 18.11.2021, справа № 752/3582/14-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101211452 (дата звернення: 16.06.2024).
12. Вищий антикорупційний суд. Рішення від 05.09.2022. Справа № 991/1786/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106142336 (дата звернення: 16.06.2024).
13. Вищий антикорупційний суд. Рішення від 13.07.2022. Справа № 991/366/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105252483 (дата звернення: 16.06.2024).
14. Вищий антикорупційний суд. Рішення від 13.08.2021. Справа № 991/3401/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99048069 (дата звернення: 16.06.2024).
15. Довгалець П. Довірчі відносини в римському праві, їх розвиток у сучасному законодавстві України. *Про українське право*. За ред. проф. І. Безклубого. К., 2015. Число IX. С. 157–164.
16. Козуб І.Г., Боднарук М.І. Основи римського цивільного права : навч. Посібник. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т. ім. Ю. Федьковича, 2020. 488 с.
17. Майданик Н. Натуральні зобов'язання в приватному праві Стародавнього Риму. Про українське право. / За ред. проф. І. Безклубого. К., 2015. Число IX. С. 60–64.
18. Підопригора, О.А., Харитонов, Є.О. Римське право : підруч. К. : Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
19. Пільков К. Значення рішення суду erga omnes та inter partes: Частина І. Загальні підходи та їх застосування на прикладі спорів про визнання торговельної марки добре відомою. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 205–210. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/46.
20. Приморський районний суд міста Одеси. Ухвала від 11.12.2007. Справа № 2-7562/07. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/5019300 (дата звернення: 16.06.2024).

УДК 340.114
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/37

ГОСПОДАРСЬКИЙ ДОГОВІР У ЦИФРОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

ECONOMIC CONTRACT IN THE DIGITAL ECONOMY

Тищенко А.В., аспірант кафедри економічного права та економічного судочинства
Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена висвітленню концепції та ключових ознак «цифрового договору» та, зокрема, смарт-контракту, як його різновиду, в якості найбільш адаптованої форми господарського договору для функціонування та обслуговування цифрової економіки (в контексті Індустрій 4.0. та 5.0.). Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що разом із цифровою трансформацією економіки виникають нові зв'язки між всіма виробничими компонентами, послугами одного чи декількох підприємств, які здатні сумісно функціонувати в автоматизованому порядку та приймати в реальному часі регуляторні рішення на децентралізованій основі. З огляду на не характерність такого способу взаємодії, виникає потреба у трансформації господарських правовідносин та появі нової форми господарського договору, яка зможе відповідати новим потребам та реаліям.

Натомість світова спільнота неоднозначно сприймає проблему використання смарт-контрактів як форми укладення та врегулювання господарських правовідносин з огляду на складність та багатоаспектність цього складного явища, яке лежить на межі технологічної та юридичної сфер.

Зважаючи на актуальність досліджуваної проблематики, метою даної статті є теоретико-емпіричне дослідження стану цифрової трансформації бізнесу та застосування цифрових технологій, зокрема, «цифрових договорів» або «смарт-контрактів», в якості одного з механізмів врегулювання господарських правовідносин у концепціях індустріях 4.0 та 5.0, оскільки виключно такі інструменти дозволяють вибудувати зв'язок не тільки між суб'єктами господарювання, але і між ключовими компонентами цих індустрій (кібер-фізичними системами, інтернетом речей і послуг, тощо).

В цьому контексті, серед основних задач статті можна виокремити:

– проведення аналізу основних характеристик і особливостей цифрової трансформації та смарт-економіки у концепціях використання Індустрій 4.0–5.0.;

– визначення ключових об'єктивних потреб у врегулювання господарських правовідносин смарт-економіки;

– аналіз можливостей задовольнити такі потреби як класичними інструментами договірного права так і новітньою формою врегулювання домовленостей між сторонами (смарт-контрактом, як різновидом цифрового договору);

– проведення аналізу підходів до кваліфікації смарт-контракту та визначення найбільш оптимального підходу до його визначення.

Проведене дослідження концепції цифрового договору та, зокрема, смарт-контракту, як нової форми договору, вказує на значний потенціал їх використання для розширення можливостей врегулювання господарських правовідносин в умовах цифрової трансформації бізнесу за концепції Індустрій 4.0 та 5.0.

Ключові слова: цифрова економіка, смарт-контракти, цифровий договір, електронна комерція, віртуальні активи, господарські правовідносини, форма договору.

The article is dedicated to highlighting the concept and key features of the "digital contract" and, in particular, the smart contract, as its variety, which is the most adapted form of commercial contract for the functioning and servicing of the digital economy (in the context of Industries 4.0 and 5.0). The relevance of the research topic is due to the fact that with the digital transformation of the economy, new connections arise between all production components, services of one or several enterprises, which are capable of jointly functioning in an automated manner and making regulatory decisions in real-time on a decentralized basis. Given the uncharacteristic nature of such interaction, there is a need to transform commercial legal relations and introduce a new form of commercial contract that can meet new needs and realities.

However, the global community has a mixed perception of the problem of using smart contracts as a form of concluding and regulating commercial legal relations, given the complexity and multifaceted nature of this phenomenon, which lies at the intersection of technological and legal spheres.

Given the relevance of the research problem, the purpose of this article is to conduct a theoretical and empirical study of the state of digital business transformation and the use of digital technologies, in particular, "digital contracts" or "smart contracts," as one of the mechanisms for regulating commercial legal relations within the concepts of Industries 4.0 and 5.0, since only such tools allow establishing connections not only between business entities but also between the key components of these industries (cyber-physical systems, the Internet of Things and services, etc.).

In this context, the main tasks of the article can be highlighted as follows:

– conduct an analysis of the main characteristics and features of digital transformation and the smart economy in the context of the use of Industries 4.0–5.0 concepts;

– identify the key objective needs for regulating commercial legal relations in the smart economy;

– analyze the possibilities of meeting these needs with both classical contractual law instruments and the new form of agreement regulation between parties (the smart contract, as a type of digital contract);

– conduct an analysis of approaches to the qualification of the smart contract and determine the most optimal approach to its definition.

The study of the concept of a digital contract and, in particular, the smart contract, as a new form of contract, indicates significant potential for their use in expanding the possibilities of regulating commercial legal relations in the conditions of digital business transformation under the concept of Industries 4.0 and 5.0.

Key words: digital economy, smart contracts, digital contract, e-commerce, virtual assets, commercial legal relations, contract form.

Цифрова економіка або смарт-економіка наразі є однією з найбільш часто обговорюваних тем серед практиків та науковців. Це пояснюється тим, що нові промислові революції (Індустрії 4.0. та 5.0.), як і всі попередні, потягнуть за собою фундаментальні зміни в способі та форматі виробництва за рахунок суттєвого підвищення операційної та виробничої ефективності, а також зумовлять впровадження абсолютно нових бізнес-моделей, зв'язків, послуг, продуктів та формату господарських правовідносин в цілому.

Впродовж останніх років, законодавство України та інших країн світу зазнало суттєвих нормативних змін та доповнень з впровадженням нових концептуальних елементів цифрової економіки таких як «цифрові послуги», «електронна комерція», «віртуальні активи», «смарт-контракти», тощо.

І чи не найголовнішим елементом формалізації господарських правовідносин між суб'єктами господарювання нового економічного укладу є категорія «договір у цифровій економіці», адже при зміні формату здійснення

господарської та виробничої діяльності та принципів функціонування господарських правовідносин, для господарського договору також потребуються аналогічні еволюційні трансформації форми та порядку їх укладення, виконання, внесення змін, припинення.

Логічно припустити, що такі договори мають бути концептуально іншими – «цифровими договорами», заснованими на програмному коді, що покликані зв'язати між собою більшість ключових компонентів цифрової економіки та створити нові можливості за допомогою свого нового функціоналу, непритаманного традиційним господарським договорам. Зокрема, одним з перших таких проявів «цифрового договору» на сьогодні виступає «смарт-контракт».

Викладене дозволяє сформулювати низку питань, що потребують спеціального дослідження: 1) чи дійсно є підстави вважати, що смарт-контракт є втіленням еволюції договорів, який в умовах неоекономіки якісно відрізняється за принципами свого функціонування від традиційних форм господарських договорів (в тому числі від електронного господарського договору); 2) чи наявні у такому «цифровому договорі» спеціальні ознаки, відсутні у інших відомих формах господарських договорів (традиційних, електронних), для того щоб виділяти його в окрему категорію договорів?

Для відповіді на вказані питання, перш за все, варто визначитись із сутністю спорідненого з ним поняття «цифрова економіка» (смарт-економіка) та тим, що саме закладено в основу її будови.

Чи не вперше термін «цифрова економіка» був озвучений ще у 2011 році після того, як уряд Німеччини оголосив Індустрію 4.0 однією з ключових ініціатив своєї стратегії високих технологій [1, с. 77]. Згодом, термін також був підхоплений різноманітними науковими, економічними колами, а також міжнародними майданчиками такими як Міжнародний економічний форум, що в сукупності зумовило появу твердження про початок розгортання четвертої промислової революції.

На даному етапі, поняття «Індустрія 4.0.» переважно є збірним терміном для технологій і концепцій організації ланцюжка створення додаткової вартості. Тому, для чіткої ідентифікації цього процесу німецькі дослідники Маріо Герман, Тобіас Пенте та Борис Отто [2], ґрунтуючись на огляді широкої вибірки визначень і характеристик Індустрії 4.0., змогли виділити 4 ключових компонента цифрової економіки та 6 визначальних принципів, на основі яких вона вибудовується.

Відповідними компонентами, без яких неможливо уявити собі цифрову економіку, стали:

1. Кібер-фізичні системи (Cyber-Physical Systems (CPS)) – інтегровані комп'ютерні системи, що дозволяють поєднати між собою фізичний та віртуальний світи [3, с. 603]. Під злиттям фізичного та віртуального світу мається на увазі створення єдиної системи, яка інтегрує обчислювальні і фізичні процеси між собою таким чином, що вбудовані комп'ютери, здійснюючи відстеження і контроль фізичних процесів, обробляють отримані дані і на їх основі приймають необхідні рішення з подальшою передачею нових команд на коригування фізичних процесів, та навпаки [4, с. 363].

2. Інтернет речей (Internet of things (IoT)) – мережа, в якій декілька відокремлених CPS співпрацюють один з одним за допомогою унікальних схем адресації. Прикладами застосування IoT є «розумні фабрики», «розумні будинки» та/або «розумні мережі», де окремі елементи взаємодіють зі своїми сусідніми «розумними компонентами» для досягнення спільних цілей.

3. Інтернет послуг (Internet of services (IoS)) – мережа, яка дозволяє «*постачальникам послуг пропонувати свої послуги через Інтернет. [...] IoS складається з учасників, інфраструктури для послуг, бізнес-моделей і самих послуг. Так, відокремлені послуги пропонуються та об'єднуються в «комплекси послуг» з доданою вартістю різними постачальниками; вони передаються як користувачам, так і споживачам, і вони мають доступ до них через різні канали*» [5, с. 341]. Тобто, завдяки IoS, виникає можливість поєднати в одну комплексу систему різні послуги та сервіси, кожна з яких поодинці виконує окремий функціонал, однак вони можуть доповнювати один одного за модульним принципом та на основі сервісно-орієнтованої архітектури.

4. Розумні фабрики (Smart Factory). Виходячи з визначень, наданих для CPS та IoT, Розумну фабрику можна визначити як фабрику, де CPS «спілкуються» через IoT і допомагають людям і машинам у виконанні їхніх завдань. Прикладом розумної фабрики може бути виробниче підприємство (комплекс CPS-ів), організоване за принципами ощадливого виробництва, де виробництво продукції та кожен окремий CPS автоматично запускається та регулюється через IoT лише за наявності потреби та закладених у систему умов та певних обчислювальних параметрів.

Визначені компоненти цифрової економіки функціонують на основі набору принципів, непритаманних Індустріям 1.0–3.0, а саме:

1. Взаємосумісність та взаємодія (англ. Interoperability). У компаніях Індустрії 4.0. CPS і люди взаємодіють через IoT та IoS. У контексті заводу SmartFactoryKL взаємосумісність означає, що всі CPS на підприємстві (носії заготовок, складальні станції та продуктові лінії) можуть «спілкуватися» один з одним «через відкриті мережі та семантичні описи».

2. Віртуалізація (англ. Virtualization) – полягає у створенні віртуальної копії фізичного світу та можливістю моделювання тих чи інших процесів/операцій з її елементами. Віртуальна модель забезпечується в тому числі завдяки наявним CPS та включає аналіз їх стану, що, зокрема, веде до створення віртуальних заводів та виробництв. Віртуалізація означає, що CPS здатні контролювати фізичні процеси, за рахунок того, що дані датчиків, які «сканують окремі параметри фізичного світу» переносяться на модель віртуальних заводів та імітаційні моделі, внаслідок створюється віртуальна копія фізичного світу, яка дає можливість прогнозувати подальші процеси та управляти ними.

3. Децентралізація (англ. Decentralization). Зростання попиту на окремі продукти ускладнює централізований контроль систем. Вбудовані комп'ютери дозволяють CPS приймати рішення самостійно. Лише у випадках невдачі завдання делегуються на вищий рівень [6, с. 6]. Завдяки такому підходу, централізоване планування та контроль стають більше непотрібними.

4. Можливість роботи в реальному часі (англ. Real-Time Capability). Для організаційних завдань необхідно, щоб дані збиралися та аналізувалися в режимі реального часу. Відповідно, реакція на будь-які зміни відбувається також у реальному часі з мінімальними затримками. У SmartFactoryKL стан заводу постійно відстежується та аналізується. Таким чином, завод може відреагувати на поломку машини та перенаправити продукцію на іншу машину [7].

5. Орієнтація на обслуговування (англ. Service Orientation). Доступні через IoS послуги компаній і CPS можуть використовуватися іншими учасниками. Вони можуть пропонуватися як усередині компанії, так і за її межами. Завод SmartFactoryKL базується на сервісно-орієнтованій архітектурі. Усі CPS пропонують свої функції як інкапсульований веб-сервіс. Як наслідок, спеціальну технологічну операцію продукту можна скласти на основі конкретних вимог клієнта, наданих міткою RFID [7].

6. Модульність (англ. Modularity). Модульні системи здатні гнучко адаптуватися до мінливих вимог шляхом

заміни або розширення окремих модулів. Таким чином, модульні системи можна легко налаштувати у разі сезонних коливань або зміни характеристик продукту, розширювати за рахунок додавання нових модулів, а також задіювати їх в автоматичному режимі через IoS.

Тобто, поєднавши визначені компоненти та принципи цифрової економіки автори моделюють систему при якій у модульноструктурованих розумних фабриках Індустрії 4.0 CPS відстежує фізичні процеси, створює віртуальну копію фізичного світу та приймає децентралізовані рішення. Через IoT CPS спілкуються та співпрацюють один з одним і людьми в режимі реального часу, а через IoS учасники ланцюжка створення вартості пропонують і використовують як внутрішні, так і міжорганізаційні послуги.

Як вбачається, однією з ключових ознак Індустрії 4.0. є наявність зв'язку між всіма виробничими компонентами, послугами одного чи декількох підприємств, які здатні функціонувати в автоматизованому порядку та приймати в реальному часі регуляторні рішення на децентралізованій основі.

В контексті наведеного, Робоча група з нормативно-правової бази (РГ4), створена у Німеччині, ключовими завданнями якої є визначення найважливіших правових аспектів у процесі вибудови правового поля для Індустрії 4.0., зазначає наступне: «*Одним з основних інноваційних кроків Індустрії 4.0. є автоматичний контроль і оптимізація бізнес-процесів і виробничих процесів шляхом підключення машин і IT-систем між компаніями. Це важливо, щоб скористатися перевагами ефективності та економічності, а також зробити бізнес-процеси більш гнучкими. Для цього машини, які безпосередньо спілкуються одна з одною, повинні обмінюватися дійсними деклараціями про наміри та укладати обов'язкові угоди. Однак чинні законодавчі положення пристосовані лише до декларацій і угод між людьми, а не машинами (декларації машин). Без обов'язкових декларацій і угод, укладених машинами, бізнес і виробничі процеси Індустрії 4.0 стикаються з фундаментальними перешкодами*» [8, с. 6].

Тобто, однією з базових проблем договірних відносин у епоху цифрової економіки є питання пошуку такого формату та способу укладання господарських договорів, які зможуть забезпечити не тільки правовий зв'язок між учасниками правовідносин, але і його перенесення на «міжкомп'ютерну» чи «міжмашинну» комунікацію, коли господарські договори укладатимуться в тому числі в процесі виконання CPS тих чи інших алгоритмів. Відповідно, правова форма нового типу чи форми господарського договору повинна відповідати не тільки вимогам, які ставляться до традиційних договорів, але вона також має бути зрозумілою на програмному рівні для автоматизації всіх процесів та виконання умов, закладених у такий договір. Вказане потребує належної правової регламентації та нормативного упорядкування на усіх рівня системи господарського законодавства, особливим відгалуженням якого, згідно доктрини господарського права, є законодавство про господарські договори.

Станом на сьогодні, очевидно що жодна із традиційних форм господарських договорів не здатна формалізовувати відносини між суб'єктами господарювання у відповідності до описаних механізмів.

Зокрема, якщо торкатися проблематики традиційних форм господарських договорів, в контексті питання, що досліджується, то вони: – можуть вибудувати правовий зв'язок виключно між екосистемними учасниками Індустрії 4.0 (суб'єктами господарських відносин та кінцевими споживачами), однак не *здатні в повній мірі органічно їх зв'язати із ключовими компонентами Індустрії 4.0.* (як то CPS, IoS, IoT.) із-за відсутності необхідних механізмів для реалізації принципу взаємосумісності та інтеграції норм господарського права та договірних правовідносин у віртуальний світ. Тобто, за використання паперових та навіть електронних договорів системний розрив між учасниками Індустрії 4.0. та її компонентами зберігатиметься, а правові та програмні алгоритми діятимуть окремо одна від одної;

– апріорі не можуть забезпечити автоматизм та можливість виконання умов договорів в реальному часі. Для того, щоб договір загалом був виконаний (за відсутності на це волі сторін господарського договору) потребується участь третіх осіб (суб'єктів чи інституцій, як то суди, виконавчі служби, нотаріуси, банки, тощо). Треті особи забезпечують верифікацію умов договору і забезпечують виконання його положень (зокрема, шляхом примусу однієї із сторін до виконання своїх зобов'язань чи відшкодування шкоди, збитків, у разі порушення);

– хоч в більшості своїй оперують і абстрактними поняттями, але вони не здатні оперувати процесами оцифрування фізичних об'єктів у віртуальні і здійснювати їх перенесення на програмний код чи комп'ютерну мережу для подальшої їх обробки, трансформації, передачі іншим суб'єктам чи здійснення будь-яких інших операцій з ними як єдиним цілісним об'єктом чи його складовими частинами.

Втім, станом на сьогодні, на практиці врегулювання нових форм господарських правовідносин у цифровій економіці поступово реалізовується через категорію «смарт-контракти», що за своєю формою радше нагадує комп'ютерну програму.

Загалом концепція «код – це закон» вперше була згадана ще у 2000-х роках Л. Лессігом як «*самовиконуваний код, дія якого не може бути зупинена*» [9, с. 701]. А в останні роки вона набула популярності у світі технологій, адже концепція передбачає, що правила та поведінка, закодовані в програмному забезпеченні та алгоритмах, по суті є регулюючими законами цифрових систем. Завдяки такому механізму самовиконання сторонам, які використовують смарт-контракти, не потрібні штрафні санкції, які стимулюють належне виконання. Райт і Де Філіппі такий підхід називають "lex cryptographia" [10].

Якщо проаналізувати ключові властивості смарт-контракту, то можна дійти висновку, що вони відповідають майже всім принципам, на яких вибудовується цифрова економіка:

– принцип «взаємодії» різних виробничих систем та суб'єктів господарських відносин може реалізовуватись саме через програмований договір – «смарт-контракт», який викладений у формі програмного коду та при цьому містить права та обов'язки учасників правовідносин. Крім того, функціонал смарт-контрактів надає можливість враховувати окремі дані, отримані із фізичного світу, в якості однієї з умов виконання наперед визначених конкретних алгоритмів смарт-контракту;

– принцип «віртуалізації» реалізується через можливість створення віртуальних активів у формі токенів, а також токенізації реальних активів (їх переведення у віртуальну форму). При цьому, віртуальні активи, як предмет цифрового договору, можуть відчужуватись чи передаватись кодом смарт- контракту за наперед визначеними домовленостями сторін (наприклад, токенізований актив потенційно може виступати предметом застави у кредитному договорі, реалізованому через смарт-контракт);

– принцип «децентралізації» у смарт-контрактах реалізується через технологію розподіленого реєстру «блокчейн». Саме в ньому фіксуються дані щодо будь-яких операцій, проведених смарт-контрактом та верифікованих децентралізованою мережею учасників такої мережі;

– принцип «режиму реального часу» реалізовується за договором через автоматичне та майже моментальне (в залежності від особливостей того чи іншого блокчейну) виконання умов договору (зокрема, у разі укладення кредитного договору через смарт-контракт, предмет застави моментально буде зарахований на баланс кредитора, у разі

невиконання умов смарт-контракту без необхідності стягнення такого віртуального предмета застави через суд чи виконавчу службу).

Однак, станом на сьогодні в більшості юрисдикцій світу та у наукових колах правовий статус «смарт-контрактів» ще остаточно не визначено. Відповідно, навколо питання «чи можуть смарт-контракти» взагалі вважатись юридичними договорами точаться жваві дискусії.

Смарт-контракти викликають неоднозначне розуміння у різних юридичних колах з огляду на наявність технічної та юридичної складової. Так, за результатами чисельних досліджень правової природи смарт-контрактів виникли різні підходи (подекуди полярні за своїм змістом).

В цьому контексті досить влучною є класифікація смарт-контрактів Альянсу смарт-контрактів (АСК), заснованого The Chamber of Digital Commerce у липні 2016 р. та покликаного сприяти прийняттю та використанню технологій смарт-контрактів з метою підвищення ефективності ведення бізнесу в різних галузях. SCA поєднує новаторів з усього світу з галузей технологій, юриспруденції та фінансових послуг.

У своєму дослідженні, АСК узагальнили всі відмові позиції дослідників щодо правової природи смарт-контракту та категоризували їх у 3 групи (1 зовнішня модель та 2 внутрішні) у відповідності до наступного тлумачення та підходу використання смарт-контрактів:

1) зовнішня модель: смарт-контракт не є юридичним договором та тлумачиться виключно як інструмент виконання юридичного договору.

Тобто, фактично це просто програма, яка може виконувати окремий специфічний функціонал, зокрема, для відслідковування ланцюгів постачання, проведення транзакцій, тощо);

2) внутрішня модель А: смарт-контракт є самостійною формою договору.

Тобто, згідно даної моделі, смарт-контракт повністю охоплює собою договірні відносини і виконує їх. Програмний код смарт-контракту може охоплювати всю угоду між сторонами та замінювати інші положення, написані природною мовою. Усе, що виходить за рамки коду, лише пояснює умови. Наприклад, умови використання DAO передбачають, що розумний контракт у блокчейні Ethereum контролюється, а умови використання природної мови не мають юридичної сили [11, с. 60–61];

3) внутрішня модель В: смарт-контракт може бути невід'ємною складовою частиною юридично обов'язкового письмового контракту.

Тобто, смарт-контракт може ополювати лише окрему частину договірних правовідносин, однак в силу специфіки функціонування програмного коду не може повністю охопити і замінити будь-які інші положення, написані природною мовою. У такій ітерації «внутрішньої моделі» смарт-контракт все ще може використовувати версію природною мовою для, скажімо, нефункціональних пунктів. Тим не менше, програмний код повинен містити всі необхідні елементи договору для набуття юридичної сили. Новизна полягає в тому, що сам смарт-контракт є невід'ємною частиною договору, а не перекладом його умов. При застосуванні певних пунктів код формує юридично обов'язкову угоду між сторонами [12, с. 62].

На нашу думку, в даному випадку, класифікація смарт-контрактів на різні типи в залежності від ступеня використання і значення для договірних відносин – є цілком обґрунтованим, оскільки в силу багатоаспектності смарт-контракту як явища, його неможливо однозначно віднести до тої чи іншої категорії.

По-перше, немає сенсу тлумачити смарт-контракт виключно як комп'ютеру програму, яка призначена для виконання окремої функції (проведення транзакції).

Не зважаючи на те, що смарт-контракт дійсно, можна використовувати у такий спосіб, його тлумачення перш за все як комп'ютерної програми є некоректним, оскільки програмний код є лише способом фіксації умов договору (за аналогією до такого підходу, будь-який договір зафіксований на аудіо-, відеозапис чи шляхом обміну повідомленнями необхідно тлумачити не як договір зафіксований у відповідний спосіб, а просто як аудіозапис, відеозапис чи набором повідомлень у месенджері чи електронній пошті, ігноруючи їх внутрішнє наповнення щодо визначення прав та обов'язків сторін).

По-друге, позиція зведення смарт-контракту виключно до інструменту реалізації, гарантування чи забезпечення виконання зобов'язань за письмовим договором – також має свої недоліки.

Зокрема, А. Погоріленком запропоновано віднести смарт-контракт до особливого технологічного різновиду майнових засобів виконання зобов'язань, особливістю якого є те, що він може не лише виконувати компенсаційну роль, гарантуючи отримання управненою стороною належного їй майна на випадок порушення господарського зобов'язання, а також виступати елементом договірної взаємодії, автоматизованим посередником, що за рахунок власних властивостей (зокрема розміщенню в мережі блокчейн) незворотно виконає запрограмовані дії на користь однієї із сторін господарського договору в процесі його виконання. М. Гарник зазначає, що смарт-контракт можна розглядати як «забезпечувальний договір» [13, с. 38]. І. Верес зазначає, що «умови смарт-контракту можуть передбачати забезпечувальні зобов'язання, зокрема, коли згідно зі смарт-договором блокується певна сума криптовалюти, перерахунок якої кредитору здійснюється лише після вчинення певний дій боржником» [14, с. 17]. Н. Філатова вважає, що смарт-контракт можна розглядати як засіб, що сприяє та автоматизує виконання договору повністю або частково [15, с. 240]. Ольга Клепікова, Олександр Гарагонич та Ірина Антошина, своєю чергою, зазначають, що смарт-контракт можна розглядати одним із забезпечень у розумінні ч. 2 ст. 546 ЦК [16, с. 854].

На нашу думку, смарт-контракт дійсно можна використовувати в тому числі як інструмент забезпечення виконання зобов'язань. Однак при такому підході, в центрі уваги дослідників береться лише одна характеристика смарт-контракту (автоматизованість та самовиконуваність), однак, ігноруються інші особливості такого багатоаспектного явища (зокрема, можливість визначення прав та обов'язків, закладених у алгоритми програмного коду та випадки повного охоплення смарт-контрактом тих чи інших правовідносин, домовленостей двох сторін).

Крім того, за таким же принципом договори застави чи іпотеки так само необхідно відносити до інструменту забезпечення договору позики чи кредиту, адже вони нерозривно пов'язані із основним договором і як і смарт-контракт виконую забезпечувальну функцію (що при цьому жодним чином не нівелює його правового значення як договору).

По-третє, позиція щодо того, що смарт-контракт може існувати в якості договору виключно як невід'ємна складова юридичного обов'язкового письмового договору, та, водночас, не може існувати поза таким письмового основним договором теж має сумнівне підґрунтя.

Цілком логічно припустити, що такий спосіб використання смарт-контракту виник, зокрема, з підстав:

– неможливості охоплення програмним кодом якихось абстрактних понять, умов або положень законодавства, які поки що неможливо перенести на основу програмного коду;

– недоступність для сприйняття програмного коду (розуміння його змісту) однією із сторін договору при наявності такої вимоги у законодавстві про електронну комерцію більшості країн;

– відсутності необхідного спеціалізованого законодавчого акту, який би у повній мірі легалізував би повноцінне

використання смарт-контракту без необхідності перенесення його змісту на лінгвістичну модель.

Однак, варто не забувати, що в окремих країнах вже почався процес легалізації використання смарт-контракту як повноцінного договору. Так, зокрема, ЄС у проекті свого Регуляторного акту № 2023/2854 [17] визначає поняття «смарт-контракту», а також описує його основні 4 вимоги (існує спеціальна стаття, яка містить деякі положення, спрямовані на визначення вимог до зміни смарт-контрактів (включаючи так звані «перемикачі відбійності») і встановлює деякі правила для сторін, які надають дані для обміну, включаючи «безпечне припинення та переривання» смарт-контрактів, а також інтеграцію гарантій для збереження комерційної таємниці та запобігання незаконній передачі даних.

В Італії смарт-контрактам також було надано юридичний статус через так званий «Simplification Decree» [18], в якому зазначається, що «розумний контракт» визначається як комп'ютерна програма, яка працює за технологіями, заснованими на розподілених реєстрах, і виконання якої автоматично пов'язує дві або більше сторін на основі визначених ефектів. Смарт-контракти відповідають вимогам письмової форми за умови, що зацікавлені сторони ідентифікуються в електронному вигляді за допомогою процесу, який відповідає вимогам, встановленим Агентством цифрової Італії з вказівками 6, які мають бути прийняті протягом дев'яноста днів із дати набрання чинності законом про перетворення цього указу.

Крім того, вже наявна навіть повноцінна судова практика їх використання, яка допускає використання смарт-контрактів без наявності спеціального законодавства та необхідності здійснювати розшифровку змісту програмного коду у звичному вигляді.

Так, згідно судової практики в окремих штатах США, обов'язок ознайомитись із змістом договору також зобов'язує осіб дотримуватися умов договору незважаючи на те, що вони можуть бути написані за допомогою коду. І суди зазвичай примушують до виконання цих угод, навіть якщо сторони його не читали Укладання контрактів за допомогою електронних засобів дозволяє онлайн-компаніям укладати контракти з мільйонами користувачів без переговорів і без перевірки того, чи договір було прочитано або чи він є зрозумілим. [19, с. 2258–2259].

Таким чином, при розборі правової природи смарт-контракту ми не можемо брати до уваги лише один аспект такого складного явища як смарт-контракт. Відповідні спроби вписати такий тип договору у вже відомі рамки правових інструментів так чи інакше будуть нівелювати окремі його особливості. Крім того, як свідчить практика, через смарт-контракти вже проходить значна частина угод щодо тих чи інших віртуальних активів на чисельних онлайн-платформах як то криптобіржі, DeFi платформи, обмінники і таке інше. При цьому, сторонами не укладаються будь-які формальні договора, які дублюють зміст програмного коду. Відтак, економічні реалії вже свідчать про те, що смарт-контракт не може виступати виключно як договірний інструмент гарантування виконання обов'язків.

Таким чином, бачимо, що тлумачення смарт-контрактів як повноцінного господарського договору в цілому є допустимим, що підтверджується не тільки вищенаведеними формально логічними доводами, але і їх легалізацією в окремих юрисдикціях.

Інше питання полягає в тому, чи можливо кваліфікувати смарт-контракт як різновид електронного договору. На нашу думку, електронні договори та смарт-контракти хоч і мають низку родових ознак юридичного договору та певні спільні ознаки із електронним договором (зокрема, викладення умов договору у електронній/цифровій формі, спрощений порядок укладення договору, тощо), однак електронні договори все ж не можуть в повній мірі охопити собою абсолютно всі ознаки смарт-контрактів.

В даному випадку, смарт-контракт радше є певною перехідною ланкою між електронним договором і «цифровим договором», який так само як і електронні договори має всі необхідні ознаки традиційних договорів, однак наділений абсолютно унікальними ознаками як то: «автоматичність виконання», «виконання в режимі реального часу», децентралізованість договору, викладення умов договору у формі програмного коду, особливий об'єкт розпорядження (токен віртуального чи реального активу), тощо. Жодна з цих ознак не є притаманною не тільки жодному іншому різновиду електронного договору, але і взагалі жодній іншій формі традиційних договорів.

І хоч є різні способи легалізації смарт-контрактів в правовому полі, що на нашу думку є лише наслідком відстуності актуальної нормативно-правової бази для смарт-контрактів, його «чиста» модель існування, яка не потребує дублювання будь-яких його положень на папері – може вважатись проявом «цифрового договору». Але для цього, такий договір має функціонувати на цілком самостійній регуляторній базі, яка одночасно буде враховувати як загальне договірне право, так і містити свої особливості та відмінності актуальних виключно для неї.

ЛІТЕРАТУРА

1. Kagermann H., Wahlster W. and Helbig J., Recommendations for implementing the strategic initiative Industrie 4.0, *Final report of the Industrie 4.0 Working Group. eds.*, 2013.
2. Hermann M., Pentek T., Otto B. Design Principles for Industrie 4.0. Scenarios: A Literature Review, *Working Paper № 01/2015*. URL: https://web.archive.org/web/20160207204432/http://www.snom.mb.tu-dortmund.de/cms/de/forschung/Arbeitsberichte/Design-Principles-for-Industrie-4_0-Scenarios.pdf
3. Kagermann, H., 2014: Chancen von Industrie 4.0 nutzen. In: Bauernhansl, T., M. ten Hompel and B. Vogel-Heuser, eds., 2014: Industrie 4.0 in Produktion, Automatisierung und Logistik. Anwendung, Technologien und Migration. P. 603–614.
4. Lee, E. A., Cyber Physical Systems: Design Challenges. 11th IEEE Symposium on Object Oriented Real-Time Distributed Computing (ISORC), 2008, P. 363–369.
5. Buxmann P., Hess T. and Ruggaber R., Internet of Services. *Business & Information Systems Engineering, 2009*, 341–342 p.
6. ten Hompel, M. and B. Otto, 2014: Technik für die wandlungsfähige Logistik. Industrie 4.0. *Deutscher Materialfluss-Kongress.* 23 p.
7. SmartFactory^{KL} Progress within the network, The industrie 4.0 production plant from SmartFactory^{KL} 2019. URL: https://smartfactory.de/wp-content/uploads/2019/03/SF_BR_2019_FortschrittImNetzwerk_A4_WEB_EN.pdf (дата звернення: 27.06.2024).
8. How well the law is keeping pace / The Working group on the legal framework (Platform Industrie 4.0.), The Federal Ministry for Economic Affairs and Energy: Industrie 4.0, 2016, 6 p. URL: https://www.plattform-i40.de/IP/Redaktion/EN/Downloads/Publikation/i40-how-law-is-keeping-pace.pdf?__blob=publicationFile&v=1 (дата звернення: 27.06.2024).
9. Lessig L., Code and Other Laws of Cyberspace, Basic Books 1999, and Weber R.H., Rose is a rose is a rose is a rose – what about code and law?, *Computer Law & Security Review*, 2018, 701 p.
10. Wright A., De Filippi P., Decentralized blockchain technology and the rise of lex cryptographia, 2015. URL: https://ssrn.com/abstract=2580664 (дата звернення: 27.06.2024).
11. Smart-Contract: is the Law ready / Smart Contracts Alliance an initiative of the Chamber of Digital Commerce: September 2018, 60–61 p. URL: https://d3h0qzni6h08fz.cloudfront.net/reports/Smart-Contracts-Whitepaper-WEB.pdf (дата звернення: 27.06.2024).

12. Smart-Contract: is the Law ready / Smart Contracts Alliance an initiative of the Chamber of Digital Commerce, 2018, 62 p. URL: https://d3h0qzni6h08fz.cloudfront.net/reports/Smart-Contracts-Whitepaper-WEB.pdf (дата звернення: 27.06.2024).
13. Гарник М. О. Правове регулювання смарт-контракту, Львів, 2020. 38 с. URL: http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/12665 (дата звернення: 27.06.2024).
14. Верес І. Правова природа смарт-договору. *Підприємництво, господарство і право № 9*, 2020, P. 15–18.
15. Filatova N. Smart contracts from the contract law perspective: outlining new regulative strategies, *International Journal of Law and Information Technology, 28(3),* 217–242. Doi:10.1093/ijlit/eaaa015.
16. Klepikova O, Harahonych O, Antoshyna I. Smart contracts in the context of digitalization: the legal realities of world experience, *Cuestiones Políticas. Vol. 39, № 70*, 2021, P. 844–861. URL: https://produccioncientificaluz.org/index.php/cuestiones/article/view/36935/39968 (дата звернення: 27.06.2024).
17. Regulation (EU) 2023/2854 concerning harmonized rules on fair access to and use of data and amending Regulation (EU) 2017/2394 and Directive (EU) 2020/1828 – issued on December 13, 2023, which will be fully applicable in September 2025 (art. 2, № 39). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/2854 (дата звернення: 27.06.2024).
18. Tonutti S., The legislation of Smart Contracts, 10 June 2024. URL: https://affidaty.io/blog/en/2024/06/smart-contracts-traditional-contracts/ (дата звернення: 27.06.2024).
19. Benoliel U., Becher S. I. The duty to read the unreadable, *Boston College Law Review, 60, 2019*, P. 2258–2259.

РОЗДІЛ 5
ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2:331.105
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/38

ЗАКОНОДАВСТВО, ЩО РЕГУЛЮЄ ПИТАННЯ КОЛЕКТИВНИХ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН, СОЦІАЛЬНОГО ДІАЛОГУ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ПІСЛЯ ЙОГО СКАСУВАННЯ

LEGISLATION GOVERNING THE ISSUES OF COLLECTIVE LABOR RELATIONS, SOCIAL DIALOGUE IN THE CONDITIONS OF THE LEGAL REGIME OF MARTIAL STATE AND AFTER ITS AVOIDANCE

Яцишин В.В., Ph.D. з права, адвокат,
доцент загальноосвітньої кафедри
Одеська міжнародна академія

У статті досліджено актуальні зміни у законодавстві, що зумовлені введенням в Україні правового режиму воєнного стану і адаптації трудових відносин до викликів та проблем воєнного часу. Питання приведення трудового законодавства до вимог часу є напрочуд актуальним, однак не слід забувати і про необхідність формування законодавчої бази, що буде застосована після припинення чи скасування воєнного стану та післявоєнної відбудови держави.

В Україні законодавець вже прийняв низку нормативно-правових актів, що регулюють трудові відносини як в умовах воєнного стану так і після його припинення чи скасування. За період воєнного стану було прийнято два основних закони, це – Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» та Закон України «Про колективні угоди та договори».

У статті розглянуто законодавчі новації передбачені вказаними законами, а також проаналізовано й інші нормативно-правові акти, що були прийняті в умовах правового режиму воєнного стану та прямо чи опосередковано відносяться до регулювання колективних трудових відносин та соціального діалогу.

З'ясовано, що суттєвий недолік законодавчого регулювання порядку укладання колективних договорів та угод із прийняттям Закону України № 2937-IX «Про колективні угоди та договори» був усунутий та встановлено на законодавчому рівні основні принципи колективно-договірного регулювання колективних трудових відносин. Хоча і до цього часу в Законі України «Про соціальний діалог в Україні» було визначено основні принципи соціального діалогу в сфері праці, вказані поняття (принципи соціального діалогу в сфері праці та принципи колективно-договірного регулювання) не є тотожними. Більше того, результатом соціального діалогу є укладення колективних договорів і угод, а принципи колективно-договірного регулювання трудових відносин є відмінними за застосуванням адже охоплюють і час після прийняття колективних договорів і угод.

Акцентовано увагу на інших недоліках правового регулювання та наявних прогалинах у прийнятих в період дії воєнного стану нормативно-правових актах.

Ключові слова: воєнний стан, соціальний діалог, трудове законодавство в умовах воєнного стану, колективний договір, колективні договори і угоди, принципи колективних трудових відносин.

The article examines the actual changes in legislation caused by the introduction of the legal regime of martial law in Ukraine and the adaptation of labor relations to the challenges and problems of wartime. The issue of bringing labor legislation up to date with the requirements of the times is surprisingly relevant, but one should not forget about the need to form a legislative framework that will be applied after the termination or abolition of martial law and post-war reconstruction of the state.

In Ukraine, the legislator has already adopted a number of normative legal acts regulating labor relations both under martial law and after its termination or cancellation. During the period of martial law, two main laws were adopted: the Law of Ukraine "On the Organization of Labor Relations in the Conditions of Martial Law" and the Law of Ukraine "On Collective Agreements and Contracts".

The article examines the legislative innovations provided for by the specified laws, as well as analyzes other normative legal acts that were adopted under the conditions of the legal regime of martial law and directly or indirectly refer to the regulation of collective labor relations and social dialogue.

It was found that a significant deficiency in the legislative regulation of the procedure for concluding collective agreements and agreements with the adoption of the Law of Ukraine No. 2937-IX "On Collective Agreements and Agreements" was eliminated and the basic principles of collective agreement regulation of collective labor relations were established at the legislative level. Although until now the Law of Ukraine "On Social Dialogue in Ukraine" defined the basic principles of social dialogue in the field of labor, the specified concepts (principles of social dialogue in the field of labor and principles of collective agreement regulation) are not identical. Moreover, the result of social dialogue is the conclusion of collective agreements and agreements, and the principles of collective-contractual regulation of labor relations are different in their application because they also cover the time after the adoption of collective agreements and agreements.

Attention is focused on other shortcomings of legal regulation and existing gaps in the regulatory and legal acts adopted during the period of martial law.

Key words: martial law, social dialogue, labor legislation under martial law, collective agreement, collective agreements and agreements, principles of collective labor relations.

Постановка проблеми. Вже більше ніж за два роки війни можна зробити висновок про те, що війна, в певному розумінні, лише посилила євроінтеграційні процеси як в середині держави так і зацікавленість у щонайшвидшій інтеграції нашої держави до ЄС самих країн-членів ЄС. В цьому контексті невідкладно рухається вперед гармонізація законодавства України із законодавством ЄС. За таких обставин, низка нормативно-правових актів була прийнята у 2022, 2023 роках, що по-перше регулює трудові відносини в умовах правового режиму воєнного стану, а по-друге є засобом приведення у відповідність трудового законодавства України до законодавства ЄС.

За таких обставин дослідження питань зміни трудового законодавства України та його складових: законодав-

ства, що регулює колективні трудові відносини та відносини соціального діалогу є напрочуд актуальним.

Мета статті. Метою цієї статті є намагання автора дослідити динаміку та розвиток законодавства, що регулює питання колективних трудових відносин та відносин соціального діалогу у воєнний час (в умовах правового режиму воєнного стану) та після припинення чи скасування воєнного стану.

Аналіз останніх публікацій. Дослідженню питань розвитку трудового законодавства в умовах правового режиму воєнного стану велику увагу приділяли такі вчені як: Бурак В.Я., Гришина Ю.М., Запара С.І., Маньгора Т.В., Пилипенко П.Д., Чанишева Г.І. та інші.

Зазначені науковці зробили значний вклад у формування наукового бачення розвитку та адаптації трудового законодавства до викликів воєнного часу. Проте, наукова дискусія стосовно аналізу законодавства, що регулює питання колективних трудових відносин та відносин соціального діалогу залишається актуальною.

Виклад основного матеріалу. 24 лютого 2024 року Президент України підписав Указ «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року, № 64/2022 [4] яким введено правовий режим воєнного стану на всій території держави і який діє і на теперішній час.

24 березня 2022 року набрав чинність Закон України від 15.03.2022 року № 2136-IX **«Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану»** [8] який не лише вносив зміни в інші, діючі нормативно-правові акти, а і сам встановлював нові для трудового законодавства та науки трудового права юридичні інструменти.

Так, вперше законодавчо було встановлено процедуру призупинення дії окремих положень колективного договору, регулювання діяльності профспілок в умовах правового режиму воєнного стану, спрощено документообіг під час війни, встановлено сферу застосування Закону в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Як зазначають Чанишева Г.І. та Гришина Ю.М., і з чим не можна не погодитись, Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 року № 2136-IX на профспілки, їх об'єднання покладено нову функцію – функцію максимального сприяння забезпеченню обороноздатності держави. Водночас ця функція є певною мірою декларативною, оскільки зазначеним Законом не передбачені конкретні повноваження профспілок з її реалізації за аналогією з іншими основними функціями (представницькою, захисною, громадського контролю за додержанням законодавства про працю та про охорону праці, додержанням мінімальних трудових гарантій, передбачених Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану») [1, с. 195].

Поряд із цим, Закон України від 15.03.2022 року № 2136-IX «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» є важливим кроком на шляху до належного регулювання трудових відносин в умовах воєнного стану.

12 травня 2022 року був прийнятий Закон України № 2253-IX **«Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав працівників»** [5] яким окрім гарантій забезпечення рівності трудових прав громадян України, недопущення дискримінації у сфері праці було здійснено деталізацію сторін колективного договору та визначено поширення колективного договору на всіх працівників підприємства, установи, організації, фізичної особи, яка використовує найману працю, незалежно від того, чи є вони членами професійної спілки, і є обов'язковими як для власника або уповноваженого ним органу, фізичної особи, яка використовує найману працю, так і для працівників [5].

На нашу думку, зазначеним законом законодавець продовжив нормативно регулювати трудові відносини в умовах воєнного стану, а також встановлювати додаткові, нові для вітчизняного трудового законодавства гарантії недискримінації, що є вкрай важливим.

23 лютого 2023 року був прийнятий Закон України № 2937-IX **«Про колективні угоди та договори»**, що набере чинності через шість місяців з дня припинення чи скасування воєнного стану, крім пункту 5 цього розділу, який набирає чинності з дня, наступного за днем опублікування цього Закону [7].

І хоча вказаний Закон № 2937-IX повністю набере чинності після шести місяців з дня припинення чи скасування воєнного стану, позитивним є те, що законодавцем вже розпочатий процес формування трудового законодавства, що буде діяти після припинення чи скасування воєнного стану.

На нашу думку, досить вдалим є аналіз Чанишевої Г.І. структури побудови Закону України № 2937-IX «Про колективні угоди та договори», вчена пише, що крім визначення понять колективної угоди та колективного договору, потрібно відзначити вдалу і логічну структуру Закону України «Про колективні угоди та договори» від 23 лютого 2023 року. На відміну від чинного Закону України «Про колективні договори і угоди» від 01 липня 1993 року № 3356-XII нормами окремих розділів нового Закону врегульовані колективні переговори, колективні угоди та колективні договори (відповідно розділи II, III і IV). Виокремлення в розділі II норм про колективні переговори з укладення колективних угод та договорів відповідає практиці МОП, яка розглядає колективні переговори як одну з основних форм здійснення соціального діалогу [10, с. 112].

Доцільно відмітити, що із прийняттям Закону України «Про соціальний діалог в Україні» [9] було встановлено на законодавчому рівні не лише понятійно-категорійний апарат соціального діалогу в сфері праці, а і визначено основні принципи соціального діалогу у сфері праці. Водночас, діючою редакцією Закону України від 01.07.1993 року № 3356-XII «Про колективні договори і угоди» [6] основні принципи колективно-договірного регулювання не встановлені.

Зазначена прогалина була усунута у новому Законі України № 2937-IX «Про колективні угоди та договори». Статтею 3 вказаного Закону встановлено основні принципи колективно-договірного регулювання серед яких зазначено: законність і верховенство права; незалежність, рівноправність, репрезентативність сторін колективних переговорів; свобода та добровільність переговорів, прийняття реальних зобов'язань; обов'язковість розгляду пропозицій сторін колективних переговорів; взаємна повага та пошук компромісних рішень; конструктивність та взаємодія; пріоритет узгоджувальних процедур; обов'язковість дотримання досягнутих домовленостей; відповідальність за виконання взятих зобов'язань; недопущення дискримінації [7].

На нашу думку, суттєвий недолік законодавчого регулювання порядку укладання колективних договорів та угод із прийняттям Закону України № 2937-IX «Про колективні угоди та договори» був усунутий та встановлено на законодавчому рівні основні принципи колективно-договірного регулювання колективних трудових відносин. Хоча і до цього часу в Законі України «Про соціальний діалог в Україні» було визначено основні принципи соціального діалогу в сфері праці, вказані поняття (принципи соціального діалогу в сфері праці та принципи колективно-договірного регулювання) не є тотожними. Більше того, результатом соціального діалогу є укладення колективних договорів і угод, а принципи колективно-договірного регулювання трудових відносин є відмінними за застосуванням адже охоплюють і час після прийняття колективних договорів і угод.

Поряд із цим, потребує більш детального встановлення порядок дій визначений в Законі України № 2937-IX «Про

колективні угоди та договори» відповідно до якого колективний договір може укладатися у відокремлених підрозділах підприємства в межах компетенції цих підрозділів та визначених повноважень суб'єктів сторін [7].

Така норма є відносно позитивною, адже на практиці ведення діяльності юридичними особами не рідко функціонують відокремлені підрозділи, що територіально віддалені або виконують відмінні від інших підрозділів функції та завдання. Законом № 2937-IX детально не регламентовано порядок набуття відокремленими підрозділами повноважень щодо участі в якості сторони колективних трудових відносин та укладення колективного договору, що робить вказану норму такою, що має ознаки декларативної.

Водночас, чи будуть укладатись колективні договори у відокремлених структурних підрозділах за новим Законом та як вирішить такі прогалини правозастосовча практика покаже лише час. Поряд із цим, законодавець також має і час і можливості усунути такі прогалини.

Маньгора Т.В. пише про те, що реалізація положень прийнятого Закону (Закон України № 2937-IX «Про колективні угоди та договори»), що стосуються зобов'язань України у сфері європейської інтеграції, сприятиме посиленню діалогу та співробітництву щодо забезпечення гідної праці, політики зайнятості, безпечних та здорових умов праці, соціального діалогу, соціального захисту, гендерної рівності та недискримінації. Зазначені реформи, у разі їх успішного впровадження, наблизять національне законодавство до права, стандартів та практики Європейського Союзу у сфері зайнятості, соціальної політики та рівних можливостей [3, с. 392].

На нашу думку, дійсно, Закон України № 2937-IX «Про колективні угоди та договори» гармонізує та приводить у відповідність до законодавства ЄС законодавство України, однак казати про те, що вказаний Закон сприятиме посиленню діалогу та співробітництву щодо забезпечення гідної праці, політики зайнятості, безпечних та здорових умов праці, соціального діалогу, соціального захисту, гендерної рівності та недискримінації є передчасним. Вбачаємо, що такі позитивні досягнення, які зазначає автор, із прийняттям вказаного Закону можливі лише в сукупності та подальшій неухильній нормотворчості пов'язаній із лібералізацією бізнес-процесів в Україні, пом'якшенням податкового законодавства та цифровізації економіки, а також встановлення економічних стимулів з боку держави для сторін соціального діалогу, що належно реалізують права та обов'язків визначені законодавством.

Висновки. Враховуючи аналіз вищенаведеного матеріалу, можна зробити висновок, що Україна невпинно рухається в питанні гармонізації та приведення у відповідність законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Поряд із прийняттям нормативно-правових актів, що регулюють колективні трудові відносини в умовах правового режиму воєнного стану приймаються й нормативно-правові акти, що будуть регулювати колективні трудові відносини у післявоєнний час.

Закон України від 15.03.2022 року № 2136-IX «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» вперше встановив процедуру призупинення дії окремих положень колективного договору, частково забезпечив регулювання діяльності профспілок в умовах правового режиму воєнного стану, спростив документообіг під час війни, що є важливими аспектами забезпечення трудових відносин в умовах воєнного стану.

Закон України № 2937-IX «Про колективні угоди та договори» є позитивним кроком на шляху до розбудови держави. Вказаний закон має ряд позитивних підходів до регулювання колективних трудових відносин це – як і посилення теоретичної бази та визначення на рівні Закону основних принципів колективно-договірного регулювання так і низка практичних аспектів, що гармонізують вітчизняне трудове законодавства та приводять його у відповідність до законодавств Європейського Союзу.

На нашу думку, оскільки Україна порівняно молода держава, в якій лише формується власне законодавство, однак вже вперше у своїй історії держава стикається із викликами війни, питання розвитку законодавства, що регулює колективні трудові відносини та відносини соціального діалогу є важливим і вкрай необхідним підґрунтям для функціонування суспільних інститутів як у воєнний час так і для забезпечення післявоєнної відбудови держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гришина Ю.М., Чанишева Г.І. Основні функції профспілок в умовах воєнного стану. *Право і суспільство*. 4 (2022): 195–201.
2. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 1971. Дод. до № 50. Ст. 375.4.
3. Маньгора, Т., Калеников, М., & Мазур, Р. (2024). Реформа колективно-договірного регулювання трудових відносин в Україні: актуальні питання. *Актуальні питання у сучасній науці*. (1 (19)).
4. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text.
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав працівників: Закон України від 12.05.2022 № 2253-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2253-20#Text.
6. Про колективні договори і угоди: Закон України від 01.07.1993 № 3356-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 36. Ст. 361.3.
7. Про колективні угоди та договори: Закон України від 23.02.2023 № 2937-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2937-20#Text.
8. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2021 р. № 2136-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text.
9. Про соціальний діалог в Україні: *Верховна Рада України*; Закон України від 23.12.2010 р. № 2862-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-17#Text.
10. Чанишева Г.І. (2023). Розвиток колективного трудового права в умовах інформаційного суспільства: зб. тез доповідей XIII Міжнародної науково-практичної конференції *«Актуальні питання удосконалення законодавства про працю та соціальний захист»*. С. 111.

РОЗДІЛ 6
ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.6
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/39

ІСТОРИЧНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ

HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF NON-PROLIFERATION OF NUCLEAR WEAPONS

Балюк Г.І., д.ю.н., професор, член-кореспондентка Національної академії правових наук України, професорка кафедри екологічного права
Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ковальчук Т.Г., к.ю.н., доцент, завідувачка кафедри екологічного права
Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Статтю присвячено дослідженню питання щодо формування міжнародно-правового інституту нерозповсюдження ядерного зброї. У статті визначено, що володіння ядерною бомбою сприймалося як ознака геостратегічної повноцінності, що закріплювало статус великих держав – постійних членів Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй. Однак з аналогічних причин до ядерної зброї прагнули і ряд інших держав. Багато держав (від Швеції до ПАР і від Бразилії до Японії) в різні роки здійснювали секретні ядерні програми у військових сферах. Зазначено також, що загроза поширення ядерної зброї особливо загострилась в розвинених країнах, включаючи і ті з них, які зазнали поразки у Другій світовій війні. Все це вимагало радикальної зміни політики ядерних держав та створення дієвого міжнародно-правового режиму нерозповсюдження ядерної зброї. Після тривалих переговорів 1 липня 1968 року було відкрито до підписання Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, який став символом режиму нерозповсюдження, що встановився на той час.

Авторами також досліджено підходи щодо створення зон вільних від ядерної зброї. Зокрема, визначено, що без'ядерні зони певним чином дають державам, які беруть участь в їх створенні деякі переваги – вони встановлюють повністю без'ядерний статус, забороняючи присутність ядерної зброї, яка належить ядерним державам; учасники зон, крім того, отримують від ядерних держав у відповідності із практикою, яка склалася, юридично обов'язкові гарантії безпеки. На основі проведеного аналізу було зроблено висновок про необхідність міжнародної співпраці з боку України, Європейського союзу, міжнародних організацій для припинення росією ядерного тероризму, оскільки держава-агресорка здійснює обстріли українських атомних електростанцій, а також продовжує утримувати під своїм контролем Запорізьку атомну електростанцію, яка є найбільшою в Європі. Міжнародною спільнотою було введено поняття «міжнародного режиму нерозповсюдження ядерної зброї», як конгломерату із суспільств, договорів, законодавств і постанов, які базуються на чинних принципах і уявленнях про суспільні цінності. Взаємодія і взаємне зміцнення цих елементів за їх уявленнями, сприяли певному співробітництву країн, навіть тих, у яких за плечима була історія, насичена конфліктами.

Ключові слова: національна безпека, ядерна зброя, ядерні технології, режим нерозповсюдження ядерної зброї, без'ядерні зони, ядерний тероризм, радіоактивні матеріали, конфлікт, аварії, МАГАТЕ.

The article is devoted to the study of the issue of the formation of the international legal institute of nuclear non-proliferation. The article determined that the possession of a nuclear bomb was perceived as a sign of geostrategic fullness, which cemented the status of great powers – permanent members of the UN Security Council. However, for similar reasons, a number of other states sought nuclear weapons. Many countries (from Sweden to South Africa and from Brazil to Japan) in different years carried out secret nuclear programs in the military sphere. It is also noted that the threat of the spread of nuclear weapons has become particularly acute in developed countries, including those that were defeated in the Second Light War. All this required a radical change in the policy of the nuclear states and the creation of an effective regime of non-proliferation of nuclear weapons. After long negotiations, on July 1, 1968, the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons was opened for signature, which became a symbol of the non-proliferation regime established at that time.

The authors also researched approaches to creating nuclear-weapon-free zones. In particular, it is determined that nuclear-free zones in a certain way give the states participating in their creation some advantages – they establish a completely nuclear-free status, prohibiting the presence of nuclear weapons belonging to nuclear states; the participants of the zones, in addition, receive from the nuclear states, in accordance with the established practice, legally binding security guarantees.

Based on the analysis, it was concluded that international cooperation is necessary on the part of Ukraine, the European Union, and international organizations to stop nuclear terrorism by Russia, since the aggressor state is shelling Ukrainian nuclear power plants, and also continues to keep under its control the Zaporizhia nuclear power plant, which is the largest in Europe.

Key words: national security, nuclear weapons, nuclear technologies, nuclear non-proliferation regime, nuclear-free zones, nuclear terrorism, radioactive materials, conflict, accidents, IAEA.

Багаточисленні конфлікти різного рівня та масштабу, що існують на Землі, кількість яких зростає та загрожує не тільки національній, а і глобальній безпеці, свідчать про те, що закони буття постійно порушуються.

Підтвердженням цьому є, на нашу думку, та ситуація, яка склалася в Україні після повномасштабного вторгнення рф.

На думку фахівців, захистити нашу цивілізацію, стримати її від руйнування та загибелі можливо тільки на основі нової світоглядної парадигми, побудованої на основі уявлення людини про себе, як про духовну сутність, яка живе за всезагальними законами Світу та Космосу, єдиними законами природи відповідно з гуманістичними принципами та правилами життя на планеті.

Викладене вище дає змогу вважати права людини головним об'єктом національної безпеки України, оскільки лише на основі безпеки особи закріплюючи, реалізуючи, охороняючи і захищаючи, насамперед, її права і свободи,

а також обов'язки, які є не менш важливим аспектом, можна планувати та здійснювати заходи щодо забезпечення безпеки більш складних соціальних систем, наприклад, таких як суспільство та держава та створювати умови для забезпечення національної і глобальної безпеки загалом.

Більш ніж піввікова історія створення і застосування ядерної зброї показала її надзвичайно руйнівну дію та вплив на все живе на Землі і довела неможливість виживання у такій війні [1, с. 5].

Відомо, що складовою національної безпеки є різні види безпек, перш за все, державна, воєнна, економічна, екологічна, соціальна, продовольча, ядерна та радіаційна (як складові екологічної) тощо.

В ядерний вік дестабілізація міждержавних відносин загрожує ядерною війною з катастрофічними наслідками, які не оминуть жодну країну і жодну націю. Раніше уявлення про національну безпеку з більшою чи меншою підставою базувалися на розрахунках на випадок війни вийти з неї переможницею [2, с. 13].

На сьогодні в світі гостро стоїть питання забезпечення ядерної та радіаційної безпеки, зокрема, загострилося питання щодо нерозповсюдження ядерної зброї.

«Ядерний вік» – це поняття, яке має на увазі надзвичайно руйнівну силу. Саме в такій якості воно поклало початок тому періоду в історії людства, який відраховується з серпня 1945 року від Хіросіми та Нагасакі.

Однак, не дивлячись на те, що холодна війна, як вважалося раніше, була закінчена, ядерна небезпека не зменшується.

Слід згадати про факти ядерних катастроф та аварій, наслідки яких важко спрогнозувати. Практично у всіх футурологістичних прогнозах підкреслюють, що ядерна небезпека буде залишатися однією з найбільш важливих проблем багатьох послідуючих десятиліть.

«Найбільш важкий злочин проти людства» – така кваліфікація діяння тих держав, державних діячів, які першими використають ядерну зброю, є не просто емоційним виявом стривожених умів сучасності, починаючи від Енштейна і Бертрана Расела, не тільки чітка моральна і політична оцінка, яку підтримують сотні громадських організацій різної ідеології та спрямованості. Ця кваліфікація міститься і в Декларації Генеральної асамблеї ООН, яка була прийнята в 1981 році.

На сьогодні ж єдиний шлях зміцнення національної та глобальної безпеки – це попередження нової світової війни. Адже важко сперечатися з тим, що національна безпека стає фікцією, якщо не йдеться про зміцнення міжнародної безпеки в глобальному масштабі.

Суть (істина) ядерного віку полягає в тому, що в сучасних умовах національна безпека органічним чином пов'язана з безпекою міжнародною.

Сьогодні наша Планета перенасичена зброєю масового знищення. Більше того, процес такого перенасичення продовжується.

Не лише наявність ядерної зброї, а і її збільшення підвищує ядерну та радіаційну небезпеку в цілому світі.

В зв'язку з цим, на нашу думку, є необхідним звернутися до історії формування міжнародно-правового інституту нерозповсюдження ядерної зброї.

В 40-і роки XX-го століття процес оволодіння секретами атома призвів людство до практичного застосування ядерних технологій. Пуск першого ядерного реактора 2 грудня 1942 року в Аламотто (США) та перше випробування атомної бомби 15 липня 1945 року можуть розглядатися як початок відліку ядерного віку.

Його протиріччя проявилися дуже різко: тріумф науки – трагедія Хіросіми і Нагасакі в серпні 1945 року; могутність людини, яка поставила собі на службу ядерну енергію, і безсилля людства перед загрозою ядерної катастрофи.

Услід за США ядерною зброєю оволодів і Радянський Союз (перше випробування – 29 серпня 1949 року), потім Велика Британія (3 жовтня 1952 року), Франція (13 лютого 1960 року), КНР (16 жовтня 1964 року).

Володіння ядерною бомбою сприймалося як ознака геостратегічної повноцінності, що закріплювало статус великих держав – постійних членів Ради Безпеки ООН. Однак, з аналогічних причин до ядерної зброї прагнули і ряд інших держав. Багато держав (від Швеції до ПАР і від Бразилії до Японії) в різні роки здійснювали секретні ядерні програми у військових сферах. Перед світовим співтовариством постало питання: як максимально використовувати мирний потенціал ядерної енергії, зводячи при цьому до мінімуму загрозу її військового застосування.

Чим більше країн отримували доступ до ядерної зброї після того, як виникла ситуація «взаємного стримування» США та СРСР, тим вищим ставав ризик ядерної війни і тим складніше було контролювати нерозповсюдження ядерної зброї. Звичайно, мабуть, оптимальним було б рішення про повну заборону ядерної зброї. Однак, ще на початку 50-х років XX-го століття з'ясувалось, що державам – імпортерам ядерних матеріалів і обладнання було значно легше погодитись на контроль за їх невійськовим використанням з боку службовців іноземної держави. Здійснення контрольних функцій у сфері безпеки та гарантій було делеговано Міжнародному агентству з атомної енергії (далі – МАГАТЕ) статут якого набув чинності 25 липня 1957 року [3].

В 60-і роки XX-го століття відбулася стрімка революція гарантій МАГАТЕ [4, с. 116]. Її суть – в полегшенні доступу до ядерних технологій усім державам за умови не спрямування отриманих ядерних матеріалів і обладнання у військову сферу, відмова від безконтрольного реекспорту і т.д.

З набранням чинності Договору про нерозповсюдження ядерної зброї в 1970 році була розроблена повномасштабна система гарантій МАГАТЕ (INFCC-153) почав роботу Комітет ядерних експортерів (Комітет Сангера), який до кінця 1974 року підготував свої перші рекомендації.

Після тривалих переговорів 1 липня 1968 року було відкрито до підписання Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), який став символом режиму нерозповсюдження, що встановився на той час.

Головні статті Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (перша та друга) забороняють ядерним державам передавати «кому б то не було, цю зброю», а неядерним – приймати «від кого б то не було, цю зброю» *і контроль над нею ні прямо , ні опосередковано.*

Для цілей Договору державою, яка володіє ядерною зброю, є та держава, яка виробила та здійснила вибух ядерної зброї або іншого ядерного устаткування до 1 січня 1967 року (ст.1Х.3), тобто США, СРСР, Велика Британія, Франція і КНР. Формула «кому, б то не було» виключила можливість передачі контролю над ядерною зброєю не лише неядерним державам, а і окремим особам, групам, партіям, організаціям, перш за все, багатонаціональним ядерним силам НАТО, створення яких планувалося в 60-тих роках XX-го століття.

Частина друга статті першої Договору викликає в даний час питання, оскільки зобов'язує лише ядерні держави жодним чином не допомагати, не заохочувати і не спонукати неядерні держави до виробництва чи набуття ядерної зброї і контролю над нею. Між тим сьогодні на світовому ринку активно діють сотні ядерних постачальників із неядерних держав, в тому числі з країн третього світу. Стаття 4.2. Договору зобов'язує учасників сприяти якнайбільш можливо повному обміну обладнанням, матеріалами, науковою і технічною інформацією про використання ядерної енергії в мирних цілях. Цей розділ свого часу сприймався як «пряник», стимулюючи приєднання

до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї нових учасників, особливо з числа держав, які розвиваються.

Ряд положень договору (ст. 5, два підрозділи преамбули) стосуються проблеми ядерних вибухів у мирних цілях. Учасники договору зобов'язалися забезпечити неядерним державам за відповідних умов «потенційні блага від будь-якого мирного застосування ядерних вибухів при максимальній вартості таких благ».

Серцевиною Договору про нерозповсюдження ядерної зброї є угода між ядерними і неядерними державами.

Так, ядерні держави зобов'язалися:

– не допомагати неядерним державам у придбанні ядерної зброї;

– передавати зацікавленим країнам ядерні технології для мирних цілей;

– вживати реальні кроки щодо скорочення своїх запасів ядерної зброї;

– вимагати, щоб матеріали ядерного експорту в неядерні держави ставились під гарантії МАГАТЕ.

Неядерні ж держави, в свою чергу, погодились:

– не прагнути набувати і розвивати ядерну зброю;

– ставити під гарантії продукти їх ядерного експорту в неядерні країни.

Ст. 4.2 Договору зобов'язує його учасників сприяти якнайбільш повному обміну обладнанням, матеріалами, науковою і технічною інформацією, які використовуються в мирних цілях.

Що ж являє собою міжнародно-правовий режим нерозповсюдження ядерної зброї?

Представники теорії міжнародного права, зазвичай говорили про політику за допомогою понять анархії і конфліктів [5, с. 193].

На той час взаємовідносини між державами будувались на основі «закону джунглів»: сильний поступає так, як він хоче, а слабкий – як може. Події середини 70-х років XX-го століття дали багато підстав для подальших роздумів ініціаторам створення режиму нерозповсюдження ядерної зброї. Випробування ядерного вибухового пристрою в Індії; готовність ФРН, яка ратифікувала ДНЯЗ в 1975 році, допомагати будівництву в Бразилії (яка не прийняла участі в ДНЯЗ), цілого комплексу підприємств ядерного циклу, включаючи установку для збагачення урану; зацікавленість Пакистану до отримання з Франції (яка не приймала участі в ДНЯЗ) заводу з переробки опроміненого ядерного палива. Все це підштовхнуло основних постачальників до прийняття умов постачання всіх ядерних матеріалів, як імпортованих, так і вироблених в країні під повномасштабні гарантії МАГАТЕ???

При такому підході правники теоретики в 1970-х роках підійшли до непорозуміння, спостерігаючи певні приклади зростаючого співробітництва держав. Для пояснення незвичного співробітництва було введено поняття «міжнародного режиму нерозповсюдження ядерної зброї», як конгломерату із суспільств, договорів, законодавств і постанов, які базуються на чинних принципах і уявленнях про суспільні цінності. Взаємодія і взаємне зміцнення цих елементів за їх уявленнями, сприяли певному співробітництву країн, навіть тих, у яких за плечима історія, яка насичена конфліктами.

Таким чином, сьогодні було визнано міжнародно-правовий режим ядерного нерозповсюдження одним із успішних режимів у світовій політиці. Так вважалося до початку повномасштабного вторгнення в Україну рф.

Згідно з ДНЯЗ, під нерозповсюдженням ядерної зброї розуміють вільне укладення угод між державами, які володіють і не володіють ядерною зброєю, про те, як найкращим чином, отримати переваги від мирного використання ядерної енергії, в той же час докладаючи всі зусилля для того, щоб не підірвати міжнародний мир і безпеку.

Одним із важливих заходів нерозповсюдження ядерної зброї є створення зон вільних від ядерної зброї. Варто зауважити, ще до укладання Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 14 лютого 1967 року був відкритий для підписання Договір про заборону ядерної зброї в Латинській Америці або договір Тлателолько. Пояснювалось це все швидким зростанням у світі інтересу до ядерної енергетики. Його пік припав на кінець 70-х років XX-го століття. Одночасно збільшувалась небезпека поширення військових ядерних технологій. Росло число «порогових країн», тобто країн технічно здатних створити ядерну бомбу. Загроза поширення ядерної зброї особливо загострилась в розвинених країнах, включаючи і ті з них, які зазнали поразки у другій світловій війні. Все це вимагало радикальної зміни політики ядерних держав та створення дієвого режиму нерозповсюдження ядерної зброї.

В 1975 році Генеральна Асамблея ООН в своїй резолюції 3472 В (XXX) від 11 грудня наступним чином дала визначення ***Концепції зони вільної від ядерної зброї***: «як такої зони, що визнана Генеральною Асамблеєю ООН, яку будь-яка група держав, при вільному здійснення ними свого суверенітету створила, в силу договору або конвенції, в яких: (а) визначається Статут про повну відсутність ядерної зброї, який діє стосовно цієї зони, включаючи процедуру делімітації зони, і (б) затверджена міжнародна система перевірки і контрою для забезпечення гарантії дотримання зобов'язань, які випливають із цього статуту.

Режим нерозповсюдження ядерної зброї базується на Договорі про нерозповсюдження ядерної зброї, договорах Тлателолько і Раротонга, міжнародному агентстві з ядерного контролю, національних агентствах і на документах про ядерний контроль. Всі вони більшою чи меншою мірою пронизані суспільним переконанням, що розповсюдження ядерної зброї являє собою небезпеку для всього світу і часто загрожує безпеці окремих держав.

Незалежні, значною мірою і при створенні, і в дії ці компоненти режиму активно взаємодіють і єдині стосовно зміцнення норм нерозповсюдження ядерної зброї. Взаємопов'язана природа різноманітних елементів режиму до повномасштабного вторгнення рф в Україну служила зміцненню режиму нерозповсюдження ядерної зброї і захисту його від розвалу.

Велике значення в справі нерозповсюдження ядерної зброї і забезпечення глобальної безпеки мали процеси створення без'ядерних зон.

Ідея без'ядерних зон набувала все більшої привабливості не лише як засіб, який сприяв ядерному нерозповсюдженню і роззброєнню в цілому, але і як суттєвий фактор розрядки і врегулювання регіональних конфліктних ситуацій. При цьому важливо відзначити, що без'ядерні зони певним чином дають державам, які беруть участь в їх створенні і деякі переваги в порівнянні ДНЯЗ: вони встановлюють повністю без'ядерний статус, забороняючи присутність ядерної зброї, яка належить ядерним державам (чого ДНЯЗ не передбачає); учасники зон, крім того, отримують від ядерних держав у відповідності із практикою, яка склалася, юридично обов'язкові гарантії безпеки (чого позбавлені неядерні учасники ДНЯЗ).

Зокрема, без'ядерні зони були створені, або знаходилися в процесі створення в Латинській Америці, Південній частині Тихого Океану, Африці, Південносхідній Азії. Крім того, висловлювалися пропозиції про створення без'ядерної зони в південній Азії і на корейському півострові. І, нарешті, була висунута ідея створення вільної від ядерної зброї зони в Центральній Азії. Генеральною Асамблеєю ООН зона – вільної від ядерної зброї була визнана як будь-яка зона, визнана Генеральною Асамлеєю ООН, яку будь-яка група країн у вільному прояві суверенітету утворила в силу Договору або Конвенції. Такий договір повинен забезпечувати повну відсутність ядерної зброї, що і повинно бути призначенням зони, а також передбачати міжнародну систему перевірок і контролю з метою гарантування відповідності зобов'язанням, які

встановлені цим договором. Крім того, ООН рекомендувала ядерним державам у зв'язку з повною відсутністю ядерної зброї в таких зонах не застосовувати будь-якого роду порушення без'ядерного режиму цих зон.

ООН уже майже 50 років тому визнала зони, вільні від ядерної зброї корисним засобом для забезпечення регіональної і міжнародної безпеки, заохочуючи їх створення, а Генеральна Асамблея прийняла відповідні резолюції щодо прийняття необхідних зусиль для завершення оформлення існуючих і створення нових зон.

Ряд країн, у 60-і роки XX-го століття неодноразово висували ініціативи про створення без'ядерних зон, наприклад, «план Рапацького» (А. Рапацький – міністр іноземних справ Польщі 50-х років), який висунув ідею створення без'ядерної зони в центрі Європи. Згідно цього плану держави центральної європейської частини Європи (Польща, Чехословаччина, ГДР, ФРН) зобов'язуються не створювати, не накопичувати, не завозити, не дозволяти транспортування по їх територіях різноманітних видів ядерної зброї, не дозволяти використовувати території для розміщення іноземної ядерної зброї на своїй території.

В 1959 році було підписано Договір Про Антарктику, який забороняв в цій частині Землі будь-які заходи військового характеру, в тому числі і такі, як створення воєнних баз і укріплень, проведення воєнних маневрів, а також випробування будь-яких видів зброї, включаючи ядерну і захоронення радіоактивних матеріалів. Згідно з цим договором весь континент було оголошено демілітаризованою зоною і він може використовуватися виключно в мирних цілях.

В 1967 році було укладено Договір про принципи діяльності держав щодо дослідження і використання космічного простору, включаючи Місяць і інші небесні тіла. Договір забороняє виводити на орбіту Землі будь-які об'єкти з ядерною зброєю і іншими видами зброї масового ураження, встановлювати таку зброю на небесних тілах і розміщувати її в космічному просторі. Забороняється також створення на небесних тілах баз, споруд і укріплень, випробування і проведення воєнних маневрів.

В 1971 році було підписано Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів і в його надрах ядерної зброї. Він зобов'язує його учасників, у тому числі США, Велику Британію, Францію і рф не встановлювати і не розміщувати на морському дні ядерні і інші види зброї масового ураження, а також споруди для збереження, випробування і застосування такої зброї. Зоною дії договору є територія, яка знаходиться за межами 12-ти мильного обмеження територіальних вод від прибережної смуги. Договір встановлює режим без'ядерної зони на величезних територіях морського і океанського дна і його надр.

Вилучення Антарктики, Космосу і морського дна із сфери гонки ядерної зброї і перетворення їх в без'ядерні зони стали важливим фактором, який сприяв покращенню міжнародної обстановки. Однак справжнім проривом у справі міжнародно-правового визнання без'ядерних зон стало підписання більшістю країн Латинської Америки в 1967 році Договору Тлателолько – про заборону ядерної зброї в цьому регіоні. Договір забороняє випробування, застосування, виготовлення, виробництво або набуття будь-яким способом, а також отримання, зберігання, установку, розміщення і будь-яку форму володіння будь-якою ядерною зброєю країнам Латинської Америки і Карибського моря. Згідно з цим Договором була створена регіональна організація Агентство по забороні ядерної зброї в країнах Латинської Америки і Карибського басейна для забезпечення дотримання учасниками різноманітних положень договору. Договір Тлателолько являється одним із вагомих елементів режиму нерозповсюдження ядерної зброї, який передував виникненню Договору про нерозповсюдження ядерної зброї.

19 вересня 2012 року на 67-й сесії Генеральної Асамблеї ООН було ухвалено Декларацію «Верховенство права на національному та міжнародному рівнях». У цьому акті йдеться «Про позитивний внесок Генеральної Асамблеї як головного дорадчого і представницького органу Об'єднаних Націй для верховенства права у всіх аспектах шляхом розробки політики та встановлення стандартів…» (п. 27).

А яке місце Україна зайняла у вирішенні питань щодо розповсюдження чи нерозповсюдження ядерної зброї? Проголосивши незалежність, Україна 24 жовтня 1991 року прийняла заяву про без'ядерний статус України, а вже 5 грудня 1994 року Україна добровільно відмовилася від ядерної зброї. Вона стала єдиною! країною в світі, яка з власної волі відмовилася від третього за потужністю «ядерного потенціалу». Це сталося в Будапешті на саміті Наради з безпеки і співробітництва у Європі (нині – ОБСЄ). Тоді Україна, рф, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підписали меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (далі – ДНЯЗ). Лідери трьох держав підтвердили свої зобов'язання поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України, відмовилися від використання будь-якої зброї проти Української держави, і в умовах самооборони зобов'язалися утримуватися від економічного тиску на Україну і домагатися негайних дій з боку Ради Безпеки ООН у разі, коли Україна стане жертвою акту агресії. Отже, наша країна сподівалася отримати для себе (а також для Білорусі та Казахстану) додаткові гарантії безпеки та повну економічну компенсацію.

Для української делегації підписання меморандуму було найважливішим завданням, яке поставила Верховна Рада України, ухваливши 16 листопада 1994 року рішення про приєднання України до ДНЯЗ.

На початку 1990-х років на території України залишалося 1650 ядерних боєголовок, а також міжконтинентальних балістичні ракети здатні доставляти ядерний заряд на п'ятнадцять тисяч кілометрів. На 1 червня 1996 року на території України не залишилося жодного ядерного боєзаряду або боєприпасів.

Однак, вже через п'ятнадцять років будучи в статусі екс-президента, який підписав вказаний документ Кучма Л.Д. на міжнародній конференції в Єрусалимі зізнався: «Київ так і не отримав реальних гарантій власної безпеки, а світова спільнота гідно не оцінила «мужній вчинок» нашої країни, яка добровільно відмовилася від статусу ядерної держави». Підписаний у Будапешті меморандум виявився порожнім папірцем.

Отож, на нашу думку, не є випадковим, що нині, майже в усіх «праволюдинних» публікаціях – наукових, навчальних, юридичних, публіцистичних, просвітницьких – йдеться про ті чи інші «стандарти прав людини», в тому числі і права людини на ядерну та радіаційну безпеку. ***Проте зазначене поняття зазвичай вживається у досить неоднорідних сенсах.*** Про це свідчать неодноразові погрози рф ядерним тероризмом.

Натепер відомо, що однією із складових будь-якої війни є заподіяння ударів по об'єктах критичної інфраструктури супротивника, до яких належать, зокрема, атомні електростанцій.

Ні для кого не є таємницею, що з лютого 2022 року і до сьогодні росія здійснює обстріли українських атомних електростанцій, а також продовжує утримувати під своїм контролем Запорізьку атомну електростанцію, яка є найбільшою в Європі. Постійно надходять повідомлення про погрози рф підірвати електростанцію, або про пошкодження електромереж, що її живлять, або про експлуатацію ядерного палива, у якого сплив, дозволений виробником термін перебування в реакторі. Наведені вище дії держави-агресорки повністю підпадають під ознаки поняття ядерного тероризму – застосування чи загрози застосування окремими особами, групами чи організаціями ядерної зброї чи радіоактивних матеріалів задля

досягнення певних політичних чи економічних цілей. І це становить собою чи не найбільшу загрозу для України, всього європейського континенту та світу, оскільки може призвести до ядерної катастрофи, що буде більшою за масштабом, ніж навіть сумнозвісна Чорнобильська катастрофа. Тому постає цілком логічне питання: як вплинути на агресора задля припинення ним ядерного тероризму і уберегти весь континент від величезної ядерної і радіаційної небезпеки?

Дана проблема стала і є предметом обговорення на багатьох міжнародних платформах. У ході цього було досягнуто розуміння, що для припинення росією ядерного тероризму необхідно докласти спільних зусиль з боку України, Європейського союзу, міжнародних організацій. Зокрема, з 1 вересня 2022 року і до сьогодні на тимчасово окупованій ЗАЕС проводить роботу постійна моніторингова місія Міжнародного агентства з атомної енергії (далі – МАГАТЕ), а в січні 2023 року для здійснення безперервного контролю і моніторингу ядерної та радіаційної безпеки члени місії прибули на майданчики Південноукраїнської, Рівненської, Хмельницької, а також Чорнобильської АЕС. Робота місії МАГАТЕ важлива Україні для отримання інформації про об'єктивну картину на окупованій ЗАЕС та фіксації злочинів росіян. Експерти МАГАТЕ фіксують порушення умов експлуатації енергоблоків, руйнування фізичних бар'єрів на шляху розповсюдження радіації, втрату живлення ЗАЕС, блокування передачі даних через автоматизовану систему радіаційного контролю. Однак, нажаль, навіть збір інформації місією МАГАТЕ є ускладненим через перешкоди, які чинять російські військові: наприклад, на початку січня 2024 року експерти МАГАТЕ не отримали доступу до реакторних залів деяких енергоблоків ЗАЕС, внаслідок чого їхній стан залишається невідомим.

Однак, запитаємо себе, враховуючи гіркий досвід України, чи захоче сьогодні будь-яка ядерна держави відмовитися від свого ядерного арсеналу? Мабуть, ні!

Висновки

1. 40-і роки XX століття процес оволодіння секретами атома призвів людство до практичного застосування ядерних технологій. Пуск першого ядерного реактора 2 грудня 1942 року в Аламотто (США) та перше випробування атомної бомби 15 липня 1945 року можуть розглядатися як початок відліку ядерного віку.

2. Услід за США ядерною зброєю оволодів і Радянський Союз (перше випробування – 29 серпня 1949 року), потім Велика Британія (3 жовтня 1952 року), Франція (13 лютого 1960 року), КНР (16 жовтня 1964 року). Володіння ядерною бомбою сприймалося як ознака геостратегічної повноцінності, що закріплювало статус великих держав – постійних членів Ради Безпеки ООН. Однак, незважаючи на всі жахи, які людство пережило протягом Другої світової війни, з аналогічних причин до ядерної зброї прагнули і ряд інших держав.

3. Суть (істина) ядерного віку полягає в тому, що національна безпека органічним чином пов'язується із безпекою міжнародною.

4. Зважаючи на вищезазначене міжнародною спільнотою було напрацьовано проект Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, який після тривалих переговорів 1 липня 1968 року було відкрито до підписання. Серцевиною Договору про нерозповсюдження ядерної зброї є угода між ядерними і неядерними державами. Так, ядерні держави зобов'язалися:

– не допомагати неядерним державам у придбанні ядерної зброї;

– передавати зацікавленим країнам ядерні технології для мирних цілей;

– вживати реальні кроки щодо скорочення своїх запасів ядерної зброї;

– вимагати, щоб матеріали ядерного експорту в неядерні держави ставились під гарантії МАГАТЕ.

5. Міжнародною спільнотою було введено поняття «міжнародного режиму нерозповсюдження ядерної зброї», як конгломерату із суспільств, договорів, законодавств і постанов, які базуються на чинних принципах і уявленнях про суспільні цінності. Взаємодія і взаємне зміцнення цих елементів за їх уявленнями, сприяли певному співробітництву країн, навіть тих, у яких за плечима була історія, насичена конфліктами.

6. Одним із важливих заходів нерозповсюдження ядерної зброї є створення зон вільних від ядерної зброї. В 1975 році Генеральна Асамблея ООН в своїй резолюції 3472 В (XXX) від 11 грудня наступним чином дала визначення ***Концепції зони вільної від ядерної зброї***: «як такої зони, що визнана Генеральною Асамблеєю ООН, яку будь-яка група держав, при вільному здійснення ними свого суверенітету створила, в силу договору або конвенції, в яких: (а) визначається Статут про повну відсутність ядерної зброї, який діє стосовно цієї зони, включаючи процедуру делімітації зони, і (б) затверджена міжнародна система перевірки і контрою для забезпечення гарантії дотримання зобов'язань, які випливають із цього статуту.

7. Україна до 5 грудня 1994 року стала єдиною! країною в світі, яка з власної волі відмовилася від третього за потужністю! «ядерного потенціалу», так і не отримавши реальних гарантій власної безпеки, а світова спільнота гідно не оцінила «мужній вчинок» нашої країни. Про це свідчить анексія рф АР Криму у 2014 році, спровокований нею воєнний конфлікт на території Донецької та Луганської областей, а також повномасштабне вторгнення рф в Україну 24 лютого 2022 року.

8. Таким чином, міжнародно-правовий режим нерозповсюдження ядерної зброї був одним із успішних режимів у світовій практиці, крайньою мірою до початку повномасштабного вторгнення в Україну рф.

9. На думку авторів, після зазначених подій жодна країна в світі не відмовиться від наявного в неї ядерного потенціалу. Хоча, водночас, автори вважають, що наявність ядерної зброї у тієї чи іншої держави аж ніяк не гарантує їй безпеку.

10. Отже, на сьогодні предметом обговорення на багатьох міжнародних платформах є питання про припинення росією ядерного тероризму. Незважаючи на те, що МАГАТЕ обмежено в своїх можливостях щось змінити в цій ситуації, вважаємо, що Україні слід продовжувати докладати спільних зусиль як з боку Європейського Союзу, МАГАТЕ та інших міжнародних організацій у сфері використання ядерної енергії у мирних цілях, а всій міжнародній спільності необхідно шукати нові шляхи вирішення проблем щодо введення у визначені правові рамки держав, які володіють ядерним арсеналом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Розумюк В.М. Історіографія проблем нерозповсюдження ядерної зброї. Ядерна безпека України в контексті світового досвіду: збірник наукових праць. За заг. ред. д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України Кудряченка А.І.; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». 2019. С. 4–43.

2. Галака С.П. ООН та нерозповсюдження ядерної зброї. *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* 2011. Випуск 96 (Частина І). С. 11–17.

3. The Statute of the International Atomic Energy Agency. *Official site of International Atomic Energy Agency.* URL: https://www.iaea.org/sites/default/files/statute.pdf (дата звернення: 24.06.2024).

4. Лесь І.О. Міжнародно-правові основи дотримання гарантій нерозповсюдження ядерної зброї. *Слово Національної школи суддів України.* 2023. № 4 (43). С. 115–126.

5. Мануїлова К.В. Міжнародний режим нерозповсюдження ядерної зброї: становлення й розвиток. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2020. № 43. С. 192–195.

УДК 349.415
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/40

ФОРМИ ЗАХИСТУ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВ ТА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ

FORMS OF LAND RIGHTS PROTECTION AND THEIR CLASSIFICATION

Бойко В.Б., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри правосуддя та філософії
Сумський національний аграрний університет

Статтю присвячено питанню форм захисту земельних прав, їх особливостям, класифікації та ефективності у сучасному правовому середовищі. Зазначено, що захист прав на землю включає в себе сукупність правових засобів і процедур, спрямованих на охорону прав власників землі, землекористувачів та інших осіб.

Автор підкреслює, що основні форми захисту при вирішенні земельних спорів викладені у ст. 158 Земельного Кодексу України. До них відноситься судова та адміністративна форма. Відмічається, що такий перелік не є повним, і тому для визначення форм захисту та їх класифікації слід звернутися до цивільно-правової науки. При цьому, слід виходити з загальних положень про форми захисту цивільних прав та інтересів.

Визначено, що в класичній юридичні літературі найчастіше зустрічається положення, що існує дві основні групи форм захисту прав: неюрисдикційний захист та юрисдикційний. При цьому науковці можуть виділяти в кожній групі свої підвиди. Так, юрисдикційна форма може включати як судовий, так і позасудовий порядок здійснення захисту земельних прав. Визначено, що судовий захист передбачає звернення до національних та міжнародних судових органів для відновлення порушених прав. Він є загальним порядком захисту земельних прав. Позасудовий захист може здійснюватися за допомогою адміністративних процедур, що здійснюється за певною процедурою звернення. Він є спеціальним порядком здійснення захисту земельних прав і на етапі вирішення спору оформлюється в певну форму (рішення, акт, припис, тощо).

Відзначено, що до неюрисдикційної форми захисту земельних прав відноситься самозахист. Автором наголошується, що самозахист полягає в застосуванні засобів та методів протидії порушення земельних прав, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Заходи самозахисту також повинні бути пропорційними порушенням та не спричиняти шкоди іншим особам.

Ключові слова: земельні права, форми захисту прав, юрисдикційні форми захисту, неюрисдикційні форми захисту, самозахист земельних прав, судова форма захисту земельних прав, адміністративна форма захисту земельних прав.

The article is devoted to the issue of forms of protection of land rights, their features, classification and effectiveness in the modern legal environment. It is noted that protection of land rights includes a set of legal means and procedures aimed at protecting the rights of land owners, land users and other persons.

The author emphasizes that the main forms of protection in resolving land disputes are set out in Article 158 of the Land Code of Ukraine. These include judicial and administrative forms. It is noted that this list is not complete, and therefore, to determine the forms of protection and their classification, one should refer to civil law science. At the same time, one should proceed from the general provisions on the forms of protection of civil rights and interests.

It is determined that in the classical legal literature, the most commonly found provision is that there are two main groups of forms of protection of rights: non-jurisdictional protection and jurisdictional protection. at the same time, scholars can distinguish their subtypes in each group. Thus, the jurisdictional form may include both judicial and extrajudicial procedures for the protection of land rights. It is determined that judicial protection involves applying to national and international judicial authorities to restore violated rights. It is a general procedure for the protection of land rights. Out-of-court protection can be carried out through administrative procedures, which is carried out according to a certain application procedure. It is a special procedure for the protection of land rights and is formalized in a certain form (decision, act, order, etc.) at the stage of dispute resolution.

It is noted that self-defense is a non-jurisdictional form of protection of land rights. The author emphasizes that self-defense consists in the use of means and methods of counteracting violations of land rights which are not prohibited by law and do not contradict the moral foundations of society. self-defense measures should also be proportionate to the damage and should not cause harm to other persons.

Key words: land rights, forms of protection of rights, jurisdictional forms of protection, non-jurisdictional forms of protection, self-defense of land rights, judicial form of protection of land rights, administrative form of protection of land rights.

Постановка проблеми. Питання захисту прав на землю завжди було одним із провідних у юридичній науці, оскільки земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Забезпечення ефективного захисту прав на землю є ключовим аспектом для сталого розвитку суспільства, збереження екологічної рівноваги та стабільності земельних відносин. У зв'язку з динамічними змінами в законодавстві та розвитком суспільних відносин, пов'язаних із землекористуванням, виникає потреба в систематичному перегляді та вдосконаленні правових механізмів захисту прав на землю.

Так, земельні відносини постійно змінюються під впливом економічних, соціальних та екологічних факторів, що зумовлює необхідність постійного перегляду правових механізмів захисту на предмет їх відповідності сучасним реаліям. Зміни у законодавстві, нові тенденції у землекористуванні та нові виклики, що виникають у цій сфері, вимагають оновлення та актуалізації існуючих наукових підходів до систематизації форм захисту прав на землю.

Окрім цього, розвиток судової практики та нові правові прецеденти ставлять перед науковцями завдання проаналізувати ефективність існуючих форм захисту прав на землю, виявити їх недоліки та запропонувати шляхи вдосконалення. В подальшому це надасть змогу створювати та розвивати правозастосовчу практику, що сприятиме захисту прав та інтересів усіх учасників земельних правовідносин.

Інтеграція України в міжнародний правовий простір вимагає гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами та практиками. Це створює додатковий стимул для дослідження форм захисту прав на землю з метою адаптації кращих практик до українських реалій.

Мета статті. Метою написання статті є аналіз теоретичних та практичних аспектів щодо визначення поняття форми захисту земельних прав та їх класифікації.

Стан дослідження. Питання форми захисту земельних прав перебувають постійно в центрі уваги вчених юристів. В вітчизняній науці розглядом даного питання займалися Андрейцев В.І., Бурцев О.В., Гаврилюк М.І., Гордєєв В.І., Ігнатенко І.В., Кулинич П.Ф., Лейба Л.В., Лісова Т.В., Мироненко І.В., Мірошниченко А.М., Одарюк М.П., Третяк Т.О., Федчишин Д.В., Філюк П.Т., Харитонова Т.Є.,

Швець В.Д., Шульга М.В. та ін. Але, незважаючи на наявність певних досліджень, подальше вивчення цього питання не лише збереже актуальність теми, а й сприятиме розробці ефективних механізмів захисту земельних прав, які відповідатимуть сучасним викликам та потребам суспільства.

Виклад основного матеріалу. Кожна особа може вільно володіти, користуватися та розпоряджатися своїм майном. Це право закріплено в Конституції України та багатьох нормативно-правових актах, тому у разі порушення таких прав, виникають правовідносини пов'язані з їх захистом усіма формами та способами, які визначені в законодавстві. Захист земельних прав можна розглядати як юридично закріплену можливість уповноваженої особи обирати та застосовувати певні заходи впливу для відновлення такого порушеного права, або для припинення неправомірних дій. Такий захист має відбуватися виключно в правовій площині, в певній формі та певними способами, що визначені чинним законодавство та/або прямо з нього випливають, при цьому не порушуючи прав інших осіб. Останнє розглядається як юридично закріплена можливість уповноваженої особи використовувати заходи (форми та способи) правоохоронного характеру з метою відновлення порушеного права та припинення дій, які порушують це право.

Аналізуючи поняття категорії «форма захисту земельних прав», в першу чергу, потрібно звернутися до понятійного апарату терміну «форма». Так, Великий тлумачний словник сучасної української мови містить, зокрема такі визначення як: «4) тип, будова, спосіб організації чого-небудь, зовнішній вияв якого-небудь явища, пов'язаний з його сутністю, змістом// лог. структура, спосіб побудови думки, силогічна форма; 5) філос.: існування змісту, його внутрішня структура, організація і зовнішній вираз (єдність форми і змісту)… 8) спосіб здійснення, виявлення будь-якої дії// спосіб, характер викладу думки, пропозиції, повідомлення і т.ін.//суворо встановлений порядок у будь-якій справі//встановлений зразок чого-небудь» [1, с. 1543]. Відповідно до іншого словника української мови, форма – це «1) обриси контури, зовнішні межі предмета, що визначають його зовнішній вигляд; 2) шаблон, за допомогою якого чому-небудь надають обрисів, якогось вигляду; 3) тип, будова, спосіб організації якого-небудь явища, пов'язаний з його сутністю, змістом [2, с. 618]. Таким чином, форму можна розглядати як через матеріальний, соціальний аспекти, так і через аспект філософії [3, с. 258–259].

Слід зазначити, що визначення поняття «форми захисту» земельних прав не знайшло свого відображення в нормативно-правових актах, тому для його розуміння слід звернутися до наукової літератури, в тому числі і до загальної теорії права, оскільки механізм захисту прав та інтересів в є вихідним поняттям, від якого і відштовхується сам механізм захисту земельних прав. В юридичній науці існують різні позиції щодо трактування поняття форми захисту прав та інтересів, більшість науковців цивілістів чітко розмежовують поняття форми та способів захисту, порядок захисту, процедуру захисту. Але існують і інші трактування цього питання.

Так, в процесуальній літературі часто можна зустріти твердження, що форма захисту об'єднується з порядком захисту і таке об'єднання має назву процесуальна форма захисту [4, ст. 76].

Визначаючи форми захисту, як процесуальні форми, що забезпечують реалізацію права на захист, у яких вирішуються юридичні справи Г.П. Тимченко у своєму дослідженні називає формою захисту певну процедуру (порядок) реалізації заінтересованими особами права на захист, а судовими органами – юрисдикційних повноважень, що «пояснює наявність різних цивілістичних, кримінально-правових та адміністративно-правових форм захисту і процедур» [5, с. 8]. Але таке твердження не враховує положення чинного законодавства, яке визначає матеріально правову та процесуально-правову основу для здійснення захисту прав.

Як вважає С.Я. Вавженчук, форма захисту прав є похідною від захисту, адже є саме зовнішнім виразом останнього, при цьому форма захисту прав передбачає внутрішню організацію захисту таких прав, порядок його здійснення [3, с. 260].

Дослідження Наливайко О.І. грунтуються на тому, що форма захисту прав визначається як регламентований правом комплекс особливих процедур. Такі процедури здійснюють правозастосовні органи та уповноважена особа в рамках правозахисного процесу. На його думку, ці процедури спрямовані на відновлення (підтвердження) порушеного (оскарженого) права [6, с. 14].

Також, зустрічається обґрунтування, що «форма захисту прав» ототожнюється з порядком діяльності певних юрисдикцій органів щодо здійснення заходів по захисту порушених прав. При цьому такі органи не є учасниками спірних правовідносин. Або, як зазначають, Шульга М.В., Лісова Т.В., Шульга Т.М., часто в літературі можна зустріти думку, що форми захисту включають порядок здійснення дій по захисту своїх прав самими учасниками спірних правовідносин, які не звертаються до юрисдикційних органів. Тобто, під формою захисту прав розуміється суто процедурний порядок застосування способів захисту суб'єктивних земельних прав (правила та порядок юрисдикційної діяльності) а також порядок та умови здійснення суб'єктом самостійних дій щодо захисту порушених у земельних прав осіб [7, с. 140].

На нашу думку, ототожнення форми захисту з порядком (правилами) захисту земельних прав є неправильним, оскільки ці категорії мають свій окремий предмет вивчення та дослідження і саме форма захисту земельних прав є самостійною категорією у сфері захисту прав та інтересів.

Розглядаючи поняття форми захисту земельних прав як порядок здійснення певної діяльності по їх захисту, слід звернути увагу на позицію І.М. Ваганової, яка розуміє під формами захисту прав саме порядок здійснення діяльності із захисту суб'єктивних прав, що включає в себе комплекс внутрішньо-погоджених організаційних дій, які здійснюються в межах єдиного правового режиму [8, с. 98]. Але такий підхід виключає таку форму, як самозахист, оскільки регламентований порядок такої форми захисту відсутній, і самозахист можна здійснювати в порядку, що визначений законом, або йому не суперечить, або, взагалі, без будь-якого порядку. Відповідно, в площині єдиного правового режиму, така форма захисту не може здійснюватися, а тому визначення форми захисту як «порядок діяльності» є не зовсім точним.

Як бачимо, наукова література надає нам декілька складових у підходах до визначення поняття форми захисту земельних прав, а саме:

1) визначений порядок діяльності;

2) вид діяльності;

3) комплекс регламентованих процедур діяльності;

4) комплекс внутрішньо-узгоджених та організаційних заходів, що направлені на відновлення порушеного права.

При цьому форма захисту земельних прав включає в себе процедурні, процесуальні та матеріальні ознаки [3, с. 266].

Враховуючи вищевикладене, слід погодитися з думкою М.І. Гаврилюка, що під формою цивільно-правового захисту права власності на земельну ділянку слід розуміти «діяльність уповноважених органів, особи або її представника із захисту права власності на земельну ділянку, які виявляються у застосуванні передбачених законодавством способів і заходів спрямованих на припинення порушення, оспорення або невизнання цивільних прав та інтересів,

попередження таких дій а також відновлення порушених прав і відшкодування заподіяної шкоди» [4, с. 77]. Саме визначення «форми захисту земельних прав» через призму здійснення правозахисної діяльності,відповідно,та в рамках закону і є її суттю. До такої правозахисної діяльності по захисту земельних прав входить і порядок, і правила і умови здійснення дій, а також самі дії. І саме в цьому полягає зміст форми захисту земельних прав.

Отже, в загальному вигляді, під формами захисту земельних прав слід розуміти діяльність яка направлена на застосування законодавчо визначених способів та заходів з метою припинення, оспорення або відновлення порушеного земельного права.

Форми захисту земельних прав мають свої певні види та класифікацію. Слід визнати, що, на відміну від способів захисту цивільних прав, які визначені, відповідно до ст. 152 Земельного Кодексу України, в земельному законодавстві відсутній чіткий перелік форм захисту земельних прав. Основні форми захисту при вирішенні земельних спорів викладені в ст. 158 Земельного Кодексу України [9], а саме – це судова та адміністративна форма, але такий перелік не є повним, і тому для визначення форм захисту та їх класифікації слід звернутися до цивільно-правової науки.

Як вже було визначено вище, до форм захисту земельних прав відносять не лише порядок юрисдикційної діяльності щодо захисту, а й порядок самостійних дій суб'єкта щодо захисту своїх порушених, оспорюваних чи невизнаних прав. Тому важливо при класифікації форм захисту цивільних прав брати до уваги різні чинники: характер матеріально-правової вимоги, що розглядається; особливості і компетенції органів, які уповноважені розглядати такі вимоги; з'ясування специфічних особливостей порядку вирішення спорів [10, с. 44].

В класичній юридичні літературі найчастіше зустрічається положення, що існує дві основні групи форм захисту прав: неюрисдикційний захист та юрисдикційний, при цьому науковці можуть виділяти в кожній групі свої підвиди.

Основними критеріями розмежування юрисдикційної та неюрисдикційної форми захисту земельних прав, на нашу думку, є те, що в межах юрисдикційної форми захисту охоплюється захист у загальному (судовому) та спеціальному (адміністративному) порядку, тобто захист за допомогою уповноважених державних, правоохоронних та судових органах, а неюрисдикційна форма захисту становить самостійну діяльність особи з захисту без звертання до державних чи інших уповноважених органів (наприклад самозахист, третейський суд).

Аналізуючи чинне українське та міжнародне законодавство, приходимо до висновку, що поділ форм захисту земельних прав на юрисдикційну та неюрисдикційну форми має в своєму підґрунті саме законодавчу базу, в якій також визначається поділ за таким критерієм.

Змістом юрисдикційної форми захисту є звернення особи до уповноважених органів за захистом порушених чи оспорюваних прав, щоб такі органи вживали заходи для відновлення порушеного права і правопорушення було припинено. Застосування юрисдикційної форми захисту завжди несе в собі в кінцевому результаті прийняття певного рішення із винесенням акту правозастосування [10, с. 45]. І такий захист повинен здійснюватися у певній процесуальній формі та мати певні стадії. Такими стадіями можуть бути, наприклад: звернення до уповноваженого органу чи особи; розгляд такого звернення по суті, винесення певного рішення чи отримання певного документу; виконання такого рішення чи припису. Крім цього, на нашу думку, основними ознаками юрисдикційної форми захисту є наявність або земельного спору, або порушення суб'єктивних земельних прав, коли спір відсутній, але права підлягають захисту або відновленню.

Розглядаючи юрисдикційну форму захисту земельних прав, обов'язково потрібно зазначити, що такий захист може здійснюватися або в загальному або в спеціальному порядку. Так, загальний порядок захисту земельних прав здійснюється в судовому порядку шляхом звернення до національного чи міжнародного суду в порядку позовного, наказного чи окремого провадження. Таке звернення до суду передбачено, в першу чергу, ст.ст. 55 та 124 Конституції України. А, відповідно до ч. 2 ст. 158 Земельного кодексу України, виключно судом вирішуються земельні спори з приводу володіння, користування і розпорядження земельними ділянками, що перебувають у власності громадян й юридичних осіб, а також спори щодо розмежування територій сіл, селищ, міст, районів та областей [9].

Спеціальним порядком здійснення захисту земельних прав в межах юрисдикційної форми захисту є адміністративно-правовий захист, який полягає у розгляді справ органами прокуратури, комісій, інших спеціальних органів чи уповноважених осіб, які здійснюють контроль за дотриманням земельного законодавства та прав людини. Така форма захисту земельних прав відбувається шляхом звернення із заявою чи скаргою до уповноваженого органу, який має їх розглянути та винести відповідне рішення. Так, наприклад, відповідно до ч. 3 ст. 158 Земельного Кодексу України, до компетенції органів місцевого самоврядування належить вирішення земельних спорів на території територіальних громад щодо: меж земельних ділянок; обмежень у використанні земельних ділянок; встановлення земельних сервітутів; порядку дотримання правил добросусідства землевласниками та землекористувачами; визначення меж районів у містах [9].

Органи прокуратури можуть забезпечити захист порушених земельних прав шляхом прокурорського нагляду, представництва в суді, якщо громадянин сам не здатен здійснювати цей захист, та іншими діями [11, с. 202].

Отже юрисдикційна форма захисту земельних прав в спеціальному порядку забезпечує швидке, ефективне та оперативне вирішення земельних спорів, що сприяє стабільності земельних відносин, підтриманню правопорядку та належному управлінню земельними ресурсами.

Розглянемо неюрисдикційну форму захисту земельних прав, до якої можна віднести самозахист та медіацію. Більшість наукової літератури пов'язує неюрисдикційну форму захисту прав із самозахистом, право на яке базується на конституційних принципах захисту прав. Так, відповідно до статті 19 Цивільного кодексу України, особа має право на самозахист своїх цивільних прав та прав іншої особи від порушень і протиправних посягань [12].

Самозахист полягає в застосуванні засобів та методів протидії порушення земельних прав, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Способи самозахисту повинні, на думку В.Я. Буряка, відповідати таким ознакам: відповідати змісту порушеного права; відповідати характеру вчиненого правопорушення; відповідати наслідкам, які виникли внаслідок цього порушення [13, с. 48–49].

На думку, В.Л. Яроцького, «характерними ознаками самозахисту є те, що: а) він має місце, коли порушення суб'єктивного права вже відбулось,продовжується або (у деяких випадках) здійснюється проти наявного посягання на права та інтереси особи; б) обстановка (обставини місця й часу) виключає в певний момент можливість звернення за захистом додержавних компетентних органів або, хоча й не виключає звернення за судовим захистом, особа, права якої порушені, обирає більш оперативні заходи захисту; в) здійснюється передусім силами самого потерпілого (суб'єкта, чиє право порушене), що,безумовно, не виключає товариської участі взаємодопомоги чи сприяння у його здійсненні (проти посягання) з боку інших громадян або юридичних осіб; г) він не повинен виходити за

межі дій, необхідних для припинення порушення, і за своїми способами має відповідати порушенню [14, с. 162].

В.М. Шульга вважає, що самозахист є самостійною неюрисдикційною формою захисту земельних прав, оскільки має спеціальні ознаки, що відрізняє його від інших форм захисту права.

Слід зазначити, що хоча земельне законодавство України прямо не визначає право на самозахист, але, наприклад, інститут добросусідства (глава 17 Земельного кодексу України) містить деякі положення, які регулюють здійснення самозахисту. Зокрема, стаття 105 Земельного кодексу України містить положення про те, що у випадку проникнення коренів і гілок дерев з однієї земельної ділянки на іншу власники та землекористувачі земельних ділянок мають право відрізати корені дерев і кущів, які проникають із сусідньої земельної ділянки, якщо таке проникнення є перепоною у використанні земельної ділянки за цільовим призначенням [9].

Іншими прикладами самозахисту земельної власності може бути встановлення огорожі, посадка живої огорожі або використання камери відеоспостереження для запобігання несанкціонованому доступу. Водночас, дії, які оплачують моральним засадам суспільства та можуть призвести до небезпеки для інших осіб, наприклад, встановлених пасток або електрифікованих огорож, не можуть вважатися правомірним самозахистом [11, с. 203].

Аналізуючи право на самозахист у контексті земельних прав, можна зробити висновок, що, хоча прямого закріплення цього права в земельному законодавстві немає, загальні положення Цивільного та Земельного кодексу, а також принципи добросусідства дають підстави для його застосування. При цьому важливо забезпечити, щоб заходи самозахисту не тільки відповідали законодавчим нормам, але й були пропорційними порушенням та не спричинили шкоди іншим особам.

Наостанок розглянемо декілька альтернативних підходів до класифікації форм захисту земельних прав, які можна зустріти в літератури.

Так, на думку, І.В. Лагутіної, юрисдикційна форма захисту включає в себе міжнародний та національний захист. До національних форм захисту, на думку автора, слід віднести судовий захист, захист державними та іншими уповноваженими органами та органами державного контролю та нагляду. До міжнародних форм захисту відносяться контрольні механізми міжнародних установ та юрисдикцію Європейського суду з прав людини [15, с. 15].

Цікавою є класифікація форм захисту цивільних прав залежно від природи юрисдикційного органу, що забезпечує захист, де виділяють судову (звернення до суду для захисту своїх прав), адміністративну (можливість звернення до органів виконавчої влади для захисту прав), нотаріальну (дії нотаріуса щодо захисту прав, зокрема у випадках, передбачених законом), самозахисну (дозволяє громадянам самостійно вживати заходів для захисту своїх порушених прав у межах, дозволених законом) і громадську (захист за допомогою інших громадських, державних та міжнародних інституцій та їх органів) форми захисту [16, с. 144]

Висновки. На основі аналізу поняття «форми захисту» земельних прав у науковій літературі можна зробити декілька важливих висновків. В першу чергу, про відсутність визначення в нормативно-правових актах його змісту. Тобто термінологічно поняття «форми захисту» прав на землю не має чіткого визначення у чинному законодавстві, що вимагає звернення до наукових джерел для його розуміння. В той же час, було встановлено, що юридичній науці по-різному трактуються поняття форми захисту прав. Одні науковці чітко розмежовують поняття форми, способу, порядку та процедури захисту, інші – об'єднують ці поняття, називаючи їх процесуальною формою захисту.

Деякі дослідники розглядають форми захисту як певний порядок реалізації права на захист, який створюється уповноваженими органами в межах юрисдикційних повноважень. Але такий підхід не враховує матеріально-правові та процесуально-правові підстави захисту прав відповідно до чинного законодавства. Тому, на нашу думку, правильно буде під формою захисту розуміти діяльність уповноважених органів, особи або її представника, спрямовану на захист земельних прав. Ця діяльність проявляється у використанні законодавчо визначених способів і заходів, спрямованих на припинення порушень, оспорювання або невизнання цивільних прав та інтересів, запобігання таким діям, а також на відновлення порушених прав і відшкодування завданої шкоди.

Відсутність чіткого переліку форм захисту в земельному законодавстві України зумовлює необхідність звернення до цивільно-правової науки для їх класифікації та визначення. В науковій літературі розрізняють дві основні групи форм захисту прав: юрисдикційну та неюрисдикційну. Юрисдикційна форма охоплює захист у загальному (судовому) та спеціальному (адміністративному) порядку, реалізований уповноваженими державними, правоохоронними та судовими органами. Неюрисдикційна форма захисту, навпаки, є самостійною діяльністю особи із захисту своїх прав без звернення до державних органів чи уповноважених осіб.

Таким чином, різноманітність форм захисту цивільних прав забезпечує комплексний підхід до захисту прав та інтересів громадян, дозволяючи їм вибрати найбільш ефективний спосіб захисту залежно від конкретних особливостей порушення права. Важливо, щоб кожна з цих форм була належним чином регламентована та ефективно застосовувалася на практиці, що забезпечить належний рівень правового захисту в Україні. Це підкреслює важливість подальшого наукового дослідження та вдосконалення законодавства в цій сфері для забезпечення ефективного захисту прав та інтересів учасників земельних правовідносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250 000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с
2. Словник Української мови: в 11 т. Т. 10 : Т-Ф / ред. тому І. К. Білодіда, А. А. Бурячка та ін. К.: Наукова думка. 1979. 658 с.
3. Вавженчук С. Я. Охорона та захист трудових прав працівників. Харків: Право, 2016. 560 с.
4. Гаврилюк М. І. Захист права власності на земельну ділянку в цивільному праві України: монографія. Алерта, 2014. 224 с.
5. Тимченко Г. П. Способи та процесуальні форми захисту цивільних прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. НЮАУ ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2002. 20 с.
6. Наливайко О. І. Теоретико-правові проблеми захисту прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2002. 18 с.
7. Шульга Т. М., Лісова Т. В. Особливості захисту земельних прав у процесі здійснення реєстраційних дій. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2022. № 3. С. 137–143.
8. Ваганова І. М. Поняття форми та змісту різноманітних заходів захисту трудових прав працівників. *Форум права.* 2009. № 3. С. 94–99.
9. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14 (дата звернення: 12.05.2024).
10. Земельне право : підручник. 3-тє вид., доп. і перероб.; за ред. М. В. Шульги. Харків: Юрайт, 2023. 592 с.

11. Червенко А.Г. Форми захисту земельних прав. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2013. Серія «ПРАВО»*. Випуск № 15. № 1077.
12. Цивільний кодекс України : Закон від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
13. Буряк В.Я. Правові засади трудових прав працівників. 2013. К.: Істина. 186 с.
14. Яроцький В.Л. Самозахист як правовий засіб захисту речових прав. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2014. № 1 (16). С. 160–169.
15. Лагутіна І. В. Форми захисту трудових прав працівників. монографія. Одеська юридична академія : Фенікс, 2008. 160 с.
16. Мацегорін О. І. Поняття та зміст захисту цивільних прав. *Часопис Київського університету права.* 2011. № 3. С 143–147.

УДК 349.6
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/41

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО VS ПРАВО ДОВКІЛЛЯ

ECOLOGICAL LAW VS ENVIRONMENTAL LAW

Ващишин М.Я., д.ю.н., професор,
професор кафедри соціального права
Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті обґрунтовується, що термін «екологічне право», котрий широко вживається в правничій доктрині та правозастосувальній сфері і сприймається за належний, насправді не є коректним з етимологічної точки зору. Автор на основі аналізу Конституції України, доктринальних підходів, правотворчої та правозастосувальної практики адвокатської діяльності доводить необхідність заміни назви «екологічне право» на «право довкілля».

У об'єктивному розумінні доцільним є запровадження терміну «довкіллєві відносини» для позначення предмету правового регулювання права довкілля і «довкіллєві права» для окреслення відповідної групи суб'єктивних прав, які досі мають назву «екологічні права».

Автор наводить приклади вживання терміну «довкіллєве право» у англійській, іспанській, німецькій, французькій, італійській, польській та інших мовах, що може слугувати лінгвістичним аргументом на користь назви «право довкілля» замість екологічного права. Натомість термін «екологічне право» досі вживають рф та білорусь.

Правильність терміну «довкіллєве право» підтверджує назва міжнародної Довкіллєвої Декларації, що розміщена на офіційному сайті Міндовкілля і відкрита для підписання державами-партнерами України, яка сформульована на основі принципів міжнародного права, Статуту ООН, Загальної декларації прав людини, Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі, зобов'язань та принципів ОБСЄ, Паризької хартією для нової Європи, а також цілей і принципів міжнародного права, включаючи міжнародне право прав людини та міжнародне гуманітарне право.

Доведено, що енвайроменталізм найбільшою мірою відповідає сучасним потребам і дає змогу підвищувати соціальні стандарти якості життя в безпечному довкіллі, а також поглиблювати екологізацію всіх сфер суспільства за допомогою економічних інструментів та правових регуляторів.

Все це переконливо засвідчує незворотну тенденцію у правотворчій сфері, юридичній практиці та правовій доктрині до поступового заміщення терміну «екологічне право» на «право довкілля».

Ключові слова: охорона довкілля, Конституція України, сталий розвиток, екосистемний підхід, екологічні права, моніторинг довкілля, оцінка впливу на довкілля.

In this article, the author justifies that the term «ecological law» (usually used in legal doctrine and practice and considered the proper term) is not correct from an etymological point of view. The author argues for the need to substitute the term «ecological law» with «environmental law» based on an analysis of the Constitution of Ukraine, doctrinal approaches, and legislative and legal practice in the field of advocacy.

It is recommended to incorporate the term «environmental relations» to outline the subject of legal regulation of environmental law and environmental relations to specify a group of subjective rights still referred to as «environmental rights».

The author exemplifies how the term «environmental law» is used in English, Spanish, German, French, Italian, Polish, and other languages. It serves as a linguistic argument in favor of «environmental law» instead of «ecological law». Conversely, the term «ecological law» is used in russia and belarus.

The correctness of the term «environmental law» is confirmed by the International Environmental Declaration, which is posted on the official website of the Ministry of Environment. This document can be freely signed by other states partnering with Ukraine, as it is based on the principles of international law, the UN Charter, the Universal Declaration of Human Rights, the Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe, the obligations and principles of the OSCE, the Paris Charter for a New Europe, as well as the goals and principles of international law, including international human rights law and international humanitarian law.

The author proves that environmentalism is the most relevant to current needs. It allows for the enhancement of social standards of life quality in a safe environment and enables a deeper exploration of environmental aspects in all spheres through economic methods and legal regulations.

All these outcomes inevitably confirm a tendency in law-making practice, legal practice, and law doctrine to substitute the term «ecological law» with «law of the environment."

Key words: environmental protection, Constitution of Ukraine, sustainable development, ecosystem approach, environmental rights, environmental monitoring, environmental impact assessment.

Постановка проблеми. Уже понад пів століття у національній системі права самостійне місце посідає галузь права, яку прийнято називати екологічним правом. Однак вже понад десять років у юридичний науці перманентно розгортаються дискусії щодо правдивості вживання терміну «екологічне право». Вкотре спробуємо розібратися з тим, чи є він релевантним своєму змістові, та чи існують більш коректні позначення назви відповідної галузі права.

Для розкриття цієї проблеми і пояснення причин, що її зумовили, необхідно застосувати, насамперед, етимологічний підхід, адже саме етимологія у сучасній мовознавчій практиці є тією науково-дослідною процедурою, що спрямована на розкриття походження слова, а також відображає сам результат цієї процедури. Так, у Словнику іншомовних слів слово «етимологія» (грец. Ετυμολογία, від ετυμον – істина і λόγος – слово, вчення) розуміють як спосіб пояснення походження слова зіставленням його зі спорідненими словами тієї самої або іншої мови [1, с. 261].

«Екологія» у перекладі з давньогрецької мови (від οἶκος – середовище, житло і λόγος – слово, вчення, предмет) – це наука, що вивчає закономірності відносин між організмами і довкіллям, а також утворення і діяльність надорганізмових систем (популяцій, видів, біоценозів, біосфери). Термін «екологія» був вперше запропонований німецьким біологом Ернстом Геккелем у 1886 році в книзі «Загальна морфологія організмів» («*Generelle Morphologie der Organismen*») для позначення біологічної науки, яка досліджує взаємодію організмів з їхнім середовищем. Відтоді термін «екологія» вживався у природничих дослідженнях та у працях вчених-біологів. Розвиток науки в галузі екології людини (соціальної екології) згодом доповнив біологічний її контекст соціальним. Поступово його почали використовувати й у правознавстві і нині сучасна наука екологічного права оперує ним як однією з фундаментальних категорій [2, с. 18]. Але ж об'єктом правового регулювання відповідної галузі права є не система знань про взаємодію суспільства і природи, що вивчається соціальною екологією, а саме довкілля.

Згодом слово «екологія» набуло більшого поширення і навіть дещо спотвореного значення, позаяк його почали

вживати для визначення всього навколишнього природного середовища. Однак терміни «екологія» і «навколишнє природне середовище» не є тотожними. Той, хто говорить: «в нас погана екологія», – насправді має на увазі забруднене довкілля, а не погану «науку, що вивчає закономірності відносин між організмами і довкіллям».

Якраз у продовження такого «широкого» і хибного розуміння слова «екологія» вже з 80-х років минулого століття систему правових норм, яка до того мала вужчий предмет правового регулювання і назву «Охорона природи» (природоресурсове та природоохоронне право), почали називати екологічним правом. Вперше назва «екологічне право» була запроваджена вольовим рішенням московських вчених, коли в Інституті держави і права АН СРСР сектор правових проблем охорони навколишнього середовища був перейменований на сектор екологічного права. Вихід за межі «охорони природи» був зумовлений тим, що предмет правового регулювання цієї галузі охопив не лише відносини у сфері охорони навколишнього природного середовища, але й відносини у сфері раціонального використання природних ресурсів та забезпечення (гарантування) екологічної безпеки та захисту людини від несприятливих природних факторів.

Підтримуючи, загалом, розширення предметної сфери «екологічного» права, маємо наголосити, що з огляду на первинний і етимологічно відповідний своєму змісту термін «екологія», у основі назви галузі екологічного права закралося недоречна згадка про біологічну науку. Більше того, не може система правових норм відображати у своїй назві науку/вчення (logos), що є взагалі не характерним для позначення галузі права. Як зазначає П. Д. Пилипенко, застосувавши термін «екологія» до назви галузі права, матимемо буквально – «право науки про середовище», а така назва навряд чи може вважатися прийнятною і задовольняти вимоги правничої думки та юридичної практики [3, с. 10].

Здавалося, що очевидним є те, що у назві галузі права a priori не може бути згадки про вчення (науку), позаяк йдеться про систему правових норм, що регулюють певну сферу суспільних відносин, а не про наукові дослідження в цій сфері. Інакше кажучи, у такому випадку ми мали би й подібні позначення інших галузей права – «фінансологічне», «сімейнологічне», «кримінологічне» право тощо. Однак у назві «екологічне право» відразу поєднано біологічну науку – «вчення про середовище» із, власне, правом.

Виклад основного матеріалу. Екологічне право є порівняно «молодою» галуззю права. Її формування розпочалося лише пів століття тому зі Стокгольмської декларації 1972 року (Декларації Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем навколишнього середовища). Декларацією, зокрема, вперше було проголошено основне право людини на свободу, рівність та сприятливі умови життя в навколишньому середовищі (human environment), тобто – довкіллі людини, якість якого дозволяє вести гідне та процвітаюче життя, а також передбачено обов'язок, що кореспондує цьому праву: «людина несе головну відповідальність за охорону та покращення навколишнього середовища на благо нинішнього та майбутніх поколінь». Варто зауважити, що про екологічні права не було жодної згадки в Загальній декларації прав людини 1948 р. та в Європейській конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р.

Внаслідок загострення глобальної екологічної кризи наприкінці XX століття зародився соціальний рух енвайроменталізму, представники якого чітко усвідомлюють обмеженість природних ресурсів і глибоко занепокоєні негативним впливом споживання і маркетингової діяльності на довкілля. Саме енвайронменталізм після конференції ООН у Ріо-де-Жанейро 1992 року почав розглядатися як ідея об'єднання зусиль усіх країн світу в галузях економіки, політики, техніки, науки, культури, освіти і права для збереження довкілля на екологічно обґрунтованих засадах.

Однією з перших у вітчизняній еколого-правовій науці Г. І. Балюк пропонує розглядати енвайронменталізм як глобальну парадигму сучасної науки, що спирається на засади сталого розвитку [4, с. 11, 12]. Її підтримує Г. В. Анісімова, вважаючи, що цей прогресивний напрям сприяє усуненню суперечності між антропоцентричним і екоцентричним підходами. На думку вченої, основними постулатами енвайронменталізму є: сприйняття людства частиною природи, що унеможливлює його домінування і пріоритет антропоцентризму; визнання того, що втручання людини в природу призводить до руйнівних і непередбачуваних наслідків, серед яких формування ознак екологічної кризи; усвідомлення необхідності віднайдення шляхів збалансування соціального, економічного й екологічного аспектів розвитку, впровадження стійкого економічного зростання, що співвідноситься з можливостями біосфери; підвищення конструктивного потенціалу науки і сучасних технологій задля екологізації розвитку суспільства; нагальність формування екологічної свідомості, яка має змінити світогляд і цінності сучасного суспільства. Завдяки застосуванню цього підходу людство отримає шанс протидіяти власноруч створеним екологічним загрозам і катастрофам [5, с. 11]. Енвайроменталізм найбільшою мірою відповідає сучасним потребам і орієнтований підвищувати соціальні стандарти якості життя в безпечному довкіллі, а також поглиблювати екологізацію всіх сфер суспільства за допомогою економічних інструментів та правових регуляторів.

З часу проголошення Стокгольмської декларації 1972 року в усіх англомовних текстах суб'єктивні екологічні права позначають як довкіллєві права (environmental rights). Також в об'єктивному розумінні англійською мовою екологічне право позначається через прикметник environmental (довкіллєвий), а не ecological (екологічний). Водночас у всіх цивілізованих національних системах права назва відповідної галузі права є похідною не від слова «екологія», а від слова «довкілля».

На відміну від української, терміни «екологічне право» і «екологія» не є спільнокореневими в переважній більшості інших мов: environmental law and ecology (англ); Umweltrecht (природоохоронне право) і Ökologie (екологія) (німецькою); prawo ochrony środowiska (право охорони довкілля) і ekologia (екологія) (польською); derecho ambiental y ecología (іспанською); diritto ambientale ed ecologia (італійською); droit de l'environnement et écologie (французькою); direito ambiental e ecologia (португальською); 環境法とエコロジ (Kankyō-hō to ekorojī) (японською); היגולוקאו יתיבס טפשמ (на івриті) тощо. Тому за аналогією можна обрати одну з таких назв – «право довкілля», або ж «довкіллєве право».

Водночас так само, як і досі в Україні, терміном «екологічне» для позначення цієї галузі права послуговується окупант. Білоруською мовою звучить однаково – «экалагічнае права і экалогія», російською –«экологическое право и экология». Аналогічно і азербайджанською, киргизькою, казахською, таджицькою, узбецькою мовами відповідна галузь права дефінується прикметником «екологічне». Натомість туркменською, вірменською, латиською, литовською, естонською і грузинською мовами державколишніх радянських республік відповідна галузь права перекладається як «право довкілля».

Проте цих лінгвістичних аргументів виявляється недостатньо, адже у системі права України продовжує існувати галузь права із логічно хибною назвою «екологічне право». Вперше на цю проблему звернув увагу Ю. С. Шемшученко у Академічному курсі екологічного права (2005 р.) [6], а також П. Д. Пилипенко у пілотному навчальному посібнику Право довкілля (екологічне право) (2010 р.) [3].

Варто при цьому зауважити, що вищезгадані автори не є одностайними щодо запропонованої назви, альтернативної «екологічному праву». Так, Ю. С. Шемшученко схиляється до концепції «права навколишнього середовища» з огляду на необхідність адаптації своєї (національної) еколого-правової термінології до міжнародних стандартів відповідно до загальновизнаного принципу пріоритету міжнародного права. Вчений наголошує, що провідною ідеєю цієї концепції з самого початку її зародження у Стокгольмській декларації з навколишнього середовища 1972 року є правовий захист життя й здоров'я людини від негативних екологічних факторів [6, с. 12]. Натомість П. Д. Пилипенко переконаний у правильності вживання назви «право довкілля», позаяк у такому формулюванні вдасться подолати проблеми мовного характеру, привівши її у відповідність із термінологією Конституції України [3, с. 3]. Такий підхід є правильним і повинен врешті запанувати в юридичній доктрині.

Нагадаємо, що у статті 50 Конституції України передбачено «право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди». Також «кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля… та право на її поширення». Усі ці три суб'єктивні юридичні права належать до переліку «екологічних», однак Конституція України формулює їхній зміст, вживаючи слово «довкілля». Це дає підстави у суб'єктивному розумінні розглядати їх як «довкіллєві» права.

Задля справедливості зауважимо, що у Конституції України з прикметником «екологічна» вживаються загальні терміни: «ситуація», «безпека», «рівновага». Усі вони потребують застосування певних спеціальних знань для визначення відповідного рівня та стану цих явищ, котрі не є юридичними категоріями. Тому тут допустиме вживання прикметника «екологічна», а не «довкіллєва».

Натомість у конституційних положеннях слово «довкілля» завжди вживається в юридичному контексті, зокрема, при визначенні повноважень Верховної Ради України щодо «затвердження загальнодержавних програм …охорони довкілля» (ст. 85 Конституції України), так само як і при визначенні повноважень місцевих державних адміністрацій, які «на відповідній території забезпечують виконання державних і регіональних … програм охорони довкілля» (ст. 119 Конституції України). Ю. С. Шемшученко також згадує, що чинна Конституція України ввела в екологічний вжиток термін «довкілля» (ст. 50), звідки походить «право охорони довкілля» [6, с. 11]. Вважаємо, що такий підхід до визначення звужує сферу правового регулювання відповідної галузі права, адже її предмет охоплює не лише природоохоронні, але й природоресурсові та антропоохоронні відносини, тому варто говорити про «право довкілля».

У тексті Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. 26 разів зустрічається слово «довкілля», причому, переважно (20 разів), у нормах, змінених у 2017 році у зв'язку із запровадженням процедури оцінки впливу на довкілля, а решта випадків його вживання стосуються питань моніторингу довкілля та повноважень громадських інспекторів з охорони довкілля. Вочевидь, найактивніше в юридичний обіг увійшов термін «довкілля» з прийняттям самого спеціалізованого Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» від 23 травня 2017 р. Видається, що це мало би слугувати своєрідним поштовхом до оновлення всього змісту базового закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» та зміни його назви на закон «Про охорону довкілля».

Свого часу А. П. Гетьман наголошував на тому, що термін «довкілля» є синонімом терміну «навколишнє природне середовище». На думку вченого, з терміном «природа» тісно пов'язане поняття «довкілля», яке тлумачиться як зовнішня природа, оточуюча суспільство. При цьому довкілля при будь-якому аспекті розгляду не включає у свій зміст суспільство і не є просторово обмеженим. [7, с. 230]. Справді, довкілля варто розгдядати у матеріальному, природному стані, як об'єкт, а не як різновид (групу) суспільних відносин. Тому доцільним є запровадження терміну «довкіллєві відносини» для позначення предмету правового регулювання на заміну «екологічних відносин».

Кримінальний закон також часто оперує терміном «довкілля», називаючи його об'єктом кримінально-правового захисту та родовим і безпосереднім об'єктами кримінальних правопорушень проти довкілля у Розділі VIII Кримінального кодексу України. Натомість термін «екологічний» тут вживається у словосполученнях «екологічна безпека», «екологічний стан», «екологічна ситуація», «екологічна небезпека», «екологічна катастрофа».

Відомо, що частиною міжнародного публічного права є міжнародне право навколишнього середовища. Однак і тут спостерігається зародження дискусій щодо трактування його назви і сфери правового регулювання. Польська дослідниця проблем публічного господарського права та охорони довкілля Гданського університету Яніна Цєхановіч-Макклайн опублікувала посібник «Глобальне право довкілля» (2021 р.), котрий базується на приписах міжнародних конвенцій про охорону і використання неподільних елементів довкілля (моря, клімату, біорізноманіття, лісів тощо), ратифікованих понад сотнею держав, що реалізовують національну політику на засадах сталого розвитку задля забезпечення права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля із застосуванням юридичної і позаюридичної (екологічної) відповідальності (Environmental Justice) [8, с. 155]. Така назва «Глобальне право довкілля» у міжнародному контексті суголосна назві права довкілля у національному контексті, запропонованого П. Д. Пилипенком.

Вже сьогодні одним з тих вчених, який у своїх сучасних публікаціях доволі часто уникає вживання терміну «екологічний» і заміняє його на термін «довкіллєвий», є директор Науково-дослідного центру енергетичного, ядерного та природоресурсного права, старший науковий співробітник відділу проблем аграрного, земельного, екологічного та космічного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України В. І. Олещенко. Вчений оперує термінами «довкіллєві правовідносини», «довкіллєва сфера», «довкіллєве законодавство» і, зрештою, «довкіллєве право» [9].

Нещодавно, у грудні 2023 року, кафедра права Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького провела Круглий стіл «Актуальні питання довкільного права в умовах сучасних викликів та загроз», де обговорювалися «проблеми щодо впливу російської збройної агресії на довкілля України, викликів та можливостей правової системи напередодні членства у Європейському Союзі в розрізі довкільного права та проблеми фіксування та розслідування злочинів проти довкілля».

Ю. С. Шемшученко справедливо наголошує, що ситуацію, коли та сама галузь права називається по-різному (екологічне право, право охорони навколишнього природного середовища, право навколишнього середовища, право охорони довкілля), не можна вважати нормальною і згадує при цьому Рене Декарта, який зазначав, що принаймні половини помилок можна уникнути, якщо домовитися про поняття [6, с. 12]. Проте ми спостерігаємо декілька варіантів вживання альтернативної екологічному праву назви, похідної від слова «довкілля» – довкільне, довкілєве, довкіллєве, довкіллєве тощо.

Пропонуємо за орієнтир обрати офіційний термін, запропонований Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України, на сайті якого поміщено текст

відкритої для підписання The Environmental Declaration / Довкіллєвої Декларації, яку вперше презентували у Києві на форумі United for Justice, United for Nature. Міжнародна довкіллєва декларація має юридично закріпити статус Глобальної платформи з оцінки збитків довкіллю внаслідок війни, анонсованої Президентом України на COP27 [10].

Довкіллєва декларація була сформульована на основі принципів міжнародного права, Статуту ООН, Загальної декларації прав людини, Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі, зобов'язань та принципів ОБСЄ, Паризької хартії для нової Європи, а також цілей і принципів міжнародного права, зокрема, міжнародного гуманітарного права. Її створення – це частина плану дій з реалізації Пункту 8 Формули миру, щоб зупинити екоцид та стягнути з агресора репарації за знищене довкілля. Реалізація Декларації забезпечить координацію держав і міжнародних організацій, окремих політиків та експертів щодо обрахунку збитків довкіллю та притягненням винних до відповідальності [11].

Зауважимо також, що у сфері моніторингу довкілля можемо спостерігати поступовий перехід від вживання терміну «навколишнє природне середовище», який домінував у цій сфері раніше, до терміну «довкілля». Так, у Концепції Державної цільової екологічної програми моніторингу довкілля, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 липня 2023 р. № 610-р зауважено, що «протягом 2008–2012 років фінансово-організаційне забезпечення функціонування системи моніторингу довкілля здійснювалося в рамках Державної цільової програми проведення моніторингу навколишнього природного середовища, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2007 р. № 1376, однак наступний період (2013–2022 роки) характеризувався відсутністю нормативно-правового врегулювання питань щодо функціонування та подальшого розвитку системи моніторингу довкілля».

Нагадаємо, що центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів є Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України (Міндовкілля), утворене відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 27 травня 2020 р. № 425 «Деякі питання оптимізації системи центральних органів виконавчої влади». Сучасна назва Міндовкілля закріпилася за профільним міністерством після численних його перейменувань, починаючи з 1991–1995 років – Міністерство охорони навколишнього природного середовища України; у 1995–2000 рр. – Міністерство охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України; у 2000–2003 рр. – Міністерство екології та природних ресурсів України; у 2003–2010 рр. – Міністерство охорони навколишнього природного середовища України; у 2010–2019 рр. – Міністерство екології та природних ресурсів України; у 2019–2020 рр. – Міністерство енергетики та захисту довкілля України.

Крім того, відповідно до розпорядження Голови НААУ, РАУ № 132 від 26 вересня 2019 р., при Національній асоціації адвокатів України утворений Комітет з питань аграрного, земельного та довкілевого права, що є постійно діючим дорадчим органом. Мета Комітету полягає у «сприянні розвитку аграрного, земельного та довкілевого права, забезпечення ефективного захисту прав суб'єктів аграрного, земельного та довкілевого права, створення стратегій судового і позасудового захисту прав та інтересів учасників аграрних, земельних та довкілевих правовідносин. Завданням Комітету є узагальнення аграрного, земельного та довкілевого права та його застосування».

Все це переконливо засвідчує незворотну тенденцію у правотворчій сфері, юридичній практиці та правовій доктрині до поступового заміщення терміну «екологічне право» на «право довкілля», чи «довкіллєве право».

Водночас, маємо зауважити, що у окремих випадках є підстави залишити вживання і терміну «екологічний», коли йдеться про ті правові конструкції, що потребують застосування наукових знань. Так, абсолютно доречними можуть вважатися терміни «екологізація», «екомережа», «екологічна освіта», «екологічна свідомість», «стратегічна екологічна оцінка», як і має залишатися сам термін «екологія». Однак потрібно вживати словосполучення «довкіллєві пріоритети», «довкіллєва безпека», «довкіллєва стратегія», «довкіллєва політика», «довкіллєвий контроль», «оцінка впливу на довкілля», «моніторинг довкілля», «законодавство про довкілля», «збитки довкіллю», а не «екологічна шкода», бо маємо за аналогією – економічні пріоритети, національну безпеку, регіональну стратегію, соціальну політику, фінансовий контроль тощо.

Право довкілля має перейняти кращі напрацювання еколого-правової доктрини. Так, влучним є обґрунтування самостійності екологічного права, де предмет регулювання й особливі завдання цієї галузі зводяться до забезпечення права людини на безпечне довкілля, збереження біологічного різноманіття, сталого природокористування тощо [12, с. 8], що може бути сучасним трактуванням предмету права довкілля.

Висновки. Полеміка щодо варіантів коректного вживання назви сучасного екологічного права зумовлена, головно, етимологічно, адже походження слова «екологічне» у назві відповідної галузі права характеризує її як «науку про взаємодію суспільства з навколишнім природним середовищем», однак не може у основі назви галузі права бути пряма згадка про природничу науку.

Вживання терміну «екологічне право» не є коректним для позначення 1) відповідної галузі права як системи правових норм у об'єктивному розумінні та 2) групи суб'єктивних юридичних прав людини. У всіх англомовних текстах суб'єктивні екологічні права називають довкіллєвими правами (environmental rights). Так само і в об'єктивному розумінні англійською мовою екологічне право позначається через прикметник environmental (довкіллєвий), а не ecological (екологічний). Енвайроменталізм найбільшою мірою узгоджується із цілями сталого розвитку та дає змогу поглиблювати екологізацію всіх сфер суспільства за допомогою економічних стимулів та правових обмежень.

Головні юридичні аргументи на користь вживання термінів «право довкілля», «довкіллєві права» та «довкіллєві відносини» базуються на конституційних положеннях Основного закону України. Яскравим прикладом імплементації такої назви у сучасній правотворчій діяльності є Environmental Declaration / Довкіллєва Декларація, як міжнародна платформа відшкодування збитків довкіллю України внаслідок воєнної агресії рф.

Прийняття Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» мало би слугувати своєрідним поштовхом до оновлення всього змісту базового закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» та зміни його назви на закон «Про охорону довкілля». Додатковим інституційним аргументом на користь назви «право довкілля» є те, що центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів є Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України (Міндовкілля).

Тому, на основі аналізу Конституції України, доктринальних підходів, правотворчої та правозастосувальної практики, очевидною є необхідність заміни назви «екологічне право» на «право довкілля».

ЛІТЕРАТУРА

1. Словник іншомовних слів. К. : Головна редакція УРЕ. 1974. 775 с.
2. Екологічне право України : навчальний посібник / за ред. І. І. Каракаша, Т. Є. Харитонової, А. І. Черемнової; вид. 1-е . Одеса : Гельветика, 2018. 408 с.
3. Право довкілля (екологічне право) : навч. посіб. для студ вищ. навч. закл. / П. Д. Пилипенко, В. І. Федорович, М. Я. Ващишин [та ін.]; за ред. П. Д. Пилипенка. К. : Ін Юре, 2010. 401 с.
4. Балюк Г. І. Світоглядні та правові засади взаємодії людини і природи. Екологічне право України. 2017. № 1–2. С. 8–13.
5. Анісімова Г. В. Парадигма «Людина-Природа» у науковій спадщині М. В. Краснової : пошук співвіснування. «Концепт Природи в сучасному праві»: науково-методологічні питання розвитку екологічного, земельного, аграрного та інших галузей права»: зб. тез наук. доповідей учасн. Всеукр. наук. -практ. конференції (26 травня 2023 р.). Київ : Талком, 2023. С. 8–12.
6. Екологічне право України: Академічний курс: Підручник / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. 848 с.
7. Гетьман А. П. Тридцять років з екологічним правом. Харків: Кроссроуд, 2003. 284 с.
8. Ciechanowicz-McClean Janina. Globalne prawo srodoviska. Podstawowe zagadnienia. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdanskiego. Gdansk. 2021. 166 s.
9. Олещенко В.І. Об'єктивність системної єдності та диференційованості довкіллевих відносин. «Концепт Природи в сучасному праві»: науково-методологічні питання розвитку екологічного, земельного, аграрного та інших галузей права»: зб. тез наук. доповідей учасн. Всеукр. наук. -практ. конференції (26 травня 2023 р.). Київ : Талком, 2023. С. 96–99.
10. The Environmental Declaration / Довкіллєва декларація. URL: https://mepr.gov.ua/declaration/
11. Міжнародні партнери продовжують підтримувати Україну та готові долучатися до Довкіллєвої декларації. Урядовий портал. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/mizhnarodni-partnery-prodovzhuiut-pidtrymuvaty-ukrainu-ta-hotovi-doluchatysia-do-dovkillievoi-deklaratsii
12. Екологічне право : Навчальний посібник. За ред. Устименко Т. П. К.: Алерта, 2016. 290 с.

РОЗДІЛ 7
АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/42

РОЛЬ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕФЕКТИВНОГО ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ ТА НАДАННІ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ

THE ROLE OF ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS IN ENSURING EFFECTIVE ACCESS TO JUSTICE AND LEGAL AID

Андреєв Д.О., к.ю.н.,
помічник судді

Стаття присвячена аналізу сучасних тенденцій та правових регулювань у сфері надання юридичної допомоги в адміністративних справах в Україні. Основними документами, що регулюють адміністративне судочинство, є Конституція України та Кодекс адміністративного судочинства України. Конституція гарантує захист прав і свобод людини, встановлюючи, що забезпечення цих прав є головним обов'язком держави. Кодекс адміністративного судочинства визначає юрисдикцію адміністративних судів, регламентує процес судочинства та надає право громадянам оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність органів влади. Метою адміністративного судочинства є забезпечення справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду спорів у сфері публічно-правових відносин, захисту прав, свобод та інтересів громадян. У статті розглянуто принципи та процесуальні засади адміністративного судочинства, такі як верховенство права, рівність перед законом і судом, гласність та відкритість судового процесу, а також право на апеляційний перегляд та касаційне оскарження судових рішень. Досліджено роль адміністративних судів у забезпеченні правової допомоги, включаючи безоплатну правову допомогу, а також процедурні аспекти, що регулюють участь іноземців у судових процесах. Визначено, що адміністративне судочинство має на меті захист прав громадян від порушень з боку влади та забезпечує реалізацію адміністративного права через судові процеси. Стаття підкреслює важливість прозорості судового процесу та гарантування прав усіх учасників, включаючи право на використання рідної мови з послугами перекладача. Також розглянуто основні форми адміністративного судочинства – спрощене та загальне позовне провадження, – та їх значення для ефективного вирішення спорів. Дослідження вказує на наявність нормативних основ та реальних механізмів для забезпечення високоякісної правової допомоги в адміністративному судочинстві України, зокрема на етапі судового контролю за виконанням судових рішень.

Ключові слова: надання правової допомоги, доступ до правосуддя, адміністративне судочинство, правосуддя, права та свободи людини, судове рішення.

The article is devoted to the analysis of current trends and legal regulations in the field of legal aid in administrative cases in Ukraine. The main documents regulating administrative proceedings are the Constitution of Ukraine and the Code of Administrative Procedure of Ukraine. The Constitution guarantees the protection of human rights and freedoms, stipulating that ensuring these rights is the main duty of the state. The Code of Administrative Procedure defines the jurisdiction of administrative courts, regulates the judicial process and gives citizens the right to appeal against decisions, actions or inaction of public authorities. The purpose of administrative court proceedings is to ensure fair, impartial and timely consideration of disputes in the field of public law relations, and to protect the rights, freedoms and interests of citizens. The article examines the principles and procedural foundations of administrative proceedings, such as the rule of law, equality before the law and the court, publicity and openness of the trial, and the right to appellate review and cassation appeal of court decisions. The author analyzes the role of administrative courts in providing legal aid, including free legal aid, as well as the procedural aspects governing the participation of foreigners in court proceedings. It is determined that administrative court proceedings are aimed at protecting the rights of citizens from violations by the authorities and ensure the implementation of administrative law through litigation. The article emphasizes the importance of transparency of the judicial process and guaranteeing the rights of all participants, including the right to use their native language with the services of an interpreter. The author also examines the main forms of administrative court proceedings – simplified and general action proceedings – and their importance for effective dispute resolution. The study indicates that there is a regulatory framework and real mechanisms to ensure high-quality legal aid in administrative proceedings in Ukraine, in particular at the stage of judicial control over the enforcement of court decisions.

Key words: legal aid, access to justice, administrative proceedings, justice, human rights and freedoms, court decision.

Постановка проблеми. Проблема надання ефективної юридичної допомоги в адміністративних справах є надзвичайно актуальною для сучасної правової системи України. В умовах демократизації та інтеграції національного законодавства до європейських стандартів, забезпечення доступу громадян до правосуддя та ефективного захисту їхніх прав і свобод стає першочерговим завданням держави. Незважаючи на наявність розвиненої нормативної бази, реальне виконання правових норм часто стикається з низкою труднощів, які впливають на ефективність адміністративного судочинства. Хоча законодавством передбачено безоплатну правову допомогу для певних категорій громадян, на практиці існують суттєві обмеження щодо її доступності та якості. Відсутність достатньої кількості кваліфікованих адвокатів, особливо у віддалених регіонах, ускладнює реалізацію права на захист. Незважаючи на чітко регламентовані процесуальні норми, на практиці часто виникають проблеми з дотриманням принципів верховенства права, рівності перед законом і судом, гласності та відкритості судового процесу, що може призводити до затягування розгляду справ, порушення прав учасників судового процесу та недовіри до судової системи. Хоча адміністративні суди мають повноваження розглядати справи щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів влади, існує потреба у вдосконаленні правових механізмів та процедур, які б забезпечували ефективний захист прав громадян. Недостатність превентивних заходів і механізмів примусового виконання судових рішень послаблює захист прав громадян. Учасники судових процесів не завжди мають можливість повноцінно реалізувати своє право на участь у процесі через брак знань про свої права та механізми їх захисту. Це особливо актуально для

соціально вразливих груп населення. Для забезпечення високоякісної юридичної допомоги необхідне проведення системних наукових досліджень з метою вивчення та вдосконалення чинного законодавства. Невідповідність національних норм сучасним вимогам та викликам правової практики потребує постійного моніторингу та оновлення законодавчих актів. Отже, необхідність комплексного аналізу та вдосконалення системи надання юридичної допомоги в адміністративних справах є важливою науковою проблемою, яка потребує детального дослідження та розробки практичних рекомендацій для підвищення ефективності адміністративного судочинства в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема забезпечення ефективного доступу до правосуддя та надання правової допомоги, хоча і привернула увагу таких дослідників, як В.Б. Авер'янов, В.М. Бевзенко, С.В. Васильєв, В.С. Дорош, В.А. Завгородній, О.Є. Звірко, М.В. Коваль, О.О. Осіпова та інших, проте вимагає більш інтегрованого аналізу з урахуванням сучасних правових актів та міжнародних стандартів.

Метою статті є всебічний аналіз сучасних тенденцій та правових регулювань у сфері надання юридичної допомоги в адміністративних справах в Україні. Дослідження спрямоване на виявлення основних проблем та недоліків у реалізації права на юридичну допомогу, оцінку ефективності існуючих правових механізмів та процедур, а також розробку рекомендацій щодо вдосконалення законодавства та практики надання правової допомоги з метою забезпечення ефективного захисту прав і свобод громадян

Виклад основного матеріалу. Основними документами, що керують адміністративним судочинством в Україні є Конституція України та Кодекс адміністративного судочинства України. Конституція визначає положення, що людина, її життя та здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою цінністю, а забезпечення її прав та свобод є головним обов'язком держави. Кодекс визначає право людини на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів влади, а саме встановлює юрисдикцію та повноваження адміністративних судів, регламентує процес судочинства.

Завданням адміністративного судочинства є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин для захисту прав, свобод та інтересів людей. Адміністративні суди перевіряють прийняття справ щодо оскарження рішень відповідно до Конституції та законів України, з врахуванням обставин та забезпеченням права на участь у процесі. Цей процес повинен проходити добросовісно, розсудливо, відповідно до принципу рівності, з розумінням з всіх наслідків та цілей для прав, свобод та інтересів особи [2, с. 78]. Адміністративне судочинство має реалізовувати та захищати норми адміністративного права, а саме визначення можна трактувати як адміністративне судове право, яке вивчає чинне законодавство і досвід та можливості його застосування.

Важливо розуміти, що адміністративні суди не розглядають справи, юрисдикція яких знаходиться в межах Конституційного Суду України або справи, що стосуються кримінального судочинства або накладання адміністративних стягнень [1, с. 273]. Всі інші публічно-правові відносини розглядаються в порядку адміністративного судочинства, інакше, вирішення поданих справ будуть вважатися незаконними та недійсними.

Адміністративне судочинство як інститут захисту від порушень прав людини зі сторони влади вимагає запровадження відповідних правил та принципів судового процесу, які б враховували всю складність та глибокість поданих справ. Тому, основними засадами адміністративного судочинства є верховенство права та рівність учасників судового процесу перед законом і судом; гласність, відкритість і фіксування судового процесу; визначення необхідних обставин по справі та обов'язковість заключного судового рішення; право на апеляційний перегляд справи та на касаційне оскарження судового рішення. Недопустиме зловживання процесуальними правами, а витрати судового процесу компенсуються на користь сторони, яка перемогла [10, с. 681]. Суд являє собою посередника між учасниками судового спору та законом. Адміністративний суд має сприяти захисту прав та законних інтересів усіх учасників судового процесу в межах, визначених законами України, Конституцією України та Кодексом адміністративного судочинства України.

Якщо особа вважає, що її права, свободи або законні інтереси порушені рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень, вона може звернутися до адміністративного суду з проханням про їх захист. Даний процес може призвести до визнання нормативно-правового акта або дій (або бездіяльності) суб'єкта владних повноважень протиправними. Важливо підкреслити, що іноземці, так само як і громадяни України, мають право на судовий захист своїх прав, свобод та інтересів.

Судове рішення керується верховенством права, визнаючи, що права та свободи людини є найвищими цінностями, що визначають зміст і напрямок діяльності держави [3, с. 116]. Суд повинен поважати права людини, так само як і людина повинна поважати суд та судовий процес. Усі учасники судового процесу рівні перед законом і судом. Їхні права не можуть бути ні обмежені, ні привілейовані.

Справи розглядаються з правом змагальності сторін та вільним представленням ними доказів та доведенні їх переконливості. Суд вирішує справи на підставі позовної заяви, але може розглядати їх і за межами цієї заяви для ефективного захисту прав, свобод та інтересів людини.

Прозорість розгляду справ – головний принцип адміністративного судочинства. Будь-яка особа має право бути присутньою на судовому засіданні, але ті, хто перешкоджає його проведенню, можуть бути видалені із зали судового засідання. Присутні особи можуть проводити фото-, відео- та аудіозапис та безпосередньо транслювати судове засідання, що гарантує додержання всіх прав учасників судової справи.

Інформація про справу (дата, час, місце розгляду та результати) є публічною, але особисті дані учасників (адреси місця проживання, номери телефонів, облікової картки платника податків, реєстраційні номери транспортних засобів, номери рахунків у банках тощо) повинні залишатися конфіденційними.

Основними формами адміністративного судочинства є спрощене та загальне позовне провадження. Спрощене використовується для справ невеликої складності або тих, де важливий аспект – швидке вирішення. Загальне провадження застосовується, коли спрощене не може бути використане, наприклад, у справах оскарження нормативно-правових актів, рішень, дій або бездіяльності суб'єкта владних повноважень, а також у справах про примусове відчуження майна з міркувань суспільної необхідності та інших.

Усі учасники справи мають право на апеляційний перегляд справи та на касаційне оскарження судового рішення.

Заключне рішення, що завершує розгляд справи, приймається ім'ям України та є обов'язковим для виконання всіх органів та осіб на території країни [4, с. 167]. Невиконання судового рішення може призвести до відповідальності перед законом.

Ще однією показовою характеристикою доступності правосуддя в Україні є мова. Хоча офіційний процес та документи провадиться державною мовою, суди забезпечують рівність прав усіх учасників судового процесу та гарантують право на використання рідної мови або мови, якою вони володіють, користуючись при цьому послугами перекладача.

Для ефективного та доступного процесу правосуддя та відповідно надання правової допомоги учасники справи

мають право на безоплатну правничу допомогу (зазвичай адвокат).

Варто зазначити, що сторони судової справи повинні вжити всіх необхідних заходів для врегулювання спору в досудовому форматі за допомогою домовленості між собою.

Висновки. У результаті проведеного дослідження було зроблено кілька важливих висновків щодо сучасних тенденцій та правових регулювань у сфері надання юридичної допомоги в адміністративних справах в Україні. Основними документами, що регулюють адміністративне судочинство в Україні, є Конституція України та Кодекс адміністративного судочинства України. Ці акти забезпечують правові рамки для захисту прав і свобод громадян у сфері публічно-правових відносин, а також визначають юрисдикцію та повноваження адміністративних судів. В Україні існує система надання безоплатної правової допомоги, яка забезпечує доступ до правосуддя для соціально незахищених верств населення. Однак, на практиці існують певні проблеми, такі як недостатнє фінансування, обмеженість ресурсів та не завжди належна якість наданої допомоги. Національне законодавство в цілому відповідає європейським стандартам у сфері правосуддя. Однак, адаптація до вимог Європейського Союзу потребує подальшого вдосконалення правових норм та механізмів надання правової допомоги, що вимагає проведення додаткових наукових досліджень та реформ. Основними проблемами, що впливають на ефективність адміністративного судочинства, є складність процедур, затягування процесів, недостатня кваліфікація деяких правників та обмежена доступність правової допомоги в окремих регіонах. Необхідно забезпечити спрощення процедур, підвищення кваліфікації адвокатів та розширення доступності правової допомоги. Враховуючи виявлені проблеми, рекомендується вдосконалити чинне законодавство шляхом спрощення процедур адміністративного судочинства, збільшення фінансування системи безоплатної правової допомоги, підвищення рівня професійної підготовки адвокатів та інших правників, а також забезпечення доступу до правової допомоги у віддалених регіонах. Адміністративні суди відіграють ключову роль у забезпеченні справедливого, неупередженого та своєчасного вирішення спорів у сфері публічно-правових відносин. Важливо забезпечити дотримання принципів верховенства права, рівності перед законом і судом, гласності та відкритості судового процесу, а також обов'язковості виконання судових рішень. У підсумку, для забезпечення ефективного захисту прав і свобод громадян в адміністративних справах необхідно здійснити комплекс заходів, спрямованих на вдосконалення нормативної бази, покращення практики надання юридичної допомоги та підвищення ефективності адміністративного судочинства. Ці заходи сприятимуть підвищенню якості правової допомоги, забезпеченню доступу до правосуддя для всіх категорій населення та зміцненню правової держави в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адміністративне судочинство України : підручник / О. М. Пасенюк (кер. авт. кол.), О.Н. Панченко, В. Б. Авер'янов та ін. ; за заг. ред. О.М. Пасенюка. К. : Юрінком Інтер, 2009. 672 с.
2. Адміністративне судочинство. Ковалів М. В., Гаврильців М. Т., Стахура І. Б. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. 596 с.
3. Боднар С. В. Щодо класифікаційних ознак рішень адміністративного суду. *Часопис* Київського університету права. 2012. № 2. С. 116–119.
4. Ільницький О. Виконання судових рішень у справах адміністративної юрисдикції: окремі питання загальних положень. *Вісник* Львів. ун-ту. Серія юрид. 2011. Вип. 54. С. 166–172.
5. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36, 37. Ст. 446.
6. Кодекс адміністративного судочинства України. Аналіз судової практики. Вищий адміністративний суд України / за ред. О. М. Пасенюка ; упоряд.: О. Н. Панченко, В. П. Базов. К. : Істина, 2010. 360 с.
7. Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80
8. Науково-практичний коментар Кодексу адміністративного судочинства України / Вищий адмін. Суд України ; за заг. ред. І. Х. Темкіжева. 2-ге вид., переробл. і доповн. К. : Юрінком Інтер, 2013. 718 с.
9. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 07.07.2010. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 41–42, 43, 44–45. Ст. 529.
10. Синицька Я. П. Юридична природа судового рішення в адміністративному судочинстві. *Форум права*. 2011. № 4. С. 681–685.

УДК 342.951:351
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/43

ПРО РЕЗУЛЬТАТИ ПРОВЕДЕННЯ ДЕРЖАВНИМ БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ ПРОФІЛАКТИЧНИХ ЗАХОДІВ З ПРОТИДІЇ ПРОТИПРАВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СЛУЖБОВИХ ОСІБ ДЕРЖАВНОЇ МИТНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

ON THE RESULTS OF THE STATE BUREAU OF INVESTIGATIONS OF ANALYTICAL MEASURES TO COMBAT ILLEGAL ACTIVITIES OF OFFICIAL PERSONS STATE CUSTOMS SERVICE OF UKRAINE

Васюк С.В., Ph.D.,
доцент кафедри адміністративного права та адміністративного процесу
Львівський державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена аналізу поняття профілактичних заходів та їх характеристиці. Досліджено питання щодо профілактичної роботи, проведеної Державним бюро розслідувань у напрямку протидії протиправній діяльності службових осіб Державної митної служби України.

Авторкою запропонований власний підхід щодо запобігання, виявлення та припинення корупційних кримінальних правопорушень, вчинених працівниками Державної митної служби України, які зумовлюють недоотримання державним бюджетом значних коштів в умовах воєнного стану.

Запропоновано ініціювати перед керівництвом Державної митної служби України конкретні питання щодо вжиття профілактичних заходів, спрямованих на недопущення кримінальних правопорушень, вчинених службовими особами Державної митної служби України в майбутньому, а саме ініціювати перед керівництвом Державної митної служби України питання щодо вжиття профілактичних заходів, спрямованих на недопущення аналогічних порушень у майбутньому:

– здійснення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа не рідше одного разу на рік під час проходження служби в Держаній митній службі України;

– мінімізація участі службових осіб митних органів у прийнятті рішень під час проведення митних формальностей;

– запровадження технологічної схеми «електронний контрольний талон», що буде пов'язаний між митними та прикордонним автоматизованими системами, усуне можливість здійснення виїзду та випуску з пункту пропуску без завершення всіх митних та прикордонних процедур;

– здійснення фіксації в автоматичному режимі всіх дії посадових осіб, в тому числі автоматичного фотографування транспортних засобів та багажних відсіків;

– технічне забезпечення та технічне обслуговування автоматизованих систем, відеоспостереження у пунктах пропуску та зонах митного контролю покласти, до прикладу, на ДП «НАІС».

Ключові слова: профілактичні заходи, Державне бюро розслідувань, протиправна діяльність службових осіб Державної митної служби України.

The article is devoted to the analysis of the concept of preventive measures and their characteristics. The issue of preventive work carried out by the State Bureau of Investigation in the direction of countering the illegal activities of officials of the State Customs Service of Ukraine was studied.

The author proposed her own approach to the prevention, detection and termination of corruption criminal offenses committed by employees of the State Customs Service of Ukraine, which cause the state budget to under-deliver significant funds under martial law.

It is proposed to initiate before the leadership of the State Customs Service of Ukraine specific questions regarding the adoption of preventive measures aimed at preventing criminal offenses committed by officials of the State Customs Service of Ukraine in the future, namely to initiate before the leadership of the State Customs Service of Ukraine questions regarding the adoption of preventive measures aimed at preventing similar offenses violations in the future:

– conducting a psychophysiological examination using a polygraph at least once a year during service in the State Customs Service of Ukraine;

– minimization of the participation of customs officials in decision-making during customs formalities;

– the introduction of the technological scheme «electronic control ticket», which will be connected between customs and border automated systems, will eliminate the possibility of exiting and exiting the checkpoint without completing all customs and border procedures;

– automatic recording of all actions of officials, including automatic photography of vehicles and luggage compartments;

– technical support and maintenance of automated systems, video surveillance at checkpoints and customs control zones should be entrusted, for example, to SE «NAIS».

Key words: preventive measures, the State Bureau of Investigation, illegal activities of officials of the State Customs Service of Ukraine.

Постановка проблеми. Профілактична діяльність займає одне з провідних місць у структурі правоохоронної діяльності. Умови воєнного стану створюють надзвичайні виклики для держави та суспільства в цілому. Поряд з іншими правоохоронними органами Державне бюро розслідувань відіграє важливу роль у сфері протидії корупції, що є суттєвим чинником дестабілізації соціально-політичної ситуації в Україні та негативно впливає на темпи економічного розвитку нашої держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання щодо профілактичних заходів, проведених Державним бюро розслідувань, у напрямку протидії протиправній діяльності службових осіб Державної митної служби України, були в центрі наукових інтересів багатьох науковців.

Так, на рівні дисертаційних досліджень це питання було опрацьовано Р.І. Горяченком, М.М. Диваком, П.Б. Коптєвим, Н.П. Матюхіною, І.В. Савельєвою, М.М. Тишлеком, В.М. Тетерею, І.В. Яромієм та іншими. Проблемні питання профілактичної діяльності досліджували О.Б. Андрєєва, О.М. Бандурка, І.П. Голосніченко, І.М. Даньшин, О.М. Джужа, А.Ф. Зелінський, О.М. Литвинов, П.П. Михайленко, В.М. Плішкін, Л.Л. Попов, В.П. Петков, В.П. Філонов та інші вчені [1, с. 76].

Метою цієї статті є з'ясувати цілі та основні напрямки профілактичної роботи, проведеної Державним бюро розслідувань, у напрямку протидії протиправній діяльності службових осіб Державної митної служби України.

Профілактичні заходи – це дії, спрямовані на недопущення правопорушень та запобігання їх учиненню, ліквідацію причин та умов, що їх викликають [2].

Залежно від ієрархії причин та умов правопорушень у структурі їх профілактики виділяють наступні види:

загально-соціальна, спеціальна та індивідуальна профілактика [3, с. 29–32].

Перший рівень (загальносоціальний) передбачає вирішення економічних, соціальних, ідеологічних, політичних, культурно-виховних, організаційних та інших проблем у житті суспільства. Другий (спеціально-кримінологічний) пов'язаний із проведенням різноманітних заходів у конкретних соціальних групах, колективах, де складаються конфліктні ситуації, визрівають негативні явища. Третій рівень – це індивідуальна профілактична діяльність, що здійснюється стосовно осіб, які скоїли антисуспільні діяння, як шляхом ліквідації або нейтралізації негативних факторів середовища життєдіяльності цих осіб, так і шляхом впливу на їх свідомість [4, с. 200–201].

Загальна профілактика визначається як заходи, спрямовані на виявлення причин і умов, що сприяють вчиненню правопорушень на всій території України, у окремому регіоні, галузі господарства, стосовно частини населення чи групи осіб, а також на підприємстві, в установі чи організації незалежно від форм власності.

Індивідуальна профілактика правопорушень – система спеціальних заходів щодо конкретних осіб, які не скоїли протиправних діянь, але знаходяться в несприятливих умовах і під їх впливом можуть учиняти такі дії, ведуть антигромадський спосіб життя, скоюють правопорушення, характеризуються формуванням умислу і мотиву на вчинення правопорушень, підготовкою конкретного правопорушення, вчинили замах на злочин, але не довели його до кінця, скоїли злочин і можуть допустити рецидив. Віктимологічна профілактика правопорушень – комплекс заходів із своєчасного виявлення осіб, які, виходячи з їх поведінки, під впливом певних причин та умов можуть стати потерпілими (жертвами) від правопорушень, і проведення з ними запобіжних заходів віктимної поведінки [5, с. 10–11].

Як і будь-яка діяльність, профілактика правопорушень має свої певні цілі. Такими цілями є: обмеження дії негативних соціальних явищ та процесів; усунення або взагалі нейтралізація причин правопорушень та умов, що їм сприяють.

Під профілактичною діяльністю слід розуміти один із видів узгодженої діяльності фактично самостійних суб'єктів системи профілактики правопорушень, що проводиться у межах адміністративно-територіальних одиниць з метою забезпечення загальноприйнятих цінностей і полягає у розробці і здійсненні цілеспрямованих заходів по виявленню і усуненню причин та умов правопорушень, а також здійснення профілактичного впливу на осіб, схильних до протиправної поведінки.

Державним бюро розслідувань (далі – ДБР) здійснюються відповідно до покладених завдань та у межах компетенції профілактичні заходи щодо встановлення системних причин та умов проявів організованої злочинності й інших видів злочинності, протидію яким віднесено до компетенції ДБР, вжиття заходів до їх усунення.

В умовах воєнного стану, запровадженого у зв'язку з військовою агресією рф проти України, залишається актуальним питання щодо запобігання, виявлення та припинення корупційних кримінальних правопорушень, які зумовлюють недоотримання державним бюджетом значних коштів, яких так гостро потребує держава в умовах сьогодення.

Однак, у період воєнного стану оперативними відділами ДБР фіксується надходження інформації від негласного апарату про те, що посадові особи органів Державної митної служби України за винагороду залучаються до протиправних схем, пов'язаних із незаконним переміщенням товарів через державний кордон України.

Доцільно відмітити, що функціонування схем та механізмів протиправної діяльності можливі за умови відсутності системної роботи з боку підрозділів внутрішньої безпеки органів митної служби у вказаному напрямку, так і за неналежного виконання окремими керівниками Державної митної служби своїх службових обов'язків.

Зокрема, у відповідності до Положення про Управління внутрішньої безпеки Державної митної служби України та реорганізацію підрозділів власної безпеки митної служби України, затвердженого наказом ДМС України від 03.04.2009 № 301, основними завданнями підрозділів внутрішньої безпеки митних органів є:

1. Профілактика правопорушень, пов'язаних із здійсненням службової діяльності працівниками митної служби.

2. Контроль, аналіз і прогнозування стану додержання законності в митній службі, своєчасне інформування про нього керівництва ДМС України.

3. Участь у викритті та документуванні у межах повноважень, визначених законодавством:

– злочинів у сфері службової діяльності;

– фактів корупційних діянь та інших правопорушень, пов'язаних із корупцією;

– інших правопорушень, пов'язаних із здійсненням службової діяльності працівниками митної служби. Враховуючи викладене, пропонуємо ініціювати перед керівництвом Державної митної служби України питання щодо вжиття профілактичних заходів, спрямованих на недопущення аналогічних порушень у майбутньому, та проведення наступних змін:

– здійснення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа не рідше одного разу на рік під час проходження служби в Держаній митній службі України;

– мінімізація участі службових осіб митних органів у прийнятті рішень під час проведення митних формальностей;

– запровадження технологічної схеми «електронний контрольний талон», що буде пов'язаний між митними та прикордонним автоматизованими системами, усуне можливість здійснення виїзду та випуску з пункту пропуску без завершення всіх митних та прикордонних процедур;

– здійснення фіксації в автоматичному режимі всіх дії посадових осіб, в тому числі автоматичного фотографування транспортних засобів та багажних відсіків;

– технічне забезпечення та технічне обслуговування автоматизованих систем, відеоспостереження у пунктах пропуску та зонах митного контролю покласти, до прикладу, на ДП «НАІС».

ЛІТЕРАТУРА

1. Клюєв О. М. Сутність та загальна характеристика профілактичної діяльності на місцевому рівні. *Форум права*. 2006. № 2. С. 76–79.

2. Про затвердження Порядку організації проведення профілактичних заходів : наказ Національної поліції України від 27.12.2016 № 1377. URL: http://tranzit.ltd.ua/nakaz/.

3. Голосніченко І. П. Пропозиції щодо розвитку деяких видів профілактики. *Право*. 1991. № 1. С. 29–32.

4. Курс кримінології: Загальна частина: Підручник: У 2-х кн. Джужа О.М., Михайленко П.П., Кулик О.Г. та ін.; За заг. ред. О.М. Джужи. К.: Юрінком Інтер, 2001. 352 с.

5. Актуальні проблеми та організація попередження правопорушень : фондова лекція : для слухачів навч.-наук. ін-ту заоч. навчання. Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2014. 38 с.

УДК 340.12:340.131
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/44

АДМІНІСТРАТИВНЕ ОСКАРЖЕННЯ РІШЕНЬ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ

ADMINISTRATIVE APPEAL OF DECISIONS OF STATE BODIES

Войтовський В.С., к.ю.н.,
приватний нотаріус
Київський міський нотаріальний округ

Оскарження рішень державних органів як форма адміністративної юстиції поступово охоплює дедалі ширше коло відносин з приводу захисту прав громадян та організацій. Впровадження механізму позасудового (адміністративного) оскарження рішень державної влади повинно знизити навантаження на судові органи та, з іншого боку – підвищити захищеність від помилок і порушень державних органів та їх посадових осіб при здійсненні ними своїх службових обов'язків. Водночас це не лише спосіб захисту прав і законних інтересів громадян, але й необхідний інструмент підвищення якості виконання державою своїх функцій.

Метою статті є вивчення стану інституту позасудового (адміністративного) оскарження державних органів на сучасному етапі в Україні та перспективи його подальшого вдосконалення. Аналізуючи чинне законодавство України, праці вітчизняних науковців, визначено низку недоліків позасудового (адміністративного) оскарження рішень державних органів. Аналітичний огляд положень законодавства і наукових праць у проведеному дослідженні дозволив виділити три основні напрями підвищення ефективності функціонування зазначеного інституту. А саме: визначення того, які повинні бути його ключові позитивні характеристики (оперативність, системність, своєчасність); усунення спірних моментів у його наявній правовій моделі (відшкодування витрат заявників, момент набрання чинності актами, які оскаржуються у такому порядку); обов'язкова законодавча регламентація принципово важливих для нього питань (встановлення строку на таке оскарження, формування процедурного порядку розгляду, призупинення виконання рішення, співвідношення із судовим порядком оскарження). Дослідження дозволило визначити переваги та недоліки позасудового (адміністративного) оскарження рішень державних органів, а також сформулювати пропозиції щодо вдосконалення функціонування його механізму.

У висновку наголошено: реалізація всіх заходів щодо розвитку інституту позасудового (адміністративного) оскарження рішень державних органів громадянами та організаціями повинна бути спрямована на створення додаткових можливостей захисту прав і законних інтересів громадян; на підвищення результативності та ефективності всіх форм діяльності органів державної влади; скорочення навантаження на суди.

Ключові слова: адміністративна юстиція, скарга, публічне управління, функції держави, захист прав і законних інтересів.

Appealing the decisions of state bodies as a form of administrative justice gradually covers an increasingly wide range of relations regarding the protection of the rights of citizens and organizations. Implementation of the mechanism of out-of-court (administrative) appeals against the decisions of state authorities should reduce the burden on judicial bodies and, on the other hand, increase protection against errors and violations of state bodies and their officials in the performance of their official duties. At the same time, it is not only a way to protect the rights and legitimate interests of citizens, but also a necessary tool for improving the quality of the state's performance of its functions.

The purpose of the article is to study the state of the institution of out-of-court (administrative) appeal of state bodies at the current stage in Ukraine and the prospects for its further improvement. Analyzing the current legislation of Ukraine, the works of domestic scientists, a number of shortcomings of out-of-court (administrative) appeals against the decisions of state bodies have been identified. Analytical review of the provisions of the legislation and scientific works in the conducted study made it possible to identify three main directions of increasing the effectiveness of the functioning of the mentioned institute. Namely: determination of what should be its key positive characteristics (operational, systematic, timeliness); elimination of disputed points in its existing legal model (reimbursement of applicants' expenses, the moment of entry into force of the acts that are contested in this order); mandatory legislative regulation of fundamentally important issues for him (setting a deadline for such an appeal, forming the procedural order of consideration, suspending the execution of the decision, correlation with the judicial appeal procedure). The study made it possible to determine the advantages and disadvantages of out-of-court (administrative) appeals against the decisions of state bodies, as well as formulate proposals for improving the functioning of its mechanism.

The conclusion emphasizes: the implementation of all measures for the development of the institution of out-of-court (administrative) appeal of decisions of state bodies by citizens and organizations should be aimed at creating additional opportunities to protect the rights and legitimate interests of citizens; to increase the effectiveness and efficiency of all forms of activity of state authorities; reducing the burden on the courts.

Key words: administrative justice, complaint, public administration, functions of the state, protection of rights and legitimate interests.

Постановка проблеми. Разом з судовим способом захисту прав і законних інтересів громадян та організацій українське законодавство передбачає і позасудове (адміністративне) оскарження рішень органів публічної влади, їхніх посадових осіб в адміністративному порядку. Зазначене оскарження необхідно розглядати як важливий механізм захисту законних інтересів, прав громадян та організацій. Значення позасудового (адміністративного) оскарження спричинена надмірним навантаженням на суди. Першочергово, йдеться про ті труднощі, що виникли при здійсненні правосуддя в Україні, спричинені повномасштабним вторгненням рф. Також мова йде про витратність судових процедур, які у певних випадках є дорожчими за предмет спору, та тривалі строки розгляду судових спорів.

Одночасно з цим ефективність названого інституту позасудового (адміністративного) оскарження рішень органів державної влади на сучасному етапі можна визнати досить низькою. Основними можна визначити такі причини: соціальні, політичні та економічні проблеми, спричинені збройною агресією проти України; складнощі, які виникають при здійсненні правосуддя, про які йшлося вище; відсутність зацікавленості державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у своєчасному розгляді та задоволенні претензій громадян та організацій, а також усунення допущених ними помилок; відсутність механізмів впливу громадян та організацій на якість здійснення державного та муніципального управління загалом та державних послуг зокрема; недосконаліть механізму примирення таких спорів. Зазначене є одним із доказів актуальності дослідження з метою пошуку практичних рішень розв'язання цієї проблеми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Певні аспекти проблематики інституту позасудового (адміністративного) оскарження рішень органів державної влади висвітлювали у своїх працях О. Лаврін [1], О. Гапонов [2], К. Селіванова [3], Л. Домущі [4], М. Вербіцька [5], І. Юрчук [6] та інші.

Метою статті є вивчення необхідних умов для подальшого вдосконалення порядку позасудового (адміністративного) оскарження в Україні.

Виклад основного матеріалу. Першочергово дія механізму позасудового (адміністративного) оскарження рішень державних органів гарантується ст. 55 Конституції України [7]. Кодекс про адміністративні правопорушення України встановлює адміністративну відповідальність за порушення порядку розгляду звернень громадян, їх об'єднань та юридичних осіб посадовими особами державних органів, органів місцевого самоврядування та інших організацій, на які покладено здійснення публічно важливих функцій [8]. Крім того, для механізму реалізації та порядку здійснення позасудового (адміністративного) оскарження важливими є положення Закону України «Про адміністративну процедуру» [9] та Закону України «Про звернення громадян» [10].

Зазначеними вище нормативно-правовими актами передбачено норми, відповідно до яких громадяни мають право вибору механізму оскарження – адміністративного або судового. При цьому вибір адміністративного порядку не спричиняє втрату права на судове оскарження, якщо громадянину було відмовлено у задоволенні скарги або він не отримав вирішення протягом місяця з дня її подання. Загальний порядок досудового оскарження створює необхідні правові засади захисту прав громадян та організацій, у тому числі й при їх взаємодії з органами державної влади, включно зі здійсненням ними державного нагляду, гарантує реалізацію права на оскарження та забезпечує необхідні для цього можливості та умови.

Аналізуючи праці вітчизняних колег, знаходимо глибокий аналіз та детальне теоретичне переосмислення проблематики оскарження рішень державних органів як форми адміністративної юстиції. Так, вчений О. Лаврін відмічає, що «позасудовий захист прав є системою дій (форм і способів) діяльності, що здійснюються без звернення до суду відповідно до закону та/або умов правочину як самостійно, у тому числі й через уповноважених осіб, так і зі зверненням до компетентних державних і недержавних органів (крім суду) та/або суб'єктів, уповноважених на вчинення певних дій або розгляд питань (спорів)».

На думку науковця, вони спрямовані на запобігання порушенням, усунення загроз і перешкод у здійсненні прав суб'єктів господарювання, припинення порушення прав, відновлення або встановлення порушених прав [1]. Отже, у більшості випадків закон надає особі, право якої порушено, можливість вибору конкретного способу оскарження дій та рішень органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб. Своєю чергою, враховуючи те, що для повноцінного функціонування механізму позасудового захисту прав необхідна злагоджена робота всіх його елементів, необхідно виключити з практики такі випадки, коли можливість використання такого порядку оскарження дій та рішень органів влади мінімальна або взагалі виключена. Схожу точку підтримує й О. Гапонов, який зазначає, що «при реалізації права на адміністративне оскарження, суб'єкт звернення має право на пряме адміністративне оскарження та діагональне адміністративне оскарження» [2].

Крім того, як зауважує К. Селіванова, що «між двома термінами «адміністративний» та «досудовий» у контексті оскарження, наприклад, у сфері державної реєстрації не можна поставити знак рівності; натомість процедуру оскарження рішень, дій чи бездіяльності державних реєстраторів, дій чи бездіяльності суб'єктів державної реєстрації прав можна вважати позасудовою та альтернативною (альтернативною судовій процедурі), використовуючи терміни «адміністративний», «позасудовий», «альтернативний» як лексично однакові в контексті окресленого предмета дослідження» [3]. Розбіжності науковців щодо позначення цієї форми оскарження рішень державних органів як форми адміністративної юстиції, його природи та співвідношення з судовим способом захисту прав і законних інтересів відображається і на правозастосовній практиці. Це спричинює, своєю чергою, його меншу поширеність порівняно з останнім.

Крім того, існують об'єктивні переваги судового порядку оскарження: йдеться про те, що він дозволяє призупинити дію акту, що є предметом спору (припис щодо усунення порушень). Також він забезпечує:

– більшу незалежність суб'єкта юрисдикції;

– змагальність процесу;

– більшу прозорість та відкритість;

– можливість завчасно ознайомитись із доказами сторін.

Як відмічає Л. Домущі, судовий механізми оскарження повинен вибудовуватися на загальних і спеціальних принципах. До перших належать верховенство права, законність, рівність усіх сторін перед судом, справедливість, свобода, гуманізм. Відповідно до спеціальних принципів, на думку науковця, у цій сфері належать: змагальність сторін, рівність усіх перед судом і законом; зобов'язання винести судовий розгляд; право на оскарження; розумність часу для розгляду справи; відшкодування судових витрат винною стороною; обов'язкові адміністративні притягнення до відповідальності винних; можливість оскаржувати лише неправомірні рішення уповноважених осіб [4]. Вбачається можливим використання загальних принципів, запропонованих науковцем, і для характеристики механізму позасудового (адміністративного) оскарження рішень державних органів.

На сучасному етапі розвитку адміністративного права воно повинно максимально відповідати запитам суспільства на демократизацію взаємодії приватних суб'єктів з публічною адміністрацією та інформатизацію адміністративних процедур. Збереження парадигми відносин адміністративний орган-приватний суб'єкт, яка ґрунтується виключно на владі та підпорядкуванні, неможливе у демократичній правовій державі. Доктрина «сервісної держави» впливає на зміни розуміння її ролі: публічний суб'єкт має різноманітні ресурси задля забезпечення надання конкретних благ населенню, але при цьому зберігає можливість примусу.

Водночас громадянин – це не просто пасивний споживач публічних послуг, а й активний суб'єкт прав у публічно-правовій сфері. У зв'язку з цим позасудове (адміністративне) оскарження може виступити ефективним засобом захисту прав і свобод приватних осіб, що дозволяє одночасно і прискорити, і спростити вирішення публічно-правових спорів. Своєю чергою, механізм позасудового (адміністративного) оскарження рішень державних органів в Україні містить низку недоліків. До останніх необхідно віднести:

– розгляд скарги вищою посадовою особою, яка наділена значними дискреційними повноваженнями;

– відсутність незалежності, «корпоративна солідарність», нерівність сторін;

– недостатню кількість часу на уважне вивчення матеріалів скарги;

– неможливість призупинення оскаржуваного рішення щодо клопотання заявника;

– відсутність ефективних механізмів примусу вищих органів, посадових осіб до недопущення скарг, до повного, об'єктивного та всебічного їх розгляду.

Варто погодитися з М. Вербіцькою, що одним з найбільш ефективних способів усунення зазначених вище недоліків може стати те, що законодавець системно поставиться до питання підвідомчості цієї категорії спорів з урахуванням практики Верховного Суду, а також уніфікує правила оскарження рішення, наприклад, державної виконавчої служби, приватного виконавця, щоб закон був максимально доступним, чітким і зрозумілим, у тому числі для пересічного громадянина [5]. Крім того, як слушно зауважує І. Юрчук, вирішення таких спорів в рамках адміністративного оскарження надає можливість суб'єктам господарювання, окремим громадянам захис-

тити свої інтереси, виявити недоліки в роботі органів державної влади та своєчасно їх усунути, заощадити час і сили, оминаючи судову форму захисту [6].

Проведений аналіз зазначених вище наукових праць дозволив зробити такі основні висновки. ключовими позитивними характеристиками позасудового (адміністративного) оскарження рішень державних органів повинні стати: оперативність розгляду скарг; системність – суворий облік сформованих тенденцій у процесі розгляду скарг; своєчасність – виправлення процесуальних помилок державних органів, допущених при початковому розгляді справ;

1) під час здійснення позасудового (адміністративного) оскарження рішень державних органів у межах наявної правової моделі на практиці неминуче виникають спірні моменти. По-перше, у ряді випадків достатньо гостро постає питання відшкодування витрат заявників щодо досудового оскарження. По-друге, момент набрання чинності актами, які оскаржуються у позасудовому (адміністративному) порядку, також потребує конкретизації під час правозастосування. Таким моментом може бути:

– день затвердження акту вищим державним органом у разі подання скарги у такому порядку;

– день вручення акту особі (його представнику), щодо якої вони були винесені, або день, коли він вважається отриманим;

– день, коли особі стало відомо про ухвалене вищим органом рішення за скаргою;

– день закінчення встановленого терміну ухвалення рішення за скаргою;

2) незалежно від видової характеристики адміністративних правовідносин, у разі нормативного закріплення обов'язкового проведення процедури позасудового (адміністративного) оскарження необхідно одночасно законодавчо регламентувати такі важливі питання:

– призупинення виконання рішення у разі подання відповідної скарги;

– співвідношення із судовим порядком оскарження, право на яке не повинно обмежуватися;

– формування спеціалізованих відділів (підрозділів) державних органів щодо розгляду таких скарг.

Висновки. Аналітичний огляд результатів досліджень проблеми позасудового (адміністративного) оскарження рішень державної влади показав, що для нормального функціонування політичної, соціальної та економічної інфраструктури суспільства необхідні створення нових юридичних форм вирішення публічно-правових спорів, що виникають; розвиток наявних інститутів взаємодії людини та влади, таких як зазначений інститут, що вимагає насамперед послідовного прийняття комплексу ефективно діючих нормативних правових актів. Вбачається необхідним внесення до чинного законодавства норм, що встановлюють:

1) відкритий і вичерпний перелік підстав для подання скарги у позасудовому (адміністративному) порядку (предметів досудового оскарження);

2) можливість призупинення оскаржуваного рішення за клопотанням заявника;

3) деталізований перелік видів рішень, що приймаються за скаргами на державних органів та їх посадових осіб, та встановлений порядок їх виконання (реалізації);

4) диференційовану за типами порушень відповідальність посадових осіб, визнаних винними у порушенні прав та законних інтересів громадян та організацій;

5) конкретизована відповідальність вищої посадової особи, яка відмовила в задоволенні скарги у позасудовому (адміністративному) порядку, якщо надалі у судовому порядку скарга визнається обґрунтованою та вимоги, що містяться у ній, задовольняються.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лаврін О. Позасудовий захист прав суб'єктів господарювання та його значення в сучасних умовах. *Economics and law.* 2024. № 1 (72). С. 28. URL: https://doi.org/10.15407/econlaw.2024.01.028 (дата звернення: 20.05.2024).

2. Gaponov O. Theoretical and legal analysis of normative and legal bases of regulation of administrative and legal services provided by the State Migration Service of Ukraine. *Uzhhorod national university herald. series: law*. 2022. No. 69. P. 243–248. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.69.41 (date of access: 20.05.2024).

3. Селіванова К. *Наукові* категорії «альтернативне оскарження» та «адміністративне оскарження» в контексті оскарження у сфері державної реєстрації. *Krakowskie Studia Małopolskie*. 2022. Т. 36, № 4. С. 140–162. URL: https://doi.org/10.15804/ksm20220409 (дата звернення: 20.05.2024).

4. Domuschi L. Administrative legal provisions for cases involving appeals against authorised actors' decisions on administrative liability in Ukraine. *Entrepreneurship, Economy and Law.* 2022. No. 3. P. 79–83. URL: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2022.3.11 (date of access: 20.05.2024).

5. Verbitska M., Balyk V. Some aspects of consideration of cases concerning decisions, actions or inaction of the body of the state executive service body, private executor in administrative proceedings. *Aktual'ni problemi pravoznavstv*a. 2021. Vol. 1, no. 4. P. 25–30. URL: https://doi.org/10.35774/app2021.04.025 (date of access: 21.05.2024).

6. Yuriichuk I. Administrative appeal as an out-of-court procedure for the protection of the rights of individuals and legal entities. European journal of law and public administration. 2019. Vol. 6, no. 1. P. 98–109. URL: https://doi.org/10.18662/eljpa/67 (date of access: 20.05.2024).

7. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 20.05.2024).

8. Кодекс про адміністративні правопорушення України: введено в дію з 01 червня 1985 р. Постановою Верховної Ради Української РСР від 07 грудня 1984 року N 8074-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/80731-10 (дата звернення: 20.05.2024).

9. «Про адміністративну процедуру»: Закон України від 17.02.2022 р. № 2073-IX : станом на 01 січ. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text (дата звернення: 20.05.2024).

10. «Про звернення громадян»: Закон України 393/96-ВР від 02 жовтня 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/393/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 20.05.2024).

УДК 342.92:351.9:351.82
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/45

ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВІ ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

CONCEPTS AND LEGAL FORMS OF STATE CONTROL IN THE SPHERE OF ECONOMIC ACTIVITIES: ADMINISTRATIVE AND LEGAL ASPECT

Гаврік Р.О., к.ю.н., доцент,
професор кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

Галус О.О., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

У науковій статті авторським колективом проведене наукове дослідження поняття та правових форм державного контролю у сфері господарської діяльності, сформовано висновки щодо того, що саме відноситься до форм державного контролю у сфері господарської діяльності. Авторський колектив дійшов висновку, що державний контроль у сфері господарської діяльності – це діяльність уповноважених законом органів публічної адміністрації, спрямована на спостереження і перевірку відповідності виконання і додержання підконтрольними суб'єктами господарської діяльності правових розпоряджень суб'єкта публічної адміністрації та припинення виявлених правопорушень; адміністративно-процедурна діяльність органів публічної адміністрації щодо здійснення відповідних заходів контролю; адміністративно-процесуальні правовідносини, що виникають у зв'язку із здійсненням заходів державного контролю у сфері господарської діяльності; комплекс правових, організаційних, інформаційно-інспекційних заходів, що проводяться уповноваженими органами публічної адміністрації для виявлення, припинення та запобігання порушень правил здійснення суб'єктами господарювання. Державний контроль у сфері господарської діяльності здійснюється лише органами виконавчої влади або органами, яким безпосередньо делеговано повноваження виконавчої влади щодо здійснення відповідних заходів державного контролю; виражається в окремих заходах державного контролю, які вчиняються в межах окремих форм державного контролю; вчиняється з метою забезпечення якісної та безпечної господарської діяльності, захисту інтересів осіб, суспільства й держави, безпеки навколишнього природного середовища, попередження вчинення правопорушень; здійснюється відповідно до законодавства, яким визначено особливості контрольного адміністративного провадження у відповідній сфері. Зовнішнім виявом юридично значимих процедур контрольної діяльності є форми державного контролю у сфері господарської діяльності, в тому числі: перевірки, ревізії, огляди, обстеження, аналіз інформаційних матеріалів, звітів, повідомлень, застережень, інспектування, спостереження, аудит тощо.

Ключові слова: орган державної влади, орган місцевого самоврядування, орган публічної адміністрації, господарська діяльність, державний контроль, державний контроль у сфері господарської діяльності, форми державного контролю у сфері господарської діяльності, публічне управління, адміністративна процедура, перевірка, ревізія.

In the scientific article, the author's team conducted a scientific study of the concept and legal forms of state control in the field of economic activity, conclusions were drawn regarding what exactly refers to the forms of state control in the field of economic activity. The author's team came to the conclusion that state control in the field of economic activity is the activity of public administration bodies authorized by law, aimed at monitoring and verifying compliance with the execution and compliance by controlled entities of economic activity of the legal orders of the entity of public administration and the termination of detected violations; administrative and procedural activity of public administration bodies regarding the implementation of relevant control measures; administrative-procedural legal relations arising in connection with the implementation of state control measures in the field of economic activity; a complex of legal, organizational, informational and inspection measures carried out by authorized bodies of public administration to detect, stop and prevent violations of the rules of implementation by economic entities. State control in the field of economic activity is carried out only by bodies of the executive power or bodies directly delegated the authority of the executive power to carry out relevant measures of state control; is expressed in separate measures of state control, which are carried out within the limits of separate forms of state control; is carried out for the purpose of ensuring high-quality and safe economic activity, protection of the interests of individuals, society and the state, safety of the environment, prevention of offenses; is carried out in accordance with the legislation, which defines the specifics of control administrative proceedings in the relevant field. The external manifestation of legally significant control procedures are forms of state control in the field of economic activity, including: inspections, audits, inspections, surveys, analysis of information materials, reports, notices, warnings, inspections, observations, audits, etc.

Key words: body of state power, local government, body of public administration, economic activity, state control, state control in the field of economic activity, forms of state control in the field of economic activity, public administration, administrative procedure, audit, revision.

Постановка проблеми. Державний контроль у сфері господарювання відіграє ключову роль у забезпеченні справедливих умов для всіх учасників господарських правовідносин. Важливість цього контролю полягає в забезпеченні дотримання законодавства України – господарського, природоохоронного, земельного, про захист економічної конкуренції, про захист прав споживачів, митного, податкового, бюджетного та іншого законодавства. При цьому, держава, здійснюючи контроль у сфері господарювання сприяє збалансованому розвитку економіки, перешкоджає монополізації ринку та зловживанням домінуючим становищем на ньому, забезпеченню якості продукції і послуг, що є критичним для безпеки і здоров'я населення, дозволяє забезпечити дотримання екологічних стандартів і попереджує вчинення правопорушень у сфері господарської діяльності. Важливим у цій сфері є забезпечення належного правового регулювання процедури здійснення державного контролю у сфері господарської діяльності, яке б дозволило з одного боку забезпечити досягнення цілей державного контролю, з іншого – не створювало додаткових перешкод у свободі здійснення господарської діяльності. У зв'язку залишається актуальним та важливим питання визначення як правової природи державного контролю у сфері господарської діяльності, так і окремих видів та форм такого контролю.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика державного контролю у сфері господарської діяльності, її видів та форм стала предметом наукових досліджень таких учених, як: В. Б. Авер'янов, Н. В. Барахтян, В. М. Василенко, Л. Ю. Вдовиченко, М. Г. Ісаков, С. І. Лучковська, С. М. Мельничук, О. М. Музичук, Н. В. Никитченко, І. С. Орєхова, Г. М. Остапович, В. П. Попелюк, Л. Л. Савченко, В. А. Світличний, В. М. Цепенда та інших. Зазначені вчені досліджували як теоретико-правові

питання здійснення державного контролю у сфері господарської діяльності, так і особливості здійснення окремих видів та форм такого державного контролю. В той же час, питання комплексного наукового дослідження поняття та правових форм державного контролю у сфері господарської діяльності на даний час не здійснено, переважна більшість досліджень відповідної тематики проведені більше 10 років тому, що додатково підтверджує необхідність здійснення досліджень у цьому напрямку з метою формування нових підходів до визначення поняття державного контролю у сфері господарської діяльності, змісту окремих форм такого державного контролю.

Мета наукової статті – провести наукове дослідження поняття та правових форм державного контролю у сфері господарської діяльності, визначення відповідних понять та формування висновків щодо того, що саме відноситься до форм державного контролю у сфері господарської діяльності.

Виклад основного матеріалу. Розпочати наукове дослідження слід із визначення поняття «державний контроль у сфері господарської діяльності».

Так, у адміністративно-правовій доктрині немає одностайності щодо визначення даного поняття. Більш широке поняття – «контроль» у правовій літературі визначається як спостереження за відповідністю діяльності керованого об'єкта тим приписам, які він отримав від керуючого суб'єкта, та виконанням прийнятих рішень, він є конкретним самостійним видом робот [1, с. 133], як правова форма (специфічна організаційна форма) діяльності органів держави, посадових осіб та інших суб'єктів, що здійснюють управління, яка, по-перше, здійснюється на основі суворого дотримання вимог законів та інших нормативно-правових актів; по-друге, її результати завжди тягнуть за собою певні юридично значущі наслідки або пов'язані з їх настанням [2, с. 30]. Таким чином, контроль є поняттям, що безпосередньо пов'язане із публічним управлінням та адмініструванням, оскільки реалізація державної політики у тій чи іншій сфері, забезпечення виконання законів та підзаконних правових актів фізичними та юридичними особами, в тому числі й тих, які є суб'єктами господарювання, зумовлює необхідність проведення окремих заходів, спрямованих на перевірку відповідності діяльності цих суб'єктів чинному законодавству, на попередження, виявлення та припинення правопорушень у відповідній сфері.

Говорячи про визначення поняття «державний контроль у сфері господарської діяльності» можемо виділити декілька підходів на визначення цього поняття.

Так, Н. В. Барахтян державний контроль у сфері господарської діяльності визначає через категорію діяльності відповідних органів публічної адміністрації. На її думку, державний контроль у сфері господарської діяльності – це діяльність уповноважених законом органів державної влади та місцевого самоврядування в межах повноважень, передбачених законом, щодо визначення відповідності або невідповідності діяльності суб'єктів господарювання встановленим законом приписам з метою виявлення та запобігання порушенням вимог законодавства та забезпечення інтересів суспільства [3, с. 72]. В даному контексті можемо помітити недоліки запропонованого визначення поняття «державний контроль у сфері господарської діяльності», оскільки до його суб'єктів включено не тільки органи державної влади, а й органи місцевого самоврядування, які не здійснюють не державну владу, хоча і володіють публічно-владними повноваженнями. Власне дефініція «державний контроль» мала б передбачати саме здійснення його лише органами державної влади. Втім, відповідно до ст. 18 Закону України «Про місцеве самоврядування» органи місцевого самоврядування можуть виступати з ініціативою щодо здійснення заходів державного нагляду (контролю) на підприємствах, в установах та організаціях, що не перебувають у комунальній власності, а також стосовно фізичних осіб – підприємців, які використовують працю найманих працівників, шляхом подання посадовими особами органів місцевого самоврядування відповідного звернення з питань здійснення делегованих їм повноважень органів виконавчої влади. У ст. ст. 26, 28 і 30 цього ж Закону органам місцевого самоврядування передані окремі повноваження щодо здійснення державного контролю у сфері господарської діяльності як делеговані повноваження виконавчої влади – державний контроль за використанням та охороною земель, контроль за дотриманням зобов'язань щодо платежів до місцевого бюджету на підприємствах і в організаціях незалежно від форм власності, контроль за дотриманням цін і тарифів, за дотриманням законодавства щодо захисту прав споживачів тощо [4]. Отже, державний контроль може здійснюватися не тільки органами державної влади, а й органами місцевого самоврядування, яким делеговані відповідні повноваження. Визначення державного контролю у сфері господарської діяльності через категорію діяльності уповноважених органів публічної адміністрації випливає із законодавчого визначення поняття «державний нагляд (контроль) у сфері господарської діяльності», визначене у Законі України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» [5].

Через категорію адміністративно-процедурної діяльності органів публічної адміністрації визначає державний контроль у сфері господарської діяльності І. С. Орехова. На її думку, відповідний державний контроль – це сукупність юридично значущих процедур, що здійснюються уповноваженими органами виконавчої влади міжвідомчої компетенції, щодо перевірки відповідності фактичного стану впорядкованості господарських відносин за участю не підпорядкованих господарюючих структур правовим розпорядженням із поєднанням та комбінуванням чинників виробництва, встановленням фактів правопорушень та вжиттям адекватних одержаному результату заходів коригування з метою забезпечення балансу між загальнодержавними та приватними інтересами в економічній сфері, економічної безпеки та реалізації конституційного права на підприємництво [6, с. 487]. Можемо погодитися із даним визначенням в частині визначення реалізації заходів державного контролю у сфері господарської діяльності як адміністративних процедур, які чітко регламентовані і визначені законодавством.

З іншого боку, на думку В. П. Попелюка, державний контроль у сфері господарської діяльності виводиться через категорію організаційно-господарських правовідносин, що складаються між суб'єктом, наділеним господарською компетенцією, й суб'єктом господарювання при встановленні відповідності напрямів і результатів діяльності суб'єкта господарювання та його структурних підрозділів встановленим правилам, нормам і нормативам у сфері господарювання, а також законним вказівкам уповноважених осіб, наділених законодавчими або локальними актами організаційно-господарськими повноваженнями [7 с. 12]. На нашу думку, правовідносини, що виникають у зв'язку із здійсненням державного контролю у сфері господарської діяльності є адміністративно-процесуальними, а не господарськими, оскільки контрольно-наглядова діяльність спрямовується на спостереження і перевірку відповідності виконання і додержання підконтрольними суб'єктами правових розпоряджень суб'єкта публічної адміністрації та припинення правопорушень певними організаційно-правовими засобами [8, с. 65].

Цікавим є виділення поняття державного контролю у сфері господарської діяльності Л. В. Сорокою: як комплекс правових, організаційних, інформаційно-інспекційних заходів, що проводяться уповноваженими органами влади для виявлення, припинення та запобігання порушень

правил здійснення суб'єктами господарювання з метою забезпечення якісної та безпечної діяльності, захисту інтересів осіб, суспільства й держави, безпеки навколишнього природного середовища [9, с. 176]. В цьому контексті державний контроль у сфері господарської діяльності визначається через форми його здійснення, через ті заходи, які вчиняються з метою досягнення мети державного контролю.

На думку В. В. Тимошина, державний контроль у сфері господарської діяльності визначається як функція державного управління, яка є визначальною чи однією з основних у діяльності того чи іншого державного органу, повноваження якого обмежуються певною системою правовідносин, як діяльність органів державного управління, що здійснюється з метою контролю дотримання суб'єктами господарювання норм чинного законодавства, технічних і технологічних стандартів у сфері господарювання, як самостійна процесуальна форма діяльності органів державної виконавчої влади, яка відзначається однорідністю процедур здійснення, типовою структурою, є самостійним провадженням у структурі адміністративного процесу [10, с. 149–150]. В цьому контексті цікавим є виділення поняття державного контролю не тільки через категорії діяльності органів публічної адміністрації та адміністративні процедури, які при цьому застосовуються, а також через розуміння державного контролю як функції публічного управління.

Отже, державний контроль у сфері господарської діяльності у адміністративно-правовій доктрині розглядається як: діяльність уповноважених законом органів публічної адміністрації, спрямована на спостереження і перевірку відповідності виконання і додержання підконтрольними суб'єктами господарської діяльності правових розпоряджень суб'єкта публічної адміністрації та припинення виявлених правопорушень; як адміністративно-процедурна діяльність органів публічної адміністрації щодо здійснення відповідних заходів контролю (як контрольно-наглядове провадження); як адміністративно-процесуальні правовідносини, що виникають у зв'язку із здійсненням заходів державного контролю у сфері господарської діяльності; як комплекс правових, організаційних, інформаційно-інспекційних заходів, що проводяться уповноваженими органами публічної адміністрації для виявлення, припинення та запобігання порушень правил здійснення суб'єктами господарювання (як форми державного контролю).

Правова природа державного контролю у сфері господарської діяльності зумовлює наявність у нього наступних ознак: здійснюється лише органами виконавчої влади або органами, яким безпосередньо делеговано повноваження виконавчої влади щодо здійснення відповідних заходів державного контролю; виражається в окремих заходах державного контролю, які вчиняються в межах окремих форм державного контролю; вчиняється з метою забезпечення якісної та безпечної господарської діяльності, захисту інтересів осіб, суспільства й держави, безпеки навколишнього природного середовища, попередження вчинення правопорушень; здійснюється відповідно до законодавства, яким визначено особливості контрольного адміністративного провадження у відповідній сфері.

Говорячи про визначення поняття «форма державного контролю у сфері господарської діяльності», то на думку І. С. Орєхової, це поняття визначається як зовнішній вияв юридично значимих процедур контрольної діяльності, а саме: ревізії та перевірки, які є правовими формами державного контролю у сфері господарської діяльності, зважаючи на юридичну значимість дій, що складають зміст контрольної діяльності, їх зовнішній вияв характеризує певна форма, що проявляється у правових наслідках їх здійснення [11, с. 540]. Аналогічно визначає поняття форми державного контролю В. В. Тимошин [10, с. 151].

Перелік форм державного контролю у сфері господарської діяльності детально визначений у ст. ст. 5 і 6 Закону України «Про основні засади державного контролю у сфері господарської діяльності». Відповідно до них заходами, які вчиняються в контексті здійснення державного контролю у сфері господарської діяльності є: планові та позапланові заходи, які здійснюються у формі перевірок, ревізій, оглядів, обстежень та в інших формах, визначених законом [5]. До інших форм державного контролю у сфері господарювання у адміністративно-правовій доктрині відносять також: аналіз інформаційних матеріалів, звітів, повідомлень, застережень [12], інспектування, обстеження, нагляд, спостереження, огляд, аудит [3, с. 73].

Висновки і пропозиції. Отже, в результаті проведеного дослідження поняття та правових форм державного контролю у сфері господарської діяльності можемо прийти до наступних висновків.

Державний контроль у сфері господарської діяльності у адміністративно-правовій доктрині розглядається як: діяльність уповноважених законом органів публічної адміністрації, спрямована на спостереження і перевірку відповідності виконання і додержання підконтрольними суб'єктами господарської діяльності правових розпоряджень суб'єкта публічної адміністрації та припинення виявлених правопорушень; як адміністративно-процедурна діяльність органів публічної адміністрації щодо здійснення відповідних заходів контролю (як контрольно-наглядове провадження); як адміністративно-процесуальні правовідносини, що виникають у зв'язку із здійсненням заходів державного контролю у сфері господарської діяльності; як комплекс правових, організаційних, інформаційно-інспекційних заходів, що проводяться уповноваженими органами публічної адміністрації для виявлення, припинення та запобігання порушень правил здійснення суб'єктами господарювання (як форми державного контролю). Державний контроль у сфері господарської діяльності здійснюється лише органами виконавчої влади або органами, яким безпосередньо делеговано повноваження виконавчої влади щодо здійснення відповідних заходів державного контролю; виражається в окремих заходах державного контролю, які вчиняються в межах окремих форм державного контролю; вчиняється з метою забезпечення якісної та безпечної господарської діяльності, захисту інтересів осіб, суспільства й держави, безпеки навколишнього природного середовища, попередження вчинення правопорушень; здійснюється відповідно до законодавства, яким визначено особливості контрольного адміністративного провадження у відповідній сфері. Зовнішнім виявом юридично значимих процедур контрольної діяльності є форми державного контролю у сфері господарської діяльності, в тому числі: перевірки, ревізії, огляди, обстеження, аналіз інформаційних матеріалів, звітів, повідомлень, застережень, інспектування, спостереження, аудит тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державне управління в Україні: навч. посіб. / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. К.: Юрінком Інтер, 1999. 432 с
2. Щербина В. С. Державний нагляд (контроль) у сфері господарювання: удосконалення правового регулювання. *Юрист України*. 2011. № 2. С. 30–33.
3. Барахтян Н. В. Поняття та форми державного контролю у сфері господарської діяльності. *Право і суспільство*. 2014. № 2. С. 69–75.
4. Про місцеве самоврядування: Закон України від 21 травня 1997 року (із наступними змінами та доповненнями). *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text.

5. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 5 квітня 2007 року (із наступними змінами та доповненнями). *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-16# Text.

6. Орехова І. С. Поняття і сутність державного контролю у сфері господарської діяльності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. № 58. С. 483–490.

7. Попелюк В. П. Правове регулювання відносин контролю у сфері господарювання. Автореф. дис. … канд.юр.наук. Спец. 12.00.04 – господарське право; господарськопроцесуальне право. Одеса, 2011. 23 с.

8. Мельничук С. М. Контрольно-наглядова форма правозастосовної діяльності: особливості теоретичного розуміння. *Вісник* Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. 2016. № 7. С. 62–68.

9. Сорока Л. В. Державний нагляд і контроль як основа адміністративно-правового забезпечення та реалізації державних гарантій. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Том 31 (70). № 4. С. 173–177.

10. Тимошин В. В. Поняття форми державного контролю господарської діяльності у сучасній державно-правовій теорії. *Наукові праці МАУП*. 2011. Випуск 2(29). С. 149–153.

11. Орєхова І. С. Форми державного контролю у сфері господарської діяльності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. № 6. С. 535–542.

12. Андрійко О. Ф. Організаційно-правові проблеми державного контролю у сфері виконавчої влади. Автореф. дис. … докт.юр.наук. Спец. 12.00.07 – теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. К., 1999. 40 с.

УДК 327.82
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/46

ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ТА ІНШИХ ОБМЕЖУВАЛЬНИХ ЗАХОДІВ (САНКЦІЙ) ВІДПОВІДНО ДО ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО САНКЦІЇ»

PROBLEMS OF APPLYING SPECIAL ECONOMIC AND OTHER RESTRICTIVE MEASURES (SANCTIONS) IN ACCORDANCE WITH THE LAW OF UKRAINE "ON SANCTIONS"

Гриненко С.О., к.ю.н., доцент,
завідувач спеціальної кафедри № 1
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена вивченню проблем застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) відповідно до Закону України «Про санкції». Методологічну основу дослідження становлять методи аналізу, синтезу, порівняння та узагальнення інформації. Зазначено, що санкції є частиною заходів, дозволених міжнародним правом для вирішення спорів між державами. Зауважено, що питання застосування санкцій уже понад 2 роки активно обговорюється в усіх міжнародних колах через повномасштабне вторгнення росії в Україну та його наслідки. З'ясовано, що законодавство України про санкції має значні недоліки, зокрема неточність у визначенні правових термінів і понять, відсутність чітких процедур застосування санкцій та політизація процесу ухвалення рішень. Нечіткість критеріїв для застосування санкцій створює можливість для їх надмірного використання, що порушує принципи верховенства права та може негативно впливати на права громадян і бізнесу, приводити до скасування санкцій. Необхідність уточнення й доопрацювання законодавства є важливим для забезпечення його ефективності й відповідності міжнародним стандартам юридичної захищеності. У висновках зазначено, що застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) в Україні, відповідно до Закону «Про санкції», стикається з низкою серйозних проблем. Насамперед відсутність чітких критеріїв і неоднозначність підстав застосування санкцій створюють ризик політизації цього процесу та можуть призвести до недоречного використання санкційних механізмів. Недостатня юридична визначеність термінів ускладнює їх інтерпретацію та може порушувати права суб'єктів, до яких застосовано санкції. Недостатня прозорість процедур застосування санкцій і відсутність ефективних механізмів юридичного захисту порушують принцип верховенства права та право на справедливий процес. Важливим є й необґрунтоване застосування обмежень, які не мають чіткої юридичної бази, що може призводити до порушення прав суб'єктів. Усе це свідчить про необхідність подальшого удосконалення законодавства про санкції.

Ключові слова: санкції, Закон України, недоліки законодавства, прозорість процедур, міжнародні стандарти.

The article is devoted to the study of the problems of applying special economic and other restrictive measures (sanctions) in accordance with the Law of Ukraine "On Sanctions". The methodological basis of the research in this work is the methods of collecting and comparing information, as well as analysis, synthesis and generalization. It was noted that sanctions are part of the measures allowed by international law to resolve disputes between states. It is noted that the issue of applying sanctions has been actively discussed in all international circles for more than 2 years due to the full-scale invasion of Russia into Ukraine and its consequences. It is also noted that the legislation of Ukraine on sanctions has significant shortcomings, in particular insufficient clarity in the definition of legal terms, lack of clear procedures for the application of sanctions and politicization of the decision-making process. The vagueness of the criteria for applying sanctions creates an opportunity for their excessive use, which violates the principles of the rule of law and can affect the rights of citizens and businesses. The need to clarify and finalize the legislation is important to ensure its effectiveness and compliance with international standards of legal protection. The conclusion states that the use of special economic and other restrictive measures (sanctions) in Ukraine, in accordance with the Law "On Sanctions", faces a number of serious problems. First of all, the lack of clear criteria and ambiguity regarding the grounds for applying sanctions create a risk of politicization of this process and may lead to inappropriate use of sanctions mechanisms. Insufficient legal definition of the terms complicates their interpretation and may violate the rights of the entities subject to sanctions. Insufficient transparency of sanctions application procedures and lack of effective legal protection mechanisms are also noted, which violates the principle of the rule of law and the right to a fair trial. The unjustified application of restrictions that do not have a clear legal basis is also important, which can lead to a violation of the rights of subjects. All this indicates the need for further improvement of the legislation on sanctions.

Key words: sanctions, Law of Ukraine, shortcomings of legislation, transparency of procedures, international standards.

В умовах сучасних геополітичних викликів і загроз ефективне застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів, зокрема санкцій, стає важливим інструментом державної політики. Закон України «Про санкції» є ключовим нормативно-правовим актом, який регулює порядок застосування, зміни та скасування санкцій, спрямованих на захист національної безпеки, суверенітету й територіальної цілісності України. Незважаючи на чітке законодавче регулювання, процес запровадження санкцій стикається з низкою проблем та завдань, які потребують детального аналізу й вивчення для підвищення ефективності санкційної політики України у відповідь на зовнішні та внутрішні загрози.

Питання застосування санкцій досліджували у своїх працях такі вітчизняні дослідники, як К. Бугайчук [1], В. Ведькал, Е. Агамалієв [2], О. Лещенко [3], А. Меньшеніна [4], А. Бобровицький [5], О. Онуфрієнко, В. Єніч [6], К. Фліссак [8], Д. Шкаровський [9] та інші.

Так, К. Бугайчук [1] досліджував правову природу санкцій, що застосовуються Радою Безпеки ООН та окремими державами для запобігання порушенням міжнародного законодавства. Автор здійснив порівняльно-правовий аналіз санкційної політики США та ЄС, визначивши особливості її застосування щодо окремих фізичних та юридичних осіб. Крім того, науковець дослідив зміст Закону України «Про санкції» та практику його реалізації, на підставі чого сформулював пропозиції й рекомендації для вдосконалення його змісту та подальшого застосування щодо громадян України та юридичних осіб, створених відповідно до законодавства України.

В. Ведькал та Е. Агамалієв у своїй статті [2] досліджують теоретичні аспекти міжнародних санкцій та особливості їх практичного застосування. Учені виокремлюють військові й невійськові санкції, останні класифікують на економічні, політичні та дипломатичні. Виявлено, що економічні санкції є найбільш поширеним видом примусових заходів щодо держави-порушника, тоді як військові санкції застосовуються для відсічі агресії в крайніх випадках.

А. Меньшеніна [4] вивчала санкційну політику союзників і партнерів України щодо росії. У своїй статті науко-

виця використала метод контент-аналізу заяв та офіційних анонсів як урядових, так і надурядових організацій, таких як ЄС і ООН, а також статті в періодичних виданнях і наукові праці, присвячені санкціям. Це дослідження є проміжним аналізом санкційної політики проти росії, необхідним для оцінки ефективності чи неефективності економічних санкцій як відповіді на російську агресію.

К. Фліссак [8] проаналізував проблематику економічних санкцій, підкресливши необхідність належного обґрунтування та уніфікації дефініції «санкції». Автор звернув увагу на нові характерні особливості міжнародних економічних санкцій, зокрема надання їм протекціоністських рис та використання як інструментів агресивного протекціонізму при просуванні національних інтересів відповідних держав.

Водночас сучасна геополітична ситуація в Україні, зокрема в контексті війни з росією та іншими міжнародними викликами, вимагає більш глибокого розуміння ефективності й обґрунтованості застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) згідно з законодавством України.

Метою нашого дослідження є висвітлення проблем застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) відповідно до Закону України «Про санкції».

Виконання всіма країнами загальновизнаних принципів і норм права стає особливо важливим у сучасному світі. Існує потреба в ефективних заходах для відповіді на сучасні загрози, зокрема йдеться про посилення ролі правових інструментів для забезпечення правопорядку. Важливе місце в цьому процесі належить санкціям як засобам стримування, які використовуються державами або міжнародними організаціями проти країн, які порушують міжнародно-правові норми, з метою відновлення справедливості [2, с. 575].

Санкції – це частина заходів, що дозволені міжнародним правом для вирішення спорів між державами. Вони можуть застосовуватися проти країни або недержавного суб'єкта (окремої особи, повстанського руху, політичної партії), які не виконують своїх міжнародних зобов'язань або поведінка яких порушує міжнародний громадський порядок чи загрожує йому [10].

Питання застосування санкцій уже понад 2 роки активно обговорюється в усіх міжнародних колах через повномасштабне вторгнення росії в Україну та його наслідки. Попри те, що росія історично характеризувалася агресивною імперіалістичною політикою, яка часто порушувала суверенітет і територіальну цілісність інших держав, нинішнє вторгнення в Україну привернуло увагу міжнародної спільноти. Ця повномасштабна війна створила важливий прецедент у сучасних міжнародних відносинах, який не можна ігнорувати. Відповідно, провідні держави застосовують санкційну політику як засіб зменшення впливу держави-агресора [4, с. 60].

Запроваджені санкції надають змогу створювати відчутну економічну мотивацію для деескалації конфлікту та його подальшого врегулювання. Часто економічні санкції стають одним з основних механізмів реакції міжнародної спільноти та окремих держав на агресію [5].

Економічні санкції – це інструменти зовнішньої політики, що застосовуються однією країною (або групою країн) проти іншої країни для досягнення певних політичних або економічних цілей. Зазвичай це передбачає обмеження в торгівлі, фінансах, інвестиціях та інших видах економічної взаємодії з цією країною. Так, наприклад, економічні й фінансові санкції, які застосовує Європейський Союз, містять різноманітні обмеження залежно від конкретної ситуації та цілей політики, зокрема це:

– торговельні санкції: заборони на експорт та імпорт певних товарів або послуг, таких як технологічне обладнання, нафта, алмази тощо;

– обмеження на надання брокерських, фінансових послуг, а також технічної допомоги;

– фінансові обмеження: блокування або заморожування фінансових активів, обмеження на інвестиції, платежі та переміщення капіталу;

– скасування тарифних преференцій. Це може стосуватися вигідних умов торгівлі, які раніше надавались країні, але через санкції вони можуть бути скасовані або змінені;

– цільові фінансові санкції, що спрямовані проти конкретних осіб, груп чи організацій, відповідальних за певні дії чи політику, і можуть стосуватися заборони на фінансові транзакції з ними, замороження їх активів або інші обмеження [8, с. 75].

Українські санкції є відносно новою сферою. Закон України «Про санкції» [7] був ухвалений ще у 2014 році, але масштабне застосування почалося перед початком агресії та в останні півтора року. З огляду на те, що цей інститут існує лише десять років, важко говорити про значні зміни. Спочатку санкції були створені для швидкого реагування на виклики національній безпеці України, що існували на той час, і їх планували застосовувати до держави чи нерезидентів.

У 2022 році було запроваджено додаткові механізми у відповідь на нові загрози у сфері безпеки [9].

За останні два роки в нашій країні реалізація санкційної політики набула значного поширення [1, с. 32]. Держава визначила пріоритети та розробила нові стратегії й підходи для підвищення ефективності санкційних заходів.

У 2023 році Україна продовжувала роботу над вдосконаленням законодавства щодо санкцій. Основні зміни зазначено в таблиці 1.

Зрозуміло, що Україна зробила значний крок у напрямі вдосконалення санкційного законодавства у 2023 році. Проте залишилася низка питань щодо застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) відповідно до Закону України «Про санкції»:

1. Санкції не можна застосовувати до громадян і компаній України

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про санкції» [7] Україна може застосовувати санкції проти іноземних держав, іноземних юридичних осіб, юридичних осіб, які контролюються іноземними юридичними особами чи фізичними особами-нерезидентами, іноземців, осіб без громадянства, а також суб'єктів, які здійснюють терористичну діяльність. Перелік суб'єктів, до яких можуть бути застосовані санкції, є вичерпним, і до громадян України санкції не можуть бути застосовані. Однак у процесі розгляду законопроєкту народними депутатами було прийняте рішення про внесення до цього переліку громадян України та юридичних осіб, створених за законодавством України [3].

2. Юридичні підстави для застосування санкцій не відповідають засадам правової визначеності

Нечіткі й незрозумілі формулювання щодо підстав для застосування санкцій створюють ситуацію, коли влада має можливість вчиняти дії, які необмежено інтерпретуються, що є неприйнятним у демократичному суспільстві.

Згідно з п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про санкції» підставами для застосування санкцій є «дії іноземних держав, іноземних юридичних або фізичних осіб, інших суб'єктів, які становлять загрозу національним інтересам, безпеці, суверенітету та територіальній цілісності України, сприяють терористичній діяльності або порушують права людини й громадянина, інтереси суспільства та держави, ведуть до окупації території, експропріації або обмеження права власності, завдають майнових збитків, створюють перешкоди для сталого економічного розвитку чи повноцінного здійснення прав громадян України» [7].

Проте ці норми нечітко визначають, які конкретно дії вважаються достатніми для застосування санкцій, що

Таблиця 1

Ключові зміни в санкційному законодавстві України у 2023 році (складено за даними [6])

№ за/п	Ключові зміни	Опис
1	Уточнення щодо підсанкційних об'єктів	Законодавець удосконалив правила для того, щоб санкції не перешкоджали юридичним особам виконувати свої фінансові зобов'язання перед державним бюджетом та іншими органами. Законодавець вніс зміни до ст. 4 Закону України «Про санкції», встановивши, що факт застосування санкцій не призводить до автоматичного звільнення підсанкційних об'єктів від обов'язку сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів до державного або місцевих бюджетів, а також інших подібних зобов'язань. Це дає змогу уникнути зупинення господарської діяльності українських компаній, які стали підсанкційними об'єктами.
2	Управління та розпорядження активами	Фонд державного майна України був призначений органом, відповідальним за управління та відчуження підсанкційних активів. Однак наявність спеціалізованого органу, аналогічного OFAC чи OFSI, для централізованого управління санкціями залишається актуальною потребою.
3	Централізація інформації	Важливим кроком було рішення законодавця про створення Державного реєстру санкцій, який забезпечить доступність та вірогідність інформації про суб'єктів, що перебувають під санкціями. Це спрощує застосування санкційних механізмів і використання конфіскованих активів для підсилення економіки.
4	Судова практика та виконання рішень	Судова практика щодо справ про стягнення активів у дохід держави розвивається, але залишається складним завданням довести непрямий вирішальний вплив підсанкційної особи на активи. Удосконалення методологій і підходів до цього питання може полегшити процес.

призводить до ситуації, коли інтерпретація юридичних підстав для застосування санкцій є відкритою для різних зловживань.

3. Щодо переліку видів санкцій і практики їх застосування

Закон України «Про санкції» містить 24 види санкцій, які охоплюють різні сфери, включаючи блокування активів, обмеження торговельних операцій, припинення транзиту ресурсів тощо. Однак у практиці застосування санкцій виникають ситуації, які можуть виглядати навіть курйозними. Наприклад, ухвалення рішення щодо застосування санкції у вигляді «позбавлення державної нагороди» до особи, яка такої нагороди фактично не має [3]. Це породжує запитання щодо реального об'єкта застосування такої санкції.

Крім того, Закон оперує термінами і поняттями, які недостатньо чітко визначені в українському законодавстві. Наприклад, термін «блокування активів» розглядається як «тимчасове позбавлення права користуватися та розпоряджатися активами, що належать фізичній або юридичній особі, а також активами, щодо яких така особа може прямо чи опосередковано (через інших фізичних або юридичних осіб) вчиняти дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними» [7]. Вираз «щодо яких така особа може прямо чи опосередковано (через інших фізичних або юридичних осіб) вчиняти дії» треба визначити більш чітко, зокрема, чи йдеться тут про активи, над якими особа має контроль або на які має вплив, але не обов'язково є їх власником. Питання виникають й щодо вислову «тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними», оскільки потребує точного визначення саме словосполучення «тотожність за змістом».

Отже, необхідним є уточнення деяких понять і термінів у Законі України «Про санкції» для уникнення непорозумінь і недоречностей у практиці їх застосування.

4. Порушення стандартів fair procedure

Основні проблеми:

– процедурна недоопрацьованість. Відсутність чітких процедур застосування санкцій і прийнятого Регламенту РНБО зумовлюють, відповідно, відсутність чітких правових норм, які гарантували б справедливість та юридичну визначеність цього процесу. Відсутність таких норм порушує принцип верховенства права і легітимних очікувань;

– однакове регулювання для всіх. Процедура застосування санкцій обмежується лише ініціативою одного з суб'єктів, які мають право вносити пропозиції, без належної перевірки обставин і необхідності надання доказів. Це суперечить міжнародним стандартам, які вимагають належного юридичного захисту і можливості оскарження рішень;

– політичний характер санкцій. Рішення про застосування санкцій часто має політичний характер і не завжди підлягає юридичному контролю. Це може призвести до ситуацій, коли суб'єктам санкцій відмовляють у доступі до юридичного захисту на національному рівні;

– юридичний вакуум. Відсутність чіткого законодавчого регулювання і регламенту РНБО ускладнює судове оскарження указів Президента України про застосування санкцій, що ставить під сумнів їх легітимність.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) в Україні, відповідно до Закону «Про санкції», стикається з низкою серйозних проблем. Насамперед відсутність чітких критеріїв і неоднозначність щодо підстав застосування санкцій створюють ризик політизації цього процесу та можуть призвести до недоречного використання санкційних механізмів. Недостатня юридична визначеність термінів ускладнює їх інтерпретацію і може порушувати права суб'єктів, щодо яких застосовуються санкції. Крім того, трапляється недостатня прозорість процедур застосування санкцій і відсутність ефективних механізмів юридичного захисту, що порушує принцип верховенства права і права на справедливий процес. Важливим є і необґрунтоване застосування обмежень, які не мають чіткої юридичної бази, що може призводити до порушення прав суб'єктів і скасування рішень у судовому порядку. Усе це свідчить про необхідність подальшого удосконалення законодавства про санкції з метою забезпечення їх правової визначеності, прозорості й ефективності.

Подальші наукові дослідження можуть спрямовуватися на вивчення впливу санкцій на економіку й суспільство для оцінювання ефективності обмежувальних заходів і їх соціально-економічного впливу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бугайчук К. Л. Нормативно-правові аспекти вдосконалення санкційної політики України. *Право і безпека*. 2022. № 1 (84). С. 29–38. DOI: https://doi.org/10.32631/pb.2022.1.03

2. Ведькал В. А., Агамалієв Е. А. Теоретичні та практичні аспекти санкцій у міжнародному праві. *Юридичний науковий електронний. Журнал.* 2021. № 10. С. 575–577. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-10/149

3. Лещенко О. Санкційні питання в Україні: ефективні інструменти 2024 року. *Юридична газета*. 29.03.2024. URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/sankciyni-pitannya-v-ukrayini-efektivni-instrumenti-2024-roku.html (дата звернення: 22.06.2024).

4. Меньшеніна А. Економічні санкції як інструмент зовнішньої політики у світлі війни росії проти України. *Науковий часопис УДУ імені Михайла Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2023. № 22(32). С. 56–63. URL: https://sj.udu.edu.ua/index.php/pnspd/article/view/1291/1059 (дата звернення: 23.06.2024).

5. Міжнародні санкції як інструмент стримування російської агресії проти України: аналіт. доп. / за заг. ред. М. Паламарчука. Київ: НІСД, 2023. 76 с. DOI: https://doi.org/10.53679/NISSanalytrep.2023.10

6. Онуфрієнко О., Єніч В. Санкційні напрацювання: підсумки минулого року. *Онлайн-видання PRAVO*. 2024. URL: https://pravo.ua/sanktsiini-napratsiuvannia-pidsumky-mynuloho-roku/ (дата звернення: 23.06.2024).

7. Про санкції: Закон України від 14 серпня 2014 р. Офіційний вебсайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text (дата звернення: 22.06.2024).

8. Фліссак К. А. Економічні санкції та специфіка їх позиціонування в сучасних міжнародних відносинах. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. Вип. 1. С. 72–80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprpr_2019_1_14 (дата звернення: 23.06.2024).

9. Шкаровський Д. Санкційні вектори. URL: https://vbpartners.ua/publikacziyi/sankczijni-vektory/ (дата звернення: 23.06.2024).

10. The Practical Guide to Humanitarian Law. URL: https://guide-humanitarian-law.org/content/article/3/sanctions-diplomat-ic-economic-or-military/ (дата звернення: 24.06.2024).

УДК 347.1
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/47

ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ РОЗМЕЖУВАННЯ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ ТА ІНШИХ ТИПІВ ДАНИХ У КОНТЕКСТІ ЇХ ОБРОБКИ: ЗАРУБІЖНИЙ ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД

THE PRACTICAL SIGNIFICANCE OF DISTINGUISHING BETWEEN PERSONAL DATA AND OTHER TYPES OF DATA IN THE CONTEXT OF THEIR PROCESSING: FOREIGN AND DOMESTIC EXPERIENCE

Дрогін Є.Р., магістр
Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Статтю присвячено комплексному дослідженню проблематики розмежування персональних даних та інших типів даних через призму аналізу таких типів даних як «персональні», «неперсональні» та «чутливі», враховуючи як національне законодавство у сфері захисту даних, так і зарубіжне, зокрема Закон України «Про захист персональних даних» № 2297-VI, Закон України «Про інформацію» № 2657-XII, законопроєкт № 8153, Конвенцію №108, GDPR, PIPL, DGA. Підкреслено важливість розмежування персональних даних та інших типів даних на законодавчому рівні, враховуючи стрімкий розвиток цифрових технологій, а також встановлено законодавчі прогалини у даній сфері. Виокремлено відповідні критерії розмежування вищезгаданих типів даних.

Актуальність порушення даного питання обумовлена низкою чинників, серед яких ключову роль відіграє правова невизначеність, що може виникати при спробі розмежування персональних даних, неперсональних даних та чутливих даних на практиці через законодавчі прогалини, що набуває критичного значення, оскільки кваліфікація конкретного типу даних ініціює застосування різних правових норм та механізмів регулювання (захисту).

Важливість даної теми також підкріплюється стрімким розвитком законодавчих ініціатив у сфері захисту даних, що вимагає від правової науки глибокого та системного аналізу як існуючих проблем, так і шляхів їх розв'язання, зокрема з метою сприяння інтеграції України до Єдиного цифрового ринку Європейського Союзу та адаптації національного законодавства у відповідності до європейських стандартів у сфері захисту персональних даних, 25 жовтня 2022 року у Верховній Раді України було зареєстровано законопроєкт № 8153, який покликаний привести національне законодавство у сфері захисту персональних даних у відповідність до міжнародних норм, зокрема, GDPR та Конвенції №108, враховуючи зобов'язання України, що випливають зі ст. 15 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Ключові слова: персональні дані, неперсональні дані, захист даних, глобалізація, цифровізація, GDPR, PIPL, законодавство України, чутливі дані, ідентифікація, анонімізація, знеособлення даних.

The article is devoted to a comprehensive study of the issues of distinguishing between personal data and other types of data through the prism of analysis of such types of data as "personal", "non-personal" and "sensitive", taking into account both national and foreign data protection legislation, in particular, the Law of Ukraine "On Personal Data Protection" No. 2297-VI, the Law of Ukraine "On Information" No. 2657-XII, Draft Law No. 8153, Convention No. 108, GDPR, PIPL, DGA. The author emphasizes the importance of distinguishing between personal data and other types of data at the legislative level, given the rapid development of digital technologies, and identifies legislative gaps in this area. The relevant criteria for distinguishing between the above-mentioned types of data are highlighted.

The urgency of raising this issue is due to a number of factors, among which the key role is played by the difficulties that may arise when trying to distinguish between personal data, non-personal data and sensitive data in practice due to legislative gaps, which is of critical importance, since the qualification of a particular type of data initiates the application of different legal norms and regulatory (protection) mechanisms.

The importance of this topic is also reinforced by the rapid development of legislative initiatives in the field of data protection, which requires from legal science a deep and systematic analysis of both existing problems and ways of solving them, in particular with the aim of promoting the integration of Ukraine into the Single Digital Market of the European Union and the adaptation of the national legislation in accordance with European standards in the field of personal data protection, on October 25, 2022, draft law № 8153 was registered in the Verkhovna Rada of Ukraine, which is designed to bring national legislation in the field of personal data protection into compliance with international norms, in particular, GDPR and Convention № 108, taking into account Ukraine's obligations under Article 15 of the EU-Ukraine Association Agreement.

Key words: personal data, non-personal data, data protection, globalization, digitalization, GDPR, PIPL, Ukrainian legislation, sensitive data, identification, anonymization, depersonalization of data.

У контексті невпинної глобалізації та стрімкого розвитку цифрових технологій, поняття «персональні дані» набуває особливої актуальності. Цифровізація життя, активний розвиток електронної комерції, поширення та еволюція штучного інтелекту, соціальних мереж, Інтернет речей супроводжується збільшенням обсягів генерації, обігу та обробки даних, що стосуються фізичних осіб. Водночас, умови глобалізації зміщують акценти з локального правового регулювання правовідносин у сфері захисту персональних даних на потребу в уніфікованих міжнародних стандартах.

Значимість правильної кваліфікації даних як персональних лежить у площині захисту основоположних прав та свобод індивіда, зокрема права на приватність. В умовах, коли інформація про фізичну особу може бути зібрана без її відома, оброблена та використана у способи, які можуть мати непередбачувані наслідки, критично важливим стає ефективний захист персональних даних, тому глибоке розуміння поняття персональних даних є певним підґрунтям для формування механізмів їхнього захисту, а також є орієнтиром для визначення матеріальної сфери дії та меж застосування законодавства у сфері захисту персональних даних.

У розрізі даного питання дуже влучним є розкриття квінтесенції поняття персональних даних А. В. Пазюком, який у своїй дисертації робить висновок про те, що «персоніфікована інформація відображає індивідуальність кожної людини і, з огляду на доступність і поширеність засобів її збирання й використання, несе загрозу можливого неправомірного використання, розголошення відомостей щодо приватного життя, заподіяння шкоди репутації і добробуту людини тощо» [1, с. 7].

З огляду на дане тлумачення сутності поняття персональних даних, можна зробити висновок, що даній категорії притаманна така властивість як «індивідуалізація фізичної особи», оскільки за комбінацію певних даних ми можемо ідентифікувати (встановити, виокремити) конкретну особу з-поміж інших осіб (групи осіб), а також властиві такі ознаки як «вразливість», так як витік або неправомірний доступ до персональних даних може становити ризик порушення прав та свобод конкретної фізичної особи, так і групи осіб та «невідчужуваність»,

оскільки суб'єкт даних наділений особистими немайновими правами, такими як право на ім'я, право надавати та відкликати згоду на обробку персональних даних, право на невтручання у приватне та сімейне життя.

Одним із перших міжнародних правових актів, в якому було закладено нормативне визначення поняття персональних даних є Конвенція Ради Європи № 108 від 28 січня 1981 року «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних» (надалі – Конвенція № 108).

Відповідно до п. «а» ст. 2 Конвенції № 108 «персональні дані» – це будь-яка інформація, що стосується фізичної особи, яку ідентифіковано чи можна ідентифікувати («суб'єкт даних») [2].

Дане визначення прописано доволі широко, що в результаті може породжувати значну правову невизначеність щодо того, які саме дані вважаються персональними, і це може призводити до появи різних інтерпретацій та складнощів у застосуванні законодавства на практиці, а також це потенційно може обтяжити компанії непропорційно суворими вимогами до захисту даних, що може надмірно ускладнити процеси обробки даних і стримувати інноваційний розвиток даної сфери.

Але важливо підкреслити, що це було зроблено навмисно з метою забезпечення всеохоплюючого захисту права людини на приватність у змінному цифровому світі, тобто прослідковується певна гарантія, що майже будь-який тип інформації, який може вплинути на особистісну сферу індивіда, підпадає під дію законодавства про захист даних, відіграючи ключову роль у забезпеченні недоторканності приватного життя. Однак, на нашу думку, важливо знайти баланс між захистом персональних даних та забезпеченням гнучкості для інновацій, ефективної обробки даних, а також налагодженням міжнародних відносин між різними національними юрисдикціями.

Беззаперечно можна зазначити, що Конвенція № 108 стала світовим стандартом у сфері захисту персональних даних, став фундаментом для розробки регіональних правових актів, зокрема, Директиви 95/46/ЄС Європейського Парламенту і Ради «Про захист фізичних осіб при обробці персональних даних і про вільне переміщення таких даних» від 24 жовтня 1995 року (надалі – Директива), яка втратила чинність та у 2018 році була замінена Регламентом Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 «Про захист фізичних осіб у зв'язку з обробкою даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних)» від 27 квітня 2016 року (англ. General Data Protection Regulation) (надалі – GDPR або Регламент). В Директиві було надано значно більш уточнене і деталізоване визначення поняття «персональні дані» у порівнянні з первісними положеннями, викладеними в Конвенції № 108. Це уточнене тлумачення персональних даних продовжило залишатися актуальним і не зазнало змін при переході до GDPR.

Відповідно до ст. 4(1) GDPR «персональні дані» означають будь-яку інформацію, що стосується фізичної особи, яку ідентифіковано чи можна ідентифікувати («суб'єкт даних»); фізична особа, яку можна ідентифікувати, є такою особою, яку можна ідентифікувати, прямо чи опосередковано, зокрема, за такими ідентифікаторами як ім'я, ідентифікаційний номер, дані про місце проживання, онлайн-ідентифікатор або за одним чи декількома факторами, що є визначальними для фізичної, фізіологічної, генетичної, розумової, економічної, культурної чи соціальної сутності такої фізичної особи [3].

Визначення поняття персональних даних, яке закріплене у Конвенції №108, а згодом розширене у Директиві та GDPR стало певним орієнтиром для інших країн, які на основі нього сформували власні дефініції поняття «персональні дані» у національних нормативно-правових актах.

Законодавство України у сфері захисту персональних даних не стало виключенням. Визначення поняття «персональні дані» знайшло своє відображення у Законі України «Про захист персональних даних» (надалі – Закон України № 2297-VI) та Законі України «Про інформацію» (надалі – Закон України № 2657-XII), в яких зазначено, що до персональних даних відносяться відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована (ст. 2, ст. 11) [4; 5].

З метою сприяння інтеграції України до Єдиного цифрового ринку Європейського Союзу (надалі – ЄС або Союз) та адаптації національного законодавства у відповідності до європейських стандартів у сфері захисту персональних даних, 25 жовтня 2022 року у Верховній Раді України було зареєстровано законопроєкт «Про захист персональних даних» № 8153 (надалі – законопроєкт № 8153) в якому поняття «персональні дані» визначено як будь-яка інформація, що стосується фізичної особи, яку ідентифіковано, або може бути ідентифіковано (ст. 2) [6].

Дана дефініція узгоджується із положеннями Конвенції №108 та частково з положеннями GDPR, оскільки останній містить більш деталізовану дефініцію, що глибше розкриває сутність категорії «персональні дані» у розрізі сучасних тенденцій. У контексті євроінтеграційних процесів доречно було б у повній мірі узгодити національне законодавство у сфері захисту персональних даних, зокрема, адаптувавши визначення поняття персональних даних до європейських стандартів, шляхом його коригування у відповідності до GDPR.

На думку М. В. Різаки, визначення поняття «персональні дані», яке наведене у національному законодавстві є за своїм змістом доволі широким, що підтверджується відкритістю переліку відомостей, віднесених до числа персональних даних. Проте важливо розуміти, що враховуючи природу персональних даних, повністю їх перерахувати досить складно, відповідно це спричинило формування зі сторони законодавця підходу, згідно з яким суб'єкт має право частково самостійно формувати свій «інформаційний портрет», вирішуючи, які з характеристик, що його ідентифікують, слід віднести до числа персональних даних, а які – ні [7, с. 25].

З іншої сторони, занадто широке тлумачення поняття персональних даних може спричинити певні негативні наслідки, такі як поява різних інтерпретацій даного поняття, які за своїм змістом не будуть відповідати ознакам та властивостям, які притаманні персональним даним, внаслідок чого дані інтерпретації не будуть підпадати під дію спеціального правового режиму персональних даних, тобто це призводить до ускладнення процесу ідентифікації (кваліфікації), яка саме інформація про індивіда вважається персональними даними, доступ до яких можливий за згодою суб'єкта персональних даних тощо, а які дані можна використовувати і без такої згоди.

Водночас, ми не можемо заперечувати той факт, що під впливом динамічного розвитку цифрових технологій, прогресом в аналітиці даних зміст поняття персональних даних буде надалі розширюватися та еволюціонувати, і це буде вимагати періодичного оновлення законодавства та механізмів захисту персональних даних з метою відповідності новітнім реаліям і гарантування ефективного захисту даних в усе більш цифровізованому світі.

У Китайській Народній Республіці (надалі – КНР) у 2021 році був прийнятий Закон КНР «Про захист персональних даних» (кит. 中华人民共和国个人信息保护法) (англ. The China Personal Information Protection Law) (надалі – PIPL), який є своєрідними аналогом GDPR у контексті правового регулювання питань пов'язаних із захистом персональних даних у КНР.

Відповідно до ст. 4 PIPL «персональні дані» – це будь-яка інформація, зафіксована в електронному або

іншому вигляді, що стосується фізичної особи, яку ідентифіковано чи можна ідентифікувати, за винятком анонімної інформації (інформації, яка є результатом процесу анонімізації) [8].

Аналізуючи дане положення, можна висунути гіпотезу, що дане визначення персональних даних було частково запозичене з GDPR, хоч і було стилістично видозмінене, в результаті чого персональні дані за GDPR є більш деталізованою категорією.

Окремо варто відмітити, що у визначенні поняття персональних даних, яке викладене у PIPL законодавець додатково робить акцент на тому, що анонімна інформація не відноситься до категорії персональних даних, і відповідно не охоплюється сферою застосування PIPL. Однак GDPR містить подібне застереження у п. 26 Преамбули «...цей Регламент не стосується обробки такої анонімної інформації, у тому числі для статистичних чи дослідницьких цілей» [3]. Передусім це пояснюється тим, що анонімна інформація, яка не дає можливості ідентифікувати фізичну особу (відсутній розумний ризик ідентифікації) не підпадає під сферу дії відповідних правових документів щодо захисту персональних даних.

В рамках даного дискурсу важливо розрізняти поняття «персональні дані» та «неперсональні (неособисті) дані» (англ. non-personal data), оскільки до кожного з цих типів даних застосовується спеціальний («унікальний» саме для цього типу даних) правовий режим захисту та обробки.

В ЄС питання пов'язані з неперсональними даними регулюються Регламентом про вільний потік неперсональних даних (англ. Regulation (EU) 2018/1807 of the European Parliament and of the Council of 14 November 2018 on a framework for the free flow of non-personal data in the European Union), який має на меті забезпечити вільний потік даних, відмінних від персональних. У тексті даного Регламенту використовується термін «дані», який слід розуміти як «дані, відмінні від персональних даних, визначених у пункті 1 статті 4 GDPR. Також цей тип даних іменується в Регламенті як «неперсональні дані», кваліфікація яких здійснюється шляхом протиставлення (a contrario) персональним даним, які визначені GDPR [9].

Відповідно до п. 26 Преамбули GDPR, дані є персональними, якщо контролер або інша особа може прямо чи опосередковано ідентифікувати суб'єкта даних (фізичну особу) за допомогою «засобів, які можуть бути використані з розумною ймовірністю». Якщо персональні дані ніколи не були пов'язані з фізичною особою, яку ідентифіковано чи можна ідентифікувати або більше не можуть бути з розумною ймовірністю пов'язані з такою фізичною особою, вони кваліфікуються як «анонімна інформація» (неперсональні дані) і не підпадають під сферу застосування Регламенту [3].

Аналізуючи вищезазначене положення, можна виокремити своєрідний «юридичний тест», що охоплює підхід, який ґрунтується на оцінці ризиків з метою кваліфікації інформації (віднесення інформації до певного типу даних), тобто, якщо існує «розумний ризик ідентифікації» – дані повинні розглядатися як персональні, а якщо такий ризик є незначним – дані можуть розглядатися як неперсональні.

При цьому для того, щоб визначити, чи існує «розумний ризик ідентифікації» (розумна ймовірність використання засобів для ідентифікації фізичної особи), слід враховувати всі об'єктивні фактори, такі як витрати та кількість часу, необхідні для ідентифікації, а також брати до уваги технології, доступні на момент обробки персональних даних, та технологічні досягнення (технологічний прогрес), які можна очікувати у майбутньому тощо [3].

Слід зауважити, що вищезгаданий перелік факторів не є вичерпним, тому також необхідно звернути увагу на такі фактори, як мета обробки, яку переслідує контролер, тобто, якщо мета обробки передбачає ідентифікацію фізичних осіб, можна припустити, що контролер або будь-яка інша залучена особа має або матиме засоби, які «з високою ймовірністю можуть бути використані» для ідентифікації суб'єкта даних та ризик організаційних дисфункцій (відхилень) (наприклад, порушення обов'язків щодо конфіденційності) і технічних збоїв тощо [10, с. 16].

При аналізі положень національного законодавства в контексті захисту персональних даних, стає можливим виділити поняття «знеособлені дані», що являють собою дані за допомогою яких неможливо прямо чи опосередковано ідентифікувати особу. Ці дані є результатом процесу «знеособлення», що має на меті вилучення відомостей, які дають змогу прямо чи опосередковано ідентифікувати особу. Варто відмітити, що термінологічно дане положення не узгоджується з положеннями європейських правових актів у сфері захисту персональних даних (ст. 2) [4].

У законопроєкті № 8153 також можна виділити поняття «знеособлені дані», яке змістовно було розширене та деталізоване, оскільки, крім інформації, яка не дозволяє ідентифікувати фізичну особу, воно також включає в себе інформацію, яка стосувалася фізичної особи, але в результаті процесу «знеособлення» більше не дозволяє встановити будь-який зв'язок з даною фізичною особою, тобто даний процес позиціонується як незворотній (ст. 2) [6].

На рівні національного законодавства також варто виділити Закон України № 2657-XII, який встановлює правові рамки для регулювання відносин, пов'язаних із створенням, збором, отриманням, зберіганням, використанням, поширенням, захистом та охороною інформації. У контексті даного Закону «інформація» визначається як будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді (ст. 1) [5]. На нашу думку, дане визначення дозволяє констатувати, що сфера дії даного правового акта може охоплювати відносини, які пов'язані з обробкою неперсональних даних, оскільки даний Закон охоплює широке коло інформаційних відносин, не встановлюючи при цьому прямих обмежень щодо характеру, змісту та типу інформації.

Враховуючи сучасну міжнародну практику, де розмежування персональних та неперсональних даних має важливе значення для визначення сфери застосування регуляторних вимог, таке широке тлумачення понять «персональні дані» та «неперсональні дані» в законодавстві потребує додаткової уваги. Оскільки на сьогодні національне законодавство не робить явного розмежування між цими категоріями (типами) даних, існує простір для аналізу та інтерпретації щодо того, яким чином неперсональні дані підпадають під дію вищезгаданого нормативно-правового акта, тому доцільно було б надати більш деталізоване тлумачення даних категорій у законодавчих актах у сфері захисту як персональних, так і неперсональних даних.

Виходячи із змісту статті 73 PIPL поняття «неперсональні дані» («анонімна інформація») охоплює собою персональну інформацію, яка внаслідок «анонімізації» не дає можливості ідентифікувати конкретну фізичну особу та не може бути відновлена [8].

Отже, у положеннях Закону України № 2297-VI, законопроєкті № 8153 та PIPL прослідковується більш категоричний підхід, який ґрунтується на тому, що наявність ризику є недопустимою, оскільки поточне тлумачення процесу «знеособлення» та «анонімізації», яке закладено у вищезгаданих законодавствах відображає концепцію «незворотності», повністю виключаючи наявність ризику ідентифікації фізичної особи або відновлення первісних персональних даних у майбутньому.

Важливо пам'ятати, що абсолютно виключити ризик ідентифікації наразі неможливо, оскільки, по-перше, «дані» є динамічною категорією, вони постійно цирку-

люють, формуючи «екосистему даних», генеруються нові дані, здійснюється транскордонна передача (обмін) даними, і треті особи можуть володіти певними даними, що дозволяють встановити зв'язок з відповідною особою, і в результаті ідентифікувати конкретну фізичну особу, водночас контролер первісних даних може про це навіть не здогадуватися. Наприклад, лікар, який володіє інформацією, що результати анонімного дослідження певного випадку, які викладені у науковій статті стосуються одного з його пацієнтів (контролером в даному випадку є лікарня), тому, у випадку публічного оприлюднення анонімної інформації, важливо не лише визначити, чи дійсно це анонімна інформація з точки зору контролера, який їх оприлюднює, а й те, чи є треті особи, які з високою ймовірністю можуть використати попередні знання для полегшення повторної ідентифікації (суб'єктний підхід) [11, с. 19], по-друге, спрогнозувати, які технологічні зміни відбудуться у майбутньому дуже складно, тому залишається потенційний ризик, що за допомогою певних технологій можна буде провести повторну ідентифікацію (деанонімізацію), і в результаті анонімна інформація (неперсональні дані) може знову набути статусу персональних даних (фактично процес анонімізації не є абсолютним), що є наслідком застосування спеціального правового режиму.

Крім кваліфікації та розмежування таких категорій як «персональні дані» та «неперсональні дані», важливим аспектом у контексті обробки даних є визначення, чи відносяться відповідні дані до «особливої категорії даних» («чутливих даних»), оскільки це має наслідком застосування більш суворих правових рамок.

На нашу думку, це дві фундаментально важливі, але концептуальні різні категорії даних. З одного боку, «особлива категорія персональних даних» («чутливих даних») включає інформацію, обробка якої вимагає підвищеної уваги та захисту через потенційний ризик для основоположних прав та свобод індивіда. З іншого боку, поняття «неперсональних чутливих даних» вимагає уточнення та деталізації, оскільки традиційно законодавство зосереджене на захисті персональних даних, в той час як обробка неперсональних чутливих даних може також нести в собі певні ризики та виклики.

GDPR виокремлює у своїх положеннях «особливу категорію персональних даних» («чутливі дані») до якої відносяться персональні дані, що стосуються расового та етнічного походження, політичних поглядів, релігійних або світоглядних переконань, членства у професійних спілках, а також генетичні дані, біометричні дані (які обробляються з метою однозначної ідентифікації фізичної особи), дані про стан здоров'я, статеве життя чи сексуальну орієнтацію фізичної особи (стаття 9(1)) [3].

У Законі України № 2297-VI не фігурують поняття «особлива категорія персональних даних» або «чутливі персональні дані», однак ч. 1 ст. 7 даного Закону містить вичерпний перелік даних, обробка яких здійснюється у відповідності до особливих вимог, а саме персональні дані про расове або етнічне походження, політичні, релігійні або світоглядні переконання, членство в політичних партіях та професійних спілках, засудження до кримінального покарання, а також дані, що стосуються здоров'я, статевого життя, біометричних або генетичних даних [4]. На нашу думку, це є достатньою підставою вважати, що ці дані мають «особливий правовий статус», а тому за своїм змістом цілком відповідають вищезгаданим поняттям.

Натомість законопроєкт № 8153 оперує поняттям «чутливі персональні дані», а його норми щодо встановлення переліку даних, які можна кваліфікувати як «чутливі» у повній мірі узгоджуються з положеннями GDPR, на відміну від положень Закону України № 2297-VI, які не відносять дані щодо сексуальної орієнтації до «чутливих», а також навпаки кваліфікують як «чутливі» дані про членство в політичних партіях та засудження до кримінального покарання, що наразі не відповідає тлумаченню «особливої категорії персональних даних» («чутливих даних») GDPR.

Згідно із статтею 28 PIPL «чутливі персональні дані» – це персональні дані, витік або незаконне використання яких може призвести до приниження людської гідності фізичної особи або заподіяння шкоди її особистій чи майновій безпеці, зокрема біометричні дані, релігійні переконання, конкретні ідентифікаційні дані, дані про стан здоров'я, фінансові рахунки та місцезнаходження і траєкторію пересування, а також персональні дані про неповнолітніх віком до 14 років [8].

На початку даної дефініції спостерігається, що законодавець приділяє значну увагу наданню широкого інтерпретаційного поля категорії «чутливі дані», прагнучи охопити відповідно більш розширений діапазон даних. Однак, паралельно наводиться й конкретизується перелік даних, які можуть бути кваліфіковані як чутливі, тим самим намагаючись балансувати між широким та вузьким тлумаченням даної категорії, і це демонструє, що законодавець визнає різноманіття сценаріїв, у яких можуть бути використані чутливі дані.

На нашу думку, це відображає глибоке розуміння потенційної шкоди, що може бути завдана фізичній особі внаслідок неправомірного обігу, обробки або використання її особистої інформації, але в той же час важливо дотримуватися балансу між тлумаченням даної категорії і практичною необхідністю захисту чутливих персональних даних без створення перешкод для обробки даних, яка відбувається в законних цілях.

Додатково варто звернути увагу на те, що на відміну від GDPR, PIPL визнає персональні дані неповнолітніх віком до 14 років чутливими даними, але важливо підкреслити, що GDPR зі свого боку відносить дітей (фізичні особи до 16 років) до такої категорії як «вразливі фізичні особи» (п. 75 Преамбули GDPR) та акцентує увагу на необхідності застосування особливого захист персональних даних дітей (п. 38 Преамбули GDPR).

У контексті Європейської стратегії даних в ЄС були прийняті Закон про управління даними (англ. Data Governance Act) (надалі – DGA) (який набув чинності 23 червня 2022 року та почав діяти з 24 вересня 2023 року) та Закон про дані (англ. Data Act) (який набув чинності 11 січня 2024 року та почне діяти з 12 вересня 2025 року), які у своїх положеннях виділяють такі категорії як «комерційно чутливі неперсональні дані» (англ. commercially sensitive non-personal data) – неперсональні дані, що становлять комерційну таємницю та/або представляють зміст, захищений правами інтелектуальної власності, а також «високочутливі неперсональні публічні дані» (англ. highly sensitive non-personal public data), які визначаються законодавством ЄС, наприклад в контексті Європейського простору даних про охорону здоров'я або іншого галузевого законодавства [12; 13].

Отже, важливість врахування вищезгаданих норм та розмежування персональних даних та інших типів даних полягає в тому, що персональні, неперсональні та чутливі дані можуть бути змішані в наборах даних, як приклад можна навести дані, де захист прав інтелектуальної власності/комерційної таємниці та захист даних можуть перетинатися, оскільки захист прав інтелектуальної власності та комерційної таємниці діє незалежно від типу (характеру) даних, в результаті буде виникати така категорія як «змішані набори даних» (англ. mixed datasets), що буде ускладнювати процес визначення, які правові приписи слід використовувати при обробці вищезгаданих даних. На сьогодні ЄС підкреслив значення цієї проблематики, ухваливши DGA та Data Act, які детально визначають

концепцію «чутливих неперсональних даних», а також, заклавши в GDPR ризик-орієнтований підхід до розмежування «персональних» та «неперсональних (анонімних)» даних, який, на нашу думку, відповідає сучасним викликам. Ми вважаємо, такий підхід має слугувати зразком для інших країн, включаючи наше національне законодавство. У цьому контексті пропонуємо доповнити законопроєкт № 8153 наступним положенням: «Для визначення того, чи наявна можливість прямо чи опосередковано ідентифікувати фізичну особу, слід враховувати всі засоби, які можуть бути використані контролером або іншою особою з розумною ймовірністю, наприклад, виокремлення. Для того, щоб визначити, чи існує розумна ймовірність використання засобів для ідентифікації фізичної особи, слід враховувати всі об'єктивні фактори, такі як витрати та кількість часу, необхідні для ідентифікації, технології, доступні на момент обробки персональних даних, та технологічні досягнення, які можна очікувати у майбутньому, мета обробки, яку переслідує контролер та ризик організаційних відхилень і технічних збоїв тощо».

ЛІТЕРАТУРА

1. Пазюк А. В. Міжнародно-правовий захист права людини на приватність персоніфікованої інформації: автореф. дис. канд. юрид. наук. Київ, 2004. 20 с. URL: http://cyberpeace.org.ua/files/aref-1.pdf (дата звернення: 01.06.2024).
2. Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data. opened for signature 28 January 1981. in force 1 October 1985. European Treaty Series. № 108. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj (date of access: 01.06.2024).
3. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj (date of access: 01.06.2024).
4. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text (дата звернення: 01.06.2024).
5. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 року № 2657-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text (дата звернення: 01.06.2024).
6. Про захист персональних даних: проєкт Закону України від 25 жовтня 2022 р. № 8153. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40707 (дата звернення: 01.06.2024).
7. Різак М. В. Адміністративно-правове забезпечення відносин обігу та обробки персональних даних в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. Харків, 2018. 39 с.
8. 中华人民共和国个人信息保护法. 2021年8月20日第十三届全国人民代表大会常务委员会第三十次会议通过. URL: https://www.gov.cn/xinwen/2021-08/20/content_5632486.htm (申请日期: 01.06.2024).
9. Regulation (EU) 2018/1807 of the European Parliament and of the Council of 14 November 2018 on a framework for the free flow of non-personal data in the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32018R1807 (date of access: 01.06.2024).
10. Opinion 4/2007 on the concept of personal data. Article 29 Data Protection Working Party. Adopted June 20, 2007. URL: https://www.clinicalstudydatarequest.com/Documents/Privacy-European-guidance.pdf (date of access: 01.06.2024).
11. Finck M., Pallas F. They who must not be identified—distinguishing personal from non-personal data under the GDPR. International Data Privacy Law. Volume 10. Issue 1. February 2020. Pages 11–36. URL: https://doi.org/10.1093/idpl/ipz026 (date of access: 01.06.2024).
12. Regulation (EU) 2022/868 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2022 on European data governance and amending Regulation (EU) 2018/1724 (Data Governance Act). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/868/oj (date of access: 01.06.2024).
13. Regulation (EU) 2023/2854 of the European Parliament and of the Council of 13 December 2023 on harmonised rules on fair access to and use of data and amending Regulation (EU) 2017/2394 and Directive (EU) 2020/1828 (Data Act). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/2854 (date of access: 01.06.2024).

УДК 343.096
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/48

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ЯК ПРІОРИТЕТНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

CONCEPTUAL PRINCIPLES OF PROVIDING INFORMATION SECURITY AS A PRIORITY FUNCTION OF THE STATE

Іванчук Н.В., к.ю.н.,
старший науковий співробітник відділу організації наукової діяльності
та захисту прав інтелектуальної власності
Національна академія внутрішніх справ

Тараніч Є.А., к.ю.н.,
викладач циклу загальних та кримінально-правових дисциплін
Київського Центру первинної професійної підготовки «Академія поліції»
Навчально-науковий інститут № 1 Національної академії внутрішніх справ

У статті запропонований концептуальний підхід до забезпечення інформаційної безпеки в умовах глобалізації світу й сучасного розвитку теоретико-правової науки. Визначено, що інформаційна безпека України – це складова частина національної безпеки України, стан захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу, за якого належним чином забезпечуються конституційні права і свободи людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації, доступ до достовірної та об'єктивної інформації, існує ефективна система захисту і протидії нанесенню шкоди через поширення негативних інформаційних впливів.

Наголошено, що сучасна держава здійснює значний масив функцій, зміст яких є надзвичайно різноплановим, що знову виводить на перший план проблему характеристики сутності та призначення держави. Водночас, сучасна геополітика держав відзначається активним використанням інформаційних технологій, що надає можливість докорінно змінити форми і методи збройної боротьби й утвердити пріоритет інформаційного протистояння. На зміну старим стратегіям ведення війни прийшла нова, згідно з якою перемога досягається рішучим придушенням опору противника, руйнуванням його системи управління ще до початку бойових дій за допомогою дезінформації й пропаганди. На тлі останніх подій, які відбуваються в Україні з використанням інформації можна констатувати, що в країні ведеться інформаційна війна.

Встановлено, що мета забезпечення інформаційної безпеки України опосередковано відображається у пріоритетах національних інтересів. Важливе місце в системі засобів і методів державного забезпечення інформаційної безпеки посідає спектр методів управління та організації діяльності, які у поєднанні з правовими методами та засобами (переконання, примус, стимулювання) створюють механізми реалізації державної влади. Таким чином, пріоритетність досягнення мети визначена у Стратегії інформаційної безпеки та здійснюється визначеними стратегічними пріоритетами.

Ключові слова: інформаційна безпека, держава, забезпечення, правове регулювання, функція, національна безпека.

The article proposes a conceptual approach to ensuring information security in the conditions of world globalization and the modern development of theoretical and legal science. It was determined that the information security of Ukraine is an integral part of the national security of Ukraine, the state of protection of state sovereignty, territorial integrity, democratic constitutional order, under which the constitutional rights and freedoms of a person to collect, store, use and disseminate information, access to reliable and objective information, there is an effective system of protection and countermeasures against harm due to the spread of negative informational influences.

It is emphasized that the modern state performs a significant array of functions, the content of which is extremely diverse, which again brings to the fore the problem of characterizing the essence and purpose of the state. At the same time, the modern geopolitics of states is marked by the active use of information technologies, which provides an opportunity to fundamentally change the forms and methods of armed struggle and to establish the priority of information confrontation. The old war strategies have been replaced by a new one, according to which victory is achieved by resolute suppression of the enemy's resistance, destruction of his management system even before the start of hostilities with the help of disinformation and propaganda. Against the background of the latest events taking place in Ukraine with the use of information, it can be stated that an information war is being waged in the country.

It was established that the goal of ensuring Ukraine's information security is indirectly reflected in the priorities of national interests. An important place in the system of means and methods of state provision of information security is occupied by the spectrum of methods of management and organization of activities, which, in combination with legal methods and means (persuasion, coercion, stimulation), create mechanisms for the implementation of state power. Thus, the priority of achieving the goal is defined in the Information Security Strategy and is carried out by defined strategic priorities.

Key words: information security, state, provision, legal regulation, function, national security.

Постановка проблеми. Сучасне життя неможливо уявити без глибокого проникнення інформатизації в усі його сфери. Інформаційна розвиненість поступово стає однією з важливих складових, що визначають образ «сучасної людини», створюючи необхідну основу для її повноцінного існування. С кожним роком інформація набуває все більшого загальносуспільного значення, що надає особливу актуальність гуманітарним дослідженням явищ, нерозривно пов'язаних з нею.

Інформатизація сучасного суспільства передбачає проникнення інформаційних технологій практично в усі сфери суспільного життя, що надає домінуючого значення діяльності держави, пов'язаній із забезпеченням вільного обміну інформацією, інтеграцією у світове інформаційне суспільство, забезпеченням інформаційної безпеки та інші.

Однак, в умовах глобалізації інформаційного обміну і широкого впровадження інформаційних технологій в усіх сферах життєдіяльності суспільства України існує проблема захисту інформації, що обробляється в інформаційних, інформаційно-телекомунікаційних та автоматизованих системах від викликів і загроз у кібернетичному та віртуальному просторі, а також від кримінальних протиправних дій правопорушників. Тим більше, що у сучасному заінформатизованому суспільстві інформація стала не просто засобом комунікації, а й об'єктом діяльності людей, тому сьогодні її сутність вивчається багатьма галузями знань.

Забезпечення інформаційної безпеки України є однією з найважливіших функцій держави. Держава, маючи найбільші можливості впливу на суспільні відносини,

потенційно є найнебезпечнішим елементом, але водночас і основним стимулятором та організатором покращення умов функціонування суспільства. Тому, основою забезпечення високого рівня інформаційної безпеки повинна стати ефективна управлінська діяльність, яку доцільно розглядати в двох аспектах: як управління технічними системами та як вплив на соціальні процеси з метою досягнення поставлених цілей. У світлі розбудови глобального інформаційного суспільства другий аспект набуває особливого значення. Сучасна теорія соціального управління інтерпретує управлінську діяльність як підтримання цілісності будь-якої складної соціальної системи та забезпечення її оптимального функціонування і розвитку. Для врахування взаємозв'язку інформаційної безпеки і громадянського суспільства слушним буде її осмислення крізь призму теорії соціальних систем. Іншими словами, відображенням поєднання управлінського аспекту може стати осмислення інформаційної безпеки як стану інформаційної Це покладає на державу особливу відповідальність і висуває найвищі вимоги до якості та ефективності її діяльності в інформаційній сфері, зокрема і до правового забезпечення інформаційних відносин.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Теоретичні та методологічні засади осмислення інформаційної безпеки в контексті внутрішніх функцій держави, гуманізації державної влади, становлення громадянського суспільства, затвердження принципу верховенства права, розвитку правової системи, знайшли свою відображення у працях К. І. Белякова, Є. В. Білозьорова, О. Д. Довганя, Р. А. Калюжного, С. В. Кудіна, В. А. Ліпкана, І. І. Мотиля, О. В. Олійника, Н. М. Оніщенка, П. М. Рабіновича, О. О. Тихомирова, Т. Ю. Ткачука, О. В. Федорчук, А. Й. Француза, А. Є. Шевченка та ін. Водночас, у сучасних умовах геополітичних змін, трансформації інформаційних відносин у суспільстві, воєнного стану, забезпечення інформаційної безпеки набуло особливого значення й потребує додаткового опрацювання.

Виклад основного матеріалу. Сучасна держава здійснює значний масив функцій, зміст яких є надзвичайно різноплановим, що знову виводить на перший план проблему характеристики сутності та призначення держави. Водночас, сучасна геополітика держав відзначається активним використанням інформаційних технологій, що надає можливість докорінно змінити форми і методи збройної боротьби й утвердити пріоритет інформаційного протистояння. На зміну старим стратегіям ведення війни прийшла нова, згідно з якою перемога досягається рішучим придушенням опору противника, руйнуванням його системи управління ще до початку бой звих дій за допомогою дезінформації й пропаганди. На тлі останніх подій, які відбуваються в Україні з використанням інформації можна констатувати, що в країні ведеться інформаційна війна.

Проблема безпеки як соціального явища виділяється як одна із глобальних проблем сучасності. Особливість цієї проблеми в тому, що вона носить метакомплексний характер, так як будь-яка соціальна проблема в кінцевому рахунку так чи інакше відображає один з аспектів безпеки.

Слід зазначити, насамперед, що згідно з теорією мотивації, яка обумовлює ієрархію потреб людини, безпека, поряд з фізіологічними потребами (в їжі, одязі тощо), є однією із головних потреб. Безпека є своєрідною характеристикою і необхідною умовою життєдіяльності та життєздатності особи, суспільства, держави.

В самому широкому плані категорія «безпека» характеризує такий стан людського суспільства, при якому забезпечується нормальне його існування (виживання) та розвиток. Безпека розуміється як критерій, обставина збереження об'єкта і надійності його функціонування.

Щоб охарактеризувати категорію безпеки більш повно неможливо не звернутись до філософсько-методологічного знання, а саме до законів і категорій діалектики (закони єдності і боротьби протилежностей, переходу кількісних змін в якісні та інше). Однак, зважаючи на особливу складність цієї філософської проблеми, використовувати в її розробці філософські закони і категорії слід не окремо, а через призму системного підходу, системних уявлень, які у сьогоденні досягли такого рівня, що думка про користь і важливість системного підходу у розв'язанні широкого кола проблем вийшла за межі спеціальних наукових істин і стала звичною, загальновизнаною.

Класичним науковим визначенням безпеки може бути формулювання, запропоноване американським політологом А. Уолферсом: «Безпека в об'єктивному плані припускає відсутність загроз набутим цінностям, в суб'єктивному – відсутність страху відносно того, що цим цінностям буде завданий збиток» [1]. З даного визначення випливає, що безпека – це умова існування особи, суспільства і держави, яка дозволяє зберігати накопичені цінності.

Дослідження функції держави, її сутності та змісту безпосередньо залежать від мети, поставленої перед державою, завдань, які є найбільш актуальні для неї на певному історичному етапі розвитку суспільства. Мета діяльності держави – це виражена воля суспільства, що спрямована на досягнення бажаних результатів, зумовлених рівнем розвитку суспільства. Вона уособлює собою прагнення досягти змін якісного і кількісного характеру відповідно до об'єктивних закономірностей розвитку суспільства, його можливостей та потреб. Вища мета держави це загальний стратегічний напрям її діяльності. На відміну від основних функцій, які є напрямами діяльності у певних сферах, вона представляє собою єдиний загальнодержавний напрям діяльності на певному етапі розвитку суспільства і держави. Функції, завдання держави, як правило, підкоряються єдиній меті. Саме мета держави є визначальною і впливає на зміст функцій і завдань держави, породжує необхідну реалізацію відповідних функцій [2].

Розповсюдження саме функціонального підходу визначило пріоритетність використання такої характеристики призначення держави як її функції та нерозривно пов'язаних з нею понять форм і методів реалізації функцій держави [3, с. 158–159]. Термін «функція» введено в науковий обіг ученими-теоретиками для означення залежності одних процесів або їх змін від інших й під ними розуміють основні напрями діяльності держави, які розкривають її соціальну сутність і призначення у суспільстві. Основні функції безпосередньо характеризують соціальну сутність і призначення, а неосновні її безпосередньо не розкривають [4, с. 14]. Функції держави перебувають у безпосередній залежності від її соціального призначення і мають відповідати цьому призначенню. Але, ці поняття хоч і близькі між собою, проте не співпадають. Соціальне призначення держави визначає перед усім її історична місія, що робить працю державних органів цілеспрямованою, дає їм загальну спрямованість. Відповідно в межах історично визначеного соціального змісту функції конкретизуються сутністю держави.

Виходячи з таких правових положень, варто підтримати П. М. Рабіновича й виділити три рівні існування функцій сучасної держави, а саме: ідеологічний – відбиття функції держави у суспільній свідомості як необхідності державної діяльності у певному напрямку, важливому для розвитку суспільства, і зумовленої неможливістю її здійснення інститутами громадянського суспільства; інституціональний (нормативний) –відображення необхідності державної діяльності в сукупності взаємопов'язаних правових норм; практичний (правозабезпечувальний) – втілення функції держави у її практичній діяльності [5].

Із зростанням науково-технічного прогресу та розгортанням науково-технічної революції, яка дала поштовх для розвитку сфер комп'ютерних технологій, на «тере-

нах наукових знань» з'являється нова наука, яка у США і Англії отримала назву «computer science» (комп'ютерна наука), а у Франції – «infomatik» (інформатика), вчені якої до предмету дослідження віднесли й термін «інформація», під яким стали розуміти відомості, які є об'єктом зберігання, передачі й перетворення, один із важливих ресурсів, без якого неможливе функціонування систем різного призначення [6, с. 6].

У науковій, юридичній літературі даному поняттю також приділено достатньо уваги, що зумовлюється тим великим обсягом визначень, у більшості випадків різних за значенням, що у неї наводиться. Але, незважаючи на це, як науковцями, так і практиками з різних галузей знань поняття інформація розглядається через категорію «інформаційна безпека» [7, с. 54].

Відповідно до ст. 17 Конституції України забезпечення інформаційної безпеки, поряд із захистом суверенітету і територіальної цілісності, визнається однією з найважливіших функцій держави і справою всього Українського народу [8]. Виходячи з цього, забезпечення інформаційної безпеки доцільно розглядати як цілеспрямовану діяльність, домінуючим, але не єдиним елементом об'єктно-суб'єктного складу якої є держава. Така інтерпретація враховує синергетичні тенденції розвитку сучасного суспільства та субсидіарні особливості його взаємодії з державою і в повній мірі відповідає положенням теорії держави і права, згідно з якими функції держави розуміються як напрями, сторони або види державної діяльності [9, с. 313–314].

Поняття *«інформаційна безпека»* у загальному розумінні, розглядається як безпека інформації [10, с. 131], яка законодавчо закріплена у положеннях відповідних нормативно-правових актів, які направлені на захист або безпеку певного виду інформації. До такої інформації справедливо було б віднести й інформацію з обмеженим доступом, захист якої, як зазначає К. І. Бєляков, є одним з першочергових завдань забезпечення національної інформаційної безпеки України [11, с. 267–276].

Відповідно до Стратегії інформаційної безпеки визначені актуальні виклики та загрози національній безпеці України в інформаційній сфері, стратегічні цілі та завдання, спрямовані на протидію таким загрозам, захист прав осіб на інформацію та захист персональних даних. Метою Стратегії є посилення спроможностей щодо забезпечення інформаційної безпеки держави, її інформаційного простору, підтримки інформаційними засобами та заходами соціальної та політичної стабільності, оборони держави, захисту державного суверенітету, територіальної цілісності України, демократичного конституційного ладу, забезпечення прав та свобод кожного громадянина [12]. За такого стратегічного підходу належним чином забезпечуються конституційні права і свободи людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації, доступ до достовірної та об'єктивної інформації, існує ефективна система захисту і протидії нанесенню шкоди через поширення негативних інформаційних впливів, у тому числі скоординоване поширення недостовірної інформації, деструктивної пропаганди, інших інформаційних операцій, несанкціоноване розповсюдження, використання й порушення цілісності інформації з обмеженим доступом [13].

Якщо говорити про інформаційні заходи оборони держави, то це сукупність скоординованих дій, які готуються та здійснюються суб'єктами забезпечення національної безпеки і оборони України в мирний час, в особливий період, в умовах воєнного або надзвичайного стану щодо прогнозування та виявлення інформаційних загроз у воєнній сфері, запобігання, стримування та відсічі збройній агресії проти України, протидії інформаційним загрозам з боку держави-агресора, а також здійснення інших необхідних дій в інформаційному протиборстві.

Специфічна природа інформаційної безпеки вимагає обрання і застосування особливих методів наукового дослідження і полягає в імплементації фахового знання про такі методи й інструменти пізнання правової реальності, закономірності розвитку і функціонування правових механізмів, а також їх застосування для об'єктивного відтворення правової природи досліджуваних явищ і процесів при формуванні понятійно-категоріального апарату [14, с. 83–84].

Розвиток методів обміну та поширення інформації, пов'язаний з безпрецедентними темпами науково-технічного прогресу у галузі телекомунікаційних технологій, призвів до виникнення практично необмежених можливостей маніпулювання свідомістю індивідів за допомогою поширення неправдивої або викривленої інформації. Все частіше, для розпалювання масштабних соціальних конфліктів, інформація використовується як зброя масового ураження, ефективність дії якої залежить від рівня розвитку індивідів та їх обізнаності з політичною ситуацією [15, с. 53].

В умовах відсутності своєчасної та достовірної інформації людина стає роззброєною перед дезінформаційним впливом, не може адекватно сприймати й осмислювати різноманітні загрози її існуванню та відповідати на них. Разом із розвитком інформаційно-комунікаційних мереж, зокрема швидкісного Інтернету, це створює сприятливі умови для діяльності іноземних спецслужб і політичних організацій по розповсюдженню дезінформації з метою впливу на суспільну думку та маніпулювання масовою свідомістю, що стає однією з пріоритетних загроз інформаційній безпеці.

Водночас, інформаційні технології охопили всі сфери сучасного суспільного життя, поставивши існування людини в повну залежність від нормального функціонування інформаційно-комунікаційних систем. Під впливом цього фактору важко спрогнозувати наслідки від зниження рівня інформаційної безпеки в одній окремій галузі діяльності, оскільки це миттєво може поширитися і на всі інші галузі. Тому забезпечення інформаційної безпеки повинно стати одним з пріоритетних завдань соціальної політики [16, с. 93].

Сьогодні інформаційна сфера є інтегруючою основою життєдіяльності суспільства, а забезпечення інформаційної безпеки визнається однією з концептуальних засад його подальшого розвитку. За таких умов особливого значення набуває формування виваженої державної інформаційної політики на основі системних наукових досліджень явищ інформаційної сфери, провідне місце серед яких займає інформаційна безпека.

Забезпечення інформаційної безпеки є комплексною різноплановою діяльністю. Державі як єдиному організатору суспільного життя, що має у своєму активі правові засоби, відводиться особлива роль у процесах забезпечення інформаційної безпеки. Значний вклад в усвідомлення особливостей державного забезпечення інформаційної безпеки вносить дослідження його змістовних характеристик [17, с. 7].

Тому, недарма стратегічною ціллю № 1 у Плані заходів з реалізації Стратегії інформаційної безпеки на період до 2025 року визначено протидію дезінформації та інформаційним операціям, насамперед держави-агресора, спрямованим, серед іншого, на ліквідацію незалежності України, повалення конституційного ладу, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, пропаганду війни, насильства, жорстокості, розпалювання національної, міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі та ненависті, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини і громадянина [18].

Висновки. Забезпечення інформаційної безпеки нерозривно пов'язано із становленням інформаційного і громадянського суспільства та розбудовою правової

держави. Держава посідає особливе місце серед суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки, оскільки тільки вона, виступаючи сувереном, здатна сформувати цілісну національну політику забезпечення інформаційної безпеки, що враховуватиме і наявні та потенційні інтереси суспільства, і особливості міжнародного становища держави. Ефективність державної діяльності в таких умовах безпосередньо залежить від якості її правового забезпечення.

Інформаційна безпека України – це складова частина національної безпеки України, стан захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу, за якого належним чином забезпечуються конституційні права і свободи людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації, доступ до достовірної та об'єктивної інформації, існує ефективна система захисту і протидії нанесенню шкоди через поширення негативних інформаційних впливів.

Забезпечення такої безпеки є пріоритетною функцією держави, спрямованість якої визначається інформаційним розвитком. Належний рівень сталого розвитку інформаційної безпеки зумовлюється сукупністю правових умов, спрямованих на оптимальне функціонування та розвиток суб'єктів інформаційного простору в частині законності та доцільності. Остання має розглядатися як особливий предмет інформаційних відносин, важливий засіб та, водночас, об'єкт державно-правового забезпечення інформаційної безпеки.

Встановлено, що мета забезпечення інформаційної безпеки України опосередковано відображається у пріоритетах національних інтересів. Важливе місце в системі засобів і методів державного забезпечення інформаційної безпеки посідає спектр методів управління та організації діяльності, які у поєднанні з правовими методами та засобами (переконання, примус, стимулювання) створюють механізми реалізації державної влади. Таким чином, пріоритетність досягнення мети визначена у Стратегії інформаційної безпеки та здійснюється шляхом ужиття заходів щодо стримування та протидії загрозам інформаційній безпеці України та нейтралізації інформаційної агресії, у тому числі спеціальних інформаційних операцій держави-агресора, спрямованих на підрив державного суверенітету, територіальної цілісності України, забезпечення інформаційної стійкості суспільства та держави, створення ефективної системи взаємодії між органами державної влади, органами місцевого самоврядування та суспільством, а також розвиток міжнародної співпраці у сфері інформаційної безпеки на засадах партнерства та взаємної підтримки [12].

Враховуючи такий концептуальний підхід, інформаційна безпека як результат комплексної державної діяльності і як стан оптимального функціонування і розвитку суб'єктів в інформаційній сфері потребує комплексної оцінки через систему показників інформаційної безпеки (критерії та показники, що відображають технологічну сторону безпеки й рівень інформаційного розвитку суспільства, а також наявні та потенційні можливості до забезпечення безпеки) – найбільш значущих параметрів, що надають загальне уявлення щодо інформаційної системи держави, її стійкості, ефективності, здатності до розвитку тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Wolfers A. Discord and Collaboration. Essay of International Politics. Foreword by Reinhold Niebuhr; Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1962. 240 p.
2. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 349 с.
3. Тихомиров О. О. Забезпечення інформаційної безпеки як функція держави: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2011. 234 с.
4. Мотиль І. І. Основні внутрішні функції української держави : монографія. Київ : ТОВ «ВБ» Аванпост-Прим», 2008. 183 с.
5. Рабінович П. М. Основа загальної теорії держави та права: навч. посіб. вид. 5-те зі змін. Одеса: Юрид. літ-ра, 2002. 232 с.
6. Ліпкан В. А. Систематизація інформаційного законодавства. Київ : Акад. наук вищої освіти України ФОП, 2012. 304 с.
7. Інформаційна безпека України: глосарій / заг. ред. Р. А. Калюжний. Київ : Текст, 2004. 136 с.
8. Конституція України від 28.06.1996 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text
9. Ткачук Т. Ю. Правове забезпечення інформаційної безпеки в умовах євроінтеграції України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Ужгород, 2019. 487 с.
10. Ліпкан В. А. Адміністративно-правове регулювання національної безпеки України : монографія. Київ : Текст, 2008. 440 с.
11. Бєляков К. І. Інформація з обмеженим доступом: проблеми законодавчого регулювання. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2004. № 6. С. 267–276.
12. Стратегія інформаційної безпеки: Указ Президента України від 28.12.2021 р. № 685/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069
13. Ботвінкін О. В., Ворожко В. П. Інформація з обмеженим доступом, що не є державною таємницею в законодавстві України: аналітичний огляд. Київ : НА СБ України, 2006. 96 с.
14. Нашинець-Наумова А. Ю. Інформаційна безпека: питання правового регулювання: монографія. Київ : «Гельветика», 2017. 168 с.
15. Онищенко С. В., Білько С. С. Загрози інформаційній безпеці національної економіки. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету.* 2022. № 11–12. С. 50–56.
16. Довгань О. Д., Ткачук Т. Ю. Концептуальні засади законодавчого забезпечення інформаційної безпеки України. *Інформація і право*. 2019. № 1 (28). С. 86–99.
17. Француз А. Й., Кудін С. В., Федорчук О. В. Сутність інформаційної безпеки України. *Право.ua.* 2022. № 4. С. 5–10.
18. План заходів з реалізації Стратегії інформаційної безпеки на період до 2025 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.03.2023 р. № 272-р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/KR230272?an=7

УДК 342.951
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/49

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КІБЕРБЕЗПЕКИ ОБ'ЄКТІВ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ НА ОСНОВІ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

ENSURING CYBER SECURITY OF CRITICAL INFRASTRUCTURE OBJECTS BASED ON ARTIFICIAL INTELLIGENCE UNDER THE CONDITIONS OF A STATE OF WAR

Казьмірук С.Д., аспірант
Державна наукова установа Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України

Леонов Б.Д., д.ю.н., професор,
головний науковий співробітник
Міжвідомчий науково-дослідний центр при Раді національної безпеки і оборони України

Омельян О.С., д. філос. з юридичних наук,
суддя
Господарський суд Житомирської області

Стаття присвячена дослідженню проблемних питань забезпечення кібербезпеки об'єктів критичної інфраструктури на основі штучного інтелекту в умовах воєнного стану. Висвітлено роль та місце об'єктів критичної інфраструктури в структурі національної безпеки України. Деталізовані фактори, які впливають на кіберзахищеність об'єктів критичної інфраструктури. Визначено види кіберзагроз, які впливають на кібезахищеність об'єктів критичної інфраструктури в умовах кібервійни. Визначено особливе місце кіберзагроз геополітичного характеру в системі кіберзагроз. Констатується, що застосування штучного інтелекту в системі безпеки об'єктів критичної інфраструктури має значний потенціал для підвищення рівня кіберзахисту. Окреслено засади державної політики у сфері забезпечення кібербезпеки об'єктів критичної інфраструктури. Проведено аналіз законодавства України з питань захисту об'єктів критичної інфраструктури Обґрунтовано доцільність впровадження інтегрованих систем кіберзахисту інформації та забезпечення кібербезпеки об'єктів критичної інфраструктури. Визначено шляхи та напрями забезпечення кібербезпеки об'єктів критичної інфраструктури на основі штучного інтелекту в умовах воєнного стану. Визначено шляхи удосконалення вітчизняного законодавства з питань захисту об'єктів критичної інфраструктури в умовах воєнного стану. На базі аналізу позитивного американського досвіду запропоновані заходи з удосконалення забезпечення кіберзахисту об'єктів критичної інфраструктури України. Запропоновані рекомендації у сфері інформаційної безпеки, що базується на властивостях інформації та досягненнях інформаційно-комунікаційних технологій і систем. Зроблено висновок, що штучний інтелект відіграє ключову роль у зниженні ризиків кіберзагроз об'єктів критичної інфраструктури завдяки можливостям виявлення аномалій, автоматизації реакцій на інциденти, прогнозування та запобігання кіберзагрозам, покращення аутентифікації користувачів, оптимізації управлінням вразливостями, розпізнавання фішингових кібератак та підтримки у розслідуванні кіберінцидентів. Визначено подальші наукові розвідки у сфері кібербезпеки та інформаційної безпеки, серед яких виділяються зміцнення кіберзахисту від ворожих дестабілізаційних операцій, забезпечення координації діяльності усіх суб'єктів забезпечення кібербезпеки, а також розвиток спроможності ударного кіберпотенціалу країни для забезпечення кібербезпеки об'єктів критичної інфраструктури.

Ключові слова: кібератака, кібербезпека, інтегровані системи захисту інформації, штучний інтелект, об'єкти критичної інфраструктури, державна політика у сфері кібербезпеки, національна безпека.

The article is devoted to the study of problematic issues of ensuring the cyber security of critical infrastructure objects based on artificial intelligence in martial law conditions. The role and place of critical infrastructure objects in Ukraine's national security structure is highlighted. Detailed factors that affect the cyber security of critical infrastructure objects. The types of cyberthreats that affect the cyber security of critical infrastructure objects in the conditions of cyberwar are determined. The special place of cyber threats of a geopolitical nature is determined, it is stated that the use of artificial intelligence in the security system of critical infrastructure objects has a significant potential for increasing the level of cyber protection. The principles of state policy in ensuring cyber security of critical infrastructure facilities are outlined. An analysis of Ukrainian legislation on the protection of critical infrastructure facilities was carried out. The expediency of implementing integrated systems of cyber protection of information and cyber security of critical infrastructure objects is substantiated. The ways and directions of ensuring the cyber security of critical infrastructure objects based on artificial intelligence in martial law conditions have been determined. Ways to improve domestic legislation on the protection of critical infrastructure facilities under martial law conditions have been identified. Based on the positive American experience analysis, measures are proposed to improve the provision of cyber protection for critical infrastructure objects in Ukraine. Proposed recommendations in the field of information security, based on the properties of information and achievements of information and communication technologies and systems. It was concluded that artificial intelligence plays a key role in reducing the risks of cyber threats to critical infrastructure objects due to the capabilities of detecting anomalies, automating responses to incidents, predicting and preventing cyber threats, improving user authentication, optimizing vulnerability management, recognizing phishing cyber attacks and supporting cyber incident investigations. Further scientific research in the field of cyber security and information security has been determined, among which the strengthening of cyber protection against hostile destabilization operations, ensuring the coordination of the activities of all cyber security actors, as well as the development of the country's cyber strike potential to ensure the cyber security of critical infrastructure facilities are highlighted.

Key words: cyber attack, cyber security, integrated information protection systems, artificial intelligence, critical infrastructure objects, state policy in the field of cyber security, and national security.

Постановка проблеми. Неприкрита збройна агресія Росії проти України грубо порушує міжнародне право і принципи Статуту ООН, підриває європейську та глобальну безпеку й стабільність, а також завдає невимовних страждань українському народові. В умовах воєнного стану кібератаки стали серйозною загрозою для національної безпеки, а зростаюча динаміка науково-технічного прогресу спричинила різке підвищення вимог до швидкості та якості прийняття рішень на усіх рівнях суспільного життя. В умовах формування національного та глобального інформаційного простору прийняття обґрунтованих управлінських рішень потребує значного обсягу інформації щодо суспільних та міжнародних процесів [1, с. 37].

CERT-UA урядова команда реагування на комп'ютерні надзвичайні події (при Держспецзв'язку України) за минулий рік зафіксувала 2543 кіберінциденти, що на 15,9% більше ніж за 2022 рік, коли Україна стикнулася з величезною кількістю атак у зв'язку з повномасштабною

російською агресією проти нашої держави [2]. З цього приводу Держспецзв'язку України зазначає, що «зловмисники найбільше атакують уряд та урядові організації, місцеві органи влади та сектор безпеки та оборони, комерційні організації, енергетичний сектор, телекомунікації та об'єкти критичної інфраструктури. Найпоширенішими типами інцидентів є: розповсюдження шкідливого програмного забезпечення, фішинг, шкідливе підключення, компрометація облікового запису та компрометація системи. Метою зловмисників є розвідувальні операції, довготривале шпигунство, знищення даних та інформаційних систем. Кількість ворожих атак продовжує збільшуватися» [2].

Кібербезпека об'єктів критичної інфраструктури в умовах воєнного стану є надзвичайно важливим завданням забезпечення національної безпеки України. Враховуючи зростаючу роль інноваційних технологій на базі штучного інтелекту у сфері кібербезпеки, важливо розглянути нові можливості їх ефективного застосування для забезпечення захисту критичної інфраструктури в умовах війни. В таких умовах загрози для критичної інфраструктури тільки зростають, оскільки зловмисники продовжують сканувати і атакувати мережі, а також намагатися обійти контроль доступу [3, с. 155].

Результати аналізу наукових публікацій. Сучасний стан правової охорони об'єктів критичної інфраструктури в Україні був предметом поглибленого аналізу у працях С. Кучерини, Д. Олейнікова [4], О. Суходолі [5].

Правові та організаційні засади забезпечення захисту об'єктів критичної інформаційної інфраструктури від кібератак висвітлено у роботах Я. Мануілова [6], С. Цяпи [7], О. Алексеєвої [8]. Розвиток методичного забезпечення антитерористичної захищеності об'єктів критичної інфраструктури (на прикладі США) досліджувався Леоновим Б.Д., Шостаком Р.М. та Серьогіним В.С. [9]. Вагомий внесок у розроблення технологій ідентифікації об'єктів критичної інфраструктури зроблено зарубіжними вченими. Це, зокрема, праці Д. Дуденхофера, П. Педерсена, М. Пермана та М. Маніка.

Водночас, низка проблемних аспектів забезпечення кібербезпеки об'єктів критичної інфраструктури на основі ШІ залишаються недостатньо дослідженими в умовах воєнного стану. Це підкреслює актуальність тематики цієї статті.

Мета статті полягає у визначенні на базі аналізу позитивного зарубіжного досвіду шляхів підвищення ефективності забезпечення кібербезпеки об'єктів критичної інфраструктури держави з використанням інтегрованих технологій ШІ в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання забезпечення кібербезпеки об'єктів критичної інфраструктури в умовах особливого періоду та воєнного стану викликає жваву дискусію у юридичній літературі**.** Особливу гостроту це питання набуває у зв'язку з агресією рф.

З цього приводу Я. Мануілов пише: «В сучасних умовах стійкі тенденції збільшення кількості загроз національній безпеці у кіберпросторі, які спостерігались протягом останніх років, лише посилились у зв'язку із здійсненням військової агресії РФ проти України. Так, повномасштабне вторгнення російських військ на територію України, що триває із 24 лютого 2022 року, супроводжується численними актами агресії у кіберпросторі. Триває масштабна кібервійна Російської Федерації проти України, важливим елементом якої є також акції кібервпливу, залишаючись найбільшою загрозою національній безпеці держави. В цьому контексті важливою складовою функціонування національної системи кібербезпеки є забезпечення безпеки об'єктів критичної інфраструктури, посилення спроможностей складових сектору безпеки і оборони, державних органів адекватно реагувати на кіберзагрози» [6, с. 155].

Заступник голови Держспецзв'язку О. Потій справедливо підкреслює: «Ворог постійно шукає слабкі місця у системі нашого кіберзахисту. І місцеві органи влади – серед основних цілей російських хакерів. Тож сьогодні як ніколи важливо вміти ефективно і оперативно реагувати на кіберзагрози на всіх рівнях: не тільки на загальнодержавному, а й на регіональному, місцевому» [10].

Схожої точки зору додержується К. Черногоренко, яка зауважує: «Заходи з кібербезпеки повинні бути системними та постійно вдосконалюватись. Тому нова політика передбачає систематичний перегляд та оновлення вимог Міністерства у сфері кібербезпеки» [11].

На важливість вироблення такої політики звертає увагу О. Алексеєва, яка зазначає: «Проблемою є фактична відсутність дієвої узгодженої політики у сфері захисту таких об'єктів, що зумовлюється як відсутністю системного підходу на національному рівні, так і законодавчою невизначеністю форм взаємодії державних органів між собою» [8, с. 169].

Зауважимо, що державна політика у сфері захисту об'єктів критичної інфраструктури та забезпечення їх кібербезпеки формується на основі нормативно-правових актів, які визначають основні принципи, вимоги та процедури кіберзахисту об'єктів критичної інфраструктури. Серед ключових нормативних актів у цій сфері виділяється: Стратегія кібербезпеки України [12], закони України «Про основні засади кібербезпеки України» [13], «Про національну безпеку України» [14], «Про критичну інфраструктуру» [15] тощо.

Законом України «Про критичну інфраструктуру» визначено об'єкти критичної інфраструктури. Це об'єкти інфраструктури, системи, їх частини та їх сукупність, які є важливими для економіки, національної безпеки та оборони, порушення функціонування яких може завдати шкоди життєво важливим національним інтересам [15]. До критичної інфраструктури належать й особливо небезпечні виробництва, аварії на яких викликані будь-якими причинами (природними або техногенними надзвичайними ситуаціями), також можуть обернутися катастрофічними для певних територій і їх населення наслідками [15]. Сьогодні держава активно опікується питаннями впровадження інноваційних інтегрованих технологій для забезпечення об'єктів критичної інфраструктури в умовах кібервійни.

Аналізуючи зміст таких загроз, слід розрізняти їх види. По-перше, це технічні загрози: зловмисне програмне забезпечення, різноманітні типи шкідливого програмного забезпечення, атаки на мережеву інфраструктуру, DDoS-атаки тощо. По-друге, це внутрішні загрози: несанкціоновані дії персоналу, порушення законодавства і політик безпеки тощо. По-третє, це загрози геополітичного характеру: кібертероризм, кібердиверсія, втручання в процеси виробництва або постачання критичних компонентів та послуг тощо.

З приводу останнього слід зауважити, що кіберзагрози геополітичного характеру є найбільш небезпечними, оскільки спрямовані на створення паніки, страху, порушення нормальної життєдіяльності управління та заподіяння значної економічної шкоди шляхом виведення з ладу об'єктів критичної інфраструктури. Йдеться, зокрема, про адресні кібератаки, спрямовані на викрадення конфіденційної інформації, шпигунство за об'єктами критичної інфраструктури, втручання в процеси виробництва або постачання критичних компонентів та послуг для порушення їх функціональності та забезпечення несанкціонованого доступу до основних систем. Зазначені загрози можуть мати руйнівні наслідки для національної безпеки, економіки та суспільства у цілому.

Усі ці загрози зумовлюють потребу вироблення єдиної державної політики у сфері забезпечення кібербезпеки об'єктів критичної інфраструктури, реалізація якої перед-

бачає законодавчі, організаційні, технічні, освітні та інші заходи. Розглянемо більш детально ці заходи.

Серед технічних заходів виділяються: 1) формування системи виявлення та запобігання загрозам (IDS/IPS); 2) сегментація мережі; 3) регулярне оновлення програмного забезпечення та операційних систем; 4) шифрування даних; 5) аутентифікація та управління доступом; 6) резервне копіювання та відновлення; 7) регулярне створення резервних копій критичних даних і планів відновлення.

Організаційні заходи передбачають: 1) наявність спеціальних процедур з кібербезпеки; 2) інцидент-менеджмент, створення та підтримка процедур для виявлення, реагування та усунення наслідків кіберінцидентів; 3) регулярний аудит та тестування; 4) взаємодія приватного сектору з державними органами у сфері кібербезпеки.

Не менш важливими є освітні, правові та превентивні заходи, зміст яких спрямований на: 1) навчання та підвищення компетенції персоналу; 2) зниження ризиків, пов'язаних з атаками соціальної інженерії; 3) контроль та моніторинг поточної ситуації у кіберпросторі; 4) дотримання законодавства у сфері кібербезпеки.

Аналіз цих заходів свідчить про те, що кіберзахищеність об'єктів критичної інфраструктури на основі ШІ вимагає комплексного підходу і потребує особливої уваги в умовах воєнного стану. Створення інтегрованої системи кіберзахисту, здатної протидіяти сучасним інформаційним викликам і кіберзагрозам об'єктів критичної інфраструктури, передбачає: багаторівневий захист, постійний моніторинг, резервне копіювання, навчання персоналу, шифрування даних, контроль доступу, застосування інноваційних технологій, співпрацю з міжнародними партнерами та контроль за дотриманням законодавства.

У зв'язку з цим важливе значення набувають інноваційні аспекти впровадження інтегрованих систем кібербезпеки об'єктів критичної інфраструктури на базі ШІ. Сучасний генеративний ШІ або інтелектуальний ШІ забезпечує багато переваг у сфері кібербезпеки – від автоматизації завдань і зменшення помилок персоналу до використання прогнозової аналітики для підтримки виявлення загроз.

ШІ також необхідний для автоматизації оперативного реагування на інциденти безпеки. Прогнозуючий ШІ може оптимізувати механізм виявлення загроз і створювати ефективні рішення з кібербезпеки, узгоджені з ландшафтом загроз, які постійно змінюється. Ці системи ШІ, по-перше, самоконтролюються та самонавчаються, а, по-друге, можуть застосовувати аналіз у непередбачуваних ситуаціях і приймати рішення на основі власних спостережень. Інтеграція інтелектуальних систем дозволяє автоматизувати виявлення кіберзагроз, а використання алгоритмів машинного навчання підвищує ефективність комплексних заходів з протидії кібератакам.

Застосування ШІ в системі безпеки об'єктів критичної інфраструктури має значний потенціал для підвищення рівня кіберзахисту, про що свідчить аналіз зарубіжного досвіду. Наприклад, Агентство з кібербезпеки та захисту інфраструктури США (Cybersecurity and Infrastructure Security Agency, CISA) використовує ШІ для аналізу мережевої активності, що дозволило знизити час реагування на кіберінциденти на 40%. Держспецзв'язку та CISA – відповідальні органи України та США в сфері безпеки критичної кіберінфраструктури. Їхнє співробітництво, як справедливо відзначив заступник Голови Місії, представник Посольства США в Україні Кевін Коверт: «зразок того, як ми можемо об'єднуватись задля розробки інноваційних стратегій, що просувають наші спільні пріоритети та перешкоджають кіберзагрозам» [16].

Агентство Європейського Союзу з питань мережевої та інформаційної безпеки (European Union Agency for Network and Information Security, ENISA) застосовує ШІ для прогнозування кіберзагроз, що допомогло знизити кількість атак на об'єкти критичної інфраструктури на 30%. Агентство національної безпеки (National Security Agency, NSA) впровадило системи ШІ для автоматизації виявлення та реагування на кіберзагрози, що зменшило кількість вторгнень на 50% [17, 18].

Наведемо інші приклади. Darktrace Holdings Limited – британська компанія, яка спеціалізується на кібербезпеці, використовує ШІ для виявлення аномальної активності у мережах, що дозволяє знизити кількість кібератак на 92%. Американська компанія IBM (International Business Machines Corporation), Watson for Cyber Security аналізує великі обсяги даних для прогнозування нових типів кіберзагроз, що допомагає скоротити час виявлення кіберзагроз на 60%. У свою чергу, американська компанія Palo Alto Networks, Inc. (American multinational cybersecurity) за допомогою ШІ протидіє фішинговим кібератакам, знижуючи ймовірність фішингових кібератак на 86% [19]. Ці приклади демонструють, як зарубіжні державні органи, неурядові організації та комерційні структури успішно застосовують ШІ для захисту об'єктів критичної інфраструктури та мінімізації збитків від кібератак.

Отже, ШІ відіграє ключову роль у зниженні ризиків кіберзагроз об'єктів критичної інфраструктури завдяки можливостям виявлення аномалій, автоматизації реакцій на інциденти, прогнозування та запобігання кіберзагрозам, покращення аутентифікації користувачів, оптимізації управлінням вразливостями, розпізнавання фішингових кібератак та підтримки у розслідуванні кіберінцидентів. Аналізуючи великі обсяги даних у реальному часі, ШІ забезпечує швидке виявлення та блокування загроз, що підвищує ефективність захисту своїх систем та мінімізує шкоду від кібератак. Надійна кібербезпека стала як ніколи важливою в сучасну цифрову епоху в умовах, що постійно змінюються. Як і в багатьох інших сферах, в перспективі роль ШІ у кібербезпеці стане ще більш важливою [20].

Запровадження ШІ є необхідним еволюційним кроком для забезпечення всебічного, ефективного кіберзахисту з урахуванням економічної доцільності. Його застосування дозволить значно покращити стан забезпечення кібербезпеки, підвищити захищеність інформаційних ресурсів та інформаційно-комунікаційних систем об'єктів критичної інфраструктури держави для того, щоб швидко реагувати на існуючи кіберзагрози, завчасно їх нейтралізувати.

В контексті впровадження інтегрованих систем кіберзахисту важливою є координація між державними органами, приватним сектором і міжнародними партнерами з питань протидії сучасним кіберзагрозам. Слід зауважити, що впровадження інтегрованих систем кіберзахисту інформації та кібербезпеки об'єктів критичної інфраструктури здійснюється з урахуванням: 1) комплексного підходу до захисту об'єктів критичної інфраструктури; 2) централізованого управління кібербезпекою; 3) постійного підвищення фахового рівня персоналу таких об'єктів.

Такий підхід вимагає застосування ШІ для: виявлення та реагування на кіберзагрози в реальному часі; автоматизації заходів кіберзахисту, фахової підготовки персоналу, системного захисту даних; швидкого відновлення після кібератак, а також для сприяння співпраці з міжнародними партнерами у цій сфері. В контексті зазначеного ШІ може аналізувати аномальну поведінку персоналу, автоматично реагувати на інциденти, оновлювати програмне забезпечення, шифрувати дані, здійснювати моніторинг інформації, оцінювати наслідки кібератак та координувати дії відповідних структур.

З цього приводу заслуговує на увагу позитивний досвід провідних країн світу щодо підвищення ефективності забезпечення кіберзахисту об'єктів критичної інфраструктури. У багатьох розвинутих країнах світу, зокрема у США, забезпечення кібербезпеки об'єктів кри-

тичної інфраструктури визнано пріоритетним напрямом політики національної безпеки, в рамках якого активно формуються національні системи із забезпечення кібер-захисту таких об'єктів, ухвалюються законодавчі акти для регламентації діяльності учасників цієї системи, готуються відповідні кадри, налагоджуються партнерські відносини з приватним сектором, здійснюються освітні заходи серед населення тощо. У зв'язку з цим зростає необхідність створення кібервійськ, метою яких є не лише захист об'єктів критичної інфраструктури від кібератак, але й проведення превентивних наступальних операцій у кіберпросторі.

Привертають увагу сформовані на базі аналізу позитивного досвіду США у сфері антитерористичного та кібернетичного захисту об'єктів критичної інфраструктури висновки щодо забезпечення кібербезпеки об'єктів в Україні за такими напрямами: 1) ідентифікації та градації об'єктів критичної інфраструктури; 2) проведення аналізу кіберризиків та узагальнення вимог до рівнів захищеності; 3) аналізу та визначення найбільш ймовірних сценаріїв кібератак на об'єкти критичної інфраструктури; 4) розробки та запровадження системи індикаторів стану кібербезпеки, що включатиме базові індикатори стану кібербезпеки, індикатори розвитку національної системи кібербезпеки та індикатори стану кіберзахисту критичної інформаційної інфраструктури, державних інформаційних ресурсів та інформації; 5) розробки актуальних вимог та політик кіберзахисту для об'єктів різного функціонального призначення [9, с. 94].

Впровадження цих напрямів з урахуванням досвіду США підвищить рівень кібербезпеки об'єктів критичної інфраструктури держави. Це дозволить запровадити новітні підходи та технології, які ефективно застосовуються державами-членами НАТО. Такий підхід враховуватиме найкращі європейські практики й світові стандарти та сприятиме подальшій системній інтеграції України до Європейського Союзу та НАТО.

Висновки. Кіберзахищеність об'єктів критичної інфраструктури є критично важливою сферою державної політики у сфері кібербезпеки, забезпечення якої залежить від низки заходів, які можна поділити на технічні, організаційні, правові, превентивні та освітні.

Посилення кіберзахисту об'єктів критичної інфраструктури в умовах активних російських кібератак вимагає застосування комплексного підходу, зміст якого передбачає поєднання інноваційних підходів з комплексом технічних, організаційних, освітніх та міжнародних заходів тощо. Застосування на основі ШІ інноваційних технологій у поєднанні з ефективною координацією дозволить забезпечити надійний захист об'єктів критичної інфраструктури та мінімізувати існуючі ризики кібератак.

На підставі аналізу позитивного досвіду США у сфері кіберзахисту об'єктів критичної інфраструктури вважаємо за доцільне забезпечити в Україні реалізацію таких ключових напрямів: зміцнення партнерства з питань обміну інформацією між зацікавленими органами та забезпечення координації захисних кіберзаходів, розвиток критичної інфраструктури за допомогою залучення інвестицій у модернізацію об'єктів критичної інфраструктури, застосування ШІ для моніторингу та реагування на кіберзагрози, створення центрів реагування на кіберзагрози (SOC), удосконалення законодавства у сфері кібербезпеки України в контексті імплементації міжнародних та європейських стандартів, міжнародна співпраця з питань обміну досвідом та технологіями, у т.ч. забезпечення фахової підготовки та перепідготовки персоналу. Актуальним напрямом залишається запровадження інтегрованих комп'ютерних систем виявлення прихованої і недостовірної інформації щляхом проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа (polygraph instrument) для перевірки персоналу із критичними рівнями доступу з урахуванням досвіду та стандартів держав-членів НАТО [21, с. 218; 22; 23].

З урахуванням викладеного, а також того, що ключові аспекти інформаційної безпеки базуються на властивостях самої інформації, перспективними вважаємо наступні напрями: 1) врахування під час кіберзахисту властивостей інформації, а також причинно-наслідкових результатів її застосування; 2) забезпечення інформаційної безпеки на основі розвитку інформаційно-комунікаційних технологій і систем, які стосуються кіберзахисту об'єктів критичної інфраструктури; 3) застосування відповідних вітчизняних операційних систем та систем управління базами даних; 4) постійний моніторинг поточної ситуації у кіберпросторі; 5) забезпечення комплексного підходу у протидії кібератакам; 6) запровадження єдиного понятійно-термінологічного апарату у сфері кібербезпеки; 7) дослідження потенціалу кібердипломатії та її впливу на майбутнє міжнародних відносин в умовах швидкого технологічного прогресу; 8) удосконалення нормативно-правового забезпечення у сфері кібербезпеки, зокрема, шляхом доповнення Стратегії кібербезпкеки України новими заходами із застосуванням ШІ для: своєчасного виявлення кіберзагроз, системного оновлення програмного забезпечення, підвищення кваліфікації персоналу, захисту даних за допомогою шифрування та моніторингу, швидкого відновлення систем після кібератак та сприяння співпраці з міжнародними партнерами. Впровадження цих напрямів сприятиме ефективному захисту об'єктів критичної інфраструктури Україні від кібератак в умовах воєнного стану.

Отже, застосування ШІ – це перспективний інноваційний напрям у сфері інформаційної безпеки, який зумовлює запровадження інтегрованих інформаційно-аналітичних систем на основі ШІ для підвищення ефективності кіберзахисту, оперативного реагування та протидії кібератакам на об'єкти критичної інфраструктури держави [24].

Перспективними вбачаються подальші наукові розвідки у сфері кібербезпеки та інформаційної безпеки: зміцнення кіберзахисту від ворожих дестабілізаційних операцій, забезпечення координації діяльності усіх суб'єктів забезпечення кібербезпеки, а також розвиток спроможності ударного кіберпотенціалу країни для забезпечення кібербезпеки об'єктів критичної інфраструктури на основі ШІ. Передусім, це стосується подальшого пошуку балансу щодо фахової взаємодії персоналу з ШІ та формування державно-правових гарантій захисту прав, свобод і безпеки людини в умовах розвитку і застосування інформаційних технологій на основі ШІ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пилипчук В. Г., Андрійович Б.О., Гиляка О.С. Проблема правового регулювання у сфері ШІ в контексті розвитку законодавства Європейського союзу. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2022. № 2. С. 36–62. URL: http://visnyk.kh.ua/uk/article/problema-pravovogo-regulyuvannya-u-sferi-shtuchnogo-intelektu-v-konteksti-rozvitku-zakonodavstva-yevropeyskogo-soyuzu.

2. Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України. Урядова команда CERT-UA в 2023 році опрацювала 2543 кіберінциденти. Новини. 08.02.2024. URL: https://cip.gov.ua/ua/news/uryadova-komanda-cert-ua-v-2023-roci-opracyuvala-2543-kiberincidenti.

3. Кібербезпека в інформаційному суспільстві. Інформаційно-аналітичний дайджест. *Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України»*. 2024. № 2 (лютий). 253 с. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/2024-2.pdf.

4. Кучерина С.Є., Олейніков Д.О. Сучасний стан кримінально-правової охорони об'єктів критичної інфраструктури. *Інформація і право*. 2021. № 1(36). С. 90–98.

5. Суходоля О.М. Захист критичної інфраструктури в умовах гібридної війни: проблеми та пріоритети державної політики України. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 3. С. 62–76.

6. Мануілов Я.С., Забезпечення кібербезпеки об'єктів критичної інфраструктури в умовах кібервійни. *Інформація і право*. 2023. № 1(44). С. 154–167. URL:https://ippi.org.ua/manuilov-yas-zabezpechennya-kiberbezpeki-ob%E2%80%99%D1%94ktiv-kritichnoi-infrastrukturi-v-umovakh-kiberviini-s-1

7. Цяпа С.М. Правове та організаційне забезпечення захисту об'єктів критичної інформаційної інфраструктури від кібератак. *Інформація і право*. 2021. № 4(39). С. 121–128.

8. Алексеєва О.А. Правове забезпечення кібербезпеки об'єктів критичної інфраструктури. *Інформація і право*. 2023. № 4(47) С. 169–176. URL: http://il.ippi.org.ua/article/view/291633.

9. Леонов Б.Д., Шостак Р.М., Серьогін В.С. Розвиток методичного забезпечення антитерористичної захищеності об'єктів критичної інфраструктури (на прикладі США). *Інформація і право*. 2020. № 3(34). С. 94–99. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/12_18.pdf.

10. Кіберзахист у місцевих органах влади: Держспецзв'язку провела кібернавчання «CIREX. CYBER. Ransomware». Новини. 22.06.2023. URL: https://cip.gov.ua/ua/news/kiberzakhist-u-miscevikh-organakh-vladi-derzhspeczv-yazku-provela-kibernavchannya-cirex-cyber-ransomware.

11. Єдині стандарти кібербезпеки: Міноборони зміцнює захист інформаційних систем у відповідності до стандартів НАТО. Новини. 22.04.2024. URL: https://www.mil.gov.ua/news/2024/04/22/i-minoboroni-uhvalilo-nakaz/.

12. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року "Про Стратегію кібербезпеки України": Указ Президента України від 26.08.2021 р. № 447. URL: https://www.president.gov.ua/documents/4472021-40013

13. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 р. № 2163. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text

14. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text

15. Про критичну інфраструктуру: Закон України від 16.11.2021 р. № 1882. URL: https://ips.ligazakon.net/document/T211882

16. Держспецзв'язку та Агентство з кібербезпеки та захисту інфраструктури США відзначили першу річницю співпраці. Новини. 15.08.2023. URL: https://armyinform.com.ua/2023/08/15/derzhspeczzvyazku-ta-agentstvo-z-kiberbezpeky-ta-zahystu-infrastruktury-ssha-vidznachyly-pershu-richnyczyu-spivpraczi/.

17. Security Intelligence (CNAS). URL: https://securityintelligence.com/articles/security-automation-save-data-breach/

18. Soldier Systems Daily. URL: https://soldiersystems.net/2023/12/24/nsa-focuses-on-talent-as-pace-of-technology-quickens/.

19. Palo Alto Networks, Inc. URL: https://www.paloaltonetworks.com/.

20. American Chamber of Commerce in Ukraine. Роль штучного інтелекту в кібербезпеці: передбачення та запобігання атакам. *BDO Global*. 05.02.2024. URL: https://chamber.ua/ua/news/rol-shtuchnoho-intelektu-v-kiberbezpetsi-peredbachennia-ta-zapobihannia-atakam/

21. Казьмірук С.Д., Морган К.Ч., Міщенко В.О. Правові основи запровадження інноваційних систем виявлення прихованої і недостовірної інформації та комп'ютерних поліграфів у секторі безпеки і оборони України. *Часопис Київського університету права*. 2022. №1. С. 218-221. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/issue/view/86/108

22. American Polygraph Association. URL: https://www.polygraph.org/.

23. ASTM International. URL: https://www.astm.org/.

24. Microsoft. Визначення ШІ для кібербезпеки. URL: https://www.microsoft.com/uk-ua/security/business/security-101/what-is-ai-for-cybersecurity

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/50

ОСОБЛИВОСТІ РЕФОРМУВАННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

PECULIARITIES OF THE REFORM OF THE PENITENTIARY SYSTEM OF UKRAINE IN CONDITIONS OF THE MARTIAL LAW LEGAL REGIME

Карелін В.В., д.ю.н., доцент,
професор кафедри військового права
Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню особливостей реформування пенітенціарної системи України в умовах правового режиму воєнного стану, а також визначенню подальших напрямів реформування пенітенціарної системи України.

Проаналізовано сутність поняття «пенітенціарна система України», відповідно до проєкту Закону України «Про пенітенціарну систему» та вітчизняних наукових досліджень. За результатами проведеного компаративного аналізу та з урахуванням сучасних завдань пенітенціарної системи України сформоване авторське визначення «пенітенціарна система України». Визначено нову структуру та завдання пенітенціарної системи України в умовах воєнного стану. Проаналізовано зміни у чинному законодавсві, що регулює діяльність пенітенціарної системи України, у зв'язку із введенням правового режиму воєнного стану в Україні.

Досліджено нормативно-правові акти та проєкти законів, що супроводжують процес реформування пенітенціарної системи України, в наслідок чого запропоновано доповнення до чинного законодавства з метою його удосконалення. Здійснено аналіз стратегічних цілей реформування пенітенціарної системи, визначених Стратегією реформування пенітенціарної системи до 2026 року, за результатами якого та з урахуванням введеного воєнного стану в Україні запропоновано нову перспективну стратегічну ціль реформування.

Обґрунтовано необхідність подальшого рефомування пенітенціарної системи України. Розглянуто чинники, які слід в обов'язковому порядку брати до уваги під час визначення подальших напрямів реформування пенітенціарної системи України в умовах правового режиму воєнного стану. Визначено нову значимість в умовах воєнного стану персоналу органів, установ виконання покарань, слідчих ізоляторів та таборів для тримання військовополонених пенітенціарної системи України. Обґрунтовано необхідність оновлення підходу до добору та правового і соціального захисту осіб, які виконують посадові та службові обов'язки в пенітенціарній системі України.

Виявлено подальші напрями реформування пенітенціарної системи України в умовах правового режиму воєнного стану в Україні.

Ключові слова: персонал, пенітенціарна система, Державна кримінально-виконавча служба України, правовий та соціальний захист, органи, установи виконання покарань, слідчі ізолятори, табори для тримання військовополонених, добір, реформування.

The article is dedicated to studying of the peculiarities of the reform of the penitentiary system of Ukraine in conditions of the martial law legal regime, as well as to the determination of further directions of the reform of the penitentiary system of Ukraine.

The essence of the concept of the «Penitentiary System of Ukraine» was analyzed in accordance with the draft Law of Ukraine «On the Penitentiary System» and domestic scientific researches. According to the results of the comparative analysis and taking into account the modern tasks of the Penitentiary System of Ukraine, the author's definition «Penitentiary System of Ukraine» was formed. The new structure and tasks of the Penitentiary System of Ukraine in conditions of martial law were determined. The changes in the current legislation regulating the activity of the Penitentiary System of Ukraine in connection with the introduction of the martial law legal regime in Ukraine were analyzed.

The normative legal acts and draft laws accompanying the process of reforming the Penitentiary System of Ukraine were studied, as a result of which additions to the current legislation were proposed in order to improve it. The analysis of the strategic goals of reforming the Penitentiary System, determined by the Strategy for Reforming the Penitentiary System until 2026, was carried out, based on the results of which and taking into account the martial law imposed in Ukraine, a new perspective strategic goal of reform was proposed.

The need for further reform of the Penitentiary System of Ukraine was substantiated. Factors that must be taken into account while determining further directions for reforming the Penitentiary System of Ukraine under the martial law legal regime were considered. A new significance was determined in conditions of martial law for the personnel of penal bodies and institutions, detention facilities and camps for keeping war prisoners of the Penitentiary System of Ukraine. The need to renew the approach to the selection and legal and social protection of persons who perform work and official duties in the Penitentiary System of Ukraine was substantiated.

The further directions of reforming the Penitentiary System of Ukraine in conditions of the martial law legal regime in Ukraine were identified.

Key words: personnel, Penitentiary System, State Criminal and Executive Service of Ukraine, legal and social protection, penal bodies and institutions, pretrial detention centers, camps for keeping war prisoners, selection, reformation.

Постановка проблеми. Необхідною умовою розбудови незалежної демократичної України є побудова сучасної пенітенціарної системи в України шляхом її модернізації, гуманізації порядку та умов відбування кримінальних покарань, а також удосконалення чинного законодавства України.

Пенітенціарна система України протягом XXI століття активно зазнає розвитку в наслідок того, що на державному та науковому рівнях здійснюється перманентний аналіз її результативності, досліджується досвід функціонування зарубіжних пенітенціарних систем та можливість його впровадження в Україні, на основі чого розробляються нові стратегії її реформування.

Однак, розроблена та затверджена система заходів щодо реформування пенітенціарної системи України має бути гнучкою та постійно оновлюватись з урахуванням змін у державі та суспільстві. Саме тому не викликає сумнівів актуальність дослідження особливостей реформування пенітенціарної системи в України в умовах правового режиму воєнного стану, та пошуку нових напрямів її реформування.

Стан опрацювання. Проблеми визначення сутності поняття «пенітенціарна система» становили предмет наукового інтересу Є. Бодюла та О. Шкути. В. Россіхін досліджував місце пенітенціарної системи у механізмі держави.

Водночас, науковець О. Шкута, досліджував результативність реформування пенітенціарної системи України. А. Богатирьов – умови трансформації кримінально-виконавчої системи України в пенітенціарну систему в умовах воєнного стану.

Однак, донині немає досліджень особливостей реформування пенітенціарної системи України в умовах правового режиму воєнного стану.

Метою даної статті є дослідження особливостей реформування пенітенціарної системи в України в умовах правового режиму воєнного стану та пошуку нових напрямів її реформування.

Виклад основного матеріалу. Пенітенціарну систему України слід віднести до соціального інституту, який відіграє особливу роль у системі соціального контролю, та є найважливішим компонентом системи соціальної організації в цілому. Водночас пенітенціарна система виступає як підсистема держави, яка є самостійною соціальною системою виконання кримінальних покарань і застосування заходів кримінально-правового характеру [1].

Беззаперечно, пенітенціарну систему доцільно розглядати як у вузькому, так і широкому сенсі. У вузькому розумінні пенітенціарна система являє собою систему органів і установ виконання покарань; у широкому значенні пенітенціарна система є сукупністю взаємопов'язаних і взаємозумовлених державно-правових засобів, методів і гарантій, спрямованих на досягнення цілей кримінального покарання в діяльності органів і установ виконання покарань [2, с. 34].

Завдяки аналізу юридичної літератури можливо зазначити, що дефініцію «пенітенціарна система», як правило, уживають у двох випадках: у наукових працях історико-правового характеру, в яких поняття «пенітенціарна система» та «пенітенціарні установи» застосовуються для характеристики різних етапів історичного розвитку; у міжнародних актах та у процесі дослідження зарубіжного законодавства [2, с. 34].

Відповідно до проєкту закону «Про пенітенціарну систему» пенітенціарна система визначена як система спеціально уповноважених органів і установ, діяльність яких спрямована на формування та реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації [3].

Науковець О. Шкута визначає пенітенціарну систему як «сукупність органів та установ, підпорядкованих центральному органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань і пробації, функціонування яких у взаємодії з іншими соціальними інститутами підпорядковане досягненню мети захисту особи, суспільства й держави шляхом виправлення засуджених, ресоціалізації осіб, які відбули покарання, запобіганню вчиненню нових правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими» [4, с. 58].

Однак за результатами аналізу структури пенітенціарної системи в Україні варто зазначити, що пенітенціарна система України вміщує в себе не сукупність органів і установ, а систему, так як між структурними одиницями ДКВС України існує юридично закріплені функціональні повноваження та підпорядкованість.

На основі проведеного аналізу запропонованих понять «пенітенціарна система», варто зазначити, що вищезгадані дефініції не розкривають її сутність повною мірою, адже пенітенціарна система України, як було зазначено вище, вміщує в себе *систему* органів, установ виконання покарань, слідчих ізоляторів та закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання.

Окрім того, у зв'язку із повномасштабним вторгненням росії на Міністерство юстиції України покладено завдання щодо утворення дільниць для тримання військовополонених в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах, а також перепрофілювання установ виконання покарань Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВС України) під табори для тримання військовополонених [5].

Відповідно до чинного законодавства Табори для тримання військовополонених – це установи, що утворюється для розміщення та тримання військовополонених у період дії на території України воєнного стану (і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій) [5]. А, отже, до структури пенітенціарної системи України слід віднести новостворені табори для тримання військовополонених.

Кожна структурна одиниця пенітенціарної системи України виконує свої окремі завдання та функції, а разом їх діяльність спрямована реалізацію державної політики у сфері виконання покарань та пробації. Окрім того, до нових, раніше не властивих завдань пенітенціарній системі України, слід віднести розміщення та тримання військовополонених.

Тому назріла необхідність запропонувати нове авторське визначення «пенітенціарна система України» як систему органів, установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, таборів для тримання військовополонених та закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання, що мають особливі повноваження та виконують спеціальні завдання, діяльність яких спрямована на реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, розміщення та тримання військовополонених.

Оскільки більше ніж 2 роки наша держава вживає всіх заходів, направлених на відсіч збройної агресії росії, і на початку травня 2024 року після прийняття профільного закону запроваджено інститут умовно-дострокового звільнення осіб від відбування покарання для безпосередньої їх участі в обороні країни, захисті її незалежності та територіальної цілісності [6], що дасть змогу мобілізувати від 10 до 20 тисяч осіб [7]. То, нині, в умовах правового режиму воєнного стану, виправлення засуджених, тобто процес позитивних змін, які мають відбуватися в їхніх особистостях та створювати у них готовність до самокерованої правослухняної поведінки [8], набуває найбільшої за історію сучасної України значимості. Оскільки засуджені особи стають на захист незалежності та територіальної цілісності України, і від їх особистих якостей залежить обороноздатність нашої держави.

Беззаперечно, на виправлення та ресоціалізацію засуджених впливає багато факторів, до яких слід віднести: нормативно-правове забезпечення виконання кримінальних покарань, порядок та умови відбування кримінальних покарань, ставлення персоналу до засуджених та ув'язнених, комунікація із суспільством тощо.

А реалізація державної політики виконання кримінальних покарань та пробації, розміщення та тримання військовополонених є неможливою без встановлених: порядку та умов виконання і відбування покарань; правового забезпечення діяльності пенітенціарної системи; порядку та умов розміщення та тримання військовополонених; добору, підготовки, перепідготовки та розстановки персоналу; правового та соціального захисту військовополонених, засуджених, ув'язнених, працівників, а також осіб, які проходять службу в пенітенціарній системі тощо.

До 24 лютого 2022 року в нашій державі гостро поставало питання обрання подальших шляхів реформування пенітенціарної системи України. Під час чого основною була думка щодо необхідності запозичення досвіду європейських країн щодо реформування пенітенціарної системи.

Враховуючи те, що у держав-партнерів України відсутній досвід реформування пенітенціарної системи в умовах постійної артилерійської небезпеки, ризику втрати контролю над територією, на якій розміщені структурні одиниці пенітенціарної системи, дефіциту коштів, покладання на пенітенціарну систему додаткових функцій – тримання військовополонених. То нині в Україні під час реформування пенітенціарної системи слід брати до уваги позитивний світовий досвід реформування пенітенціарних систем, однак будувати у цій сфері власний шлях з урахуванням нових вимог сьогодення для нашої держави.

Окрім того, під час визначення перспективних напрямів реформування пенітенціарної системи України в умовах правового режиму воєнного стану, слід зосередити увагу на тому, що саме персонал ДКВС України виконує безпосередню роль у виправленні засуджених, а також забезпечує правопорядок під час тримання військовополонених. А від якості виконання посадових та службових обов'язків особами рядового і начальницького складу залежить репутація України щодо дотримання норм міжнародного права під час поводження із військовополоненими.

Саме тому під час подальшого реформування пенітенціарної системи в Україні слід оновлювати підходи щодо правового та соціального захисту персоналу пенітенціарної системи, удосконалювати систему його добору та порядок і умови проходження служби.

Щодо правового супроводу процесу реформування пенітенціарної системи в Україні слід зазначити наступне: Міністерство юстиції України запропонувало суспільству нову стратегію реформування кримінально-виконавчої системи України та її трансформації в пенітенціарну систему [9, с. 199]. Схваленою у період воєнного стану Стратегію реформування пенітенціарної системи до 2026 року [10] закріплено основні стратегічні цілі реформування установ виконання покарань та слідчих ізоляторів; до повномасштабного вторгнення росії в Україну розроблено проєкт закону «Про пенітенціарну систему» [3], у якому не може бути враховано зміни у структурній будові пенітенціарної системи України у зв'язку із введенням воєнного стану в Україні.

Отже, назріла необхідність доповнити Стратегію реформування пенітенціарної системи до 2026 року та проєкт закону «Про пенітенціарну систему» з урахуванням фактичних змін у пенітенціарній системі України, пов'язаних із введенням правового режиму воєнного стану в Україні.

Висновок. За результатами проведеного дослідження особливостей реформування пенітенціарної системи в України в умовах правового режиму воєнного стану слід зазначити, що:

– беручи до уваги актуальну структуру пенітенціарної системи України, а також завдання та функції запропоновано авторське визначення «пенітенціарна система України»;

– передбачене проєктом Закону України «Про пенітенціарну систему» визначення «пенітенціарна система України» потребує доповнення, завдяки чому пропонуємо частину 1 статті 1 проєку Закону України «Про пенітенціарну систему», яку викласти у такій редакції: «пенітенціарна система України» – система органів, установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, таборів для тримання військовополонених та закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання, що мають особливі повноваження та виконують спеціальні завдання, діяльність яких спрямована на реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, розміщення та тримання військовополонених;

– розроблений з метою забезпечення реформування пенітенціарної системи проєкт закону «Про пенітенціарну систему», та схвалена Стратегія реформування пенітенціарної системи до 2026 року потребують удосконалення з урахуванням нових завдань та функцій, а також структури пенітенціарної системи, пов'язаних із введенням правового режиму воєнного стану в Україні;

– Україна має унікальний досвід реформування пенітенціарної системи в умовах воєнного стану, тому під час подальшого реформування пенітенціарної системи слід перш за все ґрунтуватись на власному досвіді з урахуванням нових вимог сьогодення для нашої держави;

– під час визначення перспективних напрямів реформування пенітенціарної системи України в умовах правового режиму воєнного стану, слід зосередити увагу на тому, що саме персонал ДКВС України виконує безпосередню роль у виправленні засуджених, які можуть бути мобілізовані, а також забезпечує правопорядок під час тримання військовополонених, що впливає на авторитет Україні на міжнародній арені. А тому під час подальшого реформування пенітенціарної системи в Україні слід оновлювати підходи щодо правового та соціального захисту персоналу пенітенціарної системи, удосконалювати систему його добору, а також та порядок і умови проходження служби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Россіхін В. Механізм держави і місце в ньому пенітенціарної системи. *Актуальні проблеми державного управління*. 2008. № 2. С. 182–188. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdy_2008_2_25 (дата звернення: 23.06.2024).

2. Бодюл Є. Проблеми доктринального визначення поняття «пенітенціарна система». *Науковий* вісник Національної академії внутрішніх справ. 2013. № 1. С. 29–35.

3. Про пенітенціарну систему: проєкт Закону України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62965 (дата звернення: 24.06.2024).

4. Шкута О. Теоретико-правовий аналіз поняття «пенітенціарна система». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. Вип. 30. Т. 2. С. 56–59. URL: http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc30/part_2/16.pdf (дата звернення: 24.06.2024).

5. Про затвердження Порядку тримання військовополонених: постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2022 р. № 413. Дата оновлення: 28.03.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-2022-%D0%BF#Text (дата звернення: 24.06.2024).

6. Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо запровадження інституту умовно-дострокового звільнення осіб від відбування покарання для безпосередньої їх участі в обороні країни, захисті її незалежності та територіальної цілісності: Закон України від 08.05.2024 р. № 3687-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-IX#Text (дата звернення: 22.06.2024).

7. BBC NEWS Україна. Офіційний сайт. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c88z2vgmx3ro (дата звернення: 23.06.2024).

8. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 р. № № 1129-IV. Дата оновлення: 28.03.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#top (дата звернення: 24.06.2024).

9. Богатирьов А. Інституційне реформування кримінально-виконавчої системи України та її трансформації в пенітенціарну систему в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2023. № 3. С.196–201.

10. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 р. № 1153-р. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-stratehii-reformuvannia-penitentsiarnoi-systemy-na-period-do-2026-roku-ta-zatverdzhennia-operatsiinoho-planu-ii-realizatsii-u-20222024-rokakh-s1153-161222 (дата звернення: 22.06.2024).

УДК 342.9 (477)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/51

ЛІЦЕНЗУВАННЯ ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ЛЮДИНИ НА ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ

LICENSING AS A MEANS OF ENSURING A PERSON'S RIGHT TO HEALTH CARE IN UKRAINE

Козін С.М., д.ю.н., професор, старший дослідник,
провідний науковий співробітник відділу науково-правових експертиз та законопроектних робіт
Науково-дослідний інститут публічного права

Конституція України гарантує право кожної людини на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, що забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм. При цьому сутність здоров'я стосується організаційних, правових, фінансових, економічних, політичних, соціальних та інших аспектів. Відповідно до «Основ законодавства України про охорону здоров'я», здоров'я – це стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороб і фізичних вад, а охорона здоров'я – це система заходів, які здійснюються органами державної влади та органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, закладами охорони здоров'я, медичними та фармацевтичними працівниками і громадянами з метою збереження та відновлення фізіологічних і психологічних функцій, оптимальної працездатності та соціальної активності людини при максимальній біологічно можливій індивідуальній тривалості її життя. З метою забезпечення права на охорону здоров'я в країні діє система охорони здоров'я. Одним із вагомих державних заходів забезпечення права людини на охорону здоров'я в Україні, є визначена нормативно-правовими актами система ліцензування видів господарської діяльності. Законодавець визначив, що видами господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, та які мають безпосереднє відношення до охорони здоров'я громадян є: виробництво лікарських засобів; оптова та роздрібна торгівля лікарськими засобами; імпорт лікарських засобів; медична практика. Звертається увага, що Закон України «Про ліцензування видів господарської діяльності» не містить вказівку, що експорт ліків, як вид господарської діяльності підлягає ліцензуванню. Акцентується увага на правовому механізмі примусового ліцензування, процедурі надання дозволу на використання запатентованого винаходу (корисної моделі), що стосується лікарського засобу, без згоди власника патенту та з виплатою йому компенсації та невизначеності процедури передачі технічної документації, що може в подальшому призвести до правової невизначеності, особливо під час режиму воєнного стану.

Ключові слова: охорона здоров'я, правове регулювання, ліцензування, державні органи, лікарські засоби, медична практика, дозволи, процедура.

The Constitution of Ukraine guarantees the right of every person to health care, medical assistance and medical insurance, which is provided by state financing of relevant social and economic, medical and sanitary and health and preventive programs. At the same time, the essence of health refers to organizational, legal, financial, economic, political, social and other aspects. According to the «Basics of the legislation of Ukraine on health care», health is a state of complete physical, mental and social well-being, and not just the absence of diseases and physical disabilities, and health care is a system of measures carried out by state bodies authorities and local self-government bodies, their officials, health care institutions, medical and pharmaceutical workers and citizens in order to preserve and restore physiological and psychological functions, optimal working capacity and social activity of a person with the maximum biologically possible individual length of his life. In order to ensure the right to health care, the country has a health care system. One of the important state measures to ensure the human right to health care in Ukraine is the system of licensing of types of economic activity defined by normative legal acts. The legislator determined that the types of economic activity that are subject to licensing and that are directly related to the health care of citizens are: production of medicinal products; wholesale and retail trade of medicines; import of medicines; medical practice. It should be noted that the Law of Ukraine "On Licensing of Types of Economic Activity" does not contain an indication that the export of medicines as a type of economic activity is subject to licensing. Attention is focused on the legal mechanism of compulsory licensing, the procedure for granting permission to use a patented invention (utility model) related to a medicinal product, without the consent of the patent owner and with payment of compensation to him and the uncertainty of the procedure for the transfer of technical documentation, which may further lead to legal uncertainty, especially during martial law.

Key words: health care, legal regulation, licensing, government bodies, drugs, medical practice, permits, procedure.

Вступ. Відповідно до положень Основного Закону нашої держави життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека людини є найвищою соціальною цінністю. З метою забезпечення гарантованого права на охорону здоров'я, держава в особі уповноважених органів вживає необхідні організаційно-правові заходи і способи спрямовані на збереження здоров'я людини. Право людини на здоров'я охоплює широкий спектр явищ і практик, пов'язаних зі здоров'ям. До цього спектра безпосередньо належить ліцензування – один із засобів забезпечення права людини на охорону здоров'я.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження правових засад ліцензування як засобу забезпечення права людини на охорону здоров'я в Україні, а також виявлення недоліків у цій сфері суспільних відносин.

Аналіз останніх досліджень та публікацій та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Сучасний стан охорони здоров'я в Україні характеризується непослідовністю і прорахунками, коли прогнози, перспективи і очікувані результати сприймаються як реальні досягнення. Для того щоб мінімізувати негативні наслідки стратегічних помилок, необхідно закріпити перспективну модель системи охорони здоров'я України, на законодавчому рівні, закріпити її принципи та гарантії недоторканності [1, с. 686]. Вирішенню проблем окремих складових ліцензування медичної сфери приділяли увагу Н.В. Волк, З.С. Гладун, С.В. Книш, Б.О. Логвиненко, Г.В. Муляр, В.М. Пашков, Л.М. Руснак, О.П. Світличний, О.Г. Стрельченко, С.Г. Стеценко та ін., однак, внесення змін до нормативно-правового регулювання відносин у сфері охорони здоров'я та сучасні виклики потребують оновлення наукових поглядів.

Виклад основного матеріалу. Конституція України визначає, що людина, її життя і здоров'я, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди [2]. Наведений імператив визначений у статтях 3, 49, 50 Основного закону України свідчить, що перераховані вище цінності складають одну із головних зовнішніх функцій держави у сфері охорони здоров'я.

Однією з гарантій забезпечення права на охорону здоров'я є ліцензування, яке виступає як впроваджений

державою засіб правового регулювання. Основним нормативним актом, що регулює суспільні відносини у сфері ліцензування видів господарської діяльності, визначає виключний перелік видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, встановлює уніфікований порядок їх ліцензування, нагляд і контроль у сфері ліцензування, відповідальність за порушення законодавства у сфері ліцензування видів господарської діяльності є Закон України «Про ліцензування видів господарської діяльності» від 02.03.2015 р.

№ 222-VIII, відповідно до норм закону ліцензування застосовується лише до такого виду господарської діяльності, провадження якого становить загрозу порушення прав, законних інтересів громадян, життю чи здоров'ю людини, навколишньому природному середовищу та/або безпеці держави, і лише у разі недостатності інших засобів державного регулювання [3].

Ліцензійна діяльність у сфері охорони здоров'я забезпечується системою уповноважених державою органів. Здійснюючи дослідження стандартизації, ліцензування та сертифікації у сфері охорони здоров'я О. Світличний та Н. Волк, зазначають, що сучасну систему публічного управління складають уповноважені державою органи публічного та приватного права [4, с. 60].

Відповідно до положень вищевказаного закону, видами господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, та які мають безпосереднє відношення до охорони здоров'я громадян є: 1) виробництво лікарських засобів; 2) оптова та роздрібна торгівля лікарськими засобами; 3) імпорт лікарських засобів; 4) медична практика. Колізією цього закону є те, що він не містить вказівку, що експорт ліків, як вид господарської діяльності підлягає ліцензуванню. Законодавець визначив, що з метою забезпечення права на охорону здоров'ю людини, такі види господарської діяльності, що пов'язані із лікарськими засобами та медичною практикою підлягають ліцензуванню. Проте, на відміну від медичної практики, пункт 10 частини першої ст. 7 Закон України «Про ліцензування видів господарської діяльності» визначає, що діяльність пов'язана із лікарськими засобами здійснюється з урахуванням особливостей, визначених Законом України «Про лікарські засоби» [3].

Наведена законодавча норма вказує на те, що крім Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності», відносини у сфері ліцензування лікарські засобів регулюються нормами Закону України «Про лікарські засоби» від 04.04.1996 р. № 123/96-ВР, згідно частини першої ст. 10 якого виробництво лікарських засобів здійснюється фізичними або юридичними особами на підставі ліцензії, що видається в порядку, встановленому законодавством. У додатку до ліцензії зазначається перелік форм лікарських засобів, дозволених до виробництва ліцензіату, а також особливі умови провадження діяльності [5]. Для здійснення ліцензійної діяльності у галузі виробництва лікарських засобів суб'єкт господарювання повинен відповідати таким умовам: мати наявну відповідно до встановлених вимог матеріально-технічну базу; кваліфікований персонал; належні умов здійснення контролю за якістю лікарських засобів. Суб'єкт господарювання також повинен відповідати умовам ліцензування у разі провадження господарської діяльності з оптової та роздрібної торгівлі лікарськими засобами, здійснення електронної роздрібної торгівлі лікарськими засобами, а також у ввезення в Україну та вивезення з України лікарських засобів.

При цьому слід зазначити, що в ст. 18 Закону України «Про лікарські засоби» міститься вказівка, що вивезення лікарських засобів з України здійснюється в порядку, передбаченому законодавчими актами України, а на період дії воєнного стану в Україні Кабінет Міністрів України за поданням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, може тимчасово зупинити експорт лікарських засобів у разі незабезпечення потреб системи охорони здоров'я України в таких лікарських засобах у повному обсязі.

На відміну від Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності», ст. 18 Закону України «Про лікарські засоби» містить положення щодо експорту лікарських засобів. Варто звернути увагу ще на одну особливість ліцезування експорту лікарських засобів. В наслідок прийняття Закону України «Про прийняття Протоколу про внесення змін до Угоди ТРІПС» від 03.02.2016 р. № 981-VIII, для експорту «фармацевтичного продукту», а це будь-який запатентований продукт або продукт, виготовлений з використанням запатентованного процесу, у фармацевтичному секторі, необхідний для вирішення проблем охорони здоров'я, може бути видана примусова ліцензія, відповідно до статті 31bis (Додаток до Угоди ТРІПС) [6].

Механізм примусового ліцензування визначено частиною третьою ст. 30 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» від 15.12.1993 р. № 3687-XII [7], відповідно до якого, з метою забезпечення здоров'я населення, оборони держави, екологічної безпеки та інших інтересів суспільства Кабінет Міністрів України може дозволити використання запатентованого винаходу (корисної моделі) визначеній ним особі без згоди володільця патенту.

Процедуру надання дозволу на використання запатентованого винаходу (корисної моделі), що стосується лікарського засобу, без згоди власника патенту та з виплатою йому компенсації визначає Порядок надання дозволу на використання запатентованого винаходу (корисної моделі), що стосується лікарського засобу, затверджений Кабінетом Міністрів України від 04.12. 2013 р. № 87 [8]. Також слід звернути увагу, що у сфері медицини наявні як оригінальні лікарські засоби (референтні), які зазвичай охороняються патентами, так і генеричні препарати (непатентовані), а тому для узгодження національного законодавства з Угодою про торгівельні аспекти прав інтелектуальної власності (Угода ТРІПС) рекомендується передбачати гарантії для захисту суспільних прав, аналогічних тим, що містяться в Угоді ТРІПС. Відповідні гарантії включають обов'язкове ліцензування і залучення патентованих лікарських засобів для виробництва генеричних препаратів [9, с. 92].

Аналіз нормативно-правового забезпечення у галузі ліцензійної діяльності охорони здоров'я вказує, що у цій галузі відносин задіяні органи публічної влади. Згідно частини третьої ст. 4 Закону України «Про лікарські засоби» управління у сфері створення, виробництва, контролю якості та реалізації лікарських засобів у межах своєї компетенції здійснюють центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері контролю якості та безпеки лікарських засобів [4]. Відповідно до Положення про Міністерство охорони здоров'я України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25.03.2015 р. № 267, МОЗ є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я. Згідно пункту 10 Положення МОЗ здійснює ліцензування

господарської діяльності з медичної практики та ліцензування господарської діяльності банків пуповинної крові, інших тканин і клітин людини згідно з переліком, затвердженим МОЗ [10]. Іншим центральним органом виконавчої влади є Державна служба України з лікарських засобів та контролю за наркотиками (Держлікслужба), діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів

України через Міністра охорони здоров'я, який реалізує державну політику у сферах контролю якості та безпеки лікарських засобів, у тому числі медичних імунобіологічних препаратів, медичної техніки і виробів медичного призначення, та обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, протидії їх незаконному обігу, донорства крові та компонентів крові, функціонування системи крові, яка діє відповідно до Положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12.08.2015 р. № 647. Одним із завдань цієї служби є ліцензування господарської діяльності з виробництва лікарських засобів, імпорту лікарських засобів, оптової та роздрібної торгівлі лікарськими засобами, обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів; ліцензування господарської діяльності із заготівлі і тестування донорської крові та компонентів крові незалежно від їх кінцевого призначення, із переробки, зберігання, розподілу та реалізації донорської крові та компонентів крові, призначених для трансфузії, формування та ведення ліцензійного реєстру та ліцензійних справ, контроль за дотриманням ліцензіатами ліцензійних умов провадження відповідних видів господарської діяльності у сфері донорства крові та компонентів крові, функціонування системи крові [11].

Вказані органи виконавчої влади забезпечують виконання завдань держави щодо ліцензування господарської діяльності у сфері охорони здоров'я.

Слід звернути увагу на той факт, що в умовах режиму воєнного стану змінилися й вимоги щодо забезпечення дотримання вимог законодавства про ліцензування видів господарської діяльності у сфері охорони здоров'я. Відповідно до ліцензійних умов провадження господарської діяльності з виробництва лікарських засобів, оптової та роздрібної торгівлі лікарськими засобами, імпорту лікарських засобів (крім активних фармацевтичних інгредієнтів), здійснюються відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 30.11.2016 р. № 929 [12], установлено, що на період дії воєнного стану забезпечення дотримання вимог законодавства про ліцензування видів господарської діяльності під час ввезення на територію України, зберігання, контролю якості, видачі дозволу на випуск (реалізацію) серії лікарських засобів, які закуповуються особою, уповноваженою на здійснення закупівель у сфері охорони здоров'я, здійснюється шляхом залучення суб'єктів господарювання, які мають ліцензію на провадження господарської діяльності з імпорту лікарських засобів, а також ліцензування видів господарської діяльності під час зберігання, транспортування лікарських засобів, що закуповуються особою, уповноваженою на здійснення закупівель у сфері охорони здоров'я, законодавства про контроль якості лікарських засобів під час оптової торгівлі здійснюється шляхом залучення суб'єктів господарювання, які мають ліцензію на провадження господарської діяльності з оптової торгівлі лікарськими засобами.

Висновки. Таким чином, з урахуванням викладених вище міркувань, можна дійти висновку, що однією із важливих гарантій забезпечення права людини на життя і здоров'я є ліцензування, яке виступає як впроваджений державою засіб правового регулювання. Однак, незважаючи на те, що в практичній площині механізм примусового ліцензування використовуються дуже рідко, державі необхідно врегулювати правові гарантії як власника патенту, так й інтереси суспільства і держави, оскільки невизначеність процедури передачі технічної документації може в подальшому призвести до правової невизначеності, особливо під час режиму воєнного стану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Lohvynenko, B.O., Myroniuk, R. V., Svitlychnyy, O. P., Prokopenk, A. Y. Kalenichenko, L. I. The way the health care system in Ukraine looks like: international practices within national realities. *Wiadomości Lekarskie.* 2019, № 72 (4). Tom LXXII, nr 4. Pp. 685–691.
2. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.
3. Про ліцензування видів господарської діяльності: Закон України від 02.03.2015 р. № 222-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 23. Ст. 158.
4. Волк Н.В., Світличний О.П. Адміністративно-правове регулювання фармацевтичної діяльності в Україні: шляхи вдосконалення: монографія. Київ, НУБіП України, 2018. 185 с.
5. Про лікарські засоби: Закон України від 04.04. 1996 р. № 123/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 22. Ст. 86.
6. Про прийняття Протоколу про внесення змін до Угоди ТРІПС для експорту «фармацевтичного продукту»: Закон України від 03.02.2016 р. № 981-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2016. № 12. Ст. 133.
7. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 15.12.1993 р. № 3687-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1994. № 7. Ст. 32.
8. Про Порядок надання дозволу на використання запатентованого винаходу (корисної моделі), що стосується лікарського засобу: постанова Кабінету Міністрів України від 04.12. 2013 р. № 87. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-2013-п#Text
9. Кодинець А.О. Правова охорона лікарських засобів у системі інтелектуальної власності. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2017. Вип. 5. Т. 1. С. 91–94.
10. Положення про Міністерство охорони здоров'я України: постанова Кабінету Міністрів України від 25.03. 2015 р. № 267. URL: https://zakon.rada.gov. ua/laws/show/267-2015-п#Text
11. Положення про Державну службу України з лікарських засобів та контролю за наркотиками: постанова Кабінету Міністрів України від 12.08. 2015 р. № 647. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/647-2015-п#Text
12. Ліцензійні умови провадження господарської діяльності з виробництва лікарських засобів, оптової та роздрібної торгівлі лікарськими засобами, імпорту лікарських засобів (крім активних фармацевтичних інгредієнтів): постанова Кабінету Міністрів України від 30.11.2016 р. № 929. URL: https:// zakon.rada.gov.ua/ laws/show/929-2016-п#Text

УДК 343.222/.343.83:328.185(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/52

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПЕРСОНАЛУ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПОВ'ЯЗАНІ З КОРУПЦІЄЮ

RESPONDIBILITY OF THE PERSONNEL OF THE STATE CRIMINAL AND EXECUTIVE SERVICE OF UKRAINE FOR CORRUPTION OFFENCES

Константінов С.Ф., д.ю.н., професор,
професор кафедри загальноправових дисциплін
Навчально-науковий гуманітарний інститут Національної академії Служби безпеки України

У статті досліджуються питання відповідальності персоналу ДКВСУ за корупційні правопорушення, проводиться аналіз законодавчої бази та механізмів контролю, а також напрацьовано рекомендації щодо покращення ефективності антикорупційних заходів. Акцентується, що Україна має розгалужену систему антикорупційного законодавства, яка охоплює різні аспекти боротьби з корупцією. Основними нормативно-правовими актами, які поширюються на Державну кримінально-виконавчу службу України є Закон України «Про запобігання корупції», Кримінальний кодекс України; Кодекс України про адміністративні правопорушення, Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України», Закон України «Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України». Наголошується, що співробітники кримінально-виконавчої системи, як особи, що вчиняють адміністративні правопорушення, становлять значно більшу суспільну небезпеку порівняно з іншими особами, які порушують порядок управління. Ця небезпека проявляється в наступному способі: такі працівники прямо зіштовхуються з режимними обмеженнями у виконанні своїх обов'язків, і їхні протиправні дії негативно впливають на оперативну обстановку в установах виконання покарань. Вони усвідомлюють можливі наслідки використання засудженими заборонених предметів для вчинення нових протиправних дій, включаючи серйозні кримінальні злочини, включаючи вбивства. Ці співробітники мають більше можливостей для вчинення адміністративних правопорушень, оскільки вони краще знайомі з методами протидії проникненню заборонених предметів у виправні установи. Робляться висновки, що відповідальність персоналу ДКВСУ за корупційні правопорушення є ключовим аспектом забезпечення законності та ефективності функціонування кримінально-виконавчої системи України. Ефективна боротьба з корупцією вимагає комплексного підходу, який включає посилення законодавчої бази, механізмів контролю, освіти та стимулювання доброчесності.

Ключові слова: персонал, Державна кримінально-виконавча служба України, відповідальність, зловживання службовим становищем, протидія корупційним правопорушенням в Державній кримінально-виконавчій службі України, дисциплінарне стягнення, законність, зловживання службовим становищем, службові повноваження.

The article examines the issue of the responsibility of the DKVSU staff for corruption offenses, analyzes the legislative framework and control mechanisms, and also develops recommendations for improving the effectiveness of anti-corruption measures. It is emphasized that Ukraine has an extensive system of anti-corruption legislation, which covers various aspects of the fight against corruption. The main legal acts that apply to the State Criminal Enforcement Service of Ukraine are the Law of Ukraine «On Prevention of Corruption», the Criminal Code of Ukraine; The Code of Ukraine on Administrative Offenses, the Law of Ukraine «On the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine», the Law of Ukraine «On the Disciplinary Statute of Internal Affairs Bodies of Ukraine». It is emphasized that employees of the criminal enforcement system, as persons who commit administrative offenses, represent a much greater public danger compared to other persons who violate the administrative procedure. This danger manifests itself in the following way: such employees directly face regime restrictions in the performance of their duties, and their illegal actions negatively affect the operational environment in penal institutions. They are aware of the possible consequences of convicts using prohibited items to commit new offences, including serious criminal offences, including murder. These employees have more opportunities to commit administrative offenses, as they are more familiar with the methods of combating the entry of prohibited items into correctional institutions. The conclusions are drawn that the responsibility of the staff of the DKVSU for corruption offenses is a key aspect of ensuring the legality and effectiveness of the functioning of the criminal-executive system of Ukraine. An effective fight against corruption requires a comprehensive approach that includes strengthening the legal framework, control mechanisms, education and promoting integrity.

Key words: personnel, State Criminal Enforcement Service of Ukraine, responsibility, abuse of official position, combating corruption offenses in the State Criminal Enforcement Service of Ukraine, disciplinary action, legality, abuse of official position, official powers.

Постановка проблеми. Корупція є однією з найбільших загроз для розвитку та функціонування державних інституцій, зокрема у сфері кримінально-виконавчої системи. Державна кримінально-виконавча служба України (ДКВСУ) виконує важливу роль у забезпеченні правопорядку та виконанні судових рішень. Відповідальність її персоналу за корупційні правопорушення є ключовим аспектом забезпечення законності та довіри до цієї служби.

Метою цієї статті є дослідження відповідальності персоналу ДКВСУ за корупційні правопорушення, аналіз законодавчої бази та механізмів контролю, а також рекомендації щодо покращення ефективності антикорупційних заходів.

Оцінка стану наукового дослідження. Дослідженням питань запобігання корупції як комплексного присвячені наукові праці Є.А. Бовкуна, О.Ю. Бусол, В.Д. Гвоздецького, Є.В. Глушка, А.І. Дьоміна, З.Р. Кісіль, Ю.В. Коваленка, І.В. Корулі, В.О. Лисенка, В.І. Литвиненка, І.П. Лопушинського, В.В. Мастицького, М.І. Мельника, Є.В. Невмержицького, Є.Д. Скулиша, С.Г. Стеценка, О.В. Ткаченка, Х.А. Тулі, М.І. Хавронюка, І.В. Чубенко, І.І. Яцків, А.О. Яфонкіна та ін. Проте проблеми запобігання проявам корупції залишаються актуальними.

Виклад основного матеріалу. Становлення України як демократичної правової держави потребує створення ефективної правової бази, спрямованої на забезпечення та регулювання суспільних відносин у сфері управління, особливо у діяльності кримінально-виконавчої системи України. Адміністративна відповідальність відіграє ключову роль у цьому процесі, допомагаючи запобігати правопорушенням у цій системі та забезпечуючи законність, стабільність і нормальну роботу її органів і установ.

Україна має розгалужену систему антикорупційного законодавства, яка охоплює різні аспекти боротьби з корупцією. Основними нормативно-правовими актами, які поширюються на Державну кримінально-виконавчу службу України є: Закон України «Про запобігання корупції», Кримінальний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України».

Персонал ДКВСУ несе відповідальність за корупційні правопорушення відповідно до Кримінального кодексу України (статті 368, 369-2 та інші) та Кодексу України про

адміністративні правопорушення (стаття 172-4). Ці нормативно-правові акти передбачають різні види відповідальності, включаючи кримінальну, адміністративну та дисциплінарну.

Адміністративний проступок менш небезпечний для суспільства, ніж злочин, тому громадськість засуджує його менше. Оцінка поведінки особи залежить від різних факторів: світогляду, ідеології, суспільної психології та ціннісних орієнтацій. Тому однакові проступки можуть оцінюватися різними людьми по-різному. Знання правової заборони дозволяє громадянину вибирати поведінку, що відповідає цій забороні; незнання ж створює передумови для дій, що ґрунтуються лише на власних переконаннях. В таких випадках правопорушник зазвичай усвідомлює, що його неправомірні дії не завдадуть конкретної шкоди іншій особі, оскільки абстрактні заборони не мають конкретного адресата. Це послаблює його внутрішній самоконтроль, руйнує ціннісні установки та створює умови для вчинення адміністративного проступку [1].

С.В. Пєтков визначає адміністративну відповідальність як вид юридичної відповідальності, що, подібно до іншої юридичної відповідальності, поділяється на відповідальність за проступки та злочини. Адміністративна відповідальність може бути застосована за адміністративні проступки та адміністративні злочини. Учений також зазначає, що особливістю відповідальності посадових осіб органів публічної влади є те, що вони, крім адміністративної відповідальності, несуть ще й трудову відповідальність (за трудові проступки, описані в КЗпП), а також можуть бути притягнуті до інших видів відповідальності за порушення норм режимів таємності та дозвільних вимог. Головне тут те, що посадові особи органів державної влади несуть підвищену відповідальність за ті проступки, які вчиняють звичайні громадяни [2].

Адміністративна відповідальність як правовий інститут ґрунтується на принципах законності, доцільності, невідворотності покарання у разі притягнення до відповідальності та індивідуалізації заходів відповідальності. Водночас вона має специфічні риси, що якісно відрізняють її від інших видів юридичної відповідальності. Відмінності адміністративної відповідальності полягають у таких критеріях: 1) підстави притягнення; 2) органи, які розглядають справи про адміністративні правопорушення; 3) коло суб'єктів; 4) правові наслідки; 5) процесуальна процедура; 6) санкції.

Основними рисами адміністративної відповідальності за передачу заборонених предметів є такі:

Адміністративне правопорушення, яке полягає у прихованій передачі або спробі передачі будь-яким способом особам, що утримуються у слідчих ізоляторах чи установах виконання покарань, таких предметів як алкогольні напої, лікарські засоби та інші речовини, що викликають одурманювання, а також інших заборонених предметів.

Від моменту введення і до теперішнього часу адміністративна відповідальність за передачу заборонених предметів завжди встановлювалася виключно на законодавчому рівні.

Всі фізичні особи, осудні та ті, що досягли шістнадцятирічного віку на момент вчинення правопорушення, за винятком засуджених, підозрюваних та обвинувачених у скоєнні злочинів.

Адміністративна відповідальність за порушення вимог ст. 188 КУпАП передбачає такі покарання як попередження та штраф із конфіскацією заборонених предметів.

Притягнення до адміністративної відповідальності за передачу заборонених предметів здійснюється у порядку провадження у справах про адміністративні правопорушення, який характеризується оперативністю реагування на виявлені порушення закону та спрощеною процедурою.

Адміністративна відповідальність за передачу заборонених предметів особам, що утримуються в установах Державної кримінально-виконавчої служби, є одним із засобів забезпечення режиму у цих установах.

Вчинення такого правопорушення співробітниками пенітенціарної системи не виключає за змістом застосовування адміністративно-правової норми. Так, як співробітники кримінально-виконавчої системи в даному контексті виступають як посадові особи Державної кримінально-виконавчої служби України, що мають спеціальні звання і займають посади в структурі державних органів, які виконують покарання.

Зазначене дозволяє виділити такі особливості адміністративної відповідальності осіб рядового та начальницького складу:

Дисциплінарна відповідальність: Відповідальність за адміністративні правопорушення переважно регулюється дисциплінарним статутом органів внутрішніх справ.

Загальні підстави відповідальності: За деякі правопорушення (вичерпний перелік яких наведено у ч. 1 статті 15 КУпАП) відповідальність настає на загальних підставах.

Виключення з адміністративних стягнень: До осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ не застосовують такі види адміністративних стягнень, як штраф, виправні роботи та адміністративний арешт.

Передача матеріалів про правопорушення: Органи (посадові особи) мають право замість накладення адміністративних стягнень передавати матеріали про правопорушення відповідним органам (посадовим особам) для вирішення питання про притягнення винних до дисциплінарної відповідальності.

Адміністративна відповідальність часто порівнюється з кримінальною, до якої вона дуже близька, але має свої особливості. Серед цих особливостей виділяють:

а) Адміністративні стягнення менш суворі, ніж кримінальні покарання, і мають свої важливі правові наслідки.

б) Справи про адміністративні правопорушення можуть порушувати та притягати до адміністративної відповідальності не тільки суди, але й комісії у справах неповнолітніх, органи державного управління, зокрема органи внутрішніх справ, державні інспекції, податкові, митні органи та інші державні органи і посадові особи.

в) Особливий порядок притягнення до адміністративної відповідальності передбачає одночасне застосування заходів забезпечення провадження у справі, таких як адміністративне затримання, огляд речей і особистий огляд тощо.

г) Адміністративні покарання накладаються на осіб, які не перебувають у службовому підпорядкуванні (чим адміністративна відповідальність відрізняється від дисциплінарної).

д) Адміністративна відповідальність забезпечує реалізацію не тільки адміністративно-правових норм, а й норм усіх галузей приватного та публічного права.

Адміністративна відповідальність відзначається множинністю правових норм, які регулюють її різні аспекти, а також великою кількістю державних органів (посадових осіб), що займаються розслідуванням, розглядом і прийняттям рішень у справах про адміністративні правопорушення (проступки), та виконанням прийнятих рішень. Реалізація адміністративної відповідальності можлива лише за наявності трьох взаємопов'язаних елементів: 1. Вчинення дій, що порушують заборону, встановлену Кодексом про адміністративні правопорушення або іншими нормативними актами. 2. Порушення справи, розслідування, розгляд та ухвалення рішення щодо застосування санкції до особи, яка вчинила протиправну дію, або звільнення від неї, відповідно до Кодексу про адміністративні правопорушення або інших нормативних актів. 3. Виконання прийнятого рішення [3, с. 39].

Особливістю підстав адміністративної відповідальності посадових і службових осіб є те, що вони несуть

відповідальність за дії, включаючи неправомірні вказівки, виконання яких їхніми підлеглими або іншими працівниками призводить до порушення встановлених правил. Крім того, посадові особи можуть бути притягнуті до адміністративної відповідальності за невжиття заходів щодо забезпечення виконання правил іншими особами, якщо це входить до їхніх службових обов'язків. У такому випадку йдеться про порушення, вчинені як з власної вини, так і через службову діяльність. До останнього випадку може бути застосована подвійна відповідальність за одне й те саме порушення [4, с. 532].

У теорії адміністративного права виділяють такі види підстав адміністративної відповідальності: Фактичні: Вчинення особою особливого виду правопорушення – адміністративного, тобто наявність ознак такого правопорушення. Юридичні: Наявність у діях особи складу правопорушення, що включає суб'єкта, суб'єктивну сторону, об'єкт і об'єктивну сторону. Процесуальні: Наявність процесуальних норм, які забезпечують притягнення винної особи до адміністративної відповідальності [5, с. 246; 521, с. 10].

Необхідно відзначити, що структурно корупційні дії, вчинені працівниками кримінально-виконавчої системи, полягають у незаконному отриманні грошової винагороди за передачу засудженим предметів, чия торгівля у місцях позбавлення волі є забороненою. Отже, мотивацією для вчинення такого порушення є особиста вигода, зазвичай у формі грошових коштів, що відповідає ознакам корупційного злочину. Однак не завжди можна однозначно підтвердити корупційний аспект виконання цих дій, зокрема встановити, що вони були здійснені за отримання винагороди. Незважаючи на це, у випадках, коли не встановлено такий аспект, дії співробітників все одно підпадають під ознаки адміністративного правопорушення [6, с. 48].

Оскільки працівник пенітенціарної системи може мати мету уникнути кримінального покарання, він може аргументувати вчинення своїх протиправних дій тим, що вони були вчинені безоплатно і зі співчуття до засудженого. Враховуючи відсутність достатніх доказів, засуджений, намагаючись викликати адміністративне стягнення проти такого співробітника за незаконне діяння чи бездіяльність, може бути підданий лише адміністративному штрафу.

Співробітники кримінально-виконавчої системи, як особи, що вчиняють адміністративні правопорушення, становлять значно більшу суспільну небезпеку порівняно з іншими особами, які порушують порядок управління. Ця небезпека проявляється в наступному способі: такі працівники прямо зіштовхуються з режимними обмеженнями у виконанні своїх обов'язків, і їхні протиправні дії негативно впливають на оперативну обстановку в установах виконання покарань. Вони усвідомлюють можливі наслідки використання засудженими заборонених предметів для вчинення нових протиправних дій, включаючи серйозні кримінальні злочини, включаючи вбивства. Ці співробітники мають більше можливостей для вчинення адміністративних правопорушень, оскільки вони краще знайомі з методами протидії проникненню заборонених предметів у виправні установи [7, с. 188].

Необхідно відзначити, що стаття 1 Закону України «Про запобігання корупції» вводить нове поняття – «правопорушення, пов'язане з корупцією». Це термін використовується для опису дій, які не є прямими актами корупції, але порушують встановлені законом вимоги, заборони та обмеження для осіб, на які поширюється дія цього Закону. Вони можуть призвести до кримінальної, адміністративної, дисциплінарної або цивільно-правової відповідальності.

Правопорушення, пов'язані з корупцією, створюють соціальні умови, які сприяють виникненню корупційних явищ або сприяють конкретним корупційним діям, або вони можуть бути приховуванням або посередництвом для таких дій.

Варто також відзначити, що згідно з Законом України «Про запобігання корупції», за вчинення корупційного правопорушення особа не може бути притягнута до адміністративної відповідальності. Таке правопорушення тягне за собою кримінальну, дисциплінарну або цивільно-правову відповідальність, оскільки адміністративна відповідальність застосовується тільки до інших видів правопорушень, не пов'язаних з корупцією [8].

Слід підтримати пропозицію В. Настюка та Г. Крайника щодо внесення доповнень до статті 1 Закону України «Про запобігання корупції». Вони вважають, що до цієї статті потрібно додати визначення корупційного правопорушення, яке охоплюватиме дії, що можуть призвести до кримінальної, адміністративної, дисциплінарної або цивільно-правової відповідальності. Це необхідно, оскільки в діючому варіанті закону не враховано наявність глави 13-А Кодексу України про адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією [9, с. 54].

Варто відзначити, що Закон України «Про запобігання корупції» вніс ряд змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення. Після введення в дію відповідних положень цей Кодекс більше не містить складів адміністративних корупційних правопорушень, але відтепер містить склади адміністративних правопорушень, пов'язаних з корупцією. Це означає, що особи можуть нести адміністративну відповідальність за порушення обмежень щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності (ст. 172-4 КУпАП), отримання подарунків (ст. 172-5 КУпАП), порушення вимог фінансового контролю (ст. 172-6 КУпАП), вимог щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів (ст. 172-7 КУпАП), незаконного використання інформації, що стала відомою особі у зв'язку з виконанням службових повноважень (ст. 172-8 КУпАП) та за невжиття заходів щодо протидії корупції (ст. 172-9 КУпАП). Крім того, цим законом збільшено розміри штрафів за вчинення адміністративних правопорушень, пов'язаних з корупцією.

Необхідно відзначити, що передбачена адміністративна відповідальність за дії, такі як ненадання або надання завідомо недостовірної чи неповної інформації Національному антикорупційному бюро України під час запитів його посадових осіб, порушення законом встановлених термінів для надання цієї інформації, а також невиконання інших законних вимог Національного антикорупційного бюро України (згідно зі статтею 185-13), а також за невиконання вимог (приписів) Національного агентства з питань запобігання корупції щодо усунення порушень у законодавстві про запобігання та протидію корупції, не надання інформації чи документів у встановлені терміни, надання завідомо недостовірної інформації або не у повному обсязі (відповідно до статті 188-46), призводить до настання адміністративної відповідальності [10].

Важливо зазначити, що ці зміни в законодавстві мають ключове значення при визначенні таких дій відповідно до поняття «правопорушення, пов'язане з корупцією», яке закріплене у Законі. У разі кваліфікації цих дій як адміністративних корупційних правопорушень, законодавець раніше обов'язково вимагав наявність ознак корупції та умислу щодо вчинення дії як обов'язкових кваліфікуючих елементів суб'єктивної сторони складу. У той же час при кваліфікації дій як адміністративних правопорушень, пов'язаних з корупцією, не потрібно встановлювати та доводити такі кваліфікуючі ознаки складу. Отже, ця правова регламентація сприятиме спрощенню процесу кваліфікації цих дій.

Крім цього, були внесені зміни до КУпАП за Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції». Ці зміни передбачають збільшення строків для накладення стягнень за

вчинення правопорушень, пов'язаних з корупцією. Раніше адміністративне стягнення за корупційне правопорушення могло бути застосовано впродовж трьох місяців з моменту виявлення факту порушення, але не пізніше одного року з дня його вчинення. Тепер адміністративне стягнення за правопорушення, пов'язане з корупцією, може бути застосовано впродовж трьох місяців з моменту виявлення, але не пізніше двох років з дня вчинення порушення.

Крім цього, відбулися значні зміни у визначенні посадових осіб, які мають право складати протоколи за адміністративними правопорушеннями, пов'язаними з корупцією. Згідно з поправками до статті 255 КУпАП, це право надано посадовим особам органів внутрішніх справ та Національного агентства з питань запобігання корупції. Варто відзначити, що посадові особи Служби безпеки України втратили ці повноваження згідно з положеннями Закону України «Про запобігання корупції». Протокол про адміністративне правопорушення, пов'язане з корупцією, складається уповноваженою на те посадовою особою Національної поліції, прокуратури або НАЗК (стаття 255 КУпАП), і повинен відповідати вимогам статті 256 КУпАП.

Закон введе новий вид адміністративного стягнення, яке може застосовуватися виключно як додаткове, а саме – «позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю». Це стягнення судом призначається на строк від шести місяців до одного року, незалежно від наявності такого покарання у санкції статті (частини статті) Особливої частини Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП). Суд при цьому оцінює характер вчиненого адміністративного правопорушення, статус посади особи, яка його скоїла, та інші обставини справи, визнаючи, що залишення права на цю посаду або діяльність на строк більше одного року не є доцільним.

Висновки. Отже, адміністративна відповідальність для працівників державної кримінально-виконавчої служби (ДКВС) передбачена за наступні види правопорушень:

1. *Правопорушення, пов'язані з корупцією:* – Порушення встановлених законом обмежень щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності. – Порушення встановлених законом обмежень щодо одержання подарунків. – Порушення вимог фінансового контролю. – Порушення вимог щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів. – Незаконне використання інформації, що стала відома особі у зв'язку з виконанням службових повноважень. – Невжиття заходів щодо протидії корупції.

2. *Невиконання законних вимог (приписів) Національного агентства з питань запобігання корупції.*

3. *Ненадання, надання завідомо недостовірної чи не в повному обсязі інформації Національному антикорупційному бюро України та інші подібні дії.*

До інших видів адміністративних правопорушень, пов'язаних з корупцією, можуть бути віднесені, наприклад, корупційний лобізм, корупційний фаворитизм, корупційний протекціонізм.

Враховуючи вищезазначене, адміністративна відповідальність за порушення, пов'язані з корупцією, є формою юридичної відповідальності у сфері державного управління. Цей вид відповідальності виявляється у специфічній реакції держави на такі дії, які не є самими собою корупційними, але створюють передумови для корупції. Ці дії проявляються у недотриманні встановлених законом вимог, заборон, обмежень. Спеціально уповноважений суб'єкт у сфері протидії корупції, згідно з законом, може застосовувати адміністративне стягнення до суб'єкта, який вчинив таке правопорушення.

За вчинення правопорушень, пов'язаних з корупцією, передбачені адміністративні стягнення у вигляді штрафу, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до одного року, конфіскації отриманого доходу від підприємницької діяльності чи винагороди за сумісництвом, а також конфіскації подарунка, отриманого з порушенням встановлених обмежень.

Відповідальність персоналу ДКВСУ за корупційні правопорушення є ключовим аспектом забезпечення законності та ефективності функціонування кримінально-виконавчої системи України. Ефективна боротьба з корупцією вимагає комплексного підходу, який включає посилення законодавчої бази, механізмів контролю, освіти та стимулювання доброчесності. Тільки через системні заходи можна забезпечити високий рівень правопорядку та довіри до ДКВСУ.

До загальних шляхів подолання корупції в Державній кримінально-виконавчій службі України необхідно віднести роботу за такими напрямами:

1. Зміцнення правової бази

1.1. Вдосконалення законодавства. Необхідно оновити та вдосконалити чинне антикорупційне законодавство, враховуючи нові виклики та міжнародний досвід. Важливо запровадити більш жорсткі покарання за корупційні правопорушення, що стосуються діяльності кримінально-виконавчої системи.

1.2. Прийняття спеціальних нормативних актів. Створення та впровадження спеціальних нормативних актів, які регулюють питання запобігання корупції у ДКВСУ, зокрема щодо запобігання конфлікту інтересів, обмеження подарунків та інших переваг для працівників.

2. Покращення системи контролю

2.1. Внутрішній контроль. Підвищення ефективності внутрішнього контролю, включаючи регулярні перевірки, аудити та моніторинг діяльності працівників ДКВСУ. Важливу роль має відігравати служба внутрішньої безпеки, яка повинна активно займатися виявленням та запобіганням корупційним правопорушенням.

2.2. Зовнішній контроль. Забезпечення ефективного співробітництва ДКВСУ з іншими правоохоронними органами, такими як Національне антикорупційне бюро України (НАБУ) та Державне бюро розслідувань (ДБР). Вони мають здійснювати незалежний нагляд і контроль за діяльністю ДКВСУ.

3. Освіта та підвищення кваліфікації

3.1. Антикорупційне навчання. Регулярне проведення освітніх програм та тренінгів з антикорупційної тематики для всього персоналу ДКВСУ. Це сприятиме підвищенню обізнаності про антикорупційні стандарти та етику поведінки.

3.2. Підвищення кваліфікації. Організація програм підвищення кваліфікації для працівників ДКВСУ, спрямованих на оволодіння новими знаннями та навичками, необхідними для ефективної боротьби з корупцією.

4. Стимулювання доброчесності

4.1. Запровадження системи винагород. Впровадження системи винагород за виявлення та запобігання корупційним правопорушенням. Це може включати як матеріальні, так і нематеріальні заохочення для працівників, які демонструють високу доброчесність.

4.2. Підтримка етичних стандартів. Впровадження та підтримка високих етичних стандартів у діяльності ДКВСУ. Це включає розробку кодексів етики та поведінки для працівників, а також проведення регулярних консультацій та нарад з питань етики.

5. Технологічні рішення

5.1. Впровадження електронного урядування. Запровадження систем електронного урядування у діяльність ДКВСУ для зменшення можливостей для корупції. Це включає електронні документообіги, електронні системи звітності та моніторингу.

5.2. Використання сучасних технологій. Використання сучасних технологій для контролю та моніторингу діяльності персоналу ДКВСУ. Це може включати відеоспос-

тереження, автоматизовані системи обліку та аналітичні інструменти для виявлення підозрілої діяльності.

6. Громадський контроль та прозорість

6.1. Взаємодія з громадськістю. Активна взаємодія з громадськими організаціями та засобами масової інформації для підвищення прозорості діяльності ДКВСУ. Це включає регулярне інформування громадськості про заходи боротьби з корупцією та результати розслідувань.

6.2. Звітування та підзвітність. Запровадження регулярного звітування перед громадськістю та вищими органами влади про стан антикорупційної діяльності. Це сприятиме підвищенню підзвітності та прозорості діяльності ДКВСУ.

Подолання корупції в ДКВСУ вимагає комплексного підходу, який включає зміцнення правової бази, покращення системи контролю, освітні заходи, стимулювання доброчесності, впровадження технологічних рішень та підвищення прозорості діяльності. Тільки через системні та координовані зусилля можна досягти високого рівня законності та довіри до кримінально-виконавчої системи України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Курс адміністративного права України: підручник / В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, І.Д. Пастух, В.Д. Сущенко [та ін.] / за ред. В.В. Коваленка. К.: Юрінком Інтер, 2012. С. 220.

2. Пєтков С. В. Поняття юридичної відповідальності посадових осіб та її місце в системі юридичної відповідальності. URL: http://www.adminpravo.blogspot.com/2013/10/blog-post_ 9777.html (дата звернення: 30.05.2024).

3. Бородін І. Л., Круглов В. А. До питання про дефініцію «адміністративна відповідальність». *Юридичний вісник* «Повітряне і космічне право». 2012. № 1(22). С. 39–44.

4. Малиновський В. Я. Державне управління : навч. посіб.: 3-тє вид., переробл. та допов. Київ: Атіка, 2009. 608 с.

5. Юридична відповідальність : проблеми виключення та звільнення / кол. авт. : від. ред. Ю. В. Баулін. Донецьк : ПП «ВД «Кальміус», 2013. 424 с.

6. Корупція та відповідальність за корупційні дії : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. К. М. Левківського. Львів : Астролябія, 2009. 160 с.

7. Копотун І. М. Правові, організаційні та спеціально-кримінологічні заходи запобігання правопорушенням, пов'язаним із проникненням заборонених предметів до установ виконання покарань, та недозволеним (неслужбовим) зв'язкам персоналу із засудженими. Державна пенітенціарна служба України: історія, сьогодення та перспективи розвитку у світлі міжнародних пенітенціарних стандартів та Концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, затв. Указом Президента України від 8 лист. 2012 р. № 631: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 28–29 берез. 2013 р.). Київ: Державна пенітенціарна служба України, 2013. С. 396–399.

8. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. Дата оновлення: 04.05.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text (дата звернення: 05.06.2024).

9. Настюк В., Крайник Г. Проблеми адміністративної та кримінанальної відповідальності за корупційні правопорушення в Україні. *Право України*. 2015. № 12. С. 48–55.

10. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Кодекс України від 07.12.1984 р. № 8073-X. Дата оновлення: 19.05.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text (дата звернення: 05.06.2024).

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/53

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ФОРМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL FORMS OF INFORMATION SECURITY IN UKRAINE

Крупнова А.О., адвокат,
аспірант кафедри кримінально-правових та адміністративно-правових дисциплін
Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені Степана Дем'янчука

У статті, на основі аналізу чинного законодавства, наявних наукових, публіцистичних та методичних джерел, з'ясовано зміст адміністративно-правових форм забезпечення інформаційної безпеки в Україні. Запропоновано під адміністративно-правовою формою забезпечення інформаційної безпеки розуміти зовнішнє вираження впливу суб'єкта адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки на відповідний об'єкт з метою створення та збереження стану захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу, інших життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, за якого належним чином забезпечуються конституційні права і свободи людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації, доступ до достовірної та об'єктивної інформації, існує ефективна система захисту і протидії нанесенню шкоди через поширення негативних інформаційних впливів, у тому числі скоординоване поширення недостовірної інформації, деструктивної пропаганди, інших інформаційних операцій, несанкціоноване розповсюдження, використання й порушення цілісності інформації з обмеженим доступом.

Встановлено, що діяльність суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки в Україні може виражатися як у правових, так і неправових формах. Правові форми тягнуть за собою юридичні наслідки і за змістом поділяються на: правотворчі (видання нормативно-правових актів) і правозастосовні (ухвалення рішень у конкретних справах і правових суперечках, що виникають у процесі функціонування системи забезпечення інформаційної безпеки). Неправові форми адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки не спричиняють юридичних наслідків і, найчастіше, є результатом вчинення правових дій, тобто застосовуються на підставі вже наявних правових актів, договорів і документів, що мають юридичне значення. Їх ми поділили на дві основні групи: організаційні та матеріально-технічні. Організаційні заходи не пов'язані безпосередньо з виникненням, зміною та припиненням конкретних правовідносин. Вони здійснюються в процесі поточної діяльності зі створення та підтримання необхідного рівня інформаційної безпеки відповідного об'єкта захисту. За допомогою матеріально-технічних дій забезпечується можливість здійснення всіх інших форм, у яких виражається діяльність цих суб'єктів. Вони є передумовою для правових та організаційних форм забезпечення інформаційної безпеки.

Ключові слова: адміністративно-правове забезпечення, адміністративно-правова форма, інформаційна безпека, захист інформації, інформаційні відносини.

Based on the analysis of current legislation, available scientific, journalistic and methodological sources, the article clarifies the content of administrative and legal forms of information security in Ukraine. The author proposes to understand the administrative and legal form of information security as an external expression of the influence of the subject of administrative and legal provision of information security on the relevant object with a view to creating and maintaining the state of protection of State sovereignty, territorial integrity, democratic constitutional order and other vital interests of a person, society and the State, under which the constitutional rights and freedoms of a person to collect, store, use and disseminate information are duly ensured.

The author establishes that the activities of the subjects of administrative and legal support of information security in Ukraine may be expressed in both legal and non-legal forms. Legal forms entail legal consequences and are divided into lawmaking (issuance of regulatory legal acts) and law enforcement (decision-making in specific cases and legal disputes arising in the course of functioning of the information security system). Non-legal forms of administrative and legal support for information security do not entail legal consequences and are most often the result of legal actions, i.e., they are applied on the basis of existing legal acts, contracts and documents of legal significance. We have divided them into two main groups: organizational and logistical. Organizational measures are not directly related to the emergence, change and termination of specific legal relations. They are carried out in the course of ongoing activities to create and maintain the required level of information security of the respective object of protection. With the help of material and technical actions, it is possible to carry out all other forms in which the activities of these subjects are expressed. They are a prerequisite for legal and organizational forms of information security.

Key words: administrative and legal support, administrative and legal form, information security, information protection, information relations.

Постановка проблеми. Адміністративно-правове забезпечення інформаційної безпеки, як і будь-яка інша діяльність в Україні, неминуче знаходить своє вираження в певних формах і здійснюється різними методами. Адміністративно-правові форми забезпечення інформаційної безпеки показують, як і за допомогою чого реалізуються цілі, завдання і функції, що стоять перед системою адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки.

Адміністративно-правова форма забезпечення інформаційної безпеки є зовнішнім вираженням впливу суб'єкта адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки на відповідний об'єкт з метою створення та збереження стану захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу, інших життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, за якого належним чином забезпечуються конституційні права і свободи людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації, доступ до достовірної та об'єктивної інформації, існує ефективна система захисту і протидії нанесенню шкоди через поширення негативних інформаційних впливів, у тому числі скоординоване поширення недостовірної інформації, деструктивної пропаганди, інших інформаційних операцій, несанкціоноване розповсюдження, використання й порушення цілісності інформації з обмеженим доступом [1]. Специфіка завдань і функцій у царині забезпечення інформаційної безпеки породжує різноманіття форм цієї діяльності, які будуть розглянуті нами в цьому науковому дослідження.

Стан опрацювання проблематики. Різні аспекти проблематики адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки в Україні **розкривали в своїх працях:** І. Арістова, О. Баранов, В. Брижко, О. Довгань, О. Золотар, І. Корж, Р. Калюжний, Б. Кормич, В. Ліпкан, А. Марущак, В. Пилипчук, В. Рубан, Г. Сащук, Я. Собків, С. Феденько, Л. Харченко, В. Шамрай та ін. Визнаючи всю важливість виконаної вченими роботи, водночас необхідно відзначити, що попередні наукові праці, у тому числі на рівні дисертаційних досліджень, головним чином, були присвячені проблемам правового регулювання сфери забезпечення інформаційної безпеки в Україні.

Метою статті є з'ясування на основі аналізу чинного законодавства, наявних наукових, публіцистичних та мето-

дичних джерел, сутності та змісту адміністративно-правових форм забезпечення інформаційної безпеки в Україні.

Виклад основного матеріалу. Традиційно форми адміністративної діяльності залежно від породжуваних ними наслідків поділяють на: правові та неправові. Такий поділ властивий і для адміністративно-правових форм забезпечення інформаційної безпеки. При цьому вид конкретної форми визначається характером дій суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки щодо здійснення покладених на них функцій. Форма забезпечення інформаційної безпеки може бути віднесена до числа правових тільки в тому разі, якщо в діях, що здійснюються відповідним суб'єктом, чітко проявляється його юридичне волевиявлення.

1. Правові форми тягнуть за собою юридичні наслідки і можуть бути класифіковані за різними підставами. Так, за змістом адміністративно-правові форми забезпечення інформаційної безпеки поділяють на: правотворчі та правозастосовні.

Правотворча форма забезпечення інформаційної безпеки полягає у виробленні суб'єктами адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки правових норм, правил поведінки, що регулюють різні сторони суспільних відносин, що складаються з приводу забезпечення інформаційної безпеки, тобто, з позиції законодавця, адміністративно-правове регулювання у сфері інформаційної безпеки являє собою прийняття органами державної влади правових актів у сфері інформаційної безпеки.

Правотворчість являє собою складний процес, який складається з низки логічно послідовних стадій, що змінюють одна одну за результатом проміжного результату. Процес творення нормативно-правового акта не є одномоментним, а триває в часі, тобто є послідовною зміною визначених стадій. Стадії правотворчої діяльності можна визначити як самостійні фази процедурних дій щодо формування державної волі або як організаційно відокремлені комплекси тісно пов'язаних між собою дій, спрямованих на створення нормативно-правового акта. На кожній стадії виникає нова якість створюваного нормативно-правового акта (прийняття рішення про підготовку проекту нормативно-правового акта, внесення на розгляд правотворчого органу, прийняття рішення правотворчим органом щодо проекту нормативно-правового акта, оприлюднення та введення в дію нормативно-правового акта) [2, с. 4]. Застосування правотворчої форми більшою мірою притаманне державним суб'єктам адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки, зокрема, органам законодавчої та виконавчої влади, оскільки вони наділені відповідними повноваженнями.

Органи законодавчої влади України здійснюють адміністративно-правове забезпечення інформаційної безпеки у формі ухвалення законів, пов'язаних з інформаційною безпекою, що регулюють відповідні суспільні відносини.

Президент України є главою держави і в межах своєї компетенції видає укази та розпорядження. Тому видання Президентом України правових актів, що регулюють суспільні відносини, які виникають у сфері інформаційної безпеки, також слід відносити до правових форм її забезпечення. Крім правових актів, спрямованих на безпосереднє забезпечення інформаційної безпеки, Президент України видає акти, що за своєю природою не мають такої конкретної спрямованості, проте регулюють окремі питання, пов'язані зі здійсненням суб'єктами адміністративно-правове забезпечення інформаційної безпеки покладених на них функцій і спрямовані на ефективне функціонування деяких підсистем забезпечення інформаційної безпеки (наукової, інформаційної, освітньої, кадрової тощо).

Правотворчість суб'єктів виконавчої влади здійснюється на основі та на виконання правових актів, що мають вищу юридичну силу, які видаються органами законодавчої влади, Президентом України, і, відповідно, не може їм суперечити. Специфіка цієї групи правових актів полягає в тому, що вони можуть мати як галузевий відомчий характер, так і міжгалузевий надвідомчий характер, тобто встановлювати правові норми для суб'єктів суспільних відносин, які не перебувають із цими органами в субординаційному підпорядкуванні.

Правові акти, що регулюють питання забезпечення інформаційної безпеки, які видаються різними органами державної влади, у своїй сукупності, становлять законодавство України щодо інформаційної безпеки.

Правозастосовна форма забезпечення інформаційної безпеки являє собою діяльність суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки з реалізації правових норм щодо конкретних питань. Фактично, вона полягає в діях уповноважених на те органів і посадових осіб щодо підведення конкретного факту, що має юридичне значення, під відповідну правову норму для ухвалення індивідуального акта з метою розв'язання на основі правових норм певних питань, які виникають у процесі функціонування системи адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки.

Правозастосовний процес складається з декількох послідовних стадій, результати кожної з яких відображаються у відповідному акті застосування права. До основних стадій правозастосовного процесу належать такі: встановлення фактичних обставин юридичної справи та їх оцінювання. На цій стадії застосування права проводяться збирання, систематизація й аналіз інформації (доказів), які мають стосунок до розглянутої юридичної справи та можуть вплинути на владне правозастосовне рішення, що виноситься; встановлення фактичних обставин справи (юридична кваліфікація), що полягає у виборі й аналізі правового припису, який підлягає застосуванню й відповідає встановленим фактичним обставинам у розглянутій юридичній справі; прийняття (винесення) владного рішення у справі та його документальне оформлення. На третій стадії суб'єкт правозастосування конкретизує виявлену правову норму в рішенні, що виноситься, з урахуванням наявних у справі обставин [3, с. 11]. На останній стадії відбувається видання правозастосовником такого юридичного документа, як акт застосування права, у якому відображаються основні результати правозастосовної діяльності, здійсненої в рамках розгляду конкретної юридичної справи. Акт застосування права не містить у собі правових норм, він лише визначає механізм вирішення виниклого питання. Акти застосування права мають обов'язковий характер для всіх суб'єктів відповідних суспільних відносин, яким вони адресовані. При цьому ефективність і якість подальшого виконання таких актів істотно впливає на функціонування різних підсистем і всієї системи адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки загалом.

Правозастосування здійснюють переважно державні суб'єкти системи адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки, зокрема, Президент України, органи виконавчої та судової влади. За допомогою правозастосовної діяльності компетентні державні органи та їхні посадові особи реалізують покладені на них владні повноваження: в процесі управління системою адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки; в процесі розв'язання в адміністративному або судовому порядку індивідуально-конкретних справ чи спорів, що виникають у цій сфері.

Очевидно, що застосування правових форм, як правотворчих, так і правозастосовних, властиве здебільшого державним суб'єктам системи адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки. Однак, у випадках, встановлених законодавством, а також у разі делегування владних повноважень органами державної влади, правотворчість і правозастосування у сфері інформаційної безпеки, у межах наданої їм компетенції, можуть здійсню-

вати посадові особи органів місцевого самоврядування, громадські об'єднання (корпоративні норми), адміністрація підприємств та установ (локальні норми). Водночас до правотворчої діяльності, здійснюваної недержавним суб'єктами системи адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки можна віднести: видання локальних інструкцій у сфері інформаційної безпеки; встановлення додаткових правил і вимог інформаційної безпеки, що не суперечать відповідним правовим актам, які мають вищу юридичну силу; встановлення заходів соціального й економічного стимулювання забезпечення інформаційної безпеки тощо.

До правозастосовної ж діяльності зазначених суб'єктів у галузі забезпечення пожежної безпеки слід відносити: видання в межах наданої компетенції індивідуальних актів (усних і письмових розпоряджень, наказів) з питань функціонування системи адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки; призначення відповідальних за інформаційну безпеку на підприємствах і в установах; винесення рішень про заохочення співробітників, які беруть активну участь у забезпеченні інформаційної безпеки, про притягнення винних у недотриманні та неналежному виконанні вимог і правил інформаційної безпеки до дисциплінарної відповідальності тощо.

До правових форм адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки слід також відносити укладення договорів і вчинення інших юридично-значущих дій, оскільки вони можуть слугувати підставою виникнення різного роду правовідносин (адміністративних, цивільних, трудових та ін.), тобто спричинити певні юридичні наслідки. За допомогою вчинення такого роду дій суб'єкти системи адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки реалізують права і виконують обов'язки, встановлені чинним законодавством України щодо інформаційної безпеки, а також договорами, що регулюють суспільні відносини в цій сфері. Тому їх можна подати як різновид правових форм адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки та позначити як правореалізуючі.

Договори в галузі забезпечення інформаційної безпеки, залежно від учасників і характеру цих відносин, можуть мати міжнародний, адміністративно-правовий та цивільно-правовий характер.

Міжнародні договори є міжнародними угодами, які можуть укладатися уповноваженими державними органами України з іноземною державою (або державами) чи з міжнародною організацією в письмовій формі з різних питань співробітництва в галузі забезпечення інформаційної безпеки. Залежно від органів, які укладають міжнародні договори, розрізняють договори міждержавні, міжурядові та міжвідомчі.

Адміністративний договір є спільним правовим актом суб'єктів владних повноважень або правовим актом за участю суб'єкта владних повноважень та іншої особи, що ґрунтується на їх волеузгодженні, має форму договору, угоди, протоколу, меморандуму тощо, визначає взаємні права та обов'язки його учасників у публічно-правовій сфері і укладається на підставі закону [4]. Зазначені правові акти в галузі адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки можуть укладатися між: державними органами; державними органами та недержавними суб'єктами системи адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки. У випадках застосування державними органами договору як правової форми діяльності, спрямованої на здійснення завдань і функцій, що стоять перед ними, порядок укладення та чинність договору регулюється нормами не тільки цивільного, а й адміністративного права.

Законодавець також встановлює, що виробництво товарів із забезпечення інформаційної безпеки в Україні здійснюється на основі державного замовлення, однією з правових форм реалізації якого є державні контракти. Державний контракт є договором, укладеним державним замовником від імені держави з суб'єктом господарювання – виконавцем державного замовлення, в якому визначаються економічні та правові зобов'язання сторін і регулюються їх господарські відносини [5]. Такі договори укладаються в інтересах держави і не переслідують комерційних цілей.

Цивільно-правові договори в галузі інформаційної безпеки можуть укладатися між різними суб'єктами адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки з метою реалізації цими суб'єктами цивільних прав та обов'язків, що складаються в цій сфері суспільних відносин. Більшість таких договорів укладається з приводу виконання робіт і надання послуг у сфері інформаційної безпеки, до яких відносяться: виробництво, проведення випробувань, закупівля і поставка продукції щодо забезпечення інформаційної безпеки; монтаж, технічне обслуговування і ремонт систем і засобів, що відносяться до цієї сфери тощо. Крім укладення договорів, до дій, які тягнуть за собою певні юридичні наслідки, слід відносити видачу ліцензій, сертифікатів, а також інші дії посадових осіб, спрямовані на створення і збереження необхідного рівня інформаційної безпеки. Такі дії здійснюють переважно державні суб'єкти адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки під час реалізації покладених на них прав та обов'язків, завдань і функцій.

Ліцензування являє собою процес проходження процедури отримання ліцензії на види господарської діяльності, що підлягають підвищеному контролю з боку держави або спеціальних органів. Завданням цього процесу є досконала перевірка суб'єкта підприємницької діяльності або іншої організації на предмет того, чи є вона достатньо кваліфікованою, відповідальною та обізнаною для надання певних послуг чи виготовлення певних товарів. Такі послуги або товари за замовчуванням мають підвищений ризик негативного впливу на навколишнє середовище та здоров'я громадян. Недостатній рівень кваліфікації суб'єкта, що має справу з постачанням таких товарів, послуг чи виконанням робіт підвищеного ризику може призвести до невідворотних наслідків, збитків. Ліцензія є документом, який готується за визначеними державою стандартами та є офіційним дозволом для ліцензіата здійснювати зазначені в ліцензії види господарської діяльності [6]. Власне кажучи, ліцензія несе в собі правонадільну функцію, оскільки надає конкретним суб'єктам певні права та обов'язки в галузі інформаційної безпеки, тобто наділяє їх спеціальною адміністративною правосуб'єктністю. Порушення умов ліцензування або здійснення цього виду діяльності в галузі інформаційної безпеки без ліцензії тягне за собою юридичну відповідальність.

Видача ліцензії являє собою «офіційне схвалення» органом виконавчої влади певної діяльності суб'єкта права в галузі інформаційної безпеки, що оформляється відповідним індивідуально-правовим актом. Так, питання ліцензування послуг у галузі криптографічного захисту інформації (крім послуг електронного цифрового підпису) та технічного захисту інформації за переліком, що визначається Кабінетом Міністрів України перебуває в компетенції Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України. Що стосується ліцензування діяльності, пов'язаної з розробленням, виготовленням, постачанням спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації, то воно знаходиться в компетенції Служби безпеки України [7]. Усі дії Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Служби безпеки України та інших органів щодо видачі ліцензії є юридичними фактами і тягнуть за собою, відповідно, виникнення, зміну або припинення адміністративних правовідносин дозвільного характеру

щодо реалізації прав і виконання обов'язків, передбачених ліцензією.

Сертифікація в сфері інформаційної безпеки є підтвердженням того, що інформаційна система, продукт чи фахівець відповідає певним визначеним стандартам і вимогам безпеки. Стандарти з інформаційної безпеки являють собою критерії, яким повинна відповідати система захисту цифрового контенту. Сертифікація відповідності стандартам кібербезпеки важлива не тільки для забезпечення безпеки власних цифрових систем, але й для відповідності законодавству, яке регулює захист інформації. Сертифікація продукції для захисту комп'ютерних систем визначає, наскільки безпечною є конкретна продукція, така як антивірусне програмне забезпечення, фаєрволи, апаратне забезпечення тощо. Сертифікація мереж стосується локальних мереж, цифрових носіїв інформації. Сертифікація фахівців вказує на те, що фахівець має необхідні знання та навички для контролю за безпекою цифрових мереж та інших вебпродуктів [8]. Після закінчення терміну дії сертифіката або в разі, коли дію сертифіката призупинено чи скасовано, виробники продукції із забезпечення інформаційної безпеки, яка підлягає обов'язковій сертифікації та реалізується на території України, зобов'язані призупинити або припинити її реалізацію, якщо вона не відповідає вимогам інформаційної безпеки. Без чинного сертифіката, використання інформаційних систем у сфері інформаційної безпеки також стає неприпустимим. Аналогічно, фахівці, чиї сертифікати втратили чинність, втрачають право займатися контролем за безпекою цифрових мереж та інших вебпродуктів. Ця вимога запобігає можливим ризикам, пов'язаним із використанням несертифікованих або застарілих методів захисту інформації, що є критично важливим для підтримання високого рівня інформаційної безпеки.

2. Неправові форми адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки не призводять до юридичних наслідків і, найчастіше, є результатом вчинення правових дій, тобто застосовуються на підставі вже наявних правових актів, договорів і документів, що мають юридичне значення. Як правило, їх поділяють на дві групи: організаційні та матеріально-технічні. Здійснення тих чи інших дій та заходів, спрямованих на забезпечення інформаційної безпеки, що не тягнуть за собою правових наслідків, залежить від конкретного суб'єкта, його компетенції, завдань і цілей. Однак, на відміну від правових, неправові форми можуть застосовуватися як державними так і недержавними суб'єктами адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки.

Організаційні заходи не пов'язані безпосередньо з виникненням, зміною та припиненням конкретних правовідносин. Вони здійснюються в процесі поточної діяльності зі створення та підтримання необхідного рівня інформаційної безпеки відповідного об'єкта захисту. Організаційні заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки також можна поділити на дві групи:

1. Заходи, спрямовані на забезпечення інформаційної безпеки, що проводяться до виникнення інцидентів з інформаційною безпекою, включають:

– організацію захисту інформаційних систем і даних до моменту можливого порушення, включно з розробленням і впровадженням політик інформаційної безпеки;

– моніторинг та аудит дотримання стандартів інформаційної безпеки в проектуванні та функціонуванні інформаційних систем;

– створення комісій з інформаційної безпеки, відповідальних за реалізацію та дотримання заходів захисту даних;

– розробку планів реагування на інциденти інформаційної безпеки та проведення тренувань з персоналом;

– проведення аудитів інформаційної безпеки, технічних інспекцій інформаційних систем та інформаційної інфраструктури;

– проведення навчань і тренувань з інформаційної безпеки для підрозділів, що відповідають за захист даних;

– перевірку та обслуговування систем захисту даних, включно з кібербезпекою та антивірусним захистом;

– організацію та підтримку волонтерських груп з кібербезпеки тощо.

2. Заходи, спрямовані на забезпечення інформаційної безпеки, що проводяться після інцидентів, пов'язаних із порушеннями інформаційної безпеки, включають:

– оцінку шкоди, заподіяної порушеннями інформаційної безпеки, і виявлення причин цих порушень;

– організацію статистичного обліку інцидентів та їх наслідків;

– аналіз дій реагування на інциденти та оптимізацію процесів гасіння «пожеж» в інформаційних системах;

– проведення занять з персоналом з аналізу інцидентів і тактик їх усунення;

– організацію відшкодування збитків суб'єктам, які постраждали від порушень безпеки тощо.

Такий підхід дає змогу не тільки запобігти можливим порушенням інформаційної безпеки, а й ефективно реагувати на інциденти, що сталися, мінімізуючи їхні можливі негативні наслідки.

Матеріально-технічні дії суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки мають допоміжне значення. Однак, за їх допомогою матеріально забезпечується можливість здійснення всіх інших форм, у яких виражається діяльність цих суб'єктів. Вони є передумовою для правових та організаційних форм забезпечення інформаційної безпеки. Матеріально-технічні дії в галузі забезпечення інформаційної безпеки включають у себе:

– розробку документів з попереднього планування – створення планів і політик інформаційної безпеки, спрямованих на запобігання, виявлення та реагування на загрози в інформаційній сфері;

– складання довідок, звітів та оглядів – підготовка документації, що відображає рівень інформаційної безпеки, аналіз інцидентів і підготовка рекомендацій щодо поліпшення захисту;

– технічне обслуговування та ремонт – регулярне обслуговування та оновлення інформаційних систем, антивірусного програмного забезпечення, фаєрволів тощо;

– ведення статистичної звітності – збір та аналіз даних щодо інцидентів, що сталися, та їхніх наслідків, моніторингу загроз, ефективності вжитих заходів тощо;

– ведення діловодства – заповнення журналів, карток та інших документів для обліку конкретних дій, пов'язаних з інформаційною безпекою, та забезпечення їх відповідності нормативним вимогам;

– заповнення бланків документів з юридичним значенням – правильне оформлення всіх документів, що стосуються інформаційної безпеки, які можуть мати юридичні наслідки, такі як угоди про нерозголошення, політики безпеки тощо;

– складання планів – планування ресурсів, задіяних у забезпеченні інформаційної безпеки, розробка планів на випадок інцидентів тощо.

Діяльність, пов'язана із забезпеченням інформаційної безпеки, виражена в тій чи іншій формі, регулюється правовими нормами. Однак, необхідно враховувати, що не всяка правова форма цієї діяльності, регулюється адміністративним правом. Адміністративно-правовим регулюванням охоплюється діяльність, яку здійснюють у сфері інформаційної безпеки, переважно органи виконавчої влади, виконавчі органи місцевого самоврядування (під час впливу на поведінку людей і діяльність юридичних осіб, які не перебувають із ними в субординаційному підпорядкуванні), а також посадові особи державних органів, органів місцевого самоврядування, адміністрації підприємств та установ (під час впливу на своїх підлеглих)

та громадські об'єднання (щодо осіб, які не є членами їхньої родини), та громадські організації (щодо осіб, які не є членами їхньої родини). Зазначена діяльність спрямована на підтримання нормального функціонування різних підсистем забезпечення інформаційної безпеки і має виконавчо-розпорядчий, управлінський характер. Відповідно, форми вираження цієї діяльності слід називати формами управління (у тому числі державного управління) забезпечення інформаційної безпеки. Останні відносяться до форм забезпечення інформаційної безпеки як часткове до загального. Власне кажучи, з усього різноманіття форм забезпечення інформаційної безпеки, адміністративно-правовому регулюванню піддаються тільки форми управління системою забезпечення інформаційної безпеки.

Важливими складовими адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки, що здійснюється у проаналізованих нами формах, є технологічне, кадрове, матеріальне, фінансове, інформаційне та наукове забезпечення.

Технологічне забезпечення являє собою сукупність методичного забезпечення та технологічного інструментарію, які використовуються суб'єктами адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки в інтересах виконання покладених на них функцій з протидії загрозам інформаційній безпеці. Методичне забезпечення інформаційної безпеки являє собою комплекс технічних норм і стандартів, що регулюють захист інформаційної інфраструктури, включно з інформаційно-телекомунікаційними системами, мережами зв'язку та системами автоматизованого управління різними галузями, підприємствами і технологічними процесами. Ці стандарти безпеки розробляються для забезпечення узгодженої взаємодії між виробниками, споживачами, а також експертами з кваліфікації та сертифікації сучасних інформаційних технологій. Вони формують загальні вимоги та керівництва з оцінки та забезпечення безпеки, створюючи надійну основу для захисту від потенційних загроз. Технологічний інструментарій, який використовується для захисту інформаційної безпеки, містить широкий спектр технічних і програмних засобів. Ці інструменти призначені для забезпечення захисту інформаційно-телекомунікаційних систем, систем зв'язку та інших систем обробки інформації від несанкціонованого доступу та дій. Застосування цих засобів дає змогу контролювати й управляти доступом до ресурсів, а також запобігати неавторизованим операціям із критично важливою інформацією. Розроблення та застосування цих стандартів і технологій не тільки зміцнюють захист інформаційних систем, а й сприяють підвищенню рівня довіри до інформаційних технологій, поліпшенню їхньої якості та безпеки.

Кадрове забезпечення інформаційної безпеки являє собою інтегровану систему освітніх і професійних процесів, спрямованих на підготовку, перепідготовку та ефективне використання фахівців для реалізації завдань із захисту інформаційних ресурсів. Ця система включає в себе не тільки нормативно-правові акти, що регулюють процес навчання, а й навчально-методичні матеріали, а також мережу освітніх установ, які здійснюють підготовку кваліфікованих кадрів у цій сфері. В Україні підготовка фахівців з інформаційної безпеки проводиться відповідно до Переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 29.04.2015 р. № 266 (в редакції Постанови Кабінету Міністрів України від 07.07.2021 р. № 762) [9]. Спеціалізація в галузі інформаційних технологій, виділена в окремий напрям («12 Інформаційні технології»), що підкреслює стратегічну важливість та актуальність розвитку компетенцій у сфері інформаційної безпеки. Система кадрового забезпечення не обмежується лише здобуттям особою базової освіти, вона також включає програми по стажуванню, перекваліфікації, підвищенню кваліфікації тощо, що дає змогу фахівцям у галузі інформаційної безпеки постійно підтримувати та розвивати свої навички відповідно до мінливих технологій і загроз у цій сфері. Такий підхід забезпечує не лише теоретичну підготовку, а й практичні навички, необхідні для ефективного реагування на сучасні виклики в галузі захисту інформації.

Матеріальне, фінансове та інформаційне забезпечення є компонентами ресурсного забезпечення в рамках протидії загрозам інформаційній безпеці. Ці види забезпечення формуються на основі систематичного розподілу та використання відповідних ресурсів, які необхідні для ефективної роботи із захисту інформаційних систем і даних. Здебільшого матеріальні, фінансові та інформаційні ресурси зосереджені переважно в ключових органах виконавчої влади, на які покладається основна відповідальність за здійснення конкретно-предметної діяльності у сфері протидії загрозам інформаційній безпеці. Адекватне ресурсне забезпечення таких органів критично важливе для спроможності держави ефективно реагувати на інформаційні виклики сьогодення.

Наукове забезпечення інформаційної безпеки охоплює комплекс наукових теорій, методологій і технік, що дають змогу систематично аналізувати й розуміти природу загроз інформаційній безпеці, їхні джерела та механізми розвитку, а також розробляти стратегії та методи для їхньої нейтралізації. Цей процес включає застосування передових наукових підходів, отриманих з різних дисциплін, таких як інформатика, кібернетика, соціологія, психологія та ін., для глибокого аналізу і розуміння комплексних взаємодій в інформаційній сфері. Наукове забезпечення у сфері інформаційної безпеки спрямоване на розроблення та вдосконалення теоретичних засад захисту інформації, методів виявлення та протидії кібератакам, а також на формування ефективних політик і практик, здатних знизити ризики та мінімізувати потенційний збиток від інформаційних загроз. Важливою частиною цього процесу є дослідження й адаптація нових наукових знань для підвищення стійкості інформаційної інфраструктури та забезпечення цілісності й доступності даних. Наукові дослідження в цій царині включають комплексний аналіз поточного стану інформаційної безпеки, виявлення нових загроз і векторів атак, а також розробку і тестування нових технологій захисту інформації. Це забезпечує базу для формування стратегічного бачення і практичної реалізації заходів зі зміцнення інформаційної безпеки на національному та міжнародному рівнях.

Висновки. Отже, діяльність суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки в Україні може виражатися як у правових, так і неправових формах. Правові форми тягнуть за собою юридичні наслідки і за змістом поділяються на: правотворчі (видання нормативно-правових актів) і правозастосовні (ухвалення рішень у конкретних справах і правових суперечках, що виникають у процесі функціонування системи забезпечення інформаційної безпеки). Неправові форми адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки не спричиняють юридичних наслідків і, найчастіше, є результатом вчинення правових дій, тобто застосовуються на підставі вже наявних правових актів, договорів і документів, що мають юридичне значення. Їх ми поділили на дві основні групи: організаційні та матеріально-технічні. Організаційні заходи не пов'язані безпосередньо з виникненням, зміною та припиненням конкретних правовідносин. Вони здійснюються в процесі поточної діяльності зі створення та підтримання необхідного рівня інформаційної безпеки відповідного об'єкта захисту. За допомогою матеріально-технічних дій забезпечується можливість здійснення всіх інших форм, у яких виражається діяльність цих суб'єктів. Вони є передумовою для правових та організаційних форм забезпечення інформаційної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стратегія інформаційної безпеки, затверджена Указом Президента України від 28.12.2021 р. № 685/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#n5 (дата звернення: 11.06.2024).
2. Андрусів Л. М. Оприлюднення нормативно-правових актів як стадія правотворчості. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, 2017. № 3. С. 3–5.
3. Калєніченко Л., Слинько Д. Загальнотеоретична характеристика процесуальної підстави юридичної відповідальності. *Jurnalul juridic national: teorie şi practică = Национальный юридический журнал: теория и практика*, 2019. № 2. Ч. 2 (Martie). С. 9–12.
4. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2005. № 35–36. № 37. Ст. 446.
5. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003. № 18. № 19–20. № 21–22. Ст. 144.
6. Усе про ліцензування. Західна Консалтингова Група. URL: https://zkg.ua/yurydychni-posluhy-praktyky/pravo-intelektualnoji-vlasnosti/use-pro-litsenzuvannia/ (дата звернення: 14.06.2024).
7. Перелік органів ліцензування, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 05.08.2015 р. № 609. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/609-2015-%D0%BF#n13 (дата звернення: 14.06.2024).
8. Сертифікація в галузі інформаційної безпеки. URL: https://isocert.org.ua/2023/12/08/sertyfikatsiya-v-haluzi-informatsiynoyi-bezpeky/ (дата звернення: 15.06.2024.)
9. Перелік галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 29.04.2015 р. № 266 (в редакції Постанови Кабінету Міністрів України від 07.07.2021 р. № 762). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266-2015-%D0%BF#Text (дата звернення: 17.06.2024).
10. Литвин Н. А., Ярош А. О. Вплив дезінформації на національну безпеку України в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 2. С. 208–210.
11. *Габрелян А. Ю. Адміністративна відповідальність в галузі охорони інформації. Матеріали конференцій МЦНД, 2021*. URL: https://doi.org/10.36074/mcnd-19.03.2021.law-gov.03 (дата звернення: 17.06.2024).
12. Габрелян А. Ю. Форми адміністративно-правового забезпечення державної політики. *Матеріали конференцій Молодіжної наукової ліги, 2021*. https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/liga/article/view/9731 (дата звернення: 17.06.2024).
13. Габрелян А. Ю. Методи адміністративно-правового забезпечення державної політики. *Збірник наукових праць ΛΌГОΣ*, 2021 https://doi.org/10.36074/logos-19.03.2021.v1.41 (дата звернення: 17.06.2024).
14. Стрілецька О. В., Габрелян А. Ю. Реалізація принципу змагальності в ході проведення досудового розслідування. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*, 2024. Випуск 81(1). С. 168–179.
15. Стрілецька О. В., Габрелян А. Ю. Реалізація принципу змагальності під час судового розгляду. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2024. Випуск 2. С. 719–731.
16. Стрілецька О. В., Габрелян А. Ю. Організаційні проблеми реалізації принципу змагальності у кримінальному процесі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, 2024. № 1. С. 328–340.
17. Kreminskyi O., Omelchuk L., Habrelian A., Matsiuk A., Diakovskyi O. Legal regime of virtual currency in Ukraine: current state, problems and prospects of regulation. *Revista Relações Internacionais do Mundo Atual*, 2024. Vol. 1. № 43. P. 21–24.
18. Melnyk O., Artemenko O., Yarosh A., Lytvyn O., Gabrielyan A. Administrative and legal culture of driving a vehicle as a factor in the social consciousness of a road user. *Revista Relações Internacionais do Mundo Atual*, 2021. № 3(32). URL: http://dx.doi.org/10.21902/Revrima.v3i32.550 (дата звернення: 17.06.2024).

УДК 347.73.
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/54

СПЛАТА ДО ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ УКРАЇНИ ДИВІДЕНДІВ ГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ, У СТАТУТНОМУ КАПІТАЛІ ЯКИХ Є АКЦІЇ (ЧАСТКИ), ЩО ПРЯМО ЧИ ОПОСЕРЕДКОВАНО НАЛЕЖАТЬ ДЕРЖАВІ

PAYMENT TO THE UKRAINIAN STATE BUDGET OF DIVIDENDS OF COMPANIES IN WHICH THE AUTHORIZED CAPITAL CONTAINS SHARES THAT DIRECTLY OR INDIRECTLY BELONG TO THE STATE

Максимець Б.А., аспірант кафедри адміністративного права і процесу, фінансового та інформаційного права
Львівський університет бізнесу та права

Суханов М.О., PhD,
доцент кафедри інтелектуальної власності, інформаційного та корпоративного права
Львівський національний університет імені Івана Франка

Стаття присвячена аналізу підстав та порядку виплати дивідендів, нарахованих на акції (частки) господарських товариств, що прямо чи опосередковано належать державі.

Встановлено, що держава в особі органу, уповноваженого управляти державним майном, може бути засновником та/або учасником господарського товариства. Її правовий статус не відрізняється від правового статусу інших учасників, що означає, що вона наділена всім комплексом корпоративних прав, зокрема, і правом на дивіденди.

Аргументовано, що господарське товариство є власником майна, переданого йому учасниками товариства (в тому числі і державою) як вклад до статутного (складеного) капіталу. Вказано на колізію між бюджетним й корпоративним законодавством України в частині твердження про наявність у статутному капіталі господарського товариства державної власності. Запропоновано зміни до Бюджетного кодексу України.

Проаналізовано судову практику з досліджуваної проблематики та останні законодавчі зміни до Закону України «Про управління об'єктами державної власності», що стосуються питань розподілу прибутку і збитків, розміру та порядку виплати дивідендів господарських товариств, у статутному капіталі яких є акції (частки), що прямо чи опосередковано належать державі. Акцентовано на послабленні адміністративно-правового впливу при здійсненні корпоративних прав держави, що проявляється, зокрема, у можливості господарського товариства з часткою держави у статутному капіталі самостійно приймати рішення за результатами своєї фінансово-господарської діяльності. Відповідні питання вирішуються вищим органом управління таких господарських товариств. Якщо у статутному капіталі господарського товариства 50 і більше відсотків акцій (часток) належать державі, то пропозиції щодо визначення розміру частини чистого прибутку, що спрямовується на виплату дивідендів за результатами фінансово-господарської діяльності товариства у відповідному році, надає наглядова рада товариства.

Обґрунтовано необхідність усунення існуючої правової колізії між чинною редакцією Закону України «Про управління об'єктами державної власності» та Законом України «Про Державний бюджет України на 2024 рік» і Постановою КМУ № 129 від 9 лютого 2024 р.

Звернено увагу на передання податковим органам повноважень щодо нарахування пені на суму дивідендів на державну частку, несвоєчасно сплачених господарським товариством, у статутному капіталі якого є корпоративні права держави. Охарактеризовано переваги таких змін в національному законодавстві.

Ключові слова: Державний бюджет України, доходи Державного бюджету України; орган, уповноважений управляти державним майном; дивіденди господарських товариств; частки, що прямо чи опосередковано належать державі; пеня на суму дивідендів.

The article is devoted to the analysis of the grounds and procedure for paying dividends accrued on companies' shares directly or indirectly owned by the state.

It was established that the state, in the form of a state agency which manages state property, can be the founder and/or participant of a business partnership. Its legal status does not differ from the legal status of other participants, which means that it is endowed with the full range of corporate rights, in particular, the right to dividends.

It is argued that the company is the owner of the property transferred to it by the members of the company (including the state) as a contribution to the authorized (compounded) capital. The conflict between the budget and corporate legislation of Ukraine is indicated in the part of the statement about the presence of state property in the company's authorized capital. Amendments to the Budget Code of Ukraine are proposed.

The judicial practice on the studied issues and the latest legislative amendments to the Law of Ukraine On Managing Objects That Are in State Ownership concerning the distribution of profits and losses, the amount and procedure for paying dividends of business companies whose authorized capital includes shares directly or indirectly owned by the state were analyzed. Emphasis is placed on the weakening of the administrative and legal influence in the exercise of the corporate rights of the state, which is manifested, in particular, in the ability of company with a state share in the authorized capital to independently make decisions based on the results of its financial and economic activity. Relevant issues are resolved by the highest management body of such business associations. If 50 percent or more of the shares in the authorized capital of the company belong to the state, then proposals for determining the amount of the part of the net profit directed to the payment of dividends based on the results of the financial and economic activity of the company in the relevant year shall be provided by the company's supervisory board.

The need to eliminate the existing legal conflict between the current version of the Law of Ukraine On Managing Objects That Are in State Ownership and the Law of Ukraine On the State Budget of Ukraine for 2024 and CMU Resolution No. 129 of February 9, 2024 is substantiated.

Attention has been drawn to the transfer to the tax authorities of the authority to charge a penalty on the amount of dividends on the state share, untimely paid by the company, in the authorized capital of which the corporate rights of the state are included. The advantages of such changes in national legislation are characterized.

Key words: State budget of Ukraine, revenues of the State Budget of Ukraine; state agency which manages state property; companies' dividends; shares directly or indirectly owned by the state; penalty on the amount of dividends.

Проблематика дефіциту Державного бюджету України та шляхи його зменшення завжди була предметом жвавих наукових дискусій та викликала значний інтерес серед економістів, політиків і фахівців у галузі фінансів. Це питання набуло особливої актуальності в умовах воєнного стану, коли наповнення Державного бюджету Укра-

їни є надзвичайно важливим для забезпечення функціонування бюджетної системи України загалом.

Власне Бюджетний кодекс України [1] є тим нормативно-правовим актом, що визначає правові засади функціонування бюджетної системи України, її принципи, основи бюджетного процесу і міжбюджетних відносин та відповідальність за порушення бюджетного законодавства. Саме у п. 17 ч. 2 ст. 29 цього документа зазначається, що до доходів загального фонду Державного бюджету України належить, зокрема, частина чистого прибутку (доходу) державних унітарних підприємств та їх об'єднань, що вилучається до державного бюджету відповідно до закону, та **дивіденди (дохід), нараховані на акції (частки) господарських товариств, у статутних капіталах яких є державна власність**.

Загалом дана норма Бюджетного кодексу України є нібито зрозумілою і зрештою щороку застосовується у практиці. Як зазначається у Додатку 1 до Закону України «Про Державний бюджет України на 2024 рік» [2], за відповідною класифікацією доходів у цьому році планується надходження в розмірі понад 66 млрд грн., що безумовно є доволі значною сумою коштів.

Однак, необхідно звернути увагу на певну недосконаліть правової термінології та неузгодженість бюджетного й корпоративного законодавства України. Держава в особі органу, уповноваженого управляти державним майном, може бути засновником та/або учасником господарського товариства. Підтвердженням наведеної вище тези є, зокрема, ч. 1 ст. 5 та ч. 1 ст. 10 Закону України «Про акціонерні товариства» [3], згідно з якою держава в особі органу, уповноваженого управляти державним майном, може бути засновником та акціонером відповідного товариства.

Досліджуючи правовий статус держави, як акціонера, варто наголосити на тому, що він змістовно не відрізняється від правового статусу інших акціонерів. Тобто для набуття статусу акціонера у процесі створення чи діяльності акціонерного товариства будь-яка особа, в тому числі і держава, повинна придбати акції такого товариства. В результаті держава стає власником акцій товариства, що посвідчують майнові права його власника (акціонера), що стосуються акціонерного товариства, включаючи право на отримання частини прибутку акціонерного товариства у вигляді дивідендів та право на отримання частини майна акціонерного товариства у разі його ліквідації, право на управління акціонерним товариством, а також немайнові права, передбачені законодавством України [4], а акціонерне товариство, як зазначено у ч. 1 ст. 115 ЦК України [5], стає власником майна, переданого йому учасниками товариства у власність як вклад до статутного (складеного) капіталу. Відтак, твердження про наявність у статутному капіталі господарського товариства державної власності є, на нашу думку, не зовсім коректним.

Дискусійним також слід визнати певне ототожнення поняття дивідендів та доходу господарського товариства, власником частки (акцій) якого є держава. Без сумніву, ці поняття пов'язані між собою, проте дивіденд – це частина чистого прибутку акціонерного товариства, що виплачується акціонеру з розрахунку на одну належну йому акцію певного типу та/або класу [3]. На цьому наголошує також і Верховний Суд у своїй постанові від 04 вересня 2019 року у справі № 910/10585/18 [9]. Суд вказує на те, що поняття «дивіденди», що вживається у абзаці 6 частини 5 статті 11 Закону України «Про управління об'єктами державної власності», та «частина прибутку», що вживається у абзаці 8, очевидно схожі за своїм змістом. Відповідно до законодавчого терміну «дивіденди» і є частиною чистого прибутку акціонерного товариства, що виплачується акціонеру з розрахунку на одну належну йому акцію певного типу та/або класу (стаття 30 Закону України «Про акціонерні товариства»). При цьому важливо не забувати, що виплата дивідендів може здійснюватися не лише з чистого прибутку за звітний рік. Вона можлива також і з нерозподіленого прибутку та/або резервного капіталу товариства.

Підсумовуючи викладене вище, пропонується формулювання п. 17 ч. 2 ст. 29 Бюджетного кодексу України викласти у такій редакції: «… та дивіденди, нараховані на акції (частки) господарських товариств, що прямо чи опосередковано належать державі».

Із права на частку (акції) в статутному капіталі господарського товариства виникає комплекс корпоративних прав. Держава в даному випадку не є винятком і також наділена всіма корпоративними правами, що належать й іншим учасникам товариства. При цьому, як зазначає Омельчук В.М. [8, с. 222], корпоративні права держави не є виключно об'єктом приватноправових відносин, оскільки їх особливість водночас полягає в тому, що вони виступають і об'єктом адміністративно-правового регулювання.

Корпоративні права, що належать державі у статутних капіталах господарських організацій (корпоративні права держави), є об'єктами управління державної власності згідно з ч. 1 ст. 3 Закону України «Про управління об'єктами державної власності». Із набранням чинності у березні 2024 р. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення корпоративного управління» [7] було змінено, зокрема, ч. 5 ст. 11 вищезгаданого Закону, присвячену питанням розподілу прибутку і збитків, розміру та порядку виплати дивідендів господарських товариств, у статутному капіталі яких є акції (частки), що прямо чи опосередковано належать державі.

Раніше зазначена норма встановлювала імперативне зобов'язання господарської організації, у статутному капіталі якої є корпоративні права держави, спрямувати частину чистого прибутку на виплату дивідендів. При цьому відповідні відрахування повинні були становити не менше 30 % чистого прибутку, якщо інше не було визначено законом. Якщо ж рішення про нарахування дивідендів не приймалося у встановлений строк, відповідні організації повинні були сплачувати до державного бюджету частину чистого прибутку у розмірі, визначеному за базовими нормативами відрахування частки прибутку, що спрямовується на виплату дивідендів, встановлених на відповідний рік, але не менше 30 відсотків. Водночас, на суму дивідендів на державну частку, несвоєчасно сплачених господарським товариством, у статутному капіталі якого є корпоративні права держави, та господарським товариством, 50 і більше відсотків акцій (часток) яких знаходяться у статутному капіталі господарського товариства, частка держави якого становить 100 відсотків, нараховувалась пеня. Відповідними повноваженнями наділявся центральний орган виконавчої влади, що забезпечував формування та реалізацію державної політики у сфері управління об'єктами державної власності.

Наведені вище приписи тривалий час критикувалися як науковою спільнотою, так і практикуючими юристами. Окрім цього, вони неодноразово досліджувалися судами при вирішенні справ. Так, у вже згаданій вище постанові [9] Верховний Суд виснував, що поняття «дивіденди» та «частина прибутку», що згадуються у абз. 6 та 8 ч. 5 статті 11 Закону України «Про управління об'єктами державної власності», не слід ототожнювати, оскільки обов'язкова сплата частини чистого прибутку до державного бюджету у розмірі базових нормативів, установленому Кабінетом Міністрів України, є прямим наслідком неприйняття рішення про виплату дивідендів. Однак, здійснення обов'язкової виплати частини чистого прибутку до державного бюджету не породжує автоматичного обов'язку здійснювати виплату дивідендів за відсутності відповідного рішення загальних зборів акціонерів.

Важливим в даному аспекті є рішення Конституційного Суду України від 22 липня 2020 року у справі № 3-313/2019 (7438/19) [10], в якому зроблено висновок про те, що передбачений оспорюваними положеннями Закону механізм, який полягає в обов'язковому спрямуванні частини чистого прибутку до державного бюджету без волевиявлення учасників господарської організації, обмежує їх корпоративні права, зокрема таку складову, як правомочність на участь в управлінні господарською організацією. Вказане нормативне регулювання ставить державу у привілейоване становище порівняно з іншими учасниками господарської організації державного сектора економіки, тобто є дискримінаційним, оскільки, визначаючи правові основи управління об'єктами державної власності, законодавець не передбачив можливості спрямування частини чистого прибутку на користь таких учасників у разі неприйняття рішення про нарахування дивідендів. Визнання неконституційним абз. 8 ч. 5 ст. 11 Закону України «Про управління об'єктами державної власності» стало передумовою подання низки позовів про стягнення заборгованості з виплати дивідендів та частини чистого прибутку (як приклад, справи № 910/9326/22 [11], № 910/10164/21 [12]). Станом на сьогодні дана правова проблема може вважатися вирішеною як з огляду на формування сталої судової практики, так і завдяки внесеним законодавчим змінам.

Відповідно до чинної редакції ч. 5 ст. 11 Закону України «Про управління об'єктами державної власності» рішення про розподіл прибутку і збитків, розмір та порядок виплати дивідендів господарських товариств, у статутному капіталі яких є акції (частки), що прямо чи опосередковано належать державі, приймається вищим органом управління таких господарських товариств у порядку, передбаченому законом.

Виняткова роль в цьому процесі відведена наглядовим радам господарських товариств, у статутному капіталі яких 50 і більше відсотків акцій (часток) належать державі. Вони повинні надати акціонеру пропозиції щодо визначення розміру частини чистого прибутку, що спрямовується на виплату дивідендів за результатами фінансово-господарської діяльності товариства у відповідному році. А вже загальні збори акціонерів (учасників) такого господарського товариства затверджують розмір частини чистого прибутку, що спрямовується на виплату дивідендів за результатами фінансово-господарської діяльності товариства у відповідному році, відповідно до Державної дивідендної політики, затвердженої Кабінетом Міністрів України.

Як результат, з однієї сторони варто акцентувати на послабленні адміністративно-правового впливу при здійсненні корпоративних прав держави, що проявляється, зокрема, у можливості господарського товариства з часткою держави у статутному капіталі самостійно приймати рішення за результатами своєї фінансово-господарської діяльності. Держава ж здійснює свої корпоративні права на рівних засадах з іншими учасниками відповідного господарського товариства. В той же час не слід помилково вважати, що держава не встановлює жодних правил чи вимог щодо прийняття відповідних рішень господарськими товариствами, у статутному капіталі яких 50 і більше відсотків акцій (часток) належать державі.

Інструментарієм, що використовується в даному випадку, є дивідендна політика нашої держави. Порядок формування та реалізації дивідендної політики держави, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 р. [13]. Його дія поширюється на всі господарські організації з державною часткою у статутному капіталі, а також на господарські товариства, 50 і більше відсотків акцій (часток, паїв) яких належить господарським товариствам, державна частка у статутному капіталі яких становить 100 відсотків, у тому числі на дочірні підприємства.

Відповідно до цього Порядку суб'єкти управління корпоративними правами держави щороку до 20 березня готують і подають Мінекономіки пропозиції щодо встановлення базових нормативів частки прибутку, що спрямовується на виплату дивідендів за результатами фінансово-господарської діяльності господарських організацій у поточному фінансовому році. Останні ж щороку затверджуються Кабінетом Міністрів України. Порівняно із минулим роком такий базовий норматив зріс на 30 %. Так, базовий норматив відрахування частки прибутку, що спрямовується на виплату дивідендів за результатами фінансово-господарської діяльності у 2023 році становить 80 % [14] для господарських товариств, у статутному капіталі яких є корпоративні права держави, а також господарських товариств, 50 і більше відсотків акцій (часток) яких належать господарським товариствам, частка держави в яких становить 100 відсотків, у тому числі дочірніх підприємств.

В аспекті досліджуваної нами тематики встановлення базових нормативів відрахувань частки прибутку, що спрямовується на виплату дивідендів, повинно, на нашу думку, розглядатися крізь призму волевиявлення держави, як акціонера. Право держави отримувати дивіденди, нараховані на акції (частки) господарських товариств, що належать державі, є одним із її корпоративних прав, які здійснюються від її імені органом, уповноваженим управляти державним майном. У своїх теоретичних напрацюваннях науковці аналізують різноманітні класифікації корпоративних прав держави, наприклад, залежно від суб'єкта державного управління; рівня корпоративного контролю держави; за ступенем закріплення за державою частки (пакету акцій) [15, с. 33]. Відтак, держава, як власник частки (акцій) в статутному капіталі господарського товариства та володілець корпоративних прав, закріплює загальні приписи (правила) про те, як орган, уповноважений управляти державним майном, повинен реалізовувати її волю в процесі прийняття рішення про розподіл прибутку і збитків, розмір та порядок виплати дивідендів.

Саме в актуальному на даний час формулюванні законодавчих норм держава зменшила свій публічно-правовий вплив на господарські товариства, в яких вона володіє часткою (акціями) у статутному капіталі, при цьому зберігши свою автономність, як учасник (акціонер), з можливістю розпоряджатися власними корпоративними правами, зокрема, й правом голосу щодо питання виплати дивідендів. Якщо раніше обов'язок спрямувати частину чистого прибутку на виплату дивідендів згідно з порядком, затвердженим Кабінетом Міністрів України був у всіх господарських товариствах, у статутному капіталі яких була частка держави (незалежно від її розміру), чим порушувався баланс законних прав та інтересів учасників (акціонерів) господарського товариства, то станом на сьогодні, після внесених змін, обов'язок щодо сплати дивідендів до державного бюджету є лише у господарських товариств, у статутному капіталі яких 50 і більше відсотків акцій (часток) належать державі.

Щодо дочірніх підприємств та господарських товариств, акціонером (учасником) яких є господарське товариство, у статутному капіталі якого 50 і більше відсотків акцій (часток) належать державі, які включені до консолідованої фінансової звітності такого господарського товариства, то вони здійснюють розподіл прибутку за рішенням вищого органу, а в разі прийняття рішення про спрямування частини чистого прибутку на виплату дивідендів – сплачують дивіденди безпосередньо господарському товариству (абз. 6 ч. 5 ст. 11 Закону України «Про управління об'єктами державної власності»).

Принципово важливо вказати на той факт, що аналізовані нами в межах цієї статті зміни до чинного законодавства України щодо управління об'єктами державної власності були прийняті і набрали чинності після прийняття Закону України «Про Державний бюджет України

на 2024 рік» та Постанови КМУ «Про затвердження базового нормативу відрахування частки прибутку, що спрямовується на виплату дивідендів за результатами фінансово-господарської діяльності у 2023 році господарських товариств, у статутному капіталі яких є корпоративні права держави». Відтак, зараз існує колізія правового регулювання між відповідними актами, де з одного боку обов'язок затверджувати розмір частини чистого прибутку, що спрямовується на виплату дивідендів відповідно до Державної дивідендної політики, затвердженої Кабінетом Міністрів України, є лише у господарських товариств, у статутному капіталі яких 50 і більше відсотків акцій (часток) належать державі. На противагу цьому чинними залишаються норми Закону України «Про Державний бюджет України на 2024 рік», де у ст. 20 встановлено вимогу щодо господарських товариств, у статутному капіталі яких є корпоративні права держави, та господарських товариств, 50 і більше відсотків акцій (часток) яких належать господарським товариствам, частка держави в яких становить 100 відсотків (крім тих, що визначені частиною першою цієї статті), які не прийняли рішення про виплату дивідендів та затвердження розміру річних дивідендів до 1 травня року, що настає за звітним періодом, сплатити до загального фонду державного бюджету та іншим учасникам господарського товариства пропорційно розміру їх акцій (часток) у статутному капіталі господарського товариства частину чистого прибутку в розмірі, визначеному за базовими нормативами відрахування частки прибутку, що спрямовується на виплату дивідендів, установленими на відповідний рік, але не менше 90 відсотків, до 1 липня року, що настає за звітним періодом.

Думається, що доцільним є усунення цієї законодавчої колізії шляхом внесення змін в окремі нормативно-правові акти з метою уніфікації правового регулювання та забезпечення правової визначеності. Зрештою, важливим є врахування також і тимчасової (на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 12 місяців з дня його припинення чи скасування, але не більше трьох років з дня набрання чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення корпоративного управління») вимоги до вищих органів управління господарських товариств, у статутному капіталі яких більше 50 відсотків акцій (часток) належать державі, приймати рішення про розподіл прибутку і збитків, розмір та порядок виплати дивідендів відповідно до Державної дивідендної політики, а також визначати частину чистого прибутку, що спрямовується на виплату дивідендів, у розмірі не менше 30 відсотків та відповідно до Державної дивідендної політики.

І наостанок доцільно наголосити на передачі повноважень щодо нарахування пені на суму дивідендів на державну частку, несвоєчасно сплачених господарським товариством, у статутному капіталі якого є корпоративні права держави. Раніше відповідні функції були покладені на центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері управління об'єктами державної власності. Однак, відтепер такі повноваження є у податкових органів, що вирішує низку практичних проблем та законодавчих прогалин, пов'язаних із стягненням відповідних сум та нарахованих штрафних санкцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17 (дата звернення: 20.06.2024).
2. Про Державний бюджет України на 2024 рік: Закон України від 09.11.2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-20#n244 (дата звернення: 15.06.2024).
3. Про акціонерні товариства: Закон України від 22.07.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text (дата звернення: 23.06.2024).
4. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки: Закон України від 23.02.2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#n3966 (дата звернення: 19.06.2024).
5. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 25.06.2024).
6. Про управління об'єктами державної власності: Закон України від 21.09.2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16#Text (дата звернення: 25.06.2024).
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення корпоративного управління: Закон України від 22.02.2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3587-20#n156 (дата звернення: 25.06.2024).
8. Омельчук В.М. Корпоративні права держави як об'єкт адміністративно-правового регулювання. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. № 1(47), 2024. С. 218–224
9. Постанова КГС ВС від 04.09.2019 р. у справі № 910/10585/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/84039578 (дата звернення: 25.06.2024).
10. Рішення Конституційного Суду України від 22.07.2020 р. у справі № 3-313/2019 (7438/19). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va08p710-20#Text (дата звернення: 22.06.2024).
11. Постанова КГС ВС від 30.08.2023 р. у справі № 910/9326/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113233364 (дата звернення: 25.06.2024).
12. Постанова КГС ВС від 02.02.2023 р. у справі № 910/10164/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108765785 (дата звернення: 25.06.2024).
13. Порядок формування та реалізації дивідендної політики держави, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 12.05.2007 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/702-2007-%D0%BF#Text (дата звернення: 18.06.2024).
14. Про затвердження базового нормативу відрахування частки прибутку, що спрямовується на виплату дивідендів за результатами фінансово-господарської діяльності у 2023 році господарських товариств, у статутному капіталі яких є корпоративні права держави: Постанова Кабінету Міністрів України від 9.02.2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/129-2024-%D0%BF#Text (дата звернення: 23.06.2024).
15. Чихірьов В.Л. Сутність та особливості управління корпоративними правами держави. *Юридичний науковий електронний журнал*. Випуск № 5. 2021. С. 32–35.

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/55

ПРАВА ЛЮДИНИ І НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ У КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

HUMAN RIGHTS AND NATIONAL SECURITY AS AN OBJECT OF LEGAL PROTECTION IN THE CONTEXT OF THE ACTIVITIES OF THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE

Манжула А.А., д.ю.н., професор,
професор кафедри права та правоохоронної діяльності
Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка

Сокуренко О.А., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри права та правоохоронної діяльності
Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка

У статті аналізуються взаємозв'язок і взаємодія між захистом прав людини та забезпеченням національної безпеки.

Стаття наголошує на необхідності забезпечення балансу між правами людини і національною безпекою в діяльності Служби безпеки України (СБУ). Автори підкреслюють, що дотримання прав людини не повинно суперечити вимогам безпеки, але й заходи безпеки не повинні порушувати основоположні права громадян.

Акцентовано увагу, що тільки при досягненні в країні стану національної безпеки, а саме захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз можлива нормальна реалізація прав людини.

Визначено, що при формуванні механізму забезпечення прав особи слід зважати на те, що в конкретному суспільстві вони, в першу чергу, зумовлюються тими економічними, соціальними, культурними умовами, що існують у цьому суспільстві. Ці суспільні умови, що породжують права особи, є об'єктивними для конкретного суспільства. Цими національними закономірностями неможливо нехтувати для дотримання міжнародних норм. Право на національну безпеку у загальносвітовому масштабі є аналогічним праву особи у масштабі держави.

Досліджено роль Служби безпеки України при захисті прав людини та національної безпеки. Визначено, що Служба безпеки України є суб'єктом владних повноважень, оскільки є уповноваженими носіями публічної влади. Їй притаманні усі ознаки публічної влади, серед яких: можливість впливати на поведінку людей приймаючи відповідне рішення; авторитетність, визнана суспільством, громадянами України, або значною частиною населення держави; офіційність, діють на підставі законів, мають офіційні зовнішні ознаки; забезпечуються необхідними ресурсами – фінансовими, матеріальними, кадровим потенціалом; автономність, суб'єкти публічної влади організаційно і функціонально один від одного відокремлені і не залежать від об'єктів влади.

Зроблено висновок, що важливим аспектом діяльності СБУ є збереження балансу між необхідністю забезпечення безпеки та захистом прав людини.

Ключові слова: Служба безпеки України, національна безпека, права і свободи людини і громадянина, юридичний механізм захисту прав людини, державна безпека, правова держава.

The article analyzes the relationship and interaction between the protection of human rights and the provision of national security.

The article emphasizes the need to ensure a balance between human rights and national security in the activities of the Security Service of Ukraine (SBU). The authors emphasize that the observance of human rights should not conflict with security requirements, but security measures should not violate the fundamental rights of citizens.

It is emphasized that normal realization of human rights is possible only when the state of national security is achieved in the country, namely the protection of state sovereignty, territorial integrity, democratic constitutional system and other national interests of Ukraine from real and potential threats.

It was determined that when forming a mechanism for ensuring individual rights, it should be taken into account that in a particular society, they are primarily determined by the economic, social, and cultural conditions that exist in that society. These social conditions that give rise to individual rights are objective for a particular society. These national laws cannot be ignored in order to comply with international norms. The right to national security on a global scale is analogous to the right of an individual on a state scale.

The role of the Security Service of Ukraine in the protection of human rights and national security has been studied. It was determined that the Security Service of Ukraine is a subject of authority, as it is the authorized bearer of public authority. It has all the signs of public power, including: the ability to influence people's behavior by making an appropriate decision; authority recognized by society, citizens of Ukraine, or a significant part of the state's population; officiality, act on the basis of laws, have official external features; are provided with the necessary resources – financial, material, personnel potential; autonomy, subjects of public authority are organizationally and functionally separated from each other and do not depend on objects of authority.

It was concluded that maintaining a balance between the need to ensure security and the protection of human rights is an important aspect of the SBU's activities.

Key words: Security Service of Ukraine, national security, human and citizen rights and freedoms, legal mechanism for the protection of human rights, state security, rule of law.

Постановка проблеми. Права людини і національна безпека як об'єкт правового захисту в контексті діяльності Служби безпеки України є дуже актуальною сьогодні. В сучасних умовах, коли загрози тероризму, кіберзлочинності, гібридної війни та інших форм агресії стають все складнішими, важливо забезпечувати не лише національну безпеку, а й захист основних прав і свобод громадян.

Діяльність Служби безпеки України (СБУ) в цьому контексті має велике значення, оскільки вона відповідає за захист державних інтересів та безпеки громадян. Водночас, виконання її завдань повинно відбуватися в межах закону і з урахуванням міжнародних стандартів прав людини.

Ця тема не лише відображає актуальні виклики сучасного світу, але й ставить під питання необхідність збереження балансу між безпекою держави і правами людини. Вона вимагає комплексного підходу та пошуку оптимальних рішень, які б забезпечили і ефективність заходів Служби безпеки України, і захист особистих прав і свобод.

Отже, дослідження цієї теми має велике значення для розуміння сучасних викликів і виявлення шляхів покращення системи правового захисту в Україні.

Стан опрацювання цієї проблематики. Загальнотеоретичну основу наукового дослідження становлять праці вчених, серед яких: М. Ануфрієв, В. Антонов, Ю. Барабаш, В. Білоус, О. Бодрук, А. Величко, І. Волощук, А. Гриценко, В. Горбулін, А. Дацюк, Б. Демидов, А. Качинський, Я. Кондратьєв, О. Литвиненко, М. Левицька, В. Ліпкан, А. Михненко, А. Мосейко, Л. Наливайко, О. Петришин, С. Погребняк, Г. Пономаренко, В. Пилипчук, П. Рабінович, Г. Ситник, В. Ткаченко, О. Топчій, Ю. Шемшученко та ін.

Мета статті полягає у дослідженні прав людини і національної безпеки як об'єкта правового захисту у контексті діяльності Служби безпеки України.

Виклад основного матеріалу. Права людини – один з провідних об'єктів національної безпеки, тому що лише на основі безпеки особи, закріплюючи, реалізуючи, охороняючи і захищаючи її права, свободи та обов'язки, можна здійснювати заходи щодо забезпечення безпеки більш складних соціальних систем, таких, наприклад, як суспільство і держава та, відповідно, створювати умови для забезпечення національної безпеки [1, с. 31].

Права людини та національна безпека є взаємопов'язаними категоріями. Так, з одного боку, деякі права людини можуть бути обмеженими для захисту національної безпеки, а з іншого – національна безпека спрямована на якісну охорону і захисту прав і свобод людини і громадянина. Варто наголосити, що права і свободи людини є одними з найважливіших об'єктів національної безпеки України. Фіксуючи реальну захищеність і гарантуючи права і свободи особи в конкретному співтоваристві, права людини можуть бути як гуманістичний орієнтир розвитку не лише держави загалом, а втім і сформованої в країні системи національної безпеки [1, с. 32].

Захист прав людини є одним із ключових принципів, на яких ґрунтується демократичне суспільство. Основні права, такі як право на життя, свободу вираження думки, право на особисту недоторканність, є невід'ємними і повинні бути захищеними в будь-яких умовах. Служба безпеки України (СБУ) виконує важливу роль у забезпеченні національної безпеки, проте її діяльність повинна відповідати принципам правової держави та дотримуватись міжнародних стандартів у сфері прав людини.

Також, СБУ виконує широкий спектр завдань, спрямованих на захист національної безпеки. До основних функцій СБУ належать контррозвідувальна діяльність, боротьба з тероризмом, захист державного суверенітету та територіальної цілісності, забезпечення кібербезпеки та протидія зовнішнім загрозам. Ці завдання вимагають від СБУ високого рівня професіоналізму та ефективності, але водночас їх виконання повинно здійснюватися з дотриманням прав людини.

Одна з головних проблем, з якою стикаються правоохоронні органи, полягає в забезпеченні балансу між заходами безпеки і дотриманням прав людини. У боротьбі з тероризмом та іншими загрозами СБУ повинна використовувати пропорційні заходи, які мінімізують можливий вплив на права і свободи громадян. Це включає забезпечення законності, прозорості та відповідності дій СБУ міжнародним стандартам прав людини.

Україна зобов'язана дотримуватися міжнародних нормативних актів і стандартів у сфері прав людини та національної безпеки. Це включає різноманітні міжнародні угоди і конвенції, які визначають права та обов'язки держав у цих сферах. Важливість впровадження міжнародних стандартів у національне законодавство та практику діяльності СБУ полягає в забезпеченні захисту прав людини навіть у умовах підвищеної загрози національній безпеці.

На сьогодні законодавство України з прав людини і насамперед Конституція нашої держави відповідають міжнародно-правовим стандартам, чого не можна сказати про законодавчу і правозастосовчу практику. Так, незважаючи на прогрес у законодавчій сфері, в Україні продовжують порушуватися загальновизнані норми й принципи, які стосуються прав людини, ті чи інші статті Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, інших міжнародних документів. Проте можна стверджувати, що в нашій країні формується демократична правова держава,а отже, є сподівання, що з часом держава Україна не матиме проблем із забезпеченням усіх без винятку основних прав і свобод людини і громадянина [2].

Порушення прав людини не тільки погіршують становище самої людини в суспільстві, а й негативно впливають на інші елементи системи національної безпеки, внаслідок чого остання стає більш уразливою і, відповідно, менш надійною [3].

Крім цього, при формуванні юридичного механізму захисту прав людини слід зважати на те, що в конкретному суспільстві вони, в першу чергу, зумовлюються тими економічними, соціальними, культурними умовами, що існують у цьому суспільстві. Ці суспільні умови, що породжують права особи, є об'єктивними для конкретного суспільства. Цими національними закономірностями неможливо нехтувати для дотримання міжнародних норм. Право на національну безпеку у загальносвітовому масштабі є аналогічним праву особи у масштабі держави. Тому неможливо вимагати пріоритету прав особи перед державою, не вимагаючи пріоритету права нації перед міжнародною спільнотою. Отже, при вирішенні проблем прав особи слід зважати на реалії національного суспільства, орієнтуючись на загальносвітові стандарти, тобто внутрішньодержавні закономірності у цьому процесі мають бути імперативними, а загальносвітові – диспозитивними [3].

Повернемося до того, що права людини і національна безпека тісно між собою взаємодіють і лише в єдності забезпечують стабільність, розвиток та захист демократичних цінностей в Україні. Відтак тільки при досягненні в країні стану національної безпеки, а саме захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз можлива нормальна реалізація прав людини. Така взаємодія може бути пояснена тим, що саме держава є основним гарантом прав людини, адже бере на себе позитивні зобов'язання щодо створення умов, при яких особа може захистити свої права. Окрім того, тільки в демократичній державі існують ефективні інститути протидії державному свавіллю, а забезпеченням існуючого демократичного ладу характеризується саме стан національної безпеки.

Також така взаємодія прав людини та національної безпеки може бути пояснена тим, що посягання на державний суверенітет, існуючий конституційний лад супроводжується насильством, що порушує усі права людини. І нажаль, нам далеко за прикладом ходити не треба, адже сьогодні ми живемо в реаліях війни, себто в умовах порушення стану національної безпеки. У такому стані ми можемо констатувати порушення права на життя, спричинене обстрілами цивільних об'єктів, розстрілом евакуаційних маршрутів та вбивствами мирного населення на окупованих територіях. Порушення права на повагу до честі та гідності, адже досить поширеною практикою росіян на окупованих територіях є катування мирного населення та гвалтування жінок. У ситуації, при якій на центральну площу міста може прилетіти ворожий снаряд до звуків повітряної тривоги, реалізація права на мирні зібрання стає неможливою. Отже, як ми бачимо, реалізація фундаментальних прав людини просто неможлива без досягнення національної безпеки [4].

Проте, як зазначалось раніше, досягнення національної безпеки неможливе без обмеження прав людини. І якщо ми дамо державі право обмежувати наші права на власний розсуд, мотивуючи це необхідністю досягнення національної безпеки, ми ризикуємо стати жертвами свавілля держави, протидіяти якому якраз і покликані права людини. Тому, щоб не допустити цього, був створений механізм обмеження прав людини. Такий механізм може бути застосований державою тільки при наявності наступних вимог: наявність легітимної мети; законність; пропорційність обмежень легітимній меті [4].

Тому, як нами вже зазначалося більшість науковців і фахівців вказують, що одним із важливих напрямів реалізації правоохоронної функції держави є забезпечення безпеки людини, суспільства і держави в цілому, через досягнення стану правової захищеності життєво важливих публічних і приватних інтересів. Важливе місце в системі відповідних суб'єктів владних повноважень відводиться СБУ. Актуальність ефективної діяльності цієї правоохоронної структури не викликає жодних сумнівів, оскільки саме якість виконання покладених на них обов'язків із забезпечення державної безпеки України свідчить про стан правового та демократичного розвитку нашої держави, рівень дотримання інтересів держави, прав і свобод громадян [5].

Безперечно, СБУ є суб'єктом владних повноважень, оскільки є уповноваженими носіями публічної влади. Відповідній службі притаманні усі ознаки публічної влади, серед яких: можливість впливати на поведінку людей приймаючи відповідне рішення; авторитетність, визнана суспільством, громадянами України, або значною частиною населення держави; офіційність, діють на підставі законів, мають офіційні зовнішні ознаки; забезпечуються необхідними ресурсами – фінансовими, матеріальними, кадровим потенціалом; автономність, суб'єкти публічної влади організаційно і функціонально один від одного відокремлені і не залежать від об'єктів влади [8].

Висновок. Таким чином, Служба безпеки України, як суб'єкт владних повноважень, відіграє ключову роль у забезпеченні національної безпеки та захисті прав людини. Її діяльність є важливим елементом стабільності та розвитку держави. В умовах сучасних загроз, таких як тероризм, кіберзлочинність та зовнішня агресія, ефективність і професіоналізм СБУ стають особливо важливими.

СБУ діє в рамках законодавства України та міжнародних стандартів, що визначають її повноваження та обмеження. Це включає як забезпечення безпеки держави, так і дотримання прав і свобод громадян. Завдяки своїй роботі, СБУ запобігає численним загрозам, забезпечуючи безпеку громадян і державних інститутів. Прозорість, підзвітність і законність дій СБУ є фундаментальними принципами, які сприяють зміцненню довіри суспільства до цієї інституції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Наливайко О., Братішко Н. Права людини як об'єкт національної безпеки України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2021. № 2. С. 31–36.

2. Слінько Т.М. Міжнародно-правові стандарти в галузі прав людини та їх відображення в Конституції України. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15177/1/Slinko_30-34.pdf (дата звернення 24.06.2024).

3. Шмоткін О. В. Права особи як об'єкт національної безпеки України. *Наукові* записки НаУКМА. *Юридичні науки*. 2017. Том 200. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b82efdcd-075a-4da3-99f1-f578936a4d74/content (дата звернення 23.06.2024).

4. Права людини та національна безпека. URL: https://censs.org/prava-lyudyny-ta-natsionalna-bezpeka/ (дата звернення 25.06.2024).

5. Швайка М.М. Місце і значення Служби безпеки України в реалізації адміністративно-правового механізму забезпечення прав і свобод громадян. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/287279/281186 (дата звернення 26.06.2024).

6. Степановський В.С. Діяльність Служби безпеки України як суб'єкта забезпечення національної безпеки в умовах воєнного стану. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. С. 298–302. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/07/56.pdf (дата звернення 26.06.2024).

7. Каглинський О.Є. Правові засади діяльності Служби безпеки України як суб'єкта сфери безпеки і оборони. *Нове українське право*. 2022. Вип. 3. С. 68–74.

8. Бевзенко В. Суб'єкт владних повноважень: поняття, ознаки, види. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/SVP_18_09_2020_VBevzenko.pdf (дата звернення 26.06.2024).

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/56

АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПЕРЕВИЩЕННЯ ВІЙСЬКОВОЮ СЛУЖБОВОЮ ОСОБОЮ ВЛАДИ ЧИ СЛУЖБОВИХ ПОВНОВАЖЕНЬ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

ADMINISTRATIVE RESPONSIBILITY FOR EXCEEDING AUTHORITY OR OFFICIAL AUTHORITY BY A MILITARY OFFICIAL: THEORETICAL AND LEGAL CHARACTERISTICS

Моісєєв М.С., к.ю.н.

У статті здійснено теоретико-правову характеристику адміністративної відповідальності за перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень. За результатами вивчення норм чинного національного адміністративно-деліктного законодавства констатовано, що даний адміністративний проступок віднесений законодавцем до числа військових адміністративних правопорушень. Під юридичним складом перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень запропоновано розуміти сукупність ознак (об'єктивних та суб'єктивних), за наявності яких протиправне винне діяння можна кваліфікувати як умисне вчинення військовою службовою особою дій, що явно виходять за межі наданих цій особі прав чи повноважень. Характерною особливістю адміністративної відповідальності за перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень визначено застосування до особи-правопорушника заходів адміністративно-правового примусу, серед яких штраф або арешт з утриманням на гауптвахті. З'ясовано, що перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень може мати наслідком притягнення особи не тільки до адміністративної, але й до кримінальної відповідальності. На підставі вивчення особливостей юридичного складу перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень окремо як військового адміністративного правопорушення та військового кримінального правопорушення виділено такі спільні ознаки: схожий об'єкт посягання, яким є встановлений порядок службової діяльності у сфері реалізації військовими службовими особами своїх прав і виконання обов'язків; однаковий суб'єкт, яким виступає військова службова особа; суб'єктивна сторона правопорушення характеризується умисною формою вини. Водночас зауважено й на ряді характерних відмінностей між адміністративною та кримінальною відповідальністю за перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень, до яких віднесено форми прояву об'єктивної сторони, наслідки вчинення правопорушення, заходи відповідальності тощо.

Ключові слова: військова службова особа, військове адміністративне правопорушення, військове кримінальне правопорушення, адміністративна відповідальність, кримінальна відповідальність.

The article provides a theoretical and legal characterization of administrative responsibility for exceeding authority or official authority by a military official. According to the results of the study of the norms of the current national administrative-delict legislation, it was established that this administrative offense was classified by the legislator as one of the military administrative offenses. Under the legal structure of the excess of power or official authority by a military official, it is proposed to understand a set of signs (objective and subjective), in the presence of which an illegal criminal act can be qualified as the intentional commission of actions by a military official that clearly go beyond the limits of the rights granted to this person or powers. A characteristic feature of administrative responsibility for exceeding authority or official powers by a military official is the application of administrative and legal coercion measures to the offender, including a fine or arrest with guard duty. It has been found that the excess of power or official authority by a military official may result in the person being held not only administratively, but also criminally liable. Based on the study of the features of the legal composition of the military official's excess of power or official powers separately as a military administrative offense and a military criminal offense, the following common features were identified: a similar object of encroachment, which is the established order of official activity in the sphere of military officials' exercise of their rights and execution duties; the same subject represented by a military official; the subjective side of the offense is characterized by an intentional form of guilt. At the same time, a number of characteristic differences between administrative and criminal responsibility for exceeding power or official powers by a military official were noted, which include the forms of manifestation of the objective party, the consequences of committing an offense, measures of responsibility, etc.

Key words: military official, military administrative offense, military criminal offense, administrative liability, criminal liability.

Вступ. Захист національної безпеки та оборона держави є невід'ємними елементами забезпечення національних інтересів в умовах її взаємодії з іншими країнами в міжнародному співтоваристві. Функції із захисту незалежності та територіальної цілісності головним чином виконуються військовослужбовцями, до обов'язків яких входить дотримання норм діючого національного законодавства. Правопорушення, що можуть бути вчинені військовослужбовцями, становлять підвищену суспільну небезпеку, тому засади юридичної відповідальності, у тому числі адміністративної, мають бути законодавчо врегульовані та обов'язково передбачати застосування певних заходів примусу до осіб-правопорушників.

Метою статті є здійснення теоретико-правової характеристики адміністративної відповідальності за перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень.

Виклад основного матеріалу. Дослідження норм чинного національного адміністративно-деліктного законодавства дозволяє констатувати, що одним із військових адміністративних правопорушень, за вчинення якого передбачено застосування заходів адміністративно-правового примусу, є перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень. Зазначене підтверджується розташуванням норми, якою встановлено адміністративну відповідальність за умисне вчинення військовою службовою особою дій, що явно виходять за межі наданих цій особі прав чи повноважень, у главі 13-Б Особливої частини Кодексу України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року (далі – КУпАП) під відповідною назвою «Військові адміністративні правопорушення». Виходячи зі змісту ч. 1 ст. 172^{14} КУпАП у розумінні законодавця під перевищенням військовою службовою особою влади чи службових повноважень слід розуміти умисне вчинення дій, які явно виходять за межі наданих цій особі прав чи повноважень [1].

Фактичною підставою притягнення особи-правопорушника до адміністративної відповідальності є вчинення нею протиправного винного діяння, що кваліфікується за сукупністю певних ознак як адміністративне правопорушення, передбачене відповідною нормою КУпАП. У даному випадку перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень не є виключенням, тому підставою притягнення особи-правопорушника до адміністративної відповідальності за ст. 172^{14} КУпАП є факт вчинення діяння, що може кваліфікуватися за відповідною час-

тиною вказаної норми. Відтак необхідним є встановлення елементів юридичного складу досліджуваного військового адміністративного правопорушення шляхом характеристики його об'єктивних та суб'єктивних ознак.

Під юридичним складом адміністративного проступку слід розуміти сукупність ознак єдності об'єктивних і суб'єктивних характеристик, які потрібні для визначення такого діяння правопорушенням (об'єкт проступку; об'єктивна сторона; суб'єкт проступку; суб'єктивна сторона) [2, с. 293; 3, с. 94]. Отже під юридичним складом перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень як одного з виду військових адміністративних правопорушень доцільно розуміти сукупність ознак (об'єктивних та суб'єктивних), за наявності яких протиправне винне діяння можна кваліфікувати як умисне вчинення військовою службовою особою дій, що явно виходять за межі наданих цій особі прав чи повноважень.

З метою характеристики об'єктивних ознак військового адміністративного правопорушення, відповідальність за вчинення якого передбачена ст. 172[14] КУпАП, необхідно з'ясувати що саме є об'єктом посягання та розкрити об'єктивну сторону даного адміністративного проступку.

Безпосереднім об'єктом цього правопорушення є встановлений порядок службової діяльності у сфері реалізації військовими службовими особами своїх прав і виконання обов'язків. У разі вчинення цього адміністративного правопорушення щодо військовослужбовця обов'язковим додатковим об'єктом виступають честь та гідність особи [4, с. 75].

Об'єктивна сторона досліджуваного військового адміністративного правопорушення полягає в активних діях військової службової особи всупереч інтересам військової служби, з перевищенням наданої їй влади та службових повноважень [4, с. 75]. Перевищення влади має свій прояв у діях службової особи, яка маючи владні повноваження стосовно підлеглих або більш широкого кола осіб, під час виконання своїх владних чи організаційно-розпорядчих функцій виходять за межі цих повноважень [5]. У свою чергу сутність перевищення службових повноважень слід розкрити як дії службової особи, яка не має владних функцій і виходить під час виконання своїх адміністративно-господарських функцій за межі своїх повноважень, або дії службової особи, яка має владні повноваження, але у конкретному випадку перевищує не їх, а інші свої повноваження, або перевищує свої владні повноваження стосовно осіб, які не входять до числа підлеглих [6; 7; 8].

Звернемо увагу, що основні обов'язки військовослужбовців (як загальні, так і спеціальні) нормативно закріплено у Статуті внутрішньої служби Збройних Сил України, затвердженому Законом України від 24 березня 1999 року, та у Дисциплінарному статуті Збройних Сил України, затверджених Законом України від 24 березня 1999 року № 551-XIV. У відповідності до ст.ст. 11, 16, 49 Статуту внутрішньої служби ЗСУ та ст. 4 Дисциплінарного статуту ЗСУ кожний військовослужбовець зобов'язаний свято і непорушно додержуватися Конституції України та законів України, Військової присяги, сумлінно і чесно виконувати свій військовий обов'язок, виконувати службові обов'язки, що визначають обсяг виконання завдань, доручених йому за посадою, бути зразком високої культури, скромності й витримки, берегти військову честь, захищати свою й поважати гідність інших людей, завжди пам'ятати, що за їх поведінкою судять не лише про них, а й про ЗСУ в цілому, не допускати негідних вчинків самому та утримувати від їх вчинення товаришів по службі [9; 10].

Суб'єкт перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень як військового адміністративного правопорушення вказаний безпосередньо у ст. 172[14] КУпАП і ним є військова службова особа. Коло осіб, хто відноситься до військових службових осіб, надається у примітці до ст. 172[13] КУпАП, а саме військові начальники, а також інші військовослужбовці, які обіймають постійно чи тимчасово посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або виконують такі обов'язки за спеціальним дорученням повноважного командування [1].

Суб'єктивна сторона будь-якого адміністративного проступку проявляється у вині, тобто внутрішньому психічному ставленні осудного дієздатного суб'єкта до вчиненого ним правопорушення та його шкідливих наслідків [11, с. 499]. Із суб'єктивної сторони перевищення влади та службових повноважень характеризується умисною формою вини [12].

Характерною особливістю адміністративної відповідальності за перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень є застосування до особи-правопорушника певних засобів державної дії, тобто адміністративних стягнень. Аналіз ст. 172[14] КУпАП показує, що у разі вчинення передбаченого цією нормою військового адміністративного правопорушення до військової службової особи можуть бути застосовані такі заходи адміністративно-правового примусу, як штраф або арешт з утриманням на гауптвахті. Важливо звернути увагу, що мова йде про застосування альтернативного адміністративного стягнення: або штраф, або арешт з утриманням на гауптвахті. При цьому розмір штрафних санкцій, а також строк арешту з утриманням на гауптвахті буде напряму залежати від обставин справи та кваліфікації адміністративного проступку за відповідною частиною ст. 172[14] КУпАП. За загальним правилом умисне вчинення дій, які явно виходять за межі наданих цій особі прав чи повноважень, має своїм наслідком накладення штрафу (від ста до однієї тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян) або арешт з утриманням на гауптвахті (до десяти діб). У разі ж кваліфікації діяння за ч. 2 ст. 172[14] КУпАП адміністративний штраф є вищим (від однієї до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян), що стосується і арешту з утриманням на гауптвахті (строк довший – від десяти до п'ятнадцяти діб).

В рамках наукового пізнання слід зазначити, що перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень може мати наслідком притягнення особи не тільки до адміністративної, але й до кримінальної відповідальності. Зазначене підтверджується, зокрема, тим, що у Кримінальному кодексі України від 5 квітня 2001 року (далі – КК України) теж передбачено відповідальність за умисне вчинення дій, які явно виходять за межі наданих цій особі прав чи повноважень, що закріплена у ст. 426[1]. Структурне розташування цієї норми у розділі XIX Особливої частини КК України свідчить про віднесення перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень до числа військових кримінальних правопорушень, тобто кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби [13].

Відтак з метою відмежування адміністративної відповідальності за перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень від кримінальної за такі ж діяння необхідно розкрити юридичний склад вказаного військового кримінального правопорушення.

До об'єктивних ознак військового кримінального правопорушення, передбаченого ст. 426[1] КК України, відносяться об'єкт посягання та об'єктивна сторона цього правопорушення. Родовим об'єктом перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень виступають суспільні відносини, що регулюють встановлений законом порядок здійснення військовими командирами (начальниками) своїх функцій. Основний безпосередній об'єкт військового кримінального правопорушення – це порядок виконання військовими службовими особами військових формувань України своїх

повноважень із забезпечення військового правопорядку у різних сферах; додатковий факультативний безпосередній об'єкт – особисті права та свободи людини і громадянина, власність, інші блага. Завдання шкоди такому додатковому безпосередньому об'єкту є обов'язковою умовою кримінальної відповідальності і водночас критерієм розмежування цього кримінального правопорушення від дисциплінарного проступку [14, с. 93].

Беручи до уваги зміст окремих частин ст. 426[1] КК України [13] слід зазначити, що об'єктивна сторона перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень може виражатися у таких формах: 1) умисне вчинення дій, які явно виходять за межі наданих цій особі прав чи повноважень (ч. 1); 2) застосування нестатутних заходів впливу щодо підлеглого; 3) перевищення дисциплінарної влади; 4) застосування насильства щодо підлеглого. Важливо враховувати, що для встановлення об'єктивної сторони військового кримінального правопорушення, передбаченого ст. 426[1] КК України, мають бути у наявності три обов'язкові ознаки, серед яких наявність діяння, суспільно небезпечних наслідків, причинного зв'язку між діянням та суспільно небезпечними наслідками. Суспільно небезпечними наслідками є шкода (збиток), що заподіюється злочинним діянням суспільним відносинам, охоронюваним кримінальним законом, або як реальна небезпека (загроза) заподіяння такої шкоди [15, с. 124]. Суспільно небезпечні наслідки через перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень з урахуванням вимог ч. 1 та 2 ст 426[1] КК України можуть виражатися в заподіянні істотної шкоди, спричиненні тяжких наслідків. Визначення істотної шкоди та тяжких наслідків містить примітка 2 до ст. 425 КК України. У розумінні законодавця істотною вважається шкода (якщо вона полягає у заподіянні матеріальних збитків), яка в двісті п'ятдесят і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, а тяжкими наслідками за тієї самої умови вважається шкода, яка в п'ятсот і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян [13].

Суб'єктом військового кримінального правопорушення, відповідальність за вчинення якого визначена у ст. 426[1] КК України, є військова службова особа. Згідно примітки 1 до ст. 425 КК України під військовими службовими особами розуміються військові начальники, а також інші військовослужбовці, які обіймають постійно чи тимчасово посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків, або виконують такі обов'язки за спеціальним дорученням повноважного командування [13]. Із суб'єктивної сторони перевищення влади та службових повноважень характеризується умисною формою вини. Перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень може бути лише у формі прямого або непрямого умислу. Інтелектуальний елемент умислу в даному випадку складається з усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру своїх дій і передбачення можливості або неминучості настання суспільно небезпечних наслідків [14, с. 94].

Останнім, що варто визначити у дослідженні особливостей кримінальної відповідальності за перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень, є види кримінальних покарань. З аналізу різних частин ст. 426[1] КК України видно, що до особи-правопорушника може застосовуватися обмеження волі або позбавлення волі. Вибір того чи іншого виду кримінального покарання звісно залежить від кваліфікації відповідного діяння за певною частиною ст. 426[1] КК України. Так згідно ч. 1 ст. 426[1] КК України за умисне вчинення дій, які явно виходять за межі наданих цій особі прав чи повноважень, якщо ці дії заподіяли істотну шкоду може бути застосоване альтернативне покарання, тобто або обмеження волі (від двох до п'яти років), або позбавленням волі (від двох до п'яти років). Діяння, що кваліфікуються як перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень за іншими частинами ст. 426[1] КК України, мають своїм наслідком застосування покарання у вигляді позбавлення волі.

Висновки. За результатами здійсненої теоретико-правової характеристики адміністративної відповідальності за перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень необхідно зазначити наступне. Вивчення норм чинного національного адміністративно-деліктного законодавства дозволяє констатувати, що даний адміністративний проступок віднесений законодавцем до числа військових адміністративних правопорушень. Під юридичним складом перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень доцільно розуміти сукупність ознак (об'єктивних та суб'єктивних), за наявності яких протиправне винне діяння можна кваліфікувати як умисне вчинення військовою службовою особою дій, що явно виходять за межі наданих цій особі прав чи повноважень. Характерною особливістю адміністративної відповідальності за перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень є застосування до особи-правопорушника заходів адміністративно-правового примусу, серед яких штраф або арешт з утриманням на гауптвахті. З'ясовано, що перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень може мати наслідком притягнення особи не тільки до адміністративної, але й до кримінальної відповідальності. Вивчення особливостей юридичного складу перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень окремо як військового адміністративного правопорушення та військового кримінального правопорушення дозволяє виділити такі спільні ознаки: 1) схожий об'єкт посягання, яким є встановлений порядок службової діяльності у сфері реалізації військовими службовими особами своїх прав і виконання обов'язків; 2) однаковий суб'єкт, яким виступає військова службова особа; 3) суб'єктивна сторона правопорушення характеризується умисною формою вини. Водночас є й ряд характерних відмінностей між адміністративною та кримінальною відповідальністю за перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень, серед яких: форми прояву об'єктивної сторони, наслідки вчинення правопорушення, заходи відповідальності тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 80731-X. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. Додат. до № 51. Ст. 1122.

2. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / Галунько В., Діхтієвський П., Кузьменко О., Стеценко С. та ін. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. 446 с.

3. Павлов Д. М. Адміністративне право : Загальна частина : Конспект лекцій. К. : МАУП, 2007. 136 с.

4. Військові адміністративні правопорушення : науково-практичний коментар / С. С. Вітвіцький, М. Ю. Веселов, О. М. Нестеренко, П. С. Єпринцев. Харків : Право, 2024. 182 с.

5. Прокопенко В. В. Науково-практичний коментар до ст. 172-14 Кодексу про адміністративні правопорушення України. URL: http://www.jurists.org.ua/administrative-law/7093-naukovo-praktichniy-komentar-do-st-172-14-kodeksu-pro-admnstrativn-pravoporushennya-ukrayini.html.

6. Постанова Димитровського міського суду Донецької області від 15.03.2024 р. у справі № 226/605/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117698456.

7. Постанова Костянтинівського міськрайонного суду Донецької області від 07.02.2024 р. у справі № 233/593/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116823029.
8. Постанова Добропільського міськрайонного суду Донецької області від 27.02.2024 р. у справі № 227/464/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117420306.
9. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України: Закон України від 24.03.1999 р. № 548-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22–23. Ст. 194.
10. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України: Закон України від 24.03.1999 р. № 551-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22–23. Ст. 197.
11. Адміністративне право України (загальна частина) : навч. посіб. / [Остапенко О. І., Ковалів М. В., Єсімов С. С. та ін.] ; [Вид. 2-е, доп.] Львів : СПОЛОМ, 2021. 616 с.
12. Постанова Білгород-Дністровського міськрайонного суду Одеської області від 27.05.2024 р. у справі № 495/4747/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119326480.
13. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
14. Давлатов Ш. Б., Савченко А. С., Саленко А. А. Кримінальна відповідальність за перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2023. Випуск 76: частина 2. С. 91–95.
15. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.]; за ред. проф. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Х. : Право, 2010. 456 с.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/57

ХАРАКТЕРИСТИКА НОРМАТИВНИХ ПІДСТАВ ЗАСТОСУВАННЯ ДИСКРЕЦІЙНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ

CHARACTERISTICS OF THE NORMATIVE BASIS FOR THE APPLICATION OF DISCRETIONARY POWERS

Муза О.В., д.ю.н., с.н.с.,
професор кафедри кримінального та адміністративного права
Академія адвокатури України

Нестерик М.О., аспірант першого року навчання
Академія адвокатури України

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних теоретико-практичних проблем щодо специфічних форм закріплення нормативних підстав застосування дискреційних повноважень в адміністративних правовідносинах.

Актуальність тематики пов'язана з проблемами, що виникають при тлумаченні норм права щодо вирішення питання, чи дійсно законом передбачено застосування дискреційного повноваження, та в якій частині. Вочевидь, дана проблема викликана недостатнім нормативним регулюванням та об'ємом правових висновків Верховного Суду, присвяченим цьому питанню.

У статті було проаналізовано основні підходи до визначення поняття «дискреція», визначено характерні особливості нормативних підстав застосування дискреційного повноваження, наведено приклади закріплення дискреційних повноважень у нормативно-правових актах щодо трьох видів дискреції: дискреції щодо прийняття індивідуальних рішень, виконавчої дискреції та політичної дискреції. Надано оцінку відповідним нормам права та вказаним видам дискреційних повноважень.

Наголошено, що встановлення дискреційних повноважень не являється поодинокими випадками, враховуючи, що вивченню питання застосування адміністративного розсуду, як правило, приділяється недостатня увага.

Акцентовано увагу на необхідності детального з'ясування змісту норм законодавства з метою уникнення хибного висновку про закріплення законом саме дискреційного повноваження. Відображено відповідний алгоритм, який дозволить переконатися у правильності пропонованих висновків. Висвітлено основні аспекти, які можуть свідчити про те, що суб'єктом нормотворення фактично було передбачено повноваження адміністративного розсуду.

Ключові слова: дискреція, дискреційні повноваження, адміністративний розсуд, суб'єкт владних повноважень, нормативні підстави застосування дискреційного повноваження.

The article is devoted to highlighting one of the current theoretical and practical problem regarding the specific forms of establishing the normative basis for the application of discretionary powers.

The relevance of the topic is related to the problems arising when interpreting the rules of law regarding the issue of whether the application of discretionary power is indeed provided by law and to what extent. Obviously, this problem is caused by insufficient regulatory regulation, a lack of conclusions of the Supreme Court dedicated to this issue, and other factors.

Methods of analysis, comparison, synthesis, and formal-legal methods were used for writing the work.

In the article analyzes the main approaches to defining the concept of «discretion,» identifies the characteristic features of the normative basis for the application of discretionary power, provides examples of the establishment of discretionary powers in legal acts regarding three types of discretion: individual decision-making discretion, executive discretion, and policy-making discretion, and evaluates the relevant legal norms and these types of discretionary powers.

The article emphasizes that the establishment of discretionary powers is not isolated, considering that the study of the application of administrative discretion usually receives insufficient attention. The work focuses on the need for meticulous research of legislative norms to avoid incorrect conclusions about the establishment of discretionary power by law, outlines the corresponding algorithm that allows one to verify the correctness of their conclusions, and highlights the main aspects that may indicate that the subject of law-making indeed provided for the power to apply administrative discretion.

Key words: discretion, discretionary powers, administrative discretion, authority, normative basis for the application of discretionary power.

Вступ. Адміністративне право України попри те, що в процесі управлінської діяльності можуть мати місце різні життєві обставини, усуває можливість законодавчого закріплення безальтернативних дій суб'єктів владних повноважень. Зокрема, це можливо за рахунок застосування уповноваженим суб'єктом адміністративного розсуду (дискреції). Водночас, як і будь-які інші повноваження суб'єкта владних повноважень, дискреційні повноваження повинні мати підставу свого застосування, передбачену законом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальні питання теорії повноважень в адміністративному праві України є предметом досліджень таких науковців, як: В.М. Бевзенка, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова, О.В. Кузьменко, М.І. Смоковича, С.Г. Стеценка та ін.

Виклад основного матеріалу. Одним із принципів адміністративного права є принцип законності. Реалізація адміністративним органом дискреційного повноваження аналогічно має відповідати вказаному принципу, що передбачено частиною 3 статті 6 Закону України «Про адміністративну процедуру» [1].

Власне кажучи дана умова і уособлює нормативні підстави застосування дискреційного повноваження, тобто можливість суб'єкта владних повноважень застосовувати адміністративний розсуд має бути передбачена нормою закону або логічно випливати з нього.

О.В. Муза висновує, що «законність як одна із засад адміністративної процедури забезпечує: 1) зв'язок між верховенством правом та нормативними правилами адміністративно-процедурного регулювання; 2) додержання адміністративними органами вимог правового порядку, заснованого у державі; 3) правомірність і межі реалізації повноважень адміністративними органами; 4) нормативну ієрархічність при застосуванні нормативно-правових актів з питань адміністративної процедури; 5) узгодженість законного та підзаконного рівнів нормативно-правового регулювання адміністративних процедур; 6) контроль у публічному управлінні через можливості інституту адміністративного оскарження та поновлення порушеного права, свободи чи законного інтересу адміністративним органом за власною ініціативою» [2, с. 347].

За пунктом 7 частини 1 статті 2 Закону України «Про адміністративну процедуру», дискреційним повноваженням є повноваження, надане адміністративному органу законом, обирати один із можливих варіантів рішення відповідно до закону та мети, з якою таке повноваження надано [1].

Відповідно до Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи № R(80)2 стосовно здійснення адміністративними органами влади дискреційних повноважень, дискреційними повноваженнями є повноваження, які адміністративний орган, приймаючи рішення, може здійснювати з певною свободою розсуду, тобто коли такий орган може обирати з кількох юридично допустимих рішень те, яке він вважає найкращим за таких обставин [3].

У судовій практиці існує наступна позиція: «під дискреційними повноваженнями слід розуміти такі повноваження, коли у межах, які визначені законом, адміністративний орган має можливість самостійно (на власний розсуд) вибирати один з кількох варіантів конкретного правомірного рішення. Водночас, повноваження державних органів не є дискреційними, коли є лише один правомірний та законно обґрунтований варіант поведінки суб'єкта владних повноважень. Тобто, дискреційне повноваження може полягати у виборі діяти, чи не діяти, а якщо діяти, то у виборі варіанту рішення чи дії серед варіантів, що прямо або опосередковано закріплені у законі. Важливою ознакою такого вибору є те, що він здійснюється без необхідності узгодження варіанту вибору будь-ким» [4, с. 3].

Згідно з науковим висновком щодо меж дискреційного повноваження суб'єкта владних повноважень та судового контролю за його реалізацією, оприлюдненого на офіційному веб-сайті Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду, дискреційне повноваження може полягати у виборі діяти чи бездіяти, а якщо діяти, то у виборі варіанту рішення чи дії серед варіантів, що прямо або опосередковано закріплені у законі; важливою ознакою такого вибору є те, що він здійснюється без необхідності узгодження варіанту вибору із будь-ким [5].

З метою підтвердження правильності свого висновку про встановлення законом саме дискреційного повноваження в конкретному випадку, необхідно впевнитись, що: 1) закон передбачає декілька варіантів правомірної поведінки; 2) закон не містить визначених підстав, які передбачають обов'язок прийняття конкретного рішення або вчинення дії; 3) закон не передбачає підстав, що виключають можливість прийняття того чи іншого рішення, вчинення дії; 4) кожен з варіантів рішення, дії чи бездіяльності є правомірним. Після підтвердження правильності своїх висновків про можливість вирішення справи за адміністративним розсудом, суб'єкт владних повноважень, спираючись на обставини конкретної справи, мету й завдання своєї діяльності, має прийняти найбільш оптимальне рішення (вчинити дію, бездіяти), відповідно до особливих обставин адміністративної справи [6, с. 60].

До нормативно-правових актів, які формують основу застосування адміністративного розсуду належать:

1) ті, що регулюють функціонування суб'єкта публічної адміністрації (наприклад, Закони України «Про Кабінет Міністрів України», «Про центральні органи виконавчої влади», «Про Національну поліцію», «Про Національний банк України», «Про управління об'єктами державної власності», «Про місцеві державні адміністрації» тощо);

2) ті, що регулюють здійснення адміністративних процедур та ухвалення за їх результатами адміністративних актів у конкретних правовідносинах (наприклад, Закони України «Про адміністративні послуги», «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» тощо);

3) ті, що регулюють правомірність застосування адміністративного розсуду (наприклад, Конституція України, зокрема стаття 55 та стаття 124, якими встановлено правові засади судового контролю за діяльністю суб'єктів публічної адміністрації; Кодекс адміністративного судочинства України, зокрема частина 2 статті 2, якою встановлено повноваження адміністративних судів перевіряти рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів владних повноважень на предмет того, чи прийняті (вчинені) вони з дотриманням принципів добросовісності, неупередженості, розсудливості тощо) [7, с. 61].

До прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру» ідея нормативного визначення адміністративного розсуду у національному праві, а точніше дискреційних повноважень, була реалізована у Методології проведення антикорупційної експертизи, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 24.04.2017 р. № 1395/5 (далі по тексту – Методологія). Даним актом було, зокрема, визначено ознаки дискреційних повноважень, види, обсяг, порядок закріплення дискреційних повноважень (п. 2.4. Методології). Водночас у контексті дослідження нормативних підстав застосування дискреційних повноважень варто звернути увагу на положення, якими було встановлено, що дискреційні повноваження можуть закріплюватися в нормативно-правових актах такими способами:

1) за допомогою оціночних понять, наприклад: «за наявності поважних причин орган вправі надати ...», «у виключних випадках особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, може дозволити ...», «рішення може бути прийнято, якщо це не суперечить суспільним інтересам . ...» тощо;

2) шляхом перерахування видів рішень, що приймаються органом (особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування), не вказуючи підстав для прийняття того чи іншого рішення або шляхом часткового визначення таких підстав;

3) шляхом надання права органу (особі, уповноваженій на виконання функцій держави або місцевого самоврядування) при виявленні певних обставин (настанні конкретних юридичних фактів) приймати чи не приймати управлінське рішення залежно від власної оцінки цих фактів;

4) за допомогою нормативних приписів, що містять лише окремі елементи гіпотези чи диспозиції правової норми, що не дозволяють зробити однозначний висновок про умови застосування нормативного припису або правові наслідки застосування такого припису [8].

Вважаємо за доцільне проаналізувати з огляду на приклади адміністративного законодавства України види адміністративної дискреції, що запропоновані у наукових джерелах:

– дискреція щодо прийняття індивідуальних рішень;

– виконавча дискреція;

– політична дискреція [9, с. 471].

Першим і, можливо, найпоширенішим використанням дискреційних повноважень в адміністративному праві є можливість ухвалювати індивідуальні рішення в адміністративній процедурі. У цьому контексті дискреційні повноваження означають право дискреційного суб'єкта ухвалювати рішення з урахуванням конкретних обставин, щоб поліпшити здатність процесу забезпечувати індивідуальну справедливість [9, с. 471–472].

Саме для такого виду дискреції найбільш притаманними є нормативні підстави її застосування, закріплені в п. 2.4 Методології. Наприклад, можна звернути увагу на пункт 5 частини першої статті 45 Закону України «Про адміністративну процедуру», відповідно до якого заява, в якій не викладено вимоги заявника, вжито ненормативну лексику та/або образливі висловлювання, не підлягає розгляду [1]. В свою чергу, визначення поняття «ненормативна лексика» в законодавстві України відсутнє, що обумовлює дискреційність повноважень посадової особи при оцінці відповідної заяви [10, с. 262].

Іншим прикладом може бути частина перша статті 96 Закону України «Про адміністративну процедуру», відповідно до якої, у разі якщо адміністративний акт не виконано зобов'язаною особою - адресатом адміністративного акта у встановлений адміністративним органом строк і передбачена таким актом дія не може бути виконана іншою особою, адміністративний орган виносить постанову про накладення на зобов'язану особу грошового стягнення у розмірі (якщо інше не передбачено законом): 1) від 70 до 530 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян - стосовно фізичних осіб; 2) від 175 до 1765 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян – стосовно фізичних осіб - підприємців, громадських об'єднань, що не мають статусу юридичної особи, юридичних осіб [1].

Беззаперечно, передбачення законом такого виду дискреції дозволяє адміністративній процедурі бути більш справедливою та гнучкою. Однак, особи, які вступають у правовідносини з суб'єктом владним повноважень, відчувають себе більш впевнено тоді, коли адміністративний орган обмежений чіткими положеннями закону [9, с. 471].

Виконавча дискреція як вид адміністративної дискреції полягає в наданні органам виконавчої влади повноважень деталізувати та/або розширювати законодавчий акт [9, с. 479], який, будучи нормативно-правовим актом вищої юридичної сили, по своїй правовій природі не може регламентувати детальний порядок реалізації положень, які містить, а встановлює лише загальні правила регулювання суспільних відносин. У зв'язку з цим, обов'язок щодо вироблення детальних правил підзаконного нормативно-правового регулювання покладається на органи виконавчої влади. Встановлення цього обов'язку, як і інших дискреційних повноважень, передбачається самою нормою закону або в тексті основних розділів законодавчого акту, або ж окремому розділі «Прикінцеві та перехідні положення» («Прикінцеві положення»). Наприклад, у частині другій статті 18 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» закріплено, що порядок державної реєстрації прав визначається Кабінетом Міністрів України [11].

Прикладом встановлення відповідного обов'язку в розділі «Прикінцеві та перехідні положення» може бути Закон України «Про виконавче провадження». У пункті 11 Розділу XIII «Прикінцеві та перехідні положення» цього закону Верховна Рада України визначила: «Кабінету Міністрів України з дня набрання чинності цим Законом: прийняти нормативно-правові акти, що випливають із цього Закону…» [12].

Політична дискреція як вид адміністративної дискреції органів виконавчої влади, на перший погляд, може нагадувати виконавчу дискрецію, але є принципово відмінною. Формування політики часто характеризується як вершина адміністративної влади: момент, коли суди мають найменші повноваження, а органи виконавчої влади – найбільші. Такі повноваження нерідко називають дискреційними. Коли Кабінет Міністрів України, міністерство чи інший центральний орган виконавчої влади здійснює дискреційні повноваження у формуванні політики – це виглядає схожим на виконавчі дискреційні повноваження, оскільки законодавче регулювання є досить загальним. Однак дискреційні повноваження у формуванні політики не являються повноваженнями щодо розширення чи уточнення законодавчого регулювання. При реалізації виконавчої дискреції орган виконавчої влади дотримується шляху, визначеного Верховною Радою України у конкретному законі, а при реалізації політичної дискреції, такий шлях формується ним з великою долею самостійності [9, с. 483–484]. Як правило, вказані повноваження закріплюються у відповідних положеннях про той чи інший орган виконавчої влади з використанням словосполучення «формує та реалізує державну політику…» [13–15].

Основна ідея надання таких повноважень суб'єкту публічної адміністрації полягає в забезпеченні дотримання двох принципів: суспільний інтерес і експертність [9, с. 484].

Висновки. Таким чином, характеризуючи підстави нормативного застосування дискреційних повноважень суб'єктами владних повноважень, можна зробити наступні висновки.

Дискреційне повноваження в будь-якому випадку має бути встановлено нормою закону. Передбачити абсолютно всі формулювання та конструкції, які б свідчили про встановлення дискреційного повноваження, об'єктивно неможливо, однак слід бути обізнаним про основні критерії, які дозволять ідентифікувати закріплене законом повноваження суб'єкта публічної адміністрації як дискреційне.

Дискреційні повноваження існують на всіх рівнях публічного управління, варіюються за своїм обсягом, що покладає обов'язок суб'єктів владних повноважень сформувати методику визначення змісту та обсягу дискреційних повноважень.

Таким чином, нормативні підстави застосування дискреційних повноважень органами публічної адміністрації є лише правовою засадою та гарантією належного урядування, що відповідає верховенству права і демократизму. Їхня значимість полягає у встановленні законності дій суб'єктів владних повноважень у відносинах з приватними особами, а також при здійсненні державної політики у відповідній сфері. Це має беззаперечний вплив як на управлінську, так і судову практику.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 № 2073-IX. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2023, № 15, ст. 50. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text.

2. Муза О. В. Законність як формалізована засада адміністративної процедури. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 345–347.

3. Recommendation № R (80) 2 concerning the exercise of discretionary powers by administrative authorities.

4. Постанова Верховного Суду від 27.05.2021, справа № 442/3936/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97267642.

5. Нестерик М.О. Висновок про надання дискреційних повноважень як можлива перешкода реалізації прав приватних осіб. Теоретичні та практичні проблеми реалізації прав людини та держави : матеріали II наук.-практ. конф.(м. Одеса, 5–6 квітня 2024 р.). С. 57–61.

6. *Науковий* висновок щодо меж дискреційного повноваження суб'єкта владних повноважень та судового контролю за його реалізацією. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/naukovi_visnovki/nauk_visnovok_01_03_2018.

7. Ківалов С. В., Біла-Тіунова Л. Р., Білоус-Осінь Т. І. Адміністративне право : навчально-методичний посібник (для здобувачів вищої освіти денної форми навчання). Одеса : Фенікс, 2019. 136 с.

8. Про затвердження Методології проведення антикорупційної експертизи: Наказ Міністерства юстиції України від 24 квітня 2017 р. № 1395/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1395323-17#Text.

9. Koch, Charles H. Jr. Judicial Review of Administrative Discretion. *George Washington Law Review*. 1986. № 54. P. 469–511.

10. Закон України «Про адміністративну процедуру»: науково-практичний коментар / Андрійко О. Ф., Бевзенко В. М. та ін. ; за заг. ред. Тимощука В. П. Київ, 2023. 545 с.

11. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.07.2004 р. № 1952-IV. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2004, № 51, ст. 553. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text.

12. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 р. № 1404-VIII. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2016, № 30, ст. 542. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text.
13. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України: Постанова Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 228. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-п#Text.
14. Деякі питання Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій: Постанова Кабінету Міністрів України від 8 червня 2016 р. № 376. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-2016-п#n10.
15. Про затвердження Положення про Міністерство оборони України: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2014 р. № 671. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2014-п#Text.

УДК 330.322
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/58

ЗАХИСТ ІНВЕСТИЦІЙ, ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ ТА ПІДПРИЄМНИЦТВА (БІЗНЕСУ): ОКРЕМІ ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ

PROTECTION OF INVESTMENTS, PRIVATE PROPERTY AND ENTERPRISE (BUSINESS): SEPARATE HISTORICAL ASPECTS

Невар І.В., здобувач кафедри адміністративного, кримінального права і процесу
Інститут права Закладу вищої освіти «Міжнародний університет бізнесу і права»

У статті досліджено окремі історичні аспекти захисту інвестицій, приватної власності та підприємництва (бізнесу). Вказано, що трансформаційні процеси в економіці, глибокі державно-правові та соціально-економічні перетворення на шляху до становлення правової держави вимагають належного захисту інвестицій, приватної власності та підприємництва (бізнесу). Досягнення високого рівня економічного і соціального розвитку неможливе без налагодженої діяльності з боку держави у сфері захисту інвестицій, приватної власності та підприємництва (бізнесу). З метою забезпечення захисту інвестицій, приватної власності та підприємництва (бізнесу), держава відіграє вирішальну роль у впровадженні законів та нормативних актів, які захищають ці фундаментальні аспекти. Одним із способів, у який держава досягає цього, є прийняття законів про права власності, які чітко визначають право власності та допустимі способи використання активів. Завдяки юридичному визнанню та захисту прав приватної власності, громадяни можуть впевнено робити інвестиції, знаючи, що їхні активи захищені від посягань.

Констатовано, що держава часто створює регуляторні органи або агентства, завданням яких є контроль за дотриманням інвестиційного законодавства та забезпечення справедливого ставлення до всіх залучених сторін. Ці механізми нагляду допомагають запобігти шахрайству, експлуатації та недобросовісній практиці, які можуть поставити під загрозу інтереси інвесторів або підірвати права власності. Крім того, сприяючи прозорості та підзвітності фінансових операцій, держава створює сприятливе середовище для економічного зростання та розвитку. Загалом, завдяки поєднанню законодавства, правозастосування та інституційних рамок, держава ефективно захищає інвестиції, приватну власність та підприємництво (бізнес) як невід'ємні складові процвітаючої економіки.

Ключові слова: захист, адміністративно-правові засоби, інвестиції, приватна власність, підприємництво (бізнес).

The article examines certain historical aspects of protection of investments, private property and entrepreneurship (business). It is indicated that transformation processes in the economy, profound state-legal and socio-economic transformations on the way to the establishment of the rule of law require proper protection of investments, private property and entrepreneurship (business). Achievement of a high level of economic and social development is impossible without well-established activities of the state in the field of protection of investments, private property and entrepreneurship (business). In order to ensure the protection of investment, private property and entrepreneurship (business), the state plays a crucial role in implementing laws and regulations that protect these fundamental aspects. One of the ways in which the state achieves this is through the adoption of property rights laws that clearly define ownership and permissible uses of assets. By legally recognising and protecting private property rights, citizens can confidently make investments knowing that their assets are protected from encroachment.

It is stated that the State often establishes regulatory bodies or agencies tasked with monitoring compliance with investment laws and ensuring fair treatment of all parties involved. These oversight mechanisms help to prevent fraud, exploitation and unfair practices that could jeopardise investors' interests or undermine property rights. In addition, by promoting transparency and accountability in financial transactions, the state creates a favourable environment for economic growth and development. In general, through a combination of legislation, law enforcement and institutional frameworks, the state effectively protects investments, private property and entrepreneurship (business) as integral components of a prosperous economy.

Key words: protection, administrative and legal means, investment, private property, entrepreneurship (business).

Постановка проблеми. Трансформаційні процеси в економіці, глибокі державно-правові та соціально-економічні перетворення на шляху до становлення правової держави вимагають належного захисту інвестицій, приватної власності та підприємництва (бізнесу). Досягнення високого рівня економічного і соціального розвитку неможливе без налагодженої діяльності з боку держави у сфері захисту інвестицій, приватної власності та підприємництва (бізнесу).

З метою забезпечення захисту інвестицій, приватної власності та підприємництва (бізнесу), держава відіграє вирішальну роль у впровадженні законів та нормативних актів, які захищають ці фундаментальні аспекти. Одним із способів, у який держава досягає цього, є прийняття законів про права власності, які чітко визначають право власності та допустимі способи використання активів. Завдяки юридичному визнанню та захисту прав приватної власності, громадяни можуть впевнено робити інвестиції, знаючи, що їхні активи захищені від посягань.

Крім того, держава часто створює регуляторні органи або агентства, завданням яких є контроль за дотриманням інвестиційного законодавства та забезпечення справедливого ставлення до всіх залучених сторін. Ці механізми нагляду допомагають запобігти шахрайству, експлуатації та недобросовісній практиці, які можуть поставити під загрозу інтереси інвесторів або підірвати права власності. Крім того, сприяючи прозорості та підзвітності фінансових операцій, держава створює сприятливе середовище для економічного зростання та розвитку.

Загалом, завдяки поєднанню законодавства, правозастосування та інституційних рамок, держава ефективно захищає інвестиції, приватну власність та підприємництво (бізнес) як невід'ємні складові процвітаючої економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В межах адміністративно-правових досліджень окремі концептуальні питання захисту інвестицій, приватної власності та підприємництва (бізнесу) в України вивчались у публікаціях В.Б. Авер'янова, О.В. Батанова, Ю.О. Буглака, В.М. Бесчастного, Ю.П. Битяка, Д.І. Голосніченка, О.Ю. Дубинського, Т.О. Карабін, І.Б. Коліушка, Т.О. Коломоєць та інших.

Мета статті. Дослідити історичні аспекти захисту інвестицій, приватної власності та підприємництва (бізнесу).

Виклад основного матеріалу. Однією з найважливіших ролей, яку відіграє держава у розвитку підприємництва та створенні середовища, сприятливого для економічного зростання, є забезпечення захисту інвестицій, приватної власності та підприємництва (бізнесу). Захищеність інвестицій, приватної власності та підприємництва (бізнесу) необхідна для того, щоб громадяни могли впевнено інвестувати, знаючи, що їхні активи захищені від будь-яких посягань або несанкціонованого використання. Встановлюючи чіткі закони про права власності,

держава створює сприятливе середовище для інвестицій та підприємницької діяльності (бізнесу).

Загалом, завдяки зусиллям із правозастосування законодавства та створенню інституційних рамок, спрямованих на захист прав власності та забезпечення чесного ведення бізнесу, держава відіграє ключову роль у стимулюванні підприємництва та створенні сприятливого середовища для сталого економічного розвитку.

Становлення інституту адміністративно-правового захисту інвестицій, приватної власності та підприємництва (бізнесу) є наслідком еволюції держави як суб'єкта захисту інвестицій, приватної власності та підприємництва (бізнесу).

Філософські погляди представників зокрема української наукової думки щодо інвестицій, приватної власності та підприємництва (бізнесу) та впливу нашої держави на неї формувалися на основі ідей, вироблених людством протягом своєї багатовікової історії.

Основоположною категорією, яка є фундаментом всієї ринкової економіки є категорія власності. Варто вказати, що протягом часу змінилося сприйняття людиною власності, методи державного впливу на відносини власності, діяльність держави у сфері охорони власності – на всіх етапах розвитку людської цивілізації вони зазнали значної трансформації. Свого часу О. Шпенглер вказував, що власність починається з рослинністю: рослина посідає ґрунт, у який запускає коріння, він її власність, яку вона боронить із усією силою, з усім розпачем свого єства проти чужого насіння… Коли чуєш у лісі, довкруги себе, – писав він, – цю мовчазну, невблаганну боротьбу за ґрунт, що відбувається вдень і вночі, безнастанно, мимоволі відчуваєш усю глибину цього імпульсу, що майже ототожнюється з самим життям [1].

Власність вже більше двох тисячоліть є предметом уваги багатьох дослідників соціальних наук, у зв'язку з чим запропоновано чимало різних теорій, ідей, уявлень тощо. Тому розкрити сутність власності у матеріальному праві та виявити перспективи її трансформації у сучасних умовах можна лише з урахуванням історичних закономірностей розвитку цієї категорії.

У найдавнішому праві не було спеціального терміну для позначення власності. У класичному римському праві сума прав, привілеїв та повноважень, які особа могла б мати в речі, називалася «домініумом» або власністю (досить часто ці два слова були синонімами як юридичні терміни). Римляни часто називали право власності Після того, як римська система ідентифікувала proprietas, вона, як правило, заважала йому передавати щось менше, ніж всі права, привілеї та повноваження, які він мав у цій речі. Таким чином, за римським правом, права повного користування, відокремлені від власності (usufructus), можуть бути надані лише живій людині, і ця особа не може передати ці права іншій. Здатність власника погодитися на юридично обов'язкові обмеження його привілеїв використання (сервітутів) була різко обмежена. Більше того, кожен, хто виявив, що володіє річчю спільно з іншими, може вимагати, щоб річ була розділена на окремі одиниці власності (nemo invitus ad communionem compellitur – ніхто не змушений мати спільну власність з іншим). Сама агломераційна тенденція існувала в значній мірі в римській юридичній думці про власність.

У середньовічному англійському праві процесуальна система перешкоджала будь-якому чіткому розмежуванню між майном та обов'язком. Лише після скасування форм дій у 19 столітті англо-американське право розрізняло власність та обов'язок так, як це було у римлян. Тому примітно, що англійське право до скасування форм дій, як правило, в критичні моменти рухалося в напрямках, подібних до римського, а саме, до агломерації прав власності в одній особі.

Крах римської, а потім Каролінзької влади призвів до того, що в більшості районів європейського континенту ситуація не відрізняється від тієї, що панувала в Англії до появи центральних королівських дворів наприкінці 12 століття. Як і в Англії, земля була пов'язана з масою частково дискреційних, частково звичайних, феодальних прав та обов'язків. Починаючи з 17 століття, розвиток права власності як в Англії, так і на континенті було пов'язано з розвитком юриспруденції.

Китайський філософ Конфуцій, визнаючи право на існування різних форм власності, закликав до аскетичного самообмеження і відстороненості від власності. На його думку, почуття справедливості має оберігати людину від надмірного збагачення. Послідовник Конфуція, Мо-цзи розглядав відносини держави і його народу як ідеалістичні відносини між власником і власністю [2, с. 9]. Особливу роль він відводив матеріальному стимулюванню, джерелом безладдя в державі вважав бідність.

Класики античності також приділяли значну увагу питанням власності. Давньогрецький філософ Платон, моделюючи ідеальну державу, ідеалізував і власницьку владу її правителів, наділяючи останніх альтруїстичними поглядами і діями по відношенню до власності. Переваги суспільної власності він намагався обґрунтувати моральними ідеалами. Згідно з його вченням, право власності на приватну власність є неприйнятним для правителів і веде до загибелі правлячої верхівки [2, с. 9].

Аристотель дотримувався протилежної точки зору. На його думку, приватна власність бере свій початок із самої природи людини, з її природної любові до себе. Він не погоджувався з Платоном щодо його уявлень про власність, не заперечуючи, що вона є джерелом нерівності між членами суспільства [2, с. 9]. Згідно з уявленнями античності, держава, його власність, фінансові ресурси вважалися приватною власністю правителів [3, с. 17].

У подальшому до формування цієї категорії долучилися філософи Д. Локк, І. Кант, Г. Гегель та ін.), які вказували на те, що досвід філософії щодо власності дещо недооцінено юридичною наукою. Науковці бачили різницю між римським суспільством і суспільством того часу, та зазначали, що у римському суспільстві у період становлення теорії власності індивідуальності ще не існувало, у суспільстві того часу вона вже зароджувалася, але не завжди визнавалася, а часом пригнічувалась.

На початку 17 століття голландський юрист Уго Гроціус оголосив теорію засудження приватної власності. З одного боку, за словами Гроція, держава дійсно мала право експропріювати приватну власність. З іншого боку, щоб таке прийняття було законним, воно мало бути для суспільних цілей і супроводжувалося виплатою справедливої компенсації особі, чиє майно було відібрано. Ідея не була оригінальною, але Гроцій заявив про це таким чином, що вона стала звичним явищем західної політичної думки.

Наприкінці 17 століття німецький юрист Самуель фон Пуфендорф вдосконалив теорію походження прав власності, яка існувала з давніх часів. Власність, за словами Пуфендорфа, заснована у фізичній силі, що проявляється в захопленні об'єкта власності. Однак для того, щоб перетворити факт фізичної влади на право, необхідна санкція держави. Але держава не може, здається, пропонує Пуфендорф, зробити право власності там, де фізичного володіння немає. Таким чином, як окупація, так і державна санкція є необхідними умовами для легітимності власності.

Англійський сучасник Пуфендорфа Джон Локк мав іншу теорію, зокрема, на думку Локка, – це не просто заволодінням об'єктом, а скоріше той факт, що він змішав свою працю з річчю, зробивши її своєю. Це право на річ, що виникає з праці, є природним правом. Це не вимагає державної волі, щоб бути дійсним. Однак він повинен бути захищений державою.

У Великій Британії наприкінці 18-го та на початку 19-го століть шотландське Просвітництво породило новий

набір ідей про власність, на які сильно вплинув англійський утилітарний політичний філософ Джеремі Бентам. Власність, на думку Бентама, є не що інше, як очікування захисту, створеного законодавцем і усталеною практикою.

Послідовник Бентама Джон Стюарт Мілль пов'язав власність зі свободою і припустив, що безпека власності має важливе значення для людства, щоб максимізувати свій потенціал для свободи. Сучасні економічні теорії власності, які виправдовують власність на тій підставі, що має бути початковий розподіл ресурсів, щоб дозволити ринку працювати, і на тій підставі, що індивідуальні права власності мінімізують трансакційні витрати, що випливають з традиції Бентама і Мілла.

На європейському континенті думка про власність прийняла дещо інший поворот. Спираючись на категоричний імператив німецького філософа Іммануїла Канта – що люди завжди повинні розглядатися як цілі самі по собі, а не як засоби – філософ Георг Вільгельм Фрідріх Гегель припустив, що той самий імператив стосується власності людини. Причина цього, на думку Гегеля, полягає в тому, що коли хтось поширює свою волю на річ, він робить цю річ частиною себе. Таким чином, захист власності тісно пов'язаний із захистом людської волі.

Отже, ідея про зв'язок приватної власності з природним правом сформувалася в працях представників Нового часу. Ключову роль у цьому зіграли Д. Боден, Т. Гоббс, Дж. Досліджуючи власність як правову категорію, Джон Локк у своїх працях «Два трактати про правління», «Про власність», «Досвід людського розуму» та інших стверджував, що від народження людина наділена трьома природними правами: правом на життя, правом на свободу, правом на власність Локк виходив з постулату, згідно з яким справедливість не може існувати без визнання приватної власності.

Початок 19 століття ознаменувався оприлюдненням у Франції Наполеонівського Цивільного кодексу (1804), систематичного та всеосяжного кодексу приватного некомерційного права, який мав мати великий вплив на подальший європейський рух за кодифікацію. Кодекс примітний своїм небажанням визнавати інтереси у власності, відмінній від власності власника.

Ліберальні концепції власності, здається, вплинули на юридичну думку в 19 столітті. Тенденція до абсолютизму в питаннях власності також примітна в праві по обидва боки Атлантики. Англійські акти про землі (1882, 1890) дали значно більше влади власнику землі. У Сполучених Штатах вплив ліберальних ідей на розвиток права власності можна побачити е ghjwtcszахисту власності від держави. На федеральному рівні цей розвиток подій відбувся після прийняття Чотирнадцятої поправки до Конституції 1868 року. Ця поправка забороняє, серед іншого, будь-якій державі позбавляти громадянина майна без належної правової процедури.

Свій внесок у вивчення майнового питання внесли представники вітчизняної філософської думки [4]. Вітчизняні мислителі (Г. Сковорода, Т. Шевченко, П. Куліш, І. Франко, Лі. Українка, М. Грушевський, М. Драгоманов, О. Кістяківський) збагатили і поглибили загальносвітові погляди [5]. Вони ставили людину з її духовними потребами на вершину філософської піраміди, а майно – лише як обмежену необхідність, що в цих розмірах потребує охорони. «Безглуздо твердити, що для людини природною є потреба володіння, скажімо, багатством, яке перевищує можливості помірного споживання», – стверджував Г. Сковорода [6]. Правознавець О. Кістяківський наголошував на необхідності обмеження державної влади «невід'ємними, непорушними, недоторканними правами людини, найважливішим із яких називав право на гідне існування» [7].

У працях Г. Сковороди немає прямого засудження права приватної власності, критичного осмислення відносин приватної власності. Філософ звернув свою увагу на викриття духу егоїзму, спекуляції, любові до грошей, здирництва тощо. Він вважав, що ідеал людського суспільства повинен ґрунтуватися на принципах любові і спільної власності [8, с. 41–43].

Економічні та політичні погляди І. Франка та М. Грушевського відображають складний процес засвоєння моделей світової економічної та політичної думки. І. Франко вважав капітал ворожою силою, що протистоїть робітникові.

Соціалістичні погляди М. Грушевського стали основою для прийняття Центральною Радою соціальних програм щодо ліквідації власності на поміщицьке майно та інших нетрудових доходів, передачі землі народу без викупу. Пошуком методологічних умов розв'язання суперечностей за ознакою власності займався В. Липинський [9, с. 205].

Окремі історичні періоди існування Української держави свідчать про нівелювання права на приватну власність, відсутність або деформацію правових засобів і способів захисту права власності. Це визначило загальний підхід до дослідження діяльності Української держави у сфері захисту прав власності.

Розглядаючи історичні аспекти розвитку Української держави як суб'єкта захисту права власності, слід зазначити, що згадки про захист права власності містяться в джерелах княжої доби – «Руській правді» та «Литовському статуті». Виходячи з цих джерел, можна зробити висновок, що в той час князь, зосередивши всю владу в своїх руках, за підтримки дружини забезпечував захист власності від іноземних загарбників і був арбітром цих відносин всередині феодального суспільства [10, с. 15].

Захист права власності за часів Б. Хмельницького здійснювався системою судів, заснованих на звичаєвому козацькому праві, для охорони майна використовувалися козацькі дороги та об'їзні дороги місцевих громад.

У 10-му томі Зводу законів Російської імперії містилися окремі положення про регулювання права власності, де було визначено це право, викладено загальні принципи власності, особливості обмеження права власності та його захисту. Поняття права власності визначалося як право володіти, користуватися і управляти назавжди і для нащадків [11, с. 188].

Захист права власності регулювався також 15-м томом Зводу законів Російської імперії під назвою «Положення про кримінальні та виправні покарання», який був прийнятий у 1845 році і діяв до більшовицького перевороту [10, с. 22].

Справи про крадіжки, шахрайство, лісозаготівлі, розкрадання розглядалися мировими суддями відповідно до «Статуту про покарання, що призначаються мировими суддями», затвердженого 20 листопада 1864 року.

Період становлення державності на початку 20 століття характеризувався неоднозначним ставленням до власності та методів її захисту. Центральна Рада оголосила про намір проводити політику соціалізації та ліквідації великої приватної власності. 18 січня 1918 р. було прийнято земельний закон, який узаконив експропріацію землі у великих приватних власників, але вже 29 квітня 1918 р. до цього закону були внесені зміни, які передбачали, що земельна власність до 30 десят не підлягала експропріації («соціалізації») [12, с. 8].

Законодавство Української держави за часів Гетьманщини було певною мірою спрямоване на захист приватної власності. Скасувавши закон Центральної Ради про усуспільнення землі, Гетьманщина вжила заходів щодо підготовки нового земельного закону і зрівняння становища селян і поміщиків. Однак, згідно з проектом земельної реформи, затвердженим у листопаді під тиском Українського національного союзу на чолі з В. Винниченком, усі великі земельні наділи мали бути приму-

сово викуплені державою і розподілені між селянами не більше 25 десятят на кожного. Фактично відбулося повернення до закону про усуспільнення землі з певною модернізацією [13, с. 277].

Державне будівництво на західноукраїнських землях, що входили до складу Австро-Угорщини, розпочалося 1 листопада 1918 року, коли було утворено Українську державу. 13 листопада 1918 року держава отримала назву Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). У світлі політичних подій того часу питання власності набуло особливого значення в новоствореній державі. Було прийнято низку законодавчих актів, пов'язаних із землеволодінням: Закони Української Народної Республіки «Про експропріацію великих табличних маєтків» [14, с. 26–28], «Про земельну реформу» та низку наказів Державного секретаріату та Державного секретаріату земельних справ. Прийнятий закон «Про земельну реформу» мав компромісний характер: конфіскувалися землі великих землевласників, власників, які зі зброєю в руках воювали проти Української держави, і землі, які були державною власністю Австро-Угорської монархії [15, с. 14–15].

Аналізуючи роль держави у сфері власності в радянський період, слід зазначити, що в Україні, як і в інших республіках колишнього Радянського Союзу, реальним суб'єктом привласнення була держава. Вважалося, що відчуження робітників від засобів виробництва, продукту, який вони створюють, усувається встановленням суспільної власності на засоби виробництва. Загальноприйнятою була думка, що держава має бути максимально опосередкованою, а в ідеалі – всіма процесами привласнення [16, с. 260].

Висновки. Безумовно, відносини власності є фундаментом всієї системи економічних відносин, складають сукупність юридичних правовідносин щодо володіння, користування і розпорядження майновими благами. І тільки над цим каркасом (відносинами власності) можна виділити власне похідні відносини, що складаються у процесі захисту інвестицій, приватної власності та підприємництва (бізнесу).

Ліберальні засади державотворення вимагають, щоб держава поважала, захищала та виконувала права людини на своїй території та/або юрисдикції. Це включає в себе обов'язок захисту від порушень прав людини третіми сторонами, включаючи інвестиції, приватну власність та підприємництва (бізнес).

Обов'язок держави захищати – це стандарт поведінки. Держави також зобов'язані захищати та сприяти верховенству права, в тому числі шляхом вжиття заходів для забезпечення рівності перед законом, справедливості в його застосуванні та забезпечення адекватної підзвітності, правової визначеності та процедурної та правової прозорості у процесі захисту інвестицій, приватної власності та підприємництва (бізнесу).

ЛІТЕРАТУРА

1. Шпенглер, Освальд Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. 742 с.
2. Борисенко, Є. О. Соціально-філософська парадигма власності як мотиваційна основа життєдіяльності особистості в пострадянському суспільстві: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Харків. 2004. 19 с.
3. Нечай А. А. Правові проблеми регулювання публічних видатків у державі : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.07 «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Київ. 2005. 40 с.
4. Дорохіна Ю.А. Злочини проти власності: теоретико-правове дослідження Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2016. 744 с.
5. Шевченко Т.Г. Кобзар. К: Дніпро, 1987. 639 с.
6. Філософія Сковороди. К: Наук, думка, 1972. 309 с.
7. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник. Харків: Консул, 2001. 656 с.
8. Сковорода Г. С. Книжечка о чтении священного писания, нареченная жена Лотова. Київ : Наукова думка. (Зібрання творів у 2-х т. / Г. С. Сковорода ; Т. 2). 1973. 486 с.
9. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. 1926. Ч. 3. кн. 3. 470 с.
10. Галунько, В. В. Адміністративно-правова охорона суб'єктів права власності в Україні: [монографія]. Херсон : ПДВ ХМД. 2006. 356 с.
11. Музиченко, П. П. Історія держави і права України : [навчальний посібник]. Київ : Т-во «Знання», КОО. 2001. 429 с.
12. Волох О. В. Історія кримінально-правової боротьби з посяганнями на власність в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Київ. 2002. 19 с.
13. Іванов В. М. Історія держави і права України: підручник Київ : МАУП, 2007, 552 с.
14. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. F 581. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 26–27.
15. Кобилецький М. М. Утворення ЗУНР, її державний механізм та діяльність (1918–1923 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Львів. 1998. 22 с.
16. Дзера О. В. Цивільне право : [підручник]. Київ : Вентурі. 1997. 544 с.

УДК 342.65
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/59

СУЧАСНИЙ СТАН ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ

CURRENT STATE OF LEGAL REGULATION OF FINANCIAL SERVICES IN UKRAINE

Овсяніков М.С., аспірант кафедри державно-правових дисциплін
Міжнародний гуманітарний університет,
начальник відділу
Державне підприємство «Центр державного земельного кадастру»

Стаття присвячена дослідженню сучасного стану правового регулювання відносин щодо надання фінансових послуг. Встановлення особливостей впорядкування сфери надання фінансових послуг можливе через врахування: а) предметного критерію, на основі якого виокремлюється ті нормативно-правові акти, що регулюють суспільні відносини з надання фінансових послуг; б) формально-структурного критерію, на основі якого виокремлюються нормативно-правові акти залежно від їх юридичної сили.

На основі симбіозу предметного та формально-структурного критеріїв, здійснено відмежування нормативно-правових актів, які є зовнішнім формальним відображенням правового регулювання надання фінансових послуг. Акцентовано увагу на тому, що первинного значення матиме саме сфера суспільних відносин, яка підлягає впорядкуванню – сфера надання фінансових послуг, а подальша структуризація обраних нормативно-правових актів повинна здійснюватись з усталеним підходом до їх юридичної сили через виділення законів та підзаконних нормтаивно-правових актів.

Зазначено, що незалежно від видової приналежності фінансові послуги: зовнішньо відображаються у операції чи їх сукупності, реалізуються через фінансові інструменти та мають на меті забезпечення інтересів певних осіб. В свою чергу, окремим фінансовим послугам будуть притаманні спеціальні ознаки, що характерні для певного виду фінансових послуг.

Обґрунтовано, що правове регулювання фінансових послуг сформовано з нормативних актів, яких прийнято: а) у формі законів; б) у формі підзаконних нормативно-правових актів органами державної виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, суб'єктами, яких не віднесено до органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування, але яких наділено окремими повноваженнями щодо забезпечення управлінського впливу в сфері фінансових послуг.

Акцентвано увагу на наявності нормативно-правових актів, які мають однакове значення при наданні фінансових послуг незалежно від їх видової приналежності, але з врахуванням предметного критерію.

Ключові слова: правове регулювання, фінансові послуги, профільне законодавство, фінансовий лізинг, Національний банк України.

The article is devoted to the study of the current state of legal regulation of relations regarding the provision of financial services. Establishing the peculiarities of the regulation of the sphere of financial services provision is possible through: a) taking into account the objective criterion, on the basis of which the normative legal acts that regulate public relations on the provision of financial services are singled out; b) a formal-structural criterion, on the basis of which normative-legal acts are distinguished depending on their legal force.

Based on the symbiosis of substantive and formal-structural criteria, the delimitation of normative legal acts, which are the external formal reflection of the legal regulation of the provision of financial services, was carried out. Attention is focused on the fact that the sphere of social relations, which is subject to regulation – the sphere of providing financial services – will be of primary importance, and the further structuring of the selected normative legal acts should be carried out with an established approach to their legal force through the selection of laws and subordinate normative legal acts.

It is noted that, regardless of their type, financial services: are externally reflected in transactions or their aggregates, are implemented through financial instruments and are aimed at ensuring the interests of certain persons. In turn, certain financial services will have special features that are characteristic of a certain type of financial service.

It is substantiated that the legal regulation of financial services is formed from normative acts adopted: a) in the form of laws; b) in the form of by-laws by state executive bodies, local self-government bodies, entities that are not classified as state executive and local self-government bodies, but which have been granted separate powers to ensure managerial influence in the field of tax and fee administration.

Attention is focused on the presence of regulatory legal acts, which have the same meaning in the provision of financial services, regardless of their type, but taking into account the objective criterion.

Key words: legal regulation, financial services, specialized legislation, financial leasing, National Bank of Ukraine.

Постановка проблеми. Правове регулювання будь яких відносин, процесу, явищ, їх взаємозв'язків неможливе без впливу державної влади, її авторитетності, впливу, що тягне за собою прийняття тих чи інших нормативно-правових актів, як правил поведінки, на основі яких виробляється механізм їх втілення у життя для підтримання стабільності, вирішення суперечностей і конфліктів інтересів у тій чи іншій сфері життєдіяльності. Не виключенням є відносини, що складаються під час надання фінансових послуг. На сучасному етапі, в Україні спостерігаються кардинальні зміни в економічній, політичній, правовій та інших сферах суспільного життя. Означене спричинено формування та визнання України як соціальної, демократичної та правової держави європейського зразка, що сприятиме динамічному реформуванню положень чинного фінансового законодавства та трансформації правового регулювання сфери надання фінансових послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика нормативного забезпечення надання фінансових послуг досліджувалась в різних правових зрізах з акцентуванням уваги на різних складових цього напряму діяльності держави такими українськими ученими як: Д. Бекерська, Л. Воронова, П. Гега, А. Іванський, Л. Касьяненко, В. Кашин, М. Кучерявенко, В. Костюченко, Т. Латковська, П. Латковський, А. Новицький, А. Соколовська та ін. Однак впровадження європейських стандартів правового регулювання з одного боку, та постійний цифровий розвиток, опосередковують доктринальне переосмислення нормативних основ надання фінансових послуг.

Мета статті – дослідження сучасного стану правового регулювання відносин в сфері надання фінансових послуг.

Виклад основного матеріалу. В цілому, правове регулювання відображає імперативно-нормативний вплив держави на організацію діяльності суб'єктів та об'єктів управління і формування сталого порядку їх функціонування. Встановлення особливостей впорядкування сфери надання фінансових послуг можливе через: а) врахування предметного критерію, на основі якого виокремлюється ті нормативно-правові акти, що регулюють суспільні відносини з надання фінансових послуг; б) формально-

структурного критерію, на основі якого виокремлюється нормативно-правові акти залежно від їх юридичної сили.

Таким чином, на основі симбіозу предметного та формально-структурного критеріїв є можливим здійснення демаркації правового регулювання надання фінансових послуг. Зазначимо, що первинного значення матиме саме сфера суспільних відносин, яка підлягає впорядкування, а подальша структуризація нормативно-правових актів повинна здійснюватись з усталеним підходом до юридичної сили нормативно-правових актів через виділення законів та підзаконних нормтаивно-правових актів.

Визначення сутності поняття «фінансова послуга» міститься в Законі України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» через його тлумачення як: «… операції або декількох операцій, пов'язаних однією правовою метою, з фінансовими засобами, що здійснюються в інтересах інших осіб, ніж надавач такої фінансової послуги, а також послуг, які прямо визначені спеціальними законами як фінансові послуги» [1]. Таке формулювання з одного боку визначає ознаки фінансових послуг, а з іншого – має відсильний характер. Тобто, незалежно від видової приналежності фінансові послуги: зовнішньо відображаються у операції чи їх сукупності, реалізуються через фінансові інструменти та мають на меті забезпечення інтересів певних осіб. В свою чергу, окремим фінансовим послугам будуть притаманні спеціальні ознаки, що характерні для певного виду фінансових послуг. У профільному законі, крім іншого врегульовано питання загальних засад функціонування ринку фінансових послуг, діяльності надавачів фінансових та/або супровідних послуг, державного регулювання та нагляду за такою діяльністю, а також захисту прав клієнтів.

Градація фінансових послуг опосередковує наявність відповідного правового регулювання. Слід враховувати й те, що правове регулювання фінансових послуг сформовано з нормативних актів, яких прийнято: а) у формі законів; б) у формі підзаконних нормативно-правових актів органами державної виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, суб'єктами, яких не віднесено до органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування, але яких наділено окремими повноваженнями щодо забезпечення управлінського впливу в сфері фінансових послуг (Президентом України, Національним Банком України, військовими адміністраціями). Отже, система правового регулювання надання окремих фінансових послуг виглядатиме наступним чином.

Нормативно-правові акти, які регулюють надання фінансових послуг з страхування як різновиду фінансових послуг, що надаються спеціальним суб'єктом – страховиком для забезпечення потреби потенційного страхувальника у страховому захисті та оформлюються через укладення договору страхування [2]. Нормативне забезпечення фінансових послуг з страхування сформовано з: а) законів України (наприклад, «Про страхування» [2], «Про кредитні спілки» [3]); б) нормативно-правових актів центральних органів виконавчої влади (наприклад, наказ Міністерства інфраструктури України «Про затвердження Порядку оцінки шкоди, заподіяної внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України та воєнних дій на території України, у сферах безпеки судноплавства в акваторії українських портів у Дунайському регіоні та перевезень залізничним транспортом» [4], наказ Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Порядку подання до Державної служби України з надзвичайних ситуацій повідомлення про укладення та дострокове припинення дії договору страхування відповідальності за шкоду, яка може бути заподіяна третім особам внаслідок надзвичайних ситуацій, небезпечних подій, у тому числі пожеж та аварій на території та/або об'єктах нерухомості» [5]); в) нормативно-правових актів суб'єктів, що наділені окремими повноваженнями в сфері надання фінансових послуг (наприклад, Постанови Національного банку України «Про діяльність учасників ринку небанківських фінансових послуг у територіальних громадах, що розташовані в районі проведення воєнних (бойових) дій або які перебувають в тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні) або на території, яка під загрозою проведення воєнних (бойових) дій» [6].

Правове регулювання платіжних послуг, яких законодавством віднесено до фінансових (йдеться про: послуги із зарахування готівкових коштів на рахунки користувачів, а також усі послуги щодо відкриття, обслуговування та закриття рахунків (крім електронних гаманців, послуги із зняття готівкових коштів з рахунків користувачів, а також усі послуги щодо відкриття, обслуговування та закриття рахунків (крім електронних гаманців, послуги з виконання платіжних операцій із власними коштами користувача з рахунку/на рахунок користувача тощо) первинно також базується на положеннях профільного Закону України «Про платіжні послуги» [7], рішеннях Національного банку України (наприклад, «Про затвердження Положення про проведення перевірок небанківських надавачів платіжних послуг, надавачів обмежених платіжних послуг» [8], «Про затвердження Положення про регуляторну платформу для тестування послуг, технологій та інструментів на ринках фінансових послуг, платіжному ринку, заснованих на інноваційних технологіях» [9]).

Звернемо увагу й на нормативне забезпечення фінансових послуг, що надаються в межах професійної діяльності на ринках капіталу, перелік яких передбачено ч. 2 ст. 41 Законом України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», а саме послуги з: 1) діяльності з торгівлі фінансовими інструментами; 2) діяльності з організації торгівлі фінансовими інструментами; 3) клірингової діяльності; 4) депозитарної діяльності; 5) діяльності з управління активами інституційних інвесторів; 6) діяльності з управління майном для фінансування об'єктів будівництва та/або здійснення операцій з нерухомістю; 7) діяльності з адміністрування недержавних пенсійних фондів [10]. Особливістю правового регулювання цього виду фінансових послуг є те, що його складовою є рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку (наприклад, «Про затвердження Положення про розкриття інформації емітентами цінних паперів, а також особами, які надають забезпечення за такими цінними паперами» [11], «Про затвердження Ліцензійних умов провадження професійної діяльності на ринках капіталу – діяльності з торгівлі фінансовими інструментами» [12]).

Аналогічний підхід до правового впорядкування застосовано відносно інших видів фінансових послуг, а саме: надання коштів та банківських металів у кредит; залучення коштів та банківських металів, що підлягають поверненню; фінансового лізингу; факторингу; надання гарантій, а також торгівлі валютними цінностями [1].

Однакового значення для будь-якого виду фінансових послуг матимуть нормативно-правові акти, які стосуються:

– оподаткування (наприклад, Податковий кодекс України [13]);

– фінансового контролю (наприклад, положення Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» щодо визначення правових засад аудиту фінансової звітності, провадження аудиторської діяльності в Україні та регулює відносини, що виникають при її провадженні) [14]);

– дотримання законності при наданні фінансових послуг (наприклад, Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення»,

положення якого стосуються захисту прав та законних інтересів громадян, суспільства і держави, забезпечення національної безпеки шляхом визначення правового механізму запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення [15];

– використання цифрових інструментів при наданні фінансових послуг, що одночасно є пріоритетним напрямом удосконалення надання фінансових послуг в умовах євроінтеграції (наприклад, «Про електронні документи та електронний документообіг» [16], «Про електронну комерцію» [17], «Про електронні комунікації» [18] тощо).

Висновки. Підсумовуючи зазначимо, що правове регулювання надання фінансових послуг на сучасному етапі відображає імперативно-нормативний вплив держави на суспільні відносини з надання фінансових послуг. Принципами підходу нормативного впорядкування означеної сфери суспільних відносин є: врахування специфіки виду фінансової послуги; дотримання концепту юридичної сили нормативно-правових актів; використання в якості нормативних регуляторів рішень державних органів, які наділені окремими виконавчо-розпорядчими повноваженнями в сфері надання фінансових послуг; орієнтованість на цифровізацію та євроінтеграцію, що відображається у використанні цифрового інструментарію при наданні та забезпеченні надання фінансових послуг. Саме останнє, виокремлене положення, потребує окремого доктринального аналізу для цілей удосконалення нормативно-правового регулювання фінансових послуг в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про фінансові послуги та фінансові компанії: Закон України від 12.12. 2021 р. № 1953. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20#Text (дата звернення: 10.06.2024).
2. Про страхування: Закон України від 18.11.2021 р. № 1909. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20#Text (дата звернення: 10.06.2024).
3. Про кредитні спілки Закон України від 14.07.2023 р. № 3254. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3254-20#Text (дата звернення: 10.06.2024).
4. Про затвердження Порядку оцінки шкоди, заподіяної внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України та воєнних дій на території України, у сферах безпеки судноплавства в акваторії українських портів у Дунайському регіоні та перевезень залізничним транспортом: наказ Міністерства інфраструктури України від 09.07.2022 р. № 503. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1279-22#Text (дата звернення: 10.06.2024).
5. Про затвердження Порядку подання до Державної служби України з надзвичайних ситуацій повідомлення про укладення та дострокове припинення дії договору страхування відповідальності за шкоду, яка може бути заподіяна третім особам внаслідок надзвичайних ситуацій, небезпечних подій, у тому числі пожеж та аварій на території та/або об'єктах нерухомості: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 07.02.2023 р. № 73. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0307-23#Text (дата звернення: 10.06.2024).
6. Про діяльність учасників ринку небанківських фінансових послуг у територіальних громадах, що розташовані в районі проведення воєнних (бойових) дій або які перебувають в тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні) або на території, яка під загрозою проведення воєнних (бойових) дій: Постанова Національного Банку України від 07.07.2022 р. № 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0141500-22#Text (дата звернення: 10.06.2024).
7. Про платіжні послуги: Закон України від 30.06. 2021 р. № 1591. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#n74 (дата звернення: 10.06.2024).
8. Про затвердження Положення про проведення перевірок небанківських надавачів платіжних послуг, надавачів обмежених платіжних послуг: Постанова Правління Національного Банку України від 06.04.2023 р. № 47. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0047500-23#Text (дата звернення: 10.06.2024).
9. Про затвердження Положення про регуляторну платформу для тестування послуг, технологій та інструментів на ринках фінансових послуг, платіжному ринку, заснованих на інноваційних технологіях: Правління Національного Банку України від 30.03.2023 р. № 39. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0039500-23#Text (дата звернення: 10.06.2024).
10. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки: Закон України від 23.02.2006 р. № 3480. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#n2490 (дата звернення: 10.06.2024).
11. Про затвердження Положення про розкриття інформації емітентами цінних паперів, а також особами, які надають забезпечення за такими цінними паперами: рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 06.06.2023 р. № 608. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1307-23#Text (дата звернення: 10.06.2024).
12. Про затвердження Ліцензійних умов провадження професійної діяльності на ринках капіталу – діяльності з торгівлі фінансовими інструментами: рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 21.02.2024 р. № 208. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0349-24#Text (дата звернення: 10.06.2024).
13. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17 (дата звернення: 10.06.2024).
14. Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність: Закон України від 21.12.2017 р. № 2258. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2258-19#Text (дата звернення: 10.06.2024).
15. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 06.12.2019 р. № 361. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text (дата звернення: 10.06.2024).
16. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 р. № 851. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text (дата звернення: 10.06.2024).
17. Про електронну комерцію: Закон України від 03.09.2015 р. № 675. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67519?find=1&text=%D1%84%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BE%D0%B2%D1%96+%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%83%D0%B3%D0%B8#w1_1 (дата звернення: 10.06.2024).
18. Про електронні комунікації: Закон України від 16.12.2020 р. № 1089. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#n104 (дата звернення: 10.06.2024).

УДК 331.4
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/60

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ НОРМ ОХОРОНИ ТА БЕЗПЕКИ ПРАЦІ В СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ АМЕРИКИ

GENERAL PRINCIPLES OF LEGAL LIABILITY FOR VIOLATIONS OF OCCUPATIONAL SAFETY AND HEALTH REGULATIONS IN THE UNITED STATES OF AMERICA

Пасічнюк В.Б., старший викладач кафедри правоохоронної діяльності та спеціальних юридичних дисциплін
Національний університет водного господарства та природокористування

Багатко А.С., асистент кафедри правоохоронної діяльності та спеціальних юридичних дисциплін
Національний університет водного господарства та природокористування

Юридична відповідальність – безсумнівно багатогранна, а також одна з найважливіших юридичних категорій в сучасних правових реаліях. Властиві їй закономірності досліджували правники-науковці з здійснюючи найрізноманітніші наукові дослідження. Найчастіше такі дослідження знаходять своє відображення при вивченні трудового, цивільного, кримінального, адміністративного та інших галузей права. Ми ж, здійснюючі наукові дослідження основним чином зосереджені на особливостях правового регулювання охорони праці, також не можемо оминути тему юридичної відповідальності в зазначеній сфері. Адже, відповідальність за порушення норм і правил охорони праці за будь-яких умов і наслідків беззаперечно є важливою, цікавою та актуальною темою. Актуальність дослідження загального поняття відповідальності, на наш погляд, також зумовлюється необхідністю досягнення повноцінної реалізації прав і свобод людини і громадянина у різних галузях та сферах суспільного життя. Таке досягнення можливе при наявності в публічному управлінні реально діючих юридичних інструментів. Ми виділяємо два основних із них: правовий інструмент (ефективне правове регулювання); організаційний інструмент (ефективне адміністративне забезпечення та регулювання). При цьому юридична відповідальності входить у контекст правового елементу, оскільки її особливості (у тому числі види, підстави, механізм застосування та інше) обгрунтовується в чинному законодавстві як України та інших цивілізованих держав із ринковою економікою.

Наукова стаття присвячена загальним засадам юридичної відповідальності за порушення норм охорони та безпеки праці в Сполучених Штатах Америки. Проаналізовано поняття «Юридична відповідальність» в сучасній правовій думці. Проведений науковий аналіз деяких юридичних практик США які стосуються притягнення роботодавців до кримінальної, адміністративної, цивільної, дисциплінарної відповідальності за порушення прав працівників на безпеку, гігієну і охорону праці.

Ключові слова: охорона праці, юридична відповідальність, кримінальна відповідальність, адміністративна відповідальність, цивільна відповідальність, дисциплінарна відповідальність.

Legal responsibility is undoubtedly multifaceted, as well as one of the most important legal categories in modern legal realities. Laws inherent in it were investigated by lawyers-scientists carrying out a wide variety of scientific studies. Most often, such studies are reflected in the study of labor, civil, criminal, administrative and other fields of law. We, conducting scientific research, are mainly focused on the peculiarities of the legal regulation of labor protection, and we cannot bypass the topic of legal responsibility in the specified area. After all, responsibility for violation of labor protection norms and rules under any conditions and consequences is undeniably an important, interesting and relevant topic. The relevance of the study of the general concept of responsibility, in our opinion, is also determined by the need to achieve the full realization of the rights and freedoms of a person and a citizen in various fields and spheres of public life. Such an achievement is possible if the public administration has real legal instruments. We highlight two main ones: legal instrument (effective legal regulation); organizational tool (effective administrative support and regulation). At the same time, legal responsibility is included in the context of the legal element, since its features (including types, grounds, mechanism of application, etc.) are justified in the current legislation of both Ukraine and other civilized states with a market economy.

The scientific article is devoted to the general principles of legal liability for violations of occupational safety and health regulations in the United States of America. The concept of «Legal responsibility» in modern legal opinion is analyzed. A scientific analysis of some US legal practices related to bringing employers to criminal, administrative, civil, disciplinary liability for violating the rights of employees to safety, hygiene and occupational health was carried out.

Key words: labor protection, legal liability, criminal liability, administrative liability, civil liability, disciplinary liability.

Виклад основного матеріалу. Для вивчення особливостей юридичної відповідальності, детальніше розглянемо сучасне розуміння цього поняття. Для прикладу, у своїй праці під назвою «Юридична відповідальність: теоретико-правовий аналіз» Микола Тимощук приходить до логічного висновку, що юридична відповідальність є комплексним явищем. Вона є важливим фактором у процесі реалізації прав і свобод суб'єктів правовідносин та здійснення органами держави покладених на них зобов'язань з метою забезпечення законності. Враховуючи системний характер юридичної відповідальності, можна дійти й узагальнюючого висновку про те, що під юридичною відповідальністю слід розуміти можливість настання негативних наслідків державно-примусового характеру для суб'єкта правопорушення у чітко встановленій процесуальній формі [20, с. 19].

Юридичні особливості юридичної відповідальності досліджували і інші науковці. Зокрема, Л.І. Калєніченко досліджуючи юридичну відповідальність приходить до декількох важливих висновків. По-перше, юридична відповідальність як явище об'єктивного права – це передбачені санкціями норм права, забезпечені можливістю застосування державного примусу несприятливі наслідки особистого, майнового чи організаційного характеру, яких відповідний суб'єкт права зазнає за вчинене правопорушення (порушення суб'єктивних прав) і які процесуально закріплені в передбаченому законодавством порядку. По-друге, юридична відповідальність як елемент змісту правовідносин – це передбачені санкціями норм права вид і міра обов'язку суб'єкта права зазнати позбавлення особистого, майнового, організаційного характеру у правовідносинах, що виникають із факту правопорушення. По-третє, юридична відповідальність як форма державно-правового примусу – це передбачені нормами права та здійснювані у процесуальній формі спеціально уповноваженими суб'єктами заходи негативного характеру, які застосовуються до суб'єкта правопорушення за умови наявності необхідних підстав [19, с. 12].

До науковців, які теж грунтовно досліджували зазначене поняття відносять О.Ф. Скакуна, який зазначив, що юридична відповідальність – це передбачені законом вид і міра державно-владного (примусового) зізнання

особою втрат благ особистого, організаційного і майнового характеру за вчинене правопорушення [5, с. 464] а М.І. Матузов розуміє юридичну відповідальність як один із видів соціальної відповідальності індивіда, головною особливістю якої є те, що вона пов'язана з порушенням юридичних норм, за якими стоїть апарат примусу держави [1, с. 443].

Дослідження різних визначень академічного змісту даного поняття дає підстави стверджувати про наступні основні його ознаки:

1. Юридична відповідальність є видом соціальної відповідальності.

2. Підставою юридичної відповідальності є вчинене фізичною чи юридичною особою порушення закону чи права.

3. Наслідками юридичної відповідальності є негативна реакція держави в особі компетентних органів яка полягає у застосуванні санкцій до порушника права чи закону.

4. Санкції (стягнення, покарання, заходи) як наслідки юридичної відповідальності полягають у понесенні особою-правопорушником втрат деяких благ особистого, організаційного і майнового характеру за вчинене правопорушення.

5. Юридична відповідальність виражена в нормах права, що закріплені у чинних нормативно-правових актах загальнодержавного характеру, частіше кодифікованих.

6. Застосування юридичної відповідальності має чітку процесуальну форму та інші.

Розглянемо детальніше питання відповідальності в трудовому праві за порушення норм з охорони праці в США. За загальними уявленням, відповідальність за порушення норм охорони праці в США спрямована на забезпечення безпечних умов праці та зниження рівня виробничого травматизму і професійних захворювань. Санкції що застосовуються за результатами притягнення до відповідальності за порушення норм з охорони праці стимулюють роботодавців дотримуватися встановлених стандартів і забезпечувати належний захист своїх працівників. В США передбачаються такі види санкцій за порушення норм з охорони праці:

1. **Адміністративні санкції**. Відповідно до статті 17 Закону «Про охорону праці» Сполучених Штатів Америки на федеральному рівні встановлюються такі наступні адміністративні санкції за порушення законодавства про охорону, безпеку праці.

1.1. Будь-який роботодавець, який **навмисно або неодноразово** порушує вимоги розділу 5 цього Закону, будь-якого стандарту, правила чи наказу, або нормативних актів, встановлених відповідно до цього Закону, може бути накладено штраф у розмірі не більше 70 000 доларів США за кожне порушення, але не менше 5 000 доларів США за кожне умисне порушення.

1.2. Будь-який роботодавець, який **отримав санкцію** за порушення вимог розділу 5 цього Закону, будь-якого стандарту, правила чи наказу, або будь-яких нормативних актів, встановлених відповідно до цього Закону, повинен бути притягнутий до відповідальності за кожне таке порушення до штрафу у розмірі до 7000 доларів США.

1.3. Будь-який роботодавець, який отримав попередження про порушення вимог розділу 5 цього Закону, будь-якого стандарту, правила чи наказу, або нормативних актів, встановлених відповідно до цього Закону, і не усунув його за кожне порушення може бути накладено штраф у розмірі до 7000 доларів США.

Будь-який роботодавець, який не **усуває порушення, за яке було видано цитату (припис)** відповідно до розділу 9 (a), протягом періоду, дозволеного для усунення порушення може бути притягнений до відповідальності у вигляді штрафу у розмірі не більше 7000 доларів США за кожен день, протягом якого така порушення триває [14].

2. **Цивільні санкції.** Працівники або члени їх сімей можуть подати цивільні позови проти роботодавців у випадку травм або смертей, які сталися через порушення стандартів охорони праці на робочих місцях працівників. Ці позови можуть включати різні види компенсацій, відповідно до цивільного законодавства США.

3. **Кримінальні санкції.** Управління може передавати випадки серйозних правопорушень для додаткового вивчення до Міністерства юстиції США. Кримінальні санкції можуть включати:

– Позбавлення волі: За навмисне порушення стандартів охорони праці, що призвело до смерті працівника, роботодавці можуть отримати покарання у формі ув'язнення [14].

Для прикладу, однією з відомих судових справ у США, яка стосувалася притягнення до відповідальності за порушення охорони праці, є справа «United States v. Film Recovery Systems, Inc.» Ця справа є важливою для розуміння відповідальності роботодавців за серйозні порушення норм охорони праці, які призводять до смерті працівників. Щодо цієї справи, то Film Recovery Systems, Inc. була компанією, яка займалася вилученням срібла з використаної фотоплівки, тому її працівники компанії працювали з ціанідом, токсичною хімічною речовиною, без належних засобів захисту. У лютому 1983 року працівник Стефан Голасса (Stefan Golab) помер на робочому місці від отруєння ціанідами. Смерть даного працівника пов'язана із недотриманням стандартів і норм праці [26, 5] Проти керівників компанії, включаючи генерального директора, було висунуто обвинувачення у кримінальній недбалості, що призвела до смерті працівника. Троє керівників компанії були засуджені за ненавмисне вбивство (manslaughter) через злочинну недбалість. (Тюремні строки тривали від 25 років до довічного ув'язнення). Зазначена юридична справа залишається одним із найважливіших прикладів кримінальної відповідальності за порушення охорони праці і підкреслює важливість дотримання норм безпеки для захисту життя і здоров'я працівників.

– Кримінальні штрафи: Роботодавці можуть також бути оштрафовані в кримінальному порядку [14].

– Можливе використання одночасно тюремного ув'язнення та кримінального штрафу. Наприклад, у 2015 році Федеральний окружний суд Вірджинії оголосив обвинувальний вирок суду за яким притягався до кримінальної відповідальності екс гендиректор фірми «Массей Енерджі» ("Massey Energy") Дон Бленкемшіп (Don Blanckemship). За даним рішенням він був позбавлений волі на строк один рік та сплати штрафу в розмірі 250 тисяч доларів. Дане кримінальне покарання він отримав в результаті численних порушень вимог стандартів охорони праці як на самій фірмі «Massey Energy» яку він очолював, так і на її дочірніх підприємствах, що призвело до смерті 29 працівників [16].

Разом із тим, якщо працівник нехтує правилами і нормами охорони праці, то це також може призвести до негативних випадків на будь-якому виробництві. У зв'язку із цим в США як і в будь якій іншій державі застосовуються заходи **дисцилінарної відповідальності** до працівників за такі порушення трудової дисципліни.

В законодавстві США застосовуються такі внутрішні дисциплінарні стягнення: усне попередження, письмове попередження, призупинення трудового договору, догани, пониження в посаді, зниження посадового окладу та розірвання трудового договору в дисциплінарному порядку. Ці санкції застосовуються виходячи з тяжкості дисциплінарного проступку та інших обставин [28].

Для поліпшення трудової дисципліни працівників, можуть застосовуватись тренінги та навчання останніх, у тому числі навчання з охорони праці та безпеки на виробництві. Це передбачає: **індивідуальні тренінги:**

(працівникам можуть запропонувати індивідуальні тренінги для поновлення знань щодо правил охорони праці та техніки безпеки); н**авчання та корекція дій працівника** (воно орієнтоване на конкретні дисциплінарні проступки, щоб працівники розуміли, що вони порушили норми трудової дисципліни та зрозуміли як в майбутньому уникнути дисциплінарних проступків; **групові тренінги** (загалом це проведення регулярних навчальних занять для груп працівників з метою повідомлення їм про важливість дотримання норм, стандартів та правил охорони і безпеки праці); **симуляції подій та практичні заняття**: (практичні заняття та симуляції допомагають працівникам набути практичних навичок у дотриманні безпеки на робочому місці); **аудити та перевірки** (роботодавці можуть проводити регулярні внутрішні аудити для виявлення проступків працівників у уникнення в майбутньому їх вчинення [2; 28].

Аналізуючи систему дисциплінарних стягнень які застосовуються в США до працівників, у тому числі за порушення норм охорони праці, слід зазначити про їх різнорідність, та можливість застосувати роботодавцем найбільш дієвих стягнень. У цьому ключі свідомий роботодавець може застосувати саме те стягнення, яке на його думку, буде результативним, забезпечить перевиховання працівника та буде мати інші позитивні наслідки в їх трудових правовідносинах. Саме з цього твердження, на наш погляд, можна прийти до коротких висновків щодо цілей дисциплінарних стягнень в США.

Застосування дисциплінарних стягнень в США як і в інших країнах та навчання з охорони праці має кілька ключових цілей:

– Попередження нещасних випадків та професійних захворювань: забезпечення безпеки працівників на підприємствах.

– Підвищення свідомості: розвиток правової культури, культури виробництва, спілкування, безпеки серед працівників.

– Зниження ризиків: мінімізація ризиків для здоров'я та життя працівників, інших оточуючих та інше.

– Забезпечення взаємної відповідальності: дотримання вимог законодавства та стандартів Управління як роботодавцями так і працівниками та інші.

Висновки. Отож, узагальнюючи дослідження присвячені загальним засадам юридичної відповідальності за порушення норм охорони та безпеки праці в Сполучених Штатах Америки можна прийти до таких основних висновків:

– по-перше адміністративна відповідальність за порушення охорони праці є доволі жорсткою, розмір штрафів за деякі такі порушення можуть доходити до сотень тисяч доларів;

– по-друге кримінальна відповідальність роботодавців за порушення прав на охорону праці є теж доволі жорсткою, США мають практику, відповідно до якої роботодавці притягались до тюремних строків на десятки років;

– по-третє дисциплінарна відповідальність працівників за порушення норм з охорони праці передбачає різні види стягнень, а тому є можливість застосувати роботодавцем найбільш дієвих з-поміж них. У цьому ключі свідомий роботодавець може застосувати саме те стягнення, яке на його думку, буде результативним, забезпечить перевиховання працівника та буде мати інші позитивні наслідки в їх подальших трудових правовідносинах.

ЛІТЕРАТУРА

1. 29 U.S. Code CHAPTER 15 – OCCUPATIONAL SAFETY AND HEALTH. website. URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/29/chapter-15 (дата звернення 4.06.2024).
2. Employee Discipline: Federal. website. URL: https://hrcenter.us.brightmine.com/employment-law-guide/employee-discipline-federal/2256/?_gl=1*16avm3g*_up*MQ..&gclid=CjwKCAjw1K-zBhBIEiwAWeCOF5hPpGBok54SmEiVY-OFhqrMUbKox3HoScA6F6CsB3-Ei2PsGMzTkRoCeusQAvD_BwE#the-process-of (дата звернення 4.06.2024).
3. Official website of the Compensation Bureau Workers' Compensation. URL: https://www.dol.gov/general/topic/workcomp (дата звернення 4.06.2024).
4. Official website of the Department of State of the United States of America URL: https://www.usa.gov/federal-agencies/u-s-department-of-state (дата звернення 4.06.2024).
5. Employee Discipline requirements by state James J. Brummer Excuses and Vindications: An Analysis of the Film Recovery Systems Case. Business & Professional Ethics Journal Vol. 18, No. 1 (Spring 1999), pp. 21–46 (26 pages) Published By: Philosophy Documentation Center (дата звернення 4.06.2024).
6. Official website of the Mine safety and health administration. URL: https://www.msha.gov/ (дата звернення 4.06.2024).
7. Official website of the Occupational Safety and Health Act (United States). URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Occupational_Safety_and_Health_Act_(United_States) (дата звернення 4.06.2024).
8. Occupational Safety and Health Administration. All About OSHA.OSHA 3302-06N. Washington, D.C.: U.S. Department of Labor, 2006. (дата звернення 4.06.2024).
9. Official website of the Office of the Secretary of labour. URL: https://www.dol.gov/agencies/osec (дата звернення 4.06.2024).
10. Smith, Sandy. «Kennedy, Murray, Woolsey Relaunch the Protecting America's Workers Act.» Occupational Hazards. April 26, 2007.
11. Official website of the US Department of Social Policy URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Social_policy (дата звернення 4.06.2024).
12. Артикуца Н. Якість закону як соціальна цінність. Людина і закон : публічно-правовий вимір : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «VII Прибузькі юридичні читання», 25–26 листопада 2011 року. Миколаїв : Іліон, 2011. С. 28–30.
13. Official website of the United States department of labour / URL: https://www.osha.gov/ (дата звернення 4.06.2024).
14. US Occupational Safety and Health Act. No. 2193 of December 29, 1970 URL: https://www.osha.gov/laws-regs/oshact/toc (дата звернення 24.06.2024).
15. Закон України № 2694-XII «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 року (зі змінами та доповненнями від 05.04.2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2694-12
16. Mixed Verdict for Donald Blankenship, Ex-Chief of Massey Energy, After Coal Mine Blast. The New York Times. За 3 грудня 2015 року. Електронний ресурс. Режим доступу: https://www.nytimes.com/2015/12/04/us/donald-blankenship-massey-energy-upper-big-branch-mine.html
17. Official website of the United State Code. URL: https://www.govinfo.gov/app/collection/uscode (дата звернення 4.03.2024).
18. Крилач О.М. Особливості правової системи Сполучених Штатів Америки. *Часопис* Академії адвокатури України – № 20 (3'2013) с. 01–05. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chaau_2013_3_13.
19. Л. І. Калєніченко. Юридична відповідальність: поняття, ознаки. *Держава та регіони* Серія: Право, 2020 р., № 1 (67) том 1, с. 12–17.
20. Терещук М.М. Юридична відповідальність: теоретико-правовий аналіз / М.М. Терещук // «Jurnalul juridic national: teorie şi practică». – 2015. № 2. С. 18–21.
21. Official website of the United States DEPARTMENT OF LABOR. URL: https://www.dol.gov/ (дата звернення 4.06.2024).
22. Official website of the US Congress. URL: https://www.congress.gov/ (дата звернення 4.03.2024).
23. Пасічнюк В. Б. До питання федерального законодавчого забезпечення охорони праці працівників в Сполучених Штатах Америки. Актуальні проблеми національного адміністративного права в умовах воєнного стану: Матеріали регіональної науково-практичної он-лайн конференції, м. Рівне, 14 березня 2024 р. / за заг. редакцією А. В. Матвійчука. Рівне, Навчально-науковий інститут права Національного університету водного господарства та природокористування, 2024. С. 82–87.

24. Правова система США. Матеріали вікіпедії: вебсайт. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Правова_система_США (дата звернення 4.03.2024).
25. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : [підручник] / О.Ф. Скакун ; пер. з рос. Х. : Консум, 2001. 656 с.
26. Steven Greenhouse, Special To the New York Times, june 15, 1985. EXECUTIVES CONVICTED OF MURDER FOR UNSAFE WORKPLACE CONDITIONS. website. URL: https://www.nytimes.com/1985/06/15/us/3-executives-convicted-of-murder-for-unsafe-workplace-conditions.html
27. Occupational Safety and Health Administration. website. URL: https://www.osha.gov (дата звернення 4.06.2024).
28. Shaundria Williams, Director, Human Resources and Talent Management (Revision). Effective Date: Human Resources and Talent Management. April 3, 2018; April 28, 2023 (revision). website. URL: https://www.durhamtech.edu/policies-and-procedures/disciplinary-action

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/61

ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ДЛЯ ПЕРСОНАЛУ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ПІД ЧАС СКОРОЧЕННЯ ШТАТУ ТА ЧИСЕЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ

LEGAL GUARANTEES FOR STAFF OF THE STATE CRIMINAL AND EXECUTIVE SERVICE OF UKRAINE DURING THE REDUCTION OF STAFF AND THE NUMBER OF EMPLOYEES

Пузирний В.Ф., д.ю.н., професор,
проректор з освітньо-наукової роботи
Пенітенціарна академія України

У статті досліджено нормативно-правові акти, що регулюють порядок та умови призначення, а також процедуру переміщення та звільнення осіб рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України під час здійснення скорочення штату та чисельності працівників.

Проведено комплексний аналіз порядку призначення осіб рядового і начальницького складу на посади під час здійснення реорганізації органів, установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, таборів для тримання військовополонених та закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання Державної кримінально-виконавчої служби України.

Досліджено порядок та умови звільнення персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України у зв'язку із скороченням штату та чисельності працівників.

У статті приділено увагу відмінностям процедури звільнення працівників та осіб рядового і начальницького складу як персоналу ДКВС України під час здійснення скорочення штату та чисельності працівників.

Визначено основні обов'язкові етапи процедури звільнення осіб рядового та начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України у зв'язку із скороченням штату та чисельності працівників.

Розглянуто проблеми, що виникають при звільненні як працівників, так і осіб, які проходять службу в органах, установах виконання покарань, слідчих ізоляторах, таборах для тримання військовополонених та закладах вищої освіти Державної кримінально-виконавчої служби України за зазначеною підставою.

У результаті проведеного аналізу нормативно-правових актів, що регулюють порядок та умови проходження служби в ДКВС України, з'ясовано, що правове регулювання звільнення працівників та державних службовців ДКВС України у зв'язку зі скороченням здійснюється в межах трудового законодавства, а осіб рядового та начальницького складу ДКВС України забезпечується адміністративно-правовим регулюванням проходження служби в ДКВС України, а також Кодексом законів про працю України.

З метою вдосконалення процедури звільнення зі служби осіб рядового та начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України запропоновано доповнення до чинного законодавства, що регулює порядок та умови проходження служби в Державній кримінально-виконавчій службі України, зокрема визначення поняття «чисельність персоналу ДКВС України».

Ключові слова: пенітенціарна система, особи рядового і начальницького складу, персонал, органи, установи виконання покарань, слідчі ізолятори, табори для тримання військовополонених, Державна кримінально-виконавча служба України, реформування, правові гарантії.

The normative and legal acts regulating the order and conditions of appointment, as well as the procedure for the transfer and dismissal of rank-and-file and command staff of the State Criminal and Executive Service of Ukraine during the reduction of staff and the number of employees are examined in the article.

A comprehensive analysis of the procedure for appointing rank-and-file persons to positions during the reorganization of bodies, penal institutions, detention centers, camps for war prisoners and higher educational institutions with specific studying conditions of the State Criminal and Executive Service of Ukraine was conducted.

The procedure and conditions for the dismissal of the staff of the State Criminal and Executive Service of Ukraine due to the reduction of staff and the number of employees were studied.

The article pays attention to the differences in the procedure for the dismissal of employees and members of the rank-and-file and command staff as the staff of the State Criminal and Executive Service of Ukraine during the reduction of staff and the number of employees.

The main mandatory stages of the procedure for the dismissal of the rank-and-file and command staff of the State Criminal and Executive Service of Ukraine in connection with the reduction of staff and the number of employees were determined.

The problems arising from the dismissal of both employees and persons serving in bodies, penal institutions, detention centers, camps for war prisoners and higher educational institutions with specific studying conditions of the State Criminal and Executive Service of Ukraine on the specified grounds were considered.

As a result of the analysis of normative and legal acts regulating the procedure and conditions of service in the State Criminal and Executive Service of Ukraine, it was found out that the legal regulation of the dismissal of employees and civil servants of the State Criminal and Executive Service of Ukraine in connection with redundancies, was carried out within the framework of labor legislation, and rank-and-file and command staff of the State Criminal and Executive Service of Ukraine was ensured by the administrative and legal regulation of service in the State Criminal and Executive Service of Ukraine, as well as by the Labor Code of Ukraine.

In order to improve the procedure for dismissal of rank-and-file and command staff of the State Criminal and Executive Service of Ukraine, it was proposed to add the current legislation regulating the procedure and conditions of service in the State Criminal and Executive Service of Ukraine. In particular the definition of the concept of "number of personnel of the State Criminal and Executive Service of Ukraine", was proposed.

Key words: penitentiary system, rank-and-file and command staff, personnel, penal bodies and institutions, detention centers, camps for war prisoners, the State Criminal and Executive Service of Ukraine, reforming, legal guarantees.

Постановка проблеми. Протягом останнього часу, навіть в умовах правового режиму воєнного стану в Україні, на державному та суспільному рівні все більше уваги приділяється проблемам реформування Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВС України), а також питанням зайнятості населення і зростання його безробіття.

Окрім того, згідно з останніми змінами до чинного законодавства України, під час дії воєнного стану до осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або

позбавлення волі на певний строк, судом може бути застосовано умовно-дострокове звільнення для проходження ними військової служби за контрактом [1, с. 11]. Кількість таких осіб може сягати 20 тисяч [2]. Враховуючи те, що кількість персоналу установ виконання покарань та слідчих ізоляторів ДКВС України обраховується від кількості засуджених та ув'язнених, які в них утримуються, і складає 33 відсотки [3, с. 151], то, гіпотетично, більше ніж 6 тисяч осіб рядового і начальницького складу та працівників ДКВС України підлягають скороченню.

А тому набуває особливого значення дослідження нормативно-правового регулювання забезпечення проходження служби в ДКВС України, зокрема призначення на посади осіб рядового і начальницького складу ДКВСУ України, а також звільнення зі служби в органах, установах виконання покарань, слідчих ізоляторах, таборах для тримання військовополонених та закладах вищої освіти ДКВС України у зв'язку із скороченням штату та чисельності працівників.

Стан опрацювання. Дослідженню процесів, пов'язаних із звільненням працівників у зв'язку із скороченням штату та чисельності працівників, приділяли увагу багато науковців. Зокрема, дослідниця Л. Величко аналізувала міжнародний досвід, у сфері розірвання трудового договору у випадку скорочення працівників, Д. Величко досліджував проблемні питання звільнення працівників із скороченням штату. А. Дмитренко та О. Пригода вивчали процес оподаткування виплат працівникам у разі їх звільнення зв'язку із скороченням.

Однак, нині на науковій царині відсутні дослідження, присвячені призначенню та звільненню персоналу ДКВС України у зв'язку із скороченням штатів та чисельності працівників ДКВС України. Тому, актуальність дослідження процедури призначення та звільнення персоналу ДКВС України у зв'язку скорочення штатів та чисельності працівників ДКВС України в органах, установах виконання покарань, слідчих ізоляторах, таборах для тримання військовополонених та закладах вищої освіти ДКВС України не викликає сумнівів.

Метою роботи є дослідження правових гарантій для персоналу ДКВС України під час скорочення штату та чисельності працівників. На підставі чого стане можливим запропонувати шляхи забезпечення передбачених Конституцією України гарантій для персоналу ДКВС України під час звільнення у зв'язку із скороченням штату та чисельності персоналу, а також запропонувати зміни до чинного законодавства з метою удосконалення механізму забезпечення прав та свобод громадян України, які проходять службу в ДКВС України.

Виклад основного матеріалу. В умовах воєнного стану Україна продовжує здійснювати оновлення правових основ організації та діяльності пенітенціарної системи, метою якого є створення гуманістичної системи виконання кримінальних покарань, яка гарантуватиме безпеку суспільства та забезпечуватиме соціальне зцілення людини [4]. Що неможливо досягнути без комплексних змін як у системі відбування кримінальних покарань, так і в організації проходження служби та роботи в пенітенціарній системі, а також у підходах щодо забезпечення правового і соціального захисту персоналу ДКВС України.

Згідно із Основним законом гарантовано кожному право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя обраною працею, а також захист від незаконного звільнення. А держава повинна створювати умови для повної реалізації громадянами права на працю, а також гарантувати рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності [5, с. 141].

Також до однієї із гарантій забезпечення права громадян на працю, передбачених Кодексом законів про працю України, слід віднести правовий захист від необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу і незаконного звільнення, а також сприяння у збереженні роботи [6, с. 375].

Отже, персонал ДКВС України, як громадяни України, мають право на захист від несправедливих рішень з боку уряду й держави, та потребують створення належних умов праці. Тому актуальність забезпечення прав осіб, які підлягають перепризначенню або звільненню у зв'язку із скороченням штатів та чисельності персоналу ДКВС України не потребує доведення, а розроблення механізму правового захисту зазначеної категорії осіб – одним із основних завдань реформування пенітенціарної системи України.

Слід зазначити, що протягом останніх років в наслідок реформування пенітенціарної системи України вдалося досягнути значних успіхів у сфері удосконалення структури ДКВС України, оптимізації діяльності установ виконання покарань, а також органів пробації, що дало змогу економити кошти державного бюджету в умовах воєнного стану України. Однак, зазначені досягнення часто супроводжувались здійсненням заходів щодо скорочення штату та чисельності персоналу органів, установ виконання покарань та слідчих ізоляторів ДКВС України.

Щодо відмінностей у визначенні понять «штат працівників» та «чисельність персоналу» слід зазначити наступне: штат працівників визначається як сукупність посад у штатному розписі [7], а чисельність працівників являє собою списочний склад працюючих [8].

Щодо категорійно-понятійного апарату у пенітенціарній системі України слід зазначити, що підзаконними нормативно-правовими актами закріплено, що штатна чисельність визначається як загальна чисельність посад осіб рядового і начальницького складу, державних службовців та працівників установ ДКВС України [9, с. 317].

За результатами проведеного порівняльного аналізу зазначених вище дефініцій варто запропонувати доповнення до чинного законодавства України, зокрема додати поняття чисельність персоналу ДКВС України, яку слід визначати як фактичну кількість всіх осіб, які виконують посадові або (та) службові обов'язки в органах, установах виконання покарань, слідчих ізоляторах, таборах для тримання військовополонених та закладах вищої освіти ДКВС України.

Щодо визначення відмінностей понять «штат працівників» та «чисельність персоналу» слід зазначити, що скорочення штату полягає у внесенні змін до штатного розпису шляхом ліквідації певних посад або зменшення кількості штатних одиниць за визначеними посадами [7].

А під час скорочення чисельності персоналу ДКВС України відбувається фактичне звільнення осіб, які працюють або проходять службу в ДКВС України.

Беззаперечно, скорочення чисельності або штату працівників не може залежити тільки від волі роботодавця, і допускається тільки за вичерпного переліку обставин, до яких слід віднести виключно зміни в організації виробництва і праці (такі як вдосконалення процесу або зменшення обсягу виробництва, перепрофілювання тощо) [7].

На підставі вищезазначеного, варто зауважити, що під час скорочення штату або чисельності працівників, персонал ДКВС України має рівні із іншими громадянами конституційні права, однак залежно від того, до якої категорії персоналу ДКВС України належить особа, змінюється процедура скорочення штату та чисельності працівників. До персоналу ДКВС України належать 3 категорії осіб, зокрема: особи рядового і начальницького складу, державні службовці, а також працівники, які працюють за трудовими договорами і не мають спеціальних звань [10, с. 409].

Скорочення працівників є тривалим процесом, який потребує ретельного вивчення, належного рівня організації, дотримання законодавчих вимог, відповідного облікового та податкового супроводу [11, с. 247].

Під час звільнення працівника у зв'язку зі скороченням чисельності або штату працівників слід враховувати багато особливостей чинного трудового законодавства [12, с. 8–9].

А так як у разі незаконного звільнення з роботи особа має право звернутися до суду щодо оскарження такого рішення [13], то при звільненні за ініціативи роботодавця слід суворо дотримуватись чинного законодавства [12, с. 9], недотримання якого призведе до порушення конституційних прав працівників, державних службовців та осіб рядового і начальницького складу ДКВС України.

Під час розгляду у судах спорів у справах про звільнення зі служби в органах, установах виконання покарань, слідчих ізоляторах, таборах для тримання військовополонених та закладах вищої освіти ДКВС України у зв'язку зі скороченням чисельності та штату працівників зосереджується увага на: встановленні факту та доказів: чи дійсно відбулися зміни в організації праці, зокрема скорочення чисельності або штату працівників; чи додержано вимог законодавства, що регулює звільнення персоналу ДКВС України, а також чи було письмово (не пізніше ніж за 2 місяці до фактичного звільнення) попереджено осіб рядового і начальницького складу про звільнення зі служби; щодо відсутності змоги переведення осіб рядового і начальницького складу ДКВС України на інші посади або щодо відмови особи від такого переведення.

Час від часу звільнені у зв'язку із скороченням штатів або проведенням організаційних заходів особи, які працювали або проходили службу в ДКВС України, реалізують своє право на захист від незаконного звільнення, за результатами чого судами задовольняються позови. Що свідчить про те, що під час перепризначення та звільнення персоналу ДКВС України у зв'язку із реорганізацією відбувається порушення прав персоналу ДКВС України щодо здійснення процедури скорочення штату та чисельності персоналу.

Беручи до уваги вищезазначене, слід вважати, що у суспільстві існує запит у закріпленні механізму реалізації прав та свобод громадянина України, який проходить державну службу особливого характеру в органах, установах виконання покарань, слідчих ізоляторах, таборах для тримання військовополонених та закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання ДКВС України.

Слід зазначити, що відбір працівників, які підпадають під скорочення, має провадитися на основі визначених критеріїв, які бажано встановлювати заздалегідь, з належним урахуванням інтересів як роботодавців, так і працівників [14, с. 180].

Під час проведення скорочення чисельності чи штату працівників слід: обґрунтувати необхідність скорочення штату та звільнення; затвердити новий штатний розпис; персонально попередити працівників, посади яких скорочуються, про наступне вивільнення; отримати згоду первинної профспілкової організації; запропонувати працівникові іншу роботу; повідомити державну службу зайнятості про наступне вивільнення працівників; видати наказ про звільнення; в день звільнення виплатити працівникові всі суми, що належать йому [13].

Окрім цього, в Законі України «Про Національну поліцію» передбачено порядок призначення на посади осіб рядового і начальницького складу ДКВС України під час здійснення реорганізації, відповідно до якого особа, посада якої буде скорочена, має бути: персонально письмово попереджена про можливе наступне звільнення зі служби в ДКВС України; призначена тільки за її згодою, а також призначена на іншу посаду в будь-якому органі, установі виконання покарань слідчому ізоляторі, таборі для тримання військовополонених, закладі вищої освіти зі специфічними умовами навчання ДКВС України; після закінчення двомісячного строку з дня письмового попередження, звільнена зі служби в ДКВС України [15, с. 379].

Отже, перепризначення та звільнення працівників ДКВС України у зв'язку зі скороченням відбувається в межах трудового законодавства, а осіб рядового та начальницького складу ДКВС України, в основному, забезпечується адміністративно-правовим регулюванням проходження служби в ДКВС України, а також Кодексом законів про працю України.

Процедура призначення та звільнення працівників та осіб рядового і начальницького складу ДКВС України у зв'язку скорочення штатів та чисельності працівників є тотожною, окрім права осіб рядового та начальницького складу ДКВС України бути призначеними на інші посади в будь-якому органі, установі в межах кримінально-виконавчої системи України.

Висновки. На підставі проведеного дослідження процедури призначення та звільнення персоналу ДКВС України у зв'язку скорочення штатів та чисельності персоналу ДКВС України варто зазначити, що відповідно до Закону України «Про Національну поліцію» під час проведення заходів у зв'язку із реорганізацією є можливим призначення осіб рядового та начальницького складу ДКВС України за межами одного органу або установи, тобто на посади в будь-якому органі, установі виконання покарань, слідчому ізоляторі, таборі для тримання військовополонених, або закладі вищої освіти зі специфічними умовами навчання ДКВС України. А тому до шляхів зменшення кількості випадків звільнення персоналу ДКВС України у зв'язку із скороченням штату та чисельності персоналу слід віднести переведення персоналу в межах ДКВС України.

За результатами дослідження процедури призначення та звільнення персоналу ДКВС України у зв'язку скорочення штатів та чисельності працівників органів, установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, таборів для тримання військовополонених та закладів вищої освіти ДКВС України було виявлено, що звільнення осіб рядового і начальницького складу ДКВС України у зазначених випадках повинно здійснюватись в межах чинного спеціального законодавства, що регулює порядок і умови проходження служби в ДКВС України, та Кодексу законів про працю України;

Запропоновано визначення поняття «чисельність персоналу ДКВС України», під яким слід розуміти фактичну кількість всіх осіб, які виконують посадові або (та) службові обов'язки в органах, установах виконання покарань, слідчих ізоляторах, таборах для тримання військовополонених та закладах вищої освіти ДКВС України.

У зв'язку із мобілізацією засуджених прогнозується звільнення істотної частини персоналу ДКВС України, отже постала необхідність доповнити Стратегію реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року [16] стратегічною ціллю 9 «Правові гарантії для персоналу пенітенціарної системи», яку викласти в редакції: «Під час реформування ДКВС України слід вживати всіх заходів, направлених на зменшення кількості випадків звільнення персоналу у зв'язку із скороченням штату та чисельності персоналу. Під час здійснення заходів у зв'язку скорочення штатів та чисельності персоналу пенітенціарної системи України необхідно забезпечувати право осіб рядового та начальницького складу ДКВС України бути призначеними на інші посади в будь-якому органі, установі в межах пенітенціарної системи України».

Окрім того, назріла необхідність подальших досліджень у сфері забезпечення прав та реалізації соціальних гарантій персоналу ДКВС України під час здійснення призначення на посади та звільнення зі служби в ДКВС України у зв'язку із скороченням штатів або проведенням організаційних заходів, завдяки чому стане можливим удосконалення передбачених державою гарантій забезпечення права громадян на працю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо запровадження інституту умовно-дострокового звільнення осіб від відбування покарання для безпосередньої їх участі в обороні країни, захисті її незалежності та територіальної цілісності: Закон України від 08.05.2024 р. № 3687-IX. *Офіційний вісник України* .2024. № 49. Ст. 11.

2. BBC NEWS Україна. Офіційний сайт. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c88z2vgmx3ro (дата звернення: 23.06.2024).

3. Про чисельність Державної кримінально-виконавчої служби України: Закон України від 02.03.2000 р. № 1526-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2000. № 20. Ст. 151.

4. Міністерство юстиції України. Офіційний сайт. URL: https://minjust.gov.ua/m/pro-reformu (дата звернення: 23.06.2024).

5. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

6. Кодекс законів про працю України: Закон від 10.12.1971 р. № № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 1971. № 50. Ст. 375.

7. Східне міжрегіональне управління Державної служби України з питань праці. Офіційний сайт. URL: https://smu.dsp.gov.ua/news/skorochennia-shtatu-abo-chyselnosti-pratsivnykiv-v-umovakh-voiennoho-stanu/(дата звернення: 21.06.2024).

8. Полтавська обласна організація профспілки працівників охорони здоров'я України. Офіційний сайт. URL: http://poltava.medprof.org.ua/poltava/zakhist-trudovikh-ta-socialno-ekonomichnikh-prav-pracivnikiv-galuzi/pravova-dopomoga/skorochennja-chiselnosti-ta-skorochennja-shtatu-ponjattja-ne-totozhni/ (дата звернення: 21.06.2024).

9. Про затвердження Інструкції з організаційно-штатної роботи в установах виконання покарань, слідчих ізоляторах, воєнізованих формуваннях, навчальних закладах, інших підприємствах, установах і організаціях, створених для забезпечення виконання завдань ДКВС України: наказ Міністерства юстиції України від 05.02.2020 р. № 412/5. *Офіційний вісник України*. 2020. № 14. Ст 317.

10. Про Державну кримінально-виконавчу службу України: Закон України від 23.06.2005 № 2713-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 30. Ст. 409.

11. Дмитренко І., Пригода О. Особливості обліку та оподаткування виплат працівникам у разі їх скорочення. *Причорноморські економічні студії*. 2017. Вип. 24. С. 243–248.

12. Величко Д. Правовий аналіз звільнення працівників за скороченням штату: історичні аспекти і проблемні питання. *Право та державне управління.* 2013. № 4. С. 4–10.

13. Безоплатна правнича допомога: Порядок звільнення працівника за скороченням чисельності або штату. Офіційний сайт. URL: https://legalaid.gov.ua/novyny/poryadok-zvilnennya-pratsivnyka-za-skorochennyam-chyselnosti-abo-shtatu/ (дата звернення: 23.06.2024).

14. Величко Л. Розірвання трудового договору у випадку скорочення працівників: міжнародний та європейський досвід, можливість його використання в Україні. *Актуальні проблеми права: теорія і практика.* 2012. № 25. С. 179–189.

15. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015. № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 40–41. Ст. 379.

16. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 р. № 1153-р. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-stratehii-reformuvannia-penitentsiarnoi-systemy-na-period-do-2026-roku-ta-zatverdzhennia-operatsiinoho-planu-ii-realizatsii-u-20222024-rokakh-s1153-161222 (дата звернення: 24.16.2024).

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/62

СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ ВІЙСЬКОВОГО ОБОВ'ЯЗКУ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

THE ESSENCE AND CONTENT OF MILITARY DUTY: ADMINISTRATIVE AND LEGAL ASPECT

Риндич Д.С., аспірантка кафедри державно-правових дисциплін, старший науковий співробітник науково-дослідного відділу військово-правових проблем науково-дослідного управління проблем ресурсного забезпечення у воєнній сфері, сфері оборони та військового будівництва Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Стаття присвячена актуальній проблемі, а саме сутності й змістовній складовій військового обов'язку громадян України. Розглянуто законодавчу регламентацію регулювання цих суспільних відносин та звернуто увагу на їх недосконаліть. На сьогоднішній час в чинному законодавстві не існує легального визначення військового обов'язку.

Наголошено, що військовий обов'язок в Україні являє собою встановлений законом обов'язок громадян нести військову службу у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, утворених відповідно до законодавства.

У статті розглянуто, що при реалізації військового обов'язку ключову роль відіграють органи державного управління, які формують та реалізують державну політику у сфері національної безпеки, оборони та військовій сфері.

Акцентовано увагу в статті на тому, що військовий обов'язок включає: підготовку громадян до військової служби; приписку до призовних дільниць; прийняття в добровільному порядку (за контрактом) та призов на військову службу; проходження військової служби; виконання військового обов'язку в запасі; проходження служби у військовому резерві; дотримання правил військового обліку.

В статті узагальнено, що категорія «військового обов'язку» на сьогоднішній день є малодослідженою в науці адміністративного права. Вважаємо, що військовим обов'язком є конституційні вид і міра належної поведінки, що покладаються на громадян і обумовлені необхідністю захисту держави та суспільства від зовнішніх і внутрішніх загроз військового характеру. Військовий обов'язок є не тільки юридичним обов'язком, а й почесним політичним правом громадянина, що має дуже серйозну моральну підоснову. Україна, попри деякі гуманістичні спрямування щодо людини, все одно проводить чітку правову політику стосовно виконання людиною та громадянином конституційних обов'язків, які повинні виконуватись, оскільки при їх втіленні реалізуються суспільні інтереси, й має змінити відторгнення громадян до виконання військового обов'язку, особливо в умовах російсько-української війни.

Ключові слова: правовий статус, військовий обов'язок, органи державного управління, національна безпека.

The article is devoted to an actual problem, namely the essence and meaningful component of the military duty of Ukrainian citizens. The legislative regulation of the regulation of these social relations is considered and attention is paid to their imperfection. To date, there is no legal definition of military duty in the current legislation.

It is emphasized that military duty in Ukraine is a legally established obligation of citizens to perform military service in the Armed Forces of Ukraine and other military formations formed in accordance with the law.

The article considers that in the implementation of military duty, the key role is played by state administration bodies that form and implement state policy in the sphere of national security, defense and the military sphere.

The article focuses on the fact that military duty includes: preparation of citizens for military service; registration at conscription stations; acceptance on a voluntary basis (under a contract) and conscription for military service; military service; performance of military duty in reserve; service in the military reserve; compliance with the rules of military accounting.

The article summarizes that the category of «military duty» is currently poorly researched in the science of administrative law. We believe that military duty is a constitutional form and measure of proper behavior that relies on citizens and is conditioned by the need to protect the state and society from external and internal threats of a military nature. Military duty is not only a legal obligation, but also an honorable political right of a citizen, which has a very serious moral basis. Ukraine, despite some humanistic orientations towards the person, still pursues a clear legal policy regarding the fulfillment of constitutional duties by a person and a citizen, which must be fulfilled, since public interests are realized when they are implemented, and should change the rejection of citizens to perform military duty, especially in the conditions of the Russian-Ukrainian war.

Key words: legal status, military duty, state administration bodies, national security.

Постановка проблеми. Одним із важливих і невід'ємних елементів правового статусу людини і громадянина є її обов'язки, які вона несе перед суспільством, державою та іншими людьми. Конституційний військовий обов'язок громадян України входить до системи фундаментальних цінностей людини і громадянина як один з елементів правового статусу особистості. Через повномасштабне вторгнення в Україну категорія військового обов'язку набула дуже вагомого значення, адже захист Вітчизни – є боргом та обов'язком громадянина України. Сутність даного військового обов'язку полягає в реалізації захисту Батьківщини, що поширюється на будь-якого громадянина України незалежно від його фізичного стану, придатності до несення військової служби.

Обов'язок захищати Вітчизну покликаний забезпечити безпеку держави та безпосередньо впливає на можливість успішного протистояння України внутрішній та зовнішній агресії, особливо це є актуальним в сучасних умовах російської агресії проти України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Загальні питання реалізації обов'язків людини і громадянина були висвітлені у наукових працях таких вчених, зокрема, О.В. Білоскурської, М.В. Вітрука, Д.Л. Златопольського, Л.І. Летнянчина, В.Ф. Погорілка, О.В. Пушкіної, П.М. Рабіновича, О.Ю. Тодики, Ю.М. Тодики, В.Л. Федоренка, О.Ф. Фрицького, М.І. Хавронюка, Н.Г. Шукліної та ін. Проте до сих пір реалізація військового обов'язку в площині адміністративного права не ставала предметом дослідження з боку вчених.

Метою статті є визначення сутності та змісту військового обов'язку в Україні.

Виклад основного матеріалу. В умовах зростаючої ролі права в житті суспільства, питання конституційних обов'язків громадян цілком закономірно висунулися на перший план у сучасній державі. Нарівні з правами, обов'язки, закріплені, в Конституції України та мають велике наукове, соціально-політичне значення. В світлі всебічного розвитку і вдосконалення права в цілому, важко переоцінити зна-

чення обов'язків громадян в питаннях зміцнення законності і правопорядку в сучасній Українській державі, їх значення для характеристики правового становища особи. Основні конституційні обов'язки людини і громадянина мають загальний характер, не залежать від конкретного правового статусу особи і закріплюються на вищому конституційному рівні. Також у відповідність з положенням ст. 29 п. 1 Загальної декларації прав людини встановлюється, що «кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи» [4]. Конституційний обов'язок громадян України щодо захисту Батьківщини входить до системи фундаментальних цінностей людини і громадянина як один з елементів правового статусу особистості. З огляду на значимість правого регулювання військовий обов'язок громадян України щодо захисту Батьківщини свій основний зміст закріпив у ст. 65 Конституції України, де передбачається, що Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України. Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону [6].

Основний Закон України у ст. 23 вказує, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості [6]. У такий спосіб, очевидним постає єдність прав і обов'язків людина та громадянина, що має вираження: в їх однаковій соціально-політичній однорідності; їх однаковій значимості й цінності; в їх узгодженості; в діалектичному взаємозв'язку; у рівнозначності прав та обов'язків як міри поведінки суб'єктів (відповідно можливого та необхідного); неможливості роздільного функціонування та реалізації; гарантованості з боку держави і еквівалентній зацікавленості в їх здійсненні [5, с. 136].

У науковій площині існує декілька загальних визначень обов'язку громадянина, під яким розуміється: нормативно закріплена необхідність, що пов'язує кожному громадянину певний вид і міру поведінки, а також відповідальність за неналежну її реалізацію; мінімальна вимога суспільства до особи, що характеризує елементарний намір бажаної поведінки [3, с. 24]; нормативно закріплені вимоги, які охороняються юридичною відповідальністю, що висуваються людині й громадянину, пов'язані з необхідністю їх участі у забезпеченні інтересів суспільства, держави, інших громадян; передбачена законодавством необхідна міра суспільно необхідної, максимально відповідальної та доцільної поведінки, що направлена на задоволення інтересів суспільства й особи [1, с. 87]; сукупність вимог, що пред'являються до особи [2, с. 38] та ін.

Враховуючи зазначені визначення, котрі є доповненням одне одного, можна зробити кілька принципових положень:

1) обов'язки громадянина – це мінімальні вимоги, що ставляться до громадянина з боку суспільства (держави, співгромадян та ін.);

2) обов'язки завжди мають конкретні правові межі, є чіткими й однозначно сформульованими у нормативно-правових актах. Це пояснюється тим, що нормативне закріплення обов'язків є забезпеченням стабілізації правового статусу громадянина, робить його більш впевненим під час взаємозв'язків з представниками влади; сприяє звуженню рамок адміністративного розсуду; створює перешкоди для невмотивованого й безпідставного притягнення громадянина до юридичної відповідальності;

3) обов'язки громадян є імперативною вимогою, в основі якої є публічні інтереси;

4) виконання обов'язків забезпечується дією певних організаційно-правових й інших соціальних механізмів, котрі розроблено і впроваджено в сферу суспільного й державного життя для цього.

Так, одним з обов'язків громадянина в Україні є військовий обов'язок. На сьогоднішній час в чинному законодавстві не існує легального визначення військового обов'язку. Проте, враховуючи наукові внески теорії держави і права, під військовим обов'язком варто розуміти, перш за все, вид та міру належної поведінки, як і інші юридичні обов'язки. В свою чергу, військовий обов'язок наділений ознаками, які відмежовують його від інших юридичних обов'язків.

Будь-який юридичний обов'язок продиктований державною й громадською необхідністю. Необхідність певної поведінки – це головна та вирішальна ознака будь-якого юридичного обов'язку. Вид та міра юридичного обов'язку залежать від державних і громадських потреб. Важлива потреба держави – це потреба у внутрішній та зовнішній безпеці. Суспільство також зацікавлене в безпеці держави та її захисті, так як держава є найдосконалішою формою організації і захисту суспільства. Недарма кінцевим результатом реалізації права націй на самовизначення є утворення власної держави. Ліквідація ж держави може розцінюватись як найбільша катастрофа в житті нації. Таким чином, держава і суспільство в рівній мірі зацікавлені в формуванні сильних і боєздатних Збройних сил. Ця необхідність породжує існування обов'язку щодо захисту Батьківщини і, відповідно, впливає на формування її елементів. Необхідність в постійному утриманні певної кількості укомплектованих військ, здатних в будь-який час відповісти на будь-яку загрозу державі ззовні, породжує необхідність реальної служби в армії. Необхідність створення резерву військ для діючої армії обумовлює існування таких видів обов'язку щодо захисту Вітчизни, як «знаходження в запасі та військовий облік», «обов'язкова підготовка до військової служби». Що стосується заходів виконання військового обов'язку, то, наприклад, при визначенні оптимального строку служби виходять, як правило, з можливості підготувати за цей строк повноцінного солдата. Тому законодавець при визначенні виду та міри військового обов'язку повинен враховувати потреби держави і суспільства в захисті.

Наступною характерною ознакою військового обов'язку слугує те, що він покладається на громадян. Саме тому його іноді називають не лише обов'язком, а й почесним правом захищати власну державу. Також ключовою ознакою військового обов'язку є його конституційний характер, тим самим робиться акцент на значимості для суспільства й держави.

З вищенаведеного можна навести наступне визначення категорії «військовий обов'язок». Під військовим обов'язком розуміється конституційні вид і міра належної поведінки, що покладаються на громадян і обумовлені необхідністю захисту держави та суспільства від зовнішніх і внутрішніх загроз воєнного характеру.

Крім того, що військовий обов'язок є обов'язком, що передбачений Конституцією України, обумовлений потребою захисту суспільства та держави і покладений на громадян, існує ряд інших ознак, за якими можна відрізнити військовий обов'язок від інших юридичних обов'язків.

По-перше, військовий обов'язок є громіздким з існуючих. Виконання військового обов'язку може зажадати від громадянина пожертвувати власним здоров'ям, а іноді і життям. А, як відомо, відповідно до Конституції, життя і здоров'я людини та громадянина оголошені вищою цінністю в державі [6]. Крім того, військовослужбовцю доводиться зазнавати багато інших моральних і фізичних поневірянь і випробувань військової служби.

По-друге, при виконанні військового обов'язку є утрудненим виконання інших соціальних обов'язків. Військовослужбовець, який проходить військову службу за призовом, не може повноцінно бути у якості чоловіка, сина, батька. Саме тому в багатьох державах особа, що є єдиним годувальником у родині, звільняється від несення військової служби.

По-третє, правовий статус військовослужбовців істотно обмежений. Як-от, обмежено право військовослужбовця на вільний вибір місця проживання та право на вибір роду діяльності.

Таким чином, військовий обов'язок в Україні являє собою встановлений законом обов'язок громадян нести військову службу у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, утворених відповідно до законодавства. Військовий обов'язок поширюється виняткова на громадян України чоловічої статі, які мають відповідні якості, у тому числі належний стан здоров'я. Цей обов'язок має безпосередній зв'язок із забезпеченням національної безпеки та реалізацією інших завдань, що стоять перед державою.

Початок реалізації громадянином військового обов'язку та проходження військової служби надає йому статус військовослужбовця, що передбачає обмеження можливостей реалізації деяких прав і свобод, що встановлені Конституцією України.

Слід визнати, що Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу», про який йдеться у ч. 2 ст. 65 Конституції, здебільшого, здійснює адміністративно-правове регулювання суспільних відносин, що виникають у процесі проходження військової служби [7]. Це пояснюється тим, що найбільший тягар правової регламентації проходження військової служби покладається на адміністративне право. Оскільки при реалізації військового обов'язку та проходженні військової служби між громадянином та державою виникають адміністративно-правові відносини, пов'язані з особливостями проходження військової служби (наприклад, відносини підпорядкування, відносини, пов'язані з виконанням наказу та ін.).

В цьому аспекті велике значення має діяльність Кабінету Міністрів України, який є вищим органом у системі органів виконавчої влади та зобов'язаний забезпечувати державний суверенітет, здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, формує політику у воєнній сфері тощо.

В свою чергу, Міністерство оборони України забезпечує формування й реалізує державну політику з питань національної безпеки у воєнній сфері, сферах оборони і військового будівництва у мирний час та особливий період щодо: організації в силах оборони заходів оборонного планування; визначення засад воєнної, військової кадрової та військово-технічної політики у сфері оборони; здійснює військово-політичне й адміністративне керівництво Збройними Силами; здійснює в установленому порядку координацію діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування щодо підготовки держави до оборони; координує діяльність Держспецтрансслужби для забезпечення стійкого функціонування транспорту в мирний час та в особливий період тощо [8].

В свою чергу, Державна спеціальна служба транспорту є спеціалізованим військовим формуванням, яке входить до системи Міністерства оборони України, призначена для забезпечення стійкого функціонування транспорту в мирний час і в особливий період, тим самим задовольняє потреби Збройних Сил України, інших військових формувань на особливий період у реалізації військово-транспортного обов'язку, що поширюється на центральні та місцеві органи виконавчої влади, інші державні органи, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи і організації та на громадян.

Контрольними повноваженнями у воєнній сфері наділяється Рада національної безпеки і оборони України, основними функціями якої при реалізації військового обов'язку є координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони у мирний час, прийняття рішень щодо питань оголошення стану війни, загальної або часткової мобілізації, введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях та ін. [9]

Таким чином, при реалізації військового обов'язку ключову роль відіграють органи державного управління, які формують та реалізують державну політику у сфері національної безпеки, оборони та військовій сфері.

Варто відмітити, що військовий обов'язок включає: підготовку громадян до військової служби; взяття громадян на військовий облік; прийняття в добровільному порядку (за контрактом) та призов (направлення) на військову службу; проходження військової служби; виконання військового обов'язку в запасі; проходження служби у військовому резерві; дотримання правил військового обліку.

Зі змісту ст. 65 Конституції України реалізація військового обов'язку має два напрями – захист Вітчизни як загальний обов'язок громадян та відбування військової служби відповідно до закону. Названі обов'язки не слід протиставляти один одному, адже вони знаходяться у діалектичному взаємозв'язку і впливають один на одного.

Виконання військового обов'язку – це виконання громадянином України, що відповідає вимогам, встановленим законодавством, конституційного обов'язку, що передбачений Конституцією та покладається на нього законами України. Виконання ж обов'язків військової служби пов'язано із перебуванням військовослужбовця у встановлених у законі місцях (наприклад, на території військової частини тощо) та виконанням певних обов'язків, а також впливає на вирішення різноманітних службових питань.

Проте ці обов'язки можуть реалізовуватися й окремо та не породжувати реалізацію один одного, що можна вважати однією із причин їх виокремлення і закріплення в різних частинах ст. 65 Конституції України. Так, громадяни України при реалізації військового обов'язку в мирний час, тобто у режимі повсякденної діяльності держави проходять військову службу в різних підрозділах Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України. У цьому разі, відбуваючи військову службу відповідно до закону, громадяни України конституційний обов'язок щодо захисту Вітчизни безпосередньо не здійснюють, а лише відбувається підготовка до цього або вживаються заходи, пов'язані із захистом Вітчизни, так як захищати необхідно від когось або чогось. Захищати державу, суспільство та людину від чогось абстрактного просто неможливо.

До того ж, виконання військового обов'язку в запасі полягає в дотриманні військовозобов'язаними порядку і правил військового обліку, проходження зборів для збереження та удосконалення знань, навичок та умінь, які необхідні для виконання обов'язків військової служби в особливий період.

У сучасних умовах отримала свій розвиток ще одна форма захисту Вітчизни – проходження альтернативної (невійськової) служби в умовах особливого правового режиму. На альтернативну службу направляються громадяни, які підлягають призову на строкову військову службу і особисто заявили про неможливість її проходження як такої, що суперечить їхнім релігійним переконанням, документально або іншим чином підтвердили істинність переконань та стосовно яких прийнято відповідні рішення.

В свою чергу, вступ громадянина України на військову службу за контрактом за своєю юридичною природою являє саме конституційне право, а не обов'язок, що у певній мірі полягає у можливій, а не необхідній поведінці особи, направленої на виникнення правовідносин між громадянином та державою щодо проходження військової служби. Це пов'язано із тим, що громадянина, зазвичай, зобов'язувати укладати контракт про проходження військової служби не можливо. Разом із тим укладання контракту зобов'язує громадянина проходити військову службу у строки, вказані в контракті, та за ухилення від неї передбачено юридичну відповідальність.

Отже, під час реалізації права на військову службу та укладанні контракту між сторонами існує певна рівноправність (має місце диспозитивне начало, як і при реалізації будь-якого іншого права). Проте специфіка полягає у тому, що після його укладання між сторонами постають відносини влади і підпорядкування, що поширює дію адміністративного права.

Висновки. Підсумовуючи, категорія «військового обов'язку» на сьогоднішній день є малодослідженою в науці адміністративного права. Вважаємо, що військовим обов'язком є конституційні вид і міра належної поведінки, що покладаються на громадян і обумовлені необхідністю захисту держави та суспільства від зовнішніх і внутрішніх загроз воєнного характеру. Військовий обов'язок є не тільки юридичним обов'язком, а й почесним політичним правом громадянина, що має дуже серйозну моральну підоснову. Однак, незважаючи на все вищевикладене, військову службу громадяни завжди сприймали і сприймають стереотипно не як право, а як важкий, негативний та обтяжливий обов'язок. Служба в армії пов'язана зі значними моральними і фізичними труднощами і нестатками, з ризиком для життя і здоров'я. Тому в усі часи були часті спроби ухилення від військової служби. Не є винятком і наш час.

Проте Українська держава, незважаючи на зазначені гуманістичні спрямування щодо людини, все одно проводить чітку правову політику стосовно виконання людиною та громадянином конституційних обов'язків, які повинні виконуватись, оскільки при їх втіленні реалізуються суспільні інтереси, й має змінити відторгнення громадян до виконання військового обов'язку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білокурська О.В. Щодо поняття конституційних обов'язків. *Право України*. 2004. № 10. С. 85–88.
2. Бородін І. Л. Адміністративно-правові способи захисту прав та свобод людини і громадянина: дис. … д-ра юрид. наук.: 12.00.07. Харків, 2004. 405 с.
3. Гіда Є. О. Поняття і загальна характеристика прав, свобод і обов'язків громадян України. *Вісник Луганськ. акад. внутр. справ МВС імені 10-річчя незалежності України.* 2005. № 2. С. 22–30.
4. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. *База даних «Законодавство України».* URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 24.07.2024).
5. Конституційне право України : підручник / за ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2002. 544 с.
6. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. No 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. No 30. Ст. 141.
7. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#n15 (дата звернення: 24.07.2024).
8. Про затвердження Положення про Міністерство оборони України: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2014 р. № 671 / Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2014-п#Text (дата звернення: 24.07.2024).
9. Про Раду національної безпеки і оборони України: Закон України від 05.03.1998 р. № 183/98-ВР / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-вр#Text (дата звернення: 24.07.2024).

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/63

СУЧАСНИЙ СТАН БАНКІВСЬКОЇ ТАЄМНИЦІ В УКРАЇНІ

THE CURRENT STATE OF BANK SECRECY IN UKRAINE

Севастьяненко О.В., старший викладач кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
Державний торговельно-економічний університет

Миколюк Н.В., студентка IV курсу факультету міжнародної торгівлі та права
Державний торговельно-економічний університет

Стаття присвячена аналізу українського законодавства у сфері правового регулювання банківської таємниці. Розглянуто поняття та зміст даного виду таємниці як з наукової так і з правової точки зору. Висвітлено ключові виклики та проблеми, що виникають у цій сфері.

У роботі акцентується увага на аналізі основних нормативно правових актів, якими безпосередньо здійснюється правове регулювання вищезазначеної сфери.

Увага зосереджується на актуальних питаннях захисту конфіденційної інформації в банківській діяльності, зокрема, розглянуто нормативно-правову базу, що регулює збереження та розкриття банківської таємниці.

Аналізуються положення таких основних нормативно правових актів як Закону України «Про банки і банківську діяльність» та відповідні постанови Національного банку України, які встановлюють правила зберігання, захисту, використання та розкриття банківської таємниці.

Досліджено, який саме вид інформації відноситься до банківської таємниці та хто є суб'єктами права на неї. Здійснено кваліфікацію даних осіб відповідно до виконання ними своїх функцій в межах повноважень. Висвітлено їхні основні обов'язки.

Розглянуто порядок розкриття банківської таємниці в Україні. Наведено вимоги відповідно до яких має здійснюватися зазначений процес.

Окрема увага приділяється змінам, внесеним у березні 2024 року, які уточнюють та доповнюють перелік випадків, коли банківська таємниця може бути розкрита державним органам. А також здійснено огляд майбутніх новацій процесу розкриття банківської таємниці, які ще перебувають на стадії обговорення Верховною Радою України.

Стаття також висвітлює питання відповідальності за неправомірне розкриття банківської таємниці, як кримінальної, так і цивільної. Розглядаються конкретні статті Кримінального кодексу України та Цивільного кодексу України, що передбачають покарання та можливість відшкодування збитків за розголошення конфіденційної інформації.

Розкриваються проблеми з якими стикаються суб'єкти права на відповідний вид таємниці у процесі здійснення своїх повноважень та функцій. Наводяться конкретні неправомірні випадки розкриття банківської таємниці в Україні, незважаючи на існуючі законодавчі механізми захисту.

Стаття надає всебічний аналіз правового регулювання банківської таємниці в Україні, висвітлює основні проблеми та пропонує рекомендації щодо вдосконалення правової бази для підвищення рівня захисту банківської інформації.

Ключові слова: банківська таємниця, законодавче регулювання, фінансова безпека, конфіденційність, банки, клієнти, Національний банк України, відповідальність, нормативно-правова база .

The article is devoted to the analysis of Ukrainian legislation in the field of legal regulation of bank secrecy. The concept and content of this type of secret are considered from both a scientific and a legal point of view. The key challenges and problems arising in this area are highlighted.

The work focuses attention on the analysis of the main regulatory legal acts, which directly regulate the above-mentioned sphere.

Attention is focused on topical issues of protection of confidential information in banking, in particular, the legal framework regulating the preservation and disclosure of bank secrecy is considered.

The provisions of such basic normative legal acts as the Law of Ukraine "On Banks and Banking Activities" and the corresponding resolutions of the National Bank of Ukraine, which establish the rules for the storage, protection, use and disclosure of bank secrecy, are analyzed.

It has been investigated what kind of information belongs to bank secrecy and who are the subjects of the right to it. The qualification of these persons was carried out in accordance with their performance of their functions within the limits of their powers. Their main duties are highlighted.

The procedure for disclosing bank secrecy in Ukraine was considered. The requirements according to which the specified process should be carried out are given.

Particular attention is paid to the changes introduced in March 2024, which clarify and supplement the list of cases when bank secrets can be disclosed to state authorities. An overview of future innovations in the process of disclosure of bank secrecy, which are still at the stage of discussion by the Verkhovna Rada of Ukraine, was also reviewed.

The article also highlights the issue of liability for unlawful disclosure of banking secrets, both criminal and civil. Specific articles of the Criminal Code of Ukraine and the Civil Code of Ukraine, which provide for punishment and the possibility of compensation for damages for the disclosure of confidential information, are considered.

The problems faced by the subjects of the right to the appropriate type of secrecy in the process of exercising their powers and functions are revealed. Specific illegal cases of disclosure of bank secrecy in Ukraine, despite the existing legal mechanisms of protection, are given.

The article provides a comprehensive analysis of the legal regulation of banking secrecy in Ukraine, highlights the main problems and offers recommendations for improving the legal framework to increase the level of protection of banking information.

Key words: banking secrecy, legislative regulation, financial security, confidentiality, banks, clients, National Bank of Ukraine, responsibility, legal framework.

Постановка проблеми. Банківська таємниця є однією з ключових складових банківської діяльності, що забезпечує захист конфіденційної інформації клієнтів та сприяє довірі між банками та їхніми клієнтами. В Україні проблема захисту банківської таємниці набуває особливої актуальності у контексті розвитку інформаційних технологій, зростання кіберзагроз. Однією з основних проблем є недостатній рівень захисту інформації, що зберігається в банках, що може призвести до несанкціонованого витоку інформації та порушення прав клієнтів. У зв'язку з цим, виникає необхідність дослідження сучасного стану правового регулювання банківської таємниці в Україні, визначення основних проблем та розробки рекомендацій щодо їх вирішення.

Метою статті є всебічний аналіз сучасного стану банківської таємниці в Україні з метою виявлення основних проблем правового регулювання та розробки рекомендацій щодо його вдосконалення. А також дослідити рівень

захисту конфіденційної інформації в банківській сфері України.

Стан опрацювання проблематики. У наукових колах існує значний інтерес до питань правового регулювання банківської таємниці, зокрема щодо забезпечення безпеки конфіденційної інформації та вирішення практичних проблем, пов'язаних з витоком інформації. Дане питання досліджували такі науковці як Білоусов Ю.В, Костюченко О.А., Корнієнко В.В., Марущак А.І., Орлюк О.П., Яковенко Р.В. та ін. Проте, необхідно відзначити, що деякі аспекти цієї проблематики залишаються недостатньо вивченими або потребують подальшого уточнення та дослідження.

Виклад основного матеріалу. Перш за все слід зазначити, що питання банківської таємниці регулюється в Україні на законодавчому рівні. Основним нормативно правовим актами у цій сфері виступає Закон України «Про банки і банківську діяльність» та постанова Національного банку України «Про затвердження Правил зберігання, захисту, використання та розкриття банківської таємниці». Також дане питання незначною мірою регулюється Цивільним та Кримінальним кодексами України.

Далі розглянемо, що саме включає в себе поняття банківської таємниці. Насамперед слід відмітити, що воно закріплене законодавством країни. Зокрема ч. 1 ст. 60 Закону України «Про банки і банківську діяльність» зазначає, що банківська таємниця – це інформація щодо діяльності та фінансового стану клієнта, яка стала відомою банку у процесі обслуговування клієнта та взаємовідносин з ним або стала відомою третім особам при наданні послуг банку або виконанні функцій, визначених законом, а також визначена у цій статті інформація про банк [1].

Щодо наукового підходу до розкриття значення даного поняття, то слід сказати наступне. Аналізуючи різні думки та погляди науковців стосовно цього питання, можна зробити такий висновок. Банківська таємниця – це багатогранний інститут, що слід розглядати у вузькому та широкому сенсі.

У першому випадку під даним поняттям слід розуміти обов'язок банку зберігати в конфіденційності інформацію про операції своїх клієнтів, їхні рахунки та вклади (депозити), а також про операції та рахунки своїх кореспондентів. Передусім даний обов'язок спрямований на захист клієнтів від розголошення інформації, яка може бути використана проти них конкурентами або іншими недоброзичливцями.

У іншому випадку банківську таємницю слід розглядати як різновид службової таємниці. Це означає, що будь-яка конфіденційна інформація про клієнта, яка стала відома співробітнику банку в процесі його роботи, також підпадає під захист банківської таємниці.

Крім цього також слід відзначити, що законодавством України чітко визначено, яка саме інформація є банківська таємниця. Відповідно до ст. 60 Закону України «Про банки і банківську діяльність» до неї відносять:

– відомості про банківські рахунки клієнтів;

– інформація про операції, проведені на користь чи за дорученням клієнта, вчинені ним правочини;

– фінансово-економічний стан клієнтів;

– інформація про організацію та здійснення охорони банку та осіб, які перебувають у приміщеннях банку;

– інформація про організаційно-правову структуру юридичної особи – клієнта, її керівників, напрями діяльності;

– відомості стосовно комерційної діяльності клієнтів чи комерційної таємниці, будь-якого проекту, винаходів, зразків продукції та інша комерційна інформація;

– інформація щодо звітності по окремому банку;

– коди, що використовуються банками для захисту інформації;

– інформація про фізичну особу, яка має намір укласти договір про споживчий кредит;

– інформація про організацію та здійснення інкасації коштів та/або перевезення валютних цінностей;

– інформація про банки чи клієнтів банків, що збирається від банків під час здійснення банківського нагляду, валютного нагляду, нагляду за діяльністю надавачів платіжних послуг, оверсайту платіжної інфраструктури, а також нагляду у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення;

– інформація про банки чи клієнтів банків, отримана НБУ відповідно до міжнародного договору або за принципом взаємності від органу банківського нагляду іншої держави;

– рішення НБУ про застосування заходів впливу [1].

Далі перейдемо до розглядів суб'єктів права на банківську таємницю. Важливо зазначити, нормативно правовими актами чітко не визначає їхнього переліку. Аналізуючи ст. 61 Закону України «Про банки і банківську діяльність», до них можна віднести банки та НБУ, а також їхніх керівників та службовців; органи державної влади; юридичні та фізичні особи, які надають певні послуги банкам [1]. Даних осіб можна розділи на такі дві категорії як власники банківської таємниці та її утримувачів.

До перших зазвичай відносять клієнтів банку, що під час здійснення різноманітних фінансових операцій надають даним установам інформацію, яка може становити банківську таємницю.

До других – суб'єкти, на яких, відповідно до закону, покладено обов'язок зберігати банківську таємницю та яким надано право її розповсюджувати в межах виконання своїх повноважень. У більшості випадків дані функції належать безпосередньо банкам як одним із головних утримувачів банківської таємниці.

Слід зазначити, що існує чіткий порядок розкриття банківської таємниці, що регулюється Законом України «Про банки і банківську діяльність» та Постановою Правління Національного Банку України «Про затвердження Правил зберігання, захисту, використання та розкриття банківської таємниці», а також незначною мірою ЦК України.

Відповідно до цих нормативно правових актів дана інформація розкривається на запит юридичної чи фізичної особи або за рішенням суду, на запити органів прокуратури України, Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань, органів Національної поліції України, органів Антимонопольного комітету України, центральним органам виконавчої влади, що реалізують державну податкову політику, у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму, органам державної виконавчої служби, державним нотаріальним конторам і т.д. для виконання ними своїх функцій в межах своїх повноважень. Слід звернути увагу, що дані запити мають бути оформленні відповідно до вимог, які встановлюються НБУ. У випадку їх же недотримання банк має право відмовити в розкритті інформації, що становить банківську таємницю.

У разі якщо даний запит відповідає відповідним критерієм, то банк обов'язаний розкрити цю інформацію або дати мотивовану відповідь про неможливість надання відповідної інформації протягом 10 робочих днів із дня отримання вимоги, якщо інші строки не встановлені законодавством України. У іншому випадку якщо ж банк, якщо підготовка інформації перевищує вищезазначений строк її надання, зобов'язаний письмово повідомити про це службову особу або відповідний державний орган, що звернувся із запитом про надання інформації, та зазначити, у який строк надаватиметься інформація, що становить банківську таємницю [2].

Крім вищезазначеного варто наголосити, що у березні 2024 року Правління Національного банку України внесло зміни до Правил зберігання, захисту, використання та розкриття банківської таємниці. Згідно слів НБУ розкриття банківської таємниці про рахунки клієнтів не зазнав змін. Вони й надалі гарантують таємницю банківського рахунку, операцій за рахунком і відомостей про клієнта, які як і раніше, можуть бути надані банком виключно вищезазначеним суб'єктам.

Відповідно до норм попередньої редакції Закону України «Про банки і банківську діяльність» правоохоронці могли запитати в банків номери банківських рахунків, залишки коштів на них і проведених операцій. Наразі цей перелік доповнено можливістю отримати інформацію про номер платіжної картки клієнта банку. Відповідна інформація може надаватися виключно на запит органів прокуратури України, Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань, Національної поліції України, Національного антикорупційного бюро України, Бюро економічної безпеки України, Національного агентства з питань запобігання корупції, Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів. Дана інформація допоможе відповідним органам розслідувати такі види злочину як платіжне шахрайство, зокрема виманювання коштів методами соціальної інженерії, фішингу тощо [3].

І навіть ще зараз Верховна Рада України опрацьовує законопроект щодо розширення переліку підстав розкриття банківської таємниці. Законопроєктом передбачено, що банки розкриватимуть інформацію, що становить банківську таємницю на запити Мін'юсту з метою вжиття заходів для розшуку майна осіб, до яких застосовано санкції, для забезпечення виконання рішення суду про заборону політичної партії, під час розгляду справ щодо захисту інтересів України як держави, а також на запити нотаріусів для вжиття ними заходів щодо встановлення опіки над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, або особи, зниклої безвісти за особливих обставин. Зокрема, нотаріуси зможуть отримувати дані про рахунки, кошти, рухоме майно та інше [4].

Слід також наголосити також на тому, що в Україні діє відповідальність за розкриття банківської таємниці, передбачена. Зокрема відповідно до ст. 232 Кримінального кодексу України її розголошення карається штрафом від однієї тисячі до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або пробаційним наглядом на строк до трьох років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років [5]. А відповідно до ч. 2 ст. 1076 Цивільного кодексу України у разі розголошення банком відомостей, що становлять банківську таємницю, клієнт має право вимагати від банку відшкодування завданих збитків та моральної шкоди [6].

Але незважаючи на це, в Україні існують неправомірні випадки розкриття банківської таємниці. Були зафіксовані випадки, коли працівники банків були викриті у тому, що він надавав клієнтам інформацію про рахунки інших осіб за грошову винагороду. Також час від часу в країні вчиняються кіберзлочини внаслідок яких хакери можуть отримати доступ до інформації про рахунки клієнтів банків.

Висновок. Законодавством України достатньо зрозуміло визначено поняття банківської таємниці та які саме відомості підпадають під банківську таємницю, що включає інформацію про рахунки, операції, фінансовий стан клієнтів, організацію охорони банку, організаційно-правову структуру юридичних осіб-клієнтів та інші аспекти діяльності банку і його клієнтів.

Також нормативно правовими актами чітко регулюється процес розкриття банківської таємниці, який ще й досі перебуває в процесі змін та доопрацювань

Крім цього варто зазначити, що в правовому регулюванні питання банківської таємниці існують деякі проблеми. Зокрема попри наявність відповідальності за неправомірне розкриття банківської таємниці, все ж таки трапляються несанкціоновані випадки її розголошення. Це вказує на необхідність посилення контролю та заходів безпеки для запобігання зловживанням і захисту інтересів клієнтів банків. Таким чином, забезпечення належного рівня захисту банківської таємниці залишається важливим завданням для української фінансової системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про банки і банківську діяльність : Закон України від 07.12.2000 р. № 2121-III. / База даних «*Законодавство України*»/ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text (дата звернення: 22.05.2024).

2. Про затвердження Правил зберігання, захисту, використання та розкриття банківської таємниці : Постанова Правління Нац. банку України від 14.07.2006 р. № 267 / База даних «*Законодавство України*»/ВР України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0935-06#Text (дата звернення: 22.05.2024).

3. Доступ до банківської таємниці, як раніше, залишається обмеженим. Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/ua/news/all/dostup-do-bankivskoyi-tayemnitsi-yak-ranishe-zalishayetsya-obmejenim (дата звернення: 23.05.2024).

4. Людмила Присяжна. Рада схвалила законопроєкт щодо розширення переліку підстав розкриття банківської таємниці Think brave. Think brave Останні новини бізнесу України URL: https://biz.ligazakon.net/news/227969_rada-skhvalila-zakonoprokt-shchodo-rozshirennya-perelku-pdstav-rozkrittya-bankvsko-tamnits (дата звернення: 23.05.2024).

5. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. / База даних «*Законодавство України*»/ВР України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 24.05.2024).

6. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. / База даних «*Законодавство України*»/ВР України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 24.05.2024).

УДК 347.73:338.246
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/64

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ФІНАНСОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ: АНАЛІЗ НАЦІОНАЛЬНОГО ТА СВІТОВОГО ДОСВІДУ

LEGAL REGULATION OF FINANCIAL TECHNOLOGIES: ANALYSIS OF NATIONAL AND GLOBAL EXPERIENCE

Товкун Л.В., к.е.н.,
доцент кафедри фінансового права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню змісту і особливостей розвитку фінансових технологій (фінтех), які стрімко розвиваються у всьому світі. Сьогодні фінтех є важливою частиною сучасної економіки, яка активно впливає на банківську систему, інвестиції, страхування та багато інших аспектів фінансових послуг. Розвиток і впровадження фінансових технологій напряму залежать від процесу цифровізації. Враховуючи те, що ЄС проводить комплексну політику у сфері цифрової трансформації, створюючи цілу екосистему, для України є важливим формування політики в галузі розвитку цифровізації на основі стратегічних документів ЄС в комплексі, а не у відриві один від одного, а саме, включаючи захист даних (GDPR), кібербезпеку, цифрові права та свободи громадян, а також норми, що регулюють цифрові ринки та телекомунікації. В статті зазначається важливість для України досвіду ЄС у сфері розвитку фінансових технологій, основою якого є ряд директив та інших документів, що створюють юридичну основу для інновацій, захисту споживачів, а також регулювання фінансових послуг. Україна, імплементуючи ряд основних правових документів з регулювання галузі фінтеху в ЄС в національне законодавство, сприяла інноваційному розвитку платіжного ринку, створенню більш безпечного та сучасного правового середовища для компаній, що працюють у сфері фінтеху. Зазначивши, що на даний час не існує єдиного визначення змісту фінансових технологій, автор аналізує його з економічної, технологічної і правової точки зору. Автор, підсумовуючи зазначає, що фінансові технології є комплексом економічних, правових та технологічних інновацій, які сприяють покращенню та автоматизації фінансових послуг. Вони забезпечують ефективність, доступність та безпеку фінансових процесів та захищають права споживачів. Враховуючи наявність значної кількості фінансових технологій, акцент у дослідженні робиться на одну з них – біометрію. Такий вибір пов'язаний з тим, що ця фінансова технологія, є однією з найбільш інноваційних у фінансовому секторі і має значний вплив на підвищення безпеки та зручності фінансових операцій. Враховуючи особливості змісту біометрії, виділені основні її елементи, що активно застосовуються у сфері фінансових послуг, а саме: відбитки пальців, розпізнавання облич, розпізнавання голосу, розпізнавання райдужної оболонки ока. Такі елементи можуть застосовуватись як окремо, так і в сукупності, пропонуючи нові можливості, що сприяють подальшому зміцненню фінансової системи та захисту її учасників.

Ключові слова: фінансове право, цифровізація, фінансові технології, фінансові послуги, безпечне правове середовище, біометрія, інновації, цифрові платформи, захист персональних даних, безпека та зручність фінансових операцій.

The article is devoted to the study of the content and features of the development of financial technologies (fintech), which are rapidly developing all over the world. Today, fintech is an important part of the modern economy, actively influencing the banking system, investments, insurance and many other aspects of financial services. The development and implementation of financial technologies directly depend on the digitalization process. Considering that the EU is pursuing a comprehensive policy in the field of digital transformation, creating a whole ecosystem, it is important for Ukraine to formulate a policy in the field of digitalization development based on EU strategic documents in a complex manner, and not in isolation from each other, namely, including data protection (GDPR), cyber security, digital rights and freedoms of citizens, as well as regulations governing digital markets and telecommunications. The article notes the importance for Ukraine of the EU's experience in the field of financial technology development, which is based on a number of directives and other documents that create a legal basis for innovation, consumer protection, and regulation of financial services. Ukraine, implementing a number of main legal documents on the regulation of the fintech industry in the EU into national legislation, contributed to the innovative development of the payment market, the creation of a safer and more modern legal environment for companies working in the field of fintech. Noting that currently there is no single definition of the content of financial technologies, the author analyzes it from an economic, technological and legal point of view. In conclusion, the author notes that financial technologies are a complex of economic, legal and technological innovations that contribute to the improvement and automation of financial services. They ensure the efficiency, availability and security of financial processes and protect the rights of consumers. Given the presence of a significant number of financial technologies, the research focuses on one of them – biometrics. This choice is due to the fact that this financial technology is one of the most innovative in the financial sector and has a significant impact on increasing the security and convenience of financial transactions. Taking into account the peculiarities of the content of biometrics, its main elements that are actively used in the field of financial services are highlighted, namely: fingerprints, face recognition, voice recognition, iris recognition. Such elements can be applied both individually and in combination, offering new opportunities that contribute to the further strengthening of the financial system and the protection of its participants.

Key words: financial law, digitalization, financial technologies, financial services, secure legal environment, biometrics, innovations, digital platforms, personal data protection, security and convenience of financial transactions.

Цифровий світ розвивається в останнє десятиліття швидкими темпами. Він створює основу для розвитку та впровадження інформаційних технологій в усі сфери сучасного життя. Такі технології, як мобільні платежі, інтернет-банкінг, блокчейн, віртуальні активи, біометрія та інші вже стали важливою його складовою.

Практичне застосування фінансових технологій (фінтех) здійснюється в країнах світу по різному, в залежності від їх законодавчого регулювання, економічного розвитку, культурних особливостей і потреб населення. Як показує історія, обсяг інвестицій у фінтех щорічно зростає більш ніж на 45% у всьому світі (за даними Інвестиційного банку). Згідно з дослідженням EY Fintech Adoption, близько 1/3 користувачів користуються щонайменше двома цифровими фінансовими технологіями (у всьому світі). За популярністю фінтеху поки що лідирують Великобританія (42%), Іспанія (37%) та Німеччина (35%). Європейський фінтех – сектор поступається американському та канадському [1].

Раніше фінтех сприймався виключно як внутрішні розробки та процеси фінансових установ, до яких у споживачів фінансових послуг не було прямого доступу. Але сьогодні фінансові технології стали важливою частиною сучасної економіки, значно впливаючи на банківську систему, інвестиції, страхування та багато інших аспектів фінансових послуг. Вони відображають перехід від традиційних фінансових послуг, які включають фізичну взаємодію та паперовий документообіг,

до використання цифрових платформ для виконання фінансових операцій.

На даний час існує потреба у використанні принципово нових підходів до впровадження фінансових технологій в України. Тому важливим етапом в цьому розвитку є оновлений підхід до правового регулювання застосування фінансових технологій в Україні з урахуванням світового досвіду.

Метою статті є аналіз змісту і впливу фінансових технологій, на прикладі біометрії, на розвиток національної економіки в контексті новітньої тенденції цифровізації суспільства і світового досвіду.

Дослідженню окремих аспектів фінансових технологій, були присвячені роботи таких провідних зарубіжних та вітчизняних вчених, як: С. Барнс, Г. Дорфлейтнер, Д. Камінг, Л. Крістоуфек, Т. Ламберт, Ч. Тейлор, К. Уілсон, Ю. Аністратенко, О. Бондаренко, В. Вайпан, Л. Воронова, Р. Гаврилюк, Д. Гетманцев, М. Гребенюк, І. Криницький, М. Кучерявенко, Т. Латковська, Л. Савченко, Я. Сербіна, П. Пацурківський, Н. Пришва, А. Черняк та ін. Не дивлячись на те, що фінтех, в тій чи іншій формі існують стільки ж, скільки і фінансові послуги, на даний час це питання потребує більш комплексного дослідження.

Розвиток і впровадження фінансових технологій напряму залежать від процесу цифровізації. Варто зазначити, що ЄС проводить комплексну політику у сфері цифрової трансформації, створюючи цілу екосистему. Тому для України є важливим формування політики в галузі розвитку цифровізації на основі стратегічних документів ЄС в комплексі, а не у відриві один від одного, а саме, включаючи захист даних (GDPR), кібербезпеку, цифрові права та свободи громадян, а також норми, що регулюють цифрові ринки та телекомунікації. Такий скоординований підхід до прийняття і адаптації європейських норм і стандартів дозволить створити стабільну, ефективну та конкурентоспроможну систему, яка зможе ефективно взаємодіяти з європейськими ринками. Це є важливим тому, що 28.02.2022 року, Україна подала заявку про вступ до ЄС. А 08.11.2023 року, у своєму Повідомленні про політику розширення ЄС, Єврокомісія рекомендувала Європейській Раді розпочати переговори з Україною про вступ, а 14.12.2023 року Європейська Рада ухвалила рішення про їх початок. Статус кандидата на членство ЄС накладає на Україну додаткові зобов'язання із адаптації національного законодавства до права ЄС (acquis ЄС) навіть у тих сферах, зміну в яких не передбачала Угода про асоціацію.

Враховуючи досвід ЄС у сфері розвитку фінансових технологій, необхідно зазначити, що основою таких технологій є ряд директив та інших документів, що створюють юридичну основу для інновацій, захисту споживачів, а також регулювання фінансових послуг. Серед них:

– Директива про платіжні послуги (PSD2) – Directive (EU) 2015/2366, яка ввела суттєві зміни у сфері платіжних послуг, включаючи вимоги до забезпечення безпеки електронних платежів, посилення захисту споживачів, а також сприяння конкуренції за рахунок введення нових видів послуг, таких як ініціація платежу та інформаційні послуги з доступу до рахунків.

– Регламент про захист даних (GDPR) – Regulation (EU) 2016/679 – хоч і не спеціалізується виключно на фінтеху, але має значний вплив на всі сектори, де обробляються персональні дані, встановлюючи вимоги до обробки та захисту персональних даних.

– План дій з просування фінтех-компаній, який був прийнятий Європейською Комісією у березні 2018 року і був розроблений з метою зміцнення інноваційного потенціалу ЄС у фінансових технологіях та сприяння конкурентоспроможності європейського фінансового сектору на глобальному рівні. Одним із основних напрямків дій плану було створення єдиної правової бази, яка гарантувала безпеку та стабільність фінансового сектору, одночасно сприяючи використанню єдиного європейського ринку.

– Закон про ринки криптовалютних активів (Markets in Crypto Assets Regulation (далі – MiCA) що був ухвалених 20 квітня 2023 р. Він є частиною загальноєвропейської стратегії створення правових рамок для регулювання криптовалют та інших видів криптоактивів. MiCA спрямований на захист прав інвесторів та споживачів у цій галузі і сприяє інноваціям та стабільності фінансових ринків.

У правовому полі України кардинальне оновлення законодавства, безпосередньо пов'язаного з використанням ресурсів фінансових технологій, відбулося у 2020 – 2022 роках, коли було прийнято декілька важливих законодавчих актів. Так, Україна імплементувала основний правовий документ з регулювання галузі фінтеху в ЄС – Директиву ЄС 2015/2366 «Про платіжні послуги на внутрішньому ринку» (Директива PSD2) в національне законодавство України. На основі цього документу був прийнятий Закон України «Про платіжні послуги» від 30.06.2021 № 1591(далі – Закон № 1591), що сприяло інноваційному розвитку платіжного ринку, створенню більш безпечного та сучасного правового середовища для компаній, що працюють у сфері фінтеху в Україні. Даний Закон запрацював з 1 грудня 2022 року.

Наступним кроком було ухвалення Верховною Радою України Закону «Про віртуальні активи» від 17.02.2022 № 2074-IX, який був направлений на регулювання правовідносин, що виникають у сфері обороту віртуальних активів в Україні, визначення прав та обов'язків учасників ринку віртуальних активів, засад державної політики у сфері обороту віртуальних активів. Не дивлячись на те, що у березні 2022 року його підписав Президент України, проте документ так і не набув чинності. Головною умовою для цього було внесення змін до Податкового кодексу України щодо оподаткування віртуальних активів, але цього так і не було досягнуто. На даний час іде робота над підготовкою оновленого законопроекту про віртуальні активи, який буде побудований на європейських нормах MiCA.

Подальшій інтеграції України з ЄС у сфері цифрових послуг сприяло набуття чинності Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» від 05.10.2017 № 2155-VIII, який визначив правові та організаційні засади електронної ідентифікації та надання електронних довірчих послуг, права та обов'язки суб'єктів відносин у сферах електронної ідентифікації та електронних довірчих послуг, порядок здійснення державного контролю за дотриманням вимог законодавства у сферах електронної ідентифікації та електронних довірчих послуг. Закон «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 № 2297-VI хоч і не є специфічним для фінансових технологій, але має важливе значення для всіх сфер, де обробляються персональні дані. В контексті фінансових технологій, захист персональних даних є критичним для забезпечення довіри споживачів і відповідності до міжнародних стандартів.

Ці та інші закони (Закони України: «Про інформацію», «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємств та громадських формувань», «Про доступ до публічної інформації», «Про електронну комерцію», «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні», «Про публічні електронні реєстри» та ін.) склали основу для розвитку фінтех-екосистеми в Україні, стимулюючи інновації та забезпечуючи необхідний регуляторний нагляд за нею.

На даний час не існує єдиного визначення фінансових технологій. Цей термін часто вживається в науковій літературі, звітах аналітичних агенцій, документах регуляторів та законодавчих актах різних країн. Також його можна

знайти в публікаціях міжнародних фінансових організацій та інституцій, які займаються розвитком фінансових технологій. Враховуючи те, що законодавство України не містить їх прямого та єдиного визначення, регулювання фінансових технологій здійснюється в рамках загальних фінансових та банківських законів.

У загальному визначенні, фінтех частіше описують як інноваційний підхід або технології в фінансовому секторі, що використовуються для автоматизації і поліпшення фінансових послуг і процесів.

Але, при більш детальному розгляді змісту фінтеху можна зазначити, що він поєднує економічні, правові та технологічні аспекти, що дозволяє активно створювати нові продукти та послуги.

Так, з економічної точки зору, фінансові технології сприяють зниженню витрат, підвищенню ефективності фінансових процесів та розширенню доступу до фінансових послуг. Вони стимулюють конкуренцію серед фінансових установ, що призводить до покращення якості обслуговування клієнтів та впровадження нових фінансових продуктів.

Технологічна складова фінтеху включає використання інноваційних технологій, таких як великі дані, штучний інтелект, машинне навчання, роботизація, блокчейн, хмарні технології, біометрія та інші технології, для створення інноваційних фінансових продуктів та послуг. До них відносять такі, як, програмне забезпечення, мобільні додатки, бізнес-моделі та будь-які інші інновації, які роблять відносини з грошима простішими, швидшими та надійнішими.

З правової точки зору, фінансові технології потребують відповідного правового регулювання для забезпечення захисту прав споживачів, конфіденційності даних, безпеки фінансових транзакцій та ефективності нових фінансових технологій.

Таким чином, фінансові технології є комплексом економічних, правових та технологічних інновацій, що сприяють покращенню та автоматизації фінансових послуг. Вони забезпечують ефективність, доступність та безпеку фінансових процесів, при цьому дотримуючись вимог законодавства та захищаючи права споживачів.

Аналіз наукової літератури у сфері фінтеху свідчить про те, що в зв'язку з постійною модернізацію таких технологій існують різні їх моделі і класифікації. Так, Базельський комітет із питань банківського нагляду (BCBS) регулярно публікує документи, які розглядають вплив фінтеху на банківський сектор і пропонують рекомендації щодо регулювання та нагляду у цій сфері [2]. Такі міжнародні фінансові організації як Міжнародний валютний фонд (МВФ) та Світовий банк часто проводять дослідження та публікують звіти, які аналізують вплив фінтеху на глобальну економіку, включаючи їх класифікацію за різними секторами та послугами [3]. Технологічні та консалтингові компанії такі, як Deloitte, PwC, KPMG та Ernst & Young (EY) регулярно публікують звіти та огляди, які включають класифікацію фінтеху, аналізуючи нові тенденції, виклики та стратегії для фінансових технологій.

Враховуючи наявність значної кількості фінансових технологій, більш детально розглянемо таку з них, як біометрія. Такий вибір пов'язаний з тим, що біометрія, є однією з найбільш інноваційних технологій у фінансовому секторі і має значний вплив на підвищення безпеки та зручності фінансових операцій.

Витоки біометрії сягають давніх часів, коли відбитки пальців використовувалися для підписання угод. Проте сучасна біометрія почала активно розвиватися з другої половини 20-го століття, коли технологічні досягнення дозволили створювати точні та надійні системи розпізнавання. Так, за даними Juniper Research, у 2020 році обсяг транзакцій у світі, здійснених з використанням біометрії, сягнув $ 404 млрд. А у 2023 року, ця цифра зросла до двох трильйонів доларів через збільшення попиту на віддалені транзакції з біометричним підтвердженням [4].

Змістом біометричних технологій є використання унікальних фізичних або поведінкових характеристик людини для ідентифікації та автентифікації особи. За даними дослідження аналітичного ресурсу PYMNTS, 52% клієнтів вважають біометрію більш безпечною для автентифікації транзакцій порівняно з іншими методами автентифікації [4]. Для їх активного впровадження важливою є розробка правового механізму застосування і захисту біометричних даних. Розвиток такого процесу залежить від особливостей регулювання такої технології в окремих країнах або регіонах.

Так, Європейський Союз має один з найбільш розвинених та строгих регламентів – Загальний регламент про захист даних (GDPR) який є комплексним законодавчим актом, що регулює захист персональних даних громадян ЄС [5]. Він набув чинності 25 травня 2018 року і встановив суворі правила щодо обробки персональних даних, забезпечуючи високу ступінь захисту конфіденційності. У США працюють: Закон про захист приватності споживачів (CCPA) [6], який встановив правила щодо збору та використання персональних даних, включаючи біометричні дані, Закон про біометричну інформацію (BIPA), що передбачає обов'язкове повідомлення та отримання згоди на збирання біометричних даних, обмеження на розголошення та продаж біометричних даних, встановлення правил щодо зберігання та знищення даних [6]. Індія та Китай активно розробляють і впроваджують нові законодавчі акти, що регулюють захист біометричних даних.

Важливим документом, що направлений на забезпечення високого рівня безпеки біометричних систем у світі є міжнародний стандарт ISO/IEC 30107, який був розроблений у період з 2016 по 2017 рік експертами з різних країн світу [7]. Ключовими організаціями, що брали участь у його розробці, є Міжнародна організація зі стандартизації (ISO) та Міжнародна електротехнічна комісія (IEC), які забезпечують глобальне впровадження та дотримання стандартів у сфері біометричної безпеки.

Не дивлячись на те, що правовий механізм застосування біометрії і захисту біометричних даних в Україні перебуває на стадії розвитку та вдосконалення і українське законодавство значно вужче захищає права українських громадян якщо порівнювати з GDPR, CCPA і BIPA, важливим є те, що Україна у цьому процесі активно враховує світовий досвід і впроваджує найкращі практики у сфері застосування біометрії. Це створює фундамент для довіри до біометричних технологій і їх безпечного використання у фінансовій та інших сферах.

Враховуючи особливості змісту біометрії як фінансової технології, можна виділити основні її елементи, що активно застосовуються у сфері фінансових послуг, а саме:

– відбитки пальців, використовуються для автентифікації користувачів у мобільних банківських додатках;

– розпізнавання обличчя, використовується для ідентифікації користувачів у мобільних додатках, у банкоматах для підтвердження особи клієнта під час зняття коштів; це допомагає запобігти шахрайству у разі втрати та крадіжки карток, клонування SIM-карт і витоку даних. У багатьох звітах клієнти підтверджують, що біометрія обличчя може покращити безпеку в банкінгу. За даними компанії VISA, понад 53% усіх користувачів кредитних карток готові змінити свій банк, якщо поточний банк відмовиться від застосування такої біометричної автентифікації в мобільному банкінгу [4];

– розпізнавання голосу, яке застосовується для автентифікації клієнтів у контакт-центрах банків і є одною з найстаріших, вкрай зручних в застосуванні, біометричних технологій. Головним його недоліком є не досить висока точність ідентифікації через високу залежність від

нефіксованих зовнішніх факторів у використанні такої технології (наприклад, захворювання горла);

– розпізнавання райдужної оболонки ока є одним із найбільш точних елементів, які використовуються в деяких банківських системах для високого рівня безпеки. Унікальність даної технології полягає в тому, що в райдужці зберігається більше інформації, ніж в будь-якому іншому органі людського тіла. Допуск по райдужній оболонці ока застосовується в державних організаціях ряду країн, наприклад США.

Ці технології, як застосовуються як окремо, так і в сукупності, продовжують розвиватися, пропонуючи нові можливості, що сприяють подальшому зміцненню фінансової системи та захисту її учасників. Так, Приватбанк, Монобанк активно використовують біометричні технології для автентифікації клієнтів у своєму мобільному додатку. Це включає розпізнавання обличчя та відбитків пальців для забезпечення безпеки транзакцій. У ЄС, ще у 2013 року, Єврокомісія презентувала проект Smart Borders для контролю над особами, які прибувають із США і країн, що не входять до Євросоюзу. Одна з його частин – система «в'їзд-виїзд» (Entry-Exit System, EES) – реєструє біометричні дані приїжджих (лице, райдужна оболонка і відбитки пальців одночасно), а також інформацію про те, як довго вони мають право перебувати на території ЄС. Пілотні випробування системи почалися в низці країн ще 2015 року. Наприклад, у них брали участь аеропорти Швеції, Франції, Німеччини, Португалії, Іспанії та Нідерландів.

Щоб зрозуміти перспективи розвитку такої технології можна навести дані по США як одному з лідерів по впровадженню біометрії у різні сфери життя. Там очікується, що ринок біометричного банкінгу досягне вартості 23.6 мільярдів доларів США до 2032 року. Це вказує на середньорічний темп зростання (CAGR) у 17.2% між 2024 і 2032 роками. Технологія є не лише ефективною, а і важливою для користувачів [4].

Застосування біометрії має свої переваги та ризики. Важливими перевагами такої технології є те, що біометричні характеристики є унікальними для кожної особи, тому їх важко підробити або скопіювати, що знижує ризик шахрайських дій та несанкціонованого доступу до фінансових рахунків. Застосування біометричної автентифікації є швидким та зручним і не вимагає запам'ятовування паролів або PIN-кодів, що знижує потребу в додатковому персоналі та скорочує витрати на управління паролями. Також біометричні системи можуть легко інтегруватися з пристроями Інтернету речей, забезпечуючи додаткові рівні безпеки клієнтів.

Не дивлячись на існуючі технологічні досягнення у використанні біометричної технології, все ж існують проблеми з безпекою систем, які їх використовують, зокрема їх незахищеність від кібератак. Це створює ризики витоку конфіденційної інформації, які можуть мати серйозні наслідки для клієнта. Тому біометричні системи потребують постійного технічного обслуговування та оновлення, що пов'язано зі значними фінансовими інвестиціями у технології та інфраструктуру.

Висновки. Фінансові технології (фінтех) продовжують стрімко розвиватися у всьому світі, і цей розвиток має значний вплив як на глобальний фінансовий сектор, так і на економіку України. Основні тенденції, які визначають розвиток фінтеху, включають підвищення ефективності фінансових операцій, розширення доступу до фінансових послуг, автоматизацію процесів та впровадження інноваційних рішень. Однією з найперспективних фінансових технологій є біометрія, яка здатна забезпечити високий рівень безпеки та зручності фінансових послуг для користувачів. Це пов'язано з тим, що біометрія, наряду із своїми складовими елементами, такими як відбитки пальців, розпізнавання обличчя та інше, активно інтегрується з іншими передовими технологіями, такими як штучний інтелект та блокчейн, для створення комплексних рішень. Використання біометрії у фінансовій сфері має свої переваги та недоліки. Вона значно підвищує рівень безпеки та зручності для користувачів, але також вимагає вирішення питань конфіденційності, вартості впровадження та технічних обмежень. Незважаючи на ці виклики, біометричні технології продовжують розвиватися і стають все більш поширеними у фінансових послугах. Застосування біометричних даних для автентифікації користувачів стає стандартом для багатьох фінансових установ, що дозволяє зменшити ризики шахрайства та підвищити довіру до фінансових технологій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Що таке Фінтех і як працює? URL: https://stfalcon.com/uk/blog/post/what-is-fintech

2. The Basel Committee on Banking Supervision, consultative document: Sound Practices: Implications of fintech developments for banks and bank supervisors. Bank for International Settlements. 2017. 49 p. URL: https://www.bis.org/bcbs/publ/d415.pdf

3. Global Financial Stability Report: Lower for Longer. International MonetaryFund. 2019. URL: https://www.imf.org/en/Publications/GFSR/Issues/2019/10/01/global-financial-stability-report-october-2019

4. Використання потенціалу банківського сектору за допомогою технології розпізнавання облич. URL: https://tvtdigital.com.ua/vykorystannia-potentsialu-bankivskoho-sektoru-za-dopomohoiu-tekhnolohii-rozpiznavannia-oblych/

5. Загальний регламент про захист даних (GDPR). URL: https://gdpr-text.com/uk/

6. CCPA: Каліфорнійський Закон про захист прав споживачів. URL: https://cqr.company/ua/wiki/compliance/ccpa-california-consumer-privacy-act/#:~:text=%D0%9A%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BD%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%20%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2,%D0%B0%D0%B1%D0%BE%20%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D1%8E%D1%82%D1%8C%20%D1%97%D1%85%20%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%83%20%D1%96%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8E.

7. Г. Крюгер Стандарти інформаційної безпеки – огляд. URL: https://www.dqsglobal.com/uk-ua/navchajtesya/blog/standarti-informacijnoyi-bezpeki-oglyad

УДК 342+355
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/65

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ У ЗАСТОСУВАННІ НА ПРАКТИЦІ СТАТЕЙ 172-20, 266-1 КОДЕКСУ УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРИ ПРИТЯГНЕННІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДО АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

PROBLEMATIC ISSUES IN THE APPLICATION IN PRACTICE OF ARTICLES 172-20, 266-1 OF THE CODE OF UKRAINE ON ADMINISTRATIVE OFFENSES WHEN BRINGING MILITARY PERSONNEL TO ADMINISTRATIVE LIABILITY

Фівкін П.М., начальник кафедри права Національної безпеки та правової роботи
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Досліджуються та аналізуються норми законодавства, які регулюють адміністративну відповідальність військовослужбовців за розпивання алкогольних, слабоалкогольних напоїв, вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів на території військових частин (військових об'єктів) або виконання ними обов'язків військової служби (поява на території військової частини) у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння, загальні засади проведення огляду і направлення для проходження медичного огляду військовозобов'язаних та резервістів під час проходження зборів, а також військовослужбовців Збройних Сил України на стан алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або щодо перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції, та проведення такого огляду. Зазначається, що законність, правопорядок та військова дисципліна є умовами підтримання належного рівня боєздатності, бойових спроможностей, громадської безпеки і порядку, військового управління як складових національної (воєнної) безпеки. Звертається увага на негативні майнові наслідки як для самих військовослужбовців, які вчиняють такі військові адміністративні правопорушення, так і для членів їх сімей. Вказується, що вчинення військовослужбовцями військового адміністративного правопорушення у вигляді розпивання алкогольних, слабоалкогольних напоїв або вживання наркотичних засобів, психотропних речовин чи їх аналогів, особливо у період правового режиму воєнного стану, може становити небезпеку для інших військовослужбовців та цивільного населення і бути першопричиною завдання шкоди їхньому життю, здоров'ю, нанесення збитків державі у вигляді знищення (пошкодження) зброї, боєприпасів, військової техніки та іншого військового майна. Наголошується на випадках неналежного оформлення уповноваженими посадовими особами протоколів про військові адміністративні правопорушення в частині відсутності або неналежного оформлення висновків щодо результатів медичного огляду особи на стан сп'яніння, що не дозволяло судам встановити об'єктивну сторону військового адміністративного правопорушення і мало наслідками прийняття судами рішень про закриття провадження з підстав відсутності події і складу адміністративного правопорушення. Робиться висновок, про недосконаліть норм законодавства у сфері запобігання вчиненню серед військовослужбовців військового адміністративного правопорушення, передбаченого статтею 172-20 КУпАП, а також про нагальну необхідність подальшого термінового його удосконалення з метою забезпечення ефективної протидії цьому небезпечному правопорушенню у період правового режиму воєнного стану.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, військові адміністративні правопорушення, Військова служба правопорядку у Збройних Силах України, військові формування, воєнна безпека, воєнний стан, громадська безпека і порядок, Збройні Сили України, національна безпека, правова робота.

The article examines and analyzes the legal norms regulating administrative liability of military personnel for drinking alcoholic, low-alcohol beverages, using narcotic drugs, psychotropic substances or their analogues on the territory of military units (military facilities) or performing military service duties (appearing on the territory of a military unit) in a state of alcoholic, narcotic or other intoxication general principles of examination and referral for medical examination of military personnel liable for military service and reservists during training, as well as military personnel of the Armed Forces of Ukraine for the state of alcohol, drug or other intoxication or being under the influence of medications that reduce their attention and reaction time and conducting such examination. It is noted that law and order and military discipline are the conditions for maintaining an adequate level of combat effectiveness, combat capabilities, public safety and order, and military management as components of national (military) security. Attention is drawn to the negative property consequences both for the military personnel who commit military administrative offenses and for their family members. It is stated that the committing of a military administrative offense by military personnel in the form of drinking alcoholic or low-alcohol beverages or using narcotic drugs, psychotropic substances or their analogues, especially during the period of martial law, may pose a danger to other servicemen and civilians and be the primary cause of harm to their lives, health, and damage to the state in the form of destruction (damage) of weapons, ammunition, military vehicles and other military property. The author emphasizes the cases of improper execution by authorized officials of protocols on military administrative offenses in terms of the absence or improper execution of conclusions on the results of medical examination of a person for intoxication, which did not allow the courts to establish the objective side of a military administrative offense and resulted in the courts' decisions to close the proceedings on the grounds of the absence of an event and the elements of an administrative offense. The author concludes that there is an imperfection in the legislation on prevention of military administrative offenses under Article 172-20 of the Code of Administrative Offenses, and also that there is an urgent need for its further immediate improvement in order to ensure effective counteraction to this dangerous offense during the legal regime of martial law.

Key words: administrative liability, military administrative offenses, Military Law-Enforcement Service of the Ukrainian Armed Forces, military formations, military security, martial law, public safety and order, Armed Forces of Ukraine, national security, legal work.

Постановка проблеми. З метою охорони прав і свобод військовослужбовців, власності, конституційного ладу України, встановленого правопорядку, зміцнення законності, запобігання правопорушенням, виховання військовослужбовців у дусі точного і неухильного додержання Конституції і законів України під час проходження військової служби, поваги до прав, честі і гідності інших військовослужбовців та громадян, до сумлінного виконання обов'язків військової служби, відповідальності перед Українським народом, новелами законодавства унормовано проведення огляду і направлення для проходження медичного огляду військовозобов'язаних та резервістів під час проходження зборів, а також військовослужбовців Збройних Сил України на стан алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або щодо перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції, та проведення огляду. Проте, як у законодавстві, так і у наукових дослідженнях зазначене питання майже не розкрито, а судова практика є різною внаслідок наявності проблемних питань під час застосування відповідних норм законодавства на практиці, що потребує удосконалення правової роботи у цьому

напрямку в діяльності підрозділів юридичної служби Міністерства оборони України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання військових адміністративних правопорушень досліджували в своїх роботах Агапова О.В., Бабич В.Л., Івашковський Р.І., Остапенко О.І., Павловська Н.В., Руснак Ю.І., Туркот М.С., Фівкін П.М. та інші.

Метою статті є аналіз законодавства, яке регулює загальні засади проведення огляду і направлення для проходження медичного огляду військовозобов'язаних та резервістів під час проходження зборів, а також військовослужбовців Збройних Сил України на стан алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або щодо перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції, та проведення огляду, виявлення проблемних питань, які можуть виникнути під час його застосування на практиці, та надання рекомендацій щодо напрямків правової роботи задля запобігання цим правопорушенням та його удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до частини другої статті 17 Конституції України оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України, а згідно пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України виключно законами України визначаються засади цивільно-правової відповідальності, діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них [1].

Необхідними умовами підтримання належного рівня боєздатності, бойових спроможностей, як складових національної (воєнної) безпеки у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, які входять до складу сил оборони держави, є законність, правопорядок та військова дисципліна, які, в свою чергу, є запорукою стабільності і стійкості громадської безпеки і порядку, а також військового управління, особливо в умовах бойових дій.

Згідно Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, затвердженого Законом України від 24 березня 1999 року № 548-XIV (далі – Статут внутрішньої служби Збройних Сил України):

військовослужбовець зобов'язаний, зокрема, утримуватися від шкідливих для здоров'я звичок (стаття 12) [2];

кожний військовослужбовець повинен, зокрема, утримуватися від шкідливих звичок (куріння і вживання алкоголю) (частина перша статті 241) [2];

військовослужбовці залежно від характеру вчиненого правопорушення та провини несуть з урахуванням бойового імунітету, визначеного Законом України «Про оборону України» дисциплінарну, адміністративну, матеріальну, цивільно-правову та кримінальну відповідальність згідно із законом (стаття 26) [2].

Абзац сьомий статті 4 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України, затвердженого Законом України від 24 березня 1999 року № 551-XIV (далі – Дисциплінарний статут Збройних Сил України) визначає, що військова дисципліна зобов'язує кожного військовослужбовця, зокрема, не вживати під час проходження військової служби (крім медичного призначення) наркотичні засоби, психотропні речовини чи їх аналоги, а також не вживати спиртні напої під час виконання обов'язків військової служби, а згідно частини другої статті 45 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України за вчинення адміністративних правопорушень військовослужбовці несуть дисциплінарну відповідальність за цим Статутом, за винятком випадків, передбачених Кодексом України про адміністративні правопорушення [3].

Зазначені вимоги однаковою мірою, крім військовослужбовців Збройних Сил України, поширюються і на військовослужбовців Державної прикордонної служби України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Державної спеціальної служби транспорту, Національної гвардії України, Служби зовнішньої розвідки України, Служби безпеки України, Управління державної охорони України.

В свою чергу, розпивання алкогольних, слабоалкогольних напоїв, вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів військовослужбовцем на території військових частин (військових об'єктів) або виконання військовослужбовцем обов'язків військової служби (поява на території військової частини) у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння, включене до Переліку порушень військової дисципліни, які обліковуються для оцінки стану військової дисципліни (Додаток 12 до Інструкції з надання доповідей і донесень про події, кримінальні правопорушення, військові адміністративні правопорушення та адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією, порушення військової дисципліни та їх обліку Міністерстві оборони України, Збройних Силах України та Державній спеціальній службі транспорту, затвердженої наказом Міністерства оборони України від 29 листопада 2018 року № 604, зареєстрованим в Міністерстві юстиції України 20 грудня 2018 р. за № 1451/32903) [4].

Слід нагадати, що такі діяння мають негативні майнові наслідки як для самих військовослужбовців, які їх вчиняють, так і для членів їх сімей.

Так, крім дисциплінарної і адміністративної відповідальності, згідно підпунктів «а», «б» пункту 1 статті 16-4 Закону України від 20 грудня 1991 року № 2011-XII «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» призначення і виплата одноразової грошової допомоги не здійснюються, якщо загибель (смерть), поранення (контузія, травма або каліцтво), захворювання, інвалідність або часткова втрата працездатності без встановлення інвалідності військовослужбовця, військовозобов'язаного або резервіста є наслідком, зокрема: а) вчинення ним кримінального або адміністративного правопорушення; б) вчинення ним дій у стані алкогольного, наркотичного чи токсичного сп'яніння [5].

Аналогічні норми містяться і у абзацах першому – третьому пункту 19 Порядку призначення і виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті), інвалідності або часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів, які призвані на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори чи для проходження служби у військовому резерві, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 25 грудня 2013 р. № 975 [6].

Відповідно до Порядку виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам, затвердженого наказом Міністерства оборони України від 07 червня 2018 року № 260, зареєстрованим в Міністерстві юстиції України26 червня 2018 р. за № 745/32197: військовослужбовцям щомісячні премії не виплачуються в таких випадках, зокрема, за вживання алкогольних напоїв (наркотичних речовин) на території військової частини як у службовий, так і в позаслужбовий час, прибуття на службу в нетверезому стані (у стані наркотичного сп'яніння) – за місяць, у якому здійснено таке порушення (абзаци перший, третій пункт 5 розділу XVI); до наказів про виплату додаткової винагороди не включаються військовослужбовці, зазначені у пункті 2 цього розділу, які, зокрема, вживали алкогольні напої (наркотичні або психотропні речовини) на території військової частини як у службовий, так і в позаслужбовий час, прибували на службу та/або виконували обов'язки військової служби в стані алкогольного (наркотичного) сп'яніння,- за місяць, у якому здійснено таке порушення, оголошене наказом командира (начальника) (абзаци перший, п'ятий пункту 15 розділу XXXIV) [7].

Більше того, погіршення стану здоров'я внаслідок отруєння алкоголем, наркотичними засобами, токсич-

ними чи отруйними речовинами, а також їх дії (асфіксія, інсульт, інфаркт, зупинка серця тощо), що підтверджено відповідним медичним висновком, за умов, що отруєння не пов'язано із впливом цих речовин на потерпілого військовослужбовця внаслідок їх застосування в технологічному процесі або незадовільного зберігання чи транспортування, а потерпілий до настання нещасного випадку був відсторонений від виконання обов'язків командиром (начальником), чи алкогольне, токсичне чи наркотичне сп'яніння, не зумовлене технологічним процесом, що стало основною причиною нещасного випадку за відсутності технічних та організаційних причин його настання, що підтверджено відповідним медичним висновком та матеріалами розслідування нещасного випадку, є обставинами, за яких нещасні випадки не визнаються такими, що пов'язані з виконанням обов'язків військової служби (абзаци перший, четвертий, п'ятий пункту 11 розділу ІІ Інструкції про розслідування та облік нещасних випадків з військовослужбовцями, професійних захворювань і аварій у Збройних Силах України, затвердженої наказом Міністерства оборони України від 27 жовтня 2021 року № 332, зареєстрованим в Міністерстві юстиції України 24 грудня 2021 р. за № 1667/37289) [8].

У попередніх своїх наукових дослідженнях з даної проблематики автор зазначає, що «з початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року російської федерації в Україну до Збройних Сил України, інших військових формувань та правоохоронних органів було мобілізовано значну кількість військовослужбовців з різних соціальних груп та верств.

При цьому, як відомо, розпивання алкогольних, слабоалкогольних напоїв військовослужбовцями, військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів на території військових частин, військових об'єктів, або поява таких осіб на території військової частини в нетверезому стані, або виконання ними обов'язків військової служби в нетверезому стані, особливо у період правового режиму воєнного стану, негативно впливає на боєздатність (боєготовність) і морально-психологічний стан відповідних підрозділів в цілому та окремих військовослужбовців, може становити небезпеку для інших військовослужбовців та цивільного населення і бути першопричиною завдання шкоди їхньому життю, здоров'ю, нанесення збитків державі у вигляді знищення (пошкодження) зброї, боєприпасів, військової техніки та іншого військового майна.

Ще більш суспільно небезпечними є такі правопорушення за участю начальників (командирів) та інших керівників різного рівня у розпиванні з підлеглими військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів алкогольних, слабоалкогольних напоїв під час виконання ними обов'язків військової служби, або невжиття ними заходів для відсторонення від обов'язків військової служби осіб, які перебувають у нетверезому стані, або приховування випадків розпивання алкогольних, слабоалкогольних напоїв, появи на території військової частини в нетверезому стані, а також військовозобов'язаних та резервістів під час проходження зборів» [9, с. 90–91].

Слід відзначити, що такого роду правопорушення більшою мірою характерні для командирів (начальників), що відносяться до сержантського і старшинського складу та молодшого офіцерського складу (серед даної категорії більше таких правопорушень вчиняються військовослужбовцями, які проходять військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період, менше – військовослужбовцями, які проходять військову службу за контрактом осіб сержантського і старшинського складу, і взагалі поодинокі такі випадки трапляються серед військовослужбовців вказаної категорії, які проходять військову службу (навчання) курсантів вищих військових навчальних закладів, військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти та закладів фахової передвищої освіти), меншою мірою – для військовослужбовців старшого і вищого офіцерського складу незалежно від видів військової служби (за призовом під час мобілізації, на особливий період, чи за контрактом).

Крім цього, такі правопорушення за участі начальників (командирів) та інших керівників не тільки призводять до вищезгаданих негативних наслідків, але й значною мірою підривають авторитет військового командування, порушують процес і стабільність військового управління, що майже однозначно має наслідком невиконання або виникнення потенційних зривів у виконанні бойових (спеціальних) завдань, що є загрозою для національної безпеки України в умовах відсічі збройної агресії та повномасштабного збройного вторгнення російської федерації в Україну.

В даному контексті Туркот М.С. правильно зауважує, що саме «суспільні відносини у сфері забезпечення воєнної (військової) безпеки України перебувають під охороною кримінальних, адміністративних і дисциплінарних санкцій, які застосовуються з метою загального та спеціального попередження правопорушень» [10, с. 41].

За таких умов, військове командування, за винятком окремих поодиноких випадків, зазвичай, не толерує і не приховує таких правопорушень серед військовослужбовців та вживає заходів щодо запобігання їх вчиненню серед особового складу у вигляді заборони торгівлі алкогольними напоями та притягнення винних осіб до юридичної відповідальності (дисциплінарної та адміністративної) за їх вчинення.

Серед заходів запобігання їх вчиненню серед військовослужбовців у період правового режиму воєнного стану, є зокрема, заборона військовим командуванням разом з військовими адміністраціями (у разі їх утворення) у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, торгівлі алкогольними напоями та речовинами, виробленими на спиртовій основі (пункт 13 частини першої статті 8, пункт 43 частини другої, пункт 11 частини третьої статті 15 Закону України від 12 травня 2015 року № 389-VIII «Про правовий режим воєнного стану» [11], пункти 3-6 Порядку заборони торгівлі зброєю, сильнодіючими хімічними і отруйними речовинами, а також алкогольними напоями та речовинами, виробленими на спиртовій основі, в умовах правового режиму воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1457 [12]).

Крім цього, як відзначав автор «дієвим заходом щодо запобігання вчиненню цих правопорушень серед військовослужбовців є притягнення винних осіб, крім дисциплінарної відповідальності, і до адміністративної відповідальності за статтею 172-20 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП)» [9, с. 91], [13].

Як відомо, згідно частини четвертої статті 15 КУпАП за вчинення військових адміністративних правопорушень військовослужбовці, а також військовозобов'язані та резервісти під час проходження зборів несуть відповідальність, передбачену главою 13-Б цього Кодексу, за умови, якщо ці правопорушення не тягнуть за собою кримінальну відповідальність [13].

При вивченні та узагальненні судової практики розгляду справ про військові адміністративні правопорушення, передбачені статтею 172-20 КУпАП [13], зокрема, судових рішень судів апеляційних інстанцій, які набули законної сили і якими провадження у справі були закриті з підстав відсутності події і складу адміністративного правопорушення, необхідно зробити висновок, що у великій кількості випадків зазначені рішення судів апеляційних інстанцій ґрунтувалися на неналежному оформленні

уповноваженими посадовими особами протоколів про військові адміністративні правопорушення, зокрема, в частині відсутності або неналежного оформлення висновків щодо результатів медичного огляду особи на стан сп'яніння, що не дозволяло судам апеляційних інстанцій встановити всі дані об'єктивної сторони даного військового адміністративного правопорушення [14], [15].

Також, на думку автора, необхідно зауважити, що «в свою чергу, в Інструкції зі складання протоколів та оформлення матеріалів про військові адміністративні правопорушення, затвердженій наказом Міністерства оборони України від 23 жовтня 2021 року № 329, зареєстрованим в Міністерстві юстиції України 14 грудня 2021 р. за № 1622/37244 (далі – Інструкція № 329), лише в абзаці першому пункту 8 розділу ІІ визначено, що з метою припинення військового адміністративного правопорушення, передбаченого статтею 172-20 КУпАП, військовослужбовця (військовозобов'язаного) може бути доставлено представником військової частини (органу військового управління, органу управління ДССТ) до відповідного органу управління Служби правопорядку (підрозділу Служби правопорядку в гарнізоні). Представник військової частини (органу військового управління, органу управління ДССТ) під час передачі військовослужбовця (військовозобов'язаного) повинен передати оперативному черговому органу управління Служби правопорядку (посадовій особі підрозділу Служби правопорядку в гарнізоні) копію протоколу, висновок щодо результатів медичного огляду особи на стан сп'яніння (у разі його проведення), інші матеріали, що підтверджують факт вчинення правопорушення (рапорти, свідчення свідків тощо), а також особисті документи та речі доставленого військовослужбовця (військовозобов'язаного)» [9, с. 92], [16], а також «слід визнати, що належним чином складений висновок щодо результатів медичного огляду особи на стан сп'яніння, є беззаперечним доказом вини військовослужбовця у вчиненні вищезгаданого військового адміністративного правопорушення» [9, с. 92–93].

Так, згідно Конституції України:

в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу, її норми є нормами прямої дії. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України та повинні відповідати їй (частини перша, друга статті 8);

права і свободи людини і громадянина захищаються судом (частина перша статті 55);

суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права; основними засадами судочинства є, зокрема: 2) забезпечення доведеності вини; 3) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості (частина перша, пункти 2, 3 частини другої статті 129) [1].

У відповідності до статті 1, частини першої статті 7 КУпАП завданням Кодексу про адміністративні правопорушення є охорона прав і свобод громадян, власності, конституційного ладу України, прав і законних інтересів підприємств, установ і організацій, встановленого правопорядку, зміцнення законності, запобігання правопорушенням, виховання громадян у дусі точного і неухильного додержання Конституції і законів України, поваги до прав, честі і гідності інших громадян, до правил співжиття, сумлінного виконання своїх обов'язків, відповідальності перед суспільством; ніхто не може бути підданий заходу впливу в зв'язку з адміністративним правопорушенням інакше, як на підставах і в порядку, встановлених законом [13].

Згідно статті 280 КУпАП суд при розгляді справи про адміністративне правопорушення, крім іншого, зобов'язаний з'ясувати: чи було вчинено адміністративне правопорушення, чи винна дана особа в його вчиненні, чи підлягає вона адміністративній відповідальності, чи є обставини, що пом'якшують і обтяжують відповідальність, чи заподіяно майнову шкоду, чи є підстави для передачі матеріалів про адміністративне правопорушення на розгляд громадської організації, трудового колективу, а також з'ясувати інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи [13].

Відповідно до частини першої статті 256 КУпАП та абзацу першого пункту 4 розділу ІІ Інструкції № 329 у протоколі про адміністративне правопорушення зазначаються: дата і місце його складення, посада, прізвище, ім'я, по батькові особи, яка склала протокол; відомості про особу, яка притягається до адміністративної відповідальності (у разі її виявлення); місце, час вчинення і суть адміністративного правопорушення; нормативний акт, який передбачає відповідальність за дане правопорушення; прізвища, адреси свідків і потерпілих, прізвище викривача (за його письмовою згодою), якщо вони є; пояснення особи, яка притягається до адміністративної відповідальності; інші відомості, необхідні для вирішення справи [13], [16].

Таким чином, автор справедливо зауважував, що «саме якість складання протоколу та інших матеріалів про дане військове адміністративне правопорушення є дуже важливою складовою діяльності уповноважених посадових осіб» [9, с. 93], оскільки протокол про військове адміністративне правопорушення не може бути беззаперечним доказом вини чи імперативним фактом доведеної вини військовослужбовця у вчиненні цього діяння, що не узгоджується із стандартом доказування «поза розумним сумнівом» (рішення від 18 січня 1978 року у справі «Ірландія проти Сполученого Королівства» (Ireland v. The United Kingdom), п. 161, Series A заява № 25), а від цього у прямій залежності перебуває повне та об'єктивне з'ясування його обставин правопорушення, встановлення особи правопорушника та притягнення його до відповідальності, що вимагає від уповноважених посадових осіб дотримуватися правил та процедур під час його складання, прав та гарантій військовослужбовця, який притягується до адміністративної відповідальності, належного фіксування доказів вчинення ним даного військового адміністративного правопорушення та їх зберігання.

На думку автора, «в цьому контексті практичного значення набуває дотримання уповноваженими посадовими особами процедури направлення військовослужбовців Збройних Сил України, військовозобов'язаних та резервістів під час проходження зборів для огляду на стан алкогольного сп'яніння» [9, с. 93].

Так, Законом України від 13 грудня 2022 року № 2839-IX «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці» [17] КУпАП доповнено статтею 266-1, якою регулюється загальні засади проведення огляду і направлення для проходження медичного огляду військовозобов'язаних та резервістів під час проходження зборів, а також військовослужбовців Збройних Сил України на стан алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або щодо перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції [13].

На підставі вимог частини сьомої статті 266-1 КУпАП [13] в подальшому постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2024 року № 32 затверджено Порядок направлення військовозобов'язаних та резервістів під час проходження зборів, а також військовослужбовців Збройних Сил для огляду на стан алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або щодо перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції, та проведення такого огляду (далі – Порядок № 32), який визначає процедуру направ-

лення військовозобов'язаних та резервістів під час проходження зборів (далі – військовозобов'язані), а також військовослужбовців Збройних Сил (далі – військовослужбовці) для огляду на стан алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або щодо перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції (далі – огляд), та проведення огляду [18].

Відповідно до частин 1–3 статті 266-1 КУпАП [13] та пунктів 2–4 Порядку № 32 [18]:

ознаки алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу чи швидкість реакції, форма акта огляду на стан сп'яніння, акта медичного огляду та висновку, який складається за результатами медичного огляду, а також порядок застосування спеціальних технічних засобів і тестів визначаються центральними органами виконавчої влади, у підпорядкуванні яких перебувають відповідні військові формування, а також правоохоронними органами спеціального призначення та Службою зовнішньої розвідки за погодженням з МОЗ [13], [18];

огляду підлягають військовослужбовці/військовозобов'язані, щодо яких є підстави вважати, що вони виконують обов'язки військової служби або перебувають на території військових частин (установ, закладів) у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції (далі – стан сп'яніння). Огляд військовослужбовців/військовозобов'язаних проводиться посадовою особою, уповноваженою на його проведення начальником органу управління Військової служби правопорядку у Збройних Силах або командиром (начальником) військової частини (установи, організації, підприємства, закладу, підрозділу) Збройних Сил, іншого утвореного відповідно до законів України військового формування, а також правоохоронного органу спеціального призначення (далі – уповноважена посадова особа), з використанням спеціальних технічних засобів та тестів [13], [18];

огляд військовослужбовців/військовозобов'язаних, щодо яких є підстави вважати, що вони перебувають у стані сп'яніння на вулицях, у закритих спортивних спорудах, у скверах, парках, в усіх видах громадського транспорту (включаючи транспорт міжнародного сполучення) та в заборонених законом інших місцях, проводиться посадовою особою, уповноваженою на його проведення начальником органу управління Військової служби правопорядку у Збройних Силах [13], [18].

В даному контексті необхідно зауважити, що порядок проведення огляду військовослужбовців на стан алкогольного сп'яніння із застосуванням спеціального технічного засобу уповноваженою посадовою особою органу управління Військової служби правопорядку у Збройних Силах визначено пунктом 7 глави 3 розділу VIII Інструкції про організацію патрульно-постової служби Військовою службою правопорядку у Збройних Силах України, затвердженої наказом Міністерства оборони України від 10 жовтня 2016 року № 515, зареєстрованим в Міністерстві юстиції України 02 листопада 2016 р. за № 1429/29559 [19].

Згідно пунктів 5–9 Порядку № 32:

огляд проводиться:

уповноваженою посадовою особою – на місці вчинення (виявлення) правопорушення, а у разі неможливості провести огляд на місці вчинення (виявлення) правопорушення – безпосередньо в органі управління, у військовій частині (в установі, організації, на підприємстві, в закладі, підрозділі) з використанням спеціальних технічних засобів (засоби вимірювальної техніки, які відповідають законодавству, що містить вимоги до таких засобів) і тестів, які мають документ про відповідність [18];

лікарем закладу охорони здоров'я, який пройшов спеціальну підготовку [18];

уповноважена посадова особа, яка проводить огляд, застосовує спеціальні технічні засоби відеозапису. Матеріали відеозапису обов'язково долучаються до протоколу про адміністративне правопорушення. У разі неможливості застосування спеціальних технічних засобів відеозапису, а згідно частини шостої статті 266 КУпАП також і у разі їх відсутності, такий огляд проводиться у присутності двох свідків. Не можуть бути залучені як свідки особи, які перебувають у відносинах підлеглості з особою, стосовно якої проводиться огляд, або особи, щодо неупередженості яких є сумніви [18];

результати огляду, проведеного уповноваженою посадовою особою, зазначаються в акті огляду на стан сп'яніння. У разі встановлення факту перебування у стані сп'яніння результати огляду, проведеного уповноваженою посадовою особою, зазначаються у протоколі про адміністративне правопорушення, до якого долучається акт огляду на стан сп'яніння. Акт огляду на стан сп'яніння, проведеного уповноваженою посадовою особою, складається у двох примірниках, один з яких вручається військовослужбовцю/військовозобов'язаному, а другий залишається в уповноваженої посадової особи та/або долучається до протоколу про адміністративне правопорушення в разі встановлення факту перебування у стані сп'яніння. Підтвердження стану сп'яніння за результатами огляду та згода військовослужбовця/військовозобов'язаного з такими результатами є підставою для його притягнення до відповідальності згідно із законом [18];

військовослужбовець/військовозобов'язаний, який відмовився від проведення огляду уповноваженою посадовою особою з використанням спеціального технічного засобу і тесту або не висловив згоду з його результатами, направляється відповідним командиром (начальником) для проведення огляду до відповідного закладу охорони здоров'я [18];

перелік закладів охорони здоров'я, яким надається право на проведення огляду осіб на стан алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або щодо перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції, затверджується управліннями охорони здоров'я місцевих держадміністрацій з урахуванням необхідності проведення такого огляду також і в районах ведення бойових дій [18].

Відповідно до частини п'ятої статті 266-1 КУпАП складення висновків у закладі охорони здоров'я за результатами огляду військовозобов'язаних та резервістів під час проходження зборів, а також військовослужбовців Збройних Сил України на стан алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або щодо перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції, проводиться у присутності посадової особи, уповноваженої на те начальником органу управління Військової служби правопорядку у Збройних Силах України або командиром (начальником) військової частини (установи, організації, підприємства, закладу, підрозділу), іншого утвореного відповідно до законів України військового формування, а також правоохоронного органу спеціального призначення [13], а згідно пункту 10 Порядку № 32 уповноважена посадова особа забезпечує проведення огляду військовослужбовця/військовозобов'язаного у закладі охорони здоров'я [18].

Згідно пунктів 11–15 Порядку № 32:

у разі відмови військовослужбовця/військовозобов'язаного від проведення огляду в закладі охорони здоров'я уповноважена посадова особа із застосуванням технічних засобів відеозапису, а в разі неможливості застосування таких засобів – у присутності двох свідків складає протокол про адміністративне правопорушення, в якому зазначає ознаки сп'яніння і дії військовослужбовця/військовозобов'язаного щодо ухилення від огляду [18];

огляд військовослужбовців/військовозобов'язаних у закладі охорони здоров'я проводиться в будь-який час доби [18];

лікар, що проводить огляд, повинен ознайомитися з документами, які посвідчують особу військовослужбовця/військовозобов'язаного [18];

лікар, що проводив у закладі охорони здоров'я огляд військовослужбовця/військовозобов'язаного, складає за його результатами акт медичного огляду та висновок. Висновок складається у трьох примірниках: по одному – для уповноваженої посадової особи, військовослужбовця/військовозобов'язаного, а третій залишається в закладі охорони здоров'я [18];

висновок може бути оскаржений військовослужбовцем/військовозобов'язаним в установленому законодавством порядку [18].

Водночас частинами восьмою і дев'ятою статті 266-1 КУпАП визначено, що огляд військовослужбовців Збройних Сил України, які виконують обов'язки військової служби у складі національного контингенту (національного персоналу), може проводитися в медичних закладах, що входять до складу міжнародних операцій з підтримання миру і безпеки, в яких бере участь національний контингент (національний персонал), а огляд військовозобов'язаних та резервістів під час проходження зборів, а також військовослужбовців Збройних Сил України на стан алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або щодо перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції, проведений з порушенням вимог цієї статті, вважається недійсним [13].

Висновок. На підставі даного детального аналізу статей 172-20, 266-1 КУпАП [13] та Порядку № 32 [18] є очевидним наявність наступних проблемних питань щодо застосування норм статті 266-1 КУпАП [13]:

відповідні центральні органи виконавчої влади на даний час не прийняли необхідних нормативно-правових актів, якими визначаються ознаки алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу чи швидкість реакції, форма акта огляду на стан сп'яніння, акта медичного огляду та висновку, який складається за результатами медичного огляду, а також порядок застосування спеціальних технічних засобів і тестів, зокрема, уповноваженою посадовою особою військової частини (установи, організації, підприємства, закладу, підрозділу). Вбачається, що за таких умов відповідні центральні органи виконавчої влади оперативно повинні прийняти необхідні нормативно-правові акти;

не визначено переліку спеціальних технічних засобів і тестів та норми забезпечення ними з урахуванням строків придатності тестів. Вбачається, що за таких умов відповідні центральні органи виконавчої влади оперативно повинні у відповідному порядку застосування спеціальних технічних засобів і тестів затвердити їх перелік або мінімальні вимоги до них, норми забезпечення спеціальними технічними засобами і тестами, порядок їх постановки і списання з обліку тощо;

забезпечення спеціальними технічними засобами і тестами вимагає додаткового бюджетного фінансування та додаткового часу для їх постачання до кожної військової частини у випадку централізованої закупівлі. Пропонується після затвердження відповідного порядку застосування спеціальних технічних засобів і тестів, їх переліку, норм забезпечення ними організувати виділення бюджетних коштів для їх децентралізованої закупівлі кожною військовою частиною;

рішення управлінь охорони здоров'я місцевих держадміністрацій з урахуванням необхідності проведення такого огляду також і в районах ведення бойових дій про затвердження переліків закладів охорони здоров'я, яким надається право на проведення вищезгаданого огляду, є недосконалою, оскільки такі рішення можуть стосуватися виключно підпорядкованих їм закладів охорони здоров'я, діяльність яких в районах ведення бойових дій обмежена або взагалі не здійснюється з різних причин (повного або часткового руйнування приміщень внаслідок бойових дій, відсутності або обмеженої кількості персоналу, необхідних тестів чи реактивів для проведення огляду, напливу поранених та хворих осіб тощо), що ставить під загрозу проведення такого огляду в цих районах, особливо в контексті того, що згідно частини четвертої статті 266-1 КУпАП проведення огляду осіб на стан алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або щодо перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції, в інших закладах забороняється [13]. Вбачається доцільним надати право на проведення таких оглядів для всіх військово-медичних закладів охорони здоров'я, санаторно-курортних та оздоровчих закладів у системі Міністерства оборони України та Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також правоохоронних органів спеціального призначення та Служби зовнішньої розвідки України.

Зазначене у своїй сукупності свідчить недосконаліть норм статті 266-1 КУпАП [13] та Порядку № 32 [18] і про нагальну необхідність подальшого термінового удосконалення законодавства та напрямків правової роботи в діяльності підрозділів юридичної служби Міністерства оборони України з метою забезпечення ефективної протидії у період правового режиму воєнного стану військовим адміністративним правопорушенням, передбаченим статтею 172-20 КУпАП [13].

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к. (з наступ. змін. та доповн.). URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 08.05.2024).

2. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України: Закон України від 24.03.1999 р. № 448-XIV (з наступ. змін. та доповн.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text (дата звернення: 30.04.2024).

3. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України: Закон України від 24.03.1999 р. № 551-XIV (з наступ. змін. та доповн.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-14#Text (дата звернення: 08.05.2024).

4. Інструкція з надання доповідей і донесень про події, кримінальні правопорушення, військові адміністративні правопорушення та адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією, порушення військової дисципліни та їх обліку Міністерстві оборони України, Збройних Силах України та Державній спеціальній службі транспорту: затв. наказом М-ва оборони України від 29.11.2018 р. № 604 (з наступ. змін. та доповн.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1451-18#Text (дата звернення: 08.05.2024).

5. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 р. № 2011-XII (з наступ. змін. та доповн.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text (дата звернення: 09.05.2024).

6. Порядок призначення і виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті), інвалідності або часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів, які призвані на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори чи для проходження служби у військовому резерві: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 25.12.2013 р. № 975 (з наступ. змін. та доповн.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/975-2013-%D0%BF (дата звернення: 09.05.2024).

7. Порядок виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам: затв. наказом М-ва оборони України від 07.06.2018 р. № 260 (з наступ. змін. та доповн.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0745-18#Text (дата звернення: 09.05.2024).

8. Інструкція про розслідування та облік нещасних випадків з військовослужбовцями, професійних захворювань і аварій у Збройних Силах України: затв. наказом М-ва оборони України від 27.10.2021 р. № 332. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1667-21#n7 (дата звернення: 10.05.2024).

9. Фівкін Петро Миколайович. Правове регулювання проведення медичного огляду військовослужбовців Збройних Сил України при притягнення до адміністративної відповідальності за статтею 172-20 Кодексу України про адміністративні правопорушення. *Юридична відповідальність військовослужбовців та працівників правоохоронних органів в умовах воєнного стану: збірник наукових статей, тез доповідей та повідомлень за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції* (26 січня 2024 року, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків). Частина 1. Серія «Сектор безпеки України». Вип. 45. Редкол.: О.М. Ярошенко, Ю.В. Мех та ін. Харків: Друкарня Мадрид, 2024. 127 с. С. 90–96.

10. Туркот М. С. Розмежування адміністративної і дисциплінарної відповідальності військовослужбовців. *Вісник Національної академії прокуратури України.* № 1 (47). 2017. С. 40–47. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnapu_2017_1_8 (дата звернення: 10.05.2024).

11. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII (з наступ. змін. та доповн.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 10.05.2024).

12. Порядок заборони торгівлі зброєю, сильнодіючими хімічними і отруйними речовинами, а також алкогольними напоями та речовинами, виробленими на спиртовій основі, в умовах правового режиму воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 29.12.2021 р. № 1457. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1457-2021-%D0%BF#Text (дата звернення: 12.05.2024).

13. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон Української РСР від 07.12.1984 р.№ 8073-X (з наступ. змін. та доповн.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text, https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/80732-10#Text (дата звернення: 12.05.2024).

14. Постанова Харківського апеляційного суду від 03 травня 2023 року у справі № 629/76/23 (провадження № 33/818/363/22) URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110718738 (дата звернення: 12.05.2024).

15. Постанова Харківського апеляційного суду від 21 червня 2023 року у справі № 638/1310/23 (провадження № 33/818/535/23) URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111831775 (дата звернення: 12.05.2024).

16. Інструкція зі складання протоколів та оформлення матеріалів про військові адміністративні правопорушення: затв. наказом М-ва оборони України від 23.10.2021 р. № 329. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1622-21#Text (дата звернення: 12.05.2024).

17. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці: Закон України від 13.12.2022 р.№ 2839-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2839-20#Text (дата звернення: 12.05.2024).

18. Порядок направлення військовозобов'язаних та резервістів під час проходження зборів, а також військовослужбовців Збройних Сил для огляду на стан алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або щодо перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції, та проведення такого огляду: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2024 р. № 32. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/32-2024-%D0%BF#Text (дата звернення: 12.05.2024).

19. Інструкція про організацію патрульно-постової служби Військовою службою правопорядку у Збройних Силах України: затв. наказом М-ва оборони України від 10.10.2016 р. № 515 (з наступ. змін. та доповн.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1429-16#Text (дата звернення: 12.05.2024).

УДК 347.73
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/66

ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ФІНАНСОВОГО МОНІТОРИНГУ В УКРАЇНІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРАГНЕНЬ ДЕРЖАВИ

THE PROSPECTIVE DIRECTIONS FOR THE DEVELOPMENT OF FINANCIAL MONITORING IN UKRAINE THROUGH THE PRISM OF THE COUNTRY'S EUROPEAN INTEGRATION ASPIRATIONS

Хребтова А.А., к.держ.упр., доцент,
доцент кафедри галузевих юридичних наук
Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського

Сергієнко А.С., старший викладач кафедри галузевих юридичних наук
Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського

Висоцька А.Є., студентка ІІІ курсу факультету права, гуманітарних та соціальних наук
Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського

Організація Об'єднаних Націй, Інтерпол та Європол повідомляють про дедалі більше зближення між організованою злочинністю та тероризмом. Взаємозв'язок між організованою злочинністю та тероризмом і зв'язки між злочинними та терористичними групами становлять зростаючу загрозу безпеці Союзу. Тому запобігання використанню фінансової системи для цілей відмивання грошей або фінансування тероризму є невід'ємною частиною євроінтеграційної політики будь-якої держави, яка є членом ЄС або прагне ним бути. На шляху інтеграції до Європейського Союзу зобов'язалася імплементувати стандарти у сфері запобігання та протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму і Україна. Такі зобов'язання закріплені в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС, Європейським співтовариством з атомної енергії та їх державами-членами. Вагоме значення у світлі вказаних зобов'язань набуває розвиток інституту фінансового моніторингу. Станом на сьогодні фінансовий моніторинг в Україні значною мірою відповідає міжнародним стандартам FATF. Більшу частину положень Директиви (ЄС) 2015/849 та Регламенту (ЄС) № 2015/847 імплементовано в Законі України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення», який розроблено на основі рекомендацій FATF. Разом з тим, в умовах подальшої євроінтеграції Української держави вітчизняний інститут фінансового моніторингу все ще потребує змін. Зокрема: підготовки пропозицій щодо вдосконалення та уточнення окремих норм законодавства у сфері запобігання та протидії, а також забезпечення реалізації положень нових міжнародних стандартів у зазначеній сфері, задля приведення законодавства у сфері запобігання та протидії у відповідність із новими міжнародними стандартами, зокрема із стандартами Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF), а також стандартами, що рівнозначні тим, які прийнято ЄС; підготовки методичних, інформаційно-аналітичних матеріалів за результатами кримінального аналізу як елемента превентивної діяльності в антикорупційній боротьбі; урегулювання процедури обміну досвідом між Україною та країнами-членами ЄС тощо.

Ключові слова: фінансовий моніторинг, Україна, Європейський Союз, євроінтеграція, міжнародні стандарти, проблеми, ризики, перспективи розвитку, міжнародне співробітництво, обмін досвідом.

The United Nations, Interpol and Europol report an increasing convergence between organized crime and terrorism. The relationship between organized crime and terrorism and the links between criminal and terrorist groups constitute a growing threat to the security of the Union. Therefore, preventing the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing is an integral part of the European integration policy of any state that is a member of the EU or aspires to be one. On the path of integration into the European Union, Ukraine also undertook to implement standards in the field of prevention and countermeasures against money laundering and terrorist financing. Such obligations are enshrined in the Association Agreement between Ukraine and the EU, the European Atomic Energy Community and their member states. In the light of these obligations, the development of the institute of financial monitoring is of great importance. As of today, financial monitoring in Ukraine largely meets FATF international standards. Most of the provisions of Directive (EU) 2015/849 and Regulation (EU) No. 2015/847 are implemented in the Law of Ukraine «On Prevention and Counteraction of Legalization (Laundering) of Proceeds of Crime, Financing of Terrorism and Financing of the Proliferation of Weapons of Mass Destruction», which was developed based on FATF recommendations. At the same time, in the conditions of further European integration of the Ukrainian state, the national institute of financial monitoring still needs changes. In particular: the preparation of proposals for the improvement and clarification of certain legislation in the field of prevention and countermeasures, as well as ensuring the implementation of the provisions of new international standards in the specified area, in order to bring the legislation in the field of prevention and countermeasures into compliance with new international standards, in particular with the standards of the Development Group financial measures to combat money laundering (FATF), as well as standards equivalent to those adopted by the EU; preparation of methodological, informational and analytical materials based on the results of criminal analysis as an element of preventive activities in the fight against corruption; regulation of the procedure for the exchange of experience between Ukraine and EU member states, etc.

Key words: financial monitoring, Ukraine, European Union, European integration, international standards, problems, risks, prospects for development, international cooperation, exchange of experience.

Постановка проблеми. Організація Об'єднаних Націй, Інтерпол та Європол повідомляють про дедалі більше зближення між організованою злочинністю та тероризмом. Взаємозв'язок між організованою злочинністю та тероризмом і зв'язки між злочинними та терористичними групами становлять зростаючу загрозу безпеці Союзу. Тому запобігання використанню фінансової системи для цілей відмивання грошей або фінансування тероризму є невід'ємною частиною євроінтеграційної політики будь-якої держави, яка є членом ЄС або прагне ним бути. На шляху інтеграції до Європейського Союзу зобов'язалася імплементувати стандарти у сфері запобігання та протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму і Україна. Такі зобов'язання закріплені в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС, Європейським співтовариством з атомної енергії та їх державами-членами.

Стан опрацювання. Питання розвитку фінансового моніторингу в Україні відображено в роботах багатьох вітчизняних науковців, серед яких: Л. Винниченко-Кумкова, Д. С. Євтушенко, Т. О. Коломоєць та ін.

Метою статті є огляд розвитку фінансового моніторингу в Україні через призму євроінтеграційних праг-

нень держави та визначення перспективних напрямів у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [1] наша держава зобов'язалася, серед іншого, забезпечити імплементацію відповідних міжнародних стандартів, зокрема стандартів Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму (FATF), а також стандартів, рівнозначних тим, які були прийняті Союзом. ключову роль у системі протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, тобто так званих злочинних доходів, в Україні фінансовий моніторинг відіграє, який є однією з найважливіших складових ефективної боротьби з міжнародним фінансовим злочином [2].

20 травня 2015 року Європейський парламент та Рада Європейського Союзу, з метою узгодження законодавчих актів Європейського Союзу з Міжнародними стандартами з протидії відмиванню грошей та фінансуванню тероризму і розповсюдженню зброї масового знищення, ухваленими FATF у лютому 2012 року, прийняли Директиву (ЄС) 2015/849 «Про запобігання використанню фінансової системи для відмивання грошей та фінансування тероризму» [2] та схвалили Регламент (ЄС) 2015/847 «Про інформацію, що супроводжує грошові перекази» [4]. Слід зазначити, що більшу частину положень Директиви (ЄС) 2015/849 та Регламенту (ЄС) № 2015/847 імплементовано в законодавстві України, зокрема у Законі України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» (далі – Закон), який розроблено на основі рекомендацій FATF. Проте процес імплементації зазначених актів ЄС все ще потребував подальшої гармонізації. З огляду на це, Міністерством фінансів України підготовлено проєкт Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення», який в даний час набув чинності [5].

Важливо відзначити, що прийняття вказаного Закону надало змогу удосконалити положення національного законодавства у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму та підвищити ефективність формування та реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму, а також забезпечить виконання рекомендацій експертів FATF, МВФ, Єврокомісії та Комітету Ради Європи з оцінки заходів протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму (MONEYVAL). При цьому, вагоме значення в аспекті наближення українського законодавства міжнародних стандартів має така ознака моніторингу як «довічність», «пожиттєвість», яка відновлена у зв'язку із прийняттям Закону України «Про внесення змін до Закону України про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення щодо політично значущих осіб» [6].

Як слушно відзначається у правовій доктрині, з огляду на те, що зазначена ознака фінансового моніторингу закріплена у 12 Рекомендації FATF – «Політичні діячі за собою закріплюють довічний статус політичного діяча», є загальним стандартом у використанні цього інструментарію з акцентом уваги на зобов'язання України перед ЄС, МВФ щодо впровадження відповідних стандартів застосування інструментів антикорупції (впровадження норми 4 Директиви (ЄС) 2015/849 «Про запобігання використанню фінансової системи для відмивання грошей та фінансування тероризму» та Регламенту (ЄС) 2015/847 «Про інформацію, що супроводжує грошові перекази», зобов'язання виконувати які Україна взяла на себе, підписавши Угоду про асоціацію з ЄС), цілком логічним є поширення довічної моделі фінансового моніторингу на всіх політично значущих осіб, в тому числі й національних політичних діячів, якими є й судді, тим більше, що така практика вже позитивно себе зарекомендувала у більшості країн світу (наприклад, в Австрії, Бельгії, Великій Британії, Греції, Данії, Єгипті, Ефіопії, Ісландії, Іспанії, Ірландії, Литві, Мексиці, Норвегії, Панамі, Сербії, Словенії, Ямайці тощо) [7, с. 89].

Разом з тим, подальше просування на шляху євроінтеграції Української держави потребує чергових змін у регулюванні фінансового моніторингу. Як відомо, 27 грудня 2023 року було Урядом України було затверджено План заходів, спрямованих на запобігання виникненню та/або зменшення негативних наслідків ризиків, виявлених за результатами третьої національної оцінки ризиків у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, на період до 2026 року [8]. Так, за результатами національної оцінки ризиків було ідентифіковано такі ризики: неприведення законодавства у сфері запобігання та протидії у відповідність із вимогами міжнародних рекомендацій; неефективне розслідування злочинів щодо відмивання коштів; неефективне розслідування злочинів щодо фінансування тероризму; неефективне розслідування предикатних до відмивання коштів злочинів; приховування кінцевих бенефіціарних власників; тінізація національної економіки; незаконний відтік фінансового капіталу з держави; приховування кінцевих бенефіціарних власників; проведення підозрілих фінансових операцій за участю національних публічних діячів; неефективна боротьба із корупцією; легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення через дистанційні послуги або із використанням віртуальних активів; недостатній рівень підготовки учасників системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення тощо. Зважаючи на вказане визначено потребу: підготовка пропозицій щодо вдосконалення та уточнення окремих норм законодавства у сфері запобігання та протидії, а також забезпечення реалізації положень нових міжнародних стандартів у зазначеній сфері, задля приведення законодавства у сфері запобігання та протидії у відповідність із новими міжнародними стандартами, зокрема із стандартами Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF), а також стандартами, що рівнозначні тим, які прийнято ЄС, зокрема відповідно до пропозицій Ради Європи до Європарламенту щодо запобігання використанню фінансової системи для відмивання коштів чи фінансування тероризму (Brussels, 20.07.21 COM(2021) 420 final 2021/0239(COD); підготовка узгодженої із правоохоронними органами та суддями позиції щодо доцільності внесення змін до статей 69 і 75 Кримінального кодексу України в частині обмеження права призначення більш м'якого покарання, ніж те, що передбачено санкцією статті 209 Кримінального кодексу України з метою приведення законодавства у сфері запобігання та протидії у відповідність із новими міжнародними стандартами, зокрема із стандартами Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF), а також стандартами, що рівнозначні тим, які прийнято ЄС; підготовка методичних, інформаційно-аналітичних матеріалів за результатами

кримінального аналізу як елемента превентивної діяльності в антикорупційній боротьбі тощо.

Також на законодавчому рівні потребує урегулювання питання обміну досвідом між Україною та країнами-членами ЄС. Так, приміром, якщо питання міжнародного співробітництво врегульовано у спеціальному законодавстві доволі детально (ст. ст. 30, 31 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» [5]), то про обмін досвідом йдеться лише у ч. 1 ст. 31 вказаного закону: «1. Спеціально уповноважений орган відповідно до міжнародних договорів України за принципом взаємності чи з власної ініціативи здійснює міжнародне співробітництво з відповідними органами іноземних держав у частині обміну досвідом та інформацією про запобігання та протидію» [5]. На наш погляд, доцільно було б більш детально прописати процедуру саме обміну досвідом. Адже в умовах євроінтеграційних прагнень України неабияк актуальним є виявлення та запозичення успішного досвіду країн-членів ЄС. Зокрема, уваги заслуговує досвід Німеччини у досліджуваній сфері. Так, рішення про заборону діяльності організації, яка займається фінансуванням тероризму в Німеччині, приймає Федеральне міністерство внутрішніх справ, а майно та кошти такої організації конфіскуються на благодійність. У разі незгоди з рішенням некомерційні організації можуть оскаржити його в суді. Процедура розглядається як адміністративне стягнення і не пов'язана з кримінальним переслідуванням осіб, причетних до некомерційних організацій, за що відповідає Федеральна прокуратура. Процедура заборони також може бути застосована до організацій, які офіційно не зареєстровані, але мають властиві організації ознаки (структура управління, бюджет тощо). В Україні така процедура неможлива. Рішення про заборону діяльності некомерційних організацій приймає лише суд. Якщо мова йде про заборону громадського об'єднання, то вона здійснюється за позовом Міністерства юстиції України. Процедура може бути розпочата, зокрема, якщо уповноважених осіб організації буде визнано винними у вчиненні кримінального правопорушення проти основ національної безпеки України. Кошти та майно організації у разі заборони стягуються до державного бюджету. Процедура не поширюється на організації, які офіційно не зареєстровані. Члени такої неформальної організації несуть індивідуальну відповідальність. До того ж, якщо в Україні за національну оцінку ризиків відповідає Державна служба фінансового моніторингу, у Німеччині національна оцінка ризиків проводиться Федеральним міністерством фінансів, із безпосереднім залученням некомерційних організацій [9].

Висновки. Сьогодні у системі фінансового моніторингу України, в аспекті забезпечення відповідності її заходів міжнародним стандартам FATF та ефективності їх упровадження, простежується суттєвий прогрес. Водночас, в умовах прагнень набуття членства в ЄС, актуальними залишаються питання подальшої гармонізації заходів вітчизняної системи запобігання та протидії з міжнародними стандартами. Ще чимало кроків у цьому напрямку нам потрібно зробити. У тому числі й шляхом впровадження в Україні досвіду деяких країн-членів ЄС, що потребує розробки належного правового підґрунтя щодо визначення процедури обміну досвідом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

2. Винниченко-Кумкова Л., Кащук К. Фінансовий моніторинг у сфері протидії відмиванню грошей: поняття та міжнародні аспекти. *Молодий вчений.* 2024. № 4(128). URL: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2024-4-128-13

3. Про запобігання використанню фінансової системи для відмивання грошей та фінансування тероризму: Директива (ЄС) 2015/849. URL:https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/55-GOEEI/es-2015849.pdf

4. Про інформацію, що супроводжує грошові перекази: Регламент (ЄС) 2015/847. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_040-15#Text

5. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 06.12.2019 року № 361-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text

6. Про внесення змін до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» щодо політично значущих осіб 17.10.2023 року № 3419-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua / laws/show/3419-20#Text

7. Коломоєць Т. О., Євтушенко Д. С. Довічний фінансовий моніторинг стосовно суддів в Україні – інструмент запобігання корупції чи важіль впливу на їх професійну діяльність? *Baltija Publishing.* 2023 С. 82–93.

8. Про затвердження плану заходів, спрямованих на запобігання виникненню та/або зменшення негативних наслідків ризиків, виявлених за результатами третьої національної оцінки ризиків у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, на період до 2026 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2023 року № 1207-р. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-planu-zakhodiv-spriamovanykh-na-zapobihannia-vynyknenniu-taabo-zmenshennia-nehatyvnykh-naslidkiv-ryzykiv-vyiavlenykh-za-rezultatamy-tretoi-natsionalnoi-otsinky-i271223-1207

9. Germany's experience for financial monitoring challenges for non-profit organizations of Ukraine. URL: https://cedem.org.ua/en/news/germany-financial-monitoring/

РОЗДІЛ 8
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.228+342.721
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/67

ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ КРИМІНАЛЬНУ ПРОТИПРАВНІСТЬ ДІЯННЯ ТА КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЛЮДИНИ НА САМОЗАХИСТ: ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ

CIRCUMSTANCES THAT EXCLUDE THE CRIMINAL UNLAWFULNESS OF THE ACT AND THE CONSTITUTIONAL RIGHT TO SELF-DEFENSE: RELATIONSHIP PROBLEMS

Андрусяк Г.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального права і процесу
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Статтю присвячено дослідженню проблеми співвідношення обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння та конституційне право людини на самозахист. Зроблено висновок, що право людини на самозахист належить до особистих фундаментальних природних невідчужуваних прав людини, які належать кожному від народження. Водночас таке право людини передбачає й наявність у неї певних можливостей, а саме внутрішніх психофізіологічних можливостей здійснювати самостійний вибір стратегії самозахисту, визначати її ефективність, вміти прогнозувати наслідки застосування вказаної вище стратегії. Запропоновано алгоритм юридичної аргументації під час здійснення кримінально-правової кваліфікації дій особи, якими спричинено шкоду правоохоронюваним інтересам, і з фактичних обставин справи вбачається припущення про те, що у вчиненому має місце фактичний склад обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння. Кримінально-правова кваліфікація в такому разі повинна здійснюватися на підставі використання в судових рішеннях (насамперед, в остаточних) такої юридичної аргументації, яка вказує на порівняння суддею конституційного змісту права людини на самозахист та конкретизації оцінки обраного нею способу самозахисту, ураховуючи нормативне закріплення в кримінально-правових нормах фактичного складу обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, а також дотримання балансу між ними. Доведено, що фактичні обставини кримінального провадження в такому разі, коли здійснюється кримінально-правова оцінка дій особи, які спричинили шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо з фактичних обставин кримінального провадження вбачається наявність тієї чи іншої обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння, не можуть бути досліджені виключно крізь призму кримінально-правових норм, оскільки відповідна кримінально-правова оцінка стосується реалізації особою конституційного права на самозахист. Такий алгоритм ґрунтується на принципі пропорційності та враховує конституційну цінність права людини на самозахист, а також його нормативний та правозастосовний аспекти.

Ключові слова: право на самозахист, обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння, необхідна оборона, кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, кримінальне провадження, фактичний склад обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння.

The article is devoted to the study of the issue of correlation between the circumstances which exclude criminal unlawfulness of an act and the constitutional right to self-defense. The author concludes that the human right to self-defense is one of the personal fundamental natural inalienable human rights which belong to everyone from birth. At the same time, such a human right also implies that a person has certain capabilities, namely, internal psychophysiological capabilities to make an independent choice of a self-defense strategy, to determine its effectiveness, and to be able to predict the consequences of the above strategy. The author proposes an algorithm of legal argumentation in the course of criminal law qualification of a person's actions which cause harm to the interests of law enforcement, and based on the actual circumstances of the case, the author assumes that the act is based on the actual set of circumstances which exclude criminal unlawfulness of the act. In this case, the criminal law qualification should be carried out on the basis of the use in court decisions (primarily, in final decisions) of such legal arguments which indicate that the judge compares the constitutional content of the human right to self-defense and specifies the assessment of the method of self-defense chosen by him/her, taking into account the statutory consolidation in criminal law provisions of the actual composition of circumstances which exclude criminal unlawfulness of an act, and also the balance between them. The author proves that the factual circumstances of criminal proceedings in the case when a criminal law assessment of a person's actions which caused harm to law-protected interests is carried out, and if the factual circumstances of criminal proceedings reveal the existence of a particular circumstance which excludes criminal unlawfulness of an act, cannot be examined exclusively through the prism of criminal law provisions, since the relevant criminal law assessment relates to the exercise by a person of the constitutional right to self-defense. Such an algorithm is based on the principle of proportionality and takes into account the constitutional value of the human right to self-defense, as well as its regulatory and law enforcement aspects.

Key words: right to self-defense, circumstances excluding criminal unlawfulness of an act, necessary defense, criminal liability, criminal offense, criminal proceedings, actual composition of circumstances excluding criminal unlawfulness of an act.

Постановка проблеми. Право на самозахист, безсумнівно, є одним із найбільш важливих прав як у правовому статусі держави, так і в правовому статусі людини. До початку війни в Україні у 2014 р., а особливо після повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України 24.02.2022 право на самозахист належно не оцінювалося та не досліджувалося. Це стосується як права на самозахист держави, так і права на самозахист людини. Водночас як Україна в цілому, так і кожен громадянин України стикнулися з тим, що право на самозахист є одним із ключових в їх правовому статусі. Від його забезпечення, охорони та захисту напряму залежить безпека держави та людини.

Френк Келлог, державний секретар США, на слуханнях перед Комітетом міжнародних відносин Сенату США стосовно підписання Договору про заборону війни як засобу національної політики (Пакт Бріана – Келлога) від 27.08.1928 [1] відзначив, що право самозахист

є невід'ємним правом кожної держави та кожної людини, що передбачається в кожному договорі. Ніхто не буде створювати договір на заборону самозахисту [2]. Гуго Гроцій, який розглядав право на захист як природнє право будь-якої живої істоти, сформулював «природній принцип самозахисту» [3, с. 170] чи «привілей самозахисту, який природа дає кожному» [3, с. 250]. На нашу думку, право на самозахист (більш точно – право на спричинення шкоди правоохоронюваним інтересам за наявності фактичного складу обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння (далі – обставин) є природним правом людини [4].

Відповідно й будь-яка людина може захищати свої права, права інших людей, інтереси суспільства та держави будь-якими незабороненими засобами. Норми про самооборону передбачені як у Конституції України, так і а галузевому законодавстві, зокрема й у Кримінальному кодексі України (далі – КК) у вигляді обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння. Водночас у судовій практиці такий зв'язок, на жаль, не встановлюється, що зумовлює певні недоліки правозастосування в цій частині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Не лише у практиці правозастосування не визначається взаємозв'язок між конституційним правом людини на самозахист та обставинами, що виключають кримінальну протиправність діяння. У теорії кримінального права дослідження цих питань також не є популярним. Окрім того, конституційне право людини на самозахист також малодосліджене у наукових працях. Можна назвати єдине комплексне дослідження О. А. Журавля, присвячене вивченню питань адміністративно-правового забезпечення реалізації права громадян на самозахист [5]. Проблема конституційного права людини на самозахист та його зв'язок з обставинами, що виключають кримінальну протиправність діяння, висвітлювалися в працях О. О. Кваші. Окремі аспекти означених витань досліджувалися К. О. Гориславським, О. О. Дудоровим, М. В. Зеновою, Я. В. Мочкошем, М. В. Савчином та іншими вченими.

Метою статті є аналіз взаємозв'язку між нормами конституційного права, що регламентують право на самозахист особи та кримінально-правовими нормами, які передбачають фактичні склади обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння.

Виклад основного матеріалу. У ч. 5 ст. 55 Конституції передбачено, що особа має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Згідно зі ст. 27 Конституції кожний має право захищати життя і здоров'я (як своє, так і інших осіб) від протиправних посягань.

У теорії конституційного права не склалося єдиного підходу, що слід розуміти під конституційним правом на самозахист. К. О. Гориславський розуміє під ним надану та гарантовану державою міру можливої поведінки, що може виявлятися як в інтелектуальній, так і безпосередньо у фізичній діяльності особи, здійснюється з метою відстоювання природних прав людини, передбачених як внутрішньодержавними, так і міжнародними нормами і базується на засадах права та інших соціальних норм поведінки, що не суперечать загальнолюдським правилам проживання [6, с. 6]. О. А. Журавель вважає, що право людини на самозахист слід розуміти як «врегульовану переважно правовими нормами форму індивідуального захисту певного суб'єктивного права, що виражається в діях індивіда, спрямованих на запобігання, припинення і відновлення порушеного права, реалізація якого тягне набуття охоронюваних законом інтересів, за умови неперевищення встановлених законом меж» [5, с. 40]. Таких дефініцій можна наводити велику кількість. Це означає, що в доктрині конституційного права ще не сформовано цілісного бачення правової суті права людини на самозахист. Не претендуючи на вичерпність та однозначність запропонованого підходу, вкажемо на ті основні беззаперечні ознаки, які, на наш погляд, притаманні вказаному праву людини.

На думку О. А. Журавля, «право людини на самозахист − це природне, невідчужуване право кожної людини, що забезпечує здійснення дій на підставі обґрунтованого і законного попередження та припинення порушень її прав, свобод і законних інтересів, включаючи фізичний опір порушнику, а також можливість звернутися за допомогою до інших осіб та організацій недержавного характеру» [5, с. 44]. Погоджуючись в цілому з зазначеним, відзначаємо, що конституційно-правова природа права на захист полягає в поєднанні природного та соціального компонентів, які невіддільні один від одного та формують серцевину цього права. При цьому право на захист належить конкретній людині, а тому в цілому є особистим правом людини. Тому й це право, як стверджує О. А. Журавель, є невідчужуваним, тобто невіддільними від самого носія – людини; цього права людина не може бути позбавлена, оскільки воно належить їй через приналежність до роду людського. Будь-якій людині притаманний інстинкт самозбереження, керуючись яким, вона здатна самостійно захищати будь-які соціальні інтереси, які мають для неї певну цінність. Тому й право людини на самозахист не може відчужуватися, воно є невіддільним від самого носія цього права.

Окрім того, право на самозахист належить до особистих прав людини, у зв'язку з чим може здійснюватися виключно за волею людини, якій це право належить. У праві на самозахист з точки зору конституційного права закладена здатність людини зробити звій вибір конкретного варіанту поведінки з потенційної поліваріативної альтернативи в конкретній життєвій ситуації. Такий вибір грунтується на волі та свідомості людини. Якщо свідомість людини вражена комплексом сваволі та ілюзій, який визначається О. М. Костенком як соціально ненормальний стан волі і свідомості людини, який означає непристосованість її до соціальної форми обміну, вибір з поліваріативних варіантів поведінки «не того» шляху розвитку своєї поведінки, у результаті чого спричиняється шкода правоохоронюваним інтересам, є кримінальною поведінкою людини, тобто таким проявом комплексу сваволі й ілюзій, який порушує нормальність (норму) обміну речовин в умовах соціальної форми природи [7, с. 243].

Ураховуючи те, що самозахист здійснюється виключно за волею людини, якій це право належить, варто відзначити, що жодна людина не може бути примушена реалізувати своє право на самозахист. Особистий характер права людини на самозахист проявляється ще й тому, що вибір людини пов'язаний не лише з тими варіантами поведінки, які йому пропонуються в конкретній ситуації. Людина може пропонувати власні варіанти поведінки, які не закріплені нормативно. Якщо такі варіанти відповідають правомірним потребам, то вони визнаються способами самозахисту. Тобто, ініціативні дії людини з самозахисту та спричинення шкоди правоохоронюваним інтересам повинні перебувати у визначених правових межах.

Ілюстрацією саме такого положення є обмеження, передбачені для фактичного складу обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння. Дії будь-якої людини, яка спричинила шкоду правоохоронюваним інтересам, лише в тому разі можуть бути визнані правомірними, якщо є наявним фактичний склад певної обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння, а самі дії відповідають визначеним законодавством критеріям. Водночас норми Конституції України жодних умов до права самозахисту не висувають та обмежень не передбачають Таким чином, на наш погляд, у визначеному співвідношенні конституційного права людини на самозахист та у галузевих обмеженнях і умовах, які висуваються

до фактичного складу обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, вбачається діалектична суперечність. З одного боку, конституційне право людини на самозахист передбачає максимальну свободу людини, яка гарантує найбільш повний самостійний захист прав, а з іншого – гарантії ефективної реалізації цієї свободи можуть надаватися лише за рахунок її обмеження, що регламентується галузевими нормативно-правовими актами, зокрема кримінальним законодавством України. Тобто конституційне право людини на самозахист є правом на свободу вибору та одночасно мірою цієї свободи у вигляді передбачених галузевим законодавством обмежень спричинення шкоди правоохоронюваним інтересам.

Таким чином, право людини на самозахист належить до особистих фундаментальних природних невідчужуваних прав людини, які належать кожному від народження. Водночас таке право людини передбачає й наявність у неї певних можливостей, а саме внутрішніх психофізіологічних можливостей здійснювати самостійний вибір стратегії самозахисту, визначати її ефективність, вміти прогнозувати наслідки застосування вказаної вище стратегії.

Конституційне право на самозахист є універсальним. Це означає, що в будь-які галузі права конституційна інтерпретація права на захист має контекстуальний характер, наділяючись при цьому галузевими спеціальними ознаками. Так, О. О. Кваша обґрунтовано стверджує, що «конституційне право самозахисту реалізується безпосередньо у нормах Розділу VIII Загальної частини КК України: у праві на необхідну оборону як спосіб захисту від суспільно небезпечних посягань (ст. 36), у праві заподіяти шкоду суспільним інтересам у стані крайньої необхідності як єдиний спосіб захисту від небезпеки правоохоронюваних інтересів держави, суспільства чи особи (ст. 37); право на затримання особи, яка вчинила злочин (ст. 38); право на заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам під впливом фізичного чи психічного примусу (ст. 40); право відмовитися від виконання злочинних наказів (розпоряджень) (ст. 41); право на вчинення ризикованого діяння (ст. 42) (зокрема, загроза захоплення території супротивником при воєнному ризику)» [8, с. 286].

Учені-криміналісти, як і представники інших галузевих наук, практично не торкаються генетичного зв'язку між конституційним правом людини на самозахист та відповідними галузевими правомочностями людини, а тому фактично право на самозахист трансформується в галузеві способи та засоби реалізації цього права, що призводить фактично до звуження його змісту та нівелювання конституційних гарантій реалізації права людини на самозахист. Наприклад, А. О. Покровська розглядає самозахист у договірних відносинах як неюрисдикційну форму захисту прав, «що полягає в застосуванні уповноваженою особою (кредитором) дій юридичного та фактичного характеру – способів захисту прав та законних інтересів, передбачених договором або законом, які застосовуються кредитором самостійно, незалежно від можливості звернення до компетентних органів за захистом своїх прав» [9, с. 10]. Л. В. Любіна та Л. В. Севастьяненко ототожнюють самозахист виключно з необхідною обороною [10]. На думку К. О. Орлової, «самозахист трудових прав є неюрсдикційною формою захисту, під якою слід розуміти дії самого працівника, які здійснюються ним для припинення різного роду посягань на його права, їх поновлення у разі порушення та відшкодування заподіяної шкоди без звернення до компетентних органів» [11, с. 156].

Тобто, навіть з такого короткого екскурсу в галузеве розуміння права на самозахист вбачається, що науковці, визначаючи суть цього права, виходять зі специфіки відповідної галузі, не досліджуючи при цьому генетичний зв'язок між конституційним правом на самозахист та акцентуючи свою увагу виключно на галузевих особливостях цього права, що вбачається непереконливим та таким, що не ґрунтується на методологічних засадах наукових досліджень.

Визначаючи такий зв'язок, слід виходити з основних відмінностей між конституційним правом на самозахист та обставинами, що виключають кримінальну протиправність діяння. По-перше, будь-яка з обставин, що виключає кримінальну протиправність діяння, має кримінально-правове значення лише в тому разі, коли заподіяна визначена кримінальним законодавством України шкода правоохоронюваним інтересам. Наприклад, вирішувати питання про те, чи має місце необхідна оборона як обставина, що виключають кримінальну протиправність діяння, у кримінально-правовій площині можна лише в тому разі, якщо відповідною поведінкою особи спричинена така шкода. У той же час конституційне право на самозахист може мати місце саме по собі, без спричинення будь-якої школи правоохоронюваним інтересам. На відміну від кримінального правопорушення, у межах реалізації права на самозахист дозволяється заподіяти виключно дозволену шкоду, які чітко врегульована законодавством України. Наприклад, кримінальна відповідальність за перевищення меж необхідної оборони настає в тому разі, коли потерпілому спричинені тяжкі тілесні або середньої тяжкості тілесні ушкодження. Відповідна шкода, окрім її нормативного визначення в КК, повинна характеризуватися такою ознакою кримінального правопорушення, як суспільна небезпека.

Умови правомірності самозахисту втілюються на галузевому рівні у вигляді певних умов правомірності дій, вчинених особою. На нашу думку, у кримінальному праві кожна з обставин, що виключає кримінальну протиправність діяння, має свій фактичний склад, який утворюють юридичні факти (основний та неосновний), а також умови, що їх супроводжують. Наприклад, ураховуючи нормативне визначення необхідної оборони у ст. 36 КК, фактичний склад цієї обставини виглядає так: *первісний (неосновний) юридичний факт* – суспільно небезпечне посягання; *юридичні умови*, що його супроводжують – 1) реальність посягання; 2) наявність посягання; *похідний (основний) юридичний факт* – дії з метою захисту, що спричинили шкоду правоохоронюваним інтересам; *юридичні умови*, що його супроводжують – 1) шкода заподіюється: з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави; 2) шкода заподіюється тому, хто посягає; 3) необхідність негайного відвернення чи припинення посягання; 4) необхідність шкоди; 5) достатність шкоди; 6) не допущено перевищення меж необхідної оборони. Аналогічною будовою фактичного складу характеризуються й інші обставини, передбачені в КК. Саме такий фактичний склад і є тим обмеженням свободи людини в аспекті реалізації нею конституційних обмежень права на самозахист. Кожен елемент фактичного складу обставин як сам по собі, так і в сукупності, допомагає відрізнити кримінальну протиправну поведінку людини від правомірної як наслідку реалізації нею конституційного права на самозахист.

Взаємозв'язок конституційного права людини на самозахист та кримінально-правових особливостей фактичного складу обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, в межах яких таке право може бути реалізоване, полягає в тому, що людині конституційними нормами, які регламентують її право на самозахист, надається нормативна можливість діяти у межах права на самозахист, активізується ініціативна діяльність людини стосовно вибору конкретного засобу чи способу захисту. Такий вибір здійснюється за допомогою волі та свідомості конкретної людини, орієнтованих на вирішення соціального конфлікту та захисту прав, гарантованих Конституцією України.

Такий взаємозв'язок полягає також у тому, що невід'ємною складовою будь-якої обставини, що виклю-

чає кримінальну протиправність діяння є т. зв. «конституційний компонент», який в латентний спосіб втілюється законодавцем у відповідних кримінально-правових нормах, що регламентують ту чи іншу обставину, що виключає кримінальну протиправність діяння. Тобто, на наш погляд, сукупно фактичний склад обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, передбачених КК, а також конституційно-правові норми, які регламентують право людини на самозахист, утворюють юридичну конструкцію відповідної обставини, взятої окремо, передбачаючи в цілому окремий інститут кримінального права України, який має міжгалузевий характер. У такому разі конституційно-правові та кримінально-правові норми взаємодіють між собою у межах правового інституту, сама ж юридична конструкція обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, дозволяє включити механізм конституціоналізації кримінального законодавства. Вказане означає, що кримінально-правові норми про обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння, наповнюються конституційним змістом, надаючи людини конкретні повноваження реалізувати в межах кримінально-правових відносин суб'єктивні можливості, що складають серцевину конституційного права на самозахист.

Тобто, конституційне право визначає «генетичний код» права людини на самозахист, а кримінальне право передбачає функціональні можливості обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, які характеризуються нормативно визначеним фактичним складом, які в ідеальній юридичній конструкції повинні бути синхронізовані між собою. Така синхронізація, на наш погляд, повинна враховуватися суддею під час вирішення питання наявності фактичного складу обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, тобто у разі здійснення ним кримінально-правової кваліфікації дій особи, яка спричинила шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо фактичні обставини кримінального провадження вказують на можливу наявність фактичного складу котроїсь з обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, які передбачені кримінально-правовими нормами.

Це означає, що під час здійснення кримінально-правової кваліфікації суддя повинен виходити з сукупності двох норм – конституційної та кримінально-правової. Саме такий підхід, на наш погляд, може слугувати уникненню проблеми неправильної кримінально-правової оцінки дій особи як таких, що не становлять собою реалізацію права людини на самозахист. При вирішенні питання про визнання сукупності дії (бездіяльності) людини як самозахисту ключову роль відіграє конституційно-правовий компонент. Що стосується питання оцінки обставин та умов застосування конкретного способу самозахисту, то тут слід звернутися до норм галузевого законодавства, зокрема кримінального, а нормах якого закріплено фактичний склад обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння.

Отже, погодимося з О. О. Квашею, яка стверджує, що «поняття «право на самозахист» не є визнаною у вітчизняній юридичній науці правовою категорією (у тому числі не міститься в Конституції України). Водночас право на самозахист як природнє право людини визнано та закріплено в Конституції України, а також кримінальним та іншими галузями законодавства. Право на самозахист є поняттям, якому іманентно властиве право людини на захист від протиправних посягань власними силами не лише свого чи інших людей життя, здоров'я, прав і свобод, але й інтересів суспільства чи держави. Структура права самозахисту має такі складові кримінально-правові елементи, як право на: необхідну оборону, затримання особи, яка вчинила злочин, заподіяння шкоди в стані крайньої необхідності, під впливом фізичного чи психічного примусу; відмову від виконання злочинних наказів (розпоряджень); вчинення ризикованого діяння» [8, с. 286].

Висновки. Враховуючи викладене, вважаємо за доцільне запропонувати такий алгоритм юридичної аргументації під час здійснення кримінально-правової кваліфікації дій особи, якими спричинено шкоду правоохоронюваним інтересам і з фактичних обставин справи вбачається припущення про те, що у вчиненому має місце фактичний склад обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння. Кримінально-правова кваліфікація в такому разі повинна здійснюватися на підставі використання в судових рішеннях (насамперед, в остаточних) такої юридичної аргументації, яка вказує на порівняння суддею конституційного змісту права людини на самозахист та конкретизації оцінки обраного способу самозахисту з урахуванням нормативного закріплення в кримінально-правових нормах фактичного складу обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, а також дотримання балансу між ними. Фактичні обставини кримінального провадження не можуть бути досліджені виключно крізь призму кримінально-правових норм, оскільки вирішення відповідного питання стосується конституційного права людини на самозахист. Такий алгоритм грунтується на принципі пропорційності та враховує конституційну цінність права людини на самозахист, а також його нормативний та правозастосовний аспекти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Договір про заборону війни як засобу національної політики (Пакт Бріана–Келлога) від 27.08.1928. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_647#Text (дата зверн. 16.06.2024).
2. Hearings Before the Committee on Foreign Relations United States Senate Seventieth Congress on The General Pact for the Renunciation of War signed at Paris 27 August 1928. 7 and 11 December 1928. URL: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/kbhear.asp (дата зверн. 16.06.2024).
3. Grotius H. On the Law of War and Peace. Translation from Latin by De Jure Belli ac Pacis, abridged by Campbell A.C. Kitchener: Batoche Books, 2001. P. 374. URL: https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/grotius/Law2.pdf (дата зверн. 16.06.2024).
4. Андрусяк Г. М. Право на правомірне спричинення шкоди як природнє право людини: роздуми про правову природу обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння. *Наук. вісник Ужгородського Нац. Ун-ту. Серія Право*. 2024. Вип. 81: ч. 2. С. 250–256. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.39
5. Журавель О. А. Адміністративно-правове забезпечення реалізації права громадян на самозахист: дис. … д-ра філософії: 081 «Право»; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. Дніпро, 287 с.
6. Гориславський К.О. Право людини та громадянина на самозахист життя і здоров'я від протиправних посягань: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2003. 20 с.
7. Костенко О.М. Культура і закон – у протидії злу: монограф. Київ: Атіка, 2008. 352 с.
8. Кваша О. О. Обставини, що виключають злочинність діяння, у контексті конституційного права людини на самозахист. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 2. С. 284–286.
9. Покровська А. О. Самозахист у договірних відносинах: дис. … д-ра філософії: 081 «Право»; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2023. 214 с.
10. Любіна Л. В., Севастьяненко Л. В. Самозахист як необхідна оборона. *Науковий* часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. 2015. Вип. 3К2 (57). С. 204–207.
11. Орлова К. О. Самозахист трудових прав працівників з огляду українського законодавства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 155–157. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2017/45.pdf (дата зверн. 16.06.2024).

УДК 343.851
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/68

АКТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ ВУЛИЧНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

CLARIFYING THE CONCEPT OF STREET CRIME

Бабійчук В.С., аспірантка кафедри кримінально-правової політики
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті розкривається актуальне питання визначення поняття вуличної злочинності, зокрема насильницької, як теоретичного та прикладного концепту. Автором висуваються дві гіпотези щодо існування вищезгаданого поняття. Перший підхід визначає вуличну злочинність як словосполучення, що позначає поняття спеціальної галузі знання. Другий – спростовує необхідність закріплення вказаного термінологічного конструкту на законодавчому рівні з причини відсутності його прикладної ваги.

На основі детального аналізу чинної законодавчої бази та доктринальних напрацювань у заданій сфері наукового знання розкриваються лексеми-складові поняття, а також дотичні до предмету дослідження поняття (наприкл. злочинності у громадських місцях; злочинів, вчинених у межах вуличного простору тощо). Автор висуває власний підхід до визначення ключових понять теми дослідження. Детерміновано поняття вуличної насильницької злочинності. Задля звуження предмету дослідження автором наведені протиправні діяння, які не підпадають під ознаки вуличної злочинності (правопорушень, вчинених у громадських місцях).

Акцентується увага на необхідності врахування науковою спільнотою правозастосовної практики Верховного Суду, зокрема висновків щодо кваліфікації правопорушень, які підпадають під ознаки вуличної злочинності. Зокрема проаналізовано та викладено ключові аспекти позиції колегії суддів щодо сутності проникнення для цілей кваліфікації розбою.

Цією статтею автори підкреслюють обов'язок законодавця унормувати перелік елементів інфраструктури, на які поширюється режим громадського місця задля уникнення порушення основоположного принципу демократичного суспільства – принципу правової визначеності.

Зауважено, що відсутні об'єктивні підстави для застосування аналогії або поширеного тлумачення для цілей кримінального права, зокрема не вбачається за доцільне керуватися підзаконними актами, які були створені не для цілей унормування та застосування норм матеріального та процесуального кримінального законодавства.

Акцентовано на необхідності проведення комплексних кримінологічних досліджень вуличної насильницької злочинності з метою розробки адекватних заходів запобігання та протидії цьому негативному явищу об'єктивної дійсності.

Ключові слова: вуличний злочин, громадський простір, вулична насильницька злочинність, вулиця, громадське місце, вуличний простір.

The article addresses the pertinent issue of defining the concept of street crime, in particular violent crime, as both a theoretical and applied concept. The author puts forward two hypotheses regarding the existence of the above concept. The first approach defines street crime as a term denoting the concept of a special field of knowledge. The second approach refutes the need to enshrine this terminological construct at the legislative level due to the lack of its practical significance.

Based on a detailed analysis of the current legislative framework and doctrinal developments in this area of scientific knowledge, the author reveals the lexical components constituting the concept, as well as the concepts related to the subject matter of the study (e.g., crime in public places; crimes committed within the street space, etc.) The author puts forward his own approach to defining the key concepts within the research topic. The concept of street violent crime is determined. In order to narrow down the scope of the study, the author cites unlawful acts that do not fall under the characteristics of street crime (offenses committed in public places).

The author emphasizes the need for the scientific community to take into account the law enforcement practice of the Supreme Court, in particular, the conclusions regarding the qualification of offenses which addresses the issue of street crime. In particular, the author analyzes and outlines the key aspects of the panel of judges' position on the essence of breaking and entering for the purposes of qualifying robbery.

In this article, the author underscore the obligation of the legislator to regulate the list of infrastructure elements covered by the public place regime in order to avoid violation of the fundamental principle of a democratic society – the principle of legal certainty.

It is noted that there are no objective grounds for applying analogy or extended interpretation for criminal law purposes, particularly, sub-legislative acts that weren't created for the purposes of regulating and applying the substantive and procedural criminal law also not intended.

The author emphasizes on the necessity of conducting comprehensive criminological studies of street violent crime in order to develop adequate measures for prevention and combating this negative phenomenon.

Key words: street crime, public space, violent street crime, street, public place, street space.

Ґрунтовний та якісний термінологічний аналіз дозволяє простежити еволюцію підходів до запобігання вуличній насильницькій злочинності, промаркувати настрої в суспільстві щодо заданої проблематики та загалом проілюструвати взаємовплив законодавчих змін на тенденції у кримінально-правовій політиці держави.

Теоретичні підходи до розуміння сутності явища, питання визначення поняття вуличної насильницької злочинності, зокрема його лексем-складових та дотичних понять (наприкл. злочинності у громадських місцях тощо) неодноразово поставали предметом наукових досліджень та висвітлені у ряді публікацій Головкіна Б. М., Півня А. В., Семенишина М. О., Бочарової К. А., Зелінського А. Ф., Голіни В. В., Даньшина І. М., Шакуна В. І., Сташиса В. В., Тація В. Я., Бойко В. В., Бабенка А. М., Саймона Хелсворта, Джефрі Роса, Джона Дугласа, Стефана Джонса та інших.

Поняття вуличної злочинності, зокрема насильницької, міцно укорінилось у науковому обігу та набуло ознак сталого широковживаного у спеціальній лексиці словосполучення. На перший погляд категорія є достатньо розробленою, однак це ще не свідчить про комплексне розуміння усієї мовної конструкції та її однозначного розуміння у кримінологічній науці.

Слід зауважити, що термін наразі існує лише на теоретичному рівні та не є продуктом нормотворчості, а тому його дефініції не знайти в законодавчих текстах. З наведеного можна зробити два припущення.

Перше полягає:

– у відсутності потреби в закріпленні конструкції як такої, що не набула ознак юридичного терміна та не застосовується у судовій практиці;

– конструкція існує як узагальнений мовленнєвий аспект пізнання певної об'єктивної сфери дійсності;

– конструкція є комплексом словесних одиниць для побудови академічного діалогу в межах заданої тематики;

– це абстрактне поняття, щодо якого існує консенсус в наукових колах і яке необхідне для сприйняття вуличної насильницької злочинності як явища.

Друге дозволяє зробити висновок про недостатню обґрунтованість вказаного термінологічного конструкту.

Тому необхідним постає комплексне дослідження, яке висвітлить еволюцію смислового наповнення терміна включно з доктринальними підходами та на рівні законодавчого втілення окремих його системних елементів, зокрема дозволить окреслити розуміння проблематики вуличної злочинності та насильницької злочинності на міжнародному рівні.

Подібний мультифакторний аналіз дозволить побудувати необхідний теоретично-прикладний фундамент для виправдання необхідності існування вказаної категорії як наукового терміна, а також сприятиме переосмисленню його визначення з урахуванням соціально-політичних реалій.

Оскільки поняття характеризується через зміст та обсяг, а конструкція «вулична насильницька злочинність» є прямим прикладом обмеження поняття, шляхом розширення його змісту, то доцільним вбачається поступовий аналіз кожного з елементів згаданого словосполучення.

На відміну від доктринальних дефініцій, більш стабільними поняттями постають такі, що визначені на нормативному рівні, тому доцільно розпочинати дослідження саме з аналізу наявних понятійних категорій у законах та інших нормативних актах (указах, постановах, розпорядженнях).

Відповідно до Закону України «Про автомобільні дороги» від 08 вересня 2005 року № 2862-IV вулицею є автомобільна дорога, призначена для руху транспорту і пішоходів, прокладання наземних і підземних інженерних мереж у межах населених пунктів [1].

ДБН Б.2.2-12:2019 «Планування і забудова територій», затверджений наказом Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 26 квітня 2019 року № 104, визначає площі, майданчики, парки, сквери, бульвари, проходи і вулиці в забудові населеного пункту, що призначені для руху пішоходів та можливості проїзду (під'їзду) лише спеціального транспорту як пішохідну зону (пункт 3.43).

Класифікація вулиць і доріг населених пунктів виглядає так: магістральні дороги, магістральні вулиці загальноміського та районного значення, місцеві вулиці та дороги (пункт 10.7) [2].

Зокрема, у Законі України «Про благоустрій населених пунктів» від 06 вересня 2005 року № 2807-IV визначені такі поняття, дотичні до предмету аналізу:

– територія як сукупність земельних ділянок, які використовуються для розміщення об'єктів благоустрою населених пунктів: парків, скверів, бульварів, вулиць, провулків, узвозів, проїздів, шляхів, площ, майданів, набережних, прибудинкових територій, пляжів, кладовищ, рекреаційних, оздоровчих, навчальних, спортивних, історико-культурних об'єктів, об'єктів промисловості, комунально-складських та інших об'єктів у межах населеного пункту;

– вулично-дорожня мережа – призначена для руху транспортних засобів і пішоходів мережа вулиць, доріг, внутрішньоквартальні та інші проїзди, тротуари, пішохідні та велосипедні доріжки, набережні, майдани, площі, а також автомобільні стоянки та майданчики для паркування транспортних засобів з інженерними та допоміжними спорудами, технічними засобами організації дорожнього руху;

– зелені насадження – деревна, чагарникова, квіткова та трав'яна рослинність природного і штучного походження на визначеній території населеного пункту [3].

Виключно в рамках наукової дискусії та, задля актуалізації поняття вуличної насильницької злочинності, можна спробувати визначити вулицю як відкриту частину території населеного пункту, призначену для безперешкодного руху транспорту та громадян.

Базисними ознаками, на які треба зважати, визначаючи місце як вулицю, є:

– вільний доступ транспорту та громадян;

– пункт, у межах якого існує це місце, має бути населеним, тобто середовищем (сталого або тимчасового) проживання певної кількості людей;

– наявність багатоповерхової або садибної забудови;

– є елементом розвиненої або малорозвиненої інфраструктури.

З огляду на згадані фрагменти нормативних актів, вулицею також слід вважати автомобільну дорогу, різноманітні місцеві та міжміські дороги з різним статусом та призначенням, у тому числі автомагістралі, тротуари, площі, проспекти, бульвари, набережні, мости, шляхопроводи, естакади, проїзди, зупинки громадського транспорту, парки, сквери, провулки, завулки, двори, за винятком приватних домоволодінь, зелені насадження та елементи благоустрою.

Відповідно до пункту 40 Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення, затвердженого наказом Генерального прокурора від 30 червня 2020 року № 298, зі змінами, внесеними згідно з наказом від 17 серпня 2023 року № 231 (далі – Положення), кримінальними правопорушеннями, що вчинені в умовах вулиці, є:

– крадіжки з ресторанів, кафе, закладів громадського харчування, магазинів, ларків, кіосків, транспортних засобів, інших об'єктів, якщо проникнення в них здійснено безпосередньо з вулиці;

– незаконне заволодіння транспортним засобом, якщо він знаходився на вулиці, біля будинків, на стоянках, які не охороняються [4].

Дещо алогічним на перший погляд видаються уточнення першого та другого абзаців: «якщо проникнення в них здійснено безпосередньо з вулиці», «які не охороняються». З одного боку, вони допомагають вирізнити правопорушення в умовах вулиці з масиву інших суміжних порушень, полегшують процес класифікації правопорушень, доречні з точки зору статистичних цілей. А втім, одразу виникають закономірні питання: якими іншими способами можна проникнути до вказаних місць; чи є вчиненим в умовах вулиці правопорушення, пов'язане з проникненням, якщо стоянка охороняється, однак є, наприклад, відокремленою частиною вулиці?

На вказані питання можна знайти відповіді у правозастосовній практиці Верховного Суду, яка є певним орієнтиром для національної судової системи та правників. Постановою від 18 квітня 2018 року у справі № 569/1111/16-к Велика Палата висловила позицію щодо сутності проникнення для цілей кваліфікації розбою, ключові аспекти наведені нижче:

– проникнення не буде інкримінуватись особі, яка потрапила до приміщення з вільним доступом, навіть якщо така мала злочинний умисел;

– проникнення має відбутися без законної підстави, тобто без дозволу (наприклад, за відсутності запрошення власника);

– спосіб проникнення не впливає на кваліфікацію (тобто суд не оцінюватиме факт наявності (відсутності) у зловмисника нестандартного мислення);

– поєднаним з проникненням буде діяння, скоєне після зміни режиму доступу до об'єкту, а також, коли особа без перешкод потрапила до приміщення з обмеженим доступом та заволоділа майном через зловживання довірою (обман), наприклад, суб'єкт потрапив до закладу у робочі години, однак залишився і після закриття, маючи злочинну мету;

– ознака проникнення не може бути застосована до особи, яка має безперешкодний доступ до об'єкту у зв'язку зі службовим становищем (виконанням службових обов'язків);

– важливу роль для правильної правової оцінки діяння відіграє також спрямованість умислу (мета, з якою особа

потрапила до приміщення), наприклад, особа заволоділа майном, але на момент отримання доступу до приміщення умислу на це не було;

– факт усвідомлення незаконності потрапляння [5].

Поняття вуличної злочинності не доцільно аналізувати, абстрагуючись від інших, дотичних за змістом і сутністю конструкцій. Однак, якщо з поняттям вулиці законодавець визначився доволі чітко, діаметрально протилежною постає ситуація з поняттям громадського місця.

Як вбачається з Положення, вулицею є громадське місце, а точніше: «громадськими місцями є такі**,** що використовуються громадянами для спільної роботи, відпочинку, пересування, проведення масових заходів та інших потреб (вулиці, площі, вокзали, аеропорти, магазини, кафе, бари, ресторани, музеї, клуби, пляжі в період їх роботи, а також громадський транспорт під час перебування в ньому громадян, ділянки лісу, поля під час проведення на їх території організованих масових зібрань), приміщення вокзалів, пасажирські (приміські) потяги, літаки, катери, пароплави, перони, платформи, пристані та інші місця під час очікування посадки та висадки пасажирів».

Рис. 1

Допоміжними при обмеженні сутності поняття «громадське місце» слугують уточнення, зазначені у Положенні. Наприклад, не є громадськими території з обмеженим доступом, не пов'язані з обслуговуванням пасажирів. Зокрема, з метою звуження кількості можливих протиправних діянь, вказано, що не слід вважати такими, що вчинені у громадських місцях:

– продовжувані кримінальні правопорушення;

– учинені в житлових приміщеннях для постійного або тимчасового проживання, місцях загального користування за місцем проживання;

– учинені на території підприємств, установ та організацій, незалежно від того, чи є до них вільний доступ, крім випадків, коли дії осіб, які знаходяться у вказаних місцях, є неправомірними.

Слід зауважити, що вихідне формулювання останнього речення пункту 37 Положення «…крім випадків, коли особи, які знаходяться у вказаних місцях, своїми неправомірними діями порушують інтереси сторонніх осіб» створює ефект перевантаження (внаслідок використання уточнення: «порушують інтереси інших осіб»), оскільки неправомірні дії апріорі порушують інтереси інших суб'єктів та (або) правопорядок.

Відповідно до пункту 39 Положення вулицею вважається відкрита частина території міста чи населеного пункту (крім приміщень та будівель), на якій перебувають громадяни, рухається транспорт і до якої є вільний доступ у будь-яку пору року та час доби [4].

Відповідно до Закону України від 22 вересня 2005 року № 2899-IV «Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення» зазначено, що громадське місце – частина (частини) будь-якої будівлі, споруди, яка доступна чи відкрита для населення вільно або за запрошенням, або за плату, постійно, періодично або час від часу, у тому числі під'їзди будівель і споруд, а також підземні переходи, стадіони, паркінги.

У законі, зокрема, наведений перелік з 16 пунктів, де поіменовані місця та території, де заборонено вживати тютюнові вироби (ліфти, територія навчальних закладів, підземні переходи, заклади ресторанного господарства, таксі тощо). Застосувавши аналогію, можна припустити, що на всі ці елементи інфраструктури також поширюється режим громадського місця. Однак з припущеннями слід поводитися дуже помірковано, оскільки поширювальне тлумачення законодавчих конструкцій, особливо для цілей, пов'язаних із застосуванням кримінального права, може призвести до подвійного тлумачення та, загалом, порушення есенційного для демократичних суспільств принципу правозастосування – правової визначеності [6].

Інструкція про єдиний облік злочинів від 26 березня 2022 року № 20/84/293/126/18/5 з метою унормування методики обліку та створення єдиного підходу до ведення статистичної звітності громадськими місцями пропонує вважати вулиці, площі, парки, сквери, міський громадський транспорт, ринки та інші місця [7]. Слід зауважити, що перелік не є вичерпним та може бути істотно розширеним за умови відповідності «інших місць» ознакам, притаманним громадським.

Відповідно до Інструкції про організацію патрульно-постової служби Військовою службою правопорядку у Збройних Силах України, затвердженої наказом Міністерства оборони від 10 жовтня 2016 року № 515, громадським місцем є будівля (споруда) або будь-яка її частина з вільним доступом до неї населення або за запрошенням, або за плату, або постійно, або періодично, зокрема під'їзди, підземні переходи, стадіони тощо [8].

У Кодексі України про адміністративні правопорушення знаходимо перелік громадських місць: вулиці, закриті спортивні споруди, сквери, парки, всі види громадського транспорту (включаючи транспорт міжнародного сполучення) (стаття 178) [9].

Спираючись на вищенаведені прямі й опосередковані нормативні згадки щодо поняття громадського місця, складно виокремити дефініцію. Загалом не вбачається за доцільне намагатись тлумачити поняття, керуючись переліками та нормативами, натомість слід зосередитись на ознаках, властивих досліджуваному предмету, явищу чи процесу дійсності.

Оскільки термін не визначений як поняття у тексті чинного Кримінального кодексу України, а також відсутня стала судова практика з цього приводу, складно дискутувати про його семантичне значення і, відповідно, актуальною залишається проблема однорідного тлумачення вказаного кримінально-правового поняття.

Водночас не вбачається за доцільне керуватися підзаконними актами, які були створені не для цілей унормування та застосування норм матеріального та процесуального кримінального законодавства.

Обґрунтовується вказана позиція тим, що:

1) деякі акти розповсюджуються на обмежене коло суб'єктів, наприклад, звичайні громадяни не мають стосунку до ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань;

2) сумнівним є використання понять адміністративного законодавства, інших побічних нормативних актів, положень, інструкцій для цілей кримінальної кваліфікації з огляду на специфіку інституту кримінального права та те, що правозастосовна мета впливає на значення, з огляду на кінцеві цілі задаються параметри для введених в нормативний обіг одиниць мови;

3) подібне мозаїчне розташування складових поняття «громадського місця» не сприяє чіткому розумінню його фактичної сутності.

Вітчизняні кримінологи пропонують детермінувати громадське місце як відкриту територію невиробничого і нежитлового призначення, яка використовується невизначеним колом людей для спільного пересування, спіл-

кування, відпочинку, проведення видовищних заходів у будь-який час доби і пору року, що послаблює соціальний контроль, сприяє деперсоніфікації міжособистих відносин і несе загрозу злочинних посягань [10].

Зокрема, вулицю визначають як вільну для доступу, включену до інфраструктури населеного пункту територію, яка характеризується тимчасовою та просторовою нерівномірністю соціального контролю і переважно анонімністю поведінки [11].

Дослідники також оперують поняттям «вуличний простір» – відкрита та вільна для доступу населення частина території населеного пункту поза межами житлових приміщень, території підприємств, установ, організацій та приватних володінь. Відповідно злочином, вчиненим у межах вуличного простору, пропонують вважати передбачене КК України суспільно небезпечне винне діяння, вчинене суб'єктом злочину на відкритій та вільній для доступу населення частині території населеного пункту поза межами житлових приміщень, території підприємств, установ, організацій та приватних володінь [12].

З точки зору побутового розуміння вуличну злочинність складно співвідносити з діяннями, на кшталт крадіжок з приміщень різного функціонального призначення, громадського транспорту (котрі опосередковано пов'язані з вулицею, так званим актом «проникнення» ззовні), оскільки навіть спеціальні визначення містять словосполучення «вільний для доступу», «відкритий». Натомість приміщення – це завжди про обмежений простір.

Варто зазначити, що для статистичних цілей не завжди доцільно включати до категорії вуличної злочинності кримінальні правопорушення, вчинені в умовах вулиці. При розробці програм віктимологічної профілактики розмежування також має значення, оскільки безпека на вулиці та безпека у приміщенні визначається дещо відмінними маркерами.

З огляду на вищенаведене, у масиві кримінальних правопорушень, принаймні для цілей кримінологічної науки, формуємо окрему систему посягань на громадську безпеку – вуличну насильницьку злочинність. Детермінувати вказане поняття можливо як сукупність посягань на визначені кримінальним законодавством об'єкти правової охорони, спільним знаменником яких постає спеціальна обстановка – безпосередньо середовище вулиці, а однією з рис – присутність насильницького елементу.

Підсумовуючи слід зазначити, що вулиця є прямим індикатором рівня життя суспільства. Таке середовище або відповідає базовим потребам індивіда у безпеці, дозвіллі тощо, або є хаотичним, небезпечним та занедбаним. Очевидною постає необхідність дослідження вуличної насильницької злочинності задля цілей запобігання, зокрема кримінологічного, оскільки саме ця наука завдяки широкому спектру методів та міждисциплінарних підходів здатна різнобічно дослідити це явище об'єктивної дійсності.

Важливо також зауважити, що в українському суспільстві спостерігаються стійкі тенденції загострення чутливості до насильства внаслідок поглиблення розуміння його сутності як негативної та водночас невід'ємної складової буденного життя суспільства, а тому дослідження стосовно протидії насильству не втрачатимуть актуальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про автомобільні дороги: Закон України від 08.09.2005 р. № 2862-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-15#Text (дата звернення: 01.04.2024).
2. ДБН Б.2.2-12:2019. Планування та забудова територій. Наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 26.04.2019 р. № 104. URL: https://e-construction.gov.ua/laws_detail/3260441209981634046?doc_type=2 (дата звернення: 01.04.2024).
3. Про благоустрій населених пунктів. Закон України від 06.09.2005 р. № 2807-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-15#Text (дата звернення: 01.04.2024).
4. Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення: затв. наказом Ген. прокурора від 30.06.2020 р. № 298 (у ред. наказу від 17.08.2023 р. № 231). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#Text (дата звернення: 02.04.2024).
5. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 квітня 2018 р., судова справа № 569/1111/16-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/73532589 (дата звернення: 05.04.2024).
6. Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення: Закон України від 22.09.2005 р. № 2899-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2899-15#Text (дата звернення: 05.04.2024).
7. Про єдиний облік злочинів: Інструкція від 26 березня 2022 року № 20/84/293/126/18/5, затв. наказами Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Державної податкової Адміністрації України, Міністерства юстиції України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0020900-02#Text (дата звернення: 07.04.2024).
8. Інструкція про організацію патрульно-постової служби Військовою службою правопорядку у Збройних Силах України: затв. наказом Міністерства оборони від 10.10.2016 р. № 515. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1429-16#Text (дата звернення: 10.05.2024).
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення. Кодекс України, Закон, від 07.12.1984 № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text (дата звернення: 11.05.2024).
10. Головкін Б.М. Злочинність на вулицях та в інших громадських місцях. URL:http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Pbzz_2013_26_9.pdf (дата звернення: 11.05.2024).
11. Півень А. В. Кримінологічна характеристика та профілактика вуличної насильницької злочинності: дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2013. С. 73.
12. Бєліков К. А. Вулична злочинність в Україні як об'єкт кримінологічного дослідження: поняття та основні прояви. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2019. № 6. С. 318–321. URL: http://lsej.org.ua/6_2019/78.pdf (дата звернення: 01.06.2024).
13. Сметаніна Н. В. *Наукові* підходи до теорії злочинності у сучасній українській кримінології : монографія; за заг. ред. В. В. Голіни. Харків: Право, 2016. 192 с.

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/69

ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ З МЕТОЮ ЗАПОБІГАННЯ КІБЕРШАХРАЙСТВАМ: АНАЛІЗ ТА ОПТИМІЗАЦІЯ

PECULIARITIES OF POLICE TRAINING WITH THE METHOD OF CYBER SECURITY: ANALYSIS AND OPTIMIZATION

Балановський Р.А., аспірант кафедри кримінально-правової політики
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Наукову статтю присвячено проблемним аспектам особливостей професійної підготовки поліцейських для протидії кібершахрайствам та найбільш ефективним превентивним заходам, які могли б вчинятися та вчиняються поліцейськими з метою запобігання кібершахрайствам.

Проведено аналіз програм підготовки поліцейських до здійснення ними повноважень з протидії кібершахрайству, виокремлено найбільш ефективні заходи запобігання кібершахрайству, підкреслена необхідність реформування системи освіти поліцейських.

Актуальність полягає у збільшенні показників динаміки вчинення кібершахрайств, необхідності реалізації правоохоронної функції держави шляхом запобігання та протидії вчинення кібершахрайств та необхідності впровадження нових стандартів при навчанні поліцейських, що протидіють або будуть протидіяти кібершахрайствам, шляхом зміни навчальних програм, підвищення ефективності службової підготовки для діючих поліцейських, проведення тренінгів та інших навчальних занять як ефективного засобу запобігання кібершахрайствам.

Кібершахрайства є природно-латентним видом кримінальних правопорушень, оскільки зазвичай саме потерпілі не повідомляють про вчинення кримінального правопорушення, саме тому найбільш ефективно їм протидіяти можна лише шляхом запобігання вчиненню таких кримінальних правопорушень. Разом з цим, на мою думку, професіоналізм та обізнаність осіб, що здійснюють правоохоронну функцію держави у контексті протидії кібершахрайствам – це найбільш ефективний чинник, що призводить до успішної боротьби з таким видом кримінальних правопорушень.

У статті також акцентовано увагу на необхідності впровадження державно-приватного партнерства між Національною поліцією та майданчиками інтернет-торгівлі, соціальними мережами, користувачі яких найчастіше стають жертвами кібершахрайств. Разом з цим, підкреслено і необхідність ефективної взаємодії державних органів, тобто внутрішньо-державного співробітництва.

Також стаття ґрунтується на реальному досвіді автора після проходження первинної професійної підготовки як поліцейського та здійснення діяльності з розслідування шахрайств.

Ключові слова: кібершахрайство, професійна підготовка, запобігання кіберзлочинності, протидія кібершахрайствам, підготовка поліцейських.

The scientific article is devoted to the problematic aspects of the specifics of professional training of police officers to counter cyber fraud and the most effective preventive measures that could be and are being taken by police officers in order to prevent cyber fraud.

An analysis of police training programs for the exercise of their police powers to counter cyberfraud was carried out, the most effective countermeasures against cyberfraud were singled out, and the need to reform the police education system was emphasized.

The relevance lies in the growing number of cyber frauds, the need to implement the law enforcement function of the state by preventing and countering the commission of cyber frauds the need to introduce new standards in the training of police officers who are or will be combating cyber fraud by changing training programs, increasing the effectiveness of training for active police officers, conducting trainings and other educational activities as an effective means of preventing cyber fraud.

Cyber fraud is a latent type of criminal offense, that is why it is possible to combat it most effectively only by preventing the commission of such criminal offences. At the same time, the professionalism and awareness of persons exercising the law enforcement function of the state in the context of combating cyber fraud is the most effective factor that leads to a successful fight against this type of criminal offenses.

The article also focuses on the need to implement a public-private partnership between the National Police and sites whose users most often become victims of cyber fraud.

Also, the article is based on the author's real experience after completing initial professional training as a police officer and conducting fraud investigation activities.

Key words: cyber fraud, professional training, prevention, resistanse cyber fraud, police training.

Сьогодні ми живемо у епоху стрімкої діджиталізації усіх сфер нашого життя. Від державних послуг до інтернет-маркетплейсів, від онлайн-знайомств до оплати комунальних послуг, від онлайн-кінотеатрів до інтернет-газет. Відповідно, складно переоцінити вплив мережі Інтернет на наше життя. Але поряд з цим, злочинність як явище також діджиталізується та прогресує. Відповідно, і держава, реалізуючи правоохоронну функцію, здійснює заходи з протидії злочинності, ставлячи собі за мету підвищити ефективність таких заходів.

Відповідно до офіційної статистики Офісу Генерального прокурора, за період з січня по липень 2021 року, кількість облікованих кримінальних правопорушень дорівнювала 221403, зокрема 17647 кримінальних правопорушень, передбачених статтею 190 ККУ, тобто шахрайств. За той самий період 2023 року, кількість облікованих кримінальних правопорушень дорівнювала 302578, зокрема 51207 шахрайств. Тобто при зростанні кількості облікованих кримінальних правопорушень за два роки на 26.8%, кількість облікованих шахрайств за той самий період збільшилась на 290.2%. Хоча складно говорити, яка саме кількість таких кримінальних правопорушень вчинена з використанням мережі Інтернет або безпосередньо у соціальних мережах (оскільки при внесенні відомостей у єдиний державний реєстр досудових розслідувань уповноважені особи не завжди належним чином ставлять відповідні відмітки), цифри та тенденції незадовільні.

У цьому контексті важливо аби держава належним чином реалізовувала правоохоронну функцію. У тому числі, як шляхом запобігання таким злочинам, так і шляхом їх належного розслідування. У статті пропонується дослідити шляхи та способи покращення підготовки осіб, чия діяльність спрямована на запобігання та розслідування відповідних злочинів, тобто співробітників сектору превенції національної поліції, інспектори кіберполіції, дізнавачів, слідчих Національної поліції.

Вказане питання вивчали такі науковці: О. О. Юхно, О. Д. Царьов, А. В. Рейнгольд, М. І. Саєнко, О. М. Бодунова, Б. М. Головкін. Проте проблема підготовки поліцей-

ських з здійснення заходів щодо протидії кібершарайствам на сьогодні є недостатньо вивченою.

На сьогодні в Україні відповідно до Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України [1] є два цілісних шляхи підготовки поліцейських: навчання у закладі освіти зі специфічними умовами підготовки, коли особа є курсантом та проходження особою первинної професійної підготовки на базі спеціального закладу. Разом з цим, відповідне положення також визначає поняття службової підготовки як системи заходів, спрямованих на закріплення та оновлення необхідних знань, умінь та навичок працівника поліції з урахуванням специфіки та профілю його службової діяльності. Тобто фактично навчання майбутніх поліцейських має здійснюватися з урахуванням всіх викликів, з якими вони можуть стикнутися у майбутньому. Разом з цим, підвищення професійної готовності до виконання службових завдань – один з обов'язків вже діючого поліцейського. Тобто необхідність втілення сучасних підходів у навчальному процесі, опанування поліцейськими найсвіжіших знань про правопорушення обумовлені необхідністю ефективно виконувати поліцейські повноваження.

Види превентивної поліцейської діяльності поділяються на загальну та індивідуальну. Загальна превентивна діяльність передбачає собою профілактичні заходи, що здійснюватися на всій території України або в її окремому регіоні, на підприємстві, в установі, організації незалежно від форм власності, серед групи населення. Тобто, завданням його виду превентивної діяльності є проведення лекцій, які спрямовані на вирішення гострих питань (зокрема: наркоманія серед неповнолітніх, пияцтво, домашнє насильство) з громадянами, адміністрацією навчальних закладів, представниками трудових колективів; проведення практичних занять, тренінгів, які допоможуть сформувати відносини між працівниками превентивної поліції і громадянами на засадах співпраці і взаємодопомоги.

До індивідуальної профілактики належать профілактичні заходи, що здійснюватися стосовно конкретної особи. До них належать: ознайомлювальні, попереджувальні, виховні бесіди за місцем проживання чи роботи; бесіди з родичами, сусідами особи, схильної до вчинення адміністративного чи кримінального правопорушення; у межах компетенції – допомога у працевлаштуванні, дозвіллі, встановленні соціально корисних контактів; відвідування за місцем проживання, з'ясування умов проживання, негативних чинників, що спонукають особу до протиправної поведінки; сприяння у вирішенні соціальних проблем, ініціювання перед органами місцевого самоврядування, відповідними службами питання надання необхідної соціальної, медичної, психологічної допомоги [2].

Превентивна діяльність здійснюється поліцейськими в процесі профілактики та запобігання вчиненню правопорушень, в ході реалізації профілактичного контролю стосовно додержанням вимог законів та інших нормативно-правових актів, охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства й держави, протидії злочинності, організації роботи дозвільної системи тощо. Перелік превентивних заходів поліцією на цьому не обмежується, він є невичерпним та необмеженим [3, с. 130].

На нашу думку, для того, аби ефективно здійснювати превентивні заходи, у тому числі пов'язані з протидією та запобіганням вчиненню кібершахрайств, необхідно аби особи, що здійснюють відповідні заходи, мали відповідні навчики. На сьогодні у навчальні програмі ані курсантів, ані слухачів не включені дисципліни, що пов'язані з протидією кібершахрайствам та безпосередньо на це спрямовані, хоча актуальність та необхідність такого рішення зумовлена зростаючою кількістю таких правопорушень. Важливим є також те, що кібершахрайства – мають особливості у порівнянні з іншими кримінальними правопорушеннями. Варто погодитися із думкою науковців, які вказують, що цей вид шахрайства «є результатом еволюції традиційного шахрайства, оскільки деякі його види зустрічаються в Інтернеті без будь-яких серйозних змін в методиці реалізації злочинного замислу; з іншого боку – це якісно нова група кримінальних правопорушень, оскільки при схожості методів реалізації, конкретні способи мають істотні відмінності» [4, с. 41].

Безумовно, підвищувати кваліфікацію в ході підготовки фахівців шляхом залучення відповідних спеціалістів необхідно і під час здійснення службової діяльності та безпосереднього виконання поліцейських повноважень, але не завжди є час саме на теоретичну підготовку, аналіз дій злочинців, тенденцій, трендів вчинення кібершахрайств.

На нашу думку, однією з основних проблем при підготовці поліцейських, чия діяльність спрямована на превентивні заходи з метою протидії кібершахрайствам, на мою думку, є негнучкість навчальних програм (планів). Положення про організацію первинної професійної підготовки поліцейських, яких вперше прийнято на службу в поліції визначає, що навчальні програми розробляються кадровим підрозділом центрального органу управління поліції, погоджуються із заінтересованими структурними підрозділами центрального органу управління поліції та затверджуються керівництвом МВС. Це досить забюроктратизована процедура, що виключає необхідну гнучкість і можливість своєчасно змінювати навчальні програми враховуючі виклики сьогодення, зокрема і у контексті вивчення кібершахрайств та способів протидії ним.

Разом з цим, О. Д. Царьов наголошує саме на методах побудови навчання та підвищення кваліфікації осіб, що здійснюють підготовку до поліцейської діяльності. Наприклад, в ході дослідження ефективних способів майбутньої адаптації поліцейських до умов несення служби, під час занять широко застосовувався методи ситуацій, випадків та мозкового штурму, що дозволили майбутнім правоохоронцям найбільш повно оцінити шляхи вирішення проблеми та здійснити аналіз її причин [5, с. 166–170].

Однією з проблем є також відсутність належного співробітництва між неурядовими громадськими організаціями та поліцією. На нашу думку, було б доцільно використовувати комунікаційні можливості громадських організацій для того, аби найбільш ефективно доносити потенційним жертвам кібершахрайств, у тому числі з вразливих верств населення, що безпосередньо і часто взаємодіють з неурядовими громадськими організаціями і часто стають жертвами кібершахраїв (внутрішньо-переміщені особи, особи, чиї родичи перебувають у полоні, військові та інші), небезпеку стати жертвою кібершахрайства. Отже поліцейські в ході службової підготовки могли б використовувати знання спеціалістів, яких навіть на платній основі могли б залучати такі організації.

Можна у цьому контексті говорити й про співробітництво між органами державної влади. Наприклад, Радою національної безпеки і оборони України разом з Національним банком України реалізовується проєкт з протидії кібершарайству у фінансовому секторі. Мова йде про боротьбу з фішингом як одним з видів кібершахрайств. В проєкт окрім РНБОУ та НБУ залучені інтернет-провайдери, які обмежують доступ до підозрілих доменів, що на мою думку є чудовим прикладом партнерства між державою та соціально-відповідальним бізнесом [6].

Іншою проблемою для протидії кібершахрайствам у контексті недостатньої обізнаності поліцейських є невелика увага до вивчення феномену кібершахрайства як такого. Адже такі злочини, як правило, досить латентні, вчинені професійно, злочинці знають ефективні шляхи протидії досудовому розслідуванню таких правопорушень. Відповідно, поліцейські мають володіти найсучаснішими методиками розслідування кібершахрайств. А тут вже постає проблема організації освітнього про-

цесу та службової підготовки поліцейських. Симбіоз теорії і практики для ефективного здійснення повноважень по протидії, зокрема по розслідуванню кібершахрайств є вкрай важливим. Але навчальні програми слухачів, що проходять первинну професійну підготовку, передбачають за майже пів року навчання тонкощів роботи поліцейського (у тому числі такій необхідній для здійснення ефективної профілактики кібершахрайств комунікації, знання організації роботи поліцейських підрозділів та особливостей криміногенної ситуації), передбачений 1 тиждень практичних занять, що видається недостатнім [7].

Також, ключовим елементом у побудові ефективної моделі протидії є підвищення рівня знань про кібершахрайства безпосередньо серед поліцейських. Вище було зазначено про необхідність залучення в рамках співробітництва між поліцією та громадянським суспільством спеціалістів, що предметно розуміються на кібербезпеці та знають ефективні способи протидії кібершахрайствам, мають змогу ефективно прокомунікувати відповідну інформацію з усіма заінтересованими особами, в тому числі представниками місцевого самоврядування. Отже, доцільно було б на базі поліцейських підрозділів для діючих поліцейських в рамках службової підготовки проводити лекції стосовно особливостей запобігання, розслідування кібершахрайств, ефективних шляхів їх розслідування та можливостей чітко доносити інформацію людям.

Разом з цим, під час здійснення підготовки майбутніх поліцейських на практиці відсутнє залучення таких спеціалістів до навчальних занять. Хоча до прикладу спеціалісти з банків або торговельних майданчиків безпосередньо були б зацікавлені у проведенні такої просвітницької роботи серед майбутніх поліцейських, адже це прямо впливає на коректну взаємодію користувачів їхніх послуг з їхніми продуктами.

Висновки. Збільшення вчинення шахрайств, у тому числі у мережі Інтернет, обумовлене діджиталізацією суспільства, що зумовлює необхідність посилення заходів протидії кібершахрайствам з боку держави. Одним з найефективніших напрямків протидії є саме підготовка поліцейських, які могли б ефективно протидіяти вчиненню кібершахрайств до їх вчинення, здійснюючи профілактику та під час вчинення або після них, ефективно здійснюючи досудове розслідування та використовуючи сучасні методи та практики розслідування таких злочинів.

Але в процесі підготовки поліцейських, як первинної, до моменту виконання ними поліцейських повноважень, так службової, вже під час виконання, постає багато питань до ефективності навчальних програм та організації процесу службово підготовки. Тут і негнучкість навчальних програм з невеликою автономією закладів вищої освіти, і незалучення до процесу навчання фахівців з практичних підрозділів, що безпосередньо протидіють кібершахрайствам на різних рівнях, і нерозповсюджене залучення фахівців сайтів або майданчиків, на яких найчастіше кібершахрайства відбуваються, а також відсутність належної та ефективної взаємодії між органами державної влади у питанні протидії кібершахрайствам, особливо враховуючи їх величезну кількість.

Разом з цим, на мою думку, сама концепція освіти має змінитися. Фактично, поліцейських вчать розкривати та розслідувати правопорушення, хоча вектор запобігання набагато більш ефективніший. Є програми, які реалізовуються, зокрема у державно-приватному секторі та показують свою ефективність, тож необхідно залучати відповідних фахівців, змінювати підходи та налагоджувати комунікацію з населенням, що зумовить як підвищення довіри до поліцейських загалом, так і дозволить ефективно протидіяти вчиненню кібершахрайств.

ЛІТЕРАТУРА

1. Наказ МВС «Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України» від 26.01.2016 № 50, електронний ресурс, режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0260-16#Text (дата звернення: 19.06.2024).

2. Джафарова О. В. Коментар статті 29. Закон України «Про Національну поліцію» : наук.-практ. комент. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; за заг. ред. В. В. Сокуренка ; О. І. Безпалова, К. Ю. Мельник, О. О. Юхно та ін. ; передм. В. В. Сокуренка. Харків, 2016. 408 с.

3. Адміністративна діяльність поліції у питаннях та відповідях : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Бандурки ; О. І. Безпалова, О. В. Джафарова, С. М. Князєв та ін. ; передм. О. М. Бандурки ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. 106 с.

4. Криміналістична профілактика економічних злочинів: Науковопрактичний посібник / Кол. авт.: С. В. Веліканов, А. Ф. Волобуєв, В. А. Журавель та ін. Х. : «Харків юридичний», 2006. 236 с.

5. Підготовка до професійної адаптації майбутніх правохоронців у вищих навчальних закладах МВС України, О. Д. Царьов, монографія, 2016, 231 с.

6. Стартував проєкт із протидії кібершахрайству у фінансовому секторі, електронний ресурс, сайт Національного банку України, режим доступу: https://bank.gov.ua/ua/news/all/startuvav-proyekt-iz-protidiyi-kibershahraystvu-u-finansovomu-sektori, (дата звернення: 19.06.2024).

7. Наказ МВС «Про затвердження Положення про організацію первинної професійної підготовки поліцейських, яких вперше прийнято на службу в поліції» від 16.02.2016 №105, електронний ресурс, режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0576-16#Text (дата звернення: 19.06.2024).

УДК 343.9:343.77
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/70

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

COMPARATIVE ANALYSIS OF CRIMINAL LIABILITY FOR CRIMES IN THE FIELD OF LAND RELATIONS

Бегма А.П., к.ю.н.,
доцент кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Академія праці, соціальних відносин і туризму

Шуст А.П., к.ю.н.,
викладач-методист
Київський професійно-педагогічний фаховий коледж імені Антона Макаренка

Ханов А.О., адвокат

У статті розглянуто порівняльний аналіз кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин в Україні та інших країнах світу. Дослідження ґрунтується на вивченні національних законодавств, судової практики та міжнародних правових актів, що регулюють питання земельних правовідносин. Основну увагу приділено визначенню складу злочинів, міри покарання та особливостей кримінального переслідування за порушення земельного законодавства.

Проведено аналіз чинного законодавства України у порівнянні з нормами кримінального права інших країн, зокрема США, Німеччини, Франції та Великобританії. Визначено основні тенденції та проблеми в регулюванні відповідальності за злочини у сфері земельних відносин, а також запропоновано шляхи вдосконалення українського законодавства у цій галузі.

Аналіз показав, що в багатьох країнах існує тенденція до посилення кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин, що обумовлено зростаючою важливістю охорони земельних ресурсів. Водночас, виявлено певні проблеми та недоліки у правовому регулюванні цих питань в Україні, зокрема недостатня деталізація складів злочинів та не завжди адекватні санкції.

Зроблений висновок, що аналіз кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин, свідчать про значні відмінності у підходах до правового регулювання цього питання в різних країнах. Зокрема, різниця проявляється у визначенні складу злочинів, тяжкості покарань та організаційно-правових механізмах захисту земельних ресурсів.

На основі проведеного дослідження можна зроблені наступні рекомендації для вдосконалення кримінально-правового захисту земельних відносин в Україні: 1) вдосконалити правову базу шляхом деталізації складів злочинів у сфері земельних відносин; 2) переглянути санкції за відповідні злочини, забезпечивши їх адекватність та ефективність; 3) врахувати позитивний досвід інших країн у питаннях організаційно-правового забезпечення охорони земельних ресурсів.

Встановлено, що проведене дослідження сприяє розширенню наукових знань у сфері кримінально-правового регулювання земельних відносин та надає практичні рекомендації для покращення законодавства України.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, земельні відносини, порівняльні правові дослідження, земельне право, зарубіжний досвід.

The article deals with a comparative analysis of criminal liability for crimes in the field of land relations in Ukraine and other countries of the world. The research is based on the study of national legislation, court practice and international legal acts regulating land relations. The main attention is paid to defining the elements of crimes, penalties and peculiarities of criminal prosecution for violation of land legislation.

The author analyzes the current legislation of Ukraine in comparison with the criminal law of other countries, in particular, the USA, Germany, France and Great Britain. The author identifies the main trends and problems in the regulation of liability for crimes in the field of land relations, and suggests ways to improve Ukrainian legislation in this area.

The analysis has shown that in many countries there is a tendency to increase criminal liability for crimes in the field of land relations, which is due to the growing importance of land protection. At the same time, certain problems and shortcomings in the legal regulation of these issues in Ukraine have been identified, in particular, insufficient detailing of corpus delicti and not always adequate sanctions.

It is concluded that the analysis of criminal liability for crimes in the field of land relations shows significant differences in the approaches to legal regulation of this issue in different countries. In particular, the difference is manifested in the definition of corpus delicti, severity of punishment and organizational and legal mechanisms for the protection of land resources.

Based on the study, the following recommendations can be made to improve the criminal legal protection of land relations in Ukraine: 1) to improve the legal framework by detailing the corpus delicti of crimes in the field of land relations; 2) to review the sanctions for the relevant crimes, ensuring their adequacy and effectiveness; 3) to take into account the positive experience of other countries in the matters of organizational and legal support for the protection of land resources.

It is established that this study contributes to the expansion of scientific knowledge in the field of criminal law regulation of land relations and provides practical recommendations for improving Ukrainian legislation.

Key words: criminal liability, land relations, comparative legal studies, land law, foreign experience.

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві земельні ресурси є одним з найбільш важливих і цінних активів. Їхнє раціональне використання, охорона та захист від протиправних дій стають все більш актуальними завданнями. Незаконні дії у сфері земельних відносин можуть призводити до значних економічних збитків, соціальних конфліктів та екологічних катастроф. Тому забезпечення ефективної кримінально-правової охорони земельних відносин є однією з ключових задач держави.

Проте, незважаючи на важливість цієї проблеми, у різних країнах підхід до кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин значно відрізняється. Це зумовлено різноманітністю правових систем, історичних традицій, економічних умов та інших факторів. Відповідно, аналіз цих відмінностей може бути корисним для виявлення найкращих практик та розробки рекомендацій щодо вдосконалення національного законодавства.

Мета дослідження: здійснення порівняльного аналізу кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин в Україні та інших країнах. Такий аналіз дозволить визначити особливості та спільні риси підходів до кримінально-правового регулювання земельних відносин, а також запропонувати шляхи вдосконалення національного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Передусім зазначимо, що на законодавчому рівні закріплено визначення понять «земля» та «земельні ресурси», зокрема в Законі України «Про охорону земель». Згідно зі статтею 1 цього Закону, земля – це поверхня суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом з нею. Земельні ресурси представляють собою сукупний природний ресурс поверхні суші як просторового базису для розселення та господарської діяльності, а також є основним засобом виробництва в сільському та лісовому господарстві [1].

Таким чином, термін «земельні ресурси» є більш багатогранним і має ширше змістовне наповнення порівняно з поняттям «земля». Крім того, земельні ресурси характеризуються тим, що вони залучені у господарську діяльність людини.

На думку В. Андрейцева, таке визначення земельних відносин є некоректним і неповним, позбавляє можливості їх адекватного і реального втілення, оскільки воно може бути застосоване тільки до однієї групи відносин – відносин права власності на землю [2, с. 14].

У подібному контексті висловлюються й інші науковці, зазначаючи, що аналіз статті 2 Земельного кодексу України свідчить про те, що закон фактично обмежує коло земельних відносин лише відносинами власності на землю. Хоча ці відносини є важливою складовою, вони охоплюють лише частину системи земельних відносин, не враховуючи при цьому цілу низку інших суспільних земельних відносин, таких як відносини з охорони та відтворення земель, здійснення управління у сфері земельних відносин, застосування юридичної відповідальності за земельні правопорушення тощо [3, с. 15].

У визначенні, запропонованому О. Бондаром, акцент робиться на відображенні особливостей правового статусу та всієї багатогранності функцій землі, а відповідно, і земельних відносин. Під земельними відносинами пропонується розуміти вольові суспільні відносини, що стосуються землі як основного національного багатства, особливого об'єкта речових та зобов'язальних прав, об'єкта та засобу господарювання, здійснення інших видів суспільної діяльності, а також як об'єкта державного управління й охорони [4, с. 15].

Найбільш чітко і структуровано зміст земельних відносин відобразив В. В. Носік, який виділив чотири умовні складові цих відносин та визначив предмет земельного права як врегульовані нормами та методами земельного, приватного та публічного права суспільні відносини, що виникають між суб'єктами у процесі: 1) здійснення права власності на землю українського народу; 2) державного та самоврядного регулювання земельних відносин; 3) виконання заходів з охорони та раціонального використання землі як основного національного багатства; 4) захисту суб'єктивних земельних прав та законних інтересів громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави [5, с. 181].

Аналіз юридичної літератури показує, що при вивченні поняття «злочини у сфері земельних відносин» науковці іноді необґрунтовано ігнорують багатогранність земельних відносин, зводячи його лише до однієї зі згаданих сфер.

Наприклад, Я. О. Дякін відносить до злочинів у сфері земельних відносин лише ті склади, які як безпосередній об'єкт передбачають право володіти, користуватися та розпоряджатися землею. І це при тому, що сам автор зазначає, що земля та земельні відносини є безпосереднім об'єктом не лише в злочинах, які порушують право власності на землю (ст. 197-1 Кримінального кодексу України), а й у злочинах екологічної спрямованості (ст. 239 КК України), пов'язаних з господарюванням (ст. 254 КК України) та навіть тих, метою яких є незаконне набуття юридичних прав на землю (статті 190, 364, 365, 366 КК України та інші). Таким чином, навіть залишаючи поза увагою спірність положень про визнання землі «об'єктом» злочину та віднесення злочину, передбаченого ст. 254 КК України, до злочинів, пов'язаних з господарюванням, можна констатувати непослідовність позиції дослідника з цього питання [6, с. 151].

Злочини у сфері використання та охорони земель України можна розділити на дві категорії:

1. Злочини, об'єктом яких є земля як природний ресурс.
2. Злочини, об'єктом яких є права на землю.

До першої категорії належать забруднення або псування земель (ст. 239 Кримінального кодексу України (надалі – ККУ) та безгосподарське використання земель (ст. 254 ККУ). До другої категорії відносяться незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 ККУ) та незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2 ККУ) [7].

Недосконалість (або в деяких випадках повна відсутність) нормативних актів, що регулюють кваліфікацію дій осіб за порушення земельного законодавства, також ускладнює роботу оперативних підрозділів. Це дозволяє посадовим особам органів влади приховувати свої дії під виглядом суспільно-корисних, приймаючи рішення колегіально, надаючи земельні ділянки у власність без дотримання відповідної процедури, змінюючи цільове призначення та обґрунтовуючи такі дії службовою необхідністю [8, с. 98].

Погоджуємося з вище зазначеним висновком, адже однією з умов, що сприяють зростанню злочинності в земельній сфері, та водночас однією з проблем виявлення земельних злочинів є майже повна відсутність державного контролю у сфері використання та охорони земель. Постійні реформи державних органів виконавчої влади, які організовують та здійснюють державний нагляд (контроль) за дотриманням земельного законодавства, використанням та охороною земель, сприяють вчиненню злочинів у цій сфері, а також призводять до неефективної роботи цих органів. Крім того, злочинці є досить обізнаними та володіють значним арсеналом навичок, які дозволяють їм оперативно протидіяти правоохоронцям.

Сприятливими умовами для вчинення земельних злочинів є недосконалість земельного законодавства, неефективна робота державних органів виконавчої влади, які організовують та здійснюють державний нагляд (контроль) за дотриманням земельного законодавства, використанням та охороною земель, корупція та відсутність прозорого ринку земель в Україні. Організаційні та правові проблеми розслідування земельних злочинів включають низький рівень професійної підготовки слідчих, що не дозволяє ефективно виявляти та документувати такі злочини, а також складність кваліфікації цих злочинів. Знання особливостей виявлення злочинів надасть працівникам правоохоронних органів можливість визначити основні форми та способи вчинення злочинів у сфері земельних правовідносин, змоделювати злочинну поведінку підозрюваних осіб та сформувати порядок дій при фіксації злочинної діяльності.

О. Дудоров, зазначає, що конструктивні та обґрунтовані результати порівняльно-правового методу можливі лише за умови проведення повноцінного, детального дослідження, заснованого на чіткій класифікації основних кримінально-правових систем [9].

Земельні відносини є ключовим елементом правової системи будь-якої держави, адже земля є основним засобом виробництва та важливим ресурсом. Забезпечення правової охорони земельних відносин є важливим завданням держави, зокрема через встановлення кримінальної відповідальності за злочини у цій сфері.

Злочини у сфері земельних відносин включають будь-які протиправні дії, спрямовані на незаконне викорис-

тання, привласнення чи знищення земельних ресурсів. Це можуть бути злочини, пов'язані з незаконним відведенням земель, самовільним захопленням земельних ділянок, порушенням екологічних норм та зловживанням владою при розподілі земель.

Злочини у цій сфері можна класифікувати за кількома критеріями:

– За характером протиправних дій: незаконне захоплення земель, незаконне будівництво, порушення екологічних норм.

– За суб'єктами злочинів: злочини, скоєні приватними особами, службовими особами, органами місцевого самоврядування.

– За мірою шкоди: злочини, що призводять до значної матеріальної шкоди, та злочини, що мають переважно адміністративний характер.

Кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин в Україні регулюється Кримінальним кодексом України. Основні статті, що стосуються цієї теми, включають [7]:

1) стаття 197-1: «Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво»;

2) стаття 254: «Безгосподарське використання земель».

Кримінальна відповідальність накладається на правопорушення, які мають суспільну небезпеку та завдають значної шкоди охоронюваним суспільним інтересам. Пункт 1 статті 197-1 Кримінального кодексу України передбачає два види покарань: штраф та арешт до 6 місяців. Однак, зазначається, що розміри штрафів, визначені законодавством, часто не відповідають масштабу завданої матеріальної шкоди. У тексті розглянуто дві частини статті 197-1 Кримінального кодексу України, які передбачають різні види покарань за злочини. Частина 2 цієї статті передбачає більш суворе покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі для більш тяжких правопорушень. У пункті 4 тієї ж статті передбачено позбавлення волі на строк від 1 до 3 років як єдиний вид покарання, без альтернатив. Також важливо враховувати, що обмеження волі не може бути застосоване до певних категорій осіб згідно з частиною 3 статті 61 Кримінального кодексу України. Таким чином, у випадках, коли ці особи притягуються до відповідальності за злочини, передбачені цією статтею, суди втрачають можливість обмеження волі і повинні замінювати це покарання іншими видами. Загалом, різниця у видах покарань та їхнє застосування виявляють певні недоліки та невідповідності з характером вчинених злочинів, що вимагає удосконалення законодавства для більш ефективного і пропорційного судочинства [7].

У США кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин регулюється як на федеральному рівні, так і на рівні окремих штатів. Наприклад, федеральний закон про охорону земель передбачає суворі покарання за порушення екологічних норм, включаючи великі штрафи та тривалі терміни ув'язнення [10, с. 632].

У Німеччині відповідальність за злочини у сфері земельних відносин регулюється Кримінальним кодексом Німеччини та законами про охорону навколишнього середовища. Злочини включають незаконне відведення земель, порушення екологічних норм та зловживання службовим становищем [11, с. 185].

Французьке законодавство передбачає кримінальну відповідальність за незаконне використання земельних ресурсів, порушення норм земельного планування та незаконне будівництво. Законодавство Франції є суворим і передбачає значні штрафи та можливість ув'язнення [12, с. 182].

В аспекті можливого врахування при вдосконаленні вітчизняного кримінального законодавства на особливу увагу заслуговує той факт, що, незважаючи на наявність трьох заборон, в яких окремо регламентується відповідальність за забруднення водойм, ґрунтів та повітря (параграфи 324, 324-а та 325 КК ФРН відповідно), німецький законодавець передбачив єдині для всіх зазначених складів злочинів кваліфікуючі ознаки. Відповідно до § 330 КК ФРН особливо тяжким забрудненням навколишнього середовища визнається умисне діяння, передбачене параграфами 324–329, яке: 1) спричинило таку шкоду водоймам, ґрунту чи території, яка знаходиться під охороною, яка не може бути усунута, або усунення якої вимагає тривалого часу чи великих витрат; 2) наносить шкоду громадському забезпеченню водою; 3) на тривалий час спричиняє істотну шкоду видам тварин чи рослин, які знаходяться під загрозою вимирання; 4) вчинене з корисливих мотивів. Логічно, що покарання за такі діяння є суттєво суворішим (позбавлення волі на строк аж до 10 років), ніж за «звичайне» забруднення природних ресурсів, зокрема, і ґрунтів (штраф або позбавлення волі на строк до 5 років) [12, с. 165–169].

У Великобританії кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин регулюється низкою законів, включаючи Закон про охорону навколишнього середовища та Закон про планування. Покарання включають великі штрафи та можливість позбавлення волі [13, с. 87].

Порівняльний аналіз показує, що всі розглянуті країни передбачають суворі покарання за злочини у сфері земельних відносин. Основні тенденції включають посилення контролю за використанням земельних ресурсів та суворе покарання за порушення екологічних норм.

Основними проблемами українського законодавства є недостатня ефективність правозастосування та недосконаліть нормативно-правової бази. Для підвищення ефективності необхідно вдосконалити законодавство, враховуючи міжнародний досвід, та посилити контроль за виконанням земельного законодавства.

Висновки, отримані у результаті порівняльного аналізу кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин, свідчать про значні відмінності у підходах до правового регулювання цього питання в різних країнах. Зокрема, різниця проявляється у визначенні складу злочинів, тяжкості покарань та організаційно-правових механізмах захисту земельних ресурсів.

Порівняння законодавства України та інших країн дозволило виявити кілька ключових аспектів:

1. Різноманітність складів злочинів. В різних правових системах перелік злочинів у сфері земельних відносин може суттєво відрізнятися. В Україні, як і в багатьох інших країнах, особлива увага приділяється незаконним діям щодо приватизації, відчуження та використання земельних ділянок.

2. Відмінності у санкціях. Санкції за злочини у сфері земельних відносин також варіюються. В одних країнах переважають штрафні санкції, в інших – позбавлення волі. В Україні санкції мають комплексний характер, включаючи як штрафи, так і можливість позбавлення волі.

3. Класифікація та кваліфікація злочинів. Різні правові системи пропонують різні підходи до класифікації та кваліфікації злочинів. Це може включати поділ злочинів на категорії за ступенем тяжкості, мотивацією злочинця та наслідками злочину.

Аналіз показав, що в багатьох країнах існує тенденція до посилення кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин, що обумовлено зростаючою важливістю охорони земельних ресурсів. Водночас, виявлено певні проблеми та недоліки у правовому регулюванні цих питань в Україні, зокрема недостатня деталізація складів злочинів та не завжди адекватні санкції.

На основі проведеного дослідження можна зробити наступні рекомендації для вдосконалення кримінально-правового захисту земельних відносин в Україні:

– Вдосконалити правову базу шляхом деталізації складів злочинів у сфері земельних відносин.

– Переглянути санкції за відповідні злочини, забезпечивши їх адекватність та ефективність.

– Врахувати позитивний досвід інших країн у питаннях організаційно-правового забезпечення охорони земельних ресурсів.

Таким чином, проведене дослідження сприяє розширенню наукових знань у сфері кримінально-правового регулювання земельних відносин та надає практичні рекомендації для покращення законодавства України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про охорону земель : Закон України від 19.06.2003 р. № 962-IV : станом на 18 трав. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text (дата звернення: 19.05.2024).
2. Андрейцев В. І. Земельне право і законодавство суверенної України. Актуальні проблеми практичної теорії. 2-ге вид., випр. К.: Знання, 2017. 445 с
3. Мірошниченко А. М. Земельне право України: Підручник. 2-ге видання, допов. і перероб. К.: Алерта; ЦУЛ, 2016. 678 с.
4. Бондар О. Г. Земля як об'єкт права власності за земельним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2015. 222 с.
5. Носік В. В. Право власності на землю Українського народу: Монографія. К.: Юрінком Інтер, 2016. 544 с.
6. Дякін Я. Класифікація злочинів у сфері земельних відносин. *Підприємництво, господарство і право.* 2023. № 2. С. 148–151.
7. Кримінальний кодекс України : від 05.04.2001 р. № 2341-III : станом на 19 трав. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 19.05.2024).
8. Настенко А.В. Виявлення і розслідування підрозділами БОЗ МВС України одержання неправомірної вигоди службовими особами у сфері земельних правовідносин. *Право і безпека.* 2013. № 3. С. 95–99.
9. Дудоров О. О. Відгук офіційного опонента на дисертацію Шульги Андрія Михайловича «Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Харків, 2019. С. 14.
10. Полянський Є. Парадигма кримінального покарання в праві США. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 630–633.
11. Черепій П. Кримінальне судочинство Німеччини. Загальна характеристика. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2017. № 29. С. 182–187.
12. Кримінальна відповідальність як інститут кримінального права Франції та України: порівняльний аналіз: Монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. 232 с.
13. Старовойтова Ю.Г. Загальна частина кримінального права Англії та США: (навчальний посібник) Київ : Атіка, 2022. 104 с.

УДК 343.2
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/71

СТРАТЕГІЇ УПРАВЛІННЯ КРИЗОВИМИ СИТУАЦІЯМИ В КОМПАНІЯХ У ЗВ'ЯЗКУ З КРИМІНАЛЬНИМИ ПРАВОПОРУШЕННЯМИ

STRATEGIES FOR MANAGING CRISIS SITUATIONS IN COMPANIES IN CONNECTION WITH CRIMINAL OFFENCES

Безносюк А.М., к.ю.н.,
доцент кафедри бізнесу і права
Вінницький соціально-економічний інститут Університету «Україна»

Школьна К.Г., студентка І курсу магістратури
Інститут права та суспільних відносин Університету «Україна»

Управління кризовими ситуаціями є критично важливим аспектом діяльності будь-якої компанії, особливо коли мова йде про кризові ситуації, пов'язані з кримінальними правопорушеннями. У сучасному бізнес-середовищі, де ризики виникнення таких ситуацій зростають, ефективні стратегії управління кризами є ключовими для збереження репутації та стабільності компанії. Однією з основних стратегій є створення комплексного плану кризового управління, який включає в себе попереднє оцінювання ризиків, підготовку планів реагування та їх регулярне оновлення. Важливим етапом є також навчання персоналу та проведення тренінгів з моделювання можливих кризових ситуацій. Окрім того, компанії повинні мати ефективні комунікаційні стратегії для взаємодії з медіа, клієнтами та іншими зацікавленими сторонами. Це включає в себе розробку протоколів для швидкого й достовірного інформування про ситуацію, аби мінімізувати паніку та зберегти довіру. Важливим аспектом є також внутрішня комунікація, яка забезпечує працівників інформацією про поточний стан справ та подальші кроки компанії.

Співпраця з правоохоронними органами є необхідною для ефективного розслідування кримінальних правопорушень та зменшення їх негативного впливу на компанію. Це включає в себе як безпосереднє сприяння розслідуванню, так і використання консультацій та рекомендацій від правоохоронців для покращення внутрішніх процедур безпеки. Важливо також забезпечити захист конфіденційної інформації та уникнення витоків даних, що можуть ускладнити розслідування та нашкодити репутації компанії. Значну увагу слід приділяти відновленню довіри до компанії після завершення кризи. Це включає в себе публічні вибачення, якщо це необхідно, а також демонстрацію конкретних кроків, вжитих для запобігання подібних ситуацій у майбутньому. У цьому контексті важливою є прозорість дій компанії та відкритість до діалогу з громадськістю та зацікавленими сторонами. На додаток до всього вище зазначеного, компанії повинні розробляти довгострокові стратегії для зменшення ризиків виникнення кризових ситуацій. Це може включати в себе впровадження новітніх технологій для моніторингу безпеки, регулярне проведення аудитів та перевірок, а також підвищення загальної корпоративної культури відповідальності та етичності.

Загалом, успішне управління кризовими ситуаціями вимагає комплексного підходу, який охоплює як підготовчі, так і реактивні заходи. Важливою є координація всіх дій та інтеграція кризового управління у загальну стратегію розвитку компанії. Тільки таким чином можна забезпечити стійкість бізнесу та його здатність ефективно реагувати на виклики кримінального характеру. Цей підхід дозволяє мінімізувати негативні наслідки кризових ситуацій, зберігаючи при цьому імідж та конкурентоспроможність компанії.

Ключові слова: управління, кризова ситуація, кримінальне правопорушення, сучасний бізнес, персонал.

Crisis management is a critical aspect of any company's operations, especially when it comes to crisis situations involving criminal offences. In today's business environment, where the risks of such situations are increasing, effective crisis management strategies are key to preserving a company's reputation and stability. One of the main strategies is to create a comprehensive crisis management plan, which includes a preliminary risk assessment, preparation of response plans and their regular updating. Staff training and simulation exercises for possible crisis situations are also important. In addition, companies should have effective communication strategies for interacting with the media, customers and other stakeholders. This includes developing protocols for communicating the situation quickly and accurately to minimise panic and maintain trust. Internal communication is also an important aspect, providing employees with information about the current state of affairs and the company's next steps.

Cooperation with law enforcement agencies is essential for the effective investigation of criminal offences and mitigation of their negative impact on the company. This includes both direct assistance to the investigation and the use of advice and recommendations from law enforcement to improve internal security procedures. It is also important to ensure the protection of confidential information and avoid data leaks that could complicate investigations and damage the company's reputation. Significant attention should be paid to restoring trust in the company after the crisis. This includes publicly apologising, if necessary, and demonstrating concrete steps taken to prevent similar situations in the future. In this context, transparency of the company's actions and openness to dialogue with the public and stakeholders are important. In addition to all of the above, companies should develop long-term strategies to mitigate the risks of crisis situations. This may include implementing the latest security monitoring technologies, conducting regular audits and inspections, and enhancing the overall corporate culture of responsibility and ethics.

In general, successful crisis management requires a comprehensive approach that includes both preparatory and reactive measures. It is important to coordinate all actions and integrate crisis management into the company's overall development strategy. This is the only way to ensure business sustainability and its ability to respond effectively to criminal challenges. This approach helps to minimise the negative effects of crisis situations while maintaining the company's image and competitiveness.

Key words: management, crisis situation, criminal offence, modern business, personnel.

Постановка проблеми. Однією з сучасних проблем управління кризовими ситуаціями в компаніях у зв'язку з кримінальними правопорушеннями є швидка зміна технологічного ландшафту. З кожним днем технології розвиваються, що може включати в себе нові методи кібератак, онлайн-шахрайство та інші форми кримінальних дій. Це ставить підприємства у вразливе становище, оскільки їм потрібно не тільки реагувати на традиційні види злочинів, а й швидко адаптуватися до нових та розвивати захисні стратегії, які враховують ці нові загрози. Така швидка зміна технологій також може ускладнювати розуміння та виявлення кримінальних дій, оскільки злочинці постійно вдосконалюють свої методи. Крім того, ще однією актуальною проблемою є міжнародний характер бізнесу, оскільки компанії здійснюють операції у різних країнах і мають справу з різними юрисдикціями та законами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні напрацювання в сфері обґрунтування циклічних і кризових

явищ належать таким вітчизняним й іноземним ученим: М.І. Туган-Барановському, М.Д. Кондратьєву, К. Марксу, Дж.М. Кейнсу, Й. Шумпетеру, М. Фрідмену, В.І. Вернадському, А.Л. Чижевському, М.І. Вавилову, Д.В. Шияну.

Формулювання цілей. Метою написання статті є дослідження систематичного аналізу та оцінки стратегій управління кризовими ситуаціями, що виникають у компаніях у зв'язку з кримінальними правопорушеннями.

Виклад основного матеріалу. У сучасному складному бізнес-середовищі компанії стикаються з безліччю викликів, включаючи загрозу злочинної діяльності, яка може суттєво порушити роботу та заплямувати репутацію. Ефективне управління кризовими ситуаціями, що виникають внаслідок кримінальних злочинів, стало першочерговим завданням для виживання та стійкості організації. Важливо розглянути ключові стратегії подолання таких кризових ситуацій з акцентом на активному плануванні, співпраці з правоохоронними органами, забезпеченні безпеки персоналу та активів, а також підтримці прозорої комунікації із зацікавленими сторонами та засобами масової інформації.

Підготовка має важливе значення для ефективного управління кризовими ситуаціями. Компанії повинні розробити надійні плани управління кризовими ситуаціями, які визначають процедури реагування на різні кримінальні сценарії. Це включає проведення оцінки ризиків, виявлення потенційних загроз і розробку планів дій у надзвичайних ситуаціях, адаптованих до конкретних вразливих місць. Передбачаючи потенційні кризи та маючи заздалегідь визначені протоколи, організації можуть зменшити ризики та мінімізувати вплив злочинної діяльності [2, с. 28]. Тісна співпраця з правоохоронними органами має вирішальне значення при розслідуванні кримінальних злочинів. Компанії повинні налагодити лінії зв'язку з місцевою владою та відповідними правоохоронними органами, щоб оперативно повідомляти про інциденти та звертатися за допомогою в розслідуванні. Побудова міцних відносин з правоохоронними органами може пришвидшити час реагування, полегшити обмін інформацією та підвищити ймовірність затримання порушників. Юридична особа на рівні з фізичною особою також несе відповідальність, та до неї застосовуються відповідні санкції. Наприклад стаття 96^7 Кримінального кодексу України встановлює, що штраф – це грошова сума, що сплачується юридичною особою на підставі судового рішення. Суд застосовує штраф виходячи з двократного розміру незаконно одержаної неправомірної вигоди [1].

Важливо, щоб ці плани були докладно продумані і враховували всі можливі аспекти кризової ситуації. Крім того, антиципація можливих кризових ситуацій дозволяє організаціям бути готовими до них наперед. Це означає не лише розробку планів реагування, але і тренування персоналу на випадок кризових ситуацій, а також постійне оновлення та перегляд планів для відповідності сучасним умовам та загрозам. Узагальнюючи, підготовка до кризових ситуацій є необхідною складовою успішного управління будь-якою компанією. Чіткі плани, оцінка ризиків та прогнозування можливих загроз допомагають зменшити ризики та забезпечують ефективне керування кризовими ситуаціями.

Захист безпеки персоналу та активів має першорядне значення під час кризових ситуацій. Компанії повинні впроваджувати суворі заходи безпеки, такі як контроль доступу, системи спостереження та протоколи реагування на надзвичайні ситуації, щоб захиститися від кримінальних загроз. Крім того, навчання співробітників розпізнаванню ризиків безпеки та реагуванню на них може допомогти їм вжити відповідних заходів і зменшити потенційну шкоду. Підтримання прозорої комунікації має важливе значення для збереження довіри та авторитету під час кризових ситуацій. Компанії повинні активно спілкуватися із зацікавленими сторонами, включаючи співробітників, клієнтів, інвесторів та громадськість, щоб своєчасно інформувати про ситуацію та запевняти їх у постійних зусиллях, спрямованих на розв'язання проблеми. Прозорість сприяє підвищенню підзвітності та демонструє прагнення до доброчесного виходу з кризи.

Ефективне управління кризовими ситуаціями в компаніях, пов'язаними з кримінальними правопорушеннями, вимагає комплексного підходу, що включає планування, співпрацю з правоохоронними органами, забезпечення безпеки та захисту, а також прозору комунікацію [3, с. 8]. Впроваджуючи ці стратегії, організації можуть підвищити свою стійкість, захистити свою репутацію та мінімізувати вплив злочинної діяльності на свою діяльність. Оскільки бізнес-середовище продовжує розвиватися, збереження пильності та готовності до потенційних кризових ситуацій є запорукою стабільного успіху.

У реагуванні на виявлення кримінальних дій є проведення внутрішнього розслідування. Це включає аналіз інформації, збір доказів, встановлення причин та обставин події. Важливо виявити всі аспекти порушення, оцінити його вплив на компанію та розробити стратегію подальших дій. Після внутрішнього розслідування компанія повинна співпрацювати з правоохоронними органами. Це може включати надання поліції або іншим правоохоронним органам доступу до необхідної інформації, сприяння у зборі доказів та надання допомоги в ході слідства. Такий підхід сприяє швидкому вирішенню справи та забезпечує відповідальність осіб, замішаних у злочинних діях. Крім того, компанії повинні приймати необхідні заходи для мінімізації збитків та відновлення репутації. Це може включати призначення кризового менеджера, який керуватиме ситуацією, взаємодію з громадськістю, спілкування зі зацікавленими сторонами та вжиття заходів для запобігання подібним ситуаціям у майбутньому [4, с. 66].

У світлі постійно зростаючої загрози кіберзлочинності та інших форм організованої злочинності, швидке реагування на виявлення кримінальних дій стає невід'ємною частиною стратегії безпеки будь-якої компанії. Лише шляхом ефективного реагування та вжиття необхідних заходів можна зберегти репутацію підприємства та запобігти серйозним фінансовим збиткам.

Внутрішнє спілкування зі співробітниками також відіграє важливу роль у цьому процесі. Працівники компанії мають бути усвідомленим про ситуацію та плани дій, щоб мати можливість відповідно реагувати та підтримувати організацію в умовах кризи. Одним з головних елементів відкритого спілкування є признання помилок і прийняття відповідальності за них. Компанії, які відверто визнають свої недоліки та вживають заходів для їх виправлення, зазвичай мають більшу шанс на підтримку громадськості та відновлення довіри. Тому, важливою складовою прозорості є плани відновлення довіри. Компанії повинні демонструвати свою готовність та здатність відновити стабільність та нормальне функціонування після кризової ситуації.

Перехід до більш інтегрованих та інноваційних підходів стає важливим завданням для правоохоронних органів та владних структур. Однією з ключових складових вдосконалення стратегій управління є використання аналітичних інструментів та передових технологій [5, с. 221]. Застосування аналізу даних дозволяє виявляти тенденції кримінальних правопорушень, ідентифікувати ризики та визначати оптимальні шляхи їх запобігання. Крім того, впровадження сучасних технологій, таких як штучний інтелект і машинне навчання, дозволяє автоматизувати процеси аналізу та прийняття рішень, що сприяє швидшому реагуванню на злочинні події та ефективнішому використанню ресурсів.

Крім технологічних аспектів, важливо також звернути увагу на розвиток стратегій партнерства та співпраці між правоохоронними органами, громадськістю, бізнесом

та іншими зацікавленими сторонами. Взаємодія та обмін інформацією між цими суб'єктами допомагає створити єдину систему відповіді на кримінальні загрози, забезпечуючи більшу ефективність у протидії злочинності та підвищення рівня безпеки громадян. Також необхідно наголосити на значенні важливого підходу до управління кримінальною ситуацією. Замість реагування на випадки злочинності після їх виникнення, важливо передбачати можливі ризики та вчасно вживати заходів для їх запобігання. Це передбачає впровадження стратегій превентивних заходів, включаючи освітні кампанії, підвищення громадської свідомості та залучення молоді до конструктивних дій.

Висновки. Управління кризовими ситуаціями в компаніях у зв'язку з кримінальними правопорушеннями вимагає ретельної стратегії та вміння діяти ефективно в надзвичайних обставинах. Основні напрямки такої стратегії включають розробку та впровадження ефективних процедур безпеки та контролю, встановлення механізмів реагування на виявлені порушення, співпрацю з правоохоронними органами та експертами з виявлення шахрайства, а також проведення внутрішніх розслідувань та аудитів. Ключовими аспектами успішного управління є оперативність, чіткість в діях, співпраця зі всіма зацікавленими сторонами та збереження репутації компанії в умовах кризових ситуацій. Тільки завдяки цілеспрямованій стратегії та відповідним заходам можна ефективно подолати кризові ситуації, пов'язані з кримінальними правопорушеннями, і запобігти їхньому повторенню в майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс [Електронний ресурс]: Закон України [прийнято Верховною Радою України від 05.04.2001 № 2341-III]. Редакція від 01.01.2024, підстава – 3513-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/conv#Text
2. Гой В.В., Васильєв О.В. Антикризове управління корпоративними підприємствами: теоретичні аспекти. Ефективна економіка. 2018. № 8. С. 26–34.
3. Гудзь О.Є. Формування стратегії антикризового управління підприємств. Економіка. Менеджмент. Бізнес. 2019. № 2. С. 4–10.
4. Мостенська Т.Л., Юрій Е.О. Інструменти антикризового управління. Український журнал прикладної економіки. 2019. Т. 4. № 1. С. 64–72.
5. Тюріна Н.М. Антикризове управління: навчальний посібник. Київ : ЦУЛ, 2012. 448 с.

УДК 344.1
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/72

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ СТАТУТНИХ ПРАВИЛ ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ ЗА ВІДСУТНОСТІ ВІДНОСИН ПІДЛЕГЛОСТІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ПЕВНИХ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

CRIMINAL LIABILITY FOR VIOLATION OF STATUTORY RULES OF CONDUCT OF MILITARY SERVANTS NOT SUBORDINATED TO EACH OTHER: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF THE CRIMINAL LEGISLATION OF UKRAINE AND CERTAIN FOREIGN COUNTRIES

Єсауленко П.М., аспірант кафедри кримінально-правової політики
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті проаналізовано кримінальну відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості у порівняльно-правовому аспекті. Дослідження охоплює кримінальне законодавство України, Чеської Республіки, Грузії, Республіки Польща, Латвійської Республіки, Литовської Республіки, Естонської Республіки, Вірменії, Республіки Молдова, Республіки Казахстан, ФРН, США та Франції. У науковій роботі виявлено як подібність, так і відмінності у підходах до криміналізації цих діянь. В першу чергу, було встановлено, що деякі країни використовують окремі закони або кодекси для регламентації військових кримінальних правопорушень, тоді як інші включають їх до основного кримінального кодексу. Також спостерігається різноманітність підходів у визначенні самого діяння (порушення статутних правил, насильство, образа тощо), кваліфікуючих ознак (використання зброї, мотиви, тяжкість наслідків) та санкцій, що застосовуються. У більшості досліджуваних кримінальних кодексів норми, що стосуються відповідальності за військові кримінальні правопорушення, систематизовані за критерієм видового об'єкта.

Стаття підкреслює важливість порівняльно-правового аналізу для розвитку військово-кримінального законодавства та практики його застосування. Було зазначено, що він дозволяє виявити прогалини та недоліки у національному законодавстві, а також запозичити позитивний досвід інших країн. Крім того, дослідження показало, що, незважаючи на відмінності, всі розглянуті країни визнають важливість забезпечення правопорядку та дисципліни у збройних силах шляхом криміналізації порушень статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями. Це свідчить про загальне прагнення держав до підтримання високих стандартів військової дисципліни та правопорядку у своїх збройних силах, що є невід'ємною умовою їх ефективного функціонування.

Ключові слова: військові кримінальні правопорушення, статутні правила взаємовідносин, відносини підлеглості, образа військовослужбовця, насильство, військова честь.

The article analyses criminal liability for violation of statutory rules of conduct of military servants not subordinated to each other in a comparative legal aspect. The study covers the criminal legislation of Ukraine, the Czech Republic, Georgia, the Republic of Poland, the Republic of Latvia, the Republic of Lithuania, the Republic of Estonia, Armenia, the Republic of Moldova, the Republic of Kazakhstan, Germany, the USA, and France. The research reveals both similarities and differences in approaches to the criminalization of these acts. First, it was established that some countries use separate laws or codes to regulate military criminal offences, while others include them in the main criminal code. There are also a variety of approaches in defining the act itself (violation of statutory rules, violence, insult, etc.), qualifying features (use of weapons, motives, severity of consequences), and sanctions applied. In most of the studied criminal codes, the norms relating to liability for military criminal offences are systematised according to the criterion of the specific object.

The article emphasises the importance of comparative legal analysis for the development of military criminal legislation and its application. It was noted that it allows identifying gaps and shortcomings in national legislation, as well as borrowing positive experience from other countries. In addition, the study showed that, despite the differences, all the states recognized the importance of ensuring law and order and discipline in the armed forces by criminalising violations of statutory rules of conduct of military servants. This indicates a general desire of states to maintain high standards of military discipline and law and order in their armed forces, which is an integral condition for their effective functioning.

Key words: military criminal offences, statutory rules of conduct, subordination, insult of a military serviceman, violence, military honour.

Порівняльно-правова характеристика кримінальної відповідальності за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості за кримінальним законодавством України та окремих зарубіжних країн має важливе наукове та практичне значення. Наукове значення полягає у можливості: виявлення загальних закономірностей та особливостей криміналізації даного діяння в різних правових системах; визначення тенденцій розвитку військово-кримінального законодавства в цій сфері; розробки теоретичних концепцій та пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства. Практичне ж значення проявляється у: виявленні прогалин та недоліків у вітчизняному кримінальному праві; запровадженні позитивного зарубіжного досвіду у сфері криміналізації та кваліфікації відповідних діянь; удосконаленні правозастосовної практики шляхом врахування міжнародного досвіду та висновків наукових досліджень. Таким чином, порівняльно-правова характеристика є необхідним інструментом для розвитку військово-кримінального законодавства та практики його застосування, сприяючи забезпеченню правопорядку та дисципліни у Збройних Силах.

У деяких державах військові кримінальні правопорушення визначаються окремими спеціалізованими законами чи кодексами (Австрія, ФРН, Данія, Греція, Норвегія, Франція, США, Канада, Австралія, Португалія тощо) [1, с. 316], тоді як в інших вони включені до загального кримінального кодексу (Вірменія, Грузія, Литва, Латвія, Естонія, Польща, Чехія тощо).

Незважаючи на спільність завдань військово-кримінального права, що зумовлює схожість систем військових кримінальних правопорушень у різних країнах, порівняльний аналіз норм, що стосуються відповідальності за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості, виявляє певні розбіжності у визначенні ознак цих складів.

Компаративне дослідження ст. 406 КК України (Розділ XIX «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення)») [2] та ст. 380 КК Чеської Республіки «Образа військовослужбовця рівного звання

шляхом насильства або погрози насильством» (Розділ 1 «Кримінальні правопорушення проти військової підлеглості та військової честі», Глава XII «Військові кримінальні правопорушення») [3], виявляє як спільні риси, так і суттєві відмінності, які в першу чергу, стосуються різних підходів до визначення діяння. По-перше, український законодавець акцентує увагу на порушенні статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості, тоді як чеський законодавець фокусується на образі військовослужбовця рівного звання шляхом насильства або погрози насильством. По-друге, обов'язковою ознакою об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ст. 380 КК Чеської Республіки, є здійснення діяння військовослужбовцями під час несення варти, дозору або іншого обов'язку, що корелює зі ст. 406 КК України, де імперативність статутних правил поширюється на військових незалежно від місця та часу. Однак, український кримінальний закон розширює рамки вчинення цього кримінального правопорушення, адже вказане діяння може бути скоєно як у зв'язку з виконанням винним і потерпілим обов'язків з військової служби, так і під час їх безпосереднього виконання. Крім цього, КК Чеської Республіки встановлює відповідальність за образу шляхом погрози негайного насильства, тоді як КК України не містить такого положення. Кваліфікуючі ознаки цих правопорушень також частково відрізняються. В українському кримінальному законодавстві враховується кількість потерпілих, характер діяння (знущання, глумлення), застосування зброї та тяжкість наслідків. Відповідно у чеському – звертається увага на використання зброї, вчинення діяння групою осіб, а також на мотиви, пов'язані з расовою, етнічною, національною, політичною або релігійною нетерпимістю. Наявність в КК Чеської Республіки окремої ст. 378 «Образа між військовослужбовцями» [3], дозволяє диференціювати норми кримінального закону на підставі такої ознаки об'єктивної сторони як спосіб кримінального правопорушення.

КК Грузії [4] також містить норми, що стосуються порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями, зокрема ст. 386 та ст. 387, які включені до Глави XLV «Злочини проти порядку підлеглості та захисту військової гідності» Розділу 13 «Злочини проти військової служби». Стаття 387 КК Грузії передбачає кримінальну відповідальність за образу військовослужбовця під час або у зв'язку з виконанням службових обов'язків. Вважаємо, що застосування цієї норми відноситься до випадків відсутності відносин підлеглості між військовослужбовцями, оскільки ч. 2 цієї ж статті окремо встановлює відповідальність за образу підлеглого начальником і навпаки. Склад цього злочину подібний до складу, передбаченого ст. 378 КК Чеської Республіки, з тією відмінністю, що в КК Грузії діяння може бути вчинене як під час, так і у зв'язку з виконанням службових обов'язків, що збігається з підходом, визначеним у ст. 406 КК України. Однак, на відміну від досліджуваної норми кримінального закону України, положення ст. 387 КК Грузії не вимагає наявності насильства як обов'язкової ознаки, що характеризує діяння.

Окремо необхідно зазначити, що ст. 386 КК Грузії встановлює кримінальну відповідальність за порушення правил підлеглості між військовослужбовцями, які не перебувають у відносинах підпорядкування, що супроводжується приниженням честі та гідності або примусом. Порівняно зі ст. 406 КК України, ця норма акцентує увагу на порушенні саме правил підлеглості, а не статутних правил взаємовідносин загалом. Крім того, в КК Грузії діяння характеризується приниженням честі, гідності або примусом, тоді як в КК України обов'язковою ознакою є нанесення побоїв або завдання іншого насильства.

Закон про кримінальну відповідальність Республіки Польща [5] у межах Військової частини містить окремий розділ XL, присвячений злочинам проти військової дисципліни. У ст.ст. 345–347 цього розділу криміналізовано діяння у виді активної агресії, примушування та образи, спрямованих на військовослужбовців, які перебувають у відносинах підлеглості. Однак, згідно зі ст. 348 КК Польщі, ці положення застосовуються також до випадків, коли такі діяння вчиняються щодо військовослужбовців рівного звання у зв'язку з виконанням службових обов'язків. Так, ст. 345 КК Польщі передбачає кримінальну відповідальність за насильство, яке може бути кваліфіковане за наявності певних обставин (вчинення групою осіб, використання зброї тощо). Склад злочину, передбаченого ст. 346 КК Польщі є більш розгорнутим та виражається у насильстві або незаконній погрозі застосування насильства, щоб перешкодити у виконанні службових обов'язків, або примусити особу розпочати або припинити виконання службових обов'язків. Стаття 347 криміналізує образу військовослужбовця без уточнення конкретних форм такої образи.

Кримінальний кодекс Латвійської Республіки [6] у ч. 1 ст. 340 визначає конструкцію злочинного діяння: «умисне побиття або нанесення побоїв, або вчинення інших умисних насильницьких дій, якщо вони вчиняються військовослужбовцем щодо іншого військовослужбовця і щонайменше один з них виконує обов'язки військової служби» Склад цього кримінального правопорушення близький за своїми ознаками до того, що закріплений ст. 406 КК України, оскільки в обох випадках йдеться про насильницькі дії між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості. Відмінність полягає у тому, що для настання кримінальної відповідальності за ч. 1 ст. 340 КК Латвійської Республіки достатньо, щоб хоча б один з учасників конфлікту виконував військові обов'язки, тоді як за українським кримінальним законодавством обидва військовослужбовці мають бути при виконанні службових обов'язків або діяння має бути вчинене у зв'язку з такими обов'язками. Більше того, законодавець Латвійської Республіки диференціює відповідальність залежно від тяжкості тілесних ушкоджень, передбачаючи більш суворе покарання за умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень (ч. 4 ст. 340) порівняно з легкими (ч. 2 ст. 340). Також окремо виділено кваліфікуючу ознаку у вигляді катування та нанесення середньої тяжкості тілесних ушкоджень (ч. 3 ст. 340).

Відповідно до ст. 320 КК Литовської Республіки [7] до кримінальної відповідальності притягується військовослужбовець за здійснення тероризування по відношенню до іншого військовослужбовця. Зокрема, ч. 1 ст. 320 КК Литовської Республіки визначає як злочинне діяння незаконну вимогу діяти згідно з вказівками винного або приниження шляхом психічного примусу. Частиною 2 цієї статті визначено ще одну форму діяння, а саме «тероризування», а способом його вчинення визнається вже застосування фізичного насильства або зброї. Частина 3 передбачає кваліфікуючу ознаку – спричинення тяжких наслідків, що збігається з однією з кваліфікуючих ознак ч. 3 ст. 406 КК України.

У більшості досліджуваних кримінальних кодексів норми, що стосуються відповідальності за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями, систематизовані за критерієм видового об'єкта, тобто окремо виділяють кримінальні правопорушення проти порядку підлеглості, вчинені як підлеглими щодо начальників, так і навпаки. Кримінальний кодекс Естонії [8] є винятком з цього правила. У Главі 24 «Злочини, пов'язані з проходженням служби у Силах оборони» цього кодексу відсутня диференціація за суб'єктами та їх взаємовідносинами. Зокрема, параграфи 434 та 435 КК Естонії передбачають відповідальність за погрозу або насильство щодо будь-якого військовослужбовця з метою перешкоджання виконанню ним службових обов'язків. Таким

чином, потерпілим від цих злочинів може бути будь-який військовослужбовець, незалежно від звання, посади та наявності відносин підлеглості з винним. Це відрізняється від підходу, прийнятого в КК України (ст. 406), де відповідальність встановлюється лише за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості.

Кримінальне законодавство Вірменії – подібне до українського, що обумовлено спільними історичними, культурними та науковими традиціями обох країн. Аналіз диспозицій ст. 359 КК Вірменії [9] та ст. 406 КК України показує, що склад злочину за ст. 359 КК Вірменії є ширшим, оскільки включає не лише застосування насильства, а й приниження честі та гідності, знущання та переслідування. Крім того, кваліфікуючі ознаки в обох кодексах відрізняються. В КК Вірменії до них належить вчинення діяння групою осіб або із застосуванням зброї, тоді як в КК України ці ознаки є особливо кваліфікуючими. Щодо санкцій, то за КК Вірменії передбачено арешт на строк до трьох місяців, тримання у дисциплінарному батальйоні до двох років або позбавлення волі до двох років. За КК України покарання включає арешт до шести місяців, тримання у дисциплінарному батальйоні до одного року або позбавлення волі до трьох років. Таким чином, КК Вірменії передбачає менш суворі санкції за основний склад кримінального правопорушення, але більш суворі за кваліфікований склад.

Слід зазначити, що схожі формулювання норм щодо відповідальності за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості містяться також у КК Республіки Молдова (ст. 369) [10] та Республіки Казахстан (ст. 440) [11]. Це свідчить про певну уніфікацію підходів до криміналізації цього діяння у пострадянських країнах.

Військово-кримінальний закон ФРН (Wehrstrafgesetz) від 30 березня 1957 року [12] є основним джерелом кримінально-правового регулювання військової діяльності в Німеччині. Він складається з двох частин: Загальних положень та Особливої частини, яка містить перелік військових злочинів, систематизованих у чотири розділи. Незважаючи на детальну регламентацію різних аспектів військової служби, цей закон не містить норм, що безпосередньо стосуються кримінальної відповідальності за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості.

На відміну від системного підходу німецького військово-кримінального законодавства, джерела військово-кримінального права США, представлені Єдиним кодексом військової юстиції 1951 року [13], характеризуються відсутністю чіткої систематизації норм. Проте, аналіз цього кодексу виявляє ст. 91, яка частково корелює зі ст. 406 КК України: «будь-який прапорщик або рядовий військовослужбовець, який: (1) б'є або нападає на прапорщика, унтер-офіцера або старшину під час виконання ними своїх службових обов'язків; (2) умисно не виконує законний наказ прапорщика, унтер-офіцера або старшини; або (3) ставиться з презирством або виявляє неповагу у мові чи поведінці до прапорщика, унтер-офіцера або старшини під час виконання ними своїх службових обов'язків – підлягає покаранню, яке може призначити військовий трибунал».

Кодекс військової юстиції Франції 2006 року [14] є комплексним нормативним актом, що охоплює не лише кримінально-правові, а й процесуальні норми. Стаття 323-4 цього кодексу передбачає відповідальність за напад на військовослужбовця або особу на борту із застосуванням насильства чи погрози збройною силою. Хоча ця стаття формально стосується бунту, її положення можуть бути застосовані до випадків порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності підлеглості.

Порівняльний аналіз кримінального законодавства різних країн демонструє різноманітність підходів до визначення дослідженого діяння. Деякі держави акцентують увагу на конкретних його проявах таких як насильство, образа чи погрози, тоді як інші використовують більш загальні формулювання. Окрім того, різняться і кваліфікуючі ознаки цих діянь. Наприклад, в одних країнах враховується використання зброї чи вчинення діяння групою осіб, в інших – мотиви злочину, такі як расова чи релігійна нетерпимість, а в деяких – тяжкість наслідків. Незважаючи на ці відмінності, спільним для всіх розглянутих правових систем є розуміння важливості захисту військовослужбовців від протиправних посягань з боку їхніх колег. Це підкреслює пріоритетність забезпечення безпеки та порядку у військових формуваннях, де дисципліна та взаємоповага є основоположними принципами. Законодавче закріплення відповідальності за такі порушення слугує стримуючим фактором та сприяє формуванню здорового морально-психологічного клімату у військових колективах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карпенко М. І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): теоретичні та прикладні аспекти : монографія. Київ : ВНЗ «Національна академія управління», 2018. 420 с.
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n1893 (дата звернення: 03.06.2024).
3. Criminal Code of the Czech Republic of January 8, 2009. URL: https://antislaverylaw.ac.uk/wp-content/uploads/2019/08/Czech-Republic-Criminal-Code.pdf (дата звернення: 03.06.2024).
4. Criminal Code of Georgia of July 22, 1999. URL: https://www.policinglaw.info/assets/downloads/Criminal_Code_of_Georgia.pdf (дата звернення: 03.06.2024).
5. Criminal Code of the Republic of Poland of June 06, 1997. URL: https://supertrans2014.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/06/the-criminal-code.pdf (дата звернення: 03.06.2024).
6. Criminal Code of the Republic of Latvia of July 08, 1998. URL: https://www.warnathgroup.com/wp-content/uploads/2015/03/Latvia-Criminal-Code.pdf (дата звернення: 03.06.2024).
7. Criminal Code of the Republic of Lithuania of September 26, 2000. URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalActPrint/lt?jfwid=rivwzvpvg&documentId=a84fa232877611e5bca4ce385a9b7048&category=TAD (дата звернення: 03.06.2024).
8. Criminal Code of the Republic of Estonia of June 06, 2001. URL: https://www.riigiteataja.ee/en/eli/ee/521082014001/consolide/current (дата звернення: 03.06.2024).
9. Criminal Code of the Republic of Armenia of April 18, 2003. URL: http://www.parliament.am/legislation.php?ID=1349&lang=rus&sel=show (дата звернення: 03.06.2024).
10. Criminal Code of the Republic of Moldova of April 18, 2002. URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30394923#pos=4668;-39 (дата звернення: 03.06.2024).
11. Criminal Code of the Republic of Kazakhstan of July 03, 2014. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252&pos=6640;-15#pos=6640;-15 (дата звернення: 03.06.2024).
12. Wehrstrafgesetz (WStG) : vom 24 Mai 1974. Bundesgesetzblatt. 1974. Nr. 133. S. 1213–1220. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/wstrg/WStG.pdf (дата звернення: 03.06.2024).
13. Uniform Code of Military Justice, 1951. URL: https://jsc.defense.gov/Portals/99/Documents/UCMJ%20-%2020December2019.pdf (дата звернення: 03.06.2024).
14. Code de justice militaire (nouveau). Légifrance. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/ affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006071360&dateTexte=20080505 (дата звернення: 03.06.2024).

УДК 343.351
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/73

СУБ'ЄКТИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ У СФЕРІ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ

SUBJECTS OF CRIMINAL OFFENSES COMMITTED IN THE FIELD OF PUBLIC PROCUREMENT

Каминіна А.О., аспірантка кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права
Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Стаття присвячена дослідженню суб'єкта злочинів у сфері публічних закупівель. З цією метою наведено визначення суб'єктів кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель, а також проаналізовано важливі аспекти правового регулювання вказаної сфери суспільних взаємовідносин у Законі України «Про публічні закупівлі».

Висунуто пропозиції щодо визначення в Законі України «Про публічні закупівлі» віку фізичної особи – учасника публічних закупівель з 16 років, що буде відповідати віку притягнення до кримінальної відповідальності, а також виключить можливість використання неповнолітніх осіб у протиправних схемах.

Проаналізовано визначення суб'єкта злочину та його ознак у проєкті нового Кримінального кодексу України. Визначено загальні та спеціальні ознаки суб'єктів кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель.

Приведено класифікацію суб'єктів кримінальних правопорушень у залежності від правового статусу та ролі в системі закупівельних відносин, до яких запропоновано віднести: керівників (інших службових осіб) бюджетних установ, які є розпорядниками бюджетних коштів; керівників (інших службових осіб) бюджетних установ, а також одержувачів бюджетних коштів; військових службових осіб; осіб, які діють від імені замовника як сторони договору про закупівлю; уповноважених осіб замовника; осіб, залучених до процесу приймання товарів, робіт та послуг, та перевірки їх на відповідність умовам договору та специфікаціям (кошторисній документації); працівників облікових підрозділів; службових осіб фінансових підрозділів замовника; осіб, залучених замовником для супроводження виконання робіт чи інших консультаційних послуг; службових осіб, які діють від імені учасника як сторони договору про закупівлю, а також інших осіб, уповноважених діяти від їх імені; осіб, залучених замовником для супроводження виконання робіт чи інших консультаційних послуг, пов'язаних з виконанням договору про закупівлю; службових осіб, які діють від імені учасника як сторони договору про закупівлю, а також інших осіб, уповноважених діяти від їх імені.

Встановлено, що важливою «консолідуючою» ознакою кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель є наявність в них спеціального суб'єкта.

Констатовано, що особливі ознаки, характерні для осіб, які вчинили кримінальні правопорушення у сфері публічних закупівель, зумовлені специфікою таких злочинів, а також спеціально визначеним правовим порядком регулювання даних взаємовідносин.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, суб'єкт злочину, публічні закупівлі, договір про закупівлю, замовник публічних закупівель, учасник публічних закупівель, уповноважена особа, службова особа.

The article is devoted to the study of the subject of crime in the field of public procurement. To this end, the definition of subjects of criminal offenses in the field of public procurement is provided, and important aspects of the legal regulation of this sphere of social relations in the Law of Ukraine «On Public Procurement» are analyzed.

Proposals have been put forward to determine in the Law of Ukraine «On Public Procurement» the age of an individual – a participant in public procurement from 16 years old, which will correspond to the age of criminal prosecution, as well as exclude the possibility of using minors in illegal schemes.

The definition of the subject of crime and its features in the draft of the new Criminal Code of Ukraine is analyzed. General and special features of subjects of criminal offenses in the field of public procurement are defined.

The classification of subjects of criminal offenses is given depending on the legal status and role in the system of procurement relations, to which it is proposed to include: heads (other officials) of budgetary institutions that are managers of budgetary funds; heads (other officials) of budgetary institutions, as well as recipients of budgetary funds; military officials; persons acting on behalf of the customer as a party to the purchase agreement; authorized persons of the customer; persons involved in the process of accepting goods, works and services, and checking them for compliance with the terms of the contract and specifications (estimate documentation); employees of accounting units; officials of the customer's financial departments; persons engaged by the customer to support the performance of work or other consulting services; officials acting on behalf of the participant as a party to the procurement contract, as well as other persons authorized to act on their behalf; persons engaged by the customer to support the performance of work or other.

Key words: criminal liability, subject of crime, public procurement, procurement agreement, customer of public procurement, participant of public procurement, authorized person, official person.

Метою статті є: дослідження суб'єктів кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель, а також їх класифікація в залежності від правового статусу та ролі в системі закупівельних відносин, що має визначальне значення у правозастосовній діяльності при встановленні в діях особи складу кримінального правопорушення та кримінально-правової кваліфікації таких дій.

Стан дослідження. Аналіз останніх наукових публікацій з даної теми вказав на недостатню дослідженість питань, повязаних з детальним вивченням такого елементу складу злочину як суб'єкт кримінальних правопорушень саме в сфері публічних закупівель.

У загально-теоретичному аспекті вивчення суб'єкта злочину як обов'язкового елементу будь-якого складу злочину було об'єктом дослідження в наукових працях багатьох вчених, серед яких: Бараненко Д.В., Бурдін В.М., Вереша Р.В., Зайцев О.В., Зелінський А.Ф., Лень В.В., Стрельцов Є.С., Трахтеров В.С., Устименко В.В. та інші.

Питання, що стосуються суб'єкта кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель є менш дослідженими та висвітлювались в наукових працях: Гути В.І., Меденцева А.М., Чередарчука А.М., Дарагана В.В. Таким чином, враховуючи незначну чисельність наукових праць, у яких досліджувався суб'єктний склад кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель, дослідження суб'єктів вказаної категорії злочинів потребує більш детального аналізу, з врахуванням особливстей законодавства, яким урегульовані закупівельні відносини та змін, яких воно зазнавало протягом останній років.

Виклад основного матеріалу: публічні закупівлі є важливим інструментом реалізації економічної політики держави, основним завданням якої є матеріальне забезпечення суспільних потреб в галузі оборони, безпеки,

інфраструктури, медицини, освіти, культури та інших напрямків, що досягається шляхом створення прозорого конкурентного середовища. Суспільні відносини у цій сфері врегульовано Законом України «Про публічні закупівлі» від 25 грудня 2015 року № 922-VIII [1] та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують адаптацію законодавства України до Європейського Союзу на виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС [2].

Починаючи з 2016 року публічні закупівлі в Україні здійснюються через електронну систему публічних закупівель Prozorro, покликану забезпечити прозорість процесу державних закупівель, створення реальної конкуренції для їх учасників, а також мінімізувати корупційні ризики, які постійно «нависають» над взаємовідносинами замовників та учасників процедури закупівлі.

Статистичні дані від Державної аудиторської служби України, викладені в Публічному звіті Держаудитслужби за 2022 рік свідчать про те, що механізм публічних закупівель все ще має низку недосконалостей, а їх учасники як і раніше мають можливості та бажання допускати дії, внаслідок яких наша держава зазнає багатомільярдних збитків. До прикладу, із загального обсягу виявлених порушень за 2022 рік, що призвели до втрат 99,8 млрд грн: 54,6 млрд грн – реалізація товарів (робіт, послуг) безоплатно або за завищеною вартістю; 29,0 млрд грн – оплата завищеної вартості чи обсягів виконаних робіт (наданих послуг, придбаних товарів); 2,8 млрд грн – списання коштів на видатки без отримання товарів (робіт, послуг) [4].

Порушення законодавства у сфері публічних закупівель, а тим більше кримінальні правопорушення, які призводять до втрат бюджетних коштів, є неприпустимими, однак, останнім часом проведення публічних закупівель асоціюється виключно з невиправданими розтратами державних ресурсів саме особами, яких держава уповноважила на ефективне використання бюджетних коштів.

Можливість розпоряджатись бюджетними коштами сприяє виникненню протиправного умислу в учасників закупівельних відносин на незаконне збагачення за рахунок таких коштів, що в подальшому змінює статус таких осіб з розпорядників бюджетних коштів (чи інших учасників закупівлі) на суб'єкта кримінального правопорушення.

Особливості бюджетних коштів як предмету посягання, а також спеціальне нормативно-правове регулювання державних закупівель обумовлюють суб'єктний склад даної категорії злочинів.

Саме суб'єкт кримінального правопорушення, з його особливими ознаками, є тією рушійною силою кримінально-правової поведінки, яка породжує детермінуючі передумови для вчинення правопорушень у сфері публічних закупівель.

Питання всебічного дослідження та визначення ознак суб'єкта кримінального правопорушення у сфері публічних закупівель є важливим серед вивчення інших елементів складу цієї категорії суспільно небезпечного діяння, а в більшості випадків і визначальним для правильної кримінально-правової кваліфікації дій винних осіб.

Відповідно до статті 11 Кримінального кодексу України, кримінальним правопорушенням є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення [5].

Тому, як вірно зазначає Шульга А.М., кримінальне правопорушення може бути вчинене лише його суб'єктом [6].

З цього приводу також розділяємо думку Гути В.І.: «визнання особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння суб'єктом кримінального правопорушення свідчить про наявність у такої особи сукупності необхідних ознак, які безпосередньо вплинули на її здатність бути суб'єктом відповідного кримінального правопорушення і підлягати відповідальності за винне, кримінально протиправне діяння, передбачене конкретною статтею КК України» [7].

Вартим уваги також є дещо видозмінене визначення суб'єкта кримінального правопорушення, представлене в тексті проєкту нового Кримінального кодексу України. Так, суб'єктом кримінального правопорушення пропонується визначати осудну фізичну особу, яка по досягненню віку, визначеного цим Кодексом, вчинила кримінальне правопорушення. Крім того зазначено, що суб'єктом кримінального правопорушення є особа, яка вчинила його після досягнення 15-річного віку [8].

Певних змін також зазнало і визначення спеціального суб'єкта кримінального правопорушення, щодо якого зазначено про необхідність визначення на ряду з основними ознаками (осудна фізична особа, яка досягла віку, визначеного Кримінальним кодексом та вчинила кримінальне правопорушення), хоча б однієї додаткової [8].

Окрім того, проєктом нового Кримінального кодексу України визначено вичерпний перелік умов, за яких особа є суб'єктом кримінального правопорушення: якщо вона його вчинила безпосередньо; у співучасті з іншою особою; з використанням неосудної чи такої, яка не досягла віку суб'єкта кримінального правопорушення, або іншої особи, яка не підлягає кримінальній відповідальності, або з використанням іншої особи, яка вчинила кримінальне правопорушення через необережність [8].

Дослідження та характеристика суб'єктів кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері публічних закупівель, на відміну від інших кримінально-протиправних діянь, ускладнено рядом обставин, зокрема такими як: відсутність окремої кримінально-правової норми стосовно такого явища як публічні закупівлі та забороненої поведінки в них, а також наявність досить великої кількості учасників та інших осіб, задіяних у закупівельних відносинах, що також не сприяє чіткій визначеності ознак суб'єктів даної категорії кримінальних правопорушень.

На сьогодні в Кримінальному кодексі України (далі – КК України) відсутня спеціальна норма, якою передбачено кримінальну відповідальність за кримінальні правопорушення у сфері публічних закупівель. У зв'язку з цим, як показує наш аналіз, залежно від механізму вчинення конкретного посягання та його суб'єкта, органи досудового розслідування зазвичай кваліфікують дії винних осіб за статтями 190, 191, 358, 364, 364-1, 366, 367, 425, ч. 1 ст. 426-1 КК України.

Дослідження суб'єкта кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель є суттєвим та важливим етапом комплексного вивчення протиправної поведінки, яка має місце у даній сфері суспільних відносин, що надає можливість більш в повній мірі з'ясувати сутність таких діянь та усунути прогалини щодо недослідженості їх суб'єкта в науці кримінального права.

Суб'єктами кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель є фізичні осудні особи, які досягли 16-рчного віку та задіяні в системі закупівельних відносин, дії або бездіяльність яких призвели до настання суспільно-небезпечних наслідків.

Класифікація та особливі ознаки, характерні для осіб, які вчинили кримінальні правопорушення у сфері публічних закупівель, зумовлені специфікою цих кримінально-протиправних посягань, а також врегульованим порядком проведення публічних закупівель.

Так, Меденцев А.М. виділяє три категорії суб'єктів кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель, зокрема: службова особа замовника; учасник процедури закупівлі; особа, яка виконує допоміжні функції в механізмі вчинення злочинів[9].

У свою чергу, Гута В.І. визначає таких суб'єктів кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель як: службові особи замовника; керівники та відповідальні за участь в процедурі закупівель представники учасника; представники органів контролю за здійсненням закупівельних процедур [7].

Аналіз диспозицій статей КК України, за якими можливо кваліфікувати злочинні діяння у сфері публічних закупівель, а також законодавства, яким врегульовано відносини у цій сфері, слідча та судова практика дають підстави для висновку, що переважну більшість суб'єктів кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель можна віднести саме до такої категорії як спеціальний суб'єкт кримінального правопорушення, зважаючи на те, що зазначені особи окрім обов'язкових загальних ознак, передбачених Особливою частиною КК України (фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого відповідно до цього кодексу може наставати кримінальна відповідальність), мають додаткові спеціальні (особливі) ознаки, такі як: службове становище, характер діяльності та покладених на особу обов'язків, правовий статус, місце та роль в системі закупівельних відносин. До таких суб'єктів, в першу чергу, пропонуємо віднести:

– *керівників (інших службових осіб) бюджетних установ, які є розпорядниками бюджетних коштів.* Відповідно до п. 47 ч. 1 ст. 2 БК розпорядники бюджетних коштів – це бюджетні установи в особі їх керівників, уповноважені на отримання бюджетних асигнувань, взяття бюджетних зобов'язань та здійснення видатків з бюджету [10]. Визначення службової особи міститься в ст. 18 КК України. Так, службовими особами визнаються особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальними повноваженнями здійснюють функції представників влади або місцевого самоврядування, а також постійно або тимчасово займають в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, якими особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління зі спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною службовою особою підприємства, установи, організації, судом або законом [5];

– *керівників (інших службових осіб) бюджетних установ, а також одержувачів бюджетних коштів.* Варто зазначити, що одержувачі бюджетних коштів не є учасниками бюджетного процесу. Відповідно до постанов Кабінету Міністрів України від 29.04.2004 р. № 549 та від 30.11.2004 р. № 1607, якими внесено зміни до постанови Кабінету Міністрів України від 28.02.2002 р. № 228, одержувачами бюджетних коштів виступають підприємства і госпрозрахункові організації, громадські та інші організації, що не мають статусу бюджетної установи, які одержують безпосередньо через розпорядників кошти з бюджету як фінансову підтримку або уповноважені органами державної влади на виконання державних цільових програм та надання послуг [11, 12];

– *військових службових осіб:* відповідно до примітки 1 ст. 425 КК України, під військовими службовими особами розуміються військові начальники, а також інші військовослужбовці, які обіймають постійно чи тимчасово посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків, або виконують такі обов'язки за спеціальним дорученням повноважного командування [5];

– *осіб, які діють від імені замовника* як сторони договору про закупівлю – зазвичай це керівник бюджетної установи (або інша особа, належним чином уповноважена на укладення договорів від імені юридичної особи замовника);

– *уповноважених осіб замовника.* З 01.01.2022 року, у відповідності до п. 4 розд. X «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про публічні закупівлі», відбувся повний перехід від тендерного комітету до уповноваженої особи, яка є відповідальною за організацію та проведення процедури закупівлі. Уповноважена особа – це службова (посадова) чи інша особа, що є працівником замовника і визначена відповідальною за організацію та проведення процедур закупівлі / спрощених закупівель згідно з Законом № 922 на підставі власного розпорядчого рішення замовника або трудового договору (контракту) [1];

– *осіб, залучених до процесу приймання товарів, робіт та послуг, та перевірки їх на відповідність умовам договору та специфікаціям (кошторисній документації).* До цієї категорії суб'єктів можна віднести як службових осіб замовника, так і працівників підрозділів, яких включено до складу приймальної комісії (робочої групи) з метою приймання товарів (робіт, послуг) за кількістю та якістю у відповідності до умов договору;

– *працівників облікових підрозділів*, на які покладено обов'язок складання первинних документів, пов'язаних з обліком наявності, а також якісного стану поставлених товарів;

– *службових осіб фінансових підрозділів замовника*, на які покладено обов'язок з перевірки правильності оформлення підтвердних фінансових документів та відповідності відомостей, викладених в них умовам договору;

– *осіб, залучених замовником для супроводження виконання робіт чи інших консультаційних послуг*, пов'язаних з виконанням договору про закупівлю; інженери-консультанти, експерти, консультанти, залучені для допомоги замовнику з метою якісного проведення процедури закупівлі та контролю за виконанням умов договору;

– *службових осіб, які діють від імені учасника як сторони договору про закупівлю, а також інших осіб, уповноважених діяти від їх імені.*

– Що стосується осіб, які відповідно до положень КК України є загальними суб'єктами кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель, то до них варто віднести:

– *керівників фіктивних підприємств*, банківські рахунки яких використовуються для виведення бюджетних коштів у готівку або для штучного "накручування" вартості товарів, робіт та послуг;

– *фізичних осіб,* які юридично не мають відношення до жодної зі сторін закупівельних відносин, але можуть бути як організаторами злочину, так і залучатись іншими учасниками до протиправних дій як пособники;

– *фізичних осіб та фізичних осіб-підприємців,* які відповідно до Закону України «Про публічні закупівлі» мають право бути учасниками публічних закупівель.

Варто звернути увагу на таку загальну ознаку фізичної особи – учасника закупівель як вік. Так, договір закупівлі, укладений з фізичною особою за своєю природою є цивільно-правовим договором. Не дивлячись на те, що законодавець дозволяє фізичній особі бути стороною (учасником) закупівельних відносин, в законі не конкретизовано вік, з якого фізична особа має право отримати такий статус. Неповна цивільна дієздатність фізичної особи охоплює віковий період з 14 до 18 років. Вчинення будь-яких правочинів неповнолітньою особою здійснюється лише за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників (за виключенням договору банківського вкладу або договору про отримання електронних довірчих послуг) [13]. Зважаючи на те, що загальним віком кримінальної відповідальності є 16 років, то у випадку вчинення кримінального правопорушення, саме цей вік буде мінімальним, з якого фізична особа – учасник закупівлі може підлягати кримінальній відповідальності, в інших випадках особа віком від 14 до 16 років не буде нести кримінальну відповідальність, не залежно від вчинених нею протиправних дій чи співучасті в них. Таким чином, вважаємо за доцільне визначити в п. 37 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про публічні закупівлі» мінімальний вік фізичної особи – учасника публічних закупівель з 16 років, що дозволить привести вік даного учасника процедури закупівель у відповідність до віку, з якого може наставати кримінальна відповідаль-

ність згідно ст. 22 Кримінального кодексу України, а також виключить можливість використання неповнолітніх осіб в протиправних схемах.

Здійснений аналіз суб'єктів кримінальних правопорушень, вчинених у сфері публічних закупівель, дає підстави для визначення наступних положень:

1) публічні закупівлі є окремою сферою суспільних відносин ринкової економіки України, які забезпечує регуляторне законодавство;

2) правозастосовна практика показує, що дії суб'єктів, які посягають на сферу публічних закупівель, зазвичай кваліфікуються за ст. ст. 190, 191, 358, 364, 364-1, 366, 367, 425, ч. 1 ст. 426-1 КК України, що вказує на розпорошення кримінально-правового потенціалу протидії злочинам у сфері публічних закупівель;

3) важливою «консолідуючою» ознакою кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель є наявність в них спеціального суб'єкта, а правильне виокремлення його особливих ознак сприятиме як протидії та запобіганню цим посяганням у сфері економіки, так і вірній кримінально-правовій кваліфікації дій винних осіб.

ЛІТЕРАТУРА

1. «Про публічні закупівлі» : Закон України від 25.12.2015 № 922-VIII / Верховна рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19 (дата звернення: 02.05.2024).

2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 21.03.2014 / Верховна рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/984_011 (дата звернення: 02.05.2024).

3. Prozorro. URL: https://prozorro.gov.ua/about (дата звернення: 01.05.2024).

4. Державна аудиторська служба. Публічний звіт за 2022 рік. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik 2018/zvit2022/Zvit_audit_2022.pdf (дата звернення 08.05.2024).

5. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 02.05.2024).

6. Шульга А. М. Теоретичне визначення суб'єкта кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів України та його вплив на правозастосування. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2021. № 1. URL: http://lsej.org.ua/1_2021/65.pdf (дата звернення: 05.05.2024).

7. Гута В. І. Суб'єктний склад кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель. *Науковий* вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2022 № 55. URL: https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.55.12 (дата звернення: 02.05.2024).

8. Текст проєкту нового Кримінального кодексу України станом на 25.02.2024. URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/02/26/kontrolnyj-tekst-proyektu-kk-25-02-2024.pdf (дата звернення: 06.05.2024).

9. Меденцев А. М. Про механізми злочинів у сфері державних закупівель. *Науковий* вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». 2019. № 38. URL: https://doi.org/10.32841/2307-1745.2019.38.41 (дата звернення 05.05.2024).

10. Бюджетний кодекс України: Закон України від 08.07.2010 № 2456-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text (дата звернення: 05.05.2024).

11. Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2004 р. № 549. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/549-2004-%D0%BF#Text (дата звернення: 05.05.2024).

12. Постанова Кабінету Міністрів України від 30.11.2004 р. № 1607. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1607-2004-%D0%BF#Text (дата звернення: 06.05.2024).

13. Цивільний кодекс України: Закон України від 20.01.2018 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 04.05.2024).

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/74

СПЕЦИФІКА КВАЛІФІКАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ЗА СТ. 201-2 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

SPECIFICS OF QUALIFICATION OF A CRIMINAL OFFENSE UNDER ART. 201-2 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE

Костенко О.М., д.ю.н., професор,
провідний науковий співробітник
Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України

Кєєр О.С., аспірантка кафедри кримінального права та процесу
Київський університет права

Стаття присвячена детальному аналізу та розкриттю специфіки кваліфікації кримінального правопорушення за ст. 201-2 КК України. Автор розглядає сутність цього законодавчого положення, його правові аспекти та вплив на правопорядок. Здійснюється аналіз складу злочину, включаючи обставини, що визначають високий ступінь суспільної небезпеки. Особлива увага приділяється визначенню об'єктивних і суб'єктивних ознак складу цього кримінального правопорушення, а також виокремленню характерних рис, які відрізняють його від суміжних злочинів. Зокрема, аналізуються конкретні приклади судової практики, що ілюструють труднощі кваліфікації та доказування в справах про незаконне використання гуманітарної допомоги. Досліджується питання щодо визначення розміру шкоди, завданої таким злочином, та його вплив на ступінь відповідальності винних осіб. Увага приділяється також міжнародному досвіду боротьби з аналогічними правопорушеннями та можливості його адаптації до українського законодавства.

У статті докладно розглядаються визначені умови та критерії, які становлять основу для кваліфікації злочину. Аналізується нормативно-правова база, яка регулює надання та використання зазначених видів допомоги, а також встановлюються правові наслідки за порушення таких норм. Дослідження також висвітлює можливі зміни та покращення у сфері законодавства, спрямовані на більш ефективну протидію незаконному використанню з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги. Заключні висновки статті мають на меті систематизувати інформацію та надати читачеві глибше розуміння проблеми, пов'язаної із досліджуваним кримінальними правопорушеннями, зокрема в контексті сучасної правової науки.

Ключові слова: гуманітарна допомога, пожертва, суспільний запит, криміналізація, комерційна вигода, посадова особа.

The article is devoted to a detailed analysis and disclosure of the specifics of criminal offense qualification under Article 201-2 of the Criminal Code of Ukraine. The author examines the essence of this legislative provision, its legal aspects and impact on law and order. The author analyzes the corpus delicti of the crime, including the circumstances which determine the high degree of public danger. Particular attention is paid to the definition of objective and subjective elements of this criminal offense, as well as to the identification of the characteristics that distinguish it from related crimes. In particular, the author analyzes specific examples of case law illustrating the difficulties of qualification and proof in cases of illegal use of humanitarian aid. The author also examines the issue of determining the amount of damage caused by such a crime and its impact on the degree of responsibility of perpetrators. Attention is also paid to the international experience of combating similar offenses and the possibility of its adaptation to Ukrainian legislation.

The article examines in detail the conditions and criteria that form the basis for qualifying a crime. The author analyzes the legal framework that regulates the provision and use of these types of assistance, as well as the legal consequences for violation of such rules. The study also highlights possible changes and improvements in the field of legislation aimed at more effective counteraction to the illegal use of humanitarian aid, charitable donations or free aid for profit. The article concludes with the aim of systematizing the information and providing the reader with a deeper understanding of the issue related to the criminal offenses under study, in particular, in the context of modern legal science.

Key words: humanitarian aid, donation, public request, criminalization, commercial benefit, official.

Інтеграція у вітчизняне законодавство про кримінальну відповідальність норми, котра передбачає відповідальність за незаконне використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги – це парламентське рішення, обумовлене значним поширенням нового виду протиправної діяльності. Його виникнення – результат цілої низки змін у суспільстві. Так, із початком повномасштабного вторгнення росії на територію незалежної України у лютому 2022 року та введенням воєнного стану власне громадяни країни та іноземні держави проявили солідарність із бажанням українців жити вільно, надавали і продовжують надавати фінансову, технічну, фінансову і гуманітарну допомогу. Разом з тим, широкомасштабні вливання амбівалентно вплинули на поточну ситуацію: з одного боку, вони суттєво допомагають армії у консолідованій боротьбі з ворогом, але з іншого – стали полем для маніпуляції зі сторони шахраїв і корупціонерів. Про схеми, за рахунок яких наживаються на війні окремі посадові особи органів публічної влади та пересічні громадяни регулярно йде мова у засобах масової інформації [2; 11; 12].

Законодавець має реагувати на передбачені суспільні виклики в найкоротші терміни. Відповідно, 24.03.2022 Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за незаконне використання гуманітарної допомоги» № 2155-IX [8] було включено до КК України ст. 201-2, яка власне і передбачає відповідальність за незаконне використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги [4]. В силу відсутності попередньої практики розслідування та притягнення до відповідальності за вказаний вид правопорушення, – постає обґрунтована потреба у дослідженні специфіки кваліфікації даного кримінального правопорушення.

Ступінь та характер розробки теми. На недосконаліть конструкції статті, що обумовлює виникнення теоретичних правових неточностей вказують результати досліджень Швидкої О.В. [14]. В свою чергу, більш радикальні позиції висловлює Дудоров О.О. і Мовчан Р.О., які схиляються до необхідності виключення проаналізованої кримінально-правової заборони з КК України, адже позиціонують її як прояв надмірної криміналізації. Зазначається, що такий крок є доречним у зв'язку із суттєвою кількістю випадків, коли вчинення зазначених дій не відповідає об'єктивним умовам і зазвичай не порушує законні інтереси громадян чи суспільства [1]. На вагомості коректного визначення факторів, котрі ідентифікують сту-

пінь та характер небезпечності діяння, наголошує кандидат юридичних наук Киричко Ю.М., адже об'єктивно це впливає на трактування змісту ст. 201-2 КК України та практику її застосування [3]. Разом з тим, відкритим залишається питання щодо єдності правових позицій у відношенні кримінально-правової оцінки суспільно-небезпечного діяння, передбаченого ст. 201-2 КК України.

Метою дослідження є визначення складу злочину, який полягає у незаконному використанні з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги і розмежування подібних за змістом до нього кримінальних правопорушень.

Виклад основного матеріалу. Ст. 1 Закону України «Про благодійну діяльність і благодійні організації» ідентифікує концепт благодійної діяльності в розрізі добровільної особистої та/або майнової допомоги для досягнення визначених цілей, що не передбачає одержання благодійником прибутку, а також сплати будь-якої винагороди чи компенсації благодійнику від імені або за дорученням бенефіціара [7]. Як узагальнене поняття, воно включає в себе гуманітарну, безоплатну допомогу, а також благодійні пожертви.

За даними World Giving Index (Всесвітнього індексу благодійності) у 2023 році Україна посіла друге місце (після Індонезії) за кількістю пожертв, зроблених дорослими людьми [16, с. 15]. У той час як благодійність виступає важливим аспектом всіх народностей, держав, культур, корпорацій, відповідна діяльність, пов'язана з благодійністю та залученням коштів, безперечно підлягає правовому регулюванню, адже перебуває у діапазоні між стимулюванням пожертв та контролем за збором коштів. Передумовою необхідності залучення благодійних пожертв виступає, на нашу думку, не стільки форс-мажорна обставина (стихійне лихо, війна, природні катаклізми, гуманітарна криза тощо), а радше «суспільний запит (інтерес)». Зустрічаються випадки, коли певна територіальна одиниця чи держава потерпає від низки факторів, але в змозі самостійно подолати наслідки катастрофи, без залучення сторонньої допомоги.

Суспільний запит (інтерес) – термін, що позначає зацікавленість громадян в управлінні та вирішенні проблем місцевого, регіонального та центрального рівнів. І мова тут йде не просто про звичайний інтерес на рівні цікавості – це широкий концепт, який відноситься до політичного, економічного життя та суспільного блага, включає питання, що стосуються прав, здоров'я, фінансів широких верств населення. Раптовість нападу росії та розв'язання війни у лютому 2022 року, неукомплектованість армії, паніка – все комплексно породило суспільний запит на надання зовнішньої гуманітарної допомоги, благодійних пожертв, безоплатної допомоги українському населенню.

Вслід за цим відбувається переоцінка специфіки регламентації благодійної діяльності в цілому. Майже дворічний досвід широкомасштабної фінансової допомоги Україні, націленої на збереження нації та перемогу над ворогом, свідчить про те, що сприятливе регуляторне середовище для такого виду діяльності – це в першу чергу збалансована система законодавчого (державного) регулювання та саморегулювання галузі. Законодавче регулювання – це створення державою первинного або вторинного законодавства – від розпоряджень до законодавчих актів, від урядових постанов чи директив до адміністративно (кримінально)-правових норм. Саморегулювання може здійснюватись на основі кодексів поведінки, етичних стандартів, з використанням акредитації, сертифікації, інформаційних послуг, робочих груп та ін. Разом з тим, втрата повноцінного контролю зі сторони держави над вказаними процесами має наслідком збільшення кількості відповідних правопорушень, в тому числі і кримінальних. Так, згідно із статистичними даними, опублікованими Офісом Генерального прокурора України, за 2022 р. було зареєстровано 384 факти вчинення правопорушень за нововведеною ст. 201-2 КК України, при цьому вручено тільки 58 (15,1 %) повідомлень про підозру, а скеровано до суду з обвинувальним актом лише 25 (6,5 %) кримінальних проваджень [13, с. 6]. В світлі зазначеного, проявила недосконаліть система розслідування таких правопорушень та притягнення до відповідальності за ст. 201-2 КК України [4]. Щоб зрозуміти причину такого стану, проведемо загальний аналіз складу вказаного кримінального правопорушення.

Відповідно до її змісту, продаж товарів (предметів) гуманітарної допомоги або використання благодійних пожертв, безоплатної допомоги або укладання інших правочинів щодо розпорядження таким майном, з метою отримання прибутку, вчинені у значному розмірі, – караються штрафом від двох до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до чотирьох років. Ідентичні дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням службового становища, або у великому розмірі, мають наслідком позбавлення волі на строк від трьох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років [4]. Звідси досить легко ідентифікувати предмет вказаного правопорушення: гуманітарна допомога, благодійні пожертви та безоплатна допомога, визначення яких наводиться у профільних Законах [7; 9].

Гуманітарна допомога – це в першу чергу цільова, адресна допомога, що надається на безоплатній основі у натуральній або ж грошовій формі, шляхом виконання робіт чи надання послуг. Отримувачами у даному випадку рахуються особи, котрі мають потребу в ній з огляду на свій соціальний статус, матеріальну незабезпеченість, тяжке фінансове положення або внаслідок виникнення надзвичайних обставин (аварії, катастрофи, стихійні лиха, війни тощо). Важливим аспектом гуманітарної допомоги є те, що низка товарів, робіт чи послуги можуть вважатися гуманітарною допомогою лише за рішенням уповноваженого державного органу. В свою чергу під терміном «благодійних пожертв» слід розуміти безоплатну відправку благодійником коштів, іншого майна, майнових прав, фактичну передачу їх у власність бенефіціарів задля досягнення конкретних, заздалегідь визначених цілей благодійної діяльності, що можуть бути ідентифіковані сторонами у договорі про пожертву. У свою чергу, благодійна допомога представляє собою передачу гуманітарної допомоги без надання будь-яких грошових, матеріальних чи інших видів компенсацій донорам (включаючи пересилку, виконання робіт або надання певних послуг) [6]. Кримінальна відповідальність за даний злочин настає у випадку, якщо було доведено факт нецільового використання предмету злочину, присвоєння або використання у комерційних цілях. Окрім зазначеного, список доповнюють порушення, допущені зі сторони уповноважених органів державної влади: несвоєчасне розміщення чи повна відсутність рішення на офіційному сайті щодо визнання конкретного товару гуманітарною допомогою; несвоєчасне направлення або ненаправлення відповідного рішення до органів доходів та зборів; порушення строків проведення відповідних видів контролю (фітосанітарний, радіоло-гічний, ветеринарно-санітарний, екологічний, санітарно-епідеміологічний) щодо предмету гуманітарної допомоги.

Тобто, саме безоплатність та безкорисність виступають ключовими ознаками, порушення яких (спільно із порушенням мети) тягне за собою настання передбаченої законодавством відповідальності. За поточної ситуації відсутні будь-які зміни у чинному кримінальному законодавстві, котрі стосуються випадків знищення або розтрати гуманітарної допомоги без належної мети збагачення чи отримання прибутку під час воєнного стану. Крім того,

у тексті кодексу не вказано, що продаж, використання та укладання угод щодо зазначених предметів повинні бути передусім незаконними. Вказівка про незаконність лише у назві статті вважається недостатньою на нашу думку.

Порівнюючи положення ст. 190 і ст. 201-2 КК України зазначимо, що, ст. 201-2 КК України не передбачає обов'язкового заволодіння чужим майном, оскільки в ній ідеться лише про мету отримання прибутку. Іншими словами, з позиції ст. 201-2 КК України немає значення, чи отримав суб'єкт злочину очікуваний зиск, адже не обмежуються і способи вчинення правопорушення: зловживання довірою, обман тощо. В даному контексті слід підкреслити важливість досудового розслідування та підслідності, пов'язаної з даною статтею. Наприклад, ст. 190, 192, 193 і 198 КК України, відповідно до КПК України, підлягають розслідуванню слідчими органами Національної поліції України. З іншого боку, справи, що містять ознаки порушення, передбаченого ст. 201-2 КК України, розслідуються слідчими органами Служби безпеки України [5].

Слід пам'ятати, що протидія незаконному використанню гуманітарної допомоги – це спільна справа. Кожен свідомий громадянин в умовах воєнного стану здійснюючи покупку має дотримуватися нових правил так званої споживчої гігієни. До прикладу, перш ніж придбати ліки рекомендовано переглянути покроковий бюлетень, підготовлений Міністерством охорони здоров'я України і Державною службою України з лікарських засобів та контролю за наркотиками, розроблений ГО «Разом проти корупції» у межах Програми «Спільнодія» [15]. В ньому систематизована інформація, стосовно того, на що варто звернути увагу в аптеці перед придбанням препарату чи купуючи ліки онлайн. Аналогічне самонавчання доречно провести і у відношенні інших, найбільш популярних категорій продукції, тим самим роблячи такий вид незаконного бізнесу менш рентабельним.

Кваліфікуюча ознака – розмір завданих збитків. Якщо сума не перевищує 350 н.м.д.г., то таке правопорушення слід позиціонувати як замах на вчинення (ч. 1 ст. 201-2 КК України [4]). Не можемо не звернути увагу на те, що при недостатній кількості збитків правоохоронні органи можуть кваліфікувати таким діям відповідну частину ст. 190 КК України [4]. Окрім зазначеного, ст. 201-2 КК України має до себе подібні:

– ст. 192 Заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою;

– ст. 193 Незаконне привласнення особою знайденого або чужого майна, що випадково опинилося у неї;

– ст. 198 Придбання, отримання, зберігання чи збут майна, одержаного кримінально протиправним шляхом;

– ст. 206-2 Протиправне заволодіння майном підприємства, установи, організації;

– ст. 209 Легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом [4].

Для визначення суб'єктного кола доречно знову ж таки апелювати до ст. 1 Закону України «Про гуманітарну допомогу», яка вказує на донорів, отримувачів і набувачів гуманітарної допомоги [9], проте в розумінні ст. 201-2 КК України сюди підпадають лише отримувачі (юридичні особи). Розглядаючи фізичних осіб, в даному випадку доречно звернути увагу на ст. 18 КК України, де суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці з якого наступає кримінальна відповідальність. Крім того, відповідно до ч. 2, 3 ст. 201-2 КК України, службові особи не єдині суб'єкти, дії яких можуть бути кваліфіковані за вказаними частинами статті, тому в санкціях ч. 2 та 4 ст. 201-2 КК України варто було б передбачити можливість застосування позбавлення права обіймати певні посади або займатись певною діяльністю або без такого [4].

В розрізі аналізу даної частини питання вважаємо за доцільне зауважити на ще одній неузгодженості, яка власне стосується санкцій, наведених у ч. 2 та 3 ст. 201-2 КК України. Конкретно, кодексом пропонується застосовувати позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років. З першого погляду, така заборона виглядає досить логічною, оскільки однією обох частин цієї статті є вчинення протиправного діяння службовою особою або особою з використанням службового становища. Проте, відповідно до ч. 2 та 3 ст. 201-2 КК України, службові особи не єдині суб'єкти, дії яких можуть бути кваліфіковані за зазначеними частинами статті. Зважаючи на те, що санкції запропонованих норм мають абсолютний характер у застосуванні позбавлення відповідного права, у майбутньому може виникнути ситуація, коли суд вимушений буде застосовувати позбавлення відповідного права до особи, яка не обіймала жодного службового становища та не використовувала його, нівелюючи таким чином виховний аспект подібної заборони. Саме тому, у санкціях ч. 2 та 4 ст. 201-2 КК України варто було б передбачити можливість застосування позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю або без такого.

Висновки. В ході збройної агресії Росії та наслідків, з якими Україна веде щоденну боротьбу, роль і значення внесених до КК України змін надто важлива, оскільки до держави надходить значний обсяг гуманітарної допомоги від різних країн світу та приватних суб'єктів/організацій. Зазначена допомога представлена як матеріальними благами, так і фінансовою підтримкою, пожертвами. Однак, у період воєнного стану необхідно, щоб ці ресурси невідкладно потрапляли до своїх адресатів. Досягнути поставлених цілей можливо, в тому числі, за рахунок запобігання правопорушенням в даному напрямку.

Одним із способів протидії, як реакції на поточну ситуацію, стало введення ст. 201-2 КК України. За результатами аналізу зазначеної статті резюмуємо, що криміналізація незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги в цілому має позитивний ефект, проте не полишена окремих недоліків та потребує коректив, в тому числі, у змістовній частині. Зокрема, мова йде про розширення кола суб'єктів, у відношенні яких може застосовуватися санкції за ч. 2 та 4 ст. 201-2 КК України; а також необхідність встановлення окремої кримінальної відповідальності за такий вид правопорушення як знищення/розтрата гуманітарної допомоги (без належної мети збагачення чи отримання прибутку) під час воєнного стану. Зважаючи на реалії українського сьогодення, внесення зазначених змін до КК України – це об'єктивна необхідність, орієнтована на добробут й територіальну цілісність країни. Перспективи подальших наукових розвідок вбачаємо у дослідженні судової практики відносно притягнення до відповідальності правопорушників за ст. 201-2 КК України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінально-правова заборона щодо незаконного використання гуманітарної допомоги: сумнівна законодавча новела. *Вісник* ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка; 2022. Вип. 2 (98), с. 99–115.

2. Іщук О. У Харківській області продавали машини, які завозили як гуманітарну допомогу. Status Quo – Новини Харкова, Києва, Полтави, Львова, Донбасу. грудень 2023. URL: https://www.sq.com.ua

3. Киричко В. М. Незаконне використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги (ст. 2012 КК): проблеми системного тлумачення та практичного застосування і шляхи їх вирішення. *Вісник* Асоціації кримінального права України, № 1(19). 2023. С. 150–181.

4. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 11.12.2023).

5. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

6. Пономаренко Ю. А. Основні виклики, що постали перед кримінальним правом України з початком широкомасштабної фази війни, та відповіді законодавця на них. матеріали міжнар. наук. конф. НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса. Харків : Право, 2022. с. 18–35.

7. Про благодійну діяльність і благодійні організації: Закон України від 05.07.2012 № 5073-VI. *Верховна Рада України*. 2013. № 25. ст. 252.

8. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за незаконне використання гуманітарної допомоги: *Верховна Рада України*. Закон України від 24.03.2022 № 2155-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-20#Text

9. Про гуманітарну допомогу: *Верховна Рада України*. Закон України від 22.10.1999 № 1192-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v3835342-99

10. Про правовий режим воєнного стану: *Верховна Рада України*. Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

11. Тис А. Кому війна, а кому рідна мати: у Рівному викрили чоловіків, які наживалися на гуманітарці. Радіо Трек: НОВИНИ. липень 2023. URL: https://radiotrek.rv.ua/news/komu-viyna-a-komu-ridna-mati-vikrili-cholovikiv-yaki-nazhivatisya-na-gumanitarniy-dopomozi-dlya-zsu_310817.html

12. Тузов Є. Кримінальні схеми: як злочинці наживаються, привласнюючи та продаючи гуманітарку. Думка експерта. *Дніпро TV.* вересень 2022. URL: https://dnipro.tv/dumka-eksperta/kryminalni-skhemy-iak-zlochyntsi-nazhyvaiutsia-pryvlasniuiuchy-ta-prodaiuchy-humanitarku-ievhen-tuzov/

13. Шевців В. М. Методика розслідування незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги: монографія. Вінниця : ТВОРИ, 2023. 292 с.

14. Швидка О. В. Аналіз складу кримінального правопорушення, передбаченого статтею 201-2 Кримінального кодексу України. *Нове українське право.* Вип. 3. 2023. с. 213–219.

15. Як не придбати лікарські засоби, що ввозяться в Україну як гуманітарна допомога: розроблено ГО «Разом проти корупції» у межах Програми «Спільнодія». 2023. 6 с. URL: https://drive.google.com/file/d/1T7mbupCX8Dn0Ii5LIzb7qtOIZiQzcjq2/view

16. World Giving Index 2023. Global trends in generosity. The Charities Aid Foundation. 19 p. URL: https://www.cafonline.org/docs/default-source/about-us-research/wgi_report_2023_final.pdf?sfvrsn=402a5447_2

УДК 343.12
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/75

ПРОБАЦІЯ У МЕХАНІЗМІ ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ

PROBATION IN THE RENEWAL JUSTICE MECHANISM

Остапчук Л.Г., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології
Пенітенціарна академія України

У статті розкрито сучасну концепцію правосуддя, що акцентує увагу на відновленні соціальної гармонії між жертвами кримінальних правопорушень, правопорушниками та суспільством. Досліджено стан впровадження та адаптації відновного правосуддя в Україні, зокрема у контексті діяльності органів пробації, як ефективного інструменту у відновленні шкоди, завданої правопорушенням та залученні жертви, правопорушника і громади до процесу вирішення наслідків вчиненого діяння.

Визначено, що медіація є формою відновного правосуддя, видом альтернативного врегулювання спорів, до якого залучається посередник (медіатор), який допомагає сторонам конфлікту врегулювати конфліктну ситуацію так, щоби вони обрали варіант рішення, який би задовольнив інтереси і потреби учасників конфлікту. Встановлено, що основою концепції відновного правосуддя є принципи справедливості, партисипативності та примирення, що надають можливість жертвам та правопорушникам брати участь у процесі прийняття рішень щодо наслідків кримінального правопорушення. Визначено, роль уповноваженого органу пробації у процедурі відновного правосуддя разом з потерпілим. Розкрито необхідність врахування думки потерпілого при складанні досудової доповіді, та надання йому можливості пройти програми психологічної підтримки та отримати від менторів-пробаціонерів кваліфіковану допомогу щодо відновлення його порушених прав. Визначено, що в Україні відновне правосуддя почало впроваджуватися у рамках реформ системи правосуддя та кримінальної юстиції, спрямованих на гуманізацію підходу до злочинців та жертв, а також започатковані програми медіації у кримінальних справах, що передбачають проведення діалогів між потерпілими і правопорушниками для вирішення конфліктів та визначення порядку відшкодування завданої шкоди. І пробація є ключовим елементом відновного правосуддя, що поєднує в собі заходи з ресоціалізації правопорушників, підтримку жертв злочинів і забезпечення суспільної безпеки

Ключові слова: засуджені, пробація, суб'єкти пробації, взаємодія, кримінально-правові заходи, примирення, відновне правосуддя, медіація, медіатор, призначення покарання, застосування покарання.

In the article the author reveals the modern concept of justice, which emphasizes the restoration of social harmony between victims of criminal offenses, offenders and society. The state of implementation and adaptation of restorative justice in Ukraine is studied, in particular in the context of the activities of probation bodies, as an effective tool in restoring the damage caused by the offense and involving the victim, the offender and the community in the process of resolving the consequences of the committed act. It was determined that mediation is a form of restorative justice, a type of alternative dispute resolution, in which a mediator (mediator) is involved, who helps the parties to the conflict to settle the conflict situation so that they choose a solution that would satisfy the interests and needs of the conflict participants.

It is established that the basis of the concept of restorative justice are the principles of justice, participation and reconciliation, which provide an opportunity for victims and offenders to participate in the decision-making process regarding the consequences of a criminal offense. The role of the authorized probation body in the procedure of restorative justice together with the victim has been determined. The need to take the victim's opinion into account while preparing a pre-trial report, and to provide him with the opportunity to undergo psychological support programs and to receive qualified assistance from probation mentors to restore his violated rights, is revealed. It is defined that in Ukraine restorative justice began to be implemented within the framework of reforms of the justice system and criminal justice aimed at humanizing the approach to criminals and victims, programs of mediation in criminal cases began to operate, which involve conducting dialogues between victims and offenders to resolve conflicts and determine the procedure for compensation for the damage caused.

Key words: convicts, probation, subjects of probation, interaction, criminal legal measures, reconciliation, restorative justice, mediation, mediator, sentencing, application of punishment.

Постановка проблеми. Демократичні перетворення, що відбулися в Україні, зумовили необхідність подальшого розвитку кримінально-виконавчої служби і приведення її діяльності у відповідність до загальновизнаних норм у галузі пенітенціарної справи з урахуванням світових тенденцій. Реалізація у кримінальному та кримінально-виконавчому законодавстві України ідей гуманізації кримінальної відповідальності направлена на більш ширше застосування судами кримінальних покарань альтернативних позбавленню волі, що має важливе значення для пенітенціарної політики держави, оскільки часто досягнення цілей, що стоять перед покаранням, можливе без ізоляції засудженого від суспільства, а сам процес відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк стає зайвим та неефективним. Більш виправданим є пробація.

Мета написання статті. Метою даної статті є визначення місця уповноважених органів з питань пробації у механізмі відновного правосуддя при реалізації звільнення засудженого від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інститут пробації є достатньо новим для України, але його доцільність введення неодноразово була предметом численних дискусій науковців. Серед вітчизняних вчених юристів вагомий внесок у дослідження пробації, як альтернативи покаранню у виді позбавлення волі внесли О. Беца, І. Богатирьов, В. Бадира, С. Денисов, О. Джужа, О.Звенигородський, Д. Ягунов, І. Яковець та інші вчені. Але не зважаючи на численні наукові праці, участь уповноважених органів з питань пробації у механізмі відновного правосуддя (медіації) залишаються поза увагою вчених.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інститут пробації проходить складний, іноді навіть вимушений процес свого реформування, приведення у відповідність до міжнародних стандартів функціонування деякий субінститутів пробації. З прийняттям у 2015 році Закону України «Про пробацію» багато правових інститутів та механізмів залишилися поза увагою законодавців. Незрозуміло що стало причиною прийняття нормативно-правового акту, що регулює діяльність органу виконавчої влади зі спеціальним статусом, саме у такому вигляді: пробація без пробаційного нагляду; виправні роботи як одне з неефективних та недієвих видів кримінального покарання, у частині забезпечення основних цілей мети покарання; можливість ухилення від виконання покарання у виді штрафу у зв'язку з визначеними для даного виду покарання строками давності; невизначеність механізму взаємодії органів і установ виконання покарань з органами пробації у частині застосування ст. 81, 82 КК України; неможливість притягнення до відповідальності за ухилення від

відбування покарання у порядку ст. 389 КК України, якщо покарання, не пов'язане з позбавленням волі призначене постановою суду у порядку ст. 81 та 82 КК України; покладення повноважень посередника у процесі відновного правосуддя на центри безоплатної правової допомоги, а не на пробацію, як це практикується у багатьох країнах світу і т.д. Як бачимо поле для наукових пошуків є досить широким та малодослідженим.

Відновне правосуддя є темою, що викликає великий інтерес у кримінологів та правознавців. З історичної точки зору коріння відновних практик можна знайти в давньогрецькій цивілізації, у працях Аристотеля, культурі маорі, корінного населення Нової Зеландії, тощо. На сьогодні інститут відновного правосуддя розглядається як нова парадигма у політиці кримінальної юстиції, що пропонує новий спосіб «здійснення правосуддя».

Одним із перших, хто запропонував визначення «відновного правосуддя» став американець Тоні Маршалл, який вважав, що відновне правосуддя – це процес, під час якого всі сторони – учасники конкретного правопорушення зустрічаються для колективного вирішення питання: що робити з наслідками правопорушення та їх впливом на майбутнє. За визначенням Організації Об'єднаних Націй, відновне правосуддя є «способом реагування на кримінально-протиправну поведінку шляхом збалансування потреб, за допомогою якого потерпілий і правопорушник можуть, за їх добровільною згодою, брати активну участь у вирішенні питань, що виникають у зв'язку з вчиненим кримінальним правопорушенням, за допомогою неупередженої третьої сторони». Мурзановська А. стверджує, що під відновним правосуддям розуміють будь -який процес, який дозволяє тим, кому завдана шкода, та тим, хто несе відповідальність за таку шкоду, у разі їх добровільної згоди, активно брати участь у вирішенні питань, які виникають у зв'язку з вчиненням правопорушення, за посередництвом спеціально підготовленої та неупередженої третьої сторони [4, с. 289]. Світові юридичні практики застосовують відновне правосуддя для відшкодування шкоди, завданої злочином, і залученні жертви, правопорушника і громади до процесу вирішення наслідків злочину. Ось кілька прикладів відновного правосуддя в різних країнах світу. Наприклад, в Ірландії запроваджено конференції для молоді, які залучають правопорушників, жертв, їхні родини та представників громади до обговорення злочину і розробки плану відновлення та реабілітації молодих правопорушників; в Канаді, застосовуються конференції спільноти, які збирають жертв, правопорушників і членів громади для обговорення шкоди і розробки плану дій щодо її виправлення; Норвегія використовує примирення як частину відновного правосуддя для дрібних злочинів, що передбачає зустрічі між жертвою і правопорушником під керівництвом медіатора для обговорення наслідків злочину і досягнення взаєморозуміння тощо.

Медіація є поширеною формою відновного правосуддя [8, с. 289]. Як вид альтернативного врегулювання спорів, до якого залучає посередника (медіатора), який допомагає сторонам конфлікту врегулювати конфліктну ситуацію так, щоби вони обрали такий варіант рішення, який би задовольнив інтереси і потреби учасників конфлікту [5, с. 85]. Всесвітня організація охорони здоров'я визначає медіацію як «процес, в якому жертви та правопорушники спілкуються за допомогою неупередженої третьої сторони, що дозволяє жертві (жертвам) висловити свої потреби та почуття, а правопорушникам – прийняти свої обов'язки та діяти відповідно до них». Це означає, що правопорушники та жертви об'єднуються для того, щоб вирішити конфлікт, що виник у зв'язку з вчинення кримінального правопорушення та спричинив шкоду конкретній особі або групі осіб.

Кожне з визначень, запропонованих зазначеними вище організаціями, сформоване таким чином, що спочатку нашу увагу концентрують на потерпілому та відновленні його прав, а вже потім на правопорушнику.

У вітчизняному-українському законодавстві основна увага у процесі відносного правосуддя зосереджена на підозрюваному та обвинуваченому, а лише після надання згоди на участь у програмі медіації на потерпілому. З цього випливає, що якщо згода на участь потерпілого не буде надана то і його права можуть бути відновлені тільки після винесення обвинувального вироку суду, на підставі якого потерпілий може звернутися до суду з цивільним позовом про відшкодування завданої йому матеріальної та моральної шкоди, якщо до цього питання матеріальної шкоди не було визначене як кваліфікуюча ознака складу кримінального правопорушення. Під час проведеного дослідження нашу увагу привернув офіційний сайт Пробації України на якому нас знайомлять з менторами-пробаціонерами, до яких (запис з сайту) можна звернутися за порадами та рекомендаціями щодо використання інструментів пробації (досудова доповідь, оцінка ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення, індивідуальний план, пробаційні програми) під час роботи з суб'єктами пробації, проте правовий статус менторів-пробаціонерів у Законі України «Про пробацію» жодним чином не прописаний, хоча є згадка про інших суб'єктів – волонтерів пробації.

Вивчивши детально процедуру медіації, пілотний проект «Програму відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення» нами було сформовано схему взаємодії суб'єктів медіації у процедурі відновного правосуддя за участю пробації. (рис. 1).

На рис. 1 показано взаємодію суб'єктів медіації у процедурі відновного правосуддя за участю уповноваженого органу пробації як органу, який безпосередньо бере участь у процедурі відновного правосуддя з потерпілим. Орган пробації повинен враховувати думку потерпілого при складанні досудової доповіді, також потерпілому може бути запропоновано пройти певні програми спрямовані на зменшення рівня тривожності, панічних атак тощо, які можуть бути у наслідок отриманих травм психологічного характеру, пов'язаних з вчиненням стосовно нього кримінального правопорушення; робота з менторами-пробаціонерами щодо надання кваліфікованої допомоги щодо відновлення порушених прав потерпілого.

Аналізуючи положення ст. 14 Закону України «Про пробацію» нами сформовано висновки про те, що потерпілий від кримінального правопорушення не є суб'єктом пробації і тому співпрацювати з волонтерами пробації, менторами пробації він не може, тому постає питання про внесення відповідних змін до законодавства задля захисту прав всіх сторін. Потерпілий визнаний таким постановою слідчого є першочерговим суб'єктом відновного правосуддя, оскільки саме його порушені права потребують відновлення. У правопорушника відсутній комплекс прав, які потребують відновлення у зв'язку з вчиненим ним особисто кримінальним правопорушенням, зміни стосуються його правового статусу або він змінюється з обвинуваченого на засудженого або з обвинуваченого на особу звільнену від кримінальної відповідальності у зв'язку примиренням з потерпілим. Відповідно, при вчиненні кримінального правопорушення злочинець нічого не втрачає такого, що потребує відновлення.

З урахуванням викладених аргументів, варто констатувати, що саме потерпілий є тією особою, яка працюючи та сплачуючи податки, забезпечує утримання обвинуваченого та засудженого в установах виконання покарань; саме потерпілий та члени його родини формують авторитет до суду та інших органів кримінальної юстиції; тільки у результаті відновлення прав потерпілих може забезпечуватися принцип «справедливого правосуддя»; досудова доповідь складена з урахуванням думки потер-

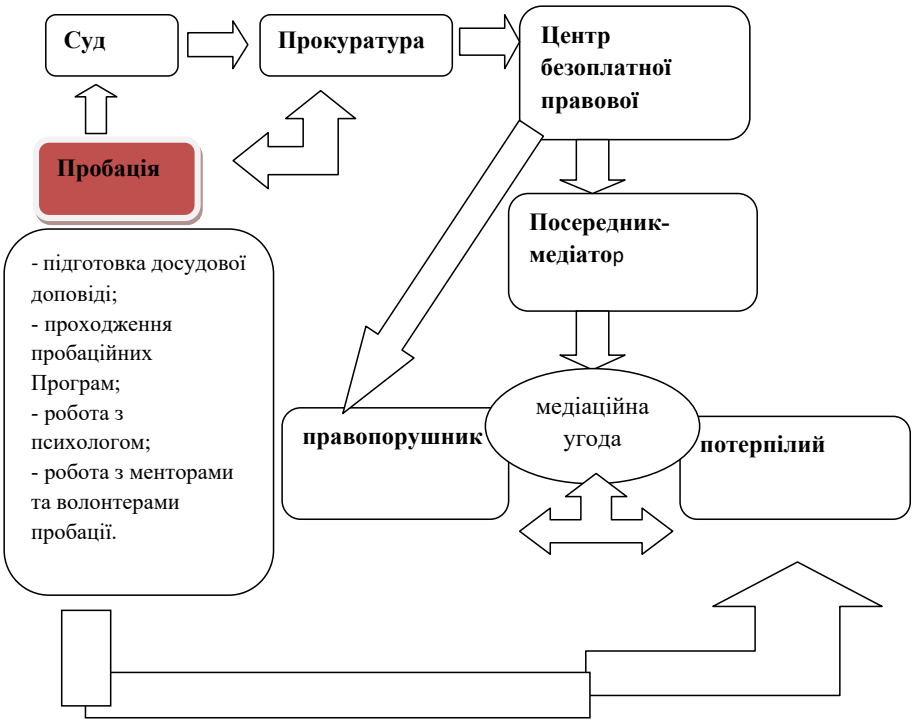

Рис. 1. Взаємодія суб'єктів медіації у процедурі відновного правосуддя за участю пробації

пілого може слугувати пом'якшуючою обставиною при винесенні рішення судом; примирення винного з потерпілим на стадії досудового розслідування зменшує навантаження органів суду; добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди правопорушником, з урахуванням п. 2 ч. 1 ст. 66 КК України є обставиною, яка пом'якшує покарання.

Отже, всі дії на стадії досудового розслідування спрямовані правопорушником на примирення з потерпілим повинні розглядатися як символічна форма репараціону. Правопорушник повинен щиро розкаюватися у вчиненому; визнати повністю свою вину; висловлювати жаль з приводу наслідків вчиненого правопорушення; відшкодувати заподіяну шкоду та пообіцяти не вчиняти правопорушень у майбутньому.

Нами пропонується з поміж видів пробації (досудова, наглядова, пенітенціарна) виокремити відновну пробацію, суб'єктами якої стануть потерпілий та правопорушник. Модель примирення, яка буде покладена в основу відновної пробації перш за все буде побудована на потребах двох сторін, які перебувають у конфлікті. Вчинення винним кримінального правопорушення загрожує втраті його морального «іміджу» як добропорядного члена суспільства, у свою чергу потерпілий відчуває повну втрату свободи та волі, приниженість. Отже і жертва і правопорушник відчувають підвищену потребу у розширенні своїх прав та можливостей. Обмін взаємодіями (наприклад, вибачення і прощення), за допомогою яких жертва і правопорушник задовольняють потреби один одного, сприяє примиренню. Якщо розглянути модель примирення у випадку розлучення, конфліктів за територію варто зазначити, що конфліктуючі сторони рідко сваряться за матеріальні ресурси. Більшість конфліктів обертається навколо символічних ресурсів, таких як честь, визнання та справедливість. Тому відновлення гармонійних відносин вимагає не тільки досягнення узгоджених формул (наприклад, фінансових угод або мирних договорів) для розподілу конкретних спірних ресурсів, а й подолання емоційних бар'єрів, які перекривають шлях до примирення. Жертви кримінального правопорушення слабкі та принижені, відчувають потребу відновити свою суб'єктність, тоді як правопорушники відчувають потребу відновити свій моральний імідж та отримати (повторне) прийняття суспільством, з якого вони почуваються потенційно виключеними. Якщо ці потреби залишаються незадоволеними, вони перешкоджають примиренню. Наприклад, іноді жертви поводяться мстиво, а правопорушники вдаються до морального відсторонення (наприклад, мінімізуючи тяжкість шкоди, занижують ступінь своєї вини. Однак обмін взаємодією, за допомогою якої жертви та злочинці задовольняють потреби один одного в розширенні прав і можливостей, може відкрити шлях до примирення.

Така взаємодія винного та потерпілої особи у механізмі відновного правосуддя може відновити позитивну ідентичність конфліктуючих сторін шляхом символічного стирання ролей «безсилої жертви» та «аморального злочинця».

Підсумовуючи твердження про необхідність законодавчого закріплення відновної пробації, як однієї з її видів, варто констатувати, що модель примирення жертви та правопорушника є малодослідженим напрямом і вимагає вивчення даного інституту як з юридичної точки зору так і психологами зокрема. Оскільки дослідження моделі відновної пробації, заснованої на потребах потерпілої сторони та правопорушника зрештою сприятиме не лише розширенню теоретичного розуміння примирення, але й розробці практичних заходів для її впровадження. На нашу думку, цілком невиправданим є покладання основних функцій у процесі відновного правосуддя на органи кримінальної юстиції та центри безоплатної правової допомоги, при тому, що в Україні з 2015 року функціонує орган, який проводить оцінку ризиків вчинення повторних кримінальних правопорушень, готує досудові доповіді, втілює в життя ряд пробаційних програм щодо осіб, які вчиняють домашнє насильство, тощо. Відновна пробація повинна перш за все включати у собі спектр заходів щодо осіб, які стали жертвою кримінального правопорушення та визнані потерпілою стороною, а також щодо осіб, які вчинили кримінальне правопорушення та надали згоду на примирення. Іншими словами, відновна пробація робить

потерпілих значущим учасником кримінального процесу, на відміну від типової процедури, де вони переважно надають докази у межах кримінального провадження.

Висновки. Пробація є ключовим елементом відновного правосуддя, що поєднує в собі заходи з ресоціалізації правопорушників, підтримку жертв злочинів і забезпечення суспільної безпеки. Вона сприяє створенню умов для виправлення правопорушника без ізоляції від суспільства, що знижує ризик рецидиву. Відновне правосуддя включає в себе заходи, спрямовані на підтримку потерпілих через програми компенсації, примирення і медіацію. Пробація сприяє відновленню справедливості, даючи можливість потерпілим висловити свої потреби та отримати моральну чи матеріальну компенсацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Відновне правосуддя. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B5_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%B4%D1%8F/ (дата звернення 01.03.2024).

2. Про пробацію: Закон України від 5 лютого 2015 р. № № 160-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 13. Ст. 93.

3. Про реалізацію пілотного проекту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення»: Наказ Міністерства юстиції України та Генеральної прокуратури України від 21.01.2019 № 172/5/10. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0087-19#Text. (дата звернення 01.03.2024).

4. Мурзановська А. В. Відновне правосуддя: окремі методологічні аспекти досліджень правового регулювання та практики застосування в Україні. Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 21 трав. 2021 р. Одеса, 2021. С. 288–291.

5. Кармазіна К. Ю., Храпицька М. О. До питання про стан відновного правосуддя в Україні на сучасному етапі. *Правова держава* 2021. № 41. С. 83–95. Режим доступу: http://pd.onu.edu.ua/article/view/225588 (дата звернення: 24.06.2024).

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/76

ПРАВОВА РОБОТА ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНАХ

LEGAL WORK IN THE COURSE OF ANTI-CORRUPTION ACTIVITIES IN LAW ENFORCEMENT AGENCIES

Сазоненко Є.Д., курсант IV курсу
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Калугін П.П., курсант IV курсу
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Іващенко С.М., полковник,
доцент кафедри права, національної безпеки та правової роботи
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Чалий М.Г., полковник,
викладач кафедри військового права
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Ця стаття представляє детальний аналіз особливостей правової роботи в рамках здійснення антикорупційної діяльності у правоохоронних органах. Вона висвітлює ключові аспекти антикорупційної діяльності, включаючи виклики, з якими зіштовхуються правоохоронні органи, а також роль правової роботи в боротьбі з корупцією. У статті приділяється увага як законодавчим аспектам, так і етичним принципам, що є важливими для ефективної антикорупційної роботи.

Особлива увага приділяється дослідженню впливу законодавства на ефективність антикорупційних заходів. Аналізуються різні правові інструменти, які можуть використовуватися для запобігання корупції, а також роль судових і правоохоронних органів у їх реалізації. Розглядаються питання про те, як правові норми можуть сприяти зниженню рівня корупції та які зміни необхідні в законодавстві для підвищення його ефективності.

Також аналізується роль етики в правовій роботі, підкреслюючи важливість дотримання етичних норм і стандартів. У статті обговорюються способи інтеграції етичних принципів у професійну підготовку та повсякденну діяльність правоохоронців. Розглядаються конкретні етичні дилеми, з якими можуть стикатися працівники правоохоронних органів, та пропонуються рекомендації щодо їх вирішення.

Стаття наводить приклади того, як правова робота може вплинути на корупцію в різних сферах діяльності правоохоронних органів. Розглядаються кейси з різних країн та аналізується їхній досвід у боротьбі з корупцією. Висвітлюються успішні практики та заходи, які можуть бути застосовані в інших контекстах.

Ключові слова: антикорупційна діяльність, правоохоронні органи, правова робота, корупція, законодавство, етика, відображають головні теми, що розглядаються у статті. Висновки підкреслюють необхідність комплексного підходу до антикорупційної діяльності, що поєднує ефективне законодавче регулювання, високі етичні стандарти та професійну правову роботу в рамках правоохоронних органів.

This article presents a detailed analysis of the specifics of legal work within the framework of anti-corruption activities in law enforcement agencies. It highlights key aspects of anti-corruption, including the challenges law enforcement faces and the role of legal work in the fight against corruption. The article pays attention to both legislative aspects and ethical principles, which are important for effective anti-corruption work.

Special attention is paid to researching the impact of legislation on the effectiveness of anti-corruption measures. Various legal instruments that can be used to prevent corruption are analyzed, as well as the role of judicial and law enforcement agencies in their implementation. Questions about how legal norms can contribute to reducing the level of corruption and what changes are needed in the legislation to increase its effectiveness are considered.

The role of ethics in legal work is also analyzed, emphasizing the importance of observing ethical norms and standards. The article discusses ways of integrating ethical principles into the professional training and everyday activities of law enforcement officers. Specific ethical dilemmas that law enforcement officers may face are considered and recommendations for their resolution are offered.

The article provides examples of how legal work can affect corruption in various areas of law enforcement. Cases from different countries are considered and their experience in the fight against corruption is analyzed. Successful practices and interventions that can be applied in other contexts are highlighted.

Key words: anti-corruption activity, law enforcement agencies, legal work, corruption, legislation, ethics, reflect the main topics considered in the article. The conclusions emphasize the need for an integrated approach to anti-corruption activities, which combines effective legislative regulation, high ethical standards and professional legal work within the framework of law enforcement agencies.

Корупція є однією з найбільших проблем сучасного суспільства, яка підриває довіру до державних інституцій, гальмує економічний розвиток та негативно впливає на якість життя громадян. Особливо небезпечною є корупція в правоохоронних органах, адже вона не лише підриває довіру до правоохоронної системи, але й створює загрозу для верховенства права та дотримання прав людини. Саме тому ефективна антикорупційна робота в правоохоронних органах є надзвичайно важливою для забезпечення стабільності та розвитку держави.

Правова робота є невід'ємною складовою антикорупційної діяльності в правоохоронних органах. Вона включає в себе широкий спектр заходів, спрямованих на попередження, виявлення та протидію корупції, а також на забезпечення дотримання антикорупційного законодавства. В рамках правової роботи здійснюється аналіз нормативно-правових актів на предмет наявності корупційних ризиків, розробляються пропозиції щодо удосконалення антикорупційного законодавства, проводяться навчання та інформаційно-просвітницькі заходи для співробітників правоохоронних органів, здійснюється співпраця з іншими державними органами та громадськістю у сфері протидії корупції.

Метою даної статті є дослідження особливостей правової роботи під час здійснення антикорупційної діяльності у правоохоронних органах, аналіз її основних напрямків та проблемних аспектів, а також розробка рекомендацій щодо підвищення ефективності такої роботи.

Україна є учасницею низки міжнародних договорів та конвенцій у сфері протидії корупції, зокрема Конвенції ООН проти корупції, Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією, Додаткового протоколу до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією, Цивільної конвенції про боротьбу з корупцією. Ці документи встановлюють міжнародні стандарти щодо попередження та протидії корупції, криміналізації корупційних правопорушень, міжнародного співробітництва у сфері протидії корупції тощо.

Важливим документом у цій сфері є також Стамбульський план дій по боротьбі з корупцією, прийнятий в рамках Антикорупційної мережі для Східної Європи та Центральної Азії Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР). Цей документ містить рекомендації для України щодо удосконалення антикорупційної політики та практики, зокрема в частині посилення інституційної спроможності антикорупційних органів, забезпечення їх незалежності та ефективності роботи.

Відповідно до взятих на себе міжнародних зобов'язань Україна повинна забезпечити імплементацію міжнародних антикорупційних стандартів у національне законодавство та практику, зокрема в діяльність правоохоронних органів. Це передбачає удосконалення антикорупційного законодавства, посилення інституційної спроможності антикорупційних органів, забезпечення ефективного розслідування та притягнення до відповідальності за корупційні правопорушення, налагодження міжнародної співпраці у сфері протидії корупції тощо.

Основу національного антикорупційного законодавства складають Конституція України, закони України «Про запобігання корупції», «Про Національне антикорупційне бюро України», «Про державну службу», «Про прокуратуру», «Про Національну поліцію», «Про судоустрій і статус суддів» та інші.

Закон України «Про запобігання корупції» є базовим антикорупційним законом, який визначає правові та організаційні засади функціонування системи запобігання корупції в Україні, зміст і порядок застосування превентивних антикорупційних механізмів, правила щодо усунення наслідків корупційних правопорушень. Цей закон встановлює обмеження та заборони для осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, зокрема в частині запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, подання декларацій про майно, доходи, витрати та зобов'язання фінансового характеру, дотримання вимог щодо прозорості та доброчесності тощо.

Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України» визначає правові основи організації та діяльності НАБУ як державного правоохоронного органу, на який покладено попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних правопорушень, віднесених до його підслідності, а також запобігання вчиненню нових [5, с. 249–257].

Закони України «Про прокуратуру» та «Про Національну поліцію» визначають правові засади організації та діяльності відповідних правоохоронних органів, зокрема в частині здійснення ними функцій щодо запобігання, виявлення, розслідування та припинення корупційних правопорушень.

Кримінальний кодекс України встановлює кримінальну відповідальність за корупційні правопорушення, зокрема за зловживання владою або службовим становищем, перевищення влади або службових повноважень, службове підроблення, декларування недостовірної інформації тощо.

Важливу роль у правовому забезпеченні антикорупційної діяльності правоохоронних органів відіграють також підзаконні нормативно-правові акти, зокрема Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми щодо реалізації засад державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційної стратегії) на 2020–2024 роки», відомчі накази та інструкції правоохоронних органів тощо [4, с. 36].

Водночас, незважаючи на досить розвинуту нормативно-правову базу, в Україні досі зберігаються проблеми з ефективним застосуванням антикорупційного законодавства в діяльності правоохоронних органів. Зокрема, досі поширеними є випадки зловживань та порушень з боку співробітників правоохоронних органів, втручання в їх діяльність з боку політичних сил та зацікавлених осіб, недостатній рівень взаємодії та координації між різними правоохоронними органами тощо.

Одним з важливих напрямків правової роботи в рамках антикорупційної діяльності правоохоронних органів є аналіз чинного антикорупційного законодавства на предмет наявності прогалин, колізій та корупційних ризиків, а також розробка пропозицій щодо його удосконалення.

Така робота може здійснюватись як на рівні окремих правоохоронних органів, так і в рамках діяльності спеціально створених робочих груп та комісій за участю представників різних правоохоронних органів, органів державної влади, наукових установ та громадськості [3, с. 56].

Зокрема, в рамках такої роботи можуть аналізуватись нормативно-правові акти, що регулюють діяльність правоохоронних органів, на предмет наявності в них положень, що створюють можливості для зловживань чи порушень з боку співробітників цих органів. За результатами такого аналізу можуть розроблятись пропозиції щодо внесення змін до відповідних актів з метою мінімізації корупційних ризиків.

Важливим аспектом такої роботи є також аналіз міжнародного досвіду та кращих практик у сфері протидії корупції в правоохоронних органах та розробка пропозицій щодо їх імплементації в національне законодавство та практику.

Одним з дієвих інструментів запобігання корупції є проведення антикорупційної експертизи нормативно-правових актів та їх проектів. Така експертиза передбачає аналіз відповідних актів на предмет наявності в них корупціогенних факторів, тобто положень, що створюють умови для вчинення корупційних правопорушень.

Відповідно до Закону України «Про запобігання корупції» антикорупційна експертиза здійснюється Міністерством юстиції України, крім випадків, коли нормативно-правовий акт стосується діяльності правоохоронних органів. В такому разі антикорупційна експертиза здійснюється відповідним правоохоронним органом.

Водночас, з метою забезпечення об'єктивності та неупередженості такої експертизи, доцільним є залучення до її проведення представників громадськості та незалежних експертів. Це сприятиме підвищенню якості та ефективності антикорупційної експертизи, а також посиленню громадського контролю за діяльністю правоохоронних органів.

За результатами антикорупційної експертизи розробляються пропозиції щодо усунення виявлених корупціогенних факторів та удосконалення відповідних нормативно-правових актів.

Важливим напрямком правової роботи в рамках антикорупційної діяльності правоохоронних органів є проведення навчальних та інформаційно-просвітницьких заходів для співробітників цих органів.

Такі заходи можуть включати в себе тренінги, семінари, лекції, конференції тощо, присвячені питанням запобігання та протидії корупції, дотримання антикорупційного законодавства, етичних стандартів та правил поведінки, врегулювання конфлікту інтересів тощо.

Метою таких заходів є підвищення рівня обізнаності та професійної компетентності співробітників правоохоронних органів у сфері протидії корупції, формування у них неприйняття корупції та доброчесності як базових цінностей.

Важливо, щоб такі заходи проводились на регулярній основі та охоплювали за можливості ширше коло співробітників правоохоронних органів, зокрема тих, які займають керівні посади та мають значний вплив на діяльність відповідних органів.

Крім того, доцільним є залучення до проведення таких заходів не лише внутрішніх фахівців правоохоронних органів, але й представників громадськості, наукових та освітніх установ, міжнародних організацій тощо. Це сприятиме обміну досвідом та кращими практиками, а також посиленню взаємодії та співпраці між правоохоронними органами та громадськістю у сфері протидії корупції.

Важливим напрямком правової роботи в рамках антикорупційної діяльності правоохоронних органів є здійснення відомчого контролю за дотриманням антикорупційного законодавства співробітниками цих органів.

Такий контроль передбачає здійснення перевірок дотримання антикорупційних обмежень та заборон, своєчасності та повноти подання декларацій про майно, доходи, витрати та зобов'язання фінансового характеру, виявлення та врегулювання конфлікту інтересів, перевірку інформації про можливі факти корупційних правопорушень тощо.

Відомчий контроль може здійснюватись як у плановому порядку, так і позапланово, зокрема за результатами отримання інформації про можливі порушення антикорупційного законодавства.

За результатами здійснення відомчого контролю можуть вживатись заходи щодо усунення виявлених порушень, притягнення винних осіб до відповідальності, удосконалення внутрішніх процедур та механізмів запобігання корупції тощо.

Водночас, з метою забезпечення об'єктивності та неупередженості відомчого контролю, важливо забезпечити його здійснення підрозділами, які мають достатній рівень незалежності та автономії від керівництва відповідних правоохоронних органів. Зокрема, доцільним є створення в структурі правоохоронних органів спеціальних підрозділів внутрішнього контролю та безпеки, які б підпорядковувались безпосередньо керівнику відповідного органу та мали широкі повноваження щодо здійснення контролю за дотриманням антикорупційного законодавства.

Крім того, з метою забезпечення додаткового контролю та нагляду за діяльністю таких підрозділів, доцільним є запровадження механізмів зовнішнього контролю, зокрема з боку антикорупційних органів (НАБУ, НАЗК), а також громадськості. Це сприятиме підвищенню ефективності та об'єктивності відомчого контролю, а також посиленню довіри суспільства до правоохоронних органів.

Ефективна протидія корупції в правоохоронних органах неможлива без налагодження тісної взаємодії та співпраці з іншими державними органами, що мають повноваження у цій сфері, а також з інститутами громадянського суспільства.

Зокрема, важливою є взаємодія правоохоронних органів з Національним агентством з питань запобігання корупції (НАЗК), яке є центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом, що забезпечує формування та реалізує державну антикорупційну політику. НАЗК має широкі повноваження щодо здійснення контролю та перевірки дотримання антикорупційного законодавства, в тому числі в діяльності правоохоронних органів.

Крім того, важливою є взаємодія правоохоронних органів з Національним антикорупційним бюро України (НАБУ), Спеціалізованою антикорупційною прокуратурою (САП), Державним бюро розслідувань (ДБР), які мають спеціальні повноваження щодо розслідування та кримінального переслідування корупційних правопорушень.

Налагодження ефективної співпраці між цими органами сприятиме підвищенню ефективності виявлення, розслідування та притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні корупційних правопорушень в правоохоронних органах, а також посиленню профілактичної роботи в цій сфері.

Не менш важливою є взаємодія правоохоронних органів з інститутами громадянського суспільства, зокрема з громадськими організаціями, що здійснюють антикорупційну діяльність, засобами масової інформації, науковими та експертними установами тощо.

Така взаємодія може включати в себе проведення спільних інформаційно-просвітницьких кампаній та заходів, здійснення громадського контролю за діяльністю правоохоронних органів, надання експертної та методичної допомоги тощо.

Залучення громадськості до антикорупційної діяльності в правоохоронних органах сприятиме підвищенню її ефективності та прозорості, посиленню довіри суспільства до цих органів, а також формуванню в суспільстві атмосфери нетерпимості до проявів корупції.

Незважаючи на досить розвинуту нормативно-правову базу в сфері протидії корупції в правоохоронних органах, в Україні досі зберігаються певні недоліки та прогалини в цьому регулюванні [7, с. 12–15].

Зокрема, однією з проблем є недостатня узгодженість та наявність суперечностей між різними нормативно-правовими актами, що регулюють діяльність правоохоронних органів в антикорупційній сфері. Це створює передумови для неоднакового застосування законодавства та можливостей для зловживань.

Крім того, в деяких випадках антикорупційне законодавство містить надмірно широкі та розпливчасті формулювання, що створює можливості для його довільного тлумачення та застосування.

З метою усунення цих недоліків доцільним є проведення комплексного аналізу та перегляду антикорупційного законодавства на предмет його узгодженості, чіткості та однозначності, а також усунення наявних прогалин та суперечностей.

Крім того, важливим є забезпечення стабільності антикорупційного законодавства та мінімізація внесення до нього частих та несистемних змін, що ускладнюють його застосування на практиці [6, с. 125–129].

Однією з ключових проблем, що перешкоджають ефективній антикорупційній діяльності правоохоронних органів, є недостатній рівень професійної підготовки та доброчесності їх співробітників.

В деяких випадках співробітники правоохоронних органів можуть не мати достатніх знань та навичок щодо виявлення та розслідування корупційних правопорушень, не володіти в повній мірі антикорупційним законодавством та не усвідомлювати всіх негативних наслідків корупції.

Крім того, в правоохоронних органах досі зберігаються проблеми з доброчесністю окремих співробітників, які можуть бути залучені до корупційних схем або мати конфлікт інтересів при виконанні своїх службових обов'язків.

З метою вирішення цих проблем необхідно забезпечити регулярне проведення навчальних та просвітницьких заходів для співробітників правоохоронних органів, спрямованих на підвищення їх кваліфікації та обізнаності у сфері протидії корупції.

Важливим також є посилення відомчого контролю за дотриманням співробітниками правоохоронних органів антикорупційного законодавства та етичних стандартів, впровадження ефективних механізмів виявлення та запобігання конфлікту інтересів.

Крім того, доцільним є вжиття заходів щодо підвищення престижності та мотивації роботи в правоохоронних органах, зокрема шляхом забезпечення належного рівня матеріального забезпечення та соціального захисту співробітників, створення умов для їх професійного розвитку та кар'єрного зростання.

Ще однією проблемою, що перешкоджає ефективній антикорупційній діяльності правоохоронних органів, є недостатній рівень взаємодії та координації між ними, а також з іншими державними органами та громадськістю.

В деяких випадках правоохоронні органи можуть дублювати функції один одного, конкурувати між собою за право розслідування тих чи інших проваджень, не обмінюватись оперативною інформацією та не узгоджувати свої дії.

Це створює передумови для зниження ефективності антикорупційної діяльності, затягування розслідувань, втрати доказів тощо.

З метою вирішення цієї проблеми необхідно забезпечити чітке розмежування повноважень та сфер відповідальності різних правоохоронних органів у сфері протидії корупції, налагодити ефективні механізми їх взаємодії та координації.

Зокрема, доцільним є створення спільних слідчих груп та оперативних штабів для розслідування найбільш складних та резонансних корупційних правопорушень, проведення спільних навчань та тренінгів для співробітників різних правоохоронних органів.

Важливим також є налагодження ефективної взаємодії правоохоронних органів з іншими державними органами, зокрема з НАЗК, Міністерством юстиції, органами прокуратури та судової влади, а також з інститутами громадянського суспільства.

Така взаємодія може включати в себе обмін інформацією, проведення спільних заходів та кампаній, залучення громадськості до здійснення антикорупційного контролю та моніторингу тощо.

Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що правова робота є невід'ємною та надзвичайно важливою складовою антикорупційної діяльності в правоохоронних органах.

Вона включає в себе широкий спектр заходів, спрямованих на аналіз та удосконалення антикорупційного законодавства, проведення антикорупційної експертизи нормативно-правових актів, навчання та підвищення кваліфікації співробітників правоохоронних органів, здійснення відомчого контролю за дотриманням антикорупційного законодавства, а також налагодження взаємодії з іншими державними органами та громадськістю у сфері протидії корупції.

Водночас, в Україні досі зберігаються певні проблеми та недоліки в організації та здійсненні правової роботи в рамках антикорупційної діяльності правоохоронних органів, зокрема недосконалість нормативно-правового регулювання, недостатній рівень професійної підготовки та доброчесності співробітників правоохоронних органів, недостатній рівень взаємодії та координації між правоохоронними органами.

З метою удосконалення правової роботи в цій сфері необхідно вжити низку заходів, спрямованих на усунення існуючих недоліків та проблем, зокрема:

– провести комплексний аналіз та перегляд антикорупційного законодавства на предмет його узгодженості, чіткості та однозначності, усунення наявних прогалин та суперечностей;

– забезпечити регулярне проведення навчальних та просвітницьких заходів для співробітників правоохоронних органів, спрямованих на підвищення їх кваліфікації та обізнаності у сфері протидії корупції;

– посилити відомчий контроль за дотриманням співробітниками правоохоронних органів антикорупційного законодавства та етичних стандартів, впровадити ефективні механізми виявлення та запобігання конфлікту інтересів;

– забезпечити чітке розмежування повноважень та сфер відповідальності різних правоохоронних органів у сфері протидії корупції, налагодити ефективні механізми їх взаємодії та координації;

– налагодити ефективну взаємодію правоохоронних органів з іншими державними органами та інститутами громадянського суспільства у сфері протидії корупції.

Впровадження цих та інших заходів сприятиме підвищенню ефективності та результативності правової роботи в рамках антикорупційної діяльності правоохоронних органів, посиленню довіри суспільства до цих органів, а також зміцненню законності та правопорядку в державі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року No 254к/96 – ВР (останні зміни: 01.01.2020) / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. No 30. Ст. 141.

2. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 року No 580-VIII (останні зміни: 03.07.2020) / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2015. No 40(41). Ст. 379.

3. Концептуальні підходи до реформування органів внутрішніх справ як складової правоохоронної системи та сектору безпеки і оборони України. Концептуальні підходи до реформування МВС у контексті загальнонаціонального плану реформ: інформ.-аналіт. матеріали до круглого столу, м. Київ, 16 квіт. 2015 р. Київ: Центр Разумкова, 2020. 56 с.

4. Негодченко О.В. Забезпечення прав та свобод людини органами внутрішніх справ: організаційно-правові засади: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2021. 39 с.

5. Проневич О.С. Поняття «поліція» («міліція») в адміністративному (поліцейському) праві сучасних держав. *Вісник* Харківського нац. університету внутр. справ. 2021. Вип. 3(54). С. 249–257.

6. Пилипів Р. Новий формат діяльності правоохоронного органу – поліції в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. No 6. С. 125–129.

7. Троян В.А. Завдання та функції Національної поліції України як складова реалізації її публічно-сервісної діяльності. *Вісник* Харківського національного університету внутрішніх справ. 2019. No 4 (75). С. 12–18.

УДК 343.8
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/77

ПРИЧИНИ ТА УМОВИ, ЯКІ СПРИЯЮТЬ ВЧИНЕННЮ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ

REASONS AND CONDITIONS THAT CONTRIBUTE TO COMMITMENT OF CRIMINAL OFFENSES IN THE SPHERE OF MILITARY SERVICE IN UKRAINE: THEORETICAL AND APPLIED ASPECTS

Семир'янов Д.Я., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального права та процесу
Державний податковий університет

Пирожик О.В., депутат
Волинська обласна рада,
уповноважений з антикорупційної діяльності
Комунальне підприємство «Волинський обласний фтизіопульмонологічний медичний центр» Волинської обласної ради

У даній науковій статті здійснено аналіз кримінальних правопорушень, що посягають на основи національної безпеки та військової служби в Україні в умовах воєнного стану, а також визначені детермінанти, які спричинюють, обумовлюють і корелюють здійснення зазначених суспільно небезпечних діянь.

Зокрема, встановлено, що однією з таких детермінант є порушення посадовими і службовими особами, які є представниками органів державної влади, нормативно-правових актів, що регулюють питання інформаційної та воєнної безпеки, та неналежне реагування суспільства і держави на такі протиправні прояви.

Крім цього, у детермінаційному комплексі причин і умов злочинів проти основ національної безпеки і військової служби в Україні виокремлені ті із них, що стосуються забезпечення соціальних прав військовослужбовців, які беруть безпосередню участь у бойових діях проти військ російської федерації.

Виходячи з цього, констатовано, що обрана тема дослідження є актуальною та такою, що має теоретичне і практичне значення, а також потребує у зв'язку з цим активізації наукових досліджень з означеної проблематики.

Враховуючи зазначене, у цій роботі розроблена низка науково обґрунтованих заходів, спрямованих на нейтралізацію, блокування, усунення тощо детермінант, які сприяють вчиненню кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки і військової служби в Україні. При цьому застосовано як загальнонаукові, так і спеціально-правові методи аргументації авторської позиції, а також позитивний зарубіжний досвід зі вказаного предмета дослідження. Більш того, доведено, що такий підхід в умовах воєнного стану в нашій державі є об'єктивно обумовленим та необхідним у контексті завдань, що стосуються протидії державі – агресору у сьогоденні.

Ключові слова: детермінанти злочинності, кримінальне правопорушення, національна безпека, військова служба, запобігання злочинам, детермінаційний комплекс причин і умов злочинності, держава-агресор.

In this scientific article, an analysis of criminal offenses that encroach on the foundations of national security and military service in Ukraine under martial law conditions, as well as determined determinants that cause, condition and correlate the implementation of the specified socially dangerous acts, is carried out.

In particular, it was established that one of these determinants is the violation by officials and officials who are representatives of state authorities of normative legal acts regulating information and military security issues, and the improper response of society and the state to such illegal manifestations.

In addition, in the deterministic complex of causes and conditions of crimes against the foundations of national security and military service in Ukraine, those related to ensuring the social rights of servicemen who take direct part in hostilities against the troops of the Russian Federation are singled out.

Based on this, it was established that the chosen topic of research is relevant and has theoretical and practical significance, as well as requires in this connection the intensification of scientific research on the specified issue.

Taking into account the above, this work has developed a number of scientifically based measures aimed at neutralizing, blocking, eliminating, etc., determinants that contribute to the commission of criminal offenses against the foundations of national security and military service in Ukraine. At the same time, both general scientific and special legal methods of argumentation of the author's position were applied, as well as positive foreign experience on the indicated subject of research. Moreover, it has been proven that such an approach in the conditions of martial law in our country is objectively determined and necessary in the context of tasks related to countering the state – aggression in the present.

Key words: determinants of crime, criminal offence, National security, Military Service, crime prevention, deterministic complex of causes and conditions of crime, the aggressor state.

Постановка проблеми. Як показують офіційні статистичні дані, з моменту відкритої військової агресії російської федерації (рф) проти України у лютому 2022 року та до теперішнього часу щорічно зростають показники як загальної злочинності, так і кримінальних правопорушень, що посягають на основи національної безпеки та військової служби [1]. Так, тільки у 2023 році в Україні було обліковано на 31,1% більше кримінальних правопорушень, ніж у 2022 (відповідно – 475 тис. 595 та 362 тис. 636). При цьому в структурі зазначених правопорушень зросла також кількість особливо тяжких злочинів (на 13,3%); тяжких злочинів (на 52%); нетяжких злочинів (на 18,6%) (ст. 12 Кримінального кодексу (КК)) та кримінальних проступків (на 30,9%) [1].

У такому ж сенсі можна вести мову й про кримінальні правопорушення, які посягають на основи національної безпеки України (розділ 1 Особливої частини КК) та військової служби (розділ 19 Особливої частини вказаного Кодексу). Так, у 2023 по зрівнянню з 2022 роком зросла кількість злочинів, пов'язаних з пособництвом державі-агресору (ст. 111-2 КК) (на 63,3%); посяганням на життя державного чи громадського діяча (ст. 112 КК) (на 50%); перешкоджанням законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань (у 2,1 рази); ін. [1].

У свою чергу, серед військових злочинів звертають на себе увагу ті із них, що мають стійку тенденцію до щорічного збільшення, а саме – це: непокора (ст. 402 КК) (на

6,6% по зрівнянню з 2022 роком); невиконання наказу (ст. 403 КК) (на 14,3%); самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 407 КК) (у 2,7 рази); дезертирства (ст. 408 КК) (у 2,4 рази); ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом (ст. 409 КК) (на 24,9%); порушення правил поводження зі зброєю, а також з речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення (ст. 414 КК) (на 11,2%); порушення правил водіння або експлуатації машин (ст. 415 КК) (на 32,9%); недбале ставлення до військової служби (ст. 425 КК) (на 38,1%); перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень (ст. 426-1 КК) (на 14,3%); образа честі і гідності військовослужбовців (ст. 435-1 КК) (на 6,1%) [1].

Без сумніву, що в такій ситуації досить важливим завданням є визначення детермінант, які сприяють вчиненню зазначених видів кримінальних правопорушень та призводять до їх постійного росту, позаяк без їх нейтралізації, блокування, усунення тощо об'єктивно неможливо ефективно протидіяти цим суспільно небезпечним діянням, особливо в умовах безперервної відкритої агресії рф проти нашої держави.

З огляду цього, слід констатувати, що обрана тема дослідження є актуальною і такою, що має теоретичне та практичне значення.

Виходячи з цього, ***метою*** даної наукової статті є обґрунтування необхідності підвищення рівня ефективності запобіжної діяльності, спрямованої на зниження кількості кримінальних правопорушень, які посягають на основи національної безпеки та військової служби в Україні, а її ***головним завданням*** – встановлення детермінант, що сприяють їх вчиненню, та розробка у зв'язку з цим відповідних заходів щодо їх усунення, нейтралізації, блокування тощо.

Стан досліджень. Результати вивчення наукової літератури показали, що досить активно та предметно розробкою зазначеної вище проблематики займаються у сьогоденні такі учені, як: А. М. Бабенко, О. М. Бандурка, В. С. Батиргареєва, В. І. Борисов, В. В. Василевич, А. А. Вознюк, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, О. М. Джужа, О. О. Дудоров, М. В. Карчевський, О. О. Кваша, І. М. Копотун, В. Я. Конопельський, Ю. В. Луценко, С. А. Мозоль, Є. С. Назимко, О. Н. Ярмиш та ін.

Поряд з цим, слід констатувати, що в умовах воєнної агресії рф проти України сформувався новий детермінаційний комплекс причин і умов даних видів злочинності, який недостатнім чином досліджений на науковому рівні, а також знижує рівень захисту об'єктів національної безпеки та військової служби, що й стало вирішальним при виборі теми даної наукової статті.

Виклад основного матеріалу. Результати вивчення наукової літератури**,** емпіричних матеріалів та інших інформаційних джерел дозволяють стверджувати, що до основних детермінант (причин, умов і корелянт) [2, с. 186–190], які, зокрема, сприяють вчиненню військових злочинів та кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки, мова про які велась вище, що взаємозв'язані поміж собою [3, с. 49–53], можна віднести наступні із них:

1. Грубе порушення на всіх рівнях в державі інформаційної безпеки України та законодавчих актів, які регулюють це питання.

Зокрема, як це витікає зі змісту Указу Президента України від 22.12.2021 № 671/2021, лише Глава держави, Прем'єр-Міністр та Міністр закордонних справ мають право офіційно висловлюватись з питань зовнішньої політики нашої країни.

Проте, досі в нашій державі діє цілий інститут «віщунів» (пророків) (національних «Ванг» тощо) [4, с. 97], які передбачають (як правило, невірно) розвиток воєнних подій в Україні та дають у зв'язку з цим різноманітні інтерв'ю представникам зарубіжних засобів масової інформації (ЗМІ), детермінуючи (у виді корелянт) таким чином певні песимістичні настрої як у суспільстві, так і в Збройних Силах України (ЗСУ) та інших військових формуваннях. Як приклад можна навести публікацію в Інтернеті одного з керівників Головного розвідувального управління (ГРУ) ЗСУ у квітні 2024 року, який безапеляційно заявив, що Україна не зможе виграти війну на полі бою [5].

Не важко у зв'язку з цим уявити, як розцінить таку «позицію» військовослужбовець на так званому «передку» (військовий сленг) [6], бо відповідь є очевидною та підтверджується офіційними статистичними даними, що стосуються військових злочинів, кількість яких зростає (непокора; невиконання наказу; дезертирство, та ін.).

Як видається, такі дії представника ГУР ЗСУ мають бути кваліфіковані як перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень (ст. 426-1 КК), звичайно, при умові, якщо він не мав доручення з цього приводу від суб'єктів, що визначені в Указі Президента України від 22.12.2021 № 671/2021.

Та, попри все, будь-який психолог у ситуації, яка складається у сьогоденні на фронті, визнає такі «віщування» шкідливими та такими, що знижують рівень як військової, так і національної безпеки України [7].

Отже, висновок з цього приводу можна зробити наступний: будь-які інформаційні «вкиди», які не входять до повноважень чи не санкціоновані в установленому на нормативно-правовому рівні, слід вважати провокаційними та такими, що посягають на інформаційну (національну та військову) безпеку України.

2. Безвідповідальне та негуманне поводження окремих командирів військових частин з питань, що стосуються проведення службових розслідувань за фактами загибелі чи отримання поранень військовослужбовцями на фронті [8].

Мова у даному випадку ведеться про те, що замість письмового висновку, у якому має бути здійснена оцінка настання юридичного факту (смерті чи травматизму) [9, с. 240–241], уповноважена військова посадова особа констатує не «смерть, яка наступила в результаті виконання потерпілим бойового завдання», а лише факт «смерті особи», що, у свою чергу, тягне за собою настання різних юридичних наслідків для останнього та його законних представників [9, с. 241] (у ЗСУ та інших військових формуваннях це, наприклад, впливає на суми гарантованих виплат для осіб, які загинули у бою чи отримали у зв'язку з цим поранення).

Є й інший бік цієї проблеми, а саме: у результаті порушення принципу справедливості знижується рівень самовідданості військовослужбовців у ході виконання ними бойових завдань та кількість пов'язаних з цим військових злочинів (ухилення від військової служби (ст. 409 КК); недбале ставлення до військової служби (ст. 425 КК); образа честі і гідності військовослужбовців (ст. 435-1 КК) ін.).

Як видається, для усунення, нейтралізації. блокування тощо детермінант, які сприяють вчиненню вказаних кримінальних правопорушень, варто на рівні спеціальної постанови Кабінету Міністрів України затвердити Положення про порядок проведення службового розслідування у Збройних Силах України та інших військових формуваннях за фактами отримання травм (поранень) та загибелі (смерті) військовослужбовців при виконання військового обов'язку замість існуючих та таких, що суперечать вимогам Конституції України (ст. 8 та п. 17 ст. 92), відомчих нормативно-правових актів з означених питань [10], позаяк діяльність ЗСУ має регулюватись виключно законами.

3. Постійне порушення командирами всіх рівнів у ЗСУ та інших військових формувань принципу рівності військовослужбовців перед законом (ст. 24 Конституції України).

Сутність даної проблеми полягає у тому, що замість забезпечення усіх військовослужбовців обмундируванням та озброєнням за визначеними правовому рівні нормами, цю проблему у військових частинах (а, це бездіяльність і безконтрольність тилових служб Міністерства оборони України) перекладають на «плечі» військовослужбовців та їх родин, не рахуючись з їх матеріальними можливостями з цього приводу [11].

Таким чином, на фронті потенційні та реальні небезпеки для військовослужбовців є різними, а саме – вони, звичайно, зменшуються для тих із них, що мають додаткові елементи і засоби захисту, придбані за свій кошт (або гроші родичів чи волонтерів), та підвищуються для тих, хто такої змоги не має, а це – несправедливо, бо військовий обов'язок вони виконують однаково та разом (в окопі, бліндажі, доті тощо).

Без сумніву, не можна у такій ситуації позбавити іншу категорію військовослужбовців права на самозабезпечення і підвищення рівня своєї захищеності (і це теж справедливо), але очевидним у зв'язку з цим є й інший висновок: не можна залишати без додаткових засобів захисту й тих військовослужбовців, які об'єктивно не в змозі придбати за свої кошти (чи родичів або волонтерів) додаткові елементи безпеки на війні.

Знову ж таки, як видається, вихід у даному випадку лежить у площині діяльності командирів всіх рангів ЗСУ та інших військових формувань, які мають ініціювати затвердження на рівні Кабінету Міністрів України спеціальної постанови замість нині діючої (застарілої морально і фактично) відповідної Інструкції з означених питань [11].

4. Інші детермінанти, мова про які ведеться в науковій літературі, що детермінують посягання на національну безпеку України та об'єкти військової служби [12].

Висновок. Отже, проведений аналіз деяких детермінант, які сприяють вчиненню кримінальних правопорушень у сфері національної безпеки та військової служби України, дає підстави стверджувати, що без їх усунення, нейтралізації, блокування тощо об'єктивно неможливо підвищити рівень захищеності національних інтересів у цілому та, зокрема, військової безпеки нашої держави в умовах воєнного стану, що, у свою чергу, має стати також предметом активних наукових розробок у сьогоденні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2023 року. *Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування*. Офіс генерального прокурора: оф. вебсайт. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення 18.05.2024).
2. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3-х кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. *Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки*. 424 с.
3. Луценко Ю. В. Теоретико-правові аспекти воєнної сфери в системі державної безпеки України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. Вип. 3(32). С. 49–53.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. О. Єрошенко. Донецьк: ТОВ «Глорія Трейд», 2012. 864 с.
5. Черновол К. Україна не зможе виграти війну лише на полі бою, – представник ГУР. Уніан: оф. вебсайт. 2024. URL: https://www.unian.ua/war/ukrajina-ne-zmozhe-vigrati-viynu-lishe-na-poli-boyu-predst (дата звернення 18.05.2024).
6. Військовий жаргон – Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org. (дата звернення 18.05.2024).
7. Нагорна Н. «Війна людей з'їдає»: як на фронті психологи допомагають воїнам ЗСУ і чому фахівцям теж складно. ТСН: оф. вебсайт. 2024. URL: https://tsn.ua/exclusive/nabridla-cya-viyna-yak-na-fronti-psihologi-dopomagayut-voyinam-zsu-i-pro-scho-mriyut-zahisniki-ukrayini-2502514.html (дата звернення 18.05.2024).
8. Колб О. Г., Пирожик О. В. Сучасні законодавчі підходи у сфері оборони України та їх вплив на стан забезпечення національної безпеки. *Право та державне управління*. 2023. № 1. С. 157–162.
9. Теорія держави і права: підруч. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.: за заг. ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2014. 368 с.
10. Про затвердження Порядку проведення службового розслідування у Збройних Силах України: наказ Міністерства оборони України від 21.11.2017 № 608. *Верховна Рада України*. *Законодавство України*: оф. вебсайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua (дата звернення 18.05.2024).
11. Інструкція про організацію речового забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України в мирний час та особливий період: наказ Міністерства оборони України від 29.04.2016 № 232. *Верховна Рада України*. *Законодавство України*: оф. вебсайт. URL:https://zakon.rada.gov.ua (дата звернення 18.05.2024).
12. Колб О. Г., Пирожик О. В. Особливості реалізації пробаційних програм щодо засуджених у Збройних Силах України. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення*: матеріали міжвідом. наук.-практ. кр. столу (Київ, 02.11.2023). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 40–42.

УДК 343.2
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/78

ВИДИ ТА ФОРМИ ПРОЯВУ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА В УМОВАХ ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

TYPES AND FORMS OF DOMESTIC VIOLENCE IN THE CONDITIONS OF MARITAL STATE

Тагієв С.Р., д.ю.н., доцент, Заслужений юрист України,
завідувач кафедри кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології
Пенітенціарна академія України

У статті досліджено питання щодо видів та форм домашнього насильства в умовах воєнного стану.

Наголошено на тому, що домашнє насильство – умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи.

Воєнний стан не є прямим чинником домашнього насильства, а лише може збільшити ризики та екстремальні умови, в яких такі випадки стають більш ймовірними. Важливо приділяти увагу заходам попередження та боротьби з домашнім насильством незалежно від того, чи діє воєнний стан чи ні.

Як висновок, сказано про те, що домашнє насильство є великою проблемою в українському суспільстві, особливо в умовах дії воєнного стану. Відомо, що у більшості випадків жертвами домашнього насильства стають жінки та діти.

Умови воєнного стану можуть погіршити відносини в сім'ї та викликати збільшення ризику домашнього насильства. У таких випадках важливо надавати допомогу та підтримку жертвам та вживати заходів для запобігання подальшого насильства.

Форми прояву домашнього насильства в умовах дії воєнного стану можуть бути дуже різноманітними, від психологічного тиску та емоційного насильства до фізичних побоїв та сексуальних домагань. Часто воєнний стан збільшує напруженість в родинах, збільшує кількість конфліктів та агресії.

Одним з важливих кроків у боротьбі з домашнім насильством є освіта населення щодо шкідливості такої поведінки та виховання підлітків та дітей щодо більш толерантного та поважного ставлення до інших людей. Також важливо забезпечити підтримку та допомогу жертвам домашнього насильства, включаючи психологічну, медичну та правову допомогу.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, кваліфікація, види домашнього насильства, кримінальна відповідальність, сексуальне насильство, сім'я, діти.

The article examines the issue of types and forms of domestic violence under martial law.

It is emphasized that domestic violence is a deliberate and systematic perpetration of physical, psychological or economic violence against a spouse or ex-spouse or another person with whom the perpetrator is (was) in a family or close relationship, which leads to physical or psychological suffering, health disorders I, loss of work capacity, emotional dependence or deterioration of the quality of life of the victim.

Martial law is not a direct cause of domestic violence, but can only increase the risks and extreme conditions in which such cases become more likely. It is important to pay attention to measures to prevent and combat domestic violence, regardless of whether martial law is in effect or not.

As a conclusion, it is said that domestic violence is a big problem in Ukrainian society, especially in the conditions of martial law. It is known that women and children are victims of domestic violence in most cases.

Martial law conditions can worsen family relationships and increase the risk of domestic violence. In such cases, it is important to provide help and support to victims and take steps to prevent further violence.

The forms of manifestation of domestic violence under martial law can be very diverse, from psychological pressure and emotional violence to physical beatings and sexual harassment. Often, martial law increases tensions in families, increases the number of conflicts and aggression.

One of the important steps in the fight against domestic violence is educating the population about the harmfulness of such behavior and educating teenagers and children about a more tolerant and respectful attitude towards other people. It is also important to provide support and assistance to victims of domestic violence, including psychological, medical and legal assistance.

Key words: criminal offense, qualification, types of domestic violence, criminal responsibility, sexual violence, family, children.

Постановка проблеми. 24 лютого 2022 року почалось повномасштабне вторгнення військ рф на територію незалежної, суверенної, правової держави – України.

Відтоді, функціонування всього суспільного та державного механізму зазнало вимушених змін. Кожна людина, кожна сім'я зіткнулась з безліччю проблем.

Однією з найбільш серйозних проблем, з якою зіткнулися багато людей в Україні в умовах дії воєнного стану, є домашнє насильство. У цих умовах, домашнє насильство може приймати різноманітні форми та виявлятися в різних видів насильства.

Незважаючи на запроваджений воєнний стан та зосередження уваги всієї світової спільноти на обставинах цієї війни, злочинність продовжує існувати в нашій державі попри воєнні дії. Одним із злочинів, який залишається невидимим зараз, є **гендерно-обумовлене насильство,** а саме *домашнє насильство, яке має тенденцію до загострення в умовах збройного конфлікту.* Це дійсно серйозна проблема, яка потребує пильної уваги і заходів з боку держави та громадськості. Насильство в родині може бути надзвичайно складним умовою, зокрема під час воєнного стану, коли збільшується ризик посилення агресії в сім'ї.

Виклад основного матеріалу. Поняття «насильство в сім'ї», «домашнє насильство» вживається в міжнародно-правових актах обов'язкового та рекомендаційного характеру, що існують як на рівні ООН, так і Ради Європи та Європейського Союзу. Серед них слід виділити Загальну декларацію прав людини 1948 року [1], яка вважається основним документом у сфері захисту прав людини. У Декларації були проголошені принципи юридичної рівності, а також заборона дискримінації за будь-якою ознакою, в т.ч. відповідно до статі.

У Декларації про ліквідацію дискримінації щодо жінок 1967 року, яка пізніше була замінена в 1979 році однойменною Конвенцією, зазначається, що необхідно вжити всіх необхідних заходів для підготовки громадської думки в напрямку національних прагнень викорінити забобони, звичаї та всі інші прояви, засновані на ідеї неповноцінності жінки [2].

Декларація про викорінення насильства щодо жінок 1993 року, яка визнавала насильством щодо жінок будь-який акт насильства, вчинений за ознакою статі, який завдає або може завдати фізичної, сексуальної чи психологічної шкоди або страждань жінкам, а також погрози до вчинення таких дій, примус або до примусу позбавлення волі в громадському чи приватному житті. У Декларації також зазначено, що насильство щодо жінок охоплює випадки фізичного, сексуального та психологічного насильства, яке має місце в сім'ї [3, с. 23].

Дія воєнного стану може призвести до погіршення ситуації з домашнім насильством в Україні. Це пов'язано з тим, що воєнний стан може створити екстремальні умови, в яких люди можуть відчувати більшу напругу та стрес, що може призвести до зростання випадків насильства в родинах.

Крім того, воєнний стан призводить до збройних конфліктів та бойових дій, що може призвести до тимчасового переселення людей з їх домівок, зміни умов життя та незабезпеченості базових потреб, таких як житло, їжа та медична допомога. Ці чинники можуть погіршити ситуацію з домашнім насильством, зокрема у випадках, коли жертви насильства мають обмежений доступ до засобів захисту та допомоги [4].

Проте, важливо зауважити, що воєнний стан не є прямим чинником домашнього насильства, а лише може збільшити ризики та екстремальні умови, в яких такі випадки стають більш ймовірними. Важливо приділяти увагу заходам попередження та боротьби з домашнім насильством незалежно від того, чи діє воєнний стан чи ні.

Воєнний стан може призвести до збільшення випадків домашнього насильства у сім'ях. Це може бути пов'язано зі стресом, нестабільністю та загрозою безпеки, які супроводжують війну. Ось деякі з видів та форм прояву домашнього насильства, які можуть виникати в умовах дії воєнного стану:

– фізичне насильство: це може включати удари, бійки, тілесні покарання та інші форми насильства;

– психо-емоційне насильство: це може включати шантаж, критику, інтимні образи, залякування, ізоляцію від суспільства, контроль за діяльністю та способом життям жертви, примус до виконання певних дій або погрози;

– сексуальне насильство: це може включати примус до статевих дій, насильство під час статевих дій або знущання зі статевих органів;

– економічне насильство: це може включати контроль за фінансами та відсутність доступу до грошей, знущання за приводом грошей або неправильний контроль над фінансовими ресурсами.

В Україні діє чимало нормативно-правових актів, які сприяють попередженню та попередженню домашнього насильства, гарантують допомогу та захист прав, свобод та інтересів людини і громадянина, у тому числі дітей. Ці правовідносини регулюються як національним, так і міжнародним законодавством. Однак проблема ця токсична, охоплює всі території нашої країни. У 2017 році в Україні було прийнято Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», який криміналізує домашнє насильство. Закон також запроваджує низку позитивних заходів щодо протидії домашньому насильству, зокрема, вдосконалено порядок надання послуг потерпілим, створено спеціальні підрозділи поліції для розгляду випадків домашнього насильства [5].

Відповідно до статті 126^1 КК України домашнє насильство – умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи.

Домашнє насильство є однією з найсерйозніших проблем сучасного суспільства, яка потребує чіткого правового регулювання та відповідної кваліфікації з боку судових органів. Верховний Суд України (ВСУ) визначив підходи до кваліфікації домашнього насильства, які вказують на глибоке розуміння суті проблеми та необхідність систематичного підходу до її вирішення.

У постанові від 25 лютого 2021 року у справі № 583/3295/19 ВСУ уточнив, що систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства є закінченим кримінальним правопорушенням з моменту вчинення хоча б одного з видів насильства втретє, що призводить до певних наслідків. Важливо, що документування перших двох актів насильства є важливим, але не єдиним доказом систематичності. Це означає, що суди можуть враховувати різні види доказів для встановлення факту насильства [6].

У постанові Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду від 12 лютого 2020 року у справі № 453/225/19 було встановлено, що будь-яке кримінальне правопорушення, що містить елементи домашнього насильства, підпадає під відповідну кваліфікацію незалежно від того, чи вказано ці елементи в інкримінованій статті Кримінального кодексу (КК). Це означає, що навіть якщо конкретні ознаки домашнього насильства не вказані в статті КК, їх наявність робить діяння злочином, пов'язаним із домашнім насильством. Це підкреслює важливість контекстуальних ознак і реальних обставин справи для її кваліфікації [7].

Постанова Верховного Суду від 21 грудня 2021 року у справі № 236/2450/20 додатково розкриває поняття систематичності насильства, вказуючи, що попередні епізоди насильства є предметом доказування у справах за ст. 126-1 КК. Це означає, що нові епізоди насильства, які були об'єднані єдиним умислом, не потребують внесення нових записів до ЄРДР, якщо вони є частиною триваючого кримінального правопорушення. Це положення спрощує процес доказування та дозволяє більш ефективно притягувати винних до відповідальності.

Постанова Верховного Суду від 14 червня 2022 року у справі № 585/3184/20 уточнює, що доведення факту домашнього насильства не вимагає використання конкретних видів доказів. Систематичність може бути підтверджена, зокрема, попереднім притягненням до адміністративної відповідальності за ст. 173-2 КУпАП. Це підкреслює гнучкість судового підходу та важливість всебічного розгляду обставин справи [8].

Таким чином, судова практика ВСУ щодо кваліфікації домашнього насильства демонструє системний та комплексний підхід до вирішення цієї проблеми. Вона враховує як специфічні правові норми, так і загальні принципи права, забезпечуючи захист прав жертв насильства та ефективне притягнення винних до відповідальності.

Висновки. Отже, домашнє насильство є великою проблемою в українському суспільстві, особливо в умовах дії воєнного стану. Відомо, що у більшості випадків жертвами домашнього насильства стають жінки та діти.

Умови воєнного стану можуть погіршити відносини в сім'ї та викликати збільшення ризику домашнього насильства. У таких випадках важливо надавати допомогу та підтримку жертвам та вживати заходів для запобігання подальшого насильства.

Форми прояву домашнього насильства в умовах дії воєнного стану можуть бути дуже різноманітними, від психологічного тиску та емоційного насильства до фізичних побоїв та сексуальних домагань. Часто воєнний стан збільшує напруженість в родинах, збільшує кількість конфліктів та агресії.

Одним з важливих кроків у боротьбі з домашнім насильством є освіта населення щодо шкідливості такої поведінки та виховання підлітків та дітей щодо більш

толерантного та поважного ставлення до інших людей. Також важливо забезпечити підтримку та допомогу жертвам домашнього насильства, включаючи психологічну, медичну та правову допомогу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна декларація прав людини від 10 рудня 1948 року. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 3103
2. Комітет економічних, соціальних і культурних прав: Документ ООН E/C.12/1995/15 від 8 груд. 1995 р. П. 25.
3. Запобігання та протидія проявам насильства щодо дітей. Навчально-методичний посібник / Ю. Шемшученко. та ін. Київ: ФОП Нічога С. О. 2020. 196 с.
4. Запобігання та протидія домашньому насильству : Інформаційні матеріали для фахівців, які працюють з дітьми та молоддю в громадах. К.: Держ. ін-т сімейної та молодіжної політики, 2018. 32 с.
5. Особливості відповідальності за домашнє насильство в умовах воєнного стану. 2022. URL: https://dnz46.rv.ua/16309/
6. Постанова Верховного Суду від 25 лютого 2021 року у справі № 583/3295/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95213443
7. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 12 лютого 2020 року у справі № 453/225/19. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/87602679
8. Постанова Верховного Суду від 14.06.2022 у справі № 585/3184/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105301745

РОЗДІЛ 9
КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.13:34.037(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/79

СИСТЕМА ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДІЗНАВАЧА ЗА НЕВИКОНАННЯ ЧИ НЕНАЛЕЖНЕ ВИКОНАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ

SYSTEM OF LEGAL RESPONSIBILITY OF THE INQUIRER FOR NON-PERFORMANCE OR IMPROPER PERFORMANCE OF PROCEDURAL OBLIGATIONS

Андрушко О.В., д.ю.н., доцент,
доцент кафедри теорії права та кримінально-процесуальної діяльності
Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

У статті висвітлюються проблемні питання про юридичну відповідальність дізнавачів. Метою цієї статті є розроблення теоретико-нормативної конструкції системи юридичної відповідальності дізнавачів на основі її галузевої ознаки. Відмічається, що у вітчизняній юридичній науці вкрай мало досліджуються питання юридичної відповідальності суб'єктів кримінального провадження. Систему юридичної відповідальності дізнавачів як суб'єктів кримінального провадження за галузевою ознакою складають наступні види: кримінальна, кримінальна процесуальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільно-правова та матеріальна юридична відповідальність. Спостерігається неоднорідність реалізації будь-якого виду юридичної відповідальності щодо дізнавачів, оскільки їх юридична відповідальність за невиконання чи неналежне виконання процесуальних обов'язків зумовлюється не лише їх кримінальним процесуальним статусом, а й почасти їх адміністративно-правовим статусом правоохоронного органу, в якому вони обіймають посаду. Також це зумовлюється істотними суперечностями чинного законодавства між собою та невідповідності його в окремих частинах Конституції України. Окремо звертається увага, що у цій системі адміністративна юридична відповідальність повинна бути трансформована у кримінальну процесуальну відповідальність для усіх суб'єктів та учасників кримінального провадження. Стосовно владних суб'єктів кримінального провадження кримінальна процесуальна відповідальність повинна застосовуватися та розумітися юридичною відповідальністю й при застосуванні правопоновлюючих санкцій, адже правопоновлювальна функція для процесуальної відповідальності є більш важливою ніж каральна. Наголошується, що перспективним та вкрай важливим є необхідність уніфікації дисциплінарної відповідальності для усіх суб'єктів публічної служби та запровадження самостійної галузі дисциплінарного права та дисциплінарної юстиції в цілому. За результатами характеристики галузевого та спеціального законодавства робиться висновок, що потребується гармонізація чинного законодавства в частині цивільно-правової та матеріальної відповідальності суб'єктів кримінального провадження, також і дізнавачів.

Усе наведене свідчить про необхідність розробки єдиної концепції юридичної відповідальності суб'єктів кримінального провадження.

Ключові слова: юридична відповідальність, дізнавач, кримінальна відповідальність, кримінальна процесуальна відповідальність, адміністративна відповідальність, дисциплінарна відповідальність, цивільно-правова відповідальність, матеріальна відповідальність.

The article highlights problematic issues about the legal responsibility of inquirer. The purpose of this article is to develop a theoretical-normative structure of the system of legal responsibility of researchers based on its branch characteristics. It is noted that the issues of legal responsibility of the subjects of criminal proceedings are studied very little in domestic legal science. The system of legal responsibility of the determiners as subjects of criminal proceedings by branch is the following types: criminal, criminal-procedural, administrative, disciplinary, civil-law and material legal responsibility. There is heterogeneity in the implementation of one or another type of legal responsibility for inquirers, since their legal responsibility for non-fulfillment or improper fulfillment of procedural duties is determined not only by their criminal procedural status, but also partly by their administrative-legal status of the law enforcement body in which they hold a position. It is also caused by significant contradictions between the current legislation and its inconsistencies in certain parts of the Constitution of Ukraine. Separate attention is drawn to the fact that in this system, administrative legal responsibility must be transformed into criminal procedural responsibility for all subjects and participants in criminal proceedings. In relation to powerful subjects of criminal proceedings, criminal procedural responsibility should be applied and understood as legal responsibility when applying updating sanctions, because the updating function for procedural responsibility is more important than punitive. It is emphasized that the need to unify disciplinary responsibility for all subjects of public service and introduce an independent field of disciplinary law and disciplinary justice as a whole is promising and extremely important. Based on the results of the characterization of the sectoral and special legislation, it is concluded that there is a need for harmonization of the current legislation in terms of civil and material responsibility of subjects of criminal proceedings, as well as inquirer.

All of the above indicates the need to develop a unified concept of legal responsibility of the subjects of criminal proceedings.

Key words: legal responsibility, inquirer, criminal responsibility, criminal procedural responsibility administrative responsibility, disciplinary responsibility, civil legal responsibility, material responsibility.

Актуальність. У вітчизняній юридичній науці вкрай мало досліджуються питання юридичної відповідальності суб'єктів кримінального провадження. Адже важливою юридичною гарантією виконання ними своїх процесуальних обов'язків є насамперед інститут їх юридичної відповідальності. Цей інститут є комплексним та міждисциплінарним, охоплює різні галузеві види відповідальності, а тому зустрічаються поодинокі наукові праці щодо того, чи іншого виду юридичної відповідальності будь-якого суб'єкта кримінального провадження. А от щодо юридичної відповідальності дізнавачів нами не виявлено жодних наукових розвідок. І це не випадково, оскільки такий суб'єкт кримінального провадження у сучасному його функціональному призначенні з'явився в нашому кримінальному провадженні відносно недавно у зв'язку з доповненнями до КПК України [1] згідно із Законом № 2617-VIII від 22.11.2018 [2].

На фоні недостатньої наукової розробки питань про систему юридичної відповідальності дізнавачів, маємо єдине неконкретизоване нормативне визначення про його відповідальність у ст. 1 ст. 40-1 КПК України: «Дізнавач несе відповідальність за законність та своєчасність здій-

снення дізнання» [1], що достеменно не дає нам уявлення про систему його юридичної відповідальності за невиконання чи неналежне виконання процесуальних обов'язків, що певним чином зумовлює актуальність цієї публікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним підґрунтям цієї публікації стали праці науковців Р.М. Білокінь, О.В. Кузьменко, А.В. Мурзановська, О.Ф. Скакун, М.Є. Шумило та ін., в яких закладено доктринальні підходи до визначення системи юридичної відповідальності суб'єктів кримінального провадження.

Метою цієї статті є розроблення теоретико-нормативної конструкції системи юридичної відповідальності дізнавачів на основі її галузевої ознаки.

Виклад основних результатів дослідження. У різних наукових працях виділяють різне число галузевих видів юридичної відповідальності суб'єктів кримінальної відповідальності. Якщо усіх їх сумувати, то виходить шість видів юридичної відповідальності: кримінальна, кримінальна процесуальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільно-правова та матеріальна юридична відповідальність. Але чи застосовується ця матриця щодо дізнавачів? Далі розглянемо на основі цієї теоретичної матриці нормативно-правові передумови існування того, чи іншого виду юридичної відповідальності.

Насамперед *кримінальна юридична відповідальність дізнавача*. У галузевій системі юридичної відповідальності за правопорушення в кримінальному процесі чільне місце посідає кримінальна відповідальність, оскільки наступає за протиправні діяння з підвищеною суспільною небезпекою, за кримінальні правопорушення. КК України [3] в якості суб'єкта кримінальної відповідальності прямо визначає дізнавача (або має на увазі під іншими термінами) у таких статтях, які умовно можна поділити на дві групи:

1) кримінальні правопорушення дізнавача, як суб'єкта кримінальної відповідальності чи «службової особи, яка займає відповідальне становище» відповідно до п. 2 примітки до ст. 368 КК України): «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою» (ст. 368 КК України); «Незаконне збагачення» (ст. 368-5 КК України); «Невиконання судового рішення» (ст. 382 КК України);

2) кримінальні правопорушення дізнавача суто процесуального характеру, пов'язані з безпосереднім здійсненням дізнання: «Завідомо незаконні затримання, привід, домашній арешт або тримання під вартою» (ст. 371 КК України); «Притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності» (ст. 372 КК України); «Примушування давати показання» (ст. 373 КК України); «Порушення права на захист» (ст. 374 КК України); «Розголошення даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування» (ст. 387 КК України).

Видається, така класифікація досить умовна, а перелік складів кримінальних правопорушень неповний, але навіть і їх наявність дає нам підстави стверджувати про те, що кримінальна відповідальність дізнавача за невиконання чи неналежне виконання своїх процесуальних обов'язків законодавчо визначена.

Разом з тим, слід зазначити, що засудження такої посадової особи, буде тягнути й негативні наслідки в його професійній діяльності, а саме така особа підлягає звільненню.

Кримінальна процесуальна юридична відповідальність. Полеміка з цього приводу лежить у двох площинках: 1) чи існує така відповідальність взагалі? і 2) якою мірою вона стосується публічних (владних) суб'єктів кримінального провадження, яким є дізнавач?

На сьогодні загалом легітимність кримінальної процесуальної відповідальності в науці доведена (Р.М. Білокінь [4], А.В. Мурзановська [5], М.Є. Шумило [6] та ін.). Однак, будь-яка юридична відповідальність в перебігу сучасного правового мислення пов'язується із застосуванням попервах каральних чи штрафних санкцій. Нами доводилося, що стосовно владних суб'єктів кримінального провадження кримінальна процесуальна відповідальність повинна застосовуватися та розумітися юридичною відповідальністю й при застосуванні правопоновлюючих санкцій, адже «правопоновлювальна функція для процесуальної відповідальності є більш важливою ніж каральна» [7, с. 51].

Однозначно, що для кримінальної процесуальної відповідальності більшою мірою притаманні заходи правопоновлення, про які О.Ф. Скакун констатує, що «в умовах переходу до формування громадянського суспільства та правової держави виросло значення правопоновлювальної відповідальності» [8, с. 439].

Тому, на нашу думку, «кримінальна процесуальна відповідальність містить підсистеми каральної (штрафної) та правопоновлювальної відповідальності, майнової та немайнової відповідальності, кримінальної процесуальної відповідальності свідка, експерта тощо» [7, с. 139]. Безумовно, що «кримінальна процесуальна відповідальність реалізується в межах кримінального провадження. Цій відповідальності більшою мірою притаманні правопоновлювальні, ніж каральні заходи, оскільки для самозбереження нормального ходу процесу, як динамічного явища, важливішим є ефект постійного самоконтролю, відновлення прав суб'єктів процесу та правовідносин, належних правових процедур, ніж факт кари» [7, с. 316].

Систему заходів кримінальної процесуальної відповідальності (правопоновлюючої її компоненти) для дізнавача, на нашу думку, складають:

скасування за наявності відповідних підстав процесуальних рішень дізнавача (п. 7 ч. 2 ст. 36, п. 1 ч. 2 ст. 307 та ін. ст. КПК України);

відсторонення дізнавача від проведення дізнання за ініціативою прокурора або з власної ініціативи за наявності підстав, передбачених КПК, для його відводу (самовідводу) або неефективного дізнання (п. 2 ч. 2 ст. 39-1 КПК України);

рішення про відвід, якщо за наявності підстав для відводу не був заявлений самовідвід (ст. 77 КПК України);

визнання доказів недопустимими (ст. 86–89 КПК України);

правові наслідки за результатами оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування (ч. 2 ст. 307 КПК України) та ін.

У своїй дисертації ми зробили висновок, що «для владних та професійних суб'єктів процесу має наставати лише правопоновлювальна процесуальна відповідальність, що має преюдиціальне значення для їхньої можливої подальшої дисциплінарної відповідальності. Факти вчинення процесуальних правопорушень владними та професійними суб'єктами повинні фіксуватися в їхньому досьє на підставі окремої ухвали (постанови) суду, прокурора і слідчого, а тому КПК України потрібно доповнити ст. 110-1 відповідного змісту» [7, с. 386].

Чи можлива *адміністративна юридична відповідальність* дізнавача? Видається, що за окремі правопорушення можлива, а саме: «Прояв неповаги до суду або Конституційного Суду України» (ст. 185-11 КУпАП), «Розголошення відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист» (ст. 185-11 КУпАП) [9], хоча це швидше надумана нами нормативна конструкція через те, що чітко суб'єкти такої відповідальності у названих статтях не визначені, а тому туди можуть бути включені й дізнавачі.

Однак, адміністративна відповідальність за правопорушення кримінального процесуального характеру – це чужорідне тіло в системі кримінального та інших процесів. Адміністративними правопорушеннями процесуального характеру шкода наноситься не встановленому порядку державного управління, а шкода наноситься

встановленому порядку відправлення правосуддя, що не є державним управлінням. Тому «природно, що діяльність судових інстанцій будь-якого роду ґрунтується на процесуальних і судовоорганізаційних нормах, а не на нормах адміністративного права. Але зате сама організація судових органів частково зрегульована адміністративним правом» [7, с. 332].

Слід заперечити викладеним у літературі пропозиціям про можливість притягнення адвоката до адміністративної відповідальності за вчинення правопорушень у процесі за неповагу до суду [10, с. 15]. Сумнівно покладати адміністративну відповідальність на осіб й за порушення процесуального порядку проведення слідчих дій [11, с. 9]. Вважаємо, що адвокати, судді, прокурори, слідчі та дізнавачі як професійні суб'єкти повинні нести каральну відповідальність за процесуальні правопорушення лише в порядку кримінального чи дисциплінарного провадження. Це випливає зі змісту ст. 15 КУпАП: «особи, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів або спеціальних положень про дисципліну, у випадках, прямо передбачених ними, несуть за вчинення адміністративних правопорушень дисциплінарну відповідальність, а в інших випадках – адміністративну відповідальність на загальних підставах» [9].

Альтернативою адміністративній відповідальності суб'єктів кримінального повинна стати їх дисциплінарна та кримінальна процесуальна (правопоновлювальна) відповідальність.

Дисциплінарна юридична відповідальність дізнавача. Спершу необхідно зазначити, що дисциплінарна відповідальність немає своєї галузі права, а покоїться в інших галузях: трудове, адміністративне тощо, а тому й різноманітні законодавство та практика щодо її застосування. З другого боку, статус дізнавача в контексті його дисциплінарної відповідальності залежить від того в якому правоохоронному органі проходить службу та чи інша особа, яка обіймає відповідну посаду. Відповідно до ч. 3 ст. 38 КПК України «Дізнання здійснюють підрозділи дізнання або уповноважені особи інших підрозділів: а) органів Національної поліції; б) органів безпеки; в) органів Бюро економічної безпеки України; г) органів Державного бюро розслідувань; ґ) Національного антикорупційного бюро України» [1].

Зі змісту законодавчих актів робимо висновок, що на дізнавачів органів Національної поліції (ч. 2 ст. 19 Закону України «Про Національну поліцію») [12], органів Бюро економічної безпеки України (абз. 2 ч. 5 ст. 19 Закону України «Про Бюро економічної безпеки України») [13], органів Державного бюро розслідувань (ч. 6 ст. 14 Закону України «Про Державне бюро розслідувань) [14] поширюється Дисциплінарний статут Національної поліції України [15].

У ч. 6 ст. 10 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» [16] указано, що «На осіб начальницького складу Національного бюро поширюється положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ та Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України» [17].

Щодо дізнавачів органів безпеки, то на них свою дію поширює Дисциплінарний статут Збройних Сил України [18].

Підсумовуючи наведене слід зазначити, що усі згадані вище статути містять різні вимоги до дисципліни, різні види заохочення та стягнення, строки дисциплінарних проваджень (розслідувань) тощо. Вони мають силу закону, однак питання дисциплінарної відповідальності широко урегульовуються й підзаконними нормативними актами (визначення складів дисциплінарних проступків). Приміром, у п. 2 розд. ІІ наказу МВС України від 07 листопада 2018 р. № 893 «Порядок проведення службових розслідувань у НПУ» [19] містить 11 абзаців, в яких названі випадки, за наявності яких обов'язково призначається службове розслідування. По суті ці випадки є описом диспозицій дисциплінарних правопорушень: «недотримання норм кримінального процесуального законодавства України під час проведення досудового розслідування», «приховування від обліку заяв і повідомлень про вчинені кримінальні та адміністративні правопорушення, які були відомі поліцейському, але не отримали реєстраційного номера або не були зафіксовані ним у встановленому законодавством України порядку» та ін.

А це суперечить вимогам викладеним у п. 22 ст. 92 Конституції України, в якій зазначено, що «Виключно законами України визначаються: 22) засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них» [20].

Таке різноманіття нормативного підґрунтя дисциплінарної відповідальності й те, що ще у 2005 р. О.В. Кузьменко для розв'язання назрілих проблем дисциплінарної відповідальності запропонувала прийняти Кодекс України «Про дисциплінарну відповідальність», де визначити її концептуальні засади та процесуальну форму її реалізації [21, с. 271] та ін. підводить нас до висновку про необхідність уніфікації дисциплінарної відповідальності для усіх суб'єктів публічної служби, запровадження самостійної галузі дисциплінарного права та дисциплінарної юстиції в цілому.

Цивільно-правова юридична відповідальність дізнавача. Цивільно-правова (деліктна) відповідальність владних суб'єктів кримінального провадження можлива в порядку регресу. Зазвичай механізм відшкодування деліктної шкоди визначають за схемою, що складається з двох етапів: 1) відшкодування шкоди державою; 2) відповідальність перед державою суб'єктів провадження в порядку регресу (зворотної вимоги) [22, с. 224].

Згрупувавши тексти профільних законів України про органи, працівники яких наділені повноваженнями на здійснення дізнання, про їх майнову (цивільно-правову відповідальність) ми отримали такі вихідні тези:

у разі порушення працівником органу під час виконання ним своїх службових обов'язків прав чи свобод людини або громадянина орган у межах своєї компетенції вживає заходів із поновлення цих прав чи свобод, відшкодування завданої матеріальної і моральної шкоди та притягнення винних до відповідальності (для дізнавачів Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро України, Бюро економічної безпеки України) [13; 14; 16];

держава відповідно до закону відшкодовує шкоду, завдану фізичній або юридичній особі рішеннями, дією чи бездіяльністю органу або підрозділу органу, працівником під час здійснення ними своїх повноважень (для дізнавачів Бюро економічної безпеки України, Національної поліції) [12; 13];

співробітники Служби безпеки України, які виконують свої обов'язки відповідно до наданих законодавством повноважень і в рамках Закону, не несуть відповідальності за завдані майнові збитки. Такі збитки відповідно до законодавства компенсуються за рахунок державного бюджету Службою безпеки України. За протиправні дії та бездіяльність вони несуть дисциплінарну, адміністративну та кримінальну відповідальність [23].

З цих тез зостається проблемним визначити наступне: чи у всіх випадках дізнавач того, чи іншого органу підлягає цивільно-правовій (деліктній майновій) відповідальності у разі невиконання чи неналежного виконання своїх процесуальних обов'язків внаслідок чого спричинено матеріальну або моральну шкоду фізичним чи юридичним особам? При цьому упущена фізична шкода.

Іншою підставою цивільно-правової відповідальності дізнавачів є ст. 1176 ЦК України «Відшкодування

шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду» [24], але й вона відсилає по Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» [25]. Констатуємо, що у ЦК України і названому Законі України істотно звужуються межі відповідальності держави та її акторів, оскільки в цих законах звужується коло підстав відшкодування, а це в свою чергу не відповідає ст. 3 та 56 Конституції України, яка ніяких нормативних передумов до звуження загального обов'язку відшкодування державою шкоди, завданої її *alter ego* не містить.

І останнє, ст. 130 КПК України «Відшкодування (компенсація) шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю» [1] у числі делінквентів (хто спричинив шкоду і до кого може бути звернутий регрес) дізнавачі, детективи та оперативні підрозділи не названі, лише слідчий та прокурор.

Можемо констатувати, що спеціальних норм для цивільно-правової відповідальності в порядку регресу для дізнавачів немає, а чи може така здійснюватися на підставі загальних цивільно-правових норм? Видається, що ні, коли є спеціальна норма, закріплена у ч. 2 ст. 130 КПК України.

А от за шкоду завдану державному майну для працівників настає *матеріальна юридична відповідальність*, як це визначено Законом України «Про матеріальну відповідальність військовослужбовців та прирівняних до них осіб за шкоду, завдану державі» [26]. Хоча очевидна однобокість й цього Закону, оскільки він стосується матеріальної відповідальності тих суб'єктів судочинства, що мають статус військовослужбовців та поліцейських, оскільки сфокусований на відомчий, а не на процесуальний статус, тому видається, що не всі дізнавачі можуть бути притягнуті до матеріальної відповідальності за шкоду завдану державному майну.

Висновки. Систему юридичної відповідальності дізнавачів як суб'єктів кримінального провадження за галузевою ознакою складають наступні види: кримінальна, кримінальна процесуальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільно-правова та матеріальна юридична відповідальність.

Спостерігається неоднорідність реалізації будь-якого виду юридичної відповідальності щодо дізнавачів, оскільки їх юридична відповідальність за невиконання чи неналежне виконання процесуальних обов'язків зумовлюється не лише їх кримінальним процесуальним статусом, а здебільшого їх адміністративно-правовим статусом правоохоронного органу, в якому вони обіймають посаду. Також це зумовлюється істотними суперечностями чинного законодавства між собою та невідповідності його в окремих частинах Конституції України.

У цій системі адміністративна юридична відповідальність повинна бути трансформована у кримінальну процесуальну відповідальність для усіх суб'єктів та учасників кримінального провадження. Стосовно владних суб'єктів кримінального провадження кримінальна процесуальна відповідальність повинна застосовуватися та розумітися юридичною відповідальністю й при застосуванні правопоновлюючих санкцій, адже правопоновлювальна функція для процесуальної відповідальності є більш важливою ніж каральна.

Перспективним та вкрай важливим і затребуваним є необхідність уніфікації дисциплінарної відповідальності для усіх суб'єктів публічної служби та запровадження самостійної галузі дисциплінарного права та дисциплінарної юстиції в цілому.

Потребуйтеся гармонізація чинного законодавства в частині цивільно-правової та матеріальної відповідальності суб'єктів кримінального провадження, також і дізнавачів, усунення конкуренції загальних та спеціальних норм в різногалузевих нормативно-правових актах.

Усе наведене свідчить про необхідність розробки єдиної концепції юридичної відповідальності суб'єктів кримінального провадження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2013, № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень: Закон України від 22 листопада 2018 року № 2617-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 17. Ст. 71.
3. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 25–26. Ст. 131.
4. Білокінь Р. М. Кримінально-процесуальна відповідальність: наукові та правові основи : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2018. 577 с.
5. Мурзановська А. В. Кримінально-процесуальна відповідальність за новим Кримінальним процесуальним кодексом України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2017. 242 с.
6. Шумило М. Є. Реабілітація в кримінальному процесі України : монографія. Харків : Арсіс, 2001. 320 с.
7. Андрушко О. В. Теорія та практика юридичної відповідальності за правопорушення в кримінальному процесі: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Хмельницький, 2020. 488 с.
8. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення: постанова Верховної Ради Української РСР від 7 грудня 1984 року № 8073-X. *Відомості Верховної Ради Української РСР.* 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.
10. Тавартkіладзе Н. М. Етичні основи діяльності адвоката-захисника : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2003. 20 с.
11. Чабанюк В. Д. Кримінально-процесуальні правопорушення в досудовому провадженні та відповідальність за їх вчинення : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2009. 18 с.
12. Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 року № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2015. № 40–41. Ст. 379.
13. Про Бюро економічної безпеки України: Закон України від 28 січня 2021 року № 1150-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2021. № 23. Ст. 197.
14. Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12 листопада 2015 року № 794-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2016. № 6. Ст. 55.
15. Про Дисциплінарний статут Національної поліції України: Закон України від 15 березня 2018 року № 2337-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2018. № 29. Ст. 233.
16. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1698-VII. *Відомості Верховної Ради України.* 2014. № 47. Ст. 2051.
17. Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України: Закон України від 22 лютого 2006 року № 3460-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2006. № 29. Ст. 245.
18. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України: Закон України від 24 березня 1999 року № 551-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22–23. Ст. 197.

19. Порядок проведення службових розслідувань у Національній поліції України : наказ МВС України від 07 листопада 2018 року № 893. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1356-18
20. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. ст. 141.
21. Кузьменко О. В. Теоретичні засади адміністративного процесу : монографія. Київ : Атіка, 2005. 352 с.
22. Зубрицький М. І. Теоретико-методологічні та прикладні засади правового регулювання відносин у сфері юридичної відповідальності державних службовців в Україні : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.05. Київ, 2019. 441 с.
23. Про Службу безпеки України : Закон України від 25 березня 1992 року № 2229-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 27. Ст. 38.
24. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. №№ 40–44. Ст. 356.
25. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду: Закон України від 1 грудня 1994 року № 266/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1995. № 1. Ст. 1.
26. Про матеріальну відповідальність військовослужбовців та прирівняних до них осіб за шкоду, завдану державі : Закон України від 3 жовтня 2019 року № 160-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2019. № 47. Ст. 313.

УДК 343.98
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/80

СУЧАСНИЙ СТАН РОЗВИТКУ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

CURRENT STATE OF THE DEVELOPMENT OF FORENSIC EXPERT ACTIVITIES IN UKRAINE

Бондаренко-Берегович В.В., старший судовий експерт
Житомирський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр Міністерства внутрішніх справ України

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних теоретико-методологічних проблем сучасного стану розвитку судово-експертної діяльності в Україні. Дана робота має на меті розглянути актуальну теоретико-методологічну проблему сучасного стану розвитку судово-експертної діяльності в Україні. У результаті аналізу робіт науковців та практиків щодо сучасного стану судово-експертної діяльності в Україні виокремлено кілька пріоритетних напрямків розвитку. Відтак пріоритетним стає збереження, розвиток та примноження потенціалу наукових знань у правничій сфері та у галузі судової експертизи, як важливої складової юридичної науки. Означена царина повсякчас розвивається, підтвердженням чого є кількість проведених судових експертиз, поява нових об'єктів, впровадження сучасних засобів фіксування доказової інформації. Необхідність змін у судово-експертній діяльності обумовлена демократизацією суспільства та трансформацією підходів стосовно захисту прав та свобод людини. В статті освітлено проблему розширення бази знань експертів, розробки новітніх методичних комплексів, в тому числі, шляхом адаптації сучасних зарубіжних методик та просування новітніх українських алгоритмів в закордонну практику. Висвітлено аспект, який обумовлює потребу переформатування судово-експертної служби. Проаналізовано новітню парадигму у розвитку судової експертизи, що відобразилося в акредитації лабораторій науково-дослідних установ за міжнародним стандартом ISO 17025 та запровадженні процедури акредитації за стандартом ISO 17020. Виокремлено лінії розвитку сфери судово-експертної діяльності – вдосконалення традиційних алгоритмів проведення класичних експертиз та формування їх нових видів. Означено, що порівняно із попередніми періодами розвитку судово-експертної служби, сучасний етап характеризується інноваційними підходами та застосуванням інформаційних технологій під час проведення.

Ключові слова: судово-експертна діяльність, судовий експерт, реалізація, дослідження.

The article is devoted to highlighting one of the actual theoretical and methodological problems of the current state of development of forensic expert activity in Ukraine. This work aims to consider the actual theoretical and methodological problem of the current state of development of forensic expert activity in Ukraine. As a result of the analysis of the works of scientists and practitioners regarding the current state of forensic expert activity in Ukraine, several priority areas of development have been identified. Therefore, it becomes a priority to preserve, develop and increase the potential of scientific knowledge in the field of law and in the field of forensic examination, as an important component of legal science. The indicated area is constantly developing, which is confirmed by the number of conducted forensic examinations, the appearance of new objects, the introduction of modern means of recording evidentiary information. The need for changes in forensic expert activity is due to the democratization of society and the transformation of approaches to the protection of human rights and freedoms. The article sheds light on the problem of expanding the knowledge base of experts, developing the latest methodological complexes, including by adapting modern foreign methods and promoting the latest Ukrainian algorithms in foreign practice. The aspect that determines the need for reformatting of the forensic expert service is highlighted. The latest paradigm in the development of forensic expertise is analyzed, which was reflected in the accreditation of laboratories of scientific research institutions according to the international standard ISO 17025 and the introduction of the accreditation procedure according to the ISO 17020 standard. The lines of development of the field of forensic expertise are highlighted – the improvement of traditional algorithms for conducting classic examinations and the formation of new ones species It was noted that compared to the previous periods of the development of the forensic expert service, the modern stage is characterized by innovative approaches and the use of information technologies during its implementation.

Key words: forensic expert activity, forensic expert, implementation, research.

Нині, за умов світових глобалізаційних процесів наука та освіта стали чи не основними чинниками розвитку всіх сфер життя суспільства, підвищення його економічного добробуту, забезпечення соціальної стабільності людської спільноти [1, с. 84]. Відтак пріоритетним стає збереження, розвиток та примноження потенціалу наукових знань у правничій сфері загалом, та у галузі судової експертизи, як важливої складової юридичної науки, зокрема. Адже спеціальні експертні знання застосовуються чи не у всіх видах судочинства: в адміністративному, кримінальному, арбітражному та цивільному. Творчі здобутки саме цієї сфери діяльності дають змогу опосередковано встановити нові факти, які недоступні для безпосереднього пізнання та з якими норми матеріального права пов'язують виникнення, зміну і припинення правових відносин [2, с. 292].

Означена царина повсякчас розвивається, незважаючи на буремні виклики сьогодення: з кожним роком неухильно зростає кількість проведених судових експертиз, а поступ науки, техніки і технології дає змогу залучати на допомогу правосуддю нові науково-технологічні здобутки. Відповідно з'являються нові об'єкти експертиз, сучасні засоби фіксування доказової інформації, невідомі раніше способи її добування, що суттєво розширює коло завдань, які на сучасному етапі ставить перед експертом судова та слідча практика [3, с. 190].

Варто зазначити, що протягом останніх років в Україні триває ґрунтовний процес реформування цієї сфери. Необхідність змін у судово-експертній діяльності обумовлена демократизацією суспільства та трансформацією підходів стосовно захисту прав та свобод людини. Теперішній вектор спрямування України на європейську інтеграцію та розвиток її як правової демократичної держави зумовлює те, що якраз задоволення прав і свобод людини стає засадничим критерієм, на який слід орієнтуватися у ході вирішення проблем, що постають у сфері діяльності судових експертів (зокрема, проблем, які стосуються нормативно-правового й науково-методичного забезпечення) [4, с. 44].

Однією із чільних задач цієї галузі від розв'язання якої безпосередньо залежать гарантії захисту державою прав та свобод людини та забезпечення конституційних гарантій доступу до правосуддя, є побудова ефективної системи проведення судово-експертних досліджень. Останнє вимагає, зокрема, розширення бази знань експертів, розробки новітніх методичних комплексів, в тому числі, шляхом адаптації сучасних зарубіжних методик та просування новітніх українських алгоритмів в зарубіжну практику [5, с. 123–124].

Ще одним аспектом, який обумовлює потребу переформатування судово-експертної служби є пошук нових шляхів для активізації боротьби зі злочинністю в Україні,

позаяк остання постійно еволюціонує (головною особливістю сучасної злочинності кримінологи називають її суттєві якісні зміни [6, с. 5]:

– відбувається підвищення професіоналізму та інтелектуального потенціалу злочинності [7, с. 10];

– спостерігається поява нових видів злочинів та збільшення частки тяжких злочинів проти особистості [8, с. 133].

Як видається, завдяки упровадженню інновацій у судово-експертній сфері можна підсилити зусилля із запобігання злочинам та підвищити ефективність їх розслідування, тим самим забезпечивши невідворотність притягнення злочинців до кримінальної відповідальності та їх покарання.

Важливо зазначити, що перспективи задекларованої державою реформи експертної служби залежать передусім від ефективності реалізації державної політики у цьому ключі. Втім останнє утруднюється необхідністю нагального вирішення безпекових питань, викликаних специфікою соціально-економічного та політичного стану держави сьогодні. Позаяк сучасні процеси у судово-експертній діяльності відбуваються на тлі виснажливої російсько-української війни, під час якої українська державність протистоїть російським загарбникам. Умови воєнного стану сприяють ускладненню кримінологічної обстановки, виникненню надзвичайних ситуацій, що призводить до трансформації системи кримінальної юстиції, зміни пріоритетів у питаннях гарантування кримінологічної безпеки тощо [6, с. 5].

Втім, незважаючи на військову агресію російської федерації, останнім часом судово-експертна галузь України відзначається низкою нових досягнень, що поліпшують якість і підвищують ефективність судово-експертних досліджень [9, с. 5].

Відтак актуальною видається теоретична розробка означених питань. У цьому зв'язку надалі подамо огляд проблематики розвитку та умов реалізації судово-експертної діяльності в сучасній Україні.

Дослідження наукових поглядів та зіставлення їх із висновками експертної практики в нашій державі, країнах Європи, США та інших дозволяє стверджувати, що початок XXI століття характеризується як наступний етап у розвитку судово-експертної діяльності.

Знавці означеної проблематики виділяють низку ознак, що визначають сутність нової концепції у сфері, яка розглядається:

1) відбувається введення уніфікованої термінології для позначення результатів експертних досліджень у висновках експертів;

2) виконується чимало наукових розвідок, які присвячені проблемі аргументованості тих чи інших способів здійснення судово-експертних досліджень, кількісних показників вірогідності та невизначеності результатів таких досліджень та їх висновків;

3) аналізується людський вплив на підсумки судово-експертної діяльності і розробляються процедури для нейтралізації суб'єктивних експертних помилок;

4) створюються системи урахування в ході здійснення судових експертиз змін, валідації методики, оцінки достовірності результатів, обміну інформацією та перевірки кваліфікації експерта (професійного тестування), а також розробляються відповідні методики та правила судово-експертних досліджень;

5) запроваджуються перевірки якості та акредитації судово-експертних лабораторій та індивідуальна сертифікація самих експертів;

6) здійснюється сертифікація судово-експертних установ та інститутів;

7) встановлюються еталони обізнаності судових експертів;

8) схвалюються загальні засадничі принципи організації праці судово-експертних установ;

9) на міжнародному рівні здійснюються фахові тестування і міжлабораторні порівняння;

10) застосовуються критерії менеджменту якості розслідувань і використання доказів у суді;

11) підтверджується еквівалентність судово-експертної діяльності правоохоронних органів для недопущення дублювання зусиль через невизнання доказів завдяки технічним та якісним відмінностям;

12) відбувається скорочення терміну розслідування злочинів з урахуванням транскордонної злочинності;

13) виробляються загальні й оптимальні шляхи створення, оновлення та використання баз даних судової експертизи;

14) досягнення судово-експертної діяльності застосовуються у протидії тероризму, організованій злочинності та іншим видам протиправної діяльності;

15) відбувається удосконалення судово-експертної грамотності співробітників правоохоронних органів і сфери юстиції завдяки проведенню різноманітних занять і тренінгів;

15) застосовуються проєкти щодо сприяння розвитку інфраструктури судової експертизи [10, с. 56–57].

Означена новітня парадигма у розвитку судової експертизи у цілому була схвалена українською науковою спільнотою, що, як зазначає В.В. Бажанюк, сприяло підвищенню ефективності судово-експертної діяльності і відобразилося, зокрема в акредитації лабораторій науково-дослідних установ за міжнародним стандартом ISO 17025 та запровадженні процедури акредитації за стандартом ISO 17020 [10, с. 57].

Згідно окресленої парадигми в України нині можна виокремити дві основні лінії розвитку сфери судово-експертної діяльності: по-перше, відбувається вдосконалення традиційних алгоритмів проведення класичних експертиз; по-друге, спостерігається формування нових видів експертиз [10, с. 58].

Розглянемо їх докладніше.

Новітні, зокрема, інформаційно-комп'ютерні технології сьогодні вкорінюються в усі сфери життя українського суспільства. Так, чимала кількість інформації перетворюється в цифрову, формуються електронні реєстри даних, держава потроху стає, так би мовити, цифровою. Зокрема, в Україні відбувається діджиталізація суспільства (йдеться, наприклад, про функціонування застосунку «Дія»). Документообіг, спілкування, оформлення договірних відносин також все більше переходять до комп'ютеризованого простору, оминаючи безпосереднє спілкування та контактування осіб, що спричиняє появу відповідних електронних слідів, або, іншими словами, цифрових доказів. Все зазначене призводить до зміни класичних підходів до методів, прийомів і засобів отримання, дослідження, використання і оцінювання доказів з метою розслідування, судового розгляду та запобігання кримінальних правопорушень [11, с. 110].

Відтак, порівняно із попередніми періодами розвитку судово-експертної служби, сучасний етап характеризується інноваційними підходами та застосуванням інформаційних технологій під час проведення судових експертиз, що виявилось наслідком рушійного впливу глобалізації сучасного світу. Теперішні зусилля судових експертів зазвичай спрямовуються на утвердження сучасних методів досліджень, оволодіння науковим інструментарієм для їх проведення, створення новітніх інформаційно-пошукових систем та використання технологій обміну інформацією [12, с. 76]. Про це свідчить, наприклад, анкетування судових експертів державних спеціалізованих установ та інших фахівців відповідних галузей знань, проведене у 2022 році спеціалістами кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. За результатами анкетування було з'ясовано, що 92 працівники із 172 (тобто 53,5 %)

використовують у своїй практиці автоматизоване робоче місце експерта [13, с. 20].

Варто зазначити, що сучасні цифрові та комп'ютерні технології, їх запровадження і використання у галузі судово-експертної діяльності слугують додатковим інструментарієм для розширення можливостей досліджень різноманітних об'єктів і речових доказів з метою отримання доказової інформації в інтересах слідства.

Науковці розглядають комп'ютеризацію та цифровізацію повсякденної судово-експертної діяльності як важливий крок на шляху оптимізації та підвищення ефективності останньої. І справді, станом на сьогодні технічне оснащення працівників експертної служби характеризується стрімким розвитком і надає широкі можливості щодо виявлення, фіксації та дослідження доказової інформації [14, с. 15]. У сучасній науці виокремлюється від чотирьох до десяти напрямів комп'ютеризації судово-експертної діяльності [15, с. 20]. Наприклад, дедалі більш актуальним стає використання спеціалістами комп'ютерних систем у вигляді банків даних із автоматичною інформаційно-пошуковою функцією. Йдеться, зокрема, про дві групи подібних систем:

– інформаційно-довідкові, у яких пошук здійснюється за конкретними об'єктами експертизи (наприклад, «АР» (автоматичні пістолети), «Метали» (відомості про склади металів і сплавів, сфери їх застосування), «Волокно» (опис текстильних волокон), «Взуття» (характеристики підошов взуття), «Regula Загальна система документів, Паспорт, Валюта» (основні ознаки паспортів, валюти, інших документів);

– оперативно-пошукові системи, які дозволяють ввести інформацію до бази даних з метою її подальшого пошуку (наприклад, автоматизовані ідентифікаційні балістичні системи "Druggfier" (США), "IBIS" (Канада), а також системи у галузі дактилоскопії – «Дакто-2000» та "DEX" (Україна), "AFIS" (США), «Дактомат» (Республіка Білорусь).

Ще одним напрямком комп'ютеризації судово-експертної діяльності є застосування спеціалізованих програм для автоматизованого вирішення експертних завдань або ж підтримки проведення судової експертизи (мова йде про балістичні системи «Рикошет», «Балэкс», що застосовують під час експертного дослідження вогнепальної зброї, «Кортик» – експертизи холодної зброї, «Автоэкс» – аналізу наїздів транспортних засобів на пішоходів, "Transfarm" (Республіка Польща), "TrasoScan" (дослідження відбитків взуття, пальців, документів та пласких поверхонь), "ToolScan" (сканування інструментів та слідів, залишених останніми), "BalScan" (дослідження метальних елементів та гільз патронів). До речі, система "BalScan" досить широко почала використовуватись експертною службою МВС України [15, с. 19–21].

Із-поміж програм, призначених для автоматизації почеркознавчої експертизи можна виокремити такі, як: «Почерк» (слугує автоматизованому експертному дослідженню почерку), "Oldman" (допомагає встановити вік виконавця підпису, що здійснений від імені особи літнього чи похилого віку), "Lefth" (призначена для встановлення фактів виконання рукопису лівою рукою), "AGE. SEX" (дозволяє визначити стать та вік виконавця рукописного документу) тощо [15, с. 19–21].

Серед програм, які застосовують в межах портретної експертизи можна виділити «БАРСПортрет», «Портрет-Поиск», для експертизи відео-, звукозапису – "PINGUIN – IP", "EXPAD", "Signal Viewer", для КЕМРВ – «Проволока», «Спирт», "Farm".

У фоноскопічній експертизі застосовують програмний комплекс для ідентифікації людини за голосом та мовленням SIVE v.8.2.

Під час вибухотехнічної експертизи використовують програму визначення потужності заряду вибухової речовини за результатами ОМП «Руїна» [15, с. 19–21].

Поруч з цим, варто звернути увагу на обставини, що перешкоджають широкому й активному застосування можливостей інноваційних і цифрових технологій в розслідуванні злочинів. До таких належать недостатній професіоналізм і кваліфікація працівників правоохоронних органів (слідчих, працівників Національної поліції, прокурорів) і суду, а точніше їх необізнаність стосовно можливостей використання новітніх засобів, потенціалу судових експертиз і спектру вирішуваних судовими експертами питань. Відтак, часто-густо спостерігається невміння виявити та незнання, як правильно зафіксувати і вилучити сліди злочинів на місці події та призначити необхідні експертні дослідження. Як свідчить практика, чим глибшою є спеціалізація експертних знань, тим істотнішим може бути розрив між потенціалом судової експертизи і його практичною реалізацією [7, с. 13–14].

Водночас важливо, що застосування будь-яких інноваційних продуктів в судово-експертній діяльності має бути вивіреним з позицій правомірності, доцільності, ефективності та наукової обґрунтованості [7, с.15].

Саме тому одним із важливих кроків у напрямку інтеграції новітніх методів у сучасну українську судово-експертну дійсність стало отримання Харківським науково-дослідним інститутом судових експертиз ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса ліцензії на освітню діяльність з підготовки докторів філософії в галузі права (судово-експертний профіль), в тому числі – для іноземців; а також відкриття аспірантури та докторантури. Позаяк саме під час підготовки науковців вищої кваліфікації у дисертаційних роботах за судово-експертним профілем відображаються оригінальні авторські ідеї та науково обґрунтовані нововведення в галузі судової експертизи.

Отже, нині спостерігаємо розвиток судово-експертної діяльності в Україні в аспекті утворення нових типів експертиз та експертних спеціальностей у межах існуючих судових експертиз, а також науково-методичного забезпечення діяльності судових експертів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Угровецький О. П., Свідерський О. О., Спіцина Г. О. Формування професійного менталітету співробітників судово-експертних установ України. Міжнародна науково-практична конференція-полілог «*Актуальні питання судової експертизи і криміналістики*» (Харків, 15–16.04.2021). Харків, 2021. С. 83–85.

2. Юнку І.І. Проблемні питання, які виникають під час проведення судових експертиз в цивільному процесі. Міжнародна науково-практична конференція-полілог «*Актуальні питання судової експертизи і криміналістики*» (Харків, 15–16.04.2021). Харків, 2021. С. 292–294.

3. Косміна Н.М. Проблеми методології та методики організації судової експертизи. Міжнародна науково-практична конференція-полілог «*Актуальні питання судової експертизи і криміналістики*» (Харків, 15–16.04.2021). Харків, 2021. С.190–191.

4. Овсянникова І. М. Щодо деяких проблем підвищення ефективності адміністративно-правового регулювання в Україні у сфері судово-експертної діяльності. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. мат-лів Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 150-річ. від дня народж. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 18–19.04.2019). Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 143–145.

5. Сімакова-Єфремян Е.Б. Впровадження новітніх методів експертних досліджень та підходів до здійснення судово-експертної діяльності – необхідний фактор експертного забезпечення правосуддя. *Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці, судовій експертизі та юридичній практиці* : матеріали міжнар. «круглого столу» (Харків, 12 груд. 2019 р.) / редкол.: В. Ю. Шепітько (голов. ред.), В. А. Журавель, В. М. Шевчук, Г. К. Авдєєва. Харків : Право, 2019. С. 123–128.

6. Філіпенко Н. Є. Кримінологічна діяльність судово-експертних установ України : монографія. Харків : ХХХ, 2020. 392 с.

7. Александренко О.В., Женунтій В.І. Інновації та цифрові технології в криміналістиці та судовій експертизі: сучасні можливості та проблеми застосування. *Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці, судовій експертизі та юридичній практиці* : матеріали міжнар. «круглого столу» (Харків, 12 груд. 2019 р.) / редкол.: В. Ю. Шепітько (голов. ред.), В. А. Журавель, В. М. Шевчук, Г. К. Авдєєва. Харків : Право, 2019. С. 10–14.

8. Герасименко О.А. Значення судово-психологічної експертизи у перебігу розслідування злочинів, вчинених групою осіб. Міжнародна науково-практична конференція-полілог «*Актуальні питання судової експертизи і криміналістики*» (Харків, 15–16.04.2021). Харків, 2021. С. 131–133.

9. Клюєв О. Сучасні досягнення судово-експертної галузі в Україні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2023. Випуск 1 (30). С. 5–11. DOI: 10.32353/khrife.1.2023.01

10. Бажанюк В.В. Правові та організаційно-тактичні основи проведення експертиз у кримінальному провадженні: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю : 081 Право. Донецький державний університет внутрішніх справ, Кропивницький, 2023. 256 с.

11. Демидова Є.Є., Латиш К.В. Сучасні можливості використання цифрових доказів у формуванні доказової інформації. Міжнародна науково-практична конференція *«Актуальні питання судової експертизи та криміналістики»* Харків 19 травня 2023 року. С. 110–111.

12. Кофанов А.В., Юсупов В.В. Сучасні проблеми автоматизації балістичних досліджень в Україні. *Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці, судовій експертизі та юридичній практиці* : матеріали міжнар. «круглого столу» (Харків, 12 груд. 2019 р.) / редкол.: В. Ю. Шепітько (голов. ред.), В. А. Журавель, В. М. Шевчук, Г. К. Авдєєва. Харків : Право, 2019.С. 76-80.

13. Шепітько В. Судова експертиза та судово-експертна діяльність: погляд крізь призму думок експертів. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 1 (30). С. 12–22. DOI: 10.32353/khrife.1.2023.02

14. Алєксейчук В. І. Проблемні питання оцінки судом результатів застосування поліграфа у кримінальному провадженні. *Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці, судовій експертизі та юридичній практиці* : матеріали міжнар. «круглого столу» (Харків, 12 груд. 2019 р.) / редкол.: В. Ю. Шепітько, В. А. Журавель, В. М. Шевчук, Г. К. Авдєєва. Харків : Право, 2019. С. 14–19.

15. Арешонков В.В. Діджиталізація техніко-криміналістичних досліджень як напрям підвищення їх ефективності. *Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці, судовій експертизі та юридичній практиці* : матеріали міжнар. «круглого столу» (Харків, 12 груд. 2019 р.) / редкол.: В. Ю. Шепітько (голов. ред.), В. А. Журавель, В. М. Шевчук, Г. К. Авдєєва. Харків : Право, 2019. С. 19–22.

УДК 343.14:351.745.7:343.974
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/81

ЗМІСТ І ФОРМИ УЧАСТІ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО ОФІЦЕРА ГРОМАДИ У ВИЯВЛЕННІ ТА РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

THE CONTENT AND FORMS OF PARTICIPATION OF THE COMMUNITY POLICE OFFICER IN IDENTIFYING AND INVESTIGATING CRIMINAL OFFENCES

Здорик Д.В., ад'юнкт відділу організації освітньонаукової підготовки
Харківський національний університет внутрішніх справ

Грібова Ю.М., інспектор сектору ювенальної превенції відділу превенції
Вінницьке районне управління поліції Головного управління Національної поліції у Вінницькій області

У статті досліджується окремі питання впровадження нового інституту «Поліцейського офіцера громади», який через свою новизну створює підстави для ряду наукових досліджень. Одною серед них є брак наукової уваги, проблемам участі поліцейського офіцера громади у виявленні та розслідувані кримінальних правопорушень.

Метою даної статі є визначення змісту та форм, якими під час виконання службових обов'язків користується ПОГ для виявлення та розслідування кримінальних правопорушень

За результатами проведеного дослідження зроблено висновок, про те, що ПОГ під час виконання своїх службових обов'язків, має значні можливості для виявлення та розслідування кримінальних правопорушень.

Виявлення ПОГ кримінальних правопорушень – це його діяльність, яка полягає у одержанні та фіксації ним інформації (невідомої до того правоохоронним органам) про готування до кримінального правопорушення, замах на кримінальне правопорушення, учинення закінченого кримінального правопорушення.

Виявлення ПОГ кримінальних правопорушень за ознакою активності має дві форми: активну та пасивну. Активна форма зараховує дії, що притаманні оперативно-розшуковій діяльності. Пасивна, передбачає постійний перманентний (фоновий) кримінальний аналіз інформації, що надходить до ПОГ при виконанні ним інших завдань.

Виявлення ПОГ кримінальних правопорушень за ознакою гласності має дві форми: гласну та негласну. Гласна форма характеризується повною відкритістю. Негласна форма характеризується використанням конфіденційного співробітництва з окремими мешканцями громади та приховуванням мети окремих дій ПОГ.

Виявлення ПОГ кримінальних правопорушень за ознакою індивідуальності має дві форми – особисту та групову. Групова форма передбачає виявлення ПОГ кримінальних правопорушень у безпосередній у взаємодії з оперативними працівниками.

Розслідування ПОГ кримінальних правопорушень має лише одну форму – дізнання. Цей напрям діяльності ПОГ полягає у пізнані ним факту й обставин учинення конкретного кримінального проступку та реалізується через процесуальні дії, передбачені КПК України, що застосовуються з метою виконання завдань кримінального провадження.

Одночасно ПОГ фактично залучається до участі у досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень будь-якої тяжкості слідчим, дізнавачем чи працівниками оперативних підрозділів.

Ключові слова: поліцейський офіцер громади, виявлення кримінальних правопорушень, досудове розслідування, оперативно-розшукові заходи, негласні слідчі (розшукові) дії, оперативні підрозділи, взаємодія, конфіденційне співробітництво.

The article investigates particular issues of implementation of the new institute of "Community Police Officer" which creates the basis for a number of scientific studies due to its novelty. One of them is the lack of scientific attention to the problems of community police officer's participation in the detection and investigation of criminal offenses.

The purpose of this article is to define the content and forms used by CPO during the performance of official duties for the detection and investigation of criminal offenses.

Based on the results of the conducted research it was concluded that CPO has significant opportunities to detect and investigate criminal offenses while performing their duties.

The detection of criminal offenses by CPO – is their activity of obtaining and recording information (previously unknown to law enforcement agencies) about the preparation for a criminal offense, an attempt to commit a criminal offense and the commission of a completed criminal offense.

The detection of criminal offenses by CPO by the feature of the activity has two forms: active and passive. The active form includes actions inherent in the operative investigation activity. The passive form involves constant and permanent (background) criminal analysis of information that is received by CPO while performing other tasks.

The detection of criminal offenses by CPO on the sign of publicity has two forms: overt and covert. Overt form is characterized by complete openness. Covert form is characterized by the use of confidential cooperation with individual community residents and concealing the purpose of specific CPO's actions.

The detection of criminal offenses by CPO on the basis of individuality has two forms: personal and group. The group form provides the detection of criminal offenses by CPO through direct interaction with operational officers.

The investigation of criminal offenses by CPO has only one form – an inquiry. This area of CPO's activity involves recognition of the fact and circumstances of a specific criminal misdemeanor and is implemented through procedural actions that are provided by the Criminal Procedure Code of Ukraine, which are used for the purpose of fulfilling the tasks of criminal proceedings.

Simultaneously, CPO is actually involved in the pre-trial investigation of criminal offenses of any severity by an investigator, inquirer or officers of operative departments.

Key words: Community Police Officer, the detection of criminal offenses, pre-trial investigation, operational-search measures, covert investigative (detective) actions, operational departments, cooperation, confidential cooperation.

Постановка проблеми: Одним з найважливіших чинників ефективності роботи поліції є її взаємодія з громадськістю. Перший крок до вдосконалення такої взаємодії – аналіз роботи поліції останніми роками, а саме вивчення позитивного та негативного досвіду.

Позитивними тенденціями у розвитку правоохоронних органів, є диджиталізація як безпосередньо під час виконання службових обов'язків так і для висвітлення своєї роботи, проведення курсів та тренінгів для підвищення рівня кваліфікації працівників, а також оснащення необхідним обладнанням для поліпшення якості виконаної роботи. Однак має місце і негативний досвід. Вивчаючи деякі публікації офіційних засобів масової інформації, можна прийти до висновку, що протягом останніх

років, між населенням та поліцейськими знизився рівень довіри, через часті виникнення конфліктів, які зумовлені некомпетентністю окремих представників правоохоронних органів, їх грубістю у спілкуванні із громадянами під час виконання службових обов'язків, а подекуди і корумпованістю.

Для виправлення негативного досвіду та примноження позитивних тенденцій, для поліпшення зв'язків між громадськістю і правоохоронцями, було проаналізовано вітчизняний та зарубіжний досвід та впроваджено Інститут поліцейських офіцерів громад (ПОГ). На меті яких є налагодження довіри населення, співпраця із органами місцевого самоврядування, прозорість у роботі, результативність у забезпеченні законності та порядку на території обслуговування, а також виявлення та розслідування кримінальних правопорушень.

Поняття ПОГ в Україні є відносно новим, чимало науковців приділило своєї уваги дослідженню даної теми, зокрема безпосередньо реформуванню із дільничних офіцерів поліції у ПОГ, вивченню його діяльності та адміністративно-правового статусу. Однак, не до кінця розкритим є питання того, що на поліцейських офіцерів громад, згідно з Інструкцією з організації діяльності дільничних офіцерів поліції та поліцейських офіцерів громад, затвердженій Наказом МВС України від 28 липня 2017 року № 650 [1] серед іншого, покладено функції з виявлення та досудового розслідування кримінальних проступків (у формі дізнання). Тому необхідним є визначення змісту та форм участі ПОГ у виявлені та розслідуванні кримінальних правопорушень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення питань, що стосуються ПОГ не безпідставно привертає до себе увагу багатьох науковців, адже цей інститут є відносно новим і потребує глибинного вивчення для його подальшого вдосконалення. Дослідженням адміністративно-правового статусу ПОГ займалися М.О. Щербина [2], О.М. Головков, О.М. Мердова [3]. Лебедева Н.В. присвятила свою працю реформуванню підрозділу дільничних офіцерів поліції за проектом «поліцейський офіцер громади», де дослідила особливості діяльності ПОГ та законодавче регулювання їхнього статусу у системі органів Національної поліції України [4]. Визначенням основних аспектів поліцейської діяльності ПОГ займались Р.А. Сербин та С.І. Шевченко [5].

Але сьогодні бракує уваги науковців проблемам участі поліцейського офіцера громади у виявленні та розслідувані кримінальних правопорушень.

Мета статті – визначити зміст та форми участі поліцейського офіцера громади у виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень.

Для досягнення цієї мети нами було поставлено наступні завдання: сформувати наукове розуміння діяльності ПОГ, визначити його адміністративно-правовий статус; розкрити поняття виявлення та поняття розслідування кримінальних правопорушень; встановити роль і місце ПОГ у цих процесах, а також конкретні форми реалізації, пов'язаних з цим завдань.

Виклад основного матеріалу. Широко відомим термін Поліцейський офіцер громад став у червні 2017 року коли був застосований у Інструкції з організації діяльності дільничних офіцерів поліції та поліцейських офіцерів громад (Інструкція) затвердженою Наказом міністерства внутрішніх справ від 28.07.2017 № 650 [1]. Однак у цьому нормативно-правовому акті немає чіткого визначення поняття поліцейський офіцер громад. Вивчаючи Інструкцію та публікації за даною тематикою на офіційних Інтернет ресурсах можна прийти до висновку, що ПОГ – це громадянин України, який склав присягу працівника поліції та має спеціальне звання середнього складу поліції, на якого покладено повноваження щоденного забезпечення порядку, протидії кримінальних та адміністративних правопорушень, представництво інтересів громади на ввіреній йому території на якій він безпосередньо проживає та на якій розташована поліцейська станція.

Зміст діяльності ПОГ щільно пов'язаний з його адміністративно-правовим статусом. Під таким статусом М.О. Щербина розуміє як сукупність адміністративно-правових норм, які закріплюють завдання та функції, організаційну структуру, повноваження, форми відповідальності та компетенцію ПОГ [2, с. 197]. Отже основними документами у яких закріплено статус ПОГ є – Закон України «Про Національну поліцію» [6]; Інструкція з організації діяльності дільничних офіцерів поліції та поліцейських офіцерів громад [1]; кодекс України про Адміністративні право рушення [7]; Інструкція з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України [8]; Інструкція з організації реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України [9], Кримінально процесуальний кодекс України [10], Кримінальний кодекс України [11].

Вивчаючи сукупність суб'єктивних прав та обов'язків ПОГ за вказаними нормативно-правовими актами можна зауважити, що на поліцейських офіцерів громади покладена велика кількість функцій та повноважень, які включають в себе не лише діяльність дільничних офіцерів поліції, а й інспекторів з ювенальної превенції у сфері проведення профілактичних бесід із неповнолітніми у навчальних закладах, пошуку безвісти зниклих дітей, а також у разі вчинення правопорушення неповнолітнім притягнення його та його батьків/опікунів до адміністративної відповідальності.

При виконанні функцій інспекторів сектору реагування патрульної поліції поліцейські офіцери громади слідкують за безпекою дорожнього руху, перевіряють правомірність експлуатації транспортних засобів на вулично-дорожній мережі, на території поліцейської дільниці, а також мають право на обмеження або перекриття руху.

Здійснюючи повноваження інспекторів сектору протидії домашнього насильства можуть притягувати до адміністративної відповідальності осіб, які вчинили домашнє насильство та проводити із ними профілактичні бесіди з приводу недопущення вчинення ними протиправних дій.

Потрібно погодитись із О. Мордовою та О. Головком, які у своїй статті зазначають, що поліцейські офіцери громади мають значно ширше коло функціональних обов'язків, аніж дільничні офіцери поліції. Ці обов'язки повинні бути чітко врегульовані на рівні спеціалізованого нормативно-правового акта, наприклад, в Інструкції з організації діяльності поліцейських офіцерів громади, де будуть закріплені їхні завдання, напрями та особливості організації діяльності, яка, безумовно, в порівнянні з дільничними офіцерами поліції, є специфічною [3, с. 141–142].

Згідно чинних нормативно-правових актів до функцій ПОГ, серед іншого, належить виявлення та розслідування кримінальних правопорушень (у формі дізнання). Оскільки ці два напрями діяльності ПОГ становлять предмет даного дослідження, необхідно більш детально визначитися з розумінням їх сутності.

Слід погодитися з думкою висловленою у науковій літературі, що під виявленням злочинів варто розуміти діяльність з пошуку та фіксації інформації про готування до злочину, замах на злочин, учинення закінченого злочину [12, с. 43].

Зауважимо що дане визначення було сформульовано ще у 2019 році, коли не існувало розмежування кримінально караних діянь на злочини та кримінальні проступки. Тому в сучасних умовах його слід сприймати як дефініцію виявлення кримінальних правопорушень (як злочинів, так і кримінальних проступків).

Тож під виявленням ПОГ кримінальних правопорушень слід розуміти, що це діяльність, яка полягає у одержанні та фіксації ним інформації (невідомої до того правоохоронним органам) про готування до кримінального правопорушення, замах на кримінальне правопорушення, учинення закінченого кримінального правопорушення.

Аналіз практичної діяльності ПОГ засвідчує, що виявлення ним кримінальних правопорушень може набувати різних форм, зокрема: пасивної і активної; гласної та негласної, особистої та групової.

Пасивна форма застосовується ПОГ під час виконання ним своїх функціональних обов'язків пов'язаних із превентивною діяльністю на території обслуговування. До такої діяльності відноситься відвідування навчальних закладів, для проведення профілактичних бесід із учнями, під час яких останні можуть стати джерелами інформації про факти вчинення або готування до кримінального правопорушення їх однолітками. Крім того, педагогічний склад та адміністрація навчального закладу нерідко ініціюють розмови, у яких висловлюють занепокоєння та підозри відносно своїх вихованців, з приводу вчинення протиправних діянь неповнолітніми або ж відносно них.

Під час проведення профілактичної діяльності із населенням ПОГ здійснює обхід територій для спілкування із громадянами та роз'яснення їм їхніх прав та обов'язків. Інколи під час таких бесід люди у приватному порядку з власної ініціативи повідомляють правоохоронцю про свої здогадки з приводу причетності тієї або іншої особи до факту готування, замаху або вчинення закінченого кримінального правопорушення.

Одним із пунктів профілактичної діяльності ПОГ є прийняття участі в громадських зібраннях, де проходить спілкування із жителями та людьми працюючими на ввіреній йому дільниці, працівниками ЖЕО, головами квартальних комітетів та ОСББ. Під час зборів люди спілкуються між собою та обговорюють нагальні проблеми територіальної громади. Ці проблеми можуть стосуватись різних тематик, одна із яких пов'язана із неправомірними діями конкретних осіб. Проте, частою є практика коли учасники зборів володіють інформацією, але з різних суб'єктивних причин, таких як невпевненість у точності інформації, не мають на меті безпосереднє звернення до правоохоронних органів із заявою.

Згідно Інструкції ПОГ зобов'язаний здійснювати контроль за дотриманням фізичними та юридичними особами порядку зберігання і використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, спеціальних засобів індивідуального захисту та активної оборони, боєприпасів, вибухових речовин і матеріалів, інших предметів, матеріалів та речовин, на які поширюється дозвільна система. Під час такої превентивної перевірки ПОГ може виявити наявність у перевірюваних осіб заборонену зброю та боєприпаси до неї, а також вибухонебезпечні речовини, що є кримінально караним діянням.

В усіх перелічених вище випадках відомості про кримінальні правопорушення надійшла до ПОГ без проявлення ним будь-яких цілеспрямованих дій до її виявлення, отже це – пасивна форма виявлення інформація про кримінальні правопорушення.

Що ж стосується активної форми, то вона полягає у цілеспрямованому ініціативному пошуку відомостей про кримінальні правопорушення. Здобувається шляхом огляду території та візуального спостереження у публічно доступних місцях, опитування громадян або посадових осіб про відомі їм факти, які в подальшому можуть становити інтерес для правоохоронних органів.

До цього ж окреслені способи одержання інформації в діяльності ПОГ фактично розмежовуються за ознаками гласності на гласну та негласну форму виявлення кримінальних правопорушень.

Гласна форма характеризується повною відкритістю і є цілком природною для ПОГ. Вона є основним його інструментом у протидії злочинності.

Негласні способи одержання інформації, як правило, використовуються підрозділами, що здійснюють оперативно-розшукову, розвідувальну та контррозвідувальну діяльність, а також органами досудового розслідування під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Ці способи, здебільшого, асоціюються з використання засобів конспірації, роботою під прикриттям та використанням несправжніх (імітаційних) засобів. У роботі ПОГ це неприпустимо. Адже використання ним таких засобів, по-перше, є незаконним, а по-друге є безглуздим. Адже він працює з мешканцями територіальної громади, які знають його в обличчя.

Проте це не означає, що в діяльності ПОГ немає місця окремим елементам негласної роботи. Так, він може проводити опитування місцевих мешканців особисто, у однострої, із службовим посвідченням, проте замовчувати дійсну мету здобуття певної інформації. У таких випадках діалог відбувається під будь-яким іншим приводом, який на перший погляд, не стосується інформації яка цікавить ПОГ та вибудовується таким чином, щоб опитувана особа не здогадалась, які саме відомості під час бесіди становили справжній інтерес правоохоронця.

Так само, він може проводити огляд певних приміщень та земельних ділянок з дозволу їх власників з метою, яку не оголошує, або ж використати правдоподібний привід для приховування дійсних цілей свого візиту. Приміром під приводом проведення бесід з профілактики домашнього насильства ПОГ може провести огляд земельних ділянок на предмет виявлення посівів наркомістких рослин.

Також, до негласної форми виявлення кримінальних правопорушень ПОГ може бути віднесено використання конфіденційного співробітництва з громадянами на засадах добровільності. Аналіз практики показує, що до такого співробітництва часто залучаються: особи, які перебувають на профілактичному обліку Національної поліції; старожили багатоквартирних будинків чи приватних кварталів; представники органів місцевого самоврядування, власники та продавці крамниць; двірників та ін. Усі вони можуть надавати відомості про причетність до кримінальних правопорушень осіб із кола їх спілкування або ж ділитися своїми спостереженнями стосовно мешканців громади, які на їх думку викликають підозру у вчиненні кримінально караних діянь. Така форма негласного співробітництва не закріплена у жодному нормативно-правовому акті, але доволі часто використовується на практиці.

Виявлення ПОГ кримінальних правопорушень за ознакою індивідуальності має дві форми – особисту (виявлення здійснюється ПОГ в індивідуальному порядку) та групову, яка полягає у безпосередній взаємодії з іншими службами та оперативними підрозділами.

Групова форма застосовується під час сумісних відпрацювань, що проводяться відповідно до розпоряджень керівництва територіального органу Національної поліції та здійснюється шляхом: патрулювання території з метою застати особу під час вчинення кримінального правопорушення або замаху на його вчинення; перевірки за виконанням особами до яких застосовано домашній арешт правил цього запобіжного заходу установлених ухвалою суду, за виконанням особами звільненими від відбування покарання з випробуванням вимог установлених Вироком суду; виявлення осіб, які ведуть бродяжницький спосіб життя тощо.

Також вищевказана форма використовується ПОГ під час надання консультативної допомоги оперативним працівникам, які проводять пошукові заходи з виявлення та документування кримінальних правопорушень на території його обслуговування. ПОГ може надати відому йому інформацією про криміногенний елемент проживаючий

на його дільниці. Це, зокрема, відомості про точну адресу та умови проживання, характеристику та соціальний статус у суспільстві, коло спілкування, родинні зв'язки, місце роботи або будь яке інше джерело доходу, а також місця проведення дозвілля та відпочинку конкретних осіб. Також це може бути інформація про місця збору осіб, які становлять суспільну небезпеку, можливі місця посіву та зберігання наркомістких рослин, місця розпусти тощо.

Крім того, ПОГ може поділитися з оперативними працівниками своїми спостереженнями та підозрами про не місцевих осіб, які час від часу з'являються на території його обслуговування. Як приклад, якщо після візитів таких осіб поведінка деяких місцевих жителів змінюється і проявляється у сповільненості (або навпаки у підвищенні) жвавості чи рухливості ходи, мовлення, почервонінні обличчя або неприродної блідості, то це цілком може бути ознаками розповсюдження наркотичних речовин. Розповсюдження таких речовин шляхом закладок має власні зовнішні прояви (зазвичай люди, які займаються розкладанням пакунків із наркотичною речовиною, привертають до себе увагу своїми діями, такими як порпання землі біля дерев, кущів чи у будівель господарського призначення, котрі, як правило, розташовані у малолюдних місцях. Фотографуванням цих місць та залишенням міток, які в подальшому є орієнтиром для покупців закладок. Найчастіше, так звані закладчини, одягнуті у темний одяг, для мінімізації привернення уваги до себе.), які ПОГ може вчасно розпізнати та повідомити про це суб'єктам ОРД.

Додатковими ознаками злочинної діяльності приїжджих осіб є їх намагання фізично уникнути зустрічі з ПОГ, якого здалеку можна впізнати через однострій (згідно Інструкції, у робочий час та під час виконання службових обов'язків ПОГ постійно знаходиться у однострої), а у разі зустрічі з ним – не чіткими відповідями на запитання, сплутаністю думок, невербальними проявами брехні. У разі застосування до таких осіб превентивних заходів, передбачених статтями 32 (перевірка документів особи); 33 (опитування особи); 34 (поверхнева перевірка) Закону України «Про Національну поліцію» [6], вони інколи поводять себе агресивно, намагаються прямо не відповідати на поставлені їм запитання, а у окремих випадках, просто тікають.

Участь ПОГ у роботі суб'єктів ОРД з виявлення та розслідування кримінальних правопорушень на практиці часто набуває специфічних форм, особливо коли його завдання полягає у тому аби запобігти поширенню інформації про дійсну мету візиту працівників оперативних підрозділів у конкретний населений пункт. Це ті випадки, коли останнім необхідно провести негласні оперативно-розшукові заходи або негласні слідчі (розшукові) дії, а факт їх прибуття на територію обслуговування ПОГ приховати неможливо. У таких випадках ПОГ, користуючись довірою місцевого населення може залучатись до поширення серед громади правдоподібної легенди з метою зашифровки працівників оперативних служб та їх справжньої мети приїзду.

Щодо проведення негласних оперативно-розшукових заходів та (або) негласних слідчих (розшукових) дій, ПОГ може виконувати деякі організаційно-тактичні завдання (у тому разі коли існує довіра між ним та оперативними працівниками). Це, серед іншого, вирішення питань облаштування контрольних пунктів та постів спостереження, підбір конфідентів для сприяння у проникненні до житла чи іншого володіння особи, для проведення оперативної закупки тощо. Безумовно, така практика є незаконною, оскільки відомості про проведення вказаних заходів і дій мають гриф «таємно», а ПОГ немає допуску до державної таємниці, оскільки за його посадою це непередбачено. Одночасно ця практика є ефективною, а у окремих випадках – безальтернативною.

У тому випадку, коли зазначена практика стосується саме НСРД, то ПОГ фактично бере участь у досудовому розслідуванні. Участю ПОГ у досудовому розслідуванні також слід вважати надання ним допомоги слідчому, прокурору, оперативним працівникам у організації і проведенні затримання особи в порядку ст. 208 КПК України, огляду місця події, обшуків, слідчих експериментів, впізнання особи тощо. Така участь може втілюватись у обмеженні доступу до місця проведення СРД, доставленні туди учасників (понятих, статистів), забезпеченні прибуття туди підозрюваного, свідків, наданні необхідного реквізиту, забезпеченні безпеки учасників СРД, припиненні спроб перешкодити їх проведенню тощо. Також ПОГ може надати консультативну допомогу щодо визначення оптимального часу та місця проведення СРД. Усе це практична складова участі ПОГ у розслідуванні кримінальних правопорушень, визначена нами емпіричним шляхом.

Визначення ж теоретичної складової потребує чіткого розуміння поняття досудового розслідування. Ми поділяємо думку тих науковців, які вважають, що досудове розслідування – це процес пізнання стороною обвинувачення факту й обставин учинення конкретного діяння (передбаченого КК України) під час досудового слідства, який утілюється в системі процесуальних дій, що застосовують з метою виконання завдань кримінального провадження загалом [12, с. 45]. Аналіз вище викладеного дозволяє стверджувати, що ПОГ бере участь у досудовому розслідуванні, шляхом сприяння слідчому, прокурору та оперативним працівникам, які діють за дорученням останніх у виконанні функцій, покладених на них КПК України [10].

Водночас ПОГ може не лише брати участь у досудовому розслідуванні та сприяти роботі представників сторони обвинувачення, а й самостійно розслідувати кримінальні правопорушення, віднесенні ст. 12 КК України [11] до категорії кримінальних проступків. Йдеться про дізнання.

Так, відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 3 КПК України, дізнання – це форма досудового розслідування, в якій здійснюється розслідування кримінальних проступків. Згідно з п. 4-1 зазначеної норми закону дізнавач – це службова особа підрозділу дізнання органу Національної поліції, органу безпеки, органу Бюро економічної безпеки України, органу Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро України, у випадках, установлених цим Кодексом, уповноважена особа іншого підрозділу зазначених органів, які уповноважені в межах компетенції, передбаченої цим Кодексом, здійснювати досудове розслідування кримінальних проступків [10].

У відповідності до частини третьої статті 38 КПК України функції дізнання можуть здійснювати не лише підрозділи дізнання, а й уповноважені особи органів Національної поліції [10]. До таких уповноважених осіб належить і ПОГ, що випливає з норм Інструкції. Так, у п. 9 ст. 1 розділу ІІ цього нормативно-правового акту прямо зазначено, що на ПОГ покладається проведення досудового розслідування кримінальних проступків у формі дізнання.

Реалізація даного повноваження здійснюється в порядку передбаченому наказом Національної поліції «Про затвердження Положення про організацію діяльності підрозділів дізнання органів Національної поліції України» № 405 від 20.05.2020 [13]. Відповідно до даного нормативного акту керівник, який уповноважує ПОГ здійснювати досудове розслідування у формі дізнання видає наказ «Про уповноваження працівника поліції здійснювати досудове розслідування кримінальних проступків».

Засвідчена в установленому порядку копія наказу надсилається до органу прокуратури відповідного рівня для внесення адміністраторами ЄРДР відповідних відомостей про реєстратора до довідника організаційної структури ЄРДР і надання працівнику поліції, уповноваженому здійснювати досудове розслідування кримінальних проступків, доступу до ЄРДР [13].

Аналіз практики засвідчує, що покладення на ПОГ функцій дізнавача відповідним наказом може здійснюватися для виконання різних завдань. Одним з них є забезпечення ПОГ повноцінного досудового розслідування кримінальних проступків, вчинених на території обслуговування (усіх загалом або окремих з них – залежно від наявного обсягу роботи). Також ПОГ може бути включений до групи дізнавачів з розслідування того чи іншого кримінального проступку з метою виконання окремих доручень старшого цієї групи, проведення окремих процесуальних дій, оформлення тих чи інших документів тощо.

Якщо ПОГ призначено дізнавачем та доручено проведення повноцінного розслідування кримінального проступку, вчинено на території обгодування, то відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 40-1 КПК України він набуває права доручати проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій у випадках, установлених цим Кодексом, відповідним оперативним підрозділам. З цим пов'язана низка проблем, які підлягають окремому дослідженню.

Висновки. Виявлення та розслідування кримінальних правопорушень є двома окремими, але взаємопов'язаними напрямами (сегментами) роботи поліцейського офіцера громади.

Виявлення ПОГ кримінальних правопорушень – це його діяльність, яка полягає у одержанні та фіксації ним інформації (невідомої до того правоохоронним органам) про готування до кримінального правопорушення, замах на кримінальне правопорушення, учинення закінченого кримінального правопорушення.

Виявлення ПОГ кримінальних правопорушень за ознакою активності має дві форми:

– активну (цілеспрямований ініціативний пошук інформації про кримінальні правопорушення);

– пасивну (одержання інформації про кримінальні правопорушення під час виконання іншої роботи, у тому числі профілактичної, дозвільної, проведення дізнання, поліцейського піклування) тощо.

Активна форма зараховує дії, що притаманні оперативно-розшуковій діяльності: одержання інформації від місцевих мешканців та надання ними допомоги на засадах конфіденційності, опитування (у тому числі з приховуванням дійсної мети), огляд та візуальне спостереження у публічно доступних місцях. Пасивна, передбачає постійний перманентний (фоновий) кримінальний аналіз інформації, що надходить до ПОГ при виконанні ним інших завдань.

Виявлення ПОГ кримінальних правопорушень за ознакою гласності має дві форми: гласну та негласну. Гласна форма характеризується повною відкритістю. Негласна форма характеризується використанням конфіденційного співробітництва з окремими мешканцями громади та приховуванням мети окремих дій ПОГ. Ця форма нормативно не закріплена, але є ефективною та набула значного поширення на практиці.

Виявлення ПОГ кримінальних правопорушень за ознакою індивідуальності має дві форми – особисту (виявлення здійснюється ПОГ в індивідуальному порядку) та групову. Групова форма передбачає виявлення ПОГ кримінальних правопорушень у безпосередній у взаємодії з оперативними працівниками (слідчим, дізнавачем, інспектором з ювенальної превенції, представниками Дежавної прикордонної служби, СБУ тощо).

Розслідування ПОГ кримінальних правопорушень має лише одну форму – дізнання (форма досудового розслідування, в якій здійснюється розслідування кримінальних проступків). Цей напрям діяльності ПОГ полягає у пізнані ним факту й обставин учинення конкретного кримінального проступку та реалізується через процесуальні дії, передбачені КПК України, що застосовуються з метою виконання завдань кримінального провадження.

Одночасно ПОГ фактично залучається до участі у досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень будь-якої тяжкості слідчим, дізнавачем чи працівниками оперативних підрозділів з метою:

отримання інформації необхідної для визначення особливостей криміналістичної тактики у даному кримінальному провадженні;

надання допомоги у проведенні слідчих (розшукових) дій, зокрема і негласних;

консультуванні слідчого та оперативних працівників щодо соціально-психологічних, соціально-географічних та кримінологічних особливостей конкретної територіальної громади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про затвердження Інструкції з організації діяльності дільничних офіцерів поліції та поліцейських офіцерів громад: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 28.07.2017 № 650. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1041-17#Text
2. Щербина М. О. Адміністративно-правовий статус поліцейського офіцера громади: аналіз та удосконалення законодавства. *Юридична наука* 2020. № 4 (106). Том 1. С. 192–199.
3. Мердова О. М., Головков О. М. Адміністративно-правовий статус дільничного офіцера поліції та поліцейського офіцера громади. Правовий часопис Донбасу. 2020. № 3 (72) С. 135–144.
4. Лебедєва Н. Реформування підрозділу дільничних офіцерів поліції за проектом «поліцейський офіцер громади» в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 137–140.
5. Сербин Р. А., Шевченко С. І. Поліцейська діяльність дільничних офіцерів поліції та поліцейських офіцерів громад. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 508–510.
6. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text
7. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. № 80731-X /Верховна рада України. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text
8. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 19.12.2017 № 1044. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text
9. Про затвердження Інструкції з організації реагування на заяви і повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 27 квітня.2020 № 357. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0443-20#Text
10. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI / Верховна рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text
11. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2011 р. № 2341-III/ Верховна рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text
12. Грібов М. Л., Черняк А. М. Протидія злочинності оперативними підрозділами правоохоронних органів: поняття та зміст. *Науковий* вісник Національної академії внутрішніх справ. 2018. № 4(109). С. 37–51.
13. Про затвердження Положення про організацію діяльності підрозділів дізнання органів Національної поліції України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 20 травня 2020 р. № 405. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0491-20#Text

УДК 343.13
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/82

ДОКАЗУВАННЯ ПОТРЕБИ ПРОДОВЖЕННЯ СТРОКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

PROVING THE NEED TO EXTEND THE PRE-TRIAL INVESTIGATION TERM: THEORY AND PRACTICE

Зіньковський І.П., доктор філософії за спеціальністю 081 «право», адвокат

У статті досліджено питання локального предмета доказування продовження строку досудового розслідування та алгоритмізації його встановлення. Указано, що до локального предмету доказування продовження строку дізнання відносяться такі обставини: подія кримінального проступку; причетність до події кримінального проступку підозрюваного (за аналогією з ч. 8 ст. 295 КПК України, оскільки ця обставина не має специфіки залежно від форми досудового розслідування); складність провадження (невичерпний перелік ознак якої закріплено п. 1 ч. 3 ст. 28 КПК України, утім, ці та інші фактори мають доказуватись саме як такі, які не просто існують, а ускладнюють рух провадження); потреба проведення додаткових слідчих (розшукових) дій, що презюмує встановлення, які дії були проведені і які дані не вдалося встановити при їх проведенні та чому.

Зазначено, що локальний предмет доказування потреби продовження строку досудового розслідування відрізняється за формами досудового розслідування та судового і прокурорського механізмів продовження строку досудового слідства. Алгоритмізації встановлення обставин локального предмета доказування за ст. 295 та 295-1 КПК України передбачає таку послідовність: 1) блок, пов'язаний з відповідною на основне питання кримінального провадження (доведеність події злочину та причетності підозрюваного до цієї події); 2) блок оцінки складності провадження; 3) блок оцінки ефективності розслідування (процесуальні дії, проведення або завершення яких потребує додаткового часу та значення результатів цих процесуальних дій для судового розгляду; обставини, що перешкоджали здійснити ці процесуальні дії раніше); 4) темпоральний блок (строк, необхідний для проведення або завершення процесуальних дій).

У статті виокремлено проблемні питання судової практики у цій сфері.

Ключові слова: досудове розслідування, доказування, локальний предмет доказування, продовження строку досудового розслідування, дізнання, слідство.

The article examines the issues of the local focus of proving the extension of the pre-trial investigation term and algorithmisation of its establishment. It is indicated that the local focus of proving the extension of the pre-trial investigation term includes the following circumstances: the event of a criminal offence; involvement of a suspect in the event of a criminal offence (by analogy with part 8 of Article 295 of the CPC of Ukraine, since this circumstance does not have specifics depending on the form of pre-trial investigation); complexity of the proceedings (a non-exhaustive list of features of which is set out in para. 1 of Part 3 of Article 28 of the CPC of Ukraine, however, these and other factors must be proved as such which not only exist but also complicate the proceedings); the need for additional investigative (search) actions, which implies establishing what actions were taken and what data could not be established during their conduct and why.

It is noted that the local focus of proving the need to extend the pre-trial investigation term differs in terms of the forms of pre-trial investigation and the judicial and prosecutorial mechanisms for extending the pre-trial investigation term. The algorithm for establishing the circumstances of the local focus of proof under Articles 295 and 295-1 of the CPC of Ukraine provides for the following sequence: 1) a block related to the answer to the main issue of criminal proceedings (proof of the crime event and the suspect's involvement in this event); 2) a block for assessing the complexity of the proceedings; 3) a block for assessing the effectiveness of the investigation (procedural actions, the conduct or completion of which requires additional time and the significance of the results of these procedural actions for the trial; circumstances that prevented the conduct of these procedural actions earlier); 4) a temporal block (the time required for the conduct or completion of procedural actions).

The article highlights the problematic issues of court practice in this sphere.

Key words: pre-trial investigation, proving, local focus of proving, extension of the pre-trial investigation, inquiry, investigation.

Постановка проблеми. Оновлення положення КПК України стосовно строків досудового розслідування, яке мало місце через прийняття та набуття чинності Законом України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо посилення самостійності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури» від 8 грудня 2023 року № 3509-IX, зумовлює звернення до питань доказування-обґрунтування у контексті продовження строку досудового розслідування. Мова йде про продовження строку дізнання та досудового слідства після повідомлення про підозру, адже нормативно передбачені різні режими такого продовження. Більше того, положення про продовження строків дізнання є фрагментарними. Судова практика свідчить про різне тлумачення прокурорами та слідчими суддями положень ст.ст. 295 та 295-1 КПК України.

Стан дослідження. Деякі питання продовження строків досудового розслідування розглядалися у працях Ю. Аленіна, Л. Гаврилюк, І. Гловюк, В. Єднака, О. Ковтуна, Т. Кузубової, О. Малахової, С. Максимовської, Д. Околотенка, С. Ханіна, М. Членова, С. Шаренко та ін., утім, концептуальної моделі доказування потреби продовження строку досудового розслідування на основі локального предмета доказування не вироблено.

Як наслідок, метою статті є: виокремлення локального предмета доказування продовження строку досудового розслідування та алгоритмізації його встановлення; виокремлення проблемних питань судової практики у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Законодавець загалом зробив спробу унормувати обставини, які мають бути доведені для продовження строку досудового розслідування. Зокрема, ч. 8 ст. 295 КПК України передбачено, що прокурор відмовляє у задоволенні клопотання та продовженні строку досудового розслідування у разі, якщо слідчий, прокурор, який звернувся з клопотанням, не доведе наявність підстав, передбачених частиною шостою цієї статті (додатковий строк необхідний для отримання доказів, які можуть бути використані під час судового розгляду, або для проведення чи завершення проведення експертизи, за умови що ці дії не могли бути здійснені чи завершені раніше з об'єктивних причин), а також якщо досліджені під час вирішення цього питання обставини свідчать про відсутність достатніх підстав вважати, що сталася подія кримінального правопорушення, яка дала підстави для повідомлення про підозру, та/або підозрюваний причетний до цієї події кримінального правопорушення. Згідно ст. 295-1 КПК України, крім підстав, передбачених частиною четвертою цієї статті (слідчий суддя відмовляє у задоволенні клопотання про продо-

вження строку досудового розслідування до повідомлення особі про підозру у разі його протиправності та необґрунтованості), слідчий суддя відмовляє у задоволенні клопотання про продовження строку досудового розслідування після повідомлення особі про підозру, якщо слідчий не доведе, що додатковий строк необхідний для отримання доказів, які можуть бути використані під час судового розгляду, або для проведення чи завершення проведення експертизи, за умови що ці дії не могли бути здійснені чи завершені раніше з об'єктивних причин, а також якщо досліджені під час вирішення цього питання обставини свідчать про відсутність достатніх підстав вважати, що сталася подія кримінального правопорушення, яка дала підстави для повідомлення про підозру, та/або підозрюваний причетний до цієї події кримінального правопорушення.

Утім, для дізнання законодавець таких детальних норм не передбачив, зазначивши лише у ст. 294 КПК України, що строк продовжується, якщо дізнання неможливо закінчити внаслідок складності провадження, і у ст. 298-5 КПК України, що у разі необхідності проведення додаткових слідчих і розшукових дій строк дізнання може бути продовжений прокурором до тридцяти днів. Слушно пише С. Максимовська, що строк дізнання може бути продовжений також у випадку вчинення кримінального проступку неповнолітнім, невизнання особою своєї вини, затримання особи в порядку, передбаченому частиною четвертою статті 298-2 КПК України. При цьому, виходячи з ч. 1 ст. 298-5 КПК України, прокурор у таких випадках не зобов'язаний виносити відповідну постанову про продовження строків дізнання. Окрім цього, є неузгодженість між п. 1 ч. 4 ст. 219 КПК України, відповідно до якої строк дізнання може бути продовжений до одного місяця, та ч. 1 ст. 298-5 КПК України, згідно з якою такий строк може бути продовжений до тридцяти днів [1, с. 185]. На цю проблему звертає увагу і Т. Кузубова, адже необхідність проведення додаткових слідчих (розшукових) дій може характеризувати кримінальне провадження, як складне, але не завжди. Поряд з тим, слід констатувати, що таке оціночне поняття як «складність кримінального провадження» є, як правило, ширшим ніж така умова як «необхідності проведення додаткових слідчих (розшукових) дій» [2, с. 61]. З урахуванням таких недоліків І. Гловюк пропонує ч. 2 ст. 294 КПК України викласти у редакції: «2. Якщо внаслідок складності провадження, у тому числі у зв'язку із необхідністю проведення додаткових слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, неможливо закінчити досудове розслідування з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку (дізнання) у строк, зазначений у пунктах 1, 2 та 3 частини третьої статті 219 цього Кодексу, такий строк може бути продовжений прокурором у межах строку, встановленого пунктом 1 частини четвертої статті 219 цього Кодексу» [3, с. 25]. Погоджуючись з вказаними зауваженнями та пропозиціями їх усунення, зазначимо, що у наведених та інших дослідженнях [4] не виокремлюються особливості доказування потреби продовження строку дізнання. При цьому прямі вимоги стосовно предмета доказування потреби продовження строку дізнання по проступкам у КПК України відсутні.

Виходячи з положень КПК України стосовно неможливості закінчення розслідування внаслідок складності провадження та проведення додаткових слідчих і розшукових дій, до локального предмету доказування продовження строку дізнання відносяться такі обставини:

1) подія кримінального проступку;

2) причетність до події кримінального проступку підозрюваного (за аналогією з ч. 8 ст. 295 КПК України, оскільки ця обставина не має специфіки залежно від форми досудового розслідування);

3) складність провадження (невичерпний перелік ознак якої закріплено п. 1 ч. 3 ст. 28 КПК України, утім, ці та інші фактори мають доказуватись саме як такі, які не просто існують, а ускладнюють рух провадження);

4) потреба проведення додаткових слідчих (розшукових) дій, що презюмує встановлення, які дії були проведені і які дані не вдалося встановити при їх проведенні та чому.

Що торкається продовження строку слідства, то локальний предмет доказування виокремити дещо простіше, адже ряд обставин прямо прописані як такі, які мають бути доведені, у КПК України. Утім, предмет доказування не є синхронізованим для двох механізмів продовження строків – прокурорського та судового.

Для прокурорського механізму продовження строку до локального предмета доказування на основі положень ст. 295 КПК України відносяться:

1) подія кримінального правопорушення;

2) причетність підозрюваного до цієї події кримінального правопорушення;

3) складність провадження (невичерпний перелік ознак якої закріплено п. 1 ч. 3 ст. 28 КПК України, утім, ці та інші фактори мають доказуватись саме як такі, які не просто існують, а ускладнюють рух провадження);

4) процесуальні дії, проведення або завершення яких потребує додаткового часу;

5) значення результатів цих процесуальних дій для судового розгляду;

6) строк, необхідний для проведення або завершення процесуальних дій;

7) строк, необхідний для проведення чи завершення проведення експертизи;

8) обставини, що перешкоджали здійснити ці процесуальні дії, включаючи залучення експерта та проведення експертизи, раніше.

Для судового механізму продовження строку до локального предмета доказування на основі положень ст. 295-1 КПК України загалом характерні ті ж обставини (з уточненням, що мова вже йтиме про особливу складність провадження та виняткову складність провадження), утім, підставою відмови у задоволенні клопотання є встановлення його протиправності та необґрунтованості. Крім того, що КПК України не уточнює, у чому саме має проявлятись протиправність клопотання (хоча у доктрині є позиція з цього питання [5, с. 27–28]), з незрозумілих причин така підстава не вказана для відмови у продовженні строку досудового розслідування керівником окружної прокуратури, керівником обласної прокуратури або його першим заступником чи заступником, заступником Генерального прокурора. Отже, виникає питання, чи є правомірність клопотання окремою обставиною, яка має доводитись стороною обвинувачення слідчому судді. Як видається, правомірність закладена як умова у норми, які регламентують підслідність та компетенцію органів досудового розслідування та прокурора, підстав та порядку повідомлення про підозру, вимоги до клопотання та додатків, строку подання клопотання, а отже, імпліцитно наявні у тих обставинах, які вказані як конкретні підстави для відмови у задоволенні клопотання: досліджені під час вирішення цього питання обставини свідчать про відсутність достатніх підстав вважати, що сталася подія кримінального правопорушення, яка дала підстави для повідомлення про підозру, та/або підозрюваний причетний до цієї події кримінального правопорушення; необґрунтованість клопотання.

Принагідно слід зазначити, що через чергову зміну режимів обчислення строку досудового розслідування і скасування обчислення строків до повідомлення про підозру, у Верховній Раді є проєкт Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану 11265 від 16.05.2024, яким пропонується абзаци

перший – шостий частини другої та частину четверту статті 295-1 виключити [6]; тобто виключити формулювання «Слідчий суддя відмовляє у задоволенні клопотання про продовження строку досудового розслідування до повідомлення особі про підозру у разі його протиправності та необґрунтованості». Але ця ідея не синхронізується з ч. 5 цієї ж статті, яка відсилає до ч. 4 при розгляді та вирішенні клопотань вже не до, а після повідомлення про підозру: «Крім підстав, передбачених частиною четвертою цієї статті, слідчий суддя відмовляє у задоволенні клопотання про продовження строку досудового розслідування після повідомлення особі про підозру…». Отже, якщо реалізовувати цю пропозицію, то мають бути внесені синхронні зміни до ч. 5 ст. 295-1 КПК України.

Відмітимо, що є більш деталізоване бачення предмета доказування, що підлягає у перевірці: об'єкта злочину, об'єктивної сторони злочину, суб'єктивної сторони злочину, суб'єкта злочину; визначення правильності кримінально-правової кваліфікації (зокрема, чи є суб'єкт службовою особою); доказів, на підставі яких були встановлені обставини кримінального провадження, та докази, які дали підстави для повідомлення про підозру, з точки зору очевидної належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з точки зору достатності, взаємозв'язку та доктрини «плодів отруйного дерева» [7]. Така необхідність перевірки випливає саме з формулювання ч. 5 ст. 295-1 КПК України, утім, доктрина «плодів отруйного дерева» застосовується в межах перевірки допустимості, а не додатково і не у контексті оцінки сукупності доказів.

В ухвалах слідчих суддів є оцінка обґрунтованості підозри та посилання на докази. Наприклад, слідчий суддя в ухвалі зазначає: «Обґрунтованість повідомленої ОСОБА_1 підозри у вчиненні вищевказаного кримінального правопорушення підтверджується, зокрема, наступними матеріалами кримінального провадження: повним текстом декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, за 2020 рік, поданої ОСОБА_1 (а.с. 30); інформацією з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, яка підтверджує право власності на всі об'єкти нерухомості, якими володіє ОСОБА_3 та ОСОБА_1 (а.с. 127); матеріалами огляду відомостей в мережі Інтернет. Зокрема серед новин виявлено інтерв'ю ОСОБА_1 від 26.03.2020 в якому останній розповідає про своє захворювання на COVID-19, повідомляє про хворобу своєї дружини та про те, що він подарував своїй дружині подорож до Франції і вони разом 7?10.03.2020 літали до вказаної країни (а.с. 39); матеріалами огляду особистої сторінка ОСОБА_6 у соціальній мережі Facebook, під час якого виявлені відомості про спільне проживання із ОСОБА_3 (а.с. 51); матеріалами огляду системи управління даними камер відеоспостереження Smart City, з яких вбачається, що транспортний засіб з номерним знаком «НОМЕР_3», яким користується ОСОБА_1, у ході руху в'їжджає та виїжджає за межі міста Києва Дніпровським шосе у напрямку с. Романків Обухівського району Київської області (а.с. 82); інформацією Державної прикордонної служби, згідно якої за період спільного проживання у 2020 році ОСОБА_1 та ОСОБА_3 неодноразово спільно перетинали кордон України (а.с. 119); матеріалами тимчасового доступу до інформації про споживачів телекомунікаційних послуг і про телекомунікаційні послуги, що вони отримували у 2020 році. Так, згідно протоколу огляду вказаної інформації встановлено, що ОСОБА_1 та ОСОБА_3 постійно проживають на території с. Романків Обухівського району, Київської області за місцем знаходження приватного будинку ОСОБА_3 (а.с. 110); матеріалами тимчасового доступу до речей і документів, що становлять охоронювану законом таємницю, а саме довідки про результат аналізу № 8863 від 17.03.2020 на ім'я ОСОБА_1, у якій ним вказано домашню адресу – с. Романків (а.с. 122); ...Вказані докази є достатніми для висновку, що підозра не є вочевидь необґрунтованою та відповідає стандарту переконання «обґрунтована підозра»» [8].

Хоча у цій ухвалі є і відображення саме доказів, по деяким джерелам саме фактичні дані не відображені – «матеріалами обшуку за місцем проживання ОСОБА_1 у АДРЕСА_2, під час якого вилучено, зокрема, інформацією з мобільних телефонів ОСОБА_1 та ОСОБА_3, правовстановлюючі документи на будинок, необхідні для проведення оціночної експертизи (а.с. 133); матеріалами огляду вилучених в ході обшуку копій мобільних телефонів (а.с. 141); матеріалами тимчасового доступу до речей і документів, що становлять охоронювану законом таємницю, а саме інформації Товариства з обмеженою відповідальністю (далі – ТОВ) «Медичний центр «Добробут?Поліклініка» (а.с. 117)» [8].

Відмітимо, що для продовження строку досудового розслідування слідчим суддею КПК України прямо передбачає, що у клопотанні зазначаються «процесуальні дії, проведення або завершення яких потребує додаткового часу». Тому навряд логічними є формулювання на кшталт «здійснити інші слідчі (розшукові) та процесуальні дії, спрямовані на встановлення істини» [14], оскільки вони не надають слідчому судді можливості зрозуміти, про які дії йде мова і чому не можна було їх провести раніше. Більш логічними є аргументи, що «упродовж тримісячного строку досудового розслідування зазначені вище слідчі (розшукові) та процесуальні дії не виявилося за можливе виконати у зв'язку із … необхідністю проведення тимчасових доступів до речей і документів, проживанням свідків не у місті територіального знаходження органу досудового розслідування, необхідністю проведення слідчих і процесуальних дій лише після вилучення документів, що є тривалою процедурою у часі, визначенням підслідності у кримінальному провадженні за різними органами досудового розслідування» [9].

Зважаючи на обставини локального предмета доказування, слід погодитись з думкою, що ч. 5 ст. 295-1 КПК України свідчить про дію презумпції відсутності підстав для продовження строку досудового розслідування, що має бути спростована [10, с. 67].

Наведемо цитату з ухвали про спростування такої презумпції та констатацію доказування потреби продовження строку розслідування: «перелічені у клопотанні дії не могли бути здійснені чи завершені раніше через особливу складність кримінального провадження, необхідність повного та всебічного дослідження усіх обставин вчинення кримінального правопорушення, що потребує часу» [11]. Утім, складність провадження безпосередньо не завжди корелюється з можливістю / неможливістю проведення процесуальних дій, і тому цей аргумент мав би бути розвинений як мінімум в ухвалі слідчого судді. А «необхідність повного та всебічного дослідження усіх обставин вчинення кримінального правопорушення, що потребує часу» [11] загалом не є аргументом продовження строку досудового розслідування, оскільки таке завдання стадії незалежно від того, скільки часу займає досудове розслідування.

Відмітимо, що є приклади, коли слідчі судді оцінюють ступені складності провадження у межах особливої складності, яка зумовлює продовження строку до 6 місяців. Зокрема, в ухвалі зазначено: «Оцінивши зазначені слідчим у клопотанні та підтримані в судовому засіданні прокурорами обставини, слідчий суддя вважає, що вони не свідчать про особливу складність цього кримінального провадження такого рівня, що занадто ускладнює проведення у ньому досудового розслідування та виправдовує продовження строку такого розслідування до шести місяців. Так, в судовому засіданні не було встановлено обста-

вин переховування підозрюваних від органу досудового розслідуванню та будь-яких перешкод у кримінальному провадженні іншим чином з їх боку, тобто своєю поведінкою підозрювані не сповільнюють розслідування, що не викликає особливих труднощів в його розслідуванні навіть в умовах воєнного стану країни, а навпаки сприяють тим самим швидкому та ефективному проведенню досудового розслідування» [9]. Тобто слідчий суддя не визнав доведеною особливу складність провадження для 6 місяців, утім, все ж продовжив строк до 4 місяців і 15 днів.

У контексті продовження строків досудового розслідування на важливу проблему: відсутність обов'язку для слідчого, прокурора, слідчого судді при вирішення питання продовження строків розслідування враховувати інтереси потерпілого – звертає увагу Д. Околотенко. Автор відзначає прогресивні положення КПК Італії, де у ст. 406 встановлено порядок продовження попереднього розслідування, відповідно до якого прокурор до закінчення строку може просити суддю, якщо розслідування є складним, продовжити його строк. Продовження може бути дозволено лише один раз і на період, що не перевищує шести місяців. Згідно з пунктом 3 аналізованої статті, суддя забезпечує інформування не тільки підозрюваного, але і потерпілу сторону про запит на продовження строків розслідування. Такий правовий припис якнайкраще регулює порядок продовження строків розслідування, збалансовуючи при цьому інтереси сторін. З одного боку, законодавець Італії надає можливість стороні обвинувачення завершити розслідування, а з іншого нейтралізує спроби затягування розслідування, передбачаючи можливість одноразового продовження за клопотанням прокурора за наявності виняткової підстави, що відображає складність розслідування, і, як наслідок, потребує збільшення строків досудового розслідування [12, с. 137]. Як видається, КПК України потребує доповнень, які захищали б інтереси потерпілого при вирішенні питання про продовження строку досудового розслідування, адже механізми захисту інтересів підозрюваного – є, а потерпілого – немає, а інтереси потерпілого не завжди повністю синхронізуються з публічними інтересами сторони обвинувачення.

Надалі слід розглянути питання алгоритмізації встановлення обставин локального предмета доказування. Стосовно доказування потреби продовження строку досудового розслідування до повідомлення про підозру, вже зверталася увага на те, що встановлюються такі обставини локального предмету доказування за певним алгоритмом [13, с. 39].

Для алгоритмізації встановлення обставин локального предмета доказування керівником органу прокуратури та слідчим суддею можна запропонувати таку послідовність:

1) доведеність події злочину;
2) доведеність причетності підозрюваного до цієї події;
3) обставини, що свідчать про складність провадження;
4) процесуальні дії, проведення або завершення яких потребує додаткового часу та значення результатів цих процесуальних дій для судового розгляду;
5) обставини, що перешкоджали здійснити ці процесуальні дії раніше;
6) строк, необхідний для проведення або завершення процесуальних дій. Ця обставина встановлюється останньою, оскільки якщо буде встановлено, що була можливість провести дії раніше, то підстав для продовження строку немає.

Така послідовність важлива, оскільки недоведення першої обставини, незалежно від її місця у переліку, виключає потребу подальшого встановлення інших обставин та тягне за собою відмову у продовженні строку слідства.

Висновки. Локальний предмет доказування потреби продовження строку досудового розслідування відрізняється за формами досудового розслідування та судового і прокурорського механізмів продовження строку досудового слідства. Правомірність клопотання імпліцитно наявна у тих обставинах, які вказані як конкретні підстави для відмови у задоволенні клопотання, а отже, не потрібно окремо доводити відсутність протиправності клопотання. У разі внесення до КПК України пропонованих проєктом Закону змін, якими виключається ч. 4 ст. 295-1 КПК України, мають бути внесені доповнення до ч. 5 цієї ж статі, яка передбачає як підстави відмови у задоволенні клопотання про продовження строку досудового розслідування після повідомлення про підозру його протиправність та необґрунтованість.

Алгоритмізації встановлення обставин локального предмета доказування за ст. 295 та 295-1 КПК України передбачає таку послідовність: 1) блок, пов'язаний з відповідною на основне питання кримінального провадження (доведеність події злочину та причетності підозрюваного до цієї події); 2) блок оцінки складності провадження; 3) блок оцінки ефективності розслідування (процесуальні дії, проведення або завершення яких потребує додаткового часу та значення результатів цих процесуальних дій для судового розгляду; обставини, що перешкоджали здійснити ці процесуальні дії раніше); 4) темпоральний блок (строк, необхідний для проведення або завершення процесуальних дій).

Проблемними питаннями судової практики у цій сфері є указання при оцінці доведеності події злочину та причетності підозрюваного до цієї події не доказів, а їх джерел; некоректне тлумачення ознак складності провадження; указання в ухвалах аргументів, які не мають відношення до продовження строку досудового розслідування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Максимовська С.С. Строки досудового розслідування кримінальних проступків. *Київський часопис права*. 2023. № 3. С. 181–186. DOI: https://doi.org/10.32782/klj/2023.3.26

2. Кузубова Т.О. Законодавчі та прикладні проблемні питання строків проведення дізнання. *Процесуальне та криміналістичне забезпечення досудового розслідування: тези доповідей учасників науково-практичного семінару* (30 жовтня 2020 року) / упор. А.Я. Хитра. Львів: ЛьвДУВС. 2020. С. 60–63. (дата звернення: 25.06.2024).

3. Головюк І.В. Питання юридичної техніки визначення строків дізнання. *Теоретичні та практичні проблеми розвитку кримінального права і процесу: матеріали IX Всеукраїнського науково-практичного семінару* (м. Івано- Франківськ, 04 грудня 2020 року). Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2020. С. 23–26.

4. Досудове розслідування кримінальних проступків: монографія / В.Г. Дрозд та ін. Київ : 7БЦ. 2023. 568 с.

5. Головюк І., Малахова О. Проблемні питання здійснення захисту при продовженні строку досудового розслідування. *Вісник* НААУ. 2019. № 7–8 (55). С. 25–28.

6. Проєкт Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану 11265 від 16.05.2024. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/2360716 (дата звернення: 25.06.2024)

7. Ханін С. Подовження строку досудового розслідування в порядку ст. 295-1 КПК України. URL: https://pravo.ua/prodovzhennia-stroku-dosudovoho-rozsliduvannia-v-poriadku-st-295-1-kpk-ukrainy/ (дата звернення: 25.06.2024).

8. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 12.01.2022, справа № 991/104/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102951376 (дата звернення: 25.06.2024).

9. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 02.04.2024, справа № 991/2571/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118358759 (дата звернення: 25.06.2024).

10. Аленін Ю., Малахова О. Проблемні питання продовження строку досудового розслідування слідчим суддею. *Право України*. 2018. № 8. С. 60–71.

11. Ухвала слідчого судді Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 03.02.2022. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103030978 (дата звернення: 25.06.2024).

12. Околотенко Д. С. Процесуальні строки на стадії досудового розслідування. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2024. 237 с.

13. Зіньковський І.П. Доказування при розгляді та вирішенні слідчим суддею клопотань про продовження строку досудового розслідування (до повідомлення особі про підозру). Проблеми досудового розслідування в сучасних умовах: правові та організаційні аспекти: міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, м. Одеса, 29 квітня 2021 р. Одеса: ОДУВС, 2021. С. 36–39.

14. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 19.09.2022, справа № 991/3684/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106494139 (дата звернення: 25.06.2024).

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/83

РОЛЬ ДЕРЖАВНОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЦЕНТРУ МВС УКРАЇНИ У ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ, ЩО ЗУМОВЛЕНІ РОСІЙСЬКОЮ АГРЕСІЄЮ ПРОТИ УКРАЇНИ

THE ROLE OF THE STATE SCIENTIFIC AND RESEARCH EXPERT AND CRIMINALISTIC CENTER OF THE MIA OF UKRAINE IN COMBATING CRIMINAL OFFENSES CAUSED BY RUSSIAN AGGRESSION AGAINST UKRAINE

Коротаєв В.М., к.ю.н., доцент, заслужений юрист України,
академік Української академій наук,
судовий експерт вищої категорії,
директор
Дніпропетровський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр Міністерства внутрішніх справ

У статті проаналізовано роль та місце Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України у протидії кримінальним правопорушенням, що зумовлені російською агресією проти України. В роботі здійснено аналіз та узагальнення науково-практичних розробок та чинного законодавства України щодо проведення судово-експертних досліджень, котрі здійснюються під час кримінального провадження щодо кримінальних правопорушень, що зумовлені російською агресією проти України. Визначено основні види експертиз за такими кримінальними провадженнями, їх основні завдання та можливості. У роботі зазначено, що Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України відіграє суттєву роль у розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень такої категорії, особливо в світлі законодавства, що визначає правові засади обробки геномної інформації людини.

Сьогодні Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України забезпечує проведення 33 судових експертиз, при цьому разом з територіальними науково-дослідними експертно-криміналістичними центрами Експертна служба МВС України виконує майже всі види експертиз, за винятком військової. Особлива роль та значення Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України полягає в адмініструванні Електронного реєстру геномної інформації людини, здійсненні відбору біологічного матеріалу та проведенні відповідних досліджень. З огляду тенденцій розвитку Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України вбачається спрямування до розширення сфери проведення судово-експертних досліджень. В цьому сенсі освоєння проведення військової експертизи мало б позитивний поштовх як для розвитку Експертної служби МВС України, так і забезпеченню правосуддя якісною судово-експертною діяльністю.

Ключові слова: Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, експертиза, розслідування кримінальних правопорушень, що зумовлені російською агресією проти України, судово-експертна діяльність.

The article analyzes the role and place of the State Scientific and Research Expert and Criminalistic Center of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in countering criminal offenses caused by Russian aggression against Ukraine. The paper analyzes and summarizes the scientific and practical developments and the current legislation of Ukraine regarding the conduct of forensic investigations, which are carried out during criminal proceedings regarding criminal offenses caused by Russian aggression against Ukraine. The main types of expertise in such criminal proceedings, their main tasks and opportunities are defined. The paper states that the State Scientific and Research Expert and Criminalistic Center of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine plays a significant role in the disclosure and investigation of criminal offenses of this category, especially in light of the legislation that defines the legal basis for processing human genomic information.

Today, the State Scientific and Research Expert and Criminalistic Center of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine provides 33 forensic examinations, while together with the territorial scientific-research expert-forensic centers, the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine performs almost all types of examinations, except for military ones. The special role and significance of the State Scientific and Research Expert and Criminalistic Center of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine consists in the administration of the Electronic Register of Human Genomic Information, the selection of biological material and the conduct of relevant research. From the review of the development trends of the State Scientific and Research Expert and Criminalistic Center of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, a trend towards expanding the scope of conducting forensic research can be seen. In this sense, mastering the conduct of military expertise would have a positive impetus both for the development of the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and for the provision of justice through high-quality forensic expertise.

Key words: State Scientific and Research Expert and Criminalistic Center of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, expertise, investigation of criminal offenses caused by Russian aggression against Ukraine, forensic expert activity.

Початок повномасштабного вторгнення на територію України в лютому 2022 року змусили державні інституції корегувати чинне законодавство та змінювати підходи до роботи правоохоронних органів. Також змінились пріоритети та акценти вітчизняних наукових досліджень, в яких зазначена тематика стала основною. Переважна частина таких науково-практичних досліджень знаходиться в сфері кримінального права, кримінального процесу та криміналістики. Серед фахівців, чиї роботи стосуються такої теми, слід назвати І.В. Гловюк, О.В. Капліну, О.М. Литвинова, Р.О. Мовчана, А.М. Орлеана, Ю.В. Орлова, І.В. Пирога, Ю.А. Пономаренка, М.І. Хавронюка, В.В. Шаблистого, М.С. Цуцкірідзе. Вагомий внесок зроблено науково-практичними роботами під загальною редакцією В.В. Сокуренка, котрі присвячені розкриттю та розслідуванню воєнних злочинів і пов'язаних з війною кримінальних правопорушень [1; 2].

Аналізуючи місце та роль Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України (далі – ДНДЕКЦ МВС України) щодо протидії кримінальним правопорушенням, що зумовлені російською агресією проти України, слід звернути увагу на те, що більшість таких кримінальних проваджень не перебуває в провадженні слідчих органів Національної поліції. Згідно правил підслідності, передбачених ст. 216 КПК України [3], значна частина таких проваджень підслідна слідчім органам безпеки (Службі безпеки України). Отже проведення судових експертиз доручається установам, що перебувають у віданні Служби безпеки України (далі – СБ України) та здійснюють судово-експертне забезпечення діяльності її підрозділів та органів. Проте ДНДЕКЦ МВС України відіграє суттєву роль у розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень такої категорії, особливо в світлі законодавства, що визначає правові засади обробки геномної інформації людини.

Серед експертиз, що призначаються під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, що зумовлені російською агресією проти України, крім судово-медичної, слід назвати наступні.

1. Біологічна, в тому числі молекулярно-генетична експертиза (дослідження). Основними завданнями біологічної експертизи є: «установлення належності об'єктів тваринного та рослинного походження (далі – біологічне походження) до конкретного біологічного таксона (родини, роду, виду тощо), а також виявлення мікрооб'єктів зазначеного походження в будь-якій масі або на предметах обстановки місця події (предметах-носіях); установлення спільної родової (групової) належності декількох порівнюваних об'єктів; установлення належності об'єктів біологічного походження до одного цілого; визначення біологічних характеристик стану об'єкта, у тому числі зернових та зернобобових культур (стадії розвитку організму, причин та часу змін його стану, механізму пошкодження тощо); встановлення належності біоматеріалу (крові, слини, сперми, волосся, органів, тканин та окремих частин тіла) конкретній особі або виключення такої належності; ідентифікація особи; встановлення статевої належності біологічних слідів і об'єктів; встановлення спорідненості (родинних зв'язків); визначення ДНК-геному тварин та їх породний генотиповий склад» [4]. Відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію геномної інформації людини», молекулярно-генетична експертиза (дослідження) – це «дослідження біологічного матеріалу людини, що здійснюється з метою отримання її геномної інформації» [5]. Згідно інформації офіційного сайту ДНДЕКЦ МВС України «завданням молекулярно-генетичної експертизи є установлення генетичних ознак людини в об'єктах, біологічного походження. Методи ДНК-аналізу при дослідженні об'єктів біологічного походження застосовують для встановлення статевої належності та ідентифікації особи. Завдяки цьому вирішується низка питань, що мають значення для розкриття злочинів. Так, установлення спорідненості (родинних зв'язків) дає можливість ідентифікувати безвісти зниклу людину чи останки невстановленого трупа. Установлення батьківства та материнства має значення в спірних питаннях і випадках викрадення та підміни дітей, дітовбивства, згвалтування з наслідком вагітності. Установлення генетичних ознак без ідентифікації особи дає можливість зберегти ДНК-профіль, а за потреби й виділену ДНК, для наступної ідентифікації або дослідження. Поміщення ДНК-профілів як ідентифікованих, так і неідентифікованих осіб до центрального обліку генетичних ознак людини дає можливість виявити зв'язки між різними злочинами» [6]. До зазначеного слід додати, що у відповідності до п.4.19 Розділу IV Наказу Міністерства юстиції України від 08.10.98 року № 53/5 «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень» «з метою, передбаченою Законом України «Про державну реєстрацію геномної інформації людини», експертом вирішуються питання щодо встановлення геномної інформації з наданого біологічного матеріалу. Результати проведення молекулярно-генетичної експертизи (дослідження) у таких випадках викладаються у письмових документах – висновку експерта та реєстраційній картці» [4]. При цьому така Реєстраційна картка, направляється до Адміністратора Електронного реєстру геномної інформації людини, яким є ДНДЕКЦ МВС України у відповідності до пункту 5 Розділу І Наказу МВС України № 639 від 04.08.2023 року «Про затвердження Положення про Електронний реєстр геномної інформації людини» [7].

2. Вибухотехнічна (вибухово-технічна). Як зазначається фахівцями «поділяється на два різновиди: дослідження вибухових речовин, продуктів вибуху та пострілу і дослідження вибухових пристроїв, слідів та обставин вибуху», при цьому «у справах про злочини, пов'язані з російською збройною агресією проти України, частіше за все проводиться другий різновид експертизи із метою дослідження вибухових пристроїв (складових частин ракет, авіаційних бомб, реактивних снарядів, баражуючих боєприпасів, суббоєприпасів, мін, гранат тощо), а також дослідження слідів і обставин їх застосування військовослужбовцями країни-агресора» [1, с. 385].

3. Військова експертиза. Основними завданнями військової експертизи є: «встановлення обставин застосування та дій військових формувань; встановлення обставин, що призвели до настання тяжких наслідків, загибелі людей (військовослужбовців, працівників Служби безпеки України, Збройних Сил України, Міністерства внутрішніх справ України, Національної гвардії України та інших представників міністерств і відомств, цивільного населення), втрати озброєння, військової техніки, об'єктів державної влади та інфраструктури, особистого майна громадян під час застосування військових формувань; встановлення відповідності дій (бездіяльності) посадових осіб вимогам керівних документів (покладених обов'язків)» [4]. Предметом судової військової експертизи є «встановлення судовим військовим експертом фактів (суджень про факти) по визначених слідчим або судом питаннях щодо порядку роботи (дій або бездіяльності) органів військового управління (командирів та начальників) Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів військових формувань, правоохоронних органів спеціального призначення сектору безпеки і оборони, які виконують згідно чинного законодавства покладені на них службові обов'язки (посадові інструкції)» [8]. Слід зазначити, що ДНДЕКЦ МВС України на цей час не проводить такий вид досліджень, натомість їх проводять окремі науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України, наприклад Київський науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України та Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса» (ННЦ ІСЕ) Міністерства юстиції України.

4. Комп'ютерно-технічна експертиза (дослідження комп'ютерної техніки і програмних продуктів). Завданнями цієї експертизи є: «установлення робочого стану комп'ютерно-технічних засобів; установлення обставин, пов'язаних з використанням комп'ютерно-технічних засобів, інформації та програмного забезпечення; виявлення інформації та програмного забезпечення, що містяться на комп'ютерних носіях; установлення відповідності програмних продуктів певним версіям чи вимогам на його розробку [4]. За твердженнями фахівців такі дослідження дозволяють «встановити важливі для досудового розслідування факти та виявити доказову інформацію (комп'ютерні дані), яка зберігається (зберігалася) на електронних носіях та підтверджує інкриміновані підозрюваному діяння, чи то державна зрада, колабораційна діяльність, чи порушення законів і звичаїв війни, пропаганда війни тощо» [1, с. 389].

5. Телекомунікаційна експертиза (дослідження телекомунікаційних систем (обладнання) та засобів, експертиза електронних комунікацій). Об'єктами експертизи електронних комунікацій є мережі електронних комунікацій та їх складові, радіообладнання, радіоелектронні засоби, випромінювальні пристрої та інформація, що ними передається, приймається та обробляється [4]. До таких можуть належати: «телекомунікаційні системи та мережі (системи мобільних операторів зв'язку, телевізійні системи, радіосистеми тощо) та їх складові частини (дротові/бездротові маршрутизатори, комутатори, VoIP-шлюзи, модеми тощо); мобільні термінали (телефони, смартфони, планшети та інші мобільні пристрої із встановленим програмним забезпеченням); білінгові системи (білінгові системи мобільних операторів, білінгові системи банків, системи державних реєстрів тощо); спеціалізовані технічні пристрої (генератори активних радіоперешкод, телема-

тичні модулі, приймачі/передавачі радіосигналів, радіостанції, GPS/GSM-трекери, пульти керування систем автоматики та обмеження доступу, програматори електронних ключів для автомобілів, смартключі/імобілайзери (ключ із чипом, ключ із транспондером тощо)» [9]. Основними завданнями цього дослідження є: «визначення характеристик та параметрів мереж електронних комунікацій та їх складових, радіообладнання, радіоелектронних засобів та випромінювальних пристроїв; встановлення фактів та способів передачі (отримання) інформації з використанням мереж електронних комунікацій та їх складових, радіообладнання, радіоелектронних засобів, випромінювальних пристроїв; встановлення фактів та способів доступу до мереж, ресурсів та інформації у сфері електронних комунікацій; визначення технічних чинників якості надання електронних комунікаційних послуг на рівні їх споживання; встановлення конфігурації та робочого стану мереж електронних комунікацій та їх складових, радіообладнання, радіоелектронних засобів, випромінювальних пристроїв; встановлення типу, марки, моделі та інших класифікаційних категорій мереж електронних комунікацій та їх складових, радіообладнання, радіоелектронних засобів, випромінювальних пристроїв; дослідження алгоритмів обробки інформації та її захисту в мережах електронних комунікацій та їх складових, радіообладнанні, радіоелектронних засобах, випромінювальних пристроях» [4]. Такий вид експертних досліджень може використовуватись і стороною захисту на підтвердження наявності очевидців та об'єктивності їх показань. Так, за даним пресслужби Бердичівського міськрайонного суду у травні цього року у суді «відбулося судове засідання по обвинуваченню голови Швайківської ОТГ у колабораційній діяльності (ч. 1 ст. 111-1 КК України). Суд продовжив досліджувати письмові докази, зокрема – висновок телекомунікаційної експертизи, яка мала відповісти на питання, чи перебували мобільні телефони, що належать обвинуваченому та свідкам, в одному місці саме у той час, коли обвинувачений нібито висловлювався на підтримку дій росії. Згідно з пред'явленим обвинуваченням – це близько 18-ї години 22 березня 2022 року. Суд дослідив матеріали телекомунікаційної експертизи та її висновок, у якому зазначено, що факт спільного місця перебування наданих на дослідження мобільних телефонів у період з 15:00 до 19:00 22 березня 22 року не підтверджено. Прокурор, який вперше бере участь у судовому засіданні у даній справі, поставив під сумнів висновки експертизи, назвавши її необгрунтованою та побудованою на припущеннях. Відтак він просив суд призначити повторну телекомунікаційну експертизу, розширивши при цьому часовий проміжок для дослідження до одного місяця. Суд відмовив у проведенні повторної експертизи, натомість ухвалив викликати у судове засідання для допиту та роз'яснень експерта, який проводив експертизу» [10].

6. Портретна експертиза. Основним завданням цього дослідження є «ідентифікація особи (трупа) за фотознімком (фотокарткою, негативом) та відеозаписом» [4].

7. Експертиза відеозвукозапису. Основними завданнями цього дослідження є: «встановлення технічних умов та технології отримання відеозвукозапису; ототожнення особи за фізичними параметрами голосу; ототожнення особи за лінгвістичними ознаками усного мовлення» [4].

8. Лінгвістична експертиза мовлення. У межах цієї експертизи проводяться авторознавчі та сематико-текстуальні дослідження. Об'єктом дослідження лінгвістичної експертизи мовлення є продукт мовленнєвої діяльності людини, відображений у писемній або в усній формі (зафіксований у відео-, фонограмі). Лінгвістична експертиза мовлення поділяється на авторознавчу експертизу писемного мовлення та семантико-текстуальну експертизу писемного та усного мовлення. Основним завданням авторознавчої експертизи є ідентифікація автора тексту. Авторознавчою експертизою вирішуються ідентифікаційні завдання (щодо ототожнення особи автора тексту), а також діагностичні завдання (щодо умов, особливостей складання тексту, факту викривлення ознак писемного мовлення, місця формування мовленнєвих навичок, рідної мови, освіти автора документа тощо). Семантико-текстуальною експертизою вирішуються завдання із встановлення змісту понять, лексичного значення слів або словосполучень, використаних у наданих на дослідження текстах або усних повідомленнях (за їх текстовими відтвореннями), їх стилістичної забарвленості, смислового навантаження, характеру інформації, що міститься в них (чи може така інформація розглядатися як образлива, чи містить вона загрозу конкретній особі (особам) тощо), тобто вирішення питань мовленнєвого характеру, не пов'язаних із встановленням фактичних даних про автора [4].

9. Будівельно-технічна та оціночно-будівельна експертизи. Такі види експертних досліджень у кримінальних провадженнях про злочини, пов'язані зі збройною агресією проти України, проводиться «з метою визначення розміру матеріальних збитків, заподіяних у результаті пошкодження об'єктів будівництва внаслідок обстрілів і бомбардувань» [1, с. 392].

10. Транспортно-товарознавча експертиза. До числа основних завдань транспортно-товарознавчої експертизи належить визначення ринкової вартості колісних транспортних засобів, їх складових, а також розміру вартості матеріальних збитків, заподіяних власнику або володільцю колісних транспортних засобів, їх складових унаслідок пошкодження останнього. Такий вид досліджень також проводиться в основному для встановлення матеріальної шкоди.

11. Товарознавча експертиза військового майна, техніки та озброєння (експертиза військового майна, оцінка майна і техніки військового призначення та озброєння). Такий вид дослідження «проводиться у випадках, коли необхідно встановити тип та призначення відповідних об'єктів, їх виробника, країну походження, рік походження тощо» [1, с. 394].

12. Економічна експертиза. Може стосуватись «економічних втрат (збитків) українських підприємств унаслідок військової агресії російської федерації формують завдання, які поставлені перед судовим експертом-економістом для встановлення фактичних даних та обставин справи (провадження) щодо розміру зменшення вартості майна (чистих активів) та розміру недоотриманого прибутку (упущеної вигоди) українських підприємств унаслідок втрат від неоплачених товарів, робіт і послуг, наданих та спожитих на тимчасово окупованих територіях, пошкодження та знищення їх активів, відображених у документах» [1, с. 395].

Крім зазначених також можуть проводитись інші види судово-експертних досліджень, як, наприклад, інженерно-екологічна експертиза (дослідження обставин та організаційно-технічних причин і наслідків впливу техногенних джерел на об'єкти довкілля) з метою визначення заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу, почеркознавча – «у кримінальних провадженнях про колабораційну діяльність та інші кримінальні правопорушення, при вчиненні яких було залишено сліди у вигляді рукописних записів і підписів у документах», трасологічна – «у кримінальних провадженнях про воєнні злочини та пов'язані з війною кримінальні правопорушення в основному пов'язані з дослідженням пошкоджених ідентифікаційних номерів та інших маркувальних позначень на залишках боєприпасів, військовій техніці, транспортних засобах тощо» [1, с. 395–397].

З огляду на те, що ДНДЕКЦ МВС України забезпечує проведення 33 судових експертиз [11], при цьому разом з територіальними науково-дослідними експертно-криміналістичними центрами (НДЕКЦ) Експертна служба МВС

України виконує майже всі види експертиз, за винятком військової. Особлива роль та значення ДНДЕКЦ МВС України полягає в адмініструванні Електронного реєстру геномної інформації людини, здійсненні відбору біологічного матеріалу та проведенні відповідних досліджень. З огляду тенденцій розвитку ДНДЕКЦ МВС України вбачається спрямування до розширення сфери проведення судово-експертних досліджень. В цьому сенсі освоєння проведення військової експертизи мало б позитивний поштовх як для розвитку Експертної служби МВС України, так і забезпеченню правосуддя якісною судово-експертною діяльністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Розслідування воєнних злочинів і пов'язаних з війною кримінальних правопорушень: кримінально-правові, кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти : наук.-практ. посіб.До 30-річчя Харків.нац.ун-тувнутр.справ /[І. В. Клименко, М. С. Цуцкіридзе,Ю. В. Орлов та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., члена-кор. НАПрН України В. В. Сокуренка ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. 2-ге вид., допов. та перероб. Харків: Право, 2024. 432 с.

2. Пам'ятка для випускників закладів вищої освіти МВС України з документування злочинів, пов'язаних із збройною агресією рф проти України : [практ. посіб.] / кол. авт.-уклад.: В. М. Василенко, А.І. Кисько, О. М. Музичук, В. В. Романюк та ін. ; упоряд.: С. Є. Абламський ; за заг. ред. В. В. Сокуренка; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Вид. 2-ге, доп. і перероб. Харків : ХНУВС, 2024. 56 с.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 07.06.2024).

4. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.98 № 53/5 Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#n272 (дата звернення: 07.06.2024).

5. Про державну реєстрацію геномної інформації людини: Закон України від 9 липня 2022 року № 2391-IX Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2391-20#n5 (дата звернення: 07.06.2024).

6. Експертна спеціальність 9.5 «Молекулярно-генетичні дослідження» – Експертна служба МВС. URL: https://dndekc.mvs.gov.ua/експертна-спеціальність-9-5-молекуляр/ (дата звернення: 07.06.2024).

7. Про затвердження Положення про Електронний реєстр геномної інформації людини: Наказ МВС України № 639 від 04.08.2023 року, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 20 вересня 2023 р. за № 1657/40713 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1657-23#Text (дата звернення: 07.06.2024).

8. Військова експертиза. Київський науково-дослідний інститут судових експертиз. URL: https://kndise.gov.ua/vijskova/ (дата звернення: 07.06.2024).

9. Експертна спеціальність 10.17 «Дослідження телекомунікаційних систем (обладнання) та засобів» – Експертна служба МВС. URL: https://dndekc.mvs.gov.ua/експертна-спеціальність-10-17-досліджен/ (дата звернення: 07.06.2024).

10. У справі про колабораціонізм суд дослідив висновки телекомунікаційної експертизи. Бердичівський міськрайонний суд Житомирської області. URL: https://bd.zt.court.gov.ua/sud0603/pres-centr/news/1600390/ (дата звернення: 07.06.2024).

11. Дослідження – Експертна служба МВС. URL: https://dndekc.mvs.gov.ua/дослідження/ (дата звернення: 07.06.2024).

УДК [343.985+351.746.1]+35.072.3
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/84

ТЕОРЕТИЧНІ СТОВПИ ВЗАЄМОДІЇ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВИХ ПІДРОЗДІЛІВ ДЕРЖПРИКОРДОНСЛУЖБИ

THEORETICAL PILLARS OF INTERACTION OF THE OPERATIVE-SEARCH SUBDIVISIONS OF THE STATE BORDER GUARD SERVICE OF UKRAINE

Махлай О.М., к.психол.н., доцент,
начальник кафедри спеціальних дисциплін
Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Стаття присвячена огляду теоретичних стовпів такого виду діяльності в царині оперативно-розшукової діяльності як «взаємодія». Основою для висвітлення обрано оперативно-розшукові підрозділи Державної прикордонної служби України.

Наголошено на значенні організації та підтриманні безперервної взаємодії між оперативно-розшуковими підрозділами Держприкордонслужби та оперативних підрозділів інших відомств.

Автором обґрунтовується актуальність питання, обраного для вивчення. Зазначається, що, незважаючи на розповсюдження поняття «взаємодія» у практиці ОРП, на сьогодні відсутнє його загальноприйняте визначення. Із урахуванням цього розкривається термінологічна природа поняття «взаємодія», проаналізовано теоретичні викладки інших учених, які приділяли увагу цьому питанню у своїх роботах. Виділено основні ознаки взаємодії в царині здійснення оперативно-розшукової діяльності: ефективність, цілеспрямованість, централізованість, гнучкість, безперервність, стійкість.

Також надано коротку характеристику основним принципам взаємодії. Серед них: законність; організація взаємодії; розмежування компетенції; провідна роль ініціатора проведення спільного заходу; планування взаємодії; узгоджене комплексне використання сил і засобів; економічна доцільність взаємодії; захищеність взаємодії; інформаційне забезпечення взаємодії; безперервність взаємодії; спрямованість суб'єктів взаємодії на ефективне досягнення спільного кінцевого результату; взаємність; персональна відповідальність суб'єктів взаємодії. Окреслено виключення з загального правила принципу економічної доцільності взаємодії.

Спираючись на власний практичний досвід у царині правозастосування взагалі та здійснення оперативно-розшукової діяльності зокрема, автор виділив дві групи проблем, які виникають під час організації та здійснення взаємодії: суб'єктивні проблеми та об'єктивні проблеми. Здійснено короткий огляд цих проблем у виділених групах.

Зроблено відповідні висновки та окреслено перспективи подальших досліджень у цій царині.

Ключові слова: оперативно-розшукова діяльність, оперативно-розшукові підрозділи, взаємодія, Державна прикордонна служба України.

The article is devoted to an overview of the theoretical pillars of this type of activity in the field of operative-search activity as «interaction». The State Border Guard Service of Ukraine operative-search subdivisions were chosen as the basis for coverage.

The importance of organization and support of continuous interaction between operative-search subdivisions of the State Border Guard Service and operational subdivisions of other agencies was emphasized.

The author substantiates the relevance of the issue chosen for study. It is noted that, despite the spread of the concept of «interaction» in the practice of operative-search activity, today there is no generally accepted definition of it. Taking this into account, the terminological nature of the concept of «interaction» is revealed, the theoretical statements of other scientists who paid attention to this issue in their works are analyzed. The main signs of interaction in the field of operative-search activity are highlighted: efficiency, purposefulness, centralization, flexibility, continuity, stability.

A brief description of the main principles of interaction is also given. Among them: legality; organization of interaction; demarcation of competence; the leading role of the initiator of the joint event; interaction planning; coordinated integrated use of forces and means; economic feasibility of interaction; security of interaction; information provision of interaction; continuity of interaction; the focus of interaction subjects on the effective achievement of a common end result; reciprocity; personal responsibility of the subjects of interaction. An exception to the general rule of the principle of economic expediency of interaction is outlined.

Based on his own practical experience in the field of law enforcement in general and the implementation of operative-search activity in particular, the author singled out two groups of problems that arise during the organization and implementation of interaction: subjective problems and objective problems. A brief overview of these problems in selected groups is carried out.

Appropriate conclusions were drawn and prospects for further research in this area were outlined.

Key words: operative-search activity, operative-search subdivisions, interaction, State Border Guard Service of Ukraine.

Організація і підтримання безперервної взаємодії є найважливішою складовою частиною як під час здійснення оперативно-розшукової діяльності взагалі, так і під час проведення окремих оперативно-розшукових заходів. Для ефективної організації та безпосередньої реалізації вказаних напрямів діяльності оперативно-розшукових підрозділів (далі – ОРП) має бути чітка координація взаємодії між цими підрозділами як на рівні керівників, так і на рівні конкретних виконавців. Більше того, на практиці така взаємодія організовується між оперативними підрозділами, які входять до структури різних державних органів, які законом уповноважені на здійснення ОРД.

Незважаючи на розповсюдженість поняття «взаємодія» у практиці ОРП, на сьогодні не існує загальноприйнятого його визначення. Термін взаємодія широко використовується в теорії та практиці, оскільки відображає характер колективних зусиль відповідних державних органів у вирішенні завдань, що стоять перед ними. Також слід зазначити, що, незважаючи на широке поле діяльності ОРП Держприкордонслужби в межах взаємодії, теоретичні аспекти, пов'язані з нею, переважно розглядалися вченими через призму діяльності інших відомств. Це роботи таких дослідників, як В. Шамрай [7], О. Бандурка [1], О. Долженков [3], А. Коваленко [4] тощо. Тому, аналізуючи це поняття в даній статті, необхідно враховувати його значення та зміст у діяльності з протидії протиправним проявам з боку ОРП Держприкордонслужби.

Поняття «взаємодія» схоже з такими категоріями в діяльності ОРП, як «співробітництво», «координація», «узгодження», «сприяння». Взаємодія означає «взаємно (разом – О.М.) діяти», «спільно працювати», «співробітничати» і заснована на законі та підзаконних нормативно-правових актах; взаємодія – це спільна або погоджена за місцем і часом у певних межах діяльність оперативних підрозділів між собою та з іншими підрозділами і служ-

бами, що здійснюється відповідно до їхньої компетенції та спрямована на виконання поставлених завдань [5].

Маємо констатувати, що проблема взаємодії під час здійснення ОРД достатньо опрацьована практикою, проте, все ще існують окремі теоретичні прогалини в цьому питанні, і це, на наш погляд, цілком нормально. Зокрема, розглянуті окремі аспекти цієї проблеми, але в них бракує єдиного підходу до визначення самого поняття взаємодії.

Аналіз даного поняття здійснювався в наукових публікаціях вчених у царині оперативно-розшукової діяльності.

Так, О. М. Бандурка визначив взаємодією як комплекс спільних або узгоджених за часом і місцем дій кількох оперативних підрозділів з вирішення певних завдань у боротьбі зі злочинністю спільними зусиллями [1, с. 150–151].

О. Ф. Долженков наводить такі ознаки взаємодії:

– спільні дії або діяльність двох і більше суб'єктів;

– базування на законах;

– спрямованість на досягнення результату та розв'язання поставлених завдань;

– узгодження дій спеціальних органів за метою, часом, місцем здійснення;

– забезпечення комплексного використання сил, засобів і методів з найменшими витратами [3, с. 235].

До наведеного вище А. В. Коваленко додає необхідність підвищення взаємодії з громадою та встановлення партнерських відносин із населенням, що відповідає європейським еталонам відносин у суспільстві [4, с. 53].

Значення взаємодії обумовлюється тим, що мета спільних оперативних заходів, що стоїть перед оперативно-розшуковими підрозділами різних відомств, може бути досягнута тільки спільними і погодженими зусиллями їх уповноважених осіб або, навіть, структурних елементів, які розрізняються своїми конкретними завданнями, функціональними обов'язками, організацією і способом дій.

Крім цього, слід зазначити, що взаємодія, в основному, реалізується між відповідними горизонтальними ланками вказаних підрозділів.

Порядок взаємодії визначає керівник під час прийняття рішення про проведення заходу або комплексу заходів. При цьому в основі взаємодії лежить система підпорядкування нижчих органів і посадових осіб вищим, а також неухильне виконання всіма суб'єктами ОРД правил службової дисципліни.

Щоб вирішувати поставлені завдання, взаємодія має бути:

– ефективною;

– цілеспрямованою;

– централізованою;

– гнучкою;

– безперервною;

– стійкою.

Із урахуванням аналізу результатів практичної діяльності оперативних підрозділів, специфіки здійснення окремих оперативно-розшукових заходів (у тому числі в зоні ведення бойових дій і на тимчасово окупованій території), а також наукових викладок різних учених, можна сформулювати такі основні принципи взаємодії при здійсненні оперативно-розшукової діяльності.

Принцип законності. Він є загальним щодо всіх інших принципів, постійно присутній в зазначеній діяльності. Передбачає об'єктивну необхідність дотримання й виконання приписів законодавчих, а також підзаконних актів. Конкретно виражається в правовому статусі суб'єктів взаємодії, у рівні й порядку правового регулювання взаємодії, в умовах реалізації нормативно-правових приписів, у наявності та дієвості гарантій забезпечення законності (внутрішньовідомчий контроль (стаття 9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»), прокурорський нагляд (стаття 14 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»)).

Принцип організації взаємодії. Сумісна діяльність двох і більше суб'єктів. Об'єктивно наявний з моменту прийняття рішення про взаємодію і передбачає упорядкованість і узгодженість дій відповідно до встановлених правил і процедур.

Принцип розмежування компетенції. Реалізація сторонами взаємодії діяльності, яка визначена відповідними правовими нормами, як повноваження саме цієї сторони (органу, підрозділу, конкретної службової особи).

Провідна роль ініціатора проведення спільного заходу в організації, плануванні та подальшому здійсненні взаємодії на всіх етапах спільної діяльності.

Принцип планування взаємодії. Прямо витікає з попередніх і є одним із визначальних у системі організації та управління взаємодії. Слід враховувати, що в окремих випадках планування може розглядатися і як форма взаємодії.

Принцип узгодженого комплексного використання сил і засобів, які мають у своєму розпорядженні різні учасники взаємодії, включаючи сучасні науково-технічні засоби. Часом саме наявність різного інструментарію в ОРП, які належать до структур різних відомств, і є одним зі спонукальних моментів для ініціювання взаємодії.

Принцип економічної доцільності взаємодії (матеріальні витрати на проведені заходи не повинні перевищувати економічний ефект від їх проведення, тобто відповідність здійснених витрат і отриманих результатів). Разом із тим, слід зазначити, що вказане формулювання змісту даного принципу є дискусійним у разі запобігання кримінальним правопорушенням проти основ національної безпеки, проти життя особи, проти громадської безпеки.

Захищеність взаємодії. Додержання в ході взаємодії вимог Законів України «Про державну таємницю», «Про інформацію», «Про захист інформації в автоматизованих системах», неухильне дотримання принципу конспірації тощо.

Принцип інформаційного забезпечення взаємодії (взаємний регулярний обмін інформацією з метою інтенсифікації спільної і узгодженої роботи, вибору найбільш оптимального рішення і виключення дублювання дій).

Принцип безперервності взаємодії на всіх етапах проведення оперативних заходів.

Принцип спрямованості суб'єктів взаємодії на ефективне досягнення спільного кінцевого результату.

Принцип взаємності (підтримання психологічної атмосфери довіри, співпраці та взаємної допомоги у вирішенні питань, які передбачають взаємний інтерес).

Принцип персональної відповідальності суб'єктів взаємодії.

Також слід мати на увазі, що зазначені принципи діють не ізольовано, не самі по собі, а узгоджено, системно.

Підбиваючи підсумки викладеному, можна сформулювати власне визначення взаємодії. Утім, слід зазначити, що, якщо включити до нього всі вищенаведені ознаки, а також принципи взаємодії, то дефініція вийде занадто великою за обсягом, а це, як слушно зазначає М. К. Гнєтнєв, ускладнить її розуміння та використання. Учений звертає увагу, що визначення повинно бути чітким, але, в той же час, відображати всі властивості об'єкта, який визначається, і відокремлювати його від однорідних об'єктів [2, с. 81]. Отже, взаємодія (під час здійснення ОРД) – це спільна діяльність суб'єктів оперативно-розшукової діяльності, спрямована на комплексне використання сил, засобів і методів ОРД із метою спільної протидії кримінальним правопорушенням.

Аналізуючи поняття сутності взаємодії, слід торкнутися близького до нього за змістом поняття «координації». Сьогодні багато хто ототожнює ці два різні за змістом поняття – взаємодію і координацію. Однак це не зовсім правильно. «Координація» по своїй суті є одним із елементів такої категорії як «взаємодія». Взаємодія – більш широке за обсягом поняття. Координація – це, скоріш, спрямовую-

чий вплив відповідного керівника або командира, який по суті своєї діяльності в цьому процесі та за своєю роллю є впорядником визначеного напряму діяльності підрозділів чи окремих співробітників, які беруть участь у взаємодії. Метою такого впорядкування з боку керівника є потреба у виконанні загальносистемних завдань за умови єдиного керівництва й оперативного підпорядкування. Тобто «взаємодію» та «координацію» можна співвіднести як форму та зміст або частину наповнення.

Як і будь-яка діяльність, тим більше така специфічна, яка є складовою ОРД, сфера взаємодії не позбавлена й окремих проблемних моментів. Особливо слід звернути увагу на ті, які виникають в районах бойових дій.

Специфіка ОРД полягає в автономному її здійсненні різними уповноваженими органами. Об'єктивно у нас відсутній якійсь координуючий орган, куди б стікалася оперативно-значима інформація від різних суб'єктів. Але ж і гіпотетичне існування такого органу створювало б підвищені ризики порушення принципів конспірації та нерозголошення результатів. Разом із тим, у зоні бойових дій все ще наявні там ОРП часто отримують інформацію, яка відноситься, скоріше, не до сфери протидії злочинності, а має характер розвідувальних даних, що об'єктивно викликає потребу її подальшої передачі уповноваженим органам, які є суб'єктами, визначеними Законом України «Про розвідку». У структурі Держприкордонслужби це – Управління розвідки Адміністрації Державної прикордонної служби України. Про окремі аспекти цієї діяльності та правового регулювання в цій царині ми звертали увагу в своїх попередніх роботах [6].

Беручи до уваги власний практичний досвід оперативної роботи, можна виокремити дві групи проблем, які виникають під час організації та здійснення взаємодії. Умовно їх можна назвати суб'єктивними та об'єктивними.

Суб'єктивні проблеми зазвичай обумовлені особистісними індивідуальними особливостями керівників, командирів, самих оперативних працівників, які є виконавцями, а також і в цілому колективів ОРП, які залучені до спільної діяльності. Найбільш характерним і загальним недоліком в їх роботі є недооцінка ролі та значення суміжного ОРП, нерозуміння прямої залежності ефективності взаємодії від своєчасної організації та безперервної реалізації окремих оперативно-розшукових заходів, не просто із комплексним використанням сил, засобів і методів, а з правильним застосуванням специфічного оперативно-розшукового інструментарію, який є у розпорядженні ОРП різного відомчого підпорядкування.

Практика показує, що в окремих випадках керівник формально ставиться до організації взаємодії та намагається не виявляти надмірної ініціативи через можливу розбіжність інтересів ОРП різних відомств, а це, своєю чергою, ускладнює здійснення своєчасного обміну актуальною та достовірною інформацією, оскільки може вказувати на слабкі місця в організації діяльності конкретного підрозділу, створюючи картинку недостатнього рівня професіоналізму й компетентності окремих оперативників, що й керівника, на його думку, виставлятиме в неприємному світлі перед колегами з інших відомств або створюватиме враження, що підрозділ не здатен у повному обсязі вирішувати завдання ОРД. У свою чергу, нездатність того чи іншого ОРП якісно вирішувати в ході взаємодії поставлені завдання заперечує твердження, що оперативна обстановка на ділянці оперативного забезпечення є повністю контрольованою.

Також у окремих випадках присутнє небажання керівника ОРП «ділитися» показниками з підрозділами інших відомств.

Крім указаного на ефективність взаємодії впливає пасивність і низька ініціативність окремих виконавців. Також зустрічається небажання молодих офіцерів брати на себе відповідальність під час прийняття рішення, а його узгодження з вищим керівником веде до втрати дорогоцінного часу.

Також до суб'єктивних проблем можна віднести здійснення взаємодії тому, оскільки «це передбачено планом». Якщо взаємодія здійснюється не за необхідності та недобровільно з боку хоча б одного учасника, це викликає психологічний дискомфорт, провокує зіткнення інтересів, хибну конкурентність, апатію або навпаки – конфліктність.

Об'єктивні проблеми в організації взаємодії, в свою чергу, можна розділити на дві великі групи: організаційні та технічні. Серед проблем організаційного плану перш за все слід відзначити, що діюча нормативно-правова база місцями застаріла, місцями – неадаптована під реальні умови сучасного здійснення ОРД, особливо в зоні ведення бойових дій і в місцях проведення стабілізаційних заходів на звільнених територіях. Крім цього, існують різні підходи в розробці керівних документів, що регламентують порядок і послідовність організації взаємодії. Головне протиріччя при цьому полягають в існуванні міжвідомчих бар'єрів, що не в повному обсязі дозволяють здійснювати повний і ефективний обмін оперативно-значимою інформацією. Беззаперечним фактом є те, що специфіка завдань, які вирішуються різними відомствами, у будь-якому випадку передбачає отримання кожною структурою конфіденційної інформації. Як ми вже наголошували вище, не може існувати повний обмін такою інформацією між структурами, які не підпорядковуються одна одній, а в окремих випадках такий обмін може бути навіть шкідливим.

Не менш важливими є проблеми технічного характеру, що пояснюються, перш за все, відсутністю спільних інформаційних систем та баз даних (наприклад оперативної, прикордонної, аналітично-довідкової, тощо) з розподіленим доступом до них або такий доступ є обмеженим чи не у всіх відомств.

Крім цього, потребує окремої уваги питання організації та функціонування захищеного зв'язку між керівниками ОРП різного відомчого підпорядкування.

Не слід забувати про труднощі, пов'язані із забезпеченням режиму секретності та захисту інформації.

Підбиваючи підсумок викладеному, слід наголосити, що незважаючи на класичне положення взаємодії між суб'єктами здійснення ОРД, цей вид діяльності зберігає свою затребуваність та актуальність, і потребує подальшого вдосконалення з огляду на сучасні виклики та потреби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність : підручник : Ч. І. Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. 336 с.
2. Гнєтнєв М. К. Кримінальна відповідальність за сприяння учасникам злочинних організацій та укриття їх злочинної діяльності : монографія. Луганськ : ТОВ «Віртуальна реальність». 2009. 310 с.
3. Долженков О. Ф. Організаційні форми взаємодії органів внутрішніх справ. *Вісник Луганської академії внутрішніх справ*. 2002. № 4. С. 232–239.
4. Коваленко А. В. Взаємодія поліції з іншими суб'єктами протидії злочинності. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2018. Вип. 4. Ч. 1. С. 50–53.
5. Коваленко В. В., Моісєєв Є. М., Тацій В. Я., Шемшученко Ю. С. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. Т. 6 : Оперативно-розшукова діяльність поліції (міліції). Київ : Атіка. 2010. 1128 с.
6. Махлай О. М., Цяцкун Д. П., Гнєтнєв М. К. Про можливі напрямки удосконалення нормативно-правового регулювання взаємодії між суб'єктами розвідувальної діяльності ДПС України та МО України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 2. С. 446–448.
7. Шамрай В. Поняття і суть взаємодії, її значення. *Прокуратура, людина, держава*. 2004. № 1. С. 60–68.

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/85

ВИЗНАННЯ ТА ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ СУДОВИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ ЗА КОРДОНОМ

RECOGNITION AND ENFORCEMENT OF DECISIONS OF JUDICIAL AUTHORITIES OF UKRAINE ABROAD

Підгородинська А.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті проаналізовано особливості визнання та виконання рішень судових органів України за кордоном. Вказано, що зазначене питання відноситься до сфери регулювання міжнародного публічного права та прямо залежіть від наявності чи відсутності договору щодо урегулювання взаємного виконання судових рішень.

Пропонується зауваження з приводу того, що у випадку наявності укладеного між Україною та іншою країною договору щодо визнання та виконання судового рішення, процедура такого виконання буде заздалегідь визначена та урегульована таким договором. На сьогодні такі угоди Україна має з рядом зарубіжних країн, таких як Польща, Литва, Естонія, Латвія, Чехія, Угорщина, Румунія, Греція, Кіпр, КНР, також зберігається ряд договорів, де Україна виступає правонаступником СРСР, наприклад, з Італією.

Звертається увага на те, що коли такої Угоди немає, порядок виконання рішення українського суду в такій країні відбувається на умовах юрисдикції такої держави. У такому випадку передбачена процедура звернення з відповідним, від особи чи органу, який заінтересований у такому виконання рішення суду в тому чи іншому провадженні, наприклад, цивільної чи господарської справи. Таким рішенням може бути вирок, постанова, ухвала тощо, яке набрало законної сили. Таке звернення відбувається за рахунок формування відповідного клопотання з доданням всіх необхідних документів, перелік яких може бути визначено нормативно-правовими актами країни, до якої формується клопотання. Для виконання рішення на території такої країни передбачається попереднє визнання рішення українського суду таким, що відповідає діючим нормам країни, до якої направлено звернення про виконання, та винесення рішення про його наступне виконання. При цьому, має застосовуватися принцип взаємності у випадках відсутності укладеного договору, яким визначено порядок виконання рішень між такими державами. З огляду на приписи с. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод визначається право на визнання рішень судів зарубіжних країн, що має трактуватися як обов'язок країн-учасниць вказаної міжнародної угоди.

Ключові слова: рішення суду, визнання та виконання рішення суду, виконання суду України за кордоном, міжнародний договір, принцип взаємності, юрисдикція.

The article analyzes the peculiarities of recognition and enforcement of judgments of Ukrainian judicial authorities abroad. It is indicated that this issue lies within the scope of public international law and is determined by the presence or absence of an international treaty on mutual recognition and enforcement of judgments.

The author notes that the procedure for enforcement of a Ukrainian court judgment in the territory of the States with which Ukraine has concluded an agreement on mutual recognition and enforcement of court judgments is determined and predictable under such agreements. Today, Ukraine has such agreements with a number of foreign countries, such as Poland, Lithuania, Estonia, Latvia, Czech Republic, Hungary, Romania, Greece, Cyprus, China, and a number of agreements where Ukraine is the successor to the USSR, such as with Italy.

It is noted that in the absence of such an Agreement, the procedure for the enforcement of a Ukrainian court decision in such a country is subject to the jurisdiction of such a state. In such a case, the interested person or body may file a petition for the recognition and enforcement of a Ukrainian court decision in a civil or commercial case that has entered into force, including a court-approved settlement agreement or verdict. Such an application is made by filing a corresponding petition with all the necessary documents, the list of which may be determined by the regulations of the country to which the petition is filed. In order to enforce a judgment in such a country, the Ukrainian court must first recognize the judgment as compliant with the applicable laws of the country to which the enforcement request is sent and issue a decision on its subsequent enforcement. At the same time, if there is no contractual framework for the recognition and enforcement of judgments between states, the principle of reciprocity applies. The author emphasizes that the provisions of Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950 provide for the right to recognition of foreign court judgments, and therefore the States Parties to this Convention must ensure the implementation of such a right.

Key words: court judgment, recognition and enforcement of a court judgment, enforcement of a Ukrainian court judgment abroad, treaty on mutual recognition and enforcement of court judgments, international treaty, principle of reciprocity, jurisdiction.

Останнім часом все актуальніше стає питання реалізації судового рішення, винесеного судами України, на території інших держав. Їх виконання за кордоном в окремих категоріях справ, у тому числі цивільних або сімейних, є дуже поширеною процедурою серед громадян України. На сучасному етапі свого існування Україна має певну кількість договорів про правову допомогу із зарубіжними країнами, розташованими в різних куточках світу. Зважаючи на те, що рекордно велика кількість громадян наразі перебувають за межами нашої країни підвищується актуальність питання яким же чином можливо виконати українські судові рішення в іноземних країнах.

У своїх наукових дослідженнях тему визнання і виконання рішень іноземних судів розглядало чимало науковців, серед яких Ю. Білоусов, Н. Буковецька, Д. Глушков, О. Євтушенко та ряд інших вчених. Однак недостатньо розкритими залишаються процедури визнання і виконання рішень українських судів в іноземних країнах, з якими існують тісні соціальні, економічні та політичні зв'язки, тому спробуємо проаналізувати окремі аспекти зазначеної проблематики.

Так, укладені та належним чином ратифіковані міжнародні договори, угоди, конвенції, які направленні на урегулювання відносин між країнами щодо питань взаємодії та взаємодопомоги у сфері правових правовідносин, наприклад, щодо цивільних чи кримінальних справ, представляють собою невід'ємну частину національного законодавства. Законом України «Про міжнародні договори України» [1] визначено, що такі угоди, договори того, можуть бути застосовані у порядку, який визначений національним законодавством (стаття 17 Закону України). Громадяни обох Договірних Сторін користуються однаковим правовим захистом своїх особистих і майнових прав на території всіх Стороні такого договору, угоди, конвенції тощо.

Наразі між Україною та рядом іноземних країн укладені двосторонні договори про правову допомогу, до таких країн, що є учасниками Європейського Союзу є Польща, Литва, Естонія, Латвія, Чехія, Угорщина, Румунія, Греція, Кіпр, КНР, також зберігається ряд договорів, де Україна виступає правонаступником СРСР, наприклад, з Італією. Однак, варто відмітити відсутність подібних докумен-

тів, які урегульовують підняти питання з досить значною кількістю європейських країн, як членів ЄС, так і країн, що не входять до названої організації, на сучасному етапі розвитку української державності. Така ситуація означає, що виконання рішень українських судів на території держав, з якими не має відповідної угоди, може відбуватися виключно на підставах та в рамках їх національної юрисдикції.

Окрім того, в кінці 2023 року для України було припинено договірні відносини з рядом країн – учасниць СНД (Азербайджан, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан). Така ситуація пояснюється припиненням дії Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах 1993 року [2] та Протоколу до неї 1997 року [3], що тягне за собою можливість урегулювання взаємовідносин України із зазначеними суб'єктами міжнародного співтовариства виключно в рамках двосторонніх форм співпраці. Звісно, водночас варто також враховувати окремі інструменти урегулювання відносин у таких випадках на основі актів Ради Європи чи ООН тощо.

Окрім зазначено, для України також з 5 лютого 2023 року припинено дію міжнародного договору, положення якого було направлено урегулювання спорів у господарській сфері [4], яка за своєю правовою природою мала більш вузьку сферу дії та була спрямована на урегулювання відносин у сфері визнання та виконання рішень судів, в тому числі навіть арбітражні, третейські суд, а також інші органи, які відповідно до національного законодавства компетентні розглядати відповідні справи. Стосувалося вищевказане судових справ з питань цивільноправових, господарських та адміністративних відносин, які могли виникнути як між фізичними особами, так і між фізичною особою та органом влади будь-якого рівня. Окрім того, даний документ було спрямовано на впорядкування відносин між судами та іншими державними органами з питань надання правової допомоги у зазначених категоріях справ.

Таким чином, з моменту виходу України із зазначених Угод, порядок визнання та виконання рішень українських судів на території держав – учасниць СНД змінився. Відтепер визнання та виконання українських судових рішень на території таких країн, як, наприклад, Узбекистан, Молдова та Грузія, та рішень судів цих країн на території України відбувається на підставі відповідних двосторонніх договорів про правову допомогу.

Такий механізм має вищий рівень юридичної визначеності, оскільки відповідні двосторонні договори не лише покладають на держави чіткі міжнародно-правові зобов'язання щодо визнання та виконання іноземних судових рішень, але й встановлюють виключний перелік підстав для відмови від виконання судового рішення іншої країни.

Водночас визнання та виконання українських судових рішень на території держав – учасниць СНД, з якими Україна не має багатосторонніх та двосторонніх договорів, відтепер можливе лише на підставі принципу взаємності.

Обсяг юридичної підтримки визначається текстами міжнародних договорів (двосторонніх або багатосторонніх). Як правило, воно охоплює виконання процесуальних дій, передбачених законодавством запитуваної Договірної Сторони: урегулювання процесуальних відносин зі сторонами, потерпілим, обвинуваченим, свідками, експертами, проведення експертиз, обшук, вилучення та передачу речових доказів, провадження кримінального переслідування, визнання та приведення у виконання судових рішень, вручення та передача документів судом на запит іншої Договірної Сторони має важливе значення для надання та виконання інформації про.

Статтею 124 Конституції України [5] визначено, що відповідні судові рішення виносяться від імені держави судом та носять обов'язковий характер на території всієї держави.

Становлення правової держави прямо залежить від ефективності роботи всіх гілок влади, особливо судової, і її реформування вимагає часу. Однак, якщо не буде гарантовано виконання судових рішень, ці реформи не матимуть очікуваного ефекту. Це питання вимагає особливої уваги при виконанні рішень на іноземній території.

Організація виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб) є одним з основних напрямів роботи Міністерства юстиції України. Для реалізації цього завдання Міністерство юстиції докладає багато зусиль та створює умови для належної діяльності працівників Департаменту державної виконавчої служби. Один із напрямів роботи департаменту – виконання міжнародних договорів про надання правової допомоги у цивільних і кримінальних справах, зокрема звернення з клопотанням про визнання і виконання рішень судів України на території іноземної держави та здійснення контролю за їх виконанням.

Таке звернення подається заінтересованою особою до суду, який виніс це рішення. Суд першої інстанції при отриманні цього прохання вживає заходів щодо оформлення документів відповідно до конкретної міжнародної угоди. Для цього клопотання має бути сформоване з додаванням відповідних додатків, оформлених належним чином, відповідно, з перекладом на мову тієї країни, до якої планується подавати це клопотання за його виконанням.

Оформлений згідно з вимогами конкретного міжнародного договору, пакет документів разом із клопотанням надсилається судом першої інстанції на адресу відповідного управління юстиції, а після перевірки правильності його оформлення посадовою особою управління – відсилається до Міністерства юстиції України, центрального органу, робота якого, серед іншого, стосується питань організації виконання міжнародних угод у сфері правової взаємодії та взаємного виконання судових рішень.

Визнання та виконання судового рішення здійснюється компетентним судом іноземної держави, куди звернуто клопотання.

Цей суд розглядає зазначене рішення на предмет його відповідності вимогам конкретного міжнародного договору, не зачіпаючи суті спору.

У конкретному міжнародному договорі передбачаються випадки, за наявності яких може бути відмовлено у визнанні та виконанні рішення, а саме:

– якщо за законодавством країни, де було винесено рішення, це рішення не набрало чинності або не підлягає виконанню;

– якщо відповідно до законодавства країни, до якої звернуто клопотання про визнання і виконання рішення, справа належить до виключної компетенції суду запитуваної Договірної Сторони;

– якщо стороні процесу не вручили, відповідно до законодавства тієї Договірної Сторони, орган якої ухвалив рішення, повідомлення про виклик до суду або, за її недієздатності, був відсутній належний представник;

– якщо за тим самим правовим спором між тими самими сторонами суд запитуваної Договірної Сторони вже ухвалив рішення, що набрало чинності, або ж зазначений спір перебуває там на розгляді чи вже визнане рішення у цій справі третьої країни, що набрало чинності;

– якщо виконання такого рішення може мати негативні наслідки для інтересів Договірної Сторони, яка є адресатом клопотання щодо такого рішення.

Порядок та умови виконання рішення регулюються законодавством Договірної Сторони, на території якої рішення повинно бути приведене у виконання.

До прикладу. Україна не має встановленої угоди із Німеччиною на предмет взаємного визнання та виконання судових рішень, що означає, що для вчинення таких дій Україні (в особі визначених органів) потрібно діяти в рамках Відтак, для визнання і виконання судового рішення, ухваленого в Кодексу цивільного процесу Німеччини та звернутися за таким виконанням. Вбачається, що для виконання рішення суду української національної системи передує його розгляд в судах Німеччини та винесення рішення на предмет відповідності вимогам вказаного Кодексу та ухвалення компетентним судом Німеччини рішення про допуск до виконання рішення суду України [6, с. 200–201].

Приведення до виконання рішення суду є складовою частиною права на справедливий судовий розгляд, яке передбачено статтею 1950 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, учасниками якої є всі держави-члени ЄС, зокрема Україна. При цьому, практика ЄСПЛ доводить, що він має право визнавати рішення іноземних судів, сторони цієї Конвенції повинні забезпечити реалізацію таких прав [7, с. 543].

Слід враховувати, що при відсутності договірних підстав для визнання і приведення у виконання рішень між державами підлягає застосуванню принцип взаємності. Цей принцип означає, що іноземні суди визнають і дають дозвіл на виконання судових рішень України «у відповідь» на визнання і виконання українськими судами рішень своїх державних судів. Вважається, що взаємність існує до тих пір, поки не буде доведено іншими способами. Взаємність особливо важлива при прийнятті рішень у таких країнах, як США, Федеративна Республіка Німеччина, Канада, Аргентина, Бразилія та Швеція, де угоди про взаємне визнання рішень не були укладені. Враховуючи, що у вітчизняній судовій практиці є приклади визнання рішень судів цих держав, це є дискусією про визнання рішень судів України.

Таким чином, зарубіжні країни, з якими Україна не має угоди про правову допомогу, надають певну можливість визнавати рішення українських судів, засновані на встановлених державних нормах. Крім того, приведення у виконання таких рішень найчастіше ґрунтується на принципі взаємності між державами. У той же час одні країни більш ліберально та демократично ставляться до визнання іноземних рішень і встановлюють досить чіткі процедури визнання і приведення у виконання, в той час як інші, навпаки, більш суворі в питанні приведення у виконання на території рішень судових інстанцій інших країн, в тому числі України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 червня 2004 року № 1906-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text

2. Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах 1993 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_009#Text

3. Протокол до Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах від 22 січня 1993 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_018#Text

4. Угода про порядок вирішення спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності : Угода; СНД від 20.03.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_076#Text

5. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

6. Hopkins P. International Enforcement of Foreign Judgments. Salzburg: Yorkhill Law Publishing, 2006. 580 p.

7. Kinsch P. Enforcement as a Fundamental Right. Patrick Kinsch. *Nederlands Internationaal Privaatrecht (NIPR)*. 2014. № 4. P. 540–544.

УДК 343.13(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/86

ФАКТОРИ, ЯКІ ВРАХОВУЮТЬСЯ СУДДЯМИ ПРИ ЗМЕНШЕННІ РОЗМІРУ ЗАСТАВИ: СТАТИСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРАКТИКИ ВАКС ЗА 2023–2024 РР.

FACTORS TAKEN INTO ACCOUNT BY JUDGES WHEN REDUCING THE AMOUNT OF BAIL: STATISTICAL ANALYSIS OF THE PRACTICE OF THE HIGH ANTI-CORRUPTION COURT FOR 2023–2024

Торбас О.О., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри кримінального процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена аналізу факторів, які враховуються суддями при зменшені розміру застави. В якості базового орієнтиру були взяті судові рішення Вищого антикорупційного суду за 2023–2024 роки та власне фактори, які фігурували в цих рішеннях.

Автором було встановлено, що з дослідженого масиву судових рішень в середньому в кожному випадку розмір застави зменшувався на 25,46%. В той же час цей результат є занадто загальним та не дозволяє зрозуміти саму специфіку зменшення розміру застави. Іншим показником, на який необхідно звернути увагу, є стандартне відхилення, яке в даному випадку буде ±16,72% (мінімальне значення зменшення розміру застави склало 4%, максимальне 82%). Власне стандартне відхилення є занадто великим задля того, щоб зробити висновок про наявність певної системності при зменшені розміру застави, а твердження про те, що в кожному випадку розмір застави буде зменшуватися на одну чверть є передчасним. В даному випадку аналізу мають підлягати не лише сам факт зміни розміру застави, а і фактори, які впливають на таку зміну, в тому числі зв'язок між ними. Проте навіть такий базовий показник як середнє арифметичне може дозволити зробити цікаві висновки, якщо даний масив судових рішень аналізувати за окремими критеріями.

Автором було встановлено, що стандарте відхилення буде меншим в межах одного кримінального провадження. Наприклад, в період 2023–2024 років в одному з кримінальних проваджень в різні періоди було винесено 5 судових рішень щодо зменшення розміру застави. В середньому розмір застави зменшувався на 33,65%, при цьому стандартне відхилення склало ±7% (мінімальне значення 23,07%, максимальне 39,99%). Очевидно, що необхідно констатувати значне зменшення стандартного відхилення у порівнянні з ±16,72%, про що велася мова вище. Очевидно, що навіть 7% – це досить великий показник як для стандартного відхилення, проте ігнорувати його зменшення майже в два рази також неправильно. Тобто в межах одного кримінального провадження судді є більш послідовними в частині визначення суми, на яку буде зменшуватися застава. Відповідно, автором було зроблено висновок, що в межах одного кримінального провадження судді або свідомо, або підсвідомо, але оцінюють попередні судові рішення щодо зменшення розміру застави і намагаються притримуватися певної системності в при визначенні суми, на яку буде зменшено заставу.

Ключові слова: кримінальне провадження, заходи забезпечення, запобіжні заходи, застава.

The article is devoted to the analysis of factors that are taken into account by judges when reducing the amount of bail. The judgments of the High Anti-Corruption Court for the years 2023–2024 and the actual factors that appeared in these judgments were taken as a basic guideline.

The author established that from the studied array of court decisions, on average, in each case, the size of the bail was reduced by 25.46%. At the same time, this result is too general and does not allow us to understand the very specifics of the reduction of the collateral. Another indicator to pay attention to is the standard deviation, which in this case will be ±16.72% (the minimum value of the reduction in the size of the collateral was 4%, the maximum was 82%). The standard deviation itself is too large to conclude that there is any systematicity in the reduction in the amount of collateral, and the statement that in each case the amount of collateral will be reduced by one quarter is premature. In this case, not only the fact of a change in the size of the collateral, but also the factors that influence such a change, including the connection between them, should be subject to analysis. However, even such a basic indicator as the arithmetic mean can allow us to draw interesting conclusions, if this array of court decisions is analyzed according to separate criteria.

The author established that the standard deviation will be smaller within one criminal proceeding. For example, in the period of 2023–2024, in one of the criminal proceedings, 5 court decisions regarding the reduction of the bail were issued at different times. On average, the amount of collateral decreased by 33.65%, while the standard deviation was ±7% (minimum value 23.07%, maximum 39.99%). It is obvious that it is necessary to note a significant decrease in the standard deviation compared to ±16.72%, which was discussed above. It is obvious that even 7% is quite a large indicator for the standard deviation, but it is also wrong to ignore its decrease by almost two times. That is, within one criminal proceeding, judges are more consistent in determining the amount by which bail will be reduced. Accordingly, the author concluded that within one criminal proceeding, judges either consciously or subconsciously evaluate previous court decisions regarding the reduction of bail and try to adhere to a certain system when determining the amount by which the bail will be reduced.

Key words: criminal proceedings, measures to ensure criminal proceedings, preventive measures, bail.

Відповідно до ч. 1 ст. 182 КПК України, «застава полягає у внесенні коштів у грошовій одиниці України на спеціальний рахунок, визначений в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, з метою забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього обов'язків, під умовою звернення внесених коштів у доход держави в разі невиконання цих обов'язків» [1]. Відповідно до ч.ч. 4 та 5 даної статті, «розмір застави визначається слідчим суддею, судом з урахуванням обставин кримінального правопорушення, майнового та сімейного стану підозрюваного, обвинуваченого, інших даних про його особу та ризиків, передбачених ст. 177 КПК України. Розмір застави повинен достатньою мірою гарантувати виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього обов'язків та не може бути завідомо непомірним для нього» [1].

В.О. Рибалко зазначає, що «розмір застави визначається в ухвалі слідчого судді, враховуючи обставини кримінального правопорушення, майновий та сімейний стан підозрюваного, а також ризики щодо можливих перешкоджань досудовому розслідуванню» [2]. «На практиці сума застави нерідко обирається довільно, не завжди враховуються матеріальні можливості підозрюваного, обвинуваченого, які не здатні внести зазначену суму. Трапляються випадки умисного встановлення таких сум в якості застави, які завідомо неможливі для осіб, що притягуються до кримінальної відповідальності (що не сприяє їх звільненню в необхідних випадках з-під варти)» [2]. Як слушно зазначають О.В. Ільченко та М.О. Шульга, «розмір застави у кримінальному провадженні відіграє ключову роль у забезпеченні справедливості та виконанні вимог правосуддя. Враховуючи важливість цього

запобіжного заходу, визначення розміру стає складним завданням для слідчих суддів та судів, оскільки воно має враховувати не лише характер злочину, але й фінансовий стан та особисті обставини підозрюваного або обвинуваченого. Застава має бути достатньою, щоб забезпечити виконання встановлених обов'язків, але при цьому не може бути завищеною, адже це може створити фінансові труднощі для особи, яка її вносить. До того ж, неоднозначність у визначенні критеріїв та процедур, які враховуються при призначенні застави, свідчить про потребу у додаткових стандартів та наукових рекомендацій у цій сфері. Це необхідний крок для забезпечення рівності перед законом та уникнення надмірного обмеження прав особи. Тому потрібно постійно удосконалювати механізми визначення розміру застави, враховуючи різноманітність обставин та конкретних ситуацій, що виникають у кримінальному провадженні. Це допоможе досягти більшої справедливості, адекватності та ефективності застосування запобіжного заходу у сучасних умовах правової дійсності» [3, с. 93].

І.І. Шавров зазначає, що «з аналізу національної судової практики можемо спостерігати, що судді довільно обирають розмір застави та не завжди звертають увагу як на матеріальний стан обвинуваченого, так і на сімейний. В низці аналогічних справ виявляємо неспіврозмірність розмірів запобіжних заходів, що ставить правопорушників у несправедливе та нерівноцінне становище. Розмір застави виявляється непомірним для осіб, які притягуються до кримінальної відповідальності, що зумовлює неможливість звільнення їх з під варти» [4]. «При встановленні надто великого розміру застави, її мета – забезпечення явки підозрюваного відходить на задній план, а на перший виступає отримання якомога більшої суми грошей. Проте застосування застави не є комерційною діяльністю держави, її метою є забезпечення явки, а також попередження нових злочинів. Застава ж виступає способом забезпечення цих цілей» [2].

«З огляду на це визначена сума повинна бути як майново посильною для особи – заставодавця, так і значною для підозрюваного, щоб слугувати гарантією належної його поведінки і виконання обов'язків» [5, с. 211].

В.Г. Гончаренко, В.Т. Нор, М.Є. Шумило зазначають, що «встановлення граничного розміру застави є недоцільним, оскільки у кожному випадку повинні бути враховані конкретні фактичні обставини вчинення кримінального правопорушення, особа підозрюваного, його майновий стан тощо. Проте, як обґрунтовано вказується в юридичній літературі, оскільки застосування застави у більших розмірах у цих випадках пов'язується винятково з метою забезпечення виконання особою покладених на неї обов'язків, то слідчий суддя, суд в ухвалі повинен зазначити, в забезпечення виконання якого саме обов'язку чи обов'язків обирається більший розмір застави, мотивувати чому, через який ризик чи які ризики, та чому у такому розмірі» [6, с. 415]. З цього приводу Ю.В. Лисюк вказує, що «законодавець не регулює механізм визначення та призначення розмірів застави саме у виняткових випадках, не розшифровує критерії їх визначення, що зводиться до формального підходу та суб'єктивності прийняття рішення слідчим суддею, судом» [7, с. 217].

Д.В. Вишньової зазначає, що «слідчий суддя, суд при застосуванні застави повинен оцінити в сукупності з іншими обставинами розмір майнової шкоди, у завданні якої підозрюється, обвинувачується особа, або розмір доходу, в отриманні якого внаслідок вчинення кримінального наявних доказів, якими обґрунтовуються відповідні обставини, що відповідає вимогам ст. 178 КПК України» [8, с. 198].

Проаналізувавши практику ВАКС та АП ВАКС, Д. Михайленко вказав [9], що крім обставин, які передбачені чинним КПК України та вже були вироблені практикою ЄСПЛ, в процесі визначення розміру застави судді також звертають увагу на наступні положення:

– обсяг ризиків при продовженні запобіжного заходу;

– приховані активи;

– зменшення розміру застави;

– розмір застави не може перевищувати обґрунтований у клопотанні прокурором розмір.

У зв'язку з цим досить суттєвий науковий інтерес становлять фактори, які враховуються суддями при прийнятті рішення щодо зменшення розміру застави. Найбільш релевантними в даному випадку для дослідження є саме рішення ВАКС.

Є. Морозов вказує, що підставами для зміни розміру застави можуть бути «необґрунтована підозра органу розслідування, відсутність збитків, давність вчинення правопорушення; майновий, сімейний публічний стан, публічність підозрюваного, обвинуваченого; відсутність ризиків з боку підозрюваного щодо перешкоджання, переховування від органів досудового розслідування і т.і.; непомірний тягар розміру застави для підозрюваного та неспіврозмірність для обставин кримінального правопорушення» [10].

Також існує дослідження, де до основних підстав зменшення розміру застави відносять наступні «фігурант перебуває під вартою тривалий час; він або його заставодавці за цей час не внесли застави, що нібито вказує на те, що розмір застави є непомірним; фігурант дотримується обов'язків і належно поводиться; відсутні нові вагомі докази обґрунтування майнового стану фігуранта, який дозволяє йому внести заставу в раніше визначеному обсязі; стан здоров'я фігуранта погіршився, він потребує доступу до медичної допомоги, яку не завжди вчасно можна отримати в СІЗО; досудове розслідування завершилося, і матеріали вже доступні стороні захисту, що зменшує частину ризиків» [11].

АП ВАКС в одному зі своїх судових рішень вказала на такі підстави для зменшення розміру застави з 260 млн. грн. до 100 млн. грн.:

«– розмір застави як самостійного запобіжного заходу чи альтернативного триманню під вартою не може перевищувати обґрунтований у клопотанні детектива розмір застави, а саме 200 млн грн; в свою чергу, слідчий суддя не навів мотивів визначення суми застави, а лише констатував актуальність проблематики боротьби з корупцією;

– майно, на яке посилається сторона обвинувачення в обґрунтування майнового стану підозрюваного, арештоване в межах кримінальних проваджень ВАКС та Апеляційної палати, і за його рахунок не існує можливості внести заставу;

– найбільший розмір застави, який визначався підозрюваному раніше – 100 млн грн;

– значний обсяг здійснюваних підозрюваним фінансових операцій, що було зафіксовано за допомогою НСРД, але не надано прокурором доказів щодо доходів підконтрольних підозрюваному компаній» [12].

Для проведення даного статистичного дослідження було взято 34 ухвали суддів ВАКС за 2023–2024 рр., в яких було прийнято рішення про зменшення розміру застави. В статистичну сукупність увійшли судові рішення як з різних кримінальних проваджень, так і декілька рішень в межах одного кримінального провадження (що в подальшому буде мати значення при їх аналізі).

Проводячи дане дослідження, було визначено, яким був розмір попередньої застави і яку заставу було визначено судом при її зменшені у гривневому еквіваленті. Власне використання в якості одиниці вимірювання саме гривні в даному випадку не буде релевантним, адже в межах даного дослідження цікавить не сам розмір застави, а динаміка її зміни відповідно до низки факторів, які мають досліджуватися. Тому основним показником

в даному випадку буде не власне розмір зміненої застави, а відсоток, на який заставу було зменшено.

Якщо взяти максимально базову статистичну характеристику, а саме середній показник, то можна зазначити, що з дослідженого масиву судових рішень в середньому в кожному випадку розмір застави зменшувався на 25,46%. В той же час цей результат є занадто загальним та не дозволяє зрозуміти саму специфіку зменшення розміру застави. Іншим показником, на який необхідно звернути увагу, є стандартне відхилення, яке в даному випадку буде ±16,72% (мінімальне значення зменшення розміру застави склало 4%, максимальне 82%). Власне стандартне відхилення є занадто великим задля того, щоб зробити висновок про наявність певної системності при зменшені розміру застави, а твердження про те, що в кожному випадку розмір застави буде зменшуватися на одну чверть є передчасним. В даному випадку аналізу мають підлягати не лише сам факт зміни розміру застави, а і фактори, які впливають на таку зміну, в тому числі зв'язок між ними. Проте навіть такий базовий показник як середнє арифметичне може дозволити зробити цікаві висновки, якщо даний масив судових рішень аналізувати за окремими критеріями.

Так, було встановлено, що стандарте відхилення буде меншим в межах одного кримінального провадження. Наприклад, в період 2023–2024 років в одному з кримінальних проваджень в різні періоди було винесено 5 судових рішень щодо зменшення розміру застави. В середньому розмір застави зменшувався на 33,65%, при цьому стандартне відхилення склало ±7% (мінімальне значення 23,07%, максимальне 39,99%). Очевидно, що необхідно констатувати значне зменшення стандартного відхилення у порівнянні з ±16,72%, про що велася мова вище. Очевидно, що навіть 7% – це досить великий показник як для стандартного відхилення, проте ігнорувати його зменшення майже в два рази також неправильно. Тобто в межах одного кримінального провадження судді є більш послідовними в частині визначення суми, на яку буде зменшуватися застава. Відповідно, можна зробити висновок, що в межах одного кримінального провадження судді або свідомо, або підсвідомо, але оцінюють попередні судові рішення щодо зменшення розміру застави і намагаються притримуватися певної системності в при визначенні суми, на яку буде зменшено заставу.

Власне на цьому аналіз виключно середнього арифметичного суми зменшення застави має закінчуватися, адже на судове рішення також впливає низка інших факторів. Якщо аналізувати, які саме підстави враховувалися суддями при прийнятті рішення щодо зменшення розміру застави, то в цілому результати не є неочікуваними (табл. 1).

Власне навіть дана таблиця вже дозволяє отримати певну уяву щодо того, які саме фактори враховувалися суддями при прийнятті судового рішення щодо зменшення розміру застави. Проте необхідно звернути окрему увагу на певні специфічні умови.

Так, в більшості судових рішень судді вказували на тяжкість кримінального правопорушення та суворість потенційного покарання як на фактор, який не дозволяв суттєво зменшити розмір застави (або замінити його на інший, менш суворий запобіжний захід, про що просила сторона захисту). З урахуванням того, що в провадженні ВАКС перебувають найбільш серйозні корупційні кримінальні правопорушення, то факт того, що судді в більшості випадків враховують суворість покарання, не повинен дивувати.

Якщо ж вести мову про обставини, які враховувалися суддями при зменшені розміру застави, то розпочати потрібно з найменш очевидних. В достатньо великій кількості клопотань сторона захисту посилається на той факт, що у заставодавця погіршилося матеріальне становище, у зв'язку з чим існує потреба у поверненні частини коштів заставодавцю. І хоча в деяких випадках судді враховують таку обставину («У цьому випадку необхідно також врахувати, що заставодавцем є не обвинувачений, а треті особи» [13]), в більшості випадків судді зазначають, що будь-які вимоги чи зміни в майновому стані заставодавців не можуть бути підставою для повернення застави («таким чином, внесення заставодавцем грошових коштів в якості застави за підозрюваного/обвинуваченого є актом добровільної волі такої особи. Особа не може бути визнана заставодавцем усупереч її бажанню. При цьому, відповідний статус заставодавця не вичерпується самим лише фактом внесення визначеної грошової суми, оскільки погоджуючись внести заставу, особа автоматично погоджується мати відповідні обов'язки заставодавця протягом дії цього запобіжного заходу. Водночас така особа несе і ризик втрати внесених нею коштів у випадку невиконання підозрюваним/обвинуваченим своїх процесуальних обов'язків. З огляду на вищезазначене, у заставодавця відсутні підстави очікувати, що грошові кошти, внесені ним у якості застави за підозрюваного/обвинуваченого, будуть йому обов'язково повернуті у найкоротший строк за його бажанням до припинення дії

Таблиця 1

Кількість судових рішень, в яких судді враховували різні фактори при зменшенні розміру застави (всього – 34 судових рішень)

№	Фактори, які враховувалися суддями при винесенні рішення щодо зменшення розміру застави	Покращило становище особи (кількість суд. рішень)	Погіршило становище особи (кількість суд. рішень)	Не вплинуло на судове рішення (кількість суд. рішень)
1	Тривалість кримінального провадження	17	0	17
2	На якому етапі перебуває кримінальне провадження	14	2	18
3	Поведінка особи (не переховувався, сприяв слідству або навпаки)	13	1	10
4	Стан здоров'я підозрюваного (обвинуваченого)	8	1	25
5	Погіршення матеріального становище заставодавця	6	0	28
6	Чи є на утриманні неповнолітні, недієздатні тощо	5	0	29
7	Майновий стан особи	4	4	26
8	Соціальні зв'язки особи	2	0	32
9	Суворість потенційного покарання	0	20	14

цього запобіжного заходу» [14]; «слідчий суддя наголошує, що скрутне матеріальне становище обвинуваченого та заставодавця не може мати своїм наслідком зменшення розміру застави чи її повернення. Матеріальний стан підозрюваного був проаналізований Апеляційною палатою Вищого антикорупційного суду та за результатами його оцінки визначено розмір застави. Факт внесення застави у повному обсязі є переконливим аргументом на користь цього висновку колегії суддів та свідчить, що визначений розмір застави не є непомірним тягарем для підозрюваного» [15]; «слідчий суддя також звертає увагу захисту на те, що КПК не передбачає можливості зміни розміру застави у зв'язку зі зміною матеріального становища підозрюваного, виникнення зобов'язань перед третіми особами чи заставодавцем. Адже внесення застави є правом, а не обов'язком застоводавця, і здійснюючи ці дії, він має врахувати те, що заставою забезпечується належна процесуальна поведінка підозрюваного чи обвинуваченого з моменту застосування запобіжного заходу і до його припинення. Окрім того, заставодавець також має усвідомлювати, що згідно з ч. 8 ст. 182 КПК у разі порушення підозрюваним чи обвинуваченим процесуальних обов'язків, внесена заставодавцем сума застави звертається в дохід держави» [16]).

Також, ведучи мову про підстави для зменшення розміру застави, сторони кримінального провадження досить часто посилалися на припинення існування окремих ризиків, у зв'язку з чим досить часто і заявлялися подібні клопотання. В даному випадку логіка є очевидною, адже відповідно до ч. 2 ст. 177 КПК України, підставою застосування будь-якого запобіжного заходу є наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення та наявність ризиків, які передбачені КПК України. Відповідно, якщо такі ризики частково або повністю зникають, то сторона захисту прогнозовано може очікувати, що по відношенню до підозрюваного чи обвинуваченого може бути змінено запобіжний захід в сторону його пом'якшення (або в даному випадку зменшено розмір застави).

В першу чергу необхідно наголосити, що кожний ризик має оцінюватися автономно, адже відповідна уповноважена особа має встановити, як саме певний ризик може потенційно вплинути на ефективність та дієвість відповідного кримінального провадження. Позиція про те, що розмір застави має розрахуватися арифметично та пропорційно до кількості існуючих ризиків, на яку інколи посилається сторона захисту, очевидно є передчасною, про що зазначають і самі судді: «у цьому контексті слід наголосити на неприпустимості арифметичного підходу до оцінки розміру застави, про що зазначав адвокат ОСОБА_4. Розмір застави не може визначатися пропорційно виключно кількості ризиків, адже запобіжний захід визначається у тому виді і розмірі, який здатний запобігти кожному з них» [15]. Тобто зменшення з трьох до двох ризиків не означає, що розмір застави обов'язково має зменшитися на третину.

В той же час в судовій практиці, крім оцінки кількості ризиків та їх можливому впливу на кримінальне провадження, також активно починає використовуватися відносно нове формулювання «інтенсивність ризиків». Так, в одному з судових рішень було зазначено наступне: «разом з тим, є слушними аргументи адвоката ОСОБА_5 про те, що досудове розслідування у цьому кримінальному провадженні здійснюється тривалий час. З часу застосування запобіжного заходу минуло понад 8 місяців, і як неодноразово наголошував у своїх рішеннях Європейський Суд з прав людини, ризики позапроцесуальної поведінки підозрюваного зі спливом часу втрачають свою *інтенсивність*» [17]. В рішенні ЄСПЛ «Нечай проти України» зазначено, що «плином часу тривале тримання заявника під вартою вимагало додаткового обґрунтування, проте суди не навели жодних конкретних підстав… З огляду на зазначене Суд вважає, що не оцінюючи конкретні факти або не розглядаючи можливість застосування інших запобіжних заходів як альтернативу триманню під вартою під час досудового розслідування протягом тривалого часу, та по суті постійно посилаючись на тяжкість обвинувачень, органи державної влади продовжували строк тримання заявника під вартою під час судового розгляду на підставах, які не можуть вважатися «достатніми» та «відповідними», щоб виправдати його тривалість» [18]. Таким чином в багатьох судових рішеннях, в яких ведеться мова про зменшення розміру застави, судді звертають увагу на тривалість кримінального провадження та, відповідно, на зменшення «інтенсивності» ризиків. Очевидно, що поняття інтенсивності є вкрай оціночним, але, виходячи з практики ЄСПЛ та судової практики, можна зробити припущення, що цей критерій стосується саме тривалості кримінального провадження і власне факт тривалого кримінального провадження автоматично вказує на те, що такий ризик став менш «інтенсивним».

У зв'язку з цим найчастіше при зменшенні розміру застави судді посилаються саме на тривалість кримінального провадження (табл. 1). З урахуванням того, що фактор тривалості кримінального провадження є об'єктивний, а не суб'єктивний, додаткової оцінки потребує саме зв'язок між тривалістю кримінального провадження та розміром, на який було зменшено заставу. І якщо відносно інших факторів, які зазначені в таблиці, чіткого зв'язку з розміром зменшеної застави немає, то з тривалістю кримінального провадження справа дещо інакша. Так, кореляція між тривалістю кримінального провадження та розміром зменшеної застави становить 0,691 (значимість 0,002). З урахуванням відсутності будь-якої значимої кореляції між розміром застави та іншими факторами, даний показник є досить великим. Графічно це виглядає наступним чином:

Власне в даному випадку дійсно можна помітити, що існує прямий зв'язок між тривалістю кримінального провадження та зменшенням розміру застави. Більше того, враховуючи відносно сильний кореляційний зв'язок, можна встановити, наскільки зменшувалася застава у кримінальних провадженнях кожного місяця. Можна було б зробити припущення, що в даному випадку можна розрахувати, як змінювався розмір застави кожного місяця та встановити певний коефіцієнт. Зважаючи на наявну кореляцію, такий висновок виглядає відносно правдоподібним, проте в даному випадку також необхідно враховувати не лише загальні показники, а і тривалість самого кримінального провадження. Тобто можна зробити висновок, що при визначенні суми, на яку може бути зменшена застава в залежності від тривалості кримінального провадження, один місяць в провадженні, яке триває десять місяців, не буде дорівнювати одному місяцю, в якому кримінальне провадження триває сорок місяців. В даному випадку можна чітко помітити, що чим тривалішим є кримінальне провадження, тим більшою буде загальна сума, на яку судді будуть зменшувати заставу.

У зв'язку з цим можна зробити висновок, що розмір застави зменшується щомісяця в залежності від тривалості кримінального провадження в такому розмірі:

– у кримінальному провадженні, яке триває до 10 місяців – на 14,71%;

– у кримінальному провадженні, яке триває від 10 до 40 місяців – на 18,39%;

– у кримінальному провадженні, яке триває понад 40 місяців – на 38,1%.

В середньому *один місяць* кримінального провадження дозволяє зменшувати розмір застави:

– у кримінальному провадженні, яке триває до 10 місяців – на 1,71%;

– у кримінальному провадженні, яке триває від 10 до 40 місяців – на 0,56%;

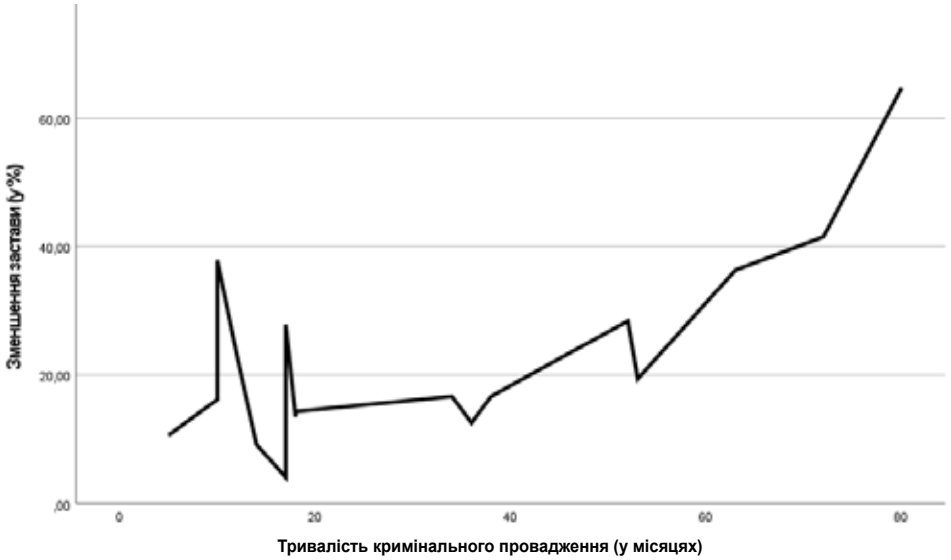

Графік 1. Зв'язок між зменшенням розміром застави (у %) та тривалістю кримінального провадження (у місяцях)

– у кримінальному провадженні, яке триває понад 40 місяців – на 0,57%.

Іншим фактором, на який звертають увагу судді при зменшенні розміру застави, є етап, на якому в конкретний момент часу перебуває відповідне кримінальне провадження[1]. Як свідчить таблиця 1, в 14 з 34 кримінальних проваджень судді враховували дану обставину як таку, що дозволяє стверджувати про обґрунтованість клопотання сторони захисту про зменшення розміру застави.

В даному випадку необхідно зазначити, що етап кримінального провадження напряму пов'язаний з ризиками, які передбачені ст. 178 КПК України та для недопущення яких власне і застосовувався запобіжний захід. Так, в одному з судових рішень зазначено наступне: «захист покликався на те, що досудове розслідування наразі завершене, і сторона захисту ознайомлюється з матеріалами досудового розслідування, що свідчить про те, що ризик знищення, ховання або спотворення речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення перестав існувати. Оцінюючи це твердження захисту, слідчий суддя погоджується з такою позицією, позаяк приймаючи рішення про завершення досудового розслідування, сторона обвинувачення дійшла висновку, що нею зібрано необхідну кількість доказів для прийняття одного із рішень, передбачених ч. 2 ст. 283 КПК. Фактично, прокурор визнав те, що наразі цей ризик відпав, оскільки заперечуючи щодо задоволення клопотання захисту, зазначав, що наразі продовжує існувати принаймні два ризики – переховування від органу досудового розслідування та/або суду та ризик незаконного впливу на свідків» [16]. В іншому рішенні було зазначено, що «разом з тим, кримінальне провадження знаходиться на стадії підготовчого судового засідання. Стадія досудового розслідування закінчилася, вимоги статті 290 КПК України виконані. Всі зібрані під час досудового розслідування речі і документи на даний час знаходяться у розпорядженні прокурора. За таких обставин відсутні підстави вважати, що обвинувачена ОСОБА_7 якимось чином зможе знищити, приховати або спотворити речі чи документи, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення. Тому Суд погоджується з доводами захисту про відсутність на даний час цього ризику, що обумовлює рішення про зміну запобіжного заходу шляхом зменшення застави» [19].

В той же час конкрентий етап кримінального провадження далеко не завжди буде вказувати на те, що певні ризики зникли, навпаки, вони можуть виникнути. Так, і одному з судових рішень було зазначено, що «ризик впливу на свідків існує не лише на початковому етапі кримінального провадження при збиранні доказів, а й на стадії судового розгляду до моменту безпосереднього отримання судом свідчень від свідків та дослідження їх судом. Оскільки обвинувачений ОСОБА_6 ознайомився з матеріалами кримінального провадження, а отже і з протоколами допитів встановлених досудовим розслідуванням свідків, то він дізнався персональні дані свідків та зміст наданих ними свідчень на стадії досудового розслідування. Вказане дає підстави обґрунтовано припускати вірогідність незаконного впливу на свідків з метою зміни чи відмови від раніше наданих ними показань» [20].

Таким чином, проаналізувавши відповідні судові рішення, можна зробити наступні висновки відносно того, як етап кримінального провадження впливає на наявність чи відсутність ризиків у кримінальному провадженні:

– ризик переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду не залежить від етапу кримінального провадження, а в більшій мірі оцінюється судом в залежності від попередньої поведінки підозрюваного (обвинуваченого) та низки інших факторів (наявність осіб на утриманні, стан здоров'я, міцність соціальних зв'язків тощо);

– ризик знищити, сховати або спотворити будь-яку із речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення істотно залежить від етапу кримінального провадження та, як правило, зникає з моменту відкриття стороні захисту матеріалів досудового розслідування для ознайомлення. В такий спосіб сторона обвинувачення констатує, що всі необхідні для доведення винуватості особи докази зібрані та збережені, а отже ніщо не може загрожувати їх знищенню;

– ризик незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні досить суттєво залежить від етапу кримінального провадження. Особливо це стосується свідків, адже, як свідчить судова практика, після ознайомлення з матеріалами досудового

[1] В даному випадку використовується термін «етап», а не «стадія», адже крім стадії кримінального провадження судді також враховують конкретний момент певної стадії як відкриття матеріалів досудового розслідування або етап судових дебатів під час судового розгляду, що не дозволяє використовувати більш коректний термін «стадія».

розслідування у сторони захисту є обізнаність щодо особи свідків (крім випадків, коли до них були застосовані заходи безпеки), що вказує або на появу такого ризику, або на збільшення його інтенсивності. В той же час завершальні етапи судового розгляду вказують на те, що всі свідки, експерти, потерпілі та інші учасники кримінального провадження вже були допитані або в інший спосіб взяли участь в кримінальному провадженні, що буде вказувати на мінімізацію або повне зникнення таких ризиків;

– ризики перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином або вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у якому підозрюється, обвинувачується як правило не залежать від етапу кримінального провадження або така залежність є відносно незначною.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2013, № 9–10, № 11–12, № 13, ст. 88.
2. Рибалко В. Оцінні поняття, використовувані при регламентації застави як запобіжного заходу. *Історико-правовий часопис*. 2015. № 1. С. 130–135. URL: http://nbuv. gov.ua/UJRN/ipch_2015_1_28
3. Ільченко О.В., Шульга М.О. Застава як запобіжний захід у кримінальному провадженні: процесуально-правові аспекти. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2024. Випуск 81: частина 3. С. 89–94.
4. Шавров І.І. Визначення розміру застави: практика співвідношення. *Протокол*: юридичний інтернет ресурс. 2023. URL: https://protocol.ua/ua/viznachennya_rozmiru_zastavi_praktika_spivvidnoshennya/
5. Музиченко Т.О. Питання вдосконалення правового регулювання обрання та застосування запобіжного заходу у вигляді застави на стадії досудового розслідування. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 3. С. 205–215.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. проф. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. К. : ЮСТІНІАН, 2012. 1223 с.
7. Лисюк Ю.В. Окремі аспекти застосування запобіжного заходу у вигляді застави. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2014. Вип. 7. С. 216–219.
8. Вишньова Д.В. Судовий контроль під час застосування застави у кримінальному процесі. *Право і суспільство*. 2015. № 5.2. С. 194–200.
9. Михайленко Д. Визначення розміру застави у практиці Вищого антикорупційного суду: суддя Дмитро Михайленко. *Вища школа адвокатури НААУ*: офіційний веб-сайт. 2023. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/viznacennia-rozmiru-zastavi-u-praktici-vishhogo-antikorupciinogo-sudu-suddia-dmitro-mixailenko
10. Морозов Є. Щодо підстав для зменшення суми застави у кримінальних провадженнях. *Advokat Post*: інформаційне агентство. 2024. URL: https://advokatpost.com/shchodo-pidstav-dlia-zmenshennia-sumy-zastavy-u-kryminalnykh-provadzhenniakh/
11. Вербовський Р. Як і чому зменшують застави у справах про топкорупцію. *LB.ua*: офіційний веб-сайт. 2024. URL: https://lb.ua/pravo/2024/03/16/603539_yak_i_chomu_zmenshuyut_zastavi_spravah.html
12. Короткі мотиви рішення Апеляційної палати щодо розміру застави ексдепутату у справі про пропозицію 22 млн євро неправомірної вигоди голові одного з міст України. *Вищий антикорупційний суд*: офіційний веб-сайт. 2022. URL: https://ap.vaks.gov.ua/publications/991-4791-22-081122/
13. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 04.10.2023, справа № 760/9481/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114314283
14. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 25.10.2023, справа № 991/5573/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114549573
15. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 21.11.2023, справа № 991/10013/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115202409
16. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 05.10.2023, справа № 991/8649/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114041555
17. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 01.02.2024, справа № 991/602/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116817732
18. Рішення ЄСПЛ «Нечай проти України», заява № 15360/10. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_g36#Text
19. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 30.01.2024, справа № 991/3449/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116832921
20. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 11.01.2024, справа № 991/2242/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116344645

УДК 347.163
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/87

ДИСПОЗИТИВНІСТЬ В СИСТЕМІ ЗАСАД КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

DISPOSITIVE PRINCIPLE IN THE SYSTEM OF PRINCIPLES OF CRIMINAL PROCEEDINGS

Хольченков А.О., аспірант відділу дослідження проблем кримінального процесу та судоустрою
Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса Національної академії правових наук України

У статті досліджуються проблеми значення диспозитивності як засади кримінального провадження. Актуальність обраної теми визначається розширенням свободи учасників кримінального провадження у реалізації їх процесуальних прав та можливостей забезпечувати свої інтереси. Однак місце цієї засади в системі загальних засад кримінального провадження залишається предметом наукових дискусій та неоднозначного правозастосування. У науковій юридичній літературі досі не сформована єдина позиція щодо сутності та значення засади диспозитивності, а також її співвідношення з іншими загальними засадами кримінального провадження.

Метою даної наукової статті є з'ясування місця засади диспозитивності в системі загальних засад кримінального провадження.

У статті на підставі аналізу положень українського законодавства та теоретичних праць проаналізовано зміст засади диспозитивності кримінального провадження та її характерних ознак. Обґрунтовано, що диспозитивність є однією із загальних засад кримінального провадження, що визначає можливість учасників кримінального провадження у визначених законом межах та спосіб вільно і на власний розсуд використовувати свої права у власних інтересах, здійснюючи вплив на хід та розвиток кримінального провадження.

Проаналізовано співвідношення засади диспозитивності з іншими засадами кримінального провадження, зокрема верховенства права, законності, забезпечення права на захист, змагальності та публічності. З'ясовано, що диспозитивність виступає засобом реалізації засади верховенства права та низки засад кримінального провадження, що гарантують права людини.

Аргументовано, що найтісніший зв'язок диспозитивність має із засадами змагальності та публічності. Так, диспозитивність виступає однією із найважливіших гарантій реалізації засади змагальності, забезпечуючи свободу використання прав з метою відстоювання своїх інтересів, тоді як змагальність визначає призначення засади диспозитивності, тому ці засади органічно доповнюють одна одну.

Обґрунтовано, що публічність та диспозитивність є самостійними засадами кримінального провадження. Реалізація диспозитивності жодним чином не порушує і не обмежує дію засади публічності, а, навпаки, забезпечує більш повну реалізацію останньої.

Ключові слова: кримінальне провадження, засади кримінального провадження, система засад кримінального провадження, диспозитивність, змагальність, публічність.

The article examines the problems of the meaning of dispositiveness as the basis of criminal proceedings. The relevance of the chosen topic is determined by the expansion of the freedom of participants in criminal proceedings in the exercise of their procedural rights and opportunities to secure their interests. However, the place of this principle in the system of general principles of criminal proceedings remains the subject of scientific discussions and ambiguous law enforcement. In the scientific legal literature, a unified position regarding the essence and meaning of the principle of dispositiveness, as well as its relationship with other general principles of criminal proceedings, has not yet been formed.

The purpose of this scientific article is to clarify the place of the principle of dispositiveness in the system of general principles of criminal proceedings.

Based on the analysis of the provisions of Ukrainian legislation and theoretical works, the article analyzes the content of the principle of dispositiveness of criminal proceedings and its characteristic features. It is substantiated that dispositiveness is one of the general principles of criminal proceedings, which determines the possibility of participants in criminal proceedings within the limits defined by law and the way to freely and at their own discretion use their rights in their own interests, influencing the course and development of criminal proceedings.

The relationship between the principle of dispositiveness and other principles of criminal proceedings, in particular the rule of law, legality, ensuring the right to defense, competition and publicity, is analyzed. It was found that dispositiveness acts as a means of implementing the principle of the rule of law and a number of principles of criminal proceedings that guarantee human rights.

It is argued that dispositivity has the closest connection with the principles of competitiveness and publicity. Thus, dispositivity acts as one of the most important guarantees of the implementation of the principle of competitiveness, ensuring the freedom to use rights to defend one's interests, while competitiveness determines the purpose of the principle of dispositivity, therefore these principles organically complement each other.

It is substantiated that publicity and dispositiveness are independent principles of criminal proceedings. The implementation of dispositivity in no way violates and does not limit the effect of the principle of publicity, but, on the contrary, ensures a more complete implementation of the latter.

Key words: criminal proceedings, principles of criminal proceedings, system of principles of criminal proceedings, principle of dispositivity, principle of competition, principle of publicity.

Постановка проблеми. В процесі судово-правової реформи в Україні кримінальна процесуальна діяльність поступово трансформується, набуваючи нових якостей, що наближують її до інших видів судочинства. Одним із найголовніших завдань при цьому залишається забезпечення прав та законних інтересів учасників кримінального провадження, зокрема в аспекті розширення їхніх можливостей для реалізації своїх прав, користуючись свободою та керуючись власним розсудом. В цьому аспекті набуває дедалі вагомішого значення засада диспозитивності, визначена на рівні загальних засад кримінального провадження відповідно до п. 19 ч. 1 ст. 7 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України. Водночас, місце цієї засади в системі загальних засад кримінального провадження та співвідношення з іншими засадами досі залишається предметом наукових дискусій та неоднозначного правозастосування. Зазначене визначає актуальність обраної теми наукового дослідження.

Диспозитивність як засаду кримінального провадження розглядало чимало дослідників, зокрема на дисертаційному та/або монографічному рівні її досліджували О. П. Герасимчук, С. Л. Деревянкін, В. В. Навроцька, М. М. Почтовий, К. А. Сляднєва та ін. Водночас, у науковій юридичній літературі досі не сформована єдина позиція щодо сутності та значення засади диспозитивності, а також її співвідношення з іншими загальними засадами кримінального провадження. Це зумовлює необхідність проведення даного наукового дослідження.

Відповідно, **метою** наукової статті є з'ясування місця засади диспозитивності в системі загальних засад кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу. Визначення засад кримінального провадження, яке наводиться в юридичній науковій літературі, характеризує їх як закріплені в законодавстві основоположні ідеї, принципи, найбільш загальні положення, що в поєднанні визначають сутність, зміст

і направленість діяльності суб'єктів процесу, спосіб і процесуальну форму їх діяльності, створюють систему гарантій у встановленні істини, захисту прав і свобод людини та забезпечення справедливості правосуддя, засади, від яких не відступають, а їх порушення тягне за собою скасування вироку та інших прийнятих за таких умов рішень по справі [1, с. 10]. Г. М. Мамка наголошує на тому, що дія засад кримінального провадження визначає такі процесуальні наслідки їхнього недотримання та порушення, як-от: а) скасування процесуальних рішень під час кримінального провадження; б) визнання одержаних доказів недопустимими; в) ухвалення відповідних процесуальних рішень (про закриття кримінального провадження, зобов'язання припинити дію, виправдувального вироку тощо); г) притягнення осіб, винних у такому порушенні, до відповідного виду юридичної відповідальності; д) відшкодування шкоди, заподіяної особі незаконним притягненням до кримінальної відповідальності тощо [2, с. 5–6]. Отже, засади кримінального провадження лежать в основі кримінального процесу, а їх недотримання чи порушення тягне за собою визначені юридичні наслідки.

Важливо відмітити, що засади кримінального провадження складають єдину і цілісну систему, яка є базисом для конструювання інших кримінальних процесуальних норм. При цьому у науковій юридичній літературі немає єдиного підходу до окреслення системи засад кримінального провадження, оскільки залежно від авторської позиції ця система може розглядатися більш або менш широко. Водночас, законодавець у ст. 7 КПК України визначає перелік загальних засад кримінального провадження, який налічує 22 положення, на яких ґрунтується кримінальний процес.

До їх числа належить і засада диспозитивності, зміст якої розкрито у ст. 26 КПК України через такі приписи: «Сторони кримінального провадження є вільними у використанні своїх прав у межах та у спосіб, передбачених цим Кодексом» (ч. 1); «відмова прокурора від підтримання державного обвинувачення тягне за собою закриття кримінального провадження, крім випадків, передбачених цим Кодексом» (ч. 2); «слідчий суддя, суд у кримінальному провадженні вирішують лише ті питання, що винесені на їх розгляд сторонами та віднесені до їх повноважень цим Кодексом» (ч. 3); «кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення розпочинається лише на підставі заяви потерпілого. Відмова потерпілого, а у випадках, передбачених цим Кодексом, його представника від обвинувачення є безумовною підставою для закриття кримінального провадження у формі приватного обвинувачення» (ч. 4).

Аналіз цієї норми дозволяє зробити висновок, що ключовим для визначення засади диспозитивності є те, що сторони кримінального провадження є вільними у використанні своїх прав у межах та у спосіб, передбачених КПК України. Тобто, з одного боку, їм надається свобода у використанні своїх прав, однак з іншого боку, ця свобода обмежується як рамками цих прав, так і способом їх використання. Як справедливо зауважує А. В. Лапкін, дискреція фактично наявна в кожному випадку прийняття рішення чи вчинення процесуальної дії, крім випадків, коли процесуальна діяльність здійснюється автоматично (наприклад, початок досудового розслідування), тому мова йде не стільки про її наявність або відсутність, скільки про її межі [3, с. 93]. Отже, диспозитивність властива будь-якій юридичній процедурі, яка має різні варіанти розвитку, що залежать від розсуду її учасників, у т.ч. і кримінальному провадженню.

У науковій юридичній літературі можна зустріти різні визначення засади диспозитивності кримінального провадження. Так, В. Л. Деревянкін пов'язує поняття диспозитивності з можливістю суб'єктів регламентованої правом діяльності самостійно регулювати свої відносини, діяти на власний розсуд [4, с. 40].

К. А. Сляднєва розуміє диспозитивність як «закріплену в кримінальному процесуальному законі юридичну можливість суб'єктів кримінального процесу на власний розсуд та з власної ініціативи на всіх стадіях кримінального провадження в межах та у спосіб, що передбачені кримінальним процесуальним законом, обирати засоби та форми захисту й реалізації своїх прав, чим безпосередньо здійснювати вплив на рух та завершення кримінального провадження» [5, с. 6].

М. М. Почтовий розглядає диспозитивність як усвідомлену необхідність активної та цілеспрямованої діяльності суб'єктів, наділених диспозитивними правами, реалізація яких впливає на виникнення, зміну або припинення кримінальних процесуальних правовідносин та спрямована на відстоювання власних або представницьких інтересів у кримінальному провадженні. До ознак, які притаманні принципу диспозитивності у кримінальному провадженні, дослідник відносить такі: 1) усвідомлення суб'єктом своїх потреб та інтересів; 2) свобода вибору варіанту поведінки та пізнання необхідності її реалізації; 3) можливість здійснення за своїм вибором не будь-яких дій, а лише юридичних; 4) реалізується з метою відстоювання (захисту, представництва) учасниками кримінального процесу особистих інтересів; 5) відповідає безумовний обов'язок посадової особи вчинити певні дії або утриматися від їх вчинення; 6) ініціативність, самостійність, варіативність поведінки за умови дотримання прав та інтересів інших осіб; 7) дозволяє підвищити активність учасників кримінального судочинства, створити певні уявлення про можливості медіації, прощення, відновлення прав тощо [6, с. 387–388].

На підставі цих визначень диспозитивність можна розглядати як одну із загальних засад кримінального провадження, яка передбачає можливість учасників кримінального провадження у визначених законом межах та спосіб вільно і на власний розсуд використовувати свої права у власних інтересах, здійснюючи вплив на хід та розвиток кримінального провадження.

Диспозитивність як складова системи засад кримінального провадження тісно пов'язана із іншими її елементами. Аналіз наукової юридичної літератури дозволяє дійти висновку, що найчастіше її розглядають у поєднанні із засадами публічності та змагальності.

Так, засада публічності, відповідно до ст. 25 КПК України, передбачає, що прокурор, слідчий зобов'язані в межах своєї компетенції розпочати досудове розслідування в кожному випадку безпосереднього виявлення ознак кримінального правопорушення (за виключенням випадків, коли кримінальне провадження може бути розпочате лише на підставі заяви потерпілого) або в разі надходження заяви (повідомлення) про вчинення кримінального правопорушення, а також вжити всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила.

Однак у науці кримінального процесу засада публічності розглядається більш широко, оскільки з нею найчастіше пов'язують імперативні приписи кримінального процесуального закону, а також підпорядкованість кримінального провадження інтересам суспільства та держави. Приміром, на думку Т. М. Мирошниченко, засада публічності історично виконує роль об'єднуючого і детермінуючого начала всієї системи кримінально-процесуальних відносин, оскільки одним із можливих і необхідних забезпечувальних засобів боротьби зі злочинністю є ініціативна і активна діяльність державних органів, які зобов'язані здійснювати в межах закону конкретні процесуальні повноваження, притягуючи до кримінальної відповідальності винуватих і звільняючи від такої невинуватих [7, с. 287].

В цьому аспекті засади публічності та диспозитивності розглядаються науковцями як такі, що відображають різні

методи правового регулювання: відповідно імперативний та диспозитивний. Відповідно, існує тенденція до протиставлення цих засад, оскільки вважається, що розширення однієї веде до обмеження іншої, і навпаки.

Однак, на наш погляд, такий підхід не є виправданим, оскільки публічність та диспозитивність є самостійними засадами кримінального провадження. Більше того, засада диспозитивності є більш широкою за сферою застосування, адже проявляється у кримінальній процесуальній діяльності як тих учасників кримінального провадження, які відстоюють у ньому свої приватні інтереси (підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого), так і тих, хто є офіційним представником держави та покликаний захищати публічні інтереси (слідчого, прокурора). При цьому реалізація диспозитивності у діяльності останніх жодним чином не порушує і не обмежує дію засади публічності, а, навпаки, забезпечує більш повну реалізацію останньої.

Так, наприклад, прокурор під час судового розгляду може змінити публічне обвинувачення або відмовитися від його підтримання. Реалізація цих повноважень є диспозитивною за своїм характером, оскільки прокурор може як прийняти відповідне рішення, так і не приймати його, що залежить від фактичних обставин кримінального провадження, а також внутрішнього переконання прокурора. Однак будь-яке із цих рішень, що виступають способами реалізації відповідних прав прокурора, буде прийматися ним як уповноваженим представником держави, який відстоює публічні інтереси. Тобто в такому випадку прокурор діятиме не довільно, а в межах засади публічності кримінального провадження.

Характерно при цьому, що законодавець, визначаючи зміст засади диспозитивності, у ч. 2 ст. 26 КПК України зазначає, що «відмова прокурора від підтримання державного обвинувачення тягне за собою закриття кримінального провадження, крім випадків, передбачених цим Кодексом». Отже, публічне за своїм характером рішення прокурора виступає проявом реалізації засади диспозитивності, яке має безпосередні процесуальні наслідки у виді закриття кримінального провадження.

Розглядаючи співвідношення засад диспозитивності і змагальності кримінального провадження, слід звернути увагу на те, що у тексті КПК України від 1960 р. їх регламентувала одна стаття 16-1, що вказує на тісний зв'язок цих принципів. І хоча на сьогодні вони розкриті законодавцем в окремих статтях КПК України, однак зміст визначених цих засад кримінального провадження частково співпадає.

Так, ст. 22 КПК України, визначаючи засаду змагальності, встановлює, що «кримінальне провадження здійснюється на основі змагальності, що передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими цим Кодексом. … Сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених цим Кодексом». Натомість ст. 26 КПК України передбачає, що сторони є вільними у використанні своїх прав. Очевидно, що «самостійність» і «вільність» у використанні своїх прав є фактично синонімами, які передбачають свободу їх реалізації, недопустимість стороннього впливу чи втручання у їх здійснення, тобто йдеться про одну й ту саму гарантію, яка надається сторонам кримінального провадження.

Аналогічно в межах кожної із цих засад розкривається роль суду у кримінальному провадженні. Так, ч. 6 ст. 22 КПК України визначає, що «суд, зберігаючи об'єктивність та неупередженість, створює необхідні умови для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків», тоді як ч. 3 ст. 26 КПК України передбачає, що «слідчий суддя, суд у кримінальному провадженні вирішують лише ті питання, що винесені на їх розгляд сторонами та віднесені до їх повноважень цим Кодексом». В основі обох цих положень лежить підкреслення ролі суду як арбітра між сторонами, який обмежений у своїй ініціативі та активності.

Зважаючи на це, можна констатувати тісний зв'язок засад змагальності та диспозитивності. Хоча вони відображають різні аспекти побудови кримінального процесу (змагальність – розподіл процесуальних функцій та суперечку сторін, а диспозитивність – вільну реалізацію ними своїх прав, що позначається на розвитку кримінального провадження), однак на практиці є нерозривними. Так, з одного боку, змагальність завжди потребує підкріплення диспозитивністю, яка виступає однією із найважливіших гарантій її реалізації, забезпечуючи свободу використання прав з метою відстоювання своїх інтересів. З іншого боку, без змагальності втрачається сенс диспозитивності, адже свобода у реалізації своїх прав необхідна сторонам саме задля відстоювання власної позиції.

Поряд із наведеними засадами кримінального провадження, диспозитивність має тісний зв'язок також з іншими принципами кримінального процесу. Так, вона виступає засобом реалізації засади верховенства права та низки засад кримінального провадження, що гарантують права людини, наприклад поваги до людської гідності (ст. 11 КПК України), свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї (ст. 18 КПК України), забезпечення права на захист (ст. 20 КПК України) та ін., забезпечуючи реальну можливість особи відстоювати свої права та законні інтереси в сфері кримінального провадження.

Так, наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 20 КПК України підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений має право на захист, яке полягає у наданні йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правовою допомогою захисника, а також реалізовувати інші процесуальні права, передбачені цим Кодексом. У поєднанні із засадою диспозитивності законодавець надає підозрюваному, обвинуваченому вибір у тому, за допомогою яких прав та у який спосіб забезпечувати своє право на захист, приміром, надаючи показання чи відмовляючись від надання показань, обираючи конкретного захисника або вирішуючи захищати себе особисто тощо.

Тісно пов'язана засада диспозитивності і з засадою законності. Так, відповідно до ч. 1 ст. 9 КПК України, під час кримінального провадження суд, слідчий суддя, прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий, інші службові особи органів державної влади зобов'язані неухильно додержуватися вимог Конституції України, цього Кодексу, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, вимог інших актів законодавства. Таким чином, засада законності звужує сферу диспозитивності у кримінальному провадженні для представників держави лише до тих рамок, які прямо передбачені КПК України та іншими актами законодавства. Натомість сфера диспозитивності для інших учасників кримінального провадження, які відстоюють у ньому приватні інтереси, є більш широкою. Разом з тим, засада законності обмежує свободу користування своїми правами певними рамками, що визначають межі реалізації засади диспозитивності.

Висновки. Диспозитивність є однією із загальних засад кримінального провадження, що визначає можливість учасників кримінального провадження у визначених законом межах та спосіб вільно і на власний розсуд використовувати свої права у власних інтересах, здійснюючи вплив на хід та розвиток кримінального прова-

дження. У системі засад кримінального провадження вона взаємопов'язана з іншими принципами кримінального процесу, виступаючи засобом реалізації засади верховенства права та низки засад кримінального провадження, що гарантують права людини. Найтісніший зв'язок диспозитивність має із засадами змагальності та публічності. Так, диспозитивність виступає однією із найважливіших гарантій реалізації засади змагальності, забезпечуючи свободу використання прав з метою відстоювання своїх інтересів, тоді як змагальність визначає призначення засади диспозитивності, тому ці засади органічно доповнюють одна одну. Водночас, диспозитивність не протирічить засаді публічності, слугуючи реалізації останньої у тих межах, які встановлює засада законності, для органів і службових осіб, уповноважених забезпечувати публічні інтереси у сфері кримінального провадження.

.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тертишник В. Концептуальна модель системи принципів кримінального процесу. *Юридичний вісник України*. 2001. № 5 (1–7 лютого 2001 р.). С. 10.

2. Мамка Г. М. Засади кримінального провадження: наукові та правові основи: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09. Ірпінь, 2019. 42 с.

3. Лапкін А. В. Принцип дискреційності кримінального переслідування. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2020. Вип. 3 (47). С. 91–95.

4. Деревянкін С. Л. Публічність та диспозитивність у кримінальному судочинстві.: монографія; ОДУВС. Одеса, ОЮІ НУВС, 2008. 174 с.

5. Сляднєва К. А. Диспозитивність як організаційна складова участі прокурора в кримінальному провадженні в Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.10. Київ, 2019. 20 с.

6. Почтовий М. М. Методологічні та практичні засади публічності та диспозитивності у кримінальному провадженні України: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.09. Дніпро, 2021. 478 с.

7. Мирошниченко Т.М. Окремі питання реалізації засади публічності у процесі кримінального процесуального доказування. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 2. С. 286–291.

УДК 343.98
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/88

РОЛЬ ТЕХНОЛОГІЙ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ПРАВООХОРОНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННІ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНОЗДАТНОСТІ УКРАЇНИ

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES IN LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES AND ENSURING THE SECURITY AND DEFENSE CAPACITY OF UKRAINE

Шевчук В.М., д.ю.н., професор, заслужений юрист України,
завідувач кафедри криміналістики
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
провідний науковий співробітник
Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса
Національної академії правових наук України

Досліджено актуальні проблеми значення та ролі технологій штучного інтелекту у правоохоронній діяльності та забезпеченні безпеки та обороноздатності України в контексті воєнної російської агресії, цифровізації та європейської інтеграції. Визначено та проаналізовано основні тенденції формування та розвитку концептуальних підходів застосування можливостей технологій штучного інтелекту у підвищенні ефективності та оптимізації правоохоронної діяльності в секторі безпеки та оборони нашої країни в реаліях сьогодення, окреслено перспективні напрями наукових досліджень у цій царині знань. Обґрунтовано появу та формування нових напрямів криміналістики, обумовлених науково-технічним прогресом, процесами європізації, технологізації та цифровізації, що зумовлює появу нових завдань криміналістики та необхідність пошуку нових засобів та технологій, спрямованих на підвищені результативності правоохоронної діяльності в сфері забезпечення національної безпеки та обороноздатності України.

Зазначено, що важливо враховувати сучасні тенденції розвитку юридичної науки, криміналістики та судової експертології, пов'язані з формуванням окремих нових напрямів, зокрема медичної, ядерної, цифрової, воєнної криміналістики. В умовах війни в Україні особливої актуальності та значимості набувають проблеми дослідження криміналістичного забезпечення розслідування воєнних злочинів та сучасних реаліях значного поширення застосування цифрових технологій у слідчій, судовій та експертній діяльності задля забезпечення безпеки та оборони нашої держави.

Обгрунтовано, що значною мірою успіх реалізації завдань в секторі безпеки та оборони України тісно пов'язаний із розробленням та впровадженням новітніх цифрових технологій штучного інтелекту. Вирішення таких завдань може здійснюватися за певними напрямами, які окреслені та розглянуті в запропонованому дослідження.

Вбачається, що контроль за створенням та використанням ШІ необхідно здійснювати не тільки суто технічним регулюванням, а й шляхом формування комплексного вітчизняного законодавства. Європейський підхід має визначити концептуально нові засади розвитку оборонних технологій, зростання конкурентоспроможності озброєнь українського виробництва, посилить обороноздатність і національну безпеку, сприятиме економічному зростанню країни та відновленню обєктів держави, знищених та пошкоджених в результаті воєнної агресії РФ. Виокремлено та висвітлено позитивні та негативні аспекти застосування ШІ у сфері забезпечення національної безпеки та обороноздатності України в умовах воєнного стану та повоєнний період. Розглянуло та проаналізовано найбільш актуальні та перспективні проблеми дослідження означенної проблематики.

Ключові слова: правоохоронна діяльність, криміналістичні засоби протидії, спеціальні знання, штучний інтелект, судова експертиза, кримінальне провадження, криміналістика, воєнні злочини, цифрові технології, методика розслідування, криміналістичні інновації.

Current problems of the importance and role of artificial intelligence technologies in law enforcement activities and ensuring the security and defense capability of Ukraine in the context of Russian military aggression, digitalization and European integration are studied. The main trends in the formation and development of conceptual approaches to the application of artificial intelligence technologies to increase the efficiency and optimization of law enforcement activities in the security and defense sector of our country in today's realities have been identified and analyzed, and promising directions of scientific research in this field of knowledge have been outlined. The emergence and formation of new areas of criminalistics due to scientific and technological progress, processes of Europeanization, technologization and digitalization, which leads to the emergence of new tasks of criminalistics and the need to find new means and technologies aimed at increasing the effectiveness of law enforcement activities in the field of ensuring national security and defense capability of Ukraine, are substantiated.

It is noted that it is important to take into account the modern trends in the development of legal science, criminalistics and forensic expertise related to the formation of certain new directions, in particular, medical, nuclear, digital, and military criminalistics. In the conditions of the war in Ukraine, the problems of the study of forensic support for the investigation of war crimes and the modern realities of the significant spread of the use of digital technologies in investigative, judicial and expert activities to ensure the security and defense of our state become especially relevant and important. It is substantiated that to a large extent the success of the implementation of tasks in the security and defense sector of Ukraine is closely related to the development and implementation of the latest digital technologies of artificial intelligence. Solving such tasks can be carried out in certain directions, which are proposed and considered in the proposed study.

It is believed that control over the creation and use of AI must be carried out not only by purely technical regulation, but also by forming comprehensive domestic legislation. The European approach should define conceptually new principles for the development of defense technologies, increase the competitiveness of Ukrainian-made weapons, strengthen defense capabilities and national security, contribute to the economic growth of the country and the restoration of state facilities destroyed and damaged as a result of the military aggression of the Russian Federation. The positive and negative aspects of the use of AI in the field of ensuring national security and defense capability of Ukraine in the conditions of martial law and the post-war period are highlighted and highlighted. Considered and analyzed the most relevant and promising problems of the research of the specified problem.

Key words: law enforcement activity, criminalistic countermeasures, expertise, Artificial Intelligence, forensic examination, criminal proceedings, criminalistics, war crimes, digital technologies, investigation methodology, criminalistic innovations.

Постановка проблеми. В реаліях сьогодення Україна зіштовхнулася із новими викликами та загрозами, які суттєво вплинуло на усі сфери нашого життя. Передусім, для України та усього світу серед таких викликів та глобальних загроз XXI століття безпрецедентним та шокуючим стала воєнна агресія РФ і повномасштабне вторгнення російських військ на територію нашої держави 24 лютого 2022 року [1, с. 47]. Злочини, що вчиняються військовими РФ на території нашої держави, є надзвичайно масштабними і їх фіксація, документування

та розслідування передбачає дослідження значного обсягу подій, збирання великого масиву доказової інформації, допиту величезної кількості свідків та потерпілих, залучення експертів та проведення судових експертиз, тобто застосування спеціальних знань та засобів сучасної криміналістики [2, с. 582–604].

Серед таких викликів та глобальних загроз специфічного значення набувають технології штучного інтелекту, цифрові технології, та їх використання у злочинній діяльності [3, с. 12–46]. Очевидно, що у сучасних умовах цифрова реальність сьогодення нині тісно пов'язана із появою *нових форм злочинності* – кіберзлочинів, інформаційного шахрайства, проведення кібероперацій РФ, вчинення великої кількісті кібератак на підприємства та установи, в тому числі, й державні бази даних. У сучасних умовах цифровізації злочинці нині досить активно використовують найсучаснісніші та найпередовіші технології. Значного поширення набувають вірусні кіберзагрози, біотероризм, кібершахрайство, сьогодні воєнні злочини вчиняються із використанням технологій ШІ [4, с. 199]. Глобальні загрози пов'язані із застосуванням зброї масового знищення [5, с. 208–216].

Безумовно, що такі виклики зумовили необхідність вирішення низки завдань, що потребують застосування сучасних досягнень науки й техніки та використання інноваційних підходів у протидії злочинності й забезпеченні безпеки та обороноздатності України. Тому одним із пріоритетних напрямків підвищення ефективності протидії сучасній злочинності та забезпеченні безпеки та оборони нашої держави є застосування інноваційних засобів, систем та методів, які тісно повязані із активним впровадженням технологій штучного інтелекту в умовах воєнного стану.

Реалії сьогодення, пов'язані із збройною російською агресією України, активними процесами цифровізації та європеїзації нашої держави, визначають сучасні тенденції розвитку юридичної науки, у тому числі й криміналістики щодо формування перспективних інноваційних напрямків застосування криміналістичних знань. За таких умов особливої актуальності набувають проблеми активізації розроблення та впровадження інноваційних підходів у криміналістиці, новітніх технологій та криміналістичних засобів та їх активне використання у слідчій (детективній), судовій та експертній діяльності у протидії злочинності та забезпеченні безпеки та обороноздатності нашої держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вагомий внесок у дослідження ролі технологій штучного інтелекту в судочинстві, правоохороній діяльності, при розслідуванні окремих видів кримінальних правопорушень, воєнних злочинів та їх значення для підвищення ефективності органів кримінальної юстиції в умовах воєнного стану здійснили такі науковці, як: Л. Аркуша, О. Ващук, В. Гусєва, В. Журавель, І. Когутич, В. Коновалова, Є. Лук'янчиков, М. Р. Степанюк, В. Тіщенко, Ю. Чорноус, Д. Цехан, В. Шевчук, В. Шепітько, В. Юсупов та ін. Певна увага приділялась і дослідженню окремих проблем застосування спеціальних технологій штучного інтелекту в судочинстві, правоохороній діяльності, при розслідуванні окремих видів кримінальних правопорушень: Г. Авдєєва [13], Ю. Балтрунене [16], О. Бугера [16], О. Дуфенюк [1], С. Матульєне [3], В. Мисливий [14], Т. Павленко [26], Н. Пацурія [25], К. Юргаєва [18] та ін.

Водночас, проблематика дослідження ролі технологій штучного інтелекту у правоохороній діяльності, забезпеченні безпеки та обороноздатності України в сучасних реаліях воєнного часу, насьогодні залишається недослідженою. Вбачається, що значення цієї проблематики для підвищення ефективності реалізації правоохоронної діяльності для забезпечення безпеки та оборони нашої країни в умовах воєнного стану є сьогодні досить актуальними. Усе викладене свідчить про те, що обрана тематика є затребувана практикою і сьогодні, як ніколи, потребує проведення спеціальних комплексних наукових досліджень у цій царині знань.

Метою статті є дослідження та аналіз ролі технологій штучного інтелекту у правоохороній діяльності, у забезпеченні безпеки та обороноздатності України в сучасних реаліях, розроблення рекомендацій щодо підвищення ефективності та результативності такої роботи, визначення перспективних напрямів досліджень означеної проблематики.

Виклад основного матеріалу. В сучасних умовах головним завданням криміналістики є розроблення та застосування засобів, прийомів та методів, що дозволяють збирати, досліджувати, використовувати доказову інформацію в умовах війни та глобальних загроз. За таких обставин постає необхідність криміналістичного забезпечення розслідування воєнних злочинів, що вчиняються військовими РФ, для того щоб задіяти всі доступні національні та міжнародні правові механізми для притягнення до кримінальної відповідальності усіх винних в цій війні [6, с. 387]. Крім цього, потребують особливої уваги розроблення іноваційних піходів до розслідування злочинів у кіберпросторі, застосування цифрових технологій у виявленні, фіксації, розслідуванні кримінальних правопорушень, воєнних злочинів, злочинів геноциду, фактів застосування зброї масосового знищення, та інших злочинів, що вчиняються російськими окупаційними військами в Україні.

За офіційними статистичними даними Офісу Генерального прокурора серед злочинів, вчинених в період повномасштабного вторгнення РФ, найпоширенішими є такі: а) злочини агресії та воєнні злочини – зареєстровано (станом на 18.04.2024 р.) – 134453 злочинів; б) злочинам проти національної безпеки – 17812 злочинів; в) злочини проти дітей – загинули 551 дітей, поранено 1389 дітей; 4) магістральна справа щодо агресії РФ – 698 підозрюваних представники військово політичного керівництва РФ (військове командування, посадовці, міністри, депутати, керівники правоохоронних органів та ін.) [7]. Наразі серед офіційної статистики Офісу ГПУ є інформація про 19,5 тисяч українських дітей, які були депортовані окупантами до РФ. Очевидно, що ця цифра не є остаточною.

Вбачається, що трансформація злочинності в Україні під час війни значно вплинули на зміну пріоритетів завдань криміналістики та особливості формування і застосування криміналістичних знань [8]. У таких умовах мова йде про формування та необхідність роороблення нових напрямів у криміналістиці, зокрема, криміналістичної інноватики, стратегії криміналістики, цифрової криміналістики, воєнної криміналістики та новітніх криміналістичних технологій тощо [9, с. 73–77]. Очевидно, що серед нових напрямів дослідження та використання технологій штучного інтелекту у правоохоронній діяльності щодо протидії злочинності і забезпеченні безпеки та обороноздатності нашої держави є важливим інструментом підвищення ефективності роботи органів правопорядку у цій царині знань.

Вбачається, що штучний інтелект – це система, що поводиться розумно, аналізуючи своє оточення й ухвалюючи доволі автономні рішення для досягнення мети [10, с. 203]. Системи штучного інтелекту можуть бути заснованими виключно на програмному забезпеченні та працювати у віртуальному світі (наприклад, голосові синтезатори, програмне забезпечення для аналізу відеозаписів, пошукові системи, системи розпізнавання мовлення й обличчя) або можуть бути інтегрованими в апаратне забезпечення (наприклад, робототехніка, безпілотні транспортні засоби, дрони чи об'єкти мережі «Інтернету речей» (англ. *Internet of Things, IoT*)). Сучасна людина використовує штучний інтелект щодня – наприклад, для

перекладу текстів, створення субтитрів для відео або блокування електронних листів (спаму). Тому штучний інтелект як останнє наукове досягнення потребує нових криміналістичних ідей і методів, пов'язаних із його використанням у боротьбі зі злочинністю [11].

Розроблення та впровадження новітніх цифрових технологій та ШІ у правоохоронній діяльності щодо протидії злочинності може здійснюватися за такими напрямами: 1) інформаційно-аналітичне забезпечення правоохоронної діяльності; 2) інформаційно-довідкове забезпечення правоохоронної діяльності; 3) створення спеціалізованих інформаційних інтелектуальних систем оперативно-розшукового призначення; 4) формування та розвиток інтелектуальних систем відеоспостереження; 5) охорона об'єктів; 6) створення відомчих спеціалізованих інтелектуальних інформаційних систем; 7) впровадження інтелектуальних інформаційних освітніх систем; 8) запровадження інформаційно-телекомунікаційної системи досудового [12, с. 135–140].

Останнім часом застосування технологій штучного інтелекту у практиці правоохоронної діяльності набуло неабиякої актуальності. Передусім, це обумовлено необхідністю протистояти злочинцям, які дедалі частіше використовують найсучасніші інноваційні технології й досягнення четвертої промислової революції, зокрема: моделі блокчейну, дрони, робототехніку та ін. [13]. Правоохоронна діяльність – це діяльність органів державної влади спрямована на попередження і припинення правопорушень та притягнення правопорушників до юридичної відповідальності, шляхом застосування заходів фізичного і юридичного впливу. При цьому варто враховувати, що серед видів правоохоронної діяльності виокремлюються такі: забезпечення громадського порядку, оперативно-розшукова діяльність, досудове розслідування. Крім цього, до правоохоронної діяльності можна віднести: а) діяльність із забезпечення охорони учасників кримінального судочинства; б) діяльність органів прокуратури, поліції, пенітенціарних органів тощо; в) діяльність із виявлення, запобігання та розслідування кримінальних правопорушень, оскільки і оперативно-розшукова діяльність забезпечує ці види діяльності; г) діяльність із захисту національної безпеки, державного кордону та правопорядку на всіх рівнях і всіма органами держави та певними службовими особами.

Кожен із названих напрямів правоохоронної діяльності має свої власні суттєві особливості, специфічні ознаки і в свою чергу можливості застосування технологій штучного інтелекту, врахування та грамотне врахування яких дає фундамент формування та забезпечення ефективної державної військово-промислової політики України в сучасних умовах воєнного часу.

Правоохоронні органи України, суттєво підвищуючи ефективність своєї роботи й оптимізуючи розв'язання завдань із протидії злочинності, активно послуговуються такими технологіями штучного інтелекту: 1) ідентифікація російських окупантів завдяки розпізнаванню облич за соціальними мережами й записами камер відеоспостереження; 2) убезпечення дорожнього руху, виявлення та фіксування порушень правил дорожнього руху [14, с. 55–60]; 3) використання безпілотників для протидії незаконному обігу вогнепальної зброї й наркотиків [15, с. 105], для проведення військових операцій і збирання доказової інформації в умовах війни й ведення активних бойових дій із метою фіксування воєнних злочинів; 4) попередження кримінальних правопорушень із використанням інтелектуальних систем безпеки з різними пристроями (датчиками) збирання інформації [16, с. 85]; 5) прогнозування кримінальних правопорушень методом картографування злочинності (за допомогою якого прогнозують місцеву злочинність та індивідуальну злочинну поведінку) [17, с. 66–72].

Для прикладу варто зауважити, що завдяки технологіям штучного інтелекту можна складати обґрунтовані прогнози щодо темпоральних, територіальних і якісних показників злочинності, які оптимізуватимуть використання правоохоронними органами наявних ресурсів і виконання поліцейських функцій [18, с. 99–104]. Крім того, за допомогою технологій штучного інтелекту можна ідентифікувати російських військових за соціальними мережами й записами камер відеоспостереження. Штучний інтелект руйнує міфи про нібито невмирущих солдатів так званої «спецоперації», розпізнаючи обличчя трупів окупантів, відшукуючи їх у соціальних мережах і за допомогою автодозвонів повідомляючи родичів про їхню смерть. Міністерство оборони України застосовує технологію розпізнавання обличчя *Clearview AI* для боротьби з дезінформацією, розпізнавання й ідентифікації загиблих і воєнних злочинців [19].

Технології штучного інтелекту досить активно застосовуються в секторі безпеки і оборони. Передусім це система органів державної влади, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних та розвідувальних органів, державних органів спеціального призначення з правоохоронними функціями, сил цивільного захисту, оборонно-промислового комплексу України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем і відповідно до Конституції та законів України за функціональним призначенням спрямована на захист національних інтересів України від загроз, а також громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки і оборони України.

Сектор безпеки і оборони України складається з чотирьох взаємопов'язаних складових: сили безпеки; сили оборони; оборонно-промисловий комплекс; громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки. Функції та повноваження складових сектору безпеки і оборони визначаються законодавством України. До складу сектору безпеки і оборони входять: Міністерство оборони України, Збройні Сили України, Державна спеціальна служба транс-порту, Міністерство внутрішніх справ України, Національна гвардія України, Національна поліція України, Державна прикордонна служба України, Державна міграційна служба України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Служба безпеки України, Управління державної охорони України. Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Апарат Ради національної безпеки і оборони України, розвідувальні органи України, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну військово-промислову політику [20, с. 6–8].

Очевидно, що кожен із названих суб'єктів сектору безпеки і оборони України мають свої повноваження, функції особливості діяльності, що суттєво впливає на можливості та перспективи застосування технологій штучного інтелекту. Тому в сучасних умовах використання ШІ у роботі правоохоронних органів є актуальними та затребуваними практикою. Розглянемо їх.

Розпізнавання обличчя. Аналіз міжнародного і вітчизняного досвіду свідчить про те, що правоохоронці вже досить давно використовують програмні комплекси, які дозволяють автоматично розпізнавати обличчя, порівнюючи із системами відеоспостереження та інформацією яка вже є у базі. При цьому висока точність розпізнання досягається завдяки застосуванню технологій індексу за біометричними параметрами обличчя. Правоохоронці зазначають, що майже 30% кримінальних правопорушень виявлено та розкрито завдяки таким відеокамерам.

Більше того, за допомогою технологій штучного інтелекту здійснюється ідентифікація російських військових-окупантів у соціальних мережах та камерах відеозапису. За інформацією Міністерства цифрової трансформації України, технології штучного інтелекту цього відомство

вже зчитували обличчя, коли громадяни України підписувались в мобільному додатку «Дія». Такі технології розпізнають обличчя трупів окупантів та знаходять їх в соцмережах, а автодозвони повідомляють родичів про їхню смерть. Міноборони України активно використовує технологію розпізнавання обличчя «Clearview AI», щоб розпізнавати російських нападників, боротися з дезінформацією, ідентифікувати загиблих та воєнних злочинців-окупантів. У воєнних реаліях повномасштабної військової агресії РФ на території України інструменти цифрової криміналістики значно допомагають у виявленні, розкритті та розслідуванні воєнних злочинів.

Забезпечення безпеки на дорогах. Фіксація даних щодо правопорушень на дорогах реалізується за допомогою комплексів автоматичної фіксації, а саме спеціальних технічних засобів, укомплектованих функціями фото- і відеозапису, що надає можливість в автоматичному режимі здійснювати виявлення та документування в базах даних фактичних подій, які містять ознаки адміністративних правопорушень у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху. Установлення стаціонарних технічних засобів здійснюється на аварійно-небезпечних місцях та місцях концентрації дорожньо-транспортних пригод, автомобільних доріг загального користування, державного та місцевого значення, вулиць і доріг у містах та інших населених пунктах за погодженням із відповідним уповноваженим підрозділом Національної поліції. Так, в Україні ГУ Національної поліції у Вінницькій області запровадило в свою роботу безпековий проєкт «Vezha». Система відрізняє номерні знаки понад 70 країн, а також визначає марку, модель на колір авто з точністю 95%. Аналізує траєкторію авто та будує його маршрут. Зберігає дату і час, коли авто було на певній ділянці. В систему можна завантажити базу даних номерів, і якщо система фіксує один з номерів з бази на мапі – одразу надсилає про це сповіщення. Модуль розпізнавання номерних знаків допомагає у пошуках розшукуваних авто, перехопленнях і затримання правопорушників.

Використання безпілотників. Сьогодні в реаліях військового часу в Україні найширша сфера застосування БПЛА. За їх допомогою здійснюється протидія незаконному оббіг вогнепальної зброї та боєприпасів, наркозлочинності в сучасних умовах. Також безпілотники можуть виявляти незаконні рубки лісу, знаходити лісові пожежі, фіксувати незаконний видобуток корисних копалин, допомагати шукати заблукалих в лісі, горах, виявляти ділянки, засіяні коноплями. Національна поліція України проводить роботу по формуванню спецгруп аеророзвідки у кожному регіоні країни.

Попередження та профілактика кримінальних правопорушень. Одним із поширених способів використання штучного інтелекту для профілактики та запобігання вчинення кримінальних правопорушень є задіяння так званих інтелектуальних систем безпеки з різноманітними пристроями (датчиками) збору інформації, насамперед, відеокамерами високої роздільної здатності. Модернізовані камери зі штучним інтелектом можуть розпізнавати людей, автомобілі, зброю і навіть підозрілу поведінку. Зокрема, технологічна компанія Coban Technologies анонсувала запуск модернізованої версії камер з штучним інтелектом для поліцейських автомобілів. Камери реагують набагато швидше за людей, вони ідентифікують інші автомобілі, перехожих та водіїв, а також можуть визначити підозрілу поведінку. Coban Technologies має намір перетворити свій проект на цілу платформу, що дозволить іншим розробникам вдосконалювати камеру, наприклад, за допомогою спеціального додатку, що розпіз нає зброю. Існуюча версія смарт-камери розпізнає об'єкти лише на записаному нею відеопотоці. Розробники повідомляють, що в перспективі буде створена камера, яка аналізуватиме поведінку людей безпосередньо на вулицях в режимі онлайн. Однак 360-градусний огляд кожному поліцейському автомобілю зможуть забезпечити 6 камер Coban Technologies. Відомо, що в Україні також офіційно використовується програмне забезпечення з елементами ШІ «Касандра», яке аналізує можливість повторного порушення закону злочинцем. Насьогодні цей напрямок застосування штучного інтелекту є досить перспективним.

Прогнозування кримінальних правопорушень. Останнім часом дослідження фахівців у царині наукових знань новітніх цифрових технологій показують, що штучний інтелект із застосуванням системи сучасних методів може успішно використовуватись для прогнозування злочинності. Зокрема, інноваційні цифрові технології дозволяють запобігати вчиненню кримінального правопорушення з боку конкретної особи, тобто на стадії формування злочинної мотивації, готування або замаху на його вчинення. Це стало реальністю завдяки моделюванню майбутньої поведінки окремих осіб на підставі особливостей їх соціально-демографічної (стать, вік, місце проживання, рівень доходів, коло спілкування) та кримінально-правової характеристики (наявність судимості, вид раніше вчиненого кримінального правопорушення). Сприяє підвищенню ефективності роботи поліції та прогнозування кримінальних правопорушень також метод картографування злочинності, за допомогою якого формуються прогнози щодо місцевої злочинності та індивідуальної злочинної поведінки. Отже, завдяки технологій ШІ можуть створюватися обґрунтовані прогнози щодо якісних і кількісних показників злочинності [21, с. 134–138].

Вбачається, що у реаліях військової агресії інструменти цифрової криміналістики істотно сприяють виявленню, розкриттю та розслідуванню воєнних злочинів. Практика показує, що основними напрямками використання ШІ є такі: 1) аналіз супутникових знімків; 2) аналіз відео- та фотоматеріалів; 3) обробка аудіоматеріалів; 4) аналіз соціальних мереж; 5) аналіз даних з медичних закладів; 6) розпізнавання обличчя; 7) аналіз текстової інформації. Ця проблематика має бути врахована при формуванні програм, навчальних дисциплін і удосконалені методики викладання криміналістики у сучасних умовах [22]. Крім цього, необхідно відстоювати тезу про те, що вивчення криміналістики в контексті сучасних наукових знань є обов'язковим для підготовки майбутніх правників [23, с. 77].

Штучний інтелект відіграє важливу роль у забезпеченні безпеки та обороноздатності України. Забезпеченя безпекової ситуації, обороноздатності та безпекового середовища в державі є одним із головних завдань, яке поставало перед Україною впродовж її багатовікової історії. Повномасштабна збройна агресія РФ проти України оголила численні загрози, що виникли не тільки перед нашою державою, а й перед всією світовою системою безпеки в цілому [24]. Тому забезпечення національної безпеки та оборони України має стати головним пріоритетом діяльності України та військово-політичного керівництва держави.

Важливо зауважити, що розроблення правового регулювання застосування технологій ШІ наразі відбувається вкрай повільно стосовно стрімкого розвитку цифрових технологій, які одночасно охоплюють усі сфери суспільних відносин. Тому контроль за створенням та використанням ШІ необхідно здійснювати не тільки суто технічним регулюванням (вимоги, технічні стандарти, регламенти, оцінки відповідності технічним стандартам, контроль відповідності вимогам технічних регламентів, етичних стандартів), а й шляхом формування комплексного законодавства [25, с. 68–78]. Більше того, що триваюча російська військова агресія змушує по-новому осмислити місію і завдання національного ОПК в сучасних реаліях. Відтворення тенденцій розвитку озброєнь стандартів НАТО в ОПК України має визначити концептуально нові засади

розвитку оборонних технологій, зростання конкурентоспроможності озброєнь українського виробництва, посилить обороноздатність і безпеку, сприятиме економічному зростанню країни [26, с. 41–47].

Європейський напрям цифровізації суспільства та розвитку і поширення ШІ підтриманий Україною на законодавчому рівні. Сьогодні в нашій країні сформовано бачення напряму розвитку спеціального законодавства застосування технологій ШІ на основі існуючих оборонних та безпекових потреб. Проте цілісний стратегічний документ, як-то *Стратегія розвитку ШІ у сфері забезпечення національної безпеки та обороноздатності України*, на жаль, відсутній, що потребує негайного усунення.

Вбачається, що контроль за створенням та використанням ШІ необхідно здійснювати не тільки суто технічним регулюванням (вимоги, технічні стандарти, регламенти, оцінки відповідності технічним стандартам, контроль відповідності вимогам технічних регламентів, етичних стандартів), а й шляхом формування комплексного законодавства. Більше того, що триваюча російська військова агресія змушує по-новому осмислити завдання національного ОПК в сучасних воєнних реаліях. Європейський підхід має визначити концептуально нові засади розвитку оборонних технологій, зростання конкурентоспроможності озброєнь українського виробництва, посилить обороноздатність і національну безпеку, сприятиме економічному зростанню країни та відновленню обєктів держави, знищених та пошкоджених в результаті воєнної агресії РФ.

Вивчення фахової літератури дає можливість виокремити позитивні та негативні аспекти застосування ШІ у сфері забезпечення національної безпеки та обороноздатності України в умовах воєнного стану та повоєнний період.

Позитивним є, зокрема: а) підвищення ефективності – ШІ може допомогти в зборі та аналізі великих обсягів даних, що забезпечує більш швидкий та точний аналіз інформації, скорочуючи час, необхідний для прийняття рішення; б) мінімізація ризиків – застосування ШІ може допомогти у попередженні катастроф та мінімізації ризиків для військового персоналу, що забезпечує безпеку та захист держави; в) забезпечення безпеки – ШІ може бути використаний для забезпечення безпеки країни, а саме, для забезпечення контролю над в'їздом та виїздом на кордоні, для виявлення та запобігання терористичним актам і злочинам; г) автоматизація процесів – ШІ може допомогти в автоматизації багатьох процесів у сфері оборони, що зменшує ризик помилок та підвищує ефективність; д) удосконалення озброєння – ШІ може бути використаний для розроблення та вдосконалення зброї, що забезпечує перевагу військам на полі бою. ШІ може бути використаний для створення систем розвідки та контролю, які можуть виявляти загрози національній безпеці та вживати заходів для їх запобігання [25, с. 68–78].

Визначаючи переваги використання ШІ для розвитку обороноздатності країн світу, необхідно враховувати, що надмірна залежність від систем ШІ призведе до появи нових значних загроз і невирішених питань для подальших досліджень. Крім цього, значний вплив на формування та розвиток військового потенціалу матиме ШІ, вбудований у супутні технології, такі як: ядерні, аерокосмічні, кібернетичні, технології розробки нових матеріалів та біотехнології; віртуальна реальність; квантові обчислення; автономність, моделювання, клауди; дослідження матеріалів; виробництво, логістика, стратегічне управління; аналітика великих, малих і широких даних. Ці наслідки матимуть такий самий стратегічний вплив на зміну у військових технологіях, зокрема й упровадження ядерної зброї. ШІ також може бути застосований для оптимізації військових операцій, що дає змогу зменшити ризики для життя військових, підвищити ефективність воєнних дій, у аеророзвідці, у використанні БПЛА тощо [27, с. 17–26].

Одночасно, вбачається, що разом з перевагами, ШІ може становити загрозу національній безпеці та обороноздатності нашій країні, оскільки країна-агресор може використовувати ШІ для вчинення воєнних злочинів, кібератак, що можуть негативно впливати на національну безпеку. В сучасних реаліях існує також ризик, що й інші держави можуть використовувати ШІ для проведення кібершпигунства та кібератак на інфраструктуру країни. Більше того, ШІ може порушувати етичні принципи та права людини, а використання автономної зброї, керованої ШІ, може створити ризики для безпеки і стати причиною аварій тощо.

Проведений аналіз дає підстави зазначити, що задля забезпечення національної безпеки та обороноздатності України в умовах воєнного стану та повоєнний період необхідно розробляти та впроваджувати у національне законодавство найкращі світові практики. Такі підходи мають враховувати потенційні можливості та загрози ШІ і в свою чергу зможуть забезпечити ефективність та швидкість виконання завдань у військовій сфері, значно знизити ризик втрат, підвищити захищеність військових систем та зменшити витрати на оборону [28]. Необхідно забезпечити належний рівень кібербезпеки в державі, захистити критичну інфраструктуру та розробити відповідні алгоритми та процедури для виявлення і запобігання різноманітним кіберзагрозам.

Вбачається, що забезпечення національної безпеки та обороноздадності України за допомогою використання технологій штучного інтелекту має системний, міжвідомчий та міжнародний характер, що включає комплекс заходів, як національного, так і міжнародного рівнів. При цьому визначення стратегічних пріоритетів та правильне розуміння проблем у сфері національної безпеки і оборони, пошук оптимальних способів їх вирішення, тісна співпраця правоохоронних та спеціалізованих інституцій сектору безпеки і оборони України та інших держав у створенні ефективної системи протидії сучасним загрозам сприятимуть забезпеченню національної безпеки нашої країни та міжнародній безпеці у світі. Очевидно, що тільки у міжнародній співпраці та міжвідомчій взаємодії, як на національному, так і зарубіжному рівнях, можна вирішити актуальні стратегічні завдання забезпечення національної безпеки у складних світових умовах та нових глобалізаційних викликах.

Висновки. Таким чином, реалії сьогодення воєнного часу, перед криміналістикою ставлять нові завдання, змінюються парадигма криміналістичної науки, що впливає на особливості формування та застосування системи криміналістичних знань, застосування яких спрямоване на забезпечення національної безпеки та обороноздатності України. Засоби криміналістики (прийоми, методи, технології, рекомендації) мають відповідати сьогоднішнім викликам, успішно протидіяти злочинності в умовах збройної агресії РФ та глобальних загроз суспільству. У сучасних реаліях відбуваються процеси оновлення криміналістичних знань, зважаючи на появу нових видів злочинності та необхідність розроблення криміналістикою для їх протидії інноваційних методів та засобів. Тому формування і розвиток криміналістичних знань, *застосування криміналістичних інновацій*, новітніх технологій є своєрідною відповіддю на виклики сучасності, на появу нових способів та механізмів злочинної діяльності в умовах війни під впливом сучасних тенденцій розвитку науки, техніки та суспільства в сучасних умовах глобальних загроз.

Особливу увагу у сфері забезпечення національної безпеки та обороноздатності України слід звернути на підвищення ролі криміналістичної підготовки слідчих, прокурорів, суддів, детективів, слідчих-криміналістів, судових експертів у цій царині знань. На часі – започаткування нової професії та здійснення підготовки *цифро-*

вого криміналіста у сфері забезпечення національної безпеки та обороноздатності України. За таких обставин сучасну парадигму криміналістики доцільно спрямувати на формування й подальший розвиток нових галузей криміналістики (цифрової, воєнної) для ефективного розв'язання нових завдань в сучасних умовах задля забезпечення національної безпеки та обороноздатності держави. При цьому важливо враховувати сучасні тенденції розвитку криміналістики, пов'язані із формуванням нових її напрямів, що дасть змогу суттєво підвищити роль та прикладне значення застосування криміналістичних знань у сфері забезпечення національної безпеки та оборони.

Отже, штучний інтелект може стати важливим інструментом у сфері забезпечення національної безпеки та обороноздатності нашої країни в сучасних умовах воєнного часу та повоєнний період. За таких умов слід враховувати сучасні тенденції розвитку криміналістики, пов'язанні із формуванням нових її напрямів, що дасть змогу суттєво підвищити роль та прикладне значення застосування криміналістичних знань в сучасних реаліях воєнного часу та глобальних загроз світовій цивілізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Dufenyuk O. M. Investigation of war crimes in Ukraine: challenges, standards, innovations. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 1. Pp. 46–56.
2. Shevchuk V. Criminalistic means, methods and technologies of combating crimes in the field of national security in the context of european integration. *Legal support of European integration: general legal and sectoral aspect***:** Scientific monograph. Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2024. 712 p. Pp. 582–604.
3. Matulienė, S., Shevchuk, V., & Baltrūnienė, J. (2023). Artificial Intelligence in Law Enforcement and Justice Bodies: Domestic and European Experience. *Theory and Practice of Forensic Science and Criminalistics*, 29(4), 12-46.
4. Shevchuk V.M. Development trends in criminalistics in the era of digitalization. *Modern knowledge: research and discoveries: I International Scientific and Practical Conference* (May 19–20, 2023; Vancouver), 2023. Pp. 198–219.
5. Shevchuk, V., Kapustina, M., Zatenatskyi, D., Kostenko, M., & Kolesnikova, I. (2023). Criminalistic support of combating iatrogenic criminal offenses: Information system prospects. *Social & Legal Studios*, 6(4), 208–216.
6. Konovalova V. O., Shevchuk V. M. Innovations in the methodic of teaching criminalistics in modern realities of war. *Modern scientific research*: *achievements, innovations and development prospects*: Proceedings of the 15th International scientific and practical conference (August 14–16, 2022). MDPC Publishing. Berlin, Germany. 2022. Pp. 385–396.
7. Сайт Офіса Генерального прокурора URL: https://www.gp.gov.ua/
8. Shevchuk V., Vapniarchuk V., Borysenko I., Zatenatskyi D., Semenogov V. Criminalistic methodics of crime investigation: Current problems and promising research areas. *Revista Juridica Portucalense*, 32, 2022. Pp. 320–341.
9. Konovalova V.O., Shevchuk V.M. Digital criminalistics as a strategic direction of formation of criminalistic knowledge. *Advanced discoveries of modern science: experience, approaches and innovations*: collection of scientific papers "SCIENTIA" of the III International Scientific and Theoretical Conference, January 20, 2023. Amsterdam, The Netherlands: European Scientific Platform. Pp. 73–77.
10. Baltrūnienė J. Dirbtinis intelektas ir duomenų apsauga kriminalistikos plėtros kontekste / *Kriminalistikos teorijos plėtra ir teismo ekspertologijos ateitis: liber amicorum profesoriui Egidijui Vidmantui Kurapkai*. Kolektyvinė monografija. Vilnius, 2022. P. 203.
11. Jackson C. Artificial Intelligence Changing the World of Forensics Science. *EasyChair Preprint*. 2021. No. 5815. 3 p.
12. Baltrūnienė J., Shevchuk V. Artificial Intelligence Technologies in Law Enforcement and Justice: Ukrainian and European experience. *Digital transformation of criminal proceedings under martial law*: materials of the All-Ukrainian round table (Kharkov, December 16, 2022); National Law University named after Yaroslav the Wise; Kharki*v*, 2022. Pp.135–140.
13. Шевчук В.М., Авдєєва Г.К. Використання технологій штучного інтелекту та спеціальних знань у розслідуванні воєнних злочинів. *Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану*: монографія; Нац, акад. прав. наук України. Харків: Право, 2023. С. 491–503.
14. Мисливий В. А. Штучний інтелект як фактор запобігання дорожньо-транспортної злочинності. *Використання технологій штучного інтелекту у протидії злочинності*: мат-ли наук.-практ. онлайн-семінару (Харків, 05.11.2020). Харків, 2020. С. 55–60.
15. Мовчан А. В., Мовчан М. А. Використання безпілотних літальних апаратів у діяльності правоохоронних органів. *Соціально-правові студії.* 2020. Вип. 3 (9). С. 104–110.
16. Бугера О. І. Використання штучного інтелекту для запобігання злочинності. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* 2021. Т. 32 (71). № 6. С. 82–86.
17. Манжай О. В., Потильчак А. О. Особливості картографування злочинних проявів. *Право і безпека.* 2020. № 4 (79). С. 66–72.
18. Юртаєва К. В. Використання технологій штучного інтелекту в реалізації стратегій «predictive policing»: можливості, проблеми та перспективи для України. *Використання технологій штучного інтелекту у протидії злочинності*: наук.-практ. семінар (Харків, 05.11.2020). Харків, 2020. С. 99–104.
19. Федоров М. Технології з розпізнавання облич та штучний інтелект дозволяють знайти кожного / *SUNDRIES*. 09.04.2022. URL: https://sundries.com.ua/tekhnolohii-z-rozpiznavannia-oblych-ta-shtuchnyi-intelekt-dozvoliaiut-znaity.
20. Правоохоронні та спеціалізовані інституції сектору безпеки і оборони України: навчально-методичний посібник / за заг. ред. О. Ю. Бусол. Київ: Юрінком Інтер, 2024. 492 с.
21. Шевчук В. М. Проблеми застосування штучного інтелекту у правоохоронній діяльності в контексті російсько-української війни. *Підготовка правоохоронців зі спеціальності 262 «Правоохоронна діяльність» нової формації: напрями освітнього та наукового забезпечення* : матеріали всеукр. наук.-пед. підв.кваліф., 4 березня – 14 квітня 2024 року. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. С.134–138.
22. Shevchuk V. M. Criminalistics support for the investigation of military criminal offenses and war crimes: digitalization, innovations, prospects. *Military offences and war crimes: background, theory and practice*: collective monograph. Ed. by V.M. Stratonov. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. Pp. 795–822.
23. Konovalova V.O., Shevchuk V.M. Prospective directions of research of innovations of separate criminalistic methodics. *Scientific practice: modern and classical research methods: Collection of scientific papers «ΛΌГОΣ» of the I International Scientific and Practical Conference* (Vol. 1), Boston, February 26, 2021. Boston – Vinnytsia: Primedia eLaunch& European Scientific Platform, 2021. P. 81–85.
24. Матулєне С., Шевчук В., Балтрунене Ю. Штучний інтелект в діяльності органів правопорядку та юстиції: український та європейський досвід. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* Вип. 4 (29). 2023. С.12-46.
25. Пацурія Н. Упровадження технологій штучного інтелекту в забезпечення національної безпеки та обороноздатності України: правові проблеми і перспективи військового періоду. *Теорія і практика інтелектуальної власності*, 3, 2023. С. 68–78.
26. Павленко Т.А. Технології штучного інтелекту в забезпеченні національної безпеки та обороноздатності України: перспективи стратегії розвитку. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди* «ПРАВО». Вип. 38. 2023. С. 41–47.
27. Хаустова В. Є., Решетняк О. І., Хаустов М. М., Зінченко В. А. Напрямки розвитку технологій штучного інтелекту в забезпеченні обороноздатності країни. *Бізнесінформ*. 2022. № 3. С. 17−26. С. 24.
28. Shevchuk V.M. Development trends in criminalistics in the era of digitalization. *Modern knowledge: research and discoveries:* I International Scientific and Practical Conference (May 19–20, 2023; Vancouver, Canada), 2023. Pp. 198–219.

РОЗДІЛ 10
МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК [341.171:314.15]:061.1ЄС:(477)“364”
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/89

МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ У КОНТЕКСТІ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

THE MIGRATION POLICY OF THE EUROPEAN UNION IN THE CONTEXT OF MARITAL STATE IN UKRAINE

Асірян С.Р., к.ю.н.,
асистентка кафедри права Європейського Союзу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Полосенко Д.О., студентка ІІІ курсу факультету адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Міграційна політика Європейського Союзу (далі – ЄС) у сучасному світі постає як динамічне та багатогранне явище, що викликає жваві дискусії та пильне дослідження в наукових колах. Це зумовлено самоідентифікацією ЄС як демократичного утворення з ліберальними цінностями, яке гарантує та захищає право на свободу пересування для всіх людей. Свобода пересування, будучи основоположним принципом демократії, лежить в основі міграційного менеджменту ЄС, який спрямований на втілення цієї фундаментальної цінності.

Наукова новизна даної статті полягає у комплексному дослідженні еволюції міграційної політики Європейського Союзу. Також було висвітлено питання міграції українців до ЄС внаслідок війни в Україні та правові аспекти надання тимчасового захисту, доступ до освіти, роботи, медичного обслуговування, зокрема у контексті дослідження була висвітлена нормативна база надання тимчасового захисту та забезпечення українських біженців основоположними правами в Італійській Республіці.

Для комплексного дослідження даної проблематики були проаналізовані ключові нормативно-правові акти Європейського Союзу у сфері міграції, а саме: Директива 2004/38/ЄС про право громадян третіх країн на воз’єднання з сім’єю, Директива Ради ЄС 2005/85/ЄС від 01 грудня 2005 року, яка вперше на правовому рівні визначила поняття «безпечної третьої країни» та Директива про тимчасовий захист від 20 липня 2001 р. № 2001/55/ЄС. Окрім цього, до кола дослідження залучалися інші міжнародні правові акти, зокрема нормативна база Італійської Республіки, що стосуються даної тематики, наукові розробки та інформаційні онлайн-ресурси.

Автори статті зробили наступні висновки: 1. Міграція є одним із найважливіших та найскладніших питань, з якими стикається Європейський Союз; 2. Вторгнення РФ в Україну: ЄС активував Директиву про тимчасовий захист, надаючи українцям право на проживання, роботу, освіту та медичне обслуговування; 3. Існує потреба у більш ефективній та злагодженій міграційній політиці на рівні ЄС.

Ключові слова: Європейський союз, Україна, міграція, тимчасовий захист, правовий режим біженця, міграційна криза.

The migration policy of the European Union (hereinafter – the EU) in the modern world appears as a dynamic and multifaceted phenomenon that causes lively discussions and close research in scientific circles. This is due to the EU’s self-identification as a democratic entity with liberal values that guarantees and protects the right to freedom of movement for all people. Freedom of movement, being a fundamental principle of democracy, underlies EU migration management, which aims to embody this fundamental value.

The scientific novelty of this article lies in the comprehensive study of the evolution of the migration policy of the European Union. The issue of the migration of Ukrainians to the EU due to the war in Ukraine and the legal aspects of providing temporary protection, access to education, work, and medical care were also covered. In particular, in the context of the study, the regulatory framework for providing temporary protection and providing Ukrainian refugees with fundamental rights in the Republic of Italy was covered.

For a comprehensive study of this issue, the key normative legal acts of the European Union in the field of migration were analyzed, namely: Directive 2004/38/EC on the right of third-country nationals to family reunification, EU Council Directive 2005/85/EC from December 1, 2005, which for the first time legally defined the concept of «safe third country» and the Directive on temporary protection of July 20, 2001 No. 2001/55/EC. In addition, other international legal acts were involved in the scope of the research, in particular, the regulatory framework of the Italian Republic related to this topic, scientific developments and online information resources.

The authors of the article made the following conclusions: 1. Migration is one of the most important and complex issues facing the European Union; 2. The invasion of the Russian Federation into Ukraine: the EU activated the Directive on temporary protection, giving Ukrainians the right to residence, work, education and medical care; 3. There is a need for a more effective and coordinated migration policy at the EU level.

Key words: European Union, Ukraine, migration, temporary protection, refugee legal regime, migration crisis.

У сучасному світі міграційна політика Європейського Союзу виступає як об’єкт пильного дослідження та жвавих дискусій в наукових колах. Адже це зумовлено самопозиціонуванням ЄС як демократичного утворення з ліберальними цінностями, яке чітко гарантує та захищає право на свободу пересування для кожної особи. Оскільки свобода пересування є основоположним принципом демократичного суспільства, міграційний менеджмент ЄС зосереджується на забезпеченні та реалізації цієї фундаментальної цінності.

Одним із найважливіших етапів у еволюції нормативно-правового регулювання міграційних процесів в Європейському Союзі стало підписання Маастрихтського договору у 1992 році. Цей документ заклав фундамент для формування спільного простору, у якому громадяни будь-якої держави-члена автоматично отримують статус громадян ЄС, що, у свою чергу, спричинило появу низки нових прав, зокрема свободу пересування та обрання місця проживання на усій території ЄС [1, с. 21].

На ранніх етапах розвитку Європейського Союзу питання міграції розглядалося як сфера, що потребує співпраці на міжурядовому рівні, а не як частина спільного законодавства. Відповідно до Маастрихтського договору, міграція відносилась до «третьої опори» діяльності ЄС, що означало, що регулювання цієї сфери переважно залишалось у компетенції держав-членів. Окрім того, договір не заперечував права урядів країн ЄС вживати заходів, необхідних для контролю над імміграцією з третіх країн, боротьби зі злочинністю та контрабандою.

Підписання Шенгенських угод у 1995 році стало важливим кроком на шляху до створення єдиного європейського міграційного простору. Усвідомлюючи потенційні ризики неконтрольованої міграції, європейські лідери уклали Амстердамський договір. Цей договір знаменував собою значний крок у централізації міграційної політики ЄС, надаючи інституціям ЄС повноваження приймати законодавчі акти, обов'язкові для держав-членів у цій сфері. Цю тенденцію було підтверджено та розширено Лісабонським договором 2007 року, який ще більше розширив компетенцію інституцій ЄС у питаннях міграційної політики [2].

У 2008 році Європейська комісія, провівши аналіз міграційної ситуації в ЄС, сформулювала ключові принципи міграційної політики Союзу. Ці принципи включали:

– створення чіткої та прозорої нормативної бази, що регулює легальну міграцію;

– забезпечення відповідності міграційних потоків потребам ринку праці держав-членів;

– взаємну довіру між країнами ЄС та справедливий розподіл відповідальності за прийняття та інтеграцію мігрантів [3].

Європейська Комісія окреслила ключові принципи міграційної політики ЄС, які ґрунтуються на трьох стовпах: процвітання, солідарність та безпека. Ці принципи отримали деталізацію в Європейському пакті про імміграцію та притулок, де визначено п'ять пріоритетних напрямків:

– організована легальна міграція. Даний напрямок фокусується на впорядкованому процесі в'їзду та перебування мігрантів, ґрунтуючись на чітко визначених пріоритетах, потребах та можливостях кожної країни-члена. Інтеграція мігрантів до приймаючого суспільства є невід'ємною складовою цього процесу;

– боротьба з нелегальною міграцією спрямована на запобігання нелегальному в'їзду та перебуванню осіб на території ЄС, а також на ефективну систему повернення нелегальних мігрантів до країни походження або транзиту;

– вдосконалення прикордонного контролю. Цей напрямок передбачає посилення та модернізацію системи прикордонного контролю ЄС з метою запобігання нелегальній міграції та пов'язаних з нею загроз;

– розвиток європейської системи притулку. Даний напрямок має на меті створення гармонізованої та справедливої системи надання притулку в ЄС, яка гарантуватиме захист та підтримку особам, які рятуються від переслідувань або воєнних дій;

– поглиблення співпраці з країнами походження мігрантів (активна співпраця з країнами, від яких надходить найбільша кількість мігрантів, з метою стимулювання сталого розвитку та вирішення корінних причин міграції).

Важливо зазначити, що міграційна політика ЄС охоплює два основних аспекти: внутрішньоєвропейську міграцію та міграцію з третіх країн. У констексті запропонованої нами теми, розкриємо питання міграційної політики тих країн, що не входять до ЄС**.**

Регулювання легальної міграції з країн, що не входять до ЄС, ґрунтується на Директиві 2004/38/ЄС. Вона чітко окреслює низку прав, якими володіють робітники ЄС у контексті в'їзду та проживання в іншій державі-члені:

Ст. 4: Право вільно виїжджати з рідної держави-члена з метою працевлаштування в іншій державі-члені ЄС.

Ст. 5: Право безвізового в'їзду на територію іншої держави-члена ЄС за умови пред'явлення дійсного посвідчення особи або паспорта.

Ст. 6: Право на отримання дозволу на проживання в державі-члені за умови пред'явлення дійсного посвідчення особи або паспорта та документа, який підтверджує працевлаштування робітника в цій державі.

Директива також гарантує членам сімей робітника певні права, пов'язані з в'їздом та проживанням: члени сімей робітника мають право на отримання від держави перебування дозволу на проживання разом з робітником (ст. 7), для отримання дозволу на проживання члени сімей робітника повинні пред'явити: документи, на підставі яких вони в'їхали до цієї держави; документи, що підтверджують їхні родинні стосунки з робітником; документи, що підтверджують стан їхнього утримання робітником (або факт попереднього проживання разом з робітником) (ст. 8) [4].

Європейський Союз на законодавчому рівні гарантує права мігрантів. Громадяни третіх країн, які мають дозвіл на проживання в одній із країн ЄС, мають право на вільне пересування та проживання на території інших держав-членів Євросоюзу. Окрім того, зрівняні соціальні та економічні права громадян та іммігрантів.

В ЄС питання нелегальної міграції, яка значно зросла в останні роки, набуло особливої гостроти. Для її регулювання на рівні Шенгенської зони діє комплекс договорів, зокрема Шенгенський кодекс охорони кордону 2006 року та Шенгенський візовий кодекс. Доповнюють цю систему директиви ЄС, такі як Директива проти незаконного переправлення мігрантів 2002 року, Директива щодо спільних стандартів та процедур повернення нелегальних мігрантів 2008 року та Директива щодо санкцій проти працедавців, які використовують працю нелегальних мігрантів 2009 року.

Концепція «безпечної третьої країни», що виникла у 90-ті роки, стала актуальним питанням у регулюванні міграції з третіх країн. Вона ґрунтується на ідеї, що особа, яка шукає притулку, може отримати захист та безпеку в іншій країні, окрім країни призначення. Цей підхід тісно пов'язаний з візовою політикою, адже країни прагнуть недопускати на свою територію нелегальних мігрантів, направляючи їх до «безпечних» третіх країн. Директива Ради ЄС 2005/85/ЄС від 01 грудня 2005 року вперше на правовому рівні визначила поняття «безпечної третьої країни». Згідно з цією Директивою, безпечною третьою країною вважається демократична держава, де, ґрунтуючись на правовій ситуації, застосуванні закону в рамках демократичної системи та загальних політичних обставин, можна довести відсутність: переслідування; катування; нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження чи покарання; загрози з причини невибіркового насильства в ситуаціях міжнародних або внутрішніх збройних конфліктів [5].

Незважаючи на наявність численних нормативно-правових актів ЄС, що регулюють легальну та нелегальну міграцію, значний контроль над міграційними процесами залишається за державами-членами. Це призводить до значної залежності міграційної політики від можливостей та потреб кожної окремої країни, що, в свою чергу, ускладнює та робить менш ефективною систему захисту кордонів ЄС від міграційних потоків.

Пропонуємо ознайомитись із міграцією та правовим статусом біженців з України. Вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 року створило безпрецедентну гуманітарну кризу та призвело до масового переміщення українських громадян до Європейського Союзу. Зокрема, за даними офіційного сайту Європейської комісії українських біженців в Європі у період з 24 лютого 2022 по 16 квітня 2024:

– більше ніж 4.2 мільйони реєстрацій на тимчасовий захист в ЄС;

– 868 613 українських учнів вже інтегровано в шкільних системах країн ЄС;

– 49 520 українців попросили притулку в ЄС [6].

4 березня 2022 року Рада ЄС активувала Директиву про тимчасовий захист від 20 липня 2001 р. № 2001/55/ЄС, прийнявши Імплементаційне рішення Ради ЄС 2022/382, встановлюючи існування масового напливу переміщених осіб, які залишають Україну внаслідок збройного конфлікту. Це надало українським біженцям, які рятуються

від війни, право на: проживання (право на проживання та пересування в будь-якій країні ЄС протягом одного року з можливістю продовження ще на два роки); житло (доступ до житла, включаючи соціальне житло та допомогу з орендою); медичне обслуговування (доступ до безкоштовного медичного обслуговування на тому ж рівні, що й громадяни країни перебування); доступ до ринку праці (право на працевлаштування та доступ до освітніх та професійних програм); освіта (доступ до освіти для дітей на рівні з громадянами країни перебування) [7].

Зокрема, Директива не поширюється на Данію, хоча вона є членом ЄС та на європейські країни, які не є членами ЄС – Сербія, Чорногорія, Албанія, Македонія, Боснія та Герцеговина, Норвегія, Ісландія, Швейцарія, Велика Британія (але у багатьох створено схожий режим).

Особи, які отримали тимчасовий захист, можуть вільно пересуватися не тільки між країнами ЄС, але в межах Шенгенської зони. Проте Кіпр, Болгарія, Ірландія, Румунія – країни ЄС, які не входять до Шенгенської зони (при виїзді проходять ще раз паспортний контроль, не видають Шенгенські візи).

Тимчасовий захист виступає як надзвичайний механізм, що застосовується у випадку масового напливу людей. Його мета полягає в негайному та колективному (без розгляду індивідуальних справ) забезпеченні захисту особам, які були змушені покинути свою країну проживання через надзвичайні обставини. Згідно з Рекомендаціями Комісії ЄС щодо впровадження тимчасового захисту у зв'язку з масовим переміщенням людей, які рятуються від війни в Україні, держави-члени ЄС також мають можливість розширити дію цих рекомендацій на інші категорії осіб. Це може стосуватися, зокрема, громадян третіх країн, які легально проживали в Україні та не мають можливості безпечно повернутися до своїх країн походження. Окрім того, Рекомендації поширюються на українських громадян, які: виїхали з України незадовго до 24 лютого 2022 року; перебували на території Європейського Союзу безпосередньо перед цією датою, наприклад, з робочих чи особистих причин [8].

Відповідно до Розпорядження Ради ЄС від 4 березня 2022 року щодо тимчасового захисту, негайний захист надається переміщеним особам. Національні органи влади держави-члена ЄС, де знаходиться особа, повинні повідомити їй про право на тимчасовий захист. Якщо людина бажає скористатися цим правом, вона має звернутися до цих органів для отримання дозволу на проживання з тимчасовим захистом. Важливо зазначити, що Розпорядження Ради ЄС не встановлює чітких процедур отримання тимчасового захисту, адже кожна держава-член ЄС має право самостійно визначати деталі цього процесу.

Тимчасовий захист надавався до 4 березня 2023 року. Причини для його надання не зникли, він автоматично був продовжений двічі по 6 місяців (до 4 березня 2024 року). У випадку, якщо причини тимчасового захисту збереглися й надалі, Європейська комісія запропонувала Раді ЄС продовжити його ще на один рік (до 4 березня 2025 року).

Окрім тимчасового захисту, з 2017 року діє безвізовий в'їзд до Шенгенської зони для громадян України. Українці, які виїхали за кордон, через війну можуть обрати також інший правовий режим для їх перебування: перебування у статусі туриста (на 90 календарних днів, без права праці, без будь-яких соціальних чи фінансових підтримок); подати документи для отримання статусу біженця (це необхідно зробити негайно в першій країні, в якій особа залишився після виїзду з території України, бо процедура очікування відповідного рішення може тривати більше шести місяців. У заявника забирають паспорт, змушують залишатися в певній країни до отримання статусу) [9].

Основні права громадян України, які проживають в ЄС, ґрунтуються на двох ключових документах: на Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (міжнародний договір, підписаний у 1950 році, гарантує широкий спектр прав, включаючи право на життя, свободу та особисту безпеку, свободу слова, свободу релігії та право на справедливий суд) та на Хартії Європейського Союзу про основні права (була прийнята у 2000 році та набула чинності у 2009 році, доповнює та розширює захист прав людини, закріплений у Конвенції. Хартія застосовується до всіх інституцій та органів ЄС, а також до держав-членів, коли вони діють у сфері застосування права ЄС).

Зокрема, уряд Італійської Республіки, оперативно створив й успішно застосував нормативну базу, завдякі якій громадяни України мають право на: житло, навчання, роботу, соціальне забезпечення, лікування, ведення бізнесу, деякі безоплатні послуги (транспорт, паркування, відвідування культурних заходів, музеїв).

Постановою Ради Міністрів від 28 лютого 2022 року (далі – постанова), (опублікованою в Офіційному віснику № 58 від 10 березня 2022 року) до 31 грудня 2022 року було оголошено надзвичайний стан загальнодержавного значення у зв'язку з необхідністю забезпечити допомогу українському населенню на національній території внаслідок серйозної міжнародної кризи[10].

Для задоволення надзвичайних потреб, пов'язаних із прийомом громадян України, наступним указом-законом № 16 2022 року було дозволено активацію ще 3000 робочих місць у Системі прийому та інтеграції (SAI), якою керують місцеві органи влади. Крім того, резерв місць (загалом 5000) Системи прийому та інтеграції (SAI), які вже передбачені та фінансуються для афганських громадян, було розширено й на біженців з України [11].

Розпорядженням про цивільний захист 881, прийнятим 29 березня 2022 року, було визначено форми та організаційні методи нового масового прийому, передбаченого Законодавчим указом 21/22. За цим розпорядженням особам які звертаються за тимчасовим захистом і знайшли самостійне житло, також визнається прожитковий внесок у розмірі 300 євро на місяць на душу населення та, за наявності неповнолітніх, додатковий щомісячний внесок у розмірі 150 євро за кожну дитину віком до 18 років [12].

Постанова також зазначає, що особи, які отримують тимчасовий захист, вважаються громадянами Італії для цілей доступу до Національної служби охорони здоров'я. Під час подання заявки на отримання дозволу на проживання з метою тимчасового захисту, податковий код буде видано заявнику головним управлінням поліції відповідно до процедури, яка вже передбачена для заявників на міжнародний захист і яка дозволить автоматично ідентифікувати заявника як одержувача охорони здоров'я [10].

Впровадження тимчасового захисту стало безпрецедентним кроком з боку ЄС, який продемонстрував солідарність з Україною та її громадянами. Цей механізм надав українським біженцям необхідну підтримку та захист у складний час. Однак важливо зазначити, що процес впровадження тимчасового захисту не був без проблем. Деякі країни ЄС зіткнулися з викликами, пов'язаними з розміщенням та інтеграцією великої кількості біженців.

Виклики для ЄС пов'язані з нелегальною міграцією. Хоча війна в Україні й далі є головним міграційним викликом для Європи, не слід забувати про зростання міграційного тиску на південних кордонах ЄС. Останнім часом спостерігається значне збільшення кількості шукачів притулку з Сирії, Афганістану, Пакистану та Єгипту, а також зростання кількості нелегальних перетинів кордону. Станом на жовтень 2024 року Європейське агентство з охорони кордонів ЄС Frontex зафіксувало близько 280 000 нелегальних перетинів кордону. Це на 77% більше, ніж у 2021 році, і найвищий показник з часів піку «міграційної кризи» 2015–2016 років [10].

Згідно з аналітикою ризиків Frontex, міграційний тиск на Європу буде й надалі зростати до 2032 року. «Поточні міграційні кризи та кризи біженців на південних і східних кордонах ЄС свідчать про те, що ЄС, ймовірно, зіткнеться з ще більшою кількістю таких подій у майбутньому», – йдеться в документі. Frontex пояснює, що це пов'язано з поєднанням складних геополітичних факторів, проблем безпеки та тенденцій до посилення конфліктів у багатополярному світі, які призведуть до значних потрясінь у багатьох регіонах та країнах. Враховуючи, що міграційні потоки становлять серйозну загрозу безпеці зовнішніх кордонів Європи, Frontex пропонує комплексний план дій з посилення їх охорони [13].

Отже, Європейський Союз протягом багатьох років стикався з викликами міграції, як з боку громадян ЄС, так і з-за його меж. У відповідь на це було розроблено комплексну політику, спрямовану на регулювання міграційних потоків, захист кордонів та надання підтримки мігрантам.

Вторгнення РФ в Україну призвело до масового переміщення українських громадян до ЄС. У рамках відповіді ЄС активував Директиву про тимчасовий захист, надаючи українцям право на проживання, роботу, освіту та медичне обслуговування.

Незважаючи на зусилля ЄС, міграція залишається складним викликом. Зростання міграційного тиску на південних кордонах ЄС, а також загрози безпеці, пов'язані з нелегальною міграцією, вимагають постійного вдосконалення та адаптації міграційної політики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Population and Migration in the European Union. Ed. by P. Rees. J.Stillwell, A.Convey, M.Kupiszevski. Chichester: John Wiley and Sons. 1996. p. 313.
2. Шамраєва В. М. Основні етапи формування спільної міграційної політики ЄС. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/tppd/2009-1/zmist/R_2/Shamraeva.pdf
3. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. A Common Immigration Policy for Europe: Principles, actions and tools (COM(2008) 359 final). URL: http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2008:0359:FIN:EN:PDF
4. Coucil Directive 2003/86/EC of 22 September 2003 on the right to family reunification. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32003L0086
5. Council Directive 2005/85/EC of 1 December 2005 on minimum standards on procedure sn Member States for granting and withdrawing refugee status. URL:https://eur-lex.europa.eu/legal content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32005L0085
6. An official website of the European Union. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/migration-and-asylum/migration-management/migration-management-welcoming-refugees-ukraine_uk
7. Імплементаційне рішення Ради (ЄС) 2022/382 від 4 березня 2022 року що встановлює наявність масового напливу переміщених осіб з України у розумінні статті 5 Директиви 2001/55/ЄС та запроваджує тимчасовий захист. URL: https://drive.google.com/file/d/1XoZzuVmqu3MuC1vAs6VgrvRZKBvc9h4U/view
8. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2001/55/oj.
9. Кібенко О. Правові режими надання тимчасового захисту українцям у різних країнах. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1263586/.
10. DELIBERA DEL CONSIGLIO DEI MINISTRI 28 febbraio 2022 Dichiarazione dello stato di emergenza in relazione all'esigenza di assicurare soccorso ed assistenza alla popolazione ucraina sul territorio nazionale in conseguenza della grave crisi internazionale in atto. (22A01599) (GU Serie Generale n. 58 del 10-03–2022). URL: https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/2022/03/10/22A01599/sg
11. DECRETO-LEGGE 28 febbraio 2022, n. 16 Ulteriori misure urgenti per la crisi in Ucraina. (22G00025) URL: https://www.normattiva.it/eli/id/2022/02/28/22G00025/ORIGINAL
12. PRESIDENZA DEL CONSIGLIO DEI MINISTRI DIPARTIMENTO DELLA PROTEZIONE CIVILEORDINANZA 29 marzo 2022 Ulteriori disposizioni urgenti di protezione civile per assicurare, sul territorio nazionale, l'accoglienza, il soccorso e l'assistenza alla popolazione in conseguenza degli accadimenti in atto nel territorio dell'Ucraina. (Ordinanza n. 881). (22A02151) (GU Serie Generale n.77 del 01-04–2022) URL: https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/2022/04/01/22A02151/sg
13. Frontex, the European Border and Coast Guard Agency, supports EU Member States and Schengen-associated countries in the management of the EU's external borders and the fight against cross-border crime. URL: https://www.frontex.europa.eu/what-we-do/monitoring-and-risk-analysis/migratory-map/

UDC 351:502
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/90

ON THE ISSUE OF ENVIRONMENTAL SAFETY AND LEGAL BASIS OF ENVIRONMENTAL CONTROL IN THE REPUBLIC OF LITHUANIA

ДО ПИТАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ПРАВОВИХ ЗАСАД ЕКОЛОГІЧНОГО КОНТРОЛЮ В ЛИТОВСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Yemelianenko K.O., PhD in Law,
Chief Consultant
Research Service of the Verkhovna Rada of Ukraine

The article examines the range of legal relations related to the issue of environmental safety, namely, the legal framework for environmental control, which has a significant impact on the environmental safety of the State as a whole, using the example of the Republic of Lithuania as a case study. The study examines the legal framework for regulating environmental control at the municipal, regional, and national levels, as well as the relevant powers and competencies of state authorities and local self-government bodies in the Republic of Lithuania. This study was carried out with due regard to the basic national and international legal acts, as well as EU acts. The author analyzes the provisions of the fundamental policies of the European Community on environmental protection and improvement in the Member States; the provisions of the Constitution of the Republic of Lithuania, which establishes the obligation of everyone to protect the environment from harmful effects; the provisions of the legislation of the Republic of Lithuania on environmental protection; the provisions of the legislation which define the state institutions and public administration bodies in charge of exercising control functions in the field of environmental protection. In particular, the author analytically reviews the organization and activities of national and local public authorities of the Republic of Lithuania which are authorized to exercise environmental control and are responsible for environmental safety.The author also partially considers the norms of EU legislation, since the Republic of Lithuania is a member state of the European Union, in particular, the author provides examples of EU regulations that are recommended to be followed by the Republic of Lithuania in organizing the activities of environmental control bodies and maintaining environmental safety standards in the state. The author draws attention to the peculiarities of exercising powers by the bodies and officials of the State environmental control in the Republic of Lithuania, including not only direct control over compliance with the requirements of Lithuanian and international environmental legislation, but also the powers to resolve environmental disputes in an administrative manner, etc. The article also provides practical examples of the effectiveness of general public information on the effectiveness of legal regulation of environmental protection through the rating by the Government of Lithuania in the state as a whole.

Key words: environmental safety, environmental control, environmental control bodies of Lithuania, powers of state authorities and local self-government bodies in carrying out environmental control, environmental safety measures.

У статті розглядається коло правовідносин до питання екологічної безпеки, а саме правових засад екологічного контролю, що має суттєвий вплив на екологічну безпеку держави в цілому на прикладі Литовської Республіки. В дослідженні розглянуто правові основи регулювання екологічного контролю на муніципальному, регіональному, національному рівні, відповідні повноваження та компетенції органів державної влади та місцевого самоврядування в Литовській Республіці. Дане дослідження здійснено із врахуванням базових національних та міжнародних нормативно-правових актів, актів ЄС. Автором здійснено аналіз норм засадничих політик Європейської Спільноти в питаннях захисту і покращення стану довкілля в державах-членах; норм Конституції Литовської Республіки, якою встановлено обов'язок кожного охороняти довкілля від шкідливого впливу; норм законодавства Литовської Республіки про охорону навколишнього природного середовища; норм законодавства, якими визначено державні установи та органи державного управління щодо здійснення контрольних функцій у сфері охорони навколишнього природного середовища; норм законодавства, якими визначено повноваження та контрольні компетенції муніципальних органів влади у сфері охорони навколишнього середовища. Зокрема, автором здійснено аналітичний огляд організації та діяльності національних органів та місцевих органів публічної влади Литовської Республіки, до повноважень яких віднесено здійснення екологічного контролю та покладена відповідальність за екологічну безпеку. Також автором частково розглянуто норми законодавства ЄС, так як Литовська Республіка є державою-членом Європейського Союзу, зокрема автором наведено приклади нормативних актів ЄС, яким рекомендовано слідувати Литовській Республіці в організації діяльності органів екологічного контролю та підтримання норм екологічної безпеки в державі. Автором звертається увага на особливості здійснення повноважень органами та посадовими особами державного екологічного контролю в Литовській Республіці, серед яких не тільки здійснення безпосереднього контролю дотримання вимог законодавства Литви та міжнародного законодавства у сфері охорони довкілля, але й повноваження щодо вирішення спорів у сфері охорони довкілля в адміністративному порядку тощо. Також наведено практичні приклади дієвості загального інформування суспільства щодо ефективності правового регулювання охорони навколишнього середовища шляхом рейтингування з боку Уряду Литви в державі в цілому.

Ключові слова: екологічна безпека, екологічний контроль, органи екологічного контролю Литви, повноваження органів державної влади та місцевого самоврядування у здійсненні екологічного контролю, заходи екологічної безпеки.

Formulation of the problem. The state of environmental safety and the legal framework for environmental control in the Republic of Lithuania has a slightly different content and structure compared to Ukraine. Environmental safety in the European Union member states shows signs of greater efficiency of organization in small states, among which Lithuania is one of the exemplary examples. Therefore, the value of this analytical study is to review and analyze the organization of activities of national and local public authorities in Lithuania, which are responsible for environmental control and environmental safety in the regions and localities as an under-researched issue and to highlight foreign experience in the legal aspect.

Analysis of recent research and publications. In modern legal literature, in spite of the actuality of the research topic, there are no relevant narrow scientific developments on foreign experience in the field of environmental safety and comprehensive coverage of the legal framework for environmental control in the European Baltic States, in particular, the experience of the Republic of Lithuania. At the same time, it should be noted that there are thorough theoretical works on environmental safety in the works of such scholars as: Y.S. Shemshuchenko, V.I. Andreitsev, V.V. Nosik, V.V. Ladychenko, Y.A. Krasnova, M.V. Krasnova, V.M. Yermolenko, as well as the works of K. Jovaisas, R. Ragulskite-Markovienė, K. Mikalauskaite-Shostakienė, E. Monkevicius, R. Sonjeris, M. Kraftas, R. Mehankas, A. Tatem, P. Merauskas, and others. Thus, the study of aspects of environmental safety and the legal framework of environmental control in the Republic of Lithuania requires a comprehensive analysis of this issue.

This study operates taking into account the basic national and international legal acts and acts of the European Union,

including: Treaty on the Functioning of the European Union" [1], Constitution of the Republic of Lithuania [2], Law of the Republic of Lithuania "On State Control of Environmental Protection" [3], Law of the Republic of Lithuania "On Environmental Protection" [4], Law of the Republic of Lithuania "On Local Self-Government of the Republic of Lithuania" [5], Law of the Republic of Lithuania "On Health Protection" [6], Directive 2001/42/ of the European Parliament and the Council of June 27, 2001 on the assessment of the impact of certain plans and programs on the environment [7], and other acts of the Ecological Heritage of the European Union [8], the Convention on access to information, public participation in the decision-making process and access to justice on issues related to the environment (Aarhus Convention, Aarhus Convention) [9], Declaration of the United Nations Conference on Environmental Problems (Stockholm Declaration) [10] etc.

The purpose of this article is the issue of environmental safety and the legal basis of environmental control in the Republic of Lithuania, the organizational and legal basis of the activity of Lithuanian environmental control bodies, the implementation and application of EU legislation and international norms in Lithuania.

Presenting main material. In many economically developed countries, environmental policy began to be formed through the conclusion of international agreements in the field of environmental protection. International environmental law had a great influence on the formation process, the origins of which go back to 1972, when the Stockholm Declaration was adopted at the World Conference "Human Environment" [10, p.p. 7, 11, 13]. According to many European Baltic scientists, environmental policy is an integral part of environmental management and is implemented through various management mechanisms [11, p. 37].

One of the tasks of the European Community, according to Article 2(1) of the Treaty establishing the European Community, is to ensure a high level of protection and improvement of the environment in the Member States. In accordance with the provisions of Article 174(1) and (2) of Chapter XIX of the Treaty establishing the European Community, the Community's environmental policy shall contribute to the achievement of the following objectives – preservation, protection and improvement of the environment; – preservation of human health; – balanced and rational use of natural resources; – assistance in solving regional and global environmental problems at the international level. The Community's environmental policy aims to achieve a high level of protection, taking into account the diversity of the situation in different regions of the Community and based on the principles of appropriate precautionary measures; remediation of environmental damage, primarily by eliminating its sources, and application of the polluter pays principle. In this context, the Treaty recommends that Member States establish, where necessary, precautionary measures to enable Member States to take temporary environmental protection measures subject to the Community inspection procedure.

According to the third part of Article 53 of the Constitution of Lithuania, the state and each individual must protect the environment from harmful effects. Article 54 of the Constitution of the Republic of Lithuania also stipulates that the state shall take care of the protection of the environment, flora and fauna, certain natural objects and particularly valuable territories, and shall supervise the careful use, restoration and enhancement of natural resources of Lithuania. The Basic Law of Lithuania prohibits the devastation of the land and its subsoil, water and air pollution, radiation impact on the environment, and impoverishment of flora and fauna.

In accordance with Article 4 of the Law of Lithuania "On Environmental Protection", the policy and practice of environmental protection management should direct public and private interests to improve the quality of the environment, encourage users of natural resources to find ways and means to avoid or reduce negative environmental impact, as well as to produce ecologically friendly products. In particular, the provisions of this article stipulate that natural resources must be used rationally and comprehensively, taking into account the possibilities of preserving and restoring the environment and the peculiarities of nature and the economy of the Republic of Lithuania; environmental protection is based on comprehensive, correct and timely information about the environment. The Law also determines that the state administration of environmental protection in the Republic of Lithuania is carried out by the Government, the Ministry of Environment and other authorized state institutions.

The environmental protection on municipal territories is managed by the relevant local self-government bodies in accordance with the procedure established by law.

Thus, in accordance with the provisions of parts four and five of Article 6 of the Law "On Environmental Protection", the Government of Lithuania coordinates the activities of state administration bodies and local self-government bodies in the field of environmental protection and use of natural resources (Article 6 (4)(3) of the Law); organizes, coordinates the implementation and execution of the state strategy in the field of environmental protection and use of natural resources, prepares state perspective and target programs for environmental protection and use of natural resources, ensures the procedure for their implementation and controls their implementation (Article 6(5)(2) of the Law); defines the boundaries and conditions for the use of natural resources, the procedure for issuing permits and controls the accounting of natural resources (Article 6 (5)(5) of the Law); regulates and controls activities in protected areas, organizes their management (Article 6 (5)(7) of the Law); determines and controls the standards and procedure for accounting for pollutants (except for radionuclides) emitted (released, distributed) into the environment, determines the procedure for issuing permits for emissions (release, distribution) of pollutants (Article 6 (5)(8) of the Law); carries out state control over environmental protection and the use of natural resources, establishes the procedure for exercising state control over environmental protection and the use of natural resources, and organizes the implementation and control of other environmental protection measures (Article 6 (5)(17,19) of the Law).

According to the provisions of part seven of Article 6 of the Law "On Environmental Protection", local governments organize the implementation of environmental legislation adopted by the Government and the Ministry of Environmental Protection of Lithuania. In particular, the competence of local self-government bodies includes: management and distribution of state natural resources in accordance with the limits established for municipalities; development, approval and realization of municipal programs, plans and other environmental protection measures; using funds of special programs to support environmental protection of municipalities; creation and management of territories and landscape objects which are protected by the municipality; examination and approval of projects of planned activities.

The Law of Lithuania "On State Control over Environmental Protection" defines the organization of activities related to the regulation of state control over environmental protection. According to Article 5 of this Law, the Ministry of Nature and Environment (MNRE) organizes state control of environmental protection in the Republic of Lithuania. State control over environmental protection in the Republic of Lithuania is carried out by territorial state administration bodies subordinated to the MNRE, namely, regional nature and environmental protection departments.

The Ministry of Environment is responsible for supervision and state control in the field of environmental protection. In

accordance with paragraph 5 of part one of Article 8 of this Law, the main functions of the Ministry of Environment of Lithuania include – monitoring of compliance by bodies and officials of state control over environmental protection with the requirements of regulatory legal acts in the field of environmental protection management; – assessing the effectiveness of the activities of bodies and officials exercising state control over environmental protection, verifying compliance by individuals and legal entities with the requirements of laws and other legal acts in the field of environmental protection and use of natural resources.

One of the peculiarities among the main powers of the Lithuanian Ministry of Environment is also the trial of disputes over decisions made by state control bodies or officials in the area of environmental protection. Directly, state environmental control in the Republic of Lithuania is carried out by officials of the Ministry of Ecology and Environmental Protection, who have quite significant and extensive powers.

In accordance with part one of Article 12 of the Law of Lithuania "On State Control over Environmental Protection", state environmental control officials have the following rights and obligations – to check documents certifying the legality of the acquisition of natural resources and their compliance (their quantity, type, quality, etc.); – to carry out state environmental control measures in accordance with the requirements of international law and Lithuanian legislation, in particular to stop and inspect vessels of the Republic of Lithuania and foreign states, other water transport vehicles in the internal territorial waters and economic zone of the Republic of Lithuania (including vessels of the Republic of Lithuania flying the flag of the Lithuanian State and foreign vessels); – to take preventive measures for violations of environmental legislation for which liability is provided (in particular, to stop and inspect vehicles); – to conduct personal inspection and check of things (scene of an event) in accordance with the established procedure, to seize things and documents; – to give binding instructions on activities carried out by individuals or legal entities that violate or may violate environmental legislation or on elimination of such violations; – to stop activities of individuals or legal entities harmful to the environment in accordance with the law; – to make protocols, acts and other documents of a standard form; to resolve cases of administrative violations and impose penalties in accordance with the Law; – to take violators of environmental legislation to law enforcement authorities; – to keep, carry and use firearms and special means in accordance with the Law; – to request from legal entities and individuals necessary information for the prevention of environmental violations, detection of violators and bringing them to responsibility, as well as information on the impact of economic activities on the environment.

In the case of establishing the existence of environmental damage to the environment as a result of a violation of Lithuanian environmental legislation, the state environmental control officer is obliged to offer the violator compensation for the damage caused in good faith within 30 days. If the violator does not voluntarily compensate for the damage within the time limit set by the environmental controller, the state environmental controller is obliged to file a claim for compensation for environmental damage with the court no later than 30 days after the expiry of this period.

It should also be noted that the presentation of an environmental control officer's service certificate is the basis for entry (passage, entry) to all enterprises, institutions, organisations, farms, military units, border areas and private territories and objects (buildings, premises, etc.) in order to check their compliance with the requirements of environmental legislation, conduct control tests and measurements. State environmental supervision officers, regardless of their place of service, have the right to exercise state environmental control throughout the territory of the Republic of Lithuania, its territorial waters and the Baltic Sea economic zone.

At the same time, the Law of the Republic of Lithuania "On Health Care" in part two of Article 18 stipulates that state and municipal institutions, when making decisions, approving regulations, preparing measures for the implementation of national development programmes and projects for their implementation, are obliged to take measures to protect the environment, measures to ensure a system for assessing environmental risk factors for human health. Such measures are implemented, among other things, by: 1) improving the environment so that it becomes favourable for human health, reducing the negative impact of human activity on health and eliminating the damage caused by human activity to the environment; 2) ensuring the operation of the system for assessing environmental risk factors for human health; 3) informing and educating the public on the environment and its impact on human health; 4) assessing the impact on public health of economic activities that may pose a threat (danger) to human health.

Under Article 6(1)(28) of the Law on Local Self-Government of the Republic of Lithuania, the autonomous functions (own powers) of municipalities include improvement and protection of the environment, as well as environmental monitoring. In particular, the provisions of this Law introduce a planning system in each municipality, which consists of territorial, strategic and financial planning.

Thus, in accordance with part two of Article 60 of the Law on Local Self-Government of the Republic of Lithuania, the strategic plan for the development of a municipality and programmes for the development of certain sectors (areas) of the economy of each municipality is a long-term planning document drawn up for at least 3 years and should include, among other things, the environmental component of the development of the municipality's territory, as well as take into account the relevant regulatory acts on planning the territories of the state, regional and municipal levels. Peculiarities of establishing environmental taxes and fees and control over their payment by business entities are determined by resolutions of the Government of the Republic of Lithuania [12].

In addition, as noted at the beginning of the analytical review, since 2004, the Republic of Lithuania has been an EU member state in accordance with Article 150 of the Constitution of Lithuania [13].

Therefore, the Republic of Lithuania is obliged to follow the directives, regulations, and implementing regulations on the organisation of environmental control in the EU member states in order to properly maintain the environmental safety standards of the state. Among them are Implementing Regulation (EU) 607/2012 dated 06.07.2012 on detailed rules relating to the due diligence system and the frequency and nature of inspections by controlling organisations, in particular as provided for in Regulation (EU) 995/2010 laying down the obligations of operators placing timber and timber products on the market [14].

Or, for example, Directive 2012/18/EU dated 04.07.2012 [15] on the control of the threats of major accidents involving the use of hazardous substances. This Directive sets out clear rules for preventing large-scale accidents that may occur as a result of certain industrial activities and limiting their consequences for human health and the environment. The Directive provides for an assessment of the risk of an accident resulting from the use of a particular hazardous substance, and the identification in each country of "operators" who manage or control the activities of a hazardous plant (production).

In addition to direct legal and regulatory measures of the state in the field of environmental control, the definition of environmental safety was significantly influenced by the introduction in 2022 by the Ministry of Environment of the Republic of Lithuania of the environmental rating of the state at the level of Lithuanian municipalities. As stated on the official website of the Ministry of Environment

of Lithuania, the environmental rating of municipalities is based on a standardised assessment of municipalities according to 49 criteria in nine areas of environmental policy, including waste, energy, construction and spatial planning, communication, climate change management, environmental quality, precautionary measures and comfort, water quality, biodiversity, landscape data and environmental awareness in the territory [16]. The Lithuanian scientific, practical and innovative environment plays an important role in the issue of environmental safety. Lithuanian universities are actively researching ways to recycle and reuse waste, for example, to create raw materials for future use, and some projects have been particularly successful. Currently, the reuse of waste in product development in various environmental fields is very popular in Lithuania and encouraged by international research projects, and more and more unconventional solutions are becoming real products to resolve various environmental problems in the Republic of Lithuania [17].

Conclusions. Based on the objectives and purpose of the study and in accordance with the issues examined in the research, the following conclusions can be drawn. In the Republic of Lithuania, which has a relatively small territory, the powers of environmental control and environmental safety authorities are distributed quite effectively. In Lithuania, environmental control functions are carried out by central and local government bodies, as well as a number of powers are carried out at the level of municipalities, which directly carry out environmental control and environmental safety measures at the community level. In order to ensure proper environmental safety in municipalities and in the state as a whole, officials and employees of environmental control bodies carry out inspections, monitor the state of the environment within their competence, and take preventive measures against violators or potential violators of Lithuanian environmental legislation. In particular, environmental control officials are empowered to resolve disputes, as well as to impose fines, penalties, and bring claims in court regarding environmental violations. Environmental safety is a priority policy area for all EU member states, and in Lithuania, environmental safety is defined as one of the areas of national importance, which contributes to active programme measures in Lithuanian municipalities and is determined by the relevant rating indices. The recommendatory norms of the European Union legislation, which are strictly implemented by the Government of Lithuania, and the novelties of the Lithuanian national legislation are aimed at maintaining and improving the state of environmental safety. In addition, the Lithuanian Government actively participates in programmes of European regional environmental funds, scientific and innovative research aimed at improving the environmental situation and environmental safety in Lithuania.

REFERENCES

1. Consolidated versions of the Treaty on European Union and The Treaty on the Functioning of the European Union. *Official Journal of the European Union* : website. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12016ME%2FTXT (дата звернення: 30.06.2024).
2. Lietuvos Respublikos Konstitucija buvo priimta Lietuvos Respublikos piliečių referendume 1992 m. spalio 25 d. / Lietuvos aidas. 1992 m. №. 220-0. URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.1890?positionInSearchResults=30&searchModelUUID=7f87d2be-f754-468d-907f-ac9070c8d300/ (дата звернення: 30.06.2024).
3. Dėl aplinkos apsaugos valstybinės kontrolės: Lietuvos Respublikos 2002 m. liepos 1 d. įstatymas Nr. IX-1005 / Lietuvos Respublikos Seimas. URL: (дата звернення: 30.06.2024).
4. Dėl aplinkos apsaugos : Lietuvos Respublikos 1992 m. sausio 21 d. įstatymas Nr. I-2223. / Lietuvos Respublikos Seimas. URL: https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.E2780B68DE62/TAIS_449517 (дата звернення: 30.06.2024).
5. Dėl Lietuvos Respublikos vietos savivaldos: Lietuvos Respublikos įstatymas 1994-07-07 Nr. I-533. / Lietuvos Respublikos Seimas. (дата звернення: 30.06.2024).
6. Dėl sveikatos priežiūros: Lietuvos Respublikos 2002-05-15 įstatymas Nr.IX-886. / Lietuvos Respublikos Seimas. URL: https://www.infolex.lt/ta/113237:str18# (дата звернення: 30.06.2024).
7. On the assessment of the impact of certain plans and programs on the environment: Directive 2001/42/EC of the European Parliament and the Council of 27.06.2001. *Official Journal of the European Union* : website. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32001L0042 (дата звернення: 30.06.2024).
8. Структура та зміст Екологічного надбання Європейського Союзу (“The EU Environmental Acquis”). Додаток 2. База аналітичних та інформаційних матеріалів. Дослідницька служба Верховної Ради України. URL: https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/32269.pdf (дата звернення: 30.06.2024).
9. On access to information, public participation in the decision-making process and access to justice on issues related to the environment: Convention (Aarhus Convention) dated 25.06.1998. URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.133597 (дата звернення: 30.06.2024).
10. Declaration on environmental problems: decision of the United Nations Conference (Stockholm Declaration) dated 06.16.1972. / *United Nations*: website. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declarathenv.shtml (дата звернення: 30.06.2024).
11. Mierauskas P. Formation and Implementation of Environmental Policy in Lithuania. *Public Policy and Administration.* 2019. Vol. 18. № 1. P. 36-51. DOI: https://doi.org/10.5755/j01.ppaa.18.1.23127
12. Dėl Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2013-07-24 nutarimo Nr.711 „Dėl Mokesčių už buitinių atliekų surinkimą iš verslo subjektų ir atliekų tvarkymą dydžio nustatymo metodikos patvirtinimo“ patvirtinimo: Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2016-04-20 nutarimas Nr. 384 / Lietuvos Respublikos Vyriausybė. Lietuvos Respublikos teisės aktai: svetainė. URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/fc1c2b51087111e687e0fbad81d55a7c (дата звернення: 30.06.2024).
13. Dėl Lietuvos Respublikos Konstitucijos papildymų Konstituciniu aktu “Dėl Lietuvos Respublikos narystės Europos Sąjungoje” ir Konstitucijos 150 straipsnio pakeitimų: Lietuvos Respublikos įstatymas 2004-07-13 Nr. IX -2343. / Lietuvos Respublikos Seimas. URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.237876 (дата звернення: 30.06.2024).
14. Dėl išsamių taisyklių dėl deramo patikrinimo sistemos ir priežiūros organizacijų atliekamų patikrinimų dažnumo ir pobūdžio, kaip numatyta Europos Parlamento ir Tarybos reglamente (EB) Nr. kurie tiekia rinkai medieną ir medienos gaminius: 2012-06-07 Komisijos įgyvendinimo reglamentas (ES) Nr.607/2012 Europos Sąjungos oficialusis leidinys : svetainė. *Official Journal of the European Union* : website. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A32012R0607 (дата звернення: 30.06.2024).
15. Lietuvos savivaldybių ekologinis reitingas. Lietuvos Respublikos aplinkos apsaugos ministerija : svetainė. URL: https://am.lrv.lt/lt/lietuvos-savivaldybiu-aplinkosaugos-reitingas-puslapis/lietuvos-savivaldybiu-aplinkosaugos-reitingas-2024/ (дата звернення: 30.06.2024).
16. Aplinkosaugos mokslininkai Lietuvoje: kai kuriose srityse atsiliekame. Informacinis portalas Delfi.lt : svetainė/ URL: https://www.delfi.lt/grynas/gamta/mokslininkai-apie-aplinkosauga-lietuvoje-kai-kuriose-srityse-atsiliekame-81372948 (дата звернення: 30.06.2024).

УДК 341.91
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/91

ДУАЛІЗМ ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ І ФРАНЦІЇ

DUALISM OF THE PRIVATE LAW OF UKRAINE AND FRANCE

Єрофєєва М.М., студентка ІІ курсу факультету юстиції
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена висвітленню проблеми правового дуалізму у приватному праві на основі порівняння систем приватноправового законодавства Франції та України. Здійснено аналіз доктринальних підходів та законодавчої діяльності у сфері приватного права Франції, визначено підстави, на яких базується ідея окремої кодифікації норм комерційного та цивільного права. Приділено увагу історичному підґрунтю формування дуалізму приватного права у країнах романо-германської (континентальної) правової сім'ї. Авторка здійснює детальний огляд структури та окремих інститутів Комерційного кодексу Франції. Наголошується, що Комерційний та Цивільний кодекси Франції мають якнайменшу кількість колізій та суперечностей. У статті також висвітлені основні питання дискусії українських дослідників з питань рекодифікації цивільного законодавства та перспектив скасування Господарського кодексу України. Авторка поділяє думку, відповідно до якої дуалізм приватного права Франції є сталою правовою традицією і цілком відповідає потребам розвитку ринкової економіки, так само оновлення господарського законодавства в Україні, подолання колізій двох законодавчих актів у подальшому сприяти оптимізації правового регулювання комерційних і цивільних відносин.

У статті звертається увага на те, що деколи національне господарське законодавство регулює господарські відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання досить декларативно та інколи норми не мають регулятивного ефекту.

На підставі аналізу запропонованих законопроектів та їх пояснювальних записок, авторка доходить висновку, що вирішення численних колізій і неузгодженостей між нормами національних Цивільного та Господарського кодексів можливе шляхом визнання Господарського кодексу таким, що втратив чинність із одночасним внесенням необхідних змін і доповнень до діючого цивільного кодексу, а також прийняттям відповідного закону, який би регулював підприємницьку діяльність окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань.

Ключові слова: приватно-правовий дуалізм, Комерційний кодекс Франції, систематизація, кодифікація, ліквідаційний продаж, комерційні товариства, антимонопольне законодавство, забезпечення комерційних зобов'язань.

The article is devoted to highlighting the problem of legal dualism in private law on the basis of a comparison of the systems of private law legislation in France and Ukraine. An analysis of doctrinal approaches and legislative activity in the field of French private law is carried out, the grounds on which the idea of separate codification of commercial and civil law norms is based are determined. Attention is paid to the historical basis of the formation of the dualism of private law in the countries of the Romano-Germanic (continental) legal family. The author conducts a detailed review of the structure and individual institutions of the Commercial Code of France. It is emphasized that the Commercial and Civil Codes of France have as few conflicts and contradictions as possible. The article also highlights the main issues discussed by Ukrainian researchers on the recodification of civil legislation and the prospects for the abolition of the Economic Code of Ukraine. The author shares the opinion according to which the dualism of French private law is a stable legal tradition and fully meets the needs of the development of a market economy, as well as the renewal of economic legislation in Ukraine, overcoming the conflicts of two legislative acts will further contribute to the optimization of legal regulation of commercial and civil relations.

The article draws attention to the fact that sometimes national economic legislation regulates economic relations that arise in the process of organizing and carrying out economic activities between economic entities, as well as between these entities and other participants in economic relations quite declaratively and sometimes norms have no regulatory effect.

Based on the analysis of the proposed draft laws and their explanatory notes, the author comes to the conclusion that the resolution of numerous conflicts and inconsistencies between the norms of the national Civil and Economic Codes is possible by recognizing the Economic Code as having lost its validity with the simultaneous introduction of the necessary changes and additions to the current Civil Code, and as well as the adoption of the appropriate law, which would regulate the entrepreneurial activity of certain types of legal entities and their associations.

Key words: private-law dualism, Commercial Code of France, systematization, codification, liquidation sale, commercial companies, antimonopoly legislation, securing commercial obligations.

Виклад основного матеріалу. Як вбачається із порівняльно-правового аналізу приватно-правових відносин, головною особливістю права Франції, є наявність певного дуалізму в приватному праві, де цивільне та комерційне право є окремими галузями. Такий поділ складався історично, ще з 16 ст. (за часів правління Карла IX), коли були прийняті Ордонанс про сухопутну торгівлю та Ордонанс про морську торгівлю, які увійшли в історію як ордонанси Кольбера. В свою чергу Цивільний Кодекс (Кодекс Наполеона) був прийнятий ще двома століттями пізніше. Тобто, в першу чергу у Франції було врегульовано та кодифіковано саме комерційне право.

Історично склалося, що в більшості європейських країн регулювання торгівельних відносин на законодавчому рівні було закріплено значно раніше, ніж прийняття актів цивільного законодавства. Тож цілком природно, що до сьогодні приватне право (цивільне) розвивається достатньо відокремлено від комерційних (торгівельних) правовідносин в таких країнах як Франція, Німеччина, Іспанія та інші, що обумовлено характером суспільно-економічної формації того часу.

Основною відмінністю є предмет регулювання двох галузей: комерційне право регулює відносини зі спеціальним учасником – особою, яка здійснює комерційну діяльність у сфері суспільного виробництва, спрямованого на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг. В той же час цивільне право містить фундаментальні засади комерційного права.

Прийнятий у вересні 1807 року Комерційний кодекс Франції діяв майже 200 років, доки в 2000 році не втратив чинність [1].

В 2000 році у Франції був прийнятий новий Комерційний кодекс (діючий і дотепер). Структурно він складається із законодавчої частини та регуляторної частини: цей акт включає в себе 9 книг. Статті розподілені за титулами і главами відповідно до предмету правового регулювання кожного виду суспільних відносин, які виникають в комерційній діяльності.

Книга перша «Про комерцію в цілому» розкриває основні положення про комерційну діяльність, визначає правовий статус комерсанта, наводить їх права та обов'язки. В законі розкривається поняття комерційного акту, під яким розуміється будь-яка купівля рухомого чи нерухомого майна з метою його перепродажу, підприємницькі операції по виробництву товарів, його постачанню тощо. Комерсантом визначається особа, яка здійснює комерційні

акти в порядку звичайної професійної діяльності. При цьому, нею може бути як фізична особа так і комерційні товариства, інші юридичні особи, а також іноземці.

Друга книга «Про комерційні товариства» присвячена комерційним юридичним особам. В книзі надається загальна характеристика комерційних юридичних осіб. Детально розглядаються відповідні організаційно-правові форми, поширеними серед яких є повне товариство, прості командитні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, акціонерні організації (на відміну від національного законодавства до категорії акціонерних організацій окрім товариств входять ще акціонерне командитне товариства та спрощене акціонерне товариство). В цілому структура титулу має схожість із Законом України «Про акціонерні товариства» (далі – ЗУ), ЗУ «Про ТОВ та ТДВ».

Окрема частина книги 2 присвячена питанню кримінальної відповідальності за порушення регламенту корпоративного управління комерційного товариства. Титул містить в собі понад 30 складів злочинів в сфері діяльності комерційних товариств.

Книга третя містить в собі положення про ексклюзивні умови продажу. В книзі отримали правову регламентацію нетипові види відчуження, такі як ліквідаційний продаж, складський продаж тощо.

Кодексом також визначається порядок продажу товарів з публічних торгів. Встановлені деякі обмеження в проведені торгів: проводити торги можуть виключно спеціалізовані організації, якими виступають товариство добровільного продажу рухомого майна з публічних торгів [2].

У Франції також кодифіковано антимонопольне законодавство, чому присвячена четверта книга кодексу. Відповідний розділ містить в собі регламентацію антиконкурентних дій, закріплює положення антимонопольної ради, її правове положення та процедуру розгляду відповідних справ та оскарження рішень антимонопольної ради. Якщо порівняти з національною правовою системою, то в Україні питанню захисту конкуренції у підприємницькій діяльності та у сфері державних закупівель присвячена низка законодавчих актів, серед яких ЗУ «Про Антимонопольний комітет України», ЗУ «Про захист економічної конкуренції», ЗУ «Про захист від недобросовісної конкуренції» та ЗУ «Про природні монополії», а також Господарський кодекс (далі – ГК) [3 ГК].

Отже, на нашу думку, в Україні наведене питання не отримало свого систематизованого вирішення у вигляді кодифікації. Так ГК містить в собі певні декларативні норми щодо обмеження монополізму та захист суб'єктів господарювання і споживачів від недобросовісної конкуренції. Тому, я вбачаю показовим досвід законодавчої техніки Франції в цьому колі питань.

П'ята книга Комерційного кодексу складається з двох титулів та присвячена правовому регулюванню обігу комерційних цінних паперів та видам забезпечення комерційних зобов'язань. В якості забезпечення зобов'язань кодекс розглядає комерційну заставу. Заставні документи видаються в комерційному суді, на території якого знаходиться забезпечене майно. Це питання можна порівняти з Цивільним кодексом Франції, адже він розглядає такі види як порука, іпотека, застава та інші. Навіть з цього можу зробити висновок, що Комерційне право Франції не конкурує з Цивільним, а навпаки, вони взаємодоповнюють один одне.

Шоста книга Комерційного кодексу «Про труднощі підприємств» присвячена правовому регулюванню відновлення платоспроможності товариства. Серед особливостей є можливість проведення процедури примирення під час якої примиритель (особа призначена судом) сприяє укладанню між боржником та кредитором «дружніх угод» мета яких полягає в усуненні труднощів економічного характеру.

Характерною рисою процесу відновлення платоспроможності та ліквідації боржника є нормативно встановлене ініціювання судової процедури безпосередньо боржником, в той час як українське законодавство надає також можливості ініціюваннях цієї процедури кредитору (КУ з процедур банкрутства).

Сьома книга присвячена організації діяльності торговельно-промислових палат та діяльності комерційних судів. Книгою регламентовано порядок організацій діяльності торговельно-промислових палат. Також встановлюється компетенція комерційних судів, порядок їх формування, обрання керівного складу. Визначається підсудність комерційних судів, встановлюються адміністративні засади їх діяльності.

Книга восьма містить в собі положення про професії, які використовує кодекс в процесі регулювання комерційної діяльності.

Дев'ята книга містить в собі спеціальні застереження стосовно п'яті заморських територій Франції: а) Сан-П'єр і Мікелон; б) Майотта; в) Нова Каледонія; г) Французька Полінезія та д) острова Волліс і Футуна.

Цікавим є також наявність кооперативів, наприклад фонди, правовий статус яких в Україні є невизначеним, натомість за законодавством Франції вони взагалі не визнаються юридичними особами.

Дуалізм приватного права в Україні виник з прийняттям Господарського кодексу України, який відтепер регулює правовідносини між суб'єктами господарювання. Не дивлячись на позитивний досвід Франції та інших країн Європи стосовно мирного співіснування Цивільного та Комерційного кодексу, порівнювати його з Господарським кодексом України, прийнятим у 2004 році, досить важко, адже значний вплив на національне законодавство, і господарське зорема, мають радянські ідеї регулювання правовідносин, що навряд чи можуть бути сумісними з європейськими.

В Україні ж наявність двох кодифікованих актів, які регулюють відносини в сфері господарської діяльності та цивільні правовідносини призводять до великої кількості колізій та неузгодженостей між ними, які з плином часу не вирішуються. Прикладом може бути те що підприємства за цивільним кодексом є об'єктом права, а за господарським — суб'єктом. Тобто наявне таке явище коли підприємство одночасно може бути і суб'єктом, і об'єктом права.

У проекті Закону України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» від 09.09.2021 р. пропонується визнати Господарський кодекс України таким, що втратив чинність, з дня набрання чинності цим Законом, а також внести зміни до цивільного кодексу України (підрозділ 2 «Юридична особа») [4].

У пояснювальній записці до законопроєкту зазначається, що положення Господарського кодексу України «переважно не мають регулятивного ефекту, є декларативними за своїм змістом, а також суперечать іншим нормативно-правовим актам та загальним засадам цивільного законодавства» [5; 6].

Як підсумок хочу зазначити, що на мою думку дуалізм приватного права Франції не є руйнівною силою ні для цивільного права, ні для комерційного. Розумне розмежування положень Комерційного кодексу та Цивільного кодексу Франції дозволяє ефективно регулювати відповідні відносини не створюючи штучних перешкод та численних колізій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Code de commerce WIPO URL : https://www.wipo.int/wipolex/ru/text/493038 (дата звернення 14.05.2024).
2. Коструба А. В. Дуалізм приватного права Франції: в пошуках компромісу. *Проблеми цивільного права та процесу.* 2018. С. 89–94.
3. Господарський кодекс України : Закон України від 01.01.2004 р. №436-IV : станом на 08.03.2024 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text (дата звернення 30.05.2024 р.).
4. Проект Закону України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» від 09.09.2021 р. № 6013. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72707 (дата звернення 30.05.2024 р.).
5. Пояснювальна записка від 06.09.2021 р. до проекту Закону України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72707 (дата звернення 30.05.2024 р.).
6. Римарчук Р. М. Феномен дуалізму приватного права. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023 р. № 5. С. 120–122.

УДК 341
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/92

РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ ЄСПЛ В АСПЕКТІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF THE ECTHR IN THE ASPECT OF PROTECTION HUMAN RIGHTS IN THE CONDITIONS OF WAR

Іванов А.В., к.ю.н.,
доцент кафедри фундаментальних і галузевих юридичних наук
Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського

Шаповал В.Д., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри фундаментальних і галузевих юридичних наук
Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського

Стаття присвячена дослідженню ролі та значення Європейського суду з прав людини в аспекті захисту прав людини в умовах війни. Попри ведення військових дій, держави-учасниці Європейської конвенції з прав людини зобов'язані не порушувати права людини. Утім, на практиці в умовах війни і масового насильства рівень порушень прав людини є вкрай високим. У таких умовах ефективні юридичні механізми захисту прав людини абсолютно необхідні. Насамперед ці механізми повинна забезпечити держава відповідно до своїх зобов'язань за Європейської конвенцією з прав людини. Європейський суд з прав людини залишається інституцією, що виступає гарантом реалізації положень Європейської конвенції з прав людини і в умовах війни. У тому числі й у контексті російсько-української війни. Кожна договірна держава має право подавати міждержавні позови проти інших держав про будь-яке порушення положень Конвенції та Протоколів до неї, яке допущене, на її думку, іншою Високою Договірною Стороною. Суд може приймати заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного однією з Високих Договірних Сторін порушення прав, викладених у Конвенції або Протоколах до неї. Упродовж періоду з 2014 року по березень 2024 року, Україною було подано до Європейського суду з прав людини декілька позовів проти росії. Окрім міждержавних справ тисячі українців, які стали жертвами війни в Україні також звертаються до Суду. Російська загарбницька війна виявляє слабкі сторони міжнародного права, яке є децентралізованим і має обмежені інститути примусового виконання у разі порушень. Ситуація з невиконанням росією рішень ЄСПЛ, а також з припиненням юрисдикції ЄСПЛ щодо росії є яскравим прикладом цього. Та попри це, внесок ЄСПЛ у сферу захисту прав в умовах війни величезний.

Ключові слова: російсько-українська війна, захист прав людини, Європейська конвенція з прав людини, Європейський суд з прав людини, Рада Європи, міжнародне правосуддя, міжнародне право, міждержавний позов, Україна, росія.

The article is devoted to the study of the role and significance of the European Court of Human Rights in the aspect of the protection of human rights in conditions of war. Despite conducting military operations, member states of the European Convention on Human Rights are obliged not to violate human rights. However, in practice, in conditions of war and mass violence, the level of human rights violations is extremely high. In such conditions, effective legal mechanisms for the protection of human rights are absolutely necessary. First of all, the state must provide these mechanisms in accordance with its obligations under the European Convention on Human Rights. The European Court of Human Rights remains an institution that acts as a guarantor of the implementation of the provisions of the European Convention on Human Rights even in conditions of war. Including in the context of the Russian-Ukrainian war. Each contracting state has the right to file interstate claims against other states for any violation of the provisions of the Convention and Protocols to it, which, in its opinion, has been committed by another High Contracting Party. The Court may accept applications from any person, non-governmental organization or group of persons who consider themselves victims of a violation of the rights set forth in the Convention or its Protocols committed by one of the High Contracting Parties. During the period from 2014 to March 2024, Ukraine submitted several lawsuits against Russia to the European Court of Human Rights. In addition to interstate cases, thousands of Ukrainians who became victims of the war in Ukraine also turn to the Court. Russia's war of aggression exposes the weaknesses of international law, which is decentralized and has limited enforcement institutions in case of violations. The situation with Russia's non-compliance with ECtHR decisions, as well as with the termination of the ECtHR's jurisdiction over Russia, is a vivid example of this. Despite this, the ECtHR's contribution to the protection of rights in wartime is enormous.

Key words: russian-ukrainian war, protection of human rights, European Convention on Human Rights, European Court of Human Rights, Council of Europe, international justice, international law, interstate lawsuit, Ukraine, russia.

Постановка проблеми. Конвенційні гарантії прав людини продовжують діяти і під час війни. Тому, попри ведення військових дій, держави-учасниці Європейської конвенції з прав людини зобов'язані не порушувати права людини. Утім, на практиці в умовах війни і масового насильства рівень порушень прав людини є вкрай високим. Дуже багато людей втрачають життя, здоров'я, майно, зазнають жахливого поводження із собою, і вони потребують дуже серйозного захисту і механізмів, які б реагували на ці порушення. У таких умовах ефективні юридичні механізми захисту прав людини абсолютно необхідні. Насамперед ці механізми повинна забезпечити держава відповідно до своїх зобов'язань за Європейської конвенцією з прав людини. Разом з тим, кожна людина має можливість наполягати на тому, щоб її права дотримувалися і має можливість звертатися до Європейського суду з прав людини із заявою про можливе порушення державою її зобов'язань у контексті війни. Таким чином, і в умовах війни Європейський суд з прав людини залишається інституцією, що виступає гарантом реалізації положень Європейської конвенції з прав людини. У тому числі й у контексті російсько-української війни.

Стан опрацювання. Той факт, що росія розпочала військове вторгнення на територію України з численними порушеннями прав людини та перестала бути Договірною Стороною Європейської конвенції з прав людини, викликав хвилю наукових дискусій та публікацій щодо можливих правових наслідків цих подій. Проте більш ґрунтовно це питання досліджується переважно у працях іноземних науковців, серед яких: Х. Біндер, Л.-К. Борсан, А. Джемчевський, Р. Лоусон, Л.-К., Спатару-Негуре та ін.

Метою статті є дослідження ролі та значення Європейського суду з прав людини в аспекті захисту прав людини в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Європейської конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ) [1] кожна договірна держава має право подавати міждержавні позови проти інших держав про будь-яке порушення положень Конвенції та Протоколів до неї, яке допущене, на її думку, іншою Високою Договірною Стороною.

Важливою міжнародною юрисдикцією, яка спеціалізується на судових процесах з прав людини, і визнана найвищим регіональним судом у світі в цій галузі, є Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд) [2, с. 225].

Суд може приймати заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного однією з Високих Договірних Сторін порушення прав, викладених у Конвенції або Протоколах до неї [1]. При цьому, процедури для міждержавних заяв дещо відрізняються від індивідуальних заяв, наприклад, зобов'язання вичерпати всі національні засоби правового захисту є вимогою для осіб відповідно до статті 35, але не для держав, міждержавна заява може бути прийнятною без цієї вимоги [3, с. 575].

Цікаво, що держава має право подавати інші держави до ЄСПЛ не лише у разі порушення проти неї чи її громадян, але й щодо громадян інших держав, включаючи навіть державу-відповідача [4, с. 575]. Юрисдикція держав-учасниць Конвенції є переважно територіальною [4, с. 88]. Однак Європейський суд з прав людини встановив декілька винятків із цього загального принципу. Зокрема, у разі окупації частини територій іншою державою, держава зберігає юрисдикцію над тимчасово окупованими територіями, але лише в обмеженому обсязі. У разі порушення, вчиненого за межами території держави-учасниці, юрисдикція в частині процесуальних обов'язків може бути встановлена з самого факту порушення кримінальної справи, але лише тоді, коли є «особливості», які неможливо вичерпно перерахувати. За наявності «особливостей» юрисдикційний зв'язок може бути встановлений навіть у тому випадку, якщо кримінальне провадження не було порушено.

З 2014 року Україна зіткнулася зі збройним конфліктом у східній частині своєї території. Держава стала свідком анексії Криму, фактичної окупації Донецької та Луганської областей, збиття рейсу МН-17 та численних порушень прав людини на сході частини країни. Після російської агресії у 2022 році Україна зіткнулася зі збройним конфліктом по всій країні. Війна між Росією та Україною, яка триває з 2014 року, призвела до численних жорстокостей і порушень прав людини. Наслідком цього стали численні звернення до ЄСПЛ.

Упродовж періоду з 2014 року (після анексії Криму та початку бойових дій на Донбасі) по березень 2024 року, Україною було подано до ЄСПЛ декілька позовів проти росії. Деякі з них було об'єднано. Так, в одну справу «Україна проти росії щодо Криму» об'єднано два позови: перший було подано у 2014 році щодо порушення росією прав людини на окупованій території півострова, другий було подано у 2018 році через порушення прав політичних ув'язнених. У листопаді 2018-го Україна подала до ЄСПЛ позов через захоплення росією українських моряків. Нагадаємо, 25 листопада того року російські прикордонники біля Криму обстріляли та захопили три українські військові кораблі, а також затримали 24 моряки (у 2019 році їх вдалося звільнити). У лютому 2021 року Україна подала позов, який стосується адміністративної практики росії у цілеспрямованому знищенні опонентів на своїй території та на території інших держав. Серед зазначених у позові епізодів – отруєння Олексія Навального «Новичком». В одну справу в ЄСПЛ об'єднано чотири позови України та Нідерландів проти росії: порушення прав людини на окупованому Донбасі; викрадення дітей-сиріт та дітей-інвалідів та їх переміщення на територію рф; збиття пасажирського рейсу МН17; повномасштабне вторгнення росії в Україну [6].

Окрім міждержавних справ тисячі українців, які стали жертвами війни в Україні також звертаються до Суду. Так, станом на грудень 2023 року на розгляді ЄСПЛ перебуває понад 7400 індивідуальних заяв щодо подій у Криму, на сході України та в Азовському морі, а також військових операцій Росії на території України з 24 лютого 2022 року [7]. Разом з тим, враховуючи, що масштаби порушень прав людини через агресію Росії в Україні після 24 лютого 2022 збільшилася в десятки разів, кількість індивідуальних заяв також збільшилася в декілька разів.

Слід відзначити, що у 2023 році Суд значно просунувся у розгляді міждержавних справ щодо конфлікту в Україні. У грудні минулого року відбулися слухання у справі «Україна проти Росії щодо Криму» (щодо Криму), а також, за можливості, на першу половину 2024 року заплановані підготовка до слухань щодо прийнятності позову та по суті у трьох справах щодо подій на сході України у період з 2014 по 2022 рік та щодо збиття літака Malaysia Airlines MH17.

25 січня 2023 року ЄСПЛ визнав справи України та Нідерландів проти росії прийнятними. Це проміжне рішення є важливою юридичною віхою у пошуках справедливості щодо російської агресії проти України, оскільки воно визнає, що частини східної України, захоплені так званими сепаратистами навесні 2014 року, фактично контролювалися росією. Суд встановив, що райони на сході України, які перебували в руках сепаратистів, з 11 травня 2014 року і щонайменше до 26 січня 2022 року перебували під юрисдикцією російської федерації [8]. Загальні відмови Росії ускладнили численні міжнародні судові розгляди, розпочаті щодо ймовірних злочинів, скоєних в Україні після початку військових дій у 2014 році. Тому вказане рішення ЄСПЛ матиме потенційно широкі наслідки в цьому контексті. Адже воно відкриває шлях для серії міжнародних справ, які були відкладені в очікуванні рішення щодо юрисдикції [9].

ЄСПЛ став першим міжнародним судом, який на підставі доказів, поданих Україною, юридично довів окупацію росією частини Донбасу з 2014 року. Досі рішення про це ухвалювали лише політичні органи, які до того ж робили це під впливом українців або їхніми голосами. А деталі рішення ЄСПЛ роблять перемогу України у цьому процесі ще вагомішою. Очікується, що відтепер ЄСПЛ розгляне численні порушення прав людини, які ймовірно були скоєні росією на сході України з 2014 року.

У політичному плані рішення ЄСПЛ, безперечно, є перемогою України. Це підтверджує, що вторгнення 24 лютого 2022 року насправді було продовженням війни, яка почалася вісім років тому, у 2014 році. Це також розвінчує спроби росії зобразити так звані сепаратистські республіки як законних представників місцевого населення на сході України. Це викриває абсурдність пізніших спроб росії зобразити нинішнє повномасштабне вторгнення в Україну як відповідь на заклики їхніх власних маріонеткових режимів.

Міжнародне правосуддя працює таким чином, що рішення одного судового органу зазвичай визнають або враховують інші. І тому для світової спільноти, а також для інших судових процесів відтепер стало доведеним фактом, що російська збройна агресія на Сході України та російська окупація частини східних областей розпочалися навесні 2014 року, а так звані «ДНР» та «ЛНР» були повністю підконтрольні Москві. Своєю чергою, визнання відповідальності росії за масові порушення прав людини на території України рішенням ЄСПЛ починаючи з 2014 є встановлення важливих юридичних фактів міжнародної судовою установою, рішення якої може бути враховано при розгляді справ іншими міжнародними органами. Тому ці зусилля життєво важливі для майбутнього міжнародної системи безпеки.

Також визнання того, що саме росія юридично відповідальна за події на Донбасі, є важливим для тих українських підприємств, які втратили власність. Зокрема, де-факто влада так званих «ДНР» і «ЛНР» проводила експропріацію майна та бізнесів українських власників. Частина майна та обладнання заводів Донбасу була вивезена до Росії, частина – знищена. Тепер у власників з'явився шлях стягнути ці збитки з РФ. Це рішення відкриває дорогу для інвестиційних арбітражів [10].

Разом з тим, як відомо, ще будучи членом Ради Європи, виконувала далеко не усі рішення ЄСПЛ. Росія

стала єдиною державою-членом Ради Європи, яка на рівні закону закріпила право на невиконання рішень ЄСПЛ. Ще у 2015 році росія постановила, що рішення, які на їх погляд, не відповідатимуть Конституції РФ є підставою для невиконання. За статистикою Комітету Міністрів РЄ, на даний момент росія не виконала рішень у більш ніж 2000 справах, і це перше місце серед усіх держав-членів Ради Європи [11].

Зрештою, безпрецедентним кроком, спричиненим російським вторгненням в Україну, було виключення російської федерації з Ради Європи [12]. У цьому контексті слід зазначити, що важливим наслідком припинення членства (добровільного чи примусового) є те, що колишні члени більше не можуть бути сторонами так званих «закритих» правових інструментів. Це Конвенції, які були укладені в рамках Ради Європи та відкриті лише для держав-членів. Що стосується російської федерації, до них належать передусім ЄКПЛ. Ст. 58(3) ЄКПЛ передбачає, що сторона, яка перестала бути членом Ради Європи, припиняє бути стороною «на тих самих умовах» [1]. Тому того ж самого дня, ЄСПЛ вирішив призупинити розгляд усіх заяв проти російської федерації до розгляду правових наслідків цієї Резолюції для роботи Суду.

Однак це рішення не позбавлене проблем. Так, якщо ситуація, що склалася з однієї сторони, вимагала щоби всі заяви проти російської федерації, що знаходяться на розгляді, були припинені одразу, то з іншого – верховенство права та інтереси правосуддя вимагали, щоб їх розгляд тривав безперервно. Тижнем пізніше Резолюція, прийнята ЄСПЛ на пленарному засіданні, намагалася все виправити, але викликала ще більше питань. Зокрема, було уточнено, що попереднє рішення фактично ухвалив голова ЄСПЛ, який діяв згідно з правилом 9.1 його Регламенту. Він передбачає, що голова керує роботою та адміністрацією ЄСПЛ, діє як його представник і несе відповідальність за його відносини з «владою» Ради Європи. Однак, призупинення розгляду всіх заяв проти російської федерації не входить до повноважень голови, принаймні так, як це викладено в 9.1. Зважаючи на це, Постановою пленарного засідання ЄСПЛ було скасовано призупинення розгляду справ щодо російської федерації. Серед іншого, Постановою було також постановлено, що російська федерація залишатиметься учасницею ЄСПЛ до 16 вересня 2022 року, тобто протягом шести місяців після її виключення. До того часу ЄСПЛ зберігає компетенцію розглядати заяви, спрямовані проти російської федерації щодо ймовірних порушень, за умови, що вони мали місце до 16 вересня 2022 року [13, с. 110, 111–112].

Водночас після виключення з Ради Європи росія прийняла закон про невиконання жодного рішення Європейського суду з прав людини, який набув чинності після 15 березня 2022 року [14].

Усе це означає, що порушення прав людини, які мали місце до 16 вересня 2022 року і які приписуються росії, все ще можуть бути оскаржені в ЄСПЛ. Усі заяви проти Російської Федерації, подані до Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) до цієї дати, повинні – і будуть – розглядатися Судом [15]. Своєю чергою, після 16 вересня 2022 року відповідні зобов'язання щодо прав людини для росії все ще можуть виникати принаймні з глобальних договорів про права людини (особливо з Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, ICCPR) або звичаєвого міжнародного права.

Очевидно, що у зв'язку з такими обставинами Суд зіштовхнеться із низкою складнощів у процесі розгляду справ щодо збройного конфлікту в Україні: по-перше, величезне навантаження через наплив індивідуальних заяв; по-друге, виникають «юридичні» питання щодо майбутнього розгляду таких заяв, а саме, відмова участі росії як сторони, неучасть судді від росії у розгляді справ, невиконання росією рішень, які будуть у майбутньому винесені ЄСПЛ. Таким чином Суд піддається загрозі з точки зору його авторитету та легітимності. Проте Суду доведеться все одно вирішити, як саме діяти стосовно тих заяв, які наразі є нерозглянутими проти російської федерації. За цих обставин потрібні нові підходи для збереження авторитету ЄСПЛ. Відповідна стратегія судом буде обрана і вона вже є.

До того ж, обов'язок виконання рішень ЄСПЛ не має строків, тому якщо настануть позитивні зміни у політичному режимі Росії і вона в майбутньому виявить намір повернутися до складу Ради Європи, тоді однією з умов повернення має бути виконання усіх рішень ЄСПЛ. Будь-який майбутній російський уряд, який прагне повернутися до міжнародної спільноти, буде зобов'язаний це зробити. До того ж, очікується, що міжнародні рішення щодо прав людини проти Росії поглиблять ізоляцію та токсичність режиму Путіна.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що напад росії є кричущим порушенням міжнародного права, що супроводжується численними порушеннями прав українських громадян, а також апатридів та іноземних громадян, які проживають на території України. Тому роль та значення Європейського суду з прав людини в аспекті захисту прав людини в умовах російсько-української війни, як важливої інституції у сфері захисту прав, складно переоцінити. Разом з тим, російська загарбницька війна виявляє слабкі сторони міжнародного права, яке є децентралізованим і має обмежені інститути примусового виконання у разі порушень. Ситуація з невиконанням росією рішень ЄСПЛ, а також з припиненням юрисдикції ЄСПЛ щодо росії є яскравим прикладом цього. Беззаперечним є те, що насамперед програють жертви порушень прав людини з боку російської федерації – жертви зараз чи найближчі минулі – хто міг передати справу до суду, щоб вони втратили шанс на ефективний засіб правового захисту в міжнародній юрисдикції для розгляду скарги проти Російської держави про порушення права гарантовані Конвенцією. Україна також програє. Та попри це, внесок ЄСПЛ у сферу захисту прав в умовах війни величезний.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

2. Bîrsan C., Spătaru-Negură L.-C. Russia's exclusion from the regional human rights mechanism or how human rights are endangered in a sensitive international context?! Challenges of the Knowledge Society. Public Law. 2023. P. 224–230.

3. Aznaurashvili Z. Inter-state Application at the EctHR as a Method to Benefit International Disputes. *ESI Preprints*. 2023. Vol. 24. P. 574.

4. Czepek J. J. ECtHR Case-law Concerning Russian Aggression on Ukraine and the Events Taking Place after 2014. International Community Law Review. 2023. Vol. 25. No. 6. P. 573–588.

5. Steshenko O. Human right breach investigation commitment in the context of the armed conflict: Jurisprudence of the European Court of human rightsLaw Journal of the National Academy of Internal Affairs. 2023. Vol. 13. No. 2. P. 86–95.

6. Позови України проти росії у міжнародних судах: які справи перебувають у процесі розгляду. URL: https://www.slovoidilo.ua/2023/08/07/ infografika/pravo/pozovy-ukrayiny-proty-rosiyi-mizhnarodnyx-sudax-yaki-spravy-perebuvayut-procesi-rozhlyadu

7. Європейський суд з прав людини розглядає справу «Україна проти Росії». URL: https://www.coe.int/en/web/portal/-/european-court-of-human-rights-hears-ukraine-v.-russia-case

8. European Rights Court Rules Dutch, Ukraine Cases Against Russia Are Admissible. URL: https://www.voanews.com/a/european-rights-court-rules-dutch-ukraine-cases-against-russia-are-admissible-/6933459.html

9. Тропін З. Рішення ЄСПЛ підтверджує, що російське вторгнення в Україну почалося в 2014 році. URL: https://www.atlanticcouncil.org/ blogs/ukrainealert/echr-ruling-confirms-russian-invasion-of-ukraine-began-in-2014/

10. Коротко А. Чому проміжне рішення європейського суду про Донбас стало великою перемогою України. URL: https://www.eurointegration.com.ua/ news/2023/01/26/7154924/

11. Чому Європейський суд з прав людини залишається ключовою інституцією правосуддя для України щодо притягнення Росії до відповідальності. URL: https://www.helsinki.org.ua/articles/chomu-yevropeyskyy-sud-z-prav-liudyny-zalyshaietsia-kliuchovoiu-instytutsiieiu-pravosuddia-dlia-ukrainy-shchodo-prytiahnennia-rosii-do-vidpovidalnosti/

12. Koroteev K. Non-execution of Strasbourg Judgments against Russia: the Case for a Trust Fund. *Russian Politics*. 2024. Vol. 9. No. 1. P. 121–134.

13. Konstantinos D. MagliverasLegal and Procedural Issues arising from the Expulsion of the Russian Federation from the Council of EuropeICLR. 2023. Vol. 23. No. 1. P. 95–116.

14. Binder C. Chapter 10: The Russian War of Aggression against Ukraine: A Classification under International and Human Rights Law. URL: https://www.nomos-elibrary.de/10.5771/9783748917205-223.pdf

15. Drzemczewski A., Lawson R. Exclusion of the Russian Federation from the Council of Europe and the ECHR: an Overview. *Baltic Yearbook of International Law Online*. 2024. Vol. 21. No. 1. P. 38–98.

УДК 343.163.1:061.ЄС
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/93

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРОКУРАТУРИ

ORGANIZATIONAL STRUCTURE OF THE EUROPEAN PROSECUTOR'S OFFICE

Конончук І.М., к.пед.н., доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права
Волинський національний університет імені Лесі Українки

У статті висвітлено проблеми організаційної структури Європейської прокуратури. Європейська прокуратура відповідає за розслідування кримінальних злочинів, що негативно впливають на фінансові інтереси Європейського Союзу, за кримінальне переслідування учасників та співучасників таких злочинів. Європейська прокуратура здійснює розслідування, кримінальне переслідування та виконує функції обвинувача в компетентних судах держав-членів до ухвалення остаточного рішення в справі.

Визначено, що Європейська прокуратура є незалежною інституцією ЄС зі статусом юридичної особи. Вона організована на двох рівнях центральному та децентралізованому.

Установлено, що центральний рівень складається з Колегії, постійних палат, Головного прокурора ЄС, його заступників, прокурорів ЄС й адміністративного директора. Головний прокурор ЄС організовує роботу Європейської прокуратури, керує її діяльністю та представляє її у відносинах з інституціями ЄС, державами-членами й третіми сторонами. До складу Колегії Європейської прокуратури входить Головний прокурор ЄС та по одному прокурору ЄС від кожної держави-члена. Колегія ухвалює рішення щодо стратегічних і загальних питань та правила процедури. За пропозицією Головного прокурора ЄС і відповідно до внутрішнього регламенту Європейської прокуратури, Колегія створює постійні палати. Кожна палата складається з голови та двох постійних членів та приймає оперативні рішення. Прокурори ЄС діють як зв'язуюча ланка між постійними палатами й уповноваженими прокурорами ЄС у своїх державах-членах. Вони здійснюють моніторинг виконання завдань Європейської прокуратури у своїх державах-членах у тісних консультаціях з уповноваженими прокурорами ЄС. Адміністративний директор є уповноваженою особою Європейської прокуратури, відповідальною за адміністративні та бюджетні питання.

З'ясовано, що децентралізований рівень представлений уповноваженими прокурорами, які перебувають у державах-членах (два або більше в кожній). Вони діють від імені Європейської прокуратури у своїх державах-членах. Уповноважені прокурори підпорядковуються вказівкам та інструкціям постійної палати й інструкціям прокурора ЄС.

Ключові слова: Європейський Союз, Європейська прокуратура, Головний прокурор ЄС, прокурор ЄС, уповноважений прокурор ЄС.

The article highlights the problems of the organizational structure of the European Prosecutor's Office. The European Prosecutor's Office is responsible for the investigation of criminal offenses that have a negative impact on the financial interests of the European Union, and for the criminal prosecution of participants and accomplices of such crimes. The European Public Prosecutor's Office carries out investigations, criminal prosecutions and acts as a prosecutor in the competent courts of the member states until a final decision is made in the case.

It was determined that the European Prosecutor's Office is an independent institution of the EU with the status of a legal entity. It is organized on two levels: centralized and decentralized.

It was established that the centralized level consists of: the Board, permanent chambers, the Chief EU Prosecutor, his deputies, EU prosecutors and the administrative director. The Chief Prosecutor of the EU organizes the work of the European Public Prosecutor's Office, manages its activities and represents it in relations with EU institutions, member states and third parties. The Board of the European Prosecutor's Office includes the Chief Prosecutor of the EU and one EU prosecutor from each member state. The board makes decisions on strategic and general issues and rules of procedure. At the proposal of the Chief Prosecutor of the EU and in accordance with the internal regulations of the European Prosecutor's Office, the Board creates permanent chambers. Each chamber consists of a chairman and two permanent members and makes operational decisions. EU Prosecutors act as a link between the Permanent Chambers and the EU Prosecutors in their Member States. They monitor the implementation of the tasks of the European Public Prosecutor's Office in their member states in close consultation with the authorized prosecutors of the EU. The Administrative Director is the legal representative of the European Public Prosecutor's Office for administrative and budgetary purposes.

It was found that the decentralized level is represented by authorized prosecutors located in the member states (two or more in each member state). They act on behalf of the European Public Prosecutor's Office in their member states. Authorized prosecutors are subject to the directions and instructions of the permanent chamber and the instructions of the EU prosecutor.

Key words: European Union, European Prosecutor's Office, Chief Prosecutor of the EU, EU prosecutor, authorized EU prosecutor.

Вступ. Європейська прокуратура є унікальним наднаціональним органом кримінального переслідування, який функціонує на основі особливих правових норм та принципів, відмінних від традиційних національних систем прокуратури. Згідно зі ст. 86 Договору про функціонування ЄС із метою боротьби проти злочинів, які завдають шкоди фінансовим інтересам ЄС, Рада ЄС за допомогою регламентів, що ухвалюються відповідно до спеціальної законодавчої процедури, може заснувати Європейську прокуратуру при Євроюсті [1].

Директива (ЄС) 2017/1371, відома як PIF-директива, визначає поняття фінансових інтересів ЄС, а також злочинів проти фінансових інтересів ЄС. До PIF-правопорушень належать шахрайство, що зачіпає фінансові інтереси Союзу (ч. 2 ст. 3). У випадку шахрайства з ПДВ Європейська прокуратура матиме компетенцію, якщо неправомірна поведінка пов'язана принаймні з двома державами-членами, які беруть участь у діяльності цієї інституції, та спричинила загальний збиток щонайменше на 10 мільйонів євро; відмивання грошей стосовно власності, набутої внаслідок PIF-правопорушень (ч. 1 ст. 4); активна й пасивна корупція (ч. 2 ст. 4); привласнення, коли воно вчинене навмисно державним службовцем, якому прямо чи опосередковано довірено управління коштами або активами (ч. 3 ст. 4) [2].

Організаційна структура Європейської прокуратури повинна забезпечувати швидке та ефективне прийняття рішень під час проведення кримінальних розслідувань і судових переслідувань, незалежно від того, стосується це однієї чи декількох держав-членів. Структура також повинна забезпечувати, щоб усі національні правові системи й традиції держав-членів були представлені в Європейській прокуратурі, та щоб прокурори, які знають окремі правові системи, проводили розслідування й переслідування у відповідних державах-членах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню організаційної структури Європейської прокуратури приділяли увагу такі дослідники, як Н. Бенч, О. Єні, О. Кучинська, В. Савченко, О. Хорсуненко, Ю. Циганюк, В. Юрчишин та ін.

Аналіз наукових праць свідчить про відсутність комплексного підходу до вивчення цього питання, а рівень наукової розробленості особливостей організаційної структури Європейської прокуратури не відповідає важливості сьогодення, зокрема з огляду на європейський вибір України.

Мета статті – дослідження організаційної структури Європейської прокуратури.

Виклад основного матеріалу. Договір про функціонування ЄС передбачив два можливі варіанти для створення Європейської прокуратури шляхом спеціальної законодавчої процедури та через посилене співробітництво [1].

Європейська прокуратура створена Регламентом Ради (ЄС) 2017/1939 і розпочала свою діяльність 01 червня 2021 р. Регламент ухвалено після складних переговорів у режимі посиленого співробітництва за участі 22 держав-членів (усіх держав-членів, окрім Данії, Ірландії, Угорщини, Польщі та Швеції). Для ухвалення Регламенту використано спрощену процедуру встановлення посиленого співробітництва [3].

Регламент Ради (ЄС) 2017/1939 є основним правовим актом, що визначає статус, структуру, компетенцію та процедурні аспекти діяльності Європейської прокуратури. Відповідно до ст. 3 Регламенту, Європейська прокуратура створюється як орган Європейського Союзу з правосуб'єктністю. Вона співпрацює з Євроюстом і спирається на його підтримку [3].

Особливістю правового статусу Європейської прокуратури є те, що вона діє як єдиний офіс на території всіх держав-членів, що беруть участь у посиленій співпраці. При цьому, як зазначено в ст. 5 Регламенту Ради (ЄС) 2017/1939, Європейська прокуратура є незалежним органом, який не приймає вказівок від будь-яких осіб за межами прокуратури, держав-членів, інституцій, органів, служб чи агенцій Союзу. Європейська прокуратура є незалежною інституцією ЄС зі статусом юридичної особи. Вона організована на двох рівнях – центральному й децентралізованому [3].

Центральний рівень складається з Колегії, постійних палат, Головного прокурора ЄС, його заступників, прокурорів ЄС та адміністративного директора.

Безпосередні розслідування й судові переслідування проводяться на децентралізованому рівні уповноваженими прокурорами, котрі є в державах-членах, що беруть участь у співпраці. Центральний офіс має змогу спостерігати, спрямовувати та контролювати всі розслідування й судові переслідування, які проводять уповноважені прокурори. Основною метою цього правила є забезпечення узгодженості в їхніх діях і, отже, еквівалентний захист фінансових інтересів Союзу [4, с. 128].

Головний прокурор ЄС організовує роботу Європейської прокуратури, керує її діяльністю та представляє її у відносинах з інституціями ЄС, державами-членами й третіми сторонами. Кожен прокурор ЄС від імені та за дорученням постійної палати здійснює нагляд за розслідуваннями й судовим переслідуванням, що проводяться уповноваженими прокурорами у їхній державі-члені походження. Постійна палата може делегувати частину своїх повноважень щодо прийняття рішень у конкретній справі прокурору ЄС.

До складу Колегії Європейської прокуратури входить Головний прокурор ЄС та по одному прокурору ЄС від кожної держави-члена. Головний прокурор ЄС головує на засіданнях Колегії й відповідає за їх підготовку.

Колегія регулярно проводить засідання та відповідає за загальний нагляд за діяльністю Європейської прокуратури. Вона ухвалює рішення щодо стратегічних, а також загальних питань, які виникають стосовно окремих справ, зокрема, в частині забезпечення узгодженості, ефективності й послідовності в політиці переслідування Європейської прокуратури через держави-члени, а також щодо інших питань, як указано в Регламенті Ради (ЄС) 2017/1939. Колегія не ухвалює оперативних рішень у рамках окремих справ [2].

За пропозицією Головного прокурора ЄС та відповідно до внутрішнього регламенту Європейської прокуратури, Колегія створює постійні палати. У постійних палатах головує Головний прокурор ЄС або один із заступників Головного прокурора ЄС, або прокурор ЄС, призначений головою відповідно до внутрішнього регламенту Європейської прокуратури. Крім того, до складу постійних палат повинні входити два постійні члени. Кількість постійних палат, їх склад, а також розподіл компетенцій між палатами визначаються з огляду на функціональні потреби Європейської прокуратури. Формування постійних палат здійснюється відповідно до внутрішнього регламенту Європейської прокуратури.

Основна роль постійних палат полягає в тому, щоб контролювати та керувати розслідуваннями й судовими переслідуваннями, які проводяться уповноваженими прокурорами; приймати рішення після розгляду проєкту рішення, запропонованого відповідальним уповноваженим прокурором (передати справу до суду; закрити справу; передати справу до національних органів; відновити розслідування тощо); забезпечити координацію розслідувань і судових переслідувань у транскордонних справах; забезпечити виконання рішень, прийнятих Колегією [4, с. 134].

Головний прокурор ЄС є керівником Європейської прокуратури. Він організовує роботу Європейської прокуратури, спрямовує її діяльність та ухвалює рішення відповідно до Регламенту Ради (ЄС) 2017/1939 і внутрішнього регламенту Європейської прокуратури. Для допомоги у виконанні обов'язків Головному прокурору ЄС призначають двох заступників. Головний прокурор ЄС представляє Європейську прокуратуру у відносинах з установами Союзу й держав-членів Європейського Союзу та третіми сторонами. Головний прокурор ЄС може делегувати свої представницькі повноваження одному зі своїх заступників або прокурору ЄС [3].

Згідно зі ст. 14 Регламенту Ради (ЄС) 2017/1939, Європейський парламент і Рада ЄС призначають за спільною згодою Головного прокурора ЄС на семирічний строк. Головного прокурора ЄС обирають із числа кандидатів, які є чинними представниками прокуратури або судової влади держав-членів чи прокурорами ЄС, щодо незалежності яких відсутні сумніви; які володіють кваліфікаціями, необхідними для призначення до найвищих органів прокуратури й судових органів у своїх державах-членах, та мають дотичний практичний досвід роботи в національних правових системах, із фінансовими розслідуваннями і в міжнародній судовій співпраці щодо кримінальних справ чи які працювали на посаді прокурорів ЄС та мають достатній управлінський досвід та кваліфікацію для цієї посади [3].

Колегія призначає двох прокурорів ЄС на посади заступників Головного прокурора ЄС на трирічний строк, який може бути поновлено, при цьому він не повинен перевищувати термінів їхніх мандатів як прокурорів ЄС. Процес добору регулюється внутрішнім регламентом Європейської прокуратури. Заступники Головного прокурора ЄС зберігають свій статус прокурорів ЄС.

Згідно зі ст. 16 Регламенту Ради (ЄС) 2017/1939, кожна держава-член висуває трьох кандидатів на посаду прокурора ЄС Після отримання обґрунтованого висновку конкурсної комісії Рада здійснює відбір і призначає одного з кандидатів на посаду прокурора ЄС у відповідних державах-членах. Якщо конкурсна комісія встановлює, що кандидат не відповідає вимогам, визначеним для виконання обов'язків прокурора ЄС, її висновок має зобов'язальний характер для Ради [3].

Рада, діючи простою більшістю, здійснює відбір та призначає прокурорів ЄС на шестирічний строк, який

не є поновлюваним. Рада може ухвалити рішення про продовження мандату максимум на три роки наприкінці шестирічного періоду. Кожні три роки відбувається часткове заміщення однієї третини прокурорів ЄС. Рада, діючи простою більшістю, ухвалює перехідні правила, які застосовуються до призначення прокурорів ЄС на перший строк і протягом нього.

Прокурори ЄС здійснюють нагляд від імені компетентної постійної палати за розслідуваннями та судовими переслідуваннями, де відповідальними є уповноважені прокурори, які ведуть справу у своїй державі. Прокурори ЄС надають стислі відомості про справи, що перебувають під їхнім наглядом, і, якщо це доречно, пропозиції щодо рішень, які має прийняти постійна палата на основі проєктів рішень, підготовлених уповноваженими прокурорами. Прокурори ЄС, які здійснюють нагляд, можуть у певному випадку відповідно до застосовного національного права та згідно з розпорядженнями, наданими постійною палатою, давати вказівки уповноваженому прокурору, якщо це потрібно для ефективного проведення розслідування або переслідування в інтересах правосуддя, або для забезпечення узгодженого функціонування Європейської прокуратури (ч. 3 ст. 12 Регламенту Ради (ЄС) 2017/1939).

Прокурори ЄС функціонують як зв'язуюча ланка та інформаційні канали між постійними палатами й уповноваженими прокурорами ЄС у їхніх відповідних державах-членах походження. Вони здійснюють моніторинг виконання завдань Європейської прокуратури у своїх державах-членах у тісних консультаціях з уповноваженими прокурорами ЄС.

Адміністративний директор є уповноваженою особою Європейської прокуратури, відповідальною за адміністративні й бюджетні питання. Строк повноважень адміністративного директора становить чотири роки. Колегія призначає адміністративного директора зі списку кандидатів, запропонованих Головним прокурором ЄС, за результатами відкритої та прозорої процедури відбору відповідно до внутрішнього регламенту Європейської прокуратури.

Децентралізований рівень представлений уповноваженими прокурорами, які перебувають у державах-членах та діють від імені Європейської прокуратури і повинні мати такі самі повноваження, як національні прокурори щодо розслідувань, переслідувань та передачі справ на розгляд до суду. У кожній із держав-членів може бути два або більше уповноважених прокурорів ЄС. Вони призначаються Колегією на основі кандидатури, висунутої державою-членом за пропозицією Головного прокурора ЄС, який повинен після консультацій з відповідними органами влади держав-членів погодити кількість уповноважених прокурорів, а також функціональний і територіальний розподіл компетенцій між ними в межах кожної держави-члена. Уповноважених прокурорів призначають на п'ятирічний строк, який може бути поновлено.

Основними функціями уповноважених прокурорів є проведення розслідувань та судових переслідувань, які вони ініціювали та які їм були доручені або які вони взяли на себе, під наглядом прокурора ЄС і під керівництвом та вказівками компетентної постійної палати; виконання функції прокурора в компетентних національних судах до завершення провадження (зокрема представляти клопотання, брати участь у збиранні доказів відповідно до національного законодавства) [4, с. 146].

Особливістю структури Європейської прокуратури є те, що уповноважені європейські прокурори залишаться прокурорами у своїй державі. Вони організаційно інтегровані в національні органи прокуратури та підтримуються ними, але підпорядковуються лише нагляду й указівкам Європейської прокуратури. Уповноважені європейські прокурори проводять розслідування відповідно до національного кримінально-процесуального законодавства, висувають обвинувачення в національних судах і беруть участь у головному слуханні як національні прокурори. Крім того, уповноважені європейські прокурори об'єднані в мережу по всьому ЄС [5, с. 43].

Висновки. Європейська прокуратура є новим наднаціональним органом ЄС, створеним з метою посилення боротьби зі злочинами проти фінансових інтересів Союзу. Європейська прокуратура організована на двох рівнях центральному та децентралізованому. Центральний рівень складається з Колегії, постійних палат, Головного прокурора ЄС, його заступників, прокурорів ЄС та адміністративного директора. Децентралізований рівень представлений уповноваженими прокурорами, які перебувають в державах-членах. Завдяки особливому дворівневому механізму функціонування та специфічному розподілу компетенцій між центральним офісом й уповноваженими прокурорами, Європейська прокуратура має всі потрібні інструменти для ефективної боротьби з фінансовими злочинами транснаціонального характеру, які стосуються інтересів бюджету ЄС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Treaty on the Functioning of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/collection/eu-law/treaties/treaties-force.html (дата звернення: 24.05.2024).

2. Directive (EU) 2017/1371 on the Fight against Fraud to the Union's Financial Interests by Means of Criminal Law, 05/07/2017. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32017L1371 (дата звернення: 24.05.2024).

3. Council Regulation (EU) 2017/1939 of 12 October 2017 implementing enhanced cooperation on the establishment of the European Public Prosecutor's Office ('the EPPO'). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2017/1939/oj (дата звернення: 24.05.2024).

4. Єні О., Кучинська О., Циганюк Ю. Європейська прокуратура: взаємодія з державами-членами ЄС та перспективи взаємодії з Україною: монографія. Київ: Норма права, 2023. 346 с.

5. Юрчишин В., Савченко В. Європейська прокуратура у системі правоохоронних органів Євросоюзу. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2023. Вип. 1. С. 41–45. URL: https://lj.journal.kspu.edu/index.php/lj/article/view/368/341 (дата звернення: 24.05.2024).

УДК 351+342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/94

СВІТОВИЙ ДОСВІД НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИМОГ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

GLOBAL EXPERIENCE OF REGULATORY AND LEGAL REGULATION ENSURING THE STATE SECURITY REQUIREMENTS OF UKRAINE

Кумейко А.В., докторант відділу аспірантури і докторантури
Національна академія Служби безпеки України

Метою наукової статті визначено дослідження світового досвіду нормативно-правового регулювання забезпечення вимог державної безпеки України. Визначено, що процеси глобалізації та транскордонного формування злочинності та проявів тероризму, а також процеси євроінтеграції України вимагають звернення дослідницької уваги на забезпечення запобігання проявам правопорушень, що посягають на державну та міждержавну безпеку, встановлення форм національного та світового співробітництва у такій сфері суспільних правовідносин. Визначено, що під державною безпекою розуміється відповідний стан, що характеризується якісною та добросовісною взаємодією у сфері запобігання тероризму, недотриманню вимог територіальної цілісності та суверенітету сучасних держав. Підкреслено, що «безпекові» угоди, укладені між Україною та іншими країнами в період російського вторгнення на її територію (впродовж 2022–2024 рр.), містять невичерпний перелік заходів міжнародного та міждержавного співробітництва, що дозволяє розширювати заходи та інструментарій із забезпечення територіальної цілісності та недоторканості країн. До форм міжнародного співробітництва з питань запобігання правопорушень, що посягають на державну безпеку, віднесено боротьбу із тероризмом, що втілюється у виконанні запитів відповідних міжнародних правоохоронних організацій та правоохоронних органів інших держав в межах відповідних договорів та угод. Зроблено висновок, що наявною тенденцією зменшення кількості правоохоронних органів, що мають відіграють спеціальний характер, однак при цьому відповідні спеціальні служби, що відокремлюються від системи правоохоронних органів, мають пріоритетну компетенцію із запобігання проявам загроз державній безпеці та суспільству.

Ключові слова: державна безпека, Служба безпеки України, принципи, взаємодія, повноваження, контроль.

The purpose of the scientific article is to study the global experience of normative and legal regulation of ensuring the requirements of the state security of Ukraine. It was determined that the processes of globalization and cross-border formation of crime and manifestations of terrorism, as well as the processes of European integration of Ukraine, require research attention to be paid to ensuring the prevention of manifestations of offenses that encroach on state and interstate security, establishing forms of national and global cooperation in such a sphere of public relations. It was determined that state security is understood as a state characterized by high-quality and conscientious cooperation in the field of terrorism prevention, non-compliance with the requirements of territorial integrity and sovereignty of modern states. It is emphasized that the «security» agreements concluded between Ukraine and other countries during the period of the Russian invasion of its territory (during 2022–2024) contain an inexhaustible list of measures of international and interstate cooperation, which allows expanding the measures and tools for ensuring territorial integrity and inviolability of countries. Forms of international cooperation on the prevention of offenses affecting state security include the fight against terrorism, which is embodied in the fulfillment of requests of relevant international law enforcement organizations and law enforcement agencies of other states within the framework of relevant treaties and agreements. It was concluded that there is a tendency to decrease the number of law enforcement agencies that have a special character, but at the same time, the relevant special services that are separated from the system of law enforcement agencies have a priority competence to prevent manifestations of threats to state security and society.

Key words: state security, Security Service of Ukraine, principles, interaction, powers, control.

Постановка проблеми. Процеси глобалізації та транскордонного формування злочинності та проявів тероризму, а також процеси євроінтеграції України вимагають звернення дослідницької уваги на забезпечення запобігання проявам правопорушень, що посягають на державну та міждержавну безпеку, встановлення форм національного та світового співробітництва у такій сфері суспільних правовідносин.

Сучасний стан воєнної військової агресії, що здійснюється російською федерацією на території України, засвідчив необхідність застосування глобалізаційних підходів до вирішення проблеми забезпечення безпеки у сучасному світі [1, с. 135–137]. Україна залишається обіймати таке геополітичне становище, що складає коло інтересів зарубіжних держав, що засвідчила її історія розвитку впродовж століть. Забезпечення державної безпеки України має враховувати позитивні надбання та досвід міжнародного співробітництва, що функціонально в сучасних умовах має гарантувати її територіальну цілісність [2, с. 173].

Вжиття заходів із міжнародного співробітництва з питань запобігання вчиненням правопорушень, що посягають на державну безпеку, полягає у досягненні таких функціональних цілей, як: формування систем колективної і регіональної безпеки; скорочення обсягів військового виробництва; запобігання проявам міжнародного співробітництва у врегулюванні екологічних, соціально-економічних, гуманітарних питань.

Стан наукової розробки проблеми. Питання забезпечення ефективності подолання внутрішніх та зовнішніх загроз державної безпеки в різні часи досліджувались у наукових працях таких вчених, як В.Л. Грохольський [3, с. 120–124], О.Ф. Долженков [4], О.Ю. Дрозд [5], Є.О. Дубовий [6], В.А. Ліпкан [7], Ю.О. Легеза [8, с. 42–49], Є.О. Легеза [9] та ін.

Отже, вирішення завдань із запобігання проявам порушень у сфері державної безпеки є стратегічно важливим та відноситься до змісту діяльності СБУ. Розвиток суспільного життя в Україні засвідчив виникнення нових видів правопорушень у сфері державної безпеки, серед яких варто виокремити такі діяння, як діяння кібертероризм, колобараційна діяльність, екстремізм, неофашизм, легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму тощо.

Метою наукової статті визначено дослідження світового досвіду нормативно-правового регулювання забезпечення вимог державної безпеки України.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Статуту ООН встановлюється, що цілями діяльності світового співтовариства є: запобігання виникненню міждержавних або внутрішніх конфліктів; унормування умов та механізмів врегулювання міждержавних та внутрішніх конфліктів шляхом спостереження та вжиття заходів із контролю за виконанням положень угод про припинення вогню та ворожих дій, розведення сторін, що перебувають

у стані військового конфлікту, в тому числі шляхом побудови інженерно-технічних споруд та об'єктів; надання гуманітарної допомоги населенню, що постраждало внаслідок порушення вимог регіональної безпеки, в тому числі внутрішньо переміщених осіб; здійснення правоохоронних функцій із забезпечення безпеки і додержання прав людини.

Реалізація міжнародного (світового) співробітництва у сфері забезпечення вимог державної безпеки пов'язується із застосуванням різноманітних форм миротворчої діяльності, що визнається як засіб зміцнення власної національної безпеки шляхом створення стабільного зовнішньополітичного середовища на глобальному та регіональному рівнях.

Нормативне регулювання здійснення миротворчої діяльності відбувається відповідно до документів ООН та ОБСЄ, а також Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО [10].

До форм міжнародного співробітництва з питань запобігання правопорушень, що посягають на державну безпеку, є боротьба із тероризмом [11]. Відповідно до ст. 1 Закону України від 20 березня 2003 року № 638-IV тероризмом визнається суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей. Задля запобігання проявам тероризму вживаються такі форми міжнародного співробітництва, як виконання запитів відповідних міжнародних правоохоронних організацій та правоохоронних органів інших держав в межах відповідних договорів та угод.

Нормативно-правове регулювання здійснення міжнародного співробітництва пов'язується із такою тенденцією, як тенденцією зменшення кількості правоохоронних органів, що мають відіграють спеціальний характер [12]. Однак при цьому відповідні спеціальні служби, що відокремлюються від системи правоохоронних органів, мають пріоритетну компетенцію із запобігання проявам загроз державній безпеці та суспільству.

Відповідно до міжнародних актів безпека розуміється відповідно до Статуту ООН, що розуміється як прагнення «об'єднати <...> сили для підтримання міжнародного миру і безпеки» [13, с. 258]. Члени ОБСЄ у ст. 5 Заключного акту від 1 серпня 1975 року взяли зобов'язання – «утримуватися від будь-яких дій, що можуть погіршити стан до такого ступеня, що буде поставлено під загрозу підтримання міжнародного миру і безпеки» [14]. Відповідно до Декларації про принципи міжнародного права, що стосується дружніх відносин і співробітництва між державами, відповідно до Статуту ООН, визначається обов'язок держави «добросовісно виконувати свої зобов'язання, що стосуються підтримання міжнародного миру і безпеки і прагнути до підвищення ефективності, що базується на Статуті системи безпеки ООН» [15].

Узагальнюючи, необхідно констатувати, що під державною безпекою розуміється відповідний стан, що характеризується якісною та добросовісною взаємодією у сфері запобігання тероризму, недотриманню вимог територіальної цілісності та суверенітету сучасних держав.

Гарантування вимог державної безпеки відноситься до напрямів здійснення зовнішньополітичної діяльності країн, що має відповідати *загальновизнаним принципам міжнародного права, положенням двосторонніх та багатосторонніх міжнародних договорів.*

Згідно із Законом України «Про міжнародні договори на території України» укладені й належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори становлять невід'ємну частину національного законодавства України і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства [15]. У преамбулі до Закону «Про державний кордон України» зазначено, що Україна, керуючись Конституцією, Декларацією про державний суверенітет та Актом проголошення незалежності, неухильно проводить політику миру, виступаючи за зміцнення безпеки народів України, виходячи із принципів недоторканості державних територій та непорушності державного кордону, які є відображенням територіальної цілісності, політичної незалежності, суверенітету та єдності України [16].

Реалізація міжнародного співробітництва із запобігання правопорушень, що посягають на державу безпеку має відбуватися із дотриманням таких принципів, як принцип pacta sunt servanda – принцип добросовісності виконання договорів, принцип рівності, принцип недопустимості вирішення спорів між державами силовими методами та інші (ст. 2 Статуту ООН 1945 р.) [16]. Встановлені принципи, визначені у Статуті ООН мають універсальний характер, і обов'язкові до виконання. Однак при цьому російсько-українська війна засвідчила неспроможність міжнародних організацій забезпечити та гарантувати державну безпеку України, що вимагає перегляду нормативних та практичних підходів до встановлення концептуальних та стратегічних засад запобігання тероризму, порушенню територіальної цілісності тощо.

Попри зазначене необхідно підкреслити, що Рада безпеки ООН володіє достатнім обсягом інструментарію із врегулювання будь-якого воєнного конфлікту у світі, що посягає на державну безпеку окремої країни, зокрема і врегулювання російсько-українського воєнного конфлікту. До інструментарію, яким володіє РБ ООН варто віднести: формування та направлення миротворчих груп та місій до зони військового збройного конфлікту; проведення перемовин між конфліктуючими сторонами. При цьому ООН позбавлено права втручання у врегулювання внутрішньо територіальних політичних конфліктів [16].

До важливих міжнародних актів, що регулюють діяльність із налагодження співробітництва із запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку окремих країн, відносяться : Декларація принципів Генеральної Асамблеї ООН 24.10.1970 р., Декларація про виховання народів у дусі миру 1978 р., Декларація ООН про мирне вирішення міжнародних суперечок 1982 р. тощо. У зазначених документах встановлено такі спеціальні принципів міжнародного співробітництва з питань гарантування державної безпеки, як : запобігання заподіяння шкоди безпеці держав одна одної, що вимагає досягнення балансу інтересів країн-сусідів, що мають спільні геополітичні інтереси; недопустимість нанесення шкоди будь-якій державі, загрози її застосування, нанесення, прагнення до підтримання тієї стратегічної рівноваги, що склалася; принцип мирного врегулювання міждержавних конфліктів.

Правомірним є застосування зброї відповідно до Статуту ООН задля самооборони (ст. 51), задля правомірного втручання ОНН у разі наявності загрози миру, порушення миру чи акту агресії (ст. 39 і ст. 42). Застосування зброї має бути обґрунтовано недостатністю та недієвістю інших засобів врегулювання конфлікту, що посягає на державну безпеку.

Відповідно до міжнародних стандартів важливим є розуміння категорії «державна безпека» через призму дотримання принципів територіальної цілісності держав та їх територіальної недоторканості, що функціонально спрямовується на захист території держави від будь-яких посягань з боку інших держав, терористичних угрупувань. «Держави-учасниці будуть поважати територіальну цілісність кожної із держави-учасниці. Відповідно до цього вони будуть утримуватися від будь-яких дій, несумісних із цілями і принципами Статуту ООН проти територіальної

цілісності, політичної незалежності або єдності будь-якої держави – учасниці і, зокрема, від будь-яких таких дій, які представляють собою застосування сили чи загрози силою [15]. Відповідно до ст. 4 Декларації принципів міжнародного співробітництва, затвердженої у Гельсінкі 1970 року, встановлено, що держави-учасниці однаково утримуватимуться від того, щоб перетворювати територію одна одної на об'єкт військової окупації, або інших прямих чи непрямих заходів застосування сили в порушення міжнародного права або на об'єкт придбання за допомогою таких заходів чи загрози їх застосування. Ніяка окупація або придбання такого роду не визнаватимуться законними [15].

Міжнародні засади забезпечення співпраці недержавних інституцій громадського суспільства та спеціальних служб встановлюються згідно із рекомендаціями ПАРЄ щодо організації контролю над внутрішніми службами безпеки, зокрема №1402 (1999) «Контроль за внутрішніми службами безпеки» [16], № 1713 (2005) «Демократичний аналіз сектору безпеки країнах-членах» тощо. Однак при цьому Комітет міністрів на підставі аналізу Рекомендації Парламентської асамблеї 1713 (2005) щодо демократичного контролю за сектором безпеки в державах-членах (збройні сили, поліція, служби розвідки, служби безпеки на кордонах і приватні служби безпеки) і передав її до урядів своїх держав-членів для інформації. Комітет міністрів вважає, що рекомендація порушує низку важливих питань, які заслуговують на подальше вивчення, не в останню чергу в контексті подальших дій до Доповіді Генерального секретаря відповідно до статті 52 Європейської конвенції з прав людини (документ SG/Inf(2006)) 5 від 28 лютого 2006 р.). Комітет міністрів передав рекомендацію для надання висновку Європейській комісії за демократію через право (Венеціанська комісія), Європейському комітету з проблем злочинності (CDPC) і Комітету експертів з тероризму (CODEXTER).

Отже, основоположними принципами гарантування державної безпеки на міжнародному рівні є: визнання заборони збройного вторгнення на територію іншої країни, крім випадків, обумовлених необхідністю втручання задля збереження миру; заборона окупації чи анексії території іншої держави, крім суворо визначених випадків; принцип непорушності державних кордонів.

Зокрема, принцип непорушності державних кордонів було закріплено вперше у договорі СРСР та ФРН від 12.09.1970 року [20]. Зміст принципу недоторканості кордонів можна звести до трьох елементів: 1) визнання існуючих кордонів які юридично встановлених відповідно до міжнародного права; 2) відмова від будь-яких територіальних претензій на даний момент або у майбутньому; 3) відмова від будь-яких інших посягань на ці кордони, включаючи загрозу силою чи її застосування [20].

В умовах відносної неспроможності гарантування миру та державної безпеки з боку ООН важливе значення набувають укладення двосторонніх та багатосторонніх договорів між країнами, укладення яких відбувається в порядку Закону України від 29 червня 2004 року № 1906-IV «Про міжнародні договори України». Наприклад, Україною було укладено ряд так званих безпекових угод, зокрема, з такими країнами, як: Великобританія, де передбачено надання допомоги з боку Великобританії щодо підтримки потенціалу та навчання, а також інфраструктури, необхідної для здійснення Україною внутрішнього контролю над власним повітряним простором; підтримку розвитку в Україні ВМС та Морської охорони Державної прикордонної служби України, здатних виконувати завдання з розмінування та здійснювати морську розвідку, патрулювання, берегову оборону й забезпечувати свободу судноплавства, допомагаючи Україні відбудовувати її економіку; підтримку розвитку Збройних Сил України, включно з (але не обмежуючись): майбутньою структурою Збройних Сил; переходом до концепцій і оперативних процедур НАТО; командно-штабною підготовкою; спільними навчаннями; посиленням сумісності й оперативної взаємосумісності із союзниками по НАТО; підтримку захисту та оборони кордону, його інженерного та фортифікаційного облаштування, спостереження, моніторингу за пересуванням військ противника, післявоєнної відбудови прикордонної інфраструктури, розмінування та утилізації вибухонебезпечних предметів; підтримку медичної підготовки та протезування [21; 22]; з Францією, де зазначено, що французький учасник надаватиме військову та цивільну допомогу, щоб Україна могла захистити свої суверенітет, незалежність і територіальну цілісність від агресії з боку Російської Федерації, на двосторонній основі через угоди і через установи та організації, стороною яких вона (Україна) є, а також французький учасник сприятиме зміцненню військового потенціалу, стійкості та економічної стабільності України з метою стримування будь-якої майбутньої агресії [23]. Крім того безпекова Угода між Францією та Україною передбачає співпрацю у сфері стратегічної комунікації та боротьби з іноземним втручанням і маніпулюванням інформацією, що розуміється як визнання учасниками Угоди, що Російська Федерація продовжує маніпулювати інформацією на підтримку своєї війни проти України, і прагнутимуть продовжувати взаємну підтримку зусиль один одного щодо протидії цифровому втручанню та маніпулюванню інформацією з боку Росії, а також пропаганді на світовому рівні. Французький учасник допоможе Україні приєднатися до колективних інструментів боротьби з іноземним втручанням та маніпулюванням інформацією. Учасники співпрацюватимуть для покращення спроможностей України протидіяти іноземному втручанню та інформаційним маніпуляціям, насамперед російській пропаганді та дезінформаційним кампаніям, обмінюватимуться досвідом, а також сприятимуть розробці спільних освітніх і навчальних програм для фахівців із цілісності інформації [23]. Окрема увага у безпековій Угоді між Україною та Францією приділена питанням співпраці у сфері кібербезпеки, що розуміється як співпраця задля надання можливостей Україні виявляти, стримувати і перешкоджати будь-якій кіберагресії, кібершпигунству, зокрема шляхом посилення кіберстійкості та захисту критичної інфраструктури від кібератак, одночасно підтримуючи модернізацію та реформування архітектури безпеки України, а також надаючи Україні міжнародну технічну допомогу; задля збільшення ціни безвідповідального використання кіберможливостей Російською Федерацією та іншими вороже налаштованими державними й недержавними суб'єктами проти Учасників; задля посилення оперативної співпраці в боротьбі з кіберзлочинністю; задля поглиблення співпраці України зі структурами ЄС та НАТО у сфері кібербезпеки [23].

Важливе значення у безпековій угоді між Францією та Україною відіграє вжиття заходів із забезпечення захисту критичної інфраструктури України. В межах такого співробітництва французький учасник сприятиме розвитку спроможностей захисту критичної інфраструктури України, у тому числі військовими засобами, надаючи пріоритет, але не обмежуючись сучасними засобами протиповітряної оборони. Учасники розглянуть спільні освітні та навчальні програми для фахівців із захисту критичної інфраструктури. Учасники посилюватимуть свою співпрацю у сфері покращення стійкості та готовності урядових і громадських структур, зокрема шляхом обміну інформацією, кращими практиками та набутим досвідом. Учасники також поглиблять співпрацю з питань оцінки вразливості життєво важливих ланцюгів постачання, реверс-інжинірингу критично важливих товарів і послуг, створення стратегічних запасів, а також пов'язаних із цим логістичних питань. Французький учасник працюватиме з Україною над визначенням джерел фінансування для

розвитку захисту і стійкості критичної інфраструктури, у тому числі через Фонд підтримки критичної інфраструктури та пріоритетних секторів української економіки та пріоритетних секторів української економіки, створений Французьким учасником для України [23].

Забезпечення державної безпеки України, що передбачено в межах безпекової Угоди із Францією, є вимоги співробітництва у сфері розвідки та контррозвідки, що полягає у прагненнях учасників поглиблювати свою співпрацю у сфері розвідки та контррозвідки відповідно до рамок, визначених двосторонніми угодами, без шкоди для своїх національних інтересів та відповідно до законодавства кожного Учасника. Співробітництво у сфері боротьби з небезпечною організованою злочинністю між Францією та Україною вимагає вжиття заходів для протидії діяльності небезпечної організованої злочинності (далі – НОЗ), насамперед протидіятимуть особами і групам осіб, які намагаються проникнути в українське суспільство, мають злочинний вплив в окремих регіонах, у тому числі на тимчасово окупованих територіях, та які активно використовуються як інструмент гібридної війни для перешкоджання процесам відновлення і досягнення миру в Україні [23]. З метою протидії діяльності НОЗ Франція та Україна вживатимуть заходів щодо: проведення спільних операцій з виявлення та усунення НОЗ; аналізу криміногенної ситуації в країнах і визначення основних ризиків, пов'язаних з НОЗ; виявлення та відстеження доходів і знаряддя організованої злочинності з метою сприяння їх вилученню та конфіскації, якщо вона може бути застосована; створення спільних робочих груп і спільних слідчих груп прокурорів та інших сторін в залежності від визначених потреб; сприяння проведенню навчань та обміну передовим досвідом [23]

Висновки. Варто наголосити, що «безпекові» угоди, укладені між Україною та іншими країнами в період російського вторгнення на її територію (впродовж 2022–2024 рр.), містять невичерпний перелік заходів міжнародного та міждержавного співробітництва, що дозволяє розширювати заходи та інструментарій із забезпечення територіальної цілісності та недоторканості країн.

До форм міжнародного співробітництва з питань запобігання правопорушень, що посягають на державну безпеку, віднесено боротьбу із тероризмом, що втілюється у виконанні запитів відповідних міжнародних правоохоронних організацій та правоохоронних органів інших держав в межах відповідних договорів та угод.

Отже, наявною тенденцією зменшення кількості правоохоронних органів, що мають відіграють спеціальний характер, однак при цьому відповідні спеціальні служби, що відокремлюються від системи правоохоронних органів, мають пріоритетну компетенцію із запобігання проявам загроз державній безпеці та суспільству.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дзьобань О. П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс. Х. : Майдан, 2007. 283 с.
2. Радовецька Л.В. Субєкти забезпечення державної безпеки України: теоретико-правові аспекти: дис. … к.ю.н. 12.00.01. К., 2015. 266 с.
3. Грохольський В. Л. Загальні визначення принципів права. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*, 2002. Вип. 19. С. 120–124.
4. Долженков О.Ф. До питання про оптимізацію співвідношення оперативно-розшукової та слідчої функції. *Вісник* Одеського інституту внутрішніх справ. 1999. Випуск 2. С. 25–29.
5. Дрозд О. Ю. Основні напрями вдосконалення адміністративно-правового регулювання діяльності уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції у сфері захисту викривачів. *Реалізація державної антикорупційної політики вміжнародному вимірі*: Матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 9–10 груд. 2020 р.): у 2 ч. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2020. Ч. 1. С. 94–96.
6. Дубовий Є. О. Адміністративно-правові засади контрольно-наглядової діяльності правоохоронних органів у сфері обігу підакцизних товарів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Науково-дослідному інституті публічного права. Національна академія внутрішніх справ, 2021. 24 с.
7. Ліпкан В. А. Національна безпека України. Київ. КНБ, 2009. 574 с.
8. Легеза Ю.О. Особливості кримінальної відповідальності за рейдерство. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Юридичні науки*, 2022. № 1 (61), 42–49. https://doi.org/10.32689/2522-4603.2022.1.7
9. Легеза Є.О., Легеза Ю.О. Напрями вдосконалення законодавства України в частині адміністративно-правового забезпечення реалізації економічної функції держави. *ScienceRise : Juridical Science.* 2019. Volume 2 (8). С. 28–33.
10. NATO Summit: NATO-Ukraine Commission. URL: https://clintonwhitehouse5.archives.gov/WH/new/NATO/fact6.html#:~:text=At%20NATOs%20Madrid%20Summit%20in,emergency%2C%20scientific%20and%20environmental%20activities.
11. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 березня 2003 року № 638-IV URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text
12. Recommendation 1402 (1999) : Control of internal security services in Council of Europe member states. Official Gazette of the Council of Europe. April. 1999.
13. Світова та європейська інтеграція. Організаційні засади : навчальний посібник / [заг. ред. Я. Й. Малишка]. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка. 2001. 402 с.
14. The Final Act of the Helsinki Conference, held on 1 August 1975, lays down ten principles that the States participating in the Conference on Security and Cooperation in Europe (CSCE) undertake to respect and put into practice in their mutual relations. URL: https://www.cvce.eu/content/publication/2005/7/12/1bccd494-0f57-4816-ad18-6aaba4d73d56/publishable_en.pdf
15. Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Cooperation among States in accordance with the Charter of the United Nations. New York, 24 October 1970. URL: https://legal.un.org/avl/ha/dpilfrcscun/dpilfrcscun.html
16. Declaration on Fundamental Principles concerning the Contribution of the Mass Media to Strengthening Peace and International Understanding, to the Promotion of Human Rights and to Countering Racialism, apartheid and incitement to war 28 November 1978. URL: https://geschichte-menschenrechte.de/fileadmin/editorial/download/Mass_Media_Declaration.pdf
17. Manila Declaration on the Peaceful Settlement of International Disputes. New York, 15 November 1982. URL: https://legal.un.org/avl/ha/mdpsid/mdpsid.html
18. Recommendation 1402 (1999) : Control of internal security services in Council of Europe member states. Official Gazette of the Council of Europe. April. 1999.
19. Democratic oversight of the security sector in member states Recommendation 1713 (2005). Reply from the Committee of Ministers adopted at the 969th meeting of the Ministers' Deputies (21 June 2006). URL: https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=11529&lang=EN
20. CONFERENCE ON SECURITY AND CO-OPERATION IN EUROPE FINAL ACT. 1975. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/5/c/39501.pdf
21. Угода про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії. URL: https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobitnictvo-u-sferi-bezpeki-mizh-ukrayinoyu-ta-88277
22. UK-Ukraine Agreement on Security Co-operation. URL: https://www.gov.uk/government/publications/uk-ukraine-agreement-on-security-co-operation
23. Безпекова угода між Україною та Францією. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3828275-bezpekova-ugoda-miz-ukrainou-ta-francieu-povnij-tekst.html

УДК 341.17
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/95

РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА В РАМКАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

IMPLEMENTATION OF NORMS OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW WITHIN THE FRAMEWORK OF THE EUROPEAN UNION

Микієвич М.М., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри європейського права
Львівський національний університет імені Івана Франка

Микієвич Л.М., магістр права юридичного факультету
Львівський національний університет імені Івана Франка

Стаття присвячена дослідженню особливостей реалізації та імплементації норм міжнародного гуманітарного права в Європейському Союзі. Виявлено, що установчі договори ЄС створили юридичну основу для безпосередньої залученості Союзу до різного роду цивільних і військових операцій, які охоплюють спільні операції з роззброєння, гуманітарні та рятувальні операції, надання консультацій та допомоги у військових справах, місії запобігання конфліктам і миротворчі, місії збройних сил з урегулювання кризових ситуацій, зокрема встановлення миру та пост-конфліктну стабілізацію. ЄС довів, що має військову структуру та оперативну спроможність проводити операції за межами європейської території, тому ЄС тепер можна вважати військовим гравцем. Хоча все ж таки Європейський Союз визнає за інституційну основу забезпечення безпеки своїх держав-членів Організацію Північноатлантичного договору (НАТО). Встановлено, що в рамках військової операції ЄС виступає як окремий суб'єкт, а не як окремі держави. ЄС може бути стороною збройного конфлікту, проте основна відповідальність за дотримання норм міжнародного гуманітарного права лежить на державах-членах, адже саме вони є сторонами Женевських конвенцій 1949 року. Досліджено, що на ЄС покладається обов'язок дотримуватись норм міжнародного гуманітарного права і, крім того, ЄС може нести міжнародну відповідальність за порушення норм міжнародного гуманітарного права під час військових операцій під приводом Союзу. Встановлено, що у праві ЄС прямо не закріплені норми міжнародного гуманітарного права, окрім посилання на загальне міжнародне право як джерело права ЄС, а також визнання ЄС норм міжнародного гуманітарного права як звичаєвого права. В той же час, ЄС погодив низку інструментів «м'якого права», що стосуються міжнародного гуманітарного права. Проаналізовано, що важливим інструментом у цьому відношенні є «Керівні принципи ЄС щодо сприяння дотриманню міжнародного гуманітарного права», які містять перелік інструментів, якими можуть користуватись інституції ЄС задля сприяння дотримання третіми державами і недержавними суб'єктами норм МГП.

Ключові слова: Європейський Союз, міжнародне гуманітарне право, збройний конфлікт, міжнародна відповідальність, правосуб'єктність.

The article is devoted to the study of the peculiarities of the realization and implementation of the norms of international humanitarian law in the European Union. It was found that the EU Treaty created a legal basis for the direct involvement of the Union in various types of civil and military operations, which include joint disarmament operations, humanitarian and rescue operations, providing advice and assistance in military affairs, conflict prevention and peacekeeping missions, armed forces missions on the settlement of crisis situations, in particular peace-making and post-conflict stabilization. The EU has proven that it has the military structure and operational capacity to conduct operations outside of European territory, so the EU can now be considered a military player. It has been established that within the framework of a military operation, the EU acts as a separate entity, and not as separate states. The EU may be a party to an armed conflict, but the main responsibility for compliance with the norms of international humanitarian law lies with the member states, because they are the parties to the Geneva Conventions of 1949. It has been studied that the EU has an obligation to observe the norms of international humanitarian law and, in addition, the EU can bear international responsibility for violations of the norms of international humanitarian law during military operations under the pretext of the Union. It was established that the norms of international humanitarian law are not directly enshrined in EU law, apart from the reference to general international law as a source of EU law, as well as the EU's recognition of the norms of international humanitarian law as customary law. At the same time, the EU agreed to a number of "soft law" instruments relating to international humanitarian law. It has been analyzed that an important tool in this regard is the "EU Guidelines on Promoting Compliance with International Humanitarian Law", which contain a list of tools that EU institutions can use to promote compliance with IHL norms by third states and non-state actors.

Key words: European Union, international humanitarian law, armed conflict, international responsibility, legal personality.

Постановка проблеми. Виклики сучасності, в першу чергу збройна агресія російської федерації проти України, зумовили все більші дискусії про створення збройний сил Європейського Союзу. Зокрема, така ідея підіймалась ще у 2018 році, коли Президент Франції Еманюель Макрон заявляв, що «ми не захистимо європейців, якщо не вирішимо створити справжню європейську армію. Перед обличчям Росії, яка межує з нами і показала, що вона може бути загрозою, ми повинні мати Європу, здатну захищати себе самостійно, не покладаючись лише на США» [1]. Активна воєнна допомога Україні зі сторони держав-членів ЄС, дискусії щодо відправки інструкторів в Україні, а також ймовірність обрання наступним Президентом США Дональда Трампа, який виступає за більш ізоляціоністську політику, сприяють необхідності розглянути ймовірність застосування Європейським Союзом збройних сил і, відповідно, застосування норм міжнародного гуманітарного права. Окрім того, в межах спільної безпекової та оборонної політики ЄС може використовувати цивільні і військові засоби. Стаття 43 Договору про ЄС закріплює, що такі засоби «охоплюють спільні операції з роззброєння, гуманітарні та рятувальні операції, надання консультацій та допомоги у військових справах, місії запобігання конфліктам і миротворчі, місії збройних сил з урегулювання кризових ситуацій, зокрема встановлення миру та постконфліктну стабілізацію» [2]. Саме тому питання імплементації та реалізації норм міжнародного гуманітарного права (далі – МГП) Європейським Союзом є актуальним як з практичної, так і з теоретичної точки зору.

Метою дослідження є виявити особливості імплементації та реалізації норм міжнародного гуманітарного права в праві Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. Збройні конфлікти, зокрема війна російської федерації проти України, а також застосування в них послуг приватних військових компаній (ПВК) є одними з найбільших викликів сучасного світового правопорядку. Ці виклики стоять і перед ЄС, який також виступає суб'єктом у сфері міжнародної безпеки.

Як було встановлено раніше, стаття 43 Договору про ЄС (ДЄС) створила юридичну основу для безпосередньої залученості Союзу до різного роду цивільних і військових операцій. Відправною точкою ЄС як військового гравця став Маастрихтський договір 1992 року, в якому було зазначено «можливе формування спільної оборонної політики, яка з часом може призвести до спільної оборонної політики» [3]. Після результатів британсько-французького саміту в Сен-Мало 1998 року Президент Європейської Комісії та глави держав-членів ЄС заявили на Європейській раді в Кельні 1999 року, серед іншого, що «Союз повинен мати здатність до автономних дій, підтриманих збройними силами, які заслуговують на довіру, засобами прийняти рішення про їх використання та готовністю це зробити, щоб реагувати на міжнародні кризи» [4]. Варто згадати, що важливим елементом безпекової політики ЄС був також Західноєвропейський Союз [5, с. 152–160]. Згодом Спільна безпекова та оборонна політика набула чинності в 1999 році як частина Спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС [6, с. 396].

За цей час ЄС провів військові операції в Північній Македонії в рамках операції *CONCORDIA* в 2003 році, Боснії та Герцеговині в рамках операції *EUFOR ALTHEA* в 2004 році, в Судані в рамках операції *AMIS II* в 2005–2006 рр., тощо [6, с. 397]. Тим самим він довів, що має військову структуру та оперативну спроможність проводити операції за межами європейської території, тому ЄС тепер можна вважати військовим гравцем. Більше того, на думку Перссон Е., «розвиток ЄС у питаннях безпеки та оборони протягом останніх років вказує на те, що ЄС як міжнародна організація порушив традиційну монополію ООН, і певною мірою НАТО і, можливо, Африканського Союзу, як військовий актор в цій сфері» [7, с. 23].

Військові операції ЄС здійснюється згідно з мандатом, ухваленим Європейською Радою. Таким чином, основним правовим інструментом для кожної військової операції ЄС є рішення Ради, ухвалене на основі ст. 43 ДЄС у поєднанні зі ст. 28 ДЄС. Відповідно до ст. 31 ДЄС Рада приймає рішення одноголосно з можливістю утриматися [2]. Варто погодитись з Наерт Ф., який зазначає, що «рішення Ради – це не просто колективне рішення, ухвалене державами-членами, це акт Союзу» [8, с. 10]. Таким чином, в рамках військової операції ЄС виступає як окремий суб'єкт, а не як окремі держави, тому важливим є дослідити застосування норм МГП до такого суб'єкта.

Європейський Союз наділений своєю міжнародною правосуб'єктністю, яка відрізняється від держав-членів, що передбачено, зокрема статтею 47 ДЄС [2]. Відповідно до рішення Міжнародного Суду ООН у справі «Відшкодування за травми, заподіяні на службі в ООН» 1948 року, «міжнародна правосуб'єктність – це здатність нести права та обов'язки згідно з міжнародним правом» [9]. Розас А. зазначає, що «Суд ЄС неодноразово підтверджував, що норми міжнародного звичаєвого права також є джерелом права ЄС» [10, с. 130]. Наприклад, у справі «*Racke GmbH & Co. v Hauptzollamt Mainz*» суд ЄС вказав, що «ЄС має поважати міжнародне право… Вимагається, таким чином, дотримуватись норм міжнародного звичаєвого права…» [11].

Погоджуємось з Фалко В., яка зазначає, що це є важливим у контексті застосування норм МГП Європейським Союзом як таким (військового суб'єкта, відмінного від держав-членів, що надають свої війська), адже регіональні та міжнародні організації не мають права ставати учасниками договорів у сфері МГП [12, с. 8]. Військові операції ЄС здійснюються військами, наданими у розпорядження державами-членами ЄС і державами, що не є членами ЄС, отже, ці держави мають власні зобов'язання згідно з МГП. Усі держави-члени ЄС приєднались до Женевських конвенцій 1949 року та Додаткових протоколів 1977 року [13]. Проте, наприклад, Туреччина, яка брала участь у операції ЄС в Конго, не приєдналась до Додаткових протоколів [14, с. 146]. Отже, під час цієї операції Європейського Союзу збройні сили Туреччини не були зобов'язані виконувати положення Додаткових протоколів. Тому важливими виступають норми звичаєвого права, а саме такими ЄС визнає норми Женевських конвенцій та Додаткових протоколів [15].

Європейський Союз не може бути стороною збройного конфлікту, адже такими визнаються лише держави згідно з статтею 2 Женевських конвенцій 1949 року [16]. З цим не погоджується Наерт Ф., який зазначає, що «одним із наслідків міжнародної правосуб'єктності ЄС є те, що ЄС можна вважати стороною збройного конфлікту, навіть якщо його держави-члени такими не вважаються» [8, с. 20]. Окрім цього, у заключній декларації по результатах головування Іспанії у Раді в 2002 році вказано, що ««повага до МГП має значення в операціях під проводом ЄС, коли ситуація, в якій вони діють, є збройним конфліктом, стороною якого є сили ЄС» [17]. Отже ЄС визнав, що міжнародне гуманітарне право застосовується, якщо сили під проводом ЄС стають стороною конфлікту, і таким чином також визнав, що очолювані ЄС сили можуть стати стороною конфлікту. Проте, в тій же декларації зазначається, що «відповідальність за дотримання МГП, у випадках, коли воно застосовується, під час операції під керівництвом Європейського Союзу, лежить насамперед на державах, до яких належать війська» [17].

З цього можна зробити висновок, що ЄС може бути стороною збройного конфлікту, проте основна відповідальність за дотримання норм МГП лежить на державах-членах, адже саме вони є сторонами Женевських конвенцій 1949 року. Важливо також зважати на те, який суб'єкт безпосередньо здійснює контроль над проведенням військових операцій. Як зазначає Званенбург М., той факт, що оперативний контроль над силами під проводом ЄС під час операції знаходиться в руках Командувача операції ЄС, а також той факт, що Комітет з політики та безпеки здійснює політичний контроль і стратегічне керівництво, може вказувати на те, що ЄС також повинен нести певний рівень відповідальності у випадку порушення норм МГП [18, с. 68]. У цьому контексті варто нагадати справу "*Al-Jedda v. the United Kingdom*" Європейського суду з прав людини, в якій судді визнали можливість спільного контролю, і, відповідно, відповідальності як держави, що відрядила збройні сили для участі в миротворчій операції, так і міжнародної організації [19]. Зважаючи на це, обґрунтованим є те, що на ЄС все одно покладається обов'язок дотримуватись норм міжнародного гуманітарного права. Крім того, ЄС може нести міжнародну відповідальність за порушення норм МГП під час військових операцій під приводом Союзу.

У праві ЄС прямо не закріплені норми МГП, окрім посилання на загальне міжнародне право як джерело права ЄС у статтях 3 (5) та 21 (1) ДЄС. З цього приводу Брезелін А. також зазначає, що ні у рішеннях ЄС про військові операції, ні в договорах з державами про залучення їх збройних сил до військових операцій немає посилання на МГП [20].

Разом з тим, ЄС погодив низку інструментів «м'якого права», що стосуються МГП. Важливим інструментом у цьому відношенні є «Керівні принципи ЄС щодо сприяння дотриманню міжнародного гуманітарного права» (далі – Керівні принципи), які були прийняті Радою ЄС. У цьому документі вказано, що «Європейський Союз заснований на принципах свободи, демократії, поваги до прав людини та основних свобод і верховенства права. Це включає сприяння дотриманню МГП» [21]. Однією з цілей Керівних принципів є «сприяння дотримання МГП третіми державами, та, у відповідних випадках, недержавними суб'єктами, які діють у третіх державах» [22]. В той же час, «хоча ті самі зобов'язання поширюються на

заходи, вжиті ЄС та його державами-членами для забезпечення дотримання норм МГП у їхній власній поведінці, у тому числі їхніми власними силами, такі заходи не охоплюються цими Керівними принципами» [21]. З цього можна зробити висновок, що хоча ЄС і не заперечує обов'язок Союзу та держав-членів у своїх операціях дотримуватись норм МГП, тим не менш Керівні принципи головною метою мають дотримання таких норм іншими суб'єктами. При цьому Фалко В. зауважує, що таке формулювання «визнає роль ЄС як військового гравця, здатного брати на себе зобов'язання за МГП» [12, с. 24].

Керівні принципи містять перелік інструментів, якими можуть користуватись інституції ЄС задля сприяння дотримання третіми державами і недержавними суб'єктами норм МГП, серед яких варто виділити наступні:

– політичний діалог з третіми державами, в межах якого ЄС повинен підіймати питання дотримання норм МГП під час збройних конфліктів, так і імплементацію норм МГП у мирні часи;

– демарші та публічні заяви у випадку порушення норм МГП під час збройних конфліктів;

– санкції та обмежувальні заходи як щодо держав, які порушують МГП, так і щодо індивідів;

– співпраця з іншими міжнародними організаціями, такими як ООН та МКЧХ;

– антикризові операції, включно зі збором доказів воєнних злочинів для їх подальшого використання в Міжнародному кримінальному суді (МКС);

– притягнення осіб до індивідуальної кримінальної відповідальності за воєнні злочини та співпраця з МКС у цій сфері;

– навчання військових, працівників правоохоронних органів та цивільних осіб щодо МГП;

– експорт зброї має відбуватись лише до тих держав, які дотримуються норм МГП [21].

Серед інших документів ЄС у сфері МГП варто виокремити «Проєкт Керівних принципів ЄС щодо захисту цивільного населення в антикризових операціях ЄС» 2010 року. Цей документ спрямований на захист цивільного населення у військових операціях ЄС. Наприклад стаття 7 передбачає, що «беручи до уваги свої зобов'язання згідно з національним і міжнародним правом, держави, що надають персонал, розгорнутий в операціях з врегулювання кризових ситуацій під проводом ЄС, повинні, зокрема, забезпечити моніторинг і звітність про ймовірні порушення прав людини, міжнародного гуманітарного або міжнародного кримінального права» [22]. Окрім того, «Керівні принципи ЄС щодо дітей у збройних конфліктах» 2008 року прямо посилаються на МГП як на джерело, яким керується ЄС у його діяльності щодо забезпечення захисту дітей, які постраждали від збройних конфліктів, і, крім того, згадується перелік відповідних договорів МГП [23].

Висновки. Проаналізувавши особливості імплементації та реалізації норм МГП у праві ЄС було встановлено, що особлива міжнародна правосуб'єктність Союзу призводить до того, що він наділений правами і обов'язками також і межах міжнародного гуманітарного права. Передбачена первинними джерелами права ЄС можливість проведення військових операцій означає, що він може виступати як окремий суб'єкт у збройному конфлікті. Проте, зважаючи на те, що більшість зобов'язань МГП поширюються, в першу чергу, на держави, основну відповідальність за дотримання МГП несуть держави-члени, які надають свої війська у розпорядження ЄС. Тим не менш, у випадку порушення норм МГП, яке сталось під оперативним командуванням ЄС останній може нести спільну міжнародну відповідальність з державами. Було також встановлено, що в праві ЄС не імплементовано норми МГП, окрім посилань міжнародне право як джерело права ЄС. Однак, джерела «м'якого права» ЄС вказують на те, що ЄС сприяє дотриманню МГП не лише державами-членами, але і третіми державами та недержавними суб'єктами, які залучені до збройних конфліктів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Макрон виступив за створення армії Євросоюзу, незалежної від США. *Укрінформ*. 2018. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2574429-makron-vistupiv-za-stvorenna-armii-evrosouzu-nezaleznoi-vid-ssa.html (дата звернення 12.05.2024).
2. Договір про внесення змін до Договору про ЄС та Договору про заснування ЄС. *Офіційний портал Верховної Ради України*. 2007. URL: https://infocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29057.pdf (дата звернення 12.05.2024).
3. Договір про Європейський Союз. *Офіційний портал Верховної Ради України*. 1992. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/about/text/slov_04.pdf (дата звернення 12.05.2024).
4. Presidency Conclusions reached on 3 and 4 June 1999 at the Cologne European Council. *European Council*. 1999. URL: https://www.consilium.europa.eu/media/21070/57886.pdf (date of access: 15.05.2024).
5. Микієвич М.М. Інституційне право Європейського Союзу у сфері зовнішньої політики та безпеки, Львів 2005, 416 с.
6. Zwanenburg M. Toward a more mature ESDP: Responsibility for violations of international humanitarian law by EU crisis management operations. *The European Union and crisis management : policy and legal aspects* / coord. by Steven Blockmans. 2008. P. 395-415.
7. Persson E. The Legal Framework of EU Military Operations with focus on International Humanitarian Law. Lund University, 2013. 68 p.
8. Naert F. The Application of Human Rights and International Humanitarian Law in Drafting EU Missions Mandates and Rules of Engagement. *International Institute for International Law Working Paper*. 2011. № 151. 25 p.
9. Reparation for Injuries Suffered in the Service of the United Nations. *ICJ*. 1948. URL: https://www.icj-cij.org/case/4 (date of access: 20.05.2024).
10. Rosas A. The European Court of Justice and Public International Law. *The Europeanisation of International Law* / ed. by Wouters J. T.M.C. Asser Press The Hague, 2008. P. 123–156.
11. A. Racke GmbH & Co. v Hauptzollamt Mainz. *ECJ*. 1998. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61996CJ0162 (date of access: 23.05.2024).
12. Falco V. Human rights and International Humanitarian law in the Common Security and Defence Policy: Legal Framework and Perspective for PMSC Regulations. EUI Working Papers. № 25. 2009. 31 p.
13. International Humanitarian Law. *European Commission*. URL: https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/what/humanitarian-aid/international-humanitarian-law_en#facts--figures (date of access: 28.05.2024).
14. Sari A., Wessel R.A. International Responsibility for EU military operations: Finding the EU´s place in the global accountability regime. *The EU's Role in Global Governance: The Legal Dimension* / ed. by Bart Van Vooren et al. Oxford University Press, 2012. P. 143–156.
15. Statement by Ms. Anna Sotaniemi, Legal Advider, Permanent Mission of Finland to the United Nations, on behalf of the European Union, UN 61st Session, VI Committee, Agenda Item 75: Status of the Protocols Additional to the Geneva Conventions of 1949 and relating to the protection of victims of armed conflicts. UNGA. 2006. URL: https://www.un.org/law/cod/sixth/61/summary.htm#75 (date of access: 28.05.2024).
16. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими. Офіційний сайт Верховної Ради України.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення 01.06.2024).
17. Presidency Conclusions Seville European Council 21 and 22 June 2002. European Commission. 2002. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/DOC_02_13 (date of access: 04.06.2024).
18. Zwanenburg M. The duty to respect International Humanitarian Law during European Union-led operations. *Human Rights in EU Crisis Management Operations: A Duty to Respect and to Protect?* / ed. by Sari A., Ramses A.W. CLEER Working Papers, 2012. P. 63–78.

19. Al-Jedda v. the United Kingdom. *ECtHR*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:[%22001-105612%22]%7D (Last accessed 06.06.2024).
20. Breselin A. Ensuring respect: The European Union´s guidelines on promoting compliance with international humanitarian law. Israel Law Review. Volume 43, Issue 2. 2010. P. 381–413.
21. EU guidelines on promoting compliance with IHL. *European Commission*. URL: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/04_hr_guidelines_humanitarian_en_0.pdf (date of access: 14.06.2024).
22. Draft Revised Guidelines on the Protection of Civilians in CSDP Missions and Operations. *Council of the European Union*. 2010. URL: https://www.coe-civ.eu/kh/draft-revised-guidelines-on-the-protection-of-civilians-in-csdp-missions-and-operations (date of access: 15.06.2024).
23. EU guidelines on children and armed conflict. *EUR-Lex*. 2015. URL: https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/children-s-rights-and-armed-conflict.html (date of access: 20.06.2024).

УДК 341.2
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/96

ДО ПИТАННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ЯК СУБ'ЄКТ АБСОЛЮТНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

ON THE ISSUE OF THE STATE AS A SUBJECT OF ABSOLUTE LIABILITY IN INTERNATIONAL LAW

Ходош В.В., аспірантка
Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України

Стаття присвячена дослідженню ролі держави в притягненні до абсолютної відповідальності в міжнародному праві. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю подальшого розвитку абсолютної відповідальності як такої, що може певною мірою нівелювати розрив між ризиками, які приносить науково-технічний прогрес суспільству, й соціально-економічними благами, що створюються завдяки цьому прогресу. Подальшого дослідження потребує, наприклад, питання суб'єкта відповідальності, що на разі не має єдиного підходу до вирішення. Це обумовлено, зокрема, фрагментацією міжнародно-правового закріплення норм абсолютної відповідальності, шляхом закріплення відповідних їх в галузевих конвенціях щодо конкретних видів небезпечної діяльності та розрізненням правових режимів притягнення до такої відповідальності. Доктрина міжнародного права також різниться у своїх підходах спираючись, зокрема, на національні правові традиції різних держав. Дана стаття, ґрунтуючись на аналізі конвенційних норм, розглядає державу як суб'єкта абсолютної відповідальності, а також визначає роль держави у чинних режимах відповідальності, відзначаючи при цьому, що навіть у випадках, коли держава не може бути безпосередньо притягнута до відповідальності, її роль все ще залишається ключовою для повноцінної реалізації закріплених норм. Таким чином, автор оглядає основні підходи до конвенційного закріплення різних суб'єктів абсолютної відповідальності в рамках певних галузей міжнародного права, а саме роль держави у кожному встановленому режимі; надається характеристика концепції суб'єкта відповідальності за правомірну діяльність, розробленого Комісією міжнародного права ООН. Підкреслюється, що абсолютна відповідальність не може бути повною мірою реалізована без покладення на державу певного обсягу зобов'язань.

Ключові слова: міжнародне право, держава, відповідальність держави, абсолютна відповідальність держави, правомірна діяльність, відповідальність за правомірну діяльність, цивільно-правова міжнародна відповідальність, транснаціональна шкода, оператор.

The article is devoted to the study of the role of the state in absolute liability in international law. The relevance of the research is determined by the need for further development of absolute liability. It can to fil in the gap between the risks that scientific and technological progress brings to society and the socio-economic benefits created thanks to this progress. For example, the question of the subject of liability, which currently does not have a single approach to solving, requires further research. This is due, in particular, to the fragmentation of the international legal establishment of the norms of absolute liability, by enshrining their corresponding ones in industry conventions regarding specific types of dangerous activities and distinguishing the legal regimes of such liability. The doctrine of international law also differs in its approaches based, in particular, on the national legal traditions of different states. This article, considers the state as a subject of absolute liability based on the analysis of conventional norms and defines the role of the state in the current regimes of responsibility, noting that even in cases when the state cannot be directly held responsible, its role is still remaining key for the full implementation of established norms. Thus, the author reviews the main approaches to the conventional establishment of various subjects of absolute liability within the framework of certain branches of international law, namely the role of the state in each established regime; a description of the concept of the subject of liability for legitimate activity, developed by the UN International Law Commission, is provided. It is emphasized that absolute liability cannot be fully implemented without imposing a certain amount of obligations on the state.

Key words: international law, state, international liability, absolute state liability, liability for lawful activity, operator, ultrahazardous activities, transborderary harm, acts not prohibited by international law.

Постановка проблеми. Абсолютна відповідальність має особливу правову природу, що зумовлює відмінності її принципів міжнародно-правового регулювання від принципів загальної міжнародної відповідальності. Однією із таких особливих рис абсолютної відповідальності – є її особливий суб'єктний склад, який, в свою чергу, може відрізнятися в залежності від конкретної сфери міжнародних правовідносин застосування відповідальності та конкретного її міжнародно-правового регулювання. Проблема суб'єкта абсолютної відповідальності є також однією із причин тривалої кодифікації та уніфікації даного комплексу норм, адже загальне небажання основних держав-походження небезпечної діяльності брати на себе додаткові зобов'язання з невичерпного переліку видів правомірної діяльності, пов'язаної із ризиком задання транскордонної шкоди, суперечить поглядам тих держав, що потенційно можуть зазнати негативних наслідків від такої діяльності. У світлі швидкого технологічного прогресу та активного впровадження таких видів діяльності, що пов'язані із ризиком завдання транскордонної шкоди, все гострішою постає необхідність вироблення міжнародним співтовариством єдиного підходу до питання суб'єкта відповідальності.

Стан опрацювання проблематики визначення суб'єкта абсолютної відповідальності значною мірою обумовлено тенденцією до закріплення норм абсолютної відповідальності в різногалузевих міжнародно-правових актах. Наразі висвітлення питання суб'єкта абсолютної відповідальності здебільшого здійснюється в рамках дослідження режимів відповідальності певного виду небезпечної діяльності, зокрема в працях Стельмах О.С., Крупки Ю.М., Міщука В.В., Медведєвої М.О. та інших, що обумовлює відсутність у національній доктрині міжнародного права системного висвітлення даного аспекту. Серед зарубіжних вчених ця проблематика знаходить своє відображення в дослідженнях Хуліо Барбози та Луїса Голді, проте у зв'язку із нагальною потребою синхронного розвитку абсолютної відповідальності в міжнародному праві та науково-технічного прогресу, ці роботи також потребують подальшого розвитку.

Метою статті є визначити обсяг зобов'язань держави в сфері міжнародно-правової відповідальності в абсолютній міжнародно-правовій відповідальності, проаналізувавши наявні підходи до визначення держави як суб'єкта абсолютної відповідальності та встановити значення і наслідки можливого конвенційного закріплення держави як єдиного суб'єкта такої відповідальності

Виклад основного матеріалу. Абсолютна відповідальність за своєю природою є відповідальністю за правомірну діяльність, що пов'язана із ризиком заподіяння шкоди, тобто щодо якої можна обґрунтовано спрогнозувати настання шкоди, проте суспільна корисність від неї значно вища. Цей вид відповідальності відрізняється від класичної формули відповідальності в міжнарод-

ному праві не тільки відсутністю міжнародного правопорушення як підстави її настання, а й унікальним для міжнародного публічного права визначенням суб'єкта. Через розгалуження міжнародно-правового регулювання питання абсолютної відповідальності, визначення її суб'єктного складу значно різниться залежно від конкретної сфери застосування. На підставі аналізу міжнародно-правового регулювання питань встановлення абсолютної відповідальності можна виділити такі основні підходи до визначення її суб'єкта: а) єдиним її суб'єктом є держава; б) суб'єктом відповідальності встановлено безпосередньо «оператора»; в) держава може бути залучена як додатковий суб'єкт відповідальності.

Підхід визначення держави як безпосереднього суб'єкта абсолютної відповідальності зустрічається досить нечасто, а саме: стаття II Конвенції про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами 1972 р. (далі Конвенція 1972 р.) передбачає: «запускаюча держава несе абсолютну відповідальність за виплату компенсації за шкоду, завдану її космічним об'єктом на поверхні землі або повітряному судну в польоті» [1]. Щодо норм Конвенції 1972 р. варто підкреслити, що чимало науковців висловлюють зауваги щодо актуальності даного підходу до визначення суб'єктів відповідальності, так як він не враховує можливості запуску космічних об'єктів іншими, ніж держава, суб'єктами. Так, О.С. Стельмах було зазначено, що «основний масив норм, які формують інститут відповідальності в цій галузі міжнародного права, був розроблений ще на початку космічної ери, то залишаються не повністю врахованими особливості відповідальності таких суб'єктів космічної діяльності, як міжнародні міжурядові організації та приватні оператори» [2, с. 185]. Тож існування механізму притягнення держави до відповідальності за шкоду завдану космічними об'єктами можна вважати певною мірою застарілим конструктом, який значно ускладнює практичне відшкодування такої шкоди. Сьогодні велика кількість запусків і космічних місій здійснюються приватними компаніями, такими як SpaceX, Blue Origin, OneWeb та інші. Проте, навіть у випадку приватних запусків, відповідальність за шкоду, завдану їх космічними об'єктами, все одно покладається на державу, в той час як основний прибуток від такої діяльності отримує оператор.

Також, як приклад абсолютної відповідальності, деякі науковці, зокрема В.Н. Денисов [3, с. 15], наводять положення ч. 3 ст. 110 Конвенції ООН з морського права 1982 р. (далі Конвенція ООН 1982 р.), що передбачає обов'язок держави відшкодувати шкоду, завдану внаслідок огляду судна за необґрунтованою підозрою, якщо таке судно не вчинило жодних протиправних дій [4]. Проте, на нашу думку, характер даних норм не має рис абсолютної відповідальності в розумінні її як відповідальності за правомірну діяльність. Така діяльність передбачає чотири елементи: а) вона не заборонена міжнародним правом; б) передбачає ризик заподіяння значної шкоди; в) завдана шкода має бути транскордонною; та г) транскордонна шкода має бути спричинена такою діяльністю через її фізичні наслідки [5, с. 62]. Комісія міжнародного права ООН розглядає «транскордонну шкоду» як усталене поняття міжнародного права охорони навколишнього середовища, що означає шкоду, «завдану особам, майну або навколишньому середовищу на території або інших місцях, що перебувають поза юрисдикцією держави-походження» і включає в себе тільки реально завдану шкоду (фізичні наслідки діяльності), не передбачаючи компенсацію упущеної вигоди, а саме: втрату життя або тілесні ушкодження; втрату або пошкодження майна, включаючи майно, яке є частиною культурної спадщини; втрату або збиток через погіршення навколишнього середовища; витрати на розумні заходи відновлення власності або навколишнього середовища, включаючи природні ресурси; витрати на розумні заходи реагування [5, с. 64]. Отже, на себе звертає увагу та обставина, що шкода, за яку має настати абсолютна відповідальність, повинна мати транскордонний характер і фізичне втілення, через що компенсація упущеної вигоди є неможливою.

Що ж стосується наведеної статті Конвенції ООН 1982 р., то виникає питання про відповідність характеру завданої шкоди та діяльності, якою вона здійснюється, вказаним ознакам. Звісно, діяльність із реалізації державою «права на візит» не є забороненою міжнародним правом, проте не можна вважати її такою, що пов'язана із ризиком завдання транскордонної шкоди безпосередньо, адже юридична природа вказаних норм Конвенції ООН 1982 р. пов'язана із здійсненням державою заходів протидії злочинам, що переслідуються під універсальною юрисдикцією. І хоча така відповідальність за своїм характером має риси об'єктивної, тобто такої, де має значення тільки встановлення причинно-наслідкового зв'язку між завданою шкодою і діяльністю, все ж, на наш погляд, положення ч. 3 ст. 110 Конвенції ООН 1982 р. не належить до джерел міжнародно-правового регулювання абсолютної відповідальності.

Таким чином можемо констатувати, що у міжнародному праві не є поширеним сприйняття держави в якості безпосереднього суб'єкта абсолютної відповідальності. Можна виділити декілька причин панування такого підходу, зокрема, незацікавленість держав у взятті на себе такого комплексу відповідальності, оскільки масштаб шкоди, за яку її може бути накладено, є мало прогнозованим і її співвідношення із економічними вигодами може бути непропорційним. Незважаючи на загальні соціально-економічні переваги, які така діяльність може приносити для держави загалом, найбільшу економічну зацікавленість, все ж таки, має так званий «оператор». Слід наголосити, що Комісія міжнародного права ООН пропонує його визначати за функціональною ознакою, тобто встановлювати, хто безпосередньо контролював здійснення діяльності, яка призвела до настання негативних наслідків. Термін «оператор», хоч і не має загальновживаного для міжнародного права визначення, проте може використовуватися в розумінні того суб'єкта, що здійснював економічний, юридичний чи фактичний контроль над небезпечною діяльністю у момент настання забруднення [5, с. 71]. Таким чином принцип «забруднювач платить», як фундаментальний для всього міжнародного права охорони навколишнього середовища в рамках якого переважно закріплюються норми абсолютної відповідальності, знаходить своє відображення і у загальній тенденції покладення відповідальності на оператора. Адже той, хто створив високі ризики для отримання економічної вигоди, повинен нести тягар будь-яких негативних наслідків такої діяльності.

Примітно, що подібний підхід обумовлений також прагненням держав реалізувати компенсаційну функцію абсолютної відповідальності та забезпечити полегшений й швидкий доступ постраждалих до відшкодування завданої шкоди. Саме з метою реалізації цієї функції, конвенційне закріплення переважно передбачає її покладення на оператора небезпечної діяльності через встановлення механізму притягнення до цивільної відповідальності. Зокрема, можемо навести наступні приклади такого міжнародно-правового врегулювання. Так, у ст.ст. 6 та 7 Конвенції про цивільну відповідальність за шкоду заподіяну небезпечною для навколишнього середовища діяльністю 1993 р. (далі – Конвенція Лугано 1993 р.) відповідальність покладається на оператора небезпечної діяльності за шкоду, заподіяну такою діяльністю в результаті інцидентів, що мали місце під час або протягом періоду, коли ним здійснювався контроль за цією діяльністю, а також на оператора місця постійного зберігання відходів, коли стане відомо про шкоду заподіяну відходами розміщеними на цьому місці [6].

Також, в ст. III Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою (замінена Протоколом 1992 р.) (далі Конвенція 1992 р.) закріплюється відповідальність власника судна (який, в даному разі, виступає оператором небезпечної діяльності, а саме транспортування нафти), з моменту інциденту або, якщо інцидент складається з низки пригод, з моменту першої пригоди, за будь-яку шкоду від забруднення, заподіяну судном в результаті інциденту. В свою чергу, в ст. IV цієї ж Конвенції встановлюється солідарна відповідальність власників суден за всю сукупність збитків для інцидентів, де задіяно декілька суден. Водночас, якщо власником комерційного судна виступає держава, тоді згідно ст. XI Конвенції 1992 р., вона відмовляється від усіх засобів захисту, заснованих на її статусі суверенної держави, передбачаючи ст. IX можливість звернення за захистом до національних судів держави-учасниці конвенції, у випадку заподіяння шкоди у межах її юрисдикції [7]. Отже, якщо говорити про відповідальність за шкоду від забруднення нафтою, то в повному обсязі вона покладається на державу тоді, коли вона діяла у статусі оператора небезпечної діяльності.

Водночас, маємо звернути увагу, на неможливість повноцінного функціонування згаданих конвенційних механізмів без покладення певних зобов'язань на державу. Наприклад, державі належить комплекс обов'язків, спрямованих на забезпечення реалізації превентивної та компенсаційної функції абсолютної відповідальності. Зокрема, на держави покладаються обов'язки щодо стандартизації, ліцензування та страхування такої діяльності, а також держави зобов'язані забезпечити рівний доступ до власних судових систем для всіх осіб, що постраждали унаслідок такої небезпечної діяльності. Такі зобов'язання знайшли вираження у: ст.ст. 12, 16 Конвенції Лугано 1993 р., згідно яких на держави покладено зобов'язання встановити заходи інформування населення, а також гарантувати участь операторів у заходах фінансового забезпечення або іншим чином забезпечити виплату оператором компенсації у випадку настання «інциденту» відповідно до вимог внутрішнього законодавства [6]; ст.ст. 7 та 9 Конвенції 1992 р., де, в свою чергу, встановлено зобов'язання держави щодо сертифікації судна, тобто посвідчення наявності страхового забезпечення в оператора, а також закріплення на рівні національних правових систем порядку здійснення такої сертифікації, згідно з вимогами Конвенції та забезпечення наявності юрисдикції у національних судах для розгляду позовів щодо компенсації шкоди у рамках Конвенції [7].

Окремо варто звернути увагу на можливість залучення держави як додаткового суб'єкта абсолютної відповідальності, що передбачається ст. 3 Конвенції 31 січня 1963 р., що доповнює Паризьку конвенцію від 29 липня 1960 р., так званої Додаткової Брюссельської конвенції, де встановлюється обмеження відповідальності оператора та компенсація з публічних фондів держави суми збитку за встановленою формулою [8]. Такий підхід обумовлений природою об'єкта діяльності, щодо якої здійснюється врегулювання – ядерної енергії, й обумовлений необхідністю забезпечення справедливого розподілу наявних ризиків та компенсації.

Останній підхід визначення суб'єкта абсолютної відповідальності знайшов своє відображення в кодифікаційній роботі Комісії міжнародного права ООН. Так, в проекті Принципів розподілу збитків у разі заподіяння транскордонної шкоди небезпечними видами діяльності була передбачена відповідальність оператора як основного відповідача у випадках настання транскордонної шкоди та можливість залучення держави як додаткового суб'єкта відповідальності, а також покладення на неї обов'язків щодо забезпечення доступу до компенсації для потерпілих, надання судовим та виконавчим органам відповідної юрисдикції, а потерпілим – доступу до засобів правового захисту на рівні з громадянами; держави, згідно проекту Принципів, також мають нести відповідальність щодо неналежного виконання своїх зобов'язань превентивного характеру в порядку, вставленому нормами загального міжнародного права [5, с. 56–59]. Ці положення видаються найбільш раціональними для встановлення компромісу у питанні кодифікації норм відповідальності за правомірну діяльність. Однак, чинний статус проекту Принципів вказує на те, що держави так і не поспішають взяти на себе зобов'язання субсидіарного суб'єкта відповідальності, що значно ускладнює подальший розвиток інституту абсолютної відповідальності в міжнародному праві.

Висновки. Міжнародно-правове регулювання передбачає випадки конвенційного закріплення держави у ролі безпосереднього суб'єкта абсолютної відповідальності. Різні форми та ступені відповідальності держави варіюються від Конвенції про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами 1972 р., де відповідальність держави є основною, до конвенцій щодо шкоди, заподіяної ядерними і нафтовими забрудненнями, де держава несе субсидіарну відповідальність. Водночас, найбільш вживаним підходом до закріплення абсолютної відповідальності є визнання її єдиним суб'єктом операторів діяльності, з одночасним закріпленням за державами зобов'язань іншого роду. Ці зобов'язання полягають у тому, що держави, якщо вони самі не є операторами, повинні забезпечити швидку та адекватну компенсацію жертвам-нерезидентам, зокрема шляхом внесення змін до національного законодавства для адаптації своїх внутрішніх правових систем до вимог міжнародного права аби надати жертвам рівний із громадянами доступ до національних судів та адекватні засоби правового захисту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами від 29.03.1972 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_126/conv#Text (дата звернення: 23.04.2024).

2. Стельмах О.С. Міжнародно-правовий режим безпеки дослідження і використання космічного простору в мирних цілях : дис. … к.ю.н. : 12.00.11. Київ, 2016. 276 с.

3. Денисов В.Н. Абсолютна відповідальність. Енциклопедія міжнародного права : У 3 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко, В.Н. Денисов (співголови) та ін. Київ, 2014. Т. 1. А–Д. С. 15.

4. United Nations Convention on the Law of the Sea. URL: https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

5. Draft principles on the allocation of loss in the case of transboundary harm arising out of hazardous activities, with commentaries. *Report of the International Law Commission on the work of its fifty-eight session*. UN. New Yokr, 2006. P. 59–90.

6. Convention on Civil Liability for Damage Resulting from Activities Dangerous to the Environment, 21.06.1993. URL: https://rm.coe.int/168007c079 (дата звернення 20.04.2024).

7. Зведений текст Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою 1992 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_839#Text (дата звернення: 23.04.2024).

8. Convention of 31 January 1963 Supplementary to the Paris Convention of 29 July 1960. URL: https://legalinstruments.oecd.org/public/doc/197/197.en.pdf (дата звернення: 23.04.2024).

РОЗДІЛ 11
ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/97

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ АКТІВ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

PROBLEMATIC ASPECTS OF PREPARATION OF ACTS OF THE HEAD OF STATE IN DEFENSE SECTOR OF UKRAINE

Дідовець Ю.В., Заслужений юрист України,
провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу військово-правових проблем науково-дослідного управління проблем ресурсного забезпечення у воєнній сфері, сфері оборони та військового будівництва Центру воєнно-стратегічних досліджень
Національний університет оборони України

Чухрай І.Ю., головний науковий співробітник науково-дослідного відділу військово-правових проблем науково-дослідного управління проблем ресурсного забезпечення у воєнній сфері, сфері оборони та військового будівництва Центру воєнно-стратегічних досліджень
Національний університет оборони України

Риндич Д.С., старший науковий співробітник науково-дослідного відділу військово-правових проблем науково-дослідного управління проблем ресурсного забезпечення у воєнній сфері, сфері оборони та військового будівництва Центру воєнно-стратегічних досліджень
Національний університет оборони України

Вторгнення російської федерації в Україну виявило системні недоліки в національному законодавстві, що регулює сферу оборони. Затримка з проведенням загальної мобілізації, введенням правового режиму воєнного стану попри триваючу збройну агресію, свідчить про неефективність механізмів прийняття рішень в оборонній сфері. Чинна процедури видання актів Глави держави, якими оформлюються його рішення, не дозволяють своєчасно реагувати на виклики національній безпеці. Отже, дослідження процедури видання актів Глави держави у сфері оборони України є надзвичайно актуальним в безпекових умовах, що склалася. Метою статті є дослідження чинної процедури видання актів Президента України у сфері оборони України, виявлення її недоліків та надання пропозицій щодо шляхів їх усунення. Методи, які використовувались для досягнення поставленої мети: порівняльний, формально-юридичний, аналізу і синтезу. Вивчено процедуру видання актів Президента України, що врегульовано Законом України «Про правотворчу діяльність» та Положенням про порядок підготовки та внесення проектів актів Президента України, затвердженим Указом Президента України від 15.11.2006 року № 970/2006. Визначено основні етапи підготовки актів Глави держави згідно з законодавчою, а також підзаконною процедурами регулювання. Встановлено, що досліджені правові акти не враховують механізм розробки та прийняття актів Глави держави про введення в дію рішень Ради національної безпеки і оборони України, а також – не конкретизовано питання так званої «контрасигнації» актів Президента України. З'ясовано, що у законодавстві України відсутнє чітке розмежування переліку питань, що можуть бути врегульовані шляхом видання указів та розпоряджень, наказів та директив. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення законодавства України шляхом викладення в новій редакції Положення про порядок підготовки та внесення проєктів актів Президента України, надано рекомендації щодо його структури.

Ключові слова: Президент України, акти Глави держави, процедура видання актів, правотворчість.

The russian federation's invasion of Ukraine exposed systemic flaws in national defense legislation. Delays in implementing general mobilization, the introduction of martial law, demonstrate the ineffectiveness of decision-making mechanisms in the defense sphere. The current procedure for issuing acts of the Head of State, which formalizes such decisions, does not allow for timely responses to national security challenges. Therefore, studying the procedure for issuing acts of the Head of State in the defense sphere of Ukraine is highly relevant in the current security environment. The purpose of this article is to examine the current procedure for issuing acts of the President of Ukraine in the defense sphere of Ukraine, identify its shortcomings, and provide suggestions for ways to eliminate them. The methods used to achieve the set goal: comparative, formal-legal, analysis, and synthesis. The procedure for issuing acts of the President of Ukraine, which is regulated by the Law of Ukraine "On Lawmaking Activities" and the Regulation on the Procedure for Preparing and Submitting Draft Acts of the President of Ukraine, approved by Decree of the President of Ukraine of November 15, 2006 No. 970/2006, was studied. The main stages of preparation of acts of the Head of State by the legislative and by-law regulatory procedure are defined. It was established that the researched legal acts do not take into account the mechanism of development and adoption of acts of the Head of State on the implementation of decisions of the National Security and Defense Council of Ukraine, and the issue of the so-called "countersignature" of acts of the President of Ukraine is not specified. It was found that the legislation of Ukraine lacks a clear demarcation of the list of issues that can be regulated by issuing decrees and orders, instructions, and directives. Proposals for improving the legislation of Ukraine by introducing a new version of the Regulation on the procedure for preparing and submitting draft acts of the President of Ukraine were formulated, and recommendations were made regarding its structure.

Key words: President of Ukraine, acts of the Head of State, procedure for issuing acts, law-making.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення росії на територію України продемонструвало інституційну неготовність до адекватної та оперативної реалізації оборонних норм Основного Закону України. Незважаючи на десятирічну триваючу збройну агресію та нарощування військ противника на кордоні напередодні 24 лютого 2022 року, такі важливі превентивні рішення як загальна мобілізація були прийняті із запізненням.

Аналіз виданих актів Глави держави у визначеній сфері наводить на думку, що недосконалий механізм їх прийняття коштує дорогоцінного часу, необхідного для завдання стрімкої відсічі на полі бою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Процедура видання актів Президента України у сфері оборони не були предметом комплексного дослідження вітчизняних науковців. Окремі аспекти цієї проблематики знайшли відображення в наукових працях таких дослідників: Берназюк І.М., Котляренка О.П., Коропатніка І.М., Мельника С.М., Остапенко А.І., Пашинського В.Й., Тополюцького В.В., Скоморохи Т.В., Харченко Н.П. тощо.

Метою статті є дослідження чинної процедури видання актів Глави держави у сфері оборони України, виявлення її недоліків та надання пропозицій щодо шляхів їх усунення.

Виклад основного матеріалу. Для з'ясування правової природи та процедури прийняття актів Глави держави у сфері оборони України варто проаналізувати законодавчу процедуру оформлення його рішень у формі відповідного акту Президента України.

Процедура прийняття актів Глави держави регулюється Конституцією України [1], Законами України «Про оборону України» [2], «Про національну безпеку України» (далі – Закон) [3], «Про правотворчу діяльність» [4], та Положенням про порядок підготовки та внесення проєктів актів Президента України, що затверджене Указом Президента України від 15 листопада 2006 року №970/2006 (далі – Положення) [5].

Президент України володіє широкими повноваженнями у сфері оборони, включаючи право видавати укази, розпорядження (стаття 106 Основного Закону України [1], стаття 6 Закону України «Про оборону України» [2], стаття 13 Закону [3]), накази і директиви (стаття 6 Закону України «Про оборону України» [2], стаття 13 Закону [3]).

У національній правовій доктрині, процедура підготовки та видання актів Президента України є складовою «нормотворчої функції Президента України», до якої за думкою Пашинського В.Й. належать такі повноваження:

підписання законів, прийнятих Верховною Радою України;

скасовувати закони, прийняті Верховною Радою України (за винятком законів про внесення змін до Конституції України), з наступним поверненням їх на повторний розгляд до Верховної Ради України (право вето);

видання указів і розпоряджень, які є обов'язковими до виконання на території України, зокрема актів із питань мобілізаційної підготовки та мобілізації, указів про введення у дію рішень Ради національної безпеки й оборони України (наприклад, про утворення Ставки Верховного Головнокомандувача, її персонального складу);

право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України;

видання наказів і директив із питань оборони та інше [6, с. 62].

Нормотворцями достатньо спірно здійснено розмежування повноважень Глави держави України щодо видання тих чи інших актів у сфері оборони.

Так, у пункті 4 частини першої статті 13 цього Закону прямо визначено, що Президент України видає укази і розпорядження з питань національної безпеки і оборони, які є обов'язковими до виконання на території України, та акцентовано, що зокрема указами Президента України затверджуються Стратегія національної безпеки України, Стратегія воєнної безпеки України, інші стратегії, доктрини, концепції, якими визначаються актуальні загрози національній безпеці, основні ключові напрями і завдання державної політики у сферах національної безпеки і оборони, розвитку сектору безпеки і оборони.

Водночас прямо визначений у цьому пункті перелік питань у сфері оборони, що врегульовуються указами не є вичерпним, так, наприклад, у пункті 13 цієї ж частини Глава держави приймає рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні (пункт 13 частини першої статті 13 Закону [3]), що втілюється у формі Указу Президента України, без видання такого акту саме тільки рішення не створює юридичних наслідків.

Крім того, у пункті другому цієї ж частини статті також визначено «відкрите» коло питань, що можуть бути урегульовані наказами і директивами, на що вказує конструкція «у тому числі», що вживається з метою перелічення додаткових елементів.

Питання, що можуть бути врегульовані указами та розпорядженнями, розмежовано більш конкретно в Положенні. Разом з тим, приписи Положення не здійснюють диференціацію переліку питань, що врегульовуються шляхом видання наказів та директив, та видаються Президентом України як Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України.

Аналіз приписів Положення дозволяє виділити такі основні етапи підготовки актів Президента України:

1) нормотворча пропозиція (ініціатива);

2) рішення Президента України про доцільність підтримки нормотворчої пропозиції (ініціативи) та підготовку проєкту акта;

3) підготовка тексту проєкту акта;

4) юридична експертиза проєкту акта;

5) реєстрація та опрацювання в Офісі Президента України;

6) підписання актів Президентом України;

7) набрання актом чинності.

Першим етапом підготовки проєктів актів Президента України є внесення нормотворчої пропозиції (ініціативи). Нормотворча пропозиція (ініціатива) може бути внесена Президентом України, Кабінетом Міністрів України, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, керівником Офісу Президента України, його заступниками, секретарем Ради національної безпеки і оборони України, радниками Президента України, консультативними, дорадчими та іншими допоміжними органами і службами, утвореними Президентом України тощо.

Наступним етапом здійснюється написання тексту, до якого додається пояснювальна записка, довідкові та аналітичні матеріали, а також за потреби: довідка про погодження проєкту, фінансово-економічне обґрунтування можливих витрат, експертний висновок Міністерства юстиції України щодо відповідності проєкту acquis communautaire, візи відповідних посадових осіб.

Внесені проєкти актів Президента України реєструються та опрацьовуються в Офісі Президента України (застосовується аналогія права) в порядку, що затверджується Главою Офісу Президента України, за результатами чого здійснюється його візування визначеними посадовими особами.

Надалі, після підпису Президента України акти набирають чинності з дня їх оприлюднення [5].

Наявний механізм прийняття актів Глави держави, на нашу думку, варто розглядати в більш ширшому сенсі, ніж визначено в цьому Положенні, оскільки прийняття деяких актів Президента України не закінчується їх підписанням. Так, наприклад, такі рішення у сфері оборони як оголошення загальної або часткової мобілізації оформлюється указами Президента та підлягають подальшому затвердженню законом.

Зазначеним Положенням також не враховано особливості процедури прийняття Указів Президента України про введення в дію рішень Ради національної безпеки і оборони України.

Окрім цього, Положенням не впорядковано питання оприлюднення та набрання чинності актів Глави держави. Зазначені питання врегульовано окремим Порядком офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності, затвердженим Указом Президента України від 10.06.1997 № 503/97 [7], хоча вони, на нашу думку, знаходяться в одному полі правового регулювання.

Варто зауважити, що у визначеній Положенням процедурі прийняття актів не конкретизовано питання так званої «контрасигнації» актів Президента України. Конституцією України передбачено, що видані главою держави в межах повноважень, передбачених пунктами 18 та 21 частини першої статті 106 Конституції України, акти скріплюються підписами Прем'єр-міністра України та міністра, відповідального за такий акт та його виконання [1]. Питання недосконалості правового регулювання інституту контрасигнації у своїх роботах неодноразово підкреслював Совгиря О.В. [8, с. 69].

Окрім зазначеного, Положення не приведено у відповідність до існуючої системи органів влади, зокрема, деякі завдання покладено на посадових осіб Секретаріату Президента України, що може призвести до відсутності юридичних підстав притягнення до відповідальності за його невиконання.

Отже, процедура прийняття актів Президента України є складною та тривалою. Вона передбачає участь Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради України та Ради національної безпеки і оборони України. Однак, така процедура є необхідною для забезпечення належного балансу між інтересами Президента України та інтересами інших органів державної влади, що є можливим після його актуалізації з безпековими викликами сьогодення.

З прийняттям 24 серпня 2023 року Закону України «Про правотворчу діяльність» [4] та подальшим майбутнім введенням його в дію через один рік з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні, порядок опрацювання деяких актів Президента України у сфері оборони підлягає докорінній зміні.

Відповідно до частини 3 статті 29 цього закону, розробка проєкту нормативно-правового акту включає такі етапи:

1) опрацювання тексту проєкту акта, пояснювальної записки та інших супровідних документів до нього;

2) здійснення оцінки впливу проєкту акта на суспільні відносини з викладенням її результатів у пояснювальній записці;

3) здійснення оцінки відповідності проєкту акта зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції та праву Європейського Союзу (acquis ЄС);

4) організаційно-технічне забезпечення підготовки проєкту акта;

5) проведення публічних консультацій (у випадках, передбачених законом);

6) погодження проєкту акта з відповідними органами державної влади, органами місцевого самоврядування у випадках, встановлених законом.

Зазначена частина статті, на нашу думку, не повною мірою розкриває перелік етапів прийняття нормативно-правого акту та може бути доповнена такими етапами як прийняття проєкту нормативно-правового акту суб'єктом правотворчої діяльності та набрання ним чинності.

Разом з тим, згаданий закон прямо передбачає, що сфера його регулювання не поширюється на суспільні відносини щодо оголошення загальної або часткової мобілізації, введення в Україні або в окремих її місцевостях воєнного стану, оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань, здійснення повноважень у сфері національної безпеки і оборони, а також на правові акти, що не містять норм права, а саме на укази Президента України про введення в дію рішень Ради національної безпеки і оборони України. Отже, порядок видання актів Президента, що охоплює значущий перелік питань в оборонному секторі, залишається в межах регулювання Положення.

Законом також передбачено, що його дія не поширюється на здійснення повноважень у сфері національної безпеки і оборони, які, на нашу думку, включають питання видання наказів і директив у сфері оборони. Механізм оформлення наказів і директив також залишається за межами регулювання Положення про порядок підготовки та внесення проєктів актів Президента України як Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України.

Як слушно зауважив Котляренко О.П. «на сьогодні залишається не визначений Порядок підготовки та внесення проєктів актів Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України, що надає розробнику (Генеральному штабу Збройних Сил України) можливість визначати процедуру їх підготовки, погодження, оформлення та оприлюднення на "власний розсуд"» [9, с. 57].

Отже, процедура видання актів Президента України у сфері оборони залишається недосконалою і видання Закону України «Про правотворчу діяльність», який ще не набув чинності, не впорядковує це питання належним чином. Цей закон до того ж містить норми прямої дії, що виключають зі сфери його регулювання значну низку «оборонних» питань. Тобто, закон, на жаль, не враховує виклики безпекової ситуації, що склалися на сьогодні. Попри те, що закон ще не введений в дію, він, очевидно, вже потребує фахового перегляду.

Процедура видання актів Президента України, що передбачена Положенням потребує, на нашу думку, ґрунтовного перегляду, що можна здійснити шляхом викладення акта в новій редакції з урахуванням запропонованої нижче структури:

1. Рішення Глави держави, що оформлюються указами, розпорядженнями, наказами і директивами.
2. Суб'єкти внесення проєктів актів.
3. Вимоги до тексту проєкту акта та перелік і вимоги до пояснювальних, супровідних документів до нього.
4. Оцінки впливу проєкту акта на суспільні відносини з викладенням її результатів у пояснювальній записці.
5. Оцінка відповідності проєкту акта зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції та праву Європейського Союзу (acquis ЄС, за потреби).
6. Організаційно-технічне забезпечення підготовки проєкту акта.
7. Вимоги проведення публічних консультацій (у випадках, передбачених законодавством України).
8. Погодження проєкту акта з відповідними органами державної влади, органами місцевого самоврядування у випадках, встановлених законодавством України.
9. Подання на підпис проєкту акта.
10. Контрасигнація проєкту акта, у випадках, встановлених Конституцією України.
11. Порядок набрання ним чинності та оприлюднення акта.

Висновок. Дослідження процедури видання актів Глави держави у сфері оборони України показало, що у визначеній сфері правового регулювання Глава держави може приймами акти у формі указів, розпоряджень, наказів, директив тощо. Наявна процедура їх видання має ряд недоліків, а саме – недостатньо розмежовано повноваження щодо видання різних типів актів, не регламентовано процедуру прийняття деяких актів, наприклад, указів про введення в дію рішень Ради національної безпеки і оборони України, не враховано питання інституту контрасигнації актів Президента України тощо. Для вдосконалення чинної процедуру необхідно ввести зміни до законодавства України та розробити чіткий порядок прийняття різних видів актів Президента України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. No 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. No 30. Ст. 141.

2. Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 р. № 1932-XII / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text (дата звернення: 25.06.2024).

3. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text (дата звернення: 05.02.2024).

4. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text (дата звернення: 25.06.2024).

5. Положення про порядок підготовки та внесення проектів актів Президента України: Указ Президента України від 15.11.2006 р. № 970/2006 / Президент України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970/2006#Text (дата звернення: 25.06.2024).

6. Пашинський В.Й. Повноваження Президента України у сфері оборони держави. *Науковий вісник публічного і приватного права*. 2017. Т. 2, № 6. С. 59–63. URL: http://nvppp.in.ua/vip/2017/6/tom_2/13.pdf.

7. Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності: Указ Президента України від 10.06.1997 № 503/97 / Президент України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/503/97#Text (дата звернення: 05.02.2024).

8. Совгиря О.В. Інститут контрасигнування актів глави держави в Україні: правова природа та проблеми законодавчого регулювання. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки.* 2010. № 85. С. 66–70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Yur_2010_85_19.

9. Котляренко О.П. Характеристика змісту та обсягу повноважень Президента України як Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2022. № 2. С. 52–58. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/261612/258035.

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/98

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ОБОРОНИ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ШИРОКОМАСШТАБНОЇ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

THE ISSUES OF THE IMPLEMENTATION OF LEGISLATION IN THE DEFENSE SECTOR OF UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE LARGE-SCALE MILITARY AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION

Дідовець Ю.В., Заслужений юрист України,
провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу військово-правових проблем
науково-дослідного управління проблем ресурсного забезпечення у воєнній сфері, сфері оборони
та військового будівництва Центру воєнно-стратегічних досліджень
Національний університет оборони України

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних тем сьогодення, а саме – аналізу питань застосування оборонного законодавства України на початку широкомасштабної збройної агресії російської федерації. Нормативно визначений в Основному Законі України механізм протидії загрозі нападу або безпосередній збройній агресії наділяє Главу держави повноваженнями ініціювати та прискорювати оборонні процеси. Від своєчасності рішень Президента України у сфері оборони залежить захист суверенітету та територіальної цілісності країни. До таких рішень належать: введення воєнного стану, проведення загальної або часткової мобілізації, розгортання Збройних Сил України та інших законних військових формувань тощо. Незважаючи на наявність досліджень, питання застосування Главою держави законодавства у сфері оборони України в умовах широкомасштабної агресії залишається маловивченим. Метою статті є вивчення проблемних питання реалізації оборонного законодавства України на початку широкомасштабної збройної агресії російської федерації та визначити шляхи їх вдосконалення. Методи, які використовувались для досягнення поставленої мети: порівняльний, формально-юридичний, аналізу і синтезу, метод сходження від абстрактного д конкретного. У статті проаналізовано дев'ять виданих Главою держави в перший день вторгнення Указів, а саме – № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», № 65/2022 «Про загальну мобілізацію», № 66/2022 «Про використання Збройних Сил України та інших військових формувань», № 67/2022 «Про невідкладні заходи щодо фінансового забезпечення функціонування держави в умовах воєнного стану», № 68/2022 «Про утворення військових адміністрацій», № 69/2022 «Про загальну мобілізацію», № 70/2022 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 24 лютого 2022 року «Про введення в дію плану оборони України та Зведеного плану територіальної оборони України», № 71/2022 «Про використання Збройних Сил України та інших військових формувань», № 72/2022 «Про утворення Ставки Верховного Головнокомандувача». За результатами вивчення встановлено, що деякі акти Глави держави видано з перевищенням меж, наділених повноважень, а деякі – з прямим порушенням процедури їх видання, запропоновано шляхи вдосконалення законодавства України у сфері оборони.

Ключові слова: реалізація законодавства, Президент України, повноваження, оборона, воєнний стан, мобілізація, збройна агресія, укази Президента України.

This article is dedicated to addressing one of the most pressing issues of today, the analysis of the application of defense legislation of Ukraine at the beginning of the large-scale armed aggression of the Russian Federation. The mechanism for countering the threat of an attack or direct armed aggression, as defined in the Constitution of Ukraine, empowers the Head of State to initiate and accelerate defense processes. The protection of Ukraine's sovereignty and territorial integrity depends on the timeliness of the President's decisions in the defense sector. Such decisions include introducing of martial law, general or partial mobilization, deployment of the Armed Forces of Ukraine and other legal military formations, etc. Despite the existence of research, the issue of the Head of State's application of legislation in the field of defense of Ukraine in conditions of large-scale aggression remains poorly studied. The purpose of the article is to examine the problematic issues of the implementation of the defense legislation of Ukraine at the beginning of the large-scale armed aggression of the russian federation and to determine the ways of their improvement. Methods were used: comparative, formal-legal, analysis and synthesis, and method of ascent from the abstract to the concrete. The article analyzes nine Decrees issued by the Head of State on the first day of the invasion, namely – No. 64/2022 "On the introduction of martial law in Ukraine", No. 65/2022 "On general mobilization", No. 66/2022 "On concerning the use of the Armed Forces of Ukraine and other military formations", No. 67/2022 "On urgent action for financial support of the functioning of the state in conditions of martial law", No. 68/2022 "On the formation of military administrations", No. 69/2022 "On general mobilization", No. 70/ 2022 "On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated February 24, 2022 "On the implementation of the Defense Plan of Ukraine and the Consolidated Territorial Defense Plan of Ukraine", No. 71/2022 "On concerning the use of the Armed Forces of Ukraine and other military formations", No. 72/ 2022 "On the formation of the Supreme Commander-in-Chief". According to the results of the study, it was established that some acts of the Head of State were issued more than the limits of the powers conferred, and some – in direct violation of the procedure for their issuance, ways of improving the legislation of Ukraine in the field of defense were proposed.

Key words: implementation of legislation, President of Ukraine, powers, defense, martial law, mobilization, armed aggression, decrees of the President of Ukraine.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Широкомасштабна збройна агресія російської федерації розпочалася з ракетно-бомбових ударів по всій території України та перетину російськими військами державного кордону зі сторони російської федерації та республіки білорусь 24 лютого 2022 року.

Нарощування російських військ вздовж українського кордону, що тривало з листопада 2021 року, не залишилося поза увагою представників держав-партнерів та іноземного експертного середовища, що неодноразово наголошували на загрозах національній безпеці України та робили прогнози щодо можливих дат вторгнення противника. Більш того 21 лютого 2024 року органами влади російської федерації Донецьку та Луганську області визнано державними утвореннями.

Зважаючи на високий рівень імовірності початку широкомасштабної агресії, виникає питання щодо інституційних та нормативних спроможностей попередження агресивних планів ворога. Важливим також залишаються питання ефективності реалізації безпекових повноважень Главою держави як ключового органу стратегічного керівництва Збройними Силами України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Повноваження Глави держави завжди були у колі інтересів вітчизняних наукових дослідників та набули особливої популярності з початком агресії російської федерації, свій вклад в цю тематику внесли такі фахівці: Гончаренко Г., Доронін І., Красногор О., Сазонов В., Семенченко А., Ситник Г., Ковбан А., Коропатнік І., Мельник С., Остапенко А., Пашинський В., Котляренко О., Топольніць-

кий В. тощо. Водночас, реалізація повноважень Главою держави у сфері оборони з початку широкомасштабної збройної агресії російської федерації знайшла своє відображення в роботах окремих науковців, зокрема, Пархоменка С.

Метою статті є дослідження проблемних питання реалізації оборонного законодавства України на початку широкомасштабної збройної агресії російської федерації та визначити шляхи їх вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Безперечно саме Президенту України як Главі держави та гаранту територіальної цілісності України належить вирішальна роль у сферах національної безпеки і оборони держави. Хоча стаття 4 Закону України «Про оборону України» наділяє органи державної влади та органи військового управління правом вживати заходи для відсічі агресії не чекаючи оголошення стану війни [2], проте повноваження щодо прийняття рішення на здійснення всеохоплюючої оборони держави належить до сфери дискреції саме Президента України.

Повноваження Глави держави у сфері оборони закріплено у статтях 106, 107, а також у статтях 72, 77, 83, 85, 114, 118, 125, 128, 131, 131-1, 136, 137, 148, 150, 151, 154, 156 Конституції України, 3, 4, 5, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31 Закону України «Про національну безпеку України», 2, 4, 6, 8, 10, 11, 13 Закону України «Про оборону України» тощо [1, 2, 3].

Як слушно зауважив Порхоменко С. більшість конституційних повноважень Президента України реалізується через правові акти підзаконного характеру: укази і розпорядження Президента України, які, згідно частиною 3 статті 106 Конституції України є обов'язковими до виконання на території України [18, с. 87]. По аналогії також можна додати, що частина повноважень у сфері оборони також втілюються через видання таких актів підзаконного характеру як накази та директиви.

Протягом 24 лютого 2022 року для відсічі широкомасштабної збройної агресії Президентом України було прийнято рішення, що оформленні дев'ятьма актами: Указ Президента України № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» [6], Указ Президента України № 65/2022 «Про загальну мобілізацію» [7], Указ № 66/2022 «Про використання Збройних Сил України та інших військових формувань» [8], Указ № 67/2022 «Про невідкладні заходи щодо фінансового забезпечення функціонування держави в умовах воєнного стану» [9], Указ № 68/2022 «Про утворення військових адміністрацій» [10], Указ № 69/2022 «Про загальну мобілізацію» [11], Указ № 70/2022 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 24 лютого 2022 року «Про введення в дію плану оборони України та Зведеного плану територіальної оборони України» [12], Указ № 71/2022 «Про використання Збройних Сил України та інших військових формувань» [13], Указ № 72/2022 «Про утворення Ставки Верховного Головнокомандувача» [14].

Видання зазначених актів Главою держави, відповідно до їх преамбул, здійснено на підставі повноважень, визначних частиною другої статті 102, пунктами 1, 17, 19 та 20 частини першої статті 106, статтею 107 Конституції України, статтею 4 та 8 Закону України «Про оборону України» та Законом України «Про правовий режим воєнного стану» [1, 2, 4].

Водночас, прийняті «експромтом» у перший день широкомасштабного вторгнення «оборонні» акти Глави держави містять ряд недоліків.

Указ Президента України № 67/2022 «Про невідкладні заходи щодо фінансового забезпечення функціонування держави в умовах воєнного стану» [9] виданий без зазначення в преамбулі нормативно-правової підстави видання та за своїм змістом носить рекомендаційний характер. Видання такого указу розходиться із засадам частини другої статті 106 Основного Закону України, згідно з якою Президент України видає укази, що є обов'язковими до виконання на території України [1].

Окрім цього, видання такого указу не узгоджується з вимогам статті 4 Закону України «Про Національний банк України», якими визначено економічну самостійність Національного банку України, а вплив Президента України на його діяльність обмежується призначенням та звільненням з посад половини складу Ради Національного банку України (пункт 12 частини другої статті 106 Конституції України) [1, 5].

Отже, Главою держави видано акт рекомендаційного характеру, який згідно з вимогами Конституції України є обов'язковим до виконання, на жаль така ситуація є не єдиною правозастосовною суперечністю.

Важко погодитися з думкою Кулика С., про логічність та вчасність застосування механізму введення правового режиму воєнного стану, оформленого Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» № 64/2022, в умовах фактичного початку агресивного нападу збройних сил іноземної держави на Україну [6]. Фактичною підставою введення особливого правового режиму воєнного стану у даному випадку якраз і стало здійснення збройного нападу іноземної держави, що безпосередньо посягає на територіальну цілісність та політичну незалежність України [17, с. 74]. Так, пунктом 20 частини першої статті 106 Конституції України визначено, що Президент України приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України [1].

Отже, підставою прийняття рішення про мобілізацію та введення воєнного стану є загроза нападу, а не безпосередній напад. Тобто, зазначена норма є нормою прямої дії та носить превентивний характер для недопущення нападу на територію держави.

Принцип завчасності є одним з ключових у питаннях проведення мобілізації, про що також зазначено в частині другій статті 3 Закону України «Про мобілізацію та мобілізаційну підготовку». Введене в дію Указом Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021 рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Стратегію воєнної безпеки України» іще в 2021 році передбачало необхідність вжиття превентивних заходів щодо протидії воєнним загрозам, а також для запобігання або стримування противника від повномасштабного застосування воєнної сили проти України.

Отже, на нашу думку видання Указів Президента України № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» [6] та № 65/2022 «Про загальну мобілізацію» [7] у день початку широкомасштабного вторгнення є рішеннями, що прийняті із запізненням.

Водночас, питання реалізації Президентом України відповідних повноважень були досліджені Вищим адміністративним судом України у 2016 році під час розгляду справи № 800/84/16 (800/130/15) щодо визнання незаконною бездіяльності глави держави з неприйняття рішення про введення воєнного стану. Колегія суддів вважає, що прийняттю таких рішень обов'язково передує виконання Президентом України встановленого законом порядку реалізації наданих йому повноважень і тільки за умов настання визначених у Конституції та законах України обставин, у тому числі попереднього розгляду цього питання на засідання Ради національної безпеки і оборони України [19]. Згідно з визначеними статтею 4 Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони України» повноваженнями, Рада національної безпеки і оборони України подає Президентові України пропозиції щодо питань оголошення стану війни, загальної або часткової мобілізації, введення воєнного стану в Україні, невідкладних заходів із розв'язання кризових ситуацій, що

загрожують національній безпеці України. Тобто, Колегія Вищого адміністративного суду України вважає, що Президент України не може прийняти рішення про введення воєнного стану без попереднього розгляду цього питання на засіданні Ради національної безпеки і оборони України, яку він же і очолює [20].

Попри позицію Вищого адміністративного суду України, з метою оперативного правозастосування визначених повноважень у майбутньому вважаємо за доцільне визначити в законодавстві України норми, що розкривають поняття «загроза нападу» та «небезпеки державній незалежності України» та встановити чіткий перелік критеріїв-підстав оголошення мобілізації та введення воєнного стану, наприклад, у разі проведення військових навчать біля кордону з Україною (з уточненням чисельності військ противника та віддаленістю від кордону, з урахуванням швидкості розгортання у бойовий порядок).

У науковому співтоваристві також обговорювалися деякі проблемні аспекти, пов'язані з виданням Указу Президента України № 66/2022 «Про використання Збройних Сил України та інших військових формувань» [8].

Питання залучення Збройних Сил України до відсічі збройної агресії з однієї сторони не потребує додаткового врегулювання, оскільки стаття 4 Закону України «Про оборону України» уповноважує органи військового управління вживати заходи для відсічі агресії не чекаючи оголошення стану війни. Разом з тим, у частині першій цієї ж статті передбачено, що у разі збройної агресії проти України або загрози нападу на Україну Президент України приймає рішення про застосування Збройних Сил України [2], з іншої сторони вимогами статті 106 Основного Закону України прямо прописано, що Президент приймає рішення про використання Збройних Сил України [1]. Дуалізм термінології та існування дублювючих норм призвели до ситуації видання Указу Президента України № 66/2022 «Про використання Збройних Сил України та інших військових формувань», зміст якого передбачає уже застосування Збройних Сил України, інші військові формування, утворені відповідно до законів України [8].

В цілому, таке спостереження носить більше наукову, а ніж практичну цінність, проте важливе значення набуває зміст статті 2 цього указу, якою органам державної влади та органам військового управління постановлено вживати заходи для відсічі збройній агресії проти України. Зміст цього указу виходить за межі повноважень щодо переліку суспільних відносин, що можуть врегульовані актами Президента України. Відсіч збройної агресії відповідно до законодавства України є функцією Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законодавства України, а органи державної влади в свою чергу вживають відповідні заходи на виконання стаття 4 Закону України «Про оборону України» [2].

Окрему увагу заслуговує розгляд питання щодо видання пари «повторних» Указів Президента України № 65/2022 «Про загальну мобілізацію» [7] і № 66/2022 «Про використання Збройних Сил України та інших військових формувань» [8] та № 69/2022 «Про загальну мобілізацію» [11] і № 71/2022 «Про використання Збройних Сил України та інших військових формувань» [13]. Основною їх відмінністю є питання набрання чинності перших двох після затвердження Верховною Радою України, а двох наступних – з 24 лютого 2022 року, після негайного оголошення через засоби масової інформації.

Пархоменко С.А. дослідив цей феномен та обгрунтував таку нормотворчість Глави держави посилаючись на крайню необхідність та терміновість вжиття заходів. У своєму дослідженні він зазначає, що тижневе зволікання із затвердженням/схваленням Верховною Радою України указів Президента України № 65/2022 «Про загальну мобілізацію» і № 66/2022 «Про використання Збройних Сил України та інших військових формувань» не тільки порушувало норми кількох законів України: п. 31, ч. 1 статті 85 Конституції України, статті 10 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», статті 189 і статті 191 Регламенту Верховної Ради України, але й головне – ставило під загрозу проведення термінових заходів із організації відсічі агресору.

Легітимізація указів № 65/2022 і № 66/2022 заднім числом законами № 2105-IX і № 2106-IX від 03.03.2022 р. не завадила б катастрофі, яка могла статися протягом тижня від 24 лютого до 3 березня 2022 р., якби главою держави не було вжито термінових заходів і видано у той же день 24.02.2022 дублюючих указів № 69/2022 і № 71/2022 [19, с. 48].

Окрім зазначеного, виникає ряд питань, пов'язаних з прийняттям Указу № 72/2022 «Про утворення Ставки Верховного Головнокомандувача» [14]. Статтею 8 Закону України «Про оборону України», Президент України наділений повноваженнями вводити в дію подання Ради національної безпеки і оборони України щодо утворення Ставки Верховного Головнокомандувача [2].

Разом з тим, Ставка Верховного Головнокомандувача була утворена ще у вересні 2017 року Указом Президента України від 10 жовтня 2017 року № 313/2017 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 вересня 2017 року «Про Ставку Верховного Головнокомандувача», яким також було затверджено Положення про її діяльність [15]. Водночас, рішення про припинення її діяльності не приймалось (принаймні відсутнє у відкритому доступі). Також у публічному доступі відсутній Указ Президента України про утворення Воєнного кабінету Ради національної безпеки і оборони України, проте, статтею 3 Указу Президента України № 72/2022 передбачено припинення діяльність Воєнного кабінету Ради національної безпеки і оборони України [14].

Отже, виникає запитання про доцільність повторного утворення іще однієї Ставки Верховного Головнокомандувача.

Більш того Дузь-Крятченко О.П., Лобанов А.А., Лисицин Е.М., Марко І.Ю. у своєму дослідженні наголошували на недоцільності існування Ставки Верховного Головнокомандувача. Ідея створення в Україні Ставки Верховного Головнокомандувача є у певному сенсі копіюванням, радянської схеми стратегічного керівництва державою під час війни. Важко не погодитися з твердженням науковців, що фактично ці ж функції виконує Рада національної безпеки і оборони України [16, с. 73].

Аналіз питань утворення та діяльності Ставки Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України породжує сумніви щодо доцільності її існування як такої. Утворення такого координуючого органу управління, що по своїй суті дублює функції та частково склад діючої на підставі Конституції України Ради національної безпеки і оборони України впливає на ефективність та своєчасність у прийнятті рішень у сфері оборони. Виклики сучасності, дефіцит ресурсів та часу свідчать про необхідність перегляду норм статті 8 Закону України «Про оборону України».

Висновки. Під час дослідження повноважень Президента України у сфері оборони проаналізовано 9 Указів, виданих 24 лютого 2022 року. Практика реалізації цих повноважень показала, що існують певні проблеми та недоліки, пов'язані як з процедурою прийняття таких рішень, так і з їхнім змістом. Виявлені негативні аспекти є свідченням недосконалості правового регулювання питань прийняття рішень про введення в Україні воєнного стану, оголошення мобілізації, застосування Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, а також щодо утворення та функціонування Ставки Верховного Головнокомандувача.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. No 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. No 30. Ст. 141.

2. Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 р. No 1932-XII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text (дата звернення: 25.06.2024).

3. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2028 р. No 2469-VIII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text (дата звернення: 25.06.2024).

4. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. No 389-VIII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 25.06.2024).

5. Про Національний банк України: Закон України від 20.05.1999 р. No 679-XIV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14#Text (дата звернення: 25.06.2024).

6. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 р. No 64/2022 / Президент України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text (дата звернення: 25.06.2024).

7. Про загальну мобілізацію : Указ Президента України від 24.02.2022 р. No 65/2022 / Президент України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/65/2022#Text (дата звернення: 25.06.2024).

8. Про використання Збройних Сил України та інших військових формувань: Указ Президента України від 24.02.2022 р. No 66/2022 / Президент України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66/2022#Text (дата звернення: 25.06.2024).

9. Про невідкладні заходи щодо фінансового забезпечення функціонування держави в умовах воєнного стану: Указ Президента України від 24.02.2022 р. No 67/2022 / Президент України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67/2022#Text (дата звернення: 25.06.2024).

10. Про утворення військових адміністрацій : Указ Президента України від 24.02.2022 р. No 68/2022 / Президент України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2022#Text (дата звернення: 25.06.2024).

11. Про загальну мобілізацію : Указ Президента України від 24.02.2022 р. No 69/2022 / Президент України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/69/2022#Text (дата звернення: 25.06.2024).

12. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 24 лютого 2022 року «Про введення в дію плану оборони України та Зведеного плану територіальної оборони України»: Указ Президента України від 24.02.2022 р. No 70/2022 / Президент України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/70/2022#Text (дата звернення: 25.06.2024).

13. Про використання Збройних Сил України та інших військових формувань : Указ Президента України від 24.02.2022 р. No 71/2022 / Президент України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/71/2022#Text (дата звернення: 25.06.2024).

14. Про утворення Ставки Верховного Головнокомандувача : Указ Президента України від 24.02.2022 р. No 72/2022 / Президент України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/72/2022#Text (дата звернення: 25.06.2024).

15. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 вересня 2017 року «Про Ставку Верховного Головнокомандувача»: Указ Президента України від 10.10.2017 р. No 313/2017 / Президент України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/313/2017#Text (дата звернення: 25.06.2024).

16. Дузь-Крятченко О.П., Лобанов А.А., Лисицин Е.М., Марко І.Ю. Щодо недоцільності створення в Україні Ставки Верховного Головнокомандувача. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. 2013. № 2. С. 71-75.

17. Кулик С.В. Фактичні підстави застосування особливого правового режиму воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2022. № 5. С. 71–75. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.05.13 (дата звернення: 14.03.2024).

18. Пархоменко С.А. Реалізація Президентом України конституційних повноважень під час першого етапу відсічі широкомасштабної військової агресії російської федерації проти України (24.02-2.04.2022 Р.). *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління.* 2023. № 4(64). С. 85–96. URL: https://doi.org/10.32689/2523-4625-2022-4(64)-11.

19. Пархоменко С. А. Забезпечення Президентом України своєчасності заходів з воєнної безпеки в умовах повномасштабної збройної агресії рф проти України (теоретико-правовий аспект). *Expert Paradigm of Law and Public Administration*. 2023. № 2(26). С. 42–52. URL: https://doi.org/10.32689/2617-9660-2023-2(26)-42-52.

20. Постанова Вищого адміністративного суду України від 23.02.2016 у справі № 800/84/16(800/130/15). URL: https://zakononline.com.ua/ court-decisions/show 56155609.

УДК 340.15
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/99

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ДЕЯКИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ ВИДОВИХ ВИЩИХ ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

HISTORICAL AND LEGAL ASPECT OF THE ACTIVE FEATURES OF THE PROCESS OF FORMATION AND FORMATION OF SPECIFIC VEHICLES OF THE INITIAL STABILITIES OF THE FORMATION FORCES OF UKRAINE

Корольов С.С., к.і.н., доцент,
начальник кафедри загальновійськових дисциплін
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Гашенко С.В., старший викладач кафедри загальновійськових дисциплін
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Матющенко С.Я., старший викладач кафедри загальновійськових дисциплін
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У даній статті висвітлюються основні заходи та їх правове обгрунтування, які проводилися під час військового будівництва України в рамках створення системи вищих військових навчальних закладів видів Збройних Сил України для підготовки військових фахівців Військово-Повітряних Сил та Військово-Морських Сил Збройних Сил України.

При цьому висвітлюються процеси правового регулювання щодо формування серед вищих військових навчальних закладів України саме таких, які мали готувати спеціалістів відповідного фаху для видів Збройних Сил України згідно їх майбутнього призначення щодо виконання бойових завдань.

Дані заходи були обумовлені тим, що після розпаду СРСР постала нагальна необхідність підготовки військових спеціалістів для усіх видів Збройних Сил України, але при цьому певних вищих військових навчальних закладів на території новоствореної держави або не було взагалі, або вони знаходилися на території інших незалежних країн. Разом з тим, профільні військові навчальні заклади, або військові підрозділі певних закладів вищої освіти на той час на території України також були відсутні.

Також постала проблема щодо кадрового забезпечення відповідних вищих військових навчальних закладів, або військових підрозділів вищих навчальних закладів через те, що значна кількість фахівців із необхідних спеціальностей не виявили бажання продовжувати військову службу у Збройних Силах України, деякі проходили службу в інших країнах – колишніх республіках СРСР та не планували переміщуватися до України на постійне місце проживання.

При цьому загальна кількість вищих військових навчальних закладів на території України, яка залишилася у спадок від Союзу РСР не відповідала як економічним можливостям держави, так і доцільності їх подальшого існування з оглядом на цілі та задачі подальшого розвитку Збройних Сил України та воєнну політику держави.

Поряд з цим необхідно було у стислі строки вирішити питання щодо нормативно-правового забезпечення вказаних заходів на державному рівні шляхом інтенсивної правотворчої та нормотворчої діяльності. Також у даній статті приводяться приклади виконання подібних заходів досвіду країн-членів НАТО, зокрема, США.

Ключові слова: вищі військові навчальні заклади, правове регулювання, історія створення, військові фахівці, види Збройних Сил України, підготовка, заходи, забезпечення, законодавство, формування, будівництво, Військово-Повітряні Сили, Військово-Морські Сили Збройних Сил України.

This article highlights the main measures and their legal justification, which were carried out during the military construction of Ukraine as part of the creation of a system of higher military educational institutions of the Armed Forces of Ukraine for the training of military specialists of the Air Force and the Navy of the Armed Forces of Ukraine.

At the same time, the processes of legal regulation regarding the formation among the higher military educational institutions of Ukraine of those that were supposed to train specialists of the relevant profession for the types of the Armed Forces of Ukraine according to their future assignment to perform combat tasks are highlighted.

These measures were due to the fact that after the collapse of the USSR there was an urgent need to train military specialists for all types of the Armed Forces of Ukraine, but at the same time certain higher military educational institutions either did not exist on the territory of the newly created state, or they were located on the territory of other independent countries. At the same time, specialized military educational institutions or military units of certain institutions of higher education were also absent at that time on the territory of Ukraine.

There was also a problem regarding staffing of the relevant higher military educational institutions, or military units of higher educational institutions, due to the fact that a significant number of specialists from the necessary specialties did not show a desire to continue military service in the Armed Forces of Ukraine, some served in other countries – the former republics of the USSR and did not plan to move to Ukraine for permanent residence.

At the same time, the total number of higher military educational institutions on the territory of Ukraine, which was left as an inheritance from the Union of the SSR, did not correspond to both the economic capabilities of the state and the expediency of their further existence in view of the goals and objectives of the further development of the Armed Forces of Ukraine and the military policy of the state.

Along with this, it was necessary to resolve the issue of regulatory and legal support of the specified measures at the state level in a short period of time through intensive law-making and rule-making activities. Also, this article provides examples of the implementation of similar measures of the experience of NATO member countries, in particular, the USA.

Key words: higher military educational institutions, legal regulation, history of creation, military specialists, types of the armed forces of Ukraine, training, activities, support, legislation, formation, construction, Naval forces, Air forces, Armed forces of Ukraine.

Після здобуття Україною незалежності та початку будівництва власних збройних сил у 1991 році одним із пріоритетних питань стало завдання щодо формування вищих військових навчальних закладів та здійснення вказаних завдань виключно у рамках правового поля для підготовки майбутніх офіцерських кадрів.

При цьому зважаючи на те, що на початку військового будівництва в Україні Збройні Сили України згідно

чинного законодавства України були поділені на види відповідно їх бойового призначення, виникла необхідність у підготовці таких військових спеціалістів, які мали забезпечити боєздатність кожного виду військ та спроможність виконувати поставлені завдання.

Раніше у колишньому СРСР функціонувала достатньо розгалужена мережа відповідних військових навчальних закладів, які готували майбутніх офіцерів для відповідних видів військ, і на перший погляд можна було припустити, що достатньо здійснити певні організаційні зміни та внести зміни у відповідні нормативно-правові акти, які регулюють вказані питання щодо тих військово-навчальних закладів, які вже існували і були розташовані саме на території України.

Проте, подібного роду військові навчальні заклади, які готували військових спеціалістів саме до відповідних видів збройних сил були створені таким чином, згідно якого розташовувалися в усіх колишніх 15 республіках Радянського Союзу без виключення. До того ж, концепція їхньої підготовки, нормативно-правове регулювання їх діяльності та в загальному структура Збройних Сил СРСР значно відрізнялися від напрямків щодо призначення та організації майбутніх Збройних Сил України.

Тому перед новоствореною молодою державою постало непросте завдання щодо створення так званих «видових» навчальних закладів, які мали бути розташованими виключно на території України, потребували додаткових заходів щодо відповідної право та нормотворчої діяльності та здійснювати підготовку якісних офіцерських кадрів для забезпечення ними саме новостворених видів Збройних Сил України.

Взагалі вперше поняття «видовий вищій військовий навчальний заклад» на нормативно-правовому рівні було застосовано у 1992 році, коли відповідно до наказу Міністра оборони України від 25 липня № 133 «Про реформування військової освіти в Україні» начальнику Управління військової освіти було поставлено завдання розпочати формування Академії Збройних Сил України, трьох міжвидових та п'яти видових вищих військових навчальних закладів.

При цьому дослідження відповідних доступних джерел свідчить про те, що вже наприкінці 1991 року в Україні була презентована юридично обґрунтована «Концепція системи військової освіти у Збройних силах України», яка була розроблена під загальним керівництвом першого начальника Управління військової освіти генерал-майора Юрія Прокоф'єва [1, с. 70].

Базисом для даної концепції був відповідний досвід військової освіти у США, де основою підготовки військових фахівців є три основні військові училища (через достатньо високий рівень підготовки для найменування даних навчальних закладів прийнято застосовувати термін «академія») щодо підготовки офіцерів.

Так, у Вест-Пойнті (штат Нью-Йорк), здійснювалася підготовка офіцерів для сухопутних військ, у Колорадо-Спрінгсі (штат Колорадо) – для військово-повітряних сил, в Анаполісі (штат Мериленд) готували майбутніх офіцерів для військово-морських сил.

У подальшому досвід США був певним чином юридично врегульованим підзаконним нормативним актом у вигляді Постанови Кабінету Міністрів України від 19 серпня 1992 року № 490 «Про реформу системи військової освіти», яка передбачала створення дев'яти вищих військових навчальних закладів, зокрема п'яти видових: Київського інституту Сухопутних військ, Одеського інституту Сухопутних військ, Харківського інституту льотчиків Військово-Повітряних сил, Київського інституту Військово-Повітряних сил, Севастопольського військово-морського інституту [3, с. 2].

На той час згідно Закону України «Про Збройні Сили України» Збройні Сили України складалися з чотирьох видів: Сухопутних військ (далі СВ), Військово-Повітряних сил (далі ВПС), Військ Протиповітряної оборони (далі ППО) та Військово-Морських сил (далі ВМС) [2, с. 11].

При цьому для військ ППО фахівців повинні були готувати у Харківському військовому університеті, створеному на базі колишньої академії військ ППО СРСР імені маршала М. Говорова і декількох інших військових навчальних закладів. Разом з тим, Харківський військовий університет можна було визначити як міжвидовий вищий військовий навчальний заклад, оскільки в ньому, окрім майбутніх офіцерів для Військ ППО, також готували військові кадри для військ ППО Сухопутних військ, ракетних військ та артилерії, військ радіаційного, хімічного та біологічного захисту, фахівців з автоматизованих систем управління (АСУ) та метрологів для всіх видів ЗС України.

Разом з тим слід зазначити, що менш проблематичним був стан справ з навчальними закладами, де мала здійснюватися підготовка військових фахівців для Військово-морських сил, оскільки створений у 1993 році Севастопольський військово-морський інституту (далі СВМІ) став єдиним видовим вищим військовим навчальним закладом з підготовки офіцерів для Військово-морських сил.

Вказаний вище видовий вищий військовий навчальний заклад було засновано на базі колишніх Чорноморського вищого військово-морського училища ім. адмірала П.С. Нахімова та Севастопольського вищого військово-морського інженерного училища. Зважаючи на те, що й матеріально-навчальна база і професорсько-викладацький склад нового видового вищого військового навчального закладу знаходився в безпосередньо у Севастополі, при повній відсутності інших подібних навчальних закладів на території України, цей навчальний заклад найменше перебував під впливом різного роду так званих процесів «щодо доведення права на існування», які мали достатньо часте місце на початку будівництва Збройних Сил України [4, с. 27].

Враховуючи відповідні завдання, які покладені на СВМІ, в даному військовому навчальному закладі були створені наступні структурні елементи: командний факультет (оперативно-тактичний) та три факультети тактичного рівня – озброєння, радіоелектроніки, корабельної енергетики, на яких здійснювалася підготовка офіцерів військового управління, спеціалістів з озброєння, зберігання та експлуатації боєприпасів, радіоелектроніки, АСУ, судноводіння, енергетики та електроенергетики суден, живучості корабля, водолазних та суднопідіймальних робіт за 13 спеціальностями та 26 спеціалізаціями, тобто практично усіма необхідними для ВМС ЗС України [6, с. 12].

За час існування СВМІ з 1993 року вдалося успішно зробити та врегулювати відповідними нормативно-правовими актами видовий вищий військовий навчальний заклад для ВМС ЗС України, в якому здійснювалася підготовка військових фахівців за чотирма освітньо-кваліфікаційними рівнями – від магістра до молодшого спеціаліста, що і на сьогодні має відповідати вимогам підготовки військових спеціалістів для кожного виду Збройних Сил України на базі одного профільного видового навчального закладу.

Дещо складніше відбувалася реструктуризація військових навчальних закладів у Військово – Повітряних силах Збройних Сил України. Після розпаду СРСР на території України розташовувалися наступні вищі військові навчальні заклади відповідного профілю: два вищі училища льотчиків за профілем винищувачів (Харківське і Чернігівське), Луганське вище військове училище штурманів, Харківське вище військове авіаційне училище радіоелектроніки, Харківське вище військове авіаційне інженерне училище, Київське вище військове авіаційно-інженерне училище і Васильківське авіаційно-технічне училище.

У подальшому на базі вказаних вище 7 військово-навчальних закладів ВПС було створено два видових вищих військових навчальних закладів ВПС Збройних Сил України – Київський інститут ВПС, де готували фахівців інженерного і тилового профілю ВПС та Харківський військовий інститут льотчиків, який здійснював підготовку командно-штабного та штурманського склад ВПС, спеціалістів зв'язку і радіотехнічного забезпечення польотів авіації та фахівців управління повітряним рухом.

Подальші процеси будівництва Збройних Сил України були законодавчо втіленими у «Державній програмі будівництва і розвитку ЗСУ на період до 2005 року», згідно якої підготовка фахівців інженерного і тилового профілю ВПС здійснювалася у Харківському військовому інституті льотчиків, а Київський інститут ВПС відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 03.07.2000 року № 1057 став базою для створення факультету ВПС Національної академії оборони України [7, с. 9].

Разом з тим, через відносно невеликий проміжок часу процеси щодо удосконалення загальної структури Збройних Сил України передбачали загальне об'єднання ВПС і військ ППО у один вид Збройних Сил України – Повітряні сили (далі ПС) Збройних Сил України. Відповідно до визначених завдань була розпочата робота над створенням видового вищого військового навчального закладу з підготовки військових фахівців для ПС ЗСУ.

Дані процеси знайшли законодавче відображення у Постанові Кабінету Міністрів України від 10.09.2003 року № 1430, в якій було визначено створити Харківський університет Повітряних Сил на базі Харківського військового університету та Харківського інституту ВПС ім. І. Кожедуба.

Такий стан справ дозволяв стверджувати про формування єдиного видового вищого військового навчального закладу, в якому здійснювалася підготовка офіцерів усіх спеціальностей для нового виду Збройних Сил України. При цьому доцільним вважаємо зауважити те, що на законодавчому рівні створення ПС ЗСУ остаточно було завершено лише в червні 2004 року після прийняття відповідного Закону України від 3 червня 2004 року № 1740-IV [5, с. 4].

Таким чином, викладене вище дозволяє зробити наступні висновки.

По-перше, загальні чинники формування системи вищих військових навчальних закладів для видів Збройних Сил України у в 1991–1996 р.р., значною мірою були обумовленими нагальною необхідністю створення достатньо розгалуженої мережею відповідних військових навчальних закладів, здатних якісно готувати кваліфікованих фахівців.

По-друге, структурне переформатування системи військової освіти не було окремо відгалуженим та здійснювалося відповідно до змін загальної структури та чисельності Збройних сил України і було врегульованим відповідними нормативно-праоввими актами. При цьому більше інтенсивнішого характеру набула інтеграція на законодавчому рівні системи військової освіти до загальнодержавної.

По-третє, створення саме системи військово-навчальних закладів для видів Збройних Сил України забезпечувало високу якість підготовки військових фахівців відповідно до вимог сучасної освіти, що виявилося достатньо вагомим внеском у зміцнення обороноздатності держави.

Таким чином, створення системи вищих військових навчальних закладів саме для видів Збройних Сил України та відповідне правове регулювання вказаних заходів стало одним з найвідповідальніших державних завдань щодо нагальної необхідності безперервної підготовки висококваліфікованих фахівців виключно у межах новоствореної держави, як однієї з найважливіших складових їх боєготовності та спроможності виконати будь-яке поставлене бойове завдання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державна національна програма "Освіта" ("Україна XXI століття"). Київ: Райдуга, 1994. 81 с.
2. Про Збройні Сили України: Закон України від 6 груд. 1991 р., № 1934-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 9. С. 23–27.
3. Колпаков В. СВМІ – Інтегрована система підготовки кадрів. Народна армія. 2003. № 343. С. 2.
4. Концепція системи військової освіти в Збройних Силах України: Міністерство Оборони України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/490-92-%D0%BF#Text (дата звернення: 06.05.2024).
5. Про військові ліцеї та ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою: Постанова Кабінету Міністрів України від 13 черв. 1996 р., № 643. *Урядовий кур'єр*. 1996 10 лип.
6. Про Державну програму реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року: Указ Президента України від 28 лип. 2000 р., № 927/2000. *Урядовий кур'єр*. 2000 30 серп.
7. Про реформування системи військової освіти в Україні: Наказ Міністра оборони України від 25 липня 1992 року № 133 (з додатками). Київ: Право, 1992. 24 с.

УДК 340.13
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/100

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ КОДИФІКАЦІЇ ЗАКОНОДАВЧИХ АКТІВ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН У СФЕРІ ОБОРОНИ

CURRENT ISSUES IN THE CODIFICATION OF LEGISLATIVE ACTS OF FOREIGN COUNTRIES IN THE FIELD OF DEFENSE

Красіков Д.О., к.ю.н.,
юрисконсульт відділу юридичного забезпечення
Національний університет оборони України

Красіков О.М., к.в.н., с.н.с.,
доцент кафедри військової підготовки
Національний університет оборони України

Ганкевич К.Б., заступник директора департаменту,
начальник управління нормотворчої діяльності та законодавства
у сфері оборони Департаменту юридичного забезпечення
Міністерство оборони України

Стаття присвячена аналізу процесів кодифікації законодавства у сфері оборони зарубіжних країн, з акцентом на оборонні кодекси трьох країн, а саме: Грузії, США та Польщі. Визначено ключові особливості та новації в оборонному законодавстві цих країн, що можуть бути корисними для реформування українського військового законодавства, зокрема з метою визначення можливостей запозичення ефективних правових норм для розробки Українського оборонного кодексу. Розглянуто актуальні аспекти кодифікації оборонних законодавств, що можуть сприяти зміцненню національної безпеки України. Необхідність аналізу оборонних кодексів зарубіжних країн обумовлена потребою у гармонізації українського законодавства з міжнародними стандартами, а також залученням кращих практик для зміцнення обороноздатності країни.

З'ясовано, що більшість міжнародних та вітчизняних експертів вважають кодифікацію військового законодавства актуальною, раціональною та потрібною, оскільки це сприятиме підвищенню якості та ефективності юридичних норм, а також авторитету міжнародного права загалом. Саме узгоджене, уніфіковане, кодифіковане законодавство у сфері оборони відіграє ключову роль у систематизації правових норм, що сприятиме поліпшенню процесу нормотворчої діяльності. Це особливо важливо, оскільки наявність консолідованої системи нормативних актів у даній області сприятиме усуненню прогалин, розв'язанню різних суперечностей, дублювань та невідповідностей у чинному оборонному законодавстві, зокрема в сферах національної безпеки та оборони.

Зазначено основні аспекти, які можуть бути запозичені з оборонних кодексів досліджуваних країн, та виявлено можливості інтеграції окремих норм і принципів у законодавство України, що сприятиме підвищенню ефективності національної оборонної політики.

Ключові слова: законодавство про оборону, військове законодавство, кодифікація, систематизація, Грузія, Польща, США.

The article is dedicated to the analysis of the codification processes of defense legislation in foreign countries, with a focus on the defense codes of three countries: Georgia, the USA and Poland. It identifies key features and innovations in the defense legislation of these countries that may be useful for the reform of Ukrainian military legislation, specifically to determine the possibilities of adopting effective legal norms for the development of the Ukrainian Defense Code. It examines current aspects of the codification of defense legislation that may contribute to strengthening Ukraine's national security. The necessity of analyzing the defense codes of foreign countries is driven by the need to harmonize Ukrainian legislation with international standards, as well as to incorporate best practices for strengthening the country's defense capabilities.

It has been found that most international and domestic experts consider the codification of military legislation relevant, rational, and necessary, as it will enhance the quality and efficiency of legal norms, as well as the authority of international law in general. Harmonized, unified, codified legislation in the field of defense plays a key role in the systematization of legal norms, which will improve the legislative process. This is particularly important as the presence of a consolidated system of normative acts in this area will help eliminate gaps, resolve various contradictions, duplications, and inconsistencies in the current defense legislation, particularly in the areas of national security and defense.

The main aspects that can be borrowed from the defense codes of the studied countries have been outlined, and the possibilities for integrating specific norms and principles into Ukrainian legislation have been identified, which will contribute to improving the efficiency of national defense policy.

Key words: defense legislation, military legislation, codification, systematization, Georgia, Poland, USA.

Сучасні виклики та загрози національній безпеці вимагають від держави адаптації та удосконалення законодавчої бази у сфері оборони. Кодифікація законодавства дозволяє систематизувати та уніфікувати правові норми, забезпечуючи їх чіткість, доступність та ефективність. Проблема систематизації військового законодавства стоїть перед багатьма державами, які прагнуть забезпечити ефективне та чітке правове регулювання у сфері національної безпеки та оборони.

Постановка проблеми. Указом Президента України від 8 листопада 2019 року № 837 визначено, що систематизація законодавства у сфері оборони є пріоритетним завданням. Міністерство оборони України має вжити відповідних заходів [1]. Основним результатом цього процесу має стати створення Кодексу про оборону України як єдиного нормативно-правового акта у цій сфері. Наразі робота над розробкою вже триває, до неї залучено спеціалістів з різних сфер, що гарантує комплексний підхід.

Оскільки це завдання вимагає професійності та комплексного підходу, важливо чітко визначити предмет, принципи і методологію кодифікації законодавства у цій області. Тому важливо провести порівняльно-правовий аналіз кодифікованих актів законодавства у цій галузі інших країн для визначення особливостей їхньої структури і змісту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальні питання дослідження законодавства у галузі оборони, його кодифікацію та упорядкування знайшли відображення в наукових працях вчених, як П.П. Богуцький, В.К. Горовенко, М.М. Зайцев, В.В. Книш, І.М. Коропатнік, О.П. Котляренко, Ю.І. Руснак, В.Й. Пашинський, В.В. Топольніцький, Ф.В. Саганюк, В.В. Шульгін та інших. Але багато питань не вирішено й досі та потребують проведення спеціального дослідження.

Формулювання цілей статті. Оборонні кодекси Грузії, США та Польщі є зразками комплексного підходу до регулювання оборонних питань, включаючи організацію військових структур, управління оборонними ресурсами та забезпечення військових зобов'язань. У даному дослідженні здійснено порівняльно-правовий аналіз кодифікованих актів зарубіжних країн у сфері оборони з метою визначення можливих напрямків для вдосконалення українського оборонного законодавства.

Виклад основного матеріалу. У юридичній науці виділяють такі форми систематизації законодавства, як облік, інкорпорація, консолідація та кодифікація. Серед них кодифікація визнана найвищим та найдосконалішим методом [2, с. 54]. Кодифікація передбачає не лише переробку існуючих правових норм, але й створення нових, замінюючи розрізнені нормативні акти єдиним законодавчим документом. Значення кодифікації полягає у змінах, які вона вносить у правове регулювання суспільних відносин, виступаючи реформою відповідних сфер. Основною метою кодифікації є створення кодифікаційного акту, що впорядковує законодавство за певними критеріями. В даному контексті стає актуальним та необхідним дослідження наукових поглядів на проблематику кодифікації суспільних відносин.

Є.А. Гетьман вказує, що кодифікація суттєво впливає на правове регулювання суспільних відносин, слугуючи певною формою реформи цих відносин [3, с. 32]. І.В. Борщевський розглядає кодифікацію як специфічну форму впорядкування законодавства, яка поєднує елементи правотворчості та систематизації. За його словами, основна мета кодифікації – створення кодифікаційного акта, який водночас спрямований на форму та зміст законодавства [4, с. 18].

Згідно з О.П. Сайнецьким, кодифікація має базуватися на системоутворюючому критерії, який відповідає завданням та цілям кодифікації [5, с. 22]. Важливість правильно визначеного предмета правового регулювання для кодифікації не можна переоцінити, оскільки він визначає структуру та зміст майбутнього кодексу, як це відбувається у процесі формування кодексів оборони в різних країнах.

Особливість процесу формування військового права полягає в невизначеності юридичного регулювання та існуванні розбіжностей між поняттями «військове законодавство» та «законодавство в оборонній сфері», що ускладнює визначення системоутворюючого критерію для Кодексу про оборону України [6, с. 20]. Також важливим є аналіз стабільних правових норм, які витримали часове випробування, для їх подальшої кодифікації. Натомість, певні неврегульовані питання, пов'язані з повномасштабною агресією, потребують первинної розробки, що ставить під сумнів їх включення до кодифікованого акта.

Окреслюючи предмет правового регулювання як основу для кодифікації, акцентується на необхідності порівняльного аналізу кодифікованих законодавчих актів іноземних країн. Звертається увага на те, що створення кодексів оборони у багатьох країнах не є поширеною практикою, тому аналіз базується на доступних зразках з країн, де такі кодекси існують. Розглядаються кодекси таких країн як: Грузія, Польща, США, де оборонні кодекси регулюють широкий спектр питань від структури збройних сил до внутрішнього військового управління та оборонної політики.

Проаналізовані кодекси оборони, підкреслюють, що в кожній країні підходи до регулювання оборонних питань мають індивідуальні особливості, проте існують спільні теми, які є типовими для більшості кодексів. Зокрема, це включає структурування збройних сил, регламентацію військової служби, а також управління оборонними ресурсами. Відзначено, що специфіка регулювання варіюється від управління ресурсами до деталізації повноважень головнокомандування, що підтверджує унікальність кожної національної оборонної системи. Завершення такого порівняльного аналізу допомагає виявити ключові елементи для формування ефективного кодексу, зокрема для України, в контексті сучасних викликів у сфері оборони.

Водночас, під час проведення порівняльно-правового аналізу особливу увагу приділено структурам кодексів оборони, вивченню наповнення їх основних складових елементів та здійсненню порівняння цих складових. Це забезпечує можливість виявлення схожих предметів регулювання, а також визначення відмінностей між національними підходами, що може бути корисним для оптимізації українського оборонного законодавства. Такий аналіз підкреслює необхідність зосередити подальші дослідження на оборонних кодексах конкретних країн, які могли б виявитися найбільш релевантними для адаптації та впровадження в Україні.

Оборонний кодекс Польщі, відомий також як «Акт про оборону Батьківщини» від 11 березня 2022 року [7], спрямований на зміцнення збройних сил країни шляхом збільшення кількості військового персоналу до 300 тисяч осіб і підняття витрат на оборону згодом до 5% ВВП. Закон прийнято у відповідь на російське вторгнення в Україну. Зміни охоплюють модернізацію армії і запровадження добровільної базової військової служби. Акт, що складається з понад 450 сторінок, замінив 14 старих законів, визначає структуру військових сил, органи управління обороною, проходження військової служби та інші аспекти, включаючи військову дисципліну та мобілізаційні процеси, комплексні правила щодо національної безпеки, оборонних операцій і військового навчання, а також акцентує на ролі оборонних сил у міжнародних операціях.

Військове законодавство Польщі відрізняється строгістю структури та зосередженістю на дисциплінарних процедурах. Кодекс регулює поведінку військовослужбовців, правила носіння військової форми, а також детально описує систему військових звань і кар'єрного росту. Також він містить суворі правила щодо військових злочинів та покарань. До того ж включає окремі положення про використання тварин у військових цілях, таких як коні та собаки.

В загальній структурі національного законодавства США, Кодекс законів США є великим об'єднуючим кодифікованим актом, де Розділ 10 присвячений Збройним силам [8]. Цей розділ визначає роль Збройних сил, які є частиною виконавчої гілки влади. Окремі компоненти розділу висвітлюють різні аспекти військової діяльності, включаючи військово-морський флот, військово-повітряні сили, і резервні компоненти. Розділ 10 також регламентує питання оборонних закупівель, військових операцій, і забезпечує зв'язок з оборонно-промисловим комплексом.

Окрім Розділу 10, який присвячений збройним силам, Кодекс законів США включає Розділ 50, який має назву «Війна та національна оборона». Цей Розділ охоплює широкий спектр питань, пов'язаних з національною безпекою та оборонними заходами. Тут регламентуються питання, пов'язані з координацією національної безпеки, управлінням військовими ресурсами, контролем за дотриманням державної таємниці, а також діяльністю розвідувальних служб. Важливою частиною є регулювання діяльності цивільної оборони та екстрених заходів у разі національної кризи.

В Розділі 50 також акцентується на підтримці надзвичайних заходів, зокрема, на забезпеченні ядерної безпеки та керуванні ситуаціями, що можуть загрожувати внутрішній стабільності країни. Важливим аспектом є врегулювання збереження та використання матеріальних ресурсів для оборонних потреб, включаючи оборонне виробництво і резерви збройних сил. Також визначаються принципи співпраці з приватним сектором і цивільними організаціями в контексті оборонних ініціатив, що підкреслює комплексний підхід США до забезпечення національної безпеки.

Оборонне законодавство США зосереджено на структурованому підході до управління оборонними ресурсами, включно з відомчими обов'язками, бюджетуванням і розвитком військової інфраструктури. Кодекс законів США також включає розгалужену систему військово-правових норм, що регулюють статус військовослужбовців, оскільки є одним із найбільш деталізованих і всебічних військових кодексів у світі. Він охоплює широкий спектр питань від поведінки до кримінальної відповідальності, включаючи як дрібні порушення, так і серйозні злочини, слугує прикладом системи, що дозволяє ефективно керувати великою кількістю військовослужбовців з різноманітними потребами та можливими викликами.

Грузія, реформуючи свій оборонний сектор, фокусується на створенні норм, які підвищують оперативну готовність та взаємодію з міжнародними організаціями. Це включає в себе структуризацію військових формувань, чіткіше визначення ролей та обов'язків у військовій ієрархії та зміцнення законодавства для захисту прав військовослужбовців.

Кодекс про оборону Грузії акцентує увагу на адаптацію до міжнародних стандартів, особливо до стандартів НАТО. Він містить прогресивні положення щодо прав людини та міжнародного гуманітарного права [9]. Розділ 1 встановлює загальні положення, визначає мету, сферу регулювання та термінологію. Кодекс має на меті встановити правові засади для організації оборони, зокрема захисту незалежності та суверенітету країни. Сфера регулювання охоплює організацію оборони, управління національною стійкістю та опором, військовий облік, проходження служби та регулювання військового стану.

Процес планування державної оборонної політики детально описаний у Розділі 2. Основні засади планування включають законність, повагу до прав і свобод людини, урядовий підхід, плановість, публічність та громадську участь. Документи планування політики поділяються на концептуальні та організаційні, охоплюючи національний та відомчий рівні.

Розділ 3 присвячений Міністерству оборони Грузії, його структурі та повноваженням. Міністерство є виконавчим органом, відповідальним за здійснення політики оборони. Основні функції Міністерства включають управління Силами Оборони, планування та проведення військових операцій, міжнародне співробітництво, логістичне забезпечення та підтримку національної оборони.

Розділ 4 регулює діяльність Військової поліції, яка є спеціальним правоохоронним підрозділом Сил Оборони. Військова поліція відповідає за розслідування злочинів, оперативно-розшукову діяльність, охорону об'єктів та підтримку дисципліни серед військовослужбовців, керуючись принципами законності, поваги до особистості, гуманізму та політичного нейтралітету.

Важливим елементом Кодексу є регулювання всіх аспектів проходження військової служби, включаючи види служби, військову присягу, статус військовослужбовців, їхні права та обов'язки, відповідальність та соціальні гарантії. Розділ 5 деталізує ці питання, розрізняючи регулярну та резервну службу, а також програми добровільної військової підготовки.

Розділ 6 визначає обов'язки щодо військового обліку, категорії осіб, які підлягають та не підлягають обліку, а також правила ведення військового обліку.

Розділ 7 присвячений національній військовій службі призовників, регламентуючи порядок призову, умови проходження служби, права та обов'язки призовників.

Професійна військова служба розглянута у Розділі 8, регулює умови проходження, види служби, а також права та обов'язки професійних військовослужбовців. Розділ 9 регулює питання, пов'язані з резервом Сил Оборони та резервною військовою службою, включаючи організаційні та правові засади формування резерву, умови проходження резервної служби, а також права та обов'язки резервістів.

Військова освіта в Грузії описана у Розділі 10, охоплює такі аспекти, як цілі та завдання, структура та організація військових навчальних закладів, вимоги до освітніх програм, процедури вступу, права та обов'язки курсантів та слухачів, матеріально-технічне забезпечення та міжнародне співробітництво у сфері військової освіти.

Розділ 11 описує участь Збройних сил Грузії у міжнародних навчаннях, включаючи загальні цілі та завдання, умови та процедури участі, організацію навчань на території Грузії, логістичну підтримку, відповідальність та контроль за їх проведенням, а також напрями міжнародного співробітництва у цій сфері.

Миротворчі операції розглянуті у Розділі 12, включають загальні цілі та завдання, умови та процедури участі військових, організацію та проведення операцій як на території Грузії, так і за її межами, логістичну підтримку, відповідальність та контроль за їх проведенням, а також напрями міжнародного співробітництва у сфері миротворчої діяльності.

Розділ 13 зосереджений на заохоченнях та дисциплінарній відповідальності військовослужбовців. Він описує види заохочень та умови їх надання, порядок застосування заохочень, види дисциплінарних порушень та заходи дисциплінарного впливу, процедури накладання та оскарження дисциплінарних стягнень, повноваження командирів та начальників щодо застосування заохочень та дисциплінарних стягнень, а також правила ведення дисциплінарних записів.

Розділ 14 охоплює матеріальне забезпечення та соціальні гарантії для військовослужбовців, включаючи забезпечення житлом, харчуванням та обмундируванням, медичне обслуговування, пенсійне забезпечення та інші пільги, а також питання, пов'язані зі службою, такі як тривалість служби, відпустки та інші умови служби.

Питання заходів щодо примусу розглянуті у Розділі 15, включають види заходів, які можуть бути застосовані до військовослужбовців у разі порушення ними військової дисципліни або інших правопорушень, процедури та умови їх застосування, повноваження командирів та начальників, порядок оскарження та контроль за законністю застосування цих заходів.

Добровольництво у сфері оборони, описане у Розділі 17, включає принципи та цілі, умови та порядок залучення громадян до добровольчої діяльності, права та обов'язки добровольців, організацію та проведення підготовки, матеріальне та соціальне забезпечення, взаємодію державних органів з добровольчими організаціями, а також заходи стимулювання та визнання заслуг добровольців.

Кодекс прагне збалансувати потреби національної оборони з міжнародними зобов'язаннями. Основні положення кодексу про оборону Грузії, ухваленого 30 листопада 2023 року, включають введення обов'язкового військового призову та створення нової системи призову. Відповідно до кодексу, чоловіки віком від 18 до 27 років, зареєстровані в системі військового обліку та не мають підстав для відстрочки або звільнення від призову, підлягають обов'язковому призову. Кодекс також встановлює критерії для відстрочки призову, зокрема для студентів, які здобувають вищу освіту, осіб з двома або більше дітьми та інших категорій. Крім того, кодекс визначає систему соціальних пільг для осіб, призваних на військову службу. Вони мають право зберігати свою роботу та заробітну плату в державних установах, а також отримувати додаткові соціальні гарантії.

Цілі та значення кодифікації в оборонній сфері Грузії полягають у збільшенні здатності країни використовувати всі національні ресурси для захисту своєї території. Отже, основну увагу приділено інтеграції національного зако-

нодавства з міжнародними стандартами, розмежуванню відповідальності та підзвітності між різними гілками військового управління та модернізації законодавчих вимог для забезпечення національної оборони.

Підсумовуючи вищезазначене можна прийти до висновку, що кодифікація в оборонній сфері, яка охоплює такі країни як Грузія, США та Польща, демонструє схожі підходи до стандартизації і єдності правового регулювання, хоча й має національні особливості. Грузія, впроваджуючи свій Оборонний кодекс, намагається адаптувати кращі практики з балтійських країн і Фінляндії, тоді як США та Польща продовжують розвивати свої оборонні кодекси для забезпечення національної безпеки та відповідності до зовнішньополітичних викликів. США зосереджується на структуруванні Збройних сил через деталізовані кодекси, які регулюють різні аспекти військового життя, в той час як Польща нещодавно оновила свій оборонний законодавчий акт, реагуючи на зростаючі загрози ззовні, зосереджуючись на збільшенні військового потенціалу та модернізації армії.

До того ж кодекси оборони Грузії, США та Польщі відображають їхні стратегічні підходи до забезпечення національної безпеки, включаючи мобілізаційну готовність та ефективне управління військовими ресурсами. Важливість цих кодексів зростає у контексті глобальних безпекових викликів, що змушує країни постійно адаптувати свої оборонні політики. Акцент в цих кодексах робиться на інтеграції новітніх технологій та підходів до оборони, зокрема, у Польщі це відбувається через модернізацію армії, що відповідає умовам сьогодення, тоді як Грузія і США зосереджуються на розвитку внутрішніх військових потенціалів та координації з міжнародними партнерами.

Варто зазначити, що оборонні кодекси Грузії, США, та Польщі використовують систематизовані підходи для забезпечення національної безпеки, але кожна країна адаптує ці принципи згідно своїх унікальних потреб та стратегічних цілей.

У світлі кодифікації оборонного законодавства, що виступає як найвища форма систематизації права, зазначені оборонні кодекси стають ключовими інструментами в уніфікації національного законодавства і забезпеченні відповідності міжнародним стандартам. Грузія зосереджує увагу на оптимізації та модернізації своїх оборонних структур, втілюючи в життя принципи, запозичені з досвіду найбільш розвинутих демократичних країн світу, які забезпечили їй ефективніші механізми реагування на сучасні загрози. США, з іншого боку, демонструють зразок глобальної оборонної доктрини через детально розроблений Кодекс законів, який встановлює норми для регулювання усіх аспектів військової діяльності від набору та тренувань до виконання міжнародних місій. Польський Акт про оборону Батьківщини, оновлений у відповідь на збільшені зовнішні загрози, зосереджується на посиленні військового потенціалу країни, підкреслюючи стратегічне планування та залучення значних ресурсів для забезпечення національної безпеки.

Цікавим є той факт, що оборонні кодекси різних країн мають схожі розділи, що висвітлюють законність, правопорядок і військову дисципліну. Це вказує на спільні стандарти військової юстиції, які застосовуються різними країнами в оборонній сфері. В Україні обговорення створення аналогічної системи ще триває, і вже існує робоча група на базі комітету Верховної Ради, що розробляє проекти для вдосконалення військової служби правопорядку.

Також досліджені оборонні кодекси регулюють специфічні питання, які варіюються в залежності від країни. Оборонний кодекс Польщі окремо звертає увагу на проходження військової служби курсантами. Розділи про фінансове забезпечення оборони присутні в кодексах Польщі та США, а польський кодекс містить норми про охорону військових об'єктів. Це відображає різноманітність підходів до регулювання оборонних питань в різних юрисдикціях.

Вже існуючі норми, врегульовані через спеціальне та міжгалузеве законодавство України, порушують дискусію щодо їхнього включення до проекту Оборонного кодексу України через потенційне недотримання принципів галузевості та ієрархічності правової системи. Норми, що стосуються післявоєнного відновлення, відсутні у порівняльних кодексах, що свідчить про можливість регулювання цих питань через адаптивні регуляторні акти за потреби, замість їхнього постійного закріплення у кодифікованому законодавстві.

Ці кодекси не тільки регламентують оборонну діяльність в кожній з країн, але й відображають ширший глобальний тренд щодо інтеграції та комплексного підходу до національної безпеки, що робить їх важливим елементом у формуванні міжнародних військових та політичних стратегій, а також відіграють вирішальну роль у формуванні оборонної політики країн, підвищуючи їхню здатність адаптуватись до швидкозмінних умов безпекового середовища. Також вони сприяють зміцненню правових основ оборони, створюючи стабільну та передбачувану платформу для оборонних ініціатив.

Крім того, можливим є ефективно інтегрувати передові та кращі практики з існуючих військових кодексів у вітчизняне оборонне законодавство, адаптуючи їх до власних потреб. Основні аспекти, які можуть бути корисними, включають:

– структура і чіткість Кодексу оборони Польщі, що допоможуть забезпечити ясність і простоту дотримання норм. Врахування досвіду Польщі у розробці норм для міжнародних військових операцій може бути корисним для України, особливо у контексті співпраці з міжнародними оборонними організаціями;

– міжнародна адаптація Кодексу оборони Грузії, що сприятиме інтеграції України в міжнародні оборонні структури. Україна може взяти підхід до відповідальності й координації між різними гілками військового управління, забезпечуючи більш ефективне реагування на оборонні виклики. Також важливо зосередитися на модернізації законодавства для відповідності сучасним міжнародним стандартам;

– всеосяжність та ґрунтовність оборонного законодавства, яке може слугувати основою для створення ефективного кодексу, здатного регулювати різноманітні аспекти військової служби. Україні слід звернути увагу на вдосконалення підходів оборонного планування, а також адаптацію цих процедур до бюджетного процесу, наслідуючи принципи та практики країн-членів НАТО та ЄС у сфері оборонного і бюджетного планування. Реалізація структурованого підходу до бюджетування та управління оборонними активами має підвищити ефективність використання коштів на військові потреби.

Цей аналіз підкреслює значення кодифікації законодавства у сфері оборони та можливості, які відкриваються для України через прийняття і адаптацію найкращих міжнародних практик у свій оборонний кодекс.

Слід зазначити, що аналіз вищезазначених оборонних кодексів демонструє можливості для адаптації певних норм і принципів у контексті українського законодавства, що може сприяти підвищенню ефективності національної оборонної політики, а саме:

– **принципи розмежування відповідальності між різними гілками влади та військовим командуванням**: важливість цього принципу полягає в забезпеченні чіткої відповідальності та відокремлення повноважень, що допомагає запобігти зловживанням та підвищує ефективність прийняття рішень. Насамперед потрібно усунути суперечності та дублювання в визначенні основ, методів та меж реалізації владних функцій посадовими особами,

урядовими структурами та військовим управлінням. Важливим є забезпечення правової підтримки для координованої роботи в системі керівництва та військового управління оборонними силами, зокрема, чітке відмежування обов'язків між Міністерством оборони України та Генеральним штабом Збройних Сил, а також окремі питання щодо формування та підготовки військ порівняно з їхнім застосуванням. В Україні це може сприяти підвищенню довіри до військових інституцій і забезпеченню гармонійної роботи між різними відомствами;

– **структуризація нормативної бази у сфері оборони, яка дозволяє ефективно реагувати на сучасні виклики:** конкретизація, узгодження та модернізація правового регулювання особливих правових режимів, запровадження яких обумовлене забезпеченням національної безпеки і оборони. Так, дотепер на рівні законів України врегульовано тільки зміст, порядок ведення та припинення в Україні або окремих її місцевостях правових режимів воєнного та надзвичайного стану. Водночас поза межами регулювання знаходяться порядок оголошення стану війни та зміст зумовленого ним режиму воєнного часу. Обґрунтованого й системного перегляду потребує також правове регулювання змісту, порядку та наслідків запровадження в Україні особливого періоду. Упорядкована та логічно структурована нормативна база у сфері оборони дозволяє швидко адаптуватися до змін у міжнародному безпековому середовищі та ефективно управляти оборонними ресурсами. Це особливо актуально для України у контексті поточних безпекових викликів та потреби інтеграції з міжнародними стандартами;

– **підходи до прав і обов'язків військовослужбовців, особливо в аспекті їх соціального захисту:** заслуговує окремої уваги наявність чітких правил щодо статусу та прав військовослужбовців. Забезпечення належних умов служби та соціального захисту військовослужбовців є критично важливим для підтримки морального духу та мотивації військовослужбовців. Розробка і впровадження чітких норм, які захищають права та інтереси військових, може значно підвищити обороноздатність України.

Саме тому ці аспекти можуть стати ключовими напрямками для подальших реформ в рамках створення або удосконалення Оборонного кодексу України, забезпечуючи його відповідність як національним, так і міжнародним вимогам.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Оборонні кодекси Грузії, США, та Польщі відображають різні підходи до регулювання військових питань, кожен з яких має свої переваги та недоліки. Для України важливо врахувати досвід цих країн, адаптувати кращі практики згідно з національними інтересами та потребами. Рекомендується подальше дослідження юридичних норм і принципів, що діють у кодексах цих країн, для формулювання чіткої та ефективної структури Українського оборонного кодексу, який би сприяв підвищенню обороноздатності держави та її інтеграції до міжнародних оборонних структур. Така структура забезпечить вичерпний аналіз теми та допоможе визначити напрямки подальших реформ у сфері оборонного законодавства України, враховуючи найкращий міжнародний досвід.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про невідкладні заходи з проведення реформ та зміцнення держави: Указ Президента України від 8 листопада 2019 року № 837. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/837/2019#Text.
2. Гетьман Є.А. Кодифікація законодавства України: загальна характеристика, особливості, види: монографія. Х.: Право, 2012, 192 с.
3. Гетьман Є.А. Предмет, об'єкт та суб'єкти кодифікації законодавства України. *Вісник* Академії правових наук України: зб. наук.пр. Х., 2011. № 3 (66). С. 28–35.
4. Борщевський І.В. Теоретичні основи систематизації законодавства. *Вісник* Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. 2007. Вип. 12. Том 12. С. 14–20.
5. Сайнецький О.П. Поняття та роль систематизації соціального законодавства. Прикарпатський юридичний вісник. 2018. Вип.2(23). Том 4. С. 20–23.
6. Богуцький П.П. Сучасний стан і розвиток системи законодавства у сфері оборони України на шляху до європейської та євроатлантичної інтеграції. Розвиток законодавства України у сфері оборони: проблеми адаптації до стандартів НАТО та шляхи їх вирішення: матеріали Науково-практичної конференції. м. Київ, 23 квітня 2021 року. Київ, 2021. С. 20–26.
7. Ustawa o obronie Ojczyzny z dnia 11 marca 2022 r. Rzeczypospolitej Polskiej. URL:https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20220000655/T/D20220655L.pdf
8. United States Code. URL: https:// uscode.house.gov/browse/prelim@title10&edition=prelim
9. Кодекс про оборону: Закон Грузії від 30.11.2023 № 3815 https://matsne.gov.ge/ka/document/download/5916285/2/ru/pdf

УДК 342.3;358.211(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/101

ІНЖЕНЕРНА ПІДТРИМКА ПІДРОЗДІЛІВ ГЕОПРОСТОРОВОЇ ПІДТРИМКИ В ХОДІ ПІДГОТОВКИ ТА ЗДІЙСНЕННЯ МАРШУ АВТОМОБІЛЬНОЮ ТЕХНІКОЮ З УРАХУВАННЯМ ДОТРИМАННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА

ENGINEERING SUPPORT OF GEOSPATIAL SUPPORT UNITS DURING THE PREPARATION AND EXECUTION OF THE MARCH BY VEHICLE EQUIPMENT TAKING INTO ACCOUNT COMPLIANCE WITH THE STANDARDS OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW

Пугач В.В., викладач кафедри загальновійськових дисциплін
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Зміївський Г.А., викладач кафедри загальновійськових дисциплін
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Артюшенко О.В., заступник начальника кафедри загальновійськових дисциплін
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Бридня Є.О., начальник кафедри військового права
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена питанням інженерної підтримки частин та підрозділів геопросторової підтримки в ході підготовки та здійснення маршу автомобільною технікою з урахуванням дотримання норм міжнародного гуманітарного права. Як свідчить досвід відбиття повномасштабної російської агресії організація і ведення бойових дій неможливі без проведення заходів геопросторової підтримки.

Частини та підрозділи геопросторової підтримки виконуючи поставлені перед ними завдання здійснюючи марш в призначені райони або вказані рубежі стикаються з протидією противника, яка має на меті зірвати виконання поставлених завдань, а саме: нанесення ударів по вихідним районам та районам зосередження різноманітними засобами ураження, у тому числі високоточною зброєю; руйнування та мінування дорожньої мережі та водопропускних споруд; створення мінно-вибухових і невибухових загороджень на маршруті руху. Під час виконання завдань щодо зниження мобільності частин та підрозділів геопросторової підтримки противник часто нехтує вимогами міжнародного гуманітарного права, завдаючи удари по населених пунктах та невійськових об'єктах, застосовуючи дистанційне мінування некерованими мінно-вибуховими засобами.

При здійсненні маршу підрозділи геопросторової підтримки повинні дотримуватися принципів міжнародного гуманітарного права (МГП): законності, обмеження, розрізнення, сумірності, гуманності та військової необхідності.

Під час організації маршу командир підрозділу геопросторової підтримки повинен вибирати маршрути руху за можливістю подалі від об'єктів, які знаходяться під захистом МГП.

Місця для привалів і зупинок колони підрозділу геопросторової підтримки по можливості вибираються осторонь від населених пунктів, районів (зон) і об'єктів, що знаходяться під захистом МГП.

Забезпечити мобільність, живучість та безпеку частин та підрозділів геопросторової підтримки на марші дозволяють різноманітні заходи інженерної підтримки військ, які будуть запропоновані у статті.

Ключові слова: геопросторова підтримка, інженерна підтримка, марш, противник, мобільність, маршрут руху, живучість, автомобільна техніка, міжнародне гуманітарне право.

The article is devoted to the issues of engineering support of geospatial support units and units during the preparation and implementation of the march by automobile equipment, taking into account compliance with the norms of international humanitarian law. As the experience of repelling full-scale Russian aggression shows, the organization and conduct of hostilities are impossible without conducting geospatial support measures. Parts and units of geospatial support, performing the tasks assigned to them, marching to the designated areas or specified boundaries, encounter enemy resistance, which aims to disrupt the implementation of the assigned tasks, namely: striking the exit areas and areas of concentration with various means of destruction, including high-precision weapons; destruction and mining of the road network and culverts; creation of mine-explosive and non-explosive barriers on the traffic route. When performing tasks to reduce the mobility of geospatial support units and units, the enemy often disregards the requirements of international humanitarian law, striking populated areas and non-military objects.

When conducting a march, geospatial support units must adhere to the principles of international humanitarian law (IHL): legality, limitation, distinction, proportionality, humanity, and military necessity.

During the organization of the march, the commander of the geospatial support unit should choose movement routes as far as possible from the objects that are under the protection of the IHL.

Places for stops and stops of the column of the geospatial support unit are chosen, if possible, away from settlements, districts (zones) and objects under the protection of IHL

To ensure the mobility, survivability and safety of units and units of geospatial support on the march, various measures of engineering support of the troops, which will be proposed in the article, allow.

Key words: geospatial support, engineering support, march, enemy, mobility, route of movement, survivability, automotive equipment, international humanitarian law.

Постановка проблеми. Досвід відбиття повномасштабної агресії російської федерації яскраво свідчить про те, що надання своєчасних та актуальних геопросторових даних про місцевість де відбуваються воєнні дії є запорукою успіхів в досягненні мети операції (бойових дій).

Геопросторова (топогеодезична та навігаційна) підтримка Збройних Сил України – комплекс взаємопов'язаних організаційних і практичних заходів, які здійснюються для задоволення потреб Збройних Сил України (далі – ЗС України) в усіх видах геопросторових даних (геопросторової інформації), необхідних для вивчення та оцінки місцевості під час прийняття рішень, планування, підготовки і проведення операцій (бойових дій), організації управління та взаємодії, створення сприятливих умов для постійного і об'єктивного визначення місць розташування наземних, повітряних, надводних та підводних керованих

рухомих об'єктів військового призначення і ефективного застосування зброї та бойової техніки [1, с. 10].

Основними заходами геопросторової підтримки військ (сил) в операціях (бойових діях) є:

створення (поповнення) запасів топографічних, цифрових, електронних і спеціальних карт та каталогів координат геодезичних пунктів відповідно до поставлених завдань та забезпечення ними штабів та військ (сил) у встановлені строки;

підготовка вихідних астрономо-геодезичних і гравіметричних даних у позиційних районах ракетних військ, артилерії, військ протиповітряної оборони, на аеродромах (майданчиках) базування авіації, безпілотних засобів і доведення їх до відповідних штабів з'єднань і військових частин;

оперативне виправлення топографічних карт, виготовлення і видання спеціальних карт, фотодокументів про місцевість та забезпечення ними штабів і військ (сил);

видання спеціальних карт і бойових графічних документів по оригіналах і заявках управлінь (відділів) штабів органів військового управління;

підготовка і доведення до штабів військ (сил) вихідної навігаційної інформації [1, с. 10–11].

Завдання геопросторової підтримки виконуються військовими частинами (підрозділами) геопросторової підтримки, а також самими військами (силами) [1, с. 11].

Під час виконання завдань за призначенням підрозділам геопросторової підтримки необхідно здійснювати марші, як правило, у складі автомобільних колон з метою виходу у вказаний район чи призначений рубіж. Марш підрозділів геопросторової підтримки може здійснюватися як у складі колони головних сил, так і самостійно.

Захист підрозділів геопросторової підтримки в вихідних районах і районах зосередження, привалах, місцях денного (нічного) відпочинку у ході підготовки та виконання поставлених завдань за призначенням пов'язаний з можливим нанесенням ударів противника різними видами зброї, у тому числі високоточною.

Здійснення маршу у складі автомобільних колон на забрудненій мінно-вибуховими засобами території несе загрозу підривів техніки та гибелі особового складу. Як правило, спеціальна техніка підрозділів геопросторової підтримки не має протимінного захисту і може бути вражена під час маршу.

Тому для збереження живучості та мобільності підрозділів геопросторової підтримки під час здійснення маршу необхідно здійснювати заходи інженерної підтримки з урахуванням норм міжнародного гуманітарного права.

Згідно Бойового статуту Сухопутних військ «Геопросторова підтримка Сухопутних військ Збройних Сил України» інженерна підтримка військових частин (підрозділів) геопросторової підтримки включає: інженерну розвідку маршрутів пересування і районів (місць) розташування; фортифікаційне обладнання районів (місць) розташування військових частин (підрозділів) і пунктів управління; маскування військової частини (підрозділу) і об'єктів.

Фортифікаційне обладнання районів (місць) розташування (частин) підрозділів і пунктів управління організовується і здійснюється з метою захисту особового складу, автомобільної, спеціальної техніки і засобів топогеодезичного та навігаційного забезпечення від засобів вогневого ураження противника. Заходи щодо фортифікаційного обладнання проводяться силами військових частин (підрозділів) топографічної служби з максимальним використанням засобів механізації, місцевих матеріалів, конструкцій і споруд, з урахуванням захисних і маскувальних властивостей місцевості.

Вимоги Бойового статуту Сухопутних військ «Геопросторова підтримка Сухопутних військ Збройних Сил України» не чітко і обмежено формулюють завдання інженерної підтримки підрозділів та частин геопросторової підтримки, що заважає їм виконувати завдання за призначенням [2, с. 43].

Метою статті є аналіз та відпрацювання практичних рекомендацій щодо інженерної підтримки підрозділів геопросторової підтримки в ході підготовки та здійснення маршу автомобільною технікою з урахуванням дотримання норм міжнародного гуманітарного права.

Виклад основного матеріалу. Інженерна підтримка застосування військ (сил) – це виконання низки завдань, які відповідають вимогам командира загальновійськової частини, підрозділу щодо забезпечення мобільності своїх військ, обмеження мобільності військ та сил противника, підвищення живучості та захисту загальновійськової частини, підрозділу. Вона організується згідно вимог Доктрини з інженерної підтримки застосування військ (сил) та відповідних бойових статутів, які розроблені у кожному з видів Збройних Сил України [3, с. 12].

Розглядаючи інженерну підтримку підрозділів геопросторової підтримки в ході підготовки та здійснення маршу слід зауважити на те, що серед її основних завдань необхідно виокремити:

по-перше, інженерну підтримку мобільності військ;

по-друге, інженерні заходи підвищення живучості та безпеки військ [4, с. 15].

Інженерна підтримка мобільності підрозділів геопросторової підтримки під час підготовки та здійснення маршу повинна включати в себе: інженерну розвідку противника та місцевості; забезпечення подолання водних перешкод або суходолів (протитанкових ровів); прокладення проходів у мінно-вибухових загородженнях, позначення замінованих районів (ділянок) та їхнє розмінування; виконання інженерних заходів з підготовки та утримання шляхів пересування військ (сил), прокладення проходів (обходів) у невибухових загородженнях.

На мобільність підрозділів геопросторової підтримки впливають характер місцевості, погодні умови та дії противника. Найбільший негативний вплив на мобільність має руйнування переходів через перешкоди, а також застосування противником інженерних загороджень, особливо мінно-вибухових та встановлених дистанційно [4, с. 16].

З метою збереження мобільності (темпу виконання завдання) та мінімізації впливу перешкод командири підрозділів геопросторової підтримки повинні: прогнозувати наявність перешкод та їх характер; планувати порядок подолання можливих перешкод; забезпечити завчасне виявлення інформації про перешкоди із залученням всіх видів розвідки; постійно проводити тренування (навчання) з подолання перешкод.

У разі виявлення перешкоди підрозділи геопросторової підтримки повинні здійснювати почергово такі дії: обійти перешкоду; за неможливості обходу – подолати перешкоду за допомогою штатних сил та засобів; за неможливості обходу та подолання перешкоди за допомогою штатних сил та засобів – організувати залучення інженерних військових частин (підрозділів) для подолання перешкод.

Інженерні заходи підвищення живучості та безпеки підрозділів геопросторової підтримки на марші включають: інженерну розвідку противника та місцевості; фортифікаційного обладнання позицій та районів; влаштування захисних споруд на пунктах управління; проведення інженерних заходів з маскування та імітації; застосування табельних засобів інженерного озброєння для добування та очищення води на пунктах водопостачання; постачання електроенергії від військових електроустановок автономного живлення; пошук та знищення вибухонебезпечних предметів.

Інженерні заходи з підвищення живучості та безпеки включають всі аспекти захисту особового складу, озброєння та військового майна від впливу зброї противника та його систем виявлення, а також включають інженерні заходи з введення противника в оману [4, с. 17].

Командири підрозділів геопросторової підтримки повинні постійно вживати заходів щодо зниження рівня уразливості підпорядкованих сил та засобів. З метою посилення для підвищення їх живучості на марші можуть залучатися інженерні підрозділи в межах наявних ресурсів та відповідно до пріоритетів їх застосування.

Заходи щодо зменшення уразливості починаються із застосування всіх наявних засобів маскування та об'єктів укриття природного та штучного походження і продовжуються шляхом влаштування бойових позицій та захисних споруд. Постійно, як тільки дозволяє час та обстановка, фортифікаційне обладнання позицій та районів повинно удосконалюватися.

При здійсненні маршу підрозділи геопросторової підтримки повинні дотримуватися принципів міжнародного гуманітарного права (МГП): законності, обмеження, розрізнення, сумірності, гуманності та військової необхідності.

Принцип законності полягає в суворому і точному дотриманні усіма органами військового командування, військовослужбовцями та працівниками Збройних Сил України норм МГП.

Принцип обмеження полягає у тому, що право сторін, які знаходяться у збройному конфлікті, щодо вибору методів і способів ведення війни не є необмеженим.

Принцип розрізнення полягає у здійсненні в ході підготовки та ведення воєнних дій чіткого розмежування між цивільними особами і комбатантами, між цивільними та військовими об'єктами з метою забезпечення захисту цивільного населення і цивільних об'єктів від наслідків воєнних дій та зосередження дій військ (сил) тільки проти військових об'єктів противника.

Принцип співмірності полягає в тому, що сторони, які воюють, у ході ведення воєнних дій не повинні завдавати шкоди цивільним об'єктам та спричиняти втрати серед цивільного населення, які будуть надмірними для досягнення достатньої чисельної переваги над противником.

Принцип співмірності не може бути виправданням зруйнувань у необмежених масштабах або нападів на цивільних осіб та об'єкти.

Принцип гуманності полягає у прояві поваги та забезпеченні захисту людей, які не беруть безпосередньої участі у воєнних діях, включаючи осіб зі складу збройних сил противника, що склали зброю чи припинили участь у воєнних діях внаслідок поранення, хвороби або з будь-якої іншої причини.

Принцип військової необхідності полягає в тому, що по-перше, вид і ступінь сили, що застосовується, мають бути дійсно необхідними для досягнення законної військової мети, по-друге, таке застосування не забороняється нормами МГП. Загальна визнана мета ведення бойових дій полягає у досягненні поразки супротивника із мінімальними витратами часу, життя і фізичних ресурсів як з боку атакуючої сторони, так і з боку атакованої сторони.

Під час організації маршу командир підрозділу геопросторової підтримки повинен вибирати маршрути руху за можливістю подалі від об'єктів, які знаходяться під захистом МГП.

На бойові графічні документи, які відпрацьовує командир підрозділу геопросторової підтримки обов'язково наносяться: місця розташування об'єктів (зон, місцевостей), які знаходяться під захистом МГП; райони компактного проживання (скупчення) цивільного населення.

Під час здійснення маршу підрозділу геопросторової підтримки маршрут руху колон слід вибирати по можливості поза населеними пунктами. У разі проходження маршруту руху через населені пункти колона мають рухатись із максимально можливою швидкістю.

Якщо дозволяє обстановка, про проходження колони необхідно завчасно сповіщати цивільне населення.

Місця для привалів і зупинок колони підрозділу геопросторової підтримки по можливості вибираються осторонь від населених пунктів, районів (зон) і об'єктів, що знаходяться під захистом МГП [5].

Висновок. Отже, інженерна підтримка підрозділів геопросторової підтримки в ході підготовки та здійснення маршу автомобільною технікою з урахуванням дотримання норм міжнародного гуманітарного права є важливим завданням щодо збереження мобільності та підвищення живучості та безпеки підрозділів.

Потребують деякі зміни змістовної частини Бойового статуту Сухопутних військ «Геопросторова підтримка Сухопутних військ Збройних Сил України» з метою їх кореляції щодо завдань інженерної підтримки.

Дотримання принципів і норм міжнародного гуманітарного права підрозділами геопросторової підтримки під час підготовки і здійснення маршу є обов'язковим і невід'ємним елементом життєдіяльності військ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Доктрина з геопросторової підтримки. Київ : КСП ЗСУ, 2020. 40 с.
2. Бойовий статут Сухопутних військ «Геопросторова підтримка Сухопутних військ Збройних Сил України». Київ : КСВ ЗСУ, 2020. 60 с.
3. Доктрина з інженерної підтримки застосування військ (сил). Київ :КСП ЗСУ, 2020. 40 с.
4. Бойовий статут Сухопутних військ «Інженерна підтримка Сухопутних військ Збройних Сил України». Київ :КСВ ЗСУ, 2020. 280 с.
5. Наказ Міністерства оборони України від 23.03.2017 № 164 «Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України». https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text

РОЗДІЛ 12
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 342.5
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/102

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНОГО СУДУ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ

FEATURES OF THE ORGANIZATION OF ACTIVITIES INTERNATIONAL COURT OF UNITED NATIONS

Копотун І.М., д.ю.н., професор, заслужений юрист України,
головний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
з проблем запобігання кримінальним правопорушенням
Донецький державний університет внутрішніх справ

Тичина Д.М., д.ю.н., старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник наукової лабораторії з проблем протидії злочинності
Національна академія внутрішніх справ

Метою нашого дослідження є особливості організації діяльності міжнародного суду організації об'єднаних націй, виявлення та врегулювання в даний час мирне врегулювання міжнародних суперечок належить до найактуальніших і гострих тем сучасності.

Забезпечення безпеки, а також збереження світу дуже часто залежить від того, як своєчасно, швидко, в повному обсязі і остаточно буде вирішена суперечка. Основою нормального існування держав та стійких міжнародних відносин є панування права, тобто такий загальний правопорядок, основу якого становить сучасне право як домінуючий фактор міждержавних відносин. Відповідно до свого статуту, Організація Об'єднаних Націй має на меті підтримувати міжнародний мир та безпеку і з цією метою вживати ефективних колективних заходів для запобігання та усунення загрози миру й придушення актів агресії, або інших порушень миру, і проводити мирними засобами, відповідно до принципів справедливості та міжнародного права, залагоджування або розв'язання міжнародних конфліктів або ситуацій, що можуть призвести до порушення миру. Досліджено, що важливим фактором у справі встановлення панування права в міжнародних відносинах є підвищення ролі міжнародного суду як головного судового органу об'єднання всіх держав. Будучи незалежним колективним органом такий суд покликаний сприяти вирішенню міждержавних суперечок відповідно до обставин, коли всі інші мирні засоби врегулювання були не ефективними. Рішення, винесені судом з урахуванням міжнародного права та справедливості, не лише основою врегулювання тієї чи іншої суперечки, а й сприяють прогресивному розвитку міжнародного права та його інститутів. Наголошено, що діяльність міжнародних судових органів дає можливість у випадках розгляду спорів на основі міжнародно-принципових правових норм підтримувати загальносвітовий правопорядок, і саме завдяки його діяльності з'явилася можливість протягом останніх десятиліть жити без воєн та мати конфлікти лише локального характеру.

Також, звернута увага на діяльність Міжнародного кримінального суду (Гаазький трибунал), перший правовий інститут, що діє постійно, в компетенцію якого входить переслідування осіб, відповідальних за воєнні злочини.

Ключові слова: Міжнародний суд, Міжнародний кримінальний суд, Організація Об'єднаних Націй, міжнародні відносини, правопорядок, правозабезпечення, правореалізація, конфлікт, співробітництво, кримінальне провадження.

The purpose of our research is the peculiarities of the organization of the activities of the international court of the United Nations organization, the identification and settlement of international disputes.

Ensuring security, as well as preserving the world, very often depends on how timely, quickly, fully and finally the dispute will be resolved. The basis of the normal existence of states and stable international relations is the rule of law, that is, such a general legal order, the basis of which is modern law as the dominant factor in interstate relations.

In accordance with its charter, the United Nations aims to maintain international peace and security and to this end to take effective collective measures to prevent and remove threats to the peace and to suppress acts of aggression or other breaches of the peace, and to carry out by peaceful means, in accordance with the principles justice and international law, settlement or resolution of international conflicts or situations that may lead to a breach of peace.

It has been studied that an important factor in establishing the rule of law in international relations is the increase in the role of the international court as the main judicial body of the unification of all states. As an independent collective body, such a court is called upon to facilitate the resolution of interstate disputes in accordance with the circumstances when all other peaceful means of settlement have not been effective.

Decisions made by the court taking into account international law and justice are not only the basis for settling this or that dispute, but also contribute to the progressive development of international law and its institutions. It was emphasized that the activity of international judicial bodies makes it possible to maintain the global legal order in cases where disputes are considered on the basis of international and principled legal norms, and it is thanks to its activity that it became possible to live without wars and to have conflicts of only a local nature during the last decades.

Also, attention is drawn to the activities of the International Criminal Court (The Hague Tribunal), the first legal institution operating permanently, whose competence includes the prosecution of persons responsible for war crimes.

Key words: International Court of Justice, International Criminal Court, United Nations, international relations, law and order, law enforcement, law enforcement, conflict, cooperation, criminal proceedings.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення, процедура вирішення спорів повинна ґрунтуватися на таких основних принципах як підтримання мирних та добросусідських відносин між державами, а також запобігання виникненню ситуацій, які могли б призвести до конфлікту, суперечки чи кризи. Одним із способів мирного вирішення спорів є звернення, за згодою держав, до Міжнародного суду Організації Об'єднаних Націй (ООН), заснованого Статутом ООН у 1945 р., для досягнення однієї з головних цілей ООН: «…здійснювати мирними засобами, відповідно до принципів справедливості та міжнародного права, залагодження або вирішення міжнародних

спорів чи ситуацій, які можуть спричинити порушення миру» і надалі зарекомендував себе як дуже ефективний засіб вирішення міжнародних спорів» [2]. Він покликаний сприяти вирішенню міждержавних суперечок за обставин, коли інші мирні засоби врегулювання виявилися неефективними.

Зокрема, дослідження функцій та компетенції Міжнародного Суду ООН є актуальним, оскільки практика показує, що саме Міжнародний Суд з моменту свого створення і дотепер є єдиним універсальним міжнародним судовим органом для вирішення спорів між державами. Практика роботи головного судового органу ООН щоразу підтверджує високий професіоналізм суддів, глибину їхніх теоретичних знань у галузі міжнародного права, знання практики застосування його принципів та норм.

Незважаючи на велику роль Міжнародного Суду ООН у встановленні міжнародного правопорядку, підтримці миру та безпеки, в українській науці міжнародного права в останні десятиліття недостатньо досліджено питання, присвячені ролі Міжнародного Суду ООН у регулюванні міжнародних суперечок.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Теоретичне та практичне розмаїття дослідження питання ролі Міжнародного Суду ООН містяться у працях українських та зарубіжних науковців, зокрема таких як О. А. Альонкін, Ю. М. Бисага, Н. А. Буличева, С. О. Галаган, В. В. Гутник, М. О. Дармін, Л. М. Дешко, Н. М. Дрьоміна, В. П. Кононенко, У. З. Коруц, Ю. В. Малишева, Г. Ю. Нечипорук, Н. В. Плахотнюк, В. В. Шамрай та інші.

Виклад основного матеріалу. Сучасний світ важко уявити без взаємодії міжнародних організацій, держав та фізичних осіб у всіх сферах життя суспільства. Помітно зміцнюються і позиції міжнародних судових організацій у вирішенні міждержавних суперечок, врегулювання серйозних конфліктів та визначення відповідальних порушення норм міжнародного права. Участь міжнародних судів у названих процесах визначає їх високий міжнародний статус, що надає особливої актуальності визначення правомірності діяльності цих міжнародних судових організацій [1, с. 257–258].

Міжнародний суд ООН є одним із шести головних органів ООН, створений для встановлення верховенства права на міжнародній арені. Основним завданням якого є вирішення міжнародних суперечок відповідно до міжнародно-правових норм. Відповідно до ст. 92 Статуту вираз «головний судовий орган» не розуміється так, що не можуть бути створені інші судові установи, а також цим Статутом не забороняється та не перешкоджається членам ООН доручити вирішення спорів іншим судам [2].

Міжнародний суд (International Court of Justice) – був сформований Статутом ООН у 1945 р. та розпочав роботу у 1946 р. До юрисдикції такого органу входять усі питання, що передаються йому державами, та передбачені Статутом ООН і чинними договорами та конвенціями. Прийшов на зміну Постійній палаті міжнародного правосуддя, заснованої статутом Ліги Націй, яка діяла з 1922 по 1940 рр. і була розпущена в 1946 р. Місцем розташування Суду є Гаага, Нідерланди. Країни-члени можуть передавати на розгляд Міжнародного суду справи про прикордонні суперечки, право на рибну ловлю, право на корисні копалини та інші спірні питання. Генеральна Асамблея або Рада Безпеки можуть консультуватися з Міжнародним Судом з будь-якого питання.

Цікавим є той факт, що поштовхом до утворенню Міжнародного суду ООН стала подія 1942 р., коли державний секретар США та міністр закордонних справ Сполученого Королівства дійшли висновку про створення після Другої світової війни Міжнародного у зв'язку з припиненням роботи з грудня 1939 р. Вже згодом, у квітні 1945 р., у Вашингтоні відбулося засідання комітету юристів, які представляли 44 держави світу. Цьому комітету під головуванням Дж. Х. Хакворта (США) було довірено підготувати проект Статуту для майбутнього Міжнародного суду ООН для подання на Конференцію у Сан-Франциско, яка засідала з квітня до червня 1945 р. і налічувала 50 держав. Конференція прийняла рішення про створення нової судової інституції, не надаючи їй обов'язкової юрисдикції, але встановивши її головним судовим органом ООН [3, с. 268–269]. Головним завданням якого залишалося і залишається мирне врегулювання міжнародних суперечок. Сторони, які беруть участь у будь-якій суперечці, яка надалі може провокувати загрозу підтримці міжнародного миру та безпеки, повинні спочатку намагатися врегулювати конфлікт шляхом переговорів, примирення, судового розгляду та іншими способами, про що зазначається у ст. 33 Статуту [2].

На основі дослідження становлення Міжнародного Суду ООН можна зробити висновки, що суд пройшов непростий шлях. Однак у законах різних країн при визнанні ролі міжнародного права як складової міжнародної юрисдикції порушується питання про взаємодію міжнародної юрисдикції з національним законодавством, особливо у вирішенні спорів. Це обґрунтовано тим, що суть міжнародної юрисдикції ґрунтується на принципі справедливості. Тому національні суди покликані вирішувати спірні питання права, що виникли з відносин на підставі принципу справедливості, який отримав визнання у міжнародному праві та у внутрішніх законах держав, або у резолюціях, трактатах, міжнародних звичаях. Остання обставина дуже важлива і вносить у їхню діяльність реформу, яка необхідна для ухвалення справедливого рішення, для критерію підтримки права [4, с. 202–204].

Поетапний розвиток міжнародного права веде до того, що міждержавні суперечки регулюються на основі вирішення незалежного міжнародного судового органу, набуваючи більшої стабільності, виключаючи непередбачуваність у діях держав. Загальний рівень поваги до права цим значно підвищується, допомагаючи державам відчувати довіру у своїх взаєминах.

Важливим є вплив міжнародних судів на процес кодифікації міжнародного права. Значне збільшення кількості міжнародних судових установ, що мало місце у другій половині XX ст., призвело до зростання обсягу практики застосування міжнародних звичаїв, що підлягають аналізу, осмисленню та класифікації. Застосування міжнародних звичаїв різними міжнародними установами має специфіку, яка зумовлена природою суду, історичними та геополітичними факторами, досвідом суддів, предметом судового розгляду [5, с. 3].

Статут ООН не лише вимагає від держав, щоб вони вирішували свої конфлікти мирним шляхом; він також передбачає орган для судового врегулювання спорів відповідно до міжнародного права. У цьому полягає головна функція Міжнародного Суду. Головною функцією є вирішення переданих йому державами правових спорів відповідно до його Статуту та міжнародного права. Суд також виносить консультативні висновки з правових питань, переданих на його розгляд Генеральною Асамблеєю, Радою Безпеки та іншими органами ООН, а також спеціалізованими установами, уповноваженими на те Генеральною Асамблеєю. Міжнародний Суд ООН налічує 15 членів, які обираються Генеральною Асамблеєю та Радою Безпеки терміном на дев'ять років, і отримують підтримку в роботі від Секретаріату, його постійного адміністративного органу. П'ятнадцять членів Суду повинні забезпечити представництво найголовніших форм цивілізації та основних правових систем світу. Судді обираються на дев'ятирічний термін, до того ж, третина складу суду переобирається кожні три роки. Члени Суду під час виконання ними судових обов'язків можуть користуватися дипломатичними привілеями та імунітетами. Суд

строком на три роки обирає голову та віце-голову Суду, які можуть бути переобрані. Також призначає свого секретаря. Офіційними мовами Суду є французька та англійська [6, с. 118–119].

Юрисдикція Суду не поширюється на суперечки між приватними особами та державою, а тим більше суперечки між приватними особами. Зокрема, ст. 34 прямо вказує, що сторонами у справі можуть бути лише держави. Суд не має кримінальної юрисдикції і не може судити фізичних осіб (наприклад, військових злочинців). Це завдання належить до компетенції інших судових органів. Суд розглядає правові суперечки, пов'язані з порушенням міжнародних договорів та зобов'язань, що виникають при їх тлумаченні; приймати обов'язкові для виконання рішення, що передаються державами на його розгляд; надавати консультативні висновки з правових питань на прохання Генеральної Асамблеї ООН, Ради Безпеки та інших органів ООН з дозволу Генеральної Асамблеї ООН [7, с. 168–169].

Аналізуючи цілі, мету та завдання Суду, можна наголосити, що він може розглядати будь-яку правову суперечку, що стосується міжнародного права. Функція Суду полягає у винесенні рішень щодо переданих на його розгляд спорів відповідно до міжнародного права. На відміну від багатьох інших міжнародних механізмів врегулювання спорів, сфера діяльності Суду не обмежується якоюсь конкретною сферою міжнародного права. Якщо сторони цього бажають, на розгляд Суду може бути передано будь-яку суперечку, яка стосується міжнародного права. Це означає, що у міжнародно-правовій системі він відіграє центральну роль.

Міжнародний Суд ООН здійснює врегулювання спорів між державами мирними засобами, розглядаючи суперечку виносить рішення та забезпечує стійке врегулювання спорів відповідно до юридичних підстав. Передача справи до Суду є ефективним способом досягнення мирного врегулювання конфлікту та побудови гармонійних міждержавних відносин, він дає змогу розблокувати дипломатичні спірні ситуації мирним шляхом [8, с. 296–297].

Найкращим способом врегулювати розбіжності між сторонами у суперечці, як і раніше, є переговори. Однак переговори не завжди можуть виявитися успішними. Якщо переговори зайшли в глухий кут, суперечка може швидко призвести до ескалації. У таких випадках визнання юрисдикції Суду є дуже корисним та взаємоприйнятним виходом із ситуації [9, с. 45–46].

При цьому слід зазначити, що передача справи до Суду не перешкоджає продовженню чи поновленню переговорів між сторонами. Суд пропонує ефективний та доступний механізм урегулювання спорів. Вирішення питання про вибір замість Суду іншої третьої сторони чи іншого механізму врегулювання спорів залишається на розсуд сторін [10, с. 97–98].

Наприклад, гнучким та оперативним варіантом могло б бути звернення до арбітражу. Однак, таке звернення є матеріально затратним, позаяк адміністративні витрати Суду сплачуються ООН. Щодо витрат, які несуть зацікавлені сторони, то надати фінансову допомогу може Цільовий фонд Генерального секретаря для допомоги державам у вирішенні спорів через Міжнародний Суд [11, с. 206–207].

Зокрема, Міжнародний Суд ООН має майже 100-річний досвід урегулювання спорів у сфері мирного врегулювання міжнародних спорів, рішення Суду впливають не лише на сторони у спорі, а й на інші держави та на міжнародне співтовариство. Він сприяє забезпеченню верховенства права на міжнародному рівні. Розглядаючи передані йому справи, Суд застосовує норми права, формулює та розвиває міжнародне право, тим самим вносячи внесок у зміцнення верховенства права загалом. Іншими словами, визнання юрисдикції Суду та висловлення згоди бути однією із сторін у справі, що вже є чітким показником визнання та поваги державою верховенства права, не тільки вигідно державі, яка визнає її юрисдикцію, а й позитивно впливає на міжнародне право в цілому та на все міжнародне співтовариство [12, с. 376].

У контексті дослідження варто звернути увагу на діяльність Міжнародного кримінального суду (Гаазький трибунал) – це перший правовий інститут, що діє постійно, в компетенцію якого входить переслідування осіб, відповідальних за: *геноцид* (цілеспрямовані дії з метою повного або часткового знищення груп населення чи народів за національними, етнічними, расовими, корисливими або релігійними мотивами), *злочини проти людяності* (ст. 7 Римського статуту містить вичерпний перелік дій, які вважаються злочинами проти людяності; визначає злочини проти людяності як злочини, які вчиняються у рамках широкомасштабного та систематичного нападу на цивільне населення, і такий напад є свідомим. Для вчинення злочинів проти людяності, на відміну від воєнних злочинів, вимога наявності збройного конфлікту не обов'язкова, хоча вони і можуть вчинятися під час збройних конфліктів); *воєнні злочини* (ст. 8 Римського статуту містить вичерпний перелік дій, які вважаються воєнними злочинами у збройних конфліктах міжнародного та неміжнародного характеру; воєнні злочини – це злочини, які безпосередньо пов'язані та здійснюються протягом збройного конфлікту (як міжнародного, так і неміжнародного характеру), та які вчиняються у рамках плану або політики, або ж при широкомасштабному їх вчиненні. Їх також можна назвати серйозними порушеннями міжнародного гуманітарного права (законів і звичаїв війни). Заснований на основі Римського статуту (1998 р.) та діє з липня 2002 р. на постійній основі [13]. До його складу входять президія, апеляційне відділення, судове відділення та відділення попереднього провадження (попереднього розгляду справ), офіс прокурора, секретаріат, а до компетенції – кримінальні правопорушення вчинені після набуття чинності Римського статуту [14]. Розташований у місті Гаазі, проте за бажанням Суду засідання можуть проходити у будь-якому місці. Такий судовий орган не належить до ООН та не підпорядковується їй, хоча може порушувати справи за поданням Ради Безпеки ООН. Процесуальними стадіями розгляду справ у суді є попереднє вивчення (Preliminary investigation), розслідування (Investigation), попередній розгляд (Pre-Trial), судовий розгляд (Trial), апеляційний розгляд (Appeals), примусове виконання рішення суду (Enforcementofsentence) [15, с. 106].

Відповідно до ст. 17 Римського статуту, Міжнародний кримінальний суд починає здійснювати свою кримінальну юрисдикцію лише тоді, коли буде встановлено, що відповідна держава не бажає або не може сама її реалізувати; відповідно до принципу компліментарності – забезпечення відповідальності за здійснення правосуддя над особами, звинуваченими у вчиненні злочинів проти міжнародного права, покладається на судову систему відповідної держави.

Висновки. Існування будь-якої правової системи передбачає наявність інститутів, які здійснюють створення, реалізацію та захист правових норм. Судові органи, основою діяльності яких є забезпечення правових гарантій реалізації прав та інтересів суб'єктів правовідносин, які є невід'ємним її елементом.

Встановлено, що Міжнародний суд ООН, маючи відносно нетривалу історію, посідає особливе місце у сучасній системі міжнародного судочинства. Однією з особливостей функціонування міжнародних судових установ є застосування міжнародно-правових звичаїв. Аналіз їхньої діяльності дозволяє розкрити зміст вимог, які є необхідні та достатні для підтвердження наявності звичайних норм. Є всі підстави стверджувати, що міжнародні суди не лише виконують роль інститутів, які традиційно застосо-

вують звичайні норми, а й значно впливають на всі галузі міжнародного права через тлумачення їх норм.

Наголошено, що основною функцією міжнародних судових установ є вирішення міжнародних суперечок, і ця функція спрямована, насамперед, для забезпечення нормальних добросусідських відносин між державами та на підтримку миру у світі. Міжнародні суди у своїй діяльності завжди підкреслюють це становище та свою роль у врегулюванні міжнародних відносин. Втім, важливими складовими практичної діяльності суду є ступінь врегульованості спірних правовідносин, наявність нагальної потреби у сторін вирішити суперечку позиції міжнародного права, юридична сила прийнятих міжнародним судом рішень.

Водночас, Суд не став «світовим судом», який приймає рішення щодо будь-яких великих конфліктів. На сьогоднішній день обов'язкову юрисдикцію Суду визнає лише третина існуючих держав світу і це визнання супроводжується суттєвими застереженнями. Помірне ставлення до юрисдикції Суду частково можна пояснити принциповим неприйняттям ідеї міжнародної юрисдикції колишніми соціалістичними державами.

Враховуючи, що суд не має компетенції розглядати суперечки за участю міжнародних організацій, вони використовують своє право звертатися до Міжнародного суду ООН з проханням надати консультативний висновок щодо спору, одночасно наголошуючи на прийнятті ними юридичної обов'язковості щодо виконання рішення щодо консультативного висновку. Правом звернутися по консультативні висновки має обмежена кількість міжнародних організацій.

Практика надання консультативних висновків Міжнародним судом є досить різноманітною і передбачає детальний аналіз нормативно-правового регулювання міжнародних відносин у відповідній сфері. Враховуючи значну кількість консультативних висновків, їх можна розглядати як спеціалізовані наукові дослідження з певних проблемних питань, які проводяться суддями на запит міжнародних організацій та керівних органів системи ООН.

При цьому міжнародні організації мають можливість робити запити щодо надання консультативних висновків Міжнародного суду ООН на користь і на прохання держав. Таким чином, слід зробити висновок, що в цілому авторитет і значення Міжнародного Суду ООН для мирного вирішення міжнародних суперечок та прогресивного розвитку міжнародного права є досить суттєвими. Суд регулює міжнародні конфлікти, розглядає міжнародні суперечки, надає консультативні висновки інститутам ООН.

У рамках діяльності Міжнародного суду ООН варто звернути увагу на Міжнародний кримінальний суд (Гаазький трибунал) до компетенції якого входить переслідування осіб, відповідальних за: *геноцид*, *злочини проти людяності*; *воєнні злочини*. Заснований на основі Римського статуту (1998 р.) та діє з липня 2002 р. на постійній основі. Розпочинає свою кримінальну юрисдикцію лише при наявності неможливості держави реалізувати право на справедливий суд за злочини передбачені Римським статутом, здійснення правосуддя над особами, звинуваченими у вчиненні злочинів проти міжнародного права. Процесуальними стадіями розгляду справ у такій інституції є попереднє вивчення, попередній розгляд, судовий розгляд, апеляційний розгляд, примусове виконання рішення суду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гутник В. В. Право на захист у міжнародних кримінальних судах: доктрина та практика: монографія. Львів; Харків; Одеса: Фенікс, 2018. 440 с.
2. Статут Організації Об'єднаний Націй від 26 червня 1945 р. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf.
3. Кононенко В. П. Вирішення територіальних спорів Міжнародним Судом ООН: теорія і практика: монографія. Київ-Одеса: Фенікс, 2018. 438 с.
4. Альонкін О. А., Буличева Н. А., Дешко Л. М. Міжнародний захист прав людини: підручник. Київ, 2019. 261 с.
5. Дармін М. О. Види міжнародних судових установ та їх роль в забезпеченні права на судовий захист. *Вісник Ужгородського національного університету. Серія* «Право». 2021. № 64. С. 1–5.
6. Дрьоміна Н. М. Юрисдикція міжнародних кримінальних судів і трибуналів: дис... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2006. 240 с.
7. Шамрай В. В. Конституційне право в умовах глобалізації та міждержавної інтеграції: теоретико-методологічний аспект: монографія. Одеса: Фенікс, 2018. 360 с.
8. Дешко Л. М. Конституційне право на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій: монографія. Ужгород, 2016. 486 с.
9. Бисага Ю. М., Дешко Л. М., Нечипорук Г. Ю. Міжнародна безпека, національна безпека, конституційна безпека: теоретико-правові підходи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 4. С. 43–49.
10. Малишева Ю. В. Цілеспрямовані санкції та їх застосування Радою Безпеки ООН : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2016. 234 с.
11. Плахотнюк Н. В., Іржова М. А. Юрисдикція міжнародного кримінального суду щодо злочину агресії. *Часопис Київського університету права.* 2020. № 3. С. 374–378.
12. Коруц У. З. Заборона пропаганди війни: міжнародно-правові засади: монографія. Одеса: Фенікс, 2023. 340 с.
13. Міжнародний кримінальний суд. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D1%83%D0%B4
14. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду від 17.07.1998 р. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588/sp:max50:nav7:font2#Text
15. Галаган С. О. Історико-правові передумови кримінального процесуального співробітництва України з міжнародним кримінальним судом. *Право Ua.* 2022. № 4. С. 104–111.

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/103

ДИСКУРС ПРАВА В СУЧАСНІЙ ФІЛОСОФІЇ: ОСНОВНІ НАПРЯМИ ТА КОНЦЕПЦІЇ

DISCOURSE OF LAW IN MODERN PHILOSOPHY: MAIN TRENDS AND CONCEPTS

Олійник О.М., старший викладач кафедри бізнесу і права
Вінницький соціально-економічний інститут Університету «Україна»

Шевчук Я.О., студентка І курсу магістратури
Інститут права та суспільних відносин Університету «Україна»

Актуальність теми дослідження обумовлена кількома ключовими чинниками, які відображають сучасний стан суспільства та правової думки. По-перше, це – соціальна трансформація та правова реформа. У сучасному світі відбуваються швидкі соціальні, економічні та політичні зміни, які вимагають адекватного правового реагування. Зміна соціальних відносин, поява нових форм бізнесу, розвиток технологій та інші чинники створюють нові виклики для правової системи. Аналіз основних напрямів та концепцій філософії права дозволяє краще зрозуміти, як правові теорії можуть впливати на процеси правотворчості та правозастосування, а також допомагає у формуванні ефективної правової політики. По-друге, це – питання щодо прав людини та їх захисту. У контексті глобалізації та інтеграційних процесів питання захисту прав людини стає все більш актуальним. Концепції природного права та критичної теорії права надають цінні інструменти для аналізу та захисту прав людини на національному та міжнародному рівнях. У світі, де порушення прав людини залишаються серйозною проблемою, філософія права може запропонувати нові підходи до їх захисту та реалізації. По-третє, це – виклики глобалізації. Глобалізація створює нові правові виклики, зокрема у сфері міжнародного права, правового регулювання транснаціональних корпорацій, захисту навколишнього середовища та боротьби з міжнародною злочинністю. Розгляд сучасних філософських концепцій права дозволяє краще зрозуміти ці виклики та знайти шляхи їх вирішення. По-четверте, це – критичний підхід до права. Критичні теорії права, включаючи марксистську, феміністську та постмодерністську юриспруденцію, пропонують важливі інструменти для аналізу правових систем з точки зору соціальної справедливості, гендерної рівності та прав людини. Ці підходи дозволяють виявити та критикувати приховані механізми влади та нерівності, які часто закріплюються у правових системах. По-п'яте, це – інтердисциплінарний підхід. Сучасна філософія права все більше інтегрується з іншими галузями знань, такими як соціологія, політологія, етика та економіка. Такий міждисциплінарний підхід дозволяє глибше розуміти правові феномени та їх вплив на суспільство, сприяючи формуванню комплексного бачення права.

Ключові слова: дискурс права, сучасна філософія права, природне право, позитивізм, правовий реалізм, критична теорія права, постмодернізм у праві, права людини, соціальна справедливість, гендерна рівність, правова реформа, глобалізація, правова культура, інтердисциплінарний підхід, правова політика.

The relevance of the research topic is due to several key factors that reflect the current state of society and legal thought. First, these are social transformations and legal reforms. The modern world is experiencing rapid social, economic and political changes that require an adequate legal response. Changes in social relations, the emergence of new forms of business, the development of technology and other factors create new challenges for the legal system. An analysis of the main trends and concepts of legal philosophy allows us to better understand how legal theories can influence lawmaking and law enforcement processes, and helps to formulate effective legal policy. Second, it is the issue of human rights and their protection. In the context of globalization and integration processes, the issue of human rights protection is becoming increasingly important. The concepts of natural law and critical legal theory provide valuable tools for analyzing and protecting human rights at the national and international levels. In a world where human rights violations remain a serious problem, the philosophy of law can offer new approaches to their protection and realization. Third, there are the challenges of globalization. Globalization creates new legal challenges, in particular in the field of international law, legal regulation of transnational corporations, environmental protection and the fight against international crime. Consideration of modern philosophical concepts of law allows us to better understand these challenges and find ways to overcome them. Fourth, it is a critical approach to law. Critical theories of law, including Marxist, feminist and postmodern jurisprudence, offer important tools for analyzing legal systems from the perspective of social justice, gender equality and human rights. These approaches allow us to identify and critique the hidden mechanisms of power and inequality that are often rooted in legal systems. Fifth, it is an interdisciplinary approach. Contemporary philosophy of law is increasingly integrated with other fields of knowledge, such as sociology, political science, ethics, and economics. Such an interdisciplinary approach allows for a deeper understanding of legal phenomena and their impact on society, contributing to the formation of a comprehensive vision of law.

Key words: legal discourse, modern philosophy of law, natural law, positivism, legal realism, critical legal theory, postmodernism in law, human rights, social justice, gender equality, legal reform, globalization, legal culture, interdisciplinary approach, legal policy.

Постановка проблеми. У сучасному світі, що характеризується швидкими соціальними, економічними та політичними змінами, право продовжує відігравати ключову роль у регулюванні суспільних відносин та забезпеченні порядку. Проте, різноманітність філософських підходів до розуміння природи та функцій права створює певні труднощі у визначенні його сутності та мети. У цьому контексті виникає кілька основних проблем, які потребують глибокого аналізу та систематизації. Розбіжність у розумінні права: існує багато теорій, які пропонують різні погляди на сутність права, його походження та функції. Це створює складність у визначенні єдиного підходу до правових питань і може призводити до різних тлумачень правових норм. Не завжди зрозуміло, як теоретичні філософські підходи відображаються у реальній правовій практиці. Це ставить питання про те, наскільки ефективно сучасні філософські теорії впливають на процеси правотворчості та правозастосування.

Сучасні критичні теорії права, такі як марксистська, феміністська та постмодерністська, акцентують увагу на питаннях соціальної справедливості та нерівності. Це вимагає дослідження, яким чином правові системи можуть сприяти або, навпаки, перешкоджати досягненню справедливості у суспільстві.

Глобалізаційні процеси створюють нові виклики для національних та міжнародних правових систем. Це включає питання правового регулювання транснаціональних корпорацій, захисту прав людини та екологічної відповідальності. Необхідно зрозуміти, як сучасні філософські концепції права можуть допомогти вирішити ці проблеми.

Сучасна філософія права все більше інтегрується з іншими галузями знань. Виникає потреба у розробці комплексних підходів до вивчення права, які б враховували досягнення інших наук, таких як соціологія, політологія, етика та економіка.

Таким чином, основною проблемою, яка розглядається у цій статті, є необхідність систематизації та аналізу різних філософських підходів до права, їхнього впливу на сучасну правову практику та роль у вирішенні актуальних соціальних, економічних і політичних питань. Стаття має на меті дослідити, яким чином різні концепції права можуть сприяти формуванню ефективної та справедливої правової системи, що відповідає викликам сучасного світу.

Метою написання цієї статті є глибокий аналіз та систематизація основних напрямів і концепцій у дискурсі права сучасної філософії. Вона покликана:

– Висвітлити різноманітність філософських підходів до розуміння права – від класичних теорій природного права до сучасних критичних та постмодерністських концепцій.

– Проаналізувати вплив цих теорій на сучасну правову практику та формування правової політики, розглянувши, як різні філософські ідеї впливають на процеси правотворчості та правозастосування.

– Дослідити взаємозв'язок між правом, мораллю та соціальними змінами, акцентуючи увагу на тому, як правові теорії відображають та впливають на соціальні, економічні та політичні трансформації.

– Забезпечити критичний огляд сучасних правових систем з точки зору соціальної справедливості та прав людини, включаючи аналіз механізмів влади та нерівності, які можуть бути закріплені у правових системах.

– Сприяти міждисциплінарному підходу у вивченні права, інтегруючи знання з філософії, соціології, політології, етики та економіки для комплексного розуміння правових феноменів.

– Створити основу для подальших досліджень у сфері філософії права, визначивши ключові питання та напрямки, які потребують більш глибокого аналізу.

Ця стаття має на меті не лише ознайомити читача з основними філософськими концепціями права, але й стимулювати критичне мислення та науковий діалог щодо ролі права у сучасному світі.

Вітчизняні та зарубіжні вчені, які досліджували дану тему:

– Сергій Максимович Алексеєв – відомий український правознавець, який досліджував питання теорії права та держави. Його роботи охоплюють широке коло питань, включаючи теорії правозастосування та правовий реалізм.

– Михайло Козюбра – професор, доктор юридичних наук, автор багатьох праць з філософії права, зокрема на теми природного права та правової держави.

– Олександр Петришин – дослідник у сфері правознавства, який вивчає питання взаємодії права та моралі, а також впливу правової культури на розвиток суспільства.

– Ганс Кельзен – австрійський правознавець, який заснував «чисту теорію права», один з найвпливовіших представників правового позитивізму.

– Рональд Дворкін – американський правознавець, відомий своїми роботами у сфері права та моралі, захисник ідей правового реалізму та критичної теорії права.

– Джон Роулз – американський філософ, автор теорії справедливості, яка стала однією з основних концепцій у сучасній політичній та правовій філософії.

– Мішель Фуко – французький філософ, чиї роботи з аналізу влади та знання мають значний вплив на критичну теорію права.

– Жак Дерріда – французький філософ, один з засновників деконструкції, його роботи мають великий вплив на постмодерністський підхід до права.

– Гуго Гроцій – голландський правознавець, один з основоположників концепції природного права, його ідеї стали основою для розвитку міжнародного права.

Дослідження дискурсу права в сучасній філософії є багатогранним і включає внесок як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Їхні роботи допомагають глибше зрозуміти різні аспекти права, його роль у суспільстві та взаємодію з іншими соціальними інститутами. Вивчення цих праць сприяє формуванню комплексного підходу до аналізу правових систем і процесів, що є надзвичайно важливим у сучасному світі.

Виклад основного матеріалу. У сучасній філософії права існує кілька основних напрямів та концепцій, які аналізують і пояснюють природу, функції та мету права. Ці підходи не тільки допомагають зрозуміти сутність правових систем, але й визначають їхнє місце у ширшому соціальному контексті. Нижче розглянемо найвпливовіші з них.

Природне право є однією з найстаріших філософських традицій, яка бере початок ще з античності. Ця концепція стверджує, що існують певні незмінні, універсальні принципи, які є вродженими для людської природи і мають бути основою будь-якої правової системи . Представники цього напряму, такі як Тома Аквінський та Гуго Гроцій, вважають, що природне право є вищим за будь-яке позитивне право, яке встановлюється державою [1, с. 138]. У сучасному дискурсі, ідеї природного права знаходять відображення у концепціях прав людини та міжнародного права.

Правовий позитивізм, навпаки, акцентує увагу на тому, що право є продуктом людської діяльності та встановлюється через офіційні інститути. Одним з головних теоретиків цього напряму є Ганс Кельзен, який запропонував «чисту теорію права». Він стверджував, що право має бути відокремлене від моралі та інших соціальних феноменів, і розглядатися як система норм, що встановлюються та застосовуються державою [4, с. 347]. Цей підхід став основою для сучасного правового реалізму та нормативної юриспруденції.

Правовий реалізм виник як реакція на обмеження позитивізму та пропонує більш прагматичний підхід до розуміння права. Реалісти, такі як Олівер Вендел Холмс, вважають, що право не є сукупністю абстрактних норм, а практикою, яка залежить від конкретних соціальних, економічних та політичних умов. Вони досліджують, як право фактично застосовується судами та іншими правовими інститутами, і як воно впливає на поведінку людей.

Критична теорія права, або критична юриспруденція, розглядає право як засіб влади та пригнічення. Цей напрямок бере свій початок з марксистської теорії та досліджує, як правові системи сприяють підтриманню соціальної нерівності та збереженню статус-кво. Представники цього напряму, такі як Антоніо Ґрамші та Мішель Фуко, аналізують, як право використовується для легітимації домінування та контролю в суспільстві [8, с. 181]. Сучасні критичні теорії права також включають феміністську юриспруденцію, яка аналізує гендерні аспекти правових систем.

Постмодерністські підходи до права відзначаються скептицизмом щодо універсальних істин та об'єктивності. Вони ставлять під сумнів традиційні правові метанаративи та пропонують плюралістичний підхід до розуміння права. Постмодерністи, такі як Жак Дерріда, акцентують увагу на мові та дискурсі як основних засобах формування правової реальності, стверджуючи, що право є не стільки фіксованою системою норм, скільки процесом безперервного інтерпретування та переосмислення [3, с. 202].

Висновки. Тема дослідження «Дискурс права в сучасній філософії: основні напрями та концепції» є надзвичайно актуальною у контексті сучасних суспільних та правових процесів. Її дослідження сприяє глибшому розумінню ролі права у суспільстві, допомагає у формуванні ефективної правової політики та забезпечує захист прав людини у швидко змінюваному світі.

Дискурс права в сучасній філософії є надзвичайно багатогранним та включає різні підходи до розуміння сутності права, його ролі в суспільстві та взаємодії з іншими соціальними інститутами. Незважаючи на різноманітність теоретичних підходів, всі вони роблять

важливий внесок у розвиток правової думки та допомагають глибше зрозуміти складні процеси, які формують правову реальність.

Література, яка використовувалася при написанні статті охоплює різноманітні аспекти філософії права, від класичних теорій до сучасних критичних і постмодерністських підходів. Використання цих джерел дозволило провести глибокий аналіз дискурсу права в сучасній філософії та висвітлити основні напрями та концепції, що формують сучасні правові системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гроцій, Г. Про право війни та миру. Київ: Наукова думка, 1995. 512 с.
2. Дворкін Р. Право як цілісність. Київ: Атіка, 2005. 352 с.
3. Дерріда Ж. Про граматологію. Київ: Юніверс, 2000. 288 с.
4. Кельзен Г. Чиста теорія права. Харків: Право, 2002. 400 с.
5. Козюбра М. І. Природне право та правова держава. Львів: Галицька видавнича спілка, 2010. 280 с.
6. Петришин О. В. Право та мораль: філософські аспекти. Одеса: Фенікс, 2015. 256 с.
7. Роулз Дж. Теорія справедливості. Львів: Літопис, 2001. 536 с.
8. Фуко М. Воля до знання. Історія сексуальності. Київ: Основи, 1998. 312 с.

РОЗДІЛ 13
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/104

ЗАКОННІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРИМУСУ В ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

LEGALITY OF APPLICATION OF ADMINISTRATIVE COERCION MEASURES IN THE ACTIVITIES OF LAW ENFORCEMENT BODIES: ISSUES OF THEORY AND PRACTICE

Шатрава С.О., д.ю.н., професор,
завідувач
Науково-дослідна лабораторія з проблем
досудового розслідування Харківського національного університету
внутрішніх справ

Джафарова О.В., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри поліцейської діяльності та публічного адміністрування факультету № 3
Харківський національний університет внутрішніх справ

Тилічко І.В.,
викладач кафедри забезпечення державної безпеки
Національна академія Національної гвардії України

В наукові статті розглянуто наукові позиції вчених щодо розуміння законності застосування адміністративного примусу в діяльності правоохоронних органів. Доведено, законність слід розглядати як принцип, обов'язкову вимогу, метод, режим і стан неухильного дотримання, виконання і застосування законів та інших правових актів усіма учасниками суспільних відносин у всіх сферах суспільного життя. Вимога дотримуватися правових приписів, закріплену законодавством, слід вважати принципом. Прояв законності у конкретній поведінці суб'єктів стає методом і станом їх діяльності. Законність як елемент режиму суспільної діяльності існує тоді, коли більшість учасників суспільних відносин дотримуються, виконують і правильно застосовують правові приписи.

Доведено, що заходи адміністративного примусу в діяльності правоохоронних органів спрямовані на охорону встановлених у державі суспільних відносин, та спрямовані на забезпечення публічного порядку й безпеки, а також на відновлення порушених правил співжиття у суспільстві.

Наголошено, що законність застосування заходів адміністративного примусу в діяльності правоохоронних органів має певні особливості: 1) законодавче закріплення основних заходів, підстав та меж їх застосування; 2) допускається обмеження прав і свобод людини; 3) спрямовані на відновлення порушених прав і свобод; 4) за порушення настає юридична відповідальність.

Ключові слова: примус, адміністративний примус, законність, дотримання законності, принципи застосування заходів адміністративного примусу, заходи адміністративного примусу, адміністративна відповідальність, правоохоронні органи, превентивні поліцейські заходи, поліцейські заходи примусу, права й свободи людини.

The scientific articles consider the scientific positions of scientists regarding the understanding of the legality of the use of administrative coercion in the activities of law enforcement agencies. It has been proven that legality should be considered as a principle, mandatory requirement, method, regime and state of strict compliance, implementation and application of laws and other legal acts by all participants of social relations in all spheres of social life. The requirement to comply with legal prescriptions, established by legislation, should be considered a principle. The manifestation of legality in the specific behavior of subjects becomes the method and state of their activity. Legality as an element of the regime of social activity exists when the majority of participants in social relations observe, execute and correctly apply legal prescriptions.

It has been proven that the measures of administrative coercion in the activities of law enforcement agencies are aimed at protecting social relations established in the state, and are aimed at ensuring public order and security, as well as at restoring the violated rules of coexistence in society.

It is emphasized that the legality of the application of measures of administrative coercion in the activities of law enforcement agencies has certain features: 1) legislative consolidation of the main measures, grounds and limits of their application; 2) restriction of human rights and freedoms is allowed; 3) aimed at restoring violated rights and freedoms; 4) legal liability arises for the violation.

Key words: coercion, administrative coercion, legality, compliance with legality, principles of applying measures of administrative coercion, measures of administrative coercion, administrative responsibility, law enforcement agencies, preventive police measures, police coercive measures, human rights and freedoms.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення поряд із першочерговими завданнями щодо зміцнення національної безпеки, подолання економічної та екологічної кризи, реформування державного управління забезпечення прав і свобод людини залишається головним обов'язком держави та має визначати зміст і спрямованість діяльності держави в усіх її зусиллях. У кризових ситуаціях ризики непропорційного обмеження прав і свобод людини зростають, що потребує особливого контролю, як з боку державних інституцій та суспільства [1]. В той же час, діяльність правоохоронних органів обумовлює застосування заходів адміністративного примусу з метою забезпечення публічного порядку та безпеки тощо.

Стан дослідження проблеми. На важливість досліджуємої проблематики звертали увагу вчені-адміністративісти у наукових публікаціях, зокрема: Гайдук А.В. «Заходи адміністративного примусу у боротьбі з корупцією в Україні» [2], Головач А.В. «Заходи адміністративного примусу,

не пов'язані з відповідальністю, в діяльності органів державної податкової служби України: питання теорії та практики» [3], Коломоєць Т.О. «Адміністративний примус у публічному праві України» [4], Комзюк А.Т. «Адміністративний примус в правоохоронній діяльності міліції в Україні» [5], Мацелик Т.О. «Адміністративний примус в діяльності органів державної податкової служби України» [6], Мельник І.В. «Застосування заходів адміністративного примусу в умовах розбудови правової держави» [7], Мельник Р.С. «Забезпечення законності застосування заходів адміністративного примусу, не пов'язаних з відповідальністю» [8], Меженний Я.Є. «Стан нормативно-правового регулювання застосування адміністративно-правового примусу органами Національної поліції України» [9], Савчук Д.А. «Адміністративно-правове забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України» [10], Рожнова В.В. «Застосування заходів процесуального примусу, пов'язаних з ізоляцією особи» [11], Шевчук О.М. «Засоби державного примусу у правовій системі України» [12].

Враховуючи зазначені наукові праці можемо констатувати, що питання застосування адміністративного примусу в діяльності правоохоронних органів через призму законності є актуальним в умовах сьогодення.

Виклад основного матеріалу. На початку наукової праці постає доцільним розглянути позиції вчених щодо розуміння зазначених термінів та їх важливість в реалізації повноважень правоохоронних органів у повсякденній діяльності.

Р.С. Мельник у межах дисертаційного дослідження доводить, що законність – це принцип, обов'язкова вимога, метод, режим і стан неухильного дотримання, виконання і застосування законів та заснованих на них інших правових актів усіма учасниками суспільних відносин у всіх сферах суспільного життя. Закріплену законодавством вимогу дотримуватися правових приписів, яка звернена до усіх суб'єктів суспільних відносин, необхідно вважати принципом. Прояв законності у конкретній поведінці (діяльності суб'єктів) стає методом і станом їх діяльності. Елементом режиму суспільної діяльності законність буде тоді, коли більшість учасників суспільних відносин дотримують, виконують і правильно застосовують правові приписи [8, с. 66].

Крім того, вчений звертає увагу, що законність діяльності щодо застосування заходів адміністративного примусу має свої особливості, які обумовлені характером цих заходів, завданнями та функціями, які виконуються за допомогою цих заходів, а також колом державних органів, уповноважених на їх застосування. У свою чергу, основними елементами законності діяльності щодо застосування заходів адміністративного примусу є: наявність законодавства, яке б чітко регулювало зміст, підстави та процедури застосування заходів адміністративного примусу; діяльність щодо застосування зазначених заходів завжди має відповідати вимогам нормативно-правових актів; зазначена діяльність здійснюється тільки тими органами і посадовими особами виконавчої влади, функціональні права яких її передбачають і дозволяють; доцільність такої діяльності [8, с. 66–67].

В той же час, С.Т. Гончарук вважає законність – невід'ємним складовим елементом верховенства права. Суть законності, на його думку, полягає в необхідності суворого, точного і неухильного дотримання всіма без винятку суб'єктами права положень Конституції та законів України, а також приписів інших нормативно-правових актів. Він виділяє як способи забезпечення законності у сфері виконавчої влади різноманітні організаційно-правові засоби, спрямовані на створення у цій сфері режиму точного і неухильного дотримання вимог законів та інших правових актів всіма учасниками управлінських відносин. До них відносяться передусім різні види контролю і нагляду, а також оскарження незаконних дій та інші види звернень громадян [13, с. 138–141].

Слушною є позиція Ю.П. Битяк та В.В. Зуй, які в науковій праці визначають адміністративний примус через систему засобів психологічного або фізичного впливу на свідомість та поведінку людей з метою досягнення чіткого виконання встановлених обов'язків, розвитку суспільних відносин й саме у межах закону, забезпечення правопорядку і законності [14, с. 77].

В той же час, О.П. Нагорний доводить, що законність в адміністративній діяльності органів внутрішніх справ, становить собою закріплену у нормах права систему адміністративно-правових засобів, що сприяють реалізації визначених правових норм, регламентуючих адміністративну діяльність органів внутрішніх справ, а також спеціально вироблені державою способи, що забезпечують у цій сфері діяльності точне дотримання, застосування законів і підзаконних нормативних актів, правильне використання прав, виконання обов'язків всіма учасниками адміністративних правовідносин із притягненням правопорушників до юридичної відповідальності [15, с. 46].

В цілому, законність слід розглядати як принцип, обов'язкову вимогу, метод, режим і стан неухильного дотримання, виконання і застосування законів та інших правових актів усіма учасниками суспільних відносин у всіх сферах суспільного життя. Вимога дотримуватися правових приписів, закріплену законодавством, слід вважати принципом. Прояв законності у конкретній поведінці суб'єктів стає методом і станом їх діяльності. Законність як елемент режиму суспільної діяльності існує тоді, коли більшість учасників суспільних відносин дотримуються, виконують і правильно застосовують правові приписи.

Щодо розуміння адміністративного примусу, то А.В. Головач пропонує наступне його визначення як різновиду державного примусу, сукупності визначених нормами адміністративного права заходів морального, майнового, організаційного характеру, які застосовуються уповноваженими державними органами та їх посадовими особами, а в деяких випадках і громадськими організаціями щодо службово непідлеглих фізичних та юридичних осіб всупереч їх волі та бажанню як у випадках вчинення ними адміністративних правопорушень, так за відсутності таких діянь з метою попередження, припинення адміністративних правопорушень, забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення, притягнення винних осіб до відповідальності, а також в умовах надзвичайних ситуацій з метою мінімізації та локалізації їх наслідків й попередження їх настання у майбутньому [3, с. 32].

В той же час, А.Т. Комзюк звертає увагу, що адміністративний примус – це застосування відповідними суб'єктами до осіб, які не перебувають в їх підпорядкуванні, незалежно від волі і бажання останніх передбачених адміністративно-правовими нормами заходів впливу морального, майнового, особистісного та іншого характеру з метою охорони суспільних відносин, що виникають у сфері державного управління, шляхом попередження і припинення правопорушень, покарання за їх вчинення [5, с. 82].

Т.О. Коломоєць надає наступне визначення адміністративного примусу в адміністративному праві, як складової адміністративного примусу в публічному праві України як визначених нормами адміністративного права способів офіційного фізичного або психологічного впливу уповноважених державних органів, а у деяких випадках і громадських організацій, на фізичних та юридичних осіб у вигляді особистих, майнових, організаційних обмежень їх прав, свобод та інтересів у випадках вчинення цими особами адміністративних правопорушень (у сфері відносин публічного характеру) або в умовах надзвичайних обставин в межах окремого, економного, спрощеного, оперативного адміністративного провадження задля

досягнення багатоаспектної ретро-перспективної мети (превенції, припинення протиправних діянь, забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення, притягнення винних осіб до адміністративної відповідальності, попередження та локалізації наслідків надзвичайних ситуацій) [4, с. 249–250]. Науковець все ж таки акцентує увагу, що адміністративний примус має своє врегулювання нормами адміністративного права, тобто через призму нормативності визначається й законність реалізації заходів адміністративного примусу.

Дотримання законності в застосуванні адміністративного примусу правоохоронними органами відіграє важливу роль. З одного боку, заходи адміністративного примусу повинні бути законодавчо визначеними та мати своє закріплення, визначати спосіб та межі їх застосування, й з іншого боку, останні не повинні обмежувати та порушувати права людини та громадянина.

Доцільно звернутися до нормативно-правових актів, які закріплюють правові, законні підстави застосування адміністративного примусу в діяльності правоохоронних органів. Так, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод закріплює та проголошує, що кожен має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом: a) законне ув'язнення особи після засудження її компетентним судом; b) законний арешт або затримання особи за невиконання законного припису суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, встановленого законом; c) законний арешт або затримання особи, здійснене з метою допровадження її до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення, або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення; d) затримання неповнолітнього на підставі законного рішення з метою застосування наглядових заходів виховного характеру або законне затримання неповнолітнього з метою допровадження його до компетентного органу; e) законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, законне затримання психічнохворих, алкоголіків або наркоманів чи бродяг; f) законний арешт або затримання особи з метою запобігання її недозволеному в'їзду в країну чи особи, щодо якої провадиться процедура депортації або екстрадиції [16].

В цілому вказані підстави обмеження права на свободи людини та громадянина підкріплюються законним рішенням уповноваженого державою суб'єкта на вчинення вказаних дій, які не можуть виходити за межу «законності». В даному випадку «законність» повинні також розглядати як основоположний принцип, засадничі основи діяльності правоохоронного органу.

У свою чергу, Європейська конвенція з прав людини закріплює, що кожен, кого позбавлено свободи внаслідок арешту або тримання під вартою, має право ініціювати провадження, в ході якого суд без зволікання встановлює законність затримання і приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним [16]. В цьому аспекті наголос робиться на законність застосування заходів уповноваженим правоохоронним органом адміністративного примусу й у випадку порушень «законності» вчинених дій, особа має право на відновлення порушених прав та відповідну компенсацію.

Так, Закон України від 03.04.2003 № 661-IV «Про Державну прикордонну службу України» законодавчо закріплює, що військовослужбовці та працівники Державної прикордонної служби України під час виконання повноважень, уповноважені використовувати та застосовувати такі заходи примусу: 1) фізичний вплив; 2) спеціальні засоби; 3) вогнепальну зброю, озброєння та бойову техніку; 4) зброю кораблів, катерів та суден забезпечення; 5) озброєння повітряних суден [17].

В той же час, вид заходів примусу та інтенсивність його застосування визначаються з урахуванням конкретної ситуації, характеру правопорушення та індивідуальних особливостей особи, яка вчинила або вчиняє правопорушення. Обраний захід примусу має бути законним, необхідним, пропорційним та ефективним. Захід примусу є законним, якщо він передбачений законом. Застосування будь-яких інших заходів примусу, не передбачених законом, забороняється [17].

Згідно наказу Міноборони України від 10.10.2016 № 515 «Про затвердження Інструкції про організацію патрульно-постової служби Військовою службою правопорядку у Збройних Силах України» під час використання заходів адміністративного примусу патрулі та посадові особи Служби правопорядку повинні суворо дотримуватися принципу законності, що забезпечується систематичним контролем з боку начальників органів управління Служби правопорядку (підрозділів Служби правопорядку в гарнізоні), правом адміністративного та судового оскарження. У своїй діяльності патрулі та посадові особи Служби правопорядку мають право застосовувати заходів адміністративного примусу: перевірка документів; доставлення порушника до органу управління Служби правопорядку (підрозділу Служби правопорядку в гарнізоні); адміністративне затримання; особистий огляд і огляд речей; вилучення речей і документів; застосування фізичної сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї за потреби [18].

Військовослужбовці Національної гвардії України у відповідності до Закону України «Про Національну гвардію України» [19] у разі залучення до виконання завдань з охорони громадської безпеки і порядку мають право здійснювати превентивні та поліцейські заходи примусу відповідно до Закону України «Про Національну поліцію»

В той же час, Закон України «Про Національну поліцію» закріплює термін «поліцейський захід» як дію або комплекс дій превентивного або примусового характеру, що обмежує певні права і свободи людини та застосовується поліцейськими відповідно до закону для забезпечення виконання покладених на поліцію повноважень. В цьому контексті, законодавець закріплює безпосереднє право поліцейського застосовувати поліцейські заходи, метою яких є обмеження певних прав і свобод людини. Тобто держава надає відповідний правовий інструментарій в особі Національної поліції право застосовувати заходи примусового характеру, що безпосередньо обмежують права та свободи людини та громадянина. Доречно відмітити, що у ст.ст. 31–41 Закону України «Про Національну поліцію» визначено чіткий перелік заходів та підстав застосування превентивних поліцейських заходів, а ст.ст. 42–46-1 Закону України «Про Національну поліцію» перелік та підстави застосування поліцейських заходів примусу [20].

В цілому, можемо констатувати, що в діяльності правоохоронних органів заходи адміністративного примусу законодавчо закріплені в нормативно-правових актах, на рівні законів України, та мають законодавчо закріплені підстави їх застосування, що у свою чергу засвідчує реалізацію принципу законності, а у випадку порушення процедурної складової настає юридична відповідальність. Доречно також вказати, що Закону України «Про Національну поліцію» закріплює, що обраний поліцейський захід є законним, якщо він визначений законом, й поліцейському заборонено застосовувати будь-які інші заходи, ніж визначені законами України [20].

Висновок. Отже, заходи адміністративного примусу в діяльності правоохоронних органів спрямовані на охорону встановлених у державі суспільних відносин, та спрямовані на забезпечення публічного порядку й безпеки, а також на відновлення порушених правил співжиття у суспільстві. В цілому законність застосування

заходів адміністративного примусу в діяльності правоохоронних органів має певні особливості: 1) законодавче закріплення основних заходів, підстав та меж їх застосування; 2) допускається обмеження прав і свобод людини; 3) спрямовані на відновлення порушених прав і свобод; 4) за порушення настає юридична відповідальність.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про Національну стратегію у сфері прав людини : Указ Президента України від 24.03.2021 № 119/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/119/2021.
2. Гайдук А.В. Заходи адміністративного примусу у боротьбі з корупцією в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2006. 179 с.
3. Головач А.В. Заходи адміністративного примусу, не пов'язані з відповідальністю, в діяльності органів державної податкової служби України: питання теорії та практики : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2004. 173 с.
4. Коломоєць Т.О. Адміністративний примус у публічному праві України: дис. … доктора. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2005. 456 с.
5. Комзюк А.Т. Адміністративний примус в правоохоронній діяльності міліції в Україні: дис. … доктора. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2002. 408 с.
6. Мацелик Т.О. Адміністративний примус в діяльності органів державної податкової служби України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2005. 185 с.
7. Мельник І.В. Застосування заходів адміністративного примусу в умовах розбудови правової держави : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2004. 154 с.
8. Мельник Р.С. Забезпечення законності застосування заходів адміністративного примусу, не пов'язаних з відповідальністю: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2002. 212 с.
9. Меженний Я.Є. Стан нормативно-правового регулювання застосування адміністративно-правового примусу органами Національної поліції України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 12. С. 504–507. URL: http://www.lsej.org.ua/12_2021/130.pdf
10. Савчук Д.А. Адміністративно-правове забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Ужгород, 2021. 181 с.
11. Рожнова В.В. Застосування заходів процесуального примусу, пов'язаних з ізоляцією особи: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2002. 209 с.
12. Шевчук О.М. Засоби державного примусу у правовій системі України: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2003. 187 с.
13. Гончарук С.Т. Адміністративне право України: Загальна та Особлива частини: навч. посіб. Київ: НАВСУ, 2000. 239 с.
14. Битяк Ю.П., Зуй В.В. Адміністративне право України. Конспект лекцій. Харків: Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 1996. 160с.
15. Нагорний О.П. Законність в адміністративній діяльності органів внутрішніх справ та шляхи її удосконалення: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2003. 205 с.
16. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини): Міжнародний документ від 04.11.1950. UR : https://zakon.rada.gov.ua/go/995_004.
17. Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 03.04.2003 № 661-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/661-15.
18. Про затвердження Інструкції про організацію патрульно-постової служби Військовою службою правопорядку у Збройних Силах України: Наказ Міноборони України від 10.10.2016 № 515. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/z1429-16.
19. Про Національну гвардію України: Закон України від 13.03.2014 № 876-VII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/876-18.
20. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/580-19.

УДК 343
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/105

САНКЦІЇ ЗА КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРОТИ ПРЕДСТАВНИКІВ ВЛАДИ

SANCTIONS FOR CRIMINAL OFFENSES AGAINST PUBLIC OFFICIALS

Боровик А.В., к.ю.н., доцент,
віце-президент з наукової роботи
Науково-дослідний інститут публічного права

У статті встановлено, що ефективна реалізація кримінальної відповідальності за посягання на представників влади (ст. 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 351, 351-1, 351-2 КК України) не можлива без науково-обґрунтованих санкцій.

У посяганнях на представників влади, підстави кримінальної відповідальності за які встановлено у ст. 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 351, 351-1, 351-2 КК України, міститься 22 санкції, 20 (90,1 %) з яких є різними, що свідчить про відсутність певної системності у їх побудові санкції, зокрема їх типовість.

Виявлено недоліки конструювання санкцій. Зокрема встановлено не лише непропорційність тяжких злочинів до інших деліктів за характером та ступенем тяжкості, але й порушення правил конструювання санкцій, що полягає у переході нетяжких злочинів у категорію особливої тяжкості оминаючи категорію тяжких. Звернено увагу на недоліки досліджуваних санкцій пов'язані з такими покараннями як штраф, виправні роботи, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Розкрито певні взаємозв'язки між пробаційним наглядом, обмеженням та позбавлення волі на певний строк у досліджуваних санкціях.

На підставі аналізу санкцій кримінально-правових норм, що забезпечують кримінально-правову охорону представників влади, зроблено висновок про безсистемність, а у певних випадках алогічність та необґрунтованість видів та розмірів покарань за ці делікти. Водночас виокремлено два рівні удосконалення санкцій за кримінальні правопорушення проти представників влади: 1) тактичний, що полягає у виявленні індивідуальних недоліків санкцій ст. 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 351, 351-1, 351-2 КК України та розробленні пропозицій щодо їх усунення; 2) стратегічний, що полягає у системному удосконаленні санкцій досліджуваних деліктів в контексті усієї системи кримінально-правових санкцій Особливої частини КК України, зокрема шляхом розроблення типових санкцій.

Ключові слова: кримінальне правопорушення; реалізація кримінальної відповідальності; посягання на представників влади; санкція; покарання; штраф; пробаційний нагляд; обмеження волі; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; позбавлення волі на певний строк.

The article establishes that effective implementation of criminal liability for attacks on government officials (Articles 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 351, 351-1, 351-2 of the Criminal Code of Ukraine) is not possible without scientifically based sanctions. The attacks on public officials, the grounds for criminal liability for which are established in Articles 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 351, 351-1, 351-2 of the CC of Ukraine, contain 22 sanctions, 20 (90.1%) of which are different, which indicates the lack of certain consistency in their construction, in particular, their typicality. Shortcomings in the design of sanctions has been identified in the article. In particular, the author establishes not only the disproportionality of serious crimes to other torts by nature and severity, but also the violation of the rules of sanctions design, which consists in the transfer of non-serious crimes to the category of special gravity, bypassing the category of serious crimes. Attention is drawn to the shortcomings of the sanctions under study related to such penalties as fines, correctional labor, deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities. Certain interrelationships between probationary supervision, restriction and imprisonment for a certain period of time in the sanctions under study are revealed. Based on the analysis of the sanctions of criminal law provisions providing for criminal legal protection of public officials, the author concludes that the types and amounts of penalties for these torts are unsystematic, and in some cases illogical and unreasonable. At the same time, the author distinguishes two levels of improvement of sanctions for criminal offenses against public officials: 1) Tactical, which consists in identifying individual shortcomings of the sanctions under Articles 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 351, 351-1, 351-2 of the CC of Ukraine and developing proposals for their elimination; 2) Strategic, which consists in systemic improvement of the sanctions for the torts under study in the context of the entire system of criminal sanctions of the Special Part of the CC of Ukraine, in particular, by developing model sanctions.

Key words: criminal offense; realization of criminal liability; encroachment on representatives of authority; sanction; punishment; fine; probationary supervision; restriction of liberty; deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities; imprisonment for a certain term.

Постановка проблеми. Важливе місце у дослідженні кримінальних правопорушень проти представників влади посідають питання реалізації кримінальної відповідальності за ці кримінально протиправні діяння. Саме від результатів реалізації кримінальної відповідальності залежить ефективність застосування досліджуваних кримінально-правових заборон. У межах реалізації кримінальної відповідальності відбувається безпосередній влив на особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, від якого залежить її виправлення, а відтак і вірогідність вчинення нею в подальшому кримінально протиправних діянь. Тому в цьому процесі слід максимально враховувати усі особливості кримінально-правових інструментів, що застосовуються до суб'єкта кримінального правопорушення.

Кримінальна відповідальність, як слушно зауважує О. О. Дудоров, це особливий кримінально-правовий інститут, у межах якого здійснюється реагування держави на вчинений злочин і який полягає у здійснюваному судом в обвинувальному вироку осуді порушника кримінально-правової заборони та, як правило, у застосуванні щодо нього заходів кримінально-правового впливу [1, с. 91]. Проблематика кримінальної відповідальності та її реалізація, на переконання І. Г. Богатирьова та А. В. Савченка відносяться до найскладніших у теорії кримінального права України [2, с. 136].

Має рацію В. В. Бабаніна в тому, що реалізація кримінальної відповідальності відбувається в межах відповідного механізму, який входить до механізму реалізації кримінального законодавства [3, с. 30, 296]. На думку Є. Д. Скулиша та І. І. Митрофанова механізм реалізації кримінальної відповідальності – це певний набір своєрідних елементів, що закономірно беруть участь у впровадженні приписів реалізованої кримінально-правової норми в конкретні правовідносини, у досягненні вказаного в ній результату, а також у застосуванні кримінально-правового засобу впливу, через який реалізується кримінально-правова відповідальність для досягнення її мети та завдань закону України про кримінальну відповідальність, до особи, яка визнана винною у вчиненні кримінального правопорушення [4, с. 119].

Термін «реалізація кримінальної відповідальності» неодноразово вживали у своїх дослідження й інші вчені [5; 6], не розкриваючи його змісту.

Реалізація кримінальної відповідальності – здійснення кримінальної відповідальності, її настання, втілення у життя [7, с. 42]. Реалізацію кримінальної відповідальності визнають однією із стадій кримінальної відповідальності [8, с. 283; 9, с. 13; 10, с. 165-168]. Водночас ефективна реалізація кримінальної відповідальності за посягання на представників влади не можлива без науково-обґрунтованих санкцій. Саме кримінально-правові санкції є основною застосування різних форм реалізації кримінальної відповідальності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Актуальні проблеми кримінальної відповідальності за посягання на представників влади знайшли відображення у працях Г. Є. Болдаря, В. П. Беленка, Л. П. Брич, А. С. Габуди, Н. О. Гуторової, Ю. П. Дзюби, Л. В. Дороша, О. О. Дудорова, О. В. Зайцева, І. М. Залялової, О. О. Кашкарова, В. А. Клименка, В. О. Навроцького, В. І. Осадчого та інших. Водночас низка питань у цій сфері залишаються недостатньо дослідженими або дискусійними, а тому потребують подальших наукових розвідок.

Мета статті полягає у визначенні якості побудови санкцій ст. 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 351, 351-1, 351-2 КК України.

Виклад основного матеріалу. Під час конструювання санкцій статей, що визначають підстави кримінальної відповідальності за посягання на представників влади, необхідно забезпечити дотримання принципів їх побудови. Серед таких принципів Н. А. Орловська називає принципи системності, законності, доцільності, гуманізму, рівності, ефективності, урахування вимог міжнародно-правових актів і Конституції України. До принципів, що характеризують побудову санкцій певного виду, для примусових санкцій авторка відносить відносне ранжування видів покарання, відповідність типовій санкції, відносну визначеність [11, с. 26].

Має рацію М. Г. Корабель в тому, що санкція обов'язково має бути адекватною, справедливою, тобто величина санкції кримінально-правової норми повинна перебувати в прямій залежності від реальної суспільної небезпечності того діяння, яке описується в диспозиції, та узгоджуватися з іншими санкціями [12].

З метою з'ясування питання про те, наскільки санкції кримінально-правових норм, встановлених у ст. 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 351, 351-1, 351-2 КК України, відповідають зазначеним принципам та вимогам, необхідно провести їх аналіз, порівняння, вивчити погляди вчених.

Передусім слід відмітити, що окремі вчені вважають зазначені санкції не достатньо якісними. Наприклад, В. Г. Кондратов висловив припущення, що наразі санкції за кримінальних правопорушень проти працівників правоохоронних органів не в повній мірі захищають правоохоронців від протиправного посягання, про що свідчить негативна державна статистика та судова практика [13, с. 133].

В. І. Осадчий зауважує, що за посягання на діяльність працівників, правоохоронних, судових органів, захисника чи представника особи в КК України слід передбачити однакові види і розміри покарання, причому більш суворіші, ніж за аналогічні посягання, вчинені щодо інших осіб [14, с. 276].

А. К. Мирошниченко стверджує, що аналіз санкцій ст. 342, 343, 345, 347, 348, 349 КК України показує, що загалом вони відповідають основним вимогам, визначеним у Загальній частині КК України, зокрема тяжкості вчиненого злочину. Однак, на його погляд, проблема співрозмірності санкцій, їх погодженості між собою полягає в тому, щоб кожна конкретна санкція не тільки відображала характер і ступінь суспільної небезпеки діяння, але й узгоджувалася із санкціями за інші злочини [15, с. 239].

І. І. Давидович встановила, що окремі санкції, передбачені за злочинні посягання на представників влади і громадськості, які охороняють правопорядок, хоча і виглядають як альтернативні, проте передбачають невдалий набір покарань. Це може призвести до фактичної ситуації, коли суд буде обмежений можливістю обрати лише один вид покарання в силу того, що інші не можуть бути застосовані до конкретної особи (у зв'язку з її неповноліттям, непрацездатністю, наявністю дитини тощо) [16, с. 218].

М. В. Сийплокі, Я. М. Нитка переконані, що обґрунтованість санкцій норм чинного КК України не може бути визнана задовільною. Зокрема, не відповідають принципам побудови кримінально-правових санкцій такі санкції статей, що передбачають відповідальність за вчинення кримінальних правопорушень у сфері охоронної діяльності: ч. 2 ст. 342 КК України – щодо розміру основного покарання у вигляді штрафу, ч. 3 ст. 342 КК України – щодо строку основного покарання у вигляді обмеження волі [17].

Таким чином чимало вчених висуває гіпотезу про недоліки в конструюванні санкцій ст. 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 351, 351-1, 351-2 КК України. Тому проаналізуємо їх детальніше.

Варто передусім порівняти санкції в досліджуваних деліктах між собою та проаналізувати ступінь суспільної небезпеки відповідних кримінальних правопорушень.

Серед 22 санкції за посягання на представників влади 20 (90,1 %) є різними за видами та мірами покарань. Тотожними є лише санкції ст. 351-1, 351-2 КК України (вчинене карається штрафом від ста до однієї тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або пробаційним наглядом на строк до трьох років, або обмеженням волі на той самий строк) та ч. 2 ст. 345, ч. 1 ст. 346 КК України (вчинене карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк). Відтак про певну системність у побудові санкції за кримінальні правопорушення проти представників влади чи їх типовість говорити складно.

За характером та ступенем суспільної небезпеки від найбільш небезпечних до найменш небезпечних статті, що визначають підстави кримінальної відповідальності за посягання на представників влади, можна розташувати так:

1) ст. 348 КК України (вчинене карається позбавленням волі на строк від дев'яти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі);

2) ст. 349 КК України (вчинене карається позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років);

3) ч. 2 ст. 347 КК України (вчинене карається позбавленням волі на строк від шести до п'ятнадцяти років), ч. 4 ст. 345 КК України (вчинене карається позбавленням волі на строк від семи до чотирнадцяти років);

4) ч. 3 ст. 346 КК України (вчинене карається позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років);

5) ч. 3 ст. 345 КК України (вчинене карається позбавленням волі на строк від п'яти до дванадцяти років);

6) ч. 2 ст. 346 КК України (вчинене карається позбавленням волі на строк від чотирьох до семи років);

7) ч. 3 ст. 342 КК України (вчинене карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на строк від двох до п'яти років);

8) ч. 2 ст. 345, ч. 1 ст. 346 КК України (вчинене карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк);

9) ч. 2 ст. 342 КК України (вчинене карається штрафом від однієї тисячі до чотирьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або пробаційним наглядом на строк до чотирьох років, або обмеженням волі на той самий строк, або позбавленням волі на строк до двох років);

Таблиця 1

Санкції ст. 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 351, 351-1, 351-2 КК України

Частина статті	Покарання							Ступінь тяжкості
	Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю	Штраф	Виправні роботи	Пробаційний нагляд	Обмеження волі	Позбавлення волі	Довічне позбавлення волі	
ст. 348						від 9 р. до 15 р.	довічне позбавлення волі	Особливо тяжкий злочин
ст. 349						від 8 р. до 15 р.		Особливо тяжкий злочин
ч. 2 ст. 347						від 6 р. до 15 р.		Особливо тяжкий злочин
ч. 4 ст. 345						від 7 р. до 14 р.		Особливо тяжкий злочин
ч. 3 ст. 346						від 7 р. до 12 р.		Особливо тяжкий злочин
ч. 3 ст. 345						від 5 р. до 12 р.		Особливо тяжкий злочин
ч. 2 ст. 346						від 4 р. до 7 р.		Тяжкий злочин
ч. 3 ст. 342					до 5 р.	від 2 р. до 5 р.		Нетяжкий злочин
ч. 2 ст. 345					до 5 р.	до 5 р.		Нетяжкий злочин
ч. 1 ст. 346					до 5 р.	до 5 р.		Нетяжкий злочин
ч. 2 ст. 342		від 1000 до 4000 НМДГ		до 4 р.	до 4 р.	до 2 р.		Нетяжкий злочин
ч. 1 ст. 345			до 2 р.	до 3 р.	до 3 р.	до 3 р.		Нетяжкий злочин
ч. 2 ст. 344	до 3 р. (або без такого)	від 300 до 500 НМДГ			до 3 р.	до 3 р.		Нетяжкий злочин
ч. 1 ст. 344		від 200 до 300 НМДГ		до 2 р.	до 2 р.	до 2 р.		Нетяжкий злочин
ч. 1 ст. 347		від 1000 до 4000 НМДГ		до 5 р.	до 5 р.			Нетяжкий злочин
ч. 2 ст. 351	до 3 р.	від 2000 до 3000 НМДГ		до 5 р.	до 5 р.			Крим. проступок
ч. 2 ст. 343	до 5 р.			до 4 р.	до 4 р.			Крим. проступок
ч. 1 ст. 351		від 1000 до 2000 НМДГ		до 3 р.	до 3 р.			Крим. проступок
ч. 1 ст. 342		від 1000 до 2000 НМДГ	до 2 р.	до 3 р.	до 3 р.			Крим. проступок
ст. 351-1		від 100 до 1000 НМДГ		до 3 р.	до 3 р.			Крим. проступок
ст. 351-2		від 100 до 1000 НМДГ		до 3 р.	до 3 р.			Крим. проступок
ч. 1 ст. 343		до 100 НМДГ	до 1 р.	до 3 р.				Крим. проступок

10) ч. 1 ст. 345 КК України (вчинене карається виправними роботами на строк до двох років або пробаційним наглядом на строк до трьох років, або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк);

11) ч. 2 ст. 344 КК України (вчинене карається штрафом від трьохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого);

12) ч. 1 ст. 344 КК України (вчинене карається штрафом від двохсот до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або пробаційним наглядом на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до двох років, або позбавленням волі на той самий строк);

13) ч. 1 ст. 347 КК України (вчинене карається штрафом від однієї тисячі до чотирьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або пробаційним наглядом на строк до п'яти років, або обмеженням волі на той самий строк);

14) ч. 2 ст. 351 КК України (вчинене карається штрафом від двох тисяч до трьох тисяч неоподатковуваних

мінімумів доходів громадян або пробаційним наглядом на строк до п'яти років, або обмеженням волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років);

15) ч. 2 ст. 343 КК України (вчинене карається позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до п'яти років або пробаційним наглядом на строк до чотирьох років, або обмеженням волі на той самий строк);

16) ч. 1 ст. 351 КК України (вчинене карається штрафом від однієї тисячі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або пробаційним наглядом на строк до трьох років, або обмеженням волі на той самий строк);

17) ч. 1 ст. 342 КК України (вчинене карається штрафом від однієї тисячі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або пробаційним наглядом на строк до трьох років, або обмеженням волі на той самий строк);

18) ст. 351-1, 351-2 КК України (вчинене карається штрафом від ста до однієї тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або пробаційним наглядом на строк до трьох років, або обмеженням волі на той самий строк);

19) ч. 1 ст. 343 КК України (вчинене карається штрафом до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до одного року, або пробаційним наглядом на строк до трьох років).

У певних випадках складно визначити, яка санкція суворіша. Наприклад, у санкції ч. 2 ст. 347 КК України мінімальна межа позбавлення волі складає шість років, а в санкції ч. 4 ст. 345 КК України – сім років. Відтак за мінімальною межею цього покарання суворішою є санкція ч. 4 ст. 345 КК України. Однак, якщо порівнювати максимальні межі позбавлення волі у санкціях цих статей, то можна стверджувати протилежне: суворіше карається діяння, передбачене ч. 2 ст. 347 КК України (до п'ятнадцяти років), тоді як максимальна межа санкції за ч. 4 ст. 345 КК України на один рік менша (чотирнадцять років).

Аналіз зазначених санкцій дає підстави стверджувати, що серед посягань на представників влади 7 (31,8 %) кримінальних проступків, 8 (36,4 %) нетяжких злочинів, 1 (4,5 %) тяжкий злочин і 6 (27,3 %) особливо тяжких злочинів. Відтак щонайменше вбачається непропорційність тяжких злочинів до інших деліктів за характером та ступенем тяжкості. У певних випадках нетяжкий злочин переходить у категорію особливої тяжкості оминаючи категорію тяжких, що також є порушенням правил конструювання санкцій. Тому безсистемність, алогічність та необгрунтованість санкцій за посягання на представників влади очевидна.

Під час конструювання досліджуваних санкцій найчастіше використовують: обмеження волі (у 63,6 % санкцій), позбавлення волі на певний строк (у 50 % санкцій), пробаційний нагляд (у 50 % санкцій), штраф (у 45,4 % санкцій), рідше – виправні роботи (у 13,6 % санкцій), позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (у 13,6 % санкцій), довічне позбавлення волі (у 4,5 % санкцій).

Таблиця 2

Покарання за кримінальні правопорушення, передбачені ст. 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 351, 351-1, 351-2 КК України

Статті КК України	Види покарань						
	штраф	позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю	виправні роботи	пробаційний нагляд	обмеження волі	позбавлення волі на певний строк	довічне позбавлення волі
ч. 1 ст. 342	+		+	+	+		
ч. 2 ст. 342	+			+	+	+	
ч. 3 ст. 342					+	+	
ч. 1 ст. 343	+		+	+			
ч. 2 ст. 343		+		+	+		
ч. 1 ст. 344	+			+	+	+	
ч. 2 ст. 344	+	+			+	+	
ч. 1 ст. 345			+	+	+	+	
ч. 2 ст. 345					+	+	
ч. 3 ст. 345						+	
ч. 4 ст. 345						+	
ч. 1 ст. 346					+	+	
ч. 2 ст. 346						+	
ч. 3 ст. 346						+	
ч. 1 ст. 347	+			+	+		
ч. 2 ст. 347						+	
ст. 348						+	+
ст. 349						+	
ч. 1 ст. 351	+			+	+		
ч. 2 ст. 351	+	+		+	+		
ст. 351-1	+			+	+		
ст. 351-2	+			+	+		

16 (72,7 %) санкцій є альтернативним та 6 (27,3 %) безальтернативними. Серед альтернативних 4 (18,2 %) санкції містять 2 види покарань, 6 (27,3 %) санкцій – 3 види покарань та 6 (27,3 %) санкцій – 4 види покарань. 6 (27,3 %) безальтернативних санкцій містять єдине покарання – позбавлення волі на певний строк.

Аналіз такого покарання як **штраф** у санкціях досліджуваних кримінально-правових заборон дозволяє сформулювати певні висновки, зокрема демонструє низку проблемних питань, пов'язаних із цим заходом кримінально-правового характеру.

По-перше, порівняння розмірів штрафу дає підстави стверджувати, що найменш суворо можуть каратися кримінальні правопорушення, передбачені ч. 1 ст. 343 КК України (до 100 НМДГ), ч. 1 ст. 344 КК України (від 200 до 300 НМДГ), ч. 2 ст. 344 КК України (від 300 до 500 НМДГ), а найбільш суворо – кримінальні правопорушення, передбачені ч. 2 ст. 342 КК України та ч. 1 ст. 347 КК України (від 1000 до 4000 НМДГ), ч. 2 ст. 351 КК України (від 2000 до 3000 НМДГ).

Якщо мінімальний розмір штрафу становить декілька десятків НМДГ (наприклад, 30 НМДГ в ч. 1 ст. 343 КК України), то максимальний – декілька тисяч НМДГ (наприклад, 4000 НМДГ в ч. 2 ст. 342 КК України, ч. 1 ст. 347 КК України).

По-друге, мінімальні та максимальні розміри цього покарання у певних випадках є необґрунтованими. Якщо мінімальний розмір штрафу за перешкоджання діяльності народного депутата України та депутата місцевої ради (ч. 1 ст. 351 КК України) починається від 1000 НМДГ, то розміри штрафу за перешкоджання діяльності органу державного фінансового контролю, Рахункової палати, члена Рахункової палати та перешкоджання діяльності Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України (ст. 351-1, ст. 351-2 КК України) становлять від 100 до 1000 НМДГ. Мінімальна межа штрафу за кримінальні правопорушення, передбачені ст. 351-1, 351-2 КК України, в десять разів менша за аналогічну межу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 351 КК України. Натомість максимальна межа лише в двічі менша. Мінімальні межі цього покарання в різних частинах статей, як правило, відрізняються (наприклад, в ч. 1, 2 ст. 344, ч. 1, 2 ст. 351 КК України), однак в певних випадках мінімальні межі штрафу в ч. 1 і ч. 2 певної статті однакові (наприклад, у ч. 1, 2 ст. 342 КК України).

По-третє, необґрунтованість вбачається і в діапазонах (різниці між мінімальною та максимальною межею) цього покарання. Він коливається в межах від 70 НМДГ в ч. 1 ст. 343 КК України до 3000 НМДГ в ч. 2 ст. 342 та ч. 1 ст. 347 КК України. Незрозуміло чому діапазон штрафу в ч. 1 ст. 342 КК України становить 1000 НМДГ, а в ч. 2 цієї ж статті – 3000 НМДГ. Натомість діапазон штрафу в ч. 1 та 2 ст. 351 КК України однаковий – 1000 НМДГ.

По-четверте, окремі санкції статей, що визначають підстави кримінальної відповідальності за посягання на представників влади, потребують розширення за рахунок цього покарання. Зокрема незрозуміло, чому кваліфікований склад втручання у діяльність державного діяча (ч. 2 ст. 344 КК України) містить таке покарання, а кваліфікований склад втручання в діяльність працівника правоохоронного органу, судового експерта, працівника державної виконавчої служби, приватного виконавця (ч. 2 ст. 343 КК України) – ні. Невипадково вчені неодноразово звертали увагу на необхідність додати це покарання і в санкцію ст. 345 КК України [18, с. 274; 19, с. 100].

Аналіз такого покарання як **позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю** у санкціях досліджуваних статей спонукає до певних міркувань. По-перше, незрозуміло чому це покарання у ч. 2 ст. 343 та ч. 2 ст. 351 КК України є обов'язковим, а в ч. 2 ст. 344 КК України – факультативним. Необґрунтованість позиції законодавця очевидна, оскільки втручання у діяльність державного діяча визнається більш небезпечним деліктом, порівняно з втручанням в діяльність працівника правоохоронного органу, судового експерта, працівника державної виконавчої служби, приватного виконавця. По-друге, чим обумовлена максимальна межа цього покарання: чому в одному випадку (ч. 2 ст. 343 КК України) йдеться про призначення цього покарання на строк до 5 років як основного покарання, а у двох випадках (ч. 2 ст. 344 КК України) – на строк до 3 років як додаткового покарання. По-третє, не зрозуміло чому в одних випадках вчинення посягань на представників влади службовою особою може каратися додатковим покаранням у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ч. 2 ст. 343, ч. 2 ст. 344, ч. 2 ст. 351 КК України), а в інших складах подібних деліктів – ні (наприклад, в ч. 1 ст. 351, ст. 351-1 КК України).

Таке покарання як **виправні роботи** є одним з найменш поширених у санкціях досліджуваних статей. Щодо двох деліктів (ч. 1 ст. 342, ч. 1 ст. 345 КК України) визначена максимальна межа цього покарання (до двох років), що очевидно не дає можливості призначати виправні роботи в наступних частинах відповідних статей. Водночас оскільки це покарання на строк до одного року може бути призначене за ч. 1 ст. 343 КК України, то логічно, що на строк до двох років його можливо було б варто передбачити в санкції ч. 1 ст. 344 КК України, адже у цих статтях йдеться про тотожні діяння, однак різних потерпілих.

У результаті прийняття Закону України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань» від 23 серпня 2023 року санкції низки статей, що визначають підстави кримінальної відповідальності за посягання на представників влади, доповнено таким покаранням як пробаційний нагляд. У ч. 1, 2 ст. 342, ч. 1, 2 ст. 343, ч. 1 ст. 344, ч. 1 ст. 345, ч. 1 ст. 347, ч. 1, 2 ст. 351, ст. 351-1, ст. 351-2 КК України це відбулося шляхом заміни арешту пробаційним наглядом [20].

Між пробаційним наглядом, обмеженням та позбавлення волі на певний строк у досліджуваних санкціях існують певні взаємозв'язки.

Важливо відмітити, що в усіх випадках, коли пробаційний нагляд встановлено з обмеженням волі, максимальні строки обох покарань тотожні. Пробаційний нагляд здебільшого встановлюється разом з обмеження волі. Тобто пробаційний нагляд зазвичай поєднується з обмеженням волі. Виключення становить лише санкція ч. 1 ст. 343 КК України, де є пробаційний нагляд, однак відсутнє обмеження волі. Однак обмеження волі без пробаційного нагляду має місце у чотирьох випадках (ч. 3 ст. 342, ч. 2 ст. 344, ч. 2 ст. 345, ч. 1 ст. 346 КК України).

У більшості досліджуваних санкцій, що містять такі покарання як обмеження та позбавлення волі, максимальні строки цих покарань однакові.

У двох випадках (ч. 1 ст. 344, ч. 1 ст. 345 КК України) однаковими є максимальні межі відразу трьох покарань – пробаційного нагляду, обмеження волі та позбавлення волі.

Позбавлення волі за окремі делікти є безальтернативним покаранням, різниця між максимальною і мінімальною межею якого коливається в межах від 3 до 9 років, що в певних випадках видається недостатньо обґрунтованим. Має рацію Н. А. Орловська в тому, що надмірні розриви в межах покарання запобігають формуванню єдиної судової практики у конкретних справах і одночасно створюють загрозу зловживання судами своїми повноваженнями [21, с. 207].

Варто погодитися і з Ю. Шуляк в тому, що чинне кримінальне законодавство потребує змін і доповнень, спря-

мованих на розширення санкцій, що передбачають альтернативні позбавленню волі види покарань та на скорочення санкцій, що передбачають покарання, пов'язані з ізоляцією засудженого від суспільства. Вітчизняному законодавцю більшу увагу при формуванні та наповненні санкцій у законодавчій діяльності слід звертати на такі покарання, як штраф, обмеження волі, громадські роботи, арешт. Саме ці види покарання можуть у повному обсязі компенсувати короткострокове позбавлення волі та сприятимуть удосконаленню санкцій статей Особливої частини КК [22, с. 48].

Вказане свідчить про те, що розміри та види покарання в санкціях статей, що визначають підстави кримінальної відповідальності за посягання на представників влади, потребують суттєвого корегування. Якісно проблема караності кримінально-протиправних посягань проти представників влади не може бути розв'язана без комплексного підходу. В найближчій перспективі необхідні кардинальні зміни, що полягатимуть у розробці нових концептуальних підходів до формування теорії караності злочинів та кримінальних проступків в цілому, та кримінальних правопорушення проти представників влади зокрема.

Висновки

1. У посяганнях на представників влади, підстави кримінальної відповідальності за які встановлено у ст. 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 351, 351-1, 351-2 КК України, міститься 22 санкції, 20 (90,1 %) з яких є різними, що свідчить про відсутність певної системності у їх побудові санкції, зокрема їх типовість.

Серед посягань на представників влади 7 (31,8 %) кримінальних проступків, 8 (36,4 %) нетяжких злочинів, 1 (4,5 %) тяжкий злочин і 6 (27,3 %) особливо тяжких злочинів. Вбачається не лише непропорційність тяжких злочинів до інших деліктів за характером та ступенем тяжкості, але й порушення правил конструювання санкцій, що полягає у переході нетяжких злочинів у категорію особливої тяжкості оминаючи категорію тяжких.

2. Під час конструювання досліджуваних санкцій найчастіше використовують: обмеження волі (у 63,6 % санкцій), позбавлення волі на певний строк (у 50 % санкцій), пробаційний нагляд (у 50 % санкцій), штраф (у 45,4 % санкцій), рідше – виправні роботи (у 13,6 % санкцій), позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (у 13,6 % санкцій), довічне позбавлення волі (у 4,5 % санкцій).

16 (72,7 %) санкцій є альтернативним та 6 (27,3 %) безальтернативними. Серед альтернативних 4 (18,2 %) санкції містять 2 види покарань, 6 (27,3 %) санкцій – 3 види покарань та 6 (27,3 %) санкцій – 4 види покарань. 6 (27,3 %) безальтернативних санкцій містять єдине покарання – позбавлення волі на певний строк.

3. Аналіз такого покарання як штраф у санкціях досліджуваних кримінально-правових заборон демонструє низку проблемних питань, пов'язаних із цим заходом кримінально-правового характеру: мінімальні розміри штрафу коливаються від 30 до 2000 НМДГ, а максимальні – від 100 до 4000 НМДГ; має місце невиправдана різниця в мінімальних та максимальних розмірах штрафу за вчинення однорідних діянь; в одному випадку мінімальні розміри штрафу за ч. 1 і ч. 2 статті однакові, а в інших випадках – різні; діапазон штрафу коливається в межах від 70 до 3000 НМДГ; діапазон цього покарання також в різних частинах статті може бути як однаковим, так і різним; окремі санкції статей, що визначають підстави кримінальної відповідальності за посягання на представників влади, потребують розширення за рахунок цього покарання.

4. Недоліки досліджуваних санкцій пов'язані також з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю: йдеться про застосування різних підходів до строку цього покарання, його обов'язковості та факультативності, статусу як основного та додаткового покарання, а також наявності чи відсутності у випадках вчинення посягань на представників влади службовою особою.

5. Щодо виправних робіт слід зауважити, що встановлена максимальна межа цього покарання до двох років у санкціях ч. 1 ст. 342, ч. 1 ст. 345 КК України не дає можливості призначати виправні роботи в наступних частинах цих статей. Окрім цього, оскільки виправні роботи на строк до одного року можуть призначатися за ч. 1 ст. 343 КК України, то логічно, що на строк до двох років його можливо було б варто передбачити в санкції ч. 1 ст. 344 КК України, адже у цих статтях йдеться про тотожні діяння, однак різних потерпілих.

6. Між пробаційним наглядом, обмеженням та позбавлення волі на певний строк у досліджуваних санкціях існують певні взаємозв'язки: 1) в усіх випадках, коли пробаційний нагляд встановлено з обмеженням волі, максимальні строки обох покарань тотожні; 2) пробаційний нагляд здебільшого встановлюється разом з обмеження волі; 3) у більшості досліджуваних санкцій, що містять такі покарання як обмеження та позбавлення волі, максимальні строки цих покарань однакові; 4) у двох випадках (ч. 1 ст. 344, ч. 1 ст. 345 КК України) однаковими є максимальні межі відразу трьох покарань – пробаційного нагляду, обмеження волі та позбавлення волі.

Позбавлення волі за окремі делікти є безальтернативним покаранням, різниця між максимальною і мінімальною межею якого коливається в межах від 3 до 9 років, що в певних випадках видається недостатньо обґрунтованим.

7. Аналіз санкцій кримінально-правових норм, що забезпечують кримінально-правову охорону представників влади дає підстави стверджувати про безсистемність, а у певних випадках алогічність та необґрунтованість видів та розмірів покарань за ці делікти. Водночас варто виокремити два рівні удосконалення санкцій за кримінальні правопорушення проти представників влади: 1) тактичний, що полягає у виявленні індивідуальних недоліків санкцій ст. 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 351, 351-1, 351-2 КК України та розробленні пропозицій щодо їх усунення; 2) стратегічний, що полягає у системному удосконаленні санкцій досліджуваних деліктів в контексті усієї системи кримінально-правових санкцій Особливої частини КК України, зокрема шляхом розроблення типових санкцій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дудоров О.О. Вибрані праці з кримінального права / О.О. Дудоров ; переднє слово д-ра юрид. наук, проф. В.О. Навроцького ; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2010. 952 с.

2. Богатирьов І., Савченко А. Кримінальна відповідальність як сучасна проблема кримінального права України. *Підприємництво, господарство і право.* 2016. № 2. С. 133–137.

3. Бабаніна В. В. Кримінальне законодавство України: механізм створення та реалізації : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2021. 600 с.

4. Скулиш Є. Д., Митрофанов І. І. Механізм реалізації кримінальної відповідальності: окремі питання поняття та структури. *Європейські перспективи.* 2015. № 7. С. 114–120.

5. Литвинов О. М., Митрофанов І. І. Концептуальна модель механізму реалізації кримінальної відповідальності : монографія. Харків : Золота миля, 2017. 180 с.

6. Андрушко А. В. Теоретико-прикладні засади запобігання та протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи: монографія. Київ: Ваіте, 2020. 560 с.

7. Вознюк А. А. Кримінальне право України. Загальна частина : конспект лекцій. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. 236 с.

8. Пономаренко Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі : монографія. Київ : Атіка, 2005. 288 с.

9. Вознюк А. А. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності учасників організованих злочинних об'єднань: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. 236 с.

10. Вознюк А. А., Дудоров О. О. Стадії кримінальної відповідальності. *Вісник Запорізького національного університету.* 2013. № 2, ч. 2. С. 164–172.

11. Орловська Н. А. Санкції кримінально-правових норм: засади та принципи формування : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2012. 40 с.

12. Корабель М. Г. Правовий аналіз формування санкцій кримінально-правової норми. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 2. С. 287–291. DOI https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.2.48

13. Кондратов В. Г. Кримінально-правова забезпечення захисту працівників правоохоронних органів: компаративістське дослідження: дис. доктора філософ. 081 «Право». Маріуполь. 2021. 243 с.

14. Осадчий В. І. Проблеми кримінально-правового захисту правоохоронної діяльності : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2004. 469 с.

15. Мирошниченко А. К. Запобіжний вплив санкції та покарання за злочини, вчинені проти працівника правоохоронного органу та суду. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія : Право.* 2016. № 2. С. 237–243.

16. Давидович І. І. Кримінально-правова охорона представників влади і громадськості, які охороняють правопорядок : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2007. 252 с.

17. Сийплокі М. В., Нитка Я. М. Санкції в системі кримінально-правових засобів захисту охоронної діяльності. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету,* 2022. С. 412–417. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.69.69

18. Кирбят'єв О. О. Кримінально-правова охорона професійної діяльності працівників правоохоронних органів: дис. … докт. юрид. наук. Київ, 2021. 446 с.

19. Беленок В. П. Кримінально-правова та кримінологічна характеристика погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу. : дис. …канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2021. 353 с.

20. Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань : Закон України від 23 серпня 2023 р. № 3342-IX 106. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3342-20#n245

21. Орловська Н. А. Кримінально-правові санкції: проблеми визначення, класифікації та функціонального аналізу: монографія. Одеса: Юридична література, 2010. 297 с.

22. Шуляк Ю. Формування санкцій та їх наповнення в законотворчій діяльності Верховної Ради України. *Слово національної школи суддів України.* 2017. № 4 (21). С. 41–51.

УДК 342.7/9(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/106

СУБ'ЄКТИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

SUBJECTS OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL ENSUREMENT OF THE RIGHTS OF MILITARY SERVANTS

Радчук А.А., к.ю.н.,
голова Одеського окружного адміністративного суду

У статті досліджено суб'єкти адміністративно-правового забезпечення прав військовослужбовців. Сучасні виклики, що постали перед Україною в контексті триваючої агресії Російської Федерації, висувають на перший план необхідність забезпечення прав військовослужбовців, які захищають територіальну цілісність і незалежність нашої держави. Останні події, зумовлюють перегляд і вдосконалення системи адміністративно-правового забезпечення прав військовослужбовців, що стає надзвичайно актуальним і важливим питанням державної політики. Військовослужбовці є основним елементом системи національної безпеки, тому питання їхнього правового статусу та захисту прав мають пріоритетне значення. Адміністративно-правове забезпечення прав військовослужбовців охоплює широкий спектр питань, включаючи захист соціально-економічних прав, прав на медичне обслуговування, житло, освіту та правовий захист у разі поранень, інвалідності чи загибелі. Дослідження суб'єктів адміністративно-правового забезпечення прав військовослужбовців є актуальним та своєчасним. Це дозволить не тільки вдосконалити правове регулювання в цій сфері, але й підвищити ефективність захисту прав військовослужбовців, що, в свою чергу, сприятиме зміцненню обороноздатності держави та підвищенню рівня національної безпеки. Враховуючи сучасні виклики та загрози, пов'язані з військовими конфліктами, забезпечення прав військовослужбовців набуває особливого значення. Наукові дослідження в галузі адміністративного права, проведені вітчизняними та зарубіжними вченими, свідчать про зростаючий інтерес до проблематики правового забезпечення діяльності збройних сил та правового статусу військовослужбовців.

Визначено, що адміністративно-правове забезпечення прав військовослужбовців є комплексним та багатогранним процесом, що вимагає чіткої координації та взаємодії між різними суб'єктами публічної адміністрації при неухильному дотриманні законодавства та принципів правової держави, що забезпечує ефективну реалізацію прав військовослужбовців та підтримання їх соціально-правового статусу в умовах виконання службових обов'язків.

Ключові слова: військовослужбовці, адміністративно-правове забезпечення, суб'єкти, права, Збройні Сили України.

The article examines the subjects of administrative and legal protection of the rights of military personnel. Modern challenges faced by Ukraine in the context of the ongoing aggression of the Russian Federation bring to the fore the need to ensure the rights of military personnel who protect the territorial integrity and independence of our state. The latest events lead to the review and improvement of the system of administrative and legal protection of the rights of military personnel, which is becoming an extremely urgent and important issue of state policy. Military personnel are the main element of the national security system, therefore the issues of their legal status and protection of rights are of priority importance. Administrative and legal enforcement of the rights of military personnel covers a wide range of issues, including the protection of socio-economic rights, rights to health care, housing, education, and legal protection in the event of injury, disability, or death. The study of subjects of administrative and legal protection of the rights of military personnel is relevant and timely. This will allow not only to improve legal regulation in this area, but also to increase the effectiveness of the protection of the rights of military personnel, which, in turn, will contribute to strengthening the state's defense capabilities and increasing the level of national security. Taking into account the modern challenges and threats associated with military conflicts, ensuring the rights of military personnel is of particular importance. Scientific studies in the field of administrative law, conducted by domestic and foreign scientists, testify to the growing interest in the issues of legal support for the activities of the armed forces and the legal status of military personnel.

It was determined that the administrative and legal provision of the rights of servicemen is a complex and multifaceted process that requires clear coordination and interaction between various subjects of public administration with strict adherence to legislation and the principles of the rule of law, which ensures the effective implementation of the rights of servicemen and maintenance of their social and legal status in the performance of official duties.

Key words: military personnel, administrative and legal support, subjects, rights, Armed Forces of Ukraine.

Актуальність дослідження. Сучасні виклики, що постали перед Україною в контексті триваючої агресії Російської Федерації, висувають на перший план необхідність забезпечення прав військовослужбовців, які захищають територіальну цілісність і незалежність нашої держави. Останні події, зумовлюють перегляд і вдосконалення системи адміністративно-правового забезпечення прав військовослужбовців, що стає надзвичайно актуальним і важливим питанням державної політики. Військовослужбовці є основним елементом системи національної безпеки, тому питання їхнього правового статусу та захисту прав мають пріоритетне значення. Адміністративно-правове забезпечення прав військовослужбовців охоплює широкий спектр питань, включаючи захист соціально-економічних прав, прав на медичне обслуговування, житло, освіту та правовий захист у разі поранень, інвалідності чи загибелі. Дослідження суб'єктів адміністративно-правового забезпечення прав військовослужбовців є актуальним та своєчасним. Це дозволить не тільки вдосконалити правове регулювання в цій сфері, але й підвищити ефективність захисту прав військовослужбовців, що, в свою чергу, сприятиме зміцненню обороноздатності держави та підвищенню рівня національної безпеки. Загальна актуальність проблеми зумовлена тим, що забезпечення прав військовослужбовців є важливим елементом соціальної справедливості та правопорядку в державі. Враховуючи сучасні виклики та загрози, пов'язані з військовими конфліктами, забезпечення прав військовослужбовців набуває особливого значення. Наукові дослідження в галузі адміністративного права, проведені вітчизняними та зарубіжними вченими, свідчать про зростаючий інтерес до проблематики правового забезпечення діяльності збройних сил та правового статусу військовослужбовців. Проте, незважаючи на значну кількість наукових праць, багато аспектів залишаються недостатньо дослідженими, зокрема, питання суб'єктів адміністративно-правового забезпечення прав військовослужбовців.

Огляд останніх досліджень. В основу нашого дослідження лягли наукові дослідження таких науковців, як В. Авер'янова, О. Бандурка, Ю. Битяка,М. Беланюк, С. Беньковського, П. Богуцького, В. Галунько, І. Гибалюк, Б. Головка, І. Голосніченка, С. Гончарука,

О. Гущина,Є. Додіна, К. Драмаренко, О. Зайчука, В. Зеленого, Р. Калюжного, Л. Кельмана, Л. Коваля, А. Комзюка, В. Колпакова, Т. Коломоєць, В. Котюкф, І. Коржа, В. Курило, Д. Лук'яновф, Н. Матузовф, О. Негодченко, М. Остапенко, Н. Оніщенко, В. Пашинського, В. Петкова, В. Погорілко, П. Рабіновича, А. Селіванова, С. Скуріхіна, М. Хавронюка, Ю. Шайгородського М. Шульги, В. Шульгіна, І. Шопіної, В. Ященка та інших. Однак, свою увагу звертали на загальні положення адміністративного, військового права, або аналізувати більш загальні, суміжні чи спеціальні виклики.

Мета статті полягає в тому щоб проаналізувати суб'єктів прав військовослужбовців.

Виклад основних положень. Військовослужбовці, виконуючи свої службові обов'язки в умовах підвищеної небезпеки, потребують особливого захисту з боку держави, яка зобов'язана забезпечити їм відповідні умови для виконання службових завдань, а також гарантувати їхні права і свободи. Правове регулювання захисту прав військовослужбовців є важливою складовою забезпечення національної безпеки, стабільності та обороноздатності держави. Важливість дослідження зумовлена необхідністю вдосконалення законодавчої бази, яка регулює діяльність військових формувань та визначає правовий статус військовослужбовців. Зокрема, важливими є питання гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами у сфері прав військовослужбовців, а також впровадження ефективних механізмів захисту прав та законних інтересів військовослужбовців. Розглядаючи суб'єктів адміністративно-правового забезпечення прав військовослужбовців нам не обійти без трактування самого визначення поняття суб'єкт.

Словник української мови тлумачить слово «суб'єкт», що походить від (лат. sub – «під» і jacio – «кидаю, закладаю основу» або ж «subjectus» – «який лежить внизу, перебуває в основі») особа чи організація як носій певних прав та обов'язків; людина як носій певних фізичних і психічних якостей; людина як об'єкт дослідження; людина, особа; предмет судження [1] та як: особу, групу осіб, організацію тощо, яким належить активна роль у певному процесі, акті [2]. Науковці теоретики з адміністративного права,зазначають, що суб'єкт публічної адміністрації – це суб'єкт, що має повноваження у сфері влади та здійснює різноманітні адміністративні функції. Це може бути орган або посадова особа, які виконують роль у владних структурах та надають адміністративні послуги або виконавчорозпорядчу діяльність. Головними суб'єктами публічної адміністрації є органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, для яких адміністрування громадських справ є основною сферою діяльності. Суб'єкти публічної адміністрації є неодмінною частиною єдиної державної влади, розділеної на відповідні гілки, спрямовані на втілення цінностей, цілей та потреб суспільства та його окремих членів як користувачів послуг адміністративних структур. Загальні ознаки суб'єктів публічної адміністрації включають: перше, щодо їх юридичної природи – вони є зобов'язаними перед приватними особами та повинні максимально задовольняти їхні права, свободи та законні інтереси, а також публічний інтерес загалом; друге, їхню адміністративну діяльність обмежує принцип «зв'язаності правом», що означає, що вони можуть діяти лише в рамках, визначених Конституцією та законами України; третє, їхня первинна компетенція полягає в адміністративних обов'язках, а вторинна – у адміністративних правах, які надаються суб'єкту у мінімальному обсязі для ефективного виконання обов'язків; четверте, їм властива адміністративна правоздатність – потенційна здатність мати адміністративні обов'язки і права у сфері публічного адміністрування, а також адміністративна дієздатність – здатність виконувати адміністративні обов'язки та реалізувати свої права у сфері публічного адміністрування, що формує основу їх адміністративно-правового статусу [3].

У своєму науковому дослідженні В. Пашинський зазначив, що що систему суб'єктів адміністративно-правового забезпечення оборони України становлять суб'єкти публічного управління, які за допомогою адміністративно-правових засобів, методів та процедур визначають і реалізують державну політику у сфері оборони, спрямовану на підготовку держави до оборони, її збройного захисту в разі збройної агресії або збройного конфлікту. Також, науковцем здійснено класифікацію суб'єктів адміністративно-правового забезпечення оборони України за низкою критеріїв: 1) порядком формування: а) виборний порядок – органи, які обираються народом України, населенням певної адміністративно-територіальної одиниці, установчими зборами громадського об'єднання (Верховна Рада України, Президент України, органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання); б) порядком призначення органи, які призначаються (Кабінет Міністрів України, центральні органи виконавчої влади, Рада національної безпеки і оборони України; в) виборнопризначувальний порядок (деякі суб'єкти громадянського суспільства); 2) предметною підвідомчістю (компетенцією): а) органи загальної омпетенції (Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Президент України, органи місцевого самоврядування); б) органи спеціальної компетенції (Рада національної безпеки і оборони України, Міністерство оборони України, ЗС України, Національна гвардія України, інші складові сил оборони); 3) належністю до підсистем публічного управління: а) органи державної влади (Верховна Рада України; Кабінет Міністрів України; центральні органи виконавчої влади); б) органи місцевого самоврядування; в) інститути громадянського суспільства [4]. Визначаючи суб'єктів слід виходити із того, що керівництво Збройними Силами України в межах, передбачених Конституцією України, здійснює Президент України як Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України. Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Президент України є гарантом реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору. призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави; очолює Раду національної безпеки і оборони України; вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань; приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України; приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації – з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України [5]. В особливий період керівництво Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями Президент України може здійснювати через Ставку Верховного Головнокомандувача, робочим органом якої є Генеральний штаб Збройних Сил України. Головнокомандувач Збройних Сил України є найвищою військовою посадовою особою у Збройних Силах України. Головнокомандувач Збройних Сил України здійснює через Генеральний штаб Збройних Сил України безпосереднє військове керівництво Збройними Силами України.

Наступним важливим суб'єктом нашого дослідження є Верховна Рада України, якою у разі оголошення указу Президента України про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях Верховна Рада України збирається на засідання у дводенний строк без скликання. У разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України під час дії воєнного чи надзвичайного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради України, обраної після скасування воєнного чи надзвичайного стану [5].

Найбільш широкі повноваження має такий суб'єкт як Кабінет Міністрів України: який організує підготовку та реалізацію загальнодержавних програм розвитку Збройних Сил України, озброєння та військової техніки, інших державних програм стосовно Збройних Сил України, державного оборонного замовлення на поставку (закупівлю) продукції, виконання робіт, надання послуг для потреб Збройних Сил України, створення недоторканних та мобілізаційних запасів; забезпечує постачання Збройним Силам України озброєння, військової техніки, енергетичних, матеріально-технічних та інших ресурсів і майна, надання послуг та їх фінансування в обсягах, що необхідні для ефективного виконання Збройними Силами України покладених на них завдань і функцій; забезпечує комплектування Збройних Сил України особовим складом, їх мобілізаційне та оперативне розгортання в особливий період, здійснює заходи, пов'язані з підготовкою та призовом громадян на військову службу; встановлює порядок надання Збройним Силам України в управління об'єктів державної власності; визначає порядок фінансування Збройних Сил України за рахунок благодійних пожертв фізичних та юридичних осіб для забезпечення бойової, мобілізаційної готовності, боєздатності і функціонування Збройних Сил України; встановлює порядок забезпечення справності, технічної придатності та модернізації озброєння та військової техніки Збройних Сил України; визначає порядок застосування зброї і бойової техніки з'єднаннями, військовими частинами і підрозділами, у тому числі черговими силами, Збройних Сил України в мирний час та в особливий період (крім періоду дії воєнного стану); забезпечує реалізацію права на соціально-економічний захист військовослужбовців та осіб, звільнених з військової служби, членів їх сімей, а також членів сімей військовослужбовців, які загинули (померли), пропали безвісти, стали особами з інвалідністю під час проходження військової служби або потрапили в полон у ході бойових дій (війни) чи під час участі в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки; регулює економічну та господарську діяльність у Збройних Силах України; здійснює відповідно до Конституції і законів України контроль за діяльністю Збройних Сил України та інші повноваження щодо забезпечення бойової, мобілізаційної готовності, боєздатності і функціонування Збройних Сил України [6].

Виходячи із структури Збройних Сил України, спеціальними суб'єктами є Генеральний штаб Збройних Сил України; Командування об'єднаних сил Збройних Сил України; види Збройних Сил України – Сухопутні війська, Повітряні Сили, Військово-Морські Сили; окремі роди сил Збройних Сил України – Сили спеціальних операцій, Сили територіальної оборони, Сили логістики, Сили підтримки, Медичні сили; окремі роди військ Збройних Сил України – Десантно-штурмові війська, Війська зв'язку та кібербезпеки; органи військового управління, з'єднання, військові частини, вищі військові навчальні заклади, військові навчальні підрозділи закладів вищої освіти, установи та організації, що не належать до видів та окремих родів військ (сил) Збройних Сил України. Організаційно Збройні Сили України складаються з органів військового управління, з'єднань, військових частин, вищих військових навчальних закладів, військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти, установ та організацій [6].

Наступним суб'єктом є Міністр оборони України, який здійснює військово-політичне та адміністративне керівництво Збройними Силами України, а також інші повноваження, передбачені законодавством.

Важливу роль відіграє і військова адміністрація як спеціальний тимчасовий державний орган. Так, О. Рой запропоновував наступну дефініцію військової адміністрації як спеціального тимчасового державного органу (суб'єкту владних повноважень), що здійснює публічно-владні управлінські функції, у тому числі на виконання делегованих повноважень та/або повноважень органів місцевого самовря-дування, що діє на підставі, в межах повнова-жень та у спосіб, що передбачені Конституцією, законами України та міжнародними договорами, ратифікованими Україною, для практичного ви-конання завдань і функцій держави в межах ви-значеної адміністративно-територіальної одиниці під час дії правового режиму воєнного стану. визначення військо-вої адміністрації як спеціального тимчасового державного органу (суб'єкту владних повнова-жень), що здійснює публічно-владні управлін-ські функції, у тому числі на виконання делегованих повноважень та/або повноважень органів місцевого самоврядування, що діє на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбаче-ні Конституцією, законами України та міжнарод-ними договорами, ратифікованими Україною, для практичного виконання завдань і функцій дер-жави в межах визначеної адміністративно-тери-торіальної одиниці під час дії правового режиму воєнного стану [7].

Окрім того, С. Мельник зазначив, що варто звернути увагу і на ті суб'єкти військового управління, що організують процес військової освіти. При цьому базовим, основоположним та профільним у цій сфері є Закон України «Про вищу освіту», який повинен діяти узгодженим чином з системою нормативно-правових актів, що складають військове законодавство. Цей нормативно-правовий акт встановлює основні правові, організаційні, фінансові засади функціонування системи вищої освіти, створює умови для посилення співпраці державних органів і бізнесу з закладами вищої освіти на принципах автономії закладів вищої освіти, поєднання освіти з наукою та виробництвом з метою підготовки конкурентоспроможного людського капіталу для високотехнологічного та інноваційного розвитку країни, самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства, ринку праці та держави у кваліфікованих фахівцях [8]. Підсумовуючи результати дослідження адміністративно-правового забезпечення прав військовослужбовців України, можна відзначити, що ефективне забезпечення прав військовослужбовців залежить від злагодженого функціонування різних суб'єктів адміністративного права.

Висновок. Таким чином, адміністративно-правове забезпечення прав військовослужбовців є комплексним та багатогранним процесом, що вимагає чіткої координації та взаємодії між різними суб'єктами публічної адміністрації при неухильному дотриманні законодавства та принципів правової держави, що забезпечує ефективну реалізацію прав військовослужбовців та підтримання їх соціально-правового статусу в умовах виконання службових обов'язків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ. Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. 1736 с
2. Словник української мови. Київ. Наукова думка, 1972 . Т. 3. 744 с.

3. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / Галунько В., Діхтієвський П., Кузьменко О., Стеценко С. та ін. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. 446 с.

4. Пашинський В.Й. Адміністративно-правове забезпечення оборони країни: теорія і практика. Дис. на здобут. аукового ступеня доктора юридичних наук. 12.00.07. Київ. 2020. 520 с.

5. Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov. ua/laws/show/ 254%D0%BA/ 96-%D0% B2%D1%80#Text

6. Про збройні сили України. Закон України. URL: https://zakon .rada.gov. ua/laws/ show/1934-12#Text

7. Рой О.В Військові адміністрації як суб'єкти владних повноважень. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». С. 441–446. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/300015/292436

8. Мельник С. Деякі аспекти удосконалення адміністративно-правового статусу суб'єктів військового управління у сфері вищої військової освіти. *Актуальні проблеми правознавства.* 2018. Випуск 2 (14). С. 49–52.

УДК 343.6
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/107

ДОСВІД КРАЇН У НАДАННІ ДОПОМОГИ ЖІНКАМ, ЩО ПОСТРАЖДАЛИ ВІД НАСИЛЬСТВА ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

EXPERIENCE OF COUNTRIES IN PROVIDING ASSISTANCE TO WOMEN VICTIMS OF VIOLENCE DURING ARMED CONFLICT

Сорока Л.В., д.ю.н., професор, завідувач аспірантури і докторантури
Науково-дослідний інститут публічного права

Луценко-Миськів Л.І., д.ю.н., професор, головний науковий співробітник
Науково-дослідний інститут публічного права

У статті досліджується досвід країн, що пережили збройний конфлікт та сформували власний підхід до системи надання допомоги і захисту жінкам, які постраждали від насильства у ході їхнього перебігу. Констатовано, що піддаючись впливу в умовах збройного конфлікту та/або під час вимушеної міграції, жінки і діти страждають від різноманітних тяжких коротко- та довгострокових фізичних та психологічних наслідків, пов'язаних зі здоров'ям. Крім вимушеної міграції, збройний конфлікт провокує сексуальне насильство яке може здійснюватися як військовими, так і цивільними, адже підвищена економічна та суспільна нестабільність створює умови для посилення сексуальної експлуатації, торгівлі людьми та інших форм сексуального насильства. Констатовано, що розпад системи правосуддя, охорони здоров'я та інших систем ще більше ускладнює доступ до допомоги для постраждалих. Визначено, що міжнародне гуманітарне право достатньо захищає цивільне населення в цілому від наслідків військових дій, не надаючи переваги одній категорії осіб над іншою. Крім того, воно надає особливий захист жінкам і дітям, усуваючи ризики, до яких обидві групи особливо вразливі, причому здебільшого дітям як природно вразливим особам. З'ясовано, що хоча міжнародні та національні законодавчі положення чіткі, часто їх важко застосувати. Сьогодні дебати значною мірою перемістилися від критики самого закону до обговорення того, як можна подолати розрив між законом на папері та законом на практиці. У проведеному дослідженні було запропоновано використати об'єднання індивідуальних та колективних нормативів, щоб допомогти змінити позицію щодо жінок, які постраждали від насильства в умовах збройного конфлікту. Зроблено висновок про доцільність приділення уваги, надання ресурсів та технічної допомоги таким жінкам саме на місцевому рівні – на рівні громад. Саме на цьому рівні ефективність досягається шляхом об'єднання колективного та індивідуального факторів в організації наданні допомоги і захисту жінкам, що постраждали від насильства під час збройного конфлікту.

Ключові слова: збройний конфлікт, війна, насильство щодо жінок і дітей, місцевий рівень, громада, психологічна допомога, міжнародне гуманітарне право.

The article examines the experience of countries that experienced armed conflict and formed their own approach to the system of providing assistance and protection to women who suffered from violence in such conflicts. It has been established that exposed to armed conflict and/or forced migration, women and girls suffer from a variety of severe short- and long-term physical and psychological health-related consequences. In addition to forced migration, armed conflict provokes sexual violence, which can be carried out both by the military and by civilians, because increased economic and social instability creates conditions for increased sexual exploitation, human trafficking and other forms of sexual violence. And the breakdown of the justice system, health care and other systems makes it even more difficult for victims to access help. It was determined that International Humanitarian Law sufficiently protects the civilian population as a whole from the consequences of military operations, without giving preference to one category of persons over another. In addition, it provides special protection to women and children, eliminating the risks to which both groups are particularly vulnerable, especially children as naturally vulnerable individuals. It was found that although international and national legal provisions are clear, they are often difficult to apply. Today, the debate has largely moved from a critique of the law itself to a discussion of how the gap between the law on paper and the law in practice can be bridged. The study suggested using a combination of individual and collective narratives to help shift attitudes towards women victims of violence in armed conflict. It was concluded that paying attention, providing resources and technical assistance should be done precisely at the local level – at the level of communities. It is at this level that efficiency is achieved by combining the collective and individual factors in the organization of providing assistance and protection to women affected by violence during armed conflict.

Key words: armed conflict, war, violence against women and children, local level, community, psychological assistance, International Humanitarian Law.

Вступ. Насильство щодо жінок – це масштабна глобальна суспільна криза, яка пронизує соціально-демографічні змінні та виходить за межі національних кордонів. Війна в Україні, яку розв'язала Російська Федерація 24 лютого 2022 року, ще раз наочно це підтвердила. Станом на початок 2023 року, за даними Міжнародної організації з міграції з-поміж приблизно 5 мільйонів людей, які продовжують залишатися переміщеними особами по всій країні, лише 745,000 людей виявили бажання залишитися та інтегруватися у своєму теперішньому місці проживання. Водночас понад 4 мільйони вже повернулися додому. Решта людей ще не прийняли рішення [1].

Піддаючись впливу в умовах збройного конфлікту та/або під час вимушеної міграції, жінки страждають від різноманітних тяжких коротко- та довгострокових фізичних та психологічних наслідків, пов'язаних зі здоров'ям. Неодноразові дослідження показують високий ризик психічного тягаря серед жінок-біженок, включаючи симптоми посттравматичного стресу та депресії [2; 3; 4; 5]. Зіткнувшись із серйозними небезпеками та постійними труднощами, пов'язаними зі збройними конфліктами, у багатьох немає іншого вибору окрім як покинути свої домівки.

Крім вимушеної міграції, збройний конфлікт провокує сексуальне насильство, яке може здійснюватися як військовими, так і цивільними. Адже підвищена економічна та суспільна нестабільність створює умови для посилення сексуальної експлуатації, торгівлі людьми та інших форм сексуального насильства. А розпад системи правосуддя, охорони здоров'я та інших систем ще більше ускладнює доступ до допомоги для постраждалих.

Проведений аналіз сучасних досліджень щодо висвітлення питань юридичної та психологічної допомоги, яка надається постраждалим від насильства жінкам в умовах збройного конфлікту засвідчує наступні тенденції у таких дослідженнях: 1) автори в своїх дослідженнях опираються на проведені опитування цільової групи – постраждалих жінок – діти у своїй більшості у таких опитуваннях не брали участь [6]; 2) теми досліджень: а) вплив зміни умов життя, що пов'язані зі зниженням безпеки, недостатнім доступом до ресурсів для задоволення базових потреб, вимуше-

ною міграцією тощо [5; 7]; б) вплив пережитих наслідків для здоров'я, включаючи психологічний дистрес, ризики під час вагітності та пологів, насильство та дискримінація щодо жінок, а також відсутність належних медичних послуг та соціальної підтримки [8; 9]; в) вплив зовнішніх ресурсів і стратегій, які підвищують стійкість, включаючи соціальну підтримку та сімейне життя, а також використання внутрішніх ресурсів і стратегій [10; 11].

Отже, **метою дослідження** є аналіз позитивного досвіду країн, які пережили збройний конфлікт, щодо надання юридичної та психологічної допомоги жінкам, що постраждали від насильства задля формулювання рекомендацій при створенні необхідної системи допомоги в Україні.

Виклад основного матеріалу. Міжнародне гуманітарне право підкреслює, що життя, фізична та психічна цілісність осіб, які не беруть безпосередньої участі у військових діях, повинні поважатися за будь-яких обставин [12]. Цей звід законів захищає цивільне населення в цілому від наслідків військових дій, не надаючи переваги одній категорії осіб над іншою. Крім того, він надає особливий захист жінкам і дітям, усуваючи ризики, до яких обидві групи особливо вразливі (особливо дітям як природно вразливим особам).

Зокрема спеціальний захист, який надається жінкам, пов'язаний насамперед з їхніми особливими потребами у сфері здоров'я, гігієни та фізіологічними потребами, а також з їхньою роллю як матерів. Найбільш фундаментальними положеннями гуманітарного права, які захищають жінок, є ті положення, які передбачають, що жінкам повинна надаватися «повага» або «належна увага» до них «через їхню стать», а також що їм має бути надано особливу повагу та захист. Щодо спеціального захисту, який надається дітям, зокрема дітям-сиротам і дітям, розлученим зі своїми сім'ями, він стосується насамперед догляду та освіти (наприклад, захист шкільних будівель), особливих харчових вимог, заборони смертної кари (недостатній mens rea для кримінального правопорушення, пов'язаного з цим), якщо на момент вчинення не виповнилося 18 років) [13].

Тому протягом останніх років відчувається висхідний інтерес до вивчення захисних факторів та стійкості у зруйнованих війною середовищах. Причому акцентується увага саме на ефективності колективних аспектів подолання та стійкості серед жертв війни і військового насильства, а також використанні ресурсів громади, а не на індивідуальному підході.

На міжнародному рівні результати досліджень у різноманітних конфліктних ситуаціях демонструють цікаві особливості. Наприклад, у мета-аналізі Портера і Хаслама (2001) [14] щодо психологічних наслідків вимушеного переміщення в колишній Югославії автори дійшли висновку, що пристосування постраждалих суттєво змінюється залежно від віку, ступеня впливу війни та якості постконфліктних ресурсів. Бетанкур, Борисова, де ла Судієр і Вільямсон (2011) [15], досліджуючи конфлікт в Сьєрра-Леоне, виявили, що пристосування дітей до війни залежить від таких факторів, як стать, конкретний досвід війни та наявність постконфліктних ресурсів.

Отже, можна припустити, що наявність ресурсів і ширші екосистемні умови формують шляхи розвитку стійкості сімей. Своєю чергою, пошук доступних ресурсів та переговори щодо таких ресурсів, що відповідають культурі та контексту – додатково позитивно впливають на сім'ї, що постраждали від насильства під час збройних конфліктів.

Як вірно зазначили автори дослідження «Виживання та стійкість серед палестинських жінок: якісний аналіз із використанням індивідуальних і колективних календарів життєвих подій», що: «використання та інтеграція як індивідуальних, так і колективних життєвих ситуацій допомагає …досліджувати не лише спільне лихоліття, але й спільну стійкість і опір, оскільки особисті сюжетні лінії об'єднуються, щоб надати інформацію про трансгенераційні, колективні сюжетні лінії, які ілюструють історичні процеси та способи як страждання, так і виживання визначення» [16]. Таким чином, мобілізація стійкого опору дозволяє жінкам виконувати дії у своєму повсякденному житті для протистояння структурному насильству.

В іншому дослідженні «Психічне здоров'я камбоджійських біженців через 2 десятиліття після переселення в Сполучені Штати» [17], в якому вивчалися домогосподарства камбоджійських біженців у Каліфорнії, автори виявили, що проблеми, з якими стикаються сім'ї, були пов'язані не лише з травмою минулої війни, але й з постійним насильством у їхніх громадах після конфлікту.

Тому, більшість рекомендацій стосується роботи із громадами. Адже, адаптація постраждалих осіб, тому числі і переміщених, значною мірою залежить від готовності громади з повагою поставитись до їхнього минулого, політичних переконань, організації побуту, мови спілкування та ін. [18]. Крім того, деякі опитування підтвердило відсутність звичаєвої практики звернення по допомогу до спеціалізованих структур у випадку насильства. Переважна більшість постраждалих не звертались ані по психологічну допомогу, ані до правоохоронних органів, ані по медичну допомогу (у випадку потреби). Серед основних причин пасивності зазначалися необізнаність щодо наявності організацій, які можуть надати допомогу, відсутність відповідних закладів у населених пунктах та недовіра до персоналу. Кожна десята постраждала жінка від насильства не зверталася до правоохоронців, оскільки побоювалась можливості подальшого насильства. Загалом, постраждалі від насильства схильні ділитися пережитим досвідом лише з найближчим оточенням (членами сім'ї та друзями). Саме емоційна підтримка близьких людей вважається найбільш ефективною стратегією подолання наслідків насильства; певні очікування допомоги пов'язуються також з діяльністю психологів, представників НУО та груп підтримки для жінок [19].

Висновки. Таким чином, наявні правові інструменти та політика є достатніми для захисту жінок у різноманітних ситуаціях, з якими вони стикаються під час збройного конфлікту. Хоча законодавчі положення чіткі, часто їх важко застосувати. Сьогодні дебати значною мірою перемістилися від критики самого закону до обговорення того, як можна подолати розрив між законом на папері та законом на практиці. Адже закон – це інструмент і, як і будь-який інструмент, його ефективність залежить від того, як ним користуються. Якщо жінки продовжують страждати від насильства під час та після збройного конфлікту, це не тому, що немає закону, який би їх захистив та допоміг, а тому, що закон не виконується належним чином.

Тому необхідно приділяти увагу, надавати ресурси та технічну допомогу саме на місцевому рівні – на рівні громад. Саме на цьому рівні ефективність досягається шляхом об'єднання колективного та індивідуального факторів в організації надання допомоги і захисту жінкам, що постраждали від насильства під час збройного конфлікту. Це зрештою допоможе вилікувати історичну травму українців (довготривала окупація земель, депортації, голодомор, війни), яка протягом декількох століть негативно впливала на минуле та сучасне покоління.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Моніторинг прогресу у вирішенні питань внутрішнього переміщення в Україні. Міжнародна організація з міграції, 2023. URL: https://ukraine.iom.int/uk/news/monitorynh-prohresu-u-vyrishenni-pytan-vnutrishnoho-peremishchennya-v-ukrayini

2. Kirmayer L. J., Narasiah L., Munoz M., Rashid M., Ryder A. G., Guzder J., et al. Common mental health problems in immigrants and refugees: general approach in primary care. *Canadian Medical Association Journal*, 2011. Vol. 183(12): 959–967. URL: https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3168672/

3. Kumar G. S., Beeler J. A., Seagle E. E., Jentes E. S. Long-term physical health outcomes of resettled refugee populations in the United States: a scoping review. *J Immigr Minor Health*, 2021. Aug; 23(4):813–823. https://doi.org/10.1007/s10903-021-01146-2.

4. García-Moreno C, Pallitto C, Devries K, Stöckl H, Watts C, Abrahams N. Global and regional estimates of violence against women: prevalence and health effects of intimate partner violence and non-partner sexual violence. World Health Organization, Geneva. https://doi.org/10.1161/CIRCRESAHA.116.307547

5. Дрозд О. Ю., Сорока Л. В. Міжнародне партнерство – основний інструмент протидії торгівлі людьми та гендерному насильству під час збройного конфлікту. *Актуальні проблеми держави і права.* 2023. № 97. С. 77–82.

6. Saile R, Neuner F, Ertl V, Catani C. Prevalence and predictors of partner violence against women in the aftermath of war: a survey among couples in northern Uganda. *Soc Sci Med*, 2013(86):17–25.

7. Lebano A, Hamed S, Bradby H, Gil-Salmerón A, Durá-Ferrandis E, Garcés-Ferrer J, et al. Migrants' and refugees' health status and healthcare in Europe: a scoping literature review. *BMC Public Health*. 2020. Vol.20:1039.

8. Kelly J. T. D., Colantuoni E., Robinson C., Decker M. R. From the battlefield to the bedroom: a multilevel analysis of the links between political conflict and intimate partner violence in Liberia. *BMJ Glob Health*, 2018. URL: https://gh.bmj.com/content/3/2/e000668

9. Collins C. H., Zimmerman C., Howard L. M. Refugee, asylum seeker, immigrant women and postnatal depression: rates and risk factors. *Arch Womens Ment Health*, 2011. Vol.14:3–11.

10. Garcia-Dia M.J., DiNapoli J.M., Garcia-Ona L., Jakubowski R., O'Flaherty D. Concept analysis: resilience. *Arch Psychiatr Nurs*. 2013.

11. Veronese G., Sousa C., Cavazzoni F. Survival and resilience among Palestinian women: a qualitative analysis using individual and collective life events calendars. *Violence Women US*, 2021.

12. Міжнародне Гуманітарне Право. Національний комітет Товариства Червоного Хреста України, 2023. URL: https://redcross.org.ua/ihl/

13. Violence against girls in Africa during armed conflicts and crises Florence Tercier Holst-Roness Women and War Adviser. International Committee of the Red Cross, 2006. URL: https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/international-policy-conference.pdf

14. Porter M., Haslam N. Forced displacement in Yugoslavia: A meta-analysis of psychological consequences and their moderators. *Journal of Traumatic Stress*, 2001. Vol. 14(4): 817–834.

15. Betancourt T. S., Borisova I. I., de la Soudiere M., Williamson J. Sierra Leone's child soldiers: War exposures and mental health problems by gender. *Journal of Adolescent Health*, 2011. Vol. 49: 21–28.

16. Guido Veronese, Cindy Sousa, and Federica Cavazzoni. Survival and Resilience Among Palestinian Women: A Qualitative Analysis Using Individual and Collective Life Events Calendars. *Violence Against Women*, 2020. Volume 27, Issue 6–7. URL: https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1077801220914406

17. Marshall G. N., Schell T. L., Elliott M. N., Berthold S. M., Chun C. A. Mental health of Cambodian refugees 2 decades after resettlement in the United States. *Journal of the American Medical Association*, 2005. Vol. 294(5): 571–579.

18. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України : посіб. для практиків соціальної сфери. За ред. Волинець Л.С. К.: ТОВ «Видавничий дім «Калита», 2015. 72 с. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/pozashkilna/psyhologichna-sluzhba/pos-bnik-shhodo-psixososocz-alno-dopomogi.pdf

19. Гендерно-обумовлене насильство в регіонах, які постраждали від конфлікту. Звіт за результатами дослідження. Український центр соціальних реформ, 2015. URL: https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/final_ukr_report.pdf

УДК 342.95
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/108

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ РИТУАЛЬНИХ ПОСЛУГ В УМОВАХ ОСОБЛИВОГО ПЕРІОДУ

STATE POLICY OF PUBLIC ADMINISTRATION OF RITUAL SERVICES IN THE CONDITIONS OF A SPECIAL PERIOD

Силенко Л.М., директор
ТОВ «Юридична фірма «Право та справедливість»

В даній статті розкрито засади державної політики публічного адміністрування ритуальних послуг в умовах особливого періоду.

Державна політика публічного адміністрування ритуальних послуг у воєнний час, який Україна переживає через військову агресію, має особливе значення. Ця політика базується на засадах гуманності, поваги до загиблих та їхніх сімей, а також ефективності та оперативності в організації поховальних процедур. У періоди, коли воєнні дії призводять до масових людських втрат, надзвичайно важливо, аби держава забезпечувала належне виконання ритуальних послуг, зокрема, ідентифікацію тіл, їх реєстрацію та поховання з дотриманням усіх ритуальних норм.

Сутність державної політики у цій сфері полягає в організації процесів, що забезпечують швидке та ефективне адміністрування послуг, враховуючи не тільки технічний аспект ритуального обслуговування, але й психологічну підтримку для родин загиблих. Це включає забезпечення доступності ритуальних послуг незалежно від соціального статусу особи, а також сприяння у підготовці відповідних документів, що підтверджують смерть та обставини загибелі.

Засади здійснення такої політики включають прозорість у призначенні послуг, встановлення чітких стандартів для їх надання та контроль за їх дотриманням, використання ресурсів місцевого самоврядування для надання термінових послуг, інтеграція зусиль всіх рівнів управління та забезпечення координації між різними агентствами і волонтерськими організаціями.

Важливість ефективного здійснення цієї політики в умовах воєнного стану не може бути переоцінена. Вона впливає на моральний дух нації, сприяє збереженню гідності та честі загиблих, а також підтримує довіру громадян до державних інституцій. Ефективне адміністрування ритуальних послуг допомагає у процесі національного відновлення та висловлює загальнонаціональну повагу до жертв конфлікту.

Ключові слова: поховання, правове регулювання, військові почесті, меморіал, жертви війни, репатріація, місце поховання, державні гарантії, компенсації сім'ям, пам'ятники.

This article reveals the principles of the state policy of public administration of ritual services in the conditions of a special period.

The state policy of public administration of funeral services in wartime, which Ukraine is experiencing due to military aggression, is of particular importance. This policy is based on the principles of humanity, respect for the deceased and their families, as well as efficiency and promptness in the organization of burial procedures. In periods when hostilities lead to massive human losses, it is extremely important that the state ensures the proper performance of ritual services, in particular, the identification of bodies, their registration and burial in compliance with all ritual norms.

The essence of state policy in this area is the organization of processes that ensure fast and efficient administration of services, taking into account not only the technical aspect of ritual service, but also psychological support for the families of the deceased. This includes ensuring the availability of funeral services regardless of a person's social status, as well as assisting in the preparation of appropriate documents confirming the death and circumstances of death.

The principles of implementing such a policy include transparency in the assignment of services, establishing clear standards for their provision and monitoring their compliance, using local government resources to provide urgent services, integrating the efforts of all levels of government and ensuring coordination between various agencies and voluntary organizations.

The importance of effective implementation of this policy under martial law cannot be overstated. It affects the morale of the nation, helps preserve the dignity and honor of the dead, and also supports citizens' trust in state institutions. Effective administration of funeral services helps in the process of national recovery and expresses national respect for the victims of the conflict.

Key words: burial, legal regulation, military honors, memorial, victims of war, repatriation, place of burial, state guarantees, compensation to families, monuments.

Постановка проблеми. Державна політика публічного адміністрування ритуальних послуг у воєнний час в Україні набуває особливої актуальності в умовах, коли звичайні механізми соціального управління піддаються випробуванню екстремальними обставинами. Стандартні процедури вимагають адаптації до ситуацій, де можливості для здійснення звичайних ритуальних послуг обмежені внаслідок бойових дій, а також через критичні обмеження у фінансових та людських ресурсах. Ці обставини вимагають реформування державного регулювання та вдосконалення нормативно-правової бази, що повинно забезпечити належне адміністрування ритуальних послуг, адаптованих до вимог часу та забезпечення гідності поховань за умов військових дій. Важливим аспектом є також забезпечення доступності цих послуг для всіх верств населення, зокрема малозабезпечених та сімей загиблих військовослужбовців, що ставить перед урядом завдання створення ефективних механізмів державної підтримки та регулювання цієї важливої галузі.

Метою статті є розкриття засад державної політики публічного адміністрування ритуальних послуг в умовах особливого періоду.

Стан дослідження. Окремі питання проблем правового регулювання поховання загиблих унаслідок воєнних дій в Україні були предметом дослідження: М. Михайліченко, О. Александренко та В. Веселовська, Н. Калкутіна, Х. Мазуренко та Я. Онищук, А. Наумов та ін.

Виклад основного матеріалу. У сучасній політології політику визначають як галузь цілеспрямованих відносин між соціальними групами з приводу використання інститутів публічної влади для реалізації їх суспільно значущих запитів і потреб [1].

У цьому контексті слушною видається думка О. М. Бандурки, який стверджує, що політика прямо або побічно пов'язана з організацією і функціонуванням державної влади, із засобами і методами діяльності держави. Звідси випливає важливий висновок про те, що поняття «політика» і «політика держави» співвідносяться в категоріях «загальне» і «особливе», оскільки політика держави – це і є політика стосовно конкретно-історичних умов життя й організації суспільства [2, с. 31].

І. І. Гаврада визначає державну політику як відносно стабільну, організовану та цілеспрямовану діяльність органів державної влади стосовно певного питання

чи комплексу питань, яку вони здійснюють безпосередньо чи опосередковано і яка впливає на життя суспільства [3].

Англійський політолог Д. Кілпатрік визначає державну політику як напрям дій, регуляторних заходів, законів, бюджетних пріоритетів стосовно певної теми, що здійснюється державним органом чи його представниками [4].

Л. Пал визначає державну політику як «напрям дії або утримання від неї, обрані державними органами для розв'язання певної чи сукупності взаємно пов'язаних проблем» [5, с. 22].

Таким чином, узагальнюючи наукові підходи до теоретичного визначення поняття «державна політика», вважаємо, що це поняття можна розглядати в декількох значеннях: 1) державна політика як транспарентний процес прийняття політичних, у тому числі й управлінських рішень; 2) державна політика як цілеспрямований вплив, що здійснюється структурами публічної влади. Таке значення державної політики найчастіше вживається в контексті реалізації публічного управління; 3) державна політика як нормативно-правова програма, що містить стратегічні напрями розвитку держави; 4) державна політика як визначений курс дії публічної влади. Таке значення може мати місце в контексті реалізації певної ідеології правлячого класу; 5) державна політика, сутністю якої є публічна діяльність. Остання розуміється як репрезентована в публічній сфері активність політичних та неполітичних діячів, які через взаємодію прагнуть реалізовувати власний інтерес. Публічною є діяльність держави, спрямована на задоволення запитів соціальних груп; 6) державна політика як механізм підтримання публічного порядку. У такому контексті можна послатися на праці американського вченого Е. Гоффмана, який стверджував, що, взаємодіючи в суспільстві, люди виробляють способи підтримання, руйнування та відновлення публічного порядку, який є базовим для підтримання соціального порядку – політичного та економічного [6, с. 178; 7, с. 103–104].

Державній політиці публічного адміністрування ритуальних послуг притаманні всі ознаки більш загального поняття, включали особливості сфери застосування.

Отже, *державна політика публічного адміністрування ритуальних послуг в умовах особливого періоду* – це відносно стабільна, організована та цілеспрямована діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, яка спрямована на регулювання та забезпечення ритуальних послуг в умовах, коли традиційні процеси порушуються через воєнні дії, стихійні лиха або інші кризові ситуації.

Слід відзначити, що в період повномасштабної збройної агресії, коли Україна обороняється і зазнає величезних людських втрат особливого значення набуває забезпечення доступності, своєчасності та гідності поховальних процедур, а також підтримка родин загиблих.

Вважаємо, що основними напрямками державної політики в цій сфері можна визначити наступним чином:

1) регуляція і нормативно-правове забезпечення – розробка та впровадження законодавчих актів, які регулюють ритуальні послуги, зокрема, встановлення стандартів для ритуальних служб, норм санітарної безпеки та процедур поховання в умовах кризи;

2) організація ритуальних послуг – створення ефективної системи ритуальних служб, які можуть оперативно реагувати в умовах особливого періоду, включаючи мобілізацію ресурсів та логістику для забезпечення поховань;

3) фінансування та ресурсне забезпечення – виділення коштів з державного та місцевих бюджетів на підтримку ритуальних служб, в тому числі забезпечення допомоги сім'ям загиблих та малозабезпечених груп;

4) соціальна підтримка та психологічна допомога – організація соціальної підтримки для родин загиблих, зокрема, консультації, психологічна допомога, інформаційна підтримка стосовно процедур та доступних послуг;

5) міжнародна кооперація та дотримання міжнародних норм – співпраця з міжнародними організаціями для забезпечення відповідності міжнародним стандартам у сфері ритуальних послуг та обміну досвідом.

Ефективне здійснення цієї політики забезпечує гідне поводження з померлими, підтримує моральний дух нації, допомагає зберегти соціальну стабільність та виявляє повагу до особистості та її гідності навіть після смерті, особливо у кризовий період.

З метою покращення державної політики щодо надання ритуальних послуг та сприяння в доступності ритуальних послуг держава звільнила від оподаткування постачання послуг з поховання та постачання ритуальних товарів державними та комунальними службами, а саме: а) виклик агента ритуальної служби для оформлення замовлення на організацію та проведення поховання; б) оформлення медичної довідки про причини смерті; в) доставка замовникові ритуальних атрибутів для організації поховання; г) навантаження, розвантаження та перенесення ритуальних атрибутів; ґ) транспортні послуги, що надаються у процесі організації поховання; д) продаж стандартної труни; е) продаж контейнера для перевезення оцинкованої труни; запаювання оцинкованої труни; є) утримання тіл померлих у холодильних камерах понад норму перебування (після смерті у лікувальному закладі, а також тих, що померли вдома чи інших місцях); ж) послуги з підготовки тіла покійного до поховання або кремації (послуги перукаря та косметолога, обмивання, бальзамування, укладання в труну); з) копання могили; и) перенесення труни з тілом покійного (додому, до квартири в багатоповерховому будинку, до моргу; з дому, квартири, моргу тощо до місця поховання); і) музичний супровід обряду поховання; ї) проведення громадянської панахиди; й) послуги організатора обряду поховання; к) виготовлення та встановлення металевої намогильної таблички, хреста, надголовника або тимчасового пам'ятного знака; л) продаж стандартних похоронних вінків і траурних стрічок для них; м) організація відправлення труни з тілом покійного чи урни з прахом покійного за кордон; н) у разі проведення підпоховання в могилу послуги з демонтажу елементів існуючого надгробка (пам'ятника) та їх установка; о) написання тексту на траурній стрічці; п) кремація; р) продаж урни; с) продаж кубка для урни; т) поховання урни з прахом у могилу, у колумбарії, розвіювання праху [8, п. 197.1.10].

Разом з тим, на нашу думку, державна політика публічного адміністрування ритуальних послуг в умовах особливого періоду має значний регіональний характер, оскільки багато аспектів цієї діяльності вимагають місцевого підходу та знання конкретних умов та потреб на місцях. Розглянемо аргументи на користь цього твердження:

1. Специфіка місцевих умов. Різні регіони можуть мати різні потреби та виклики, особливо в умовах кризи або воєнного стану. Наприклад, деякі території можуть бути більш уразливими до конфліктів чи стихійних бід. Місцеві органи самоврядування краще розуміють потреби своїх спільнот та тому можуть більш ефективно адмініструвати ритуальні послуги, реагуючи на специфічні виклики.

2. Нормативно-правова база. Згідно із законодавством [8; 9; 10], місцеві органи самоврядування відповідають за утримання кладовищ, організацію місць поховань та забезпечення ритуальних послуг. Вони мають повноваження на відведення земельних ділянок під кладовища, їх облаштування та контроль за додержанням санітарних та екологічних норм.

3. Логістика та оперативність. В умовах особливого періоду, такого як воєнний стан, локальні управлінські структури можуть швидше реагувати на виклики

та оперативно організовувати поховання та інші ритуальні заходи. Місцеві органи краще зорієнтовані на ресурси, які доступні в регіоні, та можуть швидше мобілізувати необхідне обладнання та персонал.

4. Фінансування. Бюджети місцевих громад зазвичай включають статті витрат на утримання кладовищ та ритуальні послуги. Місцева влада має можливість адаптувати фінансування згідно з актуальними потребами та забезпечити адекватне фінансування відповідно до місцевих викликів і обставин. Так, в місцевому бюджету міста Києва на 2024 рік закладено 45 070 256 грн. видатків на поховання учасників бойових дій та осіб з інвалідністю внаслідок війни; на будівництво колумбарних стін на території ритуальної служби спеціалізованого комунального підприємства «Київський крематорій» закладено 59 935 028,0, а на реконструкцію обладнання кремаційного обладнання – 131 770 000,0 грн [11, Додатки 3, 7].

5. Соціальна підтримка. Місцеве самоврядування взаємодіє з громадами безпосередньо та забезпечує підтримку родинам, що втратили близьких. Вони можуть організовувати психологічну допомогу, соціальну підтримку та інші ритуальні послуги, зорієнтовані на місцеві особливості.

Таким чином, значна частина повноважень та відповідальності за адміністрування ритуальних послуг припадає на місцеві органи влади, особливо в умовах особливого періоду, що підкреслює регіональний характер такого адміністрування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лисенко В. І. Адміністративно-правове регулювання співпраці із закордонними українцями : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. К., 20014. 24 с.

2. Бандурка О. М. Управління в органах внутрішніх справ України : підруч. Х. : Ун-т внутр. справ, 1998. 394 с.

3. Цензура як прояв недемократичності державної політики України у сфері засобів масової інформації / І. І. Гаврада // Політичний менеджмент : наук. журн. / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. 2006. № 5. С. 95–106.

4. Kilpatrick, Dean, «Definitions of Public Policy and Law».

5. Кучеренко О. Державна політика: аналіз сучасних політологічних концепцій. *Актуальні проблеми реформування державного управління в Україні* : матеріали наук.-практ. конф. К. : Вид-во УАДУ, 1997. С. 279–281.

6. Goffman E. Asylums: Essays n the Social Situation on Mental Patients and other Inmates. N.Y., 1961. P. 345.

7. Податковий кодекс України: Закон України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*, 2011. № 13–14, № 15-16, № 17. Ст. 112.

8. Про поховання та похоронну справу: Закон України від 10 липня 2003 року № 1102-IV. *Відомості Верховної Ради України*, 2004. № 7. Ст. 47.

9. Порядок утримання кладовищ та інших місць поховань: затв. Наказ Держжитлокомунгоспу України від 19.11.2003 р. № 193. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1113-04#Text

10. Про затвердження Тимчасового порядку здійснення на території України пошуку, ексгумації та перепоховання останків осіб, які загинули внаслідок воєн, депортацій та політичних репресій, і впорядкування місць їх поховання: затв. Наказом Міністерства будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства України від 09.06.2006 р. № 193. URL: https://zakon.rada.gov.ua

11. Рішення Київської міської ради від 14 грудня 2023 року № 7531/7572 «Про бюджет міста Києва на 2024 рік». URL: https://kyivcity.gov.ua/publichna_informatsiia_Tag_166122/rishennya_pro_byudzhet_mista_kiyeva_na_2024_rik/rishennya_pro_byudzhet_mkiyeva_na_2024_rik/

УДК 340:115
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/109

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ ПРИ ЗАСТОСУВАННІ ЗАХОДІВ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДО ПУБЛІЧНИХ СЛУЖБОВЦІВ ПІД ЧАС ПРОХОДЖЕННЯ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ

ENSURING THE PRINCIPLE OF EQUALITY IN APPLYING LEGAL LIABILITY MEASURES TO PUBLIC SERVANTS DURING THEIR PUBLIC SERVICE

Кабаненко А.О., здобувач кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

У статті досліджено питання забезпечення принципу рівності при застосуванні заходів юридичної відповідальності до публічних службовців під час проходження публічної служби. Вказано, що відповідальність є базовою категорією в процесі ефективного функціонування держави як організованої спільноти громадян, а також як правової та політичної системи. Зазначено, що характер і форма політичної системи залежить від наявності/відсутності та виду відповідальності. Демократична політична система виходить з тих засад, що громадяни свідомо і сумлінно виконують свої обов'язки перед суспільством і, тим самим, створюють основу і умови для гармонійного розвитку взаємних відносин, а разом з тим і умов для належного функціонування демократичної політичної системи в цілому.

Констатовано, що інститут особистої відповідальності є однією з основних передумов ефективного функціонування інститутів суспільно-політичної системи держави. Відповідно, кожен громадянин несе відповідальність за свої дії у сфері соціальної діяльності, а також несе певну ступінь відповідальності за своє пасивне ставлення до помилок і порушень соціальних правил інших громадян, адже є частиною суспільства, що складається з людей, які живуть, працюють, задовольняють свої особисті та спільні потреби в умовах взаємного співіснування. Порушення соціальних норм окремими громадянами негативно впливають на реалізацію прав та інтересів інших громадян. Громадяни, як члени соціальної спільноти, також виконують публічні функції чи послуги, беруть участь у їх виконанні. Це їхнє право гарантоване Загальною декларацією прав людини, Міжнародним пактом про громадянські та політичні права та Конституцією України. Громадяни, які виконують або беруть участь у виконанні публічних функцій у державних органах є публічними службовцями, які несуть відповідальність згідно чинного національного законодавства в межах, визначених спеціальним законом, в залежності від сфери професійної діяльності.

Зазначено, що кожен публічний службовець має усвідомлювати, що він бере участь у служінні громадянам у сфері суспільного життя, в якій створено державний орган. Відповідно, виконання державних обов'язків мають бути людиноцентриськими за своєю природою та призначенням. Задля цього публічний службовець має ґрунтувати свою діяльність на повазі людини як громадянина – клієнта в процедурі і на довірі до нього. Виконання публічної функції є людиноцентриською, починаючи з почуття особистої відповідальності кожного, хто її виконує. Сповнений цього почуття, публічний службовець має усвідомлювати, що його слово означає «закон». В іншому випадку державний чиновник набуває психологію чиновника – бюрократа та перетворюється в сліпого послідовника свого начальника і таким чином, шукаючи себе в ієрархії державної служби, забуває про свої основні обов'язки і чекає наказів від начальства. Таким чином, він відчужується від виконання ним основної службової функції, що в свою чергу є підґрунтям для виникнення корупції у сфері державної служби.

Ключові слова: публічна служба, принцип рівності, юридична відповідальність, публічний службовець.

The article examines the issue of ensuring the principle of equality in the application of measures of legal responsibility to public servants during public service. It is indicated that responsibility is a basic category in the process of effective functioning of the state as an organized community of citizens, as well as a legal and political system. It is noted that the nature and form of the political system depends on the presence/absence and type of responsibility. A democratic political system proceeds from the principles that citizens consciously and conscientiously fulfill their duties to society and, thus, create the basis and conditions for the harmonious development of mutual relations, and at the same time the conditions for the proper functioning of the democratic political system as a whole.

It is stated that the institution of personal responsibility is one of the main prerequisites for the effective functioning of the institutions of the socio-political system of the State. Accordingly, each citizen is responsible for his actions in the field of social activity, and also bears a certain degree of responsibility for his passive attitude to mistakes and violations of social rules of other citizens, because he is part of a society consisting of people who live, work, satisfy their personal and common needs in conditions of mutual coexistence. Violations of social norms by individual citizens have a negative impact on the exercise of the rights and interests of other citizens. Citizens, as members of the social community, also perform public functions or services, participate in their performance. This right is guaranteed by the Universal Declaration of Human Rights, the International Covenant on Civil and Political Rights and the Constitution of Ukraine. Citizens who perform or participate in the performance of public functions in state bodies are public servants who are responsible in accordance with the current national legislation within the limits determined by a special law, depending on the field of professional activity.

It is noted that every public servant should be aware that he or she is involved in serving citizens in the sphere of public life in which a state body has been established. Accordingly, the performance of public duties should be human-centered in nature and purpose. To do this, a public servant must base his/her activities on the respect of a person as a citizen-client in the procedure and on trust in him/her. The performance of a public function is human-centered, starting with a sense of personal responsibility for everyone who performs it. Filled with this feeling, the public servant must be aware that his word means "law." Otherwise, a civil servant acquires the psychology of an official-bureaucrat and turns into a blind follower of his boss and thus, looking for himself in the hierarchy of the civil service, forgets about his main duties and waits for orders from his superiors. Thus, he is alienated from the performance of his main official function, which in turn is the basis for corruption in the field of civil service.

Key words: public service, principle of equality, legal responsibility, public servant.

Постановка проблеми. Відповідальність є базовою категорією в процесі ефективного функціонування держави як організованої спільноти громадян, а також як правової та політичної системи. Варто вказати, що характер і форма політичної системи залежить від наявності/відсутності та виду відповідальності. Демократична політична система виходить з тих засад, що громадяни свідомо і сумлінно виконують свої обов'язки перед суспільством і, тим самим, створюють основу і умови для гармонійного розвитку взаємних відносин, а разом з тим і умов для належного функціонування демократичної політичної системи в цілому.

Інститут особистої відповідальності є однією з основних передумов ефективного функціонування інститутів суспільно-політичної системи держави. Відповідно, кожен громадянин несе відповідальність за свої дії у сфері соці-

альної діяльності, а також несе певну ступінь відповідальності за своє пасивне ставлення до помилок і порушень соціальних правил інших громадян, адже є частиною суспільства, що складається з людей, які живуть, працюють, задовольняють свої особисті та спільні потреби в умовах взаємного співіснування. Порушення соціальних норм окремими громадянами негативно впливають на реалізацію прав та інтересів інших громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним аспектам визначення принципів публічної служби, розгляду їх сутності та особливостям реалізації в своїх пошукових дослідженнях приділяли увагу В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, О.М. Бандурка, Ю.П. Битяк, Ю.А. Волкова, І.П. Голосніченко, І.Е. Данільєва, С.Д. Дубенко, Т.О. Коломоєць та ін.

Мета статті. Дослідити питання забезпечення принципу рівності при застосуванні заходів юридичної відповідальності до публічних службовців під час проходження публічної служби.

Виклад основного матеріалу. Громадяни, як члени соціальної спільноти, також виконують публічні функції чи послуги, беруть участь у їх виконанні. Це їхнє право гарантоване Загальною декларацією прав людини, Міжнародним пактом про громадянські та політичні права та Конституцією України.

Громадяни, які виконують або беруть участь у виконанні публічних функцій у державних органах є публічними службовцями, які несуть відповідальність згідно чинного національного законодавства в межах, визначених спеціальним законом, в залежності від сфери професійної діяльності.

Кожен публічний службовець має усвідомлювати, що він бере участь у служінні громадянам у сфері суспільного життя, в якій створено державний орган. Відповідно, виконання державних обов'язків мають бути людиноцентриськими за своєю природою та призначенням. Задля цього публічний службовець має грунтувати свою діяльність на повазі людини як громадянина – клієнта в процедурі і на довірі до нього.

Виконання публічної функції є людиноцентриською, починаючи з почуття особистої відповідальності кожного, хто її виконує. Сповнений цього почуття, публічний службовець має усвідомлювати, що його слово означає «закон». В іншому випадку державний чиновник набуває психологію чиновника – бюрократа та перетворюється в сліпого послідовника свого начальника і таким чином, шукаючи себе в ієрархії державної служби, забуває про свої основні обов'язки і чекає наказів від начальства. Таким чином, він відчужується від виконання ним основної службової функції, що в свою чергу є підґрунтям для виникнення корупції у сфері державної служби.

Для того, щоб ліквідувати це соціопатологічне явище в державних органах, необхідно, перш за все, розвивати інститут особистої відповідальності публічних службовців.

Доцільно у цьому контексті згадати, що для публічних службовців передбачено обов'язок дотримуватися загальнообов'язкових морально-етичних правил, які врегульовані низкою нормативно-правових актів, серед яких: Закон України «Про запобігання корупції», накази Національного агентства України з питань державної служби від 5 серпня 2016 р. № 158 (у редакції наказу Національного агентства України з питань державної служби від 28 квітня 2021 р. № 72-21) «Про затвердження Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб органів місцевого самоврядування», від 3 березня 2016 р. № 50 «Про затвердження Типових правил внутрішнього службового розпорядку» тощо.

Окрім цього, етичні вимоги до публічних службовців закріплені й у галузевих (відомчих) кодексах, стандартах професійної етики (зокрема, Правилах етичної поведінки працівників апарату Міністерства юстиції України та його територіальних органів, затверджених наказом Міністерства юстиції України 21 вересня 2017 р. № 2952/5).

Етикет є «сукупністю звичаїв, правил поведінки людини у суспільстві, які надають їй можливості узгоджено взаємодіяти з іншими учасниками суспільних правовідносин» [1]. Етика публічного службовця є системою правил поведінки, порядку (алгоритму) дій особи, взаємин її і принципів поведінки у публічно-службових відносинах, які є глибоко усвідомленими, придатними, конкретизованими, належать даному суспільству є нормами загальнолюдської моралі [1]. Це сукупність законодавчо визначених вимог щодо поведінки публічного службовця, як під час виконання покладених публічно-службових обов'язків, так і поза публічною службою, спрямованих на підвищення службової дисципліни, ефективності публічної служби, підвищення довіри до неї з боку населення, запобігання та протидії корупції.

Перелік етичних вимог до публічних службовців визначено у Законі України «Про запобігання корупції» (Розділ VI), серед них:

1) додержання вимог закону та етичних норм поведінки;

2) пріоритет інтересів (публічні службовці діють від імені та в інтересах держави, громади тощо; тобто, пріоритет публічного інтересу);

3) політична нейтральність (обов'язок уникати демонстрації у будь-який спосіб, власних політичних переконань, уподобань, поглядів, використання службових повноважень в інтересах політичних партій, окремих політичних діячів);

4) неупередженість (служіння особи публічним інтересам, незважаючи на особисте ставлення до будь-яких осіб, на свої політичні погляди, приватні інтереси, релігійні або інші особисті погляди, уподобання, переконання);

5) компетентність та ефективність (виконання обов'язків має бути сумлінним, компетентним, відповідальним, своєчасним, результативним, не допускаючи будь-яких зловживань та неефективного використання державних, комунальних ресурсів);

6) нерозголошення інформації (не розголошувати конфіденційну та іншу інформацію з обмеженим доступом та не використовувати її в інший спосіб, якщо така інформація стала відома у зв'язку із виконанням своїх службових повноважень та професійних обов'язків, крім визначених законом випадків);

7) утримання від виконання незаконних рішень, доручень (утримання від виконання рішень, доручень керівництва, якщо вони суперечать законодавству. У разі отримання для виконання рішення, доручення, які особа вважає незаконними, або ж такими, що становлять загрозу для публічних службовців, особа у письмовій формі негайно повідомляє про це керівництво органу, підприємства, організації, установи, а виборна особа – НАЗК).

Отже, особиста відповідальність є основою будь-якої інституційної відповідальності, без якої немає реальної відповідальності. Таким чином, інституційна підпорядкованість є надбудовою особистої. Саме тому розвинене почуття особистої відповідальності є запорукою законного та ефективного виконання публічних послуг органами державної влади, а принцип відповідальності, як правовий принцип, є гарантією реалізації в їх дії інших принципів: принципу конституційності та законності, принципу об'єктивності, принципу сервісної спрямованості, принцип ефективності, принцип економії і раціональності та принципу рівності тощо.

Варто вказати, що Загальна декларація прав людини і Міжнародний пакт про громадянські і політичні права гарантують кожному право на захист своєї честі і репутації. Згідно зі статтею 1 Декларації, «всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони

наділені розумом і совістю і повинні ставитися один до одного в дусі спільної людяності» [2].

Конституція України закріплює у ст. 21, що «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах», та у ст. 24, Конституції України гарантовано, що «громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом» [3]. Варто вказати, що у спеціальній літературі слушно вказується, що конституційний принцип рівності є однією з фундаментальних конституційних вимог, а також важливою умовою існування демократичної, правової держави [4, с. 241].

Що стосується публічних службовців, то принцип особистої відповідальності вимагає від них сумлінного ставлення до виконання своїх посадових обов'язків. Розум, як природна характеристика людини, як homo sapiens, повинен бути в функції совісті як сукупність моральних суджень людини про його бажання і вчинки. Совість, заснована на розумі і в дусі загальнолюдської приналежності, про які йдеться у Загальній декларації прав людини, повинна створювати і підтримувати людину, характер якої буде відрізнятися такими моральними цінностями: незалежність у праці, жертовність, турбота, сумлінність тощо. Ці моральні цінності є основою особистої відповідальності людини як моральної категорії. Для людини, особиста мораль якого спирається на ці моральні цінності, характерно сильно розвинене почуття обов'язку і відповідальності за якісне і своєчасне виконання трудових обов'язків [5].

Держава, як організована спільність людей, формується з метою забезпечення порядку в суспільстві. Забезпечуючи порядок у суспільстві, вона дає можливість або, скоріше, повинна забезпечувати своїм громадянам безпечне життя, свободу і захищеність. Це можливо завдяки численним органам та інститутам, створеним у всіх сферах суспільного життя.

Ці органи та установи створюються для служіння громадянам в рамках цілей держави як організованої спільноти людей. Вони виконують свою функцію в рамках своїх публічних повноважень, встановлених законами держави, що регулюють суспільні відносини в цих сферах. Саме тому вони є публічними органами. У них працюють публічні службовці і допоміжний персонал.

З огляду на розмаїття сфер діяльності публічних, а відповідно і публічних службовців, множинним є видове розмаїття публічної служби [6]. З урахуванням того, що кожен вид публічної служби, вид державної служби відрізняється певними особливостями, як теоретичного, так і практичного значення набуває класифікація публічної служби на види. У чинному законодавстві України поділу публічної служби на види не закріплено, лише у наукові джерелах пропонується класифікація із використанням різних критеріїв. Так, публічна служба умовно поділяється залежно від способу набору та просування на: 1) службу кар'єри; 2) службу посад; 3) комбіновану службу, яка поєднує елементи двох попередніх [6]. В залежності від політичних факторів впливу на зайняття посад публічну службу умовно також можна поділити на: службу заслуг; службу здобичі [7].

Залежно від виду публічно-службової діяльності поділяють на: а) політичну службу; б) державну службу; в) службу в органах місцевого самоврядування (муніципальну службу); г) професійну діяльність суддів [8]; д) професійну службу прокурорів; е) військову службу, зокрема до якої належать: 1) Командування Сил територіальної оборони ЗСУ; 2) регіональні органи військового управління Сил територіальної оборони ЗСУ; 3) бригади Сил територіальної оборони ЗСУ; 4) батальйони зі складу бригад Сил територіальної оборони ЗСУ; є) альтернативну (невійськову) службу; ж) патронатну службу.

Можливим є поділ публічної служби на види й залежно від змісту на: а) цивільну публічну службу; б) мілітаризовану публічну службу; в) спеціалізовану публічну службу [9].

У спеціальній літературі обґрунтовується й такий вид класифікації: залежно від завдань суб'єкта публічної адміністрації, в якому проходить публічна служба: політична служба, діяльність народних депутатів України, державна служба, професійна діяльність суддів, професійна діяльність прокурорів, військова служба, альтернативна (невійськова) служба, служба в органах місцевого самоврядування (муніципальна служба) тощо [9]; залежно від того, де проходить публічна служба: а) служба в органах державної влади; б) служба в органах місцевого самоврядування; в) служба в інших суб'єктах публічної адміністрації [9]; залежно від посади, яку особа обіймає, під час проходження публічної служби: а) публічна служба на керівних посадах (зокрема, служба на посадах керівника апарату центрального органу виконавчої влади); б) публічна служба на посадах спеціаліста (зокрема, служба на посаді секретаря судового засідання); в) публічна служба на посадах обслуговуючого персоналу (зокрема, служба на адміністративно-технічній посаді); г) публічна служба, доступ до якої передбачає дотримання інших процедур (публічна служба народних депутатів України тощо) [9]; залежно від способу допуску до публічної служби: а) публічна служба за конкурсом; б) публічна служба за призначенням; в) патронатна публічна служба (з добором на посади патронатної служби осіб на власний розсуд посадової особи, для якої законодавством передбачена така служба) [9].

Залежно від сфери публічної служби відбувається й класифікація публічних службовців, а відповідно й підходів до питань відповідальності останніх, зокрема до видів юридичної відповідальності, які закріплено чинним законодавством, задля притягнення публічних службовців до відповідальності. Проте правореалізація принципу рівності зумовлює необхідність обґрунтування класифікації видів юридичної відповідальності залежно від суб'єкта правовідносин, як-то: 1) Особиста відповідальність публічного службовця; 2) Відповідальність публічних службовців перед особою, громадою та суспільством в цілому; 3) Відповідальність публічних службовців перед публічними органам, в яких вони працюють та перед публічною службою.

Варто вказати, що публічні службовці, повинні усвідомлювати, що вони працюють на службі громадян; що безпека їхнього життя, їхня свобода і безпека в державі залежать, більшою чи меншою мірою, від їхньої роботи. Якщо вони це усвідомлюють, то будуть солідарні з громадянами, а солідарність є необхідною основою особистої моралі, а отже, особистої відповідальності публічних службовців.

Якщо публічний службовець ставить себе на місце «клієнта», він діє і приймає рішення з послідовним дотриманням принципу особистої відповідальності в роботі публічних органів.

У зв'язку з цим не зайвим буде згадати старозавітний принцип, який говорить: «Не робіть іншим того, чого ви не хочете, щоб вони робили вам». або принцип Нового Завіту, що міститься в Євангелії від Матвія, який говорить: «Робіть людям так, як би ви хотіли, щоб вони робили вам. Ці тисячолітні моральні принципи є основою особистої моралі, а отже, особистої відповідальності кожної людини, а особливо – публічного службовця.

Закони, деякі прямо, а деякі опосередковано, прописують або мають на увазі цей принцип. Так, Закон України «Про адміністративну процедуру» у Преамбулі закріплює «зобов'язання держави забезпечувати і захищати права, свободи чи законні інтереси людини і громадянина». Як слушно вказується у Науково-практичному коментар до Закону України «Про адміністратив- ну процедуру» [10] «це дуже важливий орієнтир для

публічних службовців, які мають застосовувати ЗАП, та для суддів, які мають контро- лювати дотримання ЗАП. Адже усі публічні службовці завжди пам'ятають ч. 2 ст. 19 Конституції України («діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України»), але значно рідше звертаються до однієї з перших статей Конституції України – ст. 3 («Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Дер- жава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпе- чення прав і свобод людини є головним обов'язком держави»)» [10].

Висновки. Особливо з принципу сервісної спрямованості публічних органів, і з принципу активного сприяння громадянам з боку публічних органів, публічний орган зобов'язаний надати можливість всім громадянам у процедурі здійснювати і захищати свої права і законні інтереси найбільш можливим ефективним і простим способом. Орган державної влади інформує громадян про правові положення, які є важливими для вирішення адміністративної роботи, про їх права та обов'язки, включаючи всю інформацію, що стосується процедури, та попереджає про правові наслідки їх дій або бездіяльності. Зокрема у ст 7 Закону України «Про адміністративну процедуру» закріплюється, що адміністративне провадження здійснюється на засадах рівності перед законом усіх фізичних осіб незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, стану здоров'я, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак, рівності перед законом усіх юридичних осіб незалежно від організаційно-правової форми, форми власності, підпорядкування, місцезнаходження, місця створення та реєстрації, законодавства, відповідно до якого створена юридична особа, та інших ознак чи обставин. У випадках та порядку, визначених законом, окремі категорії осіб (малолітні та неповнолітні особи, особи з інвалідністю, іноземці, особи без громадянства, інші визначені законом категорії осіб) під час здійснення адміністративного провадження користуються додатковими гарантіями, передбаченими законом.

Прописаний таким чином принцип рівності, принаймні юридично, виключає недбалість, нерозсудливість і безвідповідальність у роботі публічної служби, тобто в роботі посадових осіб, які працюють в адміністративних процедурах для реалізації прав і законних інтересів громадян.

Знання та послідовне дотримання цих правил публічними службовцями є основною вимогою для гармонійного, а отже, ефективного та результативного функціонування публічних органів у служінні громадянам у сферах суспільного життя, для яких вони були створені.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Науково-практичний коментар до Закону України «Про державну службу» / за ред. А.О. Селіванова та М. І. Іншина. Київ : Парлам. Видавництво, 2017. С. 93.
2. Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
3. Конституція України. URL: https://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-i
4. Шевчук С. Принцип рівності у європейському та порівняльному конституційному праві (до рішення Конституційного Суду України у справі про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчально- го закладу) *Вісник Академії правових наук України*. 2005. № 4(43). С. 124–134.
5. Alder J.,(2007), Constitutional and Administrative Law, Palgrave Macmillan, New York.
6. Адміністративне право України [П. Діхтієвський, Ю. Ващенко, Н. Задирака, В. Пашинський, В. Клинчук та інші] за заг. ред. П. Діхтієвського. Київ: «Видавництво Людмила», 2023. 772 с
7. Адміністративне право України. Академічний курс: Підруч.: / Т.О. Коломоєць. К.: Юрінком Інтер, 2011. С. 123–124; Школик А.М. Порівняльне адміністративне право: навч. посіб. для юрид фак. та фак. між нар. відн. Л.: ЗЦКЦ, 2007. С. 127.
8. Битяк Ю. П. Публічна служба : посіб. для підгот. до іспиту / Ю. П. Битяк, Н. П. Матюхіна, С. А. Федчишин ; за заг. ред. Н. П. Матюхіної. Харків : Право, 2018. С. 10.
9. Мельник Р. С., Бевзенко В. М. Загальне адміністративне право: навч. посіб. / За заг. ред. Р. С. Мельника. К.: Ваіте, 2014. С. 244–245.
10. Науково-практичний коментар до Закону України «Про адміністративну процедуру» / авт. колектив: Андрійко О. Ф., Бевзенко В. М. та ін.; за заг. ред. Тимощука В. П. Київ, 2023 545 с.

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/110

ДЕЯКІ ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ САМОЗАЙНЯТИХ ОСІБ: ЕВРОПЕЙСЬКИЙ ВИМІР

SOME ISSUES OF SOCIAL PROTECTION OF THE SELF-EMPLOYED: THE EUROPEAN DIMENSION

Яковлєва Г.О., д.ю.н.,
доцент кафедри трудового права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття розкриває ключові аспекти правового регулювання та забезпечення соціального захисту самозайнятих осіб у країнах Європейського Союзу. Стаття аналізує сучасні підходи до забезпечення соціальних гарантій для цієї категорії працівників у контексті європейської інтеграції та глобальних викликів, таких як зміни на ринку праці, економічні кризи та пандемія COVID-19.

Основна увага приділяється огляду національних систем соціального захисту в державах-членах ЄС, які забезпечують самозайнятим особам доступ до страхування на випадок безробіття, хвороби, нещасних випадків та пенсійного забезпечення. Стаття також досліджує питання правового забезпечення соціального захисту самозайнятих осіб у різних галузях економіки, зокрема в контексті нових форм зайнятості.

Аналізуючи європейську практику, автор робить висновок про необхідність удосконалення соціальних гарантій для самозайнятих осіб через розробку уніфікованих підходів та нових механізмів соціального захисту. Особлива увага приділяється проблемам, з якими стикаються вразливі категорії самозайнятих осіб, зокрема жінки, молодь, літні працівники та особи з інвалідністю.

Окрім цього, стаття наголошує на важливості впровадження європейського досвіду у сфері соціального захисту самозайнятих осіб для України, з огляду на її євроінтеграційні прагнення та необхідність адаптації національного законодавства до стандартів ЄС. Впровадження найкращих практик ЄС дозволить Україні підвищити рівень соціальної захищеності самозайнятих працівників, сприяти зниженню соціальної нерівності та забезпечити економічну стабільність у державі.

Таким чином, стаття має на меті не лише поглибити розуміння сучасних викликів у сфері соціального захисту самозайнятих осіб, а й надати практичні рекомендації для удосконалення національних систем соціального захисту, з урахуванням європейського досвіду та нових тенденцій на ринку праці.

Ключові слова: самозайнята особа, соціальний захист, зайнятість населення, трудові відносини, соціальна виплата, працівник, роботодавець, соціальний пакет, безробіття, пенсійне забезпечення.

The article reveals the key aspects of legal regulation and social protection of the self-employed in the European Union. The article analyses current approaches to ensuring social guarantees for this category of workers in the context of European integration and global challenges, such as changes in the labour market, economic crises and the COVID-19 pandemic.

The focus is on an overview of national social protection systems in EU Member States that provide self-employed persons with access to unemployment, sickness, accident and pension insurance. The article also examines the legal framework for social protection of the self-employed in various sectors of the economy, in particular in the context of new forms of employment.

Analysing the European practice, the author concludes that there is a need to improve social guarantees for the self-employed through the development of unified approaches and new mechanisms of social protection. Particular attention is paid to the problems faced by vulnerable categories of the self-employed, including women, young people, older workers and people with disabilities.

In addition, the article emphasises the importance of adopting European experience in the field of social protection of the self-employed for Ukraine, given its European integration aspirations and the need to adapt national legislation to EU standards. Implementation of the EU best practices will allow Ukraine to increase the level of social protection of self-employed workers, contribute to the reduction of social inequality and ensure economic stability in the country.

Thus, the article aims not only to deepen the understanding of current challenges in the field of social protection of the self-employed, but also to provide practical recommendations for improving national social protection systems, taking into account European experience and new trends in the labour market.

Key words: self-employed person, social protection, employment, labour relations, social payment, employee, employer, social package, unemployment, pension provision.

Вступ. Самозайнятість є однією з ключових форм зайнятості в сучасній економіці, яка сприяє розвитку підприємництва, створенню нових робочих місць та забезпеченню економічної стабільності. Зростання кількості самозайнятих осіб відображає тенденції до гнучкості на ринку праці, що особливо актуально в умовах глобальних викликів, таких як цифровізація, економічні кризи та пандемія COVID-19. Проте разом із зростанням ролі самозайнятості виникають питання, пов'язані із забезпеченням соціального захисту цієї категорії працівників.

Соціальний захист самозайнятих осіб стає дедалі важливішим питанням у європейському контексті, оскільки традиційні системи соціального забезпечення, розроблені для найманих працівників, часто не враховують специфіку самозайнятості. Недостатня соціальна захищеність самозайнятих осіб може призводити до соціальної нерівності, обмеження доступу до медичних послуг, пенсійного забезпечення та страхування на випадок безробіття. Це, в свою чергу, створює ризики для економічної стабільності та сталого розвитку суспільства.

Метою статті є вивчення сучасних підходів до соціального захисту самозайнятих осіб у ЄС, а також розробка рекомендацій для вдосконалення національної системи соціального захисту в Україні з урахуванням європейського досвіду.

Виклад основного матеріалу. Останніми роками, особливо на тлі пандемії COVID-19, активізувалися політичні дискусії щодо доступу самозайнятих осіб до соціального захисту в разі безробіття, хвороби, інвалідності або інших ризиків чи життєвих подій. Історично в Європейському Союзі (ЄС) системи зайнятості та соціального захисту значною мірою були побудовані на бінарному поділі між зайнятістю та самозайнятістю, причому залежна зайнятість слугувала основою для багатьох виплат. Виключення самозайнятих осіб із систем соціального захисту – або їхня участь у таких системах на добровільній, а не на примусовій основі – ґрунтується на очікуванні, що підприємницький ризик є добровільним. Існує можливість отримання значної винагороди та високий ступінь автономії, але також і необхідність самостійно створювати резерви

на випадок ризиків та життєвих подій, таких як крах бізнесу (і пов'язана з ним втрата доходу), хвороба та вихід на пенсію. Як наслідок, соціальний захист самозайнятих часто є менш комплексним, ніж для найманих працівників, і може бути більш витратним для працівника, оскільки не передбачає розподілу витрат між роботодавцем і працівником.

Механізми соціального захисту суттєво відрізняються в різних країнах-членах ЄС. Вони часто є складними, оскільки в одній і тій самій країні існує не лише кілька різних схем, але й різні критерії участі та рівні виплат для різних категорій самозайнятих осіб (наприклад, фрілансерів, самозайнятих працівників вільних професій, фермерів та самозайнятих осіб з найманими працівниками), які можуть суттєво відрізнятися від виплат, що надаються найманим працівникам [1].

Загалом, самозайняті особи мають доступ до двох типів систем соціального захисту. Як самозайняті працівники, так і наймані працівники (а також непрацююче населення), як правило, мають доступ до встановлених законом нестрахових систем, таких як універсальні схеми (наприклад, сімейні виплати та певні медичні виплати) та певні схеми, що базуються на перевірці доходів (наприклад, соціальна допомога та деякі базові пенсії по старості). У деяких випадках самозайняті особи мають доступ до систем, що базуються на страхуванні (внесках), таких як державне медичне обслуговування, пенсії за віком, допомога по вагітності та пологах, допомога по догляду за дитиною, допомога по догляду за батьками та допомога у зв'язку з непрацездатністю. Однак самозайняті особи з більшою ймовірністю будуть виключені з деяких ключових страхових схем, таких як допомога на випадок безробіття, хвороби, виробничої травми або нещасного випадку.

Деякі країни дозволяють самозайнятим особам брати участь у цих програмах (або навіть відмовлятися від них), але рівень участі в них, як правило, низький [2]. Неоднорідність серед самозайнятих осіб та зростання кількості більш вразливих груп Основні політичні проблеми стосуються більш вразливих самозайнятих осіб – поняття, яке наразі не має узгодженого визначення.

Більшість самозайнятих осіб мають хороші умови праці та якість роботи. Однак самозайнятість не завжди є добровільним вибором; іноді до неї вдаються через брак альтернатив. Це частіше трапляється в періоди економічної кризи [3]. Кожен п'ятий самозайнятий працівник обрав самозайнятість, оскільки не зміг знайти роботу як найманий працівник. Як вказує Хореманс та Маркс заклик до покращення соціального захисту самозайнятих ґрунтується на кількох факторах, зокрема на вищій за середню частці самозайнятих осіб, зокрема самозайнятих осіб, серед осіб, яким загрожує бідність та соціальна ізоляція [4]. Крім того, в дискусіях наголошується на дедалі більшому розмиванні меж між зайнятістю та самозайнятістю: сьогодні люди частіше змінюють статус і частіше поєднують статуси зайнятого та самозайнятого; крім того, з'явилися форми самозайнятості, які нагадують залежну зайнятість. Хоча певною мірою поширення індивідуальної самозайнятості зумовлене тенденціями до аутсорсингу, коли компанії прагнуть трансформувати постійні витрати у змінні і домагаються більшої чисельної гнучкості в плані укомплектування штату, попит на гнучкість є як з боку працівників, так і з боку роботодавців, оскільки такі форми роботи пропонують низький поріг для виходу на ринок праці або доступу до другої роботи.

Зміни в структурі та характері самозайнятості також пов'язані зі зростаючим використанням нових технологій та поширенням моделей роботи на платформах і проєктної роботи, що призвело до збільшення кількості випадків індивідуальної самозайнятості, а також фіктивної або залежної самозайнятості. Ці види самозайнятості часто характеризуються низьким рівнем доходів, високою фінансовою незахищеністю, відсутністю захисту зайнятості та прав на ведення переговорів, а також обмеженим доступом до соціального захисту [5], а працівники цих форм самозайнятості особливо сильно постраждали від пандемії COVID-19 та пов'язаних з нею заходів у сфері охорони здоров'я. Обмеження прав самозайнятих на ведення колективних переговорів, які пов'язані з антимонопольним законодавством, та обмежений рівень представництва самозайнятих у профспілках ще більше послаблюють позиції людей у таких ситуаціях [6]. Ця більша неоднорідність самозайнятості підживлює дебати про необхідність поширення більшої кількості галузей соціального захисту на самозайнятих. Вплив пандемії ще більше прискорив цю дискусію, оскільки багато самозайнятих людей постраждали від часткового або повного закриття певних видів самозайнятості в ЄС.

Під час пандемії відбулося безпрецедентне (тимчасове) розширення заходів підтримки самозайнятих осіб. У 2019 році Рада Європейського Союзу ухвалила рекомендацію щодо доступу до соціального захисту працівників та самозайнятих осіб [7], яка передбачає, що всі працівники та самозайняті особи в ЄС повинні мати право на належний соціальний захист. Рекомендація була прийнята відповідно до принципу 12 Європейського стовпа соціальних прав, який говорить, що «незалежно від типу і тривалості їхніх трудових відносин, працівники і, за порівнянних умов, самозайняті особи мають право на адекватний соціальний захист».

Забезпечення належного охоплення соціальним захистом буде важливим елементом у досягненні мети скорочення кількості людей, які перебувають під загрозою бідності або соціальної ізоляції, щонайменше на 15 мільйонів до 2030 року. У Плані дій Європейського стовпа соціальних прав Європейська Комісія підкреслює, що виняткові заходи, вжиті під час пандемії COVID-19 для розширення соціального захисту на групи, які раніше були виключені, можуть стати джерелом натхнення для структурних реформ, спрямованих на посилення захисту самозайнятих осіб.

Рекомендація Ради ЄС 2019 року стосується чотирьох вимірів соціального захисту: формального охоплення, ефективного охоплення, адекватності та прозорості. Що стосується формального охоплення самозайнятих осіб, то в рекомендації пропонується поширити його на всіх працівників в обов'язковому порядку, незалежно від типу трудових відносин, а також на самозайнятих осіб принаймні на добровільній основі, а за необхідності – в обов'язковому порядку. У пункті 19 рекомендації державам-членам пропонується до 15 травня 2021 року подати план із зазначенням заходів, які необхідно вжити на національному рівні. Комісія опублікувала свій аналіз національних планів імплементації в січні 2023 року [8]. Було створено систему моніторингу, яка включає індикатори для вимірювання чотирьох вимірів, зазначених у рекомендації. Перший процес моніторингу імплементації рекомендації Ради ЄС від 2019 року показав, що у 2021 році у 19 державах-членах існували офіційні прогалини в охопленні принаймні однієї групи самозайнятих осіб принаймні в одній з галузей соціального захисту, зазначених у рекомендації [2].

Допомога по безробіттю є галуззю соціального захисту, де найімовірніше існують прогалини (за оцінками, 16,8 мільйона самозайнятих осіб не охоплені нею), за нею йдуть допомога по тимчасовій непрацездатності (5,3 мільйона самозайнятих осіб не охоплені нею) та допомога у зв'язку з нещасними випадками на виробництві та професійними захворюваннями (4,2 мільйона самозайнятих осіб не охоплені нею) [8]. Необхідно зазначити, що усі держави-члени ЄС в тій чи іншій мірі забезпечують виплату допомоги у зв'язку зі старістю або інвалідністю самозайнятим особам, але деякі групи самозайнятих осіб мають брати участь у цих програмах або не брати в них

участі. У деяких випадках добровільний доступ стосується лише додаткових програм, тоді як основні програми є обов'язковими. Наявні дані свідчать про те, що рівень участі самозайнятих осіб у добровільних програмах та рівень охоплення самозайнятих осіб добровільними програмами часто є низьким, що ще більше посилює прогалини у захисті.

Комісія також здійснює моніторинг питань соціального захисту в рамках Європейського семестру. У 2020 році з метою пом'якшення соціальних наслідків пандемії Комісія рекомендувала дев'яти державам-членам (Кіпру, Естонії, Італії, Литві, Нідерландам, Польщі, Португалії, Словенії, Іспанії та Естонії) покращити охоплення соціальним захистом нестандартних працівників та самозайнятих осіб, а у 2022 році одна держава-член (Нідерланди) отримала рекомендацію для конкретної країни у сферах, охоплених рекомендацією Ради 2019 року, що безпосередньо стосуються самозайнятих осіб. Актуальною для цієї дискусії є пропозиція щодо директиви про поліпшення умов праці на платформах, опублікована Комісією в грудні 2021 року, оскільки вона спрямована на уточнення статусу зайнятості працівників платформ шляхом встановлення критеріїв, спрямованих на роз'яснення різниці між статусом зайнятого і самозайнятого, які необхідно буде імплементувати в національне законодавство [8].

Висновки. Таким чином, необхідно на наголосити на важливості розширення доступу самозайнятих осіб до соціального захисту в умовах сучасних викликів, таких як пандемія COVID-19 та зміни на ринку праці. З огляду на різноманітність та складність механізмів соціального захисту в різних країнах ЄС, необхідно розробити уніфіковані підходи, що враховують особливості самозайнятих осіб, зокрема вразливих категорій. Важливо підсилити нормативну базу для забезпечення справедливого доступу до соціальних програм, що включають страхування на випадок безробіття, хвороби, нещасного випадку та пенсійне забезпечення.

Цей досвід є надзвичайно важливим і для України, оскільки наша країна також стикається з викликами, пов'язаними з розвитком самозайнятості та необхідністю захисту таких працівників у контексті євроінтеграційних процесів. Запозичення найкращих практик ЄС у сфері соціального захисту самозайнятих осіб допоможе Україні розбудувати ефективну систему соціальних гарантій, сприяти підвищенню рівня життя самозайнятих працівників та зменшенню соціальної нерівності. Враховуючи зростання самозайнятості в Україні, такий підхід стане важливим кроком на шляху до забезпечення економічної стабільності та соціальної справедливості в державі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Spasova, S., Bouget, D., Ghailani, D. and Vanhercke, B. Access to social protection for people working on non-standard contracts and as self-employed in Europe, European Commission, Brussels. 2017.

2. Schoukens, P. 'Digitalisation and social security in the EU: The case of platform work – From work protection to income protection?' European Journal of Social Security, 2020. Vol. 22, No. 4, pp. 434–451.

3. Vegetti, F. and Adăscăliţei, D. 'The impact of the economic crisis on latent and early entrepreneurship in Europe', International Entrepreneurship and Management Journal, 2017. Vol. 13, No. 4, pp. 1289–1314.

4. Horemans, J. and Marx, I. Poverty and material deprivation amongst the self-employed in Europe: An exploration of a relatively uncharted landscape, IPSWICH Working Paper No. 2, KU Leuven, Leuven, Belgium. 2017.

5. ILO (International Labour Organization) Dependent self-employment: Trends, challenges and policy responses in the EU, International Labour Office, Geneva. 2017.

6. Eurofound (2022a), Regulating minimum wages and other forms of pay for the self-employed, Publications Office of the European Union, Luxembourg.

7. Council of the European Union (2019), 'Council Recommendation of 8 November 2019 on access to social protection for employed and self-employed workers', Official Journal of the European Union, C 387, 15 November.

8. European Commission (2023b), Report from the Commission to the Council on the implementation of the Council Recommendation on access to social protection for workers and the self-employed, COM(2023)43 final, Brussels.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/111

ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ОРГАНАМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ БЛАГОУСТРОЮ ТЕРИТОРІЙ

PECULIARITIES OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF IMPLEMENTATION BY LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES OF STATE POLICY IN THE FIELD OF TERRITORIAL DEVELOPMENT

Баско А.В., доктор філософії в галузі права, докторант
Запорізький національний університет

У статті досліджено особливості адміністративно-правового регулювання реалізації органами місцевого самоврядування державної політики у сфері благоустрою територій.

В результаті дослідження встановлено, що державна політика у сфері забезпечення органами місцевого самоврядування належного функціонування благоутрою територій це система організаційних, нормативно-правових, наукових, ресурсних, інформаційно-аналітичних та методологічних заходів, спрямованих на забезпечення надання населенню України якісних послуг у сфері утримання територій населених пунктів у належному стані, їх санітарного очищення, збереження об'єктів загального користування, а також природних ландшафтів, інших природних комплексів і об'єктів, освітлення територій, облаштування місць відпочинку, організації безпечного паркування транспортних засобів.

З'ясовано, що основними проблемами публічного адміністрування у сфері благоустрою населених пунктів є: неналежний стан мережевих комунікацій водо та теплопостачання, неналежний стан утилізації побутових відходів (відсутність комунальних підприємств по переробці відходів як наслідок розширення звалищ, а відповідно збільшення територій землевідведення для їх розміщення та завдання шкоди навколишньому середовищу), незадовільний стан більшості об'єктів благоустрою, в тому числі доріг, провулків, спусків, під'їздів, пішохідних та велосипедних доріжок (особливо в сільській місцевості); потреба у збільшенні кількості облаштованих нових місць поховань, наявність несанкціонованих звалищ будівельних відходів тощо.

Встановлено, що напрямками покращення державної політики у сфері забезпечення органами місцевого самоврядування належного функціонування системи благоустрою територій можуть стати: 1) визначення системи об'єктів благоустрою населення та особливостей публічного адміністрування кожного з них в Законі «Про благоустрій населених пунктів»; 2) розробка та затвердження на рівні Постанов КМУ Положень «Про порядок функціонування паркових та пляжних територій», «Про забезпечення функціонування та експлуатації прибудинкових територій», «Про функціонування системи освітлення населених пунктів» та ін.; 3) систематизація законодавства та перспективне прийняття Містобудівного кодексу України, в якому будуть систематизовані норми щодо стандартів, принципів, системи та механізмів публічного адміністрування у сфері благоустрою територій.

Ключові слова: благоустрій територій (населених пунктів), сфера благоустрою територій, державна політика у сфері благоустрою територій, повноваження органів місцевого самоврядування у сфері благоустрою територій, адміністративно-правове регулювання.

The article examines the peculiarities of administrative and legal regulation of the implementation of state policy by local self-government bodies in the field of territorial improvement.

As a result of the study, it was established that the state policy in the field of ensuring the proper functioning of local self-government bodies with the beautification of territories is a system of organizational, legal, scientific, resource, information-analytical and methodological measures aimed at ensuring the provision of quality services to the population of Ukraine in the field of maintenance of populated territories points in proper condition, their sanitary cleaning, preservation of public facilities, as well as natural landscapes, other natural complexes and objects, lighting of territories, arrangement of rest areas, organization of safe parking of vehicles.

It was found that the main problems of public administration in the field of urban development are: inadequate state of network communications, water and heat supply, inadequate state of disposal of household waste (absence of municipal enterprises for waste processing as a result of the expansion of landfills, and accordingly, the increase of land acquisition territories for their placement and causing damage to the environment), the unsatisfactory state of most public works facilities, including roads, alleys, slopes, driveways, pedestrian and bicycle paths (especially in rural areas); the need to increase the number of new burial sites, the presence of unauthorized construction waste dumps, etc.

It has been established that the areas of improvement of state policy in the area of ensuring proper functioning of the territorial improvement system by local self-government bodies can be: 1) definition of the system of public improvement objects and features of public administration of each of them in the Law «On the Improvement of Settlements»; 2) development and approval at the level of Resolutions of the CMU of the Regulations «On the procedure for the functioning of park and beach areas», «On ensuring the functioning and operation of residential areas», «On the functioning of the lighting system of populated areas», etc.; 3) systematization of legislation and prospective adoption of the Urban Development Code of Ukraine, which will systematize norms regarding standards, principles, systems and mechanisms of public administration in the field of land development.

Key words: improvement of territories (populations), area of improvement of territories, state policy in the field of improvement of territories, powers of local self-government bodies in the field of improvement of territories, administrative and legal regulation.

Вступ. В Україні з моменту повномасштабного військового вторгнення росії на територію України починаючи з 24 лютого 2022 року і до сьогодні основним завданням є акумулювання людських, матеріальних в тому числі військових ресурсів для звільнення території України. В той же час не менш стратегічними напрямками публічного адміністрування є реалізації органами місцевого самоврядування державної політики у сфері благоустрою територій, яка визначена в Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [1]. Так, основними проблемами публічного адміністрування у сфері благоустрою населених пунктів є: проблемами публічного адміністрування у сфері благоустрою населених пунктів є: неналежний стан мережевих комунікацій водо та теплопостачання, неналежний стан утилізації побутових відходів (відсутність комунальних підприємств по переробці відходів як наслідок розширення звалищ, а відповідно збільшення територій землевідведення для їх розміщення та завдання шкоди навколишньому середовищу), незадовільний стан більшості об'єктів благоустрою, в тому числі доріг, провулків, спусків, під'їздів, пішохідних та велосипедних доріжок (особливо в сільській місцевості), потреба у збільшенні кількості облаштованих нових місць поховань, наявність

несанкціонованих звалищ будівельних відходів тощо, що вимагає людських, технічних та фінансових ресурсів тощо. Така ситуація в тому числі зумовлена тривалістю воєнних дій на території України, що характеризується: мобілізацією значної частини чоловіків, які були задіянні в роботі комунальних служб, зменшенням фінансування сектору комунального господарства та збільшенням асигнувань на оборону країни, звуженням програм розвитку громад та територій, зменшенням інвестицій в розвиток територій та ін. Всі ці фактори зумовлюють необхідність систематизації сил, засобів, ресурсів та форм діяльності органів місцевого самоврядування спрямованих на підтримання в належному стані та розвитку сфери благоустрою територій та їх належного адміністративно-правового регулювання в умовах війни.

У зв'язку з цим питання ефективної реалізації органами місцевого самоврядування державної політики у сфері благоустрою територій мають ключове значення в умовах воєнного стану, що актуалізує предмет дослідження даної статті та визначає актуальність її тематики.

Стан дослідження проблематики статті. Проблематику окремих питань підвищення якості життя людей у селах, селищах і містах, багатогранні питання, пов'язані з благоустроєм населених пунктів, досліджуються вітчизняними та зарубіжними науковцями. Серед наукових праць, які безпосередньо пов'язані з дослідженням адміністративно-правових засад різних напрямків сфери благоустрою населених пунктів присв'ячені роботи наступних авторів: О. Ігнатенка, який в результаті дослідження запропонував шляхи системного державного регулювання у сфері благоустрою населених пунктів та обґрунтував низку практичних пропозицій щодо її вдосконалення [2; 3]; Є. Гаркушева, О. Лук'янченко, які дослідили систему управління та проблеми утримання вулично-дорожньої мережі населених пунктів [4]; Пряхіна – адміністративно-правове регулювання і забезпечення дотримання правил благоустрою населених пунктів [5]; Г. Виговської, Ю. Маковецької, В. Міщенко, Т. Омельяненко – порядок організації діяльності ОМС щодо вивезення та утилізації побутових відходів [6]; Клюшниченко Є.Є. – особливості управління розвитком міст [7]; Бурак О. М. – економічне регулювання розвитку системи озеленення міст та регіонів України в умовах урбанізації. [8]. В той же час питання реалізації ОМС державної політики у сфері благоустрою територій, тим більше в умовах воєнного стану, висвітлені недостатньо та потребують більш широкого дослідження.

Таким чином на досягнення ***мети дослідження*** – з'ясування сутності реалізації органами місцевого самоврядування державної політики у сфері благоустрою територій плануємо до виконання наступні *завдання* дослідження: з'ясування адміністративно-правових засад забезпечення органами місцевого самоврядування належного функціонування системи благоустрою населених пунктів; визначення поняття державної політики у сфері забезпечення органами місцевого самоврядування належного функціонування системи благоустрою територій та напрямків її удосконалення.

Матеріали та методи дослідження. Виходячи з окресленого предмета дослідження, нами було обрано комплексний підхід до застосування методів наукового пошуку. Методологічну основу дослідження складає діалектичний метод, застосування якого дозволило всебічно розкрити природу «публічного адміністрування у сфері благоустрою територій» як організаційну форму забезпечення надання населенню України якісних послуг у сфері утримання територій населених пунктів у належному стані, їх санітарного очищення, збереження об'єктів загального користування, а також природних ландшафтів, інших природних комплексів і об'єктів, освітлення територій, облаштування місць відпочинку, організації безпечного паркування транспортних засобів. Формально-юридичний метод використовувався для встановлення правових засад забезпечення органами місцевого самоврядування належного функціонування системи благоустрою територій; застосування формально-логічного методу стало підґрунтям для виявлення недоліків у національному правовому регулюванні, та пошуку шляхів їх подолання.

Виклад основного матеріалу. Органи місцевого самоврядування (далі – ОМС) є одними з основних суб'єктів державної політики у сфері благоустрою територій. Цей напрям діяльності органів місцевого самоврядування як суб'єктів публічного адміністрування у сфері благоустрою територій передбачено в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні». Так, зокрема в ст. 30 «Повноваження в галузі житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, громадського харчування, транспорту і зв'язку» Закону визначено перелік власних та делегованих повноважень ОМС у сфері благоустрою територій. Їх аналіз дає змогу виокремити групи повноважень ОМС в цій сфері: 1) організаційного характеру – організація благоустрою населених пунктів, залучення на договірних засадах з цією метою коштів, трудових і матеріально-технічних ресурсів підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, а також населення; здійснення контролю за станом благоустрою населених пунктів, організації озеленення, охорони зелених насаджень і водойм, створення місць відпочинку громадян; прийняття рішень про організацію громадських вбиралень, стоянок та майданчиків для паркування автомобільного транспорту, здійснення контролю за їх діяльністю відповідно до закону; 2) забезпечувального характеру – організація управління побутовими відходами, відходами будівництва та знесення, знешкодження та захоронення трупів тварин; прийняття рішень про розміщення, обладнання та функціонування майданчиків для паркування транспортних засобів та стоянок таксі на вулицях і дорогах населених пунктів; 3) контрольного характеру – здійснення контролю за дотриманням визначених правилами паркування транспортних засобів вимог щодо розміщення, обладнання та функціонування майданчиків для паркування; впровадження в межах відповідного населеного пункту автоматизованої системи контролю оплати вартості послуг з паркування [9]. В той же час слід визначити, що перелік таких повноважень а більше завдань ОМС в цій сфері є не повним з огляду на процеси децентралізації, які попри військові дії і введення воєнного стану продовжуються і цей вектор має бути не змінним з огляду кращі світові практики, перед усім країн ЄС спрямовані на здійснення організаційно-правових та екологічних заходів з покращання мікроклімату, санітарного очищення, зниження рівня шуму та інше, що здійснюються на території населеного пункту з метою її раціонального використання, належного утримання та охорони, створення умов щодо захисту і відновлення сприятливого для життєдіяльності людини довкілля. Однак слід констатувати, що основною проблемою адміністративно-правового регулювання чіткого розподілення повноважень органів публічної влади в цілому і ОМС зокрема щодо реалізації державної політики в сфері благоустрою територій та й взагалі функціонування цієї сфери є вади законодавчого регулювання сфери благоустрою територій.

Зокрема основним нормативним актом щодо регулювання правовідносин у сфері благоустрою територій є Закон України «Про благоустрій населених пунктів» від 16 вересня 2005 року № 2807-IV [10], який визначає правові, економічні, екологічні, соціальні та організаційні засади благоустрою населених пунктів і спрямований на створення умов, сприятливих для життєдіяльності людини. Аналіз даного НПА дає можливість систематизувати повноваження ОМС щодо реалізації державної політики у сфері благоустрою територій, які закріплені

в різних його нормах, зокрема: 1) в ст. 10 цього Закону визначено, що до повноважень виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належить: забезпечення виконання місцевих програм та здійснення заходів з благоустрою населених пунктів; організація забезпечення на території населеного пункту чистоти і порядку, дотримання тиші в громадських місцях організація місць відпочинку для населення; розроблення та реалізація місцевих планів управління відходами та створення системи управління побутовими відходами; здійснення самоврядного контролю за станом благоустрою та утриманням територій населених пунктів, інженерних споруд та об'єктів, підприємств, установ та організацій, майданчиків для паркування транспортних засобів тощо; визначення місць стоянок транспортних засобів та майданчиків для паркування на об'єктах благоустрою та ін.; 2) в ст. 13 Закону визначено, що до об'єктів благоустрою населених пунктів на яких поширюється юрисдикція ОМС належать: території загального користування – парки (гідропарки, лугопарки, лісопарки, парки культури та відпочинку, парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва, спортивні, дитячі, історичні, національні, меморіальні та інші), рекреаційні зони, сади, сквери та майданчики, пам'ятки культурної та історичної спадщини, майдани, площі, бульвари, проспекти, вулиці, дороги, провулки, узвози, проїзди, пішохідні та велосипедні доріжки, пляжі, кладовища, інші території загального користування; прибудинкові території; території будівель та споруд інженерного захисту територій; території підприємств, установ, організацій та закріплені за ними території на умовах договору; 3) в ст. 15 Закону визначено, що «органи місцевого самоврядування можуть утворювати підприємства для утримання об'єктів благоустрою державної та комунальної власності. У разі відсутності таких підприємств органи місцевого самоврядування в межах своїх повноважень визначають на конкурсних засадах відповідно до закону балансоутримувачів таких об'єктів; балансоутримувача, що здійснюватиме утримання і ремонт об'єкта благоустрою, який перебуває у приватній власності, визначає власник такого об'єкта благоустрою» [10].

В той же час слід визнати, що законодавство у сфері благоустрою територій є сформованим, воно невпинно розвивається, так на сьогодні прийнято ряд законів, які регламентують окремі напрямки цієї сфери в цілому і повноважень ОМС зокрема. Наведемо приклади такого регулювання.

В ст. 8 Законі України «Про поховання та похоронну справу» від 10 липня 2003 року № 1102-IV [11] визначено, що «органи місцевого самоврядування та їх виконавчі органи в межах своєї компетенції: вирішують відповідно до закону питання про відведення земельних ділянок для організації місць поховання; забезпечують будівництво, утримання в належному стані та охорону місць поховання; створюють ритуальні служби; вирішують питання про надання за рахунок коштів місцевих бюджетів ритуальних послуг у зв'язку з похованням самотніх громадян, ветеранів війни та праці, а також інших категорій малозабезпечених громадян; про надання допомоги на поховання померлих громадян в інших випадках, передбачених цим Законом; здійснюють контроль за дотриманням законодавства стосовно захисту прав споживачів у частині надання суб'єктами господарювання ритуальних послуг та реалізацією ними предметів ритуальної належності; для організації (утворення), будівництва, утримання в належному стані та охорони місць поховання сільські, селищні, міські ради можуть створювати спеціалізовані комунальні підприємства» [11].

В Законі України «Про автомобільні дороги» від 8 вересня 2005 року № 2862-IV [12] визначено: в ст. 19, що «основними обов'язками органів місцевого самоврядування у частині управління функціонуванням і розвитком вулиць і доріг міст та інших населених пунктів є: забезпечення безперервних, безпечних, економічних та зручних умов руху транспортних засобів і пішоходів вулицями і дорогами міст та інших населених пунктів; організація будівництва, реконструкції, ремонту та утримання вулиць і доріг міст та інших населених пунктів за встановленими для них будівельними нормами, правилами та нормам; видача дозволів на прокладання нових та ремонт існуючих мереж у межах «червоних ліній» вулиць і доріг міст та інших населених пунктів; завчасне оповіщення учасників руху і мешканців міст та інших населених пунктів про строки та порядок тимчасового обмеження або припинення руху транспортних засобів; здійснення статистичного обліку та паспортизації вулиць і доріг міст та інших населених пунктів»; в ст. 20, що «органи місцевого самоврядування в частині управління функціонуванням і розвитком вулиць і доріг міст та інших населених пунктів мають право: вимагати від учасників дорожнього руху виконання вимог нормативно-правових актів України, що регулюють функціонування вулиць і доріг міст та інших населених пунктів, у тому числі забезпечення їх належного санітарного стану; вимагати відшкодування збитків, завданих діями водіїв, пасажирів та пішоходів вулицям і дорогам міст та інших населених пунктів; вимагати дотримання норм природоохоронного законодавства учасниками дорожнього руху та ініціювати притягнення до адміністративної відповідальності за забруднення та засмічення вулиць і доріг міст та інших населених пунктів; встановлювати за погодженням з відповідним підрозділом Національної поліції тимчасові обмеження на рух транспортних засобів при проведенні ремонтних та інших робіт на вулицях і дорогах міст та інших населених пунктів» [12].

Закон «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року № 1264-XII визначає, що «виконавчі органи сільських, селищних, міських рад у галузі охорони навколишнього природного середовища в межах своєї компетенції: організують управління побутовими відходами, відходами будівництва та знесення на своїй території; погоджують поточні та перспективні плани роботи підприємств, установ та організацій з питань охорони навколишнього природного середовища і використання природних ресурсів; забезпечують систематичне та оперативне інформування населення, підприємств, установ, організацій та громадян про стан навколишнього природного середовища, захворюваності населення; приймають рішення про організацію територій та об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення» [13].

Закон «Про систему громадського здоров'я» від 2022 року в ст. 13 визначає, що «органи місцевого самоврядування у порядку та в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення з питань, пов'язаних із налагодженням та підтримкою міжсекторальної взаємодії в системі громадського здоров'я на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, з дотриманням вимог цього Закону» [14]. Зокрема, відповідно до ст. 29 цього Закону «утримання територій населених пунктів повинно відповідати вимогам державних медико-санітарних правил; органи місцевого самоврядування, суб'єкти господарювання та громадяни зобов'язані утримувати надані в користування чи належні їм на праві власності земельні ділянки і території відповідно до вимог санітарного законодавства; відходи виробництва та споживання підлягають збиранню, перевезенню, зберіганню, обробленню, утилізації, видаленню, знешкодженню та захороненню, умови і способи яких повинні бути безпечними для здоров'я і життя людини згідно з вимогами державних медико-санітарних нормативів та правил» [14].

Натомість організаційно-правові засади регулювання діяльності ОМС щодо адміністрування у сфері

благоустрою населених пунктів визначенні на підзаконному рівні, зокрема Наказом Мінрегіонрозвитку від 27.11.2017 року затверджено Типові правила благоустрою територій, якими визначено: порядок здійснення благоустрою та утримання територій об'єктів благоустрою; вимоги до впорядкування територій підприємств, установ, організацій у сфері благоустрою населених пунктів; вимоги до утримання зелених насаджень на об'єктах благоустрою – територіях загального користування; вимоги до утримання будівель і споруд інженерного захисту територій; вимоги до санітарного очищення території; порядок розміщення малих архітектурних форм; порядок здійснення самоврядного контролю у сфері благоустрою населених пунктів [15]. На основі вимог даного положення ОМС розроблені місцеві програми благоустрою територій, для прикладу Правила благоустрою Слобожанської селищної територіальної громади затверджені рішенням Слобожанська селищна рада Дніпровського району Дніпропетровської області від 15.10.2020 р. № 2902-49/VII [16] в яких визначено повноваження селищної ради стосовно здійснення публічного адміністрування у сфері благоустрою.

З огляду на вищезазначене слід зробити висновок, що в цілому немає потреби в зміні профільного закону «Про благоустрій населених пунктів», однак є потреба в прийнятті системних змін до законодавчих актів та прийняття підзаконних актів, які б регулювали різні суспільні відносини, що виникають у сфері благоустрою територій, зокрема є потреба чіткого визначення системи об'єктів благоустрою населення та особливостей публічного адміністрування кожного з них в Законі «Про благоустрій населених пунктів», потребує розробки та затвердження на рівні Постанови КМУ Положень «Про порядок функціонування паркових та пляжних територій», «Про забезпечення функціонування та експлуатації прибудинкових територій», «Про функціонування системи освітлення населених пунктів» та ін.

Узагальнюючи вищезазначене слід відмітити, що сьогодні законодавство у сфері благоустрою територій набуває нового поштовху до розвитку, що зумовлено в тому числі негативними наслідками несправедливої війни, яку розв'язали окупанти на території України в результаті якої завдається неоціненна шкода життю та здоров'ю населення України, а відтак в подальшому ще більше будуть удосконалюватись як правові так і організаційні засади в першу чергу благоустрою територій з дотримання умов та вимог безпекового середовища. Тенденція щодо прийняття новітніх законів у різних сферах благоустрою територій очевидно, що має в подальшому призвести до кодифікації законодавства в цій сфері, а саме прийняття Містобудівного кодексу України, про необхідність або доцільність прийняття якого неодноразово було обґрунтовано [17; 18], а також ще в 2007 році прийнято Концепцію Містобудівного кодексу України [19], і наразі ініційовано необхідність його доопрацювання і прийняття та створено робочу групу по його розробці [20].

Висновки. В результаті дослідження встановлено, що сфера благоустрою в сучасній Україні як об'єкт публічного адміністрування характеризується складною структурою, яка включає низку важливих для життєдіяльності громадян підсистем – благоустрою мікрорайонів, доріг та вулично-дорожньої мережі, парків та скверів, утилізації побутових відходів, водо та теплопостачання, озеленення, освітлення та іншого інженерного забезпечення, утримання кладовищ), складністю їх нормативно-правового забезпечення.

Державна політика у сфері забезпечення органами місцевого самоврядування належного функціонування благоустрою територій це система організаційних, нормативно-правових, наукових, ресурсних, інформаційно-аналітичних та методологічних заходів, спрямованих на забезпечення надання населенню України якісних послуг у сфері утримання територій населених пунктів у належному стані, їх санітарного очищення, збереження об'єктів загального користування, а також природних ландшафтів, інших природних комплексів і об'єктів, освітлення територій, облаштування місць відпочинку, організації безпечного паркування транспортних засобів.

Встановлено, що напрямками покращення державної політики у сфері забезпечення органами місцевого самоврядування належного функціонування системи благоустрою територій можуть стати: 1) визначення системи об'єктів благоустрою населення та особливостей публічного адміністрування кожного з них в Законі «Про благоустрій населених пунктів»; 2) розробка та затвердження на рівні Постанов КМУ Положень «Про порядок функціонування паркових та пляжних територій», «Про забезпечення функціонування та експлуатації прибудинкових територій2, «Про функціонування системи освітлення населених пунктів» та ін.; 3) систематизація законодавства та перспективне прийняття Містобудівного кодексу України, в якому будуть систематизовані норми щодо стандартів, принципів, системи та механізмів публічного адміністрування у сфері благоустрою територій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р. *Офіційний вісник України* від 18.04.2014–2014 р., № 30, стор. 18, стаття 83.

2. Гнатенко О.П. Державне регулювання сфери благоустрою населених пунктів: дис. ... доктора наук з держ. упр.: 25.00.02. Київ: НАД У при Президентові України, 2016. 471 с.

3. Ігнатенко О.П. Формування державної політики у сфері благоустрою населених пунктів. *Державне управління: теорія та практика.* 2014. № 1. С. 89–95.

4. Лук'янченко О.О., Гаркушева Є.О. Організаційно-економічний механізм розвитку вулично-дорожнього господарства міст. *Економіка будівництва і міського господарства.* 2012. Т. 8. № 1. С. 59–67.

5.Пряхін Є. В. Адміністративно-правове регулювання і забезпечення дотримання правил благоустрою населених пунктів в Україні. Дисер...канд.юр. наук: 12.00.07. Львів: Держ.ун-т внутр. справ. 2007. 19 с.

6. Міщенко В.С., Маковецька Ю.М., Омельяненко Т.Л. Інституціональний розвиток сфери поводження з відходами в Україні: на шляху європейської інтеграції. К.: ДУ «Ін. економіки природокористування та сталого розвитку НАН України». 2013. 192 с.

7. Клюшниченко Є.Є. Управління розвитком міст : Навчальний посібник. К.: КНУБА, 2015. 160 с.

8.Бурак О. М. Економічне регулювання розвитку системи озеленення міст та регіонів України в умовах урбанізації. Харків, 2009. 20 с.

9. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1997. № 24. Ст. 170.

10. Про благоустрій населених пунктів: Закон України від 16 вересня 2005 року № 2807-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2005. № 49. Ст. 517.

11. Про поховання та похоронну справу: Закон України від 10 липня 2003 року № 1102-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2004. № 7. Ст. 47.

12. Про автомобільні дороги: Закон України від 8 вересня 2005 року№ 2862-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2005. № 51. Ст. 556.

13. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 року № 1264-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1991. № 41. Ст. 546.

14. Про систему громадського здоров'я: Закон України від 6 вересня 2022 року № 2573-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 26. Ст. 93.

15. Про затвердження Типових правил благоустрою територій: наказ Мінрегіонрозвитку від 27.11.2017 року. *Офіційний вісник України* від 06.02.2018. № 11. Стор. 48. Ст. 399.

16. Про затвердження Правил благоустрою Слобожанської селищної територіальної громади: рішення Слобожанської селищної ради Дніпровського району Дніпропетровської області від 15.10.2020 р. № 2902-49/VII. URL:https://slobozhanska-gromada.gov.ua.(дата звернення – 12.04.2024).

17. Ігнатенко І. В. До питання про удосконалення містобудівного законодавства. *Актуальні питання реформування правової системи* : зб. матеріалів XIII Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк, 24-25 черв. 2016 р.) . Луцьк, 2016. С. 194–197.

18. Ізарова І.О. До питання кодифікації законодавства в сфері містобудування. *Держава і право*. 2010. № 47. С. 354–360.

19. Про схвалення Концепції Містобудівного кодексу України: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 липня 2007 р. N 536-р. *Урядовий кур'єр* від 01.08.2007. № 136.

20. Олена Шуляк: Чекати Містобудівний кодекс – ідеальна ситуація для місцевої влади чи для всіх корупціонерів. Ще декілька років чи десятиліть буде будівельне свавілля . Публікація від 18.04.2024. URL: https://censor.net/ua/r3412786. (дата звернення – 12.04.2024).

УДК 351.713:341.645.5:341.176(4)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/112

РІШЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ З ПИТАНЬ ВИРІШЕННЯ МИТНИХ СПОРІВ

THE DECISION OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHT ON THE RESOLUTION OF CUSTOMS DISPUTES

Батанова Л.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри морського та митного права
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена розгляду практики застосування рішень ЄСПЛ як допоміжного джерела митного законодавства з метою всебічного, справедливого та швидкого розгляду судами митних спорів. З цією ціллю у статті зазначено, що саме в рішеннях ЄСПЛ розкривається зміст більшості положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

Оскільки ЄСПЛ не вбачає істотної різниці між Кодексом України про адміністративні правопорушення та розділом VIII Митного кодексу України, який стосується окремих видів митних правопорушень, які також можна визначити як адміністративні правопорушення, в практиці ЄСПЛ поняття «кримінальне правопорушення» має автономне тлумачення.

В статті зазначено, що для виконання рішень Конституційного Суду України від 21.07.2021 р. № 3-р(II)/2021 та від 15.06.2022 р. № 4-р(II)/2022 за результатами розгляду конституційних скарг осіб, які були притягнуті до адміністративної відповідальності за порушення митних правил, передбачені статтями 471 та 485 Митного кодексу України на законодавчому рівні було прийнято низку змін до митного законодавства з метою подолання проблемних питань, пов'язаних із розглядом та вирішенням митних спорів та справ про порушення митних правил. Зокрема, рішеннями Конституційного Суд України зазначено про обов'язок обрання менш обтяжливого виду адміністративного стягнення або визначати адекватну міру адміністративної відповідальності, тоді як суди виходять із індивідуалізації відповідальності з залежності від встановлених законодавством санкцій.

З метою підвищення ефективності провадження у справах про порушення митних правил та формування судової практики розгляду справ у статті запропоновано певні пропозиції.

Ключові слова: митний спір, митні органи, митна справа, рішення ЄСПЛ, порушення митних правил.

The article is devoted to consideration of the practice of application of ECtHR decisions as an auxiliary source of customs legislation for the purpose of comprehensive, fair and speedy consideration of customs disputes by courts. For this purpose, the article states that the content of most of the provisions of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950 is revealed in the decisions of the ECtHR.

Since the ECtHR does not see a significant difference between the Code of Ukraine on Administrative Offenses and Chapter VIII of the Customs Code of Ukraine, which deals with certain types of customs offenses that can also be defined as administrative offenses, in the practice of the ECtHR, the concept of «criminal offense» has an autonomous interpretation.

The article states that in order to implement the decisions of the Constitutional Court of Ukraine dated 21.07.2021 No. 3-p(II)/2021 and dated 15.06.2022 No. 4-p(II)/2022 based on the results of consideration of constitutional complaints of persons who were brought to administrative responsibility for violation of customs rules, provided for in Articles 471 and 485 of the Customs Code of Ukraine, a number of changes to customs legislation were adopted at the legislative level in order to overcome problematic issues related to the consideration and resolution of customs disputes and cases of violation of customs rules.

In particular, the decisions of the Constitutional Court of Ukraine indicate the obligation to choose a less burdensome type of administrative punishment or to determine an adequate measure of administrative responsibility, while the courts proceed from the individualization of responsibility depending on the sanctions established by law.

In order to improve the efficiency of proceedings in cases of violation of customs rules and to form judicial practice in the consideration of cases, the article offers certain suggestions.

Key words: customs dispute, customs authorities, customs case, ECtHR decision, violation of customs rules.

Вивченню сутності митно-правових спорів та практики ЄСПЛ присвячено праці відомих вчених та практиків, серед яких необхідно відзначити праці Авер'янова В.Б., Андруневич О.М., Джабурія О.В., Калантай М.В., Ківалова С.В., Кобилянського К.М., Ковалів М.В., Кормича Б.А., Корчинського О.І., Кунєва Ю.Д., Лученка Д.В., Малєєвої Г.Л., Мазура А.В., Неугодникова А.О., Осадчого А.Ю., Пашка П.В., Писаренко Н.Б., Приймаченка Д.В., Реви В.В., Рой О.В., Рябченко Я.С., Сакари Н.Ю., Сьоміної В.А., Федотова О.П., Хлібороб Н.Є., Цвіри Д.В., Шевцової Н.В. та ін.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ або Конвенція) та Протоколи до неї є частиною національного законодавства України, відповідно до ст. 9 Конституції України, як чинний міжнародний договір, згода на обов'язковість чого надана Верховною Радою України. Ратифікація Конвенції відбулася на підставі Закону України № 475/97-ВР від 17.07.1997 р. [1]. Ратифікувавши Конвенцію та протоколи до неї, держава передусім зобов'язалася гарантувати кожному, хто перебуває під її юрисдикцією, права і свободи, визначені у Конвенції та цих протоколах. У п. 1 ч. 1 цього Закону України, на підставі якого відбулася ратифікація Конвенції та окремих протоколів до неї, зазначено, що: «Україна повністю визнає на своїй території обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції». Таке законодавче визнання обов'язкової юрисдикції ЄСПЛ в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції, зумовлює вивчення практики ЄСПЛ та застосування національного законодавства з урахуванням позиції ЄСПЛ, оскільки саме в рішеннях ЄСПЛ розкривається зміст більшості положень Конвенції.

Окрім того, ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. № 3477-IV [2] передбачає застосування судами Конвенції та практики ЄСПЛ як джерела права, а ст. 18 цього Закону визначає порядок посилання на Конвенцію та практику Суду. При цьому варто зауважити, що йдеться саме про «практику Суду» у значенні, розкритому у статті 1 цього Закону, тобто практику ЄСПЛ та Європейської комісії з прав людини, а не лише про рішення щодо України. Важливо пам'ятати, що у Законі України № 3477-IV немає положень, які б забороняли застосовувати рішення чи ухвали ЄСПЛ, постанов-

лені щодо інших країн. Тому використання рішень щодо України зумовлене винятково міркуваннями доступності та зручності користування саме такими рішеннями для читачів, які, у випадку необхідності звернення до повного тексту (а не лише витягів) цитованих рішень, можуть відчувати певні труднощі, через недостатнє володіння офіційними мовами Ради Європи.

Слід відмітити, той факт, що в практиці ЄСПЛ поняття «кримінальне правопорушення» має автономне тлумачення, то відповідно до усталеної практики у справах щодо України, кримінально-правова суть визнається не лише передбачених нормами Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення, але й, наприклад, нормами Митного кодексу України, оскільки ЄСПЛ не вбачає істотної різниці між КУпАП та розділом VIII Митного кодексу України, який стосується окремих видів митних правопорушень, які також можна визначити як адміністративні правопорушення.

До питання щодо подолання проблем, пов'язаних із розглядом та вирішенням митних спорів та справ про порушення митних правил, необхідно відмітити, що до Митного кодексу України періодично вносяться зміни та доповнення з питань, пов'язаних з адміністративною відповідальністю за вчинення порушень митних правил. Зокрема, такі зміни запроваджено законами України «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо адміністративної відповідальності громадян за порушення митних правил» від 16.02.2022 р. № 2058-IX [3] та «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо врегулювання питання притягнення до адміністративної відповідальності за дії, спрямовані на неправомірне звільнення від сплати митних платежів чи зменшення їх розміру, а також інші протиправні дії, спрямовані на ухилення від сплати митних платежів» від 16.11.2022 р. № 2760-IX [4].

Основною передумовою прийняття зазначених законів України була необхідність виконання рішень Конституційного Суду України № 3-р(II)/2021 від 21.07.2021 р. [5] та № 4-р(II)/2022 від 15.06.2022 р. [6] за результатами розгляду конституційних скарг осіб, які були притягнуті до адміністративної відповідальності за порушення митних правил, передбачені статтями 471 та 485 Митного кодексу України [7].

У цих рішеннях Конституційний Суд України зазначив, що законодавець зобов'язаний обирати той вид адміністративного стягнення, який менш обтяжливий для прав і свобод особи у конкретному випадку, і насамперед має визначити адекватну міру адміністративної відповідальності для досягнення її мети, тоді як суди забезпечують індивідуалізацію такої відповідальності залежно від обставин справи у межах законодавчо визначеної санкції.

Принцип індивідуалізації юридичної відповідальності у процедурі притягнення особи до адміністративної відповідальності має виявлятись не лише в притягненні до відповідальності особи, винної у вчиненні правопорушення, а й у призначенні їй виду та розміру покарання з обов'язковим урахуванням характеру вчиненого протиправного діяння, форми вини, характеристики цієї особи, можливості відшкодування заподіяної шкоди, наявності обставин, що пом'якшують або обтяжують відповідальність тощо.

З огляду на зазначене, назріла необхідність у внесенні до Митного кодекс України змін в частині запровадження альтернативних стягнень в санкціях статей, якими передбачається адміністративна відповідальність за деякі види порушень митних правил. При цьому слід взяти до уваги, що Конституційний Суд України визнав позитивним явищем установлення в актах публічного законодавства (адміністративного, кримінального тощо) абсолютно визначених та (або) безальтернативних санкцій у випадку, коли суб'єктом правозастосування є відмінний від суду орган влади (пункт 4.3 Рішення № 4-р(II)/2022).

Крім того, Рішенням Конституційного Суду України № 5-р(II)/2023 від 05.07.2023 р. [8] визнано неконституційною санкцію ч. 1 ст. 483 Митного кодексу України. В обґрунтування прийнятого рішення Конституційний Суд України зазначив, що накладення штрафу в розмірі, що дорівнює вартості товару, та конфіскація, що є обов'язковими, позбавили суди можливості врахувати індивідуальні обставини в кожному конкретному випадку порушення митних правил. Конституційний Суд України вважає, що для досягнення легітимної мети суд повинен мати дискрецію. Однак суд під час розгляду справи про порушення митних правил за ч. 1 ст. 483 Митного кодексу України не може забезпечити індивідуалізацію відповідальності через відсутність у зазначеній статті Митного кодексу України інших стягнень; неможливості зміни розміру відсотків, за якими визначено штраф і обов'язковість застосування конфіскації тощо.

Неможливість вибору виду та розміру адміністративного стягнення з урахуванням обставин справи, а саме: характеру вчиненого протиправного діяння, форми вини, характеристики особи, можливості відшкодування заподіяної шкоди, наявності обставин, що пом'якшують або обтяжують відповідальність, унеможливлює справедливий розгляд справи судом (пункт 2.10 Рішення № 5-р(II)/2023).

Необхідність у прийнятті акту зумовлена також тим, що згідно зі статтею 487 Митного кодексу України провадження у справах про порушення митних правил здійснюється відповідно кодексу, а в частині, що не регулюється ним, – відповідно до законодавства України про адміністративні правопорушення. Водночас практика застосування законодавства засвідчила, що не всі норми КУпАП) задовольняють потребам правозастосування під час розгляду справ про порушення митних правил та забезпечують належну ефективність протидії митним правопорушенням. З огляду на це, існує необхідність у доповненні Митного кодексу України нормами, які визначають окремі процедури здійснення провадження у справах про порушення митних правил, які на сьогодні визначені КУпАП, з урахуванням специфіки митної справи.

Крім того, існує необхідність у приведенні окремих статей Митного кодексу України, які визначають порядок провадження у справах про порушення митних правил, у відповідність із іншими положеннями кодексу. Понад 67% всіх рішень про закриття провадження приймається у зв'язку з відсутністю події або складу правопорушення. Рішення про закриття провадження, які приймаються на підставі п. 1 ст. 247 КУпАП про адміністративні правопорушення [9], можуть бути умовно поділені на такі категорії:

– постанови, винесення яких обумовлено передчасністю складання протоколу про порушення митних правил, неправильною кваліфікацією виявленого правопорушення, встановленням у ході провадження обставин, які унеможливлюють притягнення особи до адміністративної відповідальності;

– постанови, винесення яких обумовлено позицією суду про відсутність (недоведеність) вини особи у вчиненні інкримінованого їй протиправного діяння.

Крім того, існують випадки, коли суди за результатами розгляду здійснюють перекваліфікацію виявлених протиправних діянь.

Стосовно постанов, винесення яких обумовлено позицією суду про відсутність (недоведеність) вини особи у вчиненні інкримінованого їй протиправного діяння необхідно відзначити, що найчастіше рішення про відсутність складу правопорушення приймається у разі складання протоколу про порушення митних правил у відношенні особи, в діях якої, на думку суду, фактично відсутня вина.

Причинами, які обумовлюють прийняття рішень про закриття провадження можна назвати:

– наявність фактів неповного проведеного провадження, у тому числі, через обмеження повноважень митних органів. Вказане обумовлює складність у зборі якісної доказової бази вчиненого правопорушення та доведення вини особи;

– відсутність серед суддів єдиного підходу до застосування положень ст. 467 Митного кодексу України в частині визначення моменту виявлення правопорушення;

– відсутність чітких критеріїв віднесення діяння до малозначного.

При розгляді апеляційних скарг спостерігається закономірність: чим більша вартість предметів правопорушень в оскаржуваній справі про порушення митних правил, тим більшою є вірогідність прийняття рішення не на користь держави.

На підставі вищевказаного, необхідно визначити наступні вимоги, виконання яких забезпечить підвищення ефективності провадження в справах про порушення митних правил та формування судової практики розгляду справ у відповідності до законодавства:

По-перше, під час складання протоколу про порушення митних правил, здійснення провадження в справах про порушення митних правил має бути забезпечено правильною кваліфікацією правопорушення, якісний збір доказів, необхідних для виявлення складу правопорушення в діях правопорушника.

По-друге, недопустимим є затягування митницями строків провадження в справах про порушення митних правил. Матеріали справ про порушення митних правил повинні направлятися до суду у строк, достатній для належного розгляду справи і притягнення осіб до адміністративної відповідальності.

По-третє, кожне рішення суду, винесене необґрунтовано та/або з недотриманням вимог закону, має бути в обов'язковому порядку оскаржено в установленому законом порядку. При підготовці апеляційних скарг та участі у судовому засіданні забезпечити якісне представництво інтересів митного органу.

Вчетверте, за наявності підстав, визначених ст. 106 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» [10], мають вживатися заходи щодо ініціювання питання про відкриття дисциплінарного провадження у відношенні суддів. При цьому слід враховувати, що відповідно до ст. 107 зазначеного Закону право на звернення зі скаргою щодо дисциплінарного проступку судді, з повідомленням про вчинення дисциплінарного проступку суддею (дисциплінарною скаргою) має будь-яка особа. Громадяни здійснюють зазначене право особисто або через адвоката, юридичні особи – через адвоката, органи державної влади та органи місцевого самоврядування – через своїх керівників або представників.

Європейський вибір України та проголошення стратегічного курсу на вступ до Європейського Союзу потребує приведення національного законодавства, у тому числі з питань митної справи, до міжнародних стандартів та вдосконалення порядку судового розгляду митних спорів.

У зв'язку із вищесказаним, а також враховуючи той факт, що суди при розгляді митних спорів та винесення по ним відповідних рішень керуються у своїй діяльності Постановою Пленуму Верховного суду України ще 2005 року! Узагальненням Верховного Суду України практики розгляду судами адміністративних справ щодо спорів, пов'язаних зі справлянням податків і зборів митними органами, розробленими ще у 2009 році! При цьому вбачається, що суди не враховують суттєві зміни законодавства з питань митної справи, прийняті за останні роки, що суттєво впливає на якість судового процесу при розгляді митних спорів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. Ст. 263. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text

2. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.

3. Про внесення змін до Митного кодексу України щодо адміністративної відповідальності громадян за порушення митних правил: Закон України від 16.02.2022 р. № 2058-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 14. Ст. 47. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2058-20#Text

4. Про внесення змін до Митного кодексу України щодо врегулювання питання притягнення до адміністративної відповідальності за дії, спрямовані на неправомірне звільнення від сплати митних платежів чи зменшення їх розміру, а також інші протиправні дії, спрямовані на ухилення від сплати митних платежів: Закон України від 16.11.2022 р. № 2760-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 52. Ст. 148. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2760-20#Text].

5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Одінцової Олени Анатоліївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень абзацу другого статті 471 Митного кодексу України від 21.07.2021 р. № 3-р(II)/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-21#Text]

6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Барсегяна Геворка Сенекеримовича та Ліненко Наталії Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 485 Митного кодексу України (щодо індивідуалізації юридичної відповідальності) від 15.06.2022 р. № 4-р(II)/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-22#Text

7. Митний кодекс України від 13 березня 2012 р. № 4495. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 44–48. Ст. 552.

8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Душенькевича Анатолія Володимировича, Франка Андрія Володимировича, Ярош Ірини Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу другого частини першої статті 483 Митного кодексу України (щодо індивідуалізації юридичної відповідальності особи за митне правопорушення) від 05.07.2023 р. № 5-р(II)/2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-23#Text

9. Кодекс України про адміністративні правопорушення, прийнятий 07 грудня 1984 р. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984 (додаток до № 51). Ст. 1122.

10. Про судоустрій та статус суддів: Закон України від 2.06.2016 р. № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 31. ст. 545. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text

УДК 347.94+342.924
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/113

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОНАННЯ ВИКОНАВЧОГО НАПИСУ

FEATURES OF ENFORCING A NOTARIAL WRIT OF EXECUTION

Селіванов О.А., к.ю.н.,
викладач кафедри юстиції
Київський національний університет
імені Тараса Шевченко
Директор юридичної компанії ТОВ «SLC»
ORCID ID: 0009-0008-6948-3211

Виконавчий напис є важливим правовим інструментом, який дозволяє кредиторам швидко та ефективно стягувати заборгованість без необхідності звернення до суду. Дане дослідження присвячено аналізу правових аспектів, процедур та проблемних питань, пов'язаних з виконавчими написами, а також їх впливу на ефективність виконавчого провадження в Україні. Розглядається роль виконавчого напису в контексті правової системи України, включаючи його правове регулювання та механізми оскарження. Зокрема, досліджено особливості застосування виконавчого напису в умовах воєнного стану, а також законодавчі ініціативи щодо вдосконалення цього механізму. Проаналізовано основні позитивні та негативні аспекти виконавчого напису, зокрема, його швидкість і простоту, але водночас можливість зловживання з боку кредиторів. Запропоновано низку рекомендацій для підвищення ефективності та прозорості виконавчого напису, включаючи спрощення процедур, забезпечення чіткішого правового регулювання, а також вдосконалення механізмів контролю за їх виконанням. Важливість дослідження підкреслюється необхідністю гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами, що сприятиме підвищенню довіри до цього інституту з боку кредиторів та боржників. Окремо розглянуто питання вдосконалення механізмів оскарження виконавчих написів та покращення інформаційного забезпечення для всіх учасників процесу. Запропоновані зміни можуть суттєво підвищити ефективність виконавчого провадження та забезпечити захист прав учасників цього процесу.

Методи дослідження включають аналіз національного законодавства, зокрема Закону України «Про нотаріат» та інших нормативних актів, що регулюють порядок видачі виконавчих написів. Досліджено також судову практику та рішення Великої Палати Верховного Суду, що стосуються застосування виконавчих написів.

Основні результати дослідження показують, що мораторій на примусове виконання виконавчих написів під час воєнного стану має як позитивні, так і негативні аспекти. З позитивної сторони, він забезпечує захист фінансових ресурсів боржників, що сприяє соціальній стабільності і можливості здійснення базових видаткових операцій. З негативної, мораторій може зменшити ефективність стягнення боргів, що вплине на права кредиторів і може ускладнити відшкодування заборгованостей. Також існує ризик зловживання з боку боржників, які можуть намагатися уникнути виконання своїх зобов'язань.

Висновки статті підкреслюють необхідність реформування процесу видачі та виконання виконавчих написів для зменшення бюрократичних затримок і підвищення правової визначеності. Рекомендується впровадження чіткіших правил для надання виконавчих написів, посилення контролю за їх виконанням і покращення інформаційного забезпечення для всіх учасників процесу. Зміни в законодавстві можуть включати уточнення норм, що регулюють виконавчі написи, для зменшення правових суперечностей і забезпечення більшого захисту прав учасників процесу.

Ключові слова: виконавчий напис, виконавчий процес, цивільний процес, цивільне право, нотаріат, примусове виконання, нотаріус.

The executive writ is an important legal instrument that allows creditors to quickly and effectively collect debts without the need for court proceedings. This study is devoted to analyzing the legal aspects, procedures, and problematic issues related to executive writs, as well as their impact on the effectiveness of enforcement proceedings in Ukraine. The role of the executive writ in the context of Ukraine's legal system is examined, including its legal regulation and mechanisms for appeal. Specifically, the study explores the application of executive writs during martial law conditions and legislative initiatives aimed at improving this mechanism. The main positive and negative aspects of the executive writ are analyzed, including its speed and simplicity, but also the potential for creditor abuse. A series of recommendations are proposed to increase the effectiveness and transparency of executive writs, including simplifying procedures, ensuring clearer legal regulation, and improving mechanisms for monitoring their execution. The importance of the study is emphasized by the need to harmonize national legislation with European standards, which will enhance trust in this institution from both creditors and debtors. The study also addresses the improvement of mechanisms for challenging executive writs and improving information support for all participants in the process. The proposed changes could significantly improve the effectiveness of enforcement proceedings and ensure the protection of the rights of participants in this process.

The research methods include an analysis of national legislation, particularly the Law of Ukraine «On Notariat» and other regulatory acts governing the issuance of executive writs. The study also examines case law and decisions of the Grand Chamber of the Supreme Court related to the application of executive writs.

The main findings of the study indicate that the moratorium on the forced execution of executive writs during martial law has both positive and negative aspects. On the positive side, it protects the financial resources of debtors, contributing to social stability and enabling basic spending operations. On the negative side, the moratorium may reduce the efficiency of debt collection, affecting creditors' rights and complicating the recovery of debts. There is also a risk of abuse by debtors who may try to avoid fulfilling their obligations.

The article's conclusions emphasize the need to reform the process of issuing and executing executive writs to reduce bureaucratic delays and increase legal certainty. It is recommended to introduce clearer rules for issuing executive writs, strengthen control over their execution, and improve information support for all participants in the process. Legislative changes may include clarifying the norms regulating executive writs to reduce legal inconsistencies and provide greater protection of participants' rights.

Key words: executive writ, enforcement proceedings, civil process, civil law, notariat, forced execution, notary.

Виконавчий напис є важливим правовим інструментом, що забезпечує швидке і ефективне виконання зобов'язань без необхідності звернення до суду. Це нотаріально посвідчена дія, яка дозволяє кредитору отримати примусове виконання заборгованості на підставі безспірного права вимоги. Виконавчий напис є особливо актуальним у випадках, коли сторони бажають уникнути тривалого і затратного судового процесу, але при цьому прагнуть забезпечити захист своїх прав та інтересів [1].

З теоретичної точки зору, дослідження особливостей виконання виконавчих написів має велике значення для розвитку правової науки. Це сприяє глибшому розумінню ролі нотаріуса у системі забезпечення виконання зобов'язань, а також дозволяє аналізувати діюче законодавство на предмет його відповідності сучасним правовим

реаліям. Такий аналіз може виявити прогалини або суперечності в нормативно-правових актах, що регулюють цю процедуру, і стати підґрунтям для розробки нових концептуальних підходів до вдосконалення механізму вчинення виконавчих написів.

Практична значущість цього дослідження відіграє важливу роль у суспільстві. Вивчення особливостей виконання виконавчих написів може суттєво підвищити ефективність роботи нотаріусів та органів примусового виконання. Чітке розуміння порядку і умов вчинення виконавчих написів сприятиме зменшенню кількості помилок і порушень у процесі їх застосування, що, в свою чергу, підвищить рівень довіри до цього правового інструменту.

Актуальність дослідження особливостей виконання виконавчих написів обумовлена сучасними потребами правової системи України та практики застосування цього інструменту для забезпечення виконання зобов'язань. Виконавчий напис є одним з ефективних засобів захисту прав кредитора, що дозволяє значно скоротити час і витрати, необхідні для примусового стягнення заборгованості [2]. Однак, попри його очевидні переваги, у практиці його застосування виникає ряд проблем, які потребують глибокого наукового аналізу та розробки рекомендацій для їх подолання.

З точки зору теорії права, дослідження виконавчих написів є важливим для подальшого розвитку правової науки, оскільки воно дозволяє розробити концептуальні підходи до регулювання цього інституту. Це може включати аналіз законодавчих норм, що регулюють процедуру вчинення виконавчих написів, їх відповідність принципам верховенства права та справедливості, а також виявлення прогалин та суперечностей у нормативно-правових актах.

Щодо практичного аспекту, актуальність дослідження визначається потребою в підвищенні ефективності правозастосовчої практики, що стосується вчинення та виконання виконавчих написів. Проблеми, які виникають у цій сфері, часто пов'язані з недостатньою правовою обізнаністю нотаріусів та суб'єктів господарювання, неправильним трактуванням законодавства та зловживаннями правом. У цьому контексті дослідження має на меті не лише аналіз існуючої практики, але й розробку рекомендацій щодо її вдосконалення. Це сприятиме підвищенню якості нотаріальних послуг, що надаються, а також зменшенню кількості правопорушень у сфері виконання виконавчих написів.

Таким чином, дослідження особливостей виконання виконавчих написів є актуальним і важливим для подальшого розвитку як теоретичних, так і практичних аспектів правового регулювання. Воно сприятиме удосконаленню правової системи, підвищенню ефективності захисту прав кредиторів і боржників, а також розвитку правозастосовчої практики у сфері нотаріальної діяльності.

Проблемні аспекти виконавчих написів нотаріуса були досліджені низкою науковців, зокрема В.В. Баранковою, С.Г. Пасічник, Л.К. Радзієвською, С.Я. Фурсою та К.С. Юдельсоном. Варто зазначити, що багато наукових робіт у цій сфері залишаються актуальними й сьогодні, що підкреслює необхідність подальших досліджень [3].

Метою дослідження є вивчення та аналіз особливостей виконання виконавчих написів, включаючи їх правове регулювання, механізми оскарження, вплив законодавства про іпотеку, а також позитивні та негативні аспекти в умовах воєнного стану, з метою розробки пропозицій щодо вдосконалення цього правового інституту.

Виконавчий напис – це розпорядження нотаріуса про примусове стягнення з боржника на користь кредитора грошових сум або передачу чи повернення майна кредитору, що ґрунтується на документах, які підтверджують зобов'язання боржника. Основою для здійснення цієї нотаріальної дії є факт безспірності відповідальності боржника. Таким чином, виконавчий напис не вирішує спір між кредитором і боржником, а лише підтверджує безспірність зобов'язань боржника [4].

Водночас, при стягненні за виконавчим написом нотаріуса боржник не втрачає права на захист своїх інтересів. Стягнення здійснюється в рамках виконавчого провадження, яке надає боржнику можливість захистити свої права, включно з правом звернутися до суду для оскарження виконавчого напису.

Порядок вчинення виконавчого напису регулюється Законом України «Про нотаріат» та Порядком вчинення нотаріальних дій нотаріусами України. Виконавчий напис, здійснений нотаріусом, є нотаріальною дією.

Стаття 88 Закону України «Про нотаріат» встановлює умови для вчинення виконавчих написів [5]. Згідно з цією статтею, нотаріус може вчинити виконавчий напис, якщо подані документи підтверджують безспірність заборгованості або іншої відповідальності боржника перед стягувачем, а також за умови, що з моменту виникнення права вимоги минуло не більше трьох років, або у відносинах між підприємствами, установами та організаціями – не більше одного року.

При вчиненні виконавчого напису нотаріус має перевірити, чи подані документи відповідають Переліку документів, на підставі яких здійснюється стягнення заборгованості у безспірному порядку згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 29 червня 1999 року № 1172.

Якщо виконавчий напис стосується договору іпотеки, нотаріус зобов'язаний перевірити за даними з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, отриманими через безпосередній доступ до реєстру, наявність або відсутність заставної, а також наявність інших іпотекодержателів.

При вчиненні виконавчого напису нотаріус не перевіряє безспірність заборгованості перед кредитором. Він лише перевіряє наявність необхідних документів згідно з переліком і підтвердження факту надсилання вимоги боржнику, що підтверджують безспірність. Якщо є заставна, виконавчий напис може бути вчинено лише на підставі заяви (вимоги) власника заставної.

Виконавчий напис нотаріус може вчинити незалежно від місця виконання вимоги, а також від місцезнаходження боржника чи стягувача (підпункт 1.4 пункту 1 глави 16 розділу ІІ Порядку) [6].

Для вчинення виконавчого напису стягувач або його уповноважений представник подають нотаріусу заяву, в якій повинні бути зазначені:

– найменування і місце проживання або місцезнаходження стягувача та боржника;

– дата і місце народження боржника-фізичної особи, місце його роботи;

– номери рахунків у банках та кредитних установах, код за Єдиним державним реєстром юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань для юридичних осіб;

– строк, за який має бути проведено стягнення;

– інформація про суму, що підлягає стягненню, або про предмети, які мають бути витребувані, включаючи пеню, штрафи, відсотки тощо.

Заява також може містити іншу інформацію, необхідну для вчинення виконавчого напису.

Якщо нотаріусу потрібна додаткова інформація чи документи, що стосуються вчинення виконавчого напису, він має право вимагати їх від стягувача (підпункти 2.1, 2.2 пункту 2 глави 16 розділу ІІ Порядку).

Слід зазначити, що виконавчий напис є специфічним документом, що видається нотаріусом, який має силу виконавчого документа для примусового стягнення заборгованості без судового розгляду. Він забезпечує реалізацію прав кредитора шляхом швидкого і ефективного стягнення боргу, що передбачено законодавством України.

Виконавчий напис застосовується в умовах безспірного стягнення заборгованості на підставі наявності доказів, що підтверджують заборгованість [7].

Основними нормативними актами, що регулюють порядок вчинення виконавчих написів, є:

Закон України «Про нотаріат» № 3425-XII від 02.09.1993 року, з наступними змінами та доповненнями. Цей закон визначає загальні принципи нотаріальної діяльності, включаючи порядок вчинення виконавчих написів, їх правову природу та процедури.

Постанова Кабінету Міністрів України від 29 червня 1999 року № 1172 «Про затвердження Переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів». Цей нормативний акт містить перелік документів, необхідних для вчинення виконавчого напису.

Наказ Міністерства юстиції України № 2985/5 від 18.08.2023 «Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України». Вказаний наказ регулює детальний порядок вчинення нотаріальних дій, включаючи виконавчі написи, зокрема, визначає вимоги до документів, процедури перевірки та інші аспекти.

Оскарження виконавчого напису в Україні здійснюється шляхом подання скарги до суду загальної юрисдикції, який перевіряє законність видачі виконавчого напису. Основні підстави для оскарження включають порушення процедурних норм, помилковість вимог, або недостатність доказів, що підтверджують заборгованість[8].

Судова практика показує, що суди детально перевіряють законність виконавчих написів і можуть скасувати їх у випадку виявлення порушень. Конституційний суд також може розглядати справи щодо відповідності процедур оскарження основним принципам правової держави.

Наприклад, Велика Палата Верховного Суду в ухвалі від 2 липня 2019 року у справі № 916/3006/17 підтвердила, що норми частини 1 статті 88 Закону України «Про нотаріат» (у редакції, чинній на момент вчинення спірних виконавчих написів) потрібно застосовувати разом із нормами частини 2 цієї статті та статті 257 Цивільного кодексу України. Це передбачає трирічний строк для вчинення виконавчого напису з моменту виникнення права вимоги. ВП ВС також зазначила, що висновки Конституційного Суду України у Рішенні № 7−р(І)/2020 і рішення у цій справі не суперечать одне одному.

У справі № 910/10374/17, де ТОВ «Торгово-логістичний комплекс «Арктика»» позивалося до АТ «Державний ощадний банк України», суд першої інстанції задовольнив позов. Однак апеляційний суд скасував це рішення і відмовив у позові. Касаційний господарський суд передав справу до Великої Палати ВС для розгляду виключної правової проблеми та уточнення застосування норм права [9].

Велика Палата ВС встановила, що спірні виконавчі написи були вчинені нотаріусом з порушенням вимог статей 87 і 88 Закону України «Про нотаріат» і Переліку документів, затвердженого постановою КМУ від 26 листопада 2014 року № 662. Це порушення стало достатньою підставою для визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню. ВП ВС скасувала рішення апеляційного суду і залишила без змін рішення Господарського суду міста Києва.

Світовий досвід показує, що залучення нотаріусів до механізму вчинення виконавчих написів часто є ефективним інструментом для забезпечення швидкого та безперебійного стягнення боргів. Нотаріуси забезпечують формалізацію та легітимізацію боргових зобов'язань, що сприяє зменшенню судових суперечок та підвищенню правової визначеності. В країнах Європи, таких як Німеччина та Франція, нотаріуси мають значну роль у виконанні боргових вимог, завдяки чому процес стягнення боргів є менш затратним і більш оперативним.

В Україні законодавство про іпотеку відіграє важливу роль у механізмі виконавчих написів, оскільки іпотечні вимоги часто є підставою для видачі виконавчих написів. Законодавство забезпечує правову основу для використання іпотеки як гарантії за борговими зобов'язаннями, що спрощує процедуру стягнення заборгованості через виконавчі написи. Це дозволяє кредиторам швидше і ефективніше реалізувати свої права на заставлене майно у випадку невиконання зобов'язань боржником [10].

Виконавчий напис має кілька головних позитивних і негативних сторін. Позитивними є швидкість і простота процесу стягнення боргів без необхідності судового розгляду, що дозволяє ефективно захищати права кредиторів та знижує витрати на правові процедури.

Негативними сторонами є можливість зловживання з боку кредиторів, особливо якщо виконавчий напис видається на підставі неповних або неточних даних, що може призвести до неправомірного стягнення. Також існує ризик недостатнього контролю над процесом, що може створити умови для незаконних дій [11].

Згідно з Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності приватних виконавців та примусового виконання судових рішень, рішень інших органів (посадових осіб) у період дії воєнного стану», примусове виконання виконавчих написів нотаріусів забороняється під час воєнного стану [12].

Також, відповідно до Закону від 06 травня 2023 року:

Фізичні особи-боржники можуть проводити видаткові операції з рахунків, на які накладено арешт, до двох мінімальних заробітних плат на місяць, та сплачувати податки.

Встановлено порядок визначення поточного рахунку боржника для таких операцій.

Самозайняті особи можуть використовувати арештовані кошти для виплати заробітної плати (до п'яти мінімальних заробітних плат на працівника) та для сплати податків і внесків.

Уточнено рішення, за якими не можна припиняти звернення стягнення на пенсію і стипендію.

Позитивна сторона мораторію на примусове виконання виконавчих написів під час воєнного стану полягає в тому, що він забезпечує захист фінансових ресурсів боржників, дозволяючи їм здійснювати базові видаткові операції та забезпечувати виплату заробітної плати [13]. Це сприяє підтримці економічної стабільності та соціальної справедливості в умовах кризової ситуації.

Негативним моментом є те, що мораторій може зменшити ефективність стягнення боргів, що вплине на права кредиторів та може ускладнити відшкодування заборгованостей. Також це може створити прецеденти для зловживання з боку боржників, які будуть намагатися уникнути виконання фінансових зобов'язань.

Таким чином, шоб покращити механізм виконавчих написів, важливо впровадити кілька ключових змін. По-перше, слід спростити процедуру їх видачі та виконання, щоб зменшити бюрократичні затримки і зробити процес більш доступним для кредиторів. По-друге, необхідно забезпечити чіткіші правила та критерії для надання виконавчих написів, щоб зменшити можливості для зловживання та зловживань.

Також корисно було б впровадити механізми контролю за виконанням виконавчих написів, щоб забезпечити їх своєчасне і справедливе застосування. Ще одна важлива пропозиція – покращити інформаційне забезпечення як для кредиторів, так і для боржників, щоб усі сторони були обізнані про свої права та обов'язки.

Зокрема, варто розглянути питання вдосконалення механізмів оскарження виконавчих написів і вдосконалення процедур їх видачі, щоб забезпечити більш високий рівень правової визначеності і справедливості в процесі стягнення боргів.

Зміни в законодавстві можуть включати уточнення норм, що регулюють виконавчі написи, щоб зменшити правові суперечності та забезпечити більше захисту прав учасників процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шевченко, О. Г. Інститут виконавчих написів у системі цивільного процесуального права України. Харків: Юридична література. 2019. С. 99–101.
2. Лукашевська, Н. С. Ефективність виконавчих написів як інструменту захисту прав кредитора в Україні. Київ: *Право і справедливість*. 2020. С. 407.
3. Білоус т. й. виконавчий напис як елемент захисту прав людини: проблеми та шляхи вдосконалення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2020. № 44. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc44/19.pdf
4. Грибанова О. виконавчий напис у судовому процесі. *Юридичний радник*. 2012. № 4 (64). URL: http://yurradnik.com.ua/stati/d0-b2-d0-b8-d0-ba-d0-be-d0-bd-d0-b0-d0-b2-d1-87-d0-b8-d0-b9-d0-bd-d0-b0-d0-bf-d0-b8-d1-81-d1-83-d1-81-d1-83-d0-b4-d0-be-d0-b2-d0-be-d0-bc-d1-83-d0-bf-d1-80-d0-be-d1-86-d0-b5-d1-81-d1-96/
5. Закон України № 3425-xii від 02.09.1993 Про Нотаріат. Зі змінами та доповненнями станом на 22.03.2013. URL: https://ips.ligazakon.net/document/JG20Z00A
6. Наказ. Про затвердження порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами україни. Від № 2985/5 від 18.08.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#top
7. Савченко, С. В. Правові засади виконавчих написів нотаріусів в Україні: теоретичний і практичний аспекти. Київ: Наукова думка. 2021. С. 109.
8. Сидоренко, І. І. «Оскарження виконавчих написів: теоретичні та практичні аспекти». Київ: Юридична думка. 2021. С. 303.
9. Рішення Великої Палати Верховного Суду у справі № 910/10374/17 від 2 липня 2019 року. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/100428590?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03
10. Кравченко, О. М. Нотаріус як учасник механізму стягнення боргів: світовий досвід та українські реалії. Київ: *Юридичний науковий центр*. 2023. С. 115.
11. Головатий, В. В. Правові аспекти виконавчих написів: переваги та проблеми. Харків: *Право України*. № 12. С. 24.
12. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо окремих особливостей організації примусового виконання судових рішень і рішень інших органів під час дії воєнного стану». *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2023. № 68. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3048-20#Text
13. Ковальчук, О. І. Вплив воєнного стану на механізми примусового виконання рішень в Україні. Київ: *Юридична наука*. 2022. С. 204.

УДК 340.114
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/114

КОНТРОЛЬ ЗА ДОТРИМАННЯМ ВИПЛАТИ ДИВІДЕНДІВ ЯК РЕГУЛЯТОРНА ФУНКЦІЯ ДЕРЖАВИ: СУДОВА ПРАКТИКА

CONTROL OVER DIVIDEND PAYMENT COMPLIANCE AS A REGULATORY FUNCTION OF THE STATE: JUDICIAL PRACTICE

Ковбас І.В., д.ю.н, доцент кафедри публічного права
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Колотило М.Ю., магістр права, помічник директора
ПАТ «Укрнафта»

Шуль Н.І., спеціаліст

Стаття присвячена аналізу контролю за дотриманням виплати дивідендів як важливої регуляторної функції держави через призму судової практики в Україні. Основна мета дослідження полягає у вивченні випадків кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків та інших порушень, пов'язаних із виплатою дивідендів, а також у виявленні основних проблем, що виникають під час кваліфікації таких злочинів. Методологія дослідження включає аналіз судових рішень, порівняльно-правовий метод, а також синтез теоретичних і практичних аспектів кримінальної відповідальності. Застосовані методи індукції та дедукції дозволяють систематизувати дані та формулювати висновки, що відображають актуальні проблеми у визначенні об'єктивної сторони злочину та встановленні факту ухилення від сплати податків. Результати дослідження свідчать про наявність значних труднощів у законодавстві, які впливають на судову практику. Наукова новизна роботи полягає у проведенні комплексного аналізу сучасної судової практики щодо порушень у сфері виплати дивідендів та виявленні законодавчих прогалин, які потребують вдосконалення. Практичне значення дослідження полягає у формулюванні рекомендацій щодо покращення законодавчої бази та судової практики з метою підвищення прозорості процесу виплати дивідендів, захисту прав акціонерів та зміцнення довіри до фондового ринку. Дослідження також висвітлює важливу роль Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР) і Державної податкової служби у забезпеченні ефективного контролю за виконанням законодавчих вимог у цій сфері.

Ключові слова: контроль за виплатою дивідендів, регуляторна функція держави, НКЦПФР, Державна податкова служба, адміністративний процес, судова практика, захист прав акціонерів, прозорість, фондовий ринок.

The article analyses the control over compliance with dividend payment as an important regulatory function of the State through the prism of judicial practice in Ukraine. The main objective of the study is to examine cases of criminal liability for tax evasion and other violations related to the payment of dividends, and to identify the main problems arising during qualification of such crimes. The research methodology includes analysis of court decisions, comparative legal method, and synthesis of theoretical and practical aspects of criminal liability. The applied methods of induction and deduction allow to systematize data and formulate conclusions reflecting current issues in determining the objective side of the crime and establishing the fact of tax evasion. The results of the study indicate that there are significant difficulties in the legislation which affect the court practice. The scientific novelty of the work lies in a comprehensive analysis of the current case law on violations in the field of dividend payment and identification of legislative gaps that need to be improved. The practical significance of the study lies in the formulation of recommendations for improving the legislative framework and court practice to increase the transparency of the dividend payment process, protect shareholders' rights and strengthen confidence in the stock market. The study also highlights the important role of the National Securities and Stock Market Commission (NSSMC) and the State Tax Service in ensuring effective control over the implementation of legal requirements in this area.

Key words: control over the payment of dividends, regulatory function of the state, NSSMC, State Tax Service, administrative process, court practice, protection of shareholders' rights, transparency, stock market.

Контроль за дотриманням виплати дивідендів є ключовим аспектом регуляторної функції держави у сфері корпоративного управління та фінансових ринків. Виплата дивідендів представляє собою важливий механізм розподілу прибутку компаній серед їхніх акціонерів, що робить цей процес критично значущим як для окремих інвесторів, так і для загальної стабільності фінансової системи країни. В умовах розвитку ринкових відносин в Україні, забезпечення прозорості та доброчесності у виплаті дивідендів стає пріоритетним завданням як для державних регуляторів, так і для самих компаній.

Важливість адміністративного права, зокрема й адміністративно-процедурного, проявляється через його здатність регулювати суспільні відносини за допомогою законодавства. Як і у випадку з контролем за дотриманням виплати дивідендів, адміністративно-процедурне право спирається на відповідні правові норми, які забезпечують упорядкованість та правомірність дій суб'єктів. Таким чином, законодавчі джерела адміністративного права відіграють ключову роль у формуванні ефективних механізмів державного контролю та регулювання фінансових зобов'язань [1, с. 305].

На сьогоднішній день, українське законодавство передбачає чіткі вимоги щодо процедури виплати дивідендів, але на практиці часто виникають випадки їх порушення. Несвоєчасна або неповна виплата дивідендів, маніпуляції з фінансовою звітністю та інші форми недобросовісної поведінки з боку керівництва компаній створюють ризики для інвесторів і підривають їхню довіру до ринку [2]. Ці проблеми потребують адекватного реагування з боку державних органів, які здійснюють контроль за дотриманням вимог законодавства у сфері виплати дивідендів.

Особливу роль у цьому контексті відіграють Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР) та Державна податкова служба. Ці установи наділені широкими повноваженнями щодо моніторингу діяльності компаній, проведення перевірок та застосування санкцій у разі виявлення порушень. Окрім цього, важливу роль відіграє судова система, яка розглядає спори, пов'язані з виплатою дивідендів, та формує практику вирішення таких конфліктів.

Виплата дивідендів є важливим елементом корпоративного управління, який забезпечує розподіл прибутку між акціонерами компанії. Законодавчі норми України

чітко регламентують процедуру виплати дивідендів. Відповідно до Цивільного кодексу України та Закону України «Про акціонерні товариства», акціонери мають право на отримання частини прибутку компанії у вигляді дивідендів. Ці виплати повинні здійснюватися з чистого прибутку компанії, який залишається після оподаткування та виконання всіх зобов'язань.

Питання контролю за виплатою дивідендів привертає увагу багатьох науковців. Зокрема, в своїх дослідженнях Даніел Д. Івон, Джон Г. Шевальєр, а також українські дослідники Олександр Савченко та Ірина Левченко аналізують правові та економічні аспекти виплати дивідендів. Вони звертають увагу на необхідність забезпечення прозорості та справедливості у процесі виплати дивідендів, що є ключовим для захисту прав акціонерів та підтримання стабільності фінансового ринку [3].

Мета полягає в аналізі судової практики щодо кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків в Україні та виявленні основних проблем, що виникають при кваліфікації таких злочинів.

Законодавство України передбачає чіткі вимоги щодо процедури виплати дивідендів. Відповідно до Закону України «Про акціонерні товариства», рішення про виплату дивідендів приймається загальними зборами акціонерів. Розмір дивідендів залежить від результатів діяльності компанії за звітний період. Виплата дивідендів повинна здійснюватися у терміни, визначені рішенням загальних зборів акціонерів, але не пізніше шести місяців після прийняття такого рішення. Однак, на практиці часто виникають випадки порушення цих норм, що може включати несвоєчасну або неповну виплату дивідендів, маніпуляції з фінансовою звітністю та інші форми недобросовісної поведінки з боку керівництва компаній.

Особливу роль у забезпеченні дотримання законодавчих вимог щодо виплати дивідендів відіграє Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР). Цей регуляторний орган здійснює моніторинг діяльності акціонерних товариств, перевіряє фінансову звітність компаній та проводить розслідування у разі виявлення порушень. Основні функції НКЦПФР у сфері контролю за виплатою дивідендів включають моніторинг фінансової звітності, проведення планових та позапланових перевірок діяльності акціонерних товариств з метою виявлення порушень законодавства, а також застосування адміністративних заходів до керівництва компаній, які порушують законодавчі вимоги щодо виплати дивідендів [3].

Державна податкова служба (ДПС) також відіграє важливу роль у контролі за виплатою дивідендів. Основні функції ДПС включають контроль за оподаткуванням дивідендів та проведення податкових перевірок компаній для виявлення можливих порушень у сфері виплати дивідендів. Адміністративний процес у сфері контролю за виплатою дивідендів включає кілька етапів: виявлення порушень, прийняття рішень про застосування санкцій до порушників та можливість оскарження рішень регуляторних органів у судовому порядку [6].

Судова практика у сфері виплати дивідендів включає розгляд справ, пов'язаних з порушенням прав акціонерів на отримання дивідендів. Основні типи спорів, що розглядаються судами, включають спори про несвоєчасну виплату дивідендів, маніпуляції з фінансовою звітністю, а також спори про неправильне оподаткування дивідендів. Основні проблеми у сфері контролю за виплатою дивідендів включають недостатню прозорість фінансової звітності, недосконаліть законодавства та обмежені повноваження регуляторних органів. Для вирішення цих проблем пропонується підвищення прозорості фінансової звітності, реформа законодавства та зміцнення повноважень регуляторних органів. Вимоги до розкриття інформації про фінансові результати компаній повинні бути посилені, а законодавство має бути оновлене з урахуванням усіх можливих форм порушень та способів їх запобігання [4].

Забезпечення ефективного контролю за виплатою дивідендів є важливим завданням для державних органів, компаній та акціонерів. Вдосконалення законодавчої бази, підвищення прозорості фінансової звітності та зміцнення повноважень регуляторних органів сприятимуть підвищенню довіри інвесторів до ринку та забезпеченню стабільності фінансової системи України.

Розглянемо приклад з судової практики. Рішення Другого апеляційного адміністративного суду щодо оподаткування доходу нерезидента у формі процентів (Постанова від 15 листопада 2023 року у справі №440/8798/22). У цій справі платник податків сплачував проценти за користування кредитними коштами на користь компанії з Великої Британії та застосовував пільгову ставку за Конвенцією про уникнення подвійного оподаткування між урядами України і Великої Британії. Після перевірки Державна податкова служба (ДПС) поставила під сумнів економічну сутність компанії-нерезидента у Великій Британії та стверджувала, що виплата процентів суперечить принципу основної мети [7].

Суд врахував наступні аргументи:

1. Компанія-нерезидент, якій виплачувалися доходи, є резидентом Великої Британії, про що було надано відповідні довідки.

2. Договорами позики з нерезидентом не передбачено положень щодо зобов'язань нерезидента перераховувати проценти третім особам або інших застережень щодо використання коштів.

3. Лист від Королівської податкової та митної служби Великої Британії зазначав, що інформація про розслідування податкових справ щодо компанії-нерезидента відсутня. Компанія-нерезидент своєчасно виконує всі свої зобов'язання відповідно до законодавства про оподаткування доходів від трудової діяльності. Нерезидент не має обов'язків щодо використання будь-якої частини отриманих грошей для сплати певної заборгованості. Нерезидент не є кондуїтною компанією, тобто такою, що не має бенефіціарного права власності на дохід.

4. Нерезидент є більше, ніж штучне юридичне утворення, має працівників, виплачує винагороду та має інші доходи [7].

Таким чином, суд постановив, що компанія-нерезидент є бенефіціарним власником доходу та має право застосовувати пільгову ставку за конвенцією.

Статус бенефіціарного власника є обов'язковим для можливості застосування пільгової ставки за міжнародною конвенцією про уникнення подвійного оподаткування щодо певних видів доходу. Для доведення цього статусу можна використовувати листи та повідомлення від іноземних податкових органів, які визнаються судом достовірними та достатніми доказами.

Рішення Шостого апеляційного адміністративного суду щодо підтвердження статусу податкової резидентності іншої юрисдикції та оподаткування доходу нерезидента від відчуження цінних паперів (Постанова від 12 грудня 2023 року у справі № 640/2/22)

У цій справі платником податків було виплачено на користь податкового резидента Франції дивіденди та кошти за договорами купівлі облігацій. При виплаті дивідендів платник податків застосував ставку податку на доходи нерезидентів 0%, а при оплаті облігацій податок не було утримано [7].

Під час податкової перевірки контролюючий орган наполягав, що:

1. Ставку податку 0% було застосовано неправомірно, оскільки довідка про підтвердження статусу податкового резидента Франції була видана раніше, ніж затверджене рішення про виплату дивідендів, і в довідці не було вказано суму дивідендів до сплати.

2. Операція з купівлі облігацій є операцією з виплати резиденту Франції пасивного доходу (у вигляді процентів) з джерелом походження з України, тому платник податків мав оподаткувати таку виплату.

Апеляційний суд зазначив, що:

1. Платник податків повинен переконатися в наявності у контрагента статусу резидента відповідної юрисдикції до моменту виплати доходу. Законодавство не встановлює вимог щодо конкретної дати, коли має відбуватися посвідчення резидентності. Дозволяється використовувати довідку з інформацією за попередній звітний період.

2. Надана платником довідка форми «730_FR_ANG_SD» підтверджує статус резидента Франції та визнається належною підставою для застосування пільгової ставки податку на доходи нерезидентів.

3. Накопичений купонний дохід є складовою частиною вартості облігації і не є процентами у розумінні податкового законодавства та Конвенції. Визначення такого показника здійснюється для цілей оцінки вартості та бухгалтерського обліку і не є підставою для визнання доходів [7].

Отже, при виплаті дивідендів резиденту Франції платник податків правомірно застосував ставку податку на доходи нерезидентів 0%, а виплата нерезиденту у складі вартості облігацій накопиченого купонного доходу фактично є інвестицією, а не виплатою процентів із джерелом походження з України.

Належне підтвердження статусу податкового резидента є ключовим аспектом при отриманні пільг за податковими конвенціями. На практиці податкові органи часто оскаржують використання сертифікатів податкової резидентності, виданих до дати виплати доходу. Це рішення підтверджує сталу практику судів щодо можливості використання таких довідок. Оподаткуванню підлягають доходи нерезидента, що мають економічний зв'язок з територією України та виникли внаслідок інвестування нерезидентом коштів на територію України. Аналізу підлягає сутність транзакції, а не формальні складові, що відповідає загальноприйнятому підходу «превалювання сутності над формою» [5].

Контроль за дотриманням виплати дивідендів є важливою регуляторною функцією держави, спрямованою на забезпечення справедливості та законності в податкових відносинах. Аналіз судової практики свідчить про те, що українські суди приділяють велику увагу питанням підтвердження економічної сутності компаній-нерезидентів та їхнього статусу бенефіціарних власників доходу. Визначення цього статусу має критичне значення для застосування пільгових ставок за міжнародними конвенціями про уникнення подвійного оподаткування.

Висновки судів Другого та Шостого апеляційних адміністративних судів показують, що податкові органи не завжди обґрунтовано оскаржують право платників податків на застосування пільгових ставок, ставлячи під сумнів резидентність компаній-нерезидентів та їхню економічну сутність. Судові рішення в цих справах демонструють важливість наявності належної документації, такої як довідки про податкову резидентність, які визнаються судами достовірними доказами.

Отже, рекомендації для платників податків включають необхідність ретельного документування всіх фінансових операцій з нерезидентами, забезпечення наявності належних довідок про податкову резидентність контрагентів та збереження листів та повідомлень від іноземних податкових органів, що підтверджують статус бенефіціарного власника доходу. Важливо також звертати увагу на економічну сутність операцій, щоб уникнути формальних претензій з боку податкових органів [5].

Для державних органів, таких як НКЦПФР та ДПС, важливо вдосконалювати механізми контролю та забезпечення належного виконання податкового законодавства. Це включає підвищення кваліфікації працівників, проведення детальних перевірок економічної сутності компаній-нерезидентів та забезпечення прозорості та передбачуваності у правозастосуванні. Також необхідно продовжувати розробку рекомендацій та методичних матеріалів для платників податків щодо правильного застосування міжнародних конвенцій про уникнення подвійного оподаткування.

Загалом, ефективний контроль за дотриманням виплати дивідендів потребує координації між податковими органами та судовою системою, що сприятиме захисту прав платників податків та забезпеченню належного надходження податків до державного бюджету.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ковбас І. В. Щодо адміністративно-процедурного законодавства // Збірник тез доповідей та повідомлень за матеріалами круглого столу Трансформація законодавства в умовах воєн ного стану та післявоєнного часу. – 2023. – С. 293–318.

2. Копотієнко Т. Ю. Імперативи контролю формування та розподілу прибутку державних підприємств. Фінансово-правовий аспект діяльності підприємств: зб. наук. ст. студ. заоч. форми навч. відп. ред. АМ Бідюк. Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2021. С. 55.

3. Зюнькін А. Г. Фінансове право. навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів [4-е вид., допов.]. К.: МАУП, 2007. С. 350.

4. Стойко О. Я., Дема Д. І. Фінанси : підручник / за ред. О. Я. Стойка. 2-ге вид. перероб. і доп. Житомир : Поліський університет, 2024. 317 с.

5. Стеценко, С. П., Мацапура, О. В., Лисиця, Н. В., Локтіонова, Я. Ф., Чинчик, А. А., Скрипник, О. В. Фінанси: методичні вказівки. Київ: КНУБА, 2023. 2024. С. 60.

6. Дідур Ю. І. «Податкова система України: сутність, функції та напрями вдосконалення в умовах воєнного стану на прикладі Головного управління Державної податкової служби у Хмельницький області.» ХНУ. 2024. С. 115.

7. Deloitte. Огляд ключових індивідуальних податкових консультацій та судових рішень з питань оподаткування доходів нерезидентів та правил КІК. URL: https://www2.deloitte.com/ua/uk/pages/press-room/tax-and-legal-alerts/2024/international-tax-clarifications/01-18.html.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/115

ЕТАПИ ДОКАЗУВАННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

STAGES OF PROOF IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS

Стоцький Р. М.
адвокат

У статті здійснено аналіз етапів доказування в адміністративному судочинстві України. Визначено, що завдання адміністративного судочинства реалізується через доказування, з'ясування етапів якого має вагоме процесуальне та матеріальне значення.

Основними етапами доказування в адміністративному судочинстві України є збирання доказів, їх дослідження та подальша оцінка. Кожен із зазначених етапів характеризується розумовою та процесуальною діяльністю суб'єктів адміністративного судочинства у визначеному процесуальним законом порядку, що охоплюється поняттям та змістом доказування.

Збирання доказів є початковим етапом процесу доказування, на якому адміністративний суд та учасники адміністративного судочинства здійснюють сукупність процесуальних дій, спрямованих на виявлення доказів.

Етап дослідження доказів у процесі доказування в направлений на безпосереднє вилучення певної доказової інформації із джерел доказування визначеними суб'єктами доказування.

Оцінка доказів є завершальним етапом процесу доказування, під час якого здійснюється розумова діяльність суб'єктів доказування, спрямована на визначення допустимості, належності, достовірності кожного доказу окремо, а також взаємозв'язку і достатності доказів у їх сукупності.

В адміністративному судочинстві України на процес доказування здійснюють основоположний вплив принципи змагальності, диспозитивності та офіційного з'ясування всіх обставин справи.

Розгляд і вирішення справ в адміністративних судах здійснюються на засадах змагальності сторін та свободи надання доказів і у доведенні їх переконливості. Суд розглядає адміністративні справи не інакше як за позовною заявою. Суд наділений повноваженнями вийти за межі позовних вимог, у випадку якщо це необхідно для захисту свобод, прав, інтересів людини і громадянина, а також інших суб'єктів у сфері публічно-правових відносин від порушень зі сторони суб'єктів владних повноважень. Кожна особа, що звернулася за судовим захистом, розпоряджається її вимогами на власний розсуд. Зазначеним правом користуються також особи, в інтересах яких подано позов, окрім тих, які не мають адміністративної процесуальної дієздатності. Суд повинен вжити всі визначені законом заходи, що необхідні для з'ясування обставин у справі, у тому числі й щодо виявлення та витребування доказів з власної ініціативи.

Ключові слова: докази, зміст доказування, етапи доказування, збирання та дослідження доказів, оцінка доказів.

The article analyzes the stages of proof in the administrative proceedings of Ukraine. It was determined that the task of administrative proceedings is implemented through evidence, the clarification of the stages of which has significant procedural and material significance.

The main stages of proof in the administrative proceedings of Ukraine are the collection of evidence, their research and further evaluation. Each of the specified stages is characterized by the mental and procedural activity of the subjects of administrative proceedings in the order determined by the procedural law, which is covered by the concept and content of proof.

Collection of evidence is the initial stage of the evidentiary process, in which the administrative court and participants in administrative proceedings perform a set of procedural actions aimed at identifying evidence.

The stage of the research of evidence in the process of proving is aimed at the direct extraction of certain evidentiary information from the sources of proof by the specified subjects of proof.

The assessment of evidence is the final stage of the evidence process, during which the mental activity of the subjects of evidence is carried out, aimed at determining the admissibility, propriety, and reliability of each evidence separately, as well as the relationship and sufficiency of the evidence as a whole.

In the administrative proceedings of Ukraine, the principles of competition, dispositiveness and official clarification of all the circumstances of the case have a fundamental influence on the process of proof.

Consideration and resolution of cases in administrative courts are also carried out on the basis of competition between the parties and the freedom to provide evidence and prove their persuasiveness. The court considers administrative cases no differently than on the basis of a statement of claim. The court is empowered to go beyond the legal requirements, if it is necessary to protect the freedoms, rights, interests of a person and a citizen, as well as other subjects in the field of public-law relations from violations by subjects of authority. Each person who applied for legal protection disposes of his claims at his own discretion. This right is also used by persons in whose interests a lawsuit is filed, except for those who do not have administrative procedural capacity. The court must take all legally defined measures necessary to clarify the circumstances of the case, including the discovery and demand of evidence on its own initiative (principle of official clarification of the circumstances of the case).

Key words: evidence, content of evidence, stages of evidence, collection and research of evidence, evaluation of evidence.

Завданням адміністративного судочинства є неупереджене, справедливе та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин, що необхідно для ефективного захисту свобод, прав та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень зі сторони суб'єктів владних повноважень. Таке завдання адміністративного судочинства реалізується через доказування, з'ясування етапів якого має вагоме процесуальне та матеріальне значення.

Хоча питання доказування в адміністративному судочинстві не можна вважати малодослідженим, свою увагу на його етапах вчені зосереджували увагу не в достатній мірі. Указану проблематику досліджували такі вчені як В.Б. Авер'янов, В.М. Бевзенко, Ю.П. Битяк, І.П. Голосніченко, М.В. Джафарова, О.М. Дубенко, Я.С. Калмикова, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, В.В. Король, О.В. Кузьменко, Д.В. Луценко, О.М. Нечитайло, О.І. Остапенко, М.І. Смокович, О.В. Умнова, М.І. Цуркан та інші.

Процес доказування в адміністративному судочинстві складається з 3 етапів, що послідовно змінюються один одним: 1) збирання доказів – це початковий етап, протягом якого суд та учасники адміністративного судочинства здійснюють сукупність процесуальних дій, що спрямовані на виявлення доказів; 2) дослідження доказів як подальший етап, у ході якого суд та учасники судочинства безпосередньо сприймають докази; 3) оцінка доказів як завершальний етап, під час якого існує розумова діяльність визначених суб'єктів доказування, спрямована на встановлення допустимості, належності, достовірності кожного доказу окремо й достатності і взаємного зв'язку їх в сукупності. На кожному із зазначених етапів має місце як процесуальна, так і розумова діяльність суду та учасни-

ків адміністративного провадження, яка становить зміст доказування [1, с. 83].

Усі етапи судового доказування між собою нерозривно пов'язані. Така взаємодія передбачає, що коло процесуальних дій, яким вичерпується проходження певного етапу доказування, не лише створює умови для переходу до іншого етапу, але й також обумовлює можливість його здійснення [2, с.11].

Збирання доказів є початковим етапом процесу доказування, протягом якого суд та учасники адміністративного судочинства реалізовують сукупність процесуальних дій, спрямованих на виявлення доказів. Так, процесуальний закон чітко визначає загальні правила збирання доказів в адміністративному судочинстві, згідно яких: докази можуть надавати суду особи, які беруть участь у справі; суд може їх збирати за власною ініціативою; суд може запропонувати сторонам надати певні додаткові докази або ж витребувати їх за клопотанням осіб, які беруть участь у справі, або ж з власної ініціативи; якщо певна особа, що бере участь у справі, не може самостійно їх надати, то вона повинна зазначити причини, чому ці докази не можуть бути надані, та повідомити, де вони можуть знаходитися, а суд, в свою чергу, сприяє в реалізації цього обов'язку і може витребувати необхідні докази; адміністративний суд витребовує в суб'єкта владних повноважень документи та матеріали, що можуть бути використані як докази у справі; особи, які беруть участь у справі, наділені правом просити суд забезпечити ці докази [1, с. 80].

Дослідження доказів виступає наступним етапом процесу доказування, у ході якого суд та учасники адміністративного судочинства безпосередньо сприймають докази. Аналізуючи дослідження доказів як етапу процесу доказування, В.В. Гордєєв та О.К. Черновський вказують, що його зміст полягає в безпосередньому сприйнятті судом інформації щодо фактів, що містяться у передбачених законом джерелах доказів [1, с. 81; 3, с. 343].

Етап дослідження доказів спрямований на безпосереднє вилучення доказової інформації із джерел певними суб'єктами доказування. Він здійснюється на таких засадах: всебічність, повнота, об'єктивність та безпосередність (може бути визнана як інституційний принцип) [2, с. 15].

За своєю суттю дослідження доказів полягає у безпосередньому вилученні певними суб'єктами доказування доказової інформації з джерел доказування. Задля забезпечення законності та обґрунтованості судового рішення, вилучення такої доказової інформації взято у суворі процесуальні рамки та здійснюється у визначеній послідовності. Сторони до початку процесу здійснюють фактичне дослідження доказів. Суд, як суб'єкт доказування, ознайомлюється з доказами після його приєднання до справи з дотриманням визначеної процедури вилучення доказової інформації [4, с. 178].

Оцінка доказів є завершальним етапом доказування, під час якого здійснюється розумова діяльність суб'єктів доказування, скерована на визначення допустимості, належності, достовірності кожного доказу окремо, а також їх достатності і взаємозв'язку у їх сукупності. У юридичній літературі існує думка, що оцінка доказів в адміністративному судочинстві характеризується правовою (зовнішньою) та логічною (внутрішньою) сторонами [1, с. 82].

Оцінка доказів – це найважливіший елемент процесу доказування, на підставі якого встановлюється істина у справі, що базується на всебічному аналізі зібраних фактів, їх достовірності, а також взаємозв'язку. Оцінка доказів є суб'єктивною, проте має ґрунтуватися на логіці, законі та внутрішньому переконанні. Це динамічний процес, що триває протягом усього провадження. Від правильної оцінки доказів напряму залежить обґрунтованість та законність судового рішення [5].

Зауважимо, принципи доказового права розвивають, конкретизують та забезпечують реалізацію принципів усієї галузі [6, с. 34]. Схиляємося до думки, що в адміністративному судочинстві України на процес доказування здійснюють основоположний вплив принципи змагальності, диспозитивності та офіційного з'ясування всіх обставин справи.

Так, Кодексом адміністративного судочинства України визначено, що розгляд і вирішення справ здійснюються згідно засад змагальності сторін та свободи в наданні ними адміністративному суду своїх доказів і у доведенні перед ним їх переконливості. Суд розглядає адміністративні справи за позовною заявою та в межах позовних вимог, може вийти за їх межі, якщо це необхідно для захисту прав, свобод, інтересів людини і громадянина, інших суб'єктів у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень. Особа, яка звернулася за захистом до суду, розпоряджається її вимогами на власний розсуд. Суд повинен вжити визначені законом заходи, що необхідні для з'ясування всіх обставин у справі, зокрема щодо виявлення та витребування доказів з власної ініціативи (принцип офіційного з'ясування обставин справи).

Теорія та практика адміністративного судочинства України знаходить принцип офіційного з'ясування усіх обставин справи в КАС України, для реалізації яких суд: остаточно визначає предмет спору чи характер спірних правовідносин, а також позовних вимог та склад учасників судового процесу, може з'ясувати обставин справи, які підлягають встановленню, та збирає відповідні докази; суд надає сторонам можливість дати додаткові пояснення; суд вживає передбачені законом заходи, необхідні для з'ясування всіх обставин у справі, у тому числі й щодо виявлення та витребування доказів з власної ініціативи; суд може визнати обов'язкову участь у судовому засіданні сторони або третьої особи; може визнати також за необхідне дослідити докази навіть щодо обставин, які визнаються сторонами, якщо у нього може виникнути сумнів щодо їх достовірності та добровільності їх визнання; під час допиту свідка може ставити йому питання в будь-який час [7, с. 162].

Отже, основними етапами доказування в адміністративному судочинстві України є збирання доказів, їх дослідження та подальша оцінка. Кожен із зазначених етапів характеризується процесуальною та розумовою діяльністю суб'єктів адміністративного судочинства у визначеному процесуальним законом порядку, що охоплюється поняттям та змістом доказування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Король В.В. Зміст процесу доказування в адміністративному судочинстві. *Європейські перспективи*. 2013. №13. С. 79–84.

2. Андрійцьо В.Д. Дослідження доказів як етап процесу доказування в цивільному судочинстві. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2013. № 3 (15). С. 7–17.

3. Черновський О.К., Гордєєв В.В. Внутрішнє переконання судді під час оцінки доказів в адміністративній справі. *Право та управління*. 2011. № 3. С. 340–345.

4. Шкребець Д. В. Дослідження доказів як етап процесу доказування в цивільному судочинстві. *Часопис Київського університету права*. Київ. 2017. № 1. С. 178–182.

5. Дроздов І.А., Федченко В.М. Оцінка доказів, як один з елементів змісту доказування.URL: https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2024/07/TOPICAL-ASPECTS-OF-MODERN-SCIENTIFIC-RESEARCH-11-13.07.24.pdf#page=289

6. Анна Штефан. Принципи доказування в цивільному процесі. *Вісник Національної академії прокуратури України*. № 3(41). 2015. С. 32–38.

7. Гордєєв В. В. Поняття юридичних фактів в адміністративному судочинстві України : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика». 2021. 324 с.

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/117

ВІДНОВЛЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ СУДІВ В СИСТЕМІ ПРАВОСУДДЯ УКРАЇНИ: ДОСВІД МИНУЛОГО ТА СУЧАСНІ РЕАЛІЇ

RESTORATION OF MILITARY COURTS IN UKRAINE'S JUSTICE SYSTEM: PAST EXPERIENCE AND CURRENT REALITIES

Балацька О. Р., к.ю.н., доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Навчально-науковий Інститут права ім. І. Малиновського Національний університет «Острозька академія»

Кучинська О.П., заслужений юрист України, д.ю.н, професор кафедри кримінального процесу та криміналістики
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті автори досліджують історико-правові основи виникнення, розвитку, та історичних етапів становлення елементів військового судочинства та військових судових органів на теренах України від найдавніших часів до часів незалежної України, що дозволяє зробити висновки про історичне підґрунтя щодо відновлення військових судів в нашій державі. У статті виокремлено конкретні передумови та чинники, які посилили потреби у функціонуванні як військових судів, так й інших військових правоохоронних органів, в тому числі зростання кількості проваджень щодо військовослужбовців, збільшення військових правопорушень та військових злочинів. Встановлено, що у системі військової юстиції право на справедливий суд є не лише фундаментальною системою гарантій справедливих процедур правосуддя на противагу свавіллю та безпідставному обмеженню прав і свобод людини, а також додатковим інструментом підтримки військової дисципліни, порядку та в цілому обороноздатності та ефективності збройних сил країни. Визначено, що саме спеціалізована правова допомога та правосуддя у військових справах можуть створити умови для ефективного судового захисту прав, свобод та законних інтересів військовослужбовців, ефективного доступу до правосуддя цієї категорії суб'єктів. Водночас у статті критично проаналізовано висловлені рекомендації щодо потреби відновлення військових судів у системі правосуддя України в контексті реформування органів системи військової юстиції та запропоновано поетапне введення елементів військового правосуддя у систему судоустрою України. Висловлено ідею, що першочерговим етапом інституційного процесу відновлення військового правосуддя потрібно визначити введення спеціалізації суддів із здійснення кримінального провадження щодо військових злочинів та розгляду справ про адміністративні правопорушення у військових правовідносинах, з подальшим формуванням у перспективі інституту військового суду.

Ключові слова: право на справедливий суд, військова юстиція, військові суди, правосуддя, спеціалізація, судове рішення, судочинство.

In the article, the authors explore the historical and legal foundations of the emergence, development, and historical stages of the formation of elements of military justice and military judicial bodies in Ukraine from ancient times to the period of independent Ukraine, which allows conclusions to be drawn regarding the historical basis for the restoration of military courts in our state. The article identifies specific prerequisites and factors that have intensified the need for the functioning of both military courts and other military law enforcement agencies, including the increase in proceedings involving military personnel, the rise in military offenses and crimes. It has been established that, in the system of military justice, the right to a fair trial is not only a fundamental system of guarantees for fair judicial procedures as opposed to arbitrariness and unjustified restriction of human rights and freedoms but also an additional tool for maintaining military discipline, order, and, overall, the defense capability and effectiveness of the country's armed forces. It is determined that specialized legal assistance and justice in military cases can create conditions for the effective judicial protection of the rights, freedoms, and legitimate interests of military personnel, ensuring their effective access to justice. At the same time, the article critically analyzes the recommendations expressed regarding the need to restore military courts within the Ukrainian judicial system in the context of reforming the military justice system and proposes a phased introduction of elements of military justice into Ukraine's judicial system. The article suggests that the primary stage of the institutional process of restoring military justice should be the introduction of specialized judges for criminal proceedings related to military crimes and the consideration of cases concerning administrative offenses in military relations, with the eventual formation of a military court institute in the future.

Key words: right to a fair trial, military justice, military courts, judiciary, specialization, judicial decision, legal proceedings.

Дясятирічна війна в України, спричинена рашистським зухвалим вторгненням, та функціонування держави з усіма її складовими в умовах особливого періоду та воєнного стану, вимагає перебудови організації і діяльності правоохоронних та судових органів. Тому постають нагальні питання існування ефективної системи військової юстиції, відновлення та розбудови у національній системі судоустрою України військового судочинства з метою здійснення правосуддя у сфері військових правовідносин в надзвичайних умовах воєнного стану. Існування військової юстиції є однією із умов захисту національних інтересів України, розбудови і посилення Збройних Сил України та військових формувань, правоохоронних органів у воєнній сфері, забезпечення кваліфікованої правової допомоги військовослужбовцям адвокатами, які спеціалізуються у цій сфері. Призначення системи військової юстиції завжди традиційно полягало у забезпеченні дисципліни і порядку у збройних силах держави з метою досягнення високого рівня обороноздатності. Виходячи з цього, військова юстиція виконує правоохоронну функцію, а в різні часи і в деяких країнах також функцію здійснення правосуддя.

Слід враховувати, що в умовах нестабільності система правосуддя в Україні постійно зазнає нових викликів у зв'язку з динамічними змінами чинного законодавства, реформуванням системи судоустрою, цифровою трансформацією, введенням електронного судочинства, впливом надзвичайних ситуацій. Так, протягом останніх трьох років суддям довелося працювати в умовах пандемії COVID-19 (2020–2022) та воєнного стану (з 24.02.2022). Зазначені обставини зумовлюють потребу в оперативній та гнучкій адаптації судової гілки влади та громадян, реалізації права на безперешкодне звернення до суду за захистом своїх прав, дотримання процедури розгляду справи, ухвалення та виконання рішення судом у кримінальному провадженні в нових умовах. Водночас судочинство має забезпечувати досягнення завдань кримінального провадження, дотриманням прав і свобод людини, вимог законності та обґрунтованості.

Повномасштабне вторгнення російської федерації у 2022 році посилило потреби підвищення спроможності військового судочинства. Адже вже у 2023 році у десятки разів згідно зі статистичними даними збільшились кількість облікованих військових кримінальних правопорушень, військових адміністративних правопорушень, засуджених військовослужбовців. Однак ці обставини не стали підставою для відродження військового правосуддя та усі справи щодо військовослужбовців, військових адміністративних правопорушень та злочинів і до сьогодні розглядаються у судах загальної юрисдикції.

Без сумніву саме звернення до історії та коріння становлення державності України та її системи судочинства і правосуддя може надати ключі та відповіді щодо доцільності врахування досвіду минулого в умовах сьогодення. Адже з появою та розвитком на території України війська поступово виникало військово-кримінальне законодавство, формувались військові правоохоронні та судові органи. Починаючи з часів появи східних слов'ян та княжих часів у Київській Русі діяло давньоруське звичаєве право. Військо збиралося для відсічі ворога або походу за закликом князя, відтак військо не було постійним, функцію судочинства у питаннях військових виконував зазвичай сам князь. «Коли боярин князя зрадив, відповідав за цю зраду майном і власною особою. Найлегшою карою було – вигнання за границю держави» [8, с. 15].

Правові норми, які регулювали військовий правопорядок та були спрямовані на його захист містяться в Руській Правді як давній пам'ятці українського права. Після розпаду Київської Русі та захоплення частини українських земель литовськими князями військові відносини регулювались правовими звичаями та законодавчими актами, відомими як пам'ятки русько-литовського права. Так, у Литовських статутах 1529 року, 1588 року, 1614 років, можна знайти норми, які передбачали кримінальну відповідальність за військові злочини як українських князів, так і воїв. Зокрема на це звертав увагу М. Грушевський, та зазначав, що могутні литовські князі «дрібним князям наказували допомагати їм на війні, слухатись як своїх зверхників, і ті, не маючи сили противитись мусили слухатись».

Військові правовідносини набули подальшого розвитку за часів державності Запорізької Січі в Україні, яка була фактично воєнізованою державою. Починаючи від Дмитра Вишневецького у 1553 році, який очолив запорізьке військо, та в подальшому за часів гетьмана Петра Сагайдачного і гетьманів, які були його наступниками, відбувалась організація правовідносин у війську. Вона передбачала підтримання суворої військової дисципліни, розширення кола злочинних військових діянь та покарань за них. Гетьман стояв на чолі війська, брав участь як у створенні законодавства, так і здійсненні судочинства. Під час війни його влада була необмеженою, він мав право карати будь-кого за будь-яку провину, навіть смертю. Судові функції виконували військова рада, генеральні, полкові та сотенні судді, козацька старшина в умовах війни. Полковий суд виступав у ролі військово-польового, який розглядав справи, що стосувалися порушення військової дисципліни, порядку служби та інших провин козаків. Правосуддя в Запорізькій Січі розвивалось у формі урізноманітнення проступків козаків, які відносились до військових злочинів та покарань за них. Також за різні провини козацькі полкові суди піддавали винних оригінальним покаранням, з гумором, що було властиве характерним козакам [6, с. 7].

За російського царату з кінця 17 до початку 18 століття норми козацького права почали витіснятись як законодавчими актами місцевої автономної влади, так і нормами права, які діяли в Росії та були передбачені в договірних актах царської влади. І після ліквідації Запорізької Січі було повністю ліквідовано традиційний військовий устрій в Лівобережній Україні. Тому військовослужбовці на території України несли відповідальність на основі законів Російської імперії на рівні інших підданих.

Заслуговує на увагу аналіз та дослідження елементів військового судочинства, яке сформувалось в умовах війни, зокрема у формі військових трибуналів як судових органів правосуддя, які були невід'ємною частиною збройних сил країни. Військові трибунали як органи правосуддя в судовій системі законодавчо створені на території України в післяреволюційний період з 1917 року. Винятковим та різноплановим був досвід військових трибуналів на українських землях в роки Другої світової війни 1941–1945, що було пов'язано з перебудовою життя країни на військовий лад відповідно до потреб фронту. Характерними особливостями військового судочинства у часи війни було прийняття низки нормативно-правових актів та формування військового законодавства, розширення підсудності справ військовим трибуналам, посилення відповідальності військовослужбовців та підвищення суворості покарань за військові злочини, оперативності розгляду справ військовими трибуналами.

Варто зазначити, що під час Другої світової війни окрім правосуддя військові трибунали виконували ряд інших важливих функцій, оскільки також проводили різнопланову роз'яснювально-правову, виховну та профілактичну роботу, що підсилювало боєздатність військ фронту. Зокрема судові процеси проводились у військових частинах у присутності військовослужбовців, ефективною була практика усних виступів суддів перед військовими, проведення з ними бесід, лекцій, надання інформації, що в загальному сприяло зміцненню військової дисципліни, порядку і успішним діям військовослужбовців на фронті. Ця робота проводилась військовими суддями у тісному контакті з командирами, начальниками і військовими прокурорами.

Тому варто погодитись з думкою, яку висловив С.С. Максимов, що досвід формування та функціонування військових трибуналів під час Другої світової війни переконливо довів, що ще в мирний час потрібно приділяти увагу мобілізаційній роботі, формуванню юридичного запасу, щоб за надзвичайних обставин мати підготовлені резерви для укомплектування військових судів [6, с. 37]. Крім того, закладена система організації військових судів, яка склалася під час Другої світової війни, в цілому себе виправдала, оскільки витримала сувору перевірку за роки війни і проіснувала довгі післявоєнні роки. Відтак, до 1991 року на території УРСР продовжували діяти військові трибунали.

В незалежній Україні довгий час діяла система військових судів, яка була передана у спадок від Радянського Союзу. Так, після розпаду СРСР на території України продовжували функціонувати 22 військових трибунали гарнізонів та з'єднань, які були підпорядковані трьом військовим трибуналам військових округів та військовому трибуналу Чорноморського флоту. З лютого 1993 року військові трибунали були перейменовані у військові суди. Відтоді в Україні діяли три військових суди регіонів (Центральний, Західний і Південний) та військовий суд Військово-Морських Сил України, у підпорядкуванні яких було 24 військові суди гарнізонів. Законом України «Про судоустрій» в 2002 році військові суди були віднесені до загальних судів, а сфера їх компетенції була визначена як здійснення правосуддя в Збройних Силах України та інших військових формуваннях, створених відповідно до закону. У цей період система військових судів складалася з трьох рівнів: військових судів гарнізонів на місцевому рівні, що діють як суди першої інстанції; військових апеляційних судів регіонів та апеляційного суду Військово-Морських Сил України, що діють як суди апеляційної інстанції; Військової судової колегії, що діяла в складі Верховного Суду України як суд касаційної інстанції у справах військової юрисдикції. Судді військових судів перебували на військо-

вій службі й мали військове звання офіцерського складу.

Відповідно до Закону України від 7 липня 2010 року «Про судоустрій і статус суддів» та Указу Президента України від 14 вересня 2010 року № 900/2010 «Про ліквідацію військових апеляційних та військових місцевих судів» військові суди були ліквідовані. Обґрунтуванням цьому була політика демілітаризації держави, яка стосувалась як перебудови ЗСУ, так й усієї правоохоронної системи, що була підкріплена зменшенням кількості військовослужбовців загалом, незначною кількістю військових злочинів, та невиправданістю фінансових витрат на утримання військових судів.

Питання реформування органів військової юстиції, в тому числі відновлення військового судочинства, актуалізувались після 2014 року, з огляду на існуючий стан загрози обороноздатності держави, зовнішнього вторгнення та військової агресії російської федерації. Зокрема вони неодноразово піднімались, ставились на обговорення, свідченням чого стали законодавчі ініціативи – подані та зареєстровані у Верховній Раді України законопроєкти щодо створення військових судів [12–16] Також за ці роки проведено ряд освітніх, наукових та просвітницьких заходів, присвячених реформуванню військової юстиції та відновленню військового правосуддя. Серед них варто відзначити наступні. Так, 6 червня 2017 року за ініціативи Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки та оборони, Комітету Верховної Ради України з питань правової політики та правосуддя, Генерального штабу Збройних Сил України та Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України відбувся круглий стіл на тему: «Військове правосуддя в Україні: актуальні проблеми організації та здійснення» [11]. 29 жовтня 2019 року Міністерством оборони України, Секцією права національної безпеки та військового права НАПрН України та Науково-дослідним інститутом інформатики і права НАПрН України спільно з Військовим інститутом Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Військово-юридичним інститутом Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого проведено Міжнародну науково-практичну конференцію «Система військової юстиції у забезпеченні національної безпеки України» [18]. 26 вересня 2023 року Асоціація правників України із залученням Головного управління військової юстиції Міністерства оборони України провела професійну дискусію «Відродження військової юстиції в Україні» [5].

Учасники згаданих ініціатив та заходів поставили ряд актуальних питань реформування військової юстиції, обговорили теоретико-методологічні та прикладні аспекти проблем військової юстиції, прийняли низку рекомендацій щодо її функціонування, в тому числі й щодо відновлення військових судів. Зокрема серед них: створення Військової поліції на базі Військової служби правопорядку зі збереженням керівного та особового складу останньої; створення системи військової юстиції, до якої мають увійти військова поліція та військова адвокатура; створення військових судів або визначення чіткої спеціалізації цивільних суддів з розгляду справ про військові злочини за певних умов [5].

Щодо відповідності європейським нормам правосуддя та досвіду європейських країн, то слід згадати, що військові суди наразі функціонують у майже 40 розвинутих та демократичних країнах світу: у Великій Британії, США, Франції, Бельгії, Швейцарії, Швеції, Канаді, Іспанії, Ізраїлю, Польщі тощо. Франція свого часу ліквідувала військові суди, але згодом визнала це рішення помилковим та відновила їх.

Доцільність посилення військового правосуддя та створення військових судів в Україні обумовлена конкретними чинниками, які стали підґрунтям, обґрунтованими підставами, виправдовують легітимну потребу у них. До таких визначальних підстав, що є рушійними силами формування військового правосуддя, на сьогодні можна безумовно віднести наступні.

Однією з умов можна вважати наявність об'єкту, а саме – військових правовідносин, які визначаються специфікою військової структури держави та організації відносин військової служби. В останні роки інтенсивно формується галузь військового права, що пояснюється прийняттям низки нормативно-правових актів з 2014 року з огляду на запровадження особливого періоду, проведення операції об'єднаних сил із забезпечення національної безпеки і оборони, введення воєнного стану з 2022 року, які регулюють специфічні суспільні відносини, зокрема щодо проходження військової служби, мобілізаційної підготовки та мобілізації, військового обліку, грошового забезпечення військовослужбовців, військової підготовки тощо. Діяльність ЗСУ та військових формувань унормована законами про порядок проходження військової служби, сотнями нормативно-правових актів, настановами, інструкціями з напрямів військового управління, збереження, обслуговування та використання зброї, бойової і спеціальної техніки тощо, більшість з яких є таємними. Нормативне регулювання характеризується посиленням військової дисципліни і гарантій соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей та тим, що військові правовідносини пов'язані зі збереженням державної таємниці.

Окрім інтенсивного формування військового законодавства змін зазнають також діючі нормативно-правові акти. Так, 27 січня 2023 року набрав чинності Закон України № 2839-IX, яким внесено зміни до Кримінального кодексу України (далі – КК) щодо посилення кримінальної відповідальності за військові злочини. Серед них заборонено призначати судом більш м'яке покарання, ніж передбачено законом на підставі ч. 1 ст. 69 КК, за такі військові злочини: невиконання наказу (ст. 403 КК), погроза або насильство щодо начальника (ст. 405 КК), самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 407 КК), дезертирство (ст. 408 КК), самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю (ст. 429 КК), вчинені в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці; заборонено звільняти судом від відбування покарання з випробуванням на підставі ч. 1 ст. 75 КК за аналогічні військові злочини (ст. 403, 405, 407, 408, 429 КК); посилено покарання за невиконання наказу, вчинене в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці (ч. 3 ст. 403 КК), – позбавлення волі строком від 5 до 8 років; змінено диспозицію ч. 5 ст. 407 КК, так зване «самовільне залишення частини» [10].

Наступною ознакою формального підґрунтя формування військового правосуддя є виокремлення спеціального суб'єкту правовідносин. Так, необхідність військових судів зумовлена наявною та зростаючою чисельністю громадян, що проходять військову службу у ЗСУ та військових формуваннях. Водночас за останні роки збільшилась кількість військовослужбовців, учасників бойових дій, ветеранів війни, членів їх сімей. Відтак, це свідчить про те, що у державі сформувалась особлива соціальна група – військовослужбовці, і природньо, що серед них є особи, які порушують закон – скоюють правопорушення. В умовах військових дій кількість таких осіб лише зростає, і породжує вимоги щодо посилення серед них дотримання вимог військової дисципліни і, водночас, гарантій соціального захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей, перевірки правомірності рішень і дій посадових осіб військового командування, які зачіпають права і свободи військовослужбовців і громадян, прирівняних до них, забезпечення виконання вироків та інших судових рішень щодо цієї категорії осіб.

Окрему увагу потрібно приділити оцінці та аналізу кількості справ, пов'язаних з воєнними та військовими

злочинами. Про збільшення як чисельності, так і ролі у житті держави ЗСУ та інших військових формувань, виокремлення специфічної групи суспільних правовідносин, свідчить збільшення кількості військових злочинів від 2014 року та існуюча динаміка їх зростання у 2022 та 2023 роках.

Статистичні дані, опрацьовані на основі звітів місцевих судів про розгляд матеріалів кримінального провадження (Форма № 1-к) за період з 2020 по 2023 роки, свідчать про те, що кількість проваджень у справах про кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військових кримінальних правопорушень) у 2020–2023 рр. стабільно зростала, із значним збільшенням у 2023 році. У 2020 році загальна кількість проваджень у досліджуваній категорії правопорушень становила 4913. У 2021 році кількість проваджень зросла на 5,8% і становила 5199. У 2022 році кількість проваджень зросла на 6,9% порівняно з 2021 роком і становила 5559. У 2023 році спостерігався значний ріст кількості проваджень на 63,5%, і вона становила 9087, водночас на апеляційному розгляді цього ж року перебувало 165 справ означеної категорії правопорушень [19]. Співвідношення розглянутих проваджень до загальної кількості проваджень варіюється на рівні 40–47%. У 2020 році розглянуто було приблизно 41,1% від загальної кількості проваджень. [20] У 2021 році розглянуто було 46,7% від загальної кількості проваджень. У 2022 році розглянуто було 40,1% від загальної кількості проваджень. У 2023 році розглянуто було 43,5% від загальної кількості проваджень (Діаграма 1).

Ці статистичні дані дають можливість прослідкувати, яку частку на сьогодні становлять кримінальні правопорушення серед загальної кількості кримінальних справ, а також їх зростаючу динаміку.

Додатково на підсилення окресленої позиції науковці звертають увагу на наявність зони активних бойових дій, що об'єктивно перешкоджає організаційному забезпеченню правосуддя на даній території (як то проведення судового засідання в залі судових засідань, залучення до участі у справі військовослужбовців, безпосередньо задіяних у бойових діях, тощо) та факт функціонування органів спеціалізованої військової прокуратури в Україні [3, с. 153]. Водночас фахівці та аналітики вирізняють можливі варіанти імплементації військових судів в існуючу систему судоустрою України або як спеціалізованих судів, або ж як різновид судів загальної юрисдикції, оскільки відмінність останніх полягає лише в тому, що вони розглядають справи зі спеціальним суб'єктом і в територіальному аспекті прив'язані до військових гарнізонів [1, с. 100].

Прийняття військового законодавства, необхідність забезпечення правосуддя під час проведення військових дій, які в умовах воєнного стану особливо пов'язані з обмеженнями та порушеннями прав і свобод людини і громадянина, зростання кількості правопорушень, що скоюються військовослужбовцями та військових злочинів мають свої особливості і потребують специфічних знань для їх об'єктивного розгляду. Тому варто звернути увагу на особливості статусу військових суддів, який зокрема полягає у додаткових вимогах до професійно-кваліфікаційного рівня, а саме можливим перебуванням на військовій службі під час здійснення ними правосуддя, з дотриманням незалежності від військового командування. Також в окремих випадках може виникати потреба організації їх роботи за місцем знаходження військових формувань, а також із необхідністю оформлення допуску на режимні об'єкти та до роботи з таємною інформацією. Тому однією з причин для створення військових судів є забезпечення професійного і об'єктивного правосуддя для військовослужбовців. Військовослужбовці з числа суддів та правників – це потенційні судді військових судів, особи, що володіють такими знаннями і можуть об'єктивно, професійно і оперативно здійснювати правосуддя у специфічних справах. Згідно з офіційними даними Ради суддів України зросла кількість суддів, які вступили до лав ЗСУ як з 2014 року, так і 2022 року, зокрема у 2023 році підтверджено, що у ЗСУ служить 54 суддів та 353 працівників апаратів судів, територіальних управлінь Державної судової адміністрації та державних підприємств, що належать до сфери Державної судової адміністрації України.[7] Отож, вони можуть бути професійними військовими суддями з числа військовослужбовців як безпосередні учасники буремних років лихоліття російської війни на нашій землі.

Також заслуговує на увагу думка Голови Верховного Суду Станіслава Кравченко «Свій судить своїх», який зазначив, що хоч і не так багато та є судді, які ще працювали у військових судах, також є судді, які мають офіцерські звання, і є судді, які воювали і мобілізовані. Водночас Голова Верховного Суду підкреслює на важливості проведення навчання за спеціалізацією, тому при введенні військової спеціалізації добирали б суддів, які вже мають досвід, вони б навчали інших суддів, і таким чином система впоралася б із розглядом проваджень щодо військових злочинів [17].

Отже, проаналізовані вище чинники свідчать про наявність специфічних військових правовідносин, спеціального військового законодавства, спеціального суб'єкта цих відносин, що водночас створює формальні передумови та правові підстави введення військових судів в систему судоустрою країни. Та слід враховувати, що організаційні основи системи судоустрою визначаються Основним Законом і будуються за принципами територіальності,

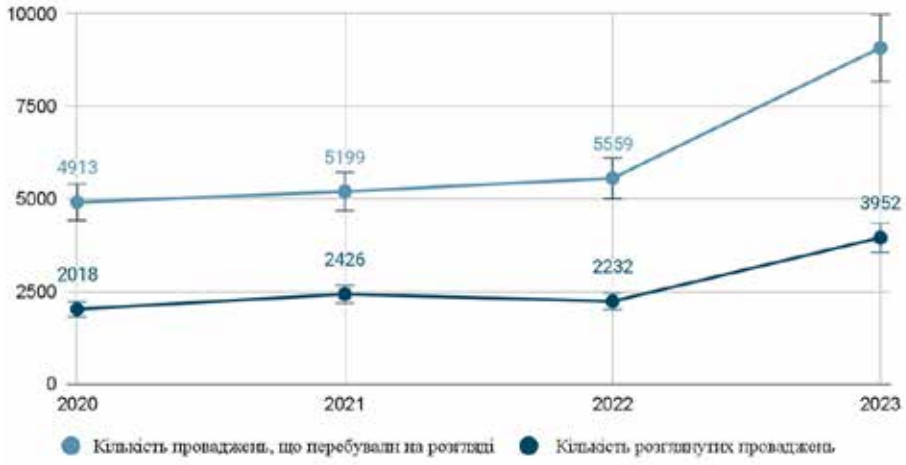

Діаграма 1. Кількість кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби (військових кримінальних правопорушень) у 2020–2023 рр.

спеціалізації та інстанційності (ч. 1 ст. 17 Закону України «Про судоустрій та статус суддів»). Так, на виконання принципу територіальності слід враховувати особливості дислокації військ, будову Збройних Сил України. Згідно з попередньою практикою вона забезпечувалась функціонуванням місцевих військових судів гарнізонів. Принцип спеціалізації може бути реалізований через визначення юрисдикції військових судів, зокрема в системі загальних місцевих судів, військові суди розглядають справи у рамках справ судів загальної юрисдикції, пов'язані з відносинами суб'єктів військової служби. Принцип інстанційності може бути реалізований з урахуванням специфіки окремих категорій справ військової юрисдикції.

З огляду на конституційні положення, а саме приписи статті 125 Конституції України, спеціальні військові суди можуть утворюватися в силу принципу спеціалізації, адже судоустрій в Україні будується за принципами територіальності та спеціалізації і визначається законом (ч. 1 ст. 125 Конституції України), також відповідно до закону можуть діяти вищі спеціалізовані суди (ч. 4 ст. 125 Конституції України). Без сумніву заслуговує на підтримку думка Голови Верховного Суду Станіслава Кравченка щодо дискусії про процедуру введення військових судів. Станіслав Кравченко зазначає, що «якщо буквально читати норму статті, то не можна, а є тільки два виходи: або міняти ст. 125 Конституції, що в умовах воєнного стану неможливо, або організовувати діяльність військових судів через систему вищих спеціалізованих судів» [17].

На нашу думку відновлення військових судів матиме чимало переваг в аспекті забезпечення доступу особи до правосуддя в умовах воєнного стану, зокрема в частині покращення доступу до правосуддя військовослужбовців, забезпечення професійного фахового судового розгляду справ про військові злочини та інші правопорушення, вчинені військовослужбовцями; зменшення навантаження на суди загальної юрисдикції, які не спроможні своєчасно і якісно здійснювати правосуддя у військовій сфері; підвищення боєздатності військових сил чи бойового духу особового складу. Відновлення в системі судоустрою України військових судів повністю відповідає вимогам статті 125 Конституції та статей 3, 17 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо побудови системи судів загальної юрисдикції за принципами територіальності, спеціалізації та організаційної єдності.

Водночас, зважаючи на те навантаження, яке покладаються сьогодні на Вищу раду правосуддя, Вищу кваліфікаційну комісію суддів України, інтенсифікацію судової реформи, завершення добору суддів у суди загальної юрисдикції, проведення конкурсів суддів в апеляційні суди, Вищий антикорупційний суд, вбачаємо найбільш оптимальним варіантом вирішення окресленої проблеми – введення спеціалізації для суддів з визначенням кваліфікаційних характеристик як в судах загальної юрисдикції, так і в апеляційних судах та Верховному Суді. Крім того, в умовах війни є нагальними першочергове фінансування збройних сил країни, та пріоритетним посилення обороноздатності та безпеки країни, тому для держави створення військових судів інституційно буде невиправданим тягарем, оскільки також потребуватиме достатнього часу та ресурсів, які мають бути спрямовані на потреби війни.

Тому першочерговим етапом інституційного процесу відновлення військових судів потрібно визначити введення спеціалізації суддів із здійснення кримінального провадження щодо військових злочинів та розгляду справ про адміністративні правопорушення у військових правовідносинах, з подальшим формуванням у перспективі інституту військового суду. Нормативні умови правового регулювання спеціалізації судів та суддів визначені у статті 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Так, положення ч. 2 ст. 18 визначає, що у випадках, визначених законом, а також за рішенням зборів суддів відповідного суду може запроваджуватися спеціалізація суддів з розгляду конкретних категорій справ. За аналогією із спеціалізацією суддів, які уповноважені здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, можливим первинним етапом забезпечення військового правосуддя може стати внесення змін до положень статті 18 згаданого Закону, які б передбачили правові підстави військової спеціалізації суддів для розгляду військових справ. Спеціалізація таких суддів повинна визначатись з урахуванням наявності у суддів вищої юридичної освіти, стажу роботи у галузі права та/або досвіду військової служби (або проходження навчання на військовій кафедрі закладу вищої освіти), можливості проходження спеціальної підготовки, організацію якої варто покласти на Національну школу суддів України спільно з військовими закладами вищої освіти на основі спеціально розробленої програми військово-юридичної підготовки. Такі судді могли б розглядати справи про кримінальні правопорушення, вчинені військовослужбовцями, військовозобов'язаними і резервістами (під час проходження ними зборів), а також працівниками військових формувань, якщо кримінальні правопорушення вчинені ними в розташуванні військової частини, установи, на підприємстві чи військовому об'єкті або у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків незалежно від місця вчинення кримінального правопорушення; адміністративні правопорушення, вчинені військовослужбовцями, військовозобов'язаними і резервістами (під час проходження ними зборів); адміністративні справи, в яких стороною є військовослужбовець або орган військового управління.

Зважаючи на вищезазначене варто підсумувати, що стислий виклад генези військового судочинства на теренах України свідчить про те, що елементи військового судочинства у нашій країні мають давню історію від древніх часів до сьогодні, та в залежності від розвитку державності військове правосуддя мало різні формати. Адже система військових судів існувала на території України за часів Запорізької Січі, перебування українських територій у складі Російської та Австро-Угорської імперій, у часи відродження української державності на початку XX століття, у період СРСР, та після проголошення незалежності України. Однак можна прослідкувати тенденцію, що виокремлення військового судочинства у формат окремого інституту військового суду або трибуналу відбувалось синхронно з посиленням і розвитком української державності, водночас послаблення її міцності, втрата державності та спроможності військових формувань циклічно породжувало потребу відновлення військового правосуддя, що можна спостерігати і сьогодні.

Питання відновлення військових судів актуалізувалось в контексті реформи органів військової юстиції, в тому числі створення військових органів правопорядку, військових прокуратур, що створило в комплексі підстави для виокремлення спеціалізації правоохоронної функції у військових формуваннях, захисту та представництва прав та законних інтересів військових та правосуддя щодо військовослужбовців.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бобров Ю.О. Актуальність створення військових судів в Україні: огляд результатів дослідження. Публічне право. 2019. Т. 3. С. 99–105.

2. Бобров Ю. О. Зарубіжний досвід побудови і діяльності військових судів: можливості та перспективи його впровадження в Україні. *Публічне право № 2 (30).* 2017. С. 154–160.

3. Боровик А. В. Адміністративно-правові засади розвитку системи правосуддя з урахуванням найкращих міжнародних стандартів та практик: монографія. А. В. Боровик, П. І. Мандзик. Одеса: Видавництво «Юридика». 2023. С. 153–154.

4. Військова юстиція в Україні. Зелена книга. Парламентський центр та Лабораторія законодавчих ініціатив. 2024. 76 с. URL: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2024/06/lab-green-book.pdf (дата звернення: 20.06.2024)

5. Військові, судді та науковці долучилися до дискусії «Відродження військової юстиції в Україні». Асоціація правників України, 27.09.2023. URL: https://uba.ua/ukr/news/ vjjskov-sudd-ta-naukovc-doluchilisja-do-diskusi-vdrodzhennja-vjjskovoi-justici-v-ukrain (дата звернення: 20.06.2024)

6. Військові суди – органи правосуддя у Збройних Силах України. За загальною редакцією В.В. Денисенка. Київ. Реферат. 2002. 128 с.

7. Голова РСУ – про роботу судів під час війни, конкурс до ВККС, справи щодо воєнних злочинів та суддів на фронті. URL: https://rsu.gov.ua/ua/news/golova-radi-suddiv-ukraini-pro-robotu-sudiv-pid-cas-vijni-konkurs-do-vkks-spravi-sodo-voennih-zlociniv-ta-suddiv-na-fronti (дата звернення: 20.06.2024)

8. Крип'якевич І., Гнатевич Б. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). Видання 4-те. Львів. 1992. 702 с.

9. Лапкін А.В. Створення військових судів як фактор забезпечення доступу особи до правосуддя в умовах проведення операції об'єднаних сил. Доступ до правосуддя у контексті судової реформи: матер. Загальнонац. юрид. форуму (м. Сєвєродонецьк, 25 травня 2018 року). Київ. Ваіте, 2018. С. 92–96.

10. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2023, № 56, ст.165. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2839-20#Text (дата звернення: 20.06.2024)

11. Про результати проведення круглого столу на тему: «Військове правосуддя в Україні: актуальні проблеми організації та здійснення».URL: https://komnbor.rada.gov.ua/print/72843.html (дата звернення: 20.06.2024)

12. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо утворення військових судів та окремих організаційних питань). URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/ webproc4_1?pf3511=54668 (дата звернення: 20.06.2024)

13. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо військових судів. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64070 (дата звернення: 20.06.2024)

14. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо утворення військових судів. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64138 (дата звернення: 20.06.2024)

15. Проект Закону про організаційно-правові основи побудови та функціонування Військової юстиції України № 10042 від 13.09.2023. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42777 (дата звернення: 20.06.2024)

16. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження спеціалізації суддів з розгляду військових кримінальних правопорушень, кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. URL: https://itd.rada.gov. ua/billInfo/Bills/Card/43315 (дата звернення: 20.06.2024)

17. Свій судить своїх. Чи потрібні Україні спеціальні військові суди. Голова Верховного Суду Станіслав Кравченко. URL: https://news.telegraf.com.ua/ukr/ukraina/2024-05-24/5853679-sviy-sudit-svoikh-chi-potribni-ukraini-spetsialni-viyskovi-sudi (дата звернення: 20.06.2024)

18. Система військової юстиції у забезпеченні національної безпеки України: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. Упорядники: Пилипчук В. Г., Коваль В. П., Богуцький П. П., Беланюк М. В., Дорогих С. О., Доронін І. М., Радзієвська О. Г. Київ. Видавничий дім «АртЕк». 2019. 358 с.

19. Хотинська-Нор О., Денисюк Р. Спеціалізація адвокатів України в умовах війни: стан і перспективи розвитку. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки.* 5 (124)/2022. С. 97–101.

20. № 1-к Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2021 рік. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1k_2021_02.xlsx (дата звернення: 20.06.2024). (дата звернення: 20.06.2024)

21. № 1-к Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2020 рік. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1k_2020.xlsx (дата звернення: 20.06.2024). (дата звернення: 20.06.2024)

22. № 1-к Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2022 рік. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1-k%20_%204-%202022.xls (дата звернення: 20.06.2024).

23. № 1-к Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2023 рік. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1-k_4_2023_2.xls (дата звернення: 20.06.2024).

24. № 2-к Звіт судів апеляційної інстанції про розгляд апеляційних скарг у порядку кримінального провадження за 2023 рік. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2023 (дата звернення: 20.06.2024).

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/118

ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ ПРИ ПРИМУСОВОМУ НАДАННІ ПСИХІАТРИЧНОЇ ДОПОМОГИ

FEATURES OF JUDICIAL PROTECTION OF THE LEGAL INTERESTS OF NATURAL PERSONS IN THE FORCED PROVISION OF PSYCHIATRIC AID

Богданець А.В., к.ю.н., доцент,
в.о. завідувача кафедри приватного права,
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана
ORCID ID: 0000-0001-8025-1915

В даній статті проаналізовано зміст понять «особисті немайнові права», «право на медичну допомогу», «психіатрична допомога», «законний інтерес», «судовий захист».

У статті розкривається правова природа справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку в порядку цивільного судочинства.

Проаналізовано чинні норми законодавства, якими регулюється порядок проведення психіатричного огляду, надання амбулаторної психіатричної допомоги та госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги у разі, якщо особа не дає на це своєї усвідомленої згоди.

Зазначено, що надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку здійснюється у відповідності до положень Цивільного процесуального кодексу України та з дотриманням Закону України «Про психіатричну допомогу».

Однією з основних засад у сфері надання психіатричної допомоги та дотримання прав психічно хворих осіб, встановлених Принципом 11 Резолюції 46/119 Генеральної Асамблеї ООН «Принципи захисту психічно хворих осіб та покращення психіатричної допомоги» від 17 грудня 1991 року, статтею 11 Закону України «Про психіатричну допомогу», є отримання згоди особи на психіатричний огляд, надання амбулаторної психіатричної допомоги, госпіталізацію до закладу з надання психіатричної допомоги.

Акцентовано увагу на тому, що питання забезпечення захисту прав, свобод та законних інтересів громадян, зокрема в умовах воєнного стану набуло значної актуальності та значущості. В нормах чинного законодавства закріплені випадки, за яких обмежується особиста свобода. Зокрема ці випадки мають безпосереднє відношення до примусового надання медичної допомоги особам, які страждають на психічні розклади, у зв'язку з чим становлять небезпеку не тільки для себе, але й для оточуючих.

Під час практичної реалізації права на надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, виникає низка проблемних питань, що стосуються суб'єктного складу осіб, які мають право звернутися до суду із заявами про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, особливостей судового доказування по справам про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, судового розгляду і судового рішення у справах про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку тощо.

Ключові слова: цивільне судочинство, цивільні справи, фізична особа, особисті немайнові права, законні інтереси, судовий захист, окреме провадження, право на медичну допомогу, психіатрична допомога, психіатричний огляд, амбулаторна психіатрична допомога, стаціонарна психіатрична допомога, заклад з надання психіатричної допомоги, надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку.

This article analyzes the content of the concepts «personal non-property rights», «right to medical care», «psychiatric care», «legitimate interest», «judicial protection».

The article discloses the legal nature of cases on providing a person with compulsory psychiatric care in civil proceedings.

The current legal norms, which regulate the procedure for conducting a psychiatric examination, providing outpatient psychiatric care, and hospitalization to a psychiatric care facility in the event that a person does not give their informed consent, have been analyzed.

It is noted that the compulsory provision of psychiatric care to a person is carried out in accordance with the provisions of the Civil Procedure Code of Ukraine and in compliance with the Law of Ukraine «On Psychiatric Care».

One of the main principles in the field of providing psychiatric care and observing the rights of mentally ill persons, established by Principle 11 of Resolution 46/119 of the UN General Assembly «Principles of protection of mentally ill persons and improvement of psychiatric care» of December 17, 1991, Article 11 of the Law of Ukraine «On Psychiatric assistance», is obtaining a person's consent for a psychiatric examination, provision of outpatient psychiatric care, hospitalization in a psychiatric care facility.

Attention is focused on the fact that the issue of ensuring the protection of rights, freedoms and legitimate interests of citizens, in particular in the conditions of martial law, has gained considerable relevance and significance. The cases in which personal freedom is limited are fixed in the norms of the current legislation. In particular, these cases are directly related to the forced provision of medical care to persons suffering from mental breakdowns, in connection with which they pose a danger not only to themselves, but also to others.

During the practical implementation of the right to compulsory psychiatric care, a number of problematic issues arise concerning the subject composition of persons who have the right to apply to the court for the provision of compulsory psychiatric care to a person, the peculiarities of court evidence in cases of provision compulsory psychiatric care, court proceedings and court decisions in cases of compulsory psychiatric care, etc.

Key words: civil justice, civil cases, natural person, personal non-property rights, legal interests, legal protection, separate proceedings, right to medical care, psychiatric care, psychiatric examination, outpatient psychiatric care, inpatient psychiatric care, psychiatric care facility, compulsory provision of psychiatric care to a person.

Постановка проблеми. Питання забезпечення захисту прав, свобод та законних інтересів громадян, зокрема в умовах воєнного стану набуло значної актуальності та значущості. Згідно Основного закону держави обмеження свободи та особистої недоторканності можливе за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. Під час практичної реалізації права на медичну допомогу, зокрема одного з його складових – надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, виникає низка проблемних питань, що стосуються суб'єктного складу осіб, які мають право звернутися до суду із заявами про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, особливостей судового доказування по справам про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, судового розгляду і судового рішення у справах про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку тощо.

Поряд з наданням фізичній особі медичної допомоги, до неї застосовуються заходи примусу, основною метою яких є попередження вчинення особами, які страждають

на розлади психічного здоров'я дій, небезпечних для суспільства, а також попередження настання шкоди здоров'ю самої особи у зв'язку з погіршенням її психічного стану. Американський вчений А. Брукс вважає, що критеріями небезпечної поведінки особи є розмір, значущим завданої шкоди; вірогідність завдання шкоди; частота завдання шкоди; близькість, безпосередність завдання шкоди [10]. В контексті реформування чинного законодавства з метою підвищення його ефективності, актуальним залишається питання судового захисту законних інтересів фізичних осіб при примусовому наданні психіатричної допомоги.

Метою статті є розкриття особливостей судового захисту інтересів фізичних осіб при примусовому наданні психіатричної допомоги.

Стан дослідження. Питання особливостей судового захисту інтересів фізичних осіб при примусовому наданні психіатричної допомоги були предметом наукових досліджень: О. Аврамова, А. Грабовська, К. Куцик, І. Сказко, О. Погребняк та ін.

Виклад основного матеріалу. Згідно ст. 29 Конституції України, кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність [1]. Проте варто звернути увагу на те, що в нормах чинного законодавства закріплені випадки, за яких обмежується особиста свобода. Зокрема ці випадки мають безпосереднє відношення до примусового надання медичної допомоги особам, які страждають на психічні розклади, у зв'язку з чим становлять небезпеку не тільки для себе, але й для оточуючих.

Відповідно до положень ст. 284 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), фізична особа має право на надання їй медичної допомоги. У невідкладних випадках, за наявності реальної загрози життю фізичної особи, медична допомога надається без згоди фізичної особи або її батьків (усиновлювачів), опікуна, піклувальника. Надання фізичній особі психіатричної допомоги здійснюється відповідно до закону [2]. Проаналізувавши зазначену вище норму, можна дійти висновку, що право на медичну допомогу випливає з особистого немайнового права – права на життя, закріпленого Основним законом держави та ЦК України.

Законодавчим актом спеціальної дії сфері надання психіатричної допомоги є Закон України «Про психіатричну допомогу», який визначає правові та організаційні засади забезпечення громадян психіатричною допомогою виходячи із пріоритету прав і свобод людини і громадянина, встановлює обов'язки органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з організації надання психіатричної допомоги та правового і соціального захисту, навчання осіб, які страждають на психічні розлади, регламентує права та обов'язки фахівців, інших працівників, які беруть участь у наданні психіатричної допомоги, здійсненні соціального захисту та навчання осіб, які страждають на психічні розлади [4].

Згідно ст. 1 Закону України «Про психіатричну допомогу», психіатрична допомога – комплекс спеціальних заходів, спрямованих на обстеження стану психічного здоров'я осіб на підставах та в порядку, передбачених Законом України «Про психіатричну допомогу» та іншими законами України, профілактику, діагностику психічних розладів, лікування, нагляд, догляд, медичну та психологічну реабілітацію осіб, які страждають на психічні розлади, у тому числі внаслідок вживання психоактивних речовин [4].

Законом України «Про психіатричну допомогу» визначено такі види психіатричної допомоги як: по-перше, психіатричний огляд, який проводиться з метою з'ясування: наявності чи відсутності в особи психічного розладу, потреби в наданні їй психіатричної допомоги, а також для вирішення питання про вид такої допомоги та порядок її надання; по-друге, амбулаторна психіатрична допомога, яка включає в себе обстеження стану психічного здоров'я осіб на підставах та в порядку, передбачених Законом України «Про психіатричну допомогу» та іншими законами, профілактику, діагностику психічних розладів, лікування, нагляд, догляд, медико-соціальну реабілітацію осіб, які страждають на психічні розлади, в амбулаторних умовах; по-третє, стаціонарна психіатрична допомога, яка включає в себе обстеження стану психічного здоров'я осіб на підставах та в порядку, передбачених Законом України «Про психіатричну допомогу» та іншими законами, діагностику психічних розладів, лікування, нагляд, догляд, медико-соціальну реабілітацію осіб, які страждають на психічні розлади, і надається в стаціонарних умовах понад 24 години підряд [4]. Слід акцентувати увагу на тому, що всі вище зазначені види психіатричної допомоги застосовуються в примусовому порядку по відношенню до фізичної особи обов'язково на підставі відповідного судового рішення.

Варто звернути увагу на те, що справи про надання медичної допомоги в примусовому порядку належать до окремого провадження цивільного судочинства, на підставі того факту, що в них відсутній спір про право. Суб'єкти зазначених правовідносин рівні між собою, законні інтереси виступають об'єктом судового захисту. Крім того, особливістю є те, що охоронювані законні інтереси не опосередковуються суб'єктивним правом.

Окреме провадження – це вид непозовного цивільного судочинства, в порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав, свобод та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав (ч. 1 ст. 293 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України)). Відповідно до п. 9 ч. 2 ст. 293 ЦПК України, суд розглядає в порядку окремого провадження справи про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку [3].

В порядку окремого провадження суд розглядає такі справи про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку: 1) про проведення психіатричного огляду особи в примусовому порядку; 2) про надання особі амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку; 3) про продовження надання особі амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку; 4) про припинення надання особі амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку; 5) про госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку; 6) про продовження госпіталізації особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку; 7) про припинення госпіталізації особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку.

На переконання Грабовської О. О., мета вирішення судом справ про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку є комплексною: вирішити питання про обґрунтованість надання певного виду психіатричної допомоги закладом з надання психіатричної допомоги особі, щодо якої судом вирішується питання про надання їй такого роду допомоги, а також убезпечення її самої та суспільства від можливих негативних наслідків, пов'язаних із психічним захворюванням [6, с. 47].

В п. 6 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду» № 5 від 12.06.2009 вказується, що в у справах окремого провадження судом здійснюються певні підготовчі дії [5]. Проте варто зазначити, що у справах про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку попереднє судове засідання не проводиться та не здійснюються певні підготовчі дії.

Визначення кола осіб, які мають право звернутися до суду із заявою про надання психіатричної допомоги

в примусовому порядку є надзвичайно важливим перш за все з огляду на специфіку справ про надання вище зазначеного виду примусової допомоги. Справи окремого провадження суд розглядає за участю заявника і заінтересованих осіб (ч. 4 ст. 294 ЦПК України). Відповідно до норм чинного національного законодавства заявником у справах про проведення психіатричного огляду особи у примусовому порядку, про надання особі амбулаторної психіатричної допомоги та її продовження в примусовому порядку є лікар-психіатр. У справах про госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги та про продовження такої госпіталізації заявником може бути представник закладу з надання психіатричної допомоги.

Згідно ст. 11 Закону України «Про психіатричну допомогу» із заявою до лікаря-психіатра можуть звернутися родичі особи, яка підлягає психіатричному огляду, лікар, який має будь-яку медичну спеціальність, інші особи [4].

Оскільки в справах окремого провадження відсутній спір про право суб'єктивне, у цих справах немає сторін з протилежними юридичними інтересами як суб'єктів матеріально-правових відносин – позивача та відповідача [9].

Погоджуючись з позицією науковців О. С. Погребняк, С. Я. Фурси, М. М. Ясинка, актуальним та нагальним є запозичення світового досвіду щодо визначення кола осіб-заявників у справах про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку. Першочергово це мають бути родичі та законні представники фізичної особи, яка страждає на розлади психічного здоров'я, органи соціального захисту населення.

Згідно ст. 339 ЦПК України, за умов, визначених Законом України «Про психіатричну допомогу», заява лікаря-психіатра про проведення психіатричного огляду особи у примусовому порядку, про надання особі амбулаторної психіатричної допомоги та її продовження в примусовому порядку подається до суду за місцем проживання особи, а заява представника закладу з надання психіатричної допомоги про госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги у примусовому порядку та заява про продовження такої госпіталізації подаються до суду за місцезнаходженням зазначеного закладу [3].

Заява лікаря-психіатра про проведення психіатричного огляду особи у примусовому порядку повинна бути обґрунтована, тобто на момент звернення до суду лікар-психіатр повинен встановити психічний стан особи. Як варіант, це можливо шляхом ознайомлення із медичною документацією особи, що свідчить про наявність в неї певного психічного розладу [7, с. 92].

При вирішенні справи про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, суд повинен правильно визначити предмет доказування. О. С. Погребняк вказує на те, що загальний предмет доказування у справах про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку включає в себе такі елементи: медичний критерій (наявність тяжкого психічного розладу), юридичний критерій (одна з підстав для надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, передбачена статтями 12–15 Закону України «Про психіатричну допомогу»), причинний зв'язок між наявною хворобою та відповідною поведінкою особи [8, с. 4].

Питання наявності або ж відсутності фактів при розгляді справ про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку вирішуються шляхом, по-перше, встановлення відповідними доказами; по-друге, правилами належності доказів; по-третє, допустимості засобів доказування.

З-поміж окремих засобів доказування, якими безпосередньо користується суд під час встановлення обставин у справі, законодавець виділяє пояснення сторін. Варто відмітити, що у справах окремого провадження беруть участь крім заявника ще й заінтересовані особи з відповідним статусом, пояснення яких має важливе значення, тому що допомагає встановленню потрібних фактичних даних. Проте такі пояснення мають оцінюватися сукупно з іншими доказами, оскільки вони не є достатніми.

Згідно ч. 2 ст. 241 ЦПК України, справа за заявою про надання психіатричної допомоги у примусовому порядку, про припинення надання амбулаторної психіатричної допомоги або про госпіталізацію у примусовому порядку розглядається за присутності особи, стосовно якої вирішується питання про надання їй психіатричної допомоги у примусовому порядку, з обов'язковою участю прокурора, лікаря-психіатра, представника закладу з надання психіатричної допомоги, який подав заяву, адвоката чи законного представника особи, стосовно якої розглядається питання, пов'язане з наданням психіатричної допомоги [3].

Наступним засобом доказування у справа про примусове надання психіатричної допомоги є показання свідків. Слід звернути увагу на те, що під час розгляду зазначеної вище категорії справ може бути виявлено протилежність позицій заявника та заінтересованої особи і в такому разі об'єктивність щодо питання, яке стосується підстав надання психіатричної допомоги в примусовому порядку може внести саме свідок.

Окремим засобом доказування у досліджуваній категорії справ є письмові докази, до яких відносяться: по-перше, акт психіатричного огляду фізичної особи, в якому зазначаються дані про психічний стан такої особи; по-друге, висновок лікаря-психіатра, який фіксує обґрунтування необхідності надання фізичній особі психіатричної допомоги; по-третє, інші медичні документи (наприклад, медична картка, виписки з історії хвороби особи, довідка про перебування особи на обліку в лікаря-психіатра тощо); по-четверте, документи органів державної влади (наприклад, органів внутрішніх справ); по-п'яте, документація, яка свідчить про небезпечну поведінку особи, яка страждає на розлади психічного здоров'я; по-шосте, документи, які підтверджують розмір шкоди, завданої особою, яка страждає на розлади психічного здоров'я.

Важливим засобом доказування у досліджуваній категорії справ вважається висновок експертизи, проведення якої відбувається за клопотанням однієї зі сторін з метою визначення психічного стану особи.

Згідно ч. 3 ст. 341 ЦПК України, з урахуванням стану здоров'я особи, стосовно якої вирішується питання про надання їй психіатричної допомоги у примусовому порядку, її участь у розгляді справи може відбуватися у режимі відеоконференції з закладу з надання психіатричної допомоги, в якому перебуває така особа, про що суд зазначає в ухвалі про відкриття провадження у справі [3].

Відповідно до положень ст. 342 ЦПК України, залежно від встановлених обставин суд ухвалює рішення про задоволення заяви або про відмову в її задоволенні, яке підлягає негайному виконанню. Оскарження рішення не зупиняє його виконання. Рішення про задоволення заяви лікаря-психіатра, представника закладу з надання психіатричної допомоги є підставою для надання відповідної психіатричної допомоги у примусовому порядку. Рішення про відмову в задоволенні заяви про продовження строку надання амбулаторної психіатричної допомоги, продовження госпіталізації, а також рішення про задоволення заяви фізичної особи, її адвоката, законного представника є підставою для припинення надання зазначеної примусової психіатричної допомоги [3].

Якщо під час судового засідання особа заявляє про застосування до неї насильства під час примусової госпіталізації або, незалежно від наявності заяви особи, якщо її зовнішній вигляд, стан чи інші відомі судді обставини дають підстави для обґрунтованої підозри порушення вимог законодавства під час примусової госпіталізації,

суддя зобов'язаний забезпечити невідкладне проведення судово-медичного обстеження особи та надіслати відповідному органу досудового розслідування окрему ухвалу щодо необхідності проведення дослідження фактів застосування насильства та вжиття необхідних заходів для забезпечення безпеки особи згідно із законодавством [3].

Висновки. Таким чином, виходячи із зазначеного вище, можна зробити висновок про те, що на сьогодні, зокрема в умовах воєнного стану, все в більшої кількості населення України спостерігаються психічні розлади, які в свою чергу спричиняють економічні збитки суспільства у зв'язку з непрацездатністю, а також соціальною не адаптованістю осіб, які страждають розладами психічного здоров'я та їх родичами, крім того соціально небезпечними діями психічно хворих осіб, значним погіршенням якості життя таких осіб та їх родичів. Дослідивши чинне законодавство, яким регламентується порядок надання психіатричної допомоги фізичній особі в примусовому порядку, доцільним видається передбачення у нормах чинного законодавства ефективних механізмів дотримання конфіденційності та безпеки осіб з ознаками розладу психічного здоров'я. За відсутності будь-яких механізмів захисту, охоронювані законом інтереси особи будуть лише декларативними. У випадках посягання на законні інтереси особи, вони мають бути захищені, у зв'язку на державу покладається обов'язок забезпечення належної правової регламентації з метою визначення засобів реалізації вказаних законних інтересів, та закріплення дієвих способів їх захисту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України: Закон від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40-44. Ст. 356.

3. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41. Ст. 492.

4. Про психіатричну допомогу: Закон України від 22 лютого 2000 року № 1489-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 19. Ст. 143.

5. Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду: постанова Пленуму Верховного Суду України від 12 червня 2009 року № 5. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgibin/laws/main.cgi?nreg=v0005700-09.

6. Грабовська О. О. Диференціація цивільних справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2024. № 68. С. 44–51.

7. Куцик К. Деякі аспекти надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку за цивільним процесуальним законодавством України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 89–96.

8. Погребняк О. С. Судовий захист законних інтересів фізичних осіб при примусовому наданні медичної допомоги: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Харківський національний університет внутрішніх справ. Х.: б. в, 2011. 20 с.

9. Цивільний процес України: академічний курс / за ред. С. Я. Фурси. К.: КНТ, 2009. 848 с.

10. Brooks A. Notes on Defining the «Dangerousness» of the Mentally Ill. URL: http://www.ncjrs.gov/pdffiles1/Digitization/54292NCJRS.pdf.

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/119

ПОНЯТТЯ, ВИДИ ТА ЗНАЧЕННЯ ЦИФРОВИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

THE CONCEPT, TYPES AND SIGNIFICANCE OF DIGITAL HUMAN RIGHTS

Тверезовська К. С., аспірантка кафедри конституційного права України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті розглядається важливий аспект сучасного конституційного права, а саме цифрові права, які стають все більш актуальними в контексті розвитку цифрового суспільства. Актуальність дослідження обумовлена тим, що цифрові права відіграють важливу роль у забезпеченні громадянських свобод і демократії в цифровому суспільстві. Правильне визначення та захист цих прав стають ключовим завданням для правових систем у всьому світі. Правова система України не є виключенням.

У дослідженні аналізуються такі цифрові права: доступ до Інтернету, право на вираження поглядів онлайн, право на приватність і захист персональних даних, право на свободу та особисту безпеку онлайн, право на мирні зібрання, асоціації та/або використання електронних інструментів демократії, право на цифрове самовизначення або право на забуття.

Стаття розкриває сутність кожного цифрового права, наголошуючи на їх важливості для забезпечення свободи, приватності та безпеки громадян в онлайн-середовищі. Автори висвітлюють поняття та сутність цих прав, а також їх цінність для сучасного суспільства. У статті також розглядаються питання щодо конституційного захисту цих прав та їх вплив на розвиток демократії та свободи в цифровому просторі.

У статті доведено, що поява нових цифрових прав вимагає їх нормативного закріплення. Адже конституційні норми можуть бути прийняті до появи сучасних цифрових технологій, що може призвести до нездатності конституційних норм враховувати нові аспекти цифрових прав. Іноді законодавство, яке регулює цифрові права, може суперечити конституційним нормам, які вимагають перегляду з метою узгодження. Збільшена кількість особистої інформації, яка обробляється в цифровому середовищі, може ставити під загрозу приватність громадян та порушувати конституційні права на захист особистої інформації.

Ця стаття допомагає краще розуміти сутність цифрових прав, їх значення та вплив на сучасне суспільство, а також важливість їх конституційного захисту. Робиться висновок, що цифрові права відіграють ключову роль у сучасному суспільстві цифрових технологій, де держава в смартфоні більше не є уявленням про майбутнє, а є частиною повсякденного життя.

Ключові слова: цифрові права, види цифрових прав, право на доступ до Інтернету, цифрове середовище, конституційне закріплення.

The article explores a crucial aspect of modern constitutional law, namely digital rights, which are becoming increasingly relevant in the context of the digital society's development. The significance of this research lies in the role these rights play in safeguarding civil liberties and democracy in the digital society. Accurately defining and protecting these rights is a fundamental task for legal systems worldwide, including Ukraine.

The article analyzes the following types of digital rights: access to the Internet, the right to express views online, the right to privacy and personal data protection, the right to freedom and personal security online, the right to peaceful assembly, association, and the use of electronic democracy tools, and the right to digital self- determination. The essence of each type of digital right is elucidated, emphasizing their importance in ensuring citizens' freedom, privacy, and security in the online environment. The authors provide insights into the concepts and essence of these rights and their significance in contemporary society. The article also addresses questions regarding the constitutional protection of these rights and their impact on the development of democracy and freedom in the digital space.

The article asserts that the emergence of new digital rights necessitates their legal recognition. Constitutional norms may have been enacted prior to the advent of modern digital technologies, which could render them inadequate to address the new aspects of digital rights. At times, legislation regulating digital rights may conflict with constitutional norms, which require review for reconciliation. The increased volume of personal information processed in the digital environment may jeopardize citizens' privacy and infringe upon constitutional rights to personal data protection.

This article helps to better understand the essence, significance, and constitutional protection of digital rights. It concludes that digital rights play a pivotal role in the contemporary digital technology-driven society, where the concept of the state in a smartphone is no longer a vision of the future but an integral part of everyday life.

Key words: digital rights, types of digital rights, right to internet access, digital environment, constitutional incorporation.

Вступ. У сучасному інформаційному суспільстві, що невпинно розвивається, цифрові технології займають центральне місце практично у всіх сферах життя. Вони розширюють обсяг можливостей для спілкування, інновацій, освіти та багатьох інших аспектів нашого існування.

Цифрові права – це «нові» права нашої правової системи, що визначають правила та обмеження, які стосуються використання цифрових технологій та обробки цифрової інформації. У статті будуть розглянуті різноманітні аспекти цих прав, включаючи право на конфіденційність даних, свободу слова в Інтернеті, право на доступ до інформації та інші.

Дослідження цифрових прав у конституційному праві є актуальним завданням, оскільки ці права відіграють важливу роль у забезпеченні громадянських свобод і демократії в цифрову епоху. Правильне визначення та захист цих прав стають ключовим завданням для правових систем у всьому світі.

Постановка завдання. Із сучасними цифровими можливостями виникає і ряд важливих питань, пов'язаних із захистом прав і свобод громадян у цифровому середовищі. Виходячи з цього контексту, стаття присвячена розгляду поняття, видів та значення цифрових прав у рамках конституційного права. У статті розглянуться основні аспекти цифрових прав, їх вплив на суспільство та можливість використання конституційного права для їх захисту.

Результати дослідження. Через неврегульованість законодавчих механізмів регламентації цифрових прав на міжнародному та національному рівнях виникають ситуації безпрецедентного втручання в особисте життя та порушення прав інтернет-користувачів. Цифрова олігархія є загрозою для держав і демократій, тому регулювання цифрових прав через призму належного функціонування соціальних медіа має здійснюватися за консенсусом влади, народу та правосуддя.

У 2023 році Європейським Союзом (далі – ЄС) була прийнята Декларація про цифрові права та принципи (European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade 2023/C 23/01) (далі – Декларація), яка підкреслює важливість розглядуваного нами питання щодо активного розвитку цифрових прав. Декларація була підписана президентами Європейської Комісії, Європей-

ського Парламенту та Ради ЄС, що відображає спільну політичну прихильність ЄС та його держав-членів щодо просування та впровадження нових прав та принципів у всіх сферах цифрового життя. Аналіз Декларації вкотре доводить, що стрімкий розвиток цифрових технологій потребує оперативного реагування у вигляді нормативних актів. У першу чергу, це впливає на формування єдиних підходів до регулювання цифрових прав. ЄС у питаннях, що стосуються цифрового середовища, ставить людину у центр, що ще раз підкреслює цінність верховенства права у діджиталізації суспільства. Розділ IV Декларації наголошує на тому, що кожна людина повинна мати доступ до надійного, різноманітного та багатомовного цифрового середовища. Доступ до різноманітного контенту сприяє плюралістичному публічному обговоренню та ефективній участі в демократії в недискримінаційний спосіб.

Тобто, політика ЄС щодо розвитку цифрових прав та принципів спрямована на забезпечення захисту всіх основних прав в Інтернеті, зокрема свободу вираження поглядів та інформації, включаючи свободу ЗМІ та плюралізм. ЄС зобов'язується продовжувати створювати цифрове середовище, де люди будуть захищені від дезінформації, маніпулювання та інших форм шкідливого контенту, включаючи переслідування та гендерне насильство.

Цифрові права є продовженням прав людини в епоху Інтернету. Розглянемо основні термінологічні підходи до тлумачення «цифрових прав». Цифрові права, які включають право на свободу вираження поглядів, конфіденційність та доступ до інформації, є тими ж основними правами людини, що й ті, якими користуються офлайн, але адаптовані до нової ери технологій. На думку Ю. С. Размєтаєвої, цифрові права людини охоплюють два розуміння: одне з них пов'язано з правами, що мають онлайн-складову, а інше розуміння включає в себе ті права, що виникають у цифрову епоху та починають займати однакову позицію поруч з іншими фундаментальними правами [1].

N. Reventlow стверджує, що цифрові права представляють собою права осіб, які надають можливість отримувати доступ, використовувати, створювати та публікувати цифровий контент на різних пристроях, таких як комп'ютери та мобільні телефони, у віртуальному просторі [2]. Цифрові права – це емерджентне та динамічне поле. Наша позиція полягає в тому, що концепція цифрових прав представляє собою розширення та актуалізацію класичних прав людини у відповідності до умов цифрової епохи. Ці права засновані на такому базовому документі, як Загальна декларація прав людини, в статті 19 якої зазначено, що «кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів» [3]. Хоча Загальна декларація була прийнята в 1948 р., задовго до появи мережі Інтернет, визнана нею свобода отримання і поширення інформації має ключове значення і для сучасності.

Цифрові права глибоко втілені в загальних принципах прав людини, таких як свобода висловлювання, приватність та свобода зібрань, але з появою цифрового середовища з'явилися виклики для забезпечення цих прав. Цифрові права націлені на вирішення унікальних проблем, пов'язаних із широким використанням цифрових технологій, включаючи питання, які стосуються онлайн-спостереження, конфіденційності даних та ролі технологічних компаній у підтримці або обмеженні прав людини. Отже, цифрові права можна розглядати як сучасне втілення загальних прав людини, спрямоване на адаптацію до складностей і можливостей цифрового світу.

Важливо підкреслити, що поява нових цифрових прав вимагає їхнього закріплення у законодавстві, оскільки існуючі конституційні норми можуть бути застарілими та не враховувати особливостей цифрової епохи. Збільшена кількість особистих даних, які обробляються в цифровому середовищі, може породжувати обурення громадян щодо порушень їхньої приватності та ставити під сумнів конституційні гарантії захисту особистих даних. Інтернет і цифрові платформи можуть бути використані для обмеження свободи вираження думок та обмеження доступу до інформації, що суперечить принципам конституційної свободи слова. Використання цифрових технологій може сприяти збільшенню можливостей для суспільного контролю над діяльністю влади та дотриманням конституційних стандартів.

Аналіз наукових джерел дозволив нам виділити шість основних цифрових прав: право на доступ до Інтернету, право на вираження поглядів онлайн, право на приватність і захист персональних даних, право на свободу та особисту безпеку онлайн, право на мирні зібрання, асоціації та/або використання електронних інструментів демократії, а також право на цифрове самовизначення (або право на забуття).

Перше із них – це доступ до Інтернету. Л. Тарасенко стверджує, що доступ до Інтернету має статус основного права, яке поширюється на всіх людей, незалежно від їхнього громадянства, і його гарантує як держава, так і міжнародна спільнота, включаючи як міжурядові, так і приватні організації. Рівень цього права визначається соціальним прогресом у різних історичних контекстах, а також доступністю економічних і технологічних ресурсів для користувачів Інтернету [4, с. 157]. Ця позиція отримала підтвердження в офіційних нормативних джерелах. Наприклад, Організація Об'єднаних Націй офіційно визнала право на доступ до Інтернету як невід'ємне право людини, як це зазначено в звіті ООН [5]. Через призму історичної ретроспективи право на доступ до Інтернету можна вважати основоположним у таксономії цифрових прав, а усі інші цифрові права, які будуть розглянуті нижче, є похідними від основоположного. Очевидним є той факт, що без права доступу до Інтернету не було б появи та розвитку інших цифрових прав.

Право на доступ до Інтернету не повинно обмежуватися лише декларативними науковими підходами до розуміння концепції цього цифрового права. Значну увагу необхідно приділити і законодавчим механізмам. Зарубіжні підходи врегулювання даного питання беруть свій початок ще з 2000-х років. До прикладу, в Естонії ще у 2000 році уряд надав підтримку доступу користувачів до електронних сервісів (так зване «електронне врядування»), а також запустив масштабну програму розширення доступу до Інтернету в сільській місцевості, стверджуючи, що це важливо для життя в 21 столітті. Греція у 2011 році доповнила Конституцію статтею 5А, в якій йдеться мова про те, що всі особи мають право брати участь в інформаційному суспільстві, а держава зобов'язана сприяти виробництву, обміну, поширенню та доступу до інформації, що передається в електронному вигляді [6], а у червні 2009 року Конституційна рада, вищий суд Франції, проголосила доступ до Інтернету основним правом людини [7].

На нашу думку право на доступ до Інтернету важливе через те, що Інтернет став невід'ємною частиною сучасного суспільства, де він використовується для здійснення багатьох повсякденних завдань, доступу до інформації, роботи, навчання, спілкування, а також вираження поглядів. Це право забезпечує свободу доступу до цифрового інформаційного простору та відкриває можливості для освіти, комунікації та розвитку.

Наступним важливим видом цифрових прав є право на вираження поглядів онлайн або право на свободу слова в Інтернеті *(Right to freedom of online speech)*. Це право стосується можливості вільно і відкрито висловлювати свої думки, досліджувати, отримувати та поширювати інформацію в Інтернеті. Для реалізації цього права необхідний

вільний доступ до Інтернету, який вимагає від держав прийняття ефективної політики забезпечення всім громадянам загального доступу до цифрового середовища. Інтернет став невід'ємною частиною реалізації багатьох прав людини, і тому гарантування доступу до нього повинно бути пріоритетом для всіх держав.

Посібник з прав людини для Інтернет-користувачів та пояснювальний меморандум (Рекомендація CM/Rec (2014)6 Комітету міністрів країнам-членам щодо посібника з прав людини для Інтернет-користувачів) затвердив, що громадяни мають право шукати, отримувати та поширювати інформацію та ідеї на їх особистий вибір без будь-якого втручання і незалежно від державних кордонів. Це означає, що особа можете вільно висловлюватися в Інтернеті та мати доступ до інформації, поглядів і висловлювань інших осіб. До них належать як політичні заяви, релігійні переконання, погляди і висловлювання, що сприймаються прихильно або вважаються необразливими, так і такі, що можуть завдавати образу, шокувати або виводити інших осіб зі стану рівноваги. Обмеження можуть накладатися на такі висловлювання, в яких містяться заклики до дискримінації, ненависті або насильства. Такі обмеження повинні бути правомірними, цілеспрямованими і запроваджуватися під контролем суду [8].

Важливим питанням в демократизації суспільства виступає ера цензури, яка розпочалась в соціальних мережах.

У 1996 році Конгресом США було ухвалено Закон про телекомунікації (Communications Decency Act). Метою цього законодавчого акту стало запобігання доступу неповнолітніх до непристойних онлайн-матеріалів. Для досягнення поставленої мети до Закону було додано Розділ 230. Основна частина розділу 230 складається всього з 26 слів: «Ані провайдер, ані користувач інтерактивного комп'ютерного сервісу не вважаються видавцем або носієм будь-якої інформації, наданої іншим провайдером інформаційного контенту».

Розділ 230 з'явився в результаті двох судових позовів проти перших інтернет-компаній задовго до появи соціальних мереж. В одному випадку суд постановив, що компанія Prodigy Services може бути притягнута до відповідальності за висловлювання, опубліковані на її сайті, оскільки вона намагалася модерувати контент [9]. В іншому випадку суд прийшов до висновку, що компанія CompuServe, яка проводила політику невтручання, є лише розповсюджувачем, а не видавцем і тому не несе відповідальності [10].

Блокування сторінок колишнього президента Сполучених Штатів Америки Дональда Дж. Трампа в соціальних мережах стало можливим саме завдяки Розділу 230 Закону про телекомунікації. Про це йдеться мова у справі № 21-cv-08378-JD «Trump v. Twitter». 8 січня 2021 року Twitter назавжди призупинив облікові записи Трампа «через ризик подальшого підбурювання до насильства» разом з обліковими записами інших користувачів [11]. Позивачі заявили про неконституційність Розділу 230 Закону про телекомунікації. Суд відхилив позов та зазначив, що Умови надання послуг (TOS) Twitter надавали модераторам даної соціальної мережі дозвіл діяти на власний розсуд щодо будь-якого облікового запису або його вмісту з будь-якої причини.

Отже, резюмуючи підсумки даної справи, суд зробив чітку демаркацію щодо прийнятності позовів за Першою поправкою до Конституції Сполучених Штатів Америки щодо дій приватних суб'єктів та дій держави. Однак це рішення дає таким платформам, як Twitter, значну свободу дії щодо їхніх Умов надання послуг без будь-якого мандату соціальної відповідальності та належної законної перевірки умов надання послуг, що може призвести до необґрунтованого придушення голосів, які не відповідають інтересам цих приватних організацій.

У січні 2023 року спеціальний прокурор США Джек Сміт отримав ордер на обшук записів про діяльність облікового запису Трампа в Twitter у зв'язку з федеральним переслідуванням передбачуваної ролі Трампа в нападі на Капітолій США 6 січня 2021 року. Оскільки Twitter не виконав ордер до кінцевого терміну, суддя оштрафував компанію на 350 000 доларів [12].

Отже, з одного боку спостерігається активний розвиток цифрових прав, а з іншого боку, неналежне або зовсім відсутнє законодавче регулювання функціонування механізмів доступу до цифрових прав породжує неоднозначні ситуації, які вирішуються у судовому порядку. Разом із тим, на сьогодні не існує точних відповідей, як саме має бути врегульовано свободу висловлення в Інтернеті.

На нашу думку, законодавство часто відстає від стрімкого розвитку технологій, тому «закони будуть писатися у судах».

Третє цифрове право – це право на приватність і захист персональних даних. Це право передбачає, що кожна особа має право на конфіденційність в Інтернеті та на захист своєї особистої інформації під час участі в онлайн-діяльності, такій як використання соціальних мереж. Інтернет змінив сприйняття конфіденційності, оскільки багато основних платформ вимагають обміну особистою інформацією, і практично неможливо залишити це анонімно [13, с. 1058].

Загалом право на приватне життя закріплене в статті 12 Загальної декларації прав людини, статті 17 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та статті 16 Конвенції про права дитини. Багато національних конституцій і правових документів також визнають право на приватне життя. Наприклад, в Україні це право закріплене в статті 6 Основного Закону [14].

У 2021 році Європейський суд з прав людини постановив у справі «Standard Verlagsgesellschaft mbH v. Austria», що рішення Верховного суду Австрії, яке вимагає від медіакомпанії розкривати особу зареєстрованих користувачів, які зробили коментарі на своєму сайті, було порушенням її свободи вираження поглядів, оскільки вона не врахувала політичний характер коментарів і не провела тест, що балансував конкуруючі інтереси [15]. Суд проаналізував концепцію анонімності в Інтернеті та погодився з урядом, що «Конвенція не передбачає абсолютного права на анонімність в Інтернеті». Тим не менш, було підкреслено, що анонімність важлива для вільного потоку ідей і що «анонімність вже давно є засобом уникнення репресій або небажаної уваги». Рішення розширює свободу вираження поглядів, одночасно захищаючи конфіденційність даних анонімних користувачів. Суд також наголосив на важливості проведення контекстного аналізу.

На нашу думку, важливо, щоб право на приватність в цифровому середовищі було визнане в окремому законодавчому акті України з декількох вагомих причин. Окреме законодавство щодо права на приватність в цифровому середовищі має важливе значення для захисту фундаментальних прав, адаптації до технологічних змін і забезпечення правової ясності та механізмів для реалізації правових норм. Це важлива складова цифрових прав, яка гарантує захист осіб від можливих порушень конфіденційності у світі, який дедалі більше зазнає глобальних змін.

Четверте цифрове право – це право на свободу та особисту безпеку в онлайн-середовищі. Потрібно відзначити, що існує важлива різниця між цифровою безпекою та кібербезпекою. Цифрова безпека стосується захисту нашої присутності в Інтернеті, тоді як кібербезпека охоплює більш широкий спектр, захищаючи цілі мережі, комп'ютерні системи, інші цифрові компоненти та інформацію, яка в них зберігається, від несанкціонованого доступу. Цифрова безпека, фактично, є підтипом кібербезпеки. Багато фахівців використовують ці два терміни

як синоніми, але насправді цифрова безпека забезпечує захист інформації, у той час як кібербезпека захищає інфраструктуру, системи, мережі та інформацію.

Забезпечення права на безпеку в цифровому середовищі передбачає не лише дотримання особистої кібергігієни, а також впровадження заходів для захисту від несанкціонованої діяльності, включаючи державні гарантії проти фізичних і психологічних травм, мови ненависті, нетерпимості, ворожнечі та дискримінації в онлайн-середовищі. Держава також повинна сприяти розвитку та використанню безпечних Інтернет-технологій.

Важливо наголосити на значущості права на свободу та особисту безпеку в онлайн-середовищі в умовах воєнного стану, адже воєнний стан може призвести до збільшення кількості кіберзагроз, оскільки ворог може використовувати цифрові технології для проведення кібератак. В умовах воєнного стану може посилитися поширення дезінформації та фейків в цифровому середовищі з метою впливу на суспільну думку і створення атмосфери паніки. Забезпечення права на безпеку включає в себе інформаційну безпеку та заходи для розпізнавання та відвернення дезінформації. Збільшене використання цифрових технологій може призвести до збільшення обсягу особистих даних, які підлягають обробці. В умовах воєнного стану важливо забезпечити захист особистих даних громадян від доступу третіх сторін та незаконного використання цих даних. Необхідно забезпечити, щоб заходи, спрямовані на забезпечення цифрової безпеки в умовах воєнного стану, не обмежували свободу слова та доступ до інформації вище міри, ніж це необхідно для захисту національної безпеки.

П'яте цифрове право, яке слід виокремити, – це право на мирні зібрання, асоціації та/або використання електронних інструментів демократії. Це право гарантує свободу створення асоціацій та використання різних сервісів, веб-сайтів або програм для створення, приєднання, об'єднання та участі в соціальних групах та організаціях. Таке фундаментальне право забезпечить захист їхньої свободи асоціацій, вираження думок і зібрань. Це дозволяє людям об'єднуватися, обмінюватися ідеями, захищати свої інтереси та брати участь в колективних заходах як у реальному, так і в цифровому світі. Це право має велике значення для функціонування демократичного суспільства та захисту прав людини, оскільки воно дозволяє людям виражати свою думку, об'єднуватися для спільних справ і брати участь в громадській діяльності без недоцільного втручання чи обмежень.

«Арабська весна», відома як «Twitter-революція», показала, що соціальні мережі є шляхом до демократії. Адже Facebook і Twitter відіграли значну роль в мобілізації громадян для виходу на демонстрації. З одного боку соціальні мережі виступають інструментом демократизації сучасного суспільства, а з іншого – були піддані дискредитації та стали сприйматися не як елемент демократії, а, навпаки, як сфера, де легко порушуються права. Мова йдеться про терористичну організацію «ІГІЛ», яка розміщувала в соціальних мережах відеопропаганду жорстокості та насильства. Основною проблемою реалізації права на мирні зібрання є пошук балансу між свободою слова і захистом від небажаного контенту в мережі Інтернет.

Шосте цифрове право – це право на цифрове самовизначення або право бути забутим (right to be forgotten), яке передбачає, що особи, як користувачі в мережі Інтернет, мають владу визначати обране ними ім'я чи іншу початкову інформацію, яку вони хочуть використовувати. Право бути забутим уперше було визначено Судом Справедливості Європейського Союзу у справі «Google Spain SL, Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos, Mario Costeja González» (2014 рік). Відповідно до підходів тлумачення цього цифрового права, право бути забутим означає, що особа має право подати до оператора пошукової системи мережі Інтернет або до вищого органу влади чи суду скаргу / позов про видалення або зміну посилань на певні інтернет-сторінки, які містяться в списку результатів пошуку, що з'являється після введення імені такої особи до пошукової строки.

Цифрова трансформація впливає на всі сфери соціального життя і створює проблеми для реалізації індивідуальної та колективної автономії [16]. Поширення пристроїв, датчиків і програм, що генерують дані, призвело до безпрецедентної кількості цифрових даних. Ми живемо в епоху даних, коли життя все більше вимірюється та перетворюється на інтелект для приватної чи суспільної користі. При відповідальному використанні, це відкриває нові можливості для суспільного блага. Потенціал правильного використання та ширшого доступу до даних може призвести до позитивних і часто революційних соціальних змін [17].

Ми переконанні, що право на цифрове самовизначення важливе з кількох причин. Наприклад, саме це право дає людям контроль над тим, якою інформацією вони діляться в онлайн-середовищі. Воно дозволяє користувачам визначати, яка інформація про них доступна для інших, допомагаючи уникнути надмірних коментарів, домагань та інших форм онлайн-насильства. Люди можуть обирати, як вони представляють себе в цифровому світі. Це може бути особиста або псевдонімна ідентичність, і право на цифрове самовизначення дозволяє це. Також це право допомагає контролювати, яку інформацію про себе залишити онлайн, а яку – ні.

Отже, право на цифрове самовизначення дозволяє людям бути більш свідомими та активними користувачами цифрового середовища і захищає їхні права та свободи в Інтернеті.

Висновки. Аналізуючи різні аспекти цифрових прав можна зробити висновок, що ці права відіграють ключову роль у сучасному суспільстві. Доступ до Інтернету став основою для здійснення багатьох інших цифрових прав, забезпечуючи громадянам можливість виражати свої погляди, об'єднуватися в онлайн-спільноти, захищати свою приватність та персональні дані, забезпечуючи особисту безпеку в цифровому просторі. Право на мирні зібрання та використання електронних інструментів демократії дозволяє громадянам впливати на прийняття важливих рішень та брати участь у політичному процесі. Право на цифрове самовизначення наголошує на важливості індивідуальної свободи та контролю над власними цифровими даними та ідентичністю. У цифрову епоху ці права стають невід'ємною частиною сучасного конституційного права, а їх захист та забезпечення є завданням держави та міжнародних організацій. Сприяючи розвитку цих цифрових прав, суспільство сприяє побудові більш вільного, демократичного та безпечного цифрового середовища для всіх громадян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Размєтаєва Ю.С. Цифрові права людини та проблеми екстериторіальності в їх захисті. Право та державне управління. 2020. № 4. С. 18–23.

2. Reventlow N. Digital rights are human rights. URL: https:// digitalfreedomfund.org/digital-rights-are-human-rights/ (date of appeal: 20.03.2024).

3. Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 20.03.2024).

4. Тарасенко Л. Право на доступ до інтернету. *Вісник* Львівського університету. Серія юридична. 2020. Випуск 71. С. 53–61.

5. ООН визнала доступ до Інтернету базовим правом людини. Українська правда. URL: https://life.pravda.com.ua/society/2011/06/8/80042/ (дата звернення 20.03.2024).
6. The Constitution of Greece. URL: https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/THE%20CONSTITUTION%20OF%20GREECE.pdf (date of appeal: 20.03.2024).
7. De Hert, P., Kloza, D., «Internet (access) as a new fundamental right. Inflating the current rights framework?», European Journal of Law and Technology, Vol. 3. №. 3, 2012.
8. Recommendation CM/Rec (2014) 6 of the Committee of Ministers to member States on a guide to human rights for Internet users – Explanatory Memorandum – K.: Інжиніринг, 2015. – 56 с.
9. Stratton Oakmont, Inc. v. Prodigy Services Co. URL: https://h2o.law.harvard.edu/cases/4540 (date of appeal: 20.03.2024).
10. Cubby, Inc. v. CompuServe Inc., 776 F. Supp. 135 (SDNY 1991). URL: https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/FSupp/776/135/2340509/ (date of appeal: 20.03.2024).
11. Trump v. Twitter. URL: https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/trump-v-twitter (date of appeal: 20.03.2024).
12. Special counsel obtained search warrant for Donald Trump's Twitter account https://www.politico.com/news/2023/08/09/special-counsel-obtained-search-warrant-for-donald-trumps-twitter-account-00110484 (date of appeal: 20.03.2024).
13. Marwick A. E., & Boyd D. Networked privacy: How teenagers negotiate context in social media. New Media & Society.2014. № 16 (7). P. 1051–1067. https://doi.org/10.1177/1461444814543995 (date of appeal: 20.03.2024).
14. Конституція України: станом на 1 січня. 2020 р. / *Верховна Рада України*. Харків: Право, 2020. 82 с.
15. Case of Standard Verlagsgesellschaft mbH v. AUSTRIA (No. 3). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-213914 (дата звернення 20.03.2024).
16. Digital self-determination – an alternative approach to data governance issues. Dig Watch. URL: https://dig.watch/event/2022-unctad-e-commerce- week/digital-self-determination-an-alternative-approach-to-data-governance-issues (date of appeal: 20.03.2024).
17. Verhulst S. Operationalizing digital self-determination. Data & Policy, 2023. № 5. URL: https doi:10.1017/dap.2023.11 (date of appeal: 20.03.2024).

УДК 343.131.7
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/120

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРЕЗУМПЦІЇ НЕВИНУВАТОСТІ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОВЕДЕНОСТІ ВИНИ

CORRELATION BETWEEN THE PRESUMPTION OF INNOCENCE AND THE PROVISION OF PROOF OF GUILT

Журавльов О.Г., аспірант кафедри кримінального процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена визначенню співвідношення між презумпцією невинуватості та забезпечення доведення вини. В статті автор критикує позицію, відповідно до якої забезпечення доведення вини розглядається як окрема засада кримінального процесу. Умовна засада забезпечення доведеності вини в першу чергу стосується доказів, які будуть використовуватися в кримінальному провадженні, порядку їх збирання та закріплення, їх достатності для забезпечення доведення всіх обставин, які входять до предмету доказування тощо. Зв'язок між забезпечення доведення вини та доказами є очевидний та вкрай сильний. Більше того, фактично дана (умовна) засада і є нормативною формою відображення теорії доказів в аспекті доведення вини особи перед судом.

В той же час зводити лише забезпечення доведення вини до доказів також неправильно, адже не можна забувати про вкрай важливий термін, який визначає сутність даної правової категорії – забезпечення. При забезпеченні доведення вини значення має не лише факт збирання належних, допустимих та достатніх доказів, а власне забезпечення такого збирання, тобто покладання відповідного обов'язку на уповноважених осіб. Власне такий обов'язок є ключовим для розуміння сутності даної правової категорії, адже він вказує не лише на специфічний вид діяльності, але і на особливості правовідносин, які виникають в процесі реалізації такої діяльності. Основна умова – винуватість має бути доведена уповноваженими на те суб'єктами, в якості ж додаткової умови вже можна вказати на те, що така винуватість має бути доведена за допомогою належних, допустимих і достовірних доказів. Тобто презумпція невинуватості в своєму визначенні містить положення, які напряму стосуються забезпечення доведеності вини, що може свідчити про те, що забезпечення доведення вини є складовою презумпції невинуватості.

Ключові слова: кримінальне провадження, засади кримінального процесу, принципи кримінального процесу, презумпція невинуватості, забезпечення доведеності вини

The article is devoted to determining the relationship between the presumption of innocence and the provision of proof of guilt. In the article, the author criticizes the position according to which the provision of proof of guilt is considered as a separate basis of the criminal process. The conditional principle of ensuring the proof of guilt primarily concerns the evidence that will be used in criminal proceedings, the order of their collection and consolidation, their sufficiency to ensure the proof of all the circumstances included in the subject of proof, etc. The connection between the assurance of guilt and the evidence is obvious and extremely strong. Moreover, in fact, this (conditional) basis is a normative form of reflecting the theory of evidence in the aspect of proving a person's guilt in court.

At the same time, it is also wrong to reduce only the provision of proof of guilt to evidence, because one cannot forget about the extremely important term that defines the essence of this legal category – provision. When ensuring the proof of guilt, it is not only the fact of gathering proper, admissible and sufficient evidence that is important, but the actual provision of such gathering, i.e. placing the corresponding duty on the authorized persons. In fact, such an obligation is key to understanding the essence of this legal category, because it indicates not only a specific type of activity, but also the peculiarities of legal relations that arise in the process of implementing such activity. The main condition is that guilt must be proven by authorized entities, and as an additional condition, it can be indicated that such guilt must be proven with the help of proper, admissible and reliable evidence. That is, the presumption of innocence in its definition contains provisions that directly relate to the provision of proof of guilt, which may indicate that the provision of proof of guilt is a component of the presumption of innocence.

Key words: criminal proceedings, principles of criminal proceedings, presumption of innocence, provision of proof of guilt

В найбільш загальні формі презумпція невинуватості описана в ст. 62 Конституції України, де зазначено, що «особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду; ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину; обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь» [1]. Цілком логічно, що законодавець вирішив надати більше контексту даній засаді, у зв'язку з чим ст. 17 КПК України складається з 5 частин, кожна з яких має важливе значення для порядку здійснення кримінальної процесуальної діяльності. Так, відповідно до зазначеного положення, «особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у порядку, передбаченому цим Кодексом, і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили; ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом; підозра, обвинувачення не можуть ґрунтуватися на доказах, отриманих незаконним шляхом; усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь такої особи; поводження з особою, вина якої у вчиненні кримінального правопорушення не встановлена обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили, має відповідати поводженню з невинуватою особою» [2].

О.А. Бунтовська зазначає, що «відповідно до ст. 17 КПК України «Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини» Кримінального процесуального кодексу України, зміст принципу презумпції невинуватості полягає в забезпеченні швидкого розслідування та судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура» [3, с. 327].

В.В. Вапнярчук у своїх дослідженнях обґрунтовує, що «презумпція невинуватості є не принципом кримінального процесу, а загальнолюдською цінністю й діє задля гарантування режиму законності у правовій державі з конкретних питань притягнення до юридичної відповідальності певної особи та гарантією дотримання її прав. Вона (як і будь-яка інша кримінально-процесуальна презумпція) сприяє раціональному і справедливому порядку доказування обставин кримінального провадження шляхом

розподілу обов'язку доказування між його учасниками» [4, с. 66]. «Презумпцію невинуватості варто розглядати у двох аспектах – сутнісному та формально-правовому. Перший аспект пов'язаний з вимогою вважати обвинуваченого невинуватим, доки внутрішнє переконання слідчого, прокурора, суду не підкаже їм, що винуватість достовірно встановлена, доведена. Другий аспект – це вимога вважати обвинуваченого невинуватим доти, доки не буде винесено обвинувальний вирок суду і він не набере законної сили. Розгляд презумпції невинуватості в цих двох аспектах дозволяє відрізнити думку посадових осіб, які ведуть процес, з приводу питання про невинуватість від офіційного визнання особи винуватою у вчиненні злочину від імені держави» [5, с. 43].

В цілому можна помітити, що питання презумпції невинуватості приділяється досить багато уваги як з боку міжнародних судових установ і спільнот, так і збоку науковців. Власне навіть зазначених прикладів достатньо для демонстрації зацікавленості науковців та практиків до питання презумпції невинуватості та відповідної засади, яка базується на цій презумпції. В той же час необхідно звернути увагу на той факт, що в ст. 17 КПК України в назві передбачено одразу дві засади – презумпцію невинуватості та забезпечення доведеності вини.

В цілому дослідження демонструють, що науковці та практики в першу чергу беруть до уваги формулювання ст. 17 КПК України, тобто не виділяють забезпечення доведеності вини в якості окремої засади кримінального процесу. В той же час не можна стверджувати, що в кримінальні процесуальній доктрині відсутні окремі дослідження, які присвячені саме забезпеченню доведеності вини як засади кримінального процесу. Так, В.Т. Маляренко вважає, що «забезпечення доведеності вини полягає в тому, що кожен елемент обвинувачення, кожна кваліфікуюча й обтяжуюча чи пом'якшувальна обставина, від яких залежать певні правові наслідки, кожен висновок судді чи суду повинні базуватися на відповідних доказах, зібраних у передбаченому законом порядку, а недотримання цієї конституційної вимоги повинне тягнути відповідну зміну чи скасування вироку» [6, с. 67–83]. В.О. Попелюшко стверджував, що «принцип забезпечення доведеності вини полягає у тому, що закон наділяє суб'єктів, уповноважених здійснювати функцію кримінального переслідування та підтримання державного обвинувачення у суді, комплексом повноважень та процесуальних можливостей довести вину особи в усіх випадках, коли нею дійсно був вчинений злочин, а на інших суб'єктів процесу покладає обов'язки сприяти та (або) не перешкоджати цьому протиправними методами» [7, с. 81].

О.В. Карнаухов вважає, що «принцип забезпечення доведеності вини полягає в тому, що закон покладає на суб'єктів, які уповноважені державою на здійснення процесу доказування, обов'язок доведення складової суб'єктивної сторони складу злочину, а саме вини, яка є частиною обставин, що підлягають доказуванню у кримінальній справі» [8, с. 22]. «Реалізація конституційної вимоги щодо забезпечення вини можлива за умови дотримання таких вимог: 1) вимога імперативного характеру щодо «забезпечення», виявом якої в кримінальному процесі є його публічність; 2) вимога щодо дотримання презумпції невинуватості як конституційної гарантії прав і свобод осіб, залучених до кримінального процесу; 3) доведеність вини як результат доказування, що врівноважує публічні та приватні інтереси суб'єктів кримінального процесу» [9, с. 163].

В.В. Молдован розглядає принцип забезпечення доведеності вини як основну засаду судочинства, яка полягає в тому, що «суд, слідчий суддя, прокурор, начальник органу досудового розслідування, слідчий зобов'язані всебічно, повно і неупереджено дослідити обставини кримінального провадження, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують чи обтяжують його покарання, надати їм належну правову оцінку та забезпечити прийняття законних і неупереджених процесуальних рішень» [10, с. 93].

В той же час існують і наукові роботи, в яких автори стверджують про необхідність дослідження категорії забезпеченості доведення вини нерозривно з презумпцією невинуватості. Так, О. А. Бунтовська стверджує, що «відповідно до ст. 17 «Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини» нового Кримінального процесуального кодексу України, зміст принципу презумпції невинуватості полягає в забезпеченні швидкого розслідування та судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура» [3, с. 327]. В. В. Федоренко зазначає, що «введення цього принципу до Конституції України обумовлено бажанням законодавця якимось чином підсилити значення положень, зазначених у ст. 62 Конституції України, розвинути їх. Тому засада забезпечення доведеності вини співвідноситься з принципом презумпції невинуватості як частина та ціле» [11, с. 121].

В.К. Волошина стверджує, що «принцип забезпечення доведеності вини можна визнати вторинним щодо принципу презумпції невинуватості. Принцип забезпечення доведеності вини генерується із принципу презумпції невинуватості та розвиває окремі його елементи» [12, с. 95]. Ю.В. Циганюк констатує, що «презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини встановлена, у п. 10 ч. 1 ст. 7 КПК України, як загальна засада кримінального провадження, перелік яких визначено у Главі 2 КПК України «Засади кримінального провадження». Тільки хоча б з цієї точки зору (у даному випадку використаний систематичний (системний) спосіб тлумачення норми права), її необхідно вважати засадою (розглядаючи її комплексно чи окремо). Також, будь-яка засада кримінального провадження, в т.ч. презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини, апріорі є гарантією, що не позбавляє її мультифункціональності: бути і засадою, і гарантією прав і свобод осіб, і елементом механізму реалізації прав і свобод осіб під час здійснення кримінального провадження, і одним із засобів досягнення завдання кримінального провадження тощо» [13, с. 99].

О.П. Трохлюк, проаналізувавши ці та інші позиції науковців-процесуалістів, а також проаналізувавши ознаки, за якими ті чи інші правові положення можуть відноситися до засад кримінального процесу, дійшов висновку, що «забезпечення доведеності вини відповідає всім ознакам, які зазвичай ставляться для визнання того чи іншого положення засадою кримінального провадження. Забезпечення доведеності вини доцільно розглядати окремою, самостійною засадою кримінального провадження, яка входить в систему засад кримінального провадження та перебуває з ними у тісному зв'язку» [14, с. 26]. При цьому науковець робить окремий акцент на такому зв'язку: «тісний зв'язок засада забезпечення доведеності вини має і з іншими засадами кримінального провадження, зокрема з засадою публічності. Так, забезпечення доведеності вини покладає обов'язок доведення винуватості на сторону обвинувачення – слідчого, керівника органу досудового розслідування, прокурора, а в окремих випадках – на потерпілого. Відповідно до засади публічності в кримінальному провадженні прокурор, слідчий зобов'язані в межах своєї компетенції розпочати досудове розслідування в кожному випадку безпосереднього виявлення ознак криміналь-

ного правопорушення (за виключенням випадків, коли кримінальне провадження може бути розпочате лише на підставі заяви потерпілого) або в разі надходження заяви (повідомлення) про вчинення кримінального правопорушення, а також вжити всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила (ст. 25 КПК України)» [14, с. 25].

Повністю погоджуючись з алгоритмом науковця щодо визначення того, чи можна відносити забезпечення доведеності вини до окремої засади кримінального провадження, ми не можемо погодитися з висновками, які були зроблені, з наступних причин. Дійсно, у концепції забезпечення вини є дуже багато ознак, які вказують на те, що дана засада може бути автономною в переліку принципів кримінального процесу, в той же час в даному випадку значення буде мати не власне наявність цих ознак, а можливість чи неможливість розмежування забезпечення доведеності вини з презумпцією невинуватості.

Незважаючи на різні визначення забезпечення доведеності вини, які використовують вчені, можна помітити, що в цілому всі науковці одностайні відносно виділення ключових ознак даної правової категорії – всі обставини мають доводитись доказами, які мають бути зібрані у спосіб, визначений кримінальним процесуальним законодавством. Якщо взяти таке максимально спрощене тлумачення, то можна помітити, що забезпечення доведеності вини дуже тісно пов'язане з властивостями доказів, а саме за належністю, допустимістю та достатністю. Щодо допустимості доказів все відносно зрозуміло, адже науковці прямо вказують, що докази мають бути зібрані у спосіб, передбачений кримінальним процесуальним законодавством. Належність, в свою чергу, дещо завуальована, однак цю ознаку також можна виділити як базову при забезпеченні доведені вини. Дійсно, всі обставини кримінального правопорушення, які відносяться до предмету доказування, мають бути чітко встановлені та підтверджені доказами. Таке підтвердження можливе лише в тому випадку, якщо відповідні докази мають відношення до обставин, що і є ключовою характеристикою належності доказів. В даному випадку можна навіть розвити цю ідею та зазначити, що для виконання обов'язку забезпечення доведеності вини доказів має бути достатньо, таким чином додавши ще одну властивість – достатність, яка прямо передбачена ст. 94 КПК України.

Таким чином можна зробити висновок, що умовна засада забезпечення доведеності вини в першу чергу стосується доказів, які будуть використовуватися в кримінальному провадженні, порядку їх збирання та закріплення, їх достатності для забезпечення доведення всіх обставин, які входять до предмету доказування тощо. Зв'язок між забезпечення доведення вини та доказами є очевидний та вкрай сильний. Більше того, фактично дана (умовна) засада і є нормативною формою відображення теорії доказів в аспекті доведення вини особи перед судом.

В той же час зводити лише забезпечення доведення вини до доказів також неправильно, адже не можна забувати про вкрай важливий термін, який визначає сутність даної правової категорії – забезпечення. Не зупиняючись на симантичному аналізі слова «забезпечення» (в даному випадку це слово є доволі вживаним без суттєвої зміни контексту, тому окремого вивчення не потребує), можна зробити висновок, що при забезпеченні доведення вини значення має не лише факт збирання належних, допустимих та достатніх доказів, а власне забезпечення такого збирання, тобто покладання відповідного обов'язку на уповноважених осіб. Власне такий обов'язок є ключовим для розуміння сутності даної правової категорії, адже він вказує не лише на специфічний вид діяльності, але і на особливості правовідносин, які виникають в процесі реалізації такої діяльності. Основна умова – винуватість має бути доведена уповноваженими на те суб'єктами, в якості ж додаткової умови вже можна вказати на те, що така винуватість має бути доведена за допомогою належних, допустимих і достовірних доказів. І якщо взяти за основу саме цю ідею, то в даному випадку слід нагадати формулювання ч. 2 ст. 17 КПК України: «ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом» [2]. Ні в кого не виникає сумніву, що дане положення є формою забезпечення презумпції невинуватості в кримінальному процесі. В той же час саме це положення вказує на те, що на сторону обвинувачення покладається обов'язок довести вину особи поза розумним сумнівом, що в нашій інтерпретації також вказує на забезпечення доведення винуватості. Тобто презумпція невинуватості в своєму визначенні містить положення, які напряму стосуються забезпечення доведеності вини, що може свідчити про те, що забезпечення доведення вини є складовою презумпції невинуватості.

Керуючись такою логікою, може виникнути досить логічне та слушне питання: чому ж тоді законодавець в назві ст. 17 КПК України вказує на існування і презумпції невинуватості, і забезпечення доведеності вини, адже презумпція невинуватості включає в себе забезпечення доведеності вини? Відповідь на це питання полягає в самій специфіці та подвійній правовій природі забезпечення доведеності вини. Як вже було вказано, вводячи таку засаду, як забезпечення доведеності вини, законодавець одночасно вказує на зобов'язання сторони обвинувачення довести винуватість особи і використати для цього лише належні, допустимі та достатні докази. Презумпція невинуватості, в свою чергу, веде мову саме про зобов'язання сторони обвинувачення довести винуватість особи та неможливості перекладення цього обов'язку на сторону захисту. Тобто можна помітити, що в питанні обов'язку доведення вини особи презумпція невинуватості фактично перетворюється на забезпечення доведеності вини, яка, в свою чергу, також веде мову про докази, які мають бути для цього використані. Таким чином можна побачити, що забезпечення доведеності вини – це не стільки складовий елемент презумпції невинуватості, скільки продовження даної правової категорії з окремим акцентом на докази. Можна зробити припущення, що саме тому в назві ст. 17 КПК України є посилання і на презумпцію невинуватості, і на забезпечення доведеності вини, адже друге є логічним продовженням першого. В той же час саме презумпція невинуватості є ключовою засадою, адже з неї походить концепція і обов'язку доведення винуватості особи, і використання доказів, які мають відповідати вимогам, визначеним кримінальним процесуальним законодавством. Тому хоча забезпечення доведеності вини і має низку ознак, які можуть вказувати на доцільність виділення даної правової категорії в якості окремої засади кримінального процесу, все одно її треба розглядати як складову частину презумпції невинуватості, яка логічно розвиває ідеї, закладені в дану презумпцію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

2. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

3. Бунтовська О. А. Діяльність міліції України у процесі забезпечення реалізації конституційного принципу презумпції невинуватості *Науковий* вісник Національної академії внутрішніх справ. 2013. № 2. С. 326–333.

4. Вапнярчук В. В. Загальна характеристика правових презумпцій та їх значення для кримінального процесуального доказування. Юрист України. 2013. № 3. С. 62–68.

5. Крижанівський В. В. Принцип презумпції невинуватості у кримінальному процесі (порівняльно-правове дослідження) : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2007. 176 с.

6. Маляренко В. Т. Конституційні засади кримінального судочинства. К. : Юрінком Інтер. 1999. 318 с.

7. Попелюшко В. Принцип забезпеченості доведеності вини в кримінальному судочинстві. *Вісник* прокуратури. 2003. № 5. С. 80–83.

8. Карнаухов О. В. Забезпечення доведеності вини – конституційний принцип кримінального судочинства. *Вісник* Національного університету внутрішніх справ. 2006. Вип. 33 С. 19-25.

9. Карнаухов О. В. Забезпечення доведеності вини як конституційна вимога до результатів кримінального судочинства. Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: зб. наук. праць. Донецьк, 2007. № 7. С. 154–164.

10. Молдован В.В. Судоустрій. Україна, Велика Британія, Російська Федерація, США, ФРН, Франція. Судові органи ООН : навч. посіб. К. : Центр учбової літератури, 2012. 364 с.

11. Федоренко В. В. Основні конституційні засади судочинства в Україні дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.10. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2015. 232 с.

12. Волошина В.К. Реалізація галузевих та специфічних принципів кримінального процесу у стадії досудового розслідування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. Одеська нац. юрид. акад. Одеса, 2010. 20 с.

13. Циганюк Ю. В. Внутрішній системний звязок засади презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини. *Вісник* кримінального судочинства. 2015. № 4. С. 96–102.

14. Трохлюк О.П. Реалізація засади забезпечення доведення винуватості в кримінальному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Київ, 2017. 209 с.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/121

АНАЛІЗ ПРАВОВОГО СТАТУСУ НАЦІОНАЛЬНОГО АГЕНТСТВА ІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК СУБ'ЄКТА ВЛАДНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ

ANALYSIS OF THE LEGAL STATUS OF THE NATIONAL AGENCY FOR HIGHER EDUCATION QUALITY ASSURANCE AS A POWER ENTITY

Хохлова І.В., к.ю.н.,
доцент кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Стаття має на меті визначити, чи є Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти суб'єктом владних повноважень. Від відповіді на це питання залежить те, чи можливо оскаржувати акти цього агентства за правилами адміністративного судочинства. Аналіз правової доктрини, законодавства та судової практики дає підстави для висновку про те, що це агентство має всі ознаки суб'єкта владних повноважень. Та обставина, що законом не визначено правовий статус цього суб'єкта саме як органу державної влади, не є визначальною у з'ясуванні його належності до суб'єктів владних повноважень. Національне агентство здійснює правове регулювання правовідносин, проводить реєстраційне провадження, здійснює дозвільну (акредитаційну) та моніторингову діяльність, приймає рішення, що мають наслідки для приватно-правових суб'єктів. Відносини між Національним агентством і приватно-правовими суб'єктами мають характер відносин влади і підпорядкування. Національне агентство здійснює адміністративний вплив на суспільні відносини у сфері забезпечення якості вищої освіти. Воно діє в межах наданих законом повноважень та від імені держави, має монополію на здійснення таких повноважень, його правовий статус визначено законом. Цей орган здійснює функції публічної адміністрації (владні управлінські функції), а отже – належить до суб'єктів владних повноважень.

Ключові слова: адміністративний вплив, відносини влади-підпорядкування, владні управлінські функції, Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти, повноваження, суб'єкт владних повноважень, функції публічної адміністрації, юридична рівність.

The article aims to determine whether the National Agency for Quality Assurance of Higher Education in Ukraine is a subject of authority. Possibility to challenge the acts of this agency under the rules of administrative proceedings depends on the answer to this question. An analysis of legal doctrine, legislation and judicial practice of Ukrainian courts gives grounds for the conclusion that this agency has all the characteristics of a subject of authority. The fact that the law does not define the legal status of this subject specifically as a state body is not decisive in determining whether it belongs to subjects of authority. The National Agency carries out legal regulation of public relations, conducts registration proceedings, carries out permitting (accreditation) and monitoring activities, makes decisions that have consequences for private subjects. Relations between the National Agency and private subjects have the character of power-subordination relations. The National Agency exercises administrative influence on public relations in the field of quality assurance of higher education. It acts within the limits of the powers granted by law and on behalf of the state, has a monopoly on the exercise of such powers. Its legal status is determined by law. This body performs the functions of public administration (power management functions), and therefore belongs to the subjects of authority.

Key words: administrative influence, functions of public administration, legal equality, National Agency for Quality Assurance of Higher Education, power management functions, powers, power-subordination relations, subject of authority.

Актуальність проблеми. У 2015 році постановою Кабінету Міністрів України № 244 було створено Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти (далі – Національне агентство) як «постійно діючий колегіальний орган з питань реалізації державної політики у сфері забезпечення якості вищої освіти» (п. 1 постанови) [1]. При цьому зміст Закону України «Про вищу освіту», який послугував підставою створення цього органу, не вказує прямо на те, чи є цей орган суб'єктом владних повноважень, та не визначає його як орган державної влади; натомість в ч. 1 ст. 17 цього Закону зазначено лише про те, що «Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти є постійно діючим колегіальним органом» [2]. Проте чи слід розуміти, що «постійно діючий колегіальний орган» – це суб'єкт владних повноважень, з тексту цього Закону встановити неможливо. В той же час, це питання має не лише теоретичне, а й практичне значення, адже від відповіді на нього залежить те, чи можливо оскаржувати акти Національного агентства за правилами адміністративного судочинства. З урахуванням значної кількості спорів, що виникають з приводу діяльності цього органу, надання відповіді на питання «чи є Національне агентство суб'єктом владних повноважень?» має бути предметом наукового дослідження, потреба в якому є нагальною.

Тому **метою статті** є визначити, чи є Національне агентство суб'єктом владних повноважень.

Наукова дискусія з питання правового статусу Національного агентства вже триває, тому на початку дослідження проаналізуємо точки зору вчених щодо місця Національного агентства в механізмі державного управління. Зокрема, А. Половченя зазначає, що Агентство є *незалежним суб'єктом управління* вищою освітою, що виконує регулятивні, контролюючі, акредитаційні, аналітичні, комунікативні й інші функції у сфері вищої освіти, які дозволяють створювати та забезпечувати стандарти якості вищої освіти, належно реалізовувати освітню політику держави, розвивати економіку та суспільство загалом [3, с. 153]. В. Уложенко називає Національне агентство *спеціально створеною інституцією* з виключною компетенцією, якій належить провідна роль у реалізації державної політики у сфері забезпечення якості вищої освіти [4, с. 118]. І. Хомишин стверджує, що Національне агентство є *незалежним органом* щодо забезпечення якості вищої освіти, створеним не лише щоб контролювати якість освіти, яку надають ВНЗ, а також щоб надавати експертну, організаційну та консультаційну підтримку зацікавленим вищою освітою сторонам [5, с. 351–352]. В той же час, наразі в наукових роботах відсутня чітка відповідь на питання, чи належить Національне агентство до *суб'єктів владних повноважень*, отже існує простір для подальшого дослідження.

Нормативне визначення суб'єкта владних повноважень можна знайти в п. 7 ч. 1 ст. 4 КАС України, згідно з яким, це орган державної влади (у тому числі без статусу юридичної особи), орган місцевого самоврядування, орган військового управління, їх посадова чи службова особа, *інший суб'єкт при здійсненні ними публічно-владних управлінських функцій на підставі законодавства*, в тому числі на виконання делегованих повноважень, або

наданні адміністративних послуг [6]. Отже, головним критерієм при визначенні належності до суб'єктів владних повноважень є не організаційна форма такого суб'єкта, а функціональний критерій, який в законодавстві описується через термін «*публічно-владні управлінські функції*».

Проблема сутності владних управлінських функцій, як зазначає М. Джафарова, пов'язана із з'ясуванням ролі та місця управління в діяльності органів публічної адміністрації, переглядом сутності державного управління, перезавантаженням змісту відносин на рівні «держава-громадянин» [7, с. 31]. Як слушно зауважує О. Скочиляс-Павлів, серед науковців немає однозначного сприйняття понять «суб'єкт владних повноважень» та «владні управлінські функції» [8, с. 20]. Здійснення владних управлінських функцій, – стверджує Є. Яковенко, – необхідно розуміти як реалізацію будь-яких владних повноважень у межах компетенції (діяльності) органів державної влади чи органів місцевого самоврядування, що не відносяться до повноважень, пов'язаних із прийняттям законів та здійсненням правосуддя [9, с. 171]. Визначаючи сутнісні ознаки суб'єкта владних повноважень, Ю. Ільницька розкриває зміст поняття «повноваження» як системи прав та обов'язків, набутих у легітимний спосіб державою, державними органами і органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, іншими суб'єктами правовідносин з метою забезпечення можливостей, потреб та інтересів людини і громадянина, окремих соціальних груп та суспільства в цілому [10, с. 329]. В свою чергу, О. Курко зазначає, що категорія «владні повноваження» змістом репрезентує наявність у суб'єкта можливості вчиняти *адміністративний вплив (регуляторний, контрольний, охоронний, сервісний тощо)* на об'єкти сфери його відання задля виконання ним законодавчо закріплених завдань та функцій; базовим щодо цього, як стверджує О. Курко, є чітке розуміння наявності у таких діях (бездіяльності) «управлінського» чинника – виконання вказівок та приписів нормативно-правових актів, які зумовлюють набуття, зміну чи припинення прав та обов'язків осіб у конкретній сфері правового регулювання суспільних відносин [11, с. 120–121].

В Законі України «Про адміністративну процедуру» вживається дещо інший термін – «адміністративний орган», що згідно з п. 1 ч. 1 ст. 2 цього Закону означає має таке значення: «орган виконавчої влади, орган влади Автономної Республіки Крим, орган місцевого самоврядування, їх посадова особа, *інший суб'єкт*, який відповідно до закону уповноважений здійснювати *функції публічної адміністрації*» [12], отже головним критерієм в цьому випадку також виступає функціональний. При цьому згаданий вище Закон розкриває також і поняття «функції публічної адміністрації» як «надання адміністративних послуг, здійснення інспекційної (контрольної, наглядової) діяльності, вирішення інших справ за заявою особи або за власною ініціативою адміністративного органу» [12].

В пункті 25 постанови Великої Палати Верховного Суду від 08 квітня 2020 року у справі № 463/6961/18 наведено деякі приклади здійснення владних управлінських функцій: якщо суб'єкт владних повноважень «може *вказувати або забороняти іншому учаснику правовідносин певну поведінку, давати дозвіл на передбачену законом діяльність* тощо» [13].

Крім того, в пункті 38 постанови Верховного Суду від 20 липня 2023 року у справі № 521/1844/23 суд касаційної інстанції зазначив, що обов`язковою ознакою публічно-правового спору, що підлягає розгляду судом у порядку адміністративного судочинства, є *підпорядкованість одного учасника публічно-правових відносин іншому* – суб`єкту владних повноважень та участь у публічно-правовому спорі з однієї сторони суб`єкта, наділеного владними повноваженнями, який здійснює владні управлінські функції, при цьому ці функції та повноваження повинні здійснюватися цим суб`єктом саме у тих правовідносинах, у яких виник спір [14].

Отже, відповідь на питання, чи є Національне агентство суб'єктом владних повноважень, можливо надати, перш за все, проаналізувавши повноваження Національного агентства, визначені ст. 18 Закону України «Про вищу освіту», далі – Закон. Дослідивши ці повноваження, їх можна систематизувати та за наслідками систематизації виділити такі групи повноважень:

– *нормопроектні* (п. 1, 8 ч. 1 ст. 18 Закону) – полягають у розробці проектів положень та змін до них і в поданні їх на затвердження чи схвалення до Міністерства освіти і науки України;

– *нормотворчі* (п. 7 ч. 1 ст. 18 Закону) – полягають у формуванні самим Національним агентством загальнообов'язкових критеріїв оцінки якості освітньої діяльності;

– *інспекційні* (п. 2, 5 ч. 1 ст. 18 Закону) – проведення аналізу якості освітньої діяльності та постакредитаційного моніторингу;

– *реєстраційні* (п. 6-1, 10 ч. 1 ст. 18 Закону) – участь у веденні Єдиної державної електронної бази з питань освіти, ведення реєстру незалежних установ оцінювання та забезпечення якості вищої освіти;

– *дозвільні (акредитаційні)* (п. 3, 6, 10 ч. 1 ст. 18 Закону) – проведення інституційної акредитації, акредитація освітніх програм, акредитація незалежних установ оцінювання та забезпечення якості вищої освіти [2].

При цьому перелік повноважень, наведений у ст. 18 Закону, є невичерпним, і законом Національному агентству можуть бути надані також інші повноваження.

Як зазначив Верховний Суд у постанові від 22 травня 2024 року у справі № 640/20433/21, ні Закон № 1556-VII, ні Статут (йшлося про Статут Національного агентства), не визначає Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти як центральний орган виконавчої влади чи як державний колегіальний орган [15]. Ця обставина породжує спори щодо того, чи є Національне агентство суб'єктом владних повноважень.

Варто відзначити, що у відповідності до пп. «а» п. 2 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції», Голова, заступники Голови, інші члени Національного агентства, крім обраних з числа здобувачів вищої освіти та представників всеукраїнських об'єднань організацій роботодавців, а також посадові особи секретаріату Національного агентства – прирівняні до осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування [16]. Разом з тим, цей аргумент також остаточно не вирішує поставлене у статті питання, оскільки, як уточнено в нормі п. 2 ч. 1 ст. 3 цього Закону, прирівнювання здійснено «*для цілей цього Закону*» [16], отже йдеться про внутрішню термінологію цього законодавчого акта.

В судових справах Національне агентство часто висловлює точку зору про те, що воно не є суб'єктом владних повноважень. Прикладом є адміністративна справа № 640/23574/20, в якій предметом розгляду було рішення Комітету з питань етики Національного агентства щодо встановлення наявності текстових запозичень без посилання на джерело у наукових публікаціях доктора економічних наук. Національне агентство стверджувало, що спір не є публічно-правовим. Суд апеляційної інстанції не погодився із доводами Національного агентства, однак Верховний Суд в пунктах 43-44 постанови від 24 липня 2024 року вказав, що «Процедурні рішення, які передують прийняттю Національним агентством рішення про скасування рішення спеціалізованої вченої ради про присудження наукового ступеня, не можуть бути самостійним предметом судового оскарження, оскільки не порушують права учасників цих відносин і, відповідно, не породжують для них права на судовий захист. Воно носить суто інформаційно-рекомендаційний характер для забезпе-

чення виконання основних завдань та функцій Національним агентством. Такі рішення можуть бути оцінені судом лише *після прийняття Національним агентством відповідного рішення та у межах розгляду справи, предметом якої є оскарження такого рішення* особою, чиїх прав воно стосується» [17]. Вказаною постановою провадження у справі було закрито. В той же час, факт закриття провадження *не означає*, що Національне агентство не є суб'єктом владних повноважень, адже за змістом цитованого вище пункту 44 постанови вказано, що після прийняття Національним агентством остаточного рішення, всі процедурні рішення можуть бути також оцінені як акти суб'єкта владних повноважень.

Також звернемо увагу на адміністративну справу № 120/14882/23, в рамках якої оскаржувалося рішення Національного агентства про встановлення фактів академічного плагіату в дисертації, поданій на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук, а також про звернення до Міністерства освіти і науки щодо позбавлення особи наукового ступеня. В рамках цієї справи також досліджувалося питання юрисдикції спору; а для відповіді на це питання необхідно було встановити, чи діяло Національне агентство у спірних правовідносинах як суб'єкт владних повноважень, чи ні. Сьомий апеляційний адміністративний суд в постанові від 08 квітня 2024 року зазначив, що «Відносини, які виникають у процесі встановлення наявності чи відсутності академічного плагіату між Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти та особою, наукова праця якої перевіряється, *не є відносинами рівних суб`єктів*, а такі відносини виникають саме у зв`язку із виконанням Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти своїх функцій, тобто відповідні правовідносини за своєю суттю *є публічно-правовими, а не приватноправовими та реалізуються за принципом «влада-підпорядкування»*. З огляду на викладене, оскільки відповідачем розпочата офіційна процедура реалізації його повноважень щодо встановлення академічного плагіату, то відповідно ним здійснюються *публічно-владні управлінські функції*, а тому, суд першої інстанції дійшов вірного висновку, що спір який виник у зв`язку з виконанням зазначених функцій є публічно-правовим та підлягає розгляду в порядку адміністративного судочинства» [18]. В касаційному порядку зазначена вище постанова не оскаржувалася, отже цей приклад судової практики, хоч і становить собою остаточне судове рішення, однак, на жаль, не має загальнообов'язкової сили для інших судів, тож питання, порушене в цій статті, все ще залишається відкритим для дослідження.

Для більш репрезентативного аналізу також дослідимо інший приклад із судової практики, а саме постанову Сьомого апеляційного адміністративного суду від 26 червня 2024 року у справі № 120/11425/23. За змістом цієї постанови, «Відповідач у апеляційній скарзі вказує, що він не є суб`єктом владних повноважень, а тому цей спір не може розглядатись адміністративним судом. Зокрема, на переконання відповідача, Національне агентство не вважає себе органом державної влади, не здійснює повноважень з реалізації державної політики у сфері забезпечення якості вищої освіти та не має в управлінні об`єктів державної власності. Колегія суддів вважає помилковими доводи відповідача, оскільки в даному випадку, між сторонами в цій справі виникли саме публічно-правові відносини, засновані на принципі влади та підпорядкування. Більш того, *між сторонами відсутні будь-які ознаки юридичної рівності*, яка є одним з основних визначальних критеріїв приватноправових відносин» [19]. Предметом оскарження в цій справі було рішення Комітету з питань етики Національного агентства за скаргою на порушення академічної доброчесності. Як бачимо, апеляційний суд дотримався тієї точки зору, що це рішення належить оскаржувати саме в порядку адміністративного судочинства і що Національне агентство в цих правовідносинах діє саме як суб'єкт владних повноважень. Разом з тим, знову ж таки, йдеться про постанову суду апеляційної інстанції, і результат касаційного провадження наразі невідомий.

Також слід проаналізувати постанову Восьмого апеляційного адміністративного суду від 01 квітня 2024 року у справі № 300/4659/23, висновки якої також мають значення для предмета дослідження. Предметом оскарження в цій справі було, зокрема, рішення Національного агентства про виявлення порушення академічної доброчесності у вигляді академічного плагіату у дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Суд першої інстанції розглянув справу за правилами адміністративного судочинства і задовольнив позов. Не погоджуючись із цим рішенням, на нього подало апеляційну скаргу Національне агентство. Апеляційний суд частково погодився із цим рішенням, вказавши, що «Порушення ж Комітетом з питань етики Національного агентства процедури розгляду скарги, є однією із підстав скасування рішення суб*`єкта владних повноважень*, прийнятого за результатами розгляду скарги» [20]. І хоча рішення було в певній частині скасовано, однак провадження у справі не було закрито, що свідчить про те, що відповідач дійсно є суб'єктом владних повноважень. До того ж, відомо, що порушення правил юрисдикції адміністративних судів є обов'язковою підставою для скасування рішення із закриттям провадження незалежно від доводів апеляційної скарги (абзац другий ч. 1 ст. 319 КАС України) [6], отже навіть за відсутності доводів щодо порушення правил юрисдикції в апеляційній скаргі суб'єкта владних повноважень, апеляційний суд завжди аналізує дотримання судом першої інстанції правил юрисдикції.

Висновки. Аналіз правової доктрини, законодавства та судової практики дає підстави для висновку про те, що Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти має всі ознаки суб'єкта владних повноважень. Та обставина, що законом не визначено правовий статус цього суб'єкта саме як органу державної влади, не є визначальною у з'ясуванні його належності до суб'єктів владних повноважень. Національне агентство здійснює правове регулювання правовідносин, проводить реєстраційне провадження, здійснює дозвільну (акредитаційну) та моніторингову діяльність, приймає рішення, що мають наслідки для приватно-правових суб'єктів. Відносини між Національним агентством і приватно-правовими суб'єктами мають характер відносин влади і підпорядкування. Національне агентство здійснює адміністративний вплив на суспільні відносини у сфері забезпечення якості вищої освіти. Воно діє в межах наданих законом повноважень та від імені держави, має монополію на здійснення таких повноважень, його правовий статус визначено законом. Цей орган здійснює функції публічної адміністрації (владні управлінські функції), а отже – належить до суб'єктів владних повноважень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про утворення Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти: постанова Кабінету Міністрів України від 15 квітня 2015 року № 244. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/244-2015-%D0%BF#Text.

2. Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 року № 1556-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text.

3. Половченя А.Б. Адміністративно-правовий статус Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 4. С. 151–153. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2019/43.pdf.

4. Уложенко В. Правові засади реалізації державної політики у сфері забезпечення якості вищої освіти в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 7. С. 113–119. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/7/21.pdf.

5. Хомишин І. Основні завдання та принципи діяльності Національного агентства із забезпечення якості освіти. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2017. № 865. С. 350–355. URL: https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/274901.pdf.

6. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text.

7. Джафарова М.В. Суб'єкт владних повноважень: теоретичні та прикладні проблеми визначення. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: юридичні науки*. Випуск 1. Том 2. С. 30–33. URL: https://univd.edu.ua/science-issue/issue/2416.

8. Скочиляс-Павлів О.В. Поняття суб'єкта владних повноважень в адміністративному судочинстві України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 801. С. 19–23. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2121/vnulpurn20148016.pdf.

9. Яковенко Є.О. Суб'єкти владних повноважень та їх види. *Вісник Запорізького національного університету*. 2010. № 4. С. 171–177. URL: https://web.znu.edu.ua/herald/issues/2010/jur-2010-4/171-177.pdf.

10. Ільницька Ю.М. Щодо визначення сутнісних ознак суб'єкта владних повноважень. *Форум права*. 2011. № 2. С. 327–330. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/53f02fdb-bfa8-41e5-b5e3-9dc258068bb7/content.

11. Курко О.П. Суб'єкти владних повноважень в адміністративному процесі: термінологічна визначеність категорії. *Юридична наука*. 2020. № 11 (113). С. 116–122.

12. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text.

13. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 08 квітня 2020 року у справі № 463/6961/18 про визнання протиправним і скасування наказу. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88952206.

14. Постанова Верховного Суду від 20 липня 2023 року у справі № 521/1844/23 про визнання протиправною бездіяльності та зобов`язання вчинити певні дії. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112325313.

15. Постанова Верховного Суду від 22 травня 2024 року у справі № 640/20433/21 про про визнання протиправним та скасування припису. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119212596.

16. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text.

17. Постанова Верховного Суду від 24 липня 2024 року у справі № 640/23574/20 про визнання дій протиправними, визнання протиправним та скасування рішення. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120580258.

18. Постанова Сьомого апеляційного адміністративного суду від 08 квітня 2024 року у справі № 120/14882/23 про визнання рішення протиправним. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118242841.

19. Постанова Сьомого апеляційного адміністративного суду від 26 червня 2024 року у справі № 120/11425/23 про визнання дій протиправними, скасування рішення та зобов`язання вчинити дії. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120003009.

20. Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 01 квітня 2024 року у справі № 300/4659/23 про визнання протиправними та скасування рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118046787.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/122

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ ПРАВ В УКРАЇНІ

ADMINISTRATIVE-LEGAL PRINCIPLES OF THE CREATION OF THE SYSTEM OF STATE REGISTRATION OF RIGHTS IN UKRAINE

Лукавий Ю.П., аспірант 1-го року навчання 2023-2024 н.р.
Національний авіаційний університет

Дана стаття розкриває правові засади створення та становлення системи державної реєстрації прав в Україні, як один з провідних напрямків правової реформи та організації децентралізації окремих процесів реєстраційного провадження в розрізі адміністративно-правових відносин. Окремими положеннями статті визначені особливості правового та нормативного регулювання створення системи державної реєстрації прав в Україні, акцентовано увагу на статусі та повноваженнях відповідних суб'єктів у сфері державної реєстрації прав, процедурні складові, що включені до їх повноважень та зміни які відбувались протягом всього періоду становлення системи державної реєстрації прав в Україні. Окрема увага акцентована на окремих дискреційних повноваженнях, якими держава наділила Міністерство юстиції України та його територіальні органи, а також ті, що були визначені законодавством та змінювались протягом певного періоду часу становлення системи державної реєстрації прав, зокрема щодо повноважень контролю над реєстраційним провадженням та вчиненням публічно-правових дій. Додатково звернуто увагу на загально-теоретичні принципи, які застосовувались до правових засад створення системи державної реєстрації прав в Україні, в тому числі до суб'єктів державної реєстрації прав, як суб'єктів адміністративно-правових відносин, та роль цих принципів під час становлення та розвиток, у тому числі через зміни, сфери державної реєстрації прав. Окремо визначено, зміни, які відбувались під час становлення адміністративних, публічних, розпорядчих та організаційних дій, що спрямовані на становлення системи державної реєстрації прав в Україні, також нормативно-правовий та технічний розвиток та становлення інформаційної системи (реєстр) у сфері державної реєстрації прав – Державний реєстр речових прав на нерухоме майно. Також визначається особливості адміністративно-правового регулювання правових засад становлення системи державної прав в адміністративно-правових відносинах та безпосередньо у взаємодії учасників (суб'єктів) публічно-правових відносин. Додатково звернуто увагу на завданнях, які поставлені перед усією системою державної реєстрації прав в Україні та залежать від сучасних реалій, цілей та пріоритетів, які в першу чергу ставить перед собою держава, серед яких можна відокремити потреби та інтереси суспільства, його економічні можливості, професіоналізм суб'єктів державної реєстрації прав, дотримання законності під час здійснення реєстраційного провадження, мінімізація корупційних ризиків та виключення негативної практики, що може дискредитувати систему державної реєстрації прав та її учасників, як суб'єктів адміністративно-правових відносин.

Ключові слова: суб'єкт адміністративного права, адміністративно-правові відносини, адміністративно-правові засади, суб'єкт адміністративно-правових відносин, Міністерство юстиції України, державна реєстрація прав, нотаріус, державний реєстратор, реєстраційне провадження, система державної реєстрації прав.

This article reveals the legal basis for the creation and formation of the system of state registration of rights in Ukraine, as one of the leading directions of legal reform and the organization of decentralization of individual processes of registration proceedings in the context of administrative and legal relations. Separate provisions of the article define the peculiarities of the legal and normative regulation of the creation of the system of state registration of rights in Ukraine, attention is focused on the status and powers of the relevant subjects in the field of state registration of rights, procedural components included in their powers and changes that occurred during the entire period of formation of the system state registration of rights in Ukraine. Special attention is focused on individual discretionary powers, which the state has granted to the Ministry of Justice of Ukraine and its territorial bodies, as well as those that were determined by legislation and changed during a certain period of time when the system of state registration of rights was being formed, in particular, regarding the powers of control over registration proceedings and the execution of public legal actions In addition, attention was paid to the general theoretical principles that were applied to the legal basis of the creation of the system of state registration of rights in Ukraine, including to the subjects of state registration of rights as subjects of administrative-legal relations, and the role of these principles during the formation and development, including through changes, of the sphere of state registration of rights. The changes that took place during the formation of administrative, public, managerial and organizational actions aimed at the formation of the system of state registration of rights in Ukraine, as well as regulatory and technical development and formation of the information system (register) in the field of state registration of rights – State register of property rights to immovable property. In addition, attention was paid to the tasks that are set before the entire system of state registration of rights in Ukraine and depend on modern realities, goals and priorities that the state first of all sets for itself, among which the needs and interests of society, its economic opportunities, the professionalism of sub entities of state registration of rights, observance of legality during registration proceedings, minimization of corruption risks and exclusion of negative practices that can discredit the system of state registration of rights and its participants as subjects of administrative and legal relations.

Key words: subject of administrative law, administrative-legal relations, administrative-legal principles, subject of administrative-legal relations, Ministry of Justice of Ukraine, state registration of rights, notary, state registrar, appeal against the actions of the state registrar of rights, out-of-court appeal.

Вступ. Одним з головних завдань української влади на сьогодення є забезпечення прав та свобод кожного громадянина України відповідно до норм Конституції України та через призму стандартів Європейського Союзу. Також важливою складовою правового життя кожного суб'єкта правовідносин є дотримання норм законодавства та виключне прийняття рішень відповідно до Конституції України та нормативно-правових актів прийнятих відповідно до неї.

Варто відзначити, що одну з важливих складових правової системи України становить сфера державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень. Напрямок формування та реалізації державної правової політики в даному питанні законодавчо закріплений за Міністерством юстиції України. Питання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень настільки важливі та багатофункціональні, що кожне з них потребує окремого наукового дослідження, зокрема становлення, розвиток та створення системи державної реєстрації прав. Важливим є визначення правових засад створення системи державної реєстрації прав за часи незалежності України, визначення адміністративно-правового статусу суб'єктів державної реєстрації прав, їх місце та роль, а також і їх розвиток та зміна складових повноважень через зміни у законодавстві, що регулює сферу державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень.

Питання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень в Україні потребують глибоких наукових досліджень та відповідного адміністративно-правового оформлення через аналіз законодавства та праці вітчизняних науковців. Так тематика реєстраційного провадження та державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень зокрема, звертали свою увагу вчені, серед них найбільший вклад у досліджувану тему зробили В. Авер'янов, Я. Барц, В. Галунько, О. Дрозд, Д. Журавльов, А. Кірмач, Т. Коломоєць, М. Кравчук, В. Маліков, О. Нелін, В. Нікітін, О. Поляк, В. Тимощук, В. Черниш, В. Чумак, М. Шаргородський, С. Шестаков, Н. Янюк, Л. Ясінська та ін.

Водночас, питання правових засад створення, розвитку та становлення системи державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень в Україні в достатній мірі не вивчалось та не було належним чином звернуто увагу на беззаперечний причинний зв'язок з реформами євроінтеграційного спрямування.

Постановка завдання полягає в тому, щоб на основі аналізу теоретичних положень адміністративного права, позицій вчених з адміністративного права та інших галузей науки, чинного законодавства у сфері державної реєстрації прав розглянути створення, розвиток та становлення системи державної реєстрації прав в Україні за часи незалежності.

Результати дослідження. Протягом останніх років головним та визначальним у багатьох сферах розвитку суспільного життя України є напрямок повноцінних євроінтеграційних процесів, що передбачають ефективність впровадження реформ та можливість реалізації громадянами своїх прав та обов'язків у всіх сферах національного суспільного життя задля узгодження важливих інституцій з вимогами та стандартами, встановленими країнами Європейського Союзу. Особливе прагнення України побудувати з Європейським Союзом відносини не лише на ґрунті партнерства і повного співробітництва, але і створити асоціативну складову взаємозв'язків та здійснити економічну, правову та фінансову інтеграції, що включає в себе повну адаптацію та внутрішні реформи.

В умовах таких трансформаційних процесів, що мають на меті впровадження цілого ряду реформ, на євроінтеграційному шляху важливе місце займає нормативно-правовий аспект функціонування системи державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень та безпосередньо адміністративно-правові засади створення, існування та розвитку вказаної системи правовідносин.

Окремо треба відзначити, що термін «адміністративно-правові засади» застосовується у сучасній юридичній науковій літературі для визначення регламентованого, чіткого та визначального формулювання відповідних напрямків або шляхів реалізації науково-практичних досліджень, зокрема щодо адміністративно-публічної діяльності під час створення, функціонування, розвитку, зміни та навіть припинення відповідних системних правовідносин, а також визначає основи діяльності відповідних суб'єктів владних повноважень чи суб'єктів адміністративно-правових відносин.

Як зазначає доктор юридичних наук Нікітін В.В. під засадами, в першу чергу, передбачається основа чогось важливого, те на чому ґрунтується чи базується що небудь, що має позачергове значення; по друге – розуміється як головне положення, основний принцип та модель поведінки; і в третє – відповідний спосіб досягнення мети через відповідний метод здійснення чи застосування чого-небудь.

Якщо проаналізувати поняття адміністративно-правових засад в загальному розумінні, то можливо зробити охарактеризувати, як певна сукупність адміністративно-правових норм (певних правил поведінки), які визначають основні принципи, завдання, форми та методи розвитку нормотворчої і розпорядчої діяльності суб'єкта владних повноважень [1].

Комплексний підхід до визначення адміністративно-правових засад створення системи державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень вимагає розглянути історичні витоки становлення вказаної системи та її трансформація за часи незалежності України.

Так, постановою Кабінету Міністрів України від 27 лютого 1995 року № 150 схвалено Концепцію розвитку житлово-комунального господарства України. Відповідно до якої житлово-комунальне господарство повинне забезпечувати задоволення першочергових потреб населення і створення необхідних умов для функціонування народного господарства. В цій галузі зосереджена майже четверта частина основних фондів країни.

Основними напрямками розвитку житлово-комунального господарства до згаданої Концепції визначено, зокрема:

реформування економічних відносин у галузі з метою прискорення інтеграції в ринкову економіку, проведення радикальних змін в існуючому порядку фінансування, кредитування, оподаткування та ціноутворення;

поступовий перехід (у міру реформування системи оплати праці) до самоокупності в користуванні житлом і комунальними послугами та до адресних субсидій окремим категоріям громадян для компенсації їх витрат на комунальні послуги;

формування багатоукладної економіки житлово-комунального господарства на основі створення підприємств різних форм власності, впровадження в практику недержавних джерел інвестування розвитку галузі;

докорінне реформування житлової політики з метою послідовного нарощування обсягів будівництва житла всіх форм власності шляхом економічного та фінансового стимулювання, підвищення рівня його комфортності, всебічного сприяння громадянам у розв'язанні їх житлових проблем;

забезпечення житлом за рахунок державного житлового фонду громадян, що потребують соціального захисту;

забезпечення умов для прискорення роздержавлення житлового фонду з метою створення ринку житла, що сприятиме поліпшенню громадянами своїх житлових умов;

впровадження державної системи реєстрації, обліку та оцінки вартості нерухомого майна, а також системи нагляду і контролю за його використанням та утриманням [2].

Таким чином вперше в Україні було закріплено засаду структурованої перебудови та конкретизованих організаційних перетворень житлово-комунального господарства, та безпосередньо введено систему державної реєстрації права власності на окремі об'єкти нерухомості.

Варто відмітити, що у період з 1991 по 1995 роки державна реєстрація права власності на приватизовані чи кооперативні квартири здійснювалась в окремих регіонах України за відсутності достатньої правової бази та визначення основних правил проведення такої реєстрації.

У свою чергу, встановлення правового регулятора, а саме прийняття відповідного нормативного акту для регулювання правовідносин у сфері речових прав на нерухоме майно було нагальною потребою того часу, оскільки стрімкий розвиток приватизаційних процесів, що було закладено в основу економічної реформи, стрімко розвивався. Вказане стосувалася питань, що були визначені у Законі України «Про власність», зокрема набуття та припинення права власності на нерухоме майно. В той же час, згаданий закон втратив чинність після введення в дію Цивільного кодексу України.

18 лютого 1998 року на своєму засіданні Кабінет Міністрів України приймає постанову «Про заходи щодо створення системи державної реєстрації прав на нерухоме

та рухоме майно». У свою чергу на виконання вказаної постанови Уряду 9 червня 1998 року було затверджено Інструкцію про порядок державної реєстрації права власності на об'єкти нерухомого майна, що перебувають у власності юридичних та фізичних осіб.

Згідно положень вказаної Інструкції, зокрема було визначено:

державній реєстрації в бюро технічної інвентаризації підлягають об'єкти нерухомості, розташовані на всій території України (населених пунктах, військових містечках, військових частинах, аеропортах, річкових і морських портах, заповідниках, заказниках, на дорогах, полігонах і т.п.);

державну реєстрацію права власності на об'єкти нерухомого майна здійснюють комунальні підприємства – бюро технічної інвентаризації;

державна реєстрація права власності на об'єкти нерухомого майна в бюро технічної інвентаризації є обов'язковою для власників, незалежно від форми власності;

державній реєстрації підлягають тільки ті об'єкти нерухомості, будівництво яких закінчено та які прийняті в експлуатацію у встановленому порядку незалежно від форм їхньої власності й при наявності матеріалів технічної інвентаризації, підготовлених тим бюро технічної інвентаризації, яке проводить державну реєстрацію права власності на ці об'єкти.

До об'єктів нерухомого майна, що підлягають державній реєстрації, відносяться:

а) житлові і нежитлові будинки, садові будинки, дачі, гаражі, будівлі виробничого, господарського, соціально-побутового та іншого призначення, розташовані на окремих земельних ділянках вулиць, площ і провулків під окремими порядковими номерами;

б) вбудовані в житлові будинки нежитлові приміщення (як частини цих будинків);

в) квартири багатоквартирних будинків.

Належні до вказаних об'єктів допоміжні будівлі та споруди реєструються у складі цих об'єктів.

Не підлягають реєстрації тимчасові споруди, а також споруди, не пов'язані фундаментом із землею [3].

Послідовно на заміну згаданій Інструкції, Міністерством юстиції України було прийнято наказ від 7 лютого 2002 року № 7/5 «Про затвердження Тимчасового положення про порядок державної реєстрації права власності на нерухоме майно», зареєстроване у Міністерстві юстиції України 18 лютого 2002 року за № 157/6445.

Це Тимчасове положення про порядок реєстрації прав власності визначало порядок реєстрації прав власності на нерухоме майно в Україні і спрямоване на забезпечення визнання та захисту цих прав, створення умов для функціонування ринку нерухомого майна, активізації інвестиційної діяльності.

Реєстрація прав власності на нерухоме майно (далі – реєстрація прав) – це внесення запису до Реєстру прав власності на нерухоме майно у зв'язку з виникненням, існуванням або припиненням права власності на нерухоме майно, що здійснюється БТІ за місцезнаходженням об'єктів нерухомого майна на підставі правовстановлювальних документів, за рахунок коштів особи, що звернулася до БТІ [4].

Варто відмітити, що вказаним наказом Міністерство юстиції України, шляхом застосування адміністративно-правових засад намагалось впливати на роботу бюро технічної інвентаризації, що відносились до сфери управління органів місцевого самоврядування.

Проте через відсутність єдиної законодавчої бази у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, виникла ситуація з прийняттям локальних нормативних актів органів місцевого самоврядування, що самостійно встановлювали правила та процедурні аспекти проведення державної реєстрації права власності. Вказана ситуація призвела до неоднозначного застосування окремих положень законодавства щодо оформлення права власності, а саме оформлення та видача документів, що встановлюють факт виникнення, зміни та припинення права власності на об'єкти нерухомого майна.

У свою чергу, правову основу створення та функціонування системи державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень було започатковано у зв'язку з прийняттям Цивільного кодексу України 16 січня 2003 року та набув чинності 1 січня 2004 року. Положеннями статті 182 Цивільного кодексу України вперше було законодавчо закріплено та легалізовано державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та фактично закладено єдиний системний підхід до реєстраційного провадження та визначення відповідного кола суб'єктів, що здійснюють державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та виступають повноцінними суб'єктами адміністративно-правових відносин у визначеній правовій сфері.

Задля забезпечення належного процесу проведення державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень Верховною Радою України 1 липня 2004 року прийнято Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» (далі – Закон). У первинній редакції цей Закон визначав правові, економічні, організаційні засади створення у складі державного земельного кадастру єдиної системи державної реєстрації речових прав на земельні ділянки та інше нерухоме майно, обмежень цих прав. Закон спрямований на забезпечення визнання та захисту державою речових прав на нерухомість, створення сприятливих умов для забезпечення розвитку ринкових відносин, активізації інвестиційної діяльності, збільшення надходжень до державного та місцевих бюджетів [5].

Також Закон став регулятором відносин, пов'язані з державною реєстрацією речових прав на нерухоме майно всіх форм власності, їх обмежень та правочинів щодо нерухомості.

Також варто відмітити, що положеннями вказаного Закону державна реєстрація речових прав на нерухоме майно та їх обмежень (далі – державна реєстрація прав) – офіційне визнання і підтвердження державою фактів виникнення, переходу або припинення речових прав на нерухоме майно та їх обмежень, що супроводжується внесенням даних до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно та їх обмежень.

А також положеннями Закону запроваджено єдину інформаційну систему (реєстр), до якого вноситься інформація про об'єкти та суб'єктів цих прав, а саме Державний реєстр прав на нерухоме майно та їх обмежень – (в редакції Закону від 1 липня 2004 року, проте станом на 1 січня 2013 року назву змінено на Державний реєстр речових прав на нерухоме майно) – єдина державна інформаційна система, яка містить відомості про речові права на нерухоме майно, їх обмеження, суб'єктів речових прав, технічні характеристики об'єктів нерухомого майна (будівель, споруд тощо), кадастровий план земельної ділянки, а також відомості про правочини, вчинені щодо таких об'єктів нерухомого майна.

Позитивно варто відмітити створення єдиної системи державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, чітко визначеного суб'єктів, що проводять державну реєстрацію прав, а також загальні вимоги до реєстраційного провадження. Проте вказаний Закон остаточно набув чинності лише 1 січня 2013 року, що фактично є відправною датою в історії державної реєстрації прав як початок функціонування єдиного підходу до державної реєстрації виникнення, зміни та припинення державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень.

З урахуванням впровадження правових реформ, націлених на євроінтеграційні процеси, продовжують відбуватись зміни у законодавстві, у тому числі у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, а тому процес розвитку системи державної реєстрації прав триває та підкріплює свої позиції, шляхом подолання колізій у законодавстві, запровадження електронного обігу документів, спрощення процедурних складових реєстраційного провадження.

Висновок. Підсумовуючи все вищевикладене варто заначити, що за результатами проведення короткого історико-правового аналізу системи державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, можна дійти висновку що визначення періодів становлення залежить від головної засади, яка закладена в основу.

До складових структури адміністративно-правових засад становлення системи державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень необхідно віднести наступні ключові елементи: нормативно-правова база, що встановлює певні правила для процедурних складових реєстраційного провадження; принципи (засади) здійснення повноважень суб'єктів державної реєстрації; процедура прийняття рішень та їх реалізації, за результатами розгляду документів, що подаються на проведення державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Нікітін В.В. Адміністративно-правові засади державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень у період воєнного стану // *Юридичний вісник*: [Повітряне і космічне право, м. Київ, Національний авіаційний університет, 22 березня 2023 р.] – Ст. 55–62.

2. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 лютого 1995 року № 150 «Про Концепцію розвитку житлово-комунального господарства в Україні». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/150-95-%D0%BF?find=1&text=%D1%80%D0%B5%D1%94%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%86#w1_1

3. Постанова Кабінету Міністрів України від 18 лютого 1998 року № 192 «Про заходи щодо створення системи державної реєстрації прав на нерухоме та рухоме майно». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192-98-%D0%BF#Text

4. Наказ Міністерства юстиції України було прийнято наказ від 7 лютого 2002 року № 7/5 «Про затвердження Тимчасового положення про порядок державної реєстрації права власності на нерухоме майно», зареєстрований у Міністерстві юстиції України 18 лютого 2002 року за № 157/6445. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0157-02#Text

5. Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text

УДК 351.86:342.9(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/123

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІЙСЬКОВИХ АДМІНІСТРАЦІЙ В УКРАЇНІ

CONCEPT AND CONTENT OF LEGAL REGULATION OF MILITARY ADMINISTRATIONS IN UKRAINE

Ільчишин В.В., аспірант
Київський університет інтелектуальної власності та права
ORCID ID: 0009-0004-0097-2739

У статті розкрито зміст і сформовано поняття правового регулювання військових адміністрацій в Україні. Доведено, що це спеціальний правовий механізм, спрямований на забезпечення ефективного функціонування держави в умовах воєнного стану. Він включає визначення місії, компетенцій, прав і повноважень військових адміністрацій, необхідних для забезпечення національної безпеки, підтримання громадського порядку, захисту критичної інфраструктури та дотримання прав і свобод громадян. Цей правовий режим базується на нормах Конституції та Закону України «Про правовий режим воєнного стану», інших законах України, нормативно-правових актах Президента, Кабінету Міністрів, а також військового командування і передбачає виконання ключових державних функцій в умовах воєнного стану. З'ясовано, що місією військових адміністрацій як тимчасових адміністративних органів є невідкладне та ефективне забезпечення безперервного функціонування місцевих виконавчих органів державної влади в умовах воєнного стану. Основними завданнями військових адміністрацій є забезпечення виконання заходів, спрямованих на оборону Вітчизни та цивільний захист, гарантування безпеки населення, підтримання публічної безпеки і порядку, захист критичної інфраструктури. Функції військових адміністрацій включають забезпечення національної безпеки та оборони, захист критичної інфраструктури, підтримання громадського порядку, організацію та координацію економічної діяльності, надання соціальної допомоги постраждалим громадянам та переселенцям, організацію гуманітарної допомоги, а також взаємодію з місцевими органами влади для виконання заходів правового режиму воєнного стану. Складовими механізму правового регулювання організації та діяльності військових адміністрацій є суб'єкт регулювання – держава в особах військових державних адміністрацій; норми права – у більшості випадків норми адміністративного права; об'єкти регулювання як інститут воєнного стану та правова (організаційно-правова й організаційна) діяльність адміністративних органів та приватних осіб, які перебувають на території військових адміністрацій; інструменти публічного адміністрування; ефективність правового регулювання, що здійснюється військовими адміністраціями.

Ключові слова: адміністративний органі, безперервне функціонування, воєнний стан, держава, ефективне функціонування, компетенція, критична інфраструктура, місія, місцеві виконавчі органи, національна безпека, права і повноваження, публічний порядок.

The article reveals the content and forms the concept of the legal regulation of military administrations in Ukraine. It has been proven that this is a special legal mechanism aimed at ensuring the effective functioning of the state under martial law. It includes the definition of the mission, competencies, rights, and powers of military administrations necessary to ensure national security, maintain public order, protect critical infrastructure, and uphold the rights and freedoms of citizens. This legal regime is based on the norms of the Constitution and the Law of Ukraine «On the Legal Regime of Martial Law,» other laws of Ukraine, regulatory acts of the President, the Cabinet of Ministers, as well as military command, and provides for the performance of key state functions under martial law. It is established that the mission of military administrations, as temporary administrative bodies, is the immediate and effective provision of the continuous functioning of local executive authorities under martial law. The main tasks of military administrations include ensuring the implementation of measures aimed at the defense of the Homeland and civil protection, guaranteeing the safety of the population, maintaining public safety and order, and protecting critical infrastructure. The functions of military administrations include ensuring national security and defense, protecting critical infrastructure, maintaining public order, organizing and coordinating economic activities, providing social assistance to affected citizens and displaced persons, organizing humanitarian aid, and interacting with local authorities to implement martial law measures. The components of the legal regulation mechanism for the organization and activities of military administrations include: the subject of regulation, which is the state represented by military state administrations; legal norms, which in most cases are norms of administrative law; objects of regulation, such as the institution of martial law and the legal (organizational-legal and organizational) activities of administrative bodies and private individuals located within the territories of military administrations; public administration tools; and the effectiveness of legal regulation carried out by military administrations.

Key words: administrative body, continuous operation, competence, critical infrastructure, effective functioning, local executive authorities, martial law, mission, national security, public order, rights and powers, state.

Вступ. Українська нація після відновлення Незалежності України 24 серпня 1992 р. [1] вважала, що героїчні звитяги Української Народної Республіки [2], Західної Української Народної Республіки [3], Української повстанської армії [4] та українських козаків століттями до цього [5] міцно зросили українську землю кров'ю та забезпечили своєю відвагою й жертовністю мирне життя для наступних поколінь українців. Недарма другим народним прапором українського народу є червоно-чорний [6]. Покоління початку дев'яностих років XX століття зробили хибний висновок, що відновити Незалежність на тому історичному етапі вдалося мирно завдяки збройній боротьбі героїв минулих поколінь і що незалежній Українській державі ніхто зовні не загрожує. У результаті настали два десятиліття пацифізму, коли ні українське суспільство у своїй більшості, ні державні інституції не помітили, що в Росії від кінця XX століття на державному рівні почав відновлюватися «великоруський» шовінізм, стратегічною метою якого було знищення молодих суверенних сусідніх держав, і насамперед України [7].

Події початку 2014 р. підтвердили міжнародну аксіому, що в держав немає вічних союзників, а є вічні інтереси [8]. Коли російські «зелені» окупанти спочатку захопили, а потім анексували Автономну республіку Крим [9], російські терористи розв'язали війну в окремих районах Донецької й Луганської областей [10]. Держави-гаранти Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї не виконали жодного зі своїх зобов'язань. Вони не надали практичної допомоги Україні, яка стала жертвою акту прямої агресії. Цинічність цієї ситуації полягає в тому, що саме одна з держав-гарантів і стала агресором [11].

В українській історіографії ті події утвердилися в назві «російсько-українська війна» [12], яка розпочалася на початку 2014 р. Проте, на наш погляд, війну Українського народу за незалежність від Москви слід розглядати у шир-

шому форматі, під аналогічною назвою «російсько-українська війна», однак із більш значними історичними межами – від 1659 року, коли відбулася Конотопська битва як перша переможна баталія молодої української протодержави (Війська Запорізького) з московитами [13].

Нова державно-правова дійсність почала вимагати нових підходів до публічного адміністрування. В окремих районах Донецької та Луганської областей органи місцевого самоврядування було знищено російськими терористами. З метою забезпечення умов для життєдіяльності відповідних територіальних громад та вирішення питань місцевого значення було створено військово-цивільні адміністрації [14]. Цей дієвий механізм правового регулювання в умовах проведення АТО та ООС показав свою високу ефективність.

Законодавець мудро вчинив, коли Парламент ухвалив Закон України «Про правовий режим воєнного стану», який визначав зміст, порядок, правові основи та інструментарій діяльності органів державної влади, військового командування, *військових адміністрацій* (курсив наш. – В.І.), органів місцевого самоврядування тощо під час воєнного стану, а також гарантії прав і свобод людини та громадянина і захист прав і законних інтересів юридичних осіб [15]. Певний час норми Закону від 12 травня 2015 року № 389-VIII були правовою конструкцією, яка перебувала у стані очікування. Проте після початку повномасштабного російського вторгнення вони забезпечили в найкоротший термін запровадження повноцінного воєнного стану в правовий конституційний спосіб [16]. Норми цього Закону продовжують свій провідний вплив на публічне адміністрування всіх сфер суспільного життя в умовах сьогодення.

Одним із головних адміністративних органів з вагомими повноваженнями, правовий статус яких визначено Законом від 12 травня 2015 року № 389-VIII, є військові адміністрації. Проте, як показують результати всеукраїнського соціологічного дослідження, більшість респондентів висловлюють недовіру державному апарату (чиновникам) (75%) [17]. Хоча у вибірці названого аналізу не було оцінено безпосередньо посадових осіб військових адміністрацій, соціологічне дослідження було здійснено в ширшому форматі аналізу адміністративних органів виконавчої влади. Проте така статистика свідчить про певні негативні тенденції і дає підстави стверджувати про недостатню довіру до військових адміністрацій.

Огляд останніх досліджень. До питання правового регулювання організації та діяльності військових адміністрацій звертали свою увагу вчені-правники О. Берлач, О. Буханевич, О. Забожчук, В. Галунько, В. Капустян, Л. Коваленко, О. Мельник, С. Мельник, Ю. Бураков, В. Сафір, С. Ситников, С. Стеценко, О. Зозуля та інші. Проте безпосередньо предметом їхнього аналізу зазначена нами проблематика не була – вони зосереджували свої наукові зусилля на більш загальних чи спеціальних наукових викликах.

Отже, важливість для всіх громадян України та юридичних осіб в умовах воєнного стану належного функціонування військових адміністрацій, досягнення ними високого рівня ефективності та справедливості, а також недостатня довіра громадян до державного апарату й наявність у цій сфері певних законодавчих прогалин обґрунтовують актуальність цієї статті.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі теорії права, теорії адміністративного права, чинного законодавства, узагальнення практичної діяльності адміністративних органів на сучасному етапі розвитку українського суспільства розкрити зміст і виробити категорійне визначення правового регулювання військових адміністрацій в Україні.

Виклад основних положень. Згідно з Британською енциклопедією урядове регулювання – це правило або механізм, який обмежує, керує чи іншим чином контролює соціальну поведінку. У сфері державної політики регулювання стосується оприлюднення цільових правил, які супроводжуються певним авторитетним механізмом моніторингу та забезпечення дотримання. У політичній економії це означає спробу держави керувати економікою або вузько визначену як запровадження економічного контролю над поведінкою приватного бізнесу, або ширше – включаючи інші державні інструменти, такі як оподаткування або вимоги до розкриття інформації. Третє визначення регулювання зосереджується на всіх засобах соціального контролю. Воно включає такі механізми, як добровільні угоди або норми, які здійснюють соціальний контроль поза межами прямого впливу держави. Тим самим напрямками урядового регулювання є суб'єкт регулювання (держава), об'єкти (поведінка неурядових суб'єктів), інструменти (авторитетний набір правил) або сфери застосування. Таким чином, концепція регулювання вказує на правила, які структурують поведінку індивідів у певному контексті [18].

Теорія права доводить, що правове регулювання є державновладним впливом на суспільні відносини через систему юридичних засобів, спрямованих на їх впорядкування, охорону та розвиток. Цілями правового регулювання є забезпечення того, щоб суб'єкти права діяли відповідно до юридичних приписів, а соціальні процеси відбувалися в напрямах, вигідних суспільству, державі та особистості. Ефективність правового регулювання залежить від того, чи досягнуті ці цілі, що призводить або до ефективних, або до неефективних результатів. Функції правового регулювання включають спрямування впливу права на суспільні відносини та відображення суттєвих рис правового регулювання, спрямованих на виконання його завдань. Ці функції є динамічними та безперервними, що забезпечує системність взаємодії. Правове регулювання не охоплює всіх суспільних відносин, а лише ту їх частину, яку називають сферою правового регулювання [19].

У теорії адміністративного права воєнний стан як об'єкт адміністративно-правового регулювання розглядається як надзвичайні обставини, в яких перебувають держава та суспільство, коли суб'єкти публічної адміністрації наділяються адміністративним законодавством більш ефективними та рельєфно владними адміністративними повноваженнями, а також діями спеціальних та загальних адміністративних органів щодо відбиття російсько-терористичної агресії, звільнення тимчасово окупованих територій, забезпечення Збройних Сил та інших сил безпеки й оборони України всім необхідним для ведення боїв, охорони критичної інфраструктури та надання невідкладної соціальної допомоги постраждалим особам. Види публічного адміністрування в умовах воєнного стану за змістом поділяються на: забезпечення обороноздатності та організацію оборони Вітчизни; надання публічною адміністрацією адміністративних та соціальних послуг, коли публічна адміністрація має задовольняти права, свободи та інтереси громадян; здійснення виконавчої діяльності, у процесі якої публічна адміністрація виконує закони на території всієї України; здійснення розпорядчої діяльності, коли публічна адміністрація відповідно до прописаної компетенції з метою деталізації та уточнення законів видає підзаконні нормативно-правові акти [20].

Повертаючись до аналізу законодавчого регулювання предмета нашого дослідження, слід відзначити, що військові адміністрації в Україні виконують головні виконавчі державні функції на місцях під час дії режиму воєнного стану. Вони забезпечують комплексність заходів щодо підготовки адміністративно-територіальної одиниці до військових дій, а у випадку наближення лінії бойового зіткнення – надають безпосередню допомогу командуванню Збройних Сил та інших сил оборони України

у здійсненні оборони відповідної території. Важливою складовою є здійснення публічного адміністрування з підтримання публічної безпеки і порядку, забезпечення прав та законних інтересів громадян. Вони також забезпечують соціальний захист громадян, надаючи допомогу постраждалим від військових дій та переселенцям. Координація економічної діяльності входить також до їхніх завдань, що включає забезпечення економічної життєдіяльності регіонів. Організація гуманітарної допомоги також належить до функцій військових адміністрацій. Отже, функції військових адміністрацій охоплюють насамперед безпекові, воєнні, адміністративні, правові, соціальні, гуманітарні та економічні аспекти діяльності [21].

Загалом важко назвати сферу важливих для громадян і держави публічних інтересів, до яких би тією чи іншою мірою не залучалися військові адміністрації. Це щоденна 24-годинна робота, інколи з небезпекою для життя і здоров'я, тисяч посадових осіб щодо забезпечення прав, свобод та законних інтересів громадян, а також національної безпеки України.

До прикладу: Покровська міська військова адміністрація активно займається організацією евакуації населення з територій, де ведуться активні бойові дії. В умовах загострення безпекової ситуації на Донеччині адміністрація спільно з партнерами організувала евакуацію мешканців до безпечніших регіонів України. Місто Покровськ став евакуаційним хабом для всієї Донеччини, де облаштовуються пункти тимчасового перебування для евакуйованих громадян, забезпечується реєстрація на евакуаційні потяги та надається необхідна підтримка. Особлива увага надається евакуації маломобільних людей, осіб похилого віку, людей з інвалідністю, а також дітей [22]. Херсонська міська військова адміністрація забезпечила підтримку мешканців однієї з найбільш постраждалих громад – жителів смт Антонівка, які перебувають під постійними обстрілами в умовах російської агресії. Вона організувала видання пенсій безпосередньо у селищі [23]. Закарпатська обласна військова адміністрація активно сприяє релокації підприємств з небезпечних регіонів України, забезпечує переміщення виробничих потужностей, надаючи підтримку в перевезенні обладнання, матеріалів та менеджменту компаній, що дозволяє швидко відновити виробництво на новій локації. Завдяки тісній співпраці військової адміністрації, місцевого самоврядування та бізнесу суб'єкти господарювання мають можливість не тільки продовжити свою діяльність, але й розширити виробництво та збільшити кількість співробітників [24].

У юридичній літературі приділено певну увагу організації та діяльності військових адміністрацій. Так, на думку О. Буханевич та О. Забожчук, військові адміністрації в Україні створюються як тимчасові органи місцевої влади в умовах дії правового режиму воєнного стану. Їх організація та діяльність базується на формальних правових підставах, таких як рішення Президента України та інші нормативні акти, що визначають їх функціонування в межах визначених територіальних одиниць [25]. Так, 24 лютого 2022 року Президент України підписав Указ про створення військових адміністрацій на базі обласних державних адміністрацій. Цей крок був частиною загальнонаціональних заходів щодо посилення обороноздатності країни в умовах російської агресії. Військові адміністрації мають на меті забезпечення ефективної координації логістичних та оборонних рішень у відповідь на військове вторгнення [26].

Військові адміністрації виконують повноваження місцевих державних адміністрацій і, частково, органів місцевого самоврядування, але з акцентом на забезпечення національної безпеки та оборони. Основні особливості діяльності військових адміністрацій включають їх тимчасовий характер, що зумовлено тривалістю воєнного стану та потребою виконання спеціальних завдань, таких як захист територіальної цілісності, підтримання громадського порядку та участь у заходах національного спротиву. Військові адміністрації мають широкі повноваження, що охоплюють різні сфери суспільного життя, зокрема правотворчість, мобілізацію, організацію та забезпечення цивільного захисту. О. Буханевич та О. Забожчук підкреслюють, що діяльність військових адміністрацій не автоматично означає їх створення при введенні воєнного стану – необхідне додаткове рішення, що визначає їх юрисдикцію та функції. Важливим аспектом їх діяльності є також взаємодія з місцевими органами влади та національним спротивом, що потребує вдосконалення законодавчої бази для чіткішого визначення їх повноважень [25].

С. Мельник доводить, що адміністративно-правовий статус військових адміністрацій в Україні є спеціальним правовим статусом, який виникає на основі законодавства і має на меті забезпечення правового режиму воєнного стану. Основними елементами цього статусу є мета функціонування, компетенція, права та повноваження військових адміністрацій. Військові адміністрації виконують низку завдань, що включають відвернення загроз, забезпечення національної безпеки, захист критичної інфраструктури та дотримання прав і свобод громадян в умовах воєнного стану. Вони діють тимчасово, залежно від тривалості воєнного стану, і мають розмежовані адміністративні повноваження на різних територіальних рівнях. Специфіка їхніх повноважень полягає в багатогранності і спрямованості на забезпечення всіх аспектів життєдіяльності суспільства в умовах воєнного стану. Військові адміністрації відрізняються від військово-цивільних адміністрацій, зокрема за часовими параметрами припинення повноважень. Важливим напрямком для подальших досліджень є розроблення додаткових гарантій дотримання прав особи під час функціонування військових адміністрацій в умовах воєнного стану [28].

В. Капустян і Л. Коваленко доводять, що організація діяльності військових адміністрацій в умовах воєнного стану базується на законодавчих підставах, визначених Конституцією та законами України. Військові адміністрації створюються як тимчасові державні органи з метою забезпечення національної безпеки, громадського порядку, захисту критичної інфраструктури та здійснення заходів правового режиму воєнного стану [29]. Наприклад, Указом Президента України від 23 квітня 2024 року №239 було утворено військові адміністрації населених пунктів у Запорізькій області на виконання Закону України «Про правовий режим воєнного стану» – Водянську сільську (Василівський район), Кирилівську селищну (Мелітопольський район), Малотокмачанську сільську (Пологівський район) та інші військові адміністрації у Запорізькій області. Генеральному штабу Збройних Сил України та Запорізькій обласній державній адміністрації було доручено здійснити заходи щодо утворення зазначених військових адміністрацій [30].

До основних особливостей військових адміністрацій належать їх тимчасовість, специфічний обсяг повноважень, а також розмежування компетенції залежно від територіальних меж. Військові адміністрації мають різні групи повноважень, зокрема правотворчого, мобілізаційного, забезпечувального та організаційного характеру. Важливим аспектом є взаємодія з місцевими органами влади, що потребує подальшого законодавчого врегулювання та наукового дослідження. На думку вчених, незважаючи на успіхи у забезпеченні безпеки, існують прогалини в законодавстві щодо розподілу повноважень між військовими адміністраціями та місцевими органами влади, що вимагає подальшого вдосконалення правового регулювання цієї сфери [29].

У логічній науковій послідовності до попереднього матеріалу перебувають доктринальні положення професора В. Зозулі, який доводить, що основні проблеми діяль-

ності військових адміністрацій включають неоднозначність правового регулювання, що виявляється в наявності прогалин і суперечностей у законодавстві, які визначають їх повноваження. Зокрема, на думку вченого, положення статей 10 і 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» потребують уточнення, щоб уникнути різного тлумачення повноважень військових адміністрацій та їх співвідношення з повноваженнями обласних і районних рад. Відсутність чіткого розмежування повноважень є ще однією проблемою, адже військові адміністрації можуть виконувати як повноваження місцевих рад, так й інші функції. Проте існує потреба в уточненні та деталізації цих повноважень у законодавстві, щоб уникнути ситуацій, коли частина функцій залишається неохопленою жодним органом влади [31].

Висновки: Усе вищевикладене дає можливість сформувати такі узагальнення щодо змісту правового регулювання військових адміністрацій в Україні:

1) місією військових адміністрацій як тимчасових адміністративних органів є невідкладне та ефективне забезпечення безперервного функціонування місцевих виконавчих органів державної влади в умовах воєнного стану;

2) основними завданнями військових адміністрацій є забезпечення виконання заходів, спрямованих на оборону Вітчизни та цивільний захист, гарантування безпеки населення, підтримання публічної безпеки й порядку, захист критичної інфраструктури.

3) правове регулювання військових адміністрацій – це їх публічно-правовий вплив на основі норм права, через систему інструментів публічного адміністрування, спрямованих на виконання визначених місії, завдань та функцій;

4) функції військових адміністрацій включають забезпечення національної безпеки та оборони, захист критичної інфраструктури, підтримання громадського порядку, організацію та координацію економічної діяльності, надання соціальної допомоги постраждалим громадянам та переселенцям, організацію гуманітарної допомоги, а також взаємодію з місцевими органами влади для виконання заходів правового режиму воєнного стану;

5) складовими механізму правового регулювання організації та діяльності військових адміністрацій є: суб'єкт регулювання – держава в особі військових державних адміністрацій; норми права, у більшості випадків це норми адміністративного права; об'єкти регулювання як інститут воєнного стану та правова (організаційно-правова та організаційна) діяльність адміністративних органів і приватних осіб, які перебувають на території військових адміністрацій; інструменти публічного адміністрування; ефективність правового регулювання, що здійснюється військовими адміністраціями;

6) правова діяльність військових адміністрацій здійснюється на основі норм Конституції та Закону «Про правовий режим воєнного стану», інших законів, актів Президента, Кабінету Міністрів та військового командування Збройних Сил України;

7) адміністративно-правовий статус військових адміністрацій в Україні визначається як спеціальний правовий режим, спрямований на забезпечення ефективного функціонування держави в умовах воєнного стану. Він охоплює мету, компетенції, права та повноваження, необхідні для забезпечення національної безпеки, захисту критичної інфраструктури та дотримання прав і свобод громадян;

8) воєнний стан як об'єкт адміністративно-правового регулювання військовими адміністраціями передбачає надання їм розширених повноважень для забезпечення обороноздатності, захисту територій, критичної інфраструктури та прав громадян у надзвичайних умовах, коли військові адміністрації здійснюють публічне адміністрування, організацію оборони, виконання законів та надання необхідних послуг, що є ключовими для підтримання державної безпеки і порядку під час воєнного стану;

9) ефективність діяльності військових адміністрацій визначається їх здатністю забезпечити виконання ключових державних завдань і функцій у сфері безпеки та оборони під час воєнного стану. Основними показниками ефективності є здатність своєчасно реагувати на загрози, забезпечувати правопорядок і соціальний захист населення, а також швидко вирішувати питання, пов'язані з національною безпекою та обороною.

Отже, правове регулювання військових адміністрацій в Україні – це спеціальний правовий механізм, спрямований на забезпечення ефективного функціонування держави в умовах воєнного стану. Він включає визначення місії, компетенцій, прав і повноважень військових адміністрацій, необхідних для забезпечення національної безпеки, підтримання громадського порядку, захисту критичної інфраструктури та дотримання прав і свобод громадян. Цей правовий режим базується на нормах Конституції та Закону України «Про правовий режим воєнного стану», інших законах України, нормативно-правових актах Президента, Кабінету Міністрів, а також військового командування і передбачає виконання ключових державних функцій в умовах воєнного стану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акт проголошення незалежності України. *Голос України*, офіційне видання від 27.08.1991.

2. Армія Української Народної Республіки. Велика українська енциклопедія. 2023. URL: https://vue.gov.ua

3. Бураков Ю. Військове будівництво Західно-Української Народної Республіки (до 100-річчя Листопадового чину). *Військово-науковий вісник*. 2018. URL: http://vnv.asv.gov.ua/article/view/153707

4. Українська повстанська армія. Український інститут національної пам'яті. 2026. URL: https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/viyskovym/ukrayinska-povstanska-armiya

5. Як українські козаки московитів перемагали: короткий екскурс в історію. *Вісник Кіровоградщини*. 2022. URL: https://vk.kr.ua/society/9601-cossacks.html

6. Що означає червоно-чорний прапор? *Урядовий Портал*. 2020. URL: https://desn.kyivcity.gov.ua/news/shcho-oznachae-chervono-chorniy-prapor.

7. Putin Laments Soviet Breakup As Demise Of 'Historical Russia,' Amid Ukraine Fears. *Radio Free Europe*. 2021. URL: https://www.rferl.org/a/putin-historical-russia-soviet-breakup-ukraine/31606186.html

8. Safire W. ESSAY; Friends, More Than Interests. The New York Time. 1991. URL: https://www.nytimes.com/1991/02/07/opinion/essay-friends-more-than-interests.htm

9. Окупація та анексія Криму Росією. *Радіо Свобода*. 2021. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/30451636.html

10. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України». Указ Президента України № 405. 2014. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: https://www.president.gov.ua/documents/4052014-16886.

11. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Зібрання чинних міжнародних договорів України від 2004–2004 р. № 4. Книга 2. С. 603.

12. Російсько-українська війна: історичний контекст. *Український інститут національної пам'яті*. 2024. URL: https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst

13. Конотопська битва 1659. Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. *Інститут історії України*. 2024. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Konotopska_Bitva_1659

14. Про військово-цивільні адміністрації. Закон України від 3 лютого 2015 року, № 141-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 13. С. 87. *Голос України*, офіційне видання від 27.02.2015. № 36. *Верховна Рада України*. *Законодавство України*. 2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19/card6#Public.

15. Про правовий режим воєнного стану. Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. ***Відомості Верховної Ради***. 2015. № 28. ст. 250. *Голос України*, офіційне видання від 10.06.2015. № 101. ***Верховна Рада України***. ***Законодавство України***, 2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19/card6#Public.

16. Про введення воєнного стану в Україні. Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64. *Голос України*, офіційне видання від 24.02.2022. № 37.

17. Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів (січень 2024р.). *Розумков центр*. 2014. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-sichen-2024r

18. Regulation Government. *Britannica*. 2024. URL: https://www.britannica.com/topic/regulation

19. Мельник О. М. Правове регулювання та шляхи підвищення його ефективності: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. *Нац. акад. наук України, Ін-т держ. і права ім. В.М. Корецького*. Київ, 2004. 18 с.

20. Галунько В., Стеценко С., Берлач А., Буханевич О., Ситников О. та ін. Адміністративне право та адміністративний процес України в умовах воєнного стану: колективна монографія / за заг. ред. В. Фелика, В. Курила. Київ: «Видавництво Людмила», 2023. 704 с.

21. Про правовий режим воєнного стану. Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. ***Відомості Верховної Ради***. 2015. № 28. Ст. 250. ***Голос України***, офіційне видання від 10.06.2015. № 101. ***Верховна Рада України. Законодавство України***. 2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19/card6#Public.

22. Гуманітарну ситуацію в регіоні та евакуацію населення керівники Покровської районної та міської ВА обговорили із координаторами кластерів ООН в Україні. Покровська міська військова адміністрація. 2024. URL: https://pokrovsk-rada.gov.ua/uk/articles/item/10162/gumanitarnu-situaciyu-v-regioni-ta-evakuaciyu-naselennya-kerivniki-pokrovskoi-rajonnoi-ta-miskoi-va-obgovorili-iz-koordinatorami-klasteriv-oon-v-ukraini

23. Херсонська міська військова адміністрація забезпечила видачу пенсій в смт Антон. Херсонська міська військова адміністрація. 2022. URL: https://miskrada.kherson.ua/news/khersonska-miska-vijskova-administratsiia-zabezpechyla-vydachu-pensij-v-smt-antonivka/

24. Закарпатська ОВА забезпечила релокацію швейного виробництва. Берегівська районна військова адміністрація. 2022. URL: https://bereg-rda.gov.ua/news/1654783922/

25. Буханевич О. М., Забожчук О. В. Військові адміністрації та місцеві органи влади: правові аспекти розподілу повноважень в умовах воєнного стану. *Правова позиція*. № 1 (38). 2023. URL: https://legalposition.umsf.in.ua/archive/2023/1/21.pdf.

26. В усій Україні на базі ОДА створюють військові адміністрації. *Ukrinform.* 2022. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3411950-v-usij-ukraini-na-bazi-oda-stvoruut-vijskovi-administracii.htm

27. Військові адміністрації населених пунктів. *Президент України Володимир Зеленський. Офіційне інтернет-представництво*. 2024. URL: https://www.president.gov.ua/lustration/lustr-list/lustr-local-adm/vijskovi-administraciyi-naselenih-punktiv.

28. Мельник С. М. Адміністративно-правовий статус військових адміністрацій в Україні в умовах правового режиму воєнного стану. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права.* Випуск 6, 2022. URL: https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/330/288.

29. Капустян В., Коваленко Л. Правове регулювання діяльності військових адміністрацій під час дії воєнного стану. *Право в умовах воєнного стану: проблеми та перспективи*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 12 травня 2023 року.) Ірпінь: Державний податковий університет, 2023. URL: https://dpu.edu.ua/images/2023/Photo_dlya_novyn_2023/Kafedra%20publichnogo%20prava/Materiali%20konf_12.05.2023%20Pravo%20v%20umovah%20voennogo%20stanu%201.pdf

30. Про утворення військових адміністрацій населених пунктів у Запорізькій області. Указ Президента України 23 квітня 2024 року №239. *Президент України Володимир Зеленський. Офіційне інтернет-представництво*. URL: https://www.president.gov.ua/documents/2392024-50425.

31. Зозуля О. І. Щодо повноважень обласних і районних військових адміністрацій. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави*, 2023. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/44fb1b06-8f37-4033-a121-8d05a27927fd/content.

УДК 347.66
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/124

УКЛАДАННЯ ТА ВИКОНАННЯ ДОГОВОРУ ПРО УПРАВЛІННЯ СПАДКОВИМ МАЙНОМ: ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

CONCLUSION AND PERFORMANCE OF A HERITAGE MANAGEMENT CONTRACT: PRACTICAL ASPECTS

Узунов С.О., аспірант кафедри цивільного права
Національний університет «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0003-1513-1321

Стаття присвячена дослідженню особливостей укладання та виконання договору про управління спадковим майном за законодавством України, що регламентується статтею 1285 Цивільного кодексу України.

Автор акцентує увагу на проблемах практичного застосування цієї норми, зокрема на відсутності детальної регламентації умов договору та наслідків його невиконання.

Автор аналізує можливі шляхи вдосконалення правового регулювання інституту управління спадщиною, зокрема, шляхом розширення повноважень виконавців заповіту.

Стаття містить практичні рекомендації щодо покращення законодавчої бази та застосування договору про управління спадковим майном на практиці, що сприятиме захисту інтересів спадкоємців та ефективному управлінню спадковим майном, включаючи корпоративні права.

Автором визначено, що найбільш ефективним способом управління спадщиною за наявності в її складі майна, яке потребує утримання, догляду, вчинення інших фактичних чи юридичних дій для підтримання його в належному стані, зокрема корпоративних прав, є укладання договору про управління спадковим майном із професійним управителем.

Інститут спадкування корпоративних прав учасників господарських товариств є складним, багатоманітним і має продовжувати розвиватися, оскільки існує як певна неоднозначність у законодавчому регулюванні, так і пов'язана з цим суперечливість судової практики.

Ключові слова: договір про управління спадщиною, спадкове майно, управління спадковим майном, виконавець заповіту, спадкоємці, корпоративні права, спадкові відносини, господарські товариства.

The article is dedicated to the study of the features of concluding and executing a heritage management contract under the legislation of Ukraine, regulated by Article 1285 of the Civil Code of Ukraine. The author emphasizes the issues of practical application of this regulation, particularly the lack of detailed provisions concerning the terms of the contract and the consequences of its non-performance.

The author analyzes possible ways to improve the legal regulation of the heritage management contract, including expanding the powers of executors of wills. The article provides practical recommendations for improving the legislative framework and applying the heritage management contract in practice, which will contribute to protecting the interests of heirs and ensuring effective management of inherited property, including corporate rights.

The author identifies that the most effective way to manage an estate, particularly when it includes property that requires maintenance, care, or other factual or legal actions to keep it in proper condition, including corporate rights, is to conclude a heritage management contract with a professional manager.

The inheritance of corporate rights by participants of business entities is a complex and multifaceted institution requiring further development due to the existing legislative ambiguities and the related inconsistencies in judicial practice.

Key words: inheritance management contract, inheritance property, management of inheritance property, executor of the will, heirs, corporate rights, inheritance relations, business entities.

Постановка проблеми. Договір про управління спадковим майном передбачений ст. 1285 Цивільного кодексу України [1] (далі – ЦК України). Відповідно до норми цієї статті, наявність у складі спадщини майна, яке потребує утримання, догляду чи інших дій для підтримання його в належному стані, у нотаріуса або відповідного органу місцевого самоврядування, виникає право укласти договір на управління спадщиною з іншою особою. Таке право відповідно до закону виникає у разі відсутності спадкоємців або виконавця заповіту.

Проте існування вищенаведеної норми викликає більше запитань стосовно можливості застосування її на практиці поряд із заходами щодо охорони спадщини, які також передбачені законодавством України (ст. 1283 ЦК України).

Норма ст. 1285 ЦК України лише надає можливість укладення договору про управління спадщиною, однак не регламентує умов укладення, виконання, правових наслідків невиконання або неналежного виконання такого договору, що не дає можливість однозначно визначити правову природу цього договору.

Актуальність дослідження особливостей укладення та виконання договору про управління спадщиною також підсилюється особливими обставинами, які склалися в Україні внаслідок повномасштабного вторгнення і введення правового режиму воєнного стану. У цей період питання правового регулювання спадкових відносин набуває особливого значення, оскільки спадкове майно загиблих військовослужбовців може залишатися без належної охорони, зберігання та управління. Це пов'язано з тим, що спадкоємці, які мають право на спадщину, часто перебувають за кордоном або не можуть вчасно прийняти спадщину через інші поважні причини. За таких умов, договір про управління спадщиною має стати ефективним засобом захисту інтересів спадкоємців

Зважаючи на це, дослідження договору про управління спадщиною за цивільним правом України має велике практичне значення та сприятиме формуванню правових механізмів, які дозволяють ефективно управляти спадщиною, що включає як класичні, так і новітні об'єкти права власності.

Стан дослідження теми. У доктрині приватного права України договір управління спадщиною досліджувався такими правниками, як О.В. Дзера, А.С. В.М. Коссак, Н С. Кузнєцова, В.В. Луць, Р.А. Майданик, К.Г. Некіт, О.П. Печений, І.В. Спасибо-Фатєєва, С.Я. Фурса, Є.О. Харитонов, В.Л. Яроцький та інші. Однак, відсутність детальної регламентації у законодавстві та незначні наукові розробки дозволяють зробити висновок про актуальність дослідження договору про управління спадщиною за цивільним правом України.

Метою цього дослідження є визначення особливостей укладання та виконання договору про управління спадковим майном за цивільним правом України.

Виклад основного матеріалу. У ст. 1285 ЦК України та ч.3 ст. 61 Закону України "Про нотаріат" [2] можливість укладення договору про управління спадщиною передбачається за певних умов. Зокрема, такими умовами є: 1) смерть спадкодавця та наявність свідоцтва про смерть; 2) подання заяви до нотаріуса або посадової особи органу місцевого самоврядування про потребу в управлінні спадщиною; 3) відсутність спадкоємців або виконавця заповіту [3]; 4) наявність у складі спадщини майн, яке потребує утримання, догляду, вчинення інших фактичних чи юридичних дій для підтримання його в належному стані, зокрема корпоративних прав.

Однак, зазначені умови на практиці не можуть бути виконані через неточність формулювань та неузгодженість норм цивільного законодавства щодо договору управління майном, довірчої власності та договору про управління спадковим майном. Тому, у межах цього дослідження пропонується розглянути проблемні аспекти укладання та виконання договору про управління спадковим майном.

Найбільш ефективним способом управління спадщиною за наявності в її складі майна, яке потребує утримання, догляду, вчинення інших фактичних чи юридичних дій для підтримання його в належному стані, зокрема корпоративних прав, є укладання договору про управління спадковим майном із професійним управителем.

Відповідно до ст. 1285 ЦК України підставою виникнення відносин щодо довірчого управління спадковим майном є не лише договір довірчого управління майном, а фактичний склад.

Найбільш повний перелік юридичних фактів, що породжують правовідносини довірчого управління спадковим майном, можна сформулювати наступним чином:

– укладення сторонами договору про управління спадщиною із ззначеннням істотних умов таких, як предмет договору; розмір і форма плати за управління спадковим майном; строк договору; строк та порядок надання управителем звіту про свою діяльність;

– фактична передача майна, що є об'єктом цього договору;

– державна реєстрація права довірчої власності, що виникає на підставі цього договору (за наявності відповідної вимоги у чинному законодавстві);

– наявність підстав, передбачених законом. До переліку таких підстав, передбачених законом, входить заповіт, у якому призначено виконавця заповіту (ч. 1 ст. 1286 ЦК України). Тільки у разі спадкування за заповітом виконавцю заповіту (п. 4 ч. 1 ст. 1290 ЦК України) належать права установника довірчого управління спадщиною.

Питання укладання виконавцем заповіту договору про управління спадщиною є досить дискусійним у цивілістиці та на практиці.

Важко при цьому погодитись з позицією Р.А. Майданика про те, що установником управління спадковим майном може бути лише нотаріус або орган місцевого самоуправління, а роль самих спадкоємців, а також виконавця заповіту має зводитися тільки до звернення їх до нотаріуса з проханням про вчинення певних дій, спрямованих на це [4; с. 421–422].

Дійсно у законі зазначається, що договір про управління спадщиною укладає нотаріус, а в населених пунктах, де немає нотаріуса, – відповідний орган місцевого самоврядування (ч. 1 ст. 1285 ЦК України). Слід зазначити, що викладена вище точка зору отримала своє продовження і в правозастосовній діяльності. Так, відповідно до листа Міністерства юстиції України «Щодо практики укладання договорів на управління спадщиною» від 04.10.2005 р. № 31–32/1694, договір на управління спадковим майном є двостороннім договором; установником управління може бути нотаріус, а в населених пунктах, де немає нотаріуса, – відповідний орган місцевого самоврядування [5].

Розмірковуючи над питанням укладання договору про управління спадщиною, І.В. Спасибо–Фатєєва доходить висновку про те, що установником управління в цьому договорі виступатимуть нотаріус або спадкоємці (ч. 1 ст. 1285, ст. 1287 ЦК України). Останнє випливає з права спадкоємців призначити стороною особу, яка надає згоду на це (ст. 1289 ЦК України), що і втілюється в договір між ними [6; с. 331].

Водночас, В.Ю. Чуйкова зауважує, що виконавець заповіту може виступати установником довірчого управління, уклавши договір довірчого управління спадковим майном з довірчим управителем [7; с.13].

Питання про необхідність встановлення довірчого управління спадковим майном повинно вирішуватися виконавцем заповіту з урахуванням думки спадкоємців, нотаріальних органів, а в необхідних випадках — під контролем органів опіки та піклування (щодо майна малолітніх, неповнолітніх, обмежено дієздатних та недієздатних спадкоємців). Однак, виявлення думки вказаних осіб може спричинити затягування процесу встановлення довірчого управління спадковим майном.

У абз. 1 ч. 1 ст. 1285 ЦК України зазначається, що укладання договору про управління спадщиною відбувається за ініціативою нотаріуса, а в населених пунктах, де немає нотаріуса, – відповідного органу місцевого самоврядування, та за наявності – виконавця заповіту. Однак, у разі відсутності спадкоємців або виконавця заповіту договір про управління спадщиною укладається з іншою особою.

Аналогічна за змістом норма розміщена і в Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України [8]. Так, відповідно до п. 9.1. гл. 1 розділу 2 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, якщо під час вжиття заходів щодо охорони спадкового майна з'ясується, що у складі спадщини є майно, що потребує утримання, догляду, вчинення інших фактичних та юридичних дій для підтримання його в належному стані, нотаріус у разі відсутності спадкоємців або виконавця заповіту на підставі заяви заінтересованої особи укладає договір на управління спадщиною з цією особою.

Думається, покладення на виконавця заповіту ролі лише посередника у відносинах з управління спадщиною зводить нанівець його повноваження з виконання заповіту, і, крім того, не відповідає змісту ст. 1290 ЦК України. Відтак, зміст ст. 1290 ЦК України дозволяє зробити висновок про те, що за наявності виконавця заповіту договір про управління спадщиною укладає саме він.

Тому, вважаємо, що право виконавця заповіту укладати договір про управління спадковим майном із третьою особою, слід визнати справедливим, і внести відповідні зміни до ст. 1285 ЦК Угравіни. Зокрема, викласти абз. 1 ч. 1 в наступній редакції: "За договором про управління спадковим майном одна сторона (установник управління), на стороні якого може виступати нотаріус, уповноважена посадова особа місцевого самоврядування та виконавець заповіту, за ініціативою осіб, які зацікавлені у збереженні цього майна, передає другій стороні (управителеві) на певний строк спадкове майно в довірче управління для його утримання, догляду та виконання інших дій, необхідних для збереження майна, а друга сторона зобов'язується за плату здійснювати від свого імені управління цим спадковим майном в інтересах установника управління або вказаної ним особи (вигодонабувача).

Таким чином, у запропонованому визначенні договору про управління спадковим майном відсутні будь-які умови укладення цього договору. За умови внесення зазначених змін до ЦК України не будуть порушуватися правила ст. 5 ЦК України про свободу договору.

Першим етапом здійснення управителем повноваження з управління спадщиною є встановлення спадкового майна, що потребує управління, яке здійснюється після встановлення обсягу всієї спадкової маси. На цьому етапі управителю задля визначення майна, що потребує управління, доцільно звернутися до експертів з оцінки майна та з'ясувати позицію спадкоємців щодо даного питання. Після встановлення майна, що потребує управління, управитель повинен визначитися із способом управління спадщиною.

Управитель має право використовувати спадкове майно в інтересах спадкоємців, отримуючи з нього доходи, які будуть включені до складу спадщини. Наприклад, управитель може здавати в оренду нерухомість, що належить до спадщини, або керувати бізнесом померлого.

Усі доходи, отримані від управління спадщиною, повинні бути розподілені між спадкоємцями відповідно до їх часток у спадщині. Витрати на управління спадщиною, включаючи винагороду управителя, покриваються за рахунок доходів від спадкового майна або самого спадкового майна.

Управитель зобов'язаний регулярно надавати звіти про свою діяльність спадкоємцям. Звіти повинні містити інформацію про доходи, витрати, стан спадкового майна та інші важливі аспекти управління. Спадкоємці мають право вимагати додаткових пояснень та перевірок.

Спадкоємці мають право контролювати діяльність управителя, вимагати звітів та, у разі необхідності, звертатися до суду для захисту своїх прав. Якщо управитель порушує свої обов'язки, спадкоємці можуть вимагати його заміни або розірвання договору.

Особливої деталізації потребують повноваження управителя з управління спадщиною, яка включає корпоративні права, щодо забезпечення підприємницької діяльності спадкодавця, наприклад, право брати участь замість нього у зборах засновників або учасників товариств, призначати в необхідних випадках аудиторську перевірку, ревізію тощо [9; 183].

На думку І. Кучеренко, чинне законодавство не регулює порядок управління часткою у статутному фонді товариства учасника, який помер, в період між його смертю і отриманням спадкоємцями спадщини, в зв'язку з чим виникає багато спірних питань [10; с. 33]. Наприклад, спадкодавець був одночасно директором товариства і власником 1/2 частки у статутному фонді. Отож, після його смерті неможливо зібрати збори учасників товариства для переобрання директора, оскільки немає кворуму, як того вимагає ст. 34 Закону України "Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю" [11].

Загалом схожого погляду додержується і В.В. Васильченко, зауважуючи, що на відміну від багатьох зарубіжних країн, чинне законодавство України поки не містить норм, які б детально регулювали порядок переходу спадкової маси (часток, паїв, акцій тощо) комерційних організацій після смерті власника до його спадкоємців [12; с. 80].

На практиці виникає багато проблемних питань, пов'язаних з діяльністю та прийняттям рішень товариством з обмеженою відповідальністю (далі – ТОВ) у випадку смерті одного з учасників протягом тих 1,5 року, коли спадкоємці померлого мають право подати заяву про вступ до товариства, і тільки після спливу яких інші учасники мають право прийняти рішення про виключення померлого учасника або про ліквідацію товариства в залежності від розміру його частки у випадку, якщо такі заяви спадкоємці не подали (ч. 2 ст. 23 Закону України "Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю").

Вважаємо, що інститут управління спадщиною є інструментом, який може запобігти настанню економічних збитків як для самого ТОВ та інших його учасників, так і для спадкоємців померлого учасника. Проте на практиці, на жаль, нотаріуси не в усіх випадках, коли у складі спадщини є корпоративні права, призначають управителя спадщиною.

У реальності часто виникають конфлікти між спадкоємцями, і в таких випадках нотаріус може не видати свідоцтво про право на спадщину до вирішення спору (ст. 42 Закону України «Про нотаріат» [13]).

Через це питання про вступ до ТОВ залишається невирішеним, що створює практичні проблеми. Часто виникає ситуація, коли ТОВ не може ефективно функціонувати, оскільки кількість його учасників залишається невизначеною, а робота загальних зборів учасників заблокована. Загальні збори, як відомо, вирішують низку важливих питань, таких як розподіл чистого прибутку, прийняття рішення про виплату дивідендів, створення органів товариства та визначення порядку їхньої діяльності, а також прийняття рішень про виділення, злиття, поділ, приєднання або перетворення товариства. В результаті, без можливості винесення цих питань на голосування, неможливо говорити про успішну й ефективну господарську діяльність ТОВ.

Такі норми не суперечать ч. 1 ст. 1219 ЦК України щодо того, що право на участь у товариствах не входять до складу спадщини, оскільки вона містить виключення: якщо інше не встановлено законом або установчими документами товариства. Законом України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» в 2018 р. було встановлено інше – фактично дозволено спадкувати в т.ч. й право на участь у ТОВ [14].

Частина 1 ст. 23 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» передбачає саме право спадкоємців на вступ до товариства у якості його учасників. При цьому згода інших учасників ТОВ на це не потрібна, а державна реєстрація спадкоємців як нових його учасників можлива навіть без відома інших учасників товариства (відповідно до п. в) п. 3 ч. 5 ст. 17 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» [15]), якщо інше не передбачено статутом ТОВ.

Однак, отримання спадкоємцем у спадок частки у статутному капіталі ТОВ не означає автоматичного набуття ним статусу учасника господарського товариства. Спадкоємець отримує лише право на вступ до цього товариства.

Якщо спадкоємець не хоче ставати учасником товариства, він має право звернутися до його вищого органу для отримання своєї частки у статутному капіталі. Для цього спадкоємець подає заяву про відмову від права на вступ до товариства та вимогу щодо виплати належної йому частки. При цьому закон не вимагає нотаріального засвідчення підпису на заяві.

Рішення про зміну складу учасників ТОВ належить до компетенції його вищого органу. Зміни до статуту, пов'язані з новим складом учасників, підлягають державній реєстрації з внесенням інформації до Єдиного державного реєстру юридичних осіб. Відповідно до ст. 17 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань», для цього необхідно подати рішення загальних зборів учасників або рішення про виключення учасника з товариства.

Якщо спадкоємець бажає стати учасником товариства, він повинен подати відповідну заяву до органу правління ТОВ. Учасником він стане лише після ухвалення вищим органом товариства позитивного рішення (постанова Пленуму Вищого Господарського Суду України № 14 від 25.02.2016 «Про деякі питання практики вирішення спорів, що виникають з корпоративних правовідносин» [16]).

У разі відмови товариства у прийнятті правонаступника до складу учасників, правонаступнику видається частка у майні спадкодавця у грошовій або натуральній формі, оцінена на день смерті учасника.

Отже, спадкоємці самостійно вирішують, чи бажають вони вступити до товариства, чи отримати компенсацію своєї частки. Важливо, щоб рішення про вступ було прийняте протягом року після закінчення строку на прийняття спадщини. Інакше можливе виключення спадкодавця зі складу учасників товариства або ліквідація товариства без врахування його голосу.

Та незважаючи на вказані норми закону, судова практика з цих питань виявляється суперечливою. Деякі суди трактують ці норми на власний розсуд та продовжують вважати, що право на участь у ТОВ не спадкується. Як приклад такого трактування можна навести постанову Апеляційного суду Запорізької області у складі колегії суддів судової палати з розгляду цивільних справ від 16 квітня 2019 р. у справі №311/370/18. Суд постановив, що згідно з ч. 1 ст. 23 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» передбачено перехід частки в разі смерті або припинення учасника товариства до його спадкоємця чи правонаступника без згоди інших учасників. Однак, на думку суду, ця норма не надає спадкоємцю права на участь у товаристві. «Наведені обставини спростовують твердження відповідача про те, що спадкоємці померлого учасника автоматично набувають корпоративних прав на участь у Товаристві з обмеженою відповідальністю. Водночас ці обставини підтверджують, що позивачі набувають прав на частку, але лише як на майнове право. Це право стосується частки як майнового активу і не включає право на участь у товаристві» [17].

У іншій схожій справі у 2019 році, після набрання чинності Законом України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», Східний апеляційний господарський суд розглядав справу № 917/1887/17, у якій позивачі посилалися на положення установчого документу, де зазначалося, що при передачі паю (або частки паю) третій особі, до неї переходять усі права та обов'язки, що належали учаснику, який передав свій пай повністю або частково. Спадкоємці намагалися застосувати цей пункт за аналогією до випадку спадкування. Однак суд апеляційної інстанції відхилив таке тлумачення, вказавши, що в даній ситуації аналогія не може бути застосована, оскільки згідно зі ст. 8 ЦК України можливе застосування аналогії закону або аналогії права, але не аналогії положень установчого документу. Суд також послався на ст. 100 ЦК України, яка визначає, що право участі в товаристві є особистим немайновим правом і не може бути передане іншій особі окремо, та на ст. 1219 ЦК України, яка передбачає, що до складу спадщини не входять права та обов'язки, нерозривно пов'язані з особою спадкодавця, зокрема: особисті немайнові права, право на участь у товариствах та право членства в об'єднаннях громадян, якщо інше не передбачено законом або установчими документами [18].

Отже, інститут спадкування корпоративних прав ТОВ є складним, багатоманітним і має продовжувати розвиватися, оскільки існує як певна неоднозначність у законодавчому регулюванні, так і пов'язана з цим суперечливість судової практики.

Що стосується акціонерного товариства (далі – АТ), то порядок спадкування права на участь у ньому врегульований законодавством України достатньо прозоро. Відповідно до ст. 35 Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» [19] до особи, яка набула право на цінний папір, одночасно переходять у сукупності всі права, які ним посвідчуються (права за цінним папером), крім випадків, встановлених законом або правочином. Таким чином, спадкування акцій учасника АТ відбувається через передачу спадкоємцям акцій, що належали спадкодавцю. Акції входять до складу спадщини на загальних умовах і переходять до спадкоємців без жодних обмежень. Разом із правом власності на акції, спадкоємці також отримують право брати участь у діяльності АТ.

У чинному Законі України «Про акціонерні товариства» [20] відповідно до ч. 1 ст. 41 у загальних зборах можуть брати участь особи, включені до переліку акціонерів, які мають право на таку участь, або їх представники. У загальних зборах акціонерів за запрошенням особи, яка скликає загальні збори, також можуть брати участь інші особи. Таким чином, не вирішеним є питання участі спадкоємців у загальних зборах АТ у разі смерті акціонера.

Однак, на відміну від ситуації з ТОВ, для реалізації цього права не потрібна згода інших акціонерів на вступ до АТ. Важливо також пам'ятати, що необхідно здійснити перереєстрацію права власності на акції. Згідно з Положенням про порядок ведення реєстрів власників іменних цінних паперів, затвердженим рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку 17.10.2006 № 1000, внесення до системи реєстру записів про перехід права власності на іменні цінні папери у випадку спадкування здійснюється реєстроутримувачем на основі подання наступних документів:

– оригіналу або нотаріально засвідченої копії свідоцтва про право на спадщину;

– сертифіката цінних паперів (за наявності). Якщо сертифікат відсутній, реєстроутримувач на підставі заяви спадкоємця робить відповідний запис про втрату сертифіката («втрачений») у журналі обліку сертифікатів іменних цінних паперів.

Переоформлення також можна виконати через зберігача відповідно до Положення про депозитарну діяльність. Нотаріус може подати запит на складання та видачу виписки з рахунку в цінних паперах для оформлення спадщини щодо цінних паперів. У запиті повинні бути зазначені прізвище, ім'я та по батькові померлого депонента. До запиту додається копія свідоцтва про смерть депонента. Лише після цього спадкоємці отримують право власності на акції.

Отже, смерть учасника АТ може фактично паралізувати діяльність юридичної особи до отримання спадкоємцями свідоцтва про право на спадщину, а це досить тривалий проміжок часу, який може призвести навіть до ліквідації юридичної особи.

Висновки. Договір про управління спадковим майном, передбачений ст. 1285 ЦК України, має потенціал для ефективного управління спадщиною, особливо у випадках спадкування корпоративних прав. Проте недостатня деталізація умов укладення та виконання цього договору в законодавстві ускладнює його застосування на практиці.

На практиці переважають випадки, коли установником управління спадщиною виступає нотаріус або місцевий орган влади. Проте внесення змін до законодавства для розширення повноважень виконавців заповіту в управлінні спадковим майном є необхідним для більш ефективного застосування договору.

Законодавство України не повністю врегульовує порядок управління частками у господарських товариствах в період між смертю учасника і отриманням спадщини спадкоємцями, що може паралізувати діяльність товариства. Інститут управління спадщиною може запобігти економічним збиткам для товариств та спадкоємців.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435- IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40. Ст. 356.
2. Про нотаріат: Закон України від 2 вересня 1993 р. № 3425-XII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text
3. Святецька І. Управління спадщиною (стаття 1285 ЦК України). *Юридичний радник*. № 4 (58). 2011. http://yurradnik.com.ua/stati/d1.

4. Майданик Р.А. Проблеми довірчих відносин в цивільному праві. К.: Видавничо–поліграф. центр «Київ. Ун-т», 2002. С. 421–422.
5. Лист Міністерства юстиції України «Щодо практики укладання договорів на управління спадщиною» від 04.10.2005 р. № 31–32/1694 / Спадкування за законодавством України. Коментар. Судова практика: [зб. нормат. актів]. К. : Юрінком Інтер, 2008.
6. Цивільне право України: [підруч., у 2–х т.] / Борисова В.І (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова В.І. та ін.; за заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. К. : Юрінком Інтер, 2004. Т. 2.
7. Чуйкова В.Ю. Правові питання спадкування за заповітом: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Х., 1999.
8. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12?find=1&text=%D0%BF%D1%80%D0%BE+%D1%83%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%BD%D1%8F+%D1%81%D0%BF%D0%B0%D0%B4%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D1%8E#w2_1
9. Спадкове право: Нотаріат. *Адвокат*ура. Суд: [наук.–практ. посіб.][С.Я. Фурса, Є.І. Фурса, О.М. Клименко та ін.]; за заг. ред. С.Я. Фурси. К.: Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2007.
10. Кучеренко І. Деякі питання спадкування частки у статутному фонді товариств з обмеженою та додатковою відповідальністю. *Підприємництво, господарство і право.* 2001. № 9. С. 33.
11. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 6 лютого 2018 р. № 2275-VIII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19?find=1&text=%D1%81%D0%BF%D0%B0%D0%B4%D0%BA%D0%BE%D1%94%D0%BC%D1%86%D1%96#w1_1
12. Васильченко В.В. Спадкування часток учасників господарських товариств та кооперативів: актуальні питання. *Право України.* 2000. № 7.
13. Про нотаріат: Закон України від 2 вересня 1993 р. № 3425-XII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text
14. Волинець В. Особливості спадкування корпоративних прав ТОВ. *Юридична газета.* №6 (736). https://yur-gazeta.com/publications/practice/korporativne-pravo-ma/osoblivosti-spadkuvannya-korporativnih-prav-tov.html
15. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань: Закон України від 15 травня 2003 року № 755-IV.https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text
16. Постанова Пленуму Вищого Господарського Суду України № 14 від 25.02.2016 «Про деякі питання практики вирішення спорів, що виникають з корпоративних правовідносин». https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004600-16#Text
17. Постанова Апеляційного суду Запорізької області у складі колегії суддів судової палати з розгляду цивільних справ від 16 квітня 2019 р. у справі №311/370/18. http://reyestr.court.gov.ua/Review/81321094
18. Рішення Східного апеляційного господарського суду у справі № 917/1887/17. http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84817181
19. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки: Закон України від 23 лютого 2006 року № 3480-IV. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text
20. Про акціонерні товариства: Закон України від 27 липня 2022 року № 2465-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#n434

УДК 343.3
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/125

ОКРЕМІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВСТАНОВЛЕННЯ АБО ПОШИРЕННЯ ЗЛОЧИННОГО ВПЛИВУ

SPECIAL ISSUES OF CRIMINAL LIABILITY FOR ESTABLISHMENT OR SPREAD OF CRIMINAL INFLUENCE

Тарасенко О.С., к.ю.н., директор,
Департамент освіти, науки та спорту Міністерства внутрішніх справ України

У статті аналізуються проблемні аспекти кримінальної відповідальності за встановлення або поширення злочинного впливу. Діяння у виді встановлення або поширення злочинного впливу прямо порушують конституційні норми, заподіюючи суттєвої шкоди суспільним відносинам у сфері забезпечення громадської безпеки. Наголошено, що у зв'язку з наявністю ряду підстав (суспільна небезпечність, поширеність та достатня розповсюдженість, неможливість та недоцільність застосування менш суворих видів юридичної відповідальності за це діяння) включення до КК України ст. 255-1 «Встановлення або поширення злочинного впливу» було соціально обумовленим кроком з боку законодавця. Встановлено, що чинна редакція статей 255, 255-1 КК України містить ряд дискусійних положень, які доречно модернізувати. Зокрема, вказано на тому, що категорія «вор в законі», яка використовується законодавцем, по-перше, детально не розкривається, що створює численні складнощі в процесі кваліфікації діяння в якості встановлення або поширення злочинного впливу, а, по-друге, є оціночною та розпливчатою. Крім того, запропонована у ст. 255 дефініція «злочинний вплив» є поверхневою, що створює ряд складнощів для органів досудового розслідування. З огляду на той факт, що встановлення або поширення злочинного впливу в умовах воєнного стану несе підвищений рівень суспільної небезпеки, підтримано позицію, відповідно до якої означене діяння доречно віднести до числа особливо кваліфікуючого складу злочину, передбаченого ст. 255-1 КК України. У ході модернізації згаданих вище норм важливо врахувати досвід зарубіжних держав (наприклад, Грузія, Італійська Республіка, Держави Японія тощо), що дозволить уникнути можливих помилок у цьому напрямку роботи. Досвід Грузії в частині запровадження кримінальної відповідальності за встановлення або поширення злочинного впливу було частково враховано вітчизняним законодавцем під час проєктування змін до ст. ст. 255, 256, КК України а також змісту ст.ст. 255-1, 255-2, 255-3.

Ключові слова: «вор в законі», злочин, злочинний вплив, Кримінальний кодекс, кримінальна відповідальність, покарання, поширення злочинного впливу, склад злочину, Конституція України, в умовах воєнного стану.

The article analyzes problematic aspects of criminal responsibility for establishment or spread of criminal influence. Acts in the form of establishing or spreading criminal influence directly violate constitutional norms, causing significant harm to public relations in the sphere of ensuring public safety. It was emphasized that in connection with the presence of a number of reasons (social danger, prevalence and sufficient prevalence, impossibility and impracticality of applying less strict types of legal responsibility for this act), the inclusion in the Criminal Code of Ukraine of Art. 255-1 « Establishment or spread of criminal influence» was a socially determined step on the part of the legislator. It was established that the current version of Articles 255, 255-1 of the Criminal Code of Ukraine contains debatable provisions that should be modernized. In particular, it is pointed out that the category « thief-in-law», which is used by the legislator, is, firstly, not disclosed in detail, which creates numerous difficulties in the process of qualifying an act as establishing or spreading criminal influence, and, secondly, is an evaluative and vague. In addition, proposed in Art. 255, the definition of «criminal influence» is superficial, which creates difficulties for pre-trial investigation bodies. In view of the fact that the establishment or spread of criminal influence in the conditions of martial law carries an increased degree of public danger, the position is supported, according to which the specified act should be classified as a particularly qualifying component of the crime provided for in Art. 255-1 of the Criminal Code of Ukraine. In the process of modernization, when these norms are respectfully related to different foreign states (for example, Georgia, the Italian Republic, the States of Japan), they can afford to pardon in this direct work. Georgia's partial implementation of criminal liability for the restoration or strengthening of a criminal surge was often revoked by the legislator during the drafting of amendments to Art. Art. 255, 256, Criminal Code of Ukraine and also snakes Art. Art. 255-1, 255-2, 255-3.

Key words: «thief-in-law», crime, criminal influence, Criminal Code, criminal responsibility, punishment, spread of criminal influence, elements of crime, the Constitution of Ukraine, under martial law.

Постановка проблеми. Відповідно до положень ст. ст. 21, 24 Конституції України, усі людини наділені свободою та рівністю у своїй гідності та правах, останні з яких є невідчужуваними та непорушними. Окрім зазначених конституційних положень Основний Закон нашої держави визначає рівність у юридичній відповідальності та виключає будь-які привілеї чи обмеження за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [1].

Діяння у виді встановлення або поширення злочинного впливу прямо порушують конституційні норми, заподіюючи суттєвої шкоди суспільним відносинам у сфері забезпечення громадської безпеки.

Вказаний акт суспільно небезпечної поведінки, на жаль, є доволі поширеним в України. Так, за статистичними даними Офісу Генерального прокурора лише за період з січня по вересень 2023 р. обліковано 58 кримінальних правопорушень, передбачених ст. 255-1 КК України (у 36 з яких – особам вручено повідомлення про підозру) [2], що робить його одним з найбільш розповсюджених кримінальних правопорушень проти громадської безпеки.

Не дивлячись на відповідну динаміку поширення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 255-1 КК України, за період з 27.06.2020 по 31.12.2022 рр. до кримінальної відповідальності за вчинення названого акту кримінально протиправної поведінки було притягнуто лише 1 особу, що свідчить про наявні проблеми у застосуванні цієї норми на практиці та нагальну потребу у їх вирішенні.

Стан дослідження проблеми. Питанню кримінальної відповідальності за встановлення або поширення злочинного впливу у своїх роботах приділяли увагу такі вітчизняні вчені, як С. В. Бабанін, В. С. Березняк, А. А. Вознюк, О. А. Гритенко, В. К. Грищук, О. О. Дудоров, П. П. Латковський, А. О. Нікітін, Ю. В. Орлов, О. В. Попович, У. В. Терех, С. В. Ткаченко, Л. В. Томаш, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк, В. В. Шаблистий, Т. В. Шевченко, О. С. Юнін, К. В. Юртаєва та ін. Враховуючи значний вклад зазначених науковців щодо розробки кримінально-правової характеристики встановлення та поширення злочинного впливу, слід зазначити, що наразі відсутнє комплексне дослідження проблем, пов'язаних із регулюванням кримінальної відповідальності за встановлення або поширення злочинного впливу.

Метою статті є дослідження окремих дискусійних питань щодо кримінальної відповідальності за встановлення або поширення злочинного впливу.

Виклад основного матеріалу. До 2020 р. у нашій державі не було передбачено кримінальної відповідальності за встановлення або поширення злочинного впливу. Водночас, обраний Україною та закріплений у Конституції України європейський та євроатлантичний курс вимагає прийняття ряду рішень, спрямованих на боротьбу з організованою злочинністю та забезпечення внутрішнього безпекового середовища.

Враховуючи вищезазначене, 04.06.2020 р. було прийнято Закон України № 671-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за злочини, вчинені злочинною спільнотою» (набрав чинності 27.06.2020 р.) [3], відповідно до якого до чинного Кримінального кодексу України (далі – КК України) було внесено ряд змін, серед яких і включення до розділу IX Особливої частини «Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки» ст. 255-1 «Встановлення або поширення злочинного впливу».

Як зазначається у пояснювальній записці до проєкту згаданого вище Закону, організована злочинність, а також особи, які здійснюють її організацію та керівництво – «злодії у законі», формують в Україні типове для держав колишнього СРСР злочинне середовище. Воно характеризується наявністю жорсткого кодексу поведінки, сталих кримінальних традицій, високим рівнем організованості, ієрархічності, закритості і конспіративності. Тому при реформуванні правоохоронної політики необхідно враховувати досвід держав-сусідів [4].

Дійсно, так звані «злодії в законі» – це окрема категорія злочинців, яка сформувалася в СРСР під впливом низки факторів. Після розпаду Радянського Союзу даний злочинний осередок продовжив існувати та розвиватися у переважній більшості держав, що входили до його складу, створюючи нові виклики в частині забезпечення громадської безпеки.

Однією з перших серед держав, що входили до складу СРСР, боротьбу з даними кримінальними елементами (а також іншими суб'єктами підвищеного злочинного впливу) оголосила Грузія, яка у 2018 р. включила до свого закону про кримінальну відповідальність ст. ст. 231-1 «Членство у «воровській спільноті», «вор у законі», 223-2 «Участь у воровській сходці», 223-3 «Підтримка діяльності «воровської спільноти» та 224-4 «Звернення до члена «воровської спільноти»/«вора у законі» або отримання матеріальної вигоди, або матеріальної переваги внаслідок такого звернення» [5].

Досвід Грузії в частині запровадження кримінальної відповідальності за встановлення або поширення злочинного впливу було частково враховано вітчизняним законодавцем під час проєктування змін до ст. ст. 255, 256, КК України а також змісту ст.ст. 255-1, 255-2, 255-3.

Основна мета криміналізації встановлення або поширення злочинного впливу – припинення діяльності злочинних спільнот, учасників таких спільнот, притягнення до кримінальної відповідальності «злодіїв у законі», а також інших учасників злочинних спільнот та осіб, причетних до створення та функціонування злочинних спільнот [4].

Встановлення або поширення злочинного впливу – це не просто нігілістична позиція по відношенню до соціуму, а реальні дії із розвитку злочинності в державі. Зрозуміло, що в таких умовах держава змушена реагувати на відповідні виклики шляхом застосування заходів державного впливу.

Таким чином, внесені зміни до КК України в частині встановлення відповідальності за злочини, вчинені злочинною спільнотою, зумовлені нагальною необхідністю викорінення відповідних негативних явищ (формування та розвиток злочинних спільнот, поширення їх впливу на території України) та захист суспільних відносин у сфері забезпечення охорони громадської безпеки від кримінально протиправних посягань.

Варто окремо зауважити, що діяння у виді встановлення або поширення злочинного впливу відповідає переважній більшості підстав та принципів криміналізації (наприклад, поширеність та достатня розповсюдженість, суспільна небезпечність тощо), що свідчить про той факт, що рішення законодавця встановити кримінальну відповідальність за вчинення даного акту деліктної поведінки було соціально обумовленим.

Не дивлячись на це, чинна редакція ст. 255-1 КК України містить ряд дискусійних положень, які ускладнюють своєчасну та правильну кваліфікацію відповідних діянь та (або) притягнення до кримінальної відповідальності особу, яка встановлювала або поширювала злочинний вплив. Проаналізуємо деякі з них.

Як зазначається у висновку Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України від 16.12.2019 р. № 16/3-813/2513 (250693) на проєкт Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за злочини, вчинені злочинною спільнотою», викликає занепокоєння введення у кримінальне законодавства понять, що характеризуються експресивним забарвленням та є притаманними виключно для носіїв відповідної субкультури. Так, дефініція «злодій в законі» відображає систему цінностей злочинців та є одним із проявів жаргону, яким користуються учасники кримінального світу. Введення аналізованого терміну у понятійний апарат кримінального законодавства, на думку авторів висновку, не тільки свідчить про фактичну легітимізацію злочинної культури, а й містить ряд оціночних понять. Такі юридичні конструкції, як «особа, яка дотримується притаманних злочинному середовищу традицій і правил поведінки», «користується авторитетом серед осіб, які вчиняли кримінальні правопорушення», наведені у запропонованому визначенні «злодія у законі», не відповідають принципу чіткої формально-юридичної визначеності і можуть тлумачитись неоднозначно. Останнє, у свою чергу, не тільки не сприяє ефективності протидії правоохоронних органів у боротьбі з організованою злочинністю, а навпаки суттєво ускладнює процес доказування наявності/відсутності такої форми співучасті, як злочинна спільнота, та створює підґрунтя для зловживань з боку уповноважених суб'єктів правозастосування [6].

Вочевидь, що використання відповідної термінології створює суттєві складнощі для кваліфікації діяння за ст. 255-1 КК України та доведення вини суб'єкта даного злочину. Так, ч. 2 примітки до ст. 255 КК України лише розкриває основні ознаки суб'єкта підвищеного злочинного впливу, перелік яких не є вичерпним. При цьому, законодавець не вказує на види та ознаки інших суб'єктів підвищеного злочинного впливу, крім так званих «ворів в законі». На наш погляд, положення зазначеної норми зумовлює дійти висновку, що «вор в законі» є різновидом більш широкої категорії осіб – «суб'єкт підвищеного впливу»).

На переконання П. Фріса та І. Фріса встановлення статусу «вора в законі» є доволі складною процедурою. Ця можливість виникає шляхом отримання або визнання його наявності саме носієм цього звання, або шляхом отримання показів свідків. Щодо першого напрямку, то він, на думку вчених, вбачається, малоперспективним. Можна впевнено прогнозувати, що використання особою, щодо якої провадяться слідчі розшукові дії, правил ст. 63 Конституції України призведуть до закриття кримінального провадження чи звільнення особи від кримінальної відповідальності. Будь-яких документальних підтверджень перебування особи в зазначеному статусі не існує. Покази свідків, як джерело доказів у цьому питанні, теж не будуть

вагомими з наступних підстав. По-перше, процедура отримання даного статусу не публічна, а особи, які її здійснюють, самі перебувають у цьому статусі й ніколи не підтвердять проведення такої процедури, з ряду причин, у тому числі й тому, що такі дії міститимуть ознаки складу злочину, передбаченого ст. 255-1 КК «Встановлення або поширення злочинного впливу».

По друге, зазначають науковці, якщо проведення такої процедури й буде якимось чином зафіксовано, то ніхто з її учасників не визнає власного статусу «вора в законі» з причин, зазначених вище, а також тому, що таке визнання фактично буде співпрацею з правоохоронними органами, що суттєво вплине на їх авторитет у злочинному середовищі. Покази свідків теж не будуть вагомими, адже вони можуть даватися лише «з чиїхось слів» [7].

Повністю погоджуємось із даною тезою. Дійсно, прямо встановити той факт, що особа є «вором у законі» доволі складно. При цьому відсутність чіткого визначення даної категорії на законодавчому рівні лише ускладнює відповідне завдання, надаючи можливості суб'єкту кримінального правопорушення, передбаченого ст. 255-1 КК України, уникнути кримінальної відповідальності шляхом використання прогалин у законодавстві.

У згаданому вище висновку Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України наголошується на тому, що пропозиція передбачити кримінальну відповідальність за «перебування особи в статусі «злодій у законі»» (ч. 2 ст. 255-1 КК у редакції проекту) виглядає сумнівною. Єдиною підставою кримінальної відповідальності є вчинення винною особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину (ст. 2 КК), що визначається як сукупність встановлених законом обов'язкових ознак, що характеризують певний вид злочину. Однією із таких ознак злочину є діяння, яке може бути виражено у формі дії або бездіяльності [6].

На нашу думку, відповідний умовивід є дещо дискусійним, адже чинна редакція ст. 255-1 КК України передбачає кримінальну відповідальність за конкретні діяння – встановлення або поширення злочинного впливу (у випадку ч. 2 цієї норми – за відповідні дії, вчинені повторно або у відповідних місцях). Даний акт кримінально протиправної поведінки може виражатись у контролі за надходженням та розподілі матеріальних благ, коштів, майна чи інших активів серед засуджених або інших злочинних елементів, керування діями інших злочинців тощо.

Дискусійним також виглядає зміст запропонованої законодавцем у ч. 1 примітки до ст. 255 КК України категорії «злочинний вплив». Зокрема, як наголошують К. В. Юртаєва та Р. Р. Романов, під злочинним впливом законодавець, виходячи зі змісту відповідної дефініції, розуміє не самі дії, спрямовані на організацію або координацію злочинної діяльності, а будь-які дії особи, яка має зазначені в законі якості. При цьому, згідно буквального тлумачення положення закону самі дії можуть бути й не суспільно небезпечними [8, с. 227].

Додамо, що наявне визначення категорії «злочинний вплив» є доволі поверхневим, що створює суттєві складнощі у кваліфікації дій винного саме в якості встановлення або поширення ним злочинного впливу. У даному контексті більш вдалою видається дефініція, запропонована А. О. Нікітіним, який пропонує розглядати під злочинним впливом дії особи, які полягають у сприянні, спонуканні, координації нею злочинної діяльності, зокрема в організації або безпосередньому розподілі активів (доходів від них), спрямованих на забезпечення такої діяльності [9, с. 54].

На нашу думку, запропоноване А. О. Нікітіним визначення злочинного впливу є більш конкретизованим, тому його використання сприяло б більш своєчасній та точній кваліфікації дій винного. Водночас вважаємо, що перш ніж вносити зміни до ст. 255-1 КК України та примітки до ст. 255 КК України, доречним є проведення широких наукових дискусій з цього питання. Крім того, у процесі формування змін до перелічених вище дефініцій важливо врахувати зарубіжний досвід (наприклад, Грузії, Італійської Республіки тощо).

Окремою проблемою є встановлення та поширення злочинного впливу в умовах широкомасштабної війни, яку російська федерація розв'язала проти України 24 лютого 2022 р. Так, на думку У.В. Терех, доцільним видається питання щодо посилення кримінальної відповідальності за вчинення вищезазначеного злочину в умовах воєнного стану, оскільки результатом такого впливу злочинності воєнного та поствоєнного часу на легальну економіку України стане формування цілого прошарку спеціалістів у різних сферах (наприклад, фінансистів, адвокатів та ін.), які будуть слугувати інтересам злочинних груп, причому їх дії будуть цілком легальними. Вказаний механізм кримінального характеру спотворює економічну модель держави та суспільства у цілому, позаяк до його складу входить група осіб, які будуть залежними від злочинних інтересів, зацікавленими в існуванні злочинних організацій, відстоювати та лобіювати їх цілі, у тому числі, й на законодавчому рівні [10, с. 368].

Запропонована позиція видається доцільною. Дійсно, в умовах дії на території України правового режиму воєнного стану ступінь суспільної небезпеки встановлення або поширення злочинного впливу суттєво зростає. Крім зазначених У. В. Терех аспектів також варто наголосити на тому, що так звані «вори в законі» нерідко поширюють свій вплив і на інші держави, що входили до складу СРСР. У таких умовах встановлення або поширення злочинного впливу може заподіювати шкоди навіть національній безпеці держави, адже не виключено, що відповідні суб'єкти не діятимуть в інтересах

російської федерації, з якою вони, як правило, мають тісні соціальні та економічні зв'язки.

Враховуючи викладене, можливо, доречно погодитись із пропозицією У. В. Терех та передбачити таку особливо кваліфікуючу ознаку встановлення або поширення злочинного впливу, як здійснення цього діяння в умовах воєнного стану.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище можна зробити висновок про те, що чинна редакція ст. ст. 255 та 255-1 КК України потребує внесення ряду змін. Зокрема, вбачається необхідним доопрацювання дефініцій «вор в законі» та «злочинний вплив», включення до ст. 255-1 КК України особливо кваліфікованого складу злочину у виді встановлення або поширення злочинного впливу в умовах воєнного стану тощо.

У ході модернізації згаданих вище норм важливо врахувати досвід зарубіжних держав (наприклад, Грузія, Італійська Республіка, Держави Японія тощо), що дозволить уникнути можливих помилок у цьому напрямку роботи.

Перспективним напрямком подальших наукових пошуків вважаємо дослідження досвіду Грузії в частині встановлення або поширення злочинного впливу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.

2. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-вересень 2023 року. *Офіс Генерального прокурора*. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=237683.

3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за злочини, вчинені злочинною спільнотою: Закон України від 04.06.2020 р. № 671-IX. *Верховна Рада України*. 2020. № 42. Ст. 343 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-20#Text.

4. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за злочини, вчинені злочинною спільнотою». URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/22451.

5. საქართველოს სისხლის სამართლის კოდექსი: საქართველოს კანონი 22.07.1999წ // საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე: ვებგვერდი. URL: https://matsne.gov.ge/ka/document/view/16426?publication=248.

6. Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України від 16.12.2019 р. № 16/3-813/2513 (250693) на проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за злочини, вчинені злочинною спільнотою». URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/41591.

7. Фріс П., Фріс І. Про боротьбу зі злочинними спільнотами (нотатки на полях закону). *Юридичний вісник України*. 17–30 лип. 2020 р., № 28–29. URL: https://yvu.com.ua/pro-borotbu-zi-zlochynnymy-spilnotamy-notatky-na-polyah-zakonu/.

8. Юртаєва К. В., Романов Р. Р. Компартивно-критичний аналіз положень КК України щодо відповідальності за злочини, вчинені злочинною спільнотою. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2020. № 2 (14). С. 220-232.

9. Нікітін А. О. Щодо визначення поняття «злочинний вплив» у Кримінальному кодексі України. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2020. Том 6. С. 47-56.

10. Терех У. В. Кримінальна відповідальність за встановлення або поширення злочинного впливу в Україні в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 366-369.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/126

УДОСКОНАЛЕННЯ ДОСУДОВОГО ПОРЯДКУ ВИРІШЕННЯ ПОДАТКОВИХ СПОРІВ ЗА ДОПОМОГОЮ ВИКОРИСТАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ

IMPROVING THE PRE-COURT PROCEDURE FOR RESOLVING TAX DISPUTES WITH THE HELP OF THE USE OF EUROPEAN EXPERIENCE

Ситников О. Ф. к.ю.н., доцент кафедри фінансового та податкового права
Державного податкового університету

У статті досліджено проблемні питання, що виникають під час оподаткування та інструментарій для їх вирішення з урахуванням досвіду європейських країн. Саме ця інструментальна роль є досить важливим елементом сучасного економічного розвитку держави, оскільки податкова політика країни має доволі суттєвий вплив для наповнення бюджетів всіх рівнів, а дотримання захисту законних прав та інтересів платників податків є першочерговим завданням держави при здійсненні податкової політики.

Звернуто увагу, що правова природа податкового спору визначається як одна із форм правових спорів, та охоплюється більш ширшим поняттям – юридичним конфліктом, який в галузі податкового права існує у формі податкового конфлікту, та характеризується тим, що «виникає щодо реалізації належних повноважень органів ДПС із залученням громадян до виконання податкових обов'язків» [1, с. 27]. Податковий конфлікт спричиняє появу податкового спору.

Загальновідомим є той факт, що податкові спори виникають між уповноваженими державою податковими органами (які відповідно до ст. 41 Податкового кодексу України є контролюючими органами) і громадянами держави, юридичними особами які є платниками податків. Через таке особливе завдання податкового спору його слід дослідити окремо від інших категорій податкового права.

Якщо під час регулювання податкового спору його сторони не визнають позицій одна одної, то задля врегулювання юридичного конфлікту в межах правового поля між ними допускається залучати третю сторону.

Насамперед суд надає первинну юридичну оцінку, здійснює значиме роз'яснення спірних норм права, повністю або частково підтримує одну із сторін спору, оскільки вони звертаються до третьої особи, повноваженнями якої є вирішення конфліктів. Саме тому традиційно, водночас не виключно, такою третьою особою виступає суд. Водночас на сьогоднішній день актуальною стає медіація як один з новітніх інструментаріїв попередження податкових спорів.

Ключові слова: досудове врегулювання спору, податковий спір, медіація, податковий конфлікт, врегулювання.

The article examines the problematic issues that arise during taxation and tools for solving them, taking into account the experience of European countries. It is this instrumental role that is a rather important element of the state's modern economic development, since the country's tax policy has a fairly significant impact on filling budgets at all levels, and compliance with the protection of the legal rights and interests of taxpayers is the primary task of the state in the implementation of tax policy.

It is noted that the legal nature of a tax dispute is defined as one of the forms of legal disputes, and is covered by a broader concept – a legal conflict, which exists in the field of tax law in the form of a tax conflict, and is characterized by the fact that «arising in connection with the exercise of the proper powers of the DPS bodies with involvement of citizens in fulfilling tax obligations» [1, p. 27]. A tax conflict gives rise to a tax dispute.

It is a well-known fact that tax disputes arise between tax authorities authorized by the state (which, according to Article 41 of the Tax Code of Ukraine, are controlling authorities) and citizens of the state who are tax payers. Due to such a special task of a tax dispute, it should be investigated separately from other categories of tax law.

If, during the settlement of a tax dispute, its parties do not recognize each other's positions, then in order to settle the legal conflict within the legal field between them, it is allowed to involve a third party.

First of all, the court provides an initial legal assessment, carries out a significant clarification of disputed legal norms, fully or partially supports one of the parties to the dispute, as they turn to a third party, whose authority is to resolve conflicts. That is why traditionally, but not exclusively, such a third party is the court. At the same time, mediation is becoming relevant today as one of the newest tools for preventing tax disputes.

Key words: pre-trial dispute settlement, tax dispute, mediation, tax conflict, settlement.

Постановка проблеми. Важливою гарантією захисту прав, свобод та інтересів будь-якої особи від свавілля адміністративних органів є можливість досудового порядку оскарження рішень, дій і бездіяльності суб'єктів владних повноважень. Відсутність чіткого правового регулювання досудового вирішення публічно-правових спорів позбавляє фізичних та юридичних осіб на ефективний захист порушених адміністративними органами їх прав та інтересів. Однією із небагатьох сфер законодавчого регулювання досудового врегулювання спорів між фізичними і юридичними особами та органами державної влади є можливість оскарження платниками податків рішень контролюючих органів (податкових органів) в адміністративному порядку. На жаль, ефективність досудового порядку розгляду податкових спорів до останнього часу залишалась низькою. Застосування порівняльного аналізу статистичних даних розгляду скарг на рішення контролюючих органів в адміністративному порядку за різні роки відповідно до даних, розміщених на офіційному сайті Державної податкової служби, дає можливість прослідкувати динаміку ефективності такого розгляду: у 2019 році було скасовано 23,4% оскаржуваних податкових повідомлень-рішень. Однак, за 2021 рік відсоток скасованих повністю чи частково податкових повідомлень-рішень (ППР) складав вже 31%, а за 2023 рік кількість рішень податкових органів склала 103269, скасовано повністю чи частково 44586 рішення, що у відсотковому відношенні складає 43%, та безумовно свідчить, що з кожним роком ефективність адміністративного оскарження підвищується.

На ефективність досудового порядку вирішення публічно-правових спорів впливають негативні явища, які характерні не тільки адміністративному розгляду податкових спорів, але взагалі майже всім видам досудового вирішення спору в адміністративному порядку. До таких явищ належать:

– надмірний формалізм при прийнятті та вирішенні скарги, наприклад, при порушенні платником податків вимог щодо форми оскарження: подані ним скарги не розглядаються та повертаються йому із зазначенням причин повернення [2, с. 77];

– суб'єктивність та упередженість: під час розгляду скарг у порядку адміністративного провадження відсутні ефективні механізми забезпечення неупередженості та безсторонності адміністративного органу (корпоративний інтерес), на відміну від розгляду справи, наприклад, у суді [3, с. 125];

– податкові органи не схильні до скасування своїх рішень, самостійного прийняття рішень щодо повернення бюджетних коштів або переплат, не дивлячись на урегульованість процедури та наявність повноважень [4];

– відкритим залишається питання загального рівня недовіри до органів державної влади в Україні та корупційних ризиків, які значно вищі, ніж у країнах Європейського Союзу.

Таким чином постає питання, за рахунок яких чинників можна підвищити ефективність досудового розгляду податкових спорів?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання аналізу сучасного стану досудового оскарження рішень, дій чи бездіяльності контролюючих органів приділяли увагу у своїх роботах Білецька Г.М., Білоус В.Т., Буряк С.В., Бучинський О.Й., Верналій З.С., Воронова Л.К., Гетманцев Д.О., Гіжевський В. К., Головашевич О.О., Єрьоменко Г.В., Караченцев І.В., Криницький І.Є., Кучерявенко М.П., Куц М.О., Михайлюк Я.Б., Мінаєва К.В., Перепелиця М.О., Романюк М.В., Смичок Є.М., Тильчик В.В., Трохімова Л.В.

Метою статті є дослідження досудових інструментаріїв, що застосовуються задля вирішення спорів, що пов'язані з виконанням платниками податків своїх податкових зобов'язань.

Виклад основного матеріалу. Нестабільне національне податкове законодавство, яке особливо виявилось в умовах трансформації суспільства та економіки під час «ковідних» обмежень та запровадження воєнного стану, низька правова культура суспільства, недостатній фаховий рівень представників контролюючих органів, бажання (небажання) платників податків добросовісно та своєчасно виконувати свої податкові зобов'язання є чинниками виникнення конфліктів у сфері податкових правовідносин. У податкових правовідносинах приватний інтерес стикається з публічним, де потенційно закладений високий рівень конфліктності, вчасне не вирішення якого переростає у повноцінний податковий спір.

Поняття податкового спору не визначено в законодавстві України, тому проблемою визначення податкового спору здебільшого займаються вчені адміністративісти та судова практика.

Як вірно зауважує Тильчик В.В., науковці розмежовують категорії конфлікту у податкових правовідносинах та податковий спір і зазначають, що конфлікт у сфері податкових правовідносин є початковою стадією розвитку податкового спору.

Вітчизняні вчені спираються на більш широкий підхід до визначення спору у більшості схиляються до визначення спору як певних правовідносин у галузі справляння податків.

Наприклад, податковий спір – це конфліктна ситуація, що виникає з податкових правовідносин між платниками податків і уповноваженими органами щодо стягнення з платника податків і зборів.

Податковий спір є різновидом публічно-правового спору, який виникає між суб'єктами публічно-правових відносин через протиправну поведінку (рішення, дії, бездіяльність) суб'єкта владних повноважень. Як різновид публічно-правового спору, який виникає між учасниками податкових відносин (за обов'язкової участі суб'єкта владних повноважень) щодо застосування норм податкового законодавства у сфері нарахування та сплати податків, зборів із метою реалізації та захисту прав і законних інтересів зазначає також Бучинський О.Й. [5, с. 103].

Однак з цими визначенням можливо лише частково погодитись, тому що воно не відображає випадки, коли цей спір ініціює контролюючий орган з приводу не виконання платником податків своїх зобов'язань перед державою або протиправної поведінки щодо сплати податків та зборів. Тому з метою нашого дослідження слід визначити, що податковий спір – це різновид публічно-правового спору, що виникає між суб'єктами публічно-парових відносин з приводу протиправної поведінки (рішень, дій, бездіяльності) суб'єкта владних повноважень та невиконання обовязків або протиправної поведінки з боку платника податків (податкове правопорушення).

Задля сталого розвитку суспільства будь який правовий спір, особливо у сфері податкових правовідносин необхідно вирішувати правовими механізмами, які повинні бути передбачені законодавством країни. Головними засобами, передбаченими законодавством України для вирішення публічно-правових спорів за процесуальним змістом є досудовий та судовий порядок їх вирішення.

Кучерявенко М.П. зазначає узагальнену мету, задля якої існують досудові процедури: «Основна мета існування доюрисдикційної, узгоджувальної процедури – усунення розбіжностей між сторонами регулятивних правовідносин у режимі позитивного правозастосування».

Він характеризує їх таким чином: «Доюрисдикційними є податкові процедури, у режимі яких реалізуються регулятивні податкові правовідносини. Немає сенсу пов'язувати їх з обов'язковою наявністю правопорушення. Але підставою початку доюрисдикційних процедур є момент виникнення розбіжностей між суб'єктами» [6, с. 105].

Зазначені процедури мають похідний характер, їх виникнення пов'язується з базовими правовідносинами між суб'єктами податкового права. Ці правовідносини «виникають, змінюються, припиняються й реалізуються на підставі певного комплексу різноманітних за змістом взаємозалежних юридичних явищ, взаємодія яких передбачає розвиток правовідносин» [7, с. 7].

Інститут досудового врегулювання податкових спорів вперше набув системного регулювання з прийняттям Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» № 2181-III від 21 грудня 2000 р. (але використання сполучень слів «процедура адміністративного оскарження» зустрічається в раніше прийнятих законодавчих актах, наприклад, у Законі України «Про податок на додану вартість») [8].

Саме Закон № 2181 став спеціальним нормативним актом, що регулював питання оподаткування, а до предмету його регулювання, серед іншого, була наявною процедура оскарження дій податкових органів. Саме в статті 5 даного Закону було надано право оскаржувати рішення контролюючих органів і в адміністративному, і в судовому порядку.

Інститутом адміністративного оскарження надавалося право платнику податків подавати скарги про перегляд рішення контролюючих органів, що стосувалися визначення суми податкових зобов'язань у випадку незгоди з такими рішеннями. Сама скарга повинна була відповідати вимогам, встановленим в Законі, до неї можна було долучати документи, розрахунки, докази на власний розсуд скаржника. Відповідно до цього Закону розгляд скарг здійснювався тим органом, що приймав рішення відносно платника податків, а у випадку незадоволення такої скарги (повного або часткового) можна було повторно подавати скаргу вже до контролюючих органів вищого рівня.

При чому відповідно до п. 5.2. ст. 5 даного Закону № 2181 формулювання «апеляційний порядок узгодження податкового зобов'язання» розкривав адміністративний порядок подання скарг на рішення контролюючих органів.

Після втрати чинності Закону № 2181 у зв'язку з набранням чинності Податковим кодексом України інститут досудового врегулювання податкового спору продовжив свій розвиток.

Відповідно до вимог даного Кодексу органами влади приймалися підзаконні нормативні акти, метою яких було визначення порядку врегулювання податкових спорів,

однак вони не досягали свого результату – справедливого закінчення процедури адміністративного оскарження.

Серед економічно розвинутих країни Європи, особливо таких як Німеччина та Франція, використовуються додаткові інститути, діяльність яких спрямована на вирішення податкових спорів. Такими інститутами є спеціальні адміністративні комісії, що спеціалізуються у сфері оподаткування, метою діяльності яких є саме розгляд податкових конфліктів, які за результатами їх розгляду можуть приймати та надавати для платників податків рішення, що носять рекомендаційний характер.

Саме присутність рекомендаційного характеру таких рішень спонукає визначати їх правову природу, що за своїм характером є «медіаційною». В нашій країні медіацію використовують не тільки в певних конкретних сферах суспільного життя, а й у адміністративному судочинстві. Медіація в адміністративних справах характеризується як різновид альтернативного способу вирішення спору, що виник між органами державної влади, місцевого самоврядування та приватними особами.

Таким чином сучасний інструментарій вирішення податкових спорів в Україні характеризується процедурами досудових адміністративних та судових оскаржень рішень податкових органів.

Верховний Суд на підставі аналізу норм матеріального права та власної практики визначив, що досудове врегулювання спору – це вчинення сукупності дій, за допомогою яких юридичний конфлікт вирішується без звернення до суду шляхом досягнення угоди між сторонами або відмови однієї або обох сторін від взаємних претензій. [9].

У разі незадоволення вирішення спору в адміністративному порядку особа має право звернутися за розглядом спору до адміністративного суду. Однак, як підкреслює Верховний Суд, застосування або незастосування інституту досудового врегулювання спорів є виключним правом особи, за винятком встановлених у законі випадків.

Караченцев І.В., класифікуючи податкові спори за ознакою шляху вирішення, поділяє їх на ті, що вирішуються в адміністративному порядку та, що вирішуються в судовому порядку, підкреслює на умовності цієї класифікації і відсутності чітких ознак, що обумовлюють використання судового або адміністративного порядку вирішення податкового спору. Чинне українське законодавство не визначає, які з податкових спорів мають неодмінно вирішуватися в тому чи іншому порядку [10, с. 116]. З вказаною думкою та її розвитком варто погодитись та зазначити, що проблема визначення класифікації податкових спорів за суб'єктом розгляду публічно-правового спору полягає не у визначенні суб'єкту розгляду спору (суб'єкт правового спору самостійно вирішу, є який шлях вирішення спору застосувати), а саме визначення предмету правового спору (категорії адміністративних справ), які підлягають розгляду в досудовому або у судовому порядку.

В Україні інститут попереднього адміністративного оскарження рішень, дій або бездіяльності контролюючих органів (досудового вирішення публічно-правових спорів) перед зверненням до суду не є обов'язковим. На відміну від України у багатьох європейських країнах (серед яких Німеччина, Нідерланди, Угорщина, Словенія, Польща, Сербія, Данія, Чехія, Румунія) адміністративне оскарження має обов'язковий характер і виключає подання позову до суду за відсутності попереднього досудового розгляду в більшості адміністративно-правових спорів, в тому числі податкових.

Чи можливо запровадження в Україні європейського досвіду щодо обов'язкового досудового порядку вирішення податкових спорів?

Стаття 124 Конституція України [11] передбачає, що юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. На даний час законодавство України передбачає поряд із судовим захистом альтернативний спосіб вирішення податкових спорів в адміністративному (досудовому) порядку. Як правило, він виникає тільки з ініціативи платників податків, зборів чи обов'язкових платежів, суб'єкт владних повноважень не може ініціювати вирішення спору. Наявність «прямого» оскарження ППР до суду ускладнює роботу фіскальних (контролюючих) органів, оскільки не дозволяє (гальмує рух) рухатись фіскальному органу по законодавчо визначеним стадіям (дотриматись процедури справляння податків).

Ініціатором досудового врегулювання спору може виступати тільки платник або інші учасники податкових правовідносин.

Вирішити вказану проблему можливо за рахунок розмежування, тобто чіткого визначення, законодавцем податкових спорів, які підлягають досудовому розгляду, що дозволить перейти до обов'язкового досудового розгляду певних спірних правових ситуацій. Тим паче, стаття 124 Конституції України дозволяє можливість встановити на законодавчому рівні обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору.

У свою чергу науковці вже намагались здійснити таке розмежування на теоретичному рівні. Так, Тильчик В.В., пропонує таку характеристику обов'язковості досудового врегулювання:

а) спори, які підлягають обов'язковому досудовому врегулюванню:

– податкові спори про стягнення податкових санкцій, які ініціює податковий орган;

– податкові спори про визнання недійсним рішення про притягнення платника податків до відповідальності за вчинення податкового правопорушення, який ініціює підконтрольний суб'єкт;

б) спори, які не передбачають обов'язкового розгляду в досудовому порядку [12, с. 111–112].

Однак вказана класифікація є дуже вузькою яка не відображає всіх аспектів можливості досудового оскарження. На нашу думку класифікацію податкових спорів необхідно робити перш за все виходячи із того, які категорії спорів можуть бути ефективно розглянуті в адміністративному порядку.

Законодавство деяких європейських країн (Нідерланди, Естонія) передбачає такі можливі способи адміністративного оскарження: подання заперечення та подання адміністративної апеляції. До адміністративного органу, який видав оспорюване рішення, подається повідомлення про заперечення. В апеляційний орган подається адміністративна апеляція. Розмежування заяв щодо вирішення податкового спору в національному законодавстві дозволить більш ефективно вирішувати проблемні питання при взаємодії платника податків та податковим органом.

До таких рішень, які можуть бути оскаржені за допомогою процедури адміністративного оскарження, можна віднести, зокрема, податкові повідомлення-рішення, податкові вимоги, рішення про відмову у прийнятті податкових декларацій, рішення про анулювання реєстрації платником ПДВ, рішення про застосування адміністративного арешту майна.

Висновки. Аналізуючи сучасний стан правового регулювання досудового розгляду податкових спорів в Україні, необхідно зазначити, що наразі відсутнє його ефективне правове регулювання. Сподіваємось, що із набуттям чинності Закону України «Про адміністративну процедуру» право платника податків набуде подальшого розвитку в процедурах оскарження, які ним запроваджуються. Однак подальшого дослідження потребують окремі аспекти правового регулювання адміністративного оскарження, вивчення зарубіжного досвіду правового регулювання аналогічних суспільних відносин з метою вдосконалення існуючого законодавства в означеній сфері.

Інститут адміністративного оскарження криє у собі потенціал ефективного захисту прав і свобод людини і громадянина, хоча, без сумніву, поступається судовій формі захисту за рядом параметрів. Тому потрібно вирішувати не про його скасування, а удосконалення.

У зв'язку із цим пропонуємо це поняття закріпити на законодавчому рівні шляхом внесення відповідних змін до ст. 14 Податкового кодексу України, доповнивши пунктом (визначенням) наступного змісту: «адміністративне оскарження – визначений законом порядок досудового розгляду заяв при вирішенні податкових спорів із залученням адміністративні комісії, що спеціалізуються у сфері оподаткування», а також на законодачому рівні створити відповідний інститут.

У подальшому плануємо продовжити дослідження питання удосконалення досудового порядку вирішення податкових спорів за допомогою використання європейського досвіду шляхом виявлення проблемних питань, що виникають при практичному вирішенні податкових спорів із внесенням відповідних пропозицій щодо змін до чинного законодавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Трофімова Л.В. Податкові конфлікти: особливості вирішення. Навчальний посібник. редакція. К.: КНТ, 2010. 360 с.
2. Смичок Є.М. Досудовий порядок вирішення податкових спорів. *Право і суспільство.* 2012. № 6. С. 77–82.
3. Михайлюк Я. Б. Адміністративне оскарження: сучасний стан та перспективи розвитку. *Юридичний вісник*. 2020. № 4. С. 125–131.
4. Медіація в адміністративних справах. *Право-Justice*: : веб-сайт. URL: https://www.pravojustice.eu/ua (дата звернення: 13.09.2024).
5. Бучинський О.Й. З'ясування сутності поняття «податковий спір». *Правова позиція*. 2019. № 1 (22). С. 103−111.
6. Кучерявенко М.П. Податкові процедури: правова природа і класифікація: Монографія. К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 460 с.
7. Податковий кодекс України : постатейний коментар : у 2 ч. / В. В. Білоус, Л. К. Воронова, О. О. Головашевич та ін. ; за ред. М. П. Кучерявенка. – Х. : Право, 2011. Ч. 1. 704 с.
8. Про податок на додану вартість : Закон України від 03 квітня 1997 р. № 168/97-ВР / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/168/97-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 13.09.2024).
9. Постанова Верховного Суду від 17 квітня 2020 року у справі №520/6589/19 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88832855.
10. Караченцев І.В. Правова природа податкових спорів та їх вирішення: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Харків, 2015. 195 с.
11. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
12. Тильчик В.В. Поняття і суть податкових спорів між органами державної податкової служби та платниками податків. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 3. С. 110–114.

УДК 347
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/127

ПРАВОВИЙ ЗМІСТ ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ У ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

LEGAL CONTENT OF MORAL DAMAGE COMPENSATION IN THE CIVIL LEGISLATION OF UKRAINE

Андрухів О.І., д.ю.н., професор,
професор кафедри права та публічного управління,
ЗВО «Університет Короля Данила»
м. Івано-Франківськ
ORCID ID: 0000-0003-4871-0143

Стаття досліджує правовий зміст відшкодування моральної шкоди у цивільному законодавстві України. Моральна шкода визначається як негативні зміни в емоційному, фізичному або психологічному стані особи, що стали наслідком незаконних дій або бездіяльності інших осіб. У статті аналізуються чинні норми Цивільного кодексу України, що регулюють питання компенсації моральної шкоди.

Розглядаються критерії визначення розміру відшкодування моральної шкоди, зокрема ступінь вини заподіювача, характер та тривалість страждань, а також інші обставини, що мають значення для встановлення справедливої компенсації. Визначаються основні проблеми правозастосовчої практики, зокрема відсутність чітких методик для оцінки розміру моральної шкоди та недостатня увага до психологічних експертиз. Важливою частиною аналізу є судова практика, яка демонструє різноманітність підходів до вирішення справ про відшкодування моральної шкоди.

Особливу увагу приділено судовій практиці, яка показує різноманітність підходів до вирішення справ про відшкодування моральної шкоди. Окремі судові рішення ілюструють, як суди враховують різні аспекти моральної шкоди, включаючи психологічний стан потерпілих і ступінь вини заподіювача.

Запропоновано шляхи вдосконалення законодавства, зокрема через уточнення правових норм та розробку єдиних методичних рекомендацій для судів. Це включає розробку чітких критеріїв для оцінки розміру моральної шкоди та механізмів їх застосування на практиці.

Обговорюються також міжнародні стандарти у цій сфері та їх можливе застосування в Україні для підвищення ефективності захисту прав постраждалих осіб. Важливими аспектами є гармонізація національного законодавства з європейськими стандартами та посилення ролі судової практики у формуванні сталих підходів до компенсації моральної шкоди.

Висновки статті містять пропозиції щодо гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами, розробки чітких методичних рекомендацій для судів та підвищення ролі психологічних експертиз у процесі визначення розміру моральної шкоди. Автори вважають, що такі заходи сприятимуть підвищенню рівня захисту прав потерпілих осіб та забезпеченню справедливості у відшкодуванні моральної шкоди.

Ключові слова: моральна шкода, відшкодування, цивільне законодавство України, судова практика, психологічна експертиза, правозастосування, міжнародні стандарти.

The article explores the legal content of compensation for moral damage in the civil legislation of Ukraine. Moral damage is defined as negative changes in a person's emotional, physical, or psychological state resulting from illegal actions or inactions by others. The article analyzes the current norms of the Civil Code of Ukraine that regulate the issue of compensation for moral damage.

The criteria for determining the amount of compensation for moral damage are considered, including the degree of fault of the offender, the nature and duration of the suffering, and other circumstances that are relevant for establishing fair compensation. The main problems of law enforcement practice are identified, such as the lack of clear methods for assessing the amount of moral damage and insufficient attention to psychological examinations. An important part of the analysis is the judicial practice, which demonstrates the diversity of approaches to resolving cases of compensation for moral damage.

Special attention is given to judicial practice, which shows a variety of approaches to resolving cases of compensation for moral damage. Individual court decisions illustrate how courts consider different aspects of moral damage, including the psychological state of the victims and the degree of fault of the offender.

The article proposes ways to improve legislation, in particular through the clarification of legal norms and the development of unified methodological recommendations for courts. This includes the development of clear criteria for assessing the amount of moral damage and mechanisms for their practical application.

International standards in this area and their possible application in Ukraine to enhance the effectiveness of protecting the rights of affected individuals are also discussed. Important aspects include harmonizing national legislation with European standards and strengthening the role of judicial practice in forming consistent approaches to compensation for moral damage.

The conclusions of the article contain proposals for harmonizing national legislation with European standards, developing clear methodological recommendations for courts, and increasing the role of psychological examinations in the process of determining the amount of moral damage. The authors believe that such measures will contribute to raising the level of protection of the rights of affected individuals and ensuring fairness in compensating for moral damage.

Key words: moral damage, compensation, civil legislation of Ukraine, judicial practice, psychological examination, law enforcement, international standards.

Складність відшкодування моральної шкоди у сучасному цивільному праві обґрунтована також тим, що у деяких випадках це здійснити виключно з урахуванням законодавчого нормативізму просто неможливо, оскільки внутрішні переживання й почуття людини є досить суб'єктивним фактором, який не завжди може отримати певну процесуальну форму у вигляді, наприклад, висновку психологічної експертизи.

У цивільному законодавстві незалежної України поняття «моральна шкода» вперше зявилося після прийняття 16 квітня 1991 року Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність». Статтею 1 вказаного нормативно-правового акту було визначено, що моральною шкодою є шкода, завдана особистим немайновим правам суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, яка заподіяла або могла заподіяти збитків, що мають матеріальне вираження [1, с. 33].

Недосконалість першого законодавчого визначення «моральна шкода» в законодавстві України можемо охарактеризувати тим, що за своїм змістом воно все-таки не надає визначенню поняття «моральна шкода» у широкому розумінні, а слугує певним інструментарієм вказаного нормативно-правового акту.

Вдруге законодавцем було закріплено поняття «моральна шкода» при прийнятті Закону України «Про охорону праці». Так, першою редакцією статті 12 зазначеного нормативно-правового акту було визначено, що під моральною шкодою, нанесеною потерпілому працівникові розуміються страждання, заподіяні останньому внаслідок фізичного або психічного впливу, що спричинило погіршення або позбавлення можливостей реалізації ним своїх звичок і бажань, погіршення відносин з оточуючими людьми, викликало інші негативні наслідки морального характеру [2, с. 11].

Конституційні підвалини права на відшкодування моральної містяться у приписах статті 62 Конституції України, згідно з якою, «у разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням» [3].

Також не можна пройти повз зміст статті 152 Конституції України, якою визначено, що «атеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку» [3].

Можна зазначити, що якщо поняття моральної шкоди до прийняття Конституції України було виокремлено в деяких нормативно-правових актах дещо поверхнево, виключно з метою забезпечення інструментарію відповідного акту, то Основним Законом поняття «моральна шкода» використовується в контексті реалізації основоположного права людини і громадянина, створено належні передумови для ризвитку сфери цивільного судочинства з приводу забезпечення відшкодування заподіяння моральної шкоди у різного роду випадках її заподіяння.

Саме законодавче визначення відшкодування моральної шкоди серед низки прав людини і громадянина в Україні лягли в основу прийняття 16 січня 2003 року чинного ЦК України, який, власне, закріпив підходи щодо визначення цього поняття у цивільному законодавстві України.

Відповідно до статті 23 ЦК України, особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав, яка полягає у:

1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;

2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;

3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна;

4) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи [4].

Аналізуючи широкий спектр законодавчих актів, які регулюють питання сутності моральної шкоди у цивільному праві України, мусимо визнати, що чіткого поняття «моральна шкода» у наш час не існує. Воно різниця як у нормативно-правових актах, так і доктринальних підходах щодо його визначення.

Здійснивши аналіз визначень, що наведені у законодавстві, слід порівняти їх із визначенням, яке міститься у Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31 березня 1995 р. № 4. Хоч зазначене судове рішення не є джерелом права, прото воно широко використовується при вирішення спірних правовідносин з цього приводу.

Пунктом 3 Постанови під моральною шкодою визначено втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб. У цьому понятті, аналогічно до ЦК України, звертається увага на моральних та фізичних стражданнях особи. Із здійсненого змістовного аналізу законодавства та рекомендацій судової практики можна дійти до висновку, що здебільшого звертається увага на стражданнях, які поділяються на фізичні та моральні (психічні). Фізичні страждання розглядають як фізичний біль, функціональний розлад організму, зміни в емоційно-вольовій сфері, інші відхилення від звичайного стану здоров'я, які є наслідком дій (бездіяльності), що посягають на немайнові блага або майнові права громадянина. Фізичні страждання також можуть бути і не пов'язані з органічними ушкодженнями, якоюсь хворобою чи травмою [5].

Таким чином, можемо підсумувати, що моральна шкода – це протиправне порушення права на недоторканність гідності людини, яке спричиняє в її психіці негативні явища, що супроводжуються негативними наслідками для психічного і духовного здоров'я людини.

Критерії визначення розміру відшкодування моральної шкоди є складним і багатогранним питанням, яке вимагає врахування ряду факторів. Основні критерії включають ступінь вини заподіювача, характер та тривалість страждань, а також інші обставини. Нижче детально розглянуто кожен з цих критеріїв.

Перший критерій – ступінь вини заподіювача –є одним з ключових при визначенні розміру відшкодування моральної шкоди. Він включає в себе різні форми вини, такі як намір та недбалість. Якщо заподіювач діяв свідомо і зумисно спричинив шкоду, розмір компенсації може бути значно більшим. Наприклад, у випадках з прямим умислом або непрямим умислом, коли заподіювач передбачав наслідки своїх дій і свідомо їх допускав, розмір компенсації може бути збільшено. Навпаки, у випадках, коли шкода спричинена через необережність або недбалість, розмір компенсації може бути меншим порівняно з навмисним завданням шкоди [6, с. 78].

Другий важливий критерій – характер та тривалість страждань, яких зазнала постраждала особа. Цей критерій враховує, як моральна шкода вплинула на емоційний, фізичний та психологічний стан особи. Характер страждань може включати фізичні болі, емоційні та психічні переживання, втрату близької людини, втрату можливості ведення звичного способу життя, приниження честі та гідності. Важливо також оцінити тривалість страждань: тривалі та постійні страждання можуть обумовити більший розмір компенсації порівняно з короткочасними. Наприклад, якщо особа зазнає постійних психічних переживань через втрату близького родича, компенсація має бути відповідно вищою.

Третій критерій – інші обставини – охоплює широкий спектр факторів, які можуть впливати на розмір компенсації. Це можуть бути матеріальне становище постраждалого, наявність у нього інших джерел компенсації, соціальний статус, вік та здоров'я постраждалого, а також обставини, які вплинули на виникнення та розвиток моральної шкоди. Наприклад, якщо постраждалий має низький матеріальний стан і не може самостійно відновити свій емоційний чи фізичний стан, розмір компенсації може бути збільшено.

Усі ці критерії мають бути ретельно враховані при визначенні розміру відшкодування моральної шкоди. Комплексний підхід до оцінки кожного з факторів дозволить забезпечити справедливе відшкодування і врахувати всі аспекти моральної шкоди, які зазнала постраждала особа [6, с. 92].

Аналіз судової практики щодо відшкодування моральної шкоди у цивільному законодавстві України показує різноманітність підходів до вирішення цих справ. Судова практика відображає труднощі, з якими стикаються суди при визначенні розміру компенсації за моральну шкоду, а також потребу в чітких методичних рекомендаціях і законодавчих уточненнях.

Судова практика показує, що характер та тривалість страждань є ключовими елементами у визначенні розміру компенсації. Суди беруть до уваги як фізичні, так і психологічні аспекти шкоди. Наприклад, у випадках, де постраждалий зазнав значних фізичних болів або тривалого психологічного стресу, суми відшкодування можуть бути вищими. У випадках, де шкода є короткочасною або менш інтенсивною, розміри компенсації можуть бути меншими. Суди також враховують наявність медичних та психологічних висновків, що підтверджують страждання постраждалого [5].

Інші обставини, такі як матеріальне становище постраждалого, його вік та соціальний статус, також впливають на розмір компенсації. Суди враховують, наскільки важко постраждалому відновити свій емоційний та фізичний стан власними силами. Наприклад, у випадках, де постраждалий має низький дохід або є соціально незахищеною особою, суми відшкодування можуть бути збільшені [5].

Висновки до дослідження моральної шкоди в цивільному праві можуть охоплювати декілька ключових аспектів. Моральна шкода визначається як негативні зміни в емоційному або психічному стані особи, викликані незаконними діями чи бездіяльністю іншої особи. Визнання моральної шкоди є важливим для забезпечення справедливості та рівності у правовідносинах, а відшкодування моральної шкоди служить як засіб компенсації постраждалій особі та превентивний захід проти подальших порушень. У різних правових системах існують різні підходи до визначення та відшкодування моральної шкоди. У законодавстві України моральна шкода регулюється статтями Цивільного кодексу України, які передбачають можливість її відшкодування поряд з матеріальною шкодою. Оцінка моральної шкоди базується на суб'єктивних відчуттях постраждалої особи, однак суди враховують також об'єктивні обставини справи, що дозволяє забезпечити справедливе вирішення питання про компенсацію моральної шкоди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16.04.1991 р. № 959-XII. *Відомості Верховної Ради* УРСР. 1991. № 29. С. 377.

2. Про охорону праці: Закон України від 14.10.1992 р. № 2694-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 49. С. 668.

3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР: станом на 01 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

4. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV: станом на 28 черв. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

5. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31.03.1995 р. № 4. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws

6. Примак В.Д. Відшкодування моральної шкоди на засадах справедливості, розумності й добросовісності: Монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2014. 432 с.

УДК 94(477):[342.8:324-057.36](477)“1917/1918”
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/128

ЗАКОНОДАВЧІ АСПЕКТИ УЧАСТІ ВІЙСЬКОВИХ У ВИБОРАХ ДО УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

LEGISLATIVE ASPECTS OF MILITARY PARTICIPATION IN ELECTIONS TO THE CONSTITUENT ASSEMBLY OF THE UKRAINIAN PEOPLE’S REPUBLIC

Савченко Б.Г., магістр права
адвокат, арбітражний керуючий, партнер (головний радник)
ТОВ «Селепей, Волковецький і Партнери»

У статті досліджується законодавство щодо участі військових у виборах до Установчих зборів Української Народної Республіки. На основі аналізу документів констатовано, що законотворча діяльність Української Центральної Ради, Генерального Секретаріату відповідала запитам суспільства і закладала правову основу участі військовослужбовців у державотворчих процесах. Подано авторське бачення безпосереднього впливу військових на реалізацію ідеї скликання Українських Установчих зборів. Вивчено діяльність Генерального Секретаріату по підготовці Закону про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки, обставини його прийняття та нормативно-правове наповнення. Доведено, що положення Закону свідчили про прогресивність та демократичність підходів до формування Установчих зборів, які мали стати основою для подальшої розбудови державних інституцій Української Народної Республіки. Визначено ключові сегменти нормативно-правового регулювання виборчого процесу та участі в ньому військових, армійського та флотського командування. Акцентовано увагу на тому, що Закон про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки є прикладом сталості вітчизняних правотворчих традицій.

Ключові слова: *Українські Установчі збори, Українська Центральна Рада, Генеральний Секретаріат, законодавство, закон, проєкт, військові з’їзди, армія, флот.*

The article examines the legislation regarding the participation of the military in the elections to the Constituent Assembly of the Ukrainian People’s Republic. Based on the analysis of documents, it was established that the law-making activities of the Ukrainian Central Council and the General Secretariat met the demands of society and laid the legal basis for the participation of military personnel in state-building processes. The author’s vision of the direct influence of the military on the implementation of the idea of convening the Ukrainian Constituent Assembly is presented. The activities of the General Secretariat on the preparation of the Law on Elections to the Constituent Assembly of the Ukrainian People’s Republic, the circumstances of its adoption and regulatory and legal content have been studied. It is proved that the provisions of the Law testified to the progressive and democratic approach to the formation of the Constituent Assembly, which was to become the basis for the further development of state institutions of the Ukrainian People’s Republic. The key segments of the regulatory and legal regulation of the election process and the participation in it of the military, army and navy command have been determined. Attention is focused on the fact that the Law on Elections to the Constituent Assembly of the Ukrainian People’s Republic is an example of the stability of domestic law-making traditions.

Key words: *Ukrainian Constituent Assembly, Ukrainian Central Rada, General Secretariat, legislation, law, draft, military congresses, army, navy.*

Ідея скликання Українських Установчих зборів була надзвичайно популярною серед різних верств населення в період революційних подій 1917 року. З Установчими зборами пов’язували майбутнє, вони мали визначити курс державотворення, утвердити державний устрій, відповісти на сподівання мас. Маркером демократичних змін в українському суспільстві мала стати створена на основі загального виборчого права представницька установа – Українські Установчі збори.

Гасло про скликання Українських Установчих зборів в повний голос прозвучало в І Універсалі Української Центральної Ради, який був оприлюднений на другому Всеукраїнському військовому з’їзді 10 червня 1917 року: «Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські збори».

Отже, з цього моменту можна вважати, що скликання Українських Установчих зборів було переведено в площину державної політики.

Низка робіт вітчизняних дослідників – О. Мироненка [1], О. Копиленка [2, 3], А. Іванової [4], Ж. Дзейко [5], В. Верстюка [6] В. Солдатенка [7], як правило опосередковано, дотично стосуються заявленої проблематики і підпорядковані розв’язанню більш широких наукових завдань. Між тим, на наш погляд, окремої уваги заслуговують законодавчі аспекти участі військових у виборах до Установчих зборів Української Народної Республіки.

Пояснити таке бачення можна тим, що українці-військові складали важливе електоральне поле на майбутніх виборах до Українських Установчих зборів, і не зважаючи на умови війни, вже були певним чином організовані. Так, делегати Першого Українського військового з’їзду (5–8 травня 1917 року) представляли більше півтора мільйона осіб від українських груп і організацій армій Північного, Західного, Південно-Західного, Румунського, Кавказького фронтів, Балтійського й Чорноморського флотів, окремих гарнізонів і округів не лише України, а й усієї Росії. А вже через місяць, коли відбувся другий Всеукраїнський військовий з’їзд (5–10 червня 1917 року) ця кількість зросла майже до двох мільйонів [8 с. 11, 30]. Загалом же у 1917 році на фронті і в тилу, на флотах служили більше трьох мільйонів українців.

У «Статуті Вищого Управління Україною» (16 липня 1917 року), за словами П.Христюка, «конституція», яка була вироблена силами всієї демократії України і надіслана в Петроград на розгляд Тимчасового уряду, підкреслювалося, що Українська Центральна Рада «…має підготувати Україну до остаточного здійснення автономного ладу і довести її до Українських Установчих Всенародніх Зборів» [9, с. 96].

Генеральний Секретаріат поступово окреслював контури майбутніх виборів в Українські Установчі збори. У відозві «До громадянства України» (27 липня 1917 року), де йшла мова про вибори гласних до волосних та повітових народних рад, наголошувалося: «…треба пам’ятати, що по тих списках, які зараз складаються на селах, до цих виборів будуть одбуватися вибори і в Установчі збори» [10, с. 206].

Вперше про законодавчу підготовку до виборів в Українські Установчі збори зазначалося в Декларації Генераль-

ного Секретаріату від 29 вересня 1917 року. У документі наголошувалося: «Для найсправедливішого виявлення волі демократії України повинні бути скликані всенародні Українські Установчі збори, і для того Генеральний секретаріат негайно приступить до складання відповідного законопроекту» [6, с. 307].

Питання скликання Українських Установчих зборів постійно знаходилося в полі зору Малої Ради. 10 жовтня 1917 року вона розглядала «Справу Української Установчої Ради» (під таким кутом зору мова йшла про Українські Установчі збори). На сторінках газети «Нова Рада» розлого описана жвавість дискусії: «З приводу скликання Української Установчої ради виникли палкі суперечки між меншовиками, «Бундом» та російськими есерами, з одного боку, і українцями – з другого; і через те це засідання було найбільш інтересним за останній час. Головою зборів був М. Грушевський. Доклад про Українську Установчу раду зробив О. Севрюк (український соціаліст-революціонер), якого збори слухали з великою напруженою увагою». Внаслідок обговорення було вирішено утворити організаційний комітет, а згодом обрати комісію для вироблення законопроєкту про скликання Української Установчої ради (Українських Установчих зборів) [10, с. 334–338].

Справа Українських Установчих зборів 17 жовтня 1917 року знову розглядалося на засіданні Малої Ради. У заяві Генерального Секретаріату, озвученій його головою В.Винниченком, говорилося: «Генеральний секретаріат України, визнаючи разом зі всією демократією Російської держави право кожної нації на повне самоозначення, тим самим визнає і за українським народом право вільно і без всяких обмежень виявити свою волю на Українських Установчих зборах. …Коли комісія Центральної ради закінчить вироблення законопроекту про скликання Української Установчої ради, то Генеральний секретаріат розгляне цей законопроект, подасть його на увагу Центральній раді і передасть на затвердження Тимчасовому правительству» [10, с. 346].

Достатньо вагомо щодо Українських Установчих зборів звучав і голос українців-військових. На третьому Всеукраїнському військовому з'їзді (20–31 жовтня 1917 року) була прийнята спеціальна резолюція про «Українські Установчі збори». З'їзд ухвалив вимагати від Генерального Секретаріату скликати в етнографічних межах України суверенні Установчі Збори «на основі вселюдного, таємного, рівного, прямого та пропорціонального виборчого права». Установчі Збори мали утвердити в Україні республікансько-демократичні форми правління, провести широку демократизацію політичного ладу та соціально-економічні реформи, насамперед, земельну [8, с. 79]. Зауважимо, що делегати діяли відповідно наказів, які вони одержували з місць своєї служби. Наприклад, делегати із 9-ї армії одержали наказ від армійського українського військового комітету, зокрема, обстоювати й такі вимоги: «Для утворення порядку на Україні ліквідації тяжких наслідків війни і розвитку продуційних сил українського народу через неможливість порозумітись з централістичною російською демократією, УЦР з ГС повинна особливим актом (універсалом) порвати трактат 1654 року і оголосити Україну демократичною республікою. Остаточне розмежування земель Росії і України залишити до міжнародної конференції, а справу порозуміння (федерації) відкласти до вирішення її Українськими Установчими Зборами. До українських Установчих Зборів вся влада в Україні в її етнографічних межах (але не в межах, зазначених Т.У.) мусить належати ЦР, що має опиратись на озброєну демократію: українське військо і вільне козацтво» [11, арк. 29].

Кульмінаційним моментом підготовчої роботи щодо скликання Українських Установчих зборів можна вважати прийняття Українською Центральною Радою III Універсалу (7 листопада 1917 року), в якому говорилося: «Громадяни! Іменем Народної Української Республіки в федеративній Росії ми, Українська Центральна рада, кличемо всіх до рішучої боротьби зі всяким безладдям і руїнництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоровля, силу і нову будуччину. Вироблення тих форм має бути переведено на Українських і Всеросійських Установчих зборах.

Днем виборів до Українських Установчих зборів призначаємо 27 грудня (декабря) 1917 р., а днем скликання їх – 9 січня (января) 1918 р.

Про порядок скликання Українських Установчих зборів негайно видано буде закон» [10, с. 401].

Закон приймався в два етапи.

Згідно з III Універсалом 11 листопада 1917 року «Українська Центральна рада, за внесенням комісії для виготовлення проекту Закону про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки, постановила: 1. Затвердити розділ I (глави I–X) Закону про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки. 2. Здати роботу по переведенню виборів на Головну комісію по справах виборів до Українських Установчих зборів та на існуючі окружні, повітові та городські комісії по справах виборів до Російських Установчих зборів. 3. Здати роботу по складанню виборчих списків на ті установи, котрі вели цю роботу під час виборів до Російських Установчих зборів. 4. Доручити Генеральному секретаріатові звернутися до губерніальних, повітових народних (земських) та городських управ і судових установ з пропозицією ствердити своїх представників в виборчих комісіях, котрим доручається переведення виборів до Установчих зборів Української Народної Республіки. 5. Здати на Генеральне секретарство внутрішніх справ безпосередні виконавчі заходи, потрібні щоб технічно налагодити вибори до Українських Установчих зборів для найшвидшого їх переведення та успішного ходу. 6. Розв'язувати сумніви, які виникатимуть при переведенні сього Закону, доручається Головній комісії по справах виборів до Українських Установчих зборів, яка стоїть на чолі всієї виборчої справи. 7. Вибори членів Установчих зборів Української Народної Республіки від місцевостей, населенню яких ст. 2 сього Закону полишається право заявляти про своє бажання взяти участь у виборах до Українських Установчих зборів, перевести негайно після відповідних заяв про це органів місцевого самоврядування тих місцевостей» [10, с. 412].

16 листопада 1917 був затверджений розділ II Закону про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки, де йшлося про порядок виборів в армії, флоті і тилу.

Зазначимо, як 11 листопада, так і 16 листопада в постановах Української Центральної Ради вказувалося на механізми забезпечення проведення виборів. Зокрема, в постанові від 16 листопада зазначалося: «Здати на Генеральне секретарство військових справ безпосередні виконавчі заходи, потрібні щоб технічно налагодити вибори до Українських Установчих зборів для найшвидшого їх переведення та успішного ходу.

Розв'язувати сумніви, які виникатимуть при переведенні цього Закону, а також видавати постанови в розвиток і доповнення сього Закону доручається Головній комісії по справах виборів до Українських Установчих зборів» [10, с. 412].

Серед правників-істориків склалася усталена думка, що в галузі державного будівництва найвагомішим з огляду на стратегічні завдання Української Центральної Ради став Закон «Про вибори Установчих Зборів Української Народної Республіки» [3, с. 68].

Закон про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки складається з двох розділів (саме розділ другий присвячено особливостям виборів у війську), тринадцяти глав (десять глав в розділі першому і три – в другому) та 183 статтей.

У статті 1 Закону декларується, що вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки проводяться «на основі загального, без різниці полу, і рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування, з додержанням принципу пропорціонального представництва».

Тобто уже саме перше положення Закону свідчило про прогресивність та демократичність підходів до формування Установчих зборів, які мали стати основою для подальшої розбудови державних інституцій Української Народної Республіки.

Статтею 2 Закону визначалися виборчі округи – Волинська («за винятком частин, зайнятих ворогом»), Катеринославська, Київська, Полтавська, Подільська, Херсонська, Харківська, Чернігівська (останні дві – «з прилученням» Грайоворонського і Путивльського повітів Курської губернії), Острогозька (з окремими повітами Воронізької та Курської губерній) та Таврійська.

Загалом в розділі першому Закону наведено перелік осіб, які мають право участі у виборах та які позбавляються такого права, визначено «установи, котрі завідують проведенням виборів до Українських Установчих зборів», їхні повноваження, максимально деталізовано стадії та різноманітні процедурні аспекти проведення виборів (виборчі та кандидатські списки, голосування, підрахунок голосів, встановлення результатів виборів), «трати на вибори» (видатки на проведення виборів).

Крім того, у Главі IX «Про забезпечення вільності і правильності виборів» містяться перелік «переступних вчинків», які можуть мати місце під час виборчого процесу, а також санкції за такі правопорушення (аж до «посадження у тюрму» чи каторги) та порядок притягнення винуватих осіб до відповідальності.

Доречно зауважити, що за тестом розділу першого Закону є кілька приміток, частина з яких безпосередньо стосується участі військових у виборах.

У той же час, в контексті тематики цього дослідження насамперед закцентуємо увагу на розділі другому Закону, до якого включено глави «Про порядок виборів в армії, флоті і тилу», «Про порядок виборів у військовому районі та військових округах поза межами України» та «Про порядок виборів у флоті».

«Право участі в виборах до Українських Установчих зборів мають ті військові, котрі в момент призову їх на військову службу жили на території одної з округ, означених в ст. 2 Закону» (стаття 127 Закону).

При цьому відповідно до статтей 5-б Закону права участі у виборах позбавляються «служащі у війську, що самовільно покинули військо» (за винятком випадків, якщо такі особи нададуть належні підтвердження поважності «відлуки» або «в тім, що вони свою провину надолужили дальшою славною службою», виправдувальний вирок суду чи вирок «на кару, несполучену з позбавленням прав»), а також «служащі у війську», визнані винуватими у вчиненні окремих злочинів, або ті з них, щодо яких не спливло три роки «від дня одбуття кари». При цьому ті військовослужбовці, яким відбування покарання було відкладено до закінчення війни, права участі у виборах не позбавляються.

Участь у виборах військових у тилу на території округ, зазначених в статті 2 Закону, здійснюється разом з цивільним населенням.

Для реалізації своїх виборчих прав військовими, які перебувають у військовому районі або в тилу поза межами округ, вказаних у статті 2 Закону, створюються виборчі округи по одній на кожний фронт чи на кожну військову округу.

Участь у виборах до Українських Установчих зборів у військовому районі, в Балтійському і Чорноморському флотах, військових округах за межами України беруть також особи, які хоч і не є безпосередньо військовослужбовцями, але виконують допоміжні функції та обслуговують потреби армії і флоту (наприклад, «чини цивільного відомства», «духовні особи всіх віроісповідань», «інші особи, що служать хоч би й по вільному найму»), та особи, які лікуються в лазаретах та госпіталях.

В умовах війни для виборів на фронті утворюється п’ять фронтових виборчих округ: Північного (у тому числі військо, що перебуває у Фінляндії і непідлегле командуючому Балтійським флотом), Західного, Південно-Західного, Румунського і Кавказького фронтів.

Проведення виборів у фронтових і військово-окружних виборчих округах доручається фронтовим, військово-окружним та участковим комісіям по справах виборів до Українських Установчих зборів під загальним наглядом Головної комісії по справах виборів до Українських Установчих зборів, яка, окрім іншого, призначає окружних комісарів фронтових та військово-окружних комісій.

Саме окружний комісар на підставі наданих командирами військових частин відомостей про кількість військових повинен поділити виборчу округу на воїнські виборчі участки, керуючись умовами зручності і приймаючи за основну одиницю окрему частину (полк, бригаду тощо).

По кожному військовому виборчому участку складаються списки виборців.

Враховуючи динамічність подій, постійну передислокацію як військових частин, так і окремих військовослужбовців, Законом не залишено поза увагою можливість уточнення списків виборців, подання скарг на неправильність або неповноту даних тощо.

Також в главі II розділу другого Закону унормовано особливості формування кандидатських списків.

Так, зокрема, число кандидатів відповідно до кандидатських списків по кожній фронтовій виборчій окрузі не повинно бути більше двадцяти, а у військово-окружних виборчих округах – не більше десяти (стаття 159 Закону).

У фронтових виборчих округах з огляду на специфіку проведення виборів за умов фактичної війни тривалість виборів є більшою за встановлену статтею 71 Закону «звичайну» тривалість, яка складала три дні від дня початку виборів, визначеного Українською Центральною Радою: сім днів – для виборчих округів Північного, Західного, Південно-Західного і Румунського фронтів, одинадцять днів – для виборчої округи Кавказького фронту.

Щодо проведення виборів на флоті створюються дві флотські виборчі округи – Балтійська і Чорноморська. Вони складаються з команд кораблів і берегових команд флоту, а також військових частин службовців і робітників в установах флоту, підлеглих командуючим Балтійського і Чорноморського флотів.

На флоті аналогами фронтових комісій є Балтійська і Чорноморська флотські комісії по справам виборів до Українських Установчих зборів, а участкових комісій – корабельні і відповідні їм (дивізійні, портові, екіпажні) комісії по справам виборів до Українських Установчих зборів.

Число кандидатів в кандидатських списках по Балтійській флотській виборчій окрузі не повинно бути більше трьох, а по Чорноморській – більше п’яти (стаття 181 Закону).

Тривалість виборів «на морі» становила 14 днів з дня, призначеного Українською Центральною Радою для всієї Української Народної Республіки [10, с. 413–432].

Підсумовуючи, варто зауважити, що Українська Центральна Рада, усвідомлюючи ключову роль в умовах війни армії та флоту у боротьбі за майбутнє України, доклала реальних зусиль, щоб забезпечити військовим право та можливість взяти участь у виборах і стати активними суб’єктами демократичного виборчого процесу за Законом про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мироненко О.М. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. Київ, 1995. 328 с.
2. Копиленко О.Л. «Сто днів» Центральної Ради. Київ, 1992. 204 с.
3. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. *Держава і право* України. 1917–1920. Київ, 1997. 208 с.
4. Іванова А.Ю. Законодавчий процес і законодавча техніка в період Центральної Ради, Гетьманату П.П. Скоропадського та Директорії / відп. ред. І.Б. Усенко. Київ, 2011. 223 с.
5. Дзейко Ж. Підготовчий етап становлення вищих органів влади Української Народної Республіки періоду Української Центральної Ради (4 березня 1917 р. – 22 січня 1918 р.). Київ, 1995. 68 с.
6. Верстюк В. Українська Центральна Рада. Київ, 1997. 344 с.
7. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – Київ, 1999. 976 с.
8. Щусь О.Й. Всеукраїнські військові з'їзди. Історичні зошити. № 7. 1992. 85 с.
9. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920. Т. І. 1921. 151 с.
10. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. Київ, 1996. 590 с.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 4078. Оп. 1. Спр. 19.

УДК 347
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/129

THE GERMAN MODEL OF LOCAL SELF-GOVERNMENT: THEORETICAL AND LEGAL ASPECT

НІМЕЦЬКА МОДЕЛЬ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Urda V.M., Graduate student of the Department of Constitutional Law
Kyiv National University named after Taras Shevchenko

The article is devoted to the study of the peculiarities of the organization of activities and the exercise of powers by local self-government bodies in Germany. The article examines the main stages and period of formation and development of the system of local (municipal) self-government in Germany. The legal framework of local government in the federal states has been studied and characterized, in particular, the legal regulation of the organization and functioning of local self-government in Germany is carried out in accordance with the municipal constitution and regulations of local self-government bodies, which operates on the territory of each individual federal state, at the federal level a special law on there is no local self-government. It is also determined that in Germany local self-government is carried out in communities (communes), districts and lands. The federal states are relatively independent and autonomous subjects of the Federal Republic of Germany. The article concludes that the effectiveness of the German model of local self-government lies in the active participation of citizens in deciding important decisions for the community. The relationship between local authorities and citizens is based on the principles of trust, equality and partnership, not on the basis of dependence and subordination. The author also suggested that adopting such a positive foreign experience would be useful for the Ukrainian authorities and public representatives in further improving and reforming the organization and functioning of local self-government in Ukraine.

Key words: federation, management, federal lands, local self-government, decentralization, delegated powers, commune.

Стаття присвячена дослідженню особливостей організації діяльності та реалізації повноважень органами місцевого самоврядування в Німеччині. У статті досліджено основні етапи та періоду становлення та розвитку системи місцевого (комунального) самоврядування в Німеччині. Досліджено та охарактеризовано нормативно-правову основу місцевого управління у федеральних землях, зокрема, Правове регулювання організації та функціонування місцевого самоврядування в Німеччині здійснюється відповідно до муніципальної конституції та регламентів органів місцевого самоврядування, яка діє на території кожної окремої федеральної землі, на федеральному рівні спеціальний закон про місцеве самоврядування відсутній. Також визначено, що в Німеччині місцеве самоврядування здійснюється у громадах (комунах), округах та землях. Федеральні землі є відносно самостійними та автономними суб'єктами Федеративної Республіки Німеччини. У статті зроблено висновки про те, що ефективність німецької моделі місцевого самоврядування полягає у активні участь громадян при вирішенні важливих рішень для громади. Відносини між місцевою владою та громадянами ґрунтуються на принципах довіри, рівності та партнерства, а не на основі залежні та підпорядкування. Також автором запропоновано перейняття такого позитивного зарубіжного досвіду стане корисним для української влади та представників громадськості у подальшому вдосконаленні та реформуванні організації та функціонування місцевого самоврядування в Україні.

Ключові слова: федерація, управління, федеральні землі, місцеве самоврядування, децентралізація, делеговані повноваження, комуна.

Statement of the problem. In all developed democratic states of the world, one of the priority directions of state policy is the formation of an effective and efficient system of local self-government. The World Declaration of Local Self-Government [1] and the European Charter of Local Self-Government [2] of 1985 established the principle of local self-government and international standards of local organization and management. Germany, as a member state of the Council of Europe, joined the European Charter of Local Self-Government, and therefore, is obliged to comply with the established European standards. At the same time, these international legal documents do not limit the state's right to form its own national model of local self-government, taking into account its own territorial characteristics and traditions.

In this regard, in our opinion, it is relevant to study the experience of the German model of local self-government, which is an example of a combination of the federal system of the state and the continental system of local self-government. Since the consolidation of the democratic system of the state and federalism, which are based on the provisions of the Basic Law, determined a sufficiently wide scope of competence of local self-government bodies.

Processing status. In domestic legal science, the peculiarities of local self-government in Germany were studied by such scholars as S.K. Bostan, M.O. Voronov, V.P. Hrobova, A.A. Donetsk, K.O. Zakomorna, A.Yu. Klyuchkovich, O.M. Kolodiy, A.I. Kudryachenko, O.V. Lutoi, O.A. Major, K.A. Markov, Y.V. Melnyk, O.Yu. Neumann, N.G. Pigul, V.D. Roman, Ya.O. Chornohor, I.V. Yakovyuk and others.

The purpose of the article is to study the peculiarities of the organization of activities and exercise of powers by local self-government bodies in the Federal Republic of Germany.

Presentation of the main material. Germany is a country with a developed democratic power structure and a wide range of powers of local self-government bodies. The continental (Romano-Germanic) system of local self-government is widespread in this country, the specificity of which is a combination of local self-government bodies (communal (local) representative bodies) and state management bodies. At the same time, taking into account the federal system of Germany, the specified system is endowed with certain features. In particular, in the federal lands (subjects of the federation) the local authorities, which implement general state policy on the ground, have been transferred [3, p. 199].

The development of the system of local (communal) self-government in Germany dates back to the Middle Ages. In particular, the institutional organization of community life in a German city had the following structure: a chairman (an elected official) and a general assembly of citizens (persons who were given the right to vote). Important decisions were made at the general meeting, including the use and maintenance of public property, punishment of violators of public order. The main task of the chairman was to conduct current affairs of the community. At the same time, non-German cities differed in their status depending on how the central government supervised the implementation of transferred privileges (authorities of local self-government bodies). The representative body of citizens was the city

magistrate or the city council, consisting of the burgomaster and other members. The magistrate was under the supervision and control of the merchant guild, as well as under the control of the central government. The legal basis of management was municipal law. The sources of which were, first of all, the city charters, which fixed the tasks, the scope of powers and the structure of the city government, as well as the basic rights and responsibilities of the city's residents. The main tasks assigned to the city government included: maintaining peace and order, protecting city residents, administering justice, collecting taxes and other fees, supporting trade and industries, caring for the poor and sick, organizing military service, and others [4, c. 251].

During the period of absolute monarchy in Germany (XVII–XVIII centuries), the development of local (communal) self-government was marked by a confrontation between the power of territorial rulers (princes), on the one hand, and cities, on the other. Local administration in the era of absolute monarchy can be characterized as "police-state", which, being active and comprehensive, penetrated into all spheres of public life, including spheres of freedom and property of citizens [5, c. 31].

Countdown of the modern history of local self-government in Germany begins with the 19th century. The specified period is characterized by the successive creation of a liberal legal state based on the principles of constitutionalism and legality. The development of local self-government in the territorial units of federal lands (subjects of the federation) during the period of the constitutional-liberal state took place under the motto of "communal self-government" as a symbol of civil freedom [3, c. 199]. The modern model of self-government in Germany was formed during the urban reform in Prussia, the main ideologist of which was Baron G.F.K. von Stein, who became the main developer of the Prussian local statute of 1808. He developed the idea of democratization of public administration, starting from the communal level [6, c. 107].

It should also be noted that the unification of East Germany (German Democratic Republic) and West Germany (Federal Republic of Germany) in the 1990s was of great importance in the development of the German model of local self-government. Such unification took place in the order of "absorption", spreading the legal and political system of the Federal Republic of Germany to the former GDR. This process facilitated the establishment of local self-government in the territories that were part of East Germany.

Modern Germany consists of 16 federal states that are part of the federation. Federated lands, in turn, are divided into districts; districts, which include several communities; cities are equated to districts (with more than 20,000 inhabitants); large cities (with a population of more than 100,000 inhabitants) and communities/communes (with a population of up to 20,000 inhabitants) [7]. The Basic Law of the Federal Republic of Germany provides communities with the right to regulate all local issues within the limits of the law and under their own responsibility. In accordance with the provisions of the second part of Article 28 of the Basic Law, a representative body is created by the people on the basis of general, equal, direct and secret elections in communities and communes... The right of communities to regulate all community affairs under their responsibility must be ensured within the limits of the law" [8].

The functioning of local authorities in Germany has been transferred to the federal states. The latter independently determine the procedure for holding communal elections and adopt the communal constitution. This actually indicates that the state transfers part of its own functions to local self-government bodies. According to V.G. Padalko normative legal regulation of communal self-government in Germany has two features: on the one hand, it is characterized by the concentration of most legislative acts at the level of the federation with a strong influence of the lands through the land governments, and on the other hand, by the decentralization and deconcentration of administrative functions at the land level and within the borders of the lands – on levels of communal self-government [9, p. 125]. The legislation of the Federal Republic of Germany provides for the active cooperation of local self-government bodies with representative bodies of the central government, which has features such that although the lands perform the functions of the central government, they, in turn, are endowed with decentralization and independence [5, p. 32].

Federal states in Germany have their own constitutions. In this regard, representatives of German jurisprudence developed the doctrine of constitutional autonomy of the federal states. According to this concept, states have the right to regulate their own social, legal, economic and cultural life by adopting constitutions. German jurists characterize the federal states as "constitutional" [10].

Tasks implemented by local authorities can be divided into two groups: own powers and delegated powers [11, c. 132]. Mandatory and voluntary powers must be attributed to the own powers of local self-government bodies. Mandatory are established by law (as a rule, these issues are related to the operation of city buildings, urban planning, supply of drinking water, etc.). When solving these issues, communities cannot refuse to solve them, but they have freedom of choice in the ways of their implementation. As for the voluntarily undertaken obligations of the community, they may include the construction of social and cultural facilities (gyms, museums, theaters), etc.

Дthe community performs delegated powers on behalf of the state. This is, first of all, solving issues of protection against natural disasters, maintenance of public order, etc. By implementing delegated powers, the local government acts as a management body, which is included in the solution of national tasks. As long as the assigned tasks are of a state nature, the state has the right to instructions that are mandatory for implementation. It is important to note that in this case, the state is entrusted with the responsibility of financing the implementation of tasks of national importance, which are set to be implemented by the relevant community. Within the scope of the delegated powers, branch supervision is carried out in order to ensure their full and proper implementation. The authorized bodies of industry supervision have the right to demand the necessary information.

As mentioned, local self-government in the federal states of Germany is carried out in communities (communes), districts and districts.

The commune is the main constituent element of the entire mechanism of local self-government in Germany. The definition of "self-government" in Germany means communal (local) self-government. First of all, it should be noted that Germany has not adopted a federal law on local self-government, and the already mentioned Article 28 of the Basic Law contains only a provision according to which communes are given the right to regulate all local community affairs within the limits of the law under their responsibility [12]. Communes (communities) are the basic unit of political and territorial organization of lands. They can solve any tasks of public authority, except for cases when it is assigned to the competence of another body by a special order of the law in the public interest [3, c. 202]. Similar to the legal status of communities is the status of public unions. The right of communities and their unions to self-manage their affairs is guaranteed by the state, which, in turn, supervises exclusively the compliance of such management with federal laws [13, p. 43]. Despite the different approaches to the legislation on local self-government that exist in different German states, in fact, in all states, self-government is quite developed, and more than 80% of issues when a citizen has relations with the government are resolved in communities [14].

The districts are de facto administrative units and occupy an intermediate position between the ministries of the federal states and the districts. According to the Basic Law of the Federal Republic of Germany, districts are defined

as associations of communes. Several communities are part of the districts. Districts are considered as a body that is part of the system of local self-government bodies, as well as a lower body of state administration. Some scientists claim that the essence of the district as a territorial entity lies in its trinity: it is at the same time a set of territorial bodies of the land, a local self-governing community and a union of its constituent communities. In the district, the population elects a representative body – the district assembly. The structure of the district executive power and its relationship with the district assembly in all, but in all lands, the head of the district executive power is the head of the state administration of the respective district. A specific field of activity is not fixed for the districts, at the same time, they are the subjects of providing social assistance, are responsible for the construction of roads of district significance. In those cases when communities cannot cope with solving problems on their own, districts provide them with the necessary assistance. In addition, the state can involve the executive power of the district to solve national tasks. Therefore, many German researchers consider the powers of districts as "compensatory" [15].

The peculiarity of local government in Germany also lies in the active interaction of local government and citizens. As J.O. justifiably points out. Montenegro should look for the positive content of the confrontation between state and public concepts of local self-government precisely in guaranteeing the opportunities of territorial communities, their legal protection against encroachment by the state authorities. And the example of the functioning of local self-government in Germany is a vivid confirmation of the possibility of combining the efforts of state authorities and citizens. After all, the effectiveness of the institution of local self-government, to a greater extent than the effectiveness of the state, is determined by the degree of participation of citizens in it. The functioning of active, civic and effective local self-government is necessary. In addition, modern management technologies make it possible to make cost-effective decisions in the conditions of small communities [3, c. 204].

In addition, a positive aspect of the German model of self-government is an effective system of financial support for local authorities. According to V.P. Hrobova, one of the main financial guarantees of local self-government in Germany is a balanced and diversified financial system, according to which each level of territorial organization of government has its own source of income, which is sufficient for the financial autonomy of the corresponding territorial entity. Incomes of territorial entities are formed at the expense of taxes and fees, income from economic activity, state transfers, loans, payments for services rendered, etc. At the same time, the own taxes of communities are land and industrial tax, which are collected exclusively by communes; the amounts of these taxes are set annually by the councils of the commune. The laws of the federal lands may also provide for the right of communities to impose taxes and levies on consumption (a tax on performances, on motor boats and boats, a levy on dog and horse owners, a levy on hunting and fishing, a targeted tax for the maintenance of the fire department, etc.). In general, if the federal budget receives about 45% of all tax revenues, the land budget receives 37%, the community budget receives about 13% of tax revenues [5, p. 33].

Therefore, the formation and development of the German model of local self-government took place through greater democratization and raising the status of communal (local) self-government in the entire system of state power in Germany. In our opinion, local self-government in Germany effectively fulfills the tasks assigned to it. This is confirmed by the activity and indifference of the local population in the adoption and implementation of decisions made by local authorities.

Conclusions. The study of the model of local self-government of the Federal Republic of Germany allows us to draw the following conclusions. In Germany, local self-government is carried out in communities (communes), districts and lands. The federal states are relatively independent and autonomous subjects of the Federal Republic of Germany. The legal regulation of the organization and functioning of local self-government in Germany is carried out in accordance with the municipal constitution and regulations of local self-government bodies, which is valid on the territory of each individual federal state, there is no special law on local self-government at the federal level.

In our opinion, the German model of local self-government is rightly considered one of the strongest and most effective on the European continent. The effectiveness of the German model of local self-government lies, first of all, in the active participation of citizens in deciding important decisions for the community. The relationship between local authorities and citizens is based on the principles of trust, equality and partnership, not on the basis of dependence and subordination. In our opinion, adopting such a positive foreign experience will be useful for the Ukrainian authorities and public representatives in the further improvement and reform of the organization and functioning of local self-government in Ukraine.

BIBLIOGRAPHY:

1. Всесвітня декларація місцевого самоврядування від 26.09.1985 року. URL: https://www.gdrc.org/uem/mea/local-charter/charter.html

2. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15.10.1985 року. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036

3. Чорногор Я.О. Місцеве самоврядування в ФРН: взаємодія влади і громади. *Актуальні проблеми всесвітньої історії: аксіологічні та культурно-історичні засади державотворення: збірник наукових праць*. Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України». К.: Вид-во «Фенікс». С. 198–205. URL: https://elibrary.ivinas.gov.ua/255/1/Chornohor%20_%20Aktualni%20problemy%20vsesvitnoyi%20istoriyi%20aksiolohij.pdf

4. Донець А.А. Деякі аспекти становлення міжнародно-правового статусу німецьких земель наприкінці XIX – на початку XX століття. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 2. С. 251–253. URL: https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/522881

5. Гробова В.П. Особливості місцевого самоврядування в Німеччині. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2015. Том 1. Випуск 2–3. С. 30–33. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/55a2634b-22f3-4a99-806e-fb9705fb73da/content

6. Бостан С.К. З історії становлення змішаної форми республіканського правління в Європі. *Історико-правова реальність у глобальному і регіональному вимірах*: матеріали XXVII Міжнародної історико-правової конференції 21–22 вересня 2012 р., м. Євпаторія ; ч. 1. Сімферополь: ДОЛЯ, 2012. С. 104–110.

7. Schneider H.P. The Federal Repiblic of Germany. *Forum of Federations*. 2023. URL: https://www.forumfed.org/libdocs/Global_Dialogue/Book_2/BK2-C05-de-Schneider-en.pdf

8. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland hat am 23.05.1949. URL: http://www.gesetze-iminternet.de/bundesrecht/gg/gesamt.pdf

9. Падалко В. Централізація та децентралізація в організації служби в органах місцевого самоврядування: муніципально-правовий аспект. *Держава і право*. 2012. Випуск 57. С. 123–129.

10. Sausgruber H. Verdichtete Erinnerungen. Grundlagen erfolgreicher Gemeinschaften. *Herausgeber und Verleger: Institut für Föderalismus*. 2020. URL: https://foederalismus.at/uploads/Sausgruber_Verdichtete_Erinnerungen.pdf

11. Колодій О.М. Процес децентралізації: німецький досвід в українських реаліях. *Інвестиція: практика та досвід. Серія: Державне управління*. 2018. № 17. С. 130–134.

12. Воронов М. Європейські стандарти місцевого самоврядування та регіональна політика ЄС. *Європейський освітній проект. Модуль Жан Моне.* 2019/2022. URL: https://law.karazin.ua/resources/doks2021/mone/prezent/Voronov_M-M-Tema_No10-_Realizatsiia_rehionalnoi_polityky_YeS_v_protsesi_reformuvannia_system_vriaduvannia_derzhav-chleniv-_Albom_liutyi_2021.pdf

13. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / О. Бориславська, І. Заверуха, Е. Захарченко [та ін.] ; Швейцар. – укр. проект «Підтримка децентралізації в Україні – DESPRO». К.: Софія, 2012. 128 с.

14. The Federal Republic of Germany (since 1949). *Deutscher Bundestag.* URL: https://www.bundestag.de/en/parliament/history/parliamentarism/frg_parliamentarism/frg_parliamentarism-200324

15. Bulck H., Lerche P., Stern K., Weber W. Föderalismus als nationales und internationales Ordnungsprinzip. *Walter de Gruyter & Co.* 1964. 28 s. URL: https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783110875102/pdf?licenseType=open-access

УДК 351:63
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/130

Галунько В.В., д.ю.н., професор, професор кафедри адміністративного права, інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін, голова ГО «Академія адміністративно-правових наук»
Київський університет інтелектуальної власності Національного університету «Одеська юридична академія»,

Воробей П.А., д.ю.н., професор, завідувач кафедри кримінального права, процесу та криміналістики,
Київський університет інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія»

Шишка Р.Б., д.ю.н., професор, професор кафедри адміністративного права, інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін,
Київський університет інтелектуальної власності Національного університету «Одеська юридична академія»

Лазарев А.А., к.ю.н., доцент,
Київський університет інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія»

ПЛАНУВАННЯ ТА КООРДИНАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ БОРОТЬБИ З ОРГАНІЗОВАНОЮ ЗЛОЧИННІСТЮ В УКРАЇНІ

PLANNING AND COORDINATION AS TOOLS OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE FIGHT AGAINST ORGANIZED CRIME IN UKRAINE

У статті розкрито особливості планування та координації як інструментів публічного адміністрування боротьби з організованою злочинністю в Україні. З'ясовано, що особливості планів як інструментів публічного адміністрування у сфері боротьби з організованою злочинністю полягають у тому, що вони ґрунтуються на нормах адміністративного права, які встановлюють правові основи публічного адміністрування і регламентують роботу правоохоронних органів у цій сфері. Основна мета таких планів – запобігання і нейтралізація організованої злочинності шляхом впровадження різноманітних заходів, передбачених стратегією. Плани спрямовані на створення правових, організаційних та інституційних умов для ефективної роботи правоохоронних органів. Термін дії таких планів зазвичай обмежений завершенням виконання всіх завдань або закінченням встановленого строку, що робить їх інструментом оперативного адміністрування з чітко визначеними часовими рамками. Ключовим аспектом планів є їх спрямованість на досягнення конкретних результатів у боротьбі з організованою злочинністю, що включає запобігання та ліквідацію загроз від діяльності злочинних угруповань. Основні заходи, які реалізуються в рамках таких планів, включають оновлення нормативно-правової бази, створення спеціалізованих підрозділів, впровадження аналітичних систем, таких як SOCTA, а також розвиток міжнародної співпраці. Координація дій між державними органами та службами є одним із головних елементів ефективного планування. Це досягається через спільні робочі групи, узгодження тактичних кроків, обмін інформацією та розробку спільних стратегій, заснованих на аналізі ризиків. Велике значення має також співпраця на міжнародному рівні з такими організаціями, як Інтерпол і Європол. Це дозволяє не лише обмінюватися даними, але й проводити спільні операції та підвищувати рівень професійної підготовки правоохоронців.

Ключові слова: адміністративний орган, боротьба, ефективність, інструмент публічного адміністрування, координація, нейтралізація, організована злочинність, план, публічне адміністрування, правоохоронний орган, співпраця, запобігання.

The article reveals the features of planning and coordination as instruments of public administration in the fight against organized crime in Ukraine. It is clarified that the specifics of plans as instruments of public administration in the sphere of combating organized crime lie in their foundation on administrative law norms, which establish the legal foundations of public administration and regulate the work of law enforcement agencies in this area. The main goal of such plans is the prevention and neutralization of organized crime through the implementation of various measures provided by the strategy. The plans are aimed at creating legal, organizational, and institutional conditions for the effective operation of law enforcement agencies. The term of such plans is usually limited by either the completion of all tasks or the expiration of a predetermined period, which makes them instruments of operational administration with clearly defined timeframes. A key aspect of the plans is their focus on achieving concrete results in the fight against organized crime, which includes the prevention and elimination of threats posed by criminal groups. The main measures implemented within these plans include updating the legal framework, creating specialized units, implementing analytical systems such as SOCTA, and developing international cooperation. The coordination of actions between government agencies and services is one of the main elements of effective planning. This is achieved through joint working groups, the alignment of tactical steps, the exchange of information, and the development of joint strategies based on risk analysis. International cooperation, particularly with organizations like Interpol and Europol, is also of great importance. This allows not only for data exchange but also for joint operations and improving the professional training level of law enforcement officers.

Key words: administrative body, cooperation, crime prevention, effectiveness, instrument of public administration, law enforcement agency, neutralization, organized crime, plan, public administration, strategy.

Вступ. Актуальність наукового аналізу планування та координації як інструментів публічного адміністрування боротьби з організованою злочинністю в Україні не можна переоцінити, особливо в умовах зростаючих викликів, спричинених повномасштабним вторгненням російських терористів. Стратегічне та практичне планування боротьби з організованою злочинністю є невід'ємним елементом досягнення мети та завдань у цій сфері, оскільки без належного планування неможливо ефективно організувати діяльність правоохоронних органів та адміністративних служб, відповідальних за боротьбу з цим явищем. Планування забезпечує визначення ключових напрямів, постановку завдань та контроль за їх виконанням, що є критично важливим для попередження та нейтралізації злочинної діяльності.

Виклики у цій сфері, зокрема, посилюються у зв'язку з повномасштабною агресією росії, що призводить до значного зростання рівня злочинності, пов'язаної з терористичною діяльністю, контрабандою, незаконним обігом зброї та наркотиків. У таких умовах національна система

координації боротьби з організованою злочинністю стикається з новими загрозами, на які вона не завжди готова адекватно реагувати.

Аналіз існуючих механізмів координації свідчить, що система є неповною, оскільки наявні структури не завжди ефективно взаємодіють між собою. Спостерігається недостатній рівень співпраці між правоохоронними органами, зокрема через відсутність спеціалізованого координаційного центру, який би керував усіма операціями з протидії організованій злочинності на національному рівні. Це викликає необхідність вдосконалення не тільки практичних аспектів координації, але й теоретичних засад цієї діяльності. Теоретичні засади координації потребують суттєвого оновлення та адаптації до сучасних умов, враховуючи специфіку нових загроз і необхідність інтеграції міжнародного досвіду. Це дозволить створити ефективну систему публічного адміністрування, яка зможе швидко реагувати на зміни в структурі злочинності та забезпечити належний рівень правопорядку в державі .

Огляд останніх досліджень. До певних аспектів інструментів публічного адміністрування боротьби з організованою злочинністю в Україні звертали свою увагу вчені А. Ангелуца, О. Доценко, О. Мілієнко, М. Марчук, А. Негода, А. Онупрієнко, Р. Перелигіна, А. Пухтецька, Ю. Дмитришак, Р. Мельник та ін. Проте, за межами їх наукового аналізу залишаються важливі теоретичні виклики, які вимагають подальшого розвитку.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі доктринальних положень, діючого законодавства та діючих актів планування з'ясувати особливості планів та координації як інструментів публічного адміністрування боротьби з організованою злочинністю в Україні.

Виклад основних положень. Н. Ангелуца, А. Негода розкрили, що організована злочинність розглядається як одна з основних загроз національній безпеці України, що вимагає від держави забезпечення захисту громадян і суспільства від її негативного впливу. Важливою є роль правоохоронних органів та спеціальних служб у боротьбі з цим явищем, оскільки ефективна протидія неможлива без їх активної участі. Злагоджена робота цих органів є критичною для забезпечення результативної боротьби з організованою злочинністю. Наголошується, що важливою складовою боротьби є профілактика злочинності, спрямована на запобігання створенню злочинних угруповань і підвищення ефективності виявлення та попередження їхньої діяльності [1].

Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» визначає основні напрямки загальнодержавної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю, а також організаційно-правові засади цієї боротьби. Він містить загальні положення, мету, завдання та повноваження державних органів, які беруть участь у протидії організованій злочинності, забезпечує гарантії прав громадян під час здійснення відповідних заходів. Визначає, що організована злочинність включає сукупність кримінальних правопорушень, пов'язаних з діяльністю організованих злочинних угруповань, та встановлює, що боротьба з цими правопорушеннями регулюється Кримінальним кодексом України. Законодавство про боротьбу з організованою злочинністю ґрунтується на Конституції України та включає інші закони, такі як «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про Національну поліцію», «Про Службу безпеки України», «Про прокуратуру» та «Про Бюро економічної безпеки України». Важливо, що підзаконні акти не можуть встановлювати повноваження державних органів, які не випливають із законів України [2].

В теорії адміністративного права визначається, що план є попередньо встановленим порядком або послідовністю дій, які необхідні для реалізації управлінських завдань чи програм розвитку. Акт-план виступає інструментом досягнення відповідності нормативним вимогам і впровадженню політичних рішень у сфері публічного адміністрування. План має обмеженість у часі його реалізації та визначає конкретні строки виконання поставлених завдань. Основною ознакою актів-планів є їхня цільова спрямованість на досягнення управлінської мети, що реалізується через конкретні етапи виконання. Акти-плани зазвичай містять вказівки щодо виконавців та відповідальних суб'єктів за реалізацію заходів, що є важливим для контролю та звітності. Важливою характеристикою актів-планів є те, що вони можуть мати як нормативну, так і адміністративну природу, залежно від їхнього формального змісту. Виконання актів-планів спрямоване на досягнення державних, регіональних або місцевих завдань, що сприяє покращенню управлінських процесів у публічному адмініструванні [3].

На рівні стратегічного планування розпорядженням від 16 вересня 2020 року № 1126 Кабінетом Міністрів України були схвалені «Основні засади Стратегії боротьби з організованою злочинністю». Стратегія охоплює як короткострокові, так і довгострокові цілі, що передбачають модернізацію правового та інституційного забезпечення, вдосконалення методів і засобів боротьби, а також підвищення ефективності взаємодії між органами державної влади та громадськими інститутами. Основними засадами є такі: передбачено вдосконалення нормативно-правової бази боротьби з організованою злочинністю з урахуванням міжнародних стандартів і найкращих практик країн Європейського Союзу. Особлива увага приділяється внесенню змін до Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю»; формування ефективної системи боротьби через визначення спеціалізованих підрозділів у правоохоронних органах. До таких підрозділів входять Національна поліція України, оперативні підрозділи СБУ, а також інші державні органи, включаючи прокуратуру, Державне бюро розслідувань та Антикорупційне бюро; створення координаційного органу (Національного координатора), який забезпечуватиме взаємодію між різними державними структурами, що беруть участь у боротьбі з організованою злочинністю; поглиблення співпраці з міжнародними організаціями, такими як Інтерпол, Європол та правоохоронні органи інших країн. Це передбачає обмін інформацією, проведення спільних оперативних заходів та стажування спеціалістів; впровадження системи кримінального аналізу та оцінки ризиків (SOCTA), яка дозволить проводити оцінку загроз та визначати пріоритетні напрями протидії організованій злочинності; створення єдиної інформаційної системи, яка дозволить швидко обмінюватися даними між державними органами. Це включає розробку сучасних технічних засобів та систем аналізу, які відповідатимуть міжнародним стандартам; передбачено активну участь громадських організацій у боротьбі з організованою злочинністю, включаючи моніторинг ситуації, публікацію результатів успішних операцій та популяризацію прикладів ефективної роботи правоохоронних органів [4].

Аналізована Стратегія отримала подальшого розвитку у Плані заходів з її реалізації, який затверджений Кабінетом Міністрів України. В якому визначено низку заходів. Зокрема, ставляться конкретні завдання усім правоохоронним органам, які займаються боротьбою з організованою злочинністю (Міністерство внутрішніх справ, Національна поліція України, Бюро економічної безпеки, Державна прикордонна служба, Державна митна служба, АРМА, Служба зовнішньої розвідки, Служба безпеки України, Генеральна прокуратура) щодо розроблення та подання законопроєктів, що стосуються удосконалення нормативно-правової бази, зокрема щодо розмежування функцій, захисту осіб, що співпрацюють із правоохоронними органами, та вдосконалення механізмів оперативної діяльності. Визначено, що МВС та Національна

поліція України до моменту створення Національного координатора боротьби з організованою злочинністю. На Національного координатора покладається повноваження координування міжвідомчих заходів, моніторинг, контроль, впровадження систем кримінального аналізу. Це має здійснюватися шляхом підготовки міжвідомчих наказів про взаємодію, створення спільних робочих груп, координація заходів на державному і регіональному рівнях. Моніторинг та оцінка загроз здійснюють МВС, Національна поліція України, Адміністрація Держприкордонслужби шляхом впровадження системи SOCTA для оцінки загроз тяжких злочинів та організованої злочинності, що включає кримінальний аналіз і моніторинг ризиків. Запроваджуються нові підходи до кадрового забезпечення підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю (МВС, Національна поліція, СБУ) шляхом підготовки кадрових заходів для підбору фахівців, які безпосередньо займаються боротьбою з організованою злочинністю, з впровадженням конкурсного відбору, оцінки кваліфікації та підвищення рівня соціального захисту. Визначено, що невід'ємним суб'єктом боротьби з організованою злочинністю є суб'єкти громадянського суспільства. Відповідно Національного координатора поставлено завдання разом з громадськими організаціями здійснювати проведення форумів, конференцій, круглих столів, популяризацію результатів боротьби з організованою злочинністю через засоби масової інформації. У сфері міжнародного співробітництва визначено заходи (Національний координатор, СБУ, Офіс Генерального прокурора, МЗС України) стосовно участі у міжнародних операціях, транскордонних заходах, обмін інформацією з партнерами (Інтерпол, Європол), удосконалення міжнародної правової бази [5].

Отже, особливості планів як інструментів публічного адміністрування у сфері боротьби з організованою злочинністю можна з'ясувати за наступним: Плани розробляються на основі норм адміністративного права, яке визначає правові засади публічного адміністрування і регламентує порядок діяльності правоохоронних органів у сфері боротьби з організованою злочинністю. Їх метою є запобігання та нейтралізація організованої злочинності шляхом виконання конкретних заходів, передбачених стратегією. Завдання плану включають створення правових, інституційних та організаційних умов для підвищення ефективності правоохоронних органів у боротьбі з цим явищем. Вони мають обмежений строк дії, визначений або до виконання всіх передбачених завдань, або до завершення строку, на який вони були прийняті. Це робить план інструментом оперативного публічного адміністрування з чітко окресленими часовими межами, чітку цільову спрямованість на досягнення конкретних результатів у боротьбі з організованою злочинністю, реалізацію заходів, які стосуються як запобігання, так і ліквідації загроз, пов'язаних із діяльністю організованих злочинних угруповань. Плани включають конкретні заходи, серед яких вдосконалення нормативно-правової бази, створення спеціалізованих підрозділів у правоохоронних органах, впровадження системи кримінального аналізу та оцінки ризиків (SOCTA), а також розвиток міжнародної співпраці. Виконавцями заходів є Міністерство внутрішніх справ, Національна поліція, Служба безпеки України, прокуратура, Державна прикордонна служба та інші правоохоронні органи. Передбачають розвиток співпраці з міжнародними організаціями, такими як Інтерпол, Європол, а також іншими правоохоронними органами країн-партнерів. Це включає обмін інформацією, проведення спільних операцій і навчання фахівців у сфері боротьби з організованою злочинністю. Контроль з боку громадськості та регулярне звітування про результати їх виконання. Важливу роль у цьому відіграють засоби масової інформації, які сприяють публікації успішних результатів боротьби з організованою злочинністю. Мають заздалегідь визначені завдання, вони можуть бути адаптовані до нових умов і загроз у сфері боротьби з організованою злочинністю. Це дозволяє державним органам швидко реагувати на змінені обставини та коригувати заходи в залежності від потреб.

Енциклопедичні знання доводять, що координація означає погодження або узгодження дій, процесів, рухів чи понять для досягнення взаємозв'язку або відповідності між ними. У широкому розумінні цей термін стосується встановлення контакту між людьми, їхніми діями або поняттями з метою досягнення ефективної взаємодії [6]. Основні засади координації боротьби з організованою злочинністю полягають у необхідності взаємодії між суб'єктами, що здійснюють протидію організованій злочинності, через різні можливості застосування сил і засобів, якими вони володіють для досягнення загальної мети. Це передбачає співпрацю між органами державної влади, місцевого самоврядування, правоохоронними органами, установами різних форм власності та громадськими організаціями. Комплексний підхід є основою ефективної боротьби з організованою злочинністю, адже лише через узгоджене та спільне використання ресурсів і можливостей усіх суб'єктів протидії на державному рівні можна досягти позитивних результатів. Однією з ключових складових координаційної діяльності є правове врегулювання, яке повинно визначати правове поле, компетенції та повноваження координуючого органу або координатора, який керує суб'єктами протидії. Створення координатора на державному рівні є важливою умовою для організації, моніторингу та контролю діяльності з протидії організованій злочинності, що дозволить усунути дублювання функцій різних органів і забезпечити узгоджену діяльність. Важливою є також роль прокуратури в координаційній діяльності, адже вона здійснює нагляд за дотриманням законів і координує діяльність правоохоронних органів у сфері протидії злочинності. Досвід європейських країн свідчить, що для покращення координації з боротьби з організованою злочинністю необхідно створювати координаційні органи при уряді або міністерствах внутрішніх справ, і така практика має бути впроваджена в Україні [7].

Звертаючись до порівняльного аналізу, Р. Перелигіна та Ю. Дмитришак відзначають, що організована злочинність трактується як діяльність угруповань, що налічують п'ять або більше осіб, які мають ієрархічні зв'язки або особисті відносини. Вона використовує насильство, залякування або корупцію для отримання контролю над територіями та ринками. Така діяльність має системний характер і спрямована на отримання прибутку шляхом злочинної діяльності та проникнення в легальну економіку. Вчені доводять, що у різних країнах специфіка організованих злочинних угруповань може різнитися. В Україні велике значення має боротьба з контрабандою, торгівлею людьми та корупцією, тоді як в Іспанії акцент робиться на боротьбі з тероризмом і наркоторгівлею. Незважаючи на відмінності, об'єднує ці злочинні угруповання їхня соціальна небезпечність та міжнародний характер. Важливим аспектом боротьби з організованою злочинністю є міжнародна співпраця. Наприклад, Угода між Україною та Іспанією про боротьбу зі злочинністю, яка набула чинності в 2003 році. Іспанія часто стикається з організованою злочинністю, яка має міжнародне походження, зокрема з так званою "російською мафією». Зазначено, що ефективна боротьба з організованою злочинністю вимагає постійного оновлення законодавства і методів протидії. Іспанія регулярно оновлює свою стратегію боротьби з організованою злочинністю для адаптації до нових викликів. Зокрема, у 2019 році було розроблено нову стратегію, яка враховує зміни у характері організованої злочинності. Вона побудована на семи вертикальних та трьох горизонтальних напрямках дій. Основними цілями стратегії є зменшення діяльності злочинних угруповань, попередження появи

нових груп, протидія зв'язкам між тероризмом і організованою злочинністю, а також зміцнення міжнародного співробітництва [8].

Згідно з профільним Законом України від 30 червня 1993 року № 3341-XII координація у сфері боротьби з організованою злочинністю виступає важливим інструментом публічного адміністрування, оскільки забезпечує ефективну взаємодію різних державних органів та служб, наділених повноваженнями у цій сфері. Одним з ключових механізмів цієї координації є створення Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президенті України, який об'єднує керівників основних правоохоронних та державних органів, залучених до протидії організованій злочинності. Координація сприяє не лише узгодженню дій різних органів, але й виробленню єдиної стратегії боротьби з організованою злочинністю, а також розробці тактичних рекомендацій для ефективної реалізації цієї стратегії. Організація міжнародного співробітництва та науково-дослідне забезпечення також входять до завдань координації, що дозволяє використовувати найкращі практики інших держав і підтримувати актуальність досліджень у цій сфері. Координаційний комітет готує щорічні доповіді про стан організованої злочинності, що надає можливість здійснювати моніторинг і коригувати стратегії боротьби відповідно до реальних загроз [2].

Висновки. Отже, координація як інструмент публічного адміністрування у сфері боротьби з організованою злочинністю має кілька важливих аспектів, зокрема, того що це процес узгодження дій, рішень та ресурсів між різними суб'єктами для досягнення єдиної мети щодо забезпечення взаємодії між різними органами або структурами з метою ефективного виконання завдань, пов'язаних із протидією організованій злочинності. Координація у боротьбі з організованою злочинністю здійснюється через створення спільних робочих груп, обмін інформацією між органами, узгодження тактичних дій і розробку стратегій на основі аналізу ризиків. Важливим аспектом є також міжнародне співробітництво, яке дозволяє обмінюватися даними та проводити спільні операції з міжнародними організаціями, такими як Інтерпол і Європол. Публічне адміністрування в цій сфері передбачає чітке розмежування повноважень між державними органами та їх взаємодію на всіх рівнях — від національного до місцевого. Воно включає розробку нормативно-правових актів, які регулюють діяльність правоохоронних органів, підготовку та виконання планів боротьби, контроль за виконанням завдань і аналіз результатів. Значна увага приділяється узгодженню дій правоохоронних органів із міжнародними стандартами, впровадженню сучасних технічних засобів та систем аналізу для моніторингу злочинності, а також підвищенню кваліфікації співробітників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ангелуца Н. П., Негода А. С. Протидія організованій злочинності кримінально-правовими заходами. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2023. № 80. С. 11–12. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.2.1.

2. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30 червня 1993 року № 3341-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1993. № 35. Стаття 358. 2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-12#Text.3. Мілієнко О. А. Акти-дії та акти-плани як інструменти здійснення публічного адміністрування. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 2(27). Т. 2. С. 52–56. DOI: https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019.2.15.

4. Стратегія боротьби з організованою злочинністю. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 р. № 1126-р. *Офіційний вебпортал Кабінету Міністрів України*. 2020. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-shvalennya-strategiyi-borotbi-z-organizovanoyu-zlochinnistyu-1126160920.

5. План заходів з реалізації Стратегії боротьби з організованою злочинністю. Затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 вересня 2022 р. № 850-р із змінами і доповненнями, внесеними розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 серпня 2024 р. № 728-р. *Ліга Закон*. 2023. URL: https://ips.ligazakon.net/document/kr220850?an=34.

6. Координація. *Словник української мови*. URL: https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%BA%D0%BE%D0%BE%D1%80%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F

7. Доценко О. С. Актуальні питання забезпечення координації із протидії організованій злочинності в Україні. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2020. № 2(68). С. 91–97. DOI: https://doi.org/10.32840/1813-338X-2020.2.15.

8. Перелигіна Р. В., Дмитришак Ю. І. Щодо стратегії боротьби з організованою злочинністю (на прикладі України та Іспанії). *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 321–330. URL: https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2019.56.

УДК 342.2:321.01:351.862.4:351746.1(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/131

ЗМІСТ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ДЕРЖАВНУ БЕЗПЕКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

THE CONTENT OF THE CONCEPT OF THE STATEHOOD AND ITS IMPACT ON THE STATE SECURITY OF THE UKRAINIAN STATE

Зінорук М.М., аспірант кафедри приватного та публічного права,
Київський національний університет технологій та дизайну

У статті здійснено системний аналіз правової категорії: «державність» як визначального концепта для формування стратегії державної безпеки України. Відзначено, що більшість сучасних наукових правничих публікацій мають своїм об'єктом національну безпеку, натомість державна безпека ще не стала окремим і самостійним об'єктом дослідження в рамках правових наук.

Наголошено на існуванні двох основних підходів до реалізації концепції державності, виділено їхні ключові ознаки, сформульовано напрями екстраполяції для розроблення державної безпекової політики. Відзначено на необхідності унормування та легітимації поняття державності та її імперативів в оновленій Стратегії державної безпеки України.

Надано аргументи щодо ідентифікації національної ідентичності в якості системоутворювального фактору стійкості та цілісності держави. Здійснено аналіз кореляцій між легітимністю влади, сакралізації інституційної системи і безпековими політиками. На підставі чотирьох аспектів релевантності держави сформовано правове підґрунтя для легітимації поняття державності і формулювання на його основі векторів державної безпекової політики.

На засадах теорії тринітаризму обґрунтовано потребу і відновленні балансу між інтересами держави, громадянина і суспільства. Наведено аргументи щодо гіперболізації ідей людиноцентризму і вульгаризації концепції етатизму, що призвело до десакралізації влади і ототожнення державної безпекової політики із політикою національної безпеки. За таких умов забезпечення державної безпеки було звужено до забезпечення фізичної безпеки інститутів влади (human security), чим порушено органічний баланс основних об'єктів правовідносин, а також безпідставно звужено коло суб'єктів, які мають забезпечувати державну безпеку.

На підставі компаративного аналізу концепції консервативного інституціоналізму і людиноцентризму було виявлено грані співвідношення і можливі напрями їхньої конвергенції.

Результатом статті стали конкретні пропозиції наукового, так і практичного характеру щодо удосконалення процесів забезпечення державної безпеки і формування правових засад державної безпекові політики на підставі сформованої теоретичної концепції державності.

Ключові слова: державна безпека, державність, державотворення, політика держави, державна безпекова політика, політія, цілісність, правове регулювання, національна ідентичність

The article presents a systematic analysis of the legal category of "statehood» as a defining concept for the formation of Ukraine's state security strategy. It is noted that most contemporary legal publications focus on national security, while state security has yet to become an independent and distinct object of research within legal scholarship.

The article emphasizes the existence of two primary approaches to the implementation of the concept of statehood, identifies their key characteristics, and formulates directions for extrapolating these insights into the development of state security policy. It underscores the necessity of standardizing and legitimizing the concept of statehood and its imperatives in the updated State Security Strategy of Ukraine.

Arguments are provided to support the identification of national identity as a systemic factor underpinning the resilience and integrity of the state. The article analyzes correlations between the legitimacy of authority, the sacralization of institutional systems, and security policies. Based on four dimensions of state relevance, a legal framework is established for legitimizing the concept of statehood and deriving vectors for state security policy.

Building on the theory of trinitarism, the article substantiates the need to restore the balance between the interests of the state, the citizen, and society. It also argues against the hyperbolization of anthropocentric ideas and the oversimplification of the concept of statism, which have led to the desacralization of authority and the conflation of state security policy with national security policy. Under these conditions, state security has been reduced to the physical protection of government institutions (human security), thus disrupting the organic balance of key objects of legal relations and unjustifiably narrowing the range of actors responsible for ensuring state security.

Through a comparative analysis of the concepts of conservative institutionalism and anthropocentrism, the article identifies points of interaction and potential directions for their convergence.

The article concludes with specific scientific and practical proposals for improving state security processes and developing the legal foundations of state security policy, based on the theoretical concept of statehood.

Key words: state security, statehood, state-building, state policy, state security policy, polity, integrity, legal regulation, national identity.

Вступ. Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю ревізії поняття державної безпеки, як похідного від поняття держави і державності. У переважній більшості досліджень державна безпека екстрактується із поняття держави, утім кореляція із поняттями: державність, національна ідентичність і сакралізація влади лишаються осторонь.

Забезпечення стійкості інституційної системи обумовлено ефективністю функціонування правової системи. Водночас державотворення, яке ми розглядаємо як процес формування інституційної системи, безпосередньо пов'язано із становленням національної ідентичності.

За даних умов важливо наголосити, що вихід на нові горизонти розуміння *змісту державності* уможливлюється за умови застосування міждисциплінарного підходу. Адже окремі правники здебільшого аналізують правові категорії, поняття, що закріплені в нормах права. Сучасні дослідженні переважно сфокусовані на позитивному праві. Своєю чергою політологи, виходять з аналізу категорій іншого порядку, певним чином розмиваючи сутнісні характеристики державно-правових явищ, надаючи їм, поінколи, невластивих ознак. Тим самим певним чином відбувається дезінтеграційні процеси, коли одне й те саме поняття, досліджується різними дослідниками в рамках конкретних наук і передусім їх предметів, через що не відбувається синтез в рамках безпекового дискурсу. Відтак як цілісне та системне явище державна безпека розглядається в небагатьох публікаціях. Зокрема комплекс даних питань формується і є усталеним через невідповідність наукової рефлексії, відсутності практичного застосування і операціоналізації безпекознавством ,і як наслідок відсутності розробленої теорії державної безпеки.

Отже в рамках даної статті буде здійснено ілюстрацію наукового підходу до розуміння державної безпеки крізь аналіз таких концепту, як ***державність***. Адже з наукових позицій постає потреба у тому, щоб показати і дослідити

конкретний взаємозв'язок між державою, державністю та державотворенням в контексті формування державної безпекової політики.

Завданнями статті виступають:

1) сформулювати поняття державності та його основні ознаки;

2) надати основні напрями державної безпекової політики в контексті її кореляції із концепцією державності.

Виклад основного матеріалу

Сучасна наукова література, присвячена аналізові визначених нами вище питань, включає презентацію широкого спектра як наукових, так і публіцистичних підходів до розуміння державності та державотворення.

У рамках наукових досліджень почасти ігноруються маститі твори українських націоналістів, в яких достатньо повно і чітко викладено авторські концепції:

1) *державності* (Д. Донцов [1], Ю. Липа [2], В. Липинський [3]);

2) *національної ідентичності* (М. Грушевський [4], Є. Маланюк [5], О. Сімків [6], У. Самчук [7]);

3) *державотворення* (М. Міхновського [8], П. Скоропадського [9], П. Юркевича [10]).

Акцентовано з позицій синтезу проблематика сучасної державності виділяється в авторських оригінальних публікаціях В. Ліпкана [11], Л. Костенко [12], О. Пахльовської [13], Ю. Щербака [14], а також колективних працях [15].

Українські автори, дуже часто вишикують і послуговуються статтям російською мовою, тож і цитують російських дослідників, применшуючи та тиражуючи за влучним виразом професора В. Ліпкана «освітнє малоросійство». Зокрема, одним із прикладів редукціоністського підходу виступає стаття О. Жарія, щодо генезису законодавчого терміна *«державна безпека»*, в якій автор ігнорує історико-правові та політико-правові національні дослідження, утім здійснюється аналіз російських авторів, їх позицій, і висновується: «Перші наукові напрацювання щодо державної безпеки, закладені в колишньому СРСР, були продовжені на пострадянському просторі, насамперед у Російської Федерації» [16, с. 19].

Здебільшого у правовій літературі акцент робиться на виділенні державної безпеки із національної, а в рамках політологічних досліджень – питання державотворення корелюють із питаннями націо- та етногенезу (І. Курас, Ю. Левенець, М. Михальченкео, Л. Нагорна, М. Панчук, Ю. Римаренко). Також превалюють компаративні дослідження, в яких, виходячи з аналізу форм держави, висновується про зміст державної безпекової політики (київська школа права – Ю. Тихомиров, С. Гусарєв, В. Копєйчиков, О. Кресін).

Щодо класичних теорій держави та права, вагомими можуть виступати концепції Т. Гоббса, Г. Гроція, Дж. Локка та Ж.Ж. Руссо, які акцентують увагу на соціальному контракті та легітимності влади. Більше складним є розуміння Т. Гобсом держави в якості Левіафана, де автор фактично нівелює підходи до спрощеного розуміння держави в якості політико-територіальної одиниці громадянського суспільства. Гоббс чітко визначав, що метою держави виступає головним чином забезпечення безпеки, а кінцевою причиною , метою та наміром людей є піклування про самозбереження [17].

Однак, сучасні підходи доповнюють ці теорії новими елементами, зокрема, роллю національної ідентичності та сакралізації державних інститутів. Ускладнення організму держави відбувається на тлі масштабування спрощеного підходу до її розуміння, що значним чином впливає і на зміст безпекової політики і безпосередньо на процеси забезпечення державної безпеки. Непродумані міграційні процеси, вакцинація, декарбонізація, незрозумілі напрями впливу транснаціональних організацій та окремих акторів на політику окремих держав, формування умов для активізації механізмів фактичної дестабілізації внутрішньої безпеки, насадження науково необґрунтованих кліматичних теорій, спроби ліквідації національних валют із синхронним запровадження централізованих криптовалют на платформах блокчейн тощо – стали наслідком розмиття ролі держави, певної десакралізації її інститутів, розмиттю її визначальної ролі в якості безпекового оберіга. Це не могло не вплинути і на розуміння важливості процесів поступального розвитку державності і відповідно на державну безпеку.

В окремих дослідженнях постульована синонімічність понять держави і державності презентується як самоочевидна річ, тим самим лишаючи сучасних дослідників і молоде покоління задуматися щодо справжньої природи і багатоаспектності та багатофункціональності інституційної системи. Тож саме за таких умов редукціонізму, автор вбачає додатковий стимул щодо дослідження справжньої природи державності, пізнання складності та системності даних процесів з подальшим виходом на формування адекватної сучасності та *сучасному образу держави* (за Ю. Оборотовим [18]), політики державної безпеки України.

Піднесення лібертаріанських ідей (різноманітних концепцій неолібералізму і ліберального інтернаціоналізму), упровадження та тиражування ідей людиноцентризму в контексті розвитку антропології права стали рушійною силою для визнання людини визначальною та найвищою соціальною цінністю.

Однак подальший вектор наукових досліджень та взагалі масив наукових досліджень було зміщено саме і лише в цей бік, в якому фактично державі відводиться другорядна роль, яку окремі представники адміністративного права, зокрема В. Аверьянов, О. Андрійко, В. Колпаков умістили в концепцію адміністративних послуг, перетворивши і надавши наукову аргументацію щодо сервісних функцій держави і трансформацію держави в обслугу та лакея інтересів людини і суспільства, позбавленої власного змісту та екзистенції.

За таких умов було порушено онтогенетичний зв'язок і органічний баланс, в якому держава, суспільство і людина становлять триєдиний організм – тринітарну єдність, на кшталт ідеї трійці в християнстві. Більше того, з позицій безпекознавчого підходу такі наукові дослідження утворили достатні умови для наукового обґрунтування в рамках окремих наукових концепцій заперечення права держави на легітимне насильство і як наслідок до порушення державного суверенітету і державної безпеки. Це, з-поміж багатьох інших причин, стало базою безпорадності нашої держави перед майбутніми реальними загрозами: війною, сепаратизмом, регіоналізмом, колабораціонізмом. Було зруйновано уявлення про державу як вирішального і головного суб'єкта правовідносин, особливо у безпековій сфері.

Тут доречно згадати вчення Аристотеля про державні перевороти, яке змістовно викладено в книзі 5 роботи «Політика» [19, с. 129–164]. Зокрема, Арістотель стверджував про те, що в демократичних державах імовірність державного перевороту є меншою, ніж в олігархіях. Як бачимо, дана теза виявилася помилковою: Аристотель помилявся щодо ототожнення понять рівноправності, рівності та справедливості. Однак дану думка є важливою з огляду на те, що державна безпека вже за таких часів вважалася ключовим інструментом збереження не лише свобод і благ людини, а й влади, якою володіла політична еліта і потім розповсюджувала її як зсередини, так і ззовні.

Монархічні і національні еліти за такого підходу поступово замінюються на еліти фінансові, а згодом це, з високою долею імовірності, може призвести до реалізації концепції космополітизму, формування світового уряду. Бо за відсутності національних держав і національної ідентичності, за задумом творців «нового світового порядку», відпадатимуть національні конфлікти і, начебто, зникнуть причини для війн.

Ось чому, наукові концепції, особливо в рамках правових наук, мають проходити обов'язкову експертизу, відповідний фаховий безпекознавчий аналіз із позицій їхнього впливу на реалізацію стратегії держави. Адже в контексті стратегічного прогнозування, сервісні концепції, концепція публічного адміністрування, концепція надання адміністративних послуг тощо певною мірою сприяли не лише свободі людини, а й передусім утвердженню індивідуалізму, поза якого великі корпорації отримують безмежні можливості щодо встановлення світового панування. І на цьому шляху, розвиток концепції національної ідентичності, національної державності і відповідно формування адекватної сучасним загрозам політики державної безпеки виступають наріжним постулатами, над якими мають працювати науковці правники і політологи.

Початок агресивної війни має чимало причин, які розглядаються як в рамках різних наук, так і в рамках різних галузей права. Однак в контексті нашого дослідження виділимо *інституційний аспект* – становлення державності, її реалізація, і напрями трансформації державності через два роки війни.

Узвичаєно під **державністю** розуміють специфічну ознаку державно-політичної організації суспільства. Термін в право- і державознавстві характеризується багатозначністю і вживається:

а) як синонім держави в цілому чи держави відповідного історичного типу (феодальна держава, буржуазна держава тощо);

б) для характеристики системи (механізму) політичної організації суспільства;

в) з метою визначення ступеня розвитку системи органів держави (державного апарату).

Автори колективної монографії з питань цивілізаційної ідентичності відзначають, що ***державність*** – як політико-юридично організована форма суспільства включає в себе: 1) державно-правові організації та інститути; 2) національно-державну ідею («спільну справу»); 3) практику її реалізації; 4) принципи відносин держави і: а) людини; б) суспільства; в) світового співтовариства. Українській цивілізації притаманні мобілізаційно-модернізаційний алгоритм соціального розвитку й особливий культурний код як сукупність колективно-несвідомих образів, цінностей і установок. Адже державність, будучи «політичним обручем», що стягує гетерогенний соціокультурний простір, задає єдиний у ній нормативно-ціннісний порядок (символічний універсум) [20, с. 70]. Базовими структурами цього коду виступають демократія і державність, соціоцентризм, що є культурними маркерами цивілізаційної ідентичності в Україні [20, с. 79].

На думку Ю. С. Шемшученка характер *державності* обумовлений обсягом суверенітету тієї або іншої держави. У незалежній Україні головними факторами суверенної держави є:

1) специфічні форми державної політичної організації суспільства (форми правління, державного устрою, організації державної влади і т. ін.);

2) державницька ідеологія і традиції;

3) державна мова;

4) державна символіка (герб, гімн, прапор) тощо. Ці фактори визначають політико-правовий зміст державності як засобу забезпечення суверенного розвитку України саме в якості держави [21].

Відзначимо, що визначення поняття *«державність»* відсутнє у деяких фахових довідкових джерелах [22–23], що актуалізує потребу в його інституціоналізації, подолання, врешті-решт, за В. Липинським, «хвороби бездержавності».

Здійснений нами аналіз історіографічних джерел дозволяє виділити характерні декілька підходів до формування ***причин утворення державності***.

Одна група авторів стверджує щодо необхідності початкового утворення держави як системи, в якій нація реалізовуватиме ідею державності, плекатиме власні традиції, розвиватиме державну мову тощо [24–25]. Одним із яскравих представників даного підходу був В. Липинський.

Інша група дослідників здійснюють акцент на формуванні нації, націоналізму, плеканні національної ідеї, яка має трансформуватися на державницьку ідею і бути реалізованою у вигляді державності, тобто формуванні національної держави. Яскравим представником такої ідеї виступав Д. Донцов [26–27], котрий розвивав громадівські ідеї М. Драгоманова [28].

Існують й інтегральні концепції, які пов'язують розвиток державності саме із одночасним і паралельним синхронізованим процесом розвитку державної нації, нації-держави за Д. Дюгі, національної ідеї та ідеї державності [29].

Виділимо також і ті підходи, за яких процеси державотворення корелюють із цивілізаційною ідентичністю, яка свою чергою, зумовлена траєкторією вибору світової релігії [30]. У першому осьовому часі державність консолідується силою, законом і вірою, втілюваних в інститутах верховної влади, суду і церкви [15, с. 121].

Дані теоретичні питання мають нині велике значення, коли вирішується доля не лише майбутньої Української держави, а й доля державності взагалі:

1) з одного боку йдеться про збереження держави, тобто такої політико-територіальної організації громадянського суспільства, яка характеризується формою правління, формою територіального устрою і політико-правовим режимом. Відтак в рамках даної концепції ключовою виступає *ідея* відновлення територіальної цілісності в межах синтезу: офіційно визнаних державних кордонів і офіційно визнаних та ідентифікованих українцями територіях, тобто не передбачається не лише територіальних поступок, а й ставиться питання про реінтеграцію, тобто повернення шляхом приєднання історично населених українцями земель;

2) доля державності передбачає збереження нації, збереження національної ідентичності та української мови, культури і державницької ідеології серед української нації і на тих територіях, які контролює українська влада. В рамках даного підходу не йдеться про відмову від тимчасово окупованих територій і тих територій, на яких компактно історично проживають українці [31], утім наголос робиться на пріоритеті збереження української нації як носія державності, який здатен у стратегічній перспективі до вирішення стратегічних завдань.

Таким чином формуємо **екзистенційний парадокс**, який має вирішити українська влада або українські еліти: відновлення територіальної цілісності тобто збереження єдності території будь-якою ціною і будь-якими засобами **або** збереження української нації, носіїв ідеї державності та її провідників для подальшої будови національної держави українського народу.

На думку В. Ліпкана питання збереження української національної ідентичності і національної державності є нині не лише стратегічним національним інтересом нашої країни, а й становить інтегральний показник розвитку республіканської форми правління, потенціалу демократичного режиму, стратегічних можливостей та дієвості реальних механізмів захисту прав і свобод в усьому цивілізованому суспільстві, адже зараз вирішується не лише доля Української Держави [32], а й усього цивілізованого людства, міжнародних відносин, заснованих на правилах.

У межах даної теми відмітимо і ще на одне: у науковій літературі, особливо правничій, питання *колабораціонізму* розглядаються недостатньо. Можемо твердити про значні зсуви в національній ідентифікації довкола ідеї української державності, української мови, української історії, культури, традицій та самобутності. Однак втрати території через свідому і заздалегідь спланову співпрацю

із окупаційними адміністраціями, свідоме залишення значної кількості населення на окупованих територіях, передача ворогу координат місць дислокації особового складу сил оборони України, а також об'єктів стратегічної інфраструктури – свідчить про формування нового явища в контексті еволюції української державності – ***колабораціонізм***.

Справжня державність передбачає не лише єдність і неподільність території, а й духовну та ментальну єдність українців (українства у більш широкому аспекті), які проживають як на території України, так і на історично населених українцями територіях інших країн і реалізують своє природне, культурне, історична та релігійне право на самовизначення. Про це дуже влучно писав М. Грушевський у своїй відомій праці «Хто такі українці і чого вони хочуть», відзначаючи, держава без національної ідентичності є лише формальним апаратом влади, який не здатен забезпечити довготривалу стабільність [33].

Визначальною ознакою виступає *ідея державності*, адже, прикладом, більшість колаборантів заперечували державність України. Вони жили на території України, пили, їли і дихали повітрям на українській землі, але вони ментально і духовно, навіть релігійно та історично не асоціювали себе із українством та Українською Державою. Через це співвідношення критерію «землі та нації» дедалі більше увиразнюватиметься особливо, якщо війна набуде триваючого та затяжного характеру на виснаження.

У рамках *ідеї державності* локальні та регіональні цивілізації вибудовуються не стільки за територіальною ознакою, скільки за ментальною та духовною, історичною та релігійною. Мислення категоріями «територій» тяжіє до імперськості, людиноцентричний світогляд – мислення інтересами людини, *націодержави*– відбиває зміст та вектори розвитку сучасної держави в глобалізованому світі.

Переконані, що ідея державності чинить прямий вплив на правову систему, процеси правозастосування в різних областях України, врешті-решт – реалізацію безпекової політики, яка також вибудовується на власній парадигмальній ідеї.

Маємо власну історичну спадщину щодо вирішення цього питання, яке є актуальним і зараз в XXI столітті під час війни РФ проти нашої держави. Йдеться про формування національної еліти (націократії за М. Сціборським [34]), провідної верстви населення, яка має виробити і організувати реалізацію ідеї державності, причому, зважаючи на сучасний формат міжнародних відносин і стратегічну конфігурацію світової безпекової архітектури.

Так, свого часу один із фундаторів першої Української Держави – гетьман П. Скоропадський – приділив чимало уваги питанням формування національної еліти, розглядаючи її необхідною складовою частиною при творенні української *державності* [35]. Причому **основним завданням еліти була будова держави**, а решта питань, зокрема і на думку В. Липинського, в ієрархії та пріоритеті постають на іншому місці.

Консолідація українства навколо ідеї державності, організація ефективного функціонування соціально-політичної та економічної системи, ідеологія – це пріоритетні питання в контексті трансформації української державності на сучасному етапі. Згідно з даним підходом можемо припустити, що пріоритет на поверненні територій без реалізації означених вище заходів в стратегічній перспективі не створить умови для збалансованого співіснування українства та поступового розвитку Української Держави. Земля без народу для народу без землі – саме таке гасло буде реалізовано за умови пріоритетності повернення землі будь-якою ціною.

Перевага *концепції державності*, в якій акцент робитиметься на збереженні української нації як носіїв ідеї державності не применшує однак ідейної цінності консервативного інституціоналізму, згідно з яким першочерговим завданням для держави виступає відновлення територіальної цілісності. Утім, з позицій холізму – принцип філософії та науки, який полягає у визнанні якісної своєрідності та пріоритету цілого стосовно його частин [36, с. 381] в рамках концепції державності, цілісність виступає родовим поняттям. Тож акцент лише на «територіальну» цілісність є неповним, не відповідає принципу системності, адже цілісність нації, цілісність ментального простору, культурна та релігійна цілісність тощо – виступають важливим складовим родового поняття «цілісність», які неможна ігнорувати.

Свого часу ще колись М. Драгоманов наголошував на тому, що після того, як розвалилась держава римська, в різних країнах Європи складались окремі держави майже завше через військову перевагу певної національності над іншими. Тож, якщо сили немає, то слід помірковано ставитись до реалізації тактичних завдань, пам'ятаючи про стратегічні.

У даному контексті корисно звернутись і до праці Дж. Нетла, в якій він виклав чотири аспекта релевантності держави, які є корисними для аналізу державності [37].

1. ***Державність як змінна величина.*** Дж. Нетл стверджує, що поняття держави варто розглядати як змінну, яка відображає різні рівні централізації та організації влади у різних суспільствах, що дозволяє гнучко підходити до аналізу державотворчих процесів у різних історичних і культурних контекстах. Ось чому зациклення на поняттях «кордони 1991 роки», імпліцитно утворює дисонанс зі стратегічними інтересами держави, є не відповідним даній концепції, оскільки за умови перемоги, Україна може повернути свої землі, які були історично населені українцями, але які на були в межах «визнаних кордонів 1991 року».

2. ***Формальність і неформальність влади.*** Дж. Нетл підкреслює важливість розрізнення формальних і неформальних механізмів влади. В сучасному контексті це питання стало особливо актуальним, оскільки багато держав стикаються з викликами, пов'язаними з неформальними структурами впливу, які стали наслідками, з-поміж різних факторів, реалізації концепції децентралізації. З одного боку це – приватні військові корпорації. Один із прикладів: ПВК «Вагнер», окремими особами якої за попереднім зговором у 2023 році було здійснено спробу державного перевороту в Росії. Також можна згадати і про транснаціональні корпорації, зокрема, Blackrock, які чинять вплив на прийняття тих чи інших рішень у власних інтересах, в тому числі максимізації збільшення виробництва та продажу зброї. Окремо доцільно говорити і про різноманітні «всесвітні» організації, які нав'язують власний порядок денний керівникам багатьох держав щодо напрямів державної політики у найбільш важливих сферах життєдіяльності.

3. **Інституційна автономія.** Дж. Нетл звертає увагу на необхідність оцінки рівня інституційної автономії держави, що визначає її здатність функціонувати незалежно від зовнішніх і внутрішніх впливів. Цей пункт безпосередньо пов'язаний із попереднім, оскільки інституційна система має характеризуватися відповідною інституційної автономією, має зберігатися принцип розподілу влад і здатність кожної гілки влади зберігати самостійність і перебувати поза впливом інших гілок.

4. **Ідеологічна складова**. Останній аспект стосується ролі ідеології у формуванні державності. Дж. Нетл зазначає, що ідеологія є не лише способом легітимації влади, але й важливим інструментом консолідації нації. Як стверджує Джон Нетл, «держава, яка не спирається на міцний ідеологічний фундамент, не може ефективно функціонувати в умовах глобальних викликів» [37, с. 565]. І на цьому напрямі для української влади постає методологічне та концептуальне завдання щодо формування національної ідеології повоєнної України. Чи буде Українська

держава національною державою українського народу, чи перетвориться вона на багатонаціональну державу на засадах транспарентності – вирішуватимуть виборці, коли голосуватимуть на виборах. Утім очевидним стає той факт, що після війни на українців чекатиме наступний складний процес: цивілізаційний вибір, зумовлений процесами становлення цивілізаційної ідентичності, самоідентифкації.

Таким чином дані чотири компоненті можна визначити в якості певних конструктів моделі безпекової політики, вектори якої мають враховувати національну ідеологію, інституційну автономію, формальність влади, адаптивність у вигляді динамічності та змінюваності державності.

Здійснений аналіз інших іноземних джерел показує, що національна ідентичність часто розглядається як важливий чинник у процесах державотворення. У роботах Б. Андерсона про «уявні спільноти» [38] та Е. Ґеллнера про теорію націоналізму [39] пропонуються глибокий аналіз ролі ідентичності в процесі державотворення у ранньомодерних суспільствах, вони стали одними з найвпливовіших і найконтроверзійніших варіантів наукового осмислення феномена нації та націоналізму. Однак акцент в них робився на зміні епох, трансформації людства при переході від однієї епохи до іншої, утім роль держави у цих процесах була певним чином мінімізована у дослідженнях.

Отже залишаються прогалини у вивченні взаємозв'язку між сакралізацією державних питань і державотворенням з одного боку, і стратегію державної безпеки – з іншого.

Сучасний стан суспільних відносин в Україні свідчить про невирішене стратегічне питання: зміст української державності на сучасному етапі із сучасним ресурсним потенціалом. Популізм, демагогія, мрії, сподівання на міжнародних партнерів, абсолютизація ролі права, применшення ролі сили, монархізм, м'яка українізація, русофонство [40] – все це вже було в Українській історії, і на жаль поки так і не призвело до повномасштабної і незворотної реалізації ідеології української державності.

Нинішня війна – це передусім виклик для української еліти до усвідомлення та формування векторів реалізації української державності. Яким шляхом піде влада: чи буде реалізовувати фрагментарну концепцію соборності як неподільності території, чи здійснить акцент на збереженні української нації як носіїв ідеї державності, української культури, цінностей – покаже час.

Висновки. Здійснений аналіз показав, що державність і державотворення тісно пов'язані з процесами формування національної ідентичності. У багатьох країнах національна ідентичність стала основою для легітимації держави, що підтверджують приклади з історії Європи та Азії.

Сакралізація державних питань відіграє ключову роль у формуванні національної єдності та підтримці легітимності влади. Виявлено, що сучасні концепції державності, які інтегрують елементи національної ідентичності та сакралізації, сприяють стабільності державних інституцій і їхній стійкості до внутрішніх та зовнішніх викликів.

Отримані результати свідчать про те, що національна ідентичність є невід'ємною частиною державотворення, а сакралізація держави може виступати як інструмент зміцнення національної єдності. Авторські висновки підкріплюються аргументованим скептицизмом щодо теорії Аристотеля про *«державні заколоти»* і підтримкою «теорій націоналізму» та «уявної спільноти» Андерсона та Геллнера, але також вносять нові елементи до розуміння сучасних концепцій державності. Вагомим підґрунтям стали роботи українських мислителів, Які в різні часи ставили питання і про формування національної держави, і про розвиток організованого українського націоналізму.

У контексті сучасних викликів, проаналізована чотирьохаспектна теорія релевантності держави Дж. Нетла, висновки екстрапольована на предмет дослідження.

Співвідношення держави і державності, державотворення, національна ідентичність та сакралізація державних питань є взаємопов'язаними і взаємодоповнюючими елементами сучасного державного управління. Ці чинники мають вирішальне значення для розуміння сучасних процесів формування держав та їх стабільності.

Практичні рекомендації включають необхідність холістичного розуміння поняття цілісності, не обмежуючи його лише територіальним чинником. Внаслідок проведеного дослідження у статті формулюється дві основні концепції і відповідні вектори державної безпекової політики:

1) реалізація фрагментарної концепцію соборності як цілісності та неподільності лише території як історичної Батьківщини українського народу, де історично існувала у 1991 році і була відновлена Українська Держава;

2) збереження автохтонної історичної української нації та українства в цілому як носіїв ідеї державності, української культури, цінностей, які здійснюють своє природнє, культурне, історичне та релігійне право на самовизначення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Донцов. Д. І. Геополітика. Харків : Фоліо, 2023. 604 с.
2. Липа Ю. Призначення України. Львів : Просвіта, 1992. 270 с.
3. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. *Філософська і соціологічна думка*. 1991. № 10. С. 63–83.
4. Грушевський М. Звідки пішло Українство і до чого воно йде. Київ : Друк-ня Акц. тов-ва «Петро Барський», 1917. 167 с.
5. Маланюк Є. Малоросійство. Київ : Український пріоритет, 2015. 48 с.
6. Сімків О. Українська ідентичність на зламі тисячоліть. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2008. Вип. 17. С. 484–486.
7. Самчук У. Нарід чи чернь? *Українське слово*. 1941. 9 листопада.
8. Міхновський М. Самостійна Україна. Промова. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті*. [Б.м.], 1983. Т. 1. С. 62–74.
9. Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. Київ – Філадельфія, 1995. 493 с.
10. Юркевич П. Історія філософії права; філософія права; філософський щоденник / П. Юркевич. Вид. 2-ге. К.: Укр. світ, 2000. 756 с.
11. Ліпкан В. Політичні засади геостратегії сучасної Української Держави : монографія / В. А. Ліпкан. Одеса : Гельветика, 2024. 830 с.
12. Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала : лекція, прочитана в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» 1.XI.1999 р. *Національний університет «Києво-Могилянська академія»* : [сайт].URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/10273.
13. Ave, Europa! Київ: Пульсари, 2008. 654 с.
14. Щербак Ю. Вбити імперію зла: Росія – вічний ворог України. Київ : Дух і Літера, 2023. 296 с.
15. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (кер.), Я. Калакура (наук. ред.), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.
16. Жарий О. К. Генезис законодавчого терміна «державна безпека». *Проблеми законності* : акад. зб. наук. пр. Харків, 2011. Вип. 116. С. 17–25.
17. Гоббс Т. Левіафан або Суть, будова і повноваження влади церковної і влади цивільної. Пер. з англ Київ : Дух і Літера, 2000. 606 с.
18. Оборотов Ю. М. Поняття «образ держави» та його різновиди в умовах глобалізації. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. 2003. Вип. 21. С. 7–12.

19. Арістотель. Політика. Київ, 2000. 239 с.
20. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.
21. Державність // Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 2 : Д – Й. 744 с.
22. Політологічний словник : навч. посібник для студентів вищ.навч. закл. : за ред. М.Ф. Головатого та О. В. Антонюка. Київ : МАУП, 2005. 792 с.
23. Політологія: навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації / За наук. ред. д-ра політ. н. Хоми Н. М. [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. Львів : «Новий Світ – 2000», 2014. 779 с.
24. Ліпкан В. Політичні засади геостратегії сучасної Української Держави : монографія / В. А. Ліпкан. Одеса : Гельветика, 2024. 830 с.
25. Стецько Я. Без національної революції немає соціальної. *Варта* : [сайт]. URL: http://www.vatra.cc/nashi-klasyky/yaroslav-stetsko-bez-natsionalnoyi-revolyutsiyi-nemaye-sotsiyalnoyi.html.
26. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. Київ : Тов-во «Знання» України, 1991. 48 с.
27. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ : Альтернативи, 1997. 368 с.
28. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу / [передм. І. Я. Франка ; післямова М. К. Залізняка]. [Відень] : Наклад і друк партійної друкарні, 1915. 121 с.
29. Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя). Київ : ПАРАПАН, 2002. 396 с.
30. «Візантійщина»: візантійський цивілізаційний спадок у Центрально-Східній Європі / за ред. А. Домановського, О. Файди; уклад. М. Домановська. Харків: Майдан, 2018. 332 с.
31. Про історично населені українцями території Російської Федерації : указ Президента України від 22 січ. 2024 р. № 17/2024. Президент України : [сайт]. URL: https://www.president.gov.ua/documents/172024-49513.
32. Ліпкан В. Визначається не лише майбутня доля Української Держави. *Незалежний Медіа Форум* : [сайт]. URL: https://uacenter.media/poland-and-ukraine-realities-and-prospects/131912-viznacha-t-sya-ne-lishe-maybutnya-dolya-ukra-ns-ko-derzhavi.html.
33. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ : Т-во «Знання» України, 1991. 240 с.
34. Сціборський М. Націократія. Тернопіль : ТОВ Видавництво «Крила», 2022. 168 с.
35. Папакін Г. В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. Київ, 2003. 282 с.
36. Сучасний словник з етики : *словник*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с.
37. Nettl J.P. 1968. The State as a Conceptual Variable // World Politics. Vol. 20, N. 4 (Jul., 1968), Pp. 559-592.
38. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ, 2001. 272 с.
39. Ґелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. К.: Таксон, 2003. 300 с.
40. Кралюк П. Павло Скоропадський – гетьман-українізатор, якого погубило русофонство. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/30460976.html

Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України

Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал»

№ 6, 2024

Запорізький національний університет
Запоріжжя 2024